

ÜNNEPI KÖTET

**DR. BLAZOVICH LÁSZLÓ
EGYETEMI TANÁR**

70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

**SZEGED
2013**

BLAZOVICH LÁSZLÓ ÜNNEPI KÖTET

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXXV.

ÜNNEPI KÖTET

DR. BLAZOVICH LÁSZLÓ
EGYETEMI TANÁR

70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária
gondozásában

SZEGED
2013

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ATTILA BADÓ, ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, LÁSZLÓ BLAZOVICH,
LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS, LÁSZLÓ BODNÁR, JÓZSEF HAJDÚ,
JÁNOS HERCZEG, MÁRIA HOMOKI-NAGY, ÉVA JAKAB, ZOLTÁN JÓZSA,
KRISZTINA KARSAI, TAMÁS KATONA, PÉTER KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI,
IMRE MOLNÁR, CSONGOR ISTVÁN NAGY, FERENC NAGY, ZSOLT NAGY,
PÉTER PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
JUDIT TÓTH, LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkesztőbizottság

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BADÓ ATTILA, BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, BLAZOVICH LÁSZLÓ,
BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL, BODNÁR LÁSZLÓ, HAJDÚ JÓZSEF,
HERCZEG JÁNOS, HOMOKI-NAGY MÁRIA, JAKAB ÉVA, JÓZSA ZOLTÁN,
KARSAI KRISZTINA, KATONA TAMÁS, KOVÁCS PÉTER, MARTONYI JÁNOS,
MOLNÁR IMRE, NAGY CSONGOR ISTVÁN, NAGY FERENC, NAGY ZSOLT,
PACZOLAY PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TÓTH JUDIT, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Felelős kiadó: HAJDÚ JÓZSEF dékán

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

ISBN 978-963-306-236-4

ISSN 0324-6523 Acta Univ.

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
RUSZOLY JÓZSEF Laudatio 2010 – <i>Blazovich Lászlóról Magdeburgban</i>	11
ANTAL TAMÁS A szabad királyi városokról szóló javaslatok az utolsó rendi országgyűlésen és az 1848: XXIII. tc. keletkezése	21
BAGI ZOLTÁN PÉTER A 16. század végi német hadbíráskodás meghatározó iratának, az <i>Artikelbriefnek</i> rövid vizsgálata	41
BALOGH ELEMÉR Reflexiók a középkori európai perjoghoz	59
BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET A nők érdekeinek érvényesülése a jászkunsági végrendeletekben	69
BATÓ SZILVIA Egy jelenség jogi alakváltozásai: a párbaj útja a bizonyítási eszköztől a bűncselekményig	79
BEKE MARGIT Serédi Jusztinián munkálatai a Codex Iuris Canonici és a Fontes kiadása körül – levelezése alapján	101
BENYIK GYÖRGY Biblia és egyházjog	113
BESENYEI LAJOS A megújult öröklési szabályokról	135
INGE BILY Zu einigen deutschen Rechtsformeln und ihrer Übersetzung ins Polnische und Tschechische	143
BOBVOS PÁL Hegytörvények – hegyközségek	157
DRASKÓCZY ISTVÁN Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről	173
ERDÉSZ ÁDÁM Katedra, társadalom, magánélet – Márki Sándor kolozsvári mindennapjai	185

ÉRSZEGI GÉZA A Paenitentiaria Apostolica dokumentumai „in partibus”	199
FÁBIÁN GYÖRGY Önkormányzati választások Szegeden 1990–2010	223
GÁLFFY LÁSZLÓ Városi autonómia a Loire-vidéken (XII–XIV. század)	239
GELLÉN KLÁRA Gondolatok a burkolt kereskedelmi közlemény tilalmáról	253
HAJDÚ JÓZSEF The cradle of the European unemployment insurance: the Ghent system	263
HEKA LÁSZLÓ Eszék szabad királyi város 1809. évi privilégiumlevele	273
HEINZ HOLZHAUER Recht und Ehre als frühe und als heutige Ordnungskräfte	289
HOMOKI-NAGY MÁRIA Gondolatok a női különjogokról	297
JAKAB ÉVA Földtulajdon és társadalom	309
JÓZSA ZOLTÁN Fejezetek az amerikai közigazgatástudomány történetéből: a tudományos vezetéstől az „új közigazgatásig”	321
JUHÁSZ ANTAL Két szegedi honorácior vagyonleltára 1824-ből, illetve 1848-ból	331
BERND KANNOWSKI Über Goethe, die Freiheit und die Ente in der Rechtsgeschichte	349
FRANK-MICHAEL KAUFMANN Merksätze, Rechtsregeln, Definitionen und (Volks-)Etymologien in der Buch’schen Glosse zum Sachsenspiegel-Landrecht	357
KENYERES ISTVÁN A főváros középkori levéltárának sorsa	369
KISS BARNABÁS Az államkapcsolatok kérdése a kiegyezés korának közjogi irodalmában	383
KORDÉ ZOLTÁN Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig	391

KOSZTA LÁSZLÓ	
A hradiői bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai	403
KOVACSICSNÉ NAGY KATALIN	
A magyar városok története a kiegyezéstől napjainkig, avagy falupusztítás várossá nyilvánítással	427
MARJANUCZ LÁSZLÓ	
A járás a magyar történelemben	441
MARÓTH MIKLÓS	
Alfarabi Topicája	455
MEZEY BARNA	
A középkori városi büntetőjog néhány vonása	461
ULRIKE MÜBIG	
Legitimität und Verfassung	469
NAGY FERENC	
Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztésről	493
NAGY JANKA TEODÓRA	
A népi jogéletkutatás történeti, jogtörténeti forrásai a Dél-Alföldön	505
NIKOLICZA ERIKA	
A városi közösség formálódása a középkori Magdeburgban	513
OLAJOS TERÉZIA	
A Kárpát-medencei onogurok történetéhez	521
ÓZE SÁNDOR	
Dániel próféta birodalmi	533
PETROVICS ISTVÁN	
Elöljárók, oklevéladás és városigazgatás a középkori Pécsen	545
PITI FERENC	
Opulai László nádor proskribáló oklevele (1370)	553
RÉVÉSZ ÉVA	
Delján Péter a Bolgár Apokrif Krónikában	559
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ	
Örökösödési tendenciák a kora újkori Gyulafehérváron	569
SRĐAN ŠARKIĆ	
The Legal Status of Villagers in Mediaeval Serbia	579

SEBŐK FERENC	
Okleveles adatok az 1349. évi országbíróválasztás történetéhez	591
STIPTA ISTVÁN	
Az egyenes adók és illetékek kezelésére vonatkozó hatáskörök 1875 és 1883 között	601
SZABADOS GYÖRGY	
Szent István király ellenfeleiről	609
SZABÓ ISTVÁN	
A Felsőház hatásköre	623
SZABÓ KORNÉL – HERCZEG JÁNOS	
Demográfiai globális kihívások: 2013	641
SZONDI ILDIKÓ	
Délvidék	649
GERHARD THÜR	
Észrevételek a Gortyni Törvényhez	669
TÓTH SÁNDOR	
A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből	679
TRINGLI ISTVÁN	
Segítők a középkori hatalmaskodásban	691
VARGA NORBERT	
A törvényhatósági bizottság alakuló ülése Debrecenben és Szegeden	715
VEKOV KÁROLY	
Mecénatúra vagy elkötelezett szakmaiság?	727
VÖLGYESI LEVENTE	
Plébánosválasztás és más kegyúri kérdések, valamint a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülése a kora újkori magyar városok jogéletében	737
WEIS BOGLÁRKA	
Megszerezni és megtartani egy kiváltságot	749
<i>Tabula gratulatoria</i>	761
BLAZOVICH LÁSZLÓ válogatott publikációs jegyzéke	763

ELŐSZÓ

Az *Epithoma rerum Hungararum* szerzője, a palermói születésű Petrus Ransanus, Lucera püspöke valódi reneszánsz egyéniség, a kor legkiválóbb tudósaihoz hasonló műveltség birtokában alkotó tudós. A középkor dominikánusaihoz méltó, alapos teológiai műveltség és az új eszmék iránti nyitottság jellemzi. Járatos a filológiában, érdeklődik a földrajzi ismeretek iránt, *Annales omnium temporum*-a pedig történelem tudásának ékes bizonyítéka. Ransamus bővebb hírányaggal kíván szolgálni arról a Magyarországról, amelyre az erősödő török veszély miatt egyre jobban figyel a latin nyelv univerzalitásában élő művelt Európa. Thuróczi János *Chronica*-ja után itthon is megérett az idő egy humanista módon megírt magyar történeti összefoglalóra. Bár az *Epithoma* ezt a szerepet éppen kivonat jellege miatt nem töltheti be, mivel azonban forrásul Thuróczi műve szolgált, maga pedig Bonfini *Decades*-ének kútfője volt, kapcsolatot jelent a hazai történetírásban a középkori és humanista korszak között. Nem véletlen, hogy tudományos pályája Ransanus munkásságának elemzésével kezdődött Blazovich Professzornak, aki maga is ilyen reneszánsz meghatározottságú és műveltségű egyéniség.

Blazovich László 1943. november 2-án született Szombathelyen. Gyermekkorát Kőszegen töltötte, a gimnáziumot azonban már Szegeden végezte, majd a Tisza parti városban folytatta egyetemi tanulmányait is, melyek befejeztével 1967-ben szerzett magyar-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet. Az egyetemi doktori értekezését *Ransanus és Magyarország* címmel 1969-ben védte meg.

Pályáját a hódmezővásárhelyi 602. számú Ipari Szakmunkásképző Iskola kollégiumi nevelőtanáraként kezdte, majd 1969-től a szintén vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium tanára, 1978-tól igazgatóhelyettese lett. 1980-ban nevezték ki a Csongrád Megyei Levéltár igazgatójává, ahol nyugdíjba vonulásáig 29 évet töltött el.

Tudományos pályáján előre haladva 1985-ben kandidátusi, 2003-ban pedig MTA doktora fokozatot szerzett – az előbbi *A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje*, az utóbbit *Városok az Alföldön a 14–16. században* című értekezésével. Közben Ruszoly József professzor meghívására a József Attila, majd 2000-től Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán – 1989-től docensként, 1997-től egyetemi tanárként – oktatott alkotmány- és jogtörténetet. Az MTA Demográfiai Bizottságában, s a Történettudományi Bizottságában is tagságot vállalt, a *Századok* folyóirat szerkesztő bizottsága munkájában egy cikluson át vett részt. Opponensként számos doktori eljárásban működött közre.

A helyi és a megyei közművelődésben ugyancsak értékes feladatokat látott/lát el. Évtizedek óta tagja, jelenleg elnöke a Csongrád Megyei Honismereti Egyesületnek, elnöke továbbá a Péter László Várostitörténeti Alapítvány kuratóriumának s a *Szeged* című havilap szerkesztő bizottságának. A Kisteleki Ede Alapítvány, valamint a – mesteréről

elnevezett – Kristó Gyula Alapítvány kuratóriumi tagja; de részt vállalt/vállal a szegedi Dugonics Társaság s a Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság működésében is. Az Elpusztult és Pusztuló Magyar Falvakért Alapítványnak szintén elnöke, minek keretében már nem létező települések emlékoszlopainak állítását szervezte meg például Monostorapátiban, Ivánc határában, Derenken, Hódmezővásárhely és Makó határában, illetve Bakonytamásiban. A *Szeged története* nagymonográfia ötödik, befejező kötetének szerkesztését szintén eredményesen vezette és fejezte be 2010-ben, valamint közreadta *Szeged rövid történetét* (2005).

Blazovich László egyben Németországban is jegyzett medievista jogtörténész: a *Budai jogkönyv*, a *Szász tükrök* és a *Sváb tükrök* magyar nyelvű, gazdag jegyzetanyaggal és bevezető tanulmányokkal elkészített változatának közreadója. Galántai Erzsébettel két humanista történetíró: Petrus Ransanus és Ludovicus Tubero műveinek magyar fordítását tette közzé, továbbá az *Anjou-kori oklevéltár* köteteit gyarapította. A *Szász tükrök* megjelenésekor (2005) Heiner Lück hallei professzor a Schmidt József közreműködésével szerkesztett kötetet méltatva ezt írta: „Blazovich és Schmidt baglyot vittek Athénba”, azaz tudományt a tudományok városába.

Kulturális és szakmai tevékenységét számos díjjal és címmel ismerték el: *Eike von Repgow*-díjas, Szeged és Hódmezővásárhely városok *Pro Urbe*-díjazottja, valamint a Magyar Kultúra Lovagja s Szeged M. J. Város díszpolgára. A Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjét (polgári tagozat) 2013-ban vehette át.

Blazovich professzor munkássága során megtalálta az utat, amellyel az egyes jogintézmények históriája a széles értelemben tekintett társadalomtörténethez kapcsolható. Műveiben nem csupán az érett középkori demográfia-, etnográfia-, gazdaság-, valamint eseménytörténet tárul az olvasó elé, hanem mindezeknek a jogi eredetét és okait is részletesen bemutatja. E tekintetben tudományos módszere s eredményei ötvözik a Kristó Gyula nevével jegyzett szegedi középkor történeti és a Jogi Karon működő Bónis György által örökölt hagyott jogtörténeti iskola erőit.

Munkáit a tematikai gazdagság, lényeglátás, példaértékű szakmai körültekintés jellemzi több oldalról mutatva be a demográfia, a jog és a történelem, valamint hazánk és Európa más népeinek, államainak szoros kapcsolatát.

Tisztelt Blazovich Professzor Úr, Kedves Laci születésnapod alkalmából Isten éltesen és töretlen optimizmusoddal, munkakedveddel tartson közöttünk sokáig.

Szeged, 2013. november 2.

Dr. Hajdú József
egyetemi tanár
a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Karának
dékánja

RUSZOLY JÓZSEF

Laudatio 2010

Blazovich Lászlóról Magdeburgban

Nagy tisztesség érte dr. Blazovich László professzort, s általa a Szegedi Tudományegyetemet, valamint a magyar jogtörténet-írást. Professzor úr elnyerte a 2010. évi *Eike-von-Reppow-Preis*-t. E díj a német nyelvű jogkönyvek, elsősorban a *Sachsenspiegel* szegedi magyarul való közreadásáért találhatta meg, ám egyszerismind minősítheti egész életútját, tudományos pályáját is. A díjazottat régóta ismerem, több mint két évtizede professzortársam. Hogy e *laudatio* mégse hasson elfogult dicsérgetésnek, engedjék meg, hogy e magas ívű pálya és e gazdag munkásság tényeiből induljak ki.¹

Blazovich László egy szép, 1921-ben határ mellé szorult, egykor három nemzet – magyar, német és horvát – lakta szabad királyi városban, Köszezen (német nevén *Güns*) született 1943-ban. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait a Tisza-mentén fekvő Szegezen végezte. Magyar-történelem szakos tanári diplomájával 1967-ben a szomszédos Hódmezővásárhelyen helyezkedett el. Utóbb itt lett gimnáziumi igazgató-helyettes. A megyeszékhelyre 1980-ban került vissza a Csongrád Megyei Levéltár igazgatójaként. E levéltárból, amely Szeged szabad királyi város levéltárát is örzi, 2009-ben vonult nyugalomba.

Blazovich László medievista. Indíttatását az 1960-as években még maga is pályakezdő Kristó Gyulától, a későbbi professzortól és a Magyar Tudományos Akadémia tagjától, az Árpád-kor kiváló kutatójától, az iskolateremtőtől kapta. S mindvégig, Mesterre korai haláláig, megmaradt nem csupán időrendben, de eredményekben és sikerekben is az ő legelső tanítványának. Noha Kristó professzor is sokat tett a magyar alkotmánytörténetért, így különösen a megyerendszer 11. századi létrejöttének kutatásában, Blazovich professzor azzal, hogy közénk, jogtörténészek közé került, éppen jogtörténeti szemléletével is kiválik a magyar medievisták közül.

A szegedi jogtörténeti tanszék megerősítése idején, 1989-ben hívtam meg egyetemi docensként éppen a középkori jogtörténet, így különösen a perjog és a kánonjog előadá-

¹ Jelen méltatás németül hangzott el 2010. október 28-án Magdeburgban, a Johanniskirche-ben, ahol köszöntőt mondott Prof. Dr. Angela Kolb, Sachsen-Anhalt igazságügy-minisztere, Prof. Dr. Klaus E. Pollmann, az Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg rektora és Dr. Lutz Trümper, Magdeburg tartományi főváros főpolgármestere. Az ünnepélyes díjátadásra megjelent a város színe-java. – Vö. RUSZOLY JÓZSEF: *Laudatio dr. Blazovich László egyetemi tanárról, az Eike-von-Reppow-Preis 2010. évi kitüntetettjéről*. = Jogtörténeti Szemle 2011. 2. sz. 68–70. pp.

sára. E tanszékre 1997-ben nyerte el professzori kinevezését, s azóta is nálunk tevékenykedik; a 2005-i szétválasztás után a Balogh Elemér professzor vezette európai jogtörténeti tanszéken. Nem mellesleg hadd említsem meg, hogy nálunk még kötelező alaptárgyanként mindhárom történeti jogi főkéllégium (a római jog, a magyar alkotmány- és jogtörténet és az egyetemes alkotmány- és jogtörténet) helyzete alapján véve változatlan. Így elvileg nincs is olyan magyar joghallgató, aki nem tudna valamit a *Sachsenspiegel*-ről, annak szerzőjéről, Eike von Repgow-ról vagy a magdeburgi városjogról.

Blazovich László kutatásai és publikációi pályája során egyre szélesebb területekre terjedtek és terjednek ki. Nagyon tiszteli és értően gondolja a középkori okleveles forrásokat. *In medias res* emelem ki az „Anjou-kori Oklevéltár” hatalmas edíciós vállalkozásában való meghatározó részvételét. Ő az 1323., 1324. és 1326. évi okleveleket tartalmazó 7., 8. és 10. köteteket gondozta (1991, 1993, 2000)². Párját ritkítja „A Telegdiék pere. 1568–1572” (1995) című, a teljes pertestet tartalmazó forráskiadványa.³

Számos témája közül kiemelkedik a regionális településtörténet. E tudományszaknak a megyéket illetően az 1930-as évekig visszanyúló gyökerei vannak a magyar történetírásban. „A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje” (1985) című monográfiájára⁴ épül a „Városok az Alföldön a 14–16. században” (2002) című könyve⁵. Az elsővel, amely a Szegedtől keletre fekvő, a Bihar-hegység előteréig (ma: Románia) terjedő térséget tárja föl, a Magyar Tudományos Akadémián a történettudomány kandidátusa fokozatot nyerte el 1986-ban. Talán nem érdektelen ehelyütt elmondani, hogy itt volt a török időkben elpusztult *Ajtós* (Békés vm.) falu is, ahonnan *Albrecht Dürer* apja – még mint *Ajtósi* – származott.

A másodikként említett, a Dunától keletre fekvő városok historiográfiáját földolgozó könyvében, amellyel a Magyar Tudományos Akadémián a történettudomány doktora fokozatot is elnyerte 2003-ban, a településtörténet mellett az intézménytörténetet – különösen a közigazgatást és az igazságszolgáltatást – állítja középpontba. Hangsúlyozottan jelenik meg benne a szabad királyi városok előzményeként a *királyi szabad városok* és a földesúri joghatóság alatt álló mezővárosok (*oppidum*, a német fejlődésben: *Markt flecken*) fokozatos szétválása.

Blazovich professzor, akinek vezető levéltárosként már korábban is voltak német kapcsolatai, az 1990-es évektől a *Deutscher Akademischer Austauschdienst* (DAAD) támogatásával több tanulmányutat tett Németországba. Tanszéki kapcsolataink keretében ő is többször élvezte Heinz Holzhauer professzor vendégbarátságát. Hosszú hónapokat kutathatott a münsteri *Rechtshistorische Bibliothek*-ben.

Figyelme a középkori német és magyar városi jog történetének érintkezési pontjaira irányult. Városaink eredetkérdését sokáig vitatták. Amint az már az 1930-as években tisztázódott, kétségtelen, hogy mint települések *magyar* eredetűek. Eredendően legin-

² *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. VII. k. 1323. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ, GÉCZI LAJOS. Budapest – Szeged, 1991.; VIII. 1324. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Bp.–Szeged, 1993.; X. 1326. Szerk. Blazovich László, Gécz Lajos. Budapest – Szeged, 2000.

³ BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS: *Telegdiék pere. 1568–1572*. Szeged, 1995. /Dél-alföldi évszázadok, 6./

⁴ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A Körös–Tisza–Maros köz településrendje*. Békéscsaba–Szeged, 1985. (Dél-alföldi évszázadok, [1.])

⁵ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Városok az Alföldön 14–16. században*. Szeged, 2002. (Dél-alföldi évszázadok, 17.)

kább vásárhelyek voltak. Fejlődésük – különösen a 13. századtól – jelentős részben a betelepülő külföldi – így itáliai, vallon és német (gyűjtőnéven: szász) – vendégek (*hospes*) révén az európai intézménytörténettől nem maradt érintetlenül. E vendégek magukkal hozták jogukat, amelyet utóbb magyar ajkú polgártársaik is élvezhettek.

Blazovich László ez irányú munkáját jó kutatói érzékkel az *Ofner Stadrecht*-tel kezdte. „Buda város jogkönyve” (2001) című kétkötetes könyvével⁶ alakította ki azt a megoldást, amelyet máig alkalmaz. Terjedelmes bevezető tanulmánnyal, sőt tanulmányokkal ellátva közli a jogkönyv magyar fordítását. S ami igazán dicsérendő: bevezető tanulmányát könyvében német nyelven is közreadja. Ez is teremtette meg számára a témával foglalkozó német kutatókkal – köztük Heiner Lück professzorral (Halle–Wittenberg) – való kapcsolatfelvétel lehetőségét.

Ezzel a megoldással tette közzé „a magyar *Sachsenspiegel*-t” („A Szász tükör”, 2005).⁷ Lévének – éppen a magdeburgi városjog révén is – a magyarországi városi jogfejlődésre nagy hatása, ez utóbbinak a jobb megismertetéséhez is hozzájárult. Egyébként a szász hatást is tükröző *Ofner Stadrecht* az ún. tárnoki jog (*ius tavernicale*) révén a 15. századtól 1848-ig egy egész városi jogcsalád intézményeit határozta meg.⁸

A szerző a jogkönyv szerkezetének és főbb tartalmi kérdéseinek a bemutatása után megkísérli röviden – mondhatni dióhéjban – összefoglalni a főbb jogintézményeket. Így különösen a „tulajdon-, család- és öröklési jog” (18–22.), a „falú és a benne élő emberek” (22–26.), a „bíróági eljárás” (26–28.), a „büntetőjog” (28–30.), valamint a „hűbérjog” (30–36.) kérdéseit. Középkori német jogtörténetet ez a *Sachsenspiegel* nyomán, szakirodalmi hivatkozásokkal; annyiaval, amennyi a *Bevezetőbe* egyáltalán beilleszthető. Alapjában véve szerencsés összefoglalás, több árnyalható megközelítéssel vagy megállapítással.

Némi nehézséget okozott a 13. századi szász jogintézmények magyarul történő visszaadása, elhelyezése (mint pl. *eigen, gut, gewere, erbe, len*).⁹

A szolgálat, melyet Blazovich professzor e munkákkal és a hozzájuk kapcsolódó más tanulmányaival az európai jogtörténeti tudományosságnak tett, aligha becsülhető túl. Bizonyosan meglesz a hozzá illő tudományos hatása. Egyébként készen áll közzétételre „a magyar *Schwabenspiegel*”-lel is. Mindezen edíciós munkáihoz többektől kapott önzetlen segítséget; a legtöbbet bizonyosan közvetlen munkatársától, a germanista filológus egyetemi társától, Schmidt Józseftől.¹⁰

A mediévista Blazovich László a helytörténet-írásban is letette névjegyét. A Péter László által indított, ám főszerkesztőként Kristó Gyula nevéhez fűződő „Szeged története” c. nagy terjedelmű városmonográfia több mint egy évtizedig lezáratlan maradt. Négy

⁶ *Buda város jogkönyve*. 1–2. k. Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 17.)

⁷ *A Szász tükör*. Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. PÓLAY Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.) Szerk. Balogh Elemér.

⁸ Újabb: ŠTEFÁNIA MERTANOVÁ: *Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vyvoja tavernického súdu v Uhorsku*, 15–17. stor. Bratislava, 1986.; ism.: RUSZOLY JÓZSEF: *Pozsonyi könyv a tárnoki jogról*. = Magyar Jog, 1987. július–augusztus; 696–697. pp.

⁹ Vö. RUSZOLY JÓZSEF: *A magyar Sachsenspiegel-hez*. Századok, 2006., 140. évf. 2. sz. 482–496. pp.

¹⁰ *A Sváb tükör*. Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 2011. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 35. Szerk./Red. Balogh Elemér.)

kötete jelent meg (1983–1994).¹¹ A jelenkor-történetet (Zeitgeschichte) tartalmazó 5. kötete az 1989/90-i fordulat folytán nem készülhetett el.

Blazovich professzor, akinek hivatalból foglalkoznia kellett a Város és a megye teljes levéltári forrásanyagával, merész elhatározással – részben e monográfia négy kötetének eredményeit összefoglalva, részben azon túllépve, az 1944 és 1989 közötti időszakot is áttekintve – először „Szeged rövid története” (2005) című, a szélesebb olvasókörzésnek szóló könyvét tette közzé.¹² Nagy sikert aratott vele.

Szerkesztőként – szerzőtársaival együtt – csak ezután foghatott a csonka városmonográfia befejezéséhez. A modern német várostörténet-írás szerkesztési megoldásait is tükröző 5. kötet éppen ebben az évben jelent meg („Szeged története. 1945–1990”, 2010).¹³

A levéltárban immáron saját kis kutatóhelyére visszavonultan dolgozó, ám az egyetemen változatlanul tanító Blazovich professzor kutatási témáin is tovább dolgozik. Nagy hozzáértéssel és kedvvel folytatott, olykor bizony áldozatokkal is járó munkásságáért rendre megkapta az elismeréseket. Szeged városa 2010. május 21-én díszpolgárai közé emelte.¹⁴ S hogy ebben az évben még az *Eike-von-Repgow-Preis*-t is magáénak tudhatja, erre aligha gondolhattunk. Köszönet érte az adományozóknak! Neki meg munkatársaim és mások nevében is további szép eredményeket kívánok!

Isten éltesse!

(2010/2013)

¹¹ *Szeged története 1., A kezdetektől 1686-ig.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983.; 2., 1686–1849. Szerk. FARKAS JÓZSEF. Szeged, 1985.; 3/1–2. 1848–1919. Szerk. GAÁL ENDRE. Szeged, 1991.; 4., 1919–1944. Szerk. SERFŐZŐ LAJOS. Szeged, 1994.

¹² BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged rövid története.* Szeged, 2005. (Dél-alföldi évszázadok, 21.)

¹³ *Szeged története 5. k., 1945–1990.* Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, 2010.

¹⁴ [TANDI LAJOS:] *A helyi értéktől az egyetemességig. Az idei díszpolgár dr. Blazovich László.* = Szeged. A Város folyóirata, 2010. május (22. évf. 5. sz.) 15–17. pp.

Über László Blazovich in Magdeburg

Herrn Professor László Blazovich und durch ihn auch der Universität Szeged sowie der ungarischen Rechtsgeschichtsschreibung wurde eine große Ehre zuteil. Professor Blazovich wurde mit dem *Eike-von-Repgow-Preis* des Jahres 2010 ausgezeichnet. Dieser Preis wurde ihm für seine Verdienste um die deutsche Rechtsbücher, vor allem um die Szegeder Ausgabe des *Sachsenspiegels* in ungarischer Sprache zuerkannt, er spricht aber auch für seine ganze Laufbahn und seinen wissenschaftlichen Werdegang. Den Preisträger kenne ich seit langem, wir sind seit zwei Jahrzehnten Professorenkollegen. Damit aus der Laudatio keine voreingenommene Lobpreisung wird, erlaube ich mir, von den Tatsachen dieser langen Laufbahn und reichen beruflichen Tätigkeit auszugehen.¹

László Blazovich wurde 1943 in einer schönen ehemaligen königlichen Freistadt geboren, die ab 1921 in der westlichen Grenzregion lag, ehemals von drei Nationen (Ungarn, Deutschen und Kroaten) bewohnt wurde und Kőszeg (auf Deutsch: *Güns*) heißt. Seine Gymnasial- und Universitätsstudien absolvierte er in Szeged an der Theiß. Nach dem Erwerb seines Lehrerdiplooms für Ungarisch und Geschichte fing er 1967 in Hódmezővásárhely an zu arbeiten. Am Ende seiner hiesigen Dienstzeit bekleidete er das Amt des stellvertretenden Direktors. Von hier wechselte er 1980 nach Szeged über und wurde Direktor des Archivs des Komitats Csongrád. Aus diesem Archiv, das auch das Archiv der Königlichen Freistadt Szeged aufbewahrt, ging er 2009 in den Ruhestand.

László Blazovich ist Mediävist. Die Anregung für das Mittelalter bekam er in den 1960er Jahren von dem ebenfalls am Anfang seiner Laufbahn stehenden Gyula [Julius] Kristó, dem späteren Geschichtspräsidenten und Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, dem ausgezeichneten Forscher der Arpadenzeit, dem Gründer der Historikerschule in Szeged. Die ganze Zeit über, bis zu dem viel zu frühen Tod seines Lehrmeisters blieb Herr Blazovich nicht nur im chronologischen Sinn, sondern auch hinsichtlich seiner Ergebnisse und Erfolge dessen Schüler Nr. 1 (Nummer Eins). Zwar trug auch Professor Kristó viel zur ungarischen Verfassungsgeschichte, so auch zur Erforschung des Komitatssystems im 11. Jahrhundert, bei, ragt Professor Blazovich dadurch, dass er zu uns Rechtshistorikern kam, durch seinen scharfen Blick für die Rechtsgeschichte aus den ungarischen Mediävisten heraus.

Während der Zeit der Stabilisierung des Lehrstuhls für Rechtsgeschichte in Szeged im Jahre 1989 lud ich ihn ein, als Universitätsdozent mittelalterliche Rechtsgeschichte, vor allem Prozessrecht und kanonisches Recht zu unterrichten. 1997 wurde er zum Universitätsprofessor am gleichen Lehrstuhl ernannt und ist auch heute noch da tätig, bzw. seit der Teilung der Lehrstühle gehört er zum Lehrstuhl für Europäische Rechtsgeschichte unter der Leitung von Prof. Dr. Elemér Balogh. Nicht nebenbei möchte ich hier anmerken, dass bei uns noch alle drei rechtshistorischen Hauptkollegs (das römische

¹ Laudatio anlässlich der Verleihung des Eike-von-Repgow-Preises im Jahre 2010 an Prof. Dr. László Blazovich (Universität Szeged) in der. Johanniskirche zu Magdeburg am 28. Oktober 2010; ein Vortrag – mit kleineren Erweiterungen – an der Rechtshistorischen Konferenz Der Schwabenspiegel und andere Rechtsbücher im Donau-Gebiet, Szeged, 1–2. März 2012. – Vgl. RUSZOLY JÓZSEF: *Laudatio dr. Blazovich László egyetemi tanárról, az Eike-von-Repgow-Preis 2010. évi kitüntetettjéről.* = Jogtörténeti Szemle 2011. Nr. 2. pp. 68–70.

Recht, die ungarische Rechtsgeschichte und die allgemeine [europäische] Rechtsgeschichte) Pflichtfächer sind. Theoretisch gibt es also keinen ungarischen Jurastudenten, der nichts vom Sachsenspiegel und dessen Verfasser, *Eike von Repgow* oder dem Magdeburger Stadtrecht wüsste.

Die Forschungsbereiche und Publikationen von László Blazovich weiteten sich im Laufe der Zeit auf immer breitere Gebiete aus. Er behandelt und betreut mit großer Verehrung die mittelalterlichen Urkunden. *In medias res* sei in diesem Zusammenhang auf seine ausschlaggebende Rolle bei der riesigen Urkundenedition *Anjou-kori Oklevéltár* (Urkundensammlung aus der Anjou-Zeit) hingewiesen. Er betreute die Bände 7, 8 und 10, die die Urkunden aus den Jahren 1323., 1324. und 1326. enthalten (1991, 1993, 2000)². In der Ausgabe des gesamten Prozessmaterials *A Telegdiék pere. 1568–1572* (Der Telegdi-Prozess, 1995) leistete er hervorragende Arbeit.³

Von seinen zahlreichen Forschungsthemen möchte ich die regionale Siedlungsgeschichte hervorheben. Die Wurzeln dieses Wissenschaftszweiges bezüglich der Komitate reichen in der ungarischen Geschichtsschreibung bis in die 1930er Jahre zurück. Auf seiner Monographie *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje* (Mittelalterliche Siedlungsstruktur der Region zwischen den Flüssen Körös-Tisza-Maros, 1985)⁴ baut sein Buch *Városok az Alföldön a 14–16. században* (Städte in der Ungarischen Tiefebene im 14–16. Jahrhundert, 2002)⁵ auf. Mit ersterer, in der das Gebiet östlich von Szeged bis zu den Ausläufern des Bihar-Gebirges (heute: Rumänien) behandelt wird, erwarb Professor Blazovich 1986 den Titel „Kandidat der Geschichtswissenschaft“ der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Es könnte für Sie von Interesse sein, dass in der besagten Region die Ortschaft *Ajtós* (Komitat Békés) lag, die während der osmanischen Zeit vernichtet wurde, und von wo der Fater – noch als *Ajtósi* – von *Albrecht Dürer* (1471–1528) stammte.

Im zweiten Buch, das die Städte östlich der Donau bearbeitet, und mit dem er 2003 den Titel „Doktor der Geschichtswissenschaft“ der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erwarb, wird neben der Siedlungsgeschichte die Institutionsgeschichte – insbesondere die Verwaltung und die Rechtssprechung – in den Mittelpunkt gestellt. Besonderer Akzent wird auf die allmähliche Trennung von königlichen Freistädten und den unter dem Rechtsschutz (*iurisdictio*) eines Grundbesitzers stehenden Marktflecken (*opidum*) gelegt, die als Vorstufe für die freien königlichen Städte (*libera regia civitas*) diente.

² *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. VII. k./Bd. 1323. Szerk./Red. BLAZOVICH LÁSZLÓ, GÉCZI LAJOS. Budapest – Szeged, 1991.; VIII. k./Bd. 1324. Szerk./Red. Blazovich László. Budapest – Szeged, 1993.; X. k./Bd. p. 1326. Szerk./Red. Blazovich László, Gécz Lajos. Budapest – Szeged, 2000.

³ BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS: *Telegdiék pere. 1568–1572*. Szeged, 1995. (Dél-alföldi évszázadok, 6.)

⁴ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A Körös-Tisza-Maros köz településrendje*. Békéscsaba–Szeged, 1985. (Dél-alföldi évszázadok, [1.]/

⁵ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Városok az Alföldön 14–16. században*. Szeged, 2002. (Dél-alföldi évszázadok, 17.)

Professor Blazovich, der als leitender Archivar auch schon früher über deutsche Kontakte verfügte, unternahm ab den 1990er Jahren mit der Unterstützung des *Deutschen Akademischen Austauschdienstes* mehrere Studienreisen in Deutschland. Im Rahmen unserer Institutspartnerschaften genoss er mehrmals die Gastfreundschaft von Herrn Professor Dr. Heinz Holzhauer und arbeitete monatelang in der *Rechtshistorischen Bibliothek zu Münster*.

Das Interesse von Professor Blazovich richtete sich auf die Berührungspunkte der Geschichte der mittelalterlichen deutschen und ungarischen Stadtrechte. Die Frage der Herleitung unserer Städte war längere Zeit stark diskutiert. Wie es in den 1930er Jahren bereits geklärt wurde, steht außer Zweifel, dass sie als Siedlungen ungarischer Prägung sind. Ursprünglich waren es Märkte. Ihre Entwicklung blieb – vor allem ab dem 13. Jahrhundert – dank der ausländischen Ansiedler (*hospes*) (Italiener, Wallonen, Deutsche/Sachsen) von der europäischen Institutionsgeschichte nicht unberührt. Diese „Gäste“ brachten ihr Recht mit sich, das später auch ihre ungarischsprachigen Mitbürger genießen konnten.

László Blazovich begann seine einschlägige Forschungstätigkeit mit gutem Gespür für die Forschungsrelevanz des Themas mit dem *Ofner Stadtrecht*. In der zweibändigen Ausgabe des *Buda város jogkönyve* (Stadtrecht von Buda/Ofen, 2001)⁶ arbeitete er jene Methode aus, der er sich auch heute bedient. Mit einer umfangreichen einleitenden Studie publiziert er die ungarische Übersetzung des Rechtsbuches. Und noch lobenswerter ist, dass er die Einleitung auch in deutscher Sprache veröffentlicht. Auch dies spielte eine wesentliche Rolle dabei, dass er Kontakte mit deutschen Experten des Themas – unter ihnen auch mit Herrn Prof. Dr. Heiner Lück (Universität Halle-Wittenberg) – ausbauen konnte.

In gleicher Weise ist er auch bei der Ausgabe des „ungarischen *Sachsenspiegels*“ vorgegangen (*A Szász tükkör*, 2005).⁷ Da dieser – gerade auch durch das Magdeburger Stadtrecht – bedeutenden Einfluss auf die Entwicklung des ungarischen Stadtrechts ausgeübt hatte, trug Prof. Blazovich zur besseren Kenntnis des letzteren bei. Das auch sächsische Merkmale aufweisende *Ofner Stadtrecht* bestimmte durch das sogenannte Tavernikalrecht (*ius tavernicale*) ab dem 15. Jahrhundert bis 1848 das Rechtswesen einer bedeutenden Gruppe der Städte im Königreich Ungarn.⁸

Der Verfasser versucht nach der Darstellung der Struktur sowie der wichtigsten inhaltlichen Fragen des Rechtsbuches *Sachsenspiegel* kurz, so zu sagen *in nuce*, die wichtigsten Rechtsinstitutionen zusammenzufassen. Insbesondere fokussiert er auf die Fragen „Eigentums-, Familien- und Erbrecht“ (18–22.), „das Dorf und seine Einwohner“ (22–26.), „Gerichtsverfahren“ (26–28.), „Strafrecht“ (28–30.) und das „Lehnrecht“ (30–36.). Mit anderen Worten: Auf die mittelalterliche deutsche Rechtsgeschichte.

⁶ *Buda város jogkönyve*. 1–2. k./Bd. Közreadja/Veröffentlichen: BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 17.)

⁷ *A Szász tükkör*. Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.) Szerk./Red. Balogh Elemér.

⁸ Neuere Bearbeitung: ŠTEFÁNIA MERTANOVÁ: *Ius tavernicale. Študie o procese formovania práva taverníckych miest v etapách vyvoja taverníckeho súdu v Uhorsku, 15–17. stor.* Bratislava, 1986.; Besprechung: RUSZOLY JÓZSEF: *Pozsonyi könyv a tárnoki jogról.* = Magyar Jog, 1987. július–augusztus; pp. 696–697.

te aufgrund des Sachsenspiegels, reichlich versehen mit Belegen aus der Forschungsliteratur. Es handelt sich dabei grundsätzlich um eine gelungene Zusammenfassung mit differenzierter Annäherungen und Behauptungen.

Schwierigkeiten bereitete die Übersetzung und die Einbettung der sächsischen Rechtsinstitutionen aus dem 13. Jahrhundert (wie z. B. *eigen, gut, gewere, erbe, len*).⁹

Dass Professor Blazovich durch diese seine Werke und durch andere zu diesem Thema publizierten Aufsätze und Studien um die europäische Rechtsgeschichtswissenschaft verdient machte, ist keine Übertreibung. Mit Sicherheit werden seine Bemühungen die angemessene wissenschaftliche Resonanz finden. Seine Ausgabe des *Schwabenspiegels* steht kurz vor dem Erscheinen. Bei diesen Editionsarbeiten wurde ihm von vielen Kollegen selbstlose Hilfe zuteil; am meisten konnte er sich auf seinen nächsten Mitarbeiter, den ehemaligen Kommilitonen, den Germanisten József Schmidt verlassen.¹⁰

Der Mediävist László Blazovich setzte auch in der Lokalgeschichtsschreibung viele Zeichen. Die große Stadtmonographie Die Geschichte von Szeged (*Szeged története*) initiiert von László Péter, später von Gyula Kristó betreut, blieb mehr als ein Jahrzehnt lang unbeendet. In der Zeitspanne 1983–1994 erschienen vier Bände.¹¹ Band 5 über die Zeitgeschichte konnte während der Umwälzungen in den Jahren 1989/90 nicht erscheinen.

Professor Blazovich, der sich von Amts wegen (*ex officio*) mit dem gesamten Material des städtischen und Komitatsarchivs beschäftigen musste, nahm die Sache in die Hand und verfasste zuerst – zum Teil als Zusammenfassung der ersten vier Bände, zum Teil darüber hinaus auch die Epoche zwischen 1944 und 1989 überblickend – eine Kurze Geschichte von Szeged (*Szeged rövid története*, 2005) für ein breiteres Lesepublikum und erntete großen Erfolg.¹²

Erst danach konnte er als Herausgeber – zusammen mit seinen Mitarbeitern – die Beendigung der nicht abgeschlossenen Städte-monographie in Angriff nehmen. Der 5. Band in der Reihe, der auch die Redaktionsprinzipien der modernen deutschen Stadtgeschichtsschreibung widerspiegelt, ist dieses Jahr erschienen (*Szeged története*. [Die Geschichte von Szeged] 1945–1990, 2010).¹³

In seinen eigens für ihn eingerichteten Bereich im Archiv zurückgezogen arbeitet Herr Blazovich – neben seiner Unterrichtstätigkeit – an seinen Forschungsthemen weiter. Für seine Tätigkeit, die er immer mit großer Erudition und Lust betrieb, und für die er manchmal Opfer bringen musste, erhielt er zahlreiche Auszeichnungen und Ehrun-

⁹ Vgl. RUSZOLY JÓZSEF: *A magyar Sachsenspiegel-hez*. Századok, 2006., 140. évf. 2. sz. pp. 482–496.

¹⁰ *A Sváb tiükör*. Közreadja/Veröffentlichen BLAZOVICH LÁSZLÓ, SCHMIDT JÓZSEF. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 2011. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 35. Szerk./Red. Balogh Elemér.)

¹¹ *Szeged története* 1. k./Bd. A kezdetektől 1686-ig. Szerk./Red. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983.; 2. k./Bd., 1686–1849. Szerk. FARKAS JÓZSEF. Szeged, 1985.; 3/1–2. k./Bd. 1848–1919. Szerk./Red. GAÁL ENDRE. Szeged, 1991.; 4. k./Bd., 1919–1944. Szerk./Red. SERFŐZŐ LAJOS. Szeged, 1994.

¹² BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged rövid története*. Szeged, 2005. (Dél-alföldi évszázadok, 21.)

¹³ *Szeged története* 5. k./Bd., 1945–1990. Szerk./Red. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, 2010.

gen. Am 21. Mai dieses Jahres wurde er zum Ehrenbürger der Stadt Szeged ernannt.¹⁴ Dass er im gleichen Jahr auch den *Eike-von-Repgow-Preis* bekommt, hatten wir kaum gedacht. Ein besonderer Dank gebührt den Preisvergebern!
Dem Preisträger wünsche ich – auch im Namen meiner Mitarbeiter – weitere Erfolge!

(2010/2013)

¹⁴ [TANDI LAJOS:] *A helyi értéktől az egyetemességig. Az idei díszpolgár dr. Blazovich László* [Von der Lokalität bis zur Universalität. László Blazovich ist der Ehrenbürger dieses Jahres] = Szeged. A Város folyóirata, 2010. május (22. évf. 5. sz.) pp. 15–17.

ANTAL TAMÁS

A szabad királyi városokról szóló javaslatok az utolsó rendi országgyűlésen és az 1848: XXIII. tc. keletkezése*

1. Reformkori előzmények

A tágan vett magyar reformkor (1790–1848) közjogi vitáinak egyike – mely mind az országgyűléseken a rendek között, mind a dikasztériális kormányzat és a rendek között folyt – a szabad királyi városok joghelyzetének meghatározása volt, mivel az említett városok az 1825–27. évi országgyűléstől kezdve egyenkénti szavazati jogukat sem a karok és rendek országos ülésein, sem a kerületi üléseken nem gyakorolhatták. A rendi jussaikat noha számos törvény, kiváltság- és adománylevél tartalmazta,¹ az 1826. évi ülésektől kezdődően az egyenkénti szavazati joguk kuriálissá vált: az összes megjelent királyi várost az országos üléseken egyetlen, közös vótum illette csupán. Az időközben egyesülő kerületi üléseken – minthogy eredetileg a korábbi négy, majd két *sessiones*

* Jelen közlemény az *Újabb kutatások Magyarország alkotmány-, közigazgatás- és jogszolgáltatástörténetéhez – európai kitekintéssel (1848–1918)* című, OTKA K 101.735 nyilvántartási számú pályázati programba illeszkedik. A tanulmány jegyzeteiben használt rövidítések: NÚ = Nemzeti Újság; PH = Pesti Hírlap; MOL = Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára; OSZK = Országos Széchényi Könyvtár; KHI = Karok és Rendek házának (táblájának) irományai; KHN = Karok és Rendek házának (táblájának) naplói; FHN = Főrendi házi (táblai) naplók.

¹ VIROZSIL ANTAL: *Magyarország nyilván- vagy közjoga, mint az alkotmánya eredetétől 1847/48-ig fennállott.* Buda, 1861. 197–202. pp., NAGY ERNŐ: *Magyarország közjoga. (Államjog)* Budapest, 1907. 20–21. pp., 365–366. pp., CHAPLY JÓZSEF: *Polgártükör, vagyis a honi polgárság és szabad királyi városok jogait érdeklő oktatás.* Pest, 1839–1840., SZUBORICS JÁNOS: *A szabad s királyi városok és polgárainak ország törvényes igazai magyar hazánkban.* Magyar-Óvár, 1839., WENZEL GUSZTÁV: *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben.* Budapest, 1877., KÁLLAY ISTVÁN: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon. 1686–1848.* Budapest, 1989., KUBINYI ANDRÁS: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* = Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000. 121–122. pp., 156–157. pp., KUBINYI ANDRÁS: *A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. Különös tekintettel az 1458–1526 közötti időre.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXI.* Budapest, 1979. 7–48. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Városok az Alföldön a 14–16. században.* = Dél-alföldi évszázadok 17. Szeged, 2002. 117–130. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged rövid története.* = Dél-alföldi évszázadok 21. Szeged, 2005. 74–78. pp., 101–103. pp. A budai jogról és adományozásáról lásd BLAZOVICH LÁSZLÓ – SCHMIDT JÓZSEF (szerk.): *EIKE VON REPGOW: A Szász tükrök.* = A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 5. Szeged, 2005. 71–81. pp., különösen 75–78. pp.

circulares a megyei követekből alakult² – a városok szavazati jogát valóban nem garantálták sem törvényi, sem elismert szokásjogon alapuló normák, bár 1790-től a városok és a káptalanok követei is részt vettek rajtuk.³

A városokkal szemben a harmadik hazai rend az alábbi főbb okokból tagadta meg és vitatta el tetteleg az őket egyébként megillető vótumokat. A leglényegesebb érvük az volt, hogy a városokban működő testületi szerveket nem a város összes lakosai választották, hanem csak egy szűk réteg, amely tagjainak száma a polgárjoggal bíró lakosok számánál is kevesebb volt. Mivel sem a választott hites közönséget (*electa iurata communitas*), sem a szenátust (tanácsot) nem ismerték el a nemesek oly testületként, amely valóban a város egyetemét képviselte volna, a választójoggal bíró polgárok számát jelentősen növelni akarták a városokban – vagy legalábbis ezt hangoztatták. A második kifogás a városi tanácsok önmagukat kiegészítő, nepotikus volta miatt érte a polgárság követeit, mivel a tanácsok tagjait általában maga a testület hívta meg és egészítette ki, vagy ha választotta is őket a hites közönség, a megbízatás gyakran élethosszig szólt. A követutastításokat általában e szervek dolgozták ki, amelyekben a lakosság döntő többsége így tényleges befolyással nem bírt. A nemesség pedig követelte a három-évenkénti tisztújítások megtartását, miként az a tisztújító székeken a vármegyékben szokott volt (1723. évi 56. tc.). A harmadik problémát a városi tisztviselők szerény fizetése képezte, amiért a korrupció számos helyen köztudottan eluralkodott. Végül a városi testületek üléseinek nem nyilvános mivolta is jelentős kritikaként hangozott el – összehasonlítva mindezeket a vármegyei nemesi kongregációkkal.⁴

Létezett egy ötödik problémakör is: az a tény, hogy a *helytartótanács* és a *magyar királyi kamara* is felügyeletet gyakorolt a városok felett; az előbbi a városok törvényhatósági közigazgatását (beligazgatás, oktatásügy, városfejlesztés, rendészet, hadiadó, árak és mértékek szabályozása), az utóbbi pedig a szabad városok királyi földesuraságával összefüggő gazdálkodási ügyeket és a tisztújításokat ellenőrizte. E felügyeleti tevékenységet a két kormányshéz olykor vegyes bizottságban látta el.⁵ Ekként a szabad királyi városok a nemesség szemében valójában nem is voltak „szabadok”.

Ugyanakkor a városok csak abban az esetben lettek volna hajlandók belső szerveze-
tük egységes módosítására, ha annak kidolgozásában maguk is részt vehettek, vagyis ha

² ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946. 263. p.

³ CSIZMADIA ANDOR: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban*. Kolozsvár, 1941. 168. p., 129–130. pp., HAJNÓCZY JÓZSEF: *Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés* [1791]. In: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rendezte CSIZMADIA ANDOR. Budapest, 1958. 213–215. pp., ANDRÁS KUBINYI: „*Oraş regal liber*” – „*oraş liber regal*”? [*„Szabad királyi város”* – „*királyi szabad város*”?]. In: Oraşe şi oraşeni. Városok és városlakók. Szerk.: Inout Costea, Pál Judit. Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2006. 25–40. pp., FAZEKAS CSABA: *Érvek és ellenérvek a káptalani követek országgyűlési szavazati jogáról Szemere Bertalan ismeretlen beszéde kapcsán (1847. október 15.)*. In: Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Szerk.: Bárdos István, etc. Esztergom, 1999. 11–32. pp.

⁴ NÚ 1848. február 20. (646. szám) 971–972. pp. (Károlyi István, Pest városa követének beszéde az 1847–48. évi LIII. kerületi ülésen); CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976. 47–53. pp.

⁵ NAGY ISTVÁN: *A magyar kamara. 1686–1848*. Budapest, 1971. 300–301. pp., FELHŐ IBOLYA–VÖRÖS ANTAL: *A helytartótanács levéltár*. Budapest, 1961. 19–25. pp., 157–163. pp., EMBER GYÖZÖ: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848*. (A M. Kir. Országos Levéltár kiadványa) Budapest, 1940. 163–167. pp.

helyreállították a karok és rendek tábláján az országgyűlési szavazati jogaikat. A két rend egymással szemben kölcsönösen oly feltételeket támasztott, melyeknek következménye az volt, hogy a városok közjogi helyzetének kérdése még húsz évvel később sem rendeződött.⁶ Ugyan már 1827-ben kiküldött az országgyűlés egy regnikoláris deputációt a javaslat kidolgozására (1827. évi 8. tc.), amelynek eredménye kilenc törvényjavaslat és három különvélemény megfogalmazása lett,⁷ de a rendek elé, a más bizottságok munkáihoz hasonlóan,⁸ végül ezek sem kerülhettek. A következő és az 1839–40. évi országgyűlésen sem javult a helyzet, bár Deák Ferenc a városok felé indítványozta: a kerületi üléseken azok követői közül is válasszanak jegyzőket és cenzorokat.⁹

Mint ismeretes, áttörést végül az 1843–44. évi országgyűlés hozott. Szentkirályi Móric jogszabálytervezetet terjesztett elő *Törvény czikkely a királyi városokról* címmel,¹⁰ amely kilenc főrészből és 432 szakaszból állt, s szélesebb társadalmi alapokra kívánta helyezni a városok törvényhatóságát, a helytartótanácsnak pedig enyhé főfelügyeleti jogot szánt felettük, valamint a belső szervezetüket is korszerűsíteni szándékozta a tanács helyetti kisgyűlés és a közgyűlési interpelláció bevezetésével. A követek csak a belső szervezetről szóló részekhez (87–381. §§) több száz felszólalást fűztek a kerületi üléseken 1843 őszén,¹¹ majd a két (országos) tábla kilenc üzenetváltást igénylő – választójogi vagyoni cenzusokról, a helytartótanácsához felterjesztendő határozatok neméről, a főfelügyelő új intézményéről és annak jogköréről szóló – hosszas vitája után a javaslat végül mégsem került az uralkodó elé: a főrendek ellenállása ennek sorsát – miként a részben analóg tárgykörű megyei választási kicsapongások elleni, valamint a büntetőjogi és a honosítási javaslatokét is¹² – megpecsételte.

⁶ A városi kérdés történetéről részletesen lásd TAKÁCS SÁNDOR: *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825–1848. évi országgyűléseken*. Budapesti Szemle. 1932. 66–91. pp., 198–237. pp., PÁSZTOR JÓZSEF: *A szabad királyi városok szavazati joga*. Szeghalom, 1935., CZOCH GÁBOR: *A szabad királyi városok megtétele és a város meghatározásának változásai Magyarországon a XIX. században*. In: Ország és országn. Városok és városlakók. Szerk.: Inout Costea, Pál Judit. Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2006. 95–103. pp., BÁCSKAI VERA: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, 1988., GÁRDONYI ALBERT: *A szab. kir. városok az 1848 előtti törvényhozásban*. Városi Szemle. 1926. (1–2. szám) 103–125. pp.

⁷ CSIZMADIA ANDOR 1941. 122–129. pp.

⁸ BALOGH ELEMÉR: *Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében*. In: Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk.: Homoki-Nagy Mária és Balogh Elemér. = Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus LXXIII., Fasc. 4. Szeged, 2010. 71–82. pp., Elemér BALOGH: *Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert*. = Rechtsgeschichte und Rechtsgeschehen 12. Hrsg.: Thomas Vormbaum. Berlin, 2010. 11–12. pp., 44–45. pp., 145–204. pp.

⁹ TAKÁCS SÁNDOR 1932. 203–204. pp., SZÖCS SEBESTYÉN: *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*. Budapest, 1996.

¹⁰ Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Ötödik Ferdinánd néven magyar király [...] által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Kögyűlésnek írásai. Pest, Landerer és Heckenast, 1844. II. kötet, 101. számú iromány (105–135. pp.). (A továbbiakban: Javaslat 1844)

¹¹ KOVÁCS FERENC (szerk.): *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Budapest, 1894. II. kötet, 480–713. pp.

¹² RUSZOLY JÓZSEF: *A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945. évi VIII. tc. megalkotásáig*. In: Uő.: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 2*. Szeged, 1992. 66–88. pp.; FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896–1898., VARGA JÁNOS: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. = Zalai gyűjtemény 15. Zalaegerszeg, 1980.; VARGA NORBERT: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. /Értekezések a jogtudomány köréből./ Budapest, 2012. 51–58. pp.

A főrendi tábla kilencedik és egyben utolsó, a karokkal és rendekkel 1844. november 11-én közölt válaszüzenetében a következőképpen fogalmazott: „mind azokra, melyek a tek[intetes] KK. és RR. az e tárgyban váltott utolsó izenetében előadatnak – a m[éltóságos] Főrendeknek e tárgyban közlött izeneteiben kimerítőleg válaszoltatván, a jelen országgyűlésnek végóráiban a m. Főrendek hosszas értekezéseknek sem idejét nem látják, sem sikerét nem reménylik. Hogy az egyesülést nem nyert pontok iránt a két tábla között fennforgó különbséget nem csak a m. Főrendek, hanem a tek. KK. és RR. is lényegesnek és elvbeli különbségnek ismerték onnan is kitetszik, mivel másképp[p] észrevételeiktől elállván a közösen óhajtott tárgy felterjesztései bizonyosan eszközölték volna. Egyébiránt mind azon nézeteikre, melyeket e tárgyban kijelentettek, bátran hivatkozván, azokra nézve a felelet terhét készek [a m. Főrendek] elvállalni.”¹³ Egyértelműen kitűnt, hogy a városi önkormányzat szabályozásánál az egyes jogi megoldásokat a szakmai érvek helyett az élesen szemben álló hatalompolitikai megfontolások befolyásolták.¹⁴ E városok országgyűlési joghelyzetének s az önkormányzatuknak haladőbb alapokra fektetése így az utolsó rendi országgyűlésre és a sorsfordító „áprilisi törvényekre” várt.

Mindazonáltal a városi kérdés rendezése, a municípálitások modernizációja Európaszerte is a közjogi gondolkodás középpontjába került a hazai reformkor időszakában, s rendre születtek a népképviselőt elvét részben-egészben adaptáló progresszív megoldások Angliától (*local actek* 1835-től) Franciaországon és Belgiumon át¹⁵ Poroszorszáig (1808-ban, majd 1831-ben).¹⁶

¹³ Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Ötödik Ferdinánd néven magyar király [...] által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közygyűlésnek írásai. Pest, Landerer és Heckenast, 1844. V. kötet, 577. számú iromány (100. p.). A megelőző üzenetváltások irományszámai: Uo. II. kötet, 101., 127., 131., 139., 154., 167., 168. szám; III. kötet, 190., 206., 249. szám; IV. kötet, 271., 292., 308., 340., 380., 391. szám; V. kötet, 511. szám.

¹⁴ KAJTÁR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992. 36–44. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *Szemere Bertalan és a városok reformja*. In: Szemere Bertalan és kora. Szerk.: Ruzsoly József. Miskolc, 1991. I. kötet, 192–195. pp. Részletesen: CSIZMADIA ANDOR 1941. 134–166. pp., VARGA NORBERT: *Gróf Batthyány Lajos és a szabad királyi városok ügye az 1843/44. évi országgyűlésen*. In: Jogtörténeti Szemle. 2008. 3. szám. 7–15. pp., BÁNK ERNŐ: *A sz. kir. városok kérdése az 1843–44-ik országgyűlésen*. Budapest, 1914., RUSZOLY JÓZSEF: *Alkotmány és képviselet. Kossuth Lajos a közjogi reformokról (1841–1843)*. In: Uő.: *Alkotmány és hagyomány*. Szeged, 1997. 7–23. pp., különösen 12–18. pp., CZOCH GÁBOR: *Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/44. évi városi törvény vitái*. In: Korall. 2006. június. (24–25. szám) 216–230. pp., BÉNYEI MIKLÓS: *Kossuth Lajos és Debrecen*. Debrecen, 2003. 35–41. pp.

¹⁵ HORVÁTH PÁL (szerk.): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténeti forrásaiba*. Budapest, 1996. 99–103. pp., 110–120. pp., E. L. WOODWARD: *The Age of Reform: 1815–1870*. = *The Oxford History of England*. Editor: G. N. Clark. Oxford, 1938. 441–442. pp., RUSZOLY JÓZSEF: *Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről*. Budapest, 2005. 269–270. pp., 308–309. pp.

¹⁶ HORVÁTH PÁL 1996. 121–144. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *A burzsoá városi jog kialakulása Közép- és Kelet-Európában*. In: *Dolgozatok az állam- és jogtudomány köréből* XII. Pécs, 1987. 106–127. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *A burzsoá városigazgatási jog rendjének kialakulása Európában és Magyarországon*. In: *Jogtörténeti előadások* I. Budapest, 1988. 85–99. pp., ISTVÁN KAJTÁR: *Hungarian Municipal Governments (1848–1918)*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica*, Tom. XXXIV. Budapest, 1994. 147–157. pp.

2. Az 1847. évi dikasztériumi törvényjavaslat

Az 1847–48. évi országgyűlésben az első országos ülést 1847. november 11-én tartották a karok és a rendek, melyen a megnyitás keretében hivatalosan ismertették a kegyelmes királyi előadásokat és az azokhoz csatolt törvényjavaslatokat. Ezen *előbeszédnek* harmadik pontja foglalkozott a királyi városok reformjának szükségével, melyben az „alapos panaszoknak megszüntetése tovább halasztható nem lévén” az uralkodó felhívta a rendeket a szabad királyi és a bányavárosok, valamint a szabad kerületek szavazati jogának rendezésére. A királyi előbeszéd negyedik pontja az említett városok belső szervezetének alkotmányos elrendezését is célul tűzte ki,¹⁷ amely érdekében egy 170 §-ból álló törvényjavaslatot terjesztett elő a dikasztériális kormányzat.¹⁸

A javaslat *első főrésze* (1–39. §§) a városi községről szólt általában, amelyben meghatározta a város közösségének jogi fogalmát is: „azon egyének összege, kik a város területén megtelepedtek, vagy ha meg nem telepedtek is, de a város területén fekvő ingatlan vagyont bírnak, képezik a város közönségét”. A javaslat kitért a város területének meghatározására, a betelepedés feltételeire és az idegenek tartózkodására, majd röviden a városi szabályrendeletek alkotásának jogára is. A városi törvényhatóságról szóló pontban a polgári közigazgatás alapvető elvei, a fenyítő és rendőri igazgatás, valamint a magánjogi természetű törvényhatósági jogok gyakorlása szerepelt. Önállóan szabályozta volna a javaslat a városi közbirtokok joghelyzetét és a közterhek viselésének módját, valamint meghatározta a hatálya alá tartozó települések típusait: a nyolcezer lakosnál kevesebbet számlálókat kisvárosoknak, az e felettieket harmincezer lakosig közép-, az azt meghaladókat nagyvárosoknak minősítette.¹⁹

A *második részében* (40–86. §§) a városi lakosságot képezők jogaival és kötelességeivel foglalkozott: benne elsődlegesen a városi polgárokról, a polgári státusz megszerzéséről s a városi polgárjoggal nem bíró közlakosokról rendelkezett. Lényegesek voltak a képviselők választásáról szóló szakaszai; a megbízatás időtartamát kilenc évre tervezte rotációs rendszerben bevezetni: vagyis háromévente a képviselői mandátumok egyharmadának betöltése végett tartottak volna közgyűlési választásokat a királyi városokban.²⁰

A törvényjavaslat *harmadik főrészében* (87–143. §§) a városi közigazgatás fontosabb szerveiről esett szó: a képviselők gyűléséről, a városi tanácsról, a gazdasági bizottságról, az árvaügyi bizottságról, valamint a pénztári ügykezelésről, a városi rendőrségről és a városi törvényszék tagjairól.²¹ Végezetül a *negyedik és ötödik részben* (144–170. §§) a tisztújítószékről és az országgyűlési követek választásáról, továbbá a szabad királyi városok feletti főfelügyeleti jognak a helytartótanács általi gyakorlásáról szoltott.²²

¹⁷ KHI1847–48: 6. számú iromány, 4–6. pp. különösen 4. p.; MOL N69 = Diaeta anni 1847–1848. „A” csomó, 19.902. számú irat (8–11. lap).

¹⁸ KHI1847–48: Törvénycikk a szabad királyi városokról. 19–29. pp. (a továbbiakban: Javaslat 1847); MOL N69. „A” csomó, Törvénycikk a szabad királyi városokról (151–174. lap) és „styláris” módosításokkal: 3. csomó, XX-21-C-94., belül 79. sorszámú 2–68. lapok, bennük „függelék a városokban lakó zsidókról” (66–67. lap). Lásd még CSIZMADIA ANDOR 1941. 168–169. pp.

¹⁹ Javaslat 1847. 19–21. pp.

²⁰ Uo. 22–25. pp.

²¹ Uo. 25–28. pp.

²² Uo. 28–29. pp.

A városok követei²³ és a nemesi rend az 1847. november 17-én tartott IV. (egyesített) *kerületi ülésen* érkeztek el a királyi előbeszédben foglaltak vitája közepett a városi kérdés elvi megítéléséhez. Pest város követe, Károlyi István adta elő a városok „szokásos” tiltakozását, melyben – immár huszonkét éve folyamatosan – ismét protestáltak a képviseleti jogaik megcsonkítása ellen. A szavazati joguk megsértése miatt Sopron és Besztercebánya követei is felszólaltak, miként a káptalanok szintén ellentmondtak a velük szembeni gyakorlatnak. A vármegyék részéről a királyi városok szavazati jogának helyreállítása általában támogatásra talált, azonban Temes, Szabolcs és Pest megyék a belső szervezeti rendezést be nem várva, előbb kívántak törvényt alkotni a városok szavazatárányának megállapításáról, s arról, hogy a városok követeit a polgárság ennek megfelelően, még ezen országgyűlés alatt válassza újra, majd küldje el ismét Pozsonyba, hogy a szervezeti kérdések felett velük kezdhessék meg a tanácskozást. A többség azonban Zala vármegye indítványát tette magáévá, s így a szavazatok rendezését és a szervezeti tárgyakat *együtt* kívánta megtárgyalni. Azonban már ezen ülésen kirajzolódtak az ontológikus ellentétek: Szeged követei (Rengey Ferdinánd és Wöber György) a magyar nemesség ellen hevesen szólaltak fel alkotmányos jogaik megsértése miatt, mire többen, névleg Kende Zsigmond (Szatmár vm.), ifj. Asztalos Pál (Máramaros vm.) és Paczolay János (Hont vm.) mintegy „visszatorolva” a vádakat, a városokat tették felelőssé saját jogaik megszoríttatása miatt.²⁴

A rendek egyébként abban egyetértettek, hogy az érdemi tárgyalás alapjául nem a királyi előterjesztéshez mellékelt dikasztériumi javaslatot, hanem egy általuk készített *önálló tervezetet* szándékoztak venni. Ezt Szentkirályi Móric azzal indokolta később, 1847. december 7-én a karok és rendek országos ülésén, hogy a hivatalos előterjesztésben egy indirekt módon választott testületet akart a kormányzat létrehozni, amely egyben választotta volna a tanácsot is; az utóbbi tagjai élethosszig viselték volna tisztségüket. A tanácsnak vétőjogot engedett a javaslat a közgyűlési határozatokkal szemben, felette pedig még egy főfelügyelőt is rendszeresíteni kívánt. A városok tekintetében így az uralkodó által előterjesztett javaslat egy kézbe akarta koncentrálni a hatalmat valódi képviselet nélkül. Ha ezt szentesítenék, „akkor a városi hatóságok egy abszolút hatalom kéz alatt fognak állani annyira, hogy azokban nem lesz semmi politikai élet, hanem tisztán csak eszközül fognak szolgálni arra, hogy a legközelebbi országgyűlésen a vármegyék is hasonlóan rendeztessenek” – intett óvva Szentkirályi.²⁵ Véleményét Sápý Sámuel, Debrecen követe is osztotta.

²³ Az 1847. évi November 7-én megnyílt országgyűlésre egybegyűlt Nagyméltóságú Fő- és Tekintetes Rendek névsora és lakásai. 3. kiadás, nyomta Wigand Károly Friderik. Pozsony, é. n. 43–48. pp. A jegyzékben 47 szabad királyi város szerepel olyként, amely képviseleti joggal bírt a karok és rendek tábláján, ám Pozsony városa mellőzte követeinek elküldését, így 46 város képviseltette magát az országgyűlésben. E jegyzéket használtuk a vármegyeyei, a szabad kerületi és a káptalani követek neveinek azonosításához is (25–42. pp.).

²⁴ NÚ 1847. november 21. (595. szám) 742. p., november 23. (596. szám) 745. p. Lásd még HABERMANN GUSZTÁV: *Rengey-Aigner Ferdinánd és kora*. Szeged, 2000. 504–505. pp., BARTA ISTVÁN: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847/48.* = Kossuth Lajos összes munkái XI. Budapest, 1951. 304–305. pp.

²⁵ KHN1847–48. 49–50. pp. Lásd még Pest polgárainak 1848. január 2-i folyamodványát: MOL N69. 3. csomó, XX-21-C-94., 84. számú irat (5 lap).

3. Az 1848. évi részletes (választmányi) törvényjavaslat

Az önálló javaslat kidolgozása végett egy választmány kiküldését határozták el a karok és rendek.²⁶ Ennek 23 tagját az 1847. november 29-i, XIII. országos ülésen jelölték ki, melyen egyéb szakválasztmányok megalakításáról is intézkedtek. A városi javallat kidolgozására az alábbi vármegyei követeket bízták meg a dunáninneni kerületből: Szentkirályi Móricot (Pest vm.), Olgyai Tituszt (Pozsony vm.) és Kubicza Pált (Trencsén vm.), a dunántúli kerületből Pázmándy Dénest (Komárom vm.), Somsich Pált (Baranya vm.) és Szegedi Sándort (Somogy vm.), a tiszáninneni kerületből Szentiványi Károlyt (Gömör vm.), Lónyay Gábort (Zemplén vm.) és gr. Andrássy Manót (Torna vm.), a tiszántúli kerületből Újhelyi Sándort (Ugocsa vm.), Tomcsányi Józsefet (Békés vm.) és Szerényi Ferencet (Krassó vm.), a szabad kerületek részéről Fogthüi Jánost (Hajdú kerület), az egyháziaktól gr. Forgács Ágostont (pozsonyi káptalan), végül pedig a szabad királyi városok követeinek sorából Koller Ferencet (Pest), Ertl Jánost (Sopron), Markovics Antalt (Szeben), Komlóssy Lászlót (Debrecen), Mátyás Józsefet (Körmöcz) és Melinchevics Antalt (Várad).²⁷

Kossuth Lajos javaslatára a december 13-i kerületi ülésen az említettekhez még kerületenként egy-egy, összesen négy nemest választottak, mivel ő sem bízott igazán a zárt városi testületek országgyűlési küldötteiben, egyszersmind ugyanezen választmány feladatává kívánta tenni, hogy az a szabad kerületek rendezése iránt is adjon szakvéleményt.²⁸ A négy újabb taggá a következő követek lettek: Bottka Tivadar (Bars vm.), Csuzy Pál (Zala vm.), Darvas Pál (Gömör vm.) és Rónay János (Csanád vm.).²⁹

Az 1848 tavaszán folyt kerületi vitának a tárgya így az e választmány által kidolgozott terjedelmes, 254 §-ból álló városi javaslat volt, nem pedig az uralkodói előterjesztés. A javaslatot 1848. január 18-án vette először napirendjére az egyesített kerületi ülés, amelyen – miként általában később is – a városok rendezésére tekintettel Szentkirályi Móric látta el a jegyzői teendőket.³⁰ Az érdemi vita előtt a városi kérdés történeti előzményeinek felemlítése³¹ és azon elvi kérdés tárgyalása vette kezdetét, amely a kettős

²⁶ NÚ 1847. november 21. (595. szám) 742. p.

²⁷ NÚ 1847. december 9. (605. szám) 789. p.; A szabad királyi városok dolgában kerületi választmányként kiküldött követek névsora. = OSZK Plakátok és Kisnyomtatványok Tára. Kny. 1847. 2°/123.

²⁸ BARTA ISTVÁN 1951. 375–376. pp., NÚ 1847. december 17. (610. szám) 813. p.; MOL N69. „B” csomó, 101. számú irat: Törvénycikkely a Hajdú kerületről (kéziratos, összesen 401 §, 154–199. lap).

²⁹ NÚ 1847. december 23. (613. szám) 827. p., PH 1847. december 21. (1005. szám) 420. p.

³⁰ Az autentikus szövegezést lásd: *Törvényjavaslat a szabad királyi városokról*. Kerületi választmány javaslata. 1848. [Magyar Országgyűlés Könyvtára, B6/10.054. (66. röpvszám)]. Ugyanannak kézzel írott szövege egy lap „igazítás” megjelölésű dokumentummal, Szentkirályi Móric kerületi jegyző aláírásával: MOL N69. 3. csomó, XX-21-C-94., önálló irat 9–36. lapszámozással és 9/a. sorszámozású, „igazítás” megjelölésű irattal. (A továbbiakban: Javaslat 1848)

³¹ A koraiújkori és újkori városi polgárokról s az egyéb jogállású városlakókról szóló további irodalomból lásd BÁCSKAI VERA: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002. 123–162. pp., BÁCSKAI VERA: *Város és városi polgárság a Dunántúlon (1790–1830)*. In: Uő.: *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest, 2007. II. kötet, 517–522. pp., BÁCSKAI VERA: *A polgári vagyon nagysága és szerkezete a 19. század első felében*. In: Uő.: *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest, 2007. II. kötet, 523–537. pp., RÁCZ ISTVÁN: *A debreceni civisvagyon*. = Agrártörténeti tanulmányok 14. Budapest, 1989. 13–34. pp., RÁCZ ISTVÁN: *Városlakó nemeselek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest, 1988. 67–215. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéről*. = Gyulai füzetek 16. Gyula, 2007. 30–45. pp., 81–87. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Bevándorlás Debrecenbe a 16. század második felében*. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Papp Klára,

feladat – a vétumok és a belserveszet ügye – egymáshoz mért sorrendjének megállapítására irányult.

Házmán Ferenc, Buda követe hosszan ismertette az 1825 óta fennálló jogsértő állapot bírálatát arra tekintettel, hogy a városokat az állam oly részének tartotta, melyek „mint személyesített testület” organikus élettel bírtak, saját erejükből és magán vagyónuk által szervezték önkörükben a szükségleteiknek kielégítését és az érdekeiknek érvényesítését. Anglia példáján úgy vélte, a követválasztás és a belső rendezés nem szabályozható egyazon törvényben. Különösen azt sérelmezte, hogy a bizottmányi javaslat az országgyűlési és a városi közgyűlési választójog gyakorolhatását megengedő cenzusok között nem szándékozott különbséget tenni. Egyértelműen kijelentette: a községi és a követválasztási cenzust egymástól el kellett volna választani, hiszen a helyi képviseleti érdekek és az országos képviseleti érdekek természetükben különböztek. Kifogásolta továbbá az adminisztrátori rendszernek a városokra való kiterjesztését és a főpolgármesteri tiszttség ennek keretében való bevezetését.³² Lőcse követei hasonlóan nyilatkoztak, Bujánovics Gyula, Eperjes küldötte pedig a városok „jogi halálának” veszélyét Hamlet ismert monológjával színezve igyekezett drámaian fokozni („Lenni vagy lenni...”). Egyebekben indítványozta, hogy a bizottmányi javaslattal együtt a királyi előadásokhoz csatolt javaslat vonatkozó szakaszait is vitassák meg. Ellenpontként Joanovics György, Temesvár város követe szólalt fel, mivel úgy vélte: az elkülönített tárgyalás nem volt indokolt, s ő nem a kormányzati előterjesztést, nem is a bizottmányi javaslatot, hanem az 1843–44. évi országgyűlés tárgyalásainak eredményét kívánta kiindulásként tekinteni.³³

Breznóbánya követe, Tóth Lőrinc úgy vélekedett, hogy az országos érdekek tárgyalása előbbre való volt, mint a közigazgatási rendezés, ezért a két tárgyat elkülönítve akarta felvenni, az országgyűlési szavazati jognak adva elsőbbséget. Argumentációjából kiemelést érdemel, hogy „a kir. városok szavazatnyerése által a népképviselet felé egy hatalmas lépés fog tétetni, s a törvényhozás alapja tágíthatván, annak ereje és tekintélye tetemesen növekedni fog”. A *nihi de nobis sine nobis* elv hangoztatásával Buda előbbi indítványát pártolta. Csatlakozott hozzá Tormássy János (Békés vm.) is, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az együttes tárgyalás esetén a főrendek a szervezetre vonatkozó, esetleges elutasító válasza a szavazati jog kérdésének rendezését ismét megakadályozhatja. A belső koordináció vitáját a küldői nevében inkább a következő országgyűlésre kívánta halasztani, amelyen a városok már kellő politikai erővel és jogokkal lehetnek képviselve. A budai indítványt támogatták többek között Szeged, Nagyszombat, Szabadka, Sopron, Esztergom, Székesfehérvár, Trencsén és Győr városok is.³⁴ Somsich Pál (Baranya vm.) pedig a királyi előterjesztést vette védelmébe, miután abban felfedezni vélte a helyhatósági jogokkal felruházandó képviseleti rendszer gyökereit.³⁵

etc. Debrecen, 2011. 265–284. pp., BÓNIS GYÖRGY: *Buda és Pest bírósi gyakorlata a török kiűzése után. 1686–1708.* = Budapest várostörténeti monográfiái XXIII. Budapest, 1962. 15–71. pp. Korábbi időkről ír GÖNCZI KATALIN: *A városi jog és feljegyzései a középkori Magyarországon.* = Acta Jur. et Pol. Szeged. Tomus LIV., Fasc. 7. Szeged, 1998. (19 p.).

³² NÚ 1848. január 25. (631. szám) 908–909. pp.

³³ NÚ 1848. január 25. (631. szám) 909. p.

³⁴ NÚ 1848. január 25. (631. szám) 910. p.

³⁵ NÚ 1848. január 27. (632. szám) 911. p.

Debrecen követe, Sápy Sámuel küldőinek utasítása szerint egy harmadik nézetten volt, mivel a helyzet orvoslását a kritikákkal szembeni indokokon kellett volna kezdeni, vagyis először a városok nyerjenek érettségüknek megfelelő belső politikai életet, majd pedig függetlenítsék őket gazdaságilag a kormányzásoktól, s a szavazati jog kérdése csak ezek után intézhető el. Így a bel- és a gazdasági elrendezés utánra javasolta a vótumok újabb rendezését hagyni. (Érdekesség, hogy ennek a debreceni közgyűlés dokumentumai azonban ellentmondanak: a cívisváros követutastítása egyértelműen ellenezte a tárgyak elkülönítését, és emiatt a közgyűlés számon is kérte követeit éppen az említett felszólalás nyomán.)³⁶

A választmányi javaslat kidolgozását vezető Szentkirályi a támadásokra válaszolva az asztalon fekvő munkát nem mechanikus, hanem *organikus egésznek* tekintette, amely egyes rendelkezéseit nem lehetett a többitől függetleníteni anélkül, hogy az utóbbiak meg ne változnának emiatt. „Én tehát t[ekintetes] RR. – foglalta össze mondandóját – meg lévén győződve arról, hogy az alkotmányos élet kifejlődése a városokban éppen azoknak belszerkezetétől feltételeztetik, t. i. azon tekintetben, hogy a nyilvános discussiók által ébrettetni fog a közélet, meg vagyok vele győződve, hogy a rendezési munka által inkább elősegítetik a szavazat kérdése, mennyiben a qualificatio kérdése nem áll oly élesen, hogy a rendezés kérdése által a vokok kérdése hátráltatva legyen. Ezért a kettőt elválasztani nem akarom.”³⁷

A vitatott kérdés talán el is dőlt volna, ha Breznóbánya említett követe a vita hevében nem nevezte volna a magyar nemességet elkorcsosult, eladósodott, koldus és bocskoros arisztokráciának. Ez oly mértékben sértette némely nemes követek önérzetét, hogy Asztalos Pál (Máramaros vm.) nagy ívű és indulatoktól sem mentes beszédben vette védelmébe a magyar nemességet, és rávilágított a polgári arisztokrácia szerinte kozmopolitikus jellegéből eredő veszélyekre. A „koldus, bocskoros” nemességünket találón kardhoz hasonlította, melynek „hüvelye ezer éves ószerű, rongyos – ha úgy tesszük –, de benne nemes acél van, mely a hatalomnak a szabadság ellen ezer éven át süjtött halálos csapásait fölfogá, s nincs csorba rajta. És a bourgeoisiet hasonlítom ismét a kardhoz, pompás hüvelye bársony, gazdagon aranyozva, de vasa, lényege cin, nem bánom, legyen ha arany is, szép, pompás, divatos, de szabadságot kivívni s megtartani nem való.”³⁸ Bónis Sámuel, Szabolcs megye követe mindehhez azt is megjegyezte, hogy „szitokkal rokonszenvet nyerni sohasem lehet”, s mivel a szabad királyi városok szavazati jogának elismerése, nemkülönben az egyéb közjogi reformok véghezvitele forradalom nélkül csak a nemesek együttműködésével volt megvalósítható, nem találta szerencsésnek azokat ekként megsérteni. Tormássy János (Békés vm.) azonban helyesen mutatott rá a sajátos magyar léhelyezetre, melyben „maga már a status quo egy beteges állapot, amiből ha csak egy lépést is tehetünk kifelé, okvetlenül javulásra vezet”.³⁹ Szentkirályi teremtett végül szintézist a szemben álló és külföldi példákkal is bajvívó

³⁶ NÚ 1848. január 27. (632. szám) 911. p., vö.: TÓTH ÁGNES: A városok rendezésének kérdése az 1843/44. évi és 1847/48. évi országgyűléseken a levéltári források tükrében. In: Emlékek és források... Debrecen, 1848/49. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 26. Szerk.: Radics Kálmán, Gáborjáni Szabó Botond, etc. Debrecen, 2001. 43. p., 47. p.

³⁷ NÚ 1848. január 27. (632. szám) 911–912. pp.

³⁸ NÚ 1848. január 27. (632. szám) 912–913. pp.

³⁹ NÚ 1848. január 27. (632. szám) 913–914. pp.

nézetek között: elítélendőnek találta szitokkal illetni azokat, kiknek segítségére szorultak a királyi városok, de hangsúlyozta: a nemesi arisztokráciának is szüksége volt e városokra ahhoz, hogy az ország alkotmányos irányba fejlődhessen. „Én nem azt mondom, hogy kegyelmünktől függ megadni a szavazatot, hanem hogy szükségünk van egymásra” – mondotta összegzésként.⁴⁰ A vita egyebekben a bizottmányi javaslat javára dőlt el – egységes szerkezetben.

A terjedelmes törvényjavaslat struktúráisan *hét nagyobb részre* tagolódott: „a városokról általában” (1–38. §§), „a választó polgárokról és képviselőkről” (39–55. §§), „a törvényhatóság mikénti gyakorlásáról” (56–154. §§), „a választásokról” (155–227. §§), „a főfelügyelésről” (228–243. §§), „a királyi díjról és országgyűlési adóról” (244–247. §§), „az országgyűlési szavazatról” (248–253. §§) szóló részekből, valamint az életbe léptető rendelkezésből (254. §). A hatálya a következő városokra terjedt volna ki: Pest és Buda; Debrecen, Szatmár-Németi, Nagybánya, Felsőbánya, Zilah; Szeged, Temesvár, Arad; Pozsony, Bazin, Modor, Szent-György; Nagy-Szombat, Szokolca, Trencsén; Fehérvár, Komárom, Esztergom; Győr, Sopron, Kismárton, Kőszeg, Ruszt; Zágráb, Varasd, Kapronca, Körös, Károlyváros, Zeng; Kassa, Eperjes, Bártfa, Szeben, Kézsmárk, Lőcse; Körmöc[bánya], Zólyom, Beszterce, Libet[bánya], Breznó; Béla[bánya], Selmec, Bakabánya, Korpona, Újbánya; Zombor, Újvidék, Szabadka; Pécs, Eszék, Pozsega (235. §). A törvényjavaslat teljes szövegét és a kerületi üléseken elfogadott módosításokat e sorok szerzője szó szerint közölte a jegyzetben megjelölt korábbi művében.⁴¹

A javaslat egyes szakaszainak tárgyalása 1848. január 20-án kezdődött el a XL. kerületi ülésen.⁴² A pesti forradalom kitöréséig nyúló, velejes kerületi ülési vitában – a részleteket itt mellőzve⁴³ – a következő fontosabb kérdések köré szövődött a rendkívül színvonalas érvelések füzére:

1. a polgárközösség és a telepedési jog;⁴⁴
2. a város törvényhatósága büntetőjogi tekintetben;⁴⁵
3. a város törvényhatósága magánjogi tekintetben;⁴⁶
4. a városi közterhek viselése;⁴⁷
5. a szabad királyi városok típusai és a választójog cenzusai;⁴⁸
6. a képviselőtestület, a tisztviselők és a tanács viszonya;⁴⁹
7. a főfelügyeleti jog gyakorlása;⁵⁰
8. a szabad királyi városok országgyűlési szavazati joga.⁵¹

⁴⁰ NÜ 1848. január 27. (632. szám) 915. p.

⁴¹ ANTAL TAMÁS: *Város és népképviselés. Az 1848:XXIII. tc. és intézményei Debrecenben (1848–1872).* = A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 36. Szeged, 2011. 50–89. pp. (Ismerteti Ifj. BARTA JÁNOS a Debreceni Szemle 2012/3–4. számának 142–145. oldalain.)

⁴² NÜ 1848. január 28. (633. szám) 917–918. pp.

⁴³ E kerületi ülési viták részleteit tematikus rendben bemutatja: ANTAL TAMÁS 2011. 23–40. pp.

⁴⁴ Javaslat 1848: 1–5. §§. Vö.: Javaslat 1847: 1–10. §§, Javaslat 1844: 1–2., 35–46. §§.

⁴⁵ Javaslat 1848: 18–20. §§. Vö.: Javaslat 1847: 14–19. §§, Javaslat 1844: 64., 74. §§.

⁴⁶ Javaslat 1848: 21–25. §§. Vö.: Javaslat 1847: 20–28. §§, Javaslat 1844: 65–73., 76–83. §§.

⁴⁷ Javaslat 1848: 26–29. §§. Vö.: Javaslat 1847: 34–38. §§, Javaslat 1844: 9–13., 75., 324–345. §§.

⁴⁸ Javaslat 1848: 38–52. §§. Vö.: Javaslat 1847: 39–56. §§, Javaslat 1844: 86–137. §§.

⁴⁹ Javaslat 1848: 53–93., 121–124. §§. Vö.: Javaslat 1847: 87–105., 144–163. §§, Javaslat 1844: 142–157., 212–252., 351–359. §§.

⁵⁰ Javaslat 1848: 228–243. §§. Vö.: Javaslat 1847: 167–170. §§, Javaslat 1844: 378–381. §§.

1848. március 18-án Kossuth indítványára – és a pesti forradalom hatására⁵² – a karok és rendek elfogadták a *személyenkénti szavazás jogát*, amely több volt annál is, mit a városok reménylettek: „ezentúl senki se tekintse magát egy bármilyen osztály vagy testület képviselőjének, de csak honfinak”.⁵³ Azonban ekkorra a történelem a két hónapon át tartó tanácskozás eredményét néhány óra alatt meghaladta: a kerületi ülésen csaknem végigtárgyalt, liberális városi törvényjavaslat sem kerülhetett a karok és a rendek országos ülése elé.

4. Az 1848. évi sommás törvényjavaslat (1848: XXIII. tc.)

1848. március 18-án a karok és rendek akként határoztak, hogy üléseiket permanensen tartják „mindaddig, míg meg lesznek alkotva azon törvények, melyek a jelen körülmények között a szabadságnak, rendnek, önálló alkotmányosságnak és néperdekeknek biztosítására addig is szükségesekek, míg a törvényhozási munka egy, a népképviselő alapján összehívandó új képviselő-testület által folytatathatik”.⁵⁴ Ettől kezdve az egyes napok folyamán gyakran váltakoztak az ülésezési formák: hol kerületi üléseket, hol országos üléseket tartottak a karok és rendek, valamint a főrendi tábla is rendszeresen összegyűlt. „A törvényjavaslatok s határozatok rögtön szerkesztetnek, s közértelemmel, egyetértve, vagy csak részleteket s egyes kifejezéseket illető rövid vita után, úgy az egyik, mint a másik tábla által helyben hagyatnak” – számolt be a napi sajtó az országgyűlés felgyorsult munkájáról.⁵⁵

E dinamikus jogalkotó tevékenység sodrában a március 19-i kerületi ülésen Szentkirályi Móric (Pest vm.) hozta javaslatba, hogy „a városi és kerület-rendezési törvényjavaslatokból azon pontok, melyek halasztást nem szenvednek, kiszemeltetvén, törvénybe iktattassanak”. Ezt a követek el is fogadták, s megbízták az indítványozót: „szemelje ki azon pontokat, miket szükségesnek tart”.⁵⁶ Szentkirályi már március 21-én betervezte rövid törvényjavaslatát,⁵⁷ amelyet kevesebb, mint egy óra alatt fogadott el a *kerületi ülés*. Ez 29 szakaszból álló kivonata volt azon bizottmányi javaslatnak, mely felett a rendek két hónapig tanácsoztak. Szentkirályi maga sem találta az időt és a körülményeket alkalmasnak egy hosszabb törvénycikk létrehozására: a kérdéses törvény „oly

⁵¹ Javaslat 1848: 248–253. §§. Vö.: Javaslat 1847: 164–166. §§, Javaslat 1844: 386–391., 402. §§.

⁵² SPIRA GYÖRGY: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Budapest, 1959. 71–94. pp., SPIRA GYÖRGY: *Polgári forradalom (1848–1849)*. In: Magyarország története tíz kötetben. 1848–1890. Szerk.: Katus László. Budapest, 1979. I. könyv, 73–80. pp., DEÁK ISTVÁN: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1983. 79–107. pp., URBÁN ALADÁR: *A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról*. Budapest, 1981. 25–56. pp., KOSÁRY DOMOKOS: *Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen*. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerk.: I. Tóth Zoltán. Budapest, 1952. I. kötet, 78–86. pp., SPIRA GYÖRGY: *A forradalmi ország szíve. 1848–1849*. In: Budapest története IV. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1978. 23–32. pp.

⁵³ KHI1847–48: 58. számú iromány, 81. p., NÚ 1848. március 21. (663. szám) 1042. p.; FAZEKAS CSABA 1999. 31. p., MIRU GYÖRGY: *Szabadság és politikai közösség: Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. Budapest, 2011. 59–62. pp., 64. p., 88. p., 192–205. pp., 215–228. pp.

⁵⁴ KHI1847–48: 58. számú iromány, 81. p.

⁵⁵ PH 1848. március 21. (5. szám) 239. p.

⁵⁶ PH 1848. március 22. (6. szám) 244. p.

⁵⁷ NÚ 1848. március 24. (665. szám) 1051. p., PH 1848. március 24. (8. szám) 251–252. pp.; MOL N69. 3. csomó, XX-21-C-94., 152. számú irat (Törvényjavaslat a szabad királyi városokról Szentkirályi Móric jóváhagyó aláírásával).

codificationalis állapotban, mint a városi törvényjavaslat, keresztül nem vihető, sőt mostan definitíve nem is kívánatos, tegye azt a jövő népképviselőkből álló országgyűlés” – vélte a jeles követ.⁵⁸

Érdekesség ugyanakkor, hogy *Habermann Gusztáv* a szegedi jogászról, Rengey Ferdinándról írott monográfiájában ezzel részben ellenkezőt tett közzé. Egy Szegedre küldött tudósítás alapján úgy vélte, hogy a két szegedi (Rengey Ferdinánd, Wöber György) és a két debreceni követ (Komlóssy László, Sápy Sámuel) készítették el a javaslat eredeti szövegét még március 19-én, s feltehetően ez kerülhetett a napirendre március 21-én is.⁵⁹

Megtekintve a Habermann által hivatkozott, a Csongrád Megyei Levéltárban ma is fellelhető forráshelyet, mindezt megerősítjük, ugyanis a szegedi követek március 19-én Pozsonyban keltezett jelentésében többek között a következő olvasható: „Mi azonban eleget akarván tenni azon forró s ön meggyőződésünkkel is egyező közóhajtásnak mely a kir. városok belszerkezete végett hangosan [?] nyilatkozik – mindent el követénk, hogy még ez országgyűlésen, ha nem kimerítőn részletes coordinatio, legalább ideiglenes meg alapítása a városi önálló s territoriális hatóságnak, a városi lakosok jogegyenlőségének, a választási qualificatióknak, a tisztújítások miként tartásának, a tanácsai és képviselői gyűlések hatalmának, mondassék ki. – Fel kérénk Kossuth Lajost tehát, ki bár tömördek munkával van el foglalva, s bár az indítványára keletkezett 134-ik számú határozat [a városi szavazatokról] szerénti teendőkhöz a városi bel coordinatio nem tartozott – szíves volt mind azáltal engedni kérvényünknek, minek folytában e mai nap a Bécsbe[n] járt küldöttség szerencsés eljárásáért tartott Isteni tisztelet után mi alolírottak, úgy Debreczen város követei megjelenvén Szentkirályi Móricznál, el készítők a szükséges törvénycikkeket, melyeket ugyancsak Szentkirályi Móricz ma délután tartott [kerületi] ülésnek be mutatott kívánván, hogy a városi ügy s községek ideiglenes rendezése bár nem kimerítőleg de a legszükségesebbekre nézve még ez országgyűlésen el intéztesék. – Az indítvány ellenzés nélkül el fogattatott.”⁶⁰ Az idézetből megállapíthatjuk, hogy az 1848. évi XXIII. tc. szövegének österveze valóban debreceni és szegedi közreműködéssel készült.

A március 21-i rövid tanácskozásban Esztergom városának követe azt javasolta a jogszabály szövegébe iktatni, hogy polgárságunk a magyar királyi kamarától többé ne függjék. Azonban Kossuth közbeszólására: „hiszen többé nincs kamara”, az indítványt elvetették. A városok területi illetékességére vonatkozó 2. § a korábban létrejött egyezségtől eltérően, kevesebb kivételt állapított meg, mint az előző javaslat, ugyanis csak a hadi szolgálatra rendelt személyek vétségei szerepeltek benne. Ezért Olgyai Titusz (Pozsony vm.) a szövegezésbe bevenni kívánta, hogy a nemesek büntető tekintetben is a

⁵⁸ NÚ 1848. március 23. (664. szám) 1046–1047. pp.

⁵⁹ HABERMANN GUSZTÁV 2000. 543. p., 547–548. pp. Felhívja rá a figyelmet RUSZOLY JÓZSEF: *Habermann Gusztáv: Rengey-Aigner Ferdinánd és kora.* (Ism.) In: Szegedi Műhely. 2001. 1–2. szám. 119. p. Lásd még REIZNER JÁNOS: *Szeged története.* Szeged, 1899–1900. II. kötet, 74. p.

⁶⁰ Csongrád Megyei Levéltár. IV. B. 1101. a. b. (1. doboz) 56. számú irat (követtudósítás) 2. oldala. 830. számon beiktattott 1848. március 23-án. Felolvasták az 1848. március 26-i szegedi népgyűlésen. A benne hivatkozott 134. számú nyilatkozat a városok és a káptalanok szavazati jogáról szóló határozatot tartalmazta. Ugyanakkor a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött, Debrecen követeitől származó tudósítások között nem találunk olyat, amely utalást tartalmazna a fentiekre [lásd: HBML IV. A. 1011/r. 7. (korábban 14.) doboz, 1847–48. 20–30. tételek, különösen: 24., 25., 26. szám].

város hatósága alá tartoznak, de az eljárás irányukban az addigi gyakorlat szerint folyják, valamint a megyék székházainak kivételként való beemelését is követelte. Tarnóczy Kázmér (Nyitra vm.) küldői nevében a nemeseket és a papokat is kivételni ajánlotta a *civitas* hatósága alól. Szentkirályi akként nyilatkozott, hogy a megalkotandó törvény csak „internális” lévén, minden oly kérdést, mely súrlódásokra adhat okot, mellőzni kellene belőle. Végül a nemesek joghelyzetének tisztázásától eltekintettek, mivel a javaslat szövegében egyébként benne volt, hogy mind büntető és rendőri, mind magánjogi tekintetben a város határában létező *minden* egyének és javak – különbség nélkül – a város joghatósága alá tartoztak. A vármegyei székházak immunitását azonban mégis beemelték a szerkezetbe.⁶¹

A továbbiakban ismét vita alakult ki az izraeliták választóképeségéről. A javaslat a választójogot *valláskülönbség nélkül* kívánta biztosítani minden, hatalom alatt nem álló, a város közönségéhez tartozó férfinak. Bernáth Zsigmond (Ung vm.) azonban a *törvényesen bevett* vallások különbségére tekintet nélkül adandó választójogot támogatta, kifejezetten azért, hogy a zsidóságot abból kizárják. Mindennek a háttérében egyébként friss negatív élmények álltak: az előző napokon Pozsony városban az ottani Mózes vallásúakat tetteg atrocitások érték.⁶² Az ennek nyomán ébredő vitában Tomcsányi József (Békés vm.) is az izraeliták ellen foglalt állást. Kossuth Lajos (Pest vm.) és Bónis Sámuel (Szabolcs vm.) akként nyilatkozott: a politikai jogok gyakorlatát a vallástól függetleníteni kellett, s evégből egy, a következő országgyűlésen tárgyalandó, önálló törvény megalkotását hozták javaslatba. Utaltak arra is, hogy Bécsben a zsidóság tevékenyen részt vett a szabadság kivívásában, s Bónis nyíltan kimondta: „a törvényhozásnak utczai demonstrációra hallgatni nem lehet”. Pest városának követe, Károlyi István és Csongrád vármegye küldötte, Babarczy Antal elvben nem elleneztek a zsidók jogainak rendezését, de – éppen a javaik megóvása érdekében – az addigi állapotot javasolták fenntartani a készülő városi törvényben is. Szeged követei szintén a Mózes vallásúak mellett törtek lándzsát; városukban egyébként a közrend fenntartása végett alakított bizottsághoz már be is vették őket.⁶³

Végül Szentkirályi javaslatára meghagyták a megalakulóban lévő felelős minisztériumnak, hogy a következő országgyűlésre törvényjavaslatot terjesszen elő a valláskülönbség nélküli politikai joggyakorlás megvalósítása érdekében, a zsidóságtól pedig addig is két feltételt kellett megkövetelni: részint, hogy „a polgári szerkezetre nézve olvadjanak be a köztársaságba”, részint hogy „szociális szempontból is beleegyezhesse nek a köztársaságba”, ami magával vonta a vegyes házasságok engedélyezését is. Mindezt elfogadván, a kerületi ülés a normaszövegbe beillesztette a *törvényesen bevett vallásokhoz* tartozás feltételét (6. és 19. §§), s ezzel az izraelitákat a városi választójog élvezetéből továbbra is kirekesztette.

⁶¹ NÚ 1848. március 26. (666. szám) 1054. p.

⁶² PH 1848. március 24. (8. szám) 251. p. A zsidóság 19. századi helyzetéről szóló gazdag irodalomból lásd pl. HERGER CSABÁNE: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, 2010. 185–213. pp.; BERNSTEIN BÉLA: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898., GROSZMANN ZSIGMOND: *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Budapest, 1916., REIZNER JÁNOS 1899–1900. III. kötet, 36–42. pp.

⁶³ NÚ 1848. március 26. (666. szám) 1054. p., HABERMANN GUSZTÁV 2000. 548. p., BARTA ISTVÁN 1951. 684–685. pp., MIRU GYÖRGY 2011. 72–74. pp.

A választójoggal összefüggésben Kossuth javasolta bevenni azon fordulatot, mi szerint az oly egyének, kik addig polgárok voltak, az anyagi választójog tekintetében jogaikban, míg élnek, tartassanak fenn, ha a törvény által támasztott feltételek mindegyikével nem is bírnának. Szentiványi Károly (Gömör vm.) pedig az iránt tett indítványt, hogy a jövőre nézve a városi tisztviselők hivataloskodásuk befejezte után, életük végéig a városi pénztárból nyugpénzt húzhassanak. A gömöri indítványt egy *új paragrafus* formájában inzertálták a szövegbe (16. §), így az 30 szakaszossá vált. E módosítások elfogadásán túl Szokolca város követének (Szmazenska Ferdinánd) ajánlására a betáblázási eljárást a közgyűlés helyett a tanácshoz utalták (24./25. §), majd a törvényjavaslat kerületi vitája bezárult.⁶⁴

A *karok és rendek* még aznap *országos ülést* tartottak, hogy a szabad királyi városok rendezését teljesen befejezhessék.⁶⁵ Ezen ülésen Nyitra vármegye követe, Tarnóczy Kázmér ismételtén kijelentette, hogy küldői a nemeseket és az egyházi rendet büntető és rendőri (rendészeti) tekintetben nem kívánták a város hatósága alá helyezni. Olgyai Titusz (Pozsony vm.) szintén felszólalt, s a javaslat 2. §-a helyett a városok rendezése iránt alkotott korábbi munkát 18–21. §-ait kívánta beiktatni, melyek a városok büntető és magánjogi joghatóságáról, valamint az udvartelkek (kúriák) jogállásáról szóltak. Ezt támogatta Kende Zsigmond (Szatmár vm.), Somsich Pál (Baranya vm.), Balogh Kornél (Győr vm.), Sebestyén Gábor (Veszprém vm.), Bunjik József (Horvátország), Paál János (Sopron vm.) és Bachó Lajos (Trencsén vm.) is. Temesváry István Csongrád vármegye véleményét tolmácsolva egyedül rendőri tekintetben kívánta a nemességet a városok hatósága alá vonni.⁶⁶ Kray Miksa (Szepes vm.) viszont kizárólag büntető tekintetben javasolta ugyanezt. Túrócz és Temes követei, Justh József és Szabó Antal a nyitrai indítványt, Sáros vármegye követe, Máriássy Ágoston pedig a csongrádi módosítást támogatta. Rakovszky Mórlicz (Liptó vm.) Pozsony álláspontjával értett egyet.

A többség a kerületi ülésen aznap megállapított szövegezést végül fenntartotta. Ugyanígy járt el a 6. § esetében is, amely tárgyalásakor Kray Miksa azon városi nemeseket is választójoggal kívánta volna ellátni, akik a meghatározott polgári képességekkel (választói feltételekkel) ténylegesen nem bírtak.⁶⁷ Ezzel a vita a tekintetes rendeknél egyelőre véget ért.

A *főrendek* az 1848. március 24-i országos ülésen kezdtek hozzá a karok és rendek által elfogadott szerkezet megvitatásához. Ebben elsőként a 2. §-ra érkezett észrevétel, amelyben Hám János szatmári megyés püspök óvást emelt az *egyházi rend kiváltságainak* védelmében az ellen, hogy felettük a városi törvényhatóság ítéljen. Tihanyi Ferenc temesi gróf azonban az említett szakaszhoz nem hozzátenni, hanem abból elvenni akart: rendőri tekintetben nem kívánta a vármegyházakat kivonni a város hatósága alól. A kormányt képviselő br. Eötvös József miniszterjelölt⁶⁸ arra tekintettel, hogy az emlí-

⁶⁴ NÜ 1848. március 26. (666. szám) 1054. p., PH 1848. március 24. (8. szám) 251–252. pp.

⁶⁵ KHI1847–48: 73. számú iromány, 90–92. pp.

⁶⁶ KHI1847–48. 181. p.

⁶⁷ KHI1847–48. 182. p.

⁶⁸ Az 1848. évi m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezéséről és a munkaszervezetéről lásd HAJDÚ JÁNOS: *Eötvös József báró első minisztersége (1848)*. Budapest, 1933. különösen 38–55. pp., FELKAI LÁSZLÓ: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest, 1979. 46–49. pp., 67–71. pp., F. KISS ERZSÉBET: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987. 436–459. pp.

tett székházakban megyei börtönök is működtek, a kivétel fenntartását indokoltnak vélte, amelyet a többség is elfogadott.⁶⁹

A *választójogi kvalifikációk* tárgyában a 6. §-nál gr. Széchy Antal a honoráciorokra vonatkozóan meghatározott házbérek összegét legalább Pesten a kétszeresére emelni szándékozta, s egyébként is javasolta: már akkor mondják ki a jövőre nézve, hogy az értelmiség esetében az adófizetés váljon feltétellé. Ezt Eötvös az utóbbi részben helyeselte, de a lakbér emelését sem Pesten, sem máshol nem találta praktikusnak. Popovics Bazil munkácsi görögkatolikus püspök a papságnak szintén választójogot kívánt adni, ha már a közös teherviselés rájuk is vonatkozott. Rimely Mihály szentmártoni főapát a város határában megtelepedett kézművesekről szóló ponthoz óhajtott hozzátenni a honfűség követelményét, különben az egy év óta oda betelepült külföldiek is városi választójogot szerezhetnének. Eötvös azonban világosnak látta a szerkezetet: szerinte következett belőle, hogy a benne foglalt jogok csakis a honpolgárookra vonatkoztak. A házbér kérdése körül mások is felszólaltak: gr. Zichy Henrik mosoni főispán és Ürményi József Tolna megyei főispán szintén kevesellte a javaslatban foglalt összegeket. Gr. Cziráky János is hasonlóan vélekedett, mivel szerinte – ha tényleg csak ideiglenes lesz a törvény – a jövőben a túlzottan enyhe cenzusokat szigorítani nehezebb lenne, mint a fordítottját tenni. Br. Perényi Zsigmond, Ugocsa főispánja felhívta a figyelmet arra, hogy ugyan a 3. §-ban az ideiglenesség világosan benne foglaltatott, de azt a 2. §-hoz is hozzátoldhatónak vélte. Ürményi egyértelműsíteni akarta, hogy csak addig terjedjen a törvény időbeli hatálya, míg a választások nem a közös teherviselés eszméje alapján történnek. Gr. Széchy Antal egy olyan felszólítást javasolt beilleszteni, amely nyomán a kormány a következő országgyűlésre kimutatást terjesszen elő az e törvény szerint választójogot nyertek konkrét számáról; így a törvényhozás pontosabban ítélt meg majd.⁷⁰ Gr. Zichy Henrik szerint a honorácioroknál túl széles rétegeknek tennék hosszabb távon lehetővé a politikai jogok gyakorlását, s ezt az államra veszélyesnek ítélte.

Végül Tolna megye főispánjának két javaslata került döntés alá: az elsőt, mely szerint a választás iránti provízió csak ideiglenes legyen mindaddig, míg az adó szolgálhat biztosabb alapul a kvalifikációhoz, a többség egyértelműen elfogadta, a másodikat pedig, mely a lakbérek emelését célozta Pesten 200, a nagyvárosokban 100 forintra, kisebb vita után, de szintén támogatta.⁷¹

A *városi tanácsnak* a számadókkal összefüggő *felelősségét* megalapító 17. §-nál gr. Zichy Henrik nem helyeselte a benne kimondott kollektív felelősség elvét, mivel, ha valóban felelős kormányzást akart az ország, akkor az egyéni felelősséget következetesen érvényesíteni kellett a városi közigazgatásban is. Br. Eötvös József már a normaszöveg javaslatát is úgy értelmezte, hogy abban elsődleges a számadó tisztviselők individuális felelőssége volt, s a tanács csak mint az előbbit ellenőrző szervé került a szakaszba. Moson vármegye főispánja fenntartotta álláspontját: ne testületeket, hanem mindenkor meghatározott személyeket terheljen a felelősség. Ugyan gr. Pálffy Móric és Popovics Vazul is kételyeit hangoztatta, mások – mint például Somogy főispánja, Czindery László és gr. Cziráky János – inkább a szerkezetet támogatták, mire az határozatba is ment.⁷²

⁶⁹ FHN1847–48. 408. p.

⁷⁰ FHN1847–48. 408–409. pp.

⁷¹ FHN1847–48. 410. p.

⁷² FHN1847–48. 410–411. pp.

A tanács és a közgyűlés üléseinek *nyilvánossága* ellen általában nem mutatkozott aggodalom, de azt többen (pl. gr. Zichy Henrik és gr. Forgách Antal) nem értették, hogy a nyilvánosság e testületek mindennemű tevékenységére vonatkozik-e, mert ekkor mint ítélkező fórumok is nyilvánosan járnának el az érdemi döntésük meghozatalakor, ami viszont a tanács esetében a törvénykezés körében nem engedhető meg. A miniszterjelölt azon választ adta, hogy e nyilvánosság csak a politikai természetű ügyekre vonatkozott s nem a jurisdictióra, hiszen a javaslat nem a törvénykezésről szólt, de nem zárkózott el az elől, hogy a törvényszékekre e vonatkozásban mégis utalás történjék. Gr. Teleki Domokos magát a nyilvánosság nagy barátjának mondta, de a fegyelmi és rendészeti ügyek tekintetében kivételt kívánt tenni e princípium alól. A többség Telekit támogatta is: elfogadták, hogy a problémára fel kell hívni a másik kamara figyelmét. Ezzel a főrendi tábla vitája egyelőre befejeződött.⁷³

A főrendek tehát a következő *három főbb észrevételezt* fogalmazták meg: a 3. §-ba a „közös teherviselés alapján” kifejezést a „törvény” szó után beiktatni ajánlották azért, hogy a jövőre nézve egyértelmű legyen az adócenzus alkalmazása.⁷⁴ A 6. §-ban a tapasztalásból vett indíttatásra a kisebb városokban 40, a középvárosokban 60, a nagyvárosokban 100, Pest városában pedig 200 forintban vélték a házbér helyes összegét meghatározni. Hozzátették továbbá, hogy miként más törvényjavaslatokban is egyértelműen a pengő forint kifejezést használták, e javaslatot is ezzel kellett volna megfogalmazni. A 26. §-ra vonatkozóan pedig észrevételezték, hogy a tanács ülésének nyilvánossága alól – a közbátorság és a város érdeke tekintetéből – kivételeket lehetne meghatározni.⁷⁵

A karok és rendek tábláján a *főrendek első üzenetét* március 26-án olvasták fel, mire a követek „fontolóra vevén a Méltóságos Főrendek válaszüzenetükben közölt észrevételeket”, a következőképpen határoztak: a 3. §-t épségben kívánták tartani, mivel nem csak, hogy nem akarták megkötni a következő országgyűlés kezét, de ezt sem célszerűnek, sem jogszerűnek nem találták. A második kívánathoz szintén nem járultak hozzá éppen a javaslat ideiglenességére tekintettel, s azért, mert az országban a cenzusként ajánlott lakbérösszeg egyébként is huzamosabb idő óta köztudomású volt, így nem akartak rajta változtatni. Azt azonban nem elleneztek a karok és rendek sem, hogy a pénznemet szabatosabban határozzák meg. A harmadik pontra ugyancsak elutasítóan nyilatkozott a tábla, mivel „a közbizodalmat csak a tanácskozások nyilvánossága szerezheti meg azáltal, hogy azon okok, melyek a határozat hozatalára befolyással voltak, a nagy közönségnek is tudomására juthatnak”, ezért a tanácsnak zárt (titkos) ülések tartására nem akartak jogot engedni.⁷⁶

A főrendek március 27-én tárgyalták a *karok és rendek válaszüzenetét*. Ennek a 3. §-ra vonatkozó részét gr. Zichy Henrik ugyan elfogadta, de legalább a törvény 1. §-ába szerepeltetni kívánta, hogy „a t. cikknek rendelkezése csak ideiglenes”, a „közigazgatási tekintetben” kifejezést pedig kihagyni óhajtotta. Marczibányi Antal, Trencsén megyei főispán nyomban felhívta a figyelmet arra, hogy az ideiglenesség már benne volt a 3. §-ban, ezért ő akceptálta volna a rendek javaslatát. A főrendek többsége azonban Mo-

⁷³ FHN1847–48. 411–412. pp.

⁷⁴ A mondat tehát így kezdődött volna: „Az alatt, míg a városok rendezése iránt közigazgatási tekintetben a törvény a közös teherviselés alapján részletesen rendelkeznek [...]”

⁷⁵ KHI1847–48: 102. számú iromány, 113. p.; MOL N69. 3. csomó, XX-21-C-94., 203. számú irat (5–6. lap).

⁷⁶ KHN1847–48. 192. p., KHI1847–48: 119. számú iromány, 119–120. pp.

son vármegye főispánjának álláspontját találta helyesnek. A 6. §-t illetően gr. Cziráky János indítványára fenntartották korábbi határozatukat, mivel csupán arra hivatkozva, hogy egy törvény tervezete széles körben ismertté vált, egy abban foglalt és javasolt rendelkezést megtartani nem lehetett, ezért felszólították a másik házat: vagy fogadja el a módosításukat a lakberekre nézvést, vagy legalább nevezzen meg jobb kifogást ellene. A 26. §-ba viszont a főrendek belenyugodtak.⁷⁷

A karok és rendek március 29-én vették a *főrendek második üzenetét*, majd március 31-én tárgyalni kezdték. Nem ellenkeztek arra nézve, hogy a 3. § kifogásolt mondatából a „közigazgatási tekintetben” szavakat kihagyják,⁷⁸ a 6. §-t illetően azonban továbbra is védtek eredeti elhatározásukat. Ennek alátámasztására kifejtették, hogy miután a közönséges tapasztalat szerint mindaz, ami a házbérre fordítandó, a jövedelem egyötöde vagy egyhatoda szokott volt lenni a királyi városokban, így az, hogy valaki Pesten félévre 100 forint lakbért fizessen, legalább 500 forint jövedelmet kívánt, mely ugyan nem felelt meg a 6. § d) pontjában szereplő 800 forintnak, de létezett egy jelentős különbség a honoráciorok és a tőkejövedelmük alapján választó polgárok között: az előbbieket végzettségük (kapacitásuk) alapján választhattak, melynél fogva tulajdonképpen más érték kimutatására nem is volnának kötelezhetők, míg az utóbbiak a városhoz csak „kényelmüknel” fogva kötődtek.⁷⁹

A főrendek április 2-i ülésükön engedtek, s elfogadták a karok és rendek üzenetét,⁸⁰ amivel a törvényjavaslat szövege majdnem végleges formát öltött. Ezt követően a sajtótörvénnyel együtt április 3-án a magyar országgyűlés rendjei felterjesztették a szabad királyi városokról alkotott javaslatot szentesítés végett az uralkodóhoz.⁸¹

Az előzetesen állást foglaltó *birodalmi államkonferencia diétális* (törvényvéleményező) *bizottsága* április 5-i jelentésében csupán két kifogást emelt ellene: kevesellték, hogy a kisvárosokban már olyan telkek vagy házak után is szavazati jogot nyerhettek a tulajdonosok, amelyek értéke 300 forint volt, ezért e vagyoni cenzust 400 forintra szándékozták volna felemelni. Továbbá ők sem értettek egyet a pesti lakbércenzussal, így azt – ha nem is kétszáz, de – legalább 150 forintra javasolták módosítani. Maga a bécsi székhelyű *államkonferencia (Staatskonferenz)*⁸² – mely az előző testülettől eltérően, nagy jelentőséget tulajdonított a javaslatnak – az április 6-i ülésén elfogadta a szakbizottság véleményét, és megtoldotta az abban foglaltakat még egy, a haderő tagjaira vonatkozó félmondattal, valamint a választójogból kizáró okok bővítéseként a nagyobb tárgyi súlyú bűncselekményekre való utalással. Kossuth Lajos és gr. Batthyány Lajos azonban úgy vélte, hogy a rendek a cenzusemelésbe most sem egyeznének bele, ezért meggyőzték az udvart: inkább álljon el ezen elvárásaitól.⁸³

⁷⁷ FHN1847–48. 442–443. pp., KHI1847–48: 135. számú iromány, 127. p.

⁷⁸ Az említett mondat így hangzott a módosítással: „Az alatt, míg a városok rendezése iránt a törvény részletesen intézkednék, következők határozatnak [...]”

⁷⁹ KHN1847–48. 199. p., 202. p., 209. p., KHI1848–49: 152. számú iromány, 147. p.; MOL N69. 3. csomó, XX-21-C-94., 245. számú iratok (1–3. lap).

⁸⁰ FHN1847–48. 453–454. pp., 466. p.

⁸¹ KHN1847–48. 214. p., KHI1847–48: 171. számú iromány, 157. p., 159–161. pp.

⁸² POMOGYI LÁSZLÓ: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 38–39. pp., 527. p., RUSZOLY JÓZSEF 2005. 380. p.

⁸³ KÁROLYI ÁRPÁD: *Az 1848-diki pozsonyi törvénycikk az udvar előtt*. Budapest, 1936. 134–135. pp., 288–289. pp.

V. Ferdinánd jóváhagyó királyi választát az 1848. április 9-i elegyes ülésen olvasták fel az országgyűlésben. A király végül két kisebb módosítást ajánlott. Az elsővel az időközben elfogadott Fiume és Buccari kerületekről szóló törvénycikk nyomán a 2. §-ba a kivételekhez, a „szolgálati vétségeikre nézve” szavak elé beiktatni óhajtotta a következő tagmondatot: „azonban csak szorosan vett személyes és bűnvádi keresetekre és” [...]. A 6. § első bekezdésébe pedig a „sem gazdai hatalom” szavak után az alábbiakat javasolta felvenni: „sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyíték” alatt nincsenek. Ez utóbbi fordulatot nyilvánvalóan a népképviselői választójogról szóló törvény (a későbbi 1848: V. tc.)⁸⁴ analógiájára kívánta a jogszabályba inkorporálni.⁸⁵

Másnap különválva a karok és rendek elfogadták az indítványozott módosításokat, minek tényéről Szmezsányi János (Árva vm.) kerületi elnök tájékoztatta a királyi ítélőmestert, aki szóban közölte mindezt a főrendekkel, melyek ezután szintén tudomásul vették a kegyelmes királyi iratban foglaltakat.⁸⁶

1848. április 11-én tartotta végső ülését – a szokásnak megfelelően *sessio mixta* formájában – az utolsó magyar rendi országgyűlés.⁸⁷ Azt megelőzően, az április 6-i elegyes ülésben kérte V. Ferdinándot, hogy a hozzá felterjesztett és általa szentesített törvények ellenjegyzését – a független, felelős magyar minisztériumról szóló törvény létrejöttére tekintettel⁸⁸ – immár a felelős magyar miniszterelnök, gr. Batthyány Lajos végezze el.⁸⁹ A szentesítési eljárással az 1848. évi XXIII. tc. megalkotásának folyamata – noha a januárban tervezettnél rövidebb jogszabály lett is az eredménye – a többi „áprilisi” törvényével együtt véget ért.⁹⁰

5. Glossza: a lőcsei „virilis” törvénytervezet

Érdekességgént megemlítenő, hogy a joghelyzetük rendezése érdekében maguk az érintett *civitasok* is törekedtek az ügyüket tetteleg előmozdítani a pozsonyi diétákon.⁹¹ Az Andaházy Imre bírós, majd polgármester vezette Lőcse magisztrátusa⁹² például – fel-

⁸⁴ RUSZOLY JÓZSEF: *Az országgyűlési népképviselői bevezetése Magyarországon. Az 1848: V. tc. létrejötte.* In: Uő.: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 38–66. pp., RUSZOLY JÓZSEF: *A rendi képviselet és a népképviselői között.* In: Uő.: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 1.* Szeged, 1991. 23–35. pp. Vö.: RUSZOLY JÓZSEF: *Az országgyűlési népképviselői választójog sajátosságai Erdélyben. Az 1848: II. (kolozsvári) tc. létrejötte.* In: Uő.: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 67–83. pp.

⁸⁵ KHI1847–48: 214. számú iromány, 190. p., KHN1847–48. 235. p.; MOL N69. „A” csomó, 7025. számú irat (234–235. lap).

⁸⁶ KHN1847–48. 236. p.

⁸⁷ KHN1847–48. 237–238. pp.

⁸⁸ RUSZOLY JÓZSEF: *„Egy új alkotmány Magyarországnak”. Az 1848: III. tc. létrejötte.* In: Uő.: *Újabb magyar alkotmánytörténet. 1848–1949. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 7–25. pp.

⁸⁹ KHN1847–48. 224. p., KHI1847–48: 195. számú iromány, 181. p., 237. számú iromány (befejezés), 277. p.

⁹⁰ KHI1847–48: 234–237. számú irományok, 197–226. pp.; MOL N69. „A” csomó, 7051. számú irat (272–273. lap).

⁹¹ Lásd pl. Debrecen 1842. december 31-én kelt, országos nyilvánosságot nyert irányelveiről: BÉNYEI MIKLÓS 2003. 35–39. pp., GAZDAG ISTVÁN: *Debreceni várospolitikai. 1825–1848. Országgyűlési utasítások, tudósítások.* Debrecen, 1989. 73–84. pp., továbbá 84–101. pp.

⁹² DEMKÓ KÁLMÁN: *Lőcse története I. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész.* = A Szepesmegyei Történelmi Társulat millenniumi kiadványai V. Lőcse, 1897. A város közjogi helyzetéről és önkormányzati szerveiről

tehetően 1847/48-ban a szepességi város követei útján (Szönyey Károly és Doleviciny Róbert) – önmaga terjesztett elő egy, a *szabad királyi városok belső elrendezéséről* és országgyűlési szavazatairól szóló, 81 szakaszból álló törvénytervezetet,⁹³ amely tárgylásának ugyan nem találtuk nyomát, de a kezdeményezés alkotmánytörténeti szempontból feltétlenül figyelemre érdemes.

Az *első fejezete* „a város köréről és a városi közönségről általában” szólt, s különbséget tett a polgárok, a város egyéb lakosai (együttesen: városi közönség), valamint az előző kategóriákba nem tartozó, de a város joghatóságának alávetett személyek között (1–6. §§). A *második fejezetében* „a polgárokról és polgári jogról” rendelkezett, meghatározva a polgárstátusz megszerzéséhez teljesítendő cenzusok körét (egy évi helybenlakás, bizonyos értékű házingatlan a lakosságszám függvényében vagy pedig állandó kereset, illetve a honorácioroknál adózott állandó jövedelem), valamint a felvételi (telepedési) eljárást. Ismerte a díszpolgár intézményét is. Ugyanakkor a tervezet csak a keresztény vallásúak részére tette volna lehetővé a helybeli polgárjog élvezetét (7–20. §§).

A *harmadik fejezet* a hat évre választott, legalább 40 személyből álló képviselő-testület tagjairól s a választásukról szólva különbséget tett az *aktív és a passzív választójog* között. Az előbbi minden polgárra kiterjedt a taxatíván megjelölt kizáró okok hiányában, az utóbbi azonban csak azokra, akik „adójuk után 20.000 lakosnál kevesebbet számító városokban a legtöbb adófizető[k] fele részéhez, nagyobb városokban pedig harmad részéhez tartoznak, nem különben a lelkészek kivételével mindazok, kik az idézett [7.] § c. pontja alatti [honorácior] minőséggel bírnak, mennyiben a legtöbb adófizetők osztályába már előbb be nem foglalvák” (26. §). Mindez egyértelműen az 1870. évi köztörvényhatósági és az 1871. évi községi törvénnyel később meghonosított és sokat vitatott *virilizmusra emlékeztetett!*⁹⁴

Egyebekben e fejezet részletesen szabályozta a választási eljárást, amely a titkos szavazás gyakorlatára helyezkedett ugyan, még ha ezt *ex pressis verbis* nem deklarálta is, továbbá a képviselő-testület hatáskörét, üléselésének főbb klauzuláit (21–55. §§).

A „városi hatáságról” rendelkező *negyedik fejezet* részint a „külön önállású” városi törvényszék, valamint a törvényeket és a képviselők döntéseit végrehajtó polgári tanács elkülönítését tartalmazta (a kisebb városok kivételével), részint a képviselő-testület és a tisztségviselők alkotta közgyűlés tanácskozásáról, ügymenetéről szólt. A tervezet – nagyjából a vármegyék mintájára – a polgármesterből, a főbíróból, legalább két tanácsbeliből, egy tisztí ügyészből és jegyzőből, továbbá meghatározott számú, egymást havonként

lásd: 351–400. pp.; DEMKÓ KÁLMÁN: *Szepesvármegye városi levéltárai*. In: A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve, V. évf. Lőcse, 1889. 108–110. pp.

⁹³ OSZK Plakátok és Kinyomtatványok Tára. Kny. 910/1848–49.2°/857. (7 p.) A keletkezésének pontos dátuma egyelőre nem ismert, csupán azt tudni, hogy a dokumentum a jelenlegi könyvtári katalogizálás szerint 1848-ból – valószínűleg inkább 1847-ből – való, s először a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára vette jegyzékbe (nyomtatványi növekedénaplóba) 1897-ben 206. szám alatt. Teljességgel azt sem lehet kizárni, hogy az 1843/44. évi országgyűlésre készült, de a tartalma alapján indokoltabb, ha az utolsó rendi gyűlés időszakára datáljuk.

⁹⁴ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. 80–83. pp., ANTAL TAMÁS: *Hódmezővásárhely törvényhatósága (1919–1944)*. = Dél-alföldi évszázadok 27. Szeged, 2010. 20–21. pp., 61–62. pp., POMOGYI LÁSZLÓ 2008. 1241–1242. pp., VÖRÖS KÁROLY: *Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917*. Budapest, 1979. 7–12. pp. Vö.: WILHELM BRAUNEDER: *Oszták alkotmánytörténet napjainkig*. Ford.: Kajtár István. Pécs, 1994. 156–159. pp., 189–190. pp.

váltó képviselőkből álló *kisgyűlést* is szervezett volna. Ugyancsak itt szabályozta a hat-
évenkénti tisztújításokat és a városi tisztségviselők javadalmazását (56–77. §§).

A „fő felügyelési jogról” alkotott *ötödik fejezet* e tevékenységet a polgári és gazdasági tárgyak tekintetében a helytartótanácsához, a törvénykezési tárgyakra nézve pedig a fellebbvitelt közvetlenül „a királyi ítélő és hétszemélyes táblához” szándékozta telepíteni (78–80. §§). A tervezet az önálló főfelügyelői intézményről nem ejtett szót.

Végezetül az egyetlen szakaszból álló utolsó fejezet minden szabad királyi várost az országgyűlésen egyenkénti, „eldöntő” szavazattal látott vona el (81. §).

6. Epilógus

A jelen kérdést tárgyaló szakirodalomban *Sarlós Béla* azon nézetet képviselte, mely szerint az 1848. évi törvények alapján a városaink teljesen polgárivá váltak.⁹⁵ Mások, például *Kajtár István*, mindezt fenntartásokkal, de legalábbis árnyaltabban fogalmazva fogadják el.⁹⁶ Az óvatosabb álláspontot támasztja alá azon tény is, mely szerint a városi választójog terjedelme a vizsgált törvény alapján csupán 70–75%-a lehetett az országgyűlési választójogének (Győrött a lakosság 6,9%-a, Pesten 3,6%-a, Budán 4,7%-a, Szegeden 3%-a, Debrecenben 3,9%-a, Nyíregyházán 8,3%-a bírt szavazati joggal a városi tisztújításokon 1848-ban).⁹⁷ A törvénycikk keretjellegeből eredő s a részletszabályokat megállapító jogalkotó tevékenység pedig még a kiegyezés után is erősen hiányos és fragmentált volt.⁹⁸

Az évtizedes viták után megalkotott 1848. évi XXIII. tc. a maga sommás és provizórikus jellege ellenére jelentősen kiemelkedik a magyar közigazgatás-történetből, ugyanis az egész polgári kori történelmünk későbbi évtizedei folyamán, majd a népi demokratikus tanácskorszakban, végül az 1990. évi önkormányzati törvényünk hatályának időszakában sem volt újabb példa arra, hogy a magyar városi közjogot egy, a vármegyéktől (megyéktől) elkülönült, önálló törvényben *sui generis* szabályozza a jogalkotó – noha erre városaink az igényüket folyamatosan fenntartották.⁹⁹

Megjegyzendő végül, hogy az 1990. évi LXV. tv.-ig nem ismétlődött meg az a csaknem teljes körű települési (belső) jogi autonómia, melyet a vizsgált törvénycikk szavatolt a szabad királyi városoknak az alkalmazása három korszakában (1848–49., 1861., 1867–72.).¹⁰⁰

⁹⁵ SARLÓS BÉLA: *A közigazgatás polgári jellegéről*. In: *A magyarországi polgári államrendszerek*. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Budapest, 1981. 279–284. pp.

⁹⁶ KAJTÁR ISTVÁN: *Az 1848. XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról és a modern városi önkormányzat kialakulása Magyarországon*. In: *Debreceni Szemle*. 1998. 3. szám. 440–445. pp. Lásd még KAJTÁR ISTVÁN: *A 19. századi magyar állam és jogrendszer alapjai. Európa – haladás – Magyarország*. Budapest–Pécs, 2003. 113–115. pp. Hasonló nézetet vall RUSZOLY JÓZSEF is: *A szegedi népképviselői közgyűlés. 1848–1871.* = *Szeged múltjából* 3. Szeged, 1984. 7–8. pp.

⁹⁷ KAJTÁR ISTVÁN: *A burzsoá városi jog kialakulása Magyarországon*. Kandidátusi értekezés kézírata, 1987. (MTA Könyvtárának kézírattára, D 12337. szám). 102. p. és XIX. p.

⁹⁸ Uo. 106. p.

⁹⁹ ANTAL TAMÁS 2010. 27–33. pp. A vármegyei hatóság 1848. évi reformjáról és az azt megvalósító, önálló 1848. XVI. tc.-ről részletesen ír STIPTA ISTVÁN: *Törékvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995. 25–69. pp.

¹⁰⁰ Debrecen konkrét példáján lásd: ANTAL TAMÁS 2011. 95–264. pp., Szegedén: RUSZOLY JÓZSEF 1984. 14–192. pp.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A 16. század végi német hadibíráskodás meghatározó iratának, az *Artikelbrief*nek rövid vizsgálata

Bevezető

A tizenöt éves háború időszakában a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és a végvárakban szolgáló egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű hivatásos katonákat bíztak meg.¹ Ez a hadivállalkozó vagy *Obrist* abban az esetben, ha egy gyalogezred toborzásáról, felszereléséről és vezényléséről állapotott meg az Udvari Haditanács, akkor öt különböző okmányt vehetett át a hadikancellárián. Az első irattípusba tartoztak az úgynevezett pátensek vagy *Bestallungbrief*ek, amelyek az adott egység felállításához szükséges utasításokat és feladatokat vették számba.² A második iratban az ezred és az ezredet alkotó zászlók (*Fahne* vagy *Fähnlein*) tisztségviselőik számát, összetételét és havi zsoldjuk összegét határozták meg. Ezek voltak a *Bestallung*-

¹ Meg kell jegyezni, hogy egész Európában a 15. és a 16. század fordulójától az uralkodók különböző hadivállalkozókat bíztak meg csapatok felállításával. A megbízott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak: a spanyol királyok például előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban pedig a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül. JÁSZ DEZSŐ: *Hugenották*. Budapest, 1974. 32. p.; EDELMAYER, FRIEDRICH: *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München, 2002. 174–202. pp., 227–264. pp.

² Vö. Engelhard Khurz von Senftenau kiállított *Bestallungbrief*, 1593. december 9. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv ((KA) Bestellungen (Best.) 464/1593; Jakob Hannibal von Raitenau kiállított *Bestallungbrief*, 1594. július 24. ÖStA KA Best. 477/1594; UJHELYI PÉTER: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest, 1914. 19. p.; MÖLLER, HANS-MICHAEL: *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts*. Frankfurter historische Abhandlungen 12. Wiesbaden 1976. 17. p.; BLAU, FRIEDRICH: *Die deutschen Landsknechte*. Kettwig, 1985. 23. p.; BAUMANN, REINHARD: *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München, 1994. 48–52. pp.; BAGI ZOLTÁN: *Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése*. Hadtörténelmi Közlemények 113 (2001: 2–3. sz.) 391–444. pp. 398–399. pp., 419–420. pp.; Edelmayer: i.m. 227. p.; WAIMAYR, ULRICH: *Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit*. Diplomarbeit zur Erlangen des Magistergrades der Philosophie aus der Studienrichtung Geschichte und Sozialkunde eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien, 2003. 28–29. pp.

jegyzékek, vagy *Bestallungsverzeichnus*.³ A fent említett két irattípus alkotta a *Landsknecht* idők kezdetétől a tulajdonképpeni *Bestallungot*, nem csupán a császári-királyi haderőben, hanem a spanyol szolgálatba állt német egységeknél is.⁴ A harmadik okmányként a hadivállalkozó a toborzópátenseket (*Werbe patent*) vehette át, amelyek alapján a megbízott, illetve a már felfogadott *Hauptmann*-jai megkezdhatték az ezred toborzását az erre kijelölt területen vagy területeken.⁵ A negyedik irattípusba sorolhatók az úgynevezett kapitulációk vagy megállapodások, amelyek a német és vallon-francia gyalogos csapatok szervezési módját határozták meg. Ezek az okmányok tartalmazták a felállítandó ezred zászlóinak számát, s zászlónként a muskétások, lövészek és duplzsoldosok arányát. Emellett rendelkeztek a felfogadottak fegyverellátásáról, illetve ezek pótlásáról, a katonáknak szánt előleg mértékéről, a mustra helyéről és várható kezdetéről is.⁶ Az ötödik iratfajta az *Artikelbriefek* tartoztak, amelyek a gyalogság hadrendjének és fegyelmének biztosítására születtek. Az összesen 74 cikkelyt a mustra lezárásaként a soltész vagy hadbíró (*Schultheiß*) olvasta fel a már felfogadott katonáknak, akik erre esküt tettek. Az *Artikelbrief*-ben foglaltak alapján ítélték a bűnelkövetők és egyben esküszegők felett. Ezért a soltészek az irat egy példányát mindig maguknál tartották.⁷

A továbbiakban ezt az ötödik, a 16. századi német hadibíráskodás számára meghatározó iratot szeretném bemutatni, vizsgálva szerkezetét és cikkelyeinek tartalmát.

1. A hadiszabályzatoktól az *Artikelbriefek* életre hívásáig

Mielőtt rátérnék a tizenöt éves háborúban alkalmazott *Artikelbriefek* tartalmának és szerkezetének bemutatására érdemes röviden bemutatni azt a folyamatot, amely során kialakult a korai katonai hadibíráskodás e fontos irata. A középkori lovagi hadakat felváltó zsoldos katonaság megjelenésével és elterjedésével a 16. századra fokozatosan önállóvá vált a katonai igazságszolgáltatás intézménye is. Eddig az időpontig a katonák által el-

³ Engelhard Khurz von Senftenau *Bestallung*jegyzéke egy 4000 fős német gyalogezred felállításához, 1593. december 9. ÖStA KA Best. 464/1593; Melchior Schürbrandt *Bestallung*jegyzéke egy 3000 fős német gyalogezred felállításához, 1594. február 21. ÖStA KA Best. 469/1594.; Johan Baptista Pezzén *Bestallung*jegyzéke egy 1500 német gyalogos felfogadására, 1597. március 1. ÖStA KA Best. 524/1597.; Johann von Pernstein *Bestallung*jegyzéke egy 3000 német gyalogos felfogadására, 1597. június 4. ÖStA KA Best. 537/1597.; Bagi: Az 1595-ben 399–401. pp., 421–422. pp.; Waidmayr: i. m. 29–32.; Edelmayer: i. m. 227–228. pp.;

⁴ EDELMAYER: i. m. 227–228. pp.

⁵ Jakob Hannibal von Raitenau toborzópátense, 1594. július 20. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzlerarciv Mandata Fasc: 4. Folio szám nélküli irat.; Waidmayr: i. m. 42–43. pp.; Blau: i. m. 24. pp.; REDLICH, FRITZ: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History*. Wiesbaden 1964. 38. p.

⁶ Engelhart Khurz von Senftenau *Bestallung*ja 4000 német gyalogos felfogadására, 1593. december 9. ÖStA KA Best. 464/1593; Orphinio Galliani *Bestallung*ja 3000 vallon gyalogos felfogadására, 1596. november 25. ÖStA KA Best. 515/1596.; Johann Pernstein *Bestallung*ja 3000 német gyalogos felfogadására, 1597. június 4. ÖStA KA Best. 464/1597.

⁷ JANKO, WILHELM: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien, 1871.. 209.; Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 28–33. pp., 37. p.

követett bűnöket a mindenkori törvények szerint ítélték meg és szabták ki rájuk a büntetést. A katonai igazságszolgáltatás tehát nem vált el az adott ország rendes, rendi bíráskodásától. A 12. és 13. századtól kezdődően azonban jelentős változások vették kezdetüket, ekkor ugyanis a hűbéreseket által kiállított haderő egyre kevésbé volt elegendő nagyobb hadjáratok megvívásához, így a harcoló felek arra kényszerültek, hogy zsoldosokat fogadjanak fel. A különböző felségjogon felállított hadseregekben egyre nagyobb problémát jelentett a fegyelem és a rend fenntartása, ezért olyan rendtartások kibocsátására volt szükség, amelyek egy-egy hadjárat alkalmával rendelkeztek a katonák büntetésére, amennyiben vétségeket követtek el. Az első ismert hadirendtartást I. Barbarossa Frigyes német-római császár bocsátotta ki 1158-ban, a Milánó ellen vezetett hadjárata kezdetén.⁸

Hasonló hatást gyakoroltak a katonai rendtartások fejlődésére a német birodalmi városok, illetve városszövetségek által kiállított zsoldos-szerződések (*Soldatenverträge*) is. A 13. századtól kezdődően ugyanis védelmük érdekében és nem egyszer kisebb hadjáratok megvívásához a közösségek lovasokat és gyalogosokat fogadtak zsoldjukba, akiket megeskettek arra, hogy mind a polgárokat, mind pedig kapitányukat hűséggel szolgálják. 1388-ban pedig a rajnai-sváb városszövetség már külön hadiszabályzatot (*Feldordnung*) adott ki a felfogadott zsoldosainak, amely az elkövetett vétkekért kiszabható büntetések mellett már rendelkezett a beszállásolás, a vonulás és az őrszolgálat rendjéről is. A 14. század második felétől a városok által kibocsátott iratok mellett egyre gyakrabban jelentek meg az 1158. évihez hasonló uralkodói vagy birodalmi tábori és hadirendtartások is.⁹

A 15. század végén az *Artikelbriefek* megjelenése szorosan összefüggött I. Miksa német-római császár hadseregszervező tevékenységével, amelynek legfontosabb elemeként létrejött az új gyalogos zsoldosság, az úgynevezett *Landsknecht*-katonaság.¹⁰ Az uralkodó (ekkor még német király) egyik parancsnoka, Graf Eitel Fritz von Hohenzollern 1487-ben Brüggeben az első ilyen típusú egységeket svájci minta alapján képezte ki és szerelte fel.¹¹ Az új gyalogság hamar hírnevet szerzett magának az európai harcmező-

⁸ PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 23. p.

⁹ LÖNIG, JOHANN CHRISTIAN: *Corpus juris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig, 1723. 1389–1391. pp.; BONIN, BURKHARD VON: *Grundzüge der Rechtsverfassung in den deutschen Heeren zu Beginn der Neuzeit*. Weimar, 1904. 1–2.; FRAUENHOLZ, EUGEN VON: *Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnerturns*. I. Teil.: Das Heerwesen der Schweizer Eidgenossenschaft. München 1936. 49–50. pp., 121–123. pp., 137–141. pp.; FIEDLER, SIEGFRIED: *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. in: *Heerwesen der Neuzeit II/2*. Hrsg.: Georg Ortenburg. Koblenz, 1985. 46. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 24–25. pp.

¹⁰ A Landsknecht fogalom elsőként 1486-ban tűnt fel, amikor a Svájci Konföderáció tanácsosa Konrad Gächuff gúnyiratára reflektálva a következőket írta: „azt többre tartanám, hogy svábokat vagy más Landsknechteket felfegyverezzünk és kiképezzünk, mert közülük egy annyit ér, mint kettő belőlünk.” MILLER, DOUGLAS – RICHARDS, JOHN: *Landsknechte 1486–1560*. Sankt Augustin, 2006. 8. p.; A Landsknecht szó jelentését magyarul igen nyakatekerten a síkság embereiként lehetne visszaadni – talán ezért is nincs magyar fordítása – ezzel kívánták őket ugyanis megkülönböztetni a svájciaktól, akiket magyarra fordítva a hegyek emberének (Mann der Berge) is neveztek. LILIAN UND FRED FUNCKEN: *Historische Waffen und Rüstungen. Ritter und Landsknechte vom 8. bis 16. Jahrhundert. Mittelalter und Renaissance*. Niederhausen 2008. 172. p.

¹¹ RÁZSÓ GYULA: *Az osztrák hadsereg hadművészetének néhány problematikája a XVI. században*. Hadtörténelmi Közlemények 13 (1966: 4. sz.) 883–891. pp.; FIEDLER: i. m. 56–97. pp.; KURZMANN, GERHARD: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und Reiches*. Wien, 1985. 63–96. pp.

kön, és már 1490-ben részt vett I. Miksa magyarországi hadjáratában.¹² Az új típusú gyalogság megszervezése az uralkodót a katonai szabályzatok terén is újításokra sarkallta. A gyalogság hadrendjének és fegyelmének biztosítására életre hívott iratokat, az *Artikelbrief*eket több, már létező forrásra alapozva állították össze. A katonák leggyakoribb vétkeinek büntetésére megállapított passzusokat a birodalmi gyűlések végzéseiből, korábbi uralkodói (például Merész Károly burgundiai herceg 1473. évi hadirendtartását) és városi tábori¹³ és hadirendtartásokból, illetve zsoldos-szerződésekből vették át. Emellett kialakulásukra jelentős hatást gyakoroltak a meghatározott zsoldos felfogadásával egy-egy *Hauptmann*t megbízó – már említett – *Bestallungbrief*ek is. Maga az elnevezés, *Artikelbrief* első alkalommal 1519-ben bukkant fel a sváb szövetség úgynevezett *Kriegsvorbereitung*jában. Az egységes és a rendek által is elfogadott irat azonban csak 1570-ben jelent meg. A speyeri birodalmi gyűlésen az összegyűlték, birodalmi nemesek és városok képviselői elfogadták a Lazarus von Schwendi¹⁴ által összeállított *Articul auf die Teutsche FußKnechte*-t és a végzések mellékletei között megjelentették. Ezt az iratot olvasták fel a soltészek a tizenöt éves háború idején a felfogadott és már megmustrált gyalogos katonák előtt.¹⁵

2. Az *Artikelbrief* szerkezete és tartalma

A Schwendi által összeállított irat három egymástól jól elkülöníthető részből tevődött össze: egy általános részből, a rend és a fegyelem fenntartásához nélkülözhetetlen cikelyekből, valamint a hűségesküre vonatkozó részből állt.

2. 1. Általános rendelkezések

Az általános rendelkezéssel foglalkozó tizennégy cikkely (1., 3., 5., 6., 7., 10., 14., 15., 19., 63., 71., 72., 73., 74.) keretbe foglalta az iratot. Ezek közül Schwendi ötöt az úgynevezett *Bestallungbrief*ből emelt át és/vagy egészített ki az iratba. Ezt az irattípust az uralkodó nevében az Udvari Haditanács állította ki a zsoldos gyalogság felfogadásá-

¹² KOVÁCS PÉTER: *Miksa magyarországi hadjárata*. Történelmi Szemle 37 (1995: 3. sz.) 35–49. pp.

¹³ A középkori Magyar Királyság területén készített városi tábori rendtartásokról lásd: Segeš, Vladimír: A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. In: Bártfátöl Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35. Szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 245–252. pp.

¹⁴ Schwendi életéről és tevékenységéről lásd: JANKO: i. m.; GEŐCZE ISTVÁN: *Haditancsok az 1577-ik évben*. Hadtörténelmi Közlemények 7 (1894) 502–537. pp., 647–673. pp.; KELENIK JÓZSEF: *Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576)*. Századok 139 (2005: 4. sz.) 969–1009. pp.; PÁLFFY, GÉZA: *Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle*. Lazare baron von Schwendi (1522–1583). In: La Pensée Militaire Hongroise. Sous la direction de Hervé Coutau-Bégarie – Ferenc Tóth. Paris, 2011. 41–59. pp.

¹⁵ MÖLLER: i. m. 14–43. pp.; KURZMANN: i. m. 80–81. pp.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 27–30. pp. Schwendi munkája, ha csak kivonatos formában is, Zrínyi Miklós fordításában a 17. század első felétől magyar nyelven is rendelkezésre állt és a *Tábori Kis Tracta* írásakor kimutathatóan fel is használta. *Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították Hausner Gábor et alii. Szerk.: Klaniczay Tibor. Zrínyi-könyvtár IV. Budapest 1991. 341. p.; Az *Artikelbrief* 16. századi fejlődéséről lásd: PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 29. p.

val megbízott hadivállalkozó részére, amely egyebek mellett rendelkezett arról, hogy az uralkodó, vagy a főhadparancsnok, vagy a főhadparancsnok-helyettes utasításainak és parancsainak megfelelően kellett szolgálniuk a katonának – vízen vagy szárazföldön – az egész vagy fél ezreddel, zászlóval, csapattal, ahogyan a harci helyzet megkívánta.¹⁶ Schwendi az *Artikelbrief* 1. és 6. cikkelyében is hasonlóan fogalmazott. Előbbiben fontosnak tartotta megfogalmazni és hangsúlyozni, hogy a felfogadottak hűséggel tartoznak mind az uralkodónak, mind az őt személyében képviselő megbízottjának, mind pedig az őket felfogadó hadivállalkozónak és azok tisztjeinek, toborzóinak. Legyenek akár nemesek, akár nemtelenek ellentmondás, zendülés és a feljebbvaló káromlása nélkül kötelesek a parancsokat végrehajtani a had vonulásánál, ostromnál, csatában vagy őrsegekben, éjjel-nappal, amikor csak szükséges. Ha valakit pedig tetten érnek, hogy esküjét megszegi, úgy az *Obrist*¹⁷ – mint az ezred legfőbb bírása – ítélje el az *Artikelbrief*-ben megállapított büntetések alapján.¹⁸ Ez utóbbi mondat esetében érdemes kihangsúlyozni, hogy ez már nem átvételként, hanem új elemként került a szövegbe.

A 6. cikkely megismételte a *Bestallungsbrief* azon részét, mely kikötötte, hogy az ezred egésze vagy fele, vagy akár zászlónként, csapatonként, vagy ahogyan a harci helyzet megkívánja szolgálja az uralkodót.¹⁹ Ehhez csatlakozott a 14. pont, amely pedig arról rendelkezett, hogyha bárhová, mint őrseg rendelnék a csapat egészét vagy egy részét, ott is hűségesen és bátran teljesítsék szolgálatukat.²⁰ A felfogadottaknak azonban nem csak fegyverrel kellett szolgálatot teljesíteniük. Schwendi a 15. pontban ugyanis arról rendelkezett, hogy a gyalogosoknak a *Hauptmann* vagy az *Obrist* parancsa értelmében mind a sáncásásokban, mind pedig az általuk védett vár falainak erősítésében részt kell venniük. Ezt a feladatot a sáncmunkásoknak kellett elvégezniük, akik bár fontos feladatot töltöttek be, számukra mégis az állandó megvetés és lenézés jutott osztályrészül. Ezt bizonyítja többek között, hogy a belőlük szervezett egységek zászlói, a gyalogságtól eltérő módon, nem selyemből, hanem lenvászonból készültek, amelyre egy csákányt és egy lapátot festettek fel. A sáncmunkások döntő többsége azok közül került ki, akiket a gyalogság mustrája alkalmával nem vettek fel egyik ezred kötelékébe sem. Így tehát ugyanúgy a vidéki és városi nincstelenek közül kerültek ki tagjai, mint a gyalogság jelentős része. A 16. században többségüket a Cseh Királyság területéről fogadták fel.²¹ A

¹⁶ BAGI: Az 1595-ben 420. p.

¹⁷ A hadivállalkozó a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereit tette meg tisztségviselőkké, akik a toborzást végrehajtották. A toborzópenzt, a zsoldot, a leköszönésért járó félhavi fizetséget a hadivállalkozónak fizette ki az Udvari Kamara, amelyet aztán neki kellett volna alárendeltjeinek szétosztani. Emellett a hadivállalkozó – a gyalogság esetében – az egységen belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta. REDLICH 1964.: 41. p., 55–57.; HEISCHMANN, EUGEN: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. 37–38. pp.; WAIMAYR: i. m. 32–35. pp.; MÖLLER: i. m. 115–118. pp.; BAUMANN: i. m. 92. p.; BLAU: i. m. 40. p.

¹⁸ JANKO: i. m.. 198–199. pp.

¹⁹ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁰ JANKO: i. m.. 201. p.

²¹ 1596-ban Peter Leinmant, mint *Hauptmann*-t bízták meg 1000 cseh sáncmunkás felfogadásával. Jegyzék az alsó-magyarországi hadszíntérre küldött császári-királyi hadsereg stábjának fizetéséről, 1596 december. ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1596/12/ad6f.

tizenöt éves háborúban azonban többször előfordult, hogy a sáncásás nehéz és gyötrelmes feladata a katonákra, illetve a málháknál találhatóakra hárult.²²

A katonák a szemle napja után kapták meg első zsoldjukat, majd ezt követően havonta „régí szokás szerint” 4 rajnai forintot vehettek át, mint ahogyan mindkét iratban ez szerepelt.²³ A visszaéléseket megakadályozandó, valamint a birodalomban forgalomban lévő számos pénzegység miatt meghatározták a forint váltóértékeit is (1 forint = 15 fillér = 60 krajcár). Arra az esetre, ha az ellenség vagy egyéb ok miatt a zsold kifizetése nem történt meg, az uralkodó a katonák türelmét kérte. A 10. cikkely és a *Bestallungsbrief* is külön kitért arra, hogy amennyiben a fizetés késne, akkor se hagyja el őrhelyét, vagy álljon át az ellenséghez. Türelemmel várja meg a következő zsoldosztást.²⁴ Emellett a 63. pont arról rendelkezett, hogy a harcban megsérült vagy megbetegedett katona részére is folyamatosan biztosítsák zsoldját.²⁵

A *Bestallungsbrief* és a 19. cikkely is úgy rendelkezett, hogy sikeres ostrom vagy csata után azt a hónapot, amely elkezdődött, az ezred tagjainak plusz zsoldként kötelesek voltak kifizetni.²⁶ Érdekességgént jegyzem meg, hogy a hadivállalkozónak kiállított *Bestallungsbrief*-ben belefoglalták, hogy a katonaságra vonatkozó további utasításokat az *Artikelbrief* tartalmazza.²⁷

A *Bestallungsbrief*-hez hasonlóan az utolsó cikkely (a 74.) kitér arra, hogy egy német gyalogezred felfogadottjai régi katonai szokás szerint három hónapra álltak a zászlók alá, de ha szükséges volt, tovább is szolgálnia kellett, és addig kötelesek voltak a mindkét iratban foglalt köteleességeiket betartani.

Mindezekhez a cikkelyekhez kapcsolódott a 7. is, amelyhez hasonló szövegrészt azonban nem találhatunk a *Bestallungsbrief*-ben. Ennek megfogalmazása szerint szükség esetén a *Hauptmann*ok más zászlók felett is parancsnokolhatnak és a felfogadottaknak ugyanúgy engedelmeskedniük kellett, mint saját feljebbvalóiknak.²⁸

A felfogadottaknak a 10. cikkelyben megállapított zsoldból fegyverzetüket kellett megvásárolni illetve pótolni. A Schwendi szerint a duplazzsoldosoknak vagy egy jó pikával vagy úgynevezett rövidfegyverrel (alabárd vagy kétkezes pallos), valamint erős oldalfegyverrel (vívótőrrel), míg a lövészeknek tűzfegyverük mellett szintén egy erős vívótőrrel kellett volna megmustráltatniuk magukat. A 3. cikkely már ekkor hangsúlyozta, hogy senki ki ne cserélje fegyvereit, ügyeljenek rájuk és favigással vagy hasonló tevékenységgel ne tegyék tönkre. Amennyiben valakit rajtakaptak ezek bármelyikén, úgy azt megbüntették és zsoldját is csökkentették.²⁹ A lövészek számára pedig kötelezővé tették, hogy vagy jó köpenyt vagy kabátot viseljenek, ezzel védve fegyverüket (5. cikkely). A gyalogosok közé felfogadottak, akik a társadalom pereméről érkezett nincs-

²² STAUFFER, ALBRECHT: *Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII. Band (1886) 265–313. pp.

²³ MÖLLER: i. m. 17. p.

²⁴ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁵ JANKO: i. m.. 208. p.

²⁶ JANKO: i. m.. 202. p.; Bagi: Az 1595-ben 420. p.

²⁷ BAGI: Az 1595-ben 420. p.

²⁸ JANKO: i. m.. 200. p.

²⁹ JANKO: i. m.. 199–200. pp.

telenek azonban sem egyikkel, sem másikkal nem rendelkeztek.³⁰ Már a 16. század második felében a hadivállalkozók arra kényszerültek, hogy nagy mennyiségben vásároljanak fegyvereket, így lehetővé téve, hogy bárki zsoldos szolgálatot vállaljon. A tizenöt éves háború időszakára ez az állapot konzerválódott, mint ahogyan ezt két kimutatás is bizonyítja. 1595. június 1-én az uralkodó parancsot adott a kamarai könyvelőségnek (*Buchhalterei*) arra, hogy Hans Geizkofler *Oberhauptmann* három zászlójának 1594. július 30-tól, a megmustrálásuktól kifizetett összegek jegyzékét Michael Zeller magyarországi hadi fizetőmesternek küldje meg. Az irat szerint a 900 főből álló egység felszereléséért összesen 5410 forintot 9 krajcárt és 2 pfenniget kellett kifizetni, míg a katonák egy havi zsoldja 8565 rénes forintra rúgott.³¹ Az egész hadsereg fegyverigényét azonban még szemléletesebben ábrázolja egy 1601 januárjában készült kimutatás. Eszerint ekkor a kézi tűzfegyverekből csak 1430 darab volt a bécsi hadsértárban készleten, míg 19 990-et kellett beszerezni a következő hadjárat előtt.³²

A gyalogosnak álltak jelentős része nem rendelkezett megfelelő ruházattal sem. Kulner mustrabiztos 1598. november 17-i jelentése szerint a 3000 fős Preiner ezred létszáma három hónap alatt, október 21.-ére 1964 hadra foghatóra csökkent. A rohonci szemle alkalmával nem volt jelen az *Obrist*, valamint 147 beteg és sebesült sem. Amikor pedig november 9-én megérkezett a parancs, hogy az ezred vonuljon Váradra már csak 1711 egészséges és 63 beteg katona indult el, s további 183 invalidus feküdt Tokajban és Kállóban. Kulner megjegyezte, hogy ez az 1957 fő is tovább csökkent, hiszen a hidegtől³³ és a rossz ruházattól naponta újabbak halnak meg.³⁴

Az *Artikelbrief* utolsó cikkelyei közül három a hadibíráskodás szempontjából fontos kitételeket tartalmaz. Először is, aki nem tartja be a megfogalmazott pontokat, azokat mindenképpen meg kell büntetni a hadijog vagy az *Obrist* ítélete alapján. Amennyiben pedig olyan bűnt követne el valaki, amelyet az *Artikelbrief* nem említ, úgy azt is a legfőbb bíró szerepét betöltő hadivállalkozó tudtára kell hozni és meg kell büntetni (71.).³⁵

³⁰ Az az idilli állapot, miszerint a *Landsknecht* csak a jómódú polgárból és parasztból lehetett, aki magával hozta fegyverzetét is, csak a 16. század elejére volt jellemző. BLAU: i. m. 25. p.

³¹ ÖStA Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Gedenkbücher 1595–1596 Band 157. 127r–129v.

³² ÖStA KA Best. 1601/672.; KELENIK JÓZSEF: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában*. Hadtörténelmi Közlemények 104 (1991: 4. sz.) 3–52. pp. 49. pp.

³³ Az úgynevezett „kis jégkorszak”, amellyel a 14. és 19. század közötti gleccser előrenyomulások időszakát jelölik, egyik leghidegebb időszaka a 16–17. század fordulójára esett. Az 1550-es évek közepének meleg, száraz nyarai a század végére egyre hűvösebbé és csapadékosabbá váltak. Az 1580-as évek közepén az alpesi gleccserek előrenyomultak és ez a folyamat egészen a századfordulóig tartott. Ennek következtében az éves középhőmérséklet átlagosan 1,2–1,4 Celsius-szal lett alacsonyabb, mint korábban. Ez azt jelentette, hogy a telek egyre hidegebbé, zordabbá váltak, míg a meleg nyarakat a hűvösek váltották fel, amelyek ráadásul egyre csapadékosabbak is voltak. A klímaváltozás a Kárpát-medencét sem kerülte el. A 16. század közepétől kezdődő hideg időszak tetőpontja az 1595 és 1602 közötti évekre esett. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962) Szerk.: Réthly Antal. 102–117. pp.; RÁCZ LAJOS: *A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről*. Agrártörténeti Szemle XXXI (1989): 129–147. pp.; ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000. 86–88. pp.; RÁCZ LAJOS: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001 56–62. pp.; RÁCZ LAJOS: A „kis jégkorszak” telei Magyarországon. *História* 27 (2005/10): 3–7. pp.; BEHRINGER, WOLFGANG: *A klíma története. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest, 2010. 117–139. pp.

³⁴ ÖStA KA Hofkriegsratsakten (HKRA) Prag. No. 25.; HEISCHMANN: i. m. 229. p.

³⁵ JANKO: i. m.. 208–209. pp.

A megmustráltak mindegyikére vonatkozott az eskü és a cikkelyek betartása akár jelen volt személyesen az eskü felolvasásán, akár nem (72.).³⁶ Az *Artikelbrief* egy példányát a soltésznek mindig kötelessége volt magánál tartani és újra felolvasni, ha ennek szükségét látta (73).³⁷

2. 2. A rend és a fegyelem fenntartásával foglalkozó cikkelyek

A Schwendi által összeállított *Artikelbrief* második, összesen hatvanegy cikkelyből álló része a rend és a fegyelem fenntartásával foglalkozott. Hasonlóan az általános részben bemutatottakhoz az irat ezzel foglalkozó pontjainak jó részét szintén egy másik irattípusból emelte át a szerző-szerkesztő. Schwendi ugyanis az elkészítéshez leginkább a már korábban megfogalmazott tábori rendtartás (*Feldordnung*) egyes cikkelyeit használta fel, és bővítette vagy egészítette ki. Szeretném felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a cikkelyek nem csupán jogi szövegeként értelmezhetőek és értelmezendők. A pontokat olvasva ugyanis az olvasó szeme előtt szinte megelevenednek egy 16. századi német katonai tábor mindennapjai. Természetesen leginkább mindazok a jelenségek, amelyeket a zsoldba fogadó és a hadivállalkozó szerette volna elkerülni.

Mindenek előtt az igazságszolgáltatás tekintélyét kellett megeremteni. A Fronsperger által 1573-ban kiadott (ám már jóval korábban létező) tábori rendtartás 7. pontja ezért úgy rendelkezett, hogy az igazságszolgáltatást végző személyt és szolgálát senki meg ne sértse, ne gyalázza és munkájában semmikor se akadályozza.³⁸ Schwendi az *Artikelbrief* 45. cikkelyében hasonlóan fogalmazott, amikor a gyalogezred táborának rendjéért felelős profosz és segítőinek³⁹ munkájára kitért. Eszerint tevékenységükben senki – sem egyedül, sem csapatba verődve – sem zavarhatta őket, mikor a bűnöst vagy bűnösöket el akarták fogni. Amennyiben azonban erre mégis sor került, abban az esetben aki vagy akik akadályozták munkájukat ugyanazt a büntetést kellett kapják, mint a bűnös vagy bűnösök. Schwendi egyenesen elvárta a katonák együttműködését bűnese-

³⁶ JANKO: i. m.. 209. p.

³⁷ JANKO: i. m.. 209. p.; PÁLFFY: Katonai igazságszolgáltatás. 37.

³⁸ FRONSPERGER, LEONHARD: *Von Schanzen vnnnd Befestigungen vmb die Feldlager auffzuwerffen....* Frankfurt am Main, 1573. XX. r.

³⁹ A „magas tisztségviselők karához” tartozott, az ezred táborának rendjéért felelős profosz (*Profoß*), vagy mai szóhasználatl katonai rendészet vezetője. E feladata mellett, a törvényszéki tárgyalásokon szószólója által képviselte a vádat, valamint kijelölte az ezredtábor piacát, és a rendet is kötelessége volt ott fenntartani. A mészárosoknak minden egyes állat levágásáról értesíteniük kellett őt, úgy hogy a levágott állat nyelvért megkapta. A munkáját egy tizenhárom fős saját stáb segítette: négy darabont, személyes védelmére, hat porkoláb (*Stocken Knecht*), egy helyettes (*Profoserleutant*), egy börtönőr (*Stockmeister*), és egy hóhér (*Scharfrichter*). Az ezredprofosz feladatairól. DILICH, WILHELM: *Kriegsschule*. I. Frankfurt am Main 1689. Hasonmás kiadás: Magstadt, 1967. 43. p.; MEYNERT, HERMANN: *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit*. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kriege. Wien, 1854. 215. p.; RÜSTOW, WILHELM: *Geschichte der Infanterie*. I. Band. Nordhausen 1864. 204. p.; ÜJHELYI: i. m. 48–49. pp.; REDLICH, FRITZ: *Der Markatender*. In: *Vierteljarschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 41 1954. 227–252. pp. 233–234. pp.; MÖLLER: i. m. 189–234. pp.; BLAU: i. m. 41–43. pp.; FIEDLER: i. m. 79. p.; BAUMANN: i. m. 94. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 34–41. pp.; WAIMAYR: i. m. 36–37. pp.

tekben, hiszen ahogyan a következő cikkelyben (46.) fogalmazott mindenki köteles volt tetten érés esetén a bűnöst addig feltartóztatni, amíg a profosz és a szolgálai meg nem érkezik.⁴⁰

A zsoldba fogadó hadúr zsoldosai között istenfélő, nem iszákos szerencsejátékokat és a könnyű vérű nőket kerülő katonákat szeretett volna látni. A tábori rendtartás 6. pontja ennek megfelelően arra intette a felfogadottakat, hogy az égi felséget soha ne káromolják és kerüljék az italozást, mivel az iszákosság veszekedés, gyilkosság és mindenféle más rossz dolog okozója. A Schwendi által összeállított *Artikelbrief*ben szintén találunk hasonló pontokat, ám ez esetben nem csupán átvételről van szó, hanem kiegészítésről is. A 2. cikkelyben ugyanis kitért még arra is, hogy a katonák rendszeresen látogassák az Istentiszteleteket vagy a prédikációkat. Aki pedig istentelen szavakat használt vagy tettet hajtott végre, arra halálbüntetés várt. Emellett az Istentisztelet és prédikáció alatt borospincékben vagy egyéb helyeken italozókat, valamint azokat is, akik ekkor bort, sört vagy pálinkát adtak el részükre a profosznak vasra kellett vernie.⁴¹ Schwendi ezen kívül még három cikkelyt szentelt az iszákosság kérdésének. Eszerint elvárta a felfogadott katonáktól, hogy csak mérsékelten fogyasszanak szeszt, és senki se kényszerítse társát alkohol fogyasztására. Ha pedig valaki alkoholos befolyásoltság alatt követne el bárminemű büntetett, azt duplán meg kell büntetni (56.). Különösen szigorúan tiltotta az alkohol fogyasztását az *Artikelbrief* az őrségben lévő katonák körében, hiszen ez kérdéssé, illetve lehetetlenné tette feladatuk ellátását. Akit tehát itasan vagy részegen találtak posztján, azt vasra kellett verni (57.). Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy a tábori rendtartás pedig tiltotta, hogy az *Obrist* engedélye nélkül bárki az öröknek bort, sört vagy egyéb élelmet áruljon.⁴² Schwendi az őrszolgálat alatti itasság büntetéséhez hasonló szigorral kívánt eljárni mindazokkal szemben is, akik a vonulás alkalmával nem tudták a mértéket. Számukra is a vasra verést szabta ki büntetésként (58.).⁴³

A cikkelyekből kiderül, hogy az italozás mellett súlyos gondot jelentett a katonák közötti szerencsejáték is. Schwendi a 70. cikkelyben megtiltotta, hogy bárki is készpénzben kártyázzon, kockázzon vagy egyéb fogadásokat kössön. Abban az esetben pedig, ha hitelbe történt a játék, akkor a vesztes nem volt köteles megfizetni adósságát.⁴⁴

A 67. és a 68. cikkelyek a katonákat kísérő trénnel és az ott található személyekkel foglalkoztak. A kora újkori seregekben megszokott volt a nők és a gyerekek jelenléte. Johann Jakob von Wallhausen egyenesen úgy vélte az 1615-ben *Kriegskunst zu Fuß* című művében, hogy 3000 katona toborzása 4000 nő és gyermek (!) megjelenését jelentette a katonai táborban.⁴⁵ A zsoldba fogadók természetesen időről-időre igyekeztek a házas katonák felfogadását megtiltani, vagy legalábbis számukat jelentősen korlátozni.⁴⁶

⁴⁰ JANKO: i. m.. 205–206. pp.

⁴¹ JANKO: i. m.. 199. p.

⁴² FRONSPERGER: i. m. XXIII. r.

⁴³ JANKO: i. m.. 207. p.

⁴⁴ JANKO: i. m.. 208. p.

⁴⁵ BURSCHEL, PETER: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtliche Studien*. Göttingen 1994. 227. p.

⁴⁶ PARKER, GEOFFREY: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge Studies in Early Modern History) Cambridge,

Egyrészt ugyanis joggal vélték úgy, hogy az élelmiszerek árát növeli, ha a zsoldos családja is a táborba száll, mint ahogyan ezt a Mörsburg ezred 1598 júniusi szemléjéről készített jegyzékben, valamint az Ehr Gott-féle gyalogság mustrájára kiküldött Thomas Sichel biztos instrukciójában is olvashatjuk.⁴⁷

Másrészt úgy vélték, hogy a család jelenléte alááshatja a katona harci morálját, hiszen könnyebben hajlik a lázadásra és jobban fél harcba menni, mint egy független bajtársa. A feleség és a gyerekek jelenléte nem csak a harci kedvet lohaszthatta azonban le, hanem a sereg mozgását is befolyásolhatta.⁴⁸ A férj a vonulás idején is szereteteivel próbált maradni. Legalábbis erre utal az, hogy az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés mellékleteként szereplő gyalogos *Artikelbrief* – amely irat az Udvari Haditanács számára zsinórmértékül szolgált ezredei és csapatai felfogadásánál – 67., valamint a tábori rendtartás 38. cikkelye elvben minden zsoldosnak megtiltotta azt, hogy a trénnel együtt vonuljon, kivéve ha valamilyen betegségben szenvedett, vagy tisztségviselőjétől erre külön engedélyt kapott.⁴⁹ Tény, hogy az ilyen módon felduzzadt sereg mozgása is túlzottan lelassult.⁵⁰

A táborba szállásuk azonban nem csak a harci kedvet befolyásolta károsan, hanem a sereg mozgását is befolyásolhatta.⁵¹ Mindezek ellenére azonban mind a zsoldosok felfogadói, mind pedig a kor katonai teoretikusai tisztában voltak azzal, hogy a málhánál szolgáló nők szolgálatairól egyetlen korabeli hadsereg sem mondhatott le.⁵² Ezzel az 1570-ben az *Artikelbrief*-et összeállító Lazarus von Schwendinek is tisztában volt, aki a 68. cikkelyben házastárs jelenlétét elfogadhatónak tartotta, amennyiben a felfogadott az asszonyát a mustrán vagy bármikor utána – a toborzó parancsára – bemutatja és esküt tesz arra, hogy együtt érkeztek az ezredhez.⁵³

Ugyanezen pontja az iratnak, azonban a táborba érkezett nők egy másik csoportja számára megtiltotta a málhával való vonulást. Ők voltak a tábori kéj nők. A hadseregek vezetői időről – időre parancsokat adtak ki azért, hogy a nem házasságban élő nőket és a prostituáltakat kitiltsák a táborokból. 1570-ben a gyalogosok felfogadásához készített *Artikelbrief* 68. cikkelyében is kifejezésre jutott ez a szándék.⁵⁴ 1598 júniusában a gyalogezrede mustrájára kirendelt biztosok figyelmeztették Russwormot, hogy a málhájától a feslett erkölcsű nőket zavarja el, s hasonló utasítást kapott öt esztendővel később az Ehr Gott-féle gyalogság szemléjére küldött Thomas Sichel is.⁵⁵ Tiltásukat nem csupán az

1972. 175. p.; CZIGÁNY ISTVÁN: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700.* Budapest, 2004. 46. p.

⁴⁷ Johann Eustach von Westernach és Zacharias Geizkofler jelentése a Mörsburg gyalogezred mustrájáról, 1598. június 8. ÖStA KA HKRA Prag 1598. No. 18.; Thomas Sichel mustrabiztos instrukciója, 1603. július 28. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1603 Juli No. 140.

⁴⁸ WAIDMAYR: i. m. 108. p.

⁴⁹ FRONSPERGER: i. m. XXII. r.; Lünig: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁰ WAIDMAYR: i. m. 103. p.

⁵¹ WAIDMAYR: i. m. 103. p., 108. p.

⁵² BURSCHEL: i. m. 244. p.; Baumann: i. m. 154–155. pp.

⁵³ LÜNIG: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁴ LÜNIG: i. m. 74. p.; Janko: i. m. 208. p.

⁵⁵ Zacharias Geizkofler és Wenzel Marach utasítása Hermann Christoph von Russwormhoz, 1598. június 27. ÖStA KA HKRA Prag. No. 16.; Thomas Sichel mustrabiztos instrukciója, 1603. július 28. ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1603 Juli No. 140.

erkölcsi fertőtől való undor válthatta ki, hanem a különböző kóroktól, járványoktól és nemi betegségektől való félelem táplálhatta, hiszen ezektől a korszak hadvezérei általában jobban rettegetek, mint az ellenségtől.⁵⁶

Schwendi és a hadba fogadók mindezen szabályok betartását fontosnak vélték, hiszen jól tudták, hogy a részegség, a szerencsejáték és a táborba szállt nők körüli bonyodalmak (szerelemfélézés vagy esetleg „árvita”) könnyen erőszakhoz vezethetnek a katonák között. A zsoldba fogadók tehát igyekeztek a verekedéseket és a párbajokat megakadályozni a sereg nyugalma érdekében. A Fronsperger által 1573-ben megjelentetett tábori rendtartás szerint a császári had táborának területén tilos volt szálfegyvert (pika, pallos, kard, alabárd) emelni egymásra, hogy ne zavarják meg a rendet. Ám pusztá kézzel; csak dél előtt a táboron kívül lehetőséget adtak a vitás esetek „tisztázására (10.)” Az így szerzett sérülést a tábori felcserek külön engedély nélkül el sem láthatták (11.). Emellett a löfegyverekkel felszereltek számára is tilos volt fegyverük használata problémák megoldására, hiszen – ahogy az irat fogalmazott – gyakran a legkisebb dolog miatt is viszály törhetett ki, amelynek messzemenő következményei lehettek (12.).⁵⁷ Schwendi a tábori rendtartásba foglaltakat nem csupán átvette, hanem jelentősen kibővítette. Először is az *Obrist* mak mindazokat el kellett ítélnie, akik vonulásnál vagy őrségben összegyülekezve fegyverrel vagy káromló szavakkal feljebbvalójukra támadtak (13.). Az *Artikelbrief* a párbajokkal kapcsolatban sem volt elnéző, hiszen a béke és a rend fenntartása végett halálbüntetést helyezett kilátásba ilyen esetekben (29. és 32.). A fegyverhasználatot, legyen az szál- vagy löfegyver, szintén tiltották és halállal büntették (30. és 33.), ám önvédelem esetén engedélyezett volt az oldalfegyver használata. Schwendi külön kitért arra, hogy a táborban nem lehet a régi ellentéteket fegyveresen „elrendezni”; a hadjárat idejére meg kell békélni. Amennyiben ezt a cikkelyt bárki is megszegi, azt halálra kell ítélni (31.). Az irat arra is kitért, hogy két vagy több személy összekülönbözésénél a többi katona ne keveredjen bele, hanem válasszák szét és békítse meg a civódókat (34.).

Schwendi fontosnak tartotta meghatározni a táborveréssel kapcsolatban, hogy amennyiben lovasságot és gyalogságot egy helyen szállásolnák el, úgy előbbieknek kell átadni a helyett, mivel a lovakat is el kell helyezni (51.).⁵⁸ A cikkely mögött nem csupán a szükséges és praktikus megfontolás (lovak ellátásának nehézsége) húzódik meg, hanem az is, hogy a kor lovasai döntően a nemesség soraiból kerültek ki. Tehát ez a pont konzerválta a lovasság és gyalogság között a feudalizmus óta meglévő társadalmi különbséget.⁵⁹

Az őrszolgálat ellátása a tábor biztonságának és nyugalmanak érdekében rendkívül fontos volt, nem véletlen tehát, hogy Schwendi hat cikkelyt is szentelt ennek a témának. Megtiltotta elsősorban, hogy őrségben, illetve éjszaka bárki is céltalanul lövöldözzön. Aki mégis elkövette ezt a vétket, azt ki kellett végezni (35.). Szintén büntetés járt azért, ha valaki nem jelent meg kijelölt őrhelyén. Felmentést csak az adhatott számára, ha betegen vagy sebesülten szállásán maradt. A távolmaradás okát köteles volt mindig meg-

⁵⁶ CZIGÁNY: i. m. 46.

⁵⁷ FRONSPERGER: i. m. XX. r-v.

⁵⁸ JANKO: i. m. 206. p.

⁵⁹ Lásd: BAGI ZOLTÁN PÉTER: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. passim.

üzenni és engedélyt kérni a zászlóját parancsnokló *Hauptmann*tól a távolmaradáshoz (36.). Tehát senki sem állíthatott a saját helyére mást feljebbvalója tudomása és akarata ellenére. Az őrhelyét senki sem hagyhatta el engedély nélkül, ha pedig ez mégis megtörtént, akkor azt minden kegyelem nélkül meg kellett büntetni (37.). Halálbüntetés járt azért is, ha valaki elfelejtette vagy helytelen jelszót használt az őrségben, ezzel nagy kárt és sok veszélyt okozva (38.). Ugyanez a sors várt azokra is, akik elaludtak az őrségben vagy a leváltásuk előtt hagyták el azt (39.). Mindezek fölött Schwendi igyekezett tiltani a verekedést mind az éjjeli és nappali őrhelyen, mind az utcán, mind a kijelölt szálláson, mind a vonulás alkalmával felállított rendben (40.).⁶⁰

Az őrszolgálatához hozzá tartozott, hogy veszély esetén riadót kellett doboltatni. Az *Artikelbrief* természetesen ezt is igyekezett a lehető legrészletesebben szabályozni. Senki nem riadóztathatott a *Hauptmann*jának parancsa vagy tudomása nélkül (59.). Amikor a riadót jelző dobszót meghallották kötelesek voltak mindenki megjelenni a kijelölt gyülekező helyen, senki sem maradhatott a szállásokon a betegeket és sebesülteket leszámítva (60. és 61.). Aki pedig ezeket a cikkelyeket megszegte, arra halálbüntetés várt.⁶¹

Az ezred rendjét károsan befolyásolhatták egyéb események is, amelyek ellen mind az *Artikelbrief*, mind pedig a tábori rendtartás igyekezett szigorúan fellépni. Mindkettő tiltotta, hogy a katonák engedély nélkül elhagyják a tábort és akár egész éjjel távol maradjanak zászlójuktól. Schwendi egyenesen halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba ilyen esetekre.⁶²

Ugyanígy mindkét irattípus szigorúan tiltotta az ellenséggel való kapcsolattartást. Az *Obrist* parancsa és engedélye nélkül senki nem vehetett át levelet, üzenetet vagy egyebet akár táborban, akár vonulás közben vagy akár erődben voltak éppen.⁶³ A kémkedést és hírszerzést elkerülendő Schwendi mindezt még megtoldotta azzal, hogy az ellenség közül sem férfit, sem nőt, sem fiataalt, sem pedig időset sem a táborba be se ki nem engedhetnek az örök. Ezeket a személyeket fel kell tartóztatni és átadni az ezred vagy a sereg törzsének (26.).⁶⁴ Emellett a katonák kötelesek voltak jelenteni feljebbvalóiknak, ha valami árulás, vagy az ellenség hasznára történő cselekedet jutott tudomásukra. Aki ezt elmulasztotta, arra mint hamisan esküdőt ugyanolyan büntetés várt, mint az elkövetőre. Amennyiben azonban kötelességének megfelelően jelentést tett, úgy nagy hálára számíthatott (27. és 28.).⁶⁵

Az *Artikelbrief* rendelkezett azokról a katonákról is, akik a harcmezőn gyáván megfutottak vagy egyszerűen otthagyták a szolgálatot, megszöktek. Schwendi rájuk is igen szigorú büntetést szabott ki. A szökevényeket jelenteni kellett a feljebbvalóknak, és elfogásuk után a biztos halál várt rájuk. Ha az elfogó halálra verte vagy szúrta a megszököttet, azért nem járt büntetés, sőt köszönet illette. Senki újra közülük nem esküdhettek fel az *Obrist* akarata és tudta nélkül. Aki pedig ezt megszegte, mint hamis eskütevőt halálra kellett ítélni (22., 23. és 24.).⁶⁶

⁶⁰ JANKO: i. m. 203–205. pp.

⁶¹ JANKO: i. m. 207. p.

⁶² Tábori rendtartás 25.; *Artikelbrief* 21. cikkely. FRONSPERGER: i. m. XXI. r.; Janko: i. m. 202. p.

⁶³ Tábori rendtartás 13.; *Artikelbrief* 25. cikkely. FRONSPERGER: i. m. XX. v.; Janko: i. m. 203. p.

⁶⁴ JANKO: i. m. 203. p.

⁶⁵ JANKO: i. m. 203. p.

⁶⁶ JANKO: i. m. 202–203. pp.

Schwendi az *Artikelbrief*be azt is belefoglalmazta, hogy hadjáratban az ezred vonulási rendjéből senki se távozzon. Aki mégis ezt teszi, azt feljebbvalója akár erőszakkal is visszakényszerítheti a sorba. Ha pedig ekkor a bűnös fegyveréért nyúlna és tisztségviselője életét fenyegetné, úgy ki kell végezni (12.).⁶⁷

A katonák ellátásának megszervezése és biztosítása szintén komoly feladat elé állította a zsoldba fogadót, és az ezzel kapcsolatos elképzeléseit igyekezett mind a tábori rendtartás, mind az *Artikelbrief* cikkelyei között is feltüntetni. Mielőtt rátérnék ezekre a pontokra, érdemes röviden bemutatni a kor hadseregeinek ellátását. A császári-királyi hadvezetés a tizenöt éves háború folyamán az élelmezés problémáját négy, egymást kiegészítő módon igyekezett megoldani: központi felvásárlás és eladás a katonáknak, az ellenségtől elvett javak szétosztása, a szabad királyi városok, mezővárosok és vármeigyék lakosságának, valamint a kereskedők/markotányosok (*Markatender*) bevonása az élelmezésbe. Röviden érdemes kitérni kik is tartoztak ezek közé. Hadjáratok idején a táborokban megjelentek a markotányosok, akiket a császári-királyi hadseregben szolgáló csapatok ellátásában nélkülözhetetleneknek tekinthetünk.⁶⁸ Ennek megfelelően minden ezred vagy csapat málhájánál megtalálhatók voltak. Az 1597-ben *General Obrist-Feldmarschall*á kinevezett Karl burgaui örgróf élelemrendtartása úgy rendelkezett, hogy mind a német gyalogos, mind pedig a lovas zászlókhhoz két-két markotányos és egy-egy mészáros kerüljön. Az ezeken kívül táborba szálló kereskedőknek pedig az élelem gyűjtésére kirendelt helyre kellett szállítaniuk árujukat, s ha valamiben hiány mutatkozott, akkor annak megfelelő áron való pótlására kötelezték őket.⁶⁹

A markotányosok négy válfaját lehetett megkülönböztetni a táborok piacain: az élelmiszereket áruló markotányost (*Markatender*), a hús eladással foglalkozó hentest (*Schlächter*), a minden egyebet áruló szatócsot (*Krämer*), valamint szakácsokat (*Sudler*) és szakácsnőket (*Sudlerin*), akik kifőzdék üzemeltetésével járultak hozzá a katonaság élelmezéséhez. Felügyeletüket a főélelmester, a *General Obrist-Feldmarschall*, a *General Obrist-Profos* illetve – mint már erre tettem utalást – a különböző egységek profoszai közösen látták el a tábori rendtartás rájuk vonatkozó cikkelyei alapján. Ez utóbbi tisztségviselő határozta meg az élelmezési rendtartás alapján a markotányos portékájának árát. A táborba érkezett kereskedők ezért neki, a *General Obrist Feldmarschall*nak és a főélelmesternek lerótt engedélyezési illeték fölött külön adót, az úgynevezett helypénzt fizetettek.⁷⁰ Nem meglepő tehát, hogy mind a tábori rendtartásban⁷¹, mind az *Artikelbrief*ben markotányosokra vonatkozó cikkelyekkel találkozunk. Mindkét pontban

⁶⁷ JANKO: i. m. 201. p.

⁶⁸ Vö. A könyvelők és számvevőségi tanácsosok szakvéleménye Miksa főherceghez, 1598. április 3. ÖStA KA AFA 1598/4/ad 2.; Basta, Giorgio: *Il maestro di campo generale, das ist: außführliche Anzeig, Bericht und Erklärung von dem Ampt eines General-Feldt-Obersten*. Frankfurt, 1617. 5. p.

⁶⁹ Karl burgaui örgróf tábori élelemrendtartása, 1597. ÖStA KA Zentralstelle (ZSt) Hofkriegsrat (HKR) Sonderreihe (Sr) Kanzleiamt (KzIA) I. No. 11.

⁷⁰ Tábori rendtartás markotányosokra vonatkozó pontjai: Fronsperger: i. m. XIXr.-XXIIIv.; KENYERES ISTVÁN: *A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században*. Fons 9 (2002: 1–3. sz.) 163–202. pp. 183. pp.; REDLICH 1954.: i. m. 236–238. pp.; BAÜMANN: i. m. 151–154. pp.

⁷¹ A tábori rendtartásban összesen 12 cikkely (41–52.) foglalkozott az élelemellátással, illetve a markotányosokkal. Fronsperger: i. m. XXIIv.-XXIIIv.

pedig ezek tartalmukban meg is egyeztek. Mindkét iratban szerepelt, hogy a táborba árút szállító markotányosokat semmilyen bántódás vagy sérelme ne érhesse.⁷²

A leginkább városi és vidéki nincstelenekből, valamint mindenféle vagabund (csavargókból, kilépett és kóborló egyháziakból, diákokból, valamint bűnözőkből) elemekből verbuválódott gyalogosok és a velük együtt a harctérre vonuló családjuk számára azonban a 4 forintos zsold mellett vagy nagyon gyakran helyett az egyre dráguló megélhetést csak a rablás és a zsákmányszerzése biztosította.⁷³ A kor zsoldos csapatai módszeresen felélték, kifosztották mindazokat a vidékeket, ahol átvonultak, ahol első mustárjukra vagy elbocsátásukra vártak, ahol beszállásolták őket vagy egyszerűen amerre a hadjárat során a hadsereg útja vezetett. Nem meglepő tehát, hogy Johann Eustach von Westernach birodalmi főhadbiztos 1598. október 27-én levelében azt kérte az uralkodótól, hogy utasítsa Geizkoflert a már beérkezett birodalmi töröksegély megküldésére, mert ha nem érkezik ez meg időben a felfogadott katonasághoz, akkor nem két vagy háromszoros, hanem tízszeres kára lesz a lakosságnak.⁷⁴ Természetesen a tábor környékének kifosztásától mindkét irat tiltotta a felfogadottakat. A tábori rendtartás ide vonatkozó pontjaihoz hasonlóan⁷⁵ az *Artikelbrief* 16., 17., 18., 41. és 42. cikkelye felhívta a figyelmet arra, hogy a gyalogosok a számukra kijelölt várakban és városokban a zsoldjukból lássák el magukat. Az elfoglalt területeken a meghódoltakkal az *Obrist* engedélye nélkül semmit se tegyenek, valamint a *Salva Guardiával*⁷⁶ rendelkező településeket se érhesse semmiféle kár. Ha mégis előfordulnának ilyen esetek úgy Schwendi rendelkezése szerint a vétkeseket halálbüntetéssel kellett volna súlytani. Az *Artikelbrief* 52. cikkelye pedig úgy rendelkezett, hogy a beszállásolt katonaság a számára kijelölt helyeken mindenkor jól és barátságosan viselkedjen.⁷⁷ Emellett kártérítés megfizetésére és halálra ítélték mindazokat, akik baráti területek és főleg a birodalom városait, fogadósait és szegény lakosait vonulás vagy táborozás alkalmával zaklatták és kirabolták.⁷⁸

Szintén halálbüntetés várt arra, aki csata vagy ostrom közben elhagyva a számára kijelölt helyet a hadrendben rabolni, fosztogatni indult, amelyet mind Schwendi (20.), mind pedig a tábori rendtartás tiltott (24.).⁷⁹ A sikeres hadművelet után ejtett zsákmányról és foglyokról is rendelkezett mind az *Artikelbrief*, mind a tábori rendtartás. Az ágyúkat, élelmet, lőport, lőszert, egyéb készleteket, valamint az előkelő foglyokat⁸⁰ át kellett adniuk a katonáknak. Utóbbi esetben megfelelő jutásra is számíthattak. Ám ha ezen kötelezettségüket elmulasztották, úgy halálbüntetés várt rájuk. Az ellenségtől elvett marhákat és élelmet azonban nem adhatták el a táboron kívül, hanem a megszabott tábori árért a profosz vagy az *Obrist* helyettesének az engedélyével bocsáthatták áruba. A megszerzett zsákmányt senki sem vehette el tulajdonosától, aki mégis erőszakkal ezt

⁷² Artikelbrief 43. pontja: JANKO: i. m. 205. p.; Tábori rendtartás 41. pontja: FRONSPERGER: i. m. XXIIv.

⁷³ BAGI 2011.: 213–216. pp.

⁷⁴ Johann Eustach von Westernach jelentése II. Rudolfnak a budai táborból, 1598. október 27. ÖStA KA HKRA Prag. No. 24.; Bagi 2011.: 311–326. pp.

⁷⁵ FRONSPERGER: i. m. XXv.

⁷⁶ A katonák beszállásolásától mentesítő *Salva Guardia* – azaz mentességet, védelmet kapott például Nagyszombat szabad királyi város és a hozzá tartozó falvak 1603 novemberében. ÖStA KA Best. 756/1603.

⁷⁷ JANKO: i. m. 206. p.

⁷⁸ JANKO: i. m. 201–202. pp., 205. p.

⁷⁹ FRONSPERGER: i. m. XXI. r.; JANKO: i. m. 202. p.

⁸⁰ A tábori rendtartás meg is nevezte őket: pasa, beglerbég, bég és szandzsákbég. FRONSPERGER: i. m. XXv.

megtette, azt a hadivállalkozó ítélete alapján például meg kellett büntetni. Azokra pedig, akik a foglyoktól szerzett híreket nem továbbították feljebbvalóiknak, halálbüntetés várt.⁸¹

A zsákmányolás és rablás természetesen együtt járt az erőszakoskodásokkal, valamint a pusztításokkal is. Mindezek ellen természetesen mind a tábori rendtartásban, mind az *Artikelbrief*ben igyekeztek a zsoldba fogadó hadurak tenni. A két irat egyes cikkelyeiben ennek köszönhetően szinte szó szerint rendelkeznek arról, hogy gyermekágyon lévő asszonyokat, terheseket, szüzeket, időseket, plébánosokat, prédikátorokat és templomszolgákat ne bántalmazzanak, illetve ne becstelenítsenek meg. Hasonló módon tiltották a templomok, kolostorok, remetelakok és iskolák kirablását és elpusztítását. Mindezen vétkekért a tábori rendtartás 21. és 22., valamint az *Artikelbrief* 8. és 9. pontja halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba.⁸² Schwendi az 53. cikkelyben halálbüntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy a termést, malmokat és sütőkemencéket elpusztítsák, ezzel is biztosítandó az ezred és a hadsereg élelemellátását. Emellett az irat készítője nyomatékosan hangsúlyozta, hogy élemedett korúakat vagy egyháziakat, nősemélyeket és kiskorú gyermekeket, tehát a fegyvert fogni képteleneket és fegyverteleneket senki se verhesse agyon, ölhesse meg (54.). Ha valaki mégis ilyen bünt követett volna el, úgy tettéért életével kellett fizetnie. Szintén a gyakran előforduló garázdaságnak kívánta elejét venni Schwendi akkor, amikor a halálbüntetés terhe alatt megtiltotta, hogy az *Obrist* külön parancsa nélkül bárki fosztogasson vagy felgyújtsa a tábort.⁸³

A rablások és zsákmányolások kívül volt még egy lehetősége a katonáknak, hogy némi pénzhez jussanak és megélhetést biztosítsanak saját maguk és családjuk részére: ez volt a csalás. Schwendi egy egész listát állított össze arról, milyen módszerekkel juthatnak további pénzekhez a zsoldba fogadottak. Az *Artikelbrief* mindazokat halálbüntetéssel fenyegette, akikről kiderült, hogy nem tudják fegyverzetüket használni (4.).⁸⁴ Ez pedig könnyen előfordulhatott, hiszen nem számított egyedi esetnek, hogy a zsoldba fogadással megbízott hadivállalkozó saját javára használta ki a zsoldosok családtagjainak jelenlétét a táborban, és egy-egy mustra alkalmával gyerekeket és nőket öltöztettek be katonaruhába.⁸⁵ A „vendégszereplésért” persze némi pénzt ígérve az angyalbőrbe bújhatnak.

Egy másik, ám hasonló esetről számol be egy 1600. november 10-én kiállított pápens. Eszerint a zászlók parancsnoka titokban elküldte katonáikat, bérüket pedig megtartotta magának. Azért, hogy a csalás ne derüljön ki, néhány fillérért a mustrahely kör-

⁸¹ Artikelbrief: 62., 64., 65., 66.; tábori rendtartás: 17., 18., 19., 20. Janko: i. m. 207–208. pp.; FRONSPERGER: i. m. XXv.-XXlr.

⁸² FRONSPERGER: i. m. XXlr.; JANKO: i. m. 200. p.

⁸³ JANKO: i. m. 206–207. pp.

⁸⁴ JANKO: i. m. 200. p.

⁸⁵ Az is előfordult, hogy a katonák öltöttek női ruhát. 1605. szeptember 10-én az Eperjesen lévő Eherreich ezred *Obristleutnantja* 50 muskétását küldte ki a mezőre az ott dolgozó szolgálólányok védelmére. A katonákat a várható hajdú támadás miatt azonban női ruhába öltöztették, ám aznap nem történt támadás. Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherm Ehrenreich. Besonders beim Gran und Eperies von 27. Julii 1604 bis 26. Octobris 1606 ausgeführt. In: Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarische Geschichte aufgezeichnet haben. Erster Band. Hrsg. Martin Georg Kovachich. Ofen, 1805. 288–445. pp. 351. p.

nyéken élő napszámosokat fogadott fel „beugrónak.”⁸⁶ Hasonló esetek elkerülése végett az 1599. november 2-án, az Althan ezred mustrájára küldött biztosokat is arra intették, hogy ne mustráljanak meg lovasokat, kapásokat (napszámos), parasztokat és alkalmatlan ifjakat.⁸⁷

A legnagyobb problémát azonban mégis az jelentette, hogy a társadalom periferiájára szorult rétegekből verbuválódott gyalogság döntően nem rendelkezett semmiféle katonai tapasztalattal, majd néhány év szolgálat után a lövész igyekezett a nagyobb zsold reményében a muskétások, vagy a duplazzsoldosok közé megmustráltatni, anélkül, hogy az adott fegyvert jól ismerte volna. Geizkofler 1603. évi szakvéleményéből úgy tűnik, hogy ez rendszeresen megtörtént a császári-királyi haderőben. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a lehetőség szerinti magasabb tisztségbe való kerülés és az ezzel együtt járó magasabb zsold megszerzésére való törekvés nem csak a lövészek bevett karrierépítési stratégiájának számított.⁸⁸

Schwendi ugyanezen 4. cikkelyben megkövetelte, hogy a katonák teljes és rendes fegyverzetben jelenjenek meg a mustrán, de ezt ugyanúgy elvárta a tisztségviselőktől is, akár nemes, akár nemtelen volt is az illető (50.).⁸⁹

Szintén nagy gondot jelentett, hogy az előleg vagy a mustra után járó pénz átvétele után a zsoldba fogadott egyszerűen eltűnt (11.). Akit közülük elfogtak arra természetesen halál várt, ám az, hogy Schwendi fontosnak tartotta ezt kihangsúlyozni, mutatja, mennyire bevett gyakorlattól van szó ez esetben.⁹⁰

Ugyanígy gyakran előfordult, hogy két különböző helyen mustráltatták meg magukat a katonák vagy felszerelésüket és fegyverzetüket adták kölcsön szemle idejére. Az *Artikelbrief* megfogalmazója ezzel szemben is szigorúan kívánt fellépni és halálbüntetés kiszabását helyezte kilátásba ilyen esetekben (47.).⁹¹

A mustrára kirendelt biztosoknak a mustrajegyzékbe – a visszaélések elkerülésére – a gyalogosok kereszt- és vezetéknevét, valamint a várost is, ahonnan érkeztek be kellett jegyezniük.⁹² Ezzel kívánták elejét venni annak, hogy bárki hamis néven, és szemle nélkül (ezt nevezzük a *blinder Name*-nak), vagy esetleg többször is megmustrálva kerüljön a zsoldban részesülők közé (48.).⁹³

Mindezek után Schwendi mindenkit felszólított arra, hogy senki sem tanáccsal, sem segítséggel, sem pedig egyéb módon ne támogassa a katonák visszaélését, hiszen ezzel

⁸⁶ II. Rudolf pátese, 1600. november 10. ÖStA HHStA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen (MPP) Konv. 2. 150r-151r.; REDLICH 1964: i. m. 50–51. pp.

⁸⁷ Mátyás főherceg instrukciója az Althan gyalogezred mustrájára küldött biztosoknak, 1599. november 2. ÖStA HHStA MPP Konv. 1. 111r-v.

⁸⁸ HEISCHMANN: i. m. 45–48. pp.

⁸⁹ JANKO: i. m. 206. p.

⁹⁰ JANKO: i. m. 200–201. pp.

⁹¹ JANKO: i. m. 206. p.

⁹² A 16. század első felében csak a nemes nevét kellett a lajstromba bejegyezni, így előfordult, hogy csak harminc név szerepelt benne, míg maga a zászló száz főből állt. Az ebből származó visszaéléseket elkerülendő az 1568-ban spanyol szolgálatba szegődött Franz szász-lüneburg-i herceg szerződése kikötötte, hogy egy nemes hat, hét vagy nyolc kísérő lovasnál többet nem hozhatott magával, vagy ha mégis, úgy ezeket saját költségén kellett a hadjárat idején eltartania. Emellett minden hatodik kísérő után egyet pisztollyal vagy később puskával köteles volt felszerelnie. REDLICH 1964.: 43. p.

⁹³ JANKO: i. m. 206. p.

az uralkodónak és a Német-római Birodalom egészének okoz nagy kárt a mindenkori elkövető (49.).⁹⁴

2. 3. Az eskü

Az *Artikelbrief* nélkülözhetetlen elemét és alapját hűségeskü alkotta, amely a birodalmi gyűléseken megszerkesztett hadiszabályzatoktól megkülönböztette az iratot, mint ahogyan ezt Wilhelm Beck megállapította.⁹⁵ Szövege nem került a cikkelyek közé, bár – mint ahogyan az általános rész tárgyalásából is kitűnik, többször is utaltak rá az iratban, hanem a pontok végéhez csatolták. A 16. század végére *Artikelbrief*hez és a többi felfogadó irathoz hasonlóan az eskü esetében is egy állandó formula alakulhatott ki, amelyben csak a neveket kellett cserélgetni. A szöveg rövid és egyszerű volt, hiszen csak abból állt, hogy az *Artikelbrief* minden pontját hűen betartják és teljesítik.⁹⁶

Összegzés helyett

Az, hogy a birodalmi rendek jóváhagyták a Schwendi által összeállított iratot nem jelentette azt automatikusan, hogy a korábbi *Artikelbrief*ek teljesen érvényüket veszítették volna vagy a későbbiekben nem tettek volna arra kísérletet, hogy az időről-időre felmerülő problémákat írásba rögzítve orvosolják. A tizenöt éves háború időszakában az Udvari Haditanács igyekezett megváltoztatni és leginkább a visszaélésektől megszabadítani a nyugati zsoldos gyalogság addigi felfogadási gyakorlatát. Az újítások megkövetelték az 1570. évi *Artikelbrief* átdolgozását is. Az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlésen napirendre is került a kérdés, ahol a rendek úgy foglaltak állást, hogy időlegetesen még a majd harminc éves szabályzatot kell irányadónak tekinteni, ám nélkülözhetetlen egy új, az elmúlt évek tapasztalataira és problémáira alapozott irat kidolgozása és közreadása.⁹⁷ Az új *Artikelbrief* elkészítése így az Udvari Haditanácsra maradt, ahol a gyalogságra vonatkozó szabályzatot össze is állították. A 74. cikkelyt 93-ra egészítették ki, úgy, hogy két korábbi kikerült közülük. Az új pontoknál szembevetendő, hogy az irat készítőit leginkább a visszaélésekkel és csalásokkal szembeni minél szigorúbb és határozottabb fellépés vezérelte, amikor papírra vetették elképzeléseiket.⁹⁸ Az 1570-ben kiadott *Artikelbrief* átdolgozására tehát nem került sor a tizenöt éves háború idején. Meg kell azonban jegyezni, hogy később sem, hiszen néhány passzus kiegészítése mellett az egész 17. században a Schwendi által összeállított iratot használták.⁹⁹

⁹⁴ JANKO: i. m. 206. p.

⁹⁵ MÖLLER: i. m. 34. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 28. p.

⁹⁶ Az eskü szövegének rekonstruálására az 1598. október 6-án a grazi Udvari Haditanács által a Petrinja védelmére újonnan felfogadott német gyalogos zászló részére kiadott szöveget használtam fel, mivel ez az egyetlen a tizenöt éves háborúból fennmaradt és általam ismert. ÖStA KA ZSt HKR Sr. KzIA VIII. b. No. 4.

⁹⁷ Lásd: MÖLLER: i. m. 36. p.; PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 31–32. pp.; BAGI 2011.: passim

⁹⁸ ÖStA KA Best. 621/1599.

⁹⁹ PÁLFFY: *Katonai igazságszolgáltatás*. 32. p.

BALOGH ELEMÉR

Reflexiók a középkori európai perjoghoz

Nagy örömmel fogtam hozzá e tanulmány elkészítéséhez, hiszen kedves kollégám, Blazovich László professzort köszöntjük 70. születésnapja alkalmából. Régi és kedves szokás szerint tudóst köszönteni alkalmasabb módon, mint szakmája kedvelt témái közül választott tanulmánycsokrot átnyújtani, aligha lehet. Ilyenkor az ember olyan témához nyúl, ami közös pontot jelent a laudáló és az ünnepelt között. Jól ismert tény, hogy Blazovich László a középkori magyar és európai jogtörténet kiemelkedő kutatója, neve egybeforrott a Szász tükör¹ és a Sváb tükör² magyarra fordításával és igényesen jegyeztelt, mi több: glosszált és számos értelmező tanulmánnyal kísért közreadásával. Mivel jómagam is behatóan foglalkozom az európai középkor egyházi jog történetével, adódott a lehetőség, hogy a nagy középkori 'tükrök' kínálta jogintézmények egy némelyikével kapcsolatban kifejtsem röviden álláspontomat.

A két kiemelkedően fontos német jogkönyv, a Szász és a Sváb tükör tanulmányozása sok-sok tanulsággal szolgált, számos új nézőponttal egészítette ki az egyházi bíráskodás kutatása során szerzett ismereteimet. A rendkívül részletes szabályozás pontosan kirajzolja azokat a kontúrokat, amelyek a középkori Európa jogéletének teljes formavilágát kifejezte. A római-kánoni jog valódi újszerűsége csak annak fényében érthető meg és értékelhető helyesen, ha világos képet kapunk arról a jogi kultúráról, évszázados szokásrendről, amelynek társadalmi, jogi viszonyai közepette lassan-lassan teret nyert, majd uralkodó jogi doktrínává emelkedett a *gelehrtes Recht*. Ebben a tisztánlátásban való előrehaladásomat nagymértékben köszönhetem az Ünnepeltnek, aki bevezetett a 'tükrök' jogtörténetének varázslatos világába.

Szeretettel ajánlom tehát szerény dolgozatomat tudós barátomnak, tisztelt tanszéki kollégámnak, életkorával és életművével kiérdemelt emlékkönyvébe – s talán azoknak is, akik éppoly elkötelezettek a letűnt középkor csodálatában, mint az e kötettel megajándékozott Ünnepelt.

*

Az antik Róma bukását követő századok során szinte észrevehetetlen lassúsággal, de utólag elég jól rekonstruálható módon, alapvető szabályaiban, gyakorlatban formálódott

¹ Blazovich László – Schmidt József (közreadják): EIKE VON REPGOW: *A Szász tükör*. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5), Pólay Elemér Alapítvány – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005 (a továbbiakban: *A Szász tükör*).

² Blazovich László – Schmidt József (közreadják): *A Sváb tükör*. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 35), Pólay Elemér Alapítvány – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011 (a továbbiakban: *A Sváb tükör*).

elvi tételeiben sok-sok közös vonást felmutató módon épült fel az Alpoktól északra elterülő országokban a jórészt germán jogi tradícióra épülő jogrend. Mivel minden ősi jogrend eredendően eljárásjogi szabályokban ölt testet, melyben az anyagi jog csak lassan formálódik, ezért egy-egy jogrendszer habitusának főbb jellegzetességei leginkább formai jegyeiben ragadhatók meg. Ezek a vonások tesznek egy jogrendszert mindjárt kialakulásától kezdve egyénivé, s legmarkánsabb elemei szilárd pilléreként állandósulnak is. Példának okáért említhetem az angolszász jogi kultúrában meggyökeresedett esküdtszék intézményét, mely nélkül el sem tudnánk képzelni angol vagy amerikai jogvitát. Ott az esküdtszékkel a legszorosabb kapcsolatban álló ősi megfontolás, hogy tizenkét embernek jogában áll ítéletet mondani, akár halált osztani valamely megvádolt személy felett, számtalan világhírű, szépirodalmi alkotásnak is témájává lett.³ A kontinentális jog, benne az eljárásjog, más utakon járt.

A népvándorlás évszázadait követő időkben az európai kontinensen tartományonként nagyon sok eltérő konkrét vonással, de kontúrjaiban mégis döntően közös jellemzőkkel leírhatóan formálódott egy fejlődőképes új jogrend. A mára már részletesen leírt perjogtörténet az *accusatorius* jelzővel illeti ezt a korszakot, mely az ősi germán jogi szokásokból vette eredetét, s legfontosabb elvei között említhetjük a szóbeliséget és a formális bizonyítási eszközök használatát, valamint azt a gyakorlatot, hogy az eljárás a jogvitává fajult nézeteltérésben érintett felek szabályozott küzdelme volt. A kor kulturális színvonala és az írásbeliség csekély jelentősége magyarázza véleményem szerint döntően, hogy az antik Róma magasán fejlett perjogi kultúráját követően egy alacsonyabb civilizációs szinten folytatódott Európa jogtörténete – legalábbis a kontinens nyugati felén, hisz tudjuk, hogy Bizáncban majd' ezer évig tovább élt a hajdanvolt római jog.

Európa e nyugati féltekéjének felbecsülhetetlen jelentőségű szellemi kapacitását képviselte a római egyház, mely adaptálta saját belső joga számára a letűnt római birodalom jogát (*ecclesia vivit lege Romana*). Úgy az általános társadalomtörténetből, mint az egyház történetéből jól tudjuk, hogy a keresztény egyház univerzális igénnyel fordult hívei felé, akiket sohasem pusztán a szakrális történések szemlélőinek, hanem a szent páli teológia jegyében Krisztus titokzatos teste tagjainak tartott. Ebből a megfontolásból adódott a következtetés, hogy az egyház vezetésének nemcsak joga, de kötelezettsége is tagjainak életével, sorsával törődni – még hozzá nemcsak a lelkiekkel, hanem a világiakkal is. Az antik római reminiscenciákba ágyazott európai fejlődésben kezdettől önként adódott a minta: a hatalom, a társadalom irányító pozíciót betöltő tényezőinek a *iurisdictio* komplex feladatkörét is el kellett látnia. Már a szent ágostoni királyeszmény letette a garast ama követelmény mellett, hogy a jó király törvényt ad népének. Mennyivel inkább így volt ezzel az egyház, mely intellektuális tradíciói talaján és számottevő szellemi kapacitás birtokában nekiláthatott a jogalkotás és a jogszolgáltatás intézményes kiépítésének.

³ Elég legyen csak Agatha Christie egyik legismertebb krimijét említeni, amelyben Poirot feltáró elemzésében hangzanak el e szavak: „eszembe jutott Arbutnot ezredes megjegyzése az esküdtszék intézményéről. Az esküdtszéknek tizenkét tagja van [...] Magam elé tudtam képzelni ezt a különös esküdtszéket, tizenkét önjelölt esküdtet, aki halálra ítéli és a körülmények kényszerítő volta miatt személyesen ki is végzi Rachettet.” Gyilkosság az Orient Expressen. Európa könyvkiadó, Budapest, 2004, 274. p.

Ezzel párhuzamosan azonban működött már észak Európa társadalmában egy ősi perjogi tradíció, mely az egyházi jog fejlődésének és expanziójának kritikus szintet elérő idejéig autonóm módon működött és fejlődött. A 13. században érkezett el úgymond az idők teljessége, amikor az egyház már elég erősnek és felkészültnek érezhette magát, hogy jogi kultúráját és finoman kidolgozott intézményrendszerét nemcsak felkínálja, de számos területen imperatív módon érvényesítse is az őt körülvevő világban. Egy olyan világban, a középkori Európában, ahol az egyházat nemcsak a világ vette körül, hanem az egyház is körülvette azt, szinte minden apró részletében átszötte a világ dolgait, benne az emberek életviszonyait. Innen pedig már kényszerítően következett az a részleteiben még mindig kevésbé ismert folyamat, melynek során az egyház jogszolgáltató tevékenységével a civil társadalom mindennapjaiban is alakítóan részt vett.

Nagyon izgalmas kérdés tehát annak vizsgálata, hogy milyen szabályozási formában élt a 13. században a nagy német jogkönyvekből megismerhető tartományi és hűbéri jog, a germán eredetű középkori perjogi tradíció, amely bonyolult kölcsönhatásba került az akkor újszerűnek ható, római jogon alapuló (*ius novum*) kánoni perrel. A kettő jogtörténeti szintéziséből születtek meg ugyanis a modern kontinentális eljárásjogok. Dolgozatomban a „tükör” által megőrzött bizonyítási szabályok néhány fontosabb fajtáját vizsgálom, melyeknek, ha tetszik: tükröt tartok egy egészen más kultúra irányából. Szembesítem a formális bizonyítás jelenségére rácsodálkozó kortárs, de nem európai szemtanúkkal, akiknek nézőpontja mintha közelebb állna mai szemléletünkhöz. A történelem nemcsak ismétli önmagát, hanem a történelmi *déja vu* érzése is megérinti az olvasót, ha elfogulatlanul, idegen kűtföket is kézbe vesz egy-egy téma tanulmányozása során.

A vádelvű per bizonyítási rendszere

Csupán felszínesen tekintve is a legszembeötlőbb vonása volt az *accusatorius* pernek, melyet így vádelvű pernek is mondunk, a bizonyítás erősen formális jellege. Ennek lényege röviden abban ragadható meg, hogy a perben nem annyira a jogvita alapjául szolgáló történeti tényállás elemeinek tárgyszerű bizonyítására helyeződött a hangsúly, hanem sokkal inkább a felek perbeli kijelentései hitelének mérlegelésére. Itt és így kapcsolódott a szóbeliség a formális bizonyításhoz.

Az az alapvető körülmény, hogy a per szóban zajlott, tulajdonképpen az egész bizonyításra rányomta a bélyegét. A bírósági szemle⁴ és alkalmasint az okleveles bizonyítás

⁴ Egy több mint érdekes esetet említ a jelen kötet ünnepeltje a Sváb tükörhöz írt bevezetőjében: „A szemle egy szabályban, a 201i-ben fordul elő, amelyet a Bibliából emelt át a szerző. Abban az esetben, ha a férj tagadja, hogy későbbi feleségét az apa ígérete ellenére nem szűzen kapta a házasságba, az apa és anyja a lányt vigyék el férjétől azzal a vásszonnal vagy szövet anyaggal, amelyen a nászéjszakán a férjével együtt hált, mutassák be azt a bírónak, valamint azoknak a férfiaknak és asszonyoknak, akik meg tudják állapítani, hogy szűz volt-e. (Swsp. Tj. 201i. sz. Vö. Mtörv. 22, 13–22.)” A Sváb tükör, 56. p. Magam is egyetértek Bernd Kannowskival, aki kétségbe vonja ennek a szemlének a hitelességét, főleg tárgyszerűségét, hisz szigorúan mérlegelve a tényeket, egyáltalán nem biztos, hogy a vér férfitől vagy nőtől származik-e, vagy, hogy egyáltalán emberi eredetű-e. Kell-e mondanom: DNS-vizsgálatok nem létezvén a középkorban, csakis a tárgyszerűség látszatába csomagolt bizonyítási formával van dolgunk, ahol a végső döntést ismét csak a tanúk, a megkérdezettek, azaz szóbeli kijelentések nyomán hozta meg a bíróság. Vö. BERND KANNOWSKI:

adott esetben perdöntő is lehetett, de az ügyek túlnyomó többségét a felek és a tanúk vallomásai alapján döntötte el a bíróság.

a) *Eskü*

A perben tett szóbeli kijelentések, a vallomások és az azok megerősítésére tett eskük kiemelkedő fontosságúak voltak. A Szász tükör rengeteg helyen említi ezt a bizonyítási módozatot. Az esküvel megerősített nyilatkozatról (tartományi jog) ezt olvassuk:

„Aki kezesként vagy egyéb minőségben kötelezettséget vállal valamiért, azt teljesítse is, amit pedig megígér, azt megbízhatóan tartsa be. Ha azonban később vitatni akarja bármelyiket, akkor eskütétellel megvonhatja ellenfelétől mindazt, amire nem bíróság előtt vállalt kötelezettséget. Amit azonban bíróság előtt fogadott meg, azt perbeli ellenfele két tanúval rábizonyíthatja, a bíró pedig legyen a harmadik tanú.” (A Szász tükör, 122. p.)

Egy másik eset szabályozásakor arról olvasunk részletes rendelkezéseket, hogy miként kell a bírónak, az ülnököknek a tanúskodásra vállalkozniuk, mi legyen a bizonyítás rendje egy számúzóttal szemben, hogyan történjen a bizonyítás a tanúkkal azzal szemben, akit tetten értek valamely bűntény elkövetésén?

„1. [Amit a bíróság által kell bizonyítani, amellet a bíró a királynak tett hűségesküjével kötelezze el magát, majd utána az ülnökök, valamint az összes többi tárgyalásra kötelezett is ugyanezt tegye saját esküjével.]

2. [Ha azonban egy körzeti számúzóttat, akit nem nyilvánvaló bűncselekmény elkövetésekor fogtak el, bíróság elé visznek, majd földre ültetést kérnek ellene, de ő vitatja, hogy a bírósági számúzetés alatt áll, akkor a leültetés előtt a bíróval és a tárgyalásra kötelezettekkel bizonyítsák be a bírósági számúzetés tényét. A panaszos maga nem lehet tanú, ha a bíróság általi bizonyítással étvényesíti igazát.]

3. Ha azonban nevezettet földre ültetik, akkor a panaszosnak kell elsőként esküt tennie az illető ellen, nevezetesen, hogy bűnös abban a tettben, amely miatt számúzték, Isten és a szentek őt úgy segéljék. Majd a panaszos és a tanúi esküdjének arra, hogy az ő esküje tiszta és hamisság nélküli.]

4. [Így esküdjének a panaszos és tanúi egy bíróság által ugyan nem számúzótt, de nyilvánvaló bűncselekmény közben elfogott, bíróság elé állított, és bírósági döntés alapján földre ültetett emberrel szemben is.]

5. [Azt a tanúvallomást azonban, amivel egy embernek a bíróság előtt vagy a bírósággal szemben kell érvényesítenie igazát, ha birtokról vagy tulajdonjogról van szó, az illető tanúi eskü mellett tegyék meg, és nevezett maga is mondja utánuk az esküt.]” (A Szász tükör, 251–252. p.)

Már ennyi példa felemlítése is bőségesen bizonyítja az eskü Szász tükörbeli kiemelkedő perjogi szerepét. A helyzet ebben a tekintetben nem sokat változott a 13. század során, bár a kánoni per által képviselt bizonyítási szemlélet dinamikus térnyerése a Sváb tükör bizonyítási jogában már lassan tetten érhető. A bizonyítás még itt is alapvetően

formális, a tanúk leggyakrabban mint eskütársak lépnek fel a perben, akik pártfogoltjuk – kivel gyakran hűbérjogi viszonyban is állnak, ezért a jogi pártfogás kötelezettségként is megjelenik – számára „szinte erkölcsi bizonyítványt”⁵ adnak. A tanúkkal kapcsolatos szabályokat a Sváb tükör két artikulusban is rögzíti:

„13. Szándékunkban áll felsorolni nektek itt mindazokat, akik tanúk lehetnek. A gyermekek, akik még nem érték meg napjaikat, de már tizennégy évesek. Az asszonyok az olyan ügyekben, és csak ezekben, amelyek a törvényes születés kérdéseire vonatkoznak. Kisfiúk sem lehetnek tanúk, és az olyan emberek sem, akik a butaságukkal jutottak abba a helyzetbe, hogy a vagyonukat a bíróság előtt a rokonaikra, akik egyben a gyámjaik, ruházták át. Továbbá az ostobák, a vakok, a tébolyodottak, a siketek, a némák, a kiátkozottak, a száműzöttek, az eretnekek és a hamisan esküt tevők, akikre bíróság előtt ezt rábizonyították. Közülük senki sem lehet tanú.” (A Sváb tükör, 218.)

„89. A következők a tanúkról szólnak. Az előzőekben elmondtuk, ki lehet tanú és ki nem. Bármelyik ügyben is tanúskodik valaki, ennek fejében ne fogadjon el javakat. A bíró elutasíthatja őt amiatt, hogy javakat ígértek neki. Ha vitatja, hogy javakat ígértek vagy adtak neki, akkor a két ujjával védekezzen, vagy harmadmagával, olyanokkal bizonyítsanak ellene, akik biztosan tudják, hogy javakat ígértek neki, és hogy ő megígérte: elfogadja, vagy elfogadta ezeket. Ha ezt rábizonyítják, akkor fizessen a bírónak egy büntetéspénzt. Ez körülbelül öt schillinget vagy egy fontot tesz ki, továbbá egy évig ne legyen egyetlen férfinak vagy asszonynak sem a tanúja. Nagy gonosztett, ha valaki javakat fogad el azért, mert valakit igaza vagy jogtalan törekvése érvényesítéséhez segít.” (A Sváb tükör, 255–256.)

A bizonyítás alapvetően formális karakterét a legjobban egy tény feltűnő hiánya húzza alá: sehol sem említi a Sváb tükör, hogy a tanúknak olyan személyeknek kell lenniük, akik a bizonyítás tárgyát illetően közvetlen tapasztalat birtokában vannak, vagy legalább hiteles forrásból tájékozódtak. Ezzel szemben pusztán a szavahihetőség részletekbe menő, de teljesen általános szempontjait sorolja fel a jogkönyv. Ennek üzenete teljesen egyértelmű: a lényegében eskütársi minőségben fellépő személyek habitusának kellett kifogástalannak lennie – a konkrét esettel kapcsolatos tárgyi tudásuk ekkor még nem kapott hangsúlyt. A jelen dolgozat szempontjából jelentős az a megállapítás, amit maga az ünnepeelt fogalmaz meg ezzel kapcsolatban: „Ezt Rainer Derschka is észrevette, sőt tovább ment Kannowskival együtt a mi Sváb tükör változatunkban (Langform) nem szereplő 377II. artikulust példaként hozva, amely szerint azt a házasságot az asszony harmadmagával, legalább egy férfivel és egy nővel később egyházi bíróság előtt bizonyítani tudja, amely otthon történt, és nem látta senki, tehát ebben az esetben sem a tényfeltáró tanúk vallomása alapján dönt a bíróság. Mindez azt bizonyítja, hogy a tanúk szerepét illetően még a régi forma jegyében születtek a jogkönyv artikulusai.”⁶ Megjegyzem, az egyházi bíróság előtti bizonyításban már aligha voltak elégségesek azok a tanúk, akik éppen a házasságkötés aktusán nem voltak jelen – bár az érvényesen létrejött házasságról utóbbi tényekre vonatkozó tanúskodásnak már lehetett természetesen a szentszéken is relevanciája.

⁵ A Sváb tükör, 57. p.

⁶ A Sváb tükör, 57. p.

Mintegy kultúrtörténeti kitekintésként vessünk egy pillantást az egykorú Európától délkeletre található Szentföldre, ahol a 11. század végétől ádáz harcok folytak: a keresztes háborúk. Az ide özönlőket a helybeliek a maguk nyelvén 'frandzsoknak' nevezték, amiben a 'frank' szó köszön vissza. Az egykorú feljegyzésekből összeállított történelmi ismereteink máig eléggé egyoldalúak és erősen hiányosak. Elég legyen most annyit megállapítani, hogy a keresztes hódítók harci képességekben bámulatos, az ellenség leplezetlen csodálatát is kiváltó teljesítményt mutattak fel, de a tárgyi és a humán kultúra terén messze elmaradtak az arab civilizációtól. Ez a lesújtó helyzetértékelés vonatkozik a jogintézményekre is.

Az európai kontinens középkori, a német jog keretei között kifejlődött bizonyítási forma mibenlétére, annak korántsem magától értetődő voltára éles fényt vet az egykorú arab kultúra vidékéről származó forrás. A keresztes háborúk korában vagyunk, az egyik, éppen Egyiptom ellen irányuló hadjárat előkészületi tárgyalásáról jegyzett fel egy kortárs – helybéli – szemtanú. A 'frandzs' lovagok kérésére al-Ádid egyiptomi kalifa esküt tesz a velük kötött szerződés megtartására. Már ez a kérés is szokatlannak számított, de ennyi sem volt elég. Amikor mosolyogva esküre emelte az uralkodó selyemkesztyűs kezét, az egyik 'frandzs' követ durván félbeszakította: „Csupasz kézzel kell esküt tenni, a kesztyű jele lehet annak, hogy később meg akarják szegni.” A kalifa erre lehúzta kesztyűjét és csupasz kezét fölemelve szóról szóra megismételte a keresztes lovagok képviselői által diktált eskü szövegét.⁷

Az eskü letételének konkrét formái a német jogokban valóban nagyon fontosak voltak. A Svábtükör tartományi jogában az eskü letételének módjáról ez áll: „Az esküket Istenre, a szentjeire és a szent evangéliumra, valamint egy felszentelt oltárra és keresztre tegyék le. A kezünket az Ég felé is nyújthatjuk, és tehetünk esküt Istenre és a szentekre. Így kell tehát esküdni.” (170b, A Sváb tükör, 297. p.) Arra nézve, hogy az esküvé keze fedetlen kell, hogy legyen, magam eddig nem találtam adatot, de cseppet sem elképzelhetetlen, hogy lehetett ilyen *usus*. Ha meggondoljuk, az eskü kiemelkedő jelentőségével kapcsolatban létezett rengeteg szabály mindig a tartalmi szempontokat rögzíti, ami természetes is, de azt is tudjuk, hogy rengeteg formai előírást is szigorúan be kellett tartani; a források nem említik ugyan a kéz fedetlenségét, de lehet, hogy ezt magától értetődőnek vették.

b) Istenítéletek

Az istenítéletnek (*ordalia*) nevezett bizonyítási formák jellemezték talán legmarkánsabban a hagyomány szabta bizonyítási rendet a középkori Európában. Alkalmazásukra rendszerint akkor került sor, ha a rendes bizonyítási eszközök kudarcot vallottak. Ez szó szerint meg is fogalmazódott a Szász tükör egyik cikkelyében: „Istenítéletet azonban csak akkor szabad egy ügy miatt alkalmazni, ha más bizonyítékokkal nem deríthető ki

⁷ AMIN MAALOUF: *A keresztes háborúk arab szemmel*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002 (a továbbiakban: Maalouf 2002), 279. p. A libanoni származású kiváló francia írónak már több munkája megjelent magyarul (Taniosz sziklája, Levantei kikötők, Szamarkand) melyek mindegyike tartalmaz jog- és társadalomtörténetileg rendkívül értékes adatokat.

az igazság.”⁸ Nagyon jellemző a korabeli jogfelfogásra, hogy ilyen esetekben sem torpant meg tehát – szöges ellentétben például a mai hozzáállással – az igazságszolgáltatás gépezete, egy büntetőjogi tárgyú perben például nem azzal zárták le az eljárást, hogy ’bizonyítékok hiányában’ felmentették a vádlottat, hanem a jogvitát mindenképpen el akarták dönteni – még hozzá egyértelmű módon. A középkor emberének vallásos világképébe jól illeszkedett az a megközelítés, hogy az igazságos és mindentudó Isten segítségét igénybe vegyék, ehhez csak alkalmas szituációt kellett teremteni. A meglehetősen irracionális és abszurd helyzetek végeredménye valóban mindig egyértelmű volt, minek folytán megszülethetett a végérvényes *verdict*. A változatos formákat öltő és az archaikus népi vallásos tudat elemeiből építkező istenítéletek, melyek alkalmazását a IV. lateráni zsinat (1215) óta tilalmazta az egyház, helyet találtak a német jogkönyvekben is.

A Szász tükör hűbérjogi részében egy helyen, birtokjogi vitában szerepel a ’vízpróba’, és a tartományi jogban is felbukkan. Két gyakori közbűntettel kapcsolatban olvasuk: „Akik rablás vagy lopás büntette miatt már elveszítették jogukat, nem bizonyíthatják ártatlanságukat eskütétellel, amennyiben másodszer is ilyen bűncselekménnyel vádolják meg őket; háromféle választási lehetőségük marad: vihetnek kezükben [izzó] vasat, vagy könyékig belenyúlhatnak egy forró vízzel teli üstbe, vagy megvívhatnak egy bérharcossal.”⁹ A vízpróbáról, mely kétféle lehetett, még egy helyen olvasunk a tartományi jogban, szintén birtokvita kapcsán: „Ha a környékbeli lakosok előtt nem ismertes, hogy kié a kérdéses birtok, akkor a döntést a vízpróba segítségével lehet meghozni, vagy pedig a panaszos és bepanaszolt tegyen esküt arra, hogy helyesen mutatták be: miként az övék a birtok. Ehhez a bíró bocsássa rendelkezésre a törvényszolgáit. Mindazt, amire mindketten megesküsznek, egyenlően osszák meg közöttük.”¹⁰ Megállapítható, hogy Eike von Repgow művében már nem központi jelentőségűek az istenítéletek.

A Sváb tükörből sem tűntek el azonban még az istenítéletek, a bizonyítás rendje igen nagy mértékben megegyezik a Szász tükörben írtakkal. A fentebb említett, rablókkal és tolvajokkal kapcsolatban Szász tükörbéli rendelkezések szinte visszhangoznak: „Ha nincsen se tanú, se bizonyíték, akkor az esküjüket ne fogadják el úgy, mint egy jámbor emberét. Adjanak nekik három választási lehetőséget: a vízpróbát, izzó vas vitelét vagy nyúljanak könyékig egy forró vízzel teli üstbe. Ha az illető ezekkel bebizonyítja az ártatlanságát, akkor mentesül az ítélet alól.”¹¹

Az istenítéletek időben legtovább fennmaradt formája volt a párbaj. A Sváb tükör több helyen is említi.¹² A jogos önvédelemmel kapcsolatban nagyon részletes szabályozást ad a Sváb tükör, melyben a párbaj is szerepet kap:

„Egy férfi nappal vagy éjjel találkozik egy másikkal, és az egyik megtámadja a másikat, de senki sincs jelen, továbbá nem látja senki az esetet. A támadó üldözi a másikat, aki ki akar térni előle és szeretne megszökni. A támadó ütni kezdi, a másik pedig védekezik. Mivel a támadó nem hagyja elmenekülni, a másik jogos önvédelemből megöli.

⁸ A Szász tükör, Hj. 40 3, 286. p.

⁹ A Szász tükör, Tj. I 39, 139–140. pp.

¹⁰ A Szász tükör, Tj. III 21 2, 212–213. pp.

¹¹ A Sváb tükör, Tj. I, 42, 233. p.

¹² A Sváb tükör, Tj. 78, 79, 174, 182, 226, 233, 296, 299, 300, 301, 314 III. Vö. KANNOWSKI 2008, 565. p.

[...] Annak, aki a másikat megölte, parancsolják meg, esküdjön meg, hogy amikor ki akart térni a támadó elől, három lépésre vagy többre visszahátrált, de a másik olyan hirtelen kezdte őt ütni, hogy nem tudott előle elmenekülni, és csak azt követően védekezett, továbbá hogy azt, amit tett, élete jogos védelmében tette. Ha azonban a halott embernek van egy rokona apai oldalról, aki meg akar küzdeni vele, akkor ezt nem tagadhatja meg tőle; kivéve, ha nem egy társadalmi rendbe tartoznak. És ha a halottnak nincsen rokona, aki harcra jelentkezne, akkor ő joggal szabad ember, és bebizonyította az önvédelem jogosságát.”

A fentebbi, hosszabb idézetben az eskü után a párviadalt említi, azaz egy istenítéletet a Svábtükör szerzője. Döntően tehát az eskü döntötte el a jogvitát, a párbaj mondhatni egyfajta 'perorvoslat' funkciójában tűnik fel, amelynek alkalmazása szemlátomást csak lehetőség, az ítélettel elégedetlen fél javára fenntartva, s abban a korlátozott formában, hogy csak fiági rokonok jöhettek számításba, azonos társadalmi rétegből. Helye lehetett párviadalnak akkor is, amikor a bírósági tárgyaláson nem jelenik meg az egyik fél: „Beim symbolischen überwinden des nicht erscheinenden Gegners durch Schwertstreiche gegen den Wind ist der Schwabenspiegel sogar ausführlicher als die Sachsenspiegelvorlage. Der Schwabenspiegel betont, der Kämpfer möge sich je nach Windrichtung positionieren.”¹³ Teljes mértékben egyetértek Blazovich László értékelésével: „A Sváb tükör bizonyítási eljárását, amint az egész eljárásjogi részét, a Szász tükör formálta, annak talaján nyugszik. Árnyalatnyi eltérések találhatók benne, hiszen az egyes artikulások nem szolgai átvételei az Eike von Repgow által leírt szabályoknak [...]”¹⁴

A már idézett libanoni író könyvében helyet kap az egykorú szemtanú, a művelt emír, Uszáma beszámolója az Európából érkezett hódítók igazságszolgáltatásáról is. Az európai jogi terminológia által 'istenítéletnek' nevezett bizonyítási forma kétféle változatáról is olvashatunk itt: a párbajról és hidegvíz próbáról. Adjuk át a szót a kortárs, döbbszemtanúnak:

„Nábluszban különös látványosságban volt részem. Két embernek kellett egymással megküzdenie. Az ok a következő volt. Muzulmán banditák feldúltak egy szomszédos várost. Az egyik parasztot azzal gyanúsították, hogy tanácsaival segítette a rablókat. Elmenekült, de nemsokára kénytelen volt visszatérni, mert Fulkó király bebörtönöztette a gyermekeit. »Légy hozzám kegyes – kérte a paraszt a királyt –, engedd meg, hogy megmérkőzhessem a vádlómmal.« A király akkor így szólt a feldúlt város hűbérurához: »Hívasd ide az ellenfelét!« A földesúr kiválasztott egy kovácsot a város lakosai közül, és azt mondta neki: »Te fogod megvívni a párbajt.« A földbirtokos nyilván nem akarta, hogy az egyik parasztja odavesszen, hiszen annak a termés láttá volna kárát. Ezért választotta kovácsot. Fiatal, erős ember volt ugyan, de akár járt, akár ült, minduntalan inni kért. A vádlott, egy bátor öregember erre ökölbé szorította a kezét, jelezve, kész a küzdelemre. Az ögróf, Náblusz kormányzója közelebb lépett, mindkettőnek átnyújtott egy-egy lándzsát és pajzsot, s a nézőket a küzdők körül sorakoztatta fel.

Elkezdődött a párharc. Az öregember hátrébb szorította a kovácsot, betaszította tömegbe, majd visszatért a kör közepére. Ezután úgy elfajult a verekedés, hogy az ellenfe-

¹³ KANNOVSKI 2008, 565. p.

¹⁴ A Sváb tükör, 58. p.

lek hamarosan egyetlen véres hústömeget alkottak. A küzdelem sokáig tartott, hiába siettette az ögróf a végkifejletet. [...] Végül az öregember elfáradt, és a kovács elővette mesterségbeli tudását: mintha kalapács lenne a kezében, egyetlen csapással letaglózta az öreget. Aztán a háta mögé térdelt, és megpróbálta az ujjával kinyomni a szemét, de ez nem sikerült, mert az öreg arcát már teljesen elborította a vér. A kovács akkor ismét felkelt, s egy lándzsadőfessel végzett az ellenfelével. A holttest nyakára azonnal kötelet hurkoltak, ezzel vonszolták oda a bitóhoz, és fölakasztották rá. Ebből a példából is láthatjátok, mit jelent a frandzsoknál az igazságszolgáltatás!”¹⁵

Nincs okunk kételkedni a forrás szavahihetőségében, hiszen az *accusatorius* per egyik jól ismert elemét írta le a tudós emír. Közbeszúrt értelmező megjegyzéseivel esetleg vitatkozhatunk (hogyan vajon egy paraszt vagy egy kovács számított-e nagyobb értéknek a földesúr szemében), de a vitát eldöntő párviadalnak bizony egy jól ismert példája elevenedett meg lelki szemeink előtt. A párbajt nem kellett feltétlenül személyesen megvívni, az ’esélyegyenlőségnek’ is legfeljebb annyiban kellett érvényesülnie, amennyire az addig feltárt tényállás valószínűvé tette a vitás felek közötti igazságosság arányát. Akinak oldalán tehát valószínűbbnek tűnt az igazság megléte, jogosan vehetett igénybe erősebb, a párbajt nagyobb eséllyel megvívó ’bajnokot’. Esetünkben egy öreg paraszt és egy részeges, de fiatal és erős kovács állt egymással szemben. Egyikük sem gyakorlott fegyverforgató, így józan mérlegelés alapján a kovács állt győzelemre – ami be is következett. Ráadásul a rituáléhoz már kevésbé illő módon még ellenfele szemét is ki akarta tolni, de sikertelenül. A holttestet felakasztották, jelölve annak, hogy az igazság diadalmaskodott, hiszen a vereség folytán bűnösnek bizonyult gonosztevő büntetése amúgy is a halál lett volna. Ebben az esetben még megkockáztathatjuk azt e feltevést is, hogy bűnösnek gyanított (vélelmezett) paraszttal szemben a tömeg bosszúszomját is alkalmasabb módon elégitették ki ezen a módon, mintha csak ’pusztán’ halálra ítélik és kivégzik, ráadásul jóformán bizonyítékok nélkül.

A témához illő leírásnak még nincs vége, mert a vízpróba leírását is elszörnyülködve jegyezte fel Uszáma. Leírása azért is fontos jogtörténeti adat, mert a germán eredetű jogi kultúra talaján Európában alkalmazott vízpróbákat rendszerint természetes vizekben hajtották végre. Persze, Európa hasonlíthatatlanul bővízűbb Palesztínánál, de hogy a frankok mégis ezt a bizonyítási eszközt alkalmazták, mondhatni mesterséges közegben, az azt mutatja, hogy messzemenően elkötelezettek voltak e módszer iránt.

„Felállítottak egy hatalmas, vízzel töltött hordót. A gyanúsított fiatalembert gúzsba kötözték, kötelet hurkoltak át a hóna alatt, majd beemelték a hordóba. Ha ártatlan, mondták, elmerül a vízben,, s a akkor a kötéllel kihúzzák. Ha bűnös,, nem lesz képes lebukni a víz alá. A szerencsétlen kétségbeesetten erőlködött, hogy a víz teljesen ellepje, de hiába. És akkor lesújtott rá a frandzsok kegyetlen törvénye, átkozott legyen mindelestül! Egy-egy átizzított ezüst dárdahegyet döftek mindkét szemébe, megvakították.”¹⁶

Az európai jogtörténetből jól ismert felfogás szerint az ártatlant befogadja a víz, az őselem – igaz, annak árán, hogy az érintett személye rendre megfullad. A bűnöst azonban kiveti a víz. Ez a sajátos logika mentén széltében alkalmazott bizonyítási eljárás olyannyira elterjedt volt az öreg kontinensen, hogy még a 18. század elején lezajlott

¹⁵ MAALOUF 2002, 224–225. pp.

¹⁶ MAALOUF 2002, 225. p.

szegedi boszorkányperben is alkalmazták... Az arab emír csodálkozással vegyes megdöbbenése mindazonáltal teljesen érthető. Európában a 12. században még bizony ilyen módon 'találtak ítéletet', míg az egykorú arab kultúrában már lényegesen fejlettebb perrend érvényesült: a nagy tekintélyű kádi előtt vádbeszédek, védőbeszédek hangzottak el, majd következtek a tanúk, akiknek vallomásai tárgyszerű bizonyítékként kerültek értékelésre. A két eset egy kevésbé fontosnak tűnő, mégis 'szembeötlő' eleme a párviadalban csak megkísérelt, a második példában már végső büntetésként alkalmazott szemkitolás. Sajnos, nem tudjuk, csak valószínűsíthetjük, hogy ez a büntetési nem a konkrét példabeli társadalmi csoport gyakran alkalmazott szankciója lehetett.

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET

A nők érdekeinek érvényesülése a jászkunsági végrendeletekben

A XIII. század első felében Magyarországra befogadott kunok és jászok népcsoporti autonómiája részben szokásjogi elemekből, részben a befogadó hatalom képviselőinek írásba foglalt törvényerejű cikkelyeiből építkezett. A két népcsoport etnikai autonómiája a jogi és társadalmi környezet változásait követve fokozatosan alakult át területi autonómiává, melynek kereteit a XVII. század végén már a Jászkun kerület közigazgatási egysége jelölte ki. Az alig megszilárdult Jászkun kerület köz- és magánjogi viszonyait hamarosan gyökeresen megváltoztatta az 1702-ben bekövetkezett eladatás majd a négy évtizedig tartó földesúri alávetettség. A Jászkun kerület sorsfordító eseménye – az 1745-ben megvalósult jászkun redempció – a felsorolt előzményekre és történelmi gyökerekre támaszkodva nem csupán új jogrendet, tulajdonviszonyokat és társadalmi tagolódást eredményezett, a helyi szokásjogot is átformálta. A népesség együttélésének birtok- és tulajdonviszonyainak jogi alapja a Mária Terézia királynőtől kapott privilégium és az annak végrehajtását szabályozó 1751-ben kiadott, s a magyar országgyűlés által jóváhagyott rendtartás lett. Mindazonáltal a népi emlékezet számos olyan szokásjogi elemet őrzött és hagyományozott, amelyek a redempció előtt keletkeztek, de a redempció után is tovább éltek, igazodtak az új társadalmi viszonyokhoz, megszabták a közösség és benne az egyén mindennapi életének normáit. 1745-ben, olyan autonómia született, amely a történelmi gyökerekbe kapaszkodva teremtett új életlehetőséget a Jászkun kerületben élők számára, akik mindannyian a maguk munkájából élő szabad emberek lettek.¹

Tanulmányomban az 1745 utáni Jászkun kerület női lakosságának vagyonszerzési és életlehetőségeit vizsgálom. Kutatásom egy jól körülhatárolható forráscsoportra, a jászkun jogok egyik hordozójára a végrendeletekre irányul, kiemelt figyelemmel a földtulajdonra és annak örökítésére. Választ keresek arra, miként élhetett az elnyert szabadsággal a kerület női lakossága.

Azáltal, hogy a redempció gyakorlatában a politikai jogokat a megváltott és egyéni birtokba adott tőkeföldhöz csatolták, a jászkunok politikai életében meghatározóvá vált a földtulajdon, s a földhöz kapcsolt jogok védelme. A földtulajdonlás és birtoklás legfontosabb jogbiztosító dokumentuma a tulajdonjog bejegyzésére rendszeresített Liber Fundi volt, amely vitathatatlan jogi biztosítékkul szolgált a jászkun ősiség érvényesítésé-

¹ BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: *A jászkun autonómia*. Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005.

hez. A Jászkun területben az ősiséget a redempcióban váltott földig, a tökeföldig vezették vissza. A jászkun ősiség értelmezésébe beletartozott a honosítás (lakosi jog), az örökítés, a visszaperlés és az elővételi jogok kerületi statutumokra épülő rendszere. A jászkun ősiség kiterjedt a tulajdonszerzés minden módjára és feltételére. Jelentőségét növelte, hogy benne tág tere nyílt az önkormányzati beavatkozásnak, s a jászkun autonómia érvényesülésének. A tulajdonszerzésben erős korlátot jelentett, hogy a tulajdonos csak az általa szerzett földet forgalmazhatta és örökíthette szabadon. Az ősiekre – a váltott tökeföldre – elő- vagy visszavásárlási jogot érvényesíthettek az egyenes ági leszármazottak.² A Jászkun terület öröklési szabályai a tökeföldet a férfi ágra hagyományozták, de ha az apának csak leánygyermekai voltak, akkor őket fiúnak tekintve a leányok örökölhettek az oldalág előtt. Esetenként özvegyasszonyok is örököltek némi földet. A nők földje ugyanúgy bekerült a földforgalomba, mint bármely férfiágon birtokolt föld. A Liber Fundiban azonban nem találunk a birtokosok között női neveket. A nők megvásárolt földtulajdonát vagy annak a férfinak a nevéhez jegyezték be, aki a földet eladta vagy a földtulajdont szerző nő legközelebbi férfi rokonához, például apjának illetve férjének redempciójához. Halason bejegyezték a földtulajdon csökkenését, és ugyanezt a csökkentő mennyiséget gyarapodásként is feltüntették a földkönyv megfelelő helyén. Félegyházán az eredeti redimáló nevéhez írták az örökösödéssel beállt változást. Például, 1756-ban a földkönyvbe bejegyezték, hogy Vidéki Jakab Félegyháza kisszállási határ részén lévő 2/4 és 1/8 sessio földjét Vidéki Jakabné örökölte.³ A tulajdonos változását később is feljegyezték. 1771-es bejegyzésben olvasható, hogy a ferencszállási határ részén lévő 2/4 sessio földet Kis Szabó Mihály két asszony leánya és egy kiskorú leánya örökölte.⁴ Az asszonyok rendelkezési joga tulajdonuk felett sérthetetlen volt s a „*honi törvények*”⁵ szabályozása alá esett ugyanúgy, mint a férfiaké.

A jászkun örökösödés rendje eltért az országos jogtól. Az eltéréseket, a helyi szokásokat az 1799-ben kihirdetett nádori statutum foglalta rendszerbe. A jellegzetes jászkun leányági és özvegyi öröklési jog kialakulásáról Gyárfás István⁶ kimutatta, hogy az a XV. században átalakuló magánjogi viszonyokból eredt, tehát több évszázados gyöke-rekbe kapaszkodhatott.

A nádori statutum azokat a szokásjogi elemeket kodifikálta, amelyek a mindennapi életben gyakorlattá váltak, amelyeket a lakosság, mint szokásjogot elfogadott és alkalmazott. Talán éppen az elfogadottság biztosította, hogy az öröklésre vonatkozó paragrafusok a helyi társadalom és a jogrend többszörös megváltozását túléltek. A successióról szóló IV. és az özvegyi jogról szóló V. statutum 1946-ig hatályban maradt. Papp László Kiskunhalas népi jogéletének kutatója azt állapította meg, hogy a jászkun statutumban megszabott öröklési rend, amely szerint a földtulajdont a fiúk örökölték, a

² Lásd: BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 2005. 84–85. pp. Az elővételi jogokat az 1799-ben kiadott nádori törvények VI. statutuma szabályozta.

³ BKMÖL[Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltár] Kf. lt.[Kiskunfélegyháza levéltára] Liber Fundi 257. p.

⁴ BKMI Kf. lt. Liber Fundi, 55. p.

⁵ Honi törvények = Nádori statutumok = Jászkun statutum. Mindhárom megnevezés használatos volt a korabeli gyakorlatban.

⁶ GYÁRFÁS ISTVÁN: *A jász-kunok története I–IV.* Kiadó a Jászok Egyesülete, Budapest, 1992. 446–447. pp.

II. világháború előtt még élt a köztudatban és az öröklési gyakorlatban.⁷ A levéltári forrásokra támaszkodó kutatások a jogi, néprajzi vizsgálódásokhoz hasonló eredményt hoztak. Örsi Julianna kimutatta, hogy a Nagy-kunságban a XIX. század második felében, amikor az örökség felosztásában elismerik a lányok öröklési jogát, akkor is pénz adnak nekik a föld helyett, „*kifizetik*” őket.⁸ Szabó László⁹ a Jász-ságban vizsgálta a jászkun öröklési rend érvényesülését, s a „*leányrész*” gyakorlatát, s Örsi Julianna megállapításaival egyező következtetésre jutott.

A kerület helységei közül eddig Halas¹⁰ 1851 előtti végrendeleteinek teljes áttekintése történt meg, a feldolgozást Horváth József végezte el. 528 végrendeletet vizsgált meg, sajnos kutatása a földtulajdon örökítésére alig tér ki.¹¹

A kiskunfélegyházi levéltárban összesen 314 végrendelet található a XVIII. századból, ebből 45 esetben végrendelkezett női személy. Az egykor elkészült 45 végrendeletből ma már csak 21 található meg a levéltárban. A Félegyházán¹² készült összes XVIII. századi végrendelet közül 28-at forráskiadványában közreadott a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára,¹³ de közülük csak egy testamentumban rendelkezett nő. Elemzésem a földtulajdon örökítésének gyakorlatát vizsgálja. A nők végrendeleteinek viszonylag kisszámú forráscsoportja mellett kitekintek a férfiak nőkre vonatkozó végrendelkezésére és mindezek kapcsolódó irataira.

A kutatásomba bevont legkorábbi végrendelet 1768 márciusában keletkezett, ugyanabban az évben, amikor a jászkun statútumot megalkották, s a kerületek közgyűléséből felterjesztették a nádornak. A hivatali út igen hosszúnak bizonyult, hiszen csak 31 év múlva 1799-ben került sor az immár jogerőre emelt statútum kihirdetésére. Az 1799. évi IV. statútum kimondta:

1.§

„*Meg-hagyatván kinek-kinek az a szabadsága, hogy a maga által keresett javakból szabadon rendelkezessen; Hogy ha az ilyen Acquisitor Testamentom nélkül halna meg, és Özvegye nem maradna, annak minden Ingó Java Fiai és Leányai között egyenlően osztasson el; az Ingatlan javak, vagy fekvő-jóságok pedig a Fiakat illetik; ugy mindazonáltal, hogy ezek a magok Leány testvéreit, azoknak jussok, vagy részek szerént, annyi Summából, a mennyin a fekvő Jóság szereztetett, pénzül fizessék ki. Hogy ha pedig az illetén Ingatlan javak nem pénzen, hanem Testamentom által, vagy hűségesszolgálatokért szereztettek, azok betsültessenek meg, és a betsű szerént való árából fizetessenek ki a Leányok.*”

⁷ PAPP LÁSZLÓ: *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest, 1941.

⁸ ÖRSI JULIANNA: *A jászkun törvények megvalósulása a mindennapi gyakorlatban*. In: Kisbán Eszter szerk.: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Kiadja az MTA Néprajzi Intézete, Budapest, 139–158. 1994.

⁹ SZABÓ LÁSZLÓ: *A jászkunsági nagycslád és az öröklésjog*. (A leányrész) In: Bathó Edit-Bánkiné Molnár Erzsébet-Kiss Erika szerk.: *A Jász-kunság kutatása 2000*. Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény, 113–119., 2002.

¹⁰ Halas = Kiskunhalas

¹¹ HORVÁTH JÓZSEF: *Végrendelkezés Halason (1700–1850)*. In: Ö Kovács József-Szakál Aurél szerk.: *Kiskunhalas története 2*. Város Önkormányzatának kiadványa, Kiskunhalas, 2001. 495–518. pp.

¹² Félegyháza = Kiskunfélegyháza

¹³ KEMÉNY JÁNOS: *Duna-Tisza közti mezővárosi végrendeletek 1738–1847*. Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét (Forrásközlemények IX.), 2005. 151–198. pp.

2.§

Ha azomban a férfi ág el-fogyna, a Leány ágon levők succédálhatnak az Ingatlan javakban, még pedig azok, kik ugyan azon Gradusban vannak, fejenként, akik pedig különböző Gradusban, törzsönként; úgy mindazonáltal, hogy a közönséges, és a jószágot illető különös terheket hordani köteleztetnek; és jöllehet az utolsó mag nélkül való Férfi az Ósi Ingatlan Javakból a Leány ágnak kárával egy átallyában nem rendelkezhetik; azon summának mennyiségéhez képest mind azonáltal, a mellyel a Leányok ebből a Jószágból a férfiak által már az előtt kifizetettek, a szabad rendelkezés nálla meghagyatik.

3.§

Ámbár azonban szabadságok légyen a Fiaknak, hogy a Leányokat az Ingatlan javakból ki-fizethessék: azt mindazonáltal nem cselekedhetik akkor, amikor Acquisitor Atyafiaknak egyike Fiakat, másika pedig Leányokat hagyna maga után; mivel ebben az esetben a Leányok úgy gondoltatnak, mintha Férfiak volnának, pro praefectis, s ugyan azért, valamint ők az Attyokról maradt javakat megtarthattyák, úgy ő róluk tsupán a fiakra fog maradni, és már ezeknek szabadságokban fog állani az ő Leány testvéreiket pénzül ki-elégíteni.”¹⁴

Az általános örökösödéssel foglalkozó VIII. statutum a redempcióból eredő jog szerint a magvaszakadt hagyatékát az eredeti tulajdonosra, vagyis a községre szállítja.

A tőkeföld öröklésének szabályozása a szőlőre nem vonatkozott. A szőlőföldet redimált földből szakították ki és redempció utáni járulékföldként osztották, redemptus jogon adtak lehetőséget a pusztá parcellák megvásárlására, de a szőlővel betelepített föld elvesztette a redemptioban hozzákapcsolt jogokat.¹⁵ Ezért az örökhagyónak lehetősége volt arra, hogy leány gyermekét olyan szőlőbirtokhoz juttassa, ami biztosíthatta annak megélhetését. A szőlőparcellák öröklésére vonatkozó szokásjogot az 1799-es statutum nem kodifikálta, mint természetbeni öröklési lehetőség gyökeresedett meg a Jászkun kerület gyakorlatában. Félégyházán – a megmaradt források szerint – az apák nem mindig fordították leányaik javára a szőlőföld örökítésének lehetőségét, kutatásomban több forrás arra enged következtetni, hogy sokan igyekeztek a tőkeföld öröklési szabályait a szőlőre is alkalmazni.

Szolnoki Mihály¹⁶ tekintélyes redemptus gazda volt. 1766-ban bekövetkezett halálakor $\frac{3}{4}$ sessio tőkeföldet és négy szőlőparcellát hagyott örököseire, ebből két szőlőparcellát vásárolt, kettőt redemptus jogon tanácsi osztásból kapott. A szántókból $\frac{1}{4}$ részt hagyott a feleségének, ugyan annyit Mihály fiának és $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ részt mindkét leányának, Krisztinának és Petronellának. Szőlőt a feleség nem kapott, Mihály megkapta a birtoka melletti három pásztát, Krisztina az új osztásból valót, Petronella pedig az egyik vett szőlőt örökölte. Egy vásárolt szőlőparcellát a végrendelet szerint el kellett adni és az árát misékre fordítani. Férjétől örökölt szőlőt Szűcs Jánosné 1767-ben, Hevér Jánosné 1769-ben.¹⁷ Szabó Mátyás 1782-ben bekövetkezett halálakor két fiút, három leányt és

¹⁴ KELE JÓZSEF: *A Jászkunság megváltása*. Budapest, 1904.

¹⁵ BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: *Redemptusok. Gazdaság és életmód Kiskunfélegyházán a redempció első századában*. Kiadja a Multiplex Media – Debrecen U. P., Debrecen, 2000.

¹⁶ BKML Kf. lt. V. 101. b) N° 18 Capsa 1 N° 6/1766.

¹⁷ KEMÉNY JÁNOS 2005. A továbbiakban ahol nem hivatkozom külön a levéltári jelzetre a forrás a Kemény János által közölt végrendelet.

az özvegyét hagyta hátra. Tekintélyes vagyonában volt néhány pászta a belső Öreg-hegyben osztott szőlőből, de azt nem a leányokra, hanem két fiára hagyta. Igaz, a leányok közül ketten már férjnél voltak, egyik Csongrádon, a másik Majsán lakott, de a harmadik még a szülői házban élt, mégis mindhárman csak pénzt kaptak örökségül. 1791-ben Szabó Mihály a 26 út szőlőjéből 16 utat a feleségének hagyományozott, tíz utat a fiának. Leánya nem volt. Felesége csak használatra kapta meg a szőlőt, az örök-hagyó akarata szerint a feleség halála után a szőlőföld a fiú unokákra szállt. Fél sessio tanyaföldje és számos állata volt Nagy Mihály redemptusnak, e mellett negyven út szé-lességű szőlője három pásztában, háza a városban. A jómódú gazda 1792-ben végren-delkezett két leánya egy fia és a felesége javára. A tőkeföld a tanyák, a lakóház és húsz út szőlő a fiú öröksége lett. Menyecske leányomnak – olvashatjuk a testamentumban – „/: minthogy a Nemes Districtusokban bevett szokás szerint a leányágot föld nem illet-né:/ készpénzül hagyok száz r. forintokat, a szőlőből ezenfelül 20 utat.” A második fele-ségtől való kiskorú Rózsi leány készpénzt kapott, a feleség szintén.

Több olyan végrendelet maradt meg, amelyekben az örökhagyó szőlőbirtokos nő. Tóth Anna özvegy Talmacsi Józsefné hagyatékában hat pászta szőlőt említenek. Talmaccsinénak négy leánya is volt, mégis mind a hat pásztát László fiára hagyományoz-ta. A végrendelet kihirdetésekor fiai – István és Mihály – ellentmondtak, de a leányok „semmi praetensiot nem formáltak”.¹⁸ Szaszko Katalin¹⁹ a férjéről reá maradt hatod-résznyi javairól végrendelkezett. A szőlőt, ami „osztály szerint” az özvegy részére jutott leányának Katalinnak hagyta. E mellett Katalin még a tőkeföldből is kapott, Istvánnal együtt megkapták az anyai részt. Az édesanya talán azért részesítette Istvánt az anyai részből a többi fiú rovására, mert nyomorék volt.

Az asszonyok inkább juttattak a szőlőjükből leányaiknak, mint fiú örökösüknek. Ap-ró Ilona Volontér József özvegye a földjét a fiára, a szőlőjét viszont három leányára hagyta.²⁰ Ugyanebben az évben halt meg Lőrinc György özvegye Kalló Éva, aki a tőke-földet három fiára és két leányára hagyta. A leányoknak a végrendelet szerint a föld fele jutott, s abban is előnyös lehetőséget kaptak, hogy az összes földből azt a rész választ-hatták, amelyiket akarták. Ugyanekkor Kalló Éva a háromnapos kapáló nagyságú szőlőt eladni rendelte, úgy, hogy az árát osszák majd öt felé a gyermekei.²¹ A végrendeletnek a fiú örökösök ellentmondtak, hozzájuk csatlakozott Ilona is, ők azt szerették volna, ha a föld öt egyenlő részre osztódna. Az ügy folytatását sajnos nem ismerjük. Fodor Katalin Bene Ferenc hitvese – mivel a fia György már megkapta az apai örökségét – házát és húsz út szőlőjét leányára Rozáliára hagyta.²² A végrendeletet Bene Ferenc és Bene Ro-zália jelenlétében hirdették ki, mindketten tudomásul vették, ellentmondás nem történt.

Külön kell említenünk a közszerzemény (közös szerzemény) kérdését. Számos vég-rendeletben olvasható a „közös szerzettük” fogalom, s hagyományozások is történtek e címen. Igaz, legtöbb esetben, amikor a végrendelkező a közös szerzeményre hivatkoz-va örökíti a föld egy bizonyos hányadát a közszerzemény okirattal igazolható, tehát az öröklési jog kivételezett körébe tartozik. Az örökvallásokban az adásvételeknél feltün-

¹⁸ BKMÖL Kf. lt. N° 18 Capsa I Fasc. 4 N° 25/1781. jan. 27; 1782. nov. 16.

¹⁹ BKMÖL Kf. lt. N° 18 Capsa I Fasc. 4 n° 41/ 1783. február 15.

²⁰ BKML Kf. lt. V. 101. b) N° 18 Capsa I Fasc. 7 N° 39/1797.

²¹ BKML Kf. lt. V. 101. b) N° 18 Capsa I Fasc. 7 N° 35/1797

²² BKML Kf. lt. V. 101. b) N° 18 Capsa I Fasc. 7 N° 48/1799.

tették, ha a feleség földszerző volt. Számos példa van arra is, hogy a közös szerzést a felek nem tudják hiteles dokumentummal igazolni, mégis hivatkoznak rá, s a végrendelező, mint coaquisitrix rendelkezik. A földtulajdonra vonatkozóan a közszerzemény elismertetése perdöntő lehetett az özvegy öröklési jogosultságában. Amikor nem tudták a közszerzeményt írásos dokumentummal igazolni, akkor a hosszadalmas tanúkihallgatások, végső esetben a processusok szolgálták a jog igazolását.

Dankó Katalin férje végrendelet nélkül halt meg. A gazdaságot a férj halála után az özvegye irányította. 1769-ben, amikor betegsége miatt Katalin végrendelezett, írásba foglaltatta: „*valamink vagyon azonban mind edgyütt szerzettük*”.²³ A jogbiztosító megjegyzést követően a földet úgy osztotta meg három gyermeke között, hogy a közösen szerzett föld felét, mint saját tulajdonát két leányának hagyta, a másik felét pedig fiának. A végrendelet ellen az örökösök nem protestáltak.

A közkereset nem mindig földre vonatkozott. Moritz Maris²⁴ 1784-ben végrendeletében még első férjéről reá, mint coaquisitrixre háramlott javakról rendelkezik. A felsoroltak között az egyetlen ingatlan egy ház, a többi ingóság vagy pénzbeli örökség volt. A közös szerzeményt a férjek is nevesítik végrendeleteikben. Kis Dobos Mátyás²⁵ földjének megjelölt részét és tanyáját – „*mivel ő véle kerestem*„ – feleségére hagyja, a többi öt fiának. A földvagyon végül hat egyenlő részre osztódik, azaz megegyezik a majd két év múlva hatályba lépő statutum rendelkezésével. A feleség egy gyermek részt kapott, de nem használatra, hanem örökbe. Szembetűnő, hogy a feleségnek a férje által kijelölt parcella nagyobb értékű a többinél, mivel ott található a gazdálkodáshoz fontos tanya. A megkülönböztetés okát egyértelműen a közös szerzés magyarázza. Volentér József özvegye Apró Ilona 1797-ben három leány és két fiú örököszt hagyott árván. Ilona jelentős vagyonban gazdálkodott, s mint kiderült férjétől és apjától is örökölt ingatlanokat, amelyekről betegsége miatt végrendelezett. „*Minthogy férjem minden testamentális rendelés nélkül halálozott volna meg az ő életbeli szándékával magamét össze köttem, úgy is mint coaquisitrix, és Atyám házául hozott első fundamentuma a volna a minő javakat ÉAtyámnál szerzettünk, annak okáért a földet két egyenlő részre hasítván légyen András és József fiaimé, úgy az régi ház Andrásé az ujj pedig Józsefé, úgy minden néven nevezendő ingó ingatlan javakbul hasonlóan arányosan osztozzanak*.”²⁶ A szöveget a három leányának hagyja egyenlően, s mellé még két-két juhot is kapnak. A leányok a testamentum kihirdetésekor contradicáltak, de sajnos nem tudjuk milyen eredménnyel.

Az özvegyek örökösödési szabályait a jászkun V. statutum az országos jogtól eltérően állapította meg. A Jászkun kerületben az özvegyasszony nem tulajdonos a férj vagyonában csak haszonélvező, de a férj végrendeletében a haszonélvezeti jogtól is megfoszthatta. További megszorítása a statutumnak, hogy a haszonélvezeti jog csak a közkeresményekre vonatkozott. Ezt a IV. statutum is erősítette, mely szerint az ősi vagy adományos javakra haszonélvezeti jog nem létezett. Az V. statutum abban is eltért az általános magyar özvegyi jogtól, hogy a nem közszerző özvegy, ha ismét férjhez ment,

²³ BKMÖL Kf. lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 2 N° 34 / 1769. febr. 21.

²⁴ BKMÖL Kf. lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 7 n° 4 / 1784. aug. 12.

²⁵ BKMÖL Kf. lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 1. N° 29. / 1797.

²⁶ BKMÖL Kf. lt. N° 18 F 7 N° 39 / 1797.

hitbérén, jegyajándékán és hozományán kívül, előző férje ingóságaiból csak egy gyermekrészt követelhetett.

Az özvegyasszonyoknak módjuk nyílhatott saját föld megvásárlására, hiszen ha birtokon belül maradtak maguk irányították tovább a gazdaságot és dönthettek a jövedelem sorsáról. Aki jól gazdálkodott az tőkét gyűjthetett és az elővételi jogok megtartásával, ha szerencséje volt, földet vásárolhatott. Az elhunyt férjek testamentumában, ha kiskorú gyermekek maradtak árván legtöbbször olvasható a formula, melyben a testáló a gazdaságot feleségére bízta: „*éljen belőle meddig a nevemet viseli; de eladni vagy teher alá venni szabad nem léssen, hanem vagy férjhez menetelével vagy özvegyi halálával szálljon vissza a tőkére*”.²⁷ Előfordult, hogy a végintézkedésben a gazdálkodás irányítására nem a feleségét, hanem egy közeli férfi rokont jelölt ki a nagybeteg férj. Harmath János a következőket testálta: „*Hitvesem meddig özvegységben marad visellye gongyát neveletlen gyermekeknek Vereb János sógorom vezérlési alatt és folytassa a gazdaságot, ami marad kezeiken; ha pedig férjhez megy azon esetre, ha jövendőbeli férje is meghalna, és ötet gyámoltalan hagyná, adasson néki száz forintok, de addig semmi*.”²⁸

Külön kutatást érdemelne az özvegy tartási kötelezettségének teljesítése. Az özvegyi tartás mibenlétéről azok a dokumentumok tájékoztatnak, amelyekben a felek között konfliktus keletkezett és orvoslásért a tanácshoz vagy a kapitányhoz fordultak. Retkes József édesapja végrendelet nélkül halt meg. Minden ingó és ingatlan az özvegyre és fiára maradt, a már férjnél levő három leányt a hagyaték számbavételekor egyezség szerint kielégítették 150 forinttal és három marhával. Egy ideig az özvegy édesanya és fia közösen gazdálkodott, de az anya tékozlónak tartotta a fiát és inkább fokozatosan megfelezte a vagyont. A kiszorított férfi a kapitánytól kért igazságtételt. Azt szerette volna elérni, hogy állapítsanak meg fix összeget és meghatározott naturálékat özvegyi tartásul, a többi vagyonrész kezelését pedig bízzák öreá, mint gazdálkodó férfira. Az eset rendhagyó, inkább a fordítottja fordult elő gyakran, azaz az özvegyasszony kért védelmet a tanácstól. A kapitány a fiú mellé állt és elrendelte az özvegyi tartást, mégis minden változatlan maradt. A felek közötti viszonyt alaposabban ismerő helyi tanács – mivel az asszony nem kapott tartást – úgy vélekedett, hogy az özvegynek „*mint coaquisitrix*”-nek joga volt a felezésre. A tanácsban Retkes Józsefet renitensnek ismerték, emlékeztek, hogy József akkor is ellentmondott, amikor a deputáció a hagyaték földet kétfelé akarta mérni. Hiába panaszolta József, hogy amikor „*a láncot húzni nem akartam a föld kétfelé hasítására, ottan is jól megverték, a nem lévén elég megkötöztek és úgy hoztak az áristomban, mint aki 3 lovakat lopott, sőt még az mi nagyobb és gyermekeimnek is örökös gyalázat, nép előtt ki publikáltatott, hogy nekem, mint tékozló fiúnak senki se adgyon*.”²⁹ Az anya sorra bebizonyította, helyesen cselekedett, amikor a vagyont fiától óvta, a tanács határozata is megerősítette pozíciójában. Határoztatott, hogy „*nyughatatln Retkes József a néki kiszabott földdel és in natura ki adott javakkal ÉAnnya haláláig érje meg, Éannya pedig a hason fele ki adott földbeli jussból teczése*

²⁷ BKMÖL Kf. lt. N°18 Capsa 1 Fasc. 7 N°29. Ficsor József végrendelete, 1796.

²⁸ BKMÖL Kf. Lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 7. N° 22 / 1795.

²⁹ BKMÖL Kf. lt. Arc. 16 Capsa 2 Fasc. 1 N° 46. /1796.

*szerint éljen, de azon földet sem örökbe sem zálogba el ne idegeníthesse az városban lévő házban pedig mindketten csendes békességben éljenek”.*³⁰

Másként értelmezték az özvegyi jogot, ha a feleség halt meg. A jászkun nő számos esetben tulajdonszerző volt. Az özvegyasszony vagy a női hitves a nevére tulajdonul bejegyzett földre szabad rendelkezési jogot nyert életében és halála utánra. Ha azonban másként nem rendelkezett, halála esetén vagyona a férj vagyonának tekintetett.³¹

A hitbér a kerületben nem előre meghatározott érték volt. A redimált földtulajdonhoz igazodott, s a megváltási ár arányában állapították meg, minden esetben a férj vagyoni helyzete szerint. Azokban az esetekben, amelyekben a férj a vagyoni aránynál magasabb hitbért kötött ki, az örökösök megtámadták, megtámadhatták a végrendeletet.

A móríng³² és a hitbér fogalmat a végrendekezési gyakorlatban sokszor azonosnak tekintették. Félegyházán a hitbér fogalmat a nádori statutumokat megelőző időszakban nem is használták, a móríngolást sem tekinthetjük általánosnak, de néhány esetben előfordult. Legtöbb esetben akkor ígért móríngot a leendő férj, ha már nem az első házasságát kötötte. Amikor Gulyás Mátyás hagyatékát az örökösök megkapták, a tanácsjegyzőkönyvébe feljegyezték a móríng átadását.³³ Az özvegy Rácz Judit megkapta a számára móríngban kiszabott jószágokat és azt a pénzt, amit a házasságba vitt. Földet azonban nem kapott, azt Gulyás két lánya örökölte. Az özvegy két évig élt házasságban az elhunytal, közös gyermekük nem született.

A hozományra vonatkozóan szintén egy férfi végrendeletében bukkan fel először utalás. Csábrádi András 1768-ban írt végrendeletében megjegyzi, hogy „*Mostani feleségemnek allaturája is volt ollyas házi egyet-más, mely új mentéje vagyon is, igen magáébul áll.*”³⁴ Az allatura kiadásának szokására több olyan dokumentum hivatkozik, amely a XVIII. században keletkezett. Szili Anna Farkas Gábor özvegye arról, hogy hozományát ténylegesen megkapta nyugtát adott a többi örökösnek. „*140 Rftot, melyeket néhai Farkas Gábor férjemnek megmaradott javaiból valósággal kivettem, melyek erántis nevezett férjemnek megmaradott successorait quietalom, hogy evéget őket soha többet háborgatni nem fogom.*”³⁵ A móríngénál többször fordul elő a hozomány említése, de a hozományra sem utalnak minden végrendeletben. A testamentumok legelső pontjában mindenkor a tőkeföldről és a házról rendelkeztek. Ezt a szokást a nők is megtartották, s a vallásos érzületet tanúsító mondatok után, melyekből rendszert a végrendekezés oka is kiderül, rögtön a földről intézkedtek. A nők szinte minden esetben magyarázatot adtak a tulajdonlásra, azaz indokolták mi jogosítja fel őket arra, hogy tőkeföldet testáljanak.

³⁰ U.o.

³¹ KRENNER ZOLTÁN: *A jász-kun statum mai érvényében.* In: Kir. Köjegyzők Közlönye, XL. évf. 8. sz. 1941. 161–174. pp.

³² Móríng = a házasságkötéskor a férjtől kapott jegyajándék; hitbér: a feleségnek ígért azon javak összessége, amelyeket a házasságban vállalt köteleességek teljesítéséért ígér a férj, melyet felesége akkor kap meg, ha a kötelezettségeket teljesítette és a férj hamarabb hal meg. A Jászkun kerületben esetenként az írásba foglalt hitbér levelét mórínglevélnek nevezik. Lásd: ÖRSI JULIÁNNA: *Népélet Halason a 18. században.* In: Ö Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 2. Város Önkormányzatának kiadványa, Kiskunhalas, 2001.* 449. p.

³³ BKMÖL Kf.lt. Protocollum politicum I. 106.p. /1756. febr. 23.

³⁴ BKMÖL Kf.lt. N°18 Capsa I Fasc. 2 N°23/1768. nov.12.

³⁵ BKMÖL Kf.lt. Árvaszámadások: N°18. Capsa I Fasc.2 N°17. /1774.dec. 4.

Becski György özvegyének Kovács Marisnak négy fia és egy leánya élt amikor a végrendelete elkészült. Testamentumában Kovács Maris a földjét gyermekei közül Mátyásra hagyta. Az utolsó útra készülődő szükségesnek érezte alátámasztani a döntést, ezért tollba mondta, hogy arról az 1/6 rész földről rendelkezik, amelyet meghalt „*édes uram reám testált*”.³⁶ Sajnos nem derül ki, hogy az özvegyasszony milyen címen örökölte a földet férjétől. Agárdi Judit a szokás szerint két fiának egyenlő arányban hagyományozza a földet, s a rendelkezési jogosultságáról leírhatja, hogy: „*tulajdon magam jussát illető javaimról*”³⁷ rendelkezem. Agárdi Judit gazdag, saját vagyont birtokoló nő volt, vagyonosságáról korábbi akciók tanúskodnak, például öt évvel halála előtt a helység első tizedében lévő házát 150 forintért adta el a vendégfogadás Ketting Józsefnek.³⁸ A nagybeteg Agárdi Judit egy másik házban lakott, amit a két fia örökölt. A nők, akik földet örököltek, akkor sem mindig tartották meg a birtokot, amikor arra lehetőségük lett volna. Szolnoki Krisztina Juhász Albert felesége az apjától örökölt félnegyed sessio tőkeföldet, de nem tartotta meg, hanem 106 forintért eladta a testvérének Szolnoki Mihálynak.³⁹ Krisztina akciója a tőkeföldre vonatkozó öröklési szabályokból következett. A testvérének eladott ősi föld a redimáló egyenes ági férfi leszármazottjává lett. Előfordult azonban, hogy az örökös jobb üzlet reményében másnak akarta eladni megörökölt földjét, ilyenkor az adásvételt törvényesítő tanács minden jogi körülményt megvizsgált, s igyekezett a tőkeföld idegen kézre adását megakadályozni. Ez történt a Félégyháza galambosi határ részén birtokolt Berecz-föld esetében.

Az eredeti tulajdonos Berecz Pál végrendeletét nem ismerjük. Felesége Serfőző Katalin⁴⁰ 1782-ben halt meg, végrendeletében nem tesz említést földről, mint utólag kiderül a földet Berecz Pál leányára Rozáliára hagyta. Rozália öt évvel az édesanyja halála után el akarta adni az apja által neki és maradékainak hagyományozott földet, de ezt a tanács az ösiség elveit védelmezve megakadályozta. Az eladást megtiltó határozat kimondta, hogy „*mind addig azon negyedrészt föld in natura azokra [egyenes ági örökösökre] nézzen; ha pedig azok nem volnának, tehát Berecz József testvérét egyenesen illetné; mind a két ok tehát oly erős törvénye az instansnak, hogy az mellett még csak a legkisebb excepciója se lehessen [...] több alkalmatosságot ne is tehessen*”.⁴¹ Alig egy évtized múltán Rozália – éppen az ősi földhöz való jussra hivatkozva – szerette volna kiváltani a még nagyapja által fassio nélkül zálogba adott 1/8-ad sessio földet. Csak-hogy a földre Rozália öccse, Pál, mint „*Berecz József heresse jussát fenn tartya*”. József a nagyapai földre vonatkozó igényét jegyzőkönyveztetette a tanáccsal. Ezzel a föld sorsa, bár Pál még nem tudta kiváltani, eldőlt. A tanácsülés jegyzőkönyvbe foglalta, hogy a kerületek törvényei szerint a férfi örökösök mindenkor elsőbbséget élveznek a leányok előtt. Rozália a továbbiakban törvényes úton keresheti igazát. Ennek reménytelenségét bizonyára belátta, mert bár később testvérével közösen váltották ki a zálogot, Rozália a nevezett földbeli örökséget a kiváltás után egy év elteltével eladta öccsének,

³⁶ BKMÖL Kf.lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 2 N° 24./1768. márc. 12.

³⁷ BKMÖL Kf.lt. N° 18 Capsa 1 Fasc.2 N° 32./1769. aug.10

³⁸ BKMÖL Kf. Protocollum politicum 2. 51. / 1764. május 2.

³⁹ BKMÖL Kf. lt. Protocollum politicum 2. 213. /1779. febr. 7.

⁴⁰ BKMÖL Kf.lt. N° 18 Capsa 1 Fasc.4 N° 35./1782. május 26.

⁴¹ BKMÖL Kf. lt. Protocollum politicum 6. 120. 1787. február 24.

Pálnak.⁴² Berecz Rozáliára hiába hagyományozott az apja tökeföldet, a kerületi szabályozás és a szokásjog megakadályozta, hogy hosszútávon önállóan gazdálkodó földtulajdonos lehessen.

Az 1790-es években már annyira elfogadott volt a leányok kizárása a föld természetbeni örökléséből, hogy nem egyszer a végrendelező eleve nem földet, hanem annak megszabott értékét hagyományozta a leányára, a férfi örökösökre bízva a pénz kifizetését. Ez még bizonytalanabbá tette a lányok örökségét, hiszen a fizetés évekig elhúzódott, esetleg nem is teljesítődött teljesen az örökös életében. Ezt a szokást tükrözi Mészely Judit özvegyasszony testamentuma, akinek férjétől és apjától örökölt javai voltak. Judit az apai 1/4 rész földbeli örökségét négy férfi gyermeke között egyenlően osztotta meg. A fiúknak meghagyta, hogy egyetlen leányának, Rozáliának „*földbéli jussában adgyanak száz idest 100 ftkat, és sorsához illendő mentét csináltassanak neki a köz javakbul és az ujj osztály szőlőből 2 lánczot agyanak*”.⁴³ A férjéről maradt földet az özvegy csupán megemlíti, elosztásán nem változtat, tehát helyben hagyta a férj végakarátát.

Mivel kutatásom középpontjába a földvagyon örökítését helyeztem, nem tértem ki azokra a végrendeletekre, amelyekben az örökhagyók, nem lévén más vagyonuk, csupán ingókról, esetleg némi készpénzről rendelkeztek. A pénzbeli hagyaték legtöbb esetben nem a ládafiában található készpénz volt, hanem kamatra kölcsönadott behajtható összeg. A magánkölcsönök a helyi pénzforgalom jelentős hányadát tették ki, a csekély kamat pedig éppen kiszámíthatósága révén némi biztonságot adott az özvegynek, de különösen az árván maradt kiskorú gyermekeknek. Az árvák pénzének kamatoztatására ugyanis a közgyám felügyelt, akit a tanács rendszeresen elszámoltatott. Nem tudok olyan esetről, amikor a kiskorú árva pénzzé tett vagyona, bármelyik szülőjétől örökölte, az évek során eltűnt volna. A gyermekek elérve nagykorúságukat megkapták az örökséget, a fiúk a földet, amit a gyámok soha nem adtak el örökösen, csupán bérbeadással hasznosították. A leányok a sorsuk szerint őket megillető kiházásításra számíthattak.

⁴² BKMÖL Kf. It. Protocollum politicum 9.139; 163. /1797.

⁴³ BKMÖL N°18 Capsa I Fasc. 7 N° 25. /1796. márc.14.

BATÓ SZILVIA

Egy jelenség jogi alakváltozásai: a párbaj útja a bizonyítási eszköztől a bűncselekményig¹

Egy születésnapi ünnepi kötetben szereplő rövid tanulmány kihagyhatatlan eleme annak indokolása, hogy a szerzőt milyen kapcsolat fűzi az ünnepelthez, illetve az életmű mely részéhez kapcsolódik a közölt szöveg. Jelen esetben mindkét „kötelezettség” teljesíthető annak a megállapításával, hogy Blazovich László egyházjog-történeti és perjogtörténeti kurzusát látogatva ismerkedhetett meg mélyebben egy szegedi joghallgató a 90-es években a középkori bizonyítási eszközökkel, így a bajvívással is. A továbbiakban azonban nem a 15. század végéig bizonyításra használt,² majd a végvári katonáskodáshoz kapcsolódó párbajról lesz szó, hanem annak bűncselekménnyé nyilvánításáról a 18-19. századi magyar büntetőjogban.

I. Szabályozási rendszerek

Az egyes bűncselekmények jogtörténeti vizsgálata két szemszögből történhet: az adott tényállásnak az egész „fejezetben” elfoglalt helyét, másrészt a bűncselekmény tényállását kell elemezni. Előbbi célja annak bemutatása, hogy az adott jogforrás (kodifikációs termék) vagy büntetőjogi szakíró rendszertani szempontból hol, vagyis milyen bűncselekmények között helyezi el ezt a cselekményt. Ennek áttekintése megfelelő alapot ad a vizsgált bűncselekmény jogi tárgyainak meghatározásához és az esetleges elhatárolási szempontok azonosításához. A felhasznált források eltérő jellege alapján három csoportot célszerű tárgyalni a párbajra vonatkozóan: (1) hatályosuló jogforrások (törvények, rendeletek és a szokásjogi úton alkalmazott Praxis Criminalis), a (2) kodifikációs fo-

¹ A tanulmány alapját jelentő kutatást az OTKA PD 78211 ny. számú „Élet és testi épség elleni bűncselekmények a 19. század első felében” (2009–2012) projekt tette lehetővé, a feldolgozás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² PESTY FRIGYES: *A perdöntő bajvívások története Magyarországon*. Pest, 1867. (Pesty 1867); HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. (Hajnik 1899), 259–276. pp.; BÓNIS GYÖRGY: *A korai és a fejlett feudalizmus korszaka (1000–1526)*. In: Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg, 1996., 11–81. pp. (BÓNIS 1996), 60–62. pp.; POMOGYI LÁSZLÓ: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 488. p.

lyamat eredményei (tervezetek, javaslatok), valamint (3) kézikönyvek és kéziratok előadásjegyzetek.³

1.1. Jogforrások

A magyar jogforrási rendszer és a büntetőjog fejletlensége miatt kódex hiányában a szokásjog uralja ezt a jogágat is, az írott jogi jogforrások csak másodlagos szerepet játszanak, azonban a büntetőjogi gondolkodás megértéséhez fontos a megismerésük. Az írott jogi jogforrásokhoz pozícionálva alakul ugyanis a késő rendi szokásjog, a törvények és rendeletek szabályait a szokásjog beépíti a saját rendszerébe, vagy eltér tőle. A bírósági gyakorlat hivatkozik a törvényekre, de ennek ellenére nem biztos, hogy ténylegesen azok alapján hoznak ítéletet, a 19. század harmincas és negyvenes éveiben a bírói gyakorlatban előfordul az is, hogy egy-egy törvényt korszerűtlennek minősítve eltérő – enyhébb – büntetést alkalmaznak.

A magyar törvényekben 1848 előtt a párbaj csak két alkalommal szerepel, Hunyadi Mátyás 1486:18. törvénycikke és II. Ulászló 1492:37. törvénycikke tiltja meg alkalmazását a lehetséges csalások és az egyéb bizonyítási eszközök elterjedése miatt.⁴ Ezeket a rendelkezéseket a 18-19. századi büntetőjogi irodalom hivatkozza is.⁵ A hazai törvényi szintű szabályozásban azonban nem merül fel bűncselekményként 1848 előtt.

A Praxis Criminalis a II. részben a hűtlenség után, a nemi bűncselekmények előtt a LXII–LXXII. artikulusban szabályozza az élet és testi épség elleni cselekményeket, azonban a párbaj bűncselekménnyé minősítésének nyomát sem találjuk. Egyetlen halvány utalás az enyhítő körülmények között szereplő elviselhetetlen mocskolódás miatti jogos harag lehet.⁶

Az első a teljes büntető anyagi jogot átfogó jogforrás Magyarországon II. József büntető törvénykönyve, amely szakít a 18. századi hagyományokkal, a kodifikáció ko-

³ Az élet és testi épség elleni cselekmények szabályozási rendszeréről: BATÓ SZILVIA: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében*. Budapest, 2012. (BATÓ 2012), 59–115. pp.

⁴ Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső, Budapest, 1899, 420–423. pp., 504–505. pp.; PESTY 1867, 172–173. pp., 176. p.; HAJNIK 1899, 275. p.; BÓNIS 1996, 62. p.; BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 2009. 275. p.; *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye II.* Szerk.: Löw Tóbiás, Budapest, 1880. (Reprint 2005), 504. p.

⁵ A kéziratok forrásoknál a vezetéknev, az évszám, az eredeti lapszám, a leszámolás és az eredeti szövegtagolás rövidítése szerepel az első hivatkozásban. A 18–19. századi szerzők margószámával vagy egyéb számokkal és rövidítésekkel bonják meg a szöveget, ezek az igen változatos jelölések a hivatkozott oldalszám után zárójelben szerepelnek. [Kövy SÁNDOR]: *Observationes Generales Historico-Juridico Politicæ*. (kézirat) ELTE-EK B 26 (KÖVY 1814a), 18. p. (46); SZLEMENICS PÁL: *Elementa juris criminalis hungarici*. Pozsony, 1817. (SZLEMENICS 1817), 123. p. (80); SZLEMENICS PÁL: *Elementa juris criminalis hungarici*. Pozsony, 1827. (SZLEMENICS 1827a), 123. p. (80); SZLEMENICS PÁL: *Elementa juris hungarici judicarii criminalis*. Pozsony, 1827. (SZLEMENICS 1827b), 132. (70); SZLEMENICS PÁL: *Elementa juris hungarici judicarii criminalis*. Pozsony, 1833. (SZLEMENICS 1833), 132. p. (70); SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvénytörvény magyar törvény*. Buda, 1836. (SZLEMENICS 1836), 128. p. (72); SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvénytörvény magyar törvény*. Pest, 1847. (SZLEMENICS 1847), 109. p. (74).

⁶ *Forma processus judicii criminalis seu praxis criminalis*. Nagyszombat, 1697. 37–55. pp.; BATÓ 2012, 62–68. pp.

rabeli követelményeinek eleget tevő modern kódex. A főbenjáró cselekmények között szereplő bajnívás (105-111. §) több alap- és minősített esetet is tartalmaz.⁷

A 18. század közepétől a Habsburg-kormányzat a legfontosabb problémákat, így a hiányzó büntetőjogi szabályozást is rendeleti jogalkotással pótolja, ezek közül az egész birodalomban egyszerre adja ki Mária Terézia a párbajok megszüntetésére vonatkozó pátent.⁸ Az 1752. július 14-én Bécsben kelt pátens a Helytartótanács 1752. augusztus 7-én kiadott intimatumában egyszerre publikált három rendelkezés közül az első. Egy rövid indokolással vezeti fel a rendelkezéseket, majd meghatározza a párbaj fogalmát és büntetését. Mivel a párbajok megakadályozását is célul tűzi, ezért minden olyan injuria (becsületsértés, rágalmazás) büntetését is szorgalmazza, amely párbajhoz vezethet. A pátens az anyagi jogi szabályokon kívül eljárási rendelkezéseket is tartalmaz. Az alkalmazott büntetések némileg eltérnek a korabeli magyar joggyakorlattól, ugyanis a halálbüntetés mellett 10 éves tömlöc, mindenféle címtől, rangtól való megfosztás és a száműzés is szerepel, sőt ha az elkövető megszökik, akkor a vagyona haszna a kincstárt illeti.⁹

1.2. Kodifikációs törekvések

Az 1795. évi tervezet monográfusa, Hajdu Lajos szerint az élet és testi épség elleni fejezet a bizottsági munkálat legjobban sikerült része. A „polgárok élete és testi épsége elleni bűntettek” fejezetcím alatt, a közbiztonság elleni cselekmények után, a polgárok becsületét sértő bűntettek előtt rendelkezik a tervezet ezekről. A XXIX. szakaszban szereplő párbajnak azonban teljesen következtelen a szabályozása, nem a felsorolt elkövetési magatartásokhoz és az eredményekhez kapcsolnak a szerkesztők szankciókat, hanem az Alapelvekben meghatározott és mechanikusan alkalmazott szándékosság és gondatlanság három-három fokozatához.¹⁰

⁷ A MOL Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács iratanyagánál az áttekinthetőség, egyszerűség és egyértelműség követelményeinek eleget téve az Indices generales, extractus ac libri copiales resolutionum normalium állag rövidítése (MOL C 11) után a Politia Criminalis Positiva kötet cím rövidítése, majd a kötet száma, a rész (pars) száma és a rendelet kötetbeli sorszáma következik kötőjellel elválasztva (pl. PCP-23-I-129), valamint az oldalszám. MOL C 11 PCP-24-II-247; *Közönséges törvény a vétkekről és azoknak büntetéseiről*. Buda, 1788. (JOSEPHINA 1788), 3. p., 52. p.; *Universalis sanctio de delictis euomque poenis*. Vienna, 1787. (JOSEPHINA 1787), 46; *Josephinisches Strafgesetzbuch von 1787*. In: *Textbuch zur Strafrechtsgeschichte der Neuzeit*. Szerk.: Buschmann, Arno, München, 1998, 224–272. pp. (JOSEPHINA 1998), 244. p.; HOEGEL, HUGO: *Geschichte des österreichischen Strafrechtes II*. Wien, 1905. (HOEGEL 1905), 187. p.; DAVID, ANKE: *Die Entwicklung des Mordtatbestandes im 19. Jahrhundert*. Schriften zum Strafrecht und Strafprozeßrecht 102. Frankfurt/M., 2009. (DAVID 2009), 173. p.; BATÓ 2012, 68–70. pp.

⁸ HOEGEL 1905, 115. p.

⁹ MOL C 11 PCP-23-I-129, 112-118. pp.; OSZVALDT LAJOS: *Gyűjteménye azon felsőbb szabályrendeleteknek melyek 1752 évtől 1847 évig fenyítő ügyekben kibocsátattak és még jelenleg is érvényesek*. Pest, 1864. (OSZVALDT 1864), 5–10. pp.; BATÓ 2012, 70–72. pp.

¹⁰ *Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum per regnicolarem juridicam deputationem*. Pest, 1807. (CODEX 1807), 6. p., 57–69. pp.; HAJDU LAJOS: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, 1971. (HAJDU 1971), 180–181. pp., 318–319. pp., 323–324. pp., 392–393. pp., 462–478. pp.; BATÓ 2012, 32–33. pp., 72–74. pp.

Az 1830. évi tervezetben az anyagi jogi részen (II.) belül az állam elleni cselekmények után, a II. fejezetben az emberek vele született jogait sértő cselekmények között szabályozzák az élet és testi épség elleni cselekményeket az emberöléstől a sebesítésig. A büntettekről szóló részben a hat alapeset egyike a párbaj (XVI.).¹¹

Az 1843. évi javaslatban a párviadal (XIV. fejezet) tényállása eltér a többi büncselekmény szabályozási módjától, a jogalkotó itt ugyanis nem definiálja, hanem adottnak veszi a fogalmat, csak egyszerű diszpozíció van. A rendelkezések nem is a párbajt szankcionálják, hanem a sérüléssel vagy halállal járó eredményt, ebben „Criminalrichter” szerint a francia, az angol és a bajor megoldást követik a szerkesztők. Ludwig F. O. Schwarze ezt kifejezetten téves és célszerűtlen szabályozásnak tekinti. Fayer László a büntetések meghatározásából, valamint a közkereset korlátozott voltából arra következtet, hogy ez a jelenség nem volt Magyarországon elterjedt.¹² Ez a megközelítés teljesen atipikus a hazai büntetőjogban, hiszen nemcsak az okozott sérülés jelent veszélyt a jogrendre, hanem az is, hogy a becsület megsértését nem a rendes bírói úton, hanem élet vagy testi épség veszélyeztetésével járó párbajban torolják meg. Nincs összehangolva fogalomrendszerét tekintve a többi fejezettel, eltérő a szóhasználata, olyan eredményeket sorol fel, amelyek a gyilkosságra (pl. orgyilkos), és a testi sértésre (pl. teljesen megtévelyodott) vonatkozó rendelkezésekből hiányoznak.

1.3. Szakirodalom

A hazai szakirodalomban két munkából teljesen hiányzik a párbaj, Gochetz Gábor (1746) köteténél azzal is magyarázható, hogy más cselekmények sem szerepelnek ben-

¹¹ IV. *Codex de Delictis eorumque Poenis*. In: *Opinio excelsae regnicolaris deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67: 1790/1 elaboratis articulo 8. 1827. exmissae circa objecta ad deputationem juridicam relata*. Pest, 1831. 309–372. pp. (OPINIO 1831), 349. p., 351–353. pp.; BATÓ 2012, 33–34. pp., 75–76. pp.

¹² Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. Buda, 1843 (JAVASLAT 1843), 42–43. pp.; HEYBLER, MORIZ: *Entwurf eines Strafgesetzbuches für das Königreich Ungarn und die damit verbundenen Theile, durch eine Reichstags-Deputation in den Jahren 1841–1843 ausgearbeitet. Aus dem ungarischen Originaltexte übersetzt*. Leipzig 1843, bei Adolph Froberger. Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeit und politische Gesetzkunde 1844, III, 45–66. pp. (HEYBLER 1844), 50. p.; Ein österreichischer Criminalrichter: *Bemerkungen über den Entwurf eines Strafgesetzbuches für Ungarn*. (Zweiter Artikel.) Oesterreichische Zeitschrift für Rechts- und Staatsswissenschaft 1848, II, 354–377. pp. (Criminalrichter 1848), 365; MITTERMAIER, CARL J. A.: *Strafgesetzgebung in ihrer Fortbildung II*. Heidelberg, 1843. (MITTERMAIER 1843a), 225–226. pp.; MITTERMAIER, [CARL JOSEPH ANTON]: *A magyar büntető törvénykönyvi javallatról*. Pest, 1843. (MITTERMAIER 1843b), 11. p.; SCHWARZE, LUDWIG F. O.: *Entwurf eines Strafgesetzbuchs für Königreich Ungarn und die damit verbundenen Theile. Durch eine Reichsdeputation in den Jahren 1841–1843. ausgearbeitet. Aus dem ungarischen Originaltexte übertragen*. 2 Thle. Leipzig, Froberger, 1843. 183 u. 138 S gr. 8. (geh. 1 2/3 Th Ir.) Kritische Jahrbücher für Deutsche Rechtswissenschaft 7 (1843) 14. 899–922. pp., 912. p.; FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I/1*. Budapest, 1896 (Reprint 2004), 176–177. pp.; BATÓ 2012, 34–36. pp., 76–80. pp.

ne.¹³ Vuchetich Mátyás kézikönyve (1819) kapcsán azonban felmerülhet a bajor kódex (1813) hatása is, azonban ennek igazolására összehasonlító kutatás szükséges.¹⁴

Husztly István kézikönyvében nem bűncselekmény a párbaj, azonban a jogos védelemről szóló 14. címben felmerül a duellum. A szerző hosszan érvel amellett, hogy a becsület védelmében nem lehet embert ölni, nem arányos a sérelemmel, ugyanis a becsület helyreállítható, az emberi élet viszont nem.¹⁵

Bodó Mátyás – Béli Gábor véleménye szerint a Praxis Criminalist kommentáló és Husztly művére nagyban támaszkodó – könyvében sem bűncselekmény a párbaj, azonban a jogos védelemnél tesz róla említést. A becsület védelmében elkövetett ölés aránytalanságáról Husztlyhoz hasonló álláspontot foglal el.¹⁶

Kövy Sándor 1814-ben Sárospatakon tartott latin nyelvű előadásainak lejegyzett és bekötött változatában kifejezetten hosszan foglalkozik a párbaj kérdésével. A szerző a párbajnál nem ír le pontos tényállást, hanem egyenesen Melchior Adam Weikardra hivatkozik, aki szerint a műveletlen népeknél elnézték azt, hogy az embereket visszatar-tóztassák a sértésektől a párbajra kihívástól való félelemmel. Kövy a bizonyítási eszközként használt párbajról tesz még említést Hunyadi Mátyásra és II. Ulászlóra hivatkozással. A halálbüntetést itt céltalannak tekinti, mert ez egyfajta öngyilkosság, ezért szerinte inkább infámiával, hivatal elvesztésével és rabsággal lehet megfelelően büntetni. Ismét Weikardot idézi, és hat pontba foglalja össze a regulákat a duellummal kapcsolatosan.¹⁷

Szlemenics Pálnak a 19. század első felében összesen hat büntetőjogi kézikönyve jelent meg, azonban nem minden kiadás jelent érzékelhető változást szerkezeti és tartalmi szempontból. Az első kiadásban a párbajra (80. §) vonatkozó szabályokon belül a szerző megkülönböztet nyilvános és magán párbajt. Előbbi Hunyadi Mátyás és II. Ulászló törvényei alapján történik, vagyis bizonyítási eszközként bírói elrendelésre, utóbbiról viszont a törvények hallgatnak, de a bíróságok úgy büntetik, mint az emberölés egyik fajtáját. Az 1827-ben megjelent átdolgozásban és az utolsó latin változatban a párbajra

¹³ (Tarnói) GOCHETZ GÁBOR: *Systema praxis criminalis incltyi Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum in duas partes divisum quarum prima, de malefi ciis et malefactoribus in genere, altera de criminibus in specie continet articulos*. Buda, 1746; BATÓ 2012, 48. p., 90–92. pp.

¹⁴ VUCHETICH MÁTYÁS: *Institutiones iuris criminalis hungarici in usum Academicarum Regni Hungariae*. Buda, 1819. 228–264. pp.; VUCHETICH MÁTYÁS: *A magyar büntetőjog rendszere, I. könyv elméleti büntetőjog*. Budapest, 2010. 275–313. pp.; BATÓ 2012, 50. p., 103–106. pp. A bajor kódex megoldásáról: DAVID 2009, 176–177. pp.

¹⁵ HUSZTY ISTVÁN: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus jus Hungaricum III*. Eger, 1794. (HUSZTY 1794), 5. p. (3), 55–82. pp., 119–120. pp.; BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtudományi munkák a Klimó Könyvtárban*. In: A Klimó-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában: A 2001. szeptember 28-án rendezett konferencia előadásai. Szerk.: Csóka-Jaksa Helga. Pécs, 2001. 29–52. pp. (BÉLI 2001), 42–44. pp.; BÉLI GÁBOR: *Strafrechtspraxis und Strafrechtswissenschaft in Ungarn im 18. Jh.* In: *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, 2003, 110–121. pp. (BÉLI 2003), 115–117. pp.; BATÓ 2012, 48. p., 81–83. pp.

¹⁶ BODÓ MÁTYÁS: *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones hungaricas in partes duas divisa*. Pozsony, 1751. (BODÓ 1751), 161–215. pp., 291–294. pp.; BÉLI 2001, 45–48. pp.; BÉLI 2003, 116–121. pp.; BATÓ 2012, 48–49. pp., 83–90. pp.

¹⁷ *Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis*. Összeáll.: SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1889. (SZILÁGYI 1889), 91. p.; KÖVY 1814a, 18. p. (46); KÖVY [SÁNDOR]: *Conspectus juris criminalis philosophici*. Descr. p. P. B. Sárospatak, 1814. (kézirat) ELTE-EK B 26 (KÖVY 1814b), 8–9. pp. (3), 34–37. pp. (42); BATÓ 2012, 42–43. pp., 92–94. pp.

(LXX. §) vonatkozóan nem módosít. Az 1836-ban kiadott első magyar nyelvű büntető-jogi kézikönyv néhány kiegészítéssel és pontosítással az 1833-as latin változat fordítása. A cselekmény itt kettős viadal néven szerepel (72. §), a bíró által elrendelt nyilvános viadalokat múlt időben említi, a magán párbajt pedig bűncselekménynek tekinti. Az utolsó életében megjelent kiadásban, a javítások és a pontosítások a vizsgált bűncselekményt nem érintik.¹⁸

Fabriczy Sámuel könyve szerkezetében és szemléletmódjában eltér kortársaitól: rendszerbe foglalja az összes bűncselekményt jogszabályi hivatkozással együtt, így az élet és testi épség elleniek között szerepel a párbaj (62. §). A szerző fontos kriminálpolitikai megállapításokat tesz, így kifejti, hogy a jelenlegi jogalkotót aligha állítja nehezebb feladat elé egy bűncselekmény, mint a párbaj, amely a dicső korokban elnézett cselekmény volt, és a modern európai nemzetekben is meggyökeresedett. Egyrészt Jean-Jacques Rousseau-ra hivatkozik, hogy a megsértett becsület ilyen eszközzel történő helyreállítása a közbiztonsággal és a társadalmi békével szemben áll. Másrészt viszont kénytelen megállapítani, hogy nincsen megfelelő fórum az ilyen cselekmények megbüntetésére, de nem is lehet büntetlenül hagyni a becsületsértést. Szerinte egész Európában virágzik az a balvélekedés, hogy a becsületen ejtett foltot csak vérral lehet lemosni, ezt semmilyen jogalkotás nem tudja megállítani, mert a balvélekedéseket a törvény nem tudja kiiktatni. A társadalom megvetéssel sújtja azokat, akik a becsületüket megsértőket nem hívják ki, vagy nem állnak ki a kihívásra, ez ellen a jogalkotás eszköztelen. A szerző kijelenti, hogy a törvényeink nem rendelkeznek a párbajról, ezért csak bírói büntetéssel lehet büntetni. A korabeli hazai szabályozási modellektől alapvetően eltérő megközelítést alkalmaz, amikor összekapcsolja a küzdelemre okot adó becsületsértés megbüntetésével a párbaj szankcionálását. Emellett az elkövetők különböző minőségéhez (becsületsértő és megsértett) különböző felelősségi alakzatokat rendel, ezek azonban sem az elkövetési magatartások jellegével, sem az általános részi szabályokkal nem mutatnak összhangot.¹⁹

Szokolay István tankönyvének párbajjal kapcsolatos felfogása teljesen új a hazai irodalomban, feltehetően a cselekmények rendszerezését lehetővé tevő szempontok (jogi tárgy) alapján nem az élet és testi épség elleni büntetendő magatartások között szerepel a bajvívás, hanem a „statushatalom” egyes részei elleni cselekmények között. Itt két helyen kerül szóba, egyszer a közhatalom elleni bűncselekményeknél a magánosok közhatalom elleni tetteinél a 3. pontban, valamint önálló név alatt (8.). Tőle teljesen szokatlanul nem definiálja a bűncselekményt, azonban itt nemcsak német, hanem francia nyelvű szakirodalmat is használ.²⁰

¹⁸ SZLEMENICS 1817, 111–124. pp.; SZLEMENICS 1827a, 111–124. pp.; SZLEMENICS 1827b, 120–135. pp.; SZLEMENICS 1833, 120–135. pp.; SZLEMENICS 1836, 117–132. pp.; SZLEMENICS 1847, 100–112. pp.; BATÓ 2012, 49–50. pp., 95–99. pp.

¹⁹ [FABRICZY SÁMUEL]: *Elementa juris criminalis hungarici*. Lőcse, 1819. (FABRICZY 1819), 40–51. pp., 68–78. pp.; BATÓ 2012, 50–51. pp., 100–103. pp.

²⁰ SZOKOLAY ISTVÁN: *Büntető jogtan a codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bíránk és ügyvédek számára*. Pest, 1848. (SZOKOLAY 1848), 247–270. pp., 336–337. pp., 339–340. pp.; BATÓ 2012, 51–52. pp., 106–109. pp.

Kassay Adolf inkább népszerűsítő célokat szolgáló könyvében a párviadalt kiemeli a gyilkosság fajtái elé (5. §), így a jogos védelem után tárgyalja.²¹

Henfner János Büntetőjog című kéziratának az eleje és a vége hiányzik, így a különös rész végére helyezett állam elleni bűncselekmények egy része nem áll rendelkezésre. Ha Szokolay felfogásához hasonló rendszerű a kézirat, akkor itt kellene lennie a párviadalnak, amelyet a szerző a jogos védelemről szóló 94. §-ban említ.²²

Összességében megállapítható, hogy a hazai büntetőjog-tudományban és a jogalkotási törekvésekben a kezdetektől jelen van a párbaj büntetésének igénye. A lehetséges megoldásokat a tényállások elemzésével lehet bemutatni.

II. A bűncselekmény elnevezése

A hazai latin nyelvű tervezetekben és a szakirodalomban a duellum elnevezés az egyeduralkodó, a magyar terminológia azonban ennél változatosabb. Az 1752. évi pápens súlyos bűncselekménynek titulálva a párbaj elnevezését nem szűkíti le a duellum kifejezésre, hanem több – részben a tényállás határait kitágító – megnevezést (Provocationes, Rixas, Contentiosos Congressus, Altercationes) is tartalmaz. Ezek részben utalnak a lehetséges elkövetési magatartásra és a módra, részben az elkövetők számára és minőségére.²³

A Josephina magyar terminológiája a „baj-vivás vétke” elnevezését tartalmazza következetesen, a német a Zweykampf, a latin verzió pedig a duellum kifejezést használja.²⁴

Kizárólag a duellum szerepel az 1795. évi tervezetben, az 1830-as javaslatban, Huszty művében, Bodó munkájában, Kövy Sándor előadás-jegyzetében, Szlemenics kötetének latin kiadásaiban és a magyar szöveg magyarázatában, Fabriczynál és Szokolay egyes szöveghelyein.²⁵ Szlemenics 1817-ben még szükségesnek tartja leszögezni, hogy ez az emberölés (homicidium) egyik alfaja.²⁶

A bűncselekmény magyarul párviadal az 1843. évi javaslatban, Szokolaynál, Kassaynál és Henfnernél a vétlen önvédelemnél.²⁷ Szlemenics magyarul a tükörfordítás hatását keltő „kettős viadal” elnevezést adja a cselekménynek,²⁸ Szokolay pedig „bajviadal” néven is szerepelteti.²⁹

²¹ KASSAY ADOLF: *Büntető magyar jogtan*. Pest, 1848. (KASSAY 1848), 27–38. pp.; BATÓ 2012, 53, 109–110. pp.

²² SZILÁGYI 1889, 104. p.; HENFNER JÁNOS: *Büntetőjog*. (kézirat) ELTE-EK B 114 (HENFNER 1849), a) 1-c) 11, g) 27. p.; BATÓ 2012, 43. p., 110–113. pp.

²³ OSZVALDT 1864, 5–7. pp.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 113–114. pp.

²⁴ JOSEPHINA 1788, 44. p., 89. § e), 51. p., 105. §, 53. p., 110–111. §.

²⁵ CODEX 1807, 66. p.; HAJDU 1971, 474. p.; OPINIO 1831, 352. p.; HUSZTY, 1794, 78. p. (17); BODÓ 1751, 179. p., 183. p. (24); KÖVY 1814a, 18. p. (46); KÖVY 1814b, 8. p. (3); SZLEMENICS 1817, 122. p. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p., (70); SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74); FABRICZY 1819, 50. p. (40), 75. p. (62); SZOKOLAY 1848, 340. p.

²⁶ SZLEMENICS 1817, 123. p. (80).

²⁷ JAVASLAT 1843, 42. p.; SZOKOLAY 1848, 336. p.; KASSAY 1848, 30. p. (5), HENFNER 1849, b) 8. p. (94).

²⁸ SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74); PESTY 1867, 6. p.

²⁹ SZOKOLAY 1848, 339. p.

III. A párbaj jogi tárgya

A párbaj bűncselekménnyé minősítésének kulcskérdése a szabályozás által védett jogi tárgynak a meghatározása.³⁰ A jogalkotó vagy a szerző az adott tényállás büntetendővé nyilvánításával nem feltétlenül jelöli meg azt a védett értéket, amely miatt a büntetőjogi üldözésére sor kerül. A jogi tárgyak meghatározásánál a vizsgált szövegeket teljes egészükben kell értelmeznünk. Nem elegendő az adott bűncselekmény fejezetcímét figyelembe venni, hanem a tényállás felépítését és a szankció meghatározását is értékelni kell, ezek együttesen utalnak arra, hogy mit tekinthetünk az adott bűncselekmény jogi tárgyának. A hazai jogforrásokban és a jogtudományban 1848 előtt többféle megoldással találkozhatunk.

Az 1752-es páténs a korabeli jogalkotási gyakorlatnak megfelelően hosszasan részletezi a kibocsátás – és így a bűncselekménnyé nyilvánítás – indokait, ennek során a társadalom veszteségét hangsúlyozza, az állam egy hasznos polgárának és katonájának elvesztése a legfontosabb a jogalkotó számára. Ezen kívül a párbaj sérti a mindenható Isten méltóságát, valamint a köznyugalmat.³¹ E két utóbbi az általános és minden bűncselekményre igaz voltak miatt nem tekinthetők valódi jogi tárgynak, az államnak polgárához való joga viszont egyértelműen kollektív jogi tárgy, Mária Terézia nem az emberi élet vagy testi épség védelme miatt rendelte büntetni a párbajt.

A Josephina már komplexebben határozza meg a párbaj jogi tárgyát, ugyanis az élet és testi épség elleni bűncselekmények között helyezi el, azonban nem ez az elsődleges szabályozási indok. A 105. §-ban részletesen felsorolja a védeni kívánt értékeket, így ide tartozik a jogszolgáltatás rendes útja, az állam büntető hatalma, a közbiztonság, az állam joga saját polgárához, valamint mások élete. A kommentár szerzője Joseph Sonnenfelsre hivatkozva a polgári társadalommal összeegyeztethetetlennek minősíti ezt a cselekményt, amely beleavatkozik a bírói igazságszolgáltatásba és sérti a polgári biztonságot.³² Mindezek alapján a bajvívás elsődlegesen mindenképpen kollektív jogi tárgyakat véd, azonban itt határozottan megjelenik az élet is individuális jogi tárgyként.

Az 1795. évi tervezet az élet elleni cselekmények közé sorolja a párbajt, de sem a szabályozás eredeti célja, sem a tényállás felépítése nem ezt támasztja alá. Az östervezet magyarázata a megelőzésre helyezi a hangsúlyt, a korszerű párbajellenes nézeteket tükrözi vissza. A végleges szöveg a Josephinához hasonlóan elhatározott gyilkossággént

³⁰ A jogi tárgyról SCHULTHEISZ EMIL: *A jogtárgy*. Büntetőjogi tanulmány. Különlenyomat a Jog 1938. V. évf. 3–4. és 5–6. számaiból. Szeged, 1938; FILÓ MIHÁLY: *A jogi tárgy fogalmáról*. In: Wiener A. Imre Ünnepe. Kötet. Szerk.: Ligeti Katalin, Budapest, 2005. 57–62; NAGY FERENC: *Gondolatok a jogi tárgyról*. Büntetőjogi kodifikáció 2008/1, 3–8. pp.; SZOMORA ZSOLT: *A jogi tárgy funkciói és a jogtárgyharmonikus értelmezés*. Bűnügyi Szemle 2009/2. 11–17. pp.; KARSAI KRISZTINA: *Büntetőjogi jogtárgyak, a hamis áruk elleni küzdelemben*. Magyar Jog 57 (2010) 720–726. pp. Az 1848 előtti élet elleni bűncselekmények kapcsán: BATÓ 2012, 121–123. pp.; BATÓ SZILVIA: *Az öngyilkosság a régi magyar büntetőjog-tudományban*. In: Halálos bűn és szabad akarat. Öngyilkosság a jogtudomány tükrében. Szerk.: Filó Mihály, Budapest, 2013. 72–87. pp. (BATÓ 2013), 81–82. pp.

³¹ OSZVALDT 1864, 6. p.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 113. p.

³² JOSEPHINA 1788, 44. p., 89. p. §, 51. p., 105. §; SONNLEITHNER, FRANZ: *Anmerkungen zum neuen Josephinischen Kriminalgesetz*. Wien, 1787. (SONNLEITHNER 1787), 221. p. (105); HAJDU 1971, 324. p.

kívánja elbírálni, de közben nagyon alacsony büntetési tételeket rendel hozzá.³³ Ennek alapján elsősorban a jogszolgáltatás rendjét és a közbiztonságot védi az emberi életen kívül.

Az 1830. évi tervezet az emberek vele született jogainak sérelmein belül, az élet elleni cselekmények között helyezi el a duellumot. Az artikulus előtti indokolás szövegéből arra következtethetünk, hogy nemcsak a polgárok életének védelme, hanem a becsületet érintő bűncselekményeknél a szabályszerű jogérvényesítés megkerülése a legfontosabb indoka a büntetésnek. A tervezet összeállítói szerint a halálbüntetés a cselekmény jellege miatt ebben az esetben célszerűtlen, ezért szabadságvesztéssel rendelik büntetni.³⁴ Itt is az élet mellett feltűnik az igazságszolgáltatás működési rendje kollektív jogi tárgyként.

Az 1843. évi javaslat csak az élet és testi épség védelmére koncentrált, fel sem merült az állam büntető hatalma védendő érdekként. Az állami fellépést még azzal is korlátozzák a javaslat megalkotói, hogy a halálos vagy teljes megtérbolyodással járó párviadalt kivéve csak a sértett fél panaszára lehet közkereset alá venni.³⁵

Huszty és Bodó esetében – a jogos védelem szabályi között történő feltűnése miatt – a párbaj által támadott értékek megegyeznek az emberölésnél meghatározottakkal: az emberi élet, Isten döntési joga az életről, az állam joga saját polgárához, valamint a természet rendje.³⁶

Kövy egy sajátos felfogást képviselve kijelenti, hogy a párbaj a saját élet elleni bűncselekmény, az öngyilkosság egy fajtája, ezért inkább az erkölcs területére tartozik a megítélése. Ennek ellenére bűncselekményként kezeli, de nem kizárólagosan élet elleni cselekményként fogja fel, hanem a kihívásra helyezi a hangsúlyt, így egy kollektív jogi tárgy, a jogszolgáltatás rendje is érzékelhető a háttérben.³⁷

Szlemenics Pál legkorábbi művében még csak a polgárok élete és tagjainak épsége elleni bűncselekmények közé sorolja, pontosan kifejtve, hogy ez tulajdonképpen az emberölés egyik fajtája. Tíz évvel később – és a későbbi latin és magyar nyelvű szövegeiben is – azonban már a magán párbaj igazságszolgáltatás rendjével ellentétes volta mellett érvel, azonban továbbra is fenntartja az élet elleni cselekmények közé sorolást.³⁸

Fabriczy Sámuel a védett értékekhez igazodva a párbajt a magánszemélyek biztonságán belül a polgárok élete és testi épsége elleni cselekmények közé sorolja be. Itt leszögezi, hogy a személyes bosszúállás ellentétes a közbiztonsággal és a polgári társadalmi békével, Rousseau-ra hivatkozva kifejti, hogy a becsületen esett sérelmet így nem lehet reparálni. A hazai jogirodalomban azonban egyedülálló módon összekapcsolja a párbajt, az azt kiváltó becsületsértéssel is, ha ilyen történt – tehát „jogos” volt a kihívás

³³ CODEX 1807, 57; HAJDU 1971, 324. p., 462. p.

³⁴ OPINIO 1831, 348–349. pp., 352. p.

³⁵ JAVASLAT 1843, 31. p., 108. §, 38. p., 151. §.

³⁶ HUSZTY 1794, 56. p. (1), 78. p. (16); BODÓ 1751, 162. p. (1), 183. p. (21); BATÓ 2012, 121. p.

³⁷ KÖVY 1814b, 34. p. (42); Kövy öngyilkossággal kapcsolatos felfogásáról: BATÓ 2013, 78. p.

³⁸ SZLEMENICS 1817, 111. p., 123. p. (80); SZLEMENICS 1827b, 120. p., 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 120. p., 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 117. p. (65), 129. p. (72); SZLEMENICS 1847, 100. p., 109–110. pp., (74).

– akkor a kihívottat rendeli súlyosabban büntetni. Ezzel egy olyan bűncselekmény-komplexumot alkot, amelynek harmadik védett jogi tárgya a becsület.³⁹

Szokolay következetesen és egyértelműen az állam elleni bűncselekmények közé sorolja a párbajt, mivel a társadalmi rend és béke felforgatására irányul. A szerző kifejezetten óv attól, hogy élet és testi épség elleni bűncselekményként ítéljék meg, ugyanis csak a legkritikábban irányul valójában ilyen eredményre. Ekkor a nép nem is fogadná el az ítéletet, mert maga a cselekmény az elégtétel adására szolgál, ahogy ez szerinte a hivatkozott német és francia nyelvű irodalomból ki is tűnik. A szerző a párbajban ezen kívül az állam bíraskodási jogának bitorlását is felfedezi. Külön kiemeli, hogy hiába vannak tisztában az emberek a párviadal haszontalanságával, mégis a közvélemény kényszeríti ki a fennmaradását.⁴⁰

Kassay Adolf kötetében a polgárok életét és tagjait sértő bűncselekmények közé kis-sé elkülönítve illeszti be a párbajt, így kizárólagosan individuális jogtárgya van az általa leírt bűncselekménynek.⁴¹

Kérdéses, hogy Henfner felfogása szerint a párbaj – amennyiben bűncselekménynek tekinti – milyen értékeket támadna. Mivel az élet és testi épség elleni cselekmények között nem tárgyalja, így feltételezhetően valamilyen kollektív jogi tárgyat rendelhet hozzá.⁴²

A 19. század közepe előtti hazai büntetőjog-tudományban a párbaj által támadott értékek vonatkozásában három csoportot lehet megkülönböztetni. Az elsőt alkotó források, így Huszty, Bodó, Szlemenics 1817-ben, Kassay, valamint az 1843. évi javaslat egyértelműen és következetesen az emberi életet és a testi épséget helyezi védelem alá a párviadal szankcionálásával. Szlemenics és Kassay kötetében azonban felfedezhető az igazságszolgáltatás megkerülése is a büntetendővé nyilvánítás indokai között. Ezzel szemben a második kategóriába tartozó Szokolay – és feltehetően Henfner – kizárólagosan kollektív jogi tárgyat jelöl meg, azonban a halálos vagy súlyos sérüléssel kimenetel miatt a háttérben az élet és a testi épség is védelem alá kerül. A harmadik csoportba azok a jogforrások, kodifikációs termékek és szakmunkák tartoznak, amelyek az élet elleni cselekmények között tárgyalják ezt a bűncselekményt, azonban egy vagy több kollektív jogi tárgyat is megjelöl a jogalkotó vagy a szerző. Az egyik véglet az 1752. évi pátens, ezt követi árnyaltabban a Josephina, az 1795. évi és az 1830. évi tervezet. A szakirodalomban az igazságszolgáltatás rendjét védő felfogások sorába Szlemenics 1827-től és a már csak utalást tartalmazó Kövy illeszkedik, de ehhez áll a legközelebb Fabriczy becsületet is védő koncepciója.

IV. A párbaj tényállása

A párbaj bűncselekményének 1850 előtti megoldásait a modern büntetőjog-tudomány nyújtotta elméleti modell (általános törvényi tényállás) segítségével lehet összehasonlítani.⁴³

³⁹ FABRICZY 1819, 50. p. (40), 76. p. (62).

⁴⁰ SZOKOLAY 1848, 245–246. pp., 325. p., 332. p., 335–337. pp., 339. p.

⁴¹ KASSAY 1848, 27. p.

⁴² HENFNER 1849, b) 8. p. (94).

⁴³ BATÓ 2012, 17–22. pp.

IV.1. Objektív tényállási elemek

IV.1.1. Elkövetési tárgy

A párbaj sajátos büntetőjogi megítélését az a tény is erősíti, hogy bizonyos esetekben a tényállásnak van elkövetési tárgya (passzív alanya), más esetekben nincs. Az elkövetők az esetek többségében egyúttal passzív alanyai is a bűncselekménynek.

Az 1752-es pátenzben – mivel a párbajra kiállítás már tényállásszerű magatartás – az alapesetnek nincsen passzív alanya. A minősített esetenél viszont a megölt párbajozó már annak tekinthető.⁴⁴

A Josephina egyrészt passzív alannak tekinti mindkét felet, méghozzá úgy, hogy önnön életének és az ellenség életének veszedelembé ejtését említi, másrészt a megsérült vagy halott fél is annak minősül.⁴⁵ Tehát előáll az az abszurd helyzet, hogy az elkövető azonos a passzív alannal.

Az 1795. évi tervezet szerint is kölcsönösen egymás életére tör a két fél, a minősített esetek meghatározásánál pedig egyértelműen kiderül, hogy tulajdonképpen két változat lehetséges. A kihívott és a kihívó is passzív alanya a bűncselekménynek, ha személyi sérülés vagy halálos eredmény következik be.⁴⁶

Az 1830. évi tervezet is ezzel a két lehetőséggel operál, egyrészt a kihívott, másrészt a kihívó lehet az ölés vagy sebesítés passzív alanya.⁴⁷

Az 1843. évi javaslat egyértelműen élet és testi épség elleni bűncselekménynek tekint a párviadalt, de az elkövetési tárgyat az 1843. évi javaslat kétféleképpen határozza meg. A szituációt leíró 175. §-ban az egyik vívó a passzív alany, a segítők magatartásánál viszont már bárki lehet az, mert a jogalkotó a „párviadal közben” megjelölést alkalmazza, így nem korlátozza a két párbajozóra a lehetséges passzív alanyok körét.⁴⁸

Kövy előadásjegyzete nem tesz említést a passzív alanyról, de a megsérült vagy elhunyt párbajozó egyértelműen annak tekinthető. Mivel az öngyilkossághoz hasonlítja a bűncselekményt, így mindkét fél egyszerre elkövető és passzív alany.⁴⁹

Szlemenics munkásságán belül három megoldással találkozhatunk, az 1817-es kötetben nem utal passzív alanyra, de mivel az emberölés egyik fajtájaként határozza meg, ezért egyértelműen más ember lehet az. Az 1827-es és az 1833-as köteteiben ezen túllépve minősített esetként kezeli a gyilkosságon belül a passzív alany bizonyos tulajdonságai alapján, ezek közül kiemeli a rokon sérelmére párbajban megvalósított ölést. A magyar nyelvű változatokban viszont már nem rokont említ, hanem az elkövető és a passzív alany „egymáshozvaló helyheztetését” kell a bírónak mérlegelnie.⁵⁰

⁴⁴ OSZVALDT 1864, 7. p.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114–115. pp.

⁴⁵ JOSEPHINA 1788, 51. p., 105. §.

⁴⁶ CODEX 1807, 66. p., 1. §, 2. § a)-c); HAJDU 1971, 474. p., 1. §, 2. § a)-c).

⁴⁷ OPINIO 1831, 352. p., 3. §.

⁴⁸ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

⁴⁹ KÖVY 1814b, 34. p. (42).

⁵⁰ SZLEMENICS 1817, 123. p. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 129. p. (72); SZLEMENICS 1847, 110. p. (74).

Fabriczy kötetében a becsületsértés és a párbaj összekapcsolásával előáll az a helyzet, hogy a sérülés nélküli párbajban is van passzív alany: a megsértett becsületű jogos kihívó.⁵¹

Szokolay párbaj-felfogásában a bűncselekmény alapesetének nem lehet passzív alanya, azonban a sérülésnél vagy a halálos eredménynél már mindenképpen van.⁵²

Kassaynál is a megsérült vagy meghalt fél lehet a passzív alany. Szlemenics megoldását követve a viaskodók minősége és egymáshoz való viszonya alapján súlyosabb büntetés kiszabását is lehetővé teszi, de nem részletezi ezeket a körülményeket.⁵³

A párbaj tényállásának a legtöbb vizsgált forrásban a másik párbajozó a passzív alanya halálos vagy sérüléssel eredmény esetén, ettől eltérően egyszerre passzív alany és elkövető mindkét fél a Josephina, az 1795. évi tervezet és Kövy szövegében.

IV.1.2. Elkövetési magatartás

A párbaj jellegénél fogva kizárja a mulasztásos elkövetés lehetőségét, kizárólagosan tevással valósítható meg.

Az 1752. évi pátens rendkívül hosszan, minden lehetséges variánst figyelembe véve írja le a duellum elkövetési magatartását. Először az emberi vér szándékos kiontását jelöli meg, majd aprólékosan körülírja a kihívó és a kihívást kiprovokáló magatartást. Mária Terézia pátense a kihívást és a párbajra kiállást (elfogadást) rendeli büntetni, ha a küzdelem megkezdődött, vagyis maga a bajvívás az elkövetési magatartás. Párbajnak azt tekinti itt a jogalkotó, ha a kihívásnak megfelelően, megadott helyen és időben, lóval vagy gyalog, fegyverrel küzdelem történik. A rendelkezések kifejezetten rögzítik, hogy a segédek magatartása is büntetendő. A sérülés vagy halálos eredmény okozása más büntetési nem (testi büntetés vagy főbenjáró büntetés kiszabását), tehát minősített eset megállapítását teszi lehetővé. Az alapeset befejezett a párbaj megkezdésével. Büntetni rendeli sui generis az eredménytelen kihívást, valamint egy olyan változatot, amely leginkább Bodó verekezésben elkövetett emberölésnél kifejtett álláspontját tükrözi: egyfajta magánháborút ír le.⁵⁴

Lényegesen absztraktabb és modernebb megfogalmazásban a Josephina ugyancsak a párbaj megkezdését határozza meg elkövetési magatartásnak. A kihívást is büntetni rendeli, de csak akkor, ha a bajra ki is álltak. Eltérés a Mária Terézia-féle párbajfogalomtól, hogy – a gyilkossághoz hasonlóan – kizárólag a halálos fegyverrel történő elkövetés tényállásszerű.⁵⁵

Az 1795. évi tervezet a duellum fogalmát úgy határozza meg, hogy az a másik megölésére vagy megsebesítésére irányuló előzetesen megállapított feltételekkel folytatott viadal, majd a legsúlyosabb eredménytől (kihívott halála) visszafele írja le az elkövetési magatartásokat. Az ölési cselekmény kapcsán a tervezet összeállítói leszögezik, hogy

⁵¹ FABRICZY 1819, 77. p. (62).

⁵² SZOKOLAY 1848, 337, 339–340. pp.

⁵³ KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁵⁴ OSZVALDT 1864, 6–8. pp.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 113–115. pp.; BODÓ 1751, 174. p. (6); BATÓ 2012, 182. p.

⁵⁵ JOSEPHINA 1788, 51. p., 105–106. §; SONNLEITHNER 1787, 226. p. (106); HOEGEL 1905, 187. p.

csak szabályszerű párviadal esetén lehet ezeket a rendelkezéseket alkalmazni. Az utolsóként említett esetkör, amikor a felek halált szerző fegyverrel kiálltak a párbajra, de az valamilyen okból elmaradt, kísérletnek tekinthető. Ugyanebben a pontban szerepelteti az eredménytelen kihívást is, de ehhez sem fűz külön szankciót. A tervezet a szekundánsok, a párbajra kihívásban és annak elfogadásában közreműködők, valamint mindazok cselekményét büntetni rendeli, akik megvetésükkel vagy más módon a párbajra ösztönözték a feleket. Az előző két magatartás büntetendővé nyilvánítása teljesen racionális, a harmadik viszont indokolatlanul kiterjeszti a büntetőjogi felelősségre vonás határait.⁵⁶

Az 1830. évi tervezet absztraktabb megfogalmazást alkalmaz és súlyosabb büntetési tételeket határoz meg a kihívó esetében. Büntetni rendel minden kihívást, amely a másik megölésére vagy megsebesítésére irányuló párbajra vagy küzdelemre szól, ha az meg is történik. A párbajozóknak bármilyen segítséget nyújtókat (szekundánsok) külön kiemelni.⁵⁷

A párviadal az 1843. évi javaslatban kizárólagosan élet és testi épség elleni cselekmény, az elkövetési magatartása a halál vagy a sérülés okozása a vívók esetében, tehát nyitott törvényi tényállásról van szó. A 176. § viszont a segédeknek kétféle elkövetési magatartást határoz meg: sérülés orozva okozása, valamint az előző szakaszban meghatározott eredménynél a felek párviadalra ingerlése szerepel. A javaslat úgy rendelkezik, hogy a segédek úgy felelnek, mintha a bekövetkezett eredményt maguk okozták volna, úgy tűnik, hogy a felbujtási cselekményt is „okozás”-nak tekinti.⁵⁸

Kövy egy sajátos megoldást választva hat pontba szedi a duellum büntetésének szabályait, ebből kiderül, hogy a kihívást tekinti az egyik elkövetési magatartásnak, ezt végig fenntartva súlyosabb büntetést helyez kilátásba erre. A jogtalan kihívónál a halálos eredményre helyezi a hangsúlyt, így ez egy materiális bűncselekmény lesz.⁵⁹

Szlemenics Pál első könyvében egyértelműen gyilkossággként tekint a két személy között meghatározott forma szerint, meghatározott időben és helyen lezajló párbajra, így az elkövetési magatartás – és a büntetés – is a halálos eredményhez igazodik, az ellenfél megölésével válik befejezetté a cselekmény. A duellum fogalma a későbbiekben sem változik, az ölésre helyezi a hangsúlyt, fel sem merül a kihívó súlyosabb büntetőjogi megítélése.⁶⁰

Fabriczy a hazai szakirodalomban teljesen egyedülálló nézeteket képvisel erről a bűncselekményről, összekapcsolódik a becsületsértő magatartás és az abból következő párbaj, így kétféle elkövetési magatartást jelöl meg: sértés és kihívás. A büntetést ezekhez igazítja, ha a becsületsértés bizonyított, akkor a kihívottat kell súlyosabban büntetni, ha indokolatlan volt a párbaj, akkor a kihívót. A duellum szabályainak megszegőjét pedig orgyilkosként kell felelősségre vonni a korábbi magatartásától függetlenül, tehát ez is egy elkövetési magatartás.⁶¹

⁵⁶ CODEX 1807, 66. p., 1–3. §; HAJDU 1971, 474. p., 1–3. §.

⁵⁷ OPINIO 1831, 352–353. pp., 1–3. §.

⁵⁸ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

⁵⁹ KÖVY 1814b, 36–37. pp. (42).

⁶⁰ SZLEMENICS 1817, 122–123. pp. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74).

⁶¹ FABRICZY 1819, 76–77. pp. (62).

Szokolay nem definiálja a bűncselekményt, így csak a felek és a segédek elnevezéséből következtethetünk az elkövetési magatartásra: a vívás, vagyis maga a párbajozás az. Az állam elleni cselekmények közé sorolásból adódóan nem foglalkozik külön a kihívó és a kihívott magatartásával. A vivő-segéd társak büntetendőségét tényleges felbujtási magatartásukhoz kapcsolja, a segéd mivolt önmagában nem büntetendő szerinte.⁶²

Kassay duellum-definíciójából adódóan maga a párbajozás, vagyis a meghatározott helyen és időben történő viadal az elkövetési magatartás.⁶³

A párbaj elkövetési magatartására vonatkozóan a hazai szakirodalomban és kodifikációs termékekben kétféle megoldással találkozhatunk. Szlemenics kötete és az 1843. évi javaslat nyitott törvényi tényállásként kezeli a párviadalt, így az ölés vagy a sebesítés az elkövetési magatartás. A többi vizsgált forrás egyértelműen magát a párbajozást tekinti az elkövetési magatartásnak, az 1752. évi pátens és az 1795. évi tervezet sui generis büntetni rendeli az eredménytelen kihívást is.

IV.1.3. Szituációs elemek

A bűncselekménnyé nyilvánított párbajt különböző módon definiálják az egyes jogforrások és kézikönyvek, az elkövetési magatartáson kívül a szituációs elemeknek van jelentősége. A vizsgált források egy része azonban nem határozza meg pontosan a körülményeket, így részben az 1843-as javaslat, Szokolay, Fabriczy és Kövy adottnak tekintik ezeket.

Az 1752-es pátensben, az 1795. évi tervezetben, Szlemenics könyveiben és Kassaynál a párbaj egyik fogalmi eleme, hogy a küzdelemre előre meghatározott helyen kerül sor.⁶⁴

A pátens, az 1795. évi tervezet, Szlemenics és Kassay a párbaj egyik jellemzőjének a küzdelem előre meghatározott időpontját tartja.⁶⁵ Az 1843. évi javaslat párviadalban és párviadal közben meghatározásai egyszerre jelölnek időt és helyet.⁶⁶

Az elkövetés módja összetettebb probléma, a források egy része ugyanis a megvalósulás feltételének tekinti konkrétan meghatározva, ahogy az 1752. évi pátens aprólékos leírásában szerepel a lóval vagy gyalogosan kitétel.⁶⁷ A kevésbé kazuisztikus megoldás

⁶² SZOKOLAY 1848, 339–340. pp.

⁶³ KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁶⁴ OSZVALDT 1864, 7. p.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114. p.; CODEX 1807, 66. p., 1. §, 2. § a); HAJDU 1971, 474. p., 1. §, 2. § a); SZLEMENICS 1817, 122–123. pp. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74); KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁶⁵ OSZVALDT 1864, 7. p.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114. p.; CODEX 1807, 66. p., 1. §, 2. § a); HAJDU 1971, 474. p., 1. §, 2. § a); SZLEMENICS 1817, 122–123. pp. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74); KASSAY 1848, 30. pp. (5).

⁶⁶ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

⁶⁷ OSZVALDT 1864, 7. p.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114–115. pp.

csak a mód előre rögzített voltát emeli ki, ide tartozik az 1795. évi tervezet és Szlemenics kötete.⁶⁸

Az 1843. évi javaslatban az elkövetési mód két esetben is minősítő körülményként szerepel. Amennyiben a vívók előre megegyeztek abban, hogy a küzdelem élet-halálra szól, és az egyik fél meghal, akkor gyilkosként büntetik az elkövetőt. Ha nem volt ilyen megegyezés, akkor az emberölésre utal vissza a 175. §. Az orozva – tehát a párbaj szabályait áthágva – történő elkövetést orgyilkossággként határozza meg a javaslat, az orozva elkövetés a segédek magatartásánál is feltűnik. Ez az elkövetési mód azonban kizárólag a mérgezésnél szerepel, ilyen tényállási elem máshol nem fordul elő, tehát ez egy legiszlációs hibának tekinthető.⁶⁹

Fabriczy a párbaj tisztességesen elfogadott szabályainak megszegésénél az elkövető orgyilkosként történő büntetését írja elő.⁷⁰

Az elkövetés eszköze csak a Josephinában és az 1795. évi tervezetben kap szerepet, a Josephina a halált szerző fegyverre történő kihívást és az ezzel vívott párbajt tartja csak bűncselekménynek, az 1795. évi tervezet a fegyverben való megállapodást és annak halálos voltát tekinti tényállási elemnek.⁷¹

IV.1.4. Eredmény

Az 1752. évi pátensben a duellum befejezett a küzdelem megkezdésével, a halálos eredmény minősített esetet képez, a testi sértés okozását nem szankcionálja külön. Ez indokolható azzal is, hogy a definícióban az emberi vér kiontásával fordulatot használja. A védett jogi tárgynak megfelelően a jogalkotó a sikertelen felhívást is büntetni rendeli.⁷²

Az 1787. évi Btk. rendelkezései szerint befejezett a bajvívás a kiállással, a sebesítést nem tekinti minősített esetnek, nem határoz meg rá külön büntetési tételt. A halálos eredmény minősítő körülmény, azonban itt különbséget tesz a jogalkotó a kihívó és a kihívott között, előbbi közönséges gyilkosként kell megbüntetni, utóbbinál enyhébb büntetési tételt határoz meg a jogalkotó. A Josephina rendelkezik arról is, hogy a meghalt bajvívó özvegyének és gyermekeinek az életben maradt fél kártérítést köteles fizetni.⁷³

Az 1795. évi tervezet a bűncselekmény definíciójában szerepelteti, hogy a párbajozók a másik megölésére vagy legalábbis megsebesítésére töreksenek. A párbajra kiállással befejezett a bűncselekmény, külön minősített eset az egy vagy mindkét fél sérülése, a kihívott halála, valamint a kihívó halála. A kiszabandó büntetésnél viszont ezek a

⁶⁸ CODEX 1807, 66. p., 2. § a); HAJDU 1971, 474. p., 2. § a); SZLEMENICS 1817, 122–123. pp. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 128. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109. p. (74).

⁶⁹ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

⁷⁰ FABRICZY 1819, 77. p. (62).

⁷¹ JOSEPHINA 1788, 51. p., 105–106. §; CODEX 1807, 66. p., 1. §, 2. § a); HAJDU 1971, 474. p., 1. §, 2. § a).

⁷² OSZVALDT 1864, 6–8. pp.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 113–115. pp.

⁷³ JOSEPHINA 1788, 51–52. pp., 106–109. §; DAVID 2009, 173. p.

különbségek nem észlelhetőek, ugyanis a gondatlanság és a szándékosság fokozataihoz igazítják a büntetési tételeket.⁷⁴

A párbaj megkezdése az 1830. évi tervezet megfogalmazása szerint befejezett, a kísérletet is büntetni rendeli. A Josephina és az 1795. évi tervezet megoldását követve a bizottság a sérülés és a halálos eredmény okozásánál a kihívó és a kihívott büntetési tételénél különbséget tesz, azonban nem utal vissza a gyilkosságra.⁷⁵

Az 1843. évi javaslat teljesen más alapállásból indul ki, a párbajt magát nem bünteti, csak az eredmény alapján utal vissza egyes tényállásokra, tehát ez egyértelműen materiális bűncselekmény. A halálos végű párviadalnál különbséget tesz aszerint, hogy a felek előre megállapodtak-e a halálig tartó küzdelemben vagy sem. Sérülés esetén a testi sértés büntetési tételeit kell alkalmazni. A keresetindításra vonatkozó 177. §-ban viszont egy olyan eredmény szerepel, amely a korábban felhívott rendelkezésekben nem, ez a megtébozódás.⁷⁶

Kövy Sándor előadásainak lejegyzetelt változatában a duellum befejezett a küzdelemmel, ha nem sérül meg senki, akkor a kihívót kell szerinte büntetni, tehát az alapeset nem materiális bűncselekmény. Sérülés esetén a sérülés okozója érdemel büntetést, a jogtalan kihívó győzelme esetén viszont emberölésért és nem a kihívásért büntetendő.⁷⁷

Szlemenics 1817-es könyvében csak a halál és más eredmény szerepel, ezt a későbbi változatban úgy pontosítja, hogy a sérülés nagysága alapján kell kiszabni a büntetést. Az egyik fél halálánál az emberölés büntetését tartja megfelelőnek.⁷⁸

Fabriczy felfogása szerint a párbaj a küzdelem megkezdésével befejezett, sérülésnél és halálos eredménynél szintén különbséget tesz a kihívó (sértett) és a kihívott (sértő) között.⁷⁹

Szokolay a szokásjogra utalva kijelenti, hogy az okozott sérelem (testi sértés vagy halál) alapján büntetik, de a gyilkosságnál vagy a sebesítésnél enyhébben.⁸⁰

A törvény hiányára hivatkozva Kassay is a gyilkosságnál vagy a testi sértésnél enyhébb büntetés mellett foglal állást, amikor leszögezi, hogy a sérelem nagysága a büntetés kiszabásának szempontja.⁸¹

A párbaj az 1843. évi javaslatban és Szlemenics könyvében materiális bűncselekmény, kizárólag a bekövetkezett eredmény alapján büntetendő. A többi vizsgált forrásban azonban az alapeset immateriális bűncselekmény, a sérülés vagy a halál viszont már minősített esetet képez, esetleg büntetéskiszabási szempont.

Az elemzett források nem foglalkoznak az okozati összefüggés kérdéseivel, ezek az emberölésnél kifejtettekkel lehetnek azonosak.⁸²

⁷⁴ CODEX 1807, 66. p., 1–2. §; HAJDU 1971, 474. p., 1–2. §.

⁷⁵ OPINIO 1831, 352. p., 3. §.

⁷⁶ JAVASLAT 1843, 42–43. pp., 175–177. §; HEYBLER 1844, 50. p.; CRIMINALRICHTER 1848, 365. p.; MITTERMAIER 1843a, 225–226. pp.; MITTERMAIER 1843b, 11. p.

⁷⁷ KÖVY 1814b, 36–37. pp. (42).

⁷⁸ SZLEMENICS 1817, 123. p. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 129. p. (72); SZLEMENICS 1847, 110. p. (74).

⁷⁹ FABRICZY 1819, 76–77. pp. (62).

⁸⁰ SZOKOLAY 1848, 339–340. . pp.

⁸¹ KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁸² BATÓ 2012, 139–142. pp.

IV.2. Szubjektív tényállási elemek

IV.2.1. Bűnösség

A párviadal az elkövetési magatartás jellegéből adódóan, valamint a szituációs elemek alapján nem követhető el gondatlanul, kizárólag vegyes bűnösség képzelhető el, ezért az egységes tárgyalás látszik célszerűnek.

Az 1752-es pátenz kifejezetten szándékos bűncselekménynek tekinti a párbajt, hiszen szándékos vérontást említ a definícióban. Az összes leírt elkövetési magatartás (kihívás, ingerlés, küzdelem) egyenes szándékot feltételez.⁸³

A Josephina is szándékos bűncselekményként kezeli a bajvívást, a halálos fegyver használata egyértelműen az ölési szándékra utal, a kommentár ezt támasztja alá azzal, hogy a küzdő felek célja a másik megölése.⁸⁴

Az 1795. évi tervezet párbaj-definíciója az ölési vagy testi sértéséi szándékot fogalmi elemként szabályozza, az elkövetési magatartások (pl.: megegyezés, párbajra kiállítás) is egyértelműen egyenes szándékot feltételeznek. A tervezeten végigvonuló mechanikus bűnösség-felfogás, amely a szándékosságnak és gondatlanságnak is 3-3 fokozatát határozza meg, itt is megfigyelhető, ennek következtében mind a hat bűnösségi változathoz külön büntetési tétel tartozik.⁸⁵ Ez azonban itt teljesen téves, ugyanis nem az elkövetési magatartásokhoz és nem az eredményekhez kapcsolódik, úgy rendeli a gondatlan elkövetést büntetni a tervezet, hogy az alapeseti magatartások gondatlanul nem is valósíthatók meg. A minősített eseteknél azonban elképzelhető, hogy az eredményre csak a gondatlansága terjed ki a feleknek, tehát vegyes bűnösségűek is lehetnek ezek a változatok.

Az 1830. évi tervezet előre meghatározott feltételekre és a párbajnak a másik megölésére vagy megsebesítésére irányulása szándékos elkövetést követel meg, de a kifejezés nem szerepel a szövegben.⁸⁶

Az 1843. évi javaslat párviadalra vonatkozó rendelkezéseinek leggyengébb és talán legfélreérthetőbb eleme a bűnösség. Gyilkosként rendeli büntetni az életben maradó vívót, ha a halálos kimenetben előre megegyeztek, tehát előre meggondoltságnak tekinti a párbaj ilyen feltételekkel folytatását. Abban az esetben, ha ilyen megállapodás nem volt, akkor a vétkes vigyázatlanság vegyes bűnösségű változatát tartalmazó 123. §-ra utal vissza a szöveg. Az lehet a magyarázat, hogy a jogalkotó feltételezi a párbaj szabályainak betartását, ebben az esetben pedig az elkövető szándéka nem terjedhet ki az ölésre. A párbajban orozva történő ölés azonban „orgyilkos”-sá teszi az elkövetőt, azonban ilyen tényállás nincsen a javaslatban. Ez az elkövetési mód előre megfontoltságot követel meg. A testi sértés esetén viszont egyértelműen a meggondolt változatokra utal vissza, ezzel előre feltételezi, hogy az adott vívó szándéka minden sérülés okozására kiterjedt. A ségdek elkövetési magatartásai is szándékosságot feltételeznek.⁸⁷

⁸³ OSZVALDT 1864, 6–7. pp.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 113–115. pp.

⁸⁴ JOSEPHINA 1788, 51. p., 105–106. §; SONNLEITHNER 1787, 225. p. (106).

⁸⁵ CODEX 1807, 66. p., 1–2. §, 4. §; HAJDU 1971, 474. p., 1–2. §, 4. §.

⁸⁶ *Opinio* 1831, 352. p., 1–2. §.

⁸⁷ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

Kövy nem tesz említést a bűnösség kérdéséről, de mindkét szövegből – az elkövetési magatartás jellege alapján – csak a szándékos elkövetésre vonható le következtetés, jogtalan kihívónál feltételezi az ölésre irányuló szándékot.⁸⁸

Szlemenics 1817-es könyvében kifejti, hogy a párbaj egyenes vagy közvetett szándékkal követhető el. Ez a koncepció a későbbi kötetekben már nem szerepel, itt csak a gonoszság fokát határozza meg büntetéskiszabási szempontként. A magyar változatokban a szántszándékos gyilkolásra vagy tagsértésre célzottságot hangsúlyozza.⁸⁹

Fabriczy párbajjal kapcsolatos felfogása alapjaiban tér el a kortársaiétól. Az elhatározott gyilkosságot azzal az érveléssel zárja ki, hogy mindkét fél tudatában volt annak, hogy kellemetlen következményei lehetnek a párbajnak, így saját maguknak köszönhetik a bekövetkezett eredményt. A bűnösség fokát így a sértett belegyezésének elismerésével csökkenti. Ennél azonban sokkal ellentmondásosabb az a megállapítása, hogy halálos vagy sérüléssel eredmény esetén a sértőt – aki a kihívásra okot adott – szándékosként, a megsértettet pedig gondatlanként kell büntetni. Fordított esetben a kihívót szándékosként a kihívottat pedig gondatlanként kell megítélni. Ez egy nagyon furcsa rendelkezés, a felelősségi alakzatokkal operál, de ez nem illeszkedik sem az általános részben kifejtett, sem a gyilkosságnál bemutatott álláspontjához. A párbajra kiállítás és a küzdelembe bocsátkozás nem lehet semmilyen módon gondatlan magatartás, kizárólag az eredményre terjedhet ki a gondatlanság. Ebben az esetben pedig a culpa kifejezés a egyes bűnösséget is magában foglalja. Az is elképzelhető, hogy itt valójában a szerző a büntetés nagyságát akarja így kifejezni.⁹⁰

Szokolay két helyen is kifejti, hogy a gyilkosságnál és a „roszakaratu” sebesítőnél azért büntetik enyhébben a párbajozókat, mert az elkövetők szándéka általában nem irányul ölésre, ugyanis a duellum „jobbára a legszentebb indulatokból származik”.⁹¹

Kassay nem foglalkozik külön a bűnösség kérdésével, a gonoszság fokozatát – hasonlóan Szlemenicshez – a büntetés kiszabásánál kell figyelembe venni szerinte.⁹²

IV.2.2. Motívum és célzat

A Josephina kifejezetten kizárja bármiféle motívum értékelését.⁹³ Az 1830. évi tervezet artikuluss előtti indokolásában a megsértett becsületet említi a párviadal okaként, ez azonban nem motívum, ugyanis a tényállásban nem szerepel.⁹⁴ Kövy a párbajok elterjedtségének okaként határozza meg azt, hogy a társadalom megveti a kihívás el nem fogadását.⁹⁵ Ez is kívül marad a tényálláson, így anyagi jogi szempontból nem értékelhető. Fabriczy Sámuel érvelése teljesen hasonló Kövy okokra vonatkozó megállapítása-

⁸⁸ KÖVY 1814b, 34–37. pp. (42).

⁸⁹ SZLEMENICS 1817, 123. p. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 129. p. (72); SZLEMENICS 1847, 109–110. pp. (74).

⁹⁰ FABRICZY 1819, 76–77. pp. (62).

⁹¹ SZOKOLAY 1848, 337. p., 339–340. pp.

⁹² KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁹³ JOSEPHINA 1788, 51. p., 105. §.

⁹⁴ OPINIO 1831, 352. p.

⁹⁵ KÖVY 1814b, 34–36. pp. (42).

ihoz, azonban ez sem eleme a tényállásnak.⁹⁶ Szokolay a legszentebb indulatokkal kapcsolja össze a párbajt, azonban motívumként ez sem értelmezhető.⁹⁷ Kassay szerint a mások által megsértett tisztelet vagy becsület ösztönéből keletkezik, de ennek nincsen tényállási szinten jelentősége.⁹⁸

IV.3. Elkövetők

IV.3.1. Tettesek

Az 1752. évi pátens szabályai szerint a párbaj megkezdésével a bűncselekmény befejezett, mindkét fél büntethető, így itt szükségképpen többes közreműködésről van szó. Az önállóan szabályozott eredménytelen kihívás esetében viszont a kihívó önálló tettes.⁹⁹

A Josephinában alkalmazott szabályozási technika hasonló, a párbaj megkezdésével mindkét vívó tettes lesz, de a kihívó büntetési tétele magasabb a kihívotténál. A halálos eredménynél azonban gyilkosságnak minősíti a cselekményt a törvény, így annak önálló tettese az életben maradt kihívó lesz. A német szövegváltozat szóhasználata alapján tettes csak férfi lehet.¹⁰⁰

Az 1795. évi tervezet párbaj-definíciója is szükségképpen többes közreműködést feltételez, a kiállással befejezett lesz a cselekmény. A minősített eseteknél a sértő vagy a halált okozó az önálló tettes, sui generis büntetendő viszont a kihívó, ha a párviadalra végül nem kerül sor.¹⁰¹

Az 1830. évi tervezetben is a kihívás és a párbaj megkezdése büntetendő, tehát itt is két tettes lesz, a kihívót súlyosabban rendeli büntetni. Sérüléssel vagy halálos eredménynél önálló tettesesség lehetséges csak.¹⁰²

Az 1843. évi javaslat teljes mértékben szakít a korábbi kodifikációs termékekben lefektetett elvekkel, a párbajra kihívást és a küzdelem megkezdését egyáltalán nem szankcionálja, kizárólagosan élet és testi épség elleni cselekménynek fogja fel. Ennek alapján csak a sérülés okozója lehet önálló tettes, sőt a segédekre vonatkozó szabályozás alapján a sérülést okozó segéd is önálló tettes lesz.¹⁰³

Kövy előadásiban kihívó és kihívott szerepel elkövetőként, amennyiben nem történt sérülés, akkor csak a kihívó büntetendő, halálos eredménynél a kihívott önálló tettese az emberölésnek.¹⁰⁴

Szlemenics összes könyvében leszögezi, hogy a párbaj két ember harca, tehát szükségképpen többes közreműködéssel valósítható meg, a halálos eredményű kettős viadal

⁹⁶ FABRICZY 1819, 76. p. (62).

⁹⁷ SZOKOLAY 1848, 340. p.

⁹⁸ KASSAY 1848, 30. p. (5).

⁹⁹ OSZVALDT 1864, 7–8. pp.; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114–115. pp.

¹⁰⁰ JOSEPHINA 1788, 51–52. pp., 105–109. §; JOSEPHINA 1998, 244. p., 108. §; SONNLEITHNER 1787, 228. p. (107).

¹⁰¹ CODEX 1807, 66. p., 1–2. §; HAJDU 1971, 474. p., 1–2. §.

¹⁰² OPINIO 1831, 352–353. pp., 1. §, 3. §.

¹⁰³ JAVASLAT 1843, 42. p., 175–176. §.

¹⁰⁴ KÖVY 1814b, 34–37. pp. (42).

viszont már gyilkosságnak minősül. Az 1827. évi és az utolsó latin változatában a halálos eredmény esetén a rokoni kapcsolatban levő rokongyilkosságért kell felelősségre vonni. A magyar változatokban már nem kifejezetten rokongyilkosságot, hanem a tettes és a passzív alany egymáshoz viszonyított helyzetét említi.¹⁰⁵

Fabriczy kötetében összekapcsolódik a becsületsértő magatartás és az abból következő párbaj, így kétféle elnevezést használ: sértő (kihívott) és sértett (kihívó). Amennyiben kétségtelen, hogy a kihívott becsületsértő magatartása megelőzte a párbajt, akkor a kihívottat kell büntetni ha nem jár sérüléssel a küzdelem. Ha sérülés vagy halálos eredmény következik be, akkor a kétségtelenül becsületsértő kihívott szándékos, a kihívó (sértett) pedig gondatlan elkövetésért felel. Fordítva kell büntetni az elkövetőket, ha nem előzte meg a kihívott részéről becsületsértés a párbajt. A szabályok megszegőjét pedig orgyilkosként kell felelősségre vonni attól függetlenül, hogy megsértette-e becsületében a másik felet vagy sem.¹⁰⁶

Szokolay felfogásában is szükségképpen többes közreműködéssel valósítható meg a cselekmény, nem tesz különbséget a vívó felek között.¹⁰⁷

Kassay is két személy küzdelmének tekinti a párbajt, így szükségképpen két tettessel kell számolni. Szlemenicshez hasonlóan jelentőséget tulajdonít a köztük levő viszonyoknak.¹⁰⁸

A tettesek vonatkozásában a vizsgált források négy kategóriába sorolhatóak. A párbajt önmagában nem büntető és nem is definiáló 1843. évi tervezetben az eredményekhez igazodva csakis önálló tettesség képzelhető el. Ahol megjelenik a definíció, vagy az adott forrás nem csak élet elleni cselekményként fogja fel a párviadalt, ott három megoldással találkozhatunk. Szokolay és Kassay nem tesz különbséget a két fél között, az 1752. évi pátens, a Josephina, az 1795. évi és 1830. évi tervezet mindkét párbajozót bünteti, azonban a kihívottat súlyosabban. Fabriczy és Kövy viszont súlyosabb eredmény nélküli párviadalnál a kihívót (sértőt) rendeli csak büntetni.

IV.3.2. Részesek

Az 1752-es pátens külön megemlíti a segédeket, valamint a lehetséges fizikai és pszichikai bűnsegédeket, akik tanáccsal vagy támogatással elősegítették a párbajt.¹⁰⁹

A Josephina a „részes-társak” kategóriáján belül két nagy csoportot különböztet meg, a szekundánsokat, valamint a bajra való kiállást vagy a kihívás elfogadását előmozdítókat, ilyennek tekintve azokat is, akik megvetéssel fenyegették a kiállni nem akaró felet.¹¹⁰ A segédek bűnsegédi magatartást fejtenek ki, az előmozdítók akár felbujtónak is tekinthetők. A megvetéssel fenyegetés pedig egy speciális – a források alapján – tipikus rábíró magatartást jelent.

¹⁰⁵ SZLEMENICS 1817, 122–123. pp. (80); SZLEMENICS 1827b, 132. p. (70); SZLEMENICS 1833, 132. p. (70); SZLEMENICS 1836, 128–129. pp. (72); SZLEMENICS 1847, 109–110. pp. (74).

¹⁰⁶ FABRICZY 1819, 76–77. pp. (62).

¹⁰⁷ SZOKOLAY 1848, 339. p.

¹⁰⁸ KASSAY 1848, 30. p. (5).

¹⁰⁹ OSZVALDT 1864, 7; MOL C 11 PCP-23-I-129, 114. p.

¹¹⁰ JOSEPHINA 1788, 53, 110–111. pp. §; SONNLEITHNER 1787, 236. p. (111).

Az 1795. évi tervezet megoldása a részesek vonatkozásában követi II. József törvénykönyvét, a segédek, a kihívásban vagy annak elfogadásában közreműködőket, valamint a megvetéssel párbajra ösztönzőket rendeli büntetni.¹¹¹

Az 1830. évi tervezet csak a büntetési tétel meghatározásánál emeli kik külön a szekundánsokat, előtte valamelyik párbajozónak segítséget nyújtóként jelöli a lehetséges bűnsegédek. Külön felbujtói magatartást nem tartalmaz a szöveg, elhagyják a korábbi tervezetben kiemelt rábírási formát.¹¹²

A párbajsegédek kapcsán az 1843. évi tervezet igen sajátos rendelkezéseket tartalmaz, két esetben büntetendő a magatartásuk. Amennyiben ők maguk valakit orozva megsebesítettek, akkor tettesként felelnek testi sértésért. Ezen kívül akkor szankcionálható a magatartásuk, ha a feleket a párviadal kezdésére ingerelték és ebből sérülés vagy halálos eredmény származott.¹¹³ Utóbbi cselekmény felbujtási magatartás, tehát úgy tűnik, hogy a szekundánsok szokásos tevékenységét, amely bűnsegédi magatartást fog át, nem rendeli büntetni a jogalkotó.

Szokolay szerint, ha már sor kerül a párbajra, akkor a segédek közreműködése inkább hasznosnak tekinthető, mert óvnak a szabályok megsértésétől. A württembergi és a szász kódex nyomán csak akkor büntetné a párbajsegédek, ha ösztönzést nyújtottak a párbajra, ha megpróbáltak békíteni, akkor inkább fel kell menteni őket.¹¹⁴

Kövy, Szlemenics, Fabriczy és Kassay nem tesz említést a segédekről és nem is tesz utalást részesi magatartásokra.

V. A párbaj szabályozási változatai a hazai büntetőjogban

Az elemzés eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a hazai büntetőjogi felfogásban a 18. század közepétől – két kivételtől (Gochetz, Vuchetich) eltekintve – a párviadal büntetendő cselekményként jelen van. Az utalás rövidsége miatt Huszty, Bodó és Henfner szövege nem illeszthető be egy rendszerbe, így vizsgált forrásokban négyféle szabályozási modell mutatható ki:

1. A párviadal átmeneti bűncselekmény az élet elleni és a testi épséget sértő bűncselekmények között, a párbajra mint szituációs elemre tekintettel különíti el a jogalkotó, azonban visszautal az ölési cselekményekre és a testi sértésre. A felek előzetes meg egyezése és a szabályoktól való eltérés alapján határozza meg a bűnösségi alakzatokat. Ebben a koncepcióban a párbaj önmagában nem büntetendő, így a cselekmény kizárólag individuális jogtárgyat (élet, testi épség) sért, materiális bűncselekmény, és kizárólag önálló tettes valósíthatja meg. Az 1843. évi javaslat ezt a kevésbé indokolható és a kódex egészébe nehezen illeszkedő megoldást választja.

2. A párbaj állam elleni bűncselekmény, azonban az eredmények miatt az élet és testi épség elleni bűncselekményekkel mutat kapcsolatot. A küzdelem is büntetendő, szűk-

¹¹¹ CODEX 1807, 66. p., 1–3. §; HAJDU 1971, 474. p., 1–3. §.

¹¹² OPINIO 1831, 352–353. pp., 2–3. §.

¹¹³ JAVASLAT 1843, 42. p., 176. §.

¹¹⁴ SZOKOLAY 1848, 340. p.

ségképpeni többes tettességgel valósítható meg az alapeset, a minősített esetek a vélelmezett csekélyebb bűnösség miatt kisebb büntetést vonnak maguk után, mint az emberölésnél vagy a testi sértésnél. Ez a külön szabályozás racionális indokát figyelembe vevő felfogás Szokolay kötetére jellemző.

3. A párviadal összekapcsolódik a kiváltó becsületsértéssel, ennek megfelelően az élet és testi épség, a jogszolgáltatás rendje és a becsület egyszerre képezi ennek a bűncselekmény-komplexumnak a jogi tárgyát. A kihívás „jogosságához” igazodik, hogy melyik felet miért és hogyan lehet büntetni, sőt itt egy sajátos bűnösség-felfogás is felmerül. Fabriczy Sámuel ezzel a koncepcióval próbálja a jogalkotás hiányosságait kipótolni.

4. A párhaj két – forrásonként eltérő hangsúllyal jelen lévő – jogi tárggyal rendelkező bűncselekmény, így az emberi élet és testi épség mellett az állam szabályos működését, az igazságszolgáltatás rendjét is védelem alá helyezi. Ebből következik, hogy a párviadalra kiállás is büntetendő, így immateriális az alapesete. Szükségképpeni többes közreműködéssel valósítható meg, a források a kihívót minden esetben és súlyosabban rendelik büntetni. A sértő eredménnyel járó minősített esetek részben az élet és testi épség elleni bűncselekményekhez igazodnak, de a büntetések a sértett beleegyezése miatt általában enyhébbek. Ezt a koncepciót követi etatista alapállásból az 1752. évi pátens, a Josephina, az 1795. évi és az 1830. évi tervezet, inkább az individuális jogi tárgy védelmére koncentrált viszont Szlemenics, Kövy és Kassay.

A fenti csoportosítás alapján megállapíthatjuk, hogy a párviadal az élet és testi épség elleni bűncselekmények között rendszeridegen, ugyanis nemcsak a védett jogi tárgya tér el, hanem a tényállás felépítése, helyenként a bűnösségi koncepció és az elkövetőkre vonatkozó szabályok is különböznek. A vizsgált források arra utalnak, hogy a hazai büntetőjogi felfogás az állam jogszolgáltatási monopóliumának védelmére hivatott tényállásnak tekinti a 19. század közepéig a párhaj.

BEKE MARGIT

Serédi Jusztinián munkálatai a Codex Iuris Canonici és a Fontes kiadása körül – levelezése alapján

Serédi Jusztinián a világegyház számára jelentős munkásságot fejtett ki az Egyházi Törvénykönyv 1917-es kiadása körül és forrásainak összegyűjtésével. Ebben a nagy horderejű munkában újabb adatok szerint Csernoch János esztergomi érseknek (1912–1927) a szerepe is jelentős volt.¹ Most mégis Serédivel foglalkozunk inkább a munkák ütemezésével kapcsolatban, semmint a törvényekkel, hiszen az a jogászok tiszte. Számunkra jelenleg levelezése és egyéb megjegyzései érdekesek.

Az ezzel kapcsolatos iratanyagot Pannonhalmán őrzik. Serédi hercegprímásként végrendeletében meghagyta, hogy római tartózkodásával kapcsolatos levéltári anyagát adják át a Pannonhalmi Levéltárnak. Így került be az 1917-es Kódex anyagának teljes cédula katalógusa², amelyek között kézzel írott cédulái, bullariumok szétszedett lapjai, az Acta Apostolicae Sedis néhány száma található többek között.³ Serédi naplót vezetett munkájáról, amely Bánk József kezében volt. Emellett az igen értékes forrás mellett a levelezések is érdekesek, amelyek alapján a jogforrások kiadásának ütemét figyelemmel kísérhették a bencés rendtársak.

¹ Csernoch János (Szokolca, 1852. jún. 18. – Esztergom, 1927. júl. 25.) bíboros, hercegprímás, érsek. – A Pázmáneum növendéke volt. 1874-ben szentelték pappá, majd az Augustineumban tanult tovább. 1879-ben: az esztergomi teológia tanára. 1888-ban irodaigazgató, nov. 27-én esztergomi kanonok. 1908-ban csanádi megyéspüspök, 1911-ban kalocsai érsek, 1912. nov. 20-tól esztergomi érsek, 1914-ben bíboros. Vö.: ERDŐ PÉTER: *Csernoch János szerepe az 1917-es kodifikációban*. In: Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. A Vatikáni Kiállítást Előkészítő Bizottság, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett történész konferencia előadásai 2000. máj. 4–5. = *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis* I. Szerk.: Beke Margit. Budapest 2001. 199–203. pp.

² Itt is szeretném köszönetemet kifejezni dr. Csóka Gáspár levéltárigazgató úrnak szívélyes és megbecsülhetetlen segítségéért kutatásom idején.

³ Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár (a továbbiakban PaBFL)

Serédi György⁴ Deákiban született 1884-ben, ahol olyan kiváló bencés szerzetesekkel találkozott, mint például Gulyás Elek⁵ és Wargha Samu.⁶ Hatásukra hamar megérlelődött benne a szerzetesi hivatás gondolata. Elemi iskolája után a pozsonyi királyi katolikus gimnáziumba járt. 1901. augusztus 6-án öltötte fel a bencések öltözkését, és rendi neve Jusztinián lett. Főapátja Fehér Ipoly,⁷ Rómába küldte 1904 őszén teológiai tanulmányainak végzésére. A San Anselmon folytatott tanulmányai során egyik bencés tanára Pietro Bastien egyházbíró volt és a fiatal bencést a kánonjog felé irányította. A tanulmányok befejezése után Pannonhalmán Kohl Medárd⁸ egykori bencés, esztergomi segédpüspök szentelte pappá 1908. július 14-én.

Még ez év őszén visszatért Rómába, és már az 1909-es konzultorok között szerepel a neve.⁹ Emellett a San Anselmo egyetemen órákat tartott egyházbíróként. Mivel a főapát egy évre engedte el Pannonhalmáról, így 1909-ben hazatért, 1910-ben viszont újra Rómában találjuk.¹⁰

Az előzményekhez tartozik, hogy X. Szent Pius pápa (1903–1914)¹¹ 1904. március 19-én közzé tette az *Arduum sane munus* motu proprio-jaival az Egyházi Törvénykönyv megalkotásának szándékát.¹² Merry del Val¹³ bíboros szerint megválasztása után két

⁴ Serédi Jusztinián György OSB (Deáki, 1884. ápr. 24. – Esztergom, 1945. márc. 29.) bíboros hercegprímás, érsek. A CIC kodifikáló bizottságának tagja. 1918-ban a hadifoglyok tábori lelkésze. 1920-ban főapáttá választották. 1920–27 között Rómában rendi prokurátor és a vatikáni magyar követség egyházbíró tanácsosa. 1927. nov. 30-án esztergomi érsek, dec. 19-én bíboros. 1937–1939 között a kassai és roznányi apostoli adminisztráció kormányzója. 1941-ben egyházmegyei zsinatot tartott. 1944-ben több ízben tiltakozott a zsidókkal való bánásmód miatt. Érseki kinevezéséig pályafutását lásd: KELEMEN KRIZOSZTOM: *Dr. Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása, esztergomi érsek*. In: Prímás-Album dr. Serédi Jusztinián Magyarország bíbornok hercegprímása tiszteletére. Szerk.: Az Országos Katolikus Szövetség. Budapest, 1928. 19–32. pp.

⁵ Gulyás Elek Kálmán OSB (Szentmárton, 1831. okt. 18 – Celldömölk, 1906. jun. 23.) gimnáziumi tanár. A rendbe 1848-ban lépett be, ahol 1854-ben fogadalmat tett. 1855. júl. 25-én szentelték pappá. 1877-ben Deákiban lelkész, 1899-ben Dömölkön házgondnok.

⁶ Wargha Samu Boldizsár OSB (Tósnárasd, 1844. jan. 6. – Zalaapáti, 1927. jan. 20.) alperjel. A rendbe 1862-ben lépett be, 1868-ban tett fogadalmat. 1869. júl. 25-én szentelték pappá. 1899-ben Deákiban lelkész, 1915-ben Zalaapátiban perjel.

⁷ Fehér Ipoly Kálmán (Ipolyvisk, 1842. ápr. 11. – Pannonhalma, 1909. okt. 27.) pannonthalmi főapát. 1858-ban lépett a rendbe, 1865-ben szentelték pappá. Tanár lett. 1885-ben tanulmányuton volt Bajorországban, 1892-ben Szerbiában és Bulgáriában. 1892-től pannonthalmi főapát élete végéig.

⁸ Kohl Medárd (Radafalva, 1859. nov. 5. – Esztergom, 1928. jan. 15.) samosatai c. püspök, – esztergomi segédpüspök. 1877-ben belépett a bencés rendbe. Pappá szentelték 1885. július 25-én. Vaszary Kolos bencés főapát mellett 1888-tól titkár, és amikor Vaszary Kolos esztergomi érsek lesz, 1891-ben Esztergomba vitte magával titkáráként. A pápa 1900. december 17-én esztergomi segédpüspökké és samosatai c. püspökké nevezi ki. 1900. december 27-én Rómában szentelik püspökké.

⁹ BÁNK JÓZSEF: *Serédi bíboros fiatal éveei Rómában 1908–1927*. H. é. n. (a továbbiakban BÁNK 1927.) 11. p. Hivatkozik a Gerarchia Cattolica 1909. évfolyamának 447. p.-ra

¹⁰ BÁNK 1927, 15. p.

¹¹ X. Pius, Giuseppe Melchiorre Sarto (Riese, 1835. jun. 2. – Vatikán, 1914. aug. 20.) 1875-ben trevisoi székesegyház kanonoka, 1884-ban Mantova püspöke, 1893-ban Velence bíboros pátriárkája. 1903. aug. 24-én választották meg pápának és ekkor vette fel a X. Pius nevet. Vö.: BATTISTA MONDIN: *Pápák enciklopédiája*. Budapest, 2001. (a továbbiakban P E) 639–651. pp.

¹² ASS 36.1903–1904. 551. p. BÁNK 1984, 808. p.

¹³ Merry del Val Zulueta, Rafaele (London, 1865. okt. 10 – Róma, 1930. febr. 26.) bíboros, államtitkár. Atyja spanyolországi nagykövet volt Londonban. 1888-ban szentelték pappá, 1897-ben Kanada apostoli delegátusa, 1899-ben Rómában a nemesi akadémia igazgatója. 1900-ban niceai c. érsek. 1903-ban X. Pius államtit-

vagy három nappal már felvetette a kánonjog kodifikálását.¹⁴ A munkálatokat a pápa személyesen felügyelte, de kiadása már utódjára várt. Merry del Val 1903-ban a konklávétitkára volt és a megválasztott X. Pius pápa megkedvelte és hamarosan államtitkárrá nevezte ki, majd ez után, 1903. november 12-én bíborossá kreálta és címtemplomául a Szent Praxedist rendelte.¹⁵ X. Pius az egyik legnagyobb reform pápának tartják tevékenysége és életszentsége folytán. 1951-ben ezért boldoggá, 1954. május 29-én szentté avatták. A kodifikációs feladat elvégzésére hármass bizottság létesült: *coetus consultorum* (kánon tervezetek készítői), *coetus collaboratorum* (megyéspüspökök és azok, akik az egyetemes zsinaton jelen lehetnek), és *coetus codificatorum* (kardinális bizottság 16 taggal).

A kodifikáció 1903-tól tartott, amibe később Serédi Jusztinián bekapcsolódott. Ebben ismét a bencés rendnek volt szerepe. A kodifikációt Pietro Gasparri¹⁶ irányította és konzultori minőségben mellette volt Bastien, aki erre a posztra maga helyett Serédit ajánlotta 1908-ban. A konzultor feladata volt, hogy minden kánonhoz a forrásokat felkutassa.

Az előkészítés 1914-ig tartott, de ekkorra már meghalt X. Pius. Utódja XV. Benedek pápa (1914–1922)¹⁷ lett. Elődjének erőfeszítését folytatta a kódex összeállítása terén is.

Serédi Jusztinián ez alatt az idő alatt a bencések központi rendházában lakott. Amikor 1915-ben az olaszok hadat üzentek a központi hatalmaknak, Gasparri már bíborosként és államtitkárként május végén, a saját kocsiján vitte Serédi Jusztiniánt a Vatikánba, nehogy internálják az ellenségnek számító magyar bencést.¹⁸ A vatikáni „fogságban” két és fél évet töltött.

1915. december 28-án kelt levelében arról írt, hogy május vége felé költözhetett be a Vatikánba. Az államtitkár engedélyével írhat ekkor. Az augusztusi levele óta „talán közelebb jutottunk a várva várt békekötéshez, de azért még úgy hiszem, hosszú ideig itt kell maradnom a Vatikánban. Ki gondolta volna, hogy immár teljes 7 hónapja ki nem mozdulok a Vatikánból?...Napirendem olyan, mint augusztusi levelemben megírtam. Életem kissé egyhangú. Az a szerencse, hogy nagy elfoglaltságom miatt nem unatkozom. Szinte repülnek a hetek, hónapok. Aztán meg az általános helyzetet illetőleg minden fontosabb dologról jól vagyok értesülve, ami szintén reményt ad s kitartásra ser-

kára, majd bíboros. 1914-ben XV. Benedek megválasztásakor lett a Szent Officium titkára. Boldoggá avatása folyamatban van. Vö.: DIÓS ISTVÁN: *Merry del Val Raffaele*. In: MKL VIII. 979. p. RITZLER, REMIGIUS – SEFRIN, PRIMINIUS: *Hierarchia Catholica*. 1730. V–IX. Padova 1958. IX. 8. p., Schem. 1929. XIV. p.

¹⁴ P E 644. p.

¹⁵ KRAMER VON REISSWITZ, CRISTA: *A pápacsinálók. A bíborosok és a konklávét*. Ford.: Derék Gyéza. Magyar Könyvklub. [Budapest, 2002] 216. p.

¹⁶ Gasparri, Pietro (Capovalazzo di Ussita, 1852. máj. 5. – Róma, 1934. nov. 18.) bíboros, államtitkár. Rómában szentelték pappá 1877. márc. 31-én. 1898. febr. 12-én cesareai c. érsek, márc. 6-án szentelték püspökké. Ez után Peruban apostoli delegátus. 1901-ben a Római Kuria titkára. 1907. dec. 19-én bíboros. 1914. okt. 13. államtitkár. 1916. dec. 4-én kamerlengő. 1917. okt. 18-án a Kódex és Kánonjogi Pápai Bizottság elnöke. 1930-ban lemond az államtitkárságról és a bizottsági tagságáról. 1934. nov. 18-án kamerlengőként halt meg.

¹⁷ XV. Benedek, Giacomo Paolo Battista Della Chiesa (Pegli 1854. nov. 21. – Vatikán 1922. jan. 22.) A madridi nunciaturán titkár, Rampolla államtitkár helyettes. 1907-ben Bologna érseke. 1914-ben bíboros. 1914. aug. 31-én pápa. Ekkor vette fel a XV. Benedek nevet. Vö. P E 651–656. pp.

¹⁸ BÁNK 1927. 14. p.

kent. Pusztán az aggasztott eddig, hogy Pannonhalmáról és Deákiból semmi hírt sem kaphattam. Most azonban e tekintetben is javult a helyzet...befejezték e már az építkezést Pannohalmán; hogy voltak megelégedve az Abbas Primas úr pannonhalmi látogatásával;¹⁹ ...Ha esetleg a római kúriánál elintézendő ügy merülne fel, de különben is bármikor írhat Méltóságos Főapát Úr²⁰ a bécsi nunciatúra útján.” A vegyes házasság akadályát alóli felmentés joga 1916. jan. 25-én lejár, ezért azt meghosszabbíttatja. Levelében Deákiba szóló levelet mellékel, amit szüleikhez kér eljuttatni. Kiderül az is, hogy a főapát továbbította a válaszleveleket a Vatikánba, ahonnan Gasparri államtitkár útján kézbesítik neki. Gasparrinak a bécsi pronuncius, Teodoro Valfré útján tanácsos küldeni e leveleket. Ír a háborús hangulatról is. Megállapítja, hogy akik 7 hónappal ezelőtt a háborút megéljenezték, most már tagadják, hogy háborúspártiak voltak, és szidják, átkozzák azokat, akik ezt akarták. A drágaság igen nagy, az élelmiszerek, szövöttárúk, bőr, gyapjú stb. mind méreg drága. Levele végén békét, boldog újévet kíván a főapátnak és minden kedves rendtársának.²¹

A Vatikánból a levelezés Teodoro Valfré di Bonzo²² c. érsek bécsi nuncius útján lehetséges, és így történtek a levelek küldése és fogadása is, aki 1916 óta viseli ezt a tisztséget.

1916. ápr. 2-án kelt levele igazolja, hogy megkapta szüleinek és a főapátnak a választ. A főapát a *mixta religiora* vonatkozó *triennálisok*²³ már a kezében voltak, azonban Flóris és János növendékek ünnepélyes fogadalmi tételének ügyében is kérvényt kellett beadni a Szerzetesek Kongregációjához, amelyre még nem érkezett meg a válasz. Azt is kéri Merry del Val bíboros, hogy a Szent Officium titkárságának kimutatást küldjön a főapát az utolsó három évben kiadott felmentésekről. A Szerzetesi Kongregáció nem akar eltérni attól a gyakorlattól, hogy minden kis felmentés ügyben megkérdezi az abbas primas, illetve ennek delegátusát P. Pétert. Egyszerűbb, ha ő maga megy el személyesen a kongregációhoz, mert különben így járnak el. E tekintetben a pápa megadta mindazt a jogot P. Péternek, hogy az abbas primas által exequálendő²⁴ iratokat P. Péter exequálhassa. Serédi munkája halad, sorai szerint: „Kell is iparkodnom, mert a folyó év végén, vagy a jövő év elején alighanem promulgálják²⁵ az új törvénykönyvet. A jegyzetek olyanok lesznek, mint az eddigi tervezetben voltak. Az idézetek teljes szövegét majd

¹⁹ PaBFL Főapáti iratok 106/1916. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból 1915. dec. 28. ehhez lábjegyzetet fűz levelében Serédi e szavakkal: Az Abbas Primas úr így ír erre vonatkozólag 1915. dec. 15-én keltezett levelében: „Im August habe ich zwei sehr schöne Tage in Pannonhalmá zugebracht, die mir unvergesslich sein werden. Man hat mir so viel Liebe erwiesen” vagyis: augusztusban két szép napot töltöttem Pannonhalmán, amelyek számomra felejthetetlenek. Sok szeretetet tapasztaltam.

²⁰ Ekkor a pannonhalmi főapát Hajdu Tibor Vendel OSB (Pakod, 1858. okt. 22. – Pannonhalmá, 1918. okt. 21.). 1874-ben lépett a bencés rendbe. Innsbrucki tanulmányai után 1879-ben tett ünnepélyes fogadalmat. 1881-ben szentelték pappá. 1882-től a pannonhalmi főiskolán tanár. 1910–1918 között pannonhalmi főapát.

²¹ PaBFL Főapáti iratok 106/1916. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból 1915. dec. 28.

²² Teodoro Valfré di Bonzo (Cavour 1853. aug. 21. – Róma, 1922. jun. 25.) 1876. jun. 10-én szentelték pappá. 1884-ben apostoli delegátus Costa Rica-ban. 1885. márc. 27-én szentelték c. püspökké, 1905-ben Vercelli érseke, 1916-ban ausztriai apostoli nuncius, 1916-ban trapezusi c. érsek. 1919. dec. 15-én bíboros, 1920-ban Szerzetesi Kongregáció prefektusa.

²³ Vegyes házasságot jelent. A pannonhalmi főapát területtel rendelkezett és joga volt szentszéki ügyek lebonyolítására is. Ezeket a facultasokat három évre adta meg a Szentszék, amelyeket meg kellett hosszabbítani.

²⁴ ügyintézés

²⁵ nyilvános kihirdetés

csak az után adjuk ki. Ő Eminenciájával többször beszélünk Pannonhalmáról. Nagyon tetszett neki, hogy a legutolsó névtárban az én nevem Pannonhalmán szerepel. Azt mondta, hogy ez a csekélység is nagy prudenciára vall.”

A levélben olvasható a háborúra való reagálása az olaszoknak. „A háborút már itt is megunták. A napokban a sz. kereszt tiszteletére óriási népsokaság zárandokolt a Sz. Péter templomába. Az egyik napon százezerre teszik a hívek számát. Tekintve, hogy idegenek most nincsenek Rómában, s hogy hétköznapról van szó: igazán szép eredmény. Róma lakosságának ötödrésze hétköznap a templomban! Erről a vallásos tüntetésről a szabadkőművesek lapja (*Messaggero*) egy árva szót sem szól. Csakhogy mások meg hozzák a jó hírt; megemlítik azt is, hogy magas rangú katonatisztek is odajárultak a sz. kereszthez. Vajha maradandó volna ez a buzgóság, vajha tettekben is megnyilvánulna!”

Serédi a jogász szemléletével gondolkodott a rendben is. A bencés rendben ugyanis az volt a szokás, hogy a rendtagok felszentelés után negyedévenként meghatározott összeget, rátát kaptak, amiből könyveket, utazást, ruházkodást, napi szükségleteiket fedezhették, szükség esetén rokonaikat segíthették, jótékonykodhattak.²⁶ Egyéb ellátásért, reverendáért természetesen nem fizettek. Ez mindenkinek egyforma volt, az előjárónak alkalmanként elszámoltak. Nem volt un. *vita communis*, hogy mindent természetben kaptak volna, vagy az előjáró fizette volna pl. az utazást, könyvet. (A főiskolai tanárok viszont a Főkönyvtárnak adhattak javaslatot, hogy a könyvtár mit vásároljon meg, s azt esetleg évekig, élethosszig használhatták). A növendékek beöltöztéstől a felszentelésig mindent természetben kaptak a Házgondnokságtól a közvetlen előjárójuk engedélyével. Serédi tehát kéri a főapátot, hogy az 1915. évi háromnegyed év elmaradt rátáját, 1125 koronát utalja át édesapjának Deákiba. Az 1916. évi maradjon Pannonhalmán. A levél margóján csillaggal jelölte meg Weber Jácint,²⁷ hogy megtörtént. A levél végén gratulál Hajdú Tibor főapát névnapjára, és szeretettel köszönti a rendtársakat is.²⁸

Serédi 1916. augusztus 6-án ismét ír: „Igaz ugyan, hogy sokat nem írhatok, de mégis írok, mert jól esik – legalább levél útján – kijutnom 15 hónapos fogságomból. Dehát milyen kellemes az én helyzetem a szegény fogoly katonakéhoz képest! Ha ezt meggondolom, s különösen, ha arra a magasabb szempontra is gondolok, hogy némileg én is hozhatok valamelyes áldozatot a nemzeteket sújtó isteni Gondviselés megengesztelésére: könnyen viselem különösen szabadságom megszorítását. Hozzá minden oldalról csupa figyelemben részesülök, a mi szintén megkönnyíti helyzetem. Egészség tekintetében sem panaszkodhatom. Így azután munkám is halad előre. Július végén készítettük el a kódex utolsó előtti kiadását sub secreto. A legközelebbi kiadás már nyilvános lesz. Talán karácsonyra el is készül. A promulgálás után azonban csak egy év múlva lép hatályba – a jogforrások összeállítását már befejeztem. Most javában czédulázom és rendezem az idézeteket. Kb. 25 ezer czédulám lesz! Egy kis türelem kell hozzá. Hozzá P. Péter sem dolgozhat annyit a kodifikálásban, mint szeretném, mert szegényt minden ügyesbajos dolgokkal zaklatják a rend apátságai. Sokszor meglátogat engem is; elhozza az Anzelmiánumból, amire épen szükségem van. Már jó sereg könyvem ideszállította.

²⁶ Csóka Gáspár úr szíves közlése alapján

²⁷ Weber Jácint Péter (Nagykikinda, 1876. dec. 26. – Budapest 1939. júl. 26) 1892-ben öltözött be, 1899. júl. 2-án szentelték pappá, 1910–1916 között főapáti titkár és főjósággkormányzó. Vö.: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára 1802–1986*. (Összeáll.: BERKÓ PÁL–LEGÁNYI NORBERT.). H. é. n. 1067. sz.

²⁸ PaBFL Főapáti iratok 106/1916. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból 1916. ápr. 2.

Méltóságos Főapát Úrnak, valamint a pannonthalmi rendtársaknak őszinte tiszteletét küldi.

Különösebb újság nincs. Személyemet illetőleg mégis megemlítem, hogy nagycsü-törtökön jelen voltam Öszentsége miséjén és szentáldozáshoz is járultam. Ezt a ritka kegyet nem mertem volna reményleni néhány évvel ezelőtt. A Szentatyával különben most is sokszor beszélgetek a kertben. Néhányszor egyenesen ő jött oda, a hol épen olvasgattam. Mindig nagyon leereszkedő. Egy hónapja ebédre is meghívott – más asztalához. A dolog úgy történt, hogy a vatikáni patika igazgatójával²⁹ (= fogságom alatt szerzett jó barátom!) sétáltam a kertben. A pápa beszédbe ereszkedett velünk s kitudakolta az igazgatótól, hogy 25 éves jubileuma alkalmával adandó ebédre kiket hívott meg. Én nem voltam hivatalos, mert a bíbornok úrtól nehezen szabadulhatok. Mikor a pápa észrevette, hogy én nem vagyok a felsorolt hivatalosak között, azt mondta az igazgatónak, hogy a Jusztiniánt meg én hívom meg Ő is hivatalos. Így vettem részt az ünnepi ebéden pápai meghívásra.”³⁰

1917. március 10-én Az apostoli nunciushoz küld levelet a pannonthalmi főapát és kéri, hogy továbbítsa Gasparri bíborosnak a mellékelt leveleket. Egyet Gasparrinak címezve, hogy a Serédinek szóló levelet továbbítaná neki. Ezt bizonyára a bíboros megtette, mert nem található a levélben.³¹

A Kódex végül elkészült. XV. Benedek pápa 1917. pünkösdjén, május 27-én a *Providentissima Mater Ecclesia* kezdetű konstitúcióval hirdette ki az új Kódexet, amely 1918. május 19-én lépett hatályba. Címe: *Codex Juris Canonici Pii X. pontificis maximi jussu digestus, Benedicti papae XV. auctoritate promulgatus*. A kódex egy példányát 1917. június 28-án, Szent Péter és Pál ünnepének előestéjén Gasparri bíboros nyújtotta át a Szentatyának ünnepélyes külsőségek közepette. Ezt egy freskó megörökítette, amelyen Serédi is látható.³² Serédi az utolsó lapra a kéziratban ezt írta rá : „Finis. I. O. Gl. D” D. Justinianus Serédi, Roma in Aedibus Vaticani. XIII. Kal. Nov. 1917. „Gasparri ezeket írta rá: „Tibi gratulationes meas porrigo, etsi indigne P. C. Ad multos annos. Vale”.”³³

A napló szerint Serédi a következőről számol be: „1916. júl. 17-től nov. 21-ig cédulákat írtam (4 hónapon keresztül). 6 napig rendeztem a cédulákat. 1916. dec. 1-től 1917. jún. 29-ig (7 hónapon keresztül) forrásadatokat egyeztettem az 1916-os kódexkiadással. 6 napon keresztül a cédulák csoportosítása – 1917. július 4-től augusztus 7-ig a végleges szöveggel való összehasonlítás. 1917. augusztus 9-től október 20-ig a kinyomtatással kapcsolatos munkák”.³⁴

²⁹ Durchschein, Narcisso vatikáni főgyógyszerész.

³⁰ PaBFL Főapáti iratok. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból. 106/1916. Kelte Vatikán, 1916. aug. 6., Vö.: BÁNK 1927, 30. p.

³¹ PaBFL Főapáti iratok 106/1916. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból. 106/ 19165. A levél kelte 1917. márc. 17.

³² BÁNK 1962, II. 220. p., a fényképét közli a *Prímás-Album. Dr Serédi Jusztinián Magyarország bibornok hercegprímása tiszteletére*. Szerk.: Országos Katolikus Szövetség. Budapest 1928. 31. p.

³³ Idézi BÁNK 1962, II. 223. p. fordításban ezt jelenti: Vége. Mindenben dicsőíttessék Isten. Serédi Justinian, Róma, Vatikán 1917. nov. 13. Gasparri: Gratulációmát nyújtom át, Péter kardinális, bár méltatlanul. Számos évet. Isten Önnel. BÁNK 1927, 15. p.

³⁴ Idézi BÁNK 1984, 809. p.

A Kódex korrektúrájával kapcsolatos egy kedves anekdota, amit Kriston Endre³⁵ egri segédpüspök jegyzett fel. Kriston Endre ugyanis jelen volt az 1939. júniusában Rómába vezetett zárandoklaton, amikor Serédi hercegprímás az új pápához, XII. Piushoz az első magyar zárandoklatot vezette.³⁶ Kíséretében volt még Dudás Miklós³⁷ és Hász István³⁸ püspök. Kriston a bíboros termes kocsjában kapott fülkét és a társalgóban többnyire együtt voltak. A hercegprímás szinte kifogyhatatlan volt apró, derűs eseteknek az elbeszélésében. Többek között említette, hogy mikor az *Acta Apostolicae Sedis* szedését ellenőrizte, egyszer azt találta a próbaszedésben, hogy *haec sunt revolutiones*³⁹. Gondolkozott, hogy tréfaképpen ne hagyja-e így, de mégis jónak látta *resolutiones*⁴⁰-re javítani.

A Kódex kihirdetése tehát megtörtént, így Serédi pihenésre is gondolhat, hogy az után a forrásokkal tudjon bővebben foglalkozni.

1917. aug. 8-án ismét a Kódexről irt: „Nem hittem volna, hogy annyi ideig elhúzódik az új Codex jegyzetes kiadásának sajtó alá rendezése... Igaz ugyan, hogy most már csak a nyomda munkája van hátra, mert a jegyzetek gyűjtése és összehasonlítása befejeződött, de még ez a nyomdamunka is kb. 1 ½ hónapot vesz majd igénybe, úgy hogy voltaképpen csak szeptember végén leszek teljesen szabad. Most a körülmények nem engedik, hogy sokat írjak, sőt – sajnos azt sem, hogy választ kérhessek és kaphassak. Épen ezért nagyon kérem Méltóságodat, hogy jelen levelemre választ ne küldessen. Magamról most is csak annyit mondhatok, hogy Istennek hála – jól érzem magam; egészséges vagyok s munkám befejeztem. Összesen kb. 25–27 ezer citatum lesz a Codex jegyzetes kiadásában. – A citátumok teljes szövege csak később kerül nyomdába, mikor egy kis pihenés után ismét munkába foghatok. Galántára címzett mellékelt levelem kegyeskedjék a ft. Prior úrnak átadatni őszinte üdvözlétemmel s azon kéréssel együtt, hogy katonai jogcímigazolási bizonyítványom aláírni s a levelet postára adni szíveskedjék.”⁴¹

Miközben Serédi Jusztinián a kánonok forrásanyagával foglalkozik, XV. Benedek pápa 1917. szeptember 15-i *Cum iuris Canonici* motu proprio-jaival különleges bizottságot hozott létre a Codex Iuris Canonici hiteles magyarázatára.⁴²

³⁵ Kriston Endre (Kecskemét, 1877. ápr. 15. – Eger, 1960. máj. 3.) gerazai c. püspök. Egri egyházmegye pappá 1912-től egri érseki aulában tölti be a szolgálatot és irodaigazgató lesz. 1923-ban gerazai címre felszentelt püspök, egyúttal egri spirituális. 1943-ban Szemere Lajos egri érsek halála után káptalani helynök. 1945-ben börtönbe vetették.

³⁶ BEKE 2009, 74. p., PL. Meszlényi Zoltán hagyaték. 4. d. Hivatali működése. 7. Serédi életrajzhoz adatok. 1949.

³⁷ Dudás Miklós (Máriapócs, 1902. okt. 27. – Nyíregyháza, 1972. júl. 15.) görög katolikus megyéspüspök. A bazilita rendbe 1921-ben lépett be. 1924-ben a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke Rómában. 1927-ben szentelték pappá. 1932-ben a máriapócsi rendház főnöke, 1933-ban a magyarországi ág rendfőnöke. 1939. –ben hajdudorogi megyéspüspök. Május 14-én Máriapócson szentelték püspökké. 1944. jan. 2-től a munkácsi görög katolikus egyházmegye, 1946. okt. 14-én a miskolci exarchátus apostoli kormányzója.

³⁸ Hász István (Kisbér, 1884. dec. 22. – Einsiedeln, 1973. jan. 28) tábori püspök. A Pázmáneumban szentelték pappá 1908-ban. 1911-ben a bécsi Augustineumban tanult tovább. Ez után Győrött püspöki szertartó, teológiai tanár. 1929-ben tábori püspök, április 28-án Serédi Jusztinián szentelte püspökké és tábori püspök lett. 1944 után Ausztriában, majd Svájcban telepedett le.

³⁹ Ezek forradalmak.

⁴⁰ határozatok

⁴¹ PaBFL Főpáti iratok. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból. 106/1916. Kelte Vatikán, 1917. aug. 8.

⁴² P E 655. p., BÁNK 1984, 810. p.

Gasparri bíboros 1917. dec. 8-án levelet intézett a pannonhalmi főapáthoz. Ebben értesíti őt, hogy Serédi Svájcon keresztül utazik Bécsbe és onnan Magyarországra. Hálásan szól Serédiről, aki két éven át volt munkatársa, példásan épülésére szolgált mindenkinek és méltóan a bencés rendhez. Reméli, hogy hamarosan visszatér hozzá. A levelet a szokott úton Teodoro Valfré di Bonzo c. érsek bécsi nuncius útján továbbította, aki a két hordó borral azt továbbküldte köszöntésül az újév alkalmával.⁴³

Meszlényi Zoltán⁴⁴ Serédi Jusztiniánról irt kéziratot munkájában ez áll: XV. Benedek pápa 1917. június 29-én Péter és Pál apostolok ünnepén kelt *Providentissima Mater Ecclesia*⁴⁵ kezdetű körlevelével a Kodexet, illetve a benne foglalt törvényeket kihirdette. Serédi még december hatodikáig marad a Vatikánban. Előzőleg Olaszországon való átutazását a pápai államtitkárság előkészítette, s a jelzett napon vatikáni papírokkal felszerelve elhagyta Rómát. Miután a háború miatt közvetlenül Ausztria felé nem utazhattott, Svájcba ment. Az olasz hatóságok egy detektívet adtak melléje, aki elkísérte őt egészen a svájci határig.

Bár a központi hatalmak a háború alatt is mentesítették a papokat a katonaság alól, mégis 1918. április 20-án a pozsonyi katonai parancsnokság a pannonhalmi főapáthoz⁴⁶ táviratot küldött. A parancsnokság távirata értelmében az „Orosz hadifogságból hazatérők lelki gondozása céljából megbízható ügyes lelkészre, aki egyúttal olasz hadifoglyok lelki gondozását is képes ellátni sürgös szükség van. Ezért javaslom Serédi György tartalékos pannonhalmi póttartalékos lelkész sürgös távirati választ kérek vajon behivatása ellen kifogás felmerül-e.” Bizonyára a főapát nem emelt kifogást ellene, mert április 22-én *Kvják Rafael* cs. és kir. tábori főpap a főapátságtól kéri Serédinek a felszentelési és működési bizonyítványát, mert tábori lelkésszé való kinevezéséhez ezek szükségesek. Hajdú Tibor főapát válasz levelében kifejti, hogy „Serédi majdnem három éves szakadatlan erős munka után mostanában jött haza Rómából s pihenésre van szüksége. De ha már nincs, elmehet.”⁴⁷

Tehát Serédit sikerült a hatóságok előtt úgy feltüntetni, mint aki valójában Pannonhalmán tartózkodik az említett névtár szerint. 1917. év végével valóban sikerült szabadságra haza jönni, amely még 1918. áprilisban is tart. Ez után tábori lelkészi feladatra, Esztergom Kenyérmezőre küldik a fiatal jogászt.⁴⁸

⁴³ PaBFL Főapáti iratok 43/1918. A levél kelte 1917. dec. 8.

⁴⁴ Meszlényi Zoltán Lajos (Hatvan 1892. jan. 2. – Kistarcsa 1951. márc. 4.) sinopei c. püspök, esztergomi segédpüspök. 1929-ben gondnok, 1930-ban irodaigazgató, 1931-ben esztergomi kanonok, 1934-ben a Prímási Főszentszék bírójá, 1936-ban irodaigazgatói tisztségétől felmentve prímási és érseki oldalkanonok, 1937-ben a Kassa-rozsnói Apostoli Adminisztratura apostoli adminisztrátor általános helynöke, 1939-ig. 1937. okt. 1. sinopei püspök és esztergomi segédpüspöki kinevezése, okt. 28. püspökké szentelése. 1940-ben a Prímási Főszentszék bírójá, 1941-ben lekeri apát, 1944-ben nógrádi főesperes, 1946-ban az Érseki Főszentszék officialisa. 1950. jún. 17. káptalani helynök, 1950. jún. 29-én esztergomi palotájában letartóztatják. Kistarcsán tartják fogva. 1951. márc. 4. a Mosonyi utcai kórházba szállítás közben elhunyt. 1951. márc. 10. temették el.

⁴⁵ 1917. jún. 29., de 1918-ban lépett hatályba.

⁴⁶ Hajdú főapát. Hajdú Tibor Vendel, OSB (Pakod, 1858. okt. 22. – Pannonhalma, 1918. okt. 21.) pannonhalmi főapát. 1874.-ben lépett a bencés rendbe. Innsbrucki tanulmányai után 1879.-ben tett ünnepélyes fogadalmat. 1881-ben szentelték pappá. 1882-től a pannonhalmi főiskolán tanár. 1910-1918 között pannonhalmi főapát.

⁴⁷ PaBFL Főapáti iratok 220/1918. A levél kelte 1918. ápr. 22

⁴⁸ BÁNK 1927, 41. p.

Serédi Jusztinián 1920-ban visszatér Rómába a pápai Levéltárosképző Főiskola és az Anselmianum egyetem tanáráként. Ez az esztendő hazánk történetében azért is jelentős, mert az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után önálló magyar Vatikáni Követtség kezd meg működését Rómában a Via Boncompagni szerény villájában. Itt találni a követtség harmadik embereként Serédit, mint kánonjogi tanácsost, aki a püspöki kar és a bencés rend ügyvivője is. Ez már Bárdos Remig⁴⁹ főapátsága idejében és főapáti engedélyével történt.

XV. Benedek pápa halálával megüresedett a pápai trón, így utódjául XI. Piust⁵⁰ választották meg (1922 – 1939). Ő immár a harmadik egyházfő, akinek uralkodása alatt Serédi még mindig a jogforrásokon munkálkodik. 1922 karácsonyán Krizsó pannonhalmi főapáthoz⁵¹ írt levelében arról tudósít, hogy a jogforrásokon igen sokat dolgozik, eddig 400 oldal kefelevonatot javított ki, de még 600 oldal hiányzik az I. kötetből.⁵² A következő évben megjelenik *A Codicis Iuris Canonici Fontes I. cura – Emi Petri Card. Gasparri editi. Romae 1923*. Tehát a több kötetes műből az első négy kötet Serédi római tartózkodásának ideje alatt jelent meg, de Gasparri neve alatt.

Bizonyára jó hírével függ össze, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemre meghívást kapott. Erről 1923. december 20-án számol be Kelemen Krizosztóm főapátnak, hogy az egyházi tanszékre a kitüntető meghívást sajnos, el kellett hárítani, de úgy gondolja, hogy a rendet érte a kitüntetés.⁵³

1924-ben azt írta Serédi, hogy a Jogforrások II. kötete is készen lesz Péter–Pál ünnepére, az után július közepén már Pannonhalmán lesz.⁵⁴ Majd arról tudósítja rendtársát 1925-ben, hogy a III. kötet nyomdában van, miközben a IV. kötetten dolgozik.⁵⁵

Még 1925-ben a Szentatya Serédit, a mai Papi Kongregáció elődjének, a Zsinati Kongregációnak konzultorává nevezte ki.

Serédi az V. kötetén 1926-ban munkálkodott, amely 1927-ben került nyomdába.⁵⁶ Erről így számol be: „Hat nappal ezelőtt a munkát az V. kötet anyagát illetően – hála Is-

⁴⁹ Bárdos (Ptacsek) Remig Sándor OSB (Ipolság, 1868. febr. 25. – Balatonfüred, 1932. máj. 12.): pannonhalmi főapát. A rendbe 1885-ben lépett be, ahol 1891-ben tett ünnepélyes fogadalmat, majd 1892-ben pappá szentelték. Esztergomban gimnáziumi tanár, 1907-ben Kőszegen házfőnök és gimnáziumi igazgató. 1920-ban pannonhalmi főapát, 1927–1932. között felsőházi tag.

⁵⁰ XI. Pius, Achille Ratti (Desio 1857. máj. 31. – Vatikán 1939. febr. 10.). A Biblioteca Ambrosiana könyvtárosa, majd a Vatikáni Könyvtár helyettes prefektusa, 1914-ben prefektusa. 1919-ben az új lengyel állam nunciusa és c. lepantói érsek. 1921-ben Milánóban tevékenykedik és még ebben az évben bíboros. 1922. febr. 2-án választottak pápává, aki a XI. Pius nevet vette fel. Vö.: P E 657–681. pp.

⁵¹ Kelemen Krizosztóm főapátról van szó. Kelemen Krizosztom Ferenc OSB (Hahót, 1884. jan. 10. – Pittsburgh, USA, 1950. nov. 7.): pannonhalmi főapát. A rendbe 1903-ban lépett be, 1910-ben ünnepélyes fogadalmat tett és pappá szentelték. 1928-ban Győrött házfőnök, és gimnáziumi igazgató. 1929-ben főapáti koadjutor, 1933–1950 között Pannonhalmán főapát. VÁRSZEGI ASZTRIK: *Kelemen Krizosztom (1929–1950) METEM* (Pannonhalmi főapátok) Budapest, 1990.

⁵² PaBFL. Főapáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhoz. (1922–1942). Kelte 1922. dec. 24.

⁵³ PaBFL Főapáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhoz. (1922–1942). Kelte 1923. dec. 20.

⁵⁴ PaBFL Főapáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhoz. (1922–1942). Kelte 1924. jún. 24.

⁵⁵ PaBFL Főapáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhoz. (1922–1942). Kelte 1925. febr. 26.

tennek befejeztem. Teljes 5 hónapon keresztül napról napra a levéltárban dolgoztam az ünnepnapok kivételével. Októberben napról napra 8-9 órát töltöttem ott. Most már a szobámban tudom a munkát folytatni, amiből már 730 oldal együtt van. Most még mintegy 800 oldal hiányzik. Ha az is készen lesz, akkor nekilátunk a kinyomtatásnak”.⁵⁷ 1927. november 2-áról arról értesít, hogy a VI. kötet anyagán fáradozik.⁵⁸ Közben némi pihenést engedélyez magának, amikor a bencés nagykáptalan után 1926. szept. 27-i levelében írja, hogy Deákiba megy, onnan Zalaapátiba, majd Pannonhalmára.⁵⁹

Gasparri bíboros iránti szeretetének és hálájának bizonyítékát adta Serédi Jusztinián, amikor levélben közölte a rendtársával, hogy a bíboros 1927. március 31-én ünnepi aranymiséjét, mivel 1877-ben e napon részesült a papszentelésben. Serédi Jusztinián erre az alkalomra kérte, hogy a rend üdvözölje őt gratuláló levelével.⁶⁰

Serédi Jusztiniánt XI. Pius pápa megbecsülése jeléül 1927. november 30-án esztergomi érsekké, december 19-én presbiter kardinálissá nevezte ki. Püspökké szentelését 1928. január 8-án a Szentatya végezte főcelebránsként. Címtemplomának elfoglalása után tért meg székvárosába, Esztergomba.⁶¹

A Fontes V. kötete már bíborosi, esztergomi érseksége alatt jelent meg 1930-ban. A VI. 1932-ben, a VII. 1934-ben, a VIII. 1938-ban, végül a IX. 1939-ben látott napvilágot. Mindez természetesen főpapi funkcióinak fáradhatatlan tevékenysége mellett. A Fontes I-VI. kötete Gasparri neve alatt jelent meg. A bíboros 1934-ben hunyt el, ezért a VII. kötetből kezdve viseli Serédi Jusztinián nevét.

Serédi munkájának nagysága azzal is bizonyítható, hogy a 2414 kánon közül 854 kánon teljesen új, tehát nem rendelkezik forrásokkal. A többi 1560 kánon viszont 10500 jogforrásra hivatkozik.⁶²

Serédi 1939. október 1-jén jelenti Maglione⁶³ bíborosnak az utolsó kötet megjelenését. Erre válaszolt Luigi Maglione bíboros államtitkár, aki által a Szentatya áldását küld-

⁵⁶ PaBFL Főpáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhöz. (1922–1942). Kelte 1926. szept. 10., 1927. jún. 4.

⁵⁷ Idézi BÁNK 1984, 810. p. Kelte 1927. febr. 25.

⁵⁸ PaBFL Főpáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhöz. (1922–1942). Kelte 1927. nov. 2.

⁵⁹ PaBFL Főpáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhöz. (1922–1942). Kelte 1926. szept. 27.

⁶⁰ PaBFL Főpáti iratok. Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztómhöz. (1922–1942). Kelte 1927. márc. 12., BÁNK 1927.

⁶¹ ERDŐ PÉTER: *Serédi Jusztinián*. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Budapest, 2003. 389–395. pp.

⁶² BÁNK JÓZSEF: *Kánoni jog*. I–II. Budapest, 1960–1962. I. 219–228. pp., (a továbbiakban BÁNK 1962.), J. BÁNK: *De Justiniano Card. Serédi = Monitor Ecclesiasticus*. Roma, 1956. III. 463–481. pp., A. SZENTIRMAI: *Weltkirchenrecht und ungarisches Partikularrecht im Lebenswerk des Kard. Serédi. = Österreichisches Archiv Für Kirchenrecht*. 39. 1957. 268–273. pp., J. BÁNK: *Normae a Just. Card. Serédi conscriptae de fontibus CIC edendis. = Monitor Ecclesiasticus*. Roma 1958. II. 315–335. pp., J. BÁNK: *Kard. Serédi, der Kanonist. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung XLIV*. 1958. 209–236. pp., BÁNK JÓZSEF: *Serédi bíboros, mint jogtudós = Vigilia* 1958. 87–92. pp., 144–148 pp., Uő.: *Serédi a kánonjogász = Vigilia* 1984. 808–816. pp., 808. p. (a továbbiakban: BÁNK 1984.)

⁶³ Maglione, Luigi (Casoria, 1877. márc. 2. – Róma, 1944. aug. 22.) bíboros, államtitkár. 1901. júl. 25-én szentelték pappá. 1920. szept. 1-jén caesareai c. érsek, svájci apostoli nuncius. 1920. szept. 26-án szentelték püspökké. 1926-ban franciaországi apostoli nuncius. 1935. dec. 16-án bíboros. 1939-ben az Államtitkárság titkára., Levelét közli BÁNK 1962, I. 225–228. pp., BÁNK 1927, 93–94. pp.

te. Fordításban közöl néhány sort Bánk: „Az a munka, melyet Eminenciád a *Codex Iuris Canonici Fontes* értékes gyűjteménye IX. kötetének kiadásával befejezett, egy olyan műnek a méltó koronája, amely örökre összeköti Eminenciád nevét azzal a nagyszerű vállalkozással, amelyet a megboldogult X. Pius pápa gondviselészerűen kezdeményezett: az Egyházi Törvénykönyv kodifikálásával”.⁶⁴

A bíboros munkája befejeztével 1939-ben az aula munkatársai előtt ezt mondta: „Ha tudtam volna, hogy a munkám, amit megkezdtem, 30 évig fog tartani, és ennyi elfoglaltságot jelent, akkor nem merészeltem volna vállalni”.⁶⁵ Szerencsére ezt előre nem láthatta. Mégis tudatában kellett lennie fontos és elvülhetetlen érdemének.

Az 1917-es kódex az egyházban az új Egyházi Törvénykönyv 1983-as megjelenéséig volt érvényben.⁶⁶

⁶⁴ Levelét közli BÁNK 1962, I. 225–228. pp., BÁNK 1927. 93–94. pp., BÁNK 1984. 813. p.

⁶⁵ BÁNK 1984, 813. p.

⁶⁶ Az Egyházi Törvénykönyv, *A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal*. Szerkesztette, fordította, magyarázatot írta ERDŐ PÉTER. Budapest 1985.

BENYIK GYÖRGY

Biblia és egyházjog

A bibliatudomány és az egyházjog két olyan terület, amelyek a mai közgondolkodás szerint távol állnak egymástól. Akadnak olyan vélemények is, amelyek a két területet egymás ellen játsszák ki: a jogászokat nem tartják teológusoknak, a biblikusokat pedig csak jámbor szövegek kutatóinak tekintik, akiknek semmi közük a jogi rendelkezésekhez. A teológia és az egyházjog konfliktusa ugyan régi keletű, de a reformáció idejétől kezdve folyamatos és a jogi szakirodalomban is könnyen nyomon követhető.

A konfliktus alapja, hogy a jogi szövegek és a bibliai történetek műfaja jelentősen eltér egymástól, annak ellenére, hogy az ó- és az újszövetségi Szentírásban is bőven akadnak jogi szövegek, még akkor is, ha azok nem felelnek meg a mai jogi kodifikáció szabályaiban használt nyelvezetnek.

A legterjedelmesebb jogi gyűjteményeket¹ az Ószövetségben találhatjuk, a leghíresebb a Tízparancsolat (Kiv 20,2–17), annak ellenére, hogy műfaja és alkalmazása távol áll a megszokott kazuisztikus jogi szövegektől és a modern kor jogintézményeiben alkalmazott előírásoktól. Ezen túl számos esetben a zsidó, illetve a keresztény közösség nem jogi jellegű szövegekből és történetekből is vont le jogi jellegű következtetéseket: egy-egy jogszokást egy-egy bibliai személy szimbolikus vagy valóságos tetteire vezette vissza.

Bennünket közelebbről a keresztény egyház joga és a Biblia összefüggése érdekel, de a téma miatt a bibliai szövegeken túl a zsinati rendelkezések² bibliai idézeteinek és a főbb egyházjogi gyűjtemények³ bibliahasználatának vizsgálatára is ki kell térnünk.

¹ A. Alt szerint az Ószövetségben a jog apodiktikus vagy kazuisztikus természetű. Apodiktikus jellegűek a Tízparancsolat utasításai, pl. Ne ölj, Ne lopj stb. Az egyes esetek viszont kazuisztikus módon vannak körülhatárolva, pl. Kiv 21,18. vö. Ska, Jean-Louis: *Biblical Law and the Origins of Democracy*. In: William P. Brown (kiad.): *The Ten Commandments: The Reciprocity of Faithfulness*. Westminster Press, Louisville 2004, 146–158 old. A szövetségi törvény legfontosabb szövegei: Kiv 20,1–17; 34,14–26, MTörv 5,6–11, a vérbosszúval kapcsolatos előírások: Ter 9,16; Kiv 21,23; Lev 24,17–22; MTörv 19,21; 24,16., a rítussal kapcsolatos előírások pl: Kiv 25,10–39 Lev 1–4.a tiszta és tisztátalan állatok listája: MTörv 14,4–20, a tisztasági előírások Lev 11–15.

Az Újszövetségben található jogi szövegek: Mt 7,12; 22,34–40; Mk 12,28–34; Lk 10,25–29.

² Az ókeresztény egyház jogi rendelkezéseinek szövegeiről a legjobb magyar fordítást lásd: ERDŐ PÉTER: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* (SZIT, Bp. 1983). A fordításgyűjtemény bőséges jegyzetet és irodalmat is közöl, lásd 362–396. pp. Ebből kiemelnénk néhány kiadványt: HANS E. FEINE: *Kirchliche Rechtsgeschichte Die Katholische Kirche* (Köln–Bécs 1972) 68–71. pp. CHARLES N. COCHRANE: *Cristianesimo e cultura classica* (Bologna, 1969) 415–466. pp. A vonatkozó pogány jogi kapcsolatokról lásd: VALERIAN SESAN:

A keresztény házaktól az őskeresztény zsinati szövegekig

Az első négy évszázadban a kereszténység nem volt elfogadott vallási csoport a római birodalom hatóságai számára, mert nem volt rajta a „religio licita”⁴ listán. A keresztény szokásjogi szövegek a „régí hagyomány”-ra utaltak, amely nem volt más, mint a zsidó-keresztény közösségek szokásjoga (Mk 7,3sköv; Mt 15,2sköv), állapítja meg Erdő Péter⁵ Hozzá kell tennünk, hogy ennek a jogi hagyománynak a kutatását azért kell mellőznünk, mert messze vezetne és kiderülne, hogy a zsidó, később a zsidó-keresztény közösségek jogi hagyományát számos egymástól eltérő zsidó vallási csoport szokásjoga befolyásolta, amelynek forrásairól sok szöveg maradt fenn.⁶ A keresztény levéltudomány a keresztény házak egyes belső szabályait már rögzítette (Ef 5,22–6,9; Kol 3,18–4,1; 1Tim 2,8–15; 1Pét 2,13–3,12). A legtöbb utalást a „katolikus” (egyetemes) és az ún. „pasztorális” levelekben találjuk.

A *Traditio Apostolica* szövegében az első bibliai utalást az imádságról szóló rendeltetelnél (III.) találjuk: „*Urunk, Jézus Krisztus Atyja és Istene, a kegyelemnek Atyja minden vigasztalás Istene (2Kor 1,3) aki a magasságban lakozik ... (Zsolt 112,5), aki ismersz mindent mielőtt még létezne (Dán 13,42), aki kegyelmed ígéje által szabályokat adtál az egyháznak, aki kezdettől fogva kiválasztottad, Ábrahám igaz utódainak nemzetiségét, és papokat rendeltél és gondoskodtál róla, hogy szentélyed soha ne maradjon szolgálat nélkül...*”⁷ Érdekes és feltűnő, hogy a jogi szövegek a Bibliából idéznek. Ószövetségi idézeteket találunk az olajok felajánlásánál (1Kir 1,39; 2Kir 9,6) a papok és a királyok felkenésénél (1Kir 19,16; Ez 29,7).⁸ A gyűjtemény a feleség nélkül élők megházasítását javasolja, utalva az 1Kor 7,7–9-re, Pál utasítására, amely egyébként az eredeti szövegben nőkre vonatkozik, de itt férfiaknak szóló utasítás alapja lesz (XV. fejezet). Az imádságra oktatásnál szintén utal (Róm 16,16; 1Kor 16,20; 2Kor 13,12) az őskeresztény ima gesztusaira és szokásaira. A fegyelmezett élet leírásánál arra emlékeztet, hogy a keresztény közösség tagjai „a föld sója” (Mt 5,13).

A jogi szövegekben alapvetően illusztratív bibliai idézetet találunk, kevés olyan szöveg van, amelyben a rendelkezést az adott bibliai helyből vezetnék le a szerzők, in-

Die religionspolitik der christlich-römischen Kaiser von Konstantin d. Gr. bis Theodosius d. Gr. (313-380) (CZERNWITZ 1911).

³ Jó összefoglaló cikket közölt Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.: „Bibliai források a középkori kánonjogi gyűjteményekben, in *Zsoltárok, Himnuszok, Imádságok* Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia (szerk: Benyik György, (JATEPress, Szeged 2009). 147–152. pp.

⁴ Religio licita = „megengedett vallás”. A kifejezés először Tertullianus, *Apologeticum* 21.1-ben tűnik fel. Lásd: ROBERT D. SIDER: *Christian and Pagan in the Roman Empire: The Witness of Tertullian* (Catholic University of America, Washington D.C. 2001) 8–70. pp. JÖRG RÜPKE: *Religion of the Romans* (Polity Press 2007, német eredeti 2001) 35. p.

⁵ ERDŐ P.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés* (SZIT, Bp.1998). im. 16. p.

⁶ A középkorban a Misna és a Talmud vált ilyen jogforrássá, a qumráni közösség számára a Damaszkuszi irat vagy a Közösség Szabályzata volt ilyen. A műfaj tovább él a Didachében, a Barnabás-levél szövegében, illetve a Hermasz Pásztorának egyes részleteiben.

⁷ ERDŐ im. 84. p.

⁸ ERDŐ im. 86. p.

kább magát a keresztény egyházat tekintik „locusologicus”-nak és az ősiséget a hitelesség kritériumaként kezelik.

A *Didascalia*⁹ a katolikus egyházat az „isten ültetvényének” nevezi¹⁰ és a rendelkező részben könnyű felismerni a 10 parancs parafrázisát (Kiv 20,17): „semmit sem kívánjatok abból, ami a felebarátodé, se földjét, se szolgáját, se szolgálóját, sem ökrét, sem szamarát...” Fontos megjegyezni, hogy a keresztény egyházban a Tízparancsolatot legtöbbször parafrázisként idézik és magyarázzák, de vita nélkül elfogadták érvényességét. A *Didascalia* ebben a fejezetben a természetes törvényről értekezik, mégis számos esetben az idézetekből kiderül, hogy koncepcióját evangéliumi kijelentésekre alapozza. (vö. Mt 5,27sköv., ApCsel 15,29)¹¹ A III. fejezetben az asszonyok számára adott figyelmeztetésekben túlteng az ószövetségi bölcsességi irodalomra való utalás, nyilván a tanácsok és rendelkezések tematikus hasonlósága miatt (Péld 31,10–31; 12,4; 18,3; 21,9.19 stb). Amikor a püspök tulajdonságait írja körül a szerző, a pasztorális levelekre utal bőségesen. Amikor azt szorgalmazta, hogy a püspök ne legyen felfuvalkodott (1Tim 3,22–6), csak egyszer nősüljön (1Tim 3,2), tartsa rendben a saját házát (1Tim 3,5), törődjön a nyájával (Péld 27,24), ne keresse az igazságtalan hasznot (Tit 1,7), mindig bibliai szövegekből indult ki. A szöveg később idézi Manassze, júdai király imáját (Kr.e. 687–642)¹² is, amely apokrifnak tekinthető, de régtől fogva énekelték a zsidó liturgiában is, és talán ezért Jeromos Vulgátája is idézi. Jó példája a bűnbánat megvallásának, bár valószínűleg az Apostoli Konstitúciók szerzőjének alkotása. Egyesek a Kr.e. 2–1. századra teszik a keletkezését, mások a Kr.u. 1. századra és keresztény szerző alkotásának tekintik.

Nagy változást fedezhetünk fel az *elviri* zsinat (Kr.u. 300–303)¹³ kánonjaiban, ahol már nem találunk kifejezett bibliai utalásokat. Igaz, hogy sok olyan rendelkezést tartalmaznak, amelyek más szituációt szabályoznak, mint amely az ősegyházban előfordult. Pl. felszabadított rabszolgát nem lehet a klérusba felvenni (LXXX), az asszonyok csak férjük tudtával levelezhetnek (LXXXI), a fiúkat megbecstelenítő közösségi tagokat, vagyis a homoszexuálisokat ki kell zárni (LXXI), vagy hogy a keresztények nem mutathatnak be áldozatot a Capitoliumon (LIX). Olyan rendelkezésekről van szó tehát, amelynek nincs párhuzama az őkeresztény, illetve bibliai korban.

⁹ Didaskália (gör. 'oktatás'): buzdítás formájában előadott egyházi rendelkezés-gyűjtemény (Kr.u. 250 k.), egy észak-szíriai, orvosi ismeretekkel rendelkező püspöktől származik. A bűnösök visszafogadásáról, a keresztény és az ószövetségi törvény kapcsolatáról, a liturgiáról és az egyházi hivatalokról rendelkezik. Átdolgozott változata az Apostoli Konstitúciók 1. része. Teljes szövege a 4. század végén szír fordításban maradt fenn.

¹⁰ ERDŐ im. 108. p.

¹¹ ERDŐ im. 108–109. pp.

¹² Vö. részletesen J. H. CHARLESWORTH (szerk): *Old Testament Pseudepigraphia II* (Doubleday 1985) 625–637. pp. A szöveg számos rokon vonást mutat az 51. zsoltárral.

¹³ Az első zsinat, amelynek határozatai kánon formájában maradtak fenn. 19 püspök és 24 pap, valamint diakónusok és világiak vettek részt rajta, Elvira neve ma Granada. Vö.: bővebben Dale, Alfred W: *The Synod of Elvira and Christian Life in the Fourth Century* (London 1882).

Hasonló a helyzet az *arles-i zsinat* (314) kánonjaival is. Ezt a zsinatot a donatisták¹⁴ ellenében hívta össze Nagy Konstantin. Ebben például a kocsihajtókat kizárják a közösségből (IV), vagy a színészek, amíg játszanak, nem léphetnek a keresztény közösségbe (V). A pogányokkal házasodó keresztény lányokat egy időre szintén kizárják a közösségből (XI). Arról is rendelkeznek, hogy egy püspököt legalább három másik püspöknek kell felszentelnie (XX). Mindezek a rendelkezések olyan helyzetek szabályozásáról szólnak, amelynek nincs bibliai párhuzama, ezért kimarad a bibliai utalás is. Jellemző továbbá ezekre a szövegekre, hogy a vonatkozó szituációt és esetet sokkal konkrétan és pontosabban írják körül mint a korábbiak.

A *niceai egyetemes zsinat* (325) kánonjainak is jellemzője, hogy általában hiányoznak a bibliai utalások. Bár a keresztség után a klérusba lépőkkel (II) kapcsolatban az 1. Timóteus levelet idézik: „*Ne legyen újonnan megtért, nehogy elbizakodottságban ítéletet vonjon magára és az ördög csapdájába essen*” (1Tim 3,6sköv). Azokat, akik a keresztelésük után távoznak a katonaságtól (XII), majd visszatérnek oda csak úgy jellemzi, mint a „*kutyák, visszatérnek saját hányadékaikhoz*” (Péld 26,11). Szintén a bölcsességi irodalom (Péld 26,11) idézésére ad alkalmat a kamatot szedő klerikusok elítélése (XVII), akiket ezen vétség miatt kivetnek a klérusból.

Az *antióchiai zsinat* kánonjai (331?) szintén nélkülözik a gazdag bibliai utalásokat, hiszen olyan rendelkezéseket tartalmaznak, amelyeknek nincs bibliai vonatkozása. Ugyanezt mondhatjuk el a *szerdikai zsinat* (342–343), valamint a *valence-i zsinat* kánonjairól (374) is. Ez azért is érdekes, mert a III. kánon megismétli a tilalmat, hogy a keresztelés után azonnal ne vegyenek fel senkit a klérusba, de nem idézi az 1Tim 3,6sköv szövegét, jóllehet ezt a niceai egyetemes zsinat II kánonja még megette. Számunkra különös etikett előírásokról is rendelkezik a zsinat, mint pl. arról, hogy pap jelenlétében a diakónus ne üljön le (XX). Szabályozza, hogy a klerikusok ne vigyék vissza az agapé után a maradékot (XXVII), sőt, hogy a templomokban ne tartsanak lakomákat (XVIII). Az aszkéták ne fürdőjenek együtt asszonyokkal (XXX), felszentelt személyek ne folytassanak mágiát (XXXVI), a keresztény ember ne táncoljon a lakodalomban (LIII) és ne nézzen színházi előadást (LIV). A templomban csak ó- és újszövetségi kánoni könyvekből szabad felolvasni (LIX), más szöveget nem. A felmerült problémák a szabályozási formáik, valamint a tiltások jó alapot szolgáltatnak az egyre szaporodó különböző szemléletű hívek által teremtett helyzetek kezelésére.

A *gangrai zsinat* (340) javasolja annak kiközösítését, aki nem fogadja el a nő pap kezéből az eukarisztiát (IV), vagy azokét, akik megvetik a házasságot, mert az rossz és azért vállalnak szüzi életet (IX, X, XIV). A zsinat az epilógusban így indokolja rendel-

¹⁴ Donatisták: a Diocletianus-féle üldözés (303-305) után keletkezett szakadár mozgalom Észak-Afrikában. A vita abból indult, hogy érvényes-e az olyan püspökök és papok miséje, akik az üldözés idején kiszolgáltatták a szent könyveket a pogány hatóságnak (traditores). Először név szerint Mensurius karthágói püspököt vádolták, pedig ő csak eretnek iratokat adott át a hatóságoknak és nem igazi szentírási kódexeket. A vita éleződött, amikor 311-ben Mensuriust Caecilianus követte a püspöki székhelyre; neki azt vetették szemére, hogy egyik szentelő püspöke szintén traditor volt. A túlzó felfogás hívei a befolyásos özvegy, Lucilla segítségével ellenpüspököt állítottak Maiorinus személyében. Ennek utóda Donatus (313–355) lett a mozgalom névadója. Követői állásfoglalásukat Szent Ciprián karthágói püspök nézetére vezették vissza, aki kétségsbe vonta az eretnekek által kiszolgáltattott keresztség érvényességét.

kezéseit: „*Nem azért írtuk ezt, hogy kizárjuk azokat, akik Isten egyházában a Szentírás szabályai szerint akarják gyakorolni az aszkézist, hanem azok kizárására, akik gőgösök aszkéta életmódjukra, és fölébe akarják helyezni magukat azoknak, akik egyszerű mindennapi életmódot élnek...*”¹⁵ Ez az idézet tanúskodik arról, hogy már itt találkozhatunk a Biblia és a jogi szövegek tekintélyének ütközésével.

Az első *konstantinápolyi egyetemes zsinat* (381) kánonjai szintén mellőzik a szentírási utalásokat, igaz, a püspökök jogkörének körülírásáról beszélnek (II), vagy a Szentháromság személyeinek egyenlőségéről (V) rendelkeznek. Sőt arról is, hogy előzetes vizsgálat nélkül nem fogadnak el vádlókat a püspökök ellen (VI). De találunk rendelkezést az eretnekek visszafogadásáról is (VII).

A *nimes-i zsinat* (396) kánonjai sem utalnak bibliai szövegre, igaz leginkább a vándor klerikusok ügyeivel foglalkozik, valamint azzal, hogy egyik püspök ne ítélkezzék a másik püspök joghatósága alá tartozó klerikusról (V), amely nem bibliai téma.

Némileg más a helyzet a pápai levelek esetében. *Szíriciusz pápa* (334–399) Himerius, tarragonai¹⁶ püspökhöz intézett levelében találunk bibliai utalásokat. Amikor a húsvéti és a pünkösti keresztelesekről ír, és a kellő vallási ismereteket követeli meg a keresztelendőktől, utal 1 Kor 5,7-re, mert úgy véli, hogy így lehetnek a régi kovászból új tészta. Vagy, hogy nem akarja az eretnek bűnös halálát, hanem hogy megtérjen és éljen (Ez 18,23). Amikor a klerikusok kicsapongásait ítéli el és a bűnök elsíratásáról szól, idézi Jer 8,23-at, vagy az egyház gyöngeségére utalva idézi 2 Kor 11,29-et: „*Ki gyöngye, hogy én ne volnék? Ki botránkozik meg, hogy én ne égnék?*” A levél szép példája a biblikus jámborságnak. Hasonlót mondhatunk el Szent Gergely kánoni leveléről is.¹⁷

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az egyház megváltozott társadalmi kontextusa miatt a zsinati jogi rendelkezésekből egyre inkább kimaradnak a bibliai utalások. Ahol azonban találkozunk a Biblia idézésével, ott feltűnően sok a bölcsességi irodalomra való utalás. Ez azt jelenti, hogy a zsidó bölcsességi irodalmat, mint nevelésre alkalmas szövegeket szívesen használták a keresztény egyházban is. Az is figyelemre méltó, hogy a korai szokásjogi szövegek nem minden egyházban voltak kötelezőek, a zsinati rendelkezések pedig csak a résztvevőket és aláírókat kötelezték. A zsinati szövegekben a szabályozásnak nincs átfogó koncepciója, inkább csak a problémás területekre terjedt ki.

Jogi gyűjtemények bibliai idézetei

Az előző részben tárgyalt jogi rendelkezések jórészt a keleti egyházakban születtek, a nyugati, a Római Katolikus Egyház jogi hagyományaira való hatása inkább csak a tisztelet alapján működött. Róma püspöke tekintélyének erősödésével a nyugati egyház jogi hagyományát és stílusát inkább az alább következő dokumentumok és jogtudósok határozták meg. Ebben az áttekintésben nem törekedhetünk teljességre, csak a fontosabb jo-

¹⁵ ERDŐ im. 337. p.

¹⁶ Tarragona Spanyolországban található, Barcelonától délre a tengerparton. A Kr.u. 1–5 században a püspökség központja ezen a területen.

¹⁷ ERDŐ im. 356–361. pp.

gi gyűjtemények és a bibliai szövegek kapcsolatát vizsgáljuk meg, néhány reprezentatív példán keresztül. A téma magyar irodalmában igen jelentősnek számító Szuromi Szabolcs Anzelm már említett tanulmánya megállapítja: „Az egyház kánonjogi normái a Szentírás fegyelmi és tanbeli tanításán nyugodtak, egészen az apostoli kortól kezdve. Éppen ezért a bibliai szövegek, hivatkozások és magyarázatok fontos helyet töltenek be a kánoni gyűjteményekben, már az egyházfegyelem legkorábbi szövegeiben is.”¹⁸ Szerzőnk megemlíti, hogy a jogi szövegek vagy közvetlenül veszik át a bibliai szövegeket, vagy kiemelkedő egyházi szerzők magyarázatán keresztül.¹⁹

A kereszténység a Konstantin-féle békekötéstől kezdve (Kr.u. 313) előbb engedélyezett, majd hamarosan kizárólagos vallás lett Nyugaton. A keresztény misszióknak és a létrejött egyházszervezetnek be kellett illeszkednie a helyi világi jog keretei közé, amely egyben olyan anyagi és jogi függőséget eredményezett, amely nem segítette egyértelműen az ókori zsinatok, vagy az evangélium szellemében élő közösségek kifejlődését. A fölmerülő problémákat sok esetben pápai vagy püspöki levelekkel, esetenként rendelkezésekkel igyekeztek orvosolni. A nyugati misszió nagy támogatója Nagy Károly (742–814)²⁰ annak ellenére támogatta az egyházak szervezését és iskoláit,²¹ hogy maga sem élt evangéliumi keresztény életet.²² A frank birodalmi támogatásnak megvolt a maga ára: az egyház erőteljes függése a helyi világi hatalom gyakorlójától. A szabályozott viszonyok megteremtésén fáradoztak a különböző jogi gyűjtemények, amelyek sok esetben olyan egyházi vezetőktől, szerzetesből lett püspököktől származtak, akik maguk is megharcolták személyes függetlenségi harcukat a területi fejedelmekkel, sok esetben az életüket és szabadságukat kockáztatva. Érthető, hogy igyekeztek olyan jogi gyűjteményeket összeállítani, amelyek egyrészt védik az egyháznak, mint keresztény közösségnek az érdekeit, másrészt szabályozott viszonyt teremtenek az egyházi és a világi intézmények között. Ezen gyűjtemények közül említünk meg néhányat, amelyek jelentős hatással voltak a későbbi jogfejlődésre.

Dionysius Exiguus (475k.–545k.) szkíta származású ókeresztény író, Cassiodorus (485k–585k) barátja, aki I. Gelasius pápa (492–496) hívására fiatalon került Rómába. Nem csak Jézus születésének kiszámításáról és a keresztény időszámítás bevezetéséről

¹⁸ SZUROMI im. 147. p.

¹⁹ A tanulmányban felsorolt szerzők Órigenész, Szent Jeromos, Szent Ambrus, Szent Ágoston, Nagy Szent Leó, Nagy Szent Gergely.

²⁰ Einhard, a *Vita Caroli Magni* életrajz írója szerint magas, tiszteletet parancsoló, világos hajú férfi volt aránytalanul vastag nyakkal. A 18. századi csontváz vizsgálat alapján 193 cm magasnak deklarálták.

²¹ Scola palatina (vagy Academia palatina), Nagy Károly udvarában Alcuin (735–804) által létrehozott szerzetesi iskola, melynek későbbi híres vezetője Paulus Diaconus (720–799).

²² Minden egyházi patronálása ellenére nem avatták szenté, mert nem volt hajlandó elfogadni a monogám házasságot. Magánéleti adatai jól tükrözik az egyházat támogató fejedelmek magatartását. Hivatalosan meg nem erősített kapcsolatban élt elsőszülött fia, Püpos Pipin anyjával, Himiltrudéval, aki később egy lányt is szült neki. 768-ban feleségül vette Desiderius longobárd király lányát, Desiderátát. 771-ben Hildegarddal házasodott össze Aachenben, 9 gyermekük született: Károly (772), Adelaide (773), Karlmann (később Pipin, 773), Hruodrud (777), Jámbor Lajos és ikertestvére Lothár (778), Bertha (779), Gisela (781) és Hildegarde (782). 784-ben Fastrádt veszi el, gyermekeik Theodrada (784) és Hiltrude (787). Negyedik és egyben utolsó felesége Luitgard, nem született gyerekek. Ismert ágyasai: Gersuinda/Gerswinde, Madelgard, Bécsi Amaltrud, Regina, Adelinde. Ágyasai gyermekei általában egyházi hivatalt töltöttek be, de akadt olyan is, aki szerzetes lett, pl. Theodoríc.

vált híressé, hanem nevéhez fűződik az első jogi gyűjtemény összeállítása is a pápa környezetében. Több joggyűjteményt is szerkesztett; ő állította össze az apostoli kánonok, zsinati határozatok és dekretálisok első, átfogó gyűjteményét. Ez a gyűjteménye, a *Collectio Dionysiana*²³ máig a kánonjog alapja. Gyűjteménye különböző recenziókban maradt ránk, a benne található zsinati szövegeket az előző részben elemeztük. Úgy tűnik, hogy ez az anyag átkerült Nagy Károly környezetébe és nagy hatással volt a későbbi frank egyház jogi berendezkedésére²⁴.

A legtöbb jogi könyv kihagyja a jogtörténet bibliai vonatkozásainak jelzését. Az olyan jelentős gyűjtemények, mint pl. a *Collectio Hibernensis*²⁵ – amit kér ír szerzetes, Cú Chuimne of Iona (†747) és Rubin of Dairinis (†725) állított össze – számunkra azért is érdekesek, mert a zsinati kánonokat és dekretáliákat szisztematikusan gyarapították bibliai idézetekkel. 326 szentírási idézetéből 217 az Ószövetségből való.²⁶ Különösen érdekes, hogy a pápa elsőségét Mt 16,18 idézésével védi meg. Ez a bibliai hely visszatérő hivatkozás lett a későbbi szerzőknél a pápaság tekintélyének igazolására. Fájdalmas, hogy a későbbiekben ez a gyűjtemény nem gyakorolt jelentős hatást az európai jogi gyűjteményekre (az itáliai dekretalistákat leszámítva).

Bár alapvetően csak a nyugati egyházi jogfejlődéssel foglalkozunk, mégis megemlítiük, hogy a keleti egyház jogára nagy hatással volt Photius konstantinápolyi pátriárka (810k–893). Számos himnusza és teológiai értekezése mellett kiadott egy jogi gyűjteményt is, amely részben a régi zsinatok recenziója volt.²⁷ Az ő jogi gyűjteményét fejlesztette tovább Johannes Zonaras (1080–1086) bizánci kánonjogász – műve kései másolatban maradt ránk Zonarae Lexicon címen – azonban a legtöbben csak a történeti munkájával foglalkoznak.²⁸ A keleti jogra nagy hatással volt még Theodore Balsamon (†1195) akinek műve Photius gyűjteményének²⁹, kommentárja, amelyet latinul „Scholia”-nak, görögül Σχόλια-nak neveznek (kb.1170)³⁰. Általában elmondhatjuk, hogy ezek a gyűjtemények bőséges zsinati és bibliai utalásokat tartalmaznak, igaz nem mindig szó szerinti idézetekben. Mindezek ellenére a keleti egyházban nem beszélhetünk

²³ *Die Canonessammlung des Dionysius Exiguus in der ersten Redaktion* (W. de Gruyter, Berlin 1931).

²⁴ KÉRY, LOTTE: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400-1140): A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. History of Medieval Canon Law (Catholic University Press of America, Washington D.C. 1999) 87–92. pp.

²⁵ Lásd részletesebben: WASSERSCHLEBEN, HERMANN: *Die irische Kanonensammlung* (Lipcse, 1885).

²⁶ BRAY, GERALD: *The Bible and Canon law*, in *The New Cambridge History of Bible* (Cambridge University Press, 2012). 722–734. pp. Ennél a résznél sokat támaszkodom a szerző utalásaira.

²⁷ Ez az ún. „Nomocanon” gyűjtemény, aprólékos magyarázatokkal (Eunagolai kai apodeixeis akribéis). A legrészletesebb tanulmány a témáról: HERGENRÖTHER, JOSEPH: *Photius, Patriarch von Konstantinopel, sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma* (Ratisbon, 1867–69). III kötet, 165–170. pp.

²⁸ BANCHICH, THOMAS M. – LANE, EUGENE N. (fordítók): *The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*. A bevezetőt és a kommentárt írta Thomas M. Banchich. Routledge, (London, 2009).

²⁹ Ezeket a gyűjteményeket megtalálhatjuk Migne *Patrologia Graeca* 137–8 (Paris, 1865).

³⁰ A „Scholia” először 1561-ben, latin nyelven jelent meg Párizsban, Gentian Hervet kiadásában, majd 1562-ben Bázelen. 1615-ben Párizsban, 1620-ban Bázelen görögül és latinul is kiadták. Megtalálható még: „Beveridge's *Pandecta Canonum*” (Oxford, 1672, P. G., cxxxvii–viii). 1852–1860, és MIGNE: *Patrologia Graeca* (CIV, 441., kommentárokkal együtt jelent meg).

átfogó jogi rendelkezésekről, mivel az nemzeti és önálló püspökségek együtteséből állt össze, és ezért nem fejlesztettek ki egyetemes érvényű kánonjogot.

Annál nagyobb hatással volt a középkori jogi gondolkodásra a *Collectio Pseudo-Isidoriana*, hamisított pápai rendelkezések gyűjteménye, amelyet Sevillai Izidor neve hitelesített. Ez a hamisítvány 830 körül keletkezhetett, valószínűleg Benedictus Levita mainzi bencés pap hamisítványa,³¹ amit a középkorban hitelesnek véltek. Legnevezetesebb darabja a Donatio Constantini³², amely megalapozta a pápa különleges nemzetközi hatalmát az egész középkorban. A gyűjtemény bevezetőjét – In nomine Domini nostri Iesu Christi incipit praefatio Sancti Isidori episcopi – követően inkább a zsinati és pápai nevek sorjáznak a szövegben mint a bibliai utalások, jelezve, hogy a jogi és dogmatikai szövegeknek, illetve a zsinati határozatoknak nagyobb tekintélyük volt a középkorban, mint a bibliai szövegeknek. A jog és a dogmatika maga alá gyűrte a kinyilatkoztatott Szentírást.

Wormsi Burchard (965–1025) nevét ugyan a híres jogi gyűjtemény, a *Decretum Burchardi Wormatiensis* örökítette meg, de ez a gyűjtemény nem jöhetett volna létre, ha Burchard nem kap kitűnő szerzetesi nevelést Koblenzben, valószínűleg a Szent Flórián kolostorban³³. Szentelése után III. Ottó császár (980–1002) káplánja lett, aki véres hatalmi harcba keveredett nagybátyjával, II. Henrik bajor fejedelemmel. A wormsi érsekségre kiszemelt szerzetesek sorra meghaltak, így végül Burchard lett a kinevezett érsek. Életében sokat küzdött Ottóval, akinek házából származó egy elhagyott gyereket is örökre fogadott. Mindez a néhány életrajzi utalás is jelzi, hogy – jóllehet szerzetes volt – egyáltalán nem élt a világtól és világi konfliktusoktól mentes életet.

Irodalmi tevékenysége nem csak a jogi gyűjtemények írására terjedt ki, legalább húsz más, jelentős teológiai írása is ránk maradt, amelyek jól szemléltetik univerzális műveltségét és teológiai érdeklődését. Írt például a szent rendekről (*De sacris ordinibus*), a keresztségről (*De baptismo*), az Oltáriszentségről (*De eucharistia*), az Istennek szentelt férfiakról és nőkről (*De viris et feminis Deo dicatis*), a szüzekről és özvegyekről (*De virginibus et viduis non velatis*), a böjtről (*De ieiunio*) és a bűnbánatról (*De paenitentia*) írt munkái.

³¹ A valóságos szerzőt minden kísérlet ellenére sem sikerült azonosítani. Zechiel-Eckes, Klaus úgy vélte, hogy Corbie apátjára, Paschasius Radbertus (842–847) lenne a szerző de ő csak megjelentette a gyűjteményt. A gyűjtemény szövegei azonban 847–852 között zárulnak, és a hamisítót Reims egyházi tartományában kell keresnünk. Az is lehetséges, hogy az említett apát már csak használta ezt a Corbie-ben talált kópiát. ZECHIEL-ECKES, KLAUS: *Ein Blick in Pseudoisidors Werkstatt. Studien zum Entstehungsprozeß der Falschen Dekretalen. Mit einem exemplarischen editorischen Anhang (Pseudo-Julius an die orientalischen Bischöfe, JK † 196)*, in: Francia 28/1 (2001), S. 37–90.

³² A dekretum vége ugyan hivatkozik Jézus Krisztusra, de nem idéz bibliai helyet: „20. *Huius vero imperialis decreti nostri paginam propriis manibus roborantes super venerandum corpus beati Petri, principis apostolorum, posuimus, ibique eidem dei apostolo spondentes, nos cuncta inviolabiliter conservare et nostris successoribus imperatoribus conservanda in mandatis relinqui, beatissimo patri nostro Silvestro summo pontifici et universali papae eiusque per eum cunctis successoribus pontificibus, domino deo et salvatore nostro Iesu Christo annuente, tradidimus perenniter atque feliciter possidenda.*”

³³ EBBO/EBBERHARD OF WORMS: *Vita Burchardi* (c.1025)

Ezek után nem véletlen, hogy Decretuma³⁴ számos bibliai és patrisztikus forrást idéz: ószövetségi szövegeket, valamint Szent Ágostont (354–430), Nagy Szent Gergely pápát (kb. 540–604), Sevillei Izidort (556–636), Rabanus Maurust³⁵ (kb. 780–856). Mindegyiküknek van bibliakommentárja, a leghíresebb közülük Rabanus jeles bibliai glosszaíró és kommentátor. Idézi még Toledói Juliant (642–690), aki zsidóból lett keresztény püspök Spanyolországban. Művét Anselmo di Lucca (kb. 1035–1086)³⁶ Collectio canonumját használva írta meg. Ez a jogi gyűjtemény a kolostori iskolák oktatási anyagába került, és igen jelentős hatást fejtett ki az elkövetkező években.

Chartres-i Szent Ivó (1040–1115)³⁷ Normandiában, Bec kolostorában tanult Lanfranc, későbbi canterburyi püspöktől, aki Aostai, vagy más néven Canterburyi Anzelmhez (1033–1109)³⁸ küldte skolasztikus tanulmányok végett. 1069-ben püspöke kívánságra a Beauvais-i Saint-Quentin apátja lett. Később Chartres püspökeként keményen küzdött I. Fülöp simóniás intézkedései ellen, 1092-ben pedig rövid időre börtönbe is került, mivel bírálta a királyt, amiért az eltaszította feleségét, Berta holland grófnőt és Bertrade de Montfort grófnővel házasodott össze.

Három jelentős egyházjogi gyűjteményt hagyott hátra: Tripartita,³⁹ Decretum, Panormia,⁴⁰ és – mivel megszállott levelező volt – számtalan levelet is. A Decretum legelső kánonjai arról híresek, hogy megnevezik azokat a könyveket, amelyeket egy papnak ismerni kell. Ezek közt szerepel a Zsoltárok könyve és a vasárnapi evangéliumok gyűjteménye. Nyolc egyéb kánonja mutat szoros kapcsolatot a Bibliával (BW 8,41; 9,5; 10,54; 11,61; 12,22; 12,23; 13,25; 19,5) ezekből csak három (11,61; 12,22 és 12,23) idézi az Ószövetséget.⁴¹ Mindez azt jelenti, a jogi rendelkezések nem csupán reflektálnak a Biblia szövegére, hanem előírják azt a kolostori tantervet is, amelyben a Biblia oktatása is jelentős szerepet kap.

³⁴ BURCHARDI: *Wormociensis Ecclesiae Decretorum libri xx* (Coloniae 1548, Paris 1549).

³⁵ Számos bibliai könyvet kommentált: Teremtés, Bírák, Rút, Királyok, Krónikák Judit, Eszter, Énekek éneke, Példabeszédek, Bölcsesség, Sirák fia, Jeremiás, Ezeiel, Makkabeusok, Máté evangéliuma, Pál levelei. Máté kommentárja bekerült Aquinói Szent Tamás Catena Aurea-jába. Lásd bővebben: Aquinói Szent Tamás: *Catena Aurea I. Kommentár Máté evangéliumához* Magyar ford: Benyik György, Lázár István Dávid (JATEPress, Szeged 2000). A Catena szerzőiről lásd a. 829–843. oldalakat.

³⁶ Az investitúraharc idején bíboros, amikor a császár száműzi, visszavonul egy bencés kolostorba. Később több pápa tanácsadója lett. BARDONE: *Vita di Anselmo* (Finisterrae, Mantova 2009).

³⁷ Műveinek kiadásai Migne: Patrológia Latina., CLXI kötet, Decretum and Panormia: uo. CLXII, Letters and Sermons in Monumenta Germanica Historia: Lites Imperatorum et Pontificum, II, 640–57; MERLET, Lettres de Saint Ives eveque de Chartres (1885); FOURNIER, Les collections canoniques attribuees a Yves de Chartres in Bibliotheque de l'Ecole des Chartres (1896 et 1897).

³⁸ Legismertebb mondása: "Credo ut intelligam". Vagyis a hittételek filozófiai alapon megállnak a bibliai érvelés és az atyák bizonyítékai nélkül is.

³⁹ Az interneten hozzáférhető a szöveg, illetve jól feldolgozott a kódex hagyománya. Lásd: <http://project.knowledgeforge.net/ivo/>

⁴⁰ KÉRY, LOTTE: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140): A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. History of Medieval Canon Law (Catholic University Press of America, Washington D.C. 1999) 244–250 pp.

⁴¹ SZUROMI im. 148. p.

Deusdedit bíboros (1043–1099) bencés szerzetes, VII. Gergely pápa barátja és vallási reformjának támogatója. Legfőbb jogi munkája a *Collectio Canonum*.⁴² A bíboros célja jogi eszközökkel védeni az egyház és a pápa függetlenségét. Munkáját az egyház-jogi rendszer kialakításának korai kísérletének is felfoghatjuk. A gyűjtemény négy részre oszlik: az elsőben a Szentszék elsőségét (privilegium) védelmezi, a másodikban a római klérusról beszél, a harmadikban az egyházzal kapcsolatos kérdésekről, a negyedikben az egyház és a klérus szabadságát védelmezi a világi hatalmakkal szemben.

Az eddig felsorolt jogi gyűjtemények jobbára nem központi pápai indíttatásra születtek, és nem nyertek olyan tekintélyt, hogy az egész nyugati egyház számára kötelező érvényű rendelkezésekké váltak volna. Létrejöttük célja a birodalmi és más, nem egyház-jogi gyűjteményekkel szembeni polemizálás, ezért a Szentírás idézése háttérbe szorult, de a Bibliára és a zsinatokra való hivatkozás nem szűnik meg teljesen.

A Biblia és a római jog vetélkedése a kánonjogban

Az egyház későbbi jogfejlődésére a legnagyobb hatást Johannes Gratianus OSBCam gyakorolta, akinek korai életrészeiről alig tudunk valamit sőt, azt sem tudjuk pontosan, hogy honnan szerezte műveltségét, amely az egyházi jogtudomány atyjává tette őt. Bolognában a kamalduliak Szent Félix és Nabor kolostorában élt, és az egyetemen a gyakorlati teológia (jog- és erkölcstan) tanára volt. Az 1140/50 között írt főműve a *Concordia discordantium canonum* (későbbi nevén *Decretum Gratiani*), amelyben az eltérő jogszabályok összhangját keresi. Fontos megjegyezni, hogy ismertsége ellenére ez a gyűjtemény soha nem kapott egyházi vagy zsinati elismerést, mégis jelentős tekintélyre tett szert és az egyetemi jogi oktatás által alapvetően befolyásolta az egyházjog-szemléletet. Az egyház világi hatalomtól való széleskörű autonómia-igényének is fontos jogi támasza lett ez a gyűjtemény. Ennek érdekében az egymásnak ellentmondó rendelkezéseket Gratianus igyekezett összehangolni, skolasztikus logikával egységesíteni a rendelkezések szemléletét és egységes rendszerbe foglalni az egyház jogrendszerét.

A gyűjtemény három részre oszlik: „ministeria, negotia, sacramenta”. Az első rész 101 bekezdéséből az első húsz a jog elveivel, a fennmaradó rész az egyházi személyekkel és funkciókkal foglalkozik. A második rész az egyházi gyakorlat leírása a házassággal, illetve a bűnbánat szentségével kapcsolatban. A harmadik rész a „De consecratione” címet viseli és öt másik szentséggel vagy szent dologgal foglalkozik. Részben egyházi jogszabályok gyűjteménye, részben ezeknek egyházi írók által írt magyarázatait foglalta magában. Már itt jelezzük, hogy a német reformáció elindítója, Luther Márton a pápai bullával együtt Gratianus művét is máglyára vetette,⁴³ mert úgy vél-

⁴² Korai kiadása vö: MARTINUCCI: *Collectio canonum* (Velece 1869).

⁴³ „Én, Luther Márton, a hittudományok tudora, wittenbergi ágostonrendi szerzetes, mindenkinek tudtára adom, hogy az én kívánságomra, tanácsomra és közreműködésemmel az 1520. év Szent Miklós napját követő hétfőn (2) a római pápa s némely híveinek (3) iratai elégettettek....” ld. LUTHER MÁRTON: *Miért égette el dr. Luther Márton a pápának s híveinek iratait?* Fordította Paulik János nyíregyházi ev. lelkesz. 2 kiad. (Budapest, 1913).

te, hogy a bibliai gondolkodás ellentéte fogalmazódik meg ezekben a jogi rendelkezésekben. Luther a jog és a dogmatika ellen bibliai érveléssel válaszolt, zavarba hozva ezzel a vele vitázó egyházi tekintélyeket, leginkább az eredetileg dominikánus Tomasso de Vio (1469–1534)⁴⁴ bíborost. Később azonban az evangélikus egyház is jogi kodifikációs lépésekre kényszerül az intézmény egyben tartása érdekében, de ezen dokumentumok vizsgálatától és bibliai hivatkozási rendszerétől terjedelmi okok miatt eltekintünk.

Az egyetemeken az egyházjogot a pasztorálteológia keretében oktatták, vagyis nem tekintették a teológia önálló ágának. Nem így Bolognában, ahol a teológiai törzsanyag részeként oktatták. Gratianus akkor élt és alkotott, amikor a bibliamagyarázatot is igyekeztek a skolasztikus módszernek megfelelően a régi magyarázatok szisztematizált verziójával a katénákban magyarázni. Aquinói Szent Tamás megalkotta a *Catena Aurea*-t,⁴⁵ amit először Párizs, majd egész Európa egyetemein a bibliamagyarázat tankönyveként használtak Luther Mártonig. A skolasztikus gondolkodás a biblia- és a jogértelmezésre is rányomta bélyegét. Gratianus szerint⁴⁶ a Biblia Isten örök szava és a természetes jog része. Úgy vélte, hogy az Ószövetség joga, főleg ahogyan a próféták megfogalmazták, nem csak a választott népre, hanem az Újszövetség népére, az egyházra is vonatkozik. Különbséget tesz a Biblia morális és misztikus tanítása között. Az előbbi a gyilkosságra és a házasságtörésre vonatkozó szabályokra vonatkozik, az utóbbi pedig a szertartásokra és az istentiszteleti szokásokra. Úgy gondolja, hogy a civiljoggal Ádám bukása és Kain gyilkossága után kell foglalkozni. Nimródot az első földi királynak tekintette, aki már ezt a civiljogi szemléletet követte (Ter 10,8). Ám szerinte a történelem bizonyította, hogy a civiljog milyen tökéletlen, hiszen Ádám bukása után jött létre, ennek korrigálása végett nyilatkozta ki Isten az akaratát. Az Újszövetségben a különbség leginkább a házasságra vonatkozó jogi szabályozásban nyilvánul meg. Az is világos számára, hogy a papi nötlenség nem az Ószövetség joga által támogatott állapotot jelent, ezért Pál apostol szemléletét követi, hogy ez a jobbik megoldás, és aki ebben elbukik, azt az egyházjognak büntetnie kell. A gyűjtemény 1356 idézetet tartalmaz a Bibliából, melyből 581 ószövetségi, 775 újszövetségi. Csak egyharmada származik a korábbi kánonból és kb. 500 bibliaidézetet Gratianus maga gyarapítja a gyűjtemény szövegét. Ezzel az idézetszámmal jelzi, hogy sokkal nagyobb érdeklődést mutat az újszövetségi szövegek iránt, mint a *Collectio Hibernensis*. Ennyivel nagyobb figyelem jut az Újszövetségre a 12. században, mint 400 évvel korábban. A legtöbb idézetet az eretnekség, a simónia és

⁴⁴ X. Leó pápa nevezte ki bíborosnak és 1518-ban Németországba küldte apostoli legátusként. V. Károly császár megválasztásánál segédkezett Frankfurtban, azon munkálkodott hogy a kezdődő reformációs mozgalmat lecsillapítsa. Luther Mártonnal 1518. október 14–16-án találkozott. Ő volt Luthernek az egyetlen katolikus teológus vitázója, de az eljárásból X. Leó kivonta és Luther ügyét jogászokra bízta. Visszavonulva közjogi ténykedésétől mint szerzetes Poliglott Bibliát adott ki, a héber és görög szöveg rekonstrukciójára építve. 1523-ban az Ószövetség, 1532-ben az Újszövetség szövegét korrigálta. Lásd bővebben: ALLARIA, GIOVANNI: *Tommaso De Vio: cardinale Gaetano* (La Poligrafica, Gaeta 1969).

⁴⁵ AQUINÓI SZENT. TAMÁS: *Catena Aurea I. Kommentár Máté evangéliumához* ford. Benyik György, Lázár István Dávid (JATEPress, Szeged 2000).

⁴⁶ Gratianus bibliaidézeteinek tárgyalásánál erősen támaszkodtam BRAY, GERALD: *The Bible and Canon law* tanulmányára, amely megjelent Richard, Marsden és E. Ann Matter kiadásában *The New Cambridge History of Bible from 600-1450*. (UP, Cambridge 2012). 722–737. pp.

a bűnbánattartás szabályainak megfogalmazása közben használta.⁴⁷ Az Ószövetséget idézve bőségesen használja a zsoltárokat és a bölcsességi irodalmat, az Újszövetség esetében Pál leveleiből idéz a legtöbbet.

Egyházjog a hatalom szolgálatában

A *Decretum Gratiani* magyarázói a glosszátorok – akik jórészt a bolognai egyetem jogtanárai voltak – magyarázat közben egy újabb rendszert fedeztek fel, a római jogot, amit igyekeztek beilleszteni Gratianus gyűjteményébe. Közéjük tartozott Bolognai Irnerius,⁴⁸ aki egyébként a bibliai exegézis szabályait próbálta alkalmazni a jogi szövegek magyarázatára. A római jog iránti érdeklődést valószínűleg a „*Littera Florentina*” vagy más néven „*Codex Florentinus*”⁴⁹ megtalálása indította el. Ez a 6. századból származó, több kéz által írt jogi kódex – amit I. Justinianus (483–565) bizánci császár törvénykönyvének tartottak⁵⁰ – a Biblioteca Medicea Laurenziana-ból került elő. Irnerius követői nagy buzgalommal tanulmányozták ezt a kéziratot, négy részét – *Institutiók*, *Digesták*, *Codex*, *Novellák* – egységes testnek (*Corpus iuris*) tekintették és 5 kötetbe foglalták össze: *Digestum vetus*, *infortiatum*, *novum*, *Codex*, *Volumen parvum*,⁵¹ Gratianus után sokan munkálkodtak a jogi rendszer tökéletesítésén.⁵²

Ennek a jogtörténeti vizsgálódásnak nagyhatású következménye, hogy a glosszátorok megerősítették, hogy az egyház örökölte azt a jogot a római birodalomtól, hogy az államra veszélyes csoportokat üldözzön. Emiatt az eretnekségeket felségsértésnek – „*crimen majestatis*” – tekintették. Az eretneküldözés összetett kérdés, a korábbi vitákban pl. Ciprián (200–258), Órigenész (184–254) és Lactantius (240–320) még az eretnekek megölése ellen érveltek, de Nagy Szent Leó pápa (406–461) már a megölésüket helyeselte. Vele szemben a keresztes háborúk ideológusa Clairvaux-i Bernát (1090–1153) elvetette ezt a nézetet és a hitre nevelésüket fontosabbnak tartotta, mint a hitre

⁴⁷ Lásd bővebben THIERNEY, BRIAN: „*Sola scriptura*” and the canonist. *Studia Gratiana* 11. (1967) 347–366. pp. A kor jogi szemléletéhez lásd még: uő: *Religion, law, and the growth of constitutional thought, 1150–1650* (Cambridge University Press, Cambridge és New York 1982). JAMES ROSS SWEENEY: *Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages* (Cornell University Press 1989).

⁴⁸ Peter Weimar Irnerius, in: STOLLEIS, MICHAEL: *Juristen. Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert* (Beck, München 2001).

⁴⁹ A kézirat D. 18,1,9,2 glosszáiból arra következtetnek, hogy longobárd kéziratból másolták, amely legkésőbb a 9–10. században került a könyvtárba, valószínűleg Dél-Itáliából. Megtalálásakor a kézirat Pisában volt, de egy 13. századi forrás Amalfit feltételezi lelőhelyének, csak 1155-ben háborús adományként kapta meg Pisa, és csak 1406-ban került Firenzébe.

⁵⁰ Ld. az első fotokópiás kiadása *Justiniani Augusti digestorum seu pandectarum codex Florentinus olim Pisanus*. 10 kötet. (Roma 1902–1910). CORBINO, ALESSANDRO: *Justiniani Augusti Pandectarum codex Florentinus* (Olschki, Firenze 1988).

⁵¹ Első nyomtatott kiadása Velencében jelent meg (1476–1478), majd *Corpus iuris civilis* címen Genfben, 1583-ban. *Éditiones Pandectarum Florentinae* azok a kiadások, amelyek a Medici-könyvtárban levő s a VI. sz. végéről való szép kézirat (virgo florentina) szövegét adják, pl. a Theodor Mommsen-féle kiadás a 19. század végéről.

⁵² Csak a legjelentősebb egyházjogászokat sorolom fel: Paucapalea, Roladus Bandinelli, Magister Rufinus, Pisai Huguccio, Stephanus Tornacensis, Johannes Teutonicus, Bartholomeus Brixiensis.

kényszerítésüket. VII. Gergely (1029? – 1085) uralkodása és hatalmának egyetemes kiterjesztése a fejedelmek és királyok fölé ezt az irányvonalat erősítette. Gergely ezt követően, mint reformszellemű, energikus egyházfő maradt meg az egyház emlékezetében. Újításait nemcsak Itáliára és Németországra, hanem az egész keresztény világra szándékában állt kiterjeszteni. Ennek érdekében több szövetséget is kötött királyokkal és fejedelmekkel. Főleg a IV. Henrikkel kibombant konfliktusa miatt kényszerült arra, hogy számos fejedelem támogatását megszerezze a német trón ellenében. A cluny szerzetesi reform hatása alatt állt, azt új hivatala segítségével szerette volna az egész egyházra kiterjeszteni. Rendelkezéseit a 1074-es lenteni reformzsinatának határozataiban foglalta össze. A négy legfontosabb kánonjának rendelkezései: 1. Az a klerikus, aki papi méltóságát – legyen az akármilyen rangú – pénzért vásárolta meg, azonnal hagyjon fel egyházi szolgálataival. 2. Aki hivatalt, egyházi birtokot vagy jogot vásárolt, azt köteles visszaszolgáltatni. 3. Aki bűnös a papi bujaság vádjában, köteles feladni egyházi szolgálatát. 4. A hívek kötelesek megtagadni a fenti vétkekben bűnös papoknak a miselátogatását és bármilyen más kapcsolatot. A rendelkezésekben tapasztalható visszasságok a 12. századi eretnekmozgalmakban az albigensek és a katharok tiltakozásának meghatározó alapjai lesznek. Az eretnekmozgalom a későbbiekben a Balkánon a bogumilek⁵³ fellépésével folytatódik, akiknek a Bibliára is gyakorta hivatkozó mozgalma az egyházon belül és különböző területeken világi vonatkozásban is egyfajta káoszt indított el. A rend helyreállításának igénye elsőként II. Frigyes (1212–1250), majd később más uralkodókat is megerősített abban, hogy a IV. lateráni zsinat⁵⁴ inkvizíciót támogató rendelkezéseit a világi törvény erejére is emeljék. Az egyházjog új rendszere pedig ehhez jelentős jogi támaszt adott. Ennek az egyik jelentős lépése volt az ún. vezeklési könyvek⁵⁵ megjelenése, melyek a magánjellegű gyóntatást elősegítő kézikönyvekként léteztek, beépültek az egyházjogba, ami a világi inkvizíció megjelenésével azt eredményezte, hogy akarva-nem akarva csókot váltott egymással a morális buzgólkodás, és a világi hatalom. Az eredetileg belső fórumon (lelkismereti fórum) született döntések és büntetési tételek most külső fórumra (világi jogi területre) kerültek át és a *crimen* büntetési tételei lettek. Érdekes ebben az összefüggésben vizsgálni Pennaforti Szent Rajmund *Compilatio nova – Codex Gregorianus*, VIII. Bonifác *Constitutiones Clementinae*, Jean Chappuis *Corpus Iuris Canonici, Extravagantes Ioannis XII.* c. munkáit, de most a részletes elemzéstől eltekintünk.

⁵³ A legkorábbi magyar bibliafordítás feltehetően a bogumilok megtérítéséhez fűződik: *A müncheni kódex négy evangéliuma* (1466).

⁵⁴ A zsinat rendelkezéseit távolabbról és közelebből előkészítő jogászok és teológusok voltak: Bernardus Papiensis, Johannes Galenus, Johannes Teutonicus. *Compilatio secunda*, *Compilatio quarta*, III. Honoriusz, *Compillatio seu collectio quinta*.

⁵⁵ A vezeklési könyvek a különböző bűnökre kiszabott vezeklési tételeket tartalmazták, de alapvetően lokális használatú, magánjellegű gyűjtemények voltak, mint pl. a *Iudicia Coumenni* (7. sz. Írország), *Judicia Theodori Episcopi Cantuariensis* (668–690), *Liber de Poenitentiarum mensura taxenda* (540–612). Angliában Beda Venerabilis (†735) és Egbertus (†766) yorki érsek is kiadott hasonló munkát. Ezek utóéletét is bemutatja Bánk József: *Kánonjog I.* (SZIT, Bp. 1960) 154–166. pp.

Központosított jogi kódex kialakulása

A következő pápák rendszeresen adták ki a pápai dekretálisokat,⁵⁶ vagyis egy-egy ügyben tett döntéseiket, amelyek előkészítették az utat a központi jogi kódex megalkotásához. Ezek a döntések nem sokat idéznek a Bibliából. A reformáció miatt a tridenti zsinaton⁵⁷ döntöttek a Szentírás és a liturgikus könyvek hiteles kiadásainak rendszeréről.⁵⁸ A Bibliáról való vitát megelőzte a Nicea-Konstantinápolyi hitvallásról szóló vita (III. szekció), ezt követte a bibliai hagyományról szóló vita, amelyben elítélték a „Sola scriptura” elvet. A zsinat rendjében a következő a Vulgata-dekrétum, amelyben a Jeromos által fordított Vulgata szövegét fogadták el hivatalos Szentírásnak a nyugati (római) katolikus egyházban. Ezután már csak a hivatalos szöveget kellett előállítani,⁵⁹ mert a Vulgata-kéziratok több változatban és eltérő szöveggel voltak megtalálhatók. A Vulgata-dekrétum a nyugati kánon lezárásának végét is jelentette és a kánoni és az apokrif/pszeudoepigraf könyvek szétválasztását, legalább is a keresztény tanítás szempontjából. Ez persze azt is jelentette, hogy a dogmatika és az egyházjog tekintélyében megelőzte a Biblia szövegét, és az előbbi kettő szabályozta a Biblia olvasásának módját és értelmezését és nem fordítva. Kétségtelenül, hogy a Bibliával kapcsolatos állásfoga-

⁵⁶ IX Gergely ügylevél gyűjteménye (1234-ben emelkedett jogerőre), Collectio Innoncenti IV., Collectio Gregoirii X., Collectio Nicolai III., VIII Bonifác ügylevél gyűjteménye, V. Kelemen ügylevelei, Extravagantes Joannis XXI. (előkészíti az utat a 1503-ban megjelent Corpus Juris kiadásához). Bánk József. im. 150-198. pp.

⁵⁷ III. Pál pápa 1542. május 22-ére hívta össze Tridentbe (Trento): „Isten dicsőségére és magasztalására, a hit és keresztény vallás fejlesztésére és felemelésére, a tévtanok kiirtására, az egyház békéjére és egységére, a papság és a keresztény nép megjavítására, a keresztény név ellenségeinek megsemmisítésére”. A zsinatnak három szakasza volt. Az első 1545. december 13-ától 1549. szeptember 14-éig tartott, amikor azt III. Pál felfüggesztette. Ebben az időszakban 10 ülést tartottak, a 9. és 10-iket Bolognában, ahová a zsinatot 1547. március 11-én áthelyezték a közben kitört járvány miatt, amelynek a résztvevők közül többen áldozatul estek. A második szakasz 1551. május 1-jétől 1552. április 22-éig tartott, III. Gyula pápa alatt. Hat ülés után a zsinatot két évre felfüggesztették, és csak tíz év múlva folytatták. A harmadik szakasz 1562. január 18-ától 1563. december 4-éig folyt IV. Piusz pápa alatt, aki a – megszakításokkal 18 évig tartott – zsinat végét 1563. december 12-én ünnepélyesen kihirdette. Határozatait előbb 1563. december 30-án konzisztórium-ban, 1564. január 26-án pedig bullában ünnepélyesen megerősítette.

⁵⁸ A zsinat rendelkezései latinul és németül: WOHLMUTH, JOSEF (kiad.): *Dekrete der ökumenischen Konzilien*, Bd. 3, *Konzilien der Neuzeit* (Paderborn 2002). Történetének analizisét lásd. PRODI, PAOLO (kiad.): *Das Konzil von Trient und die Moderne*. Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 16. (Berlin 2001).

⁵⁹ A Vulgata latin nyelvű bibliafordítás, a Kr.u. 5. század elején Betlehemben készült, Szent Jeromos (347–420) munkája, aki előbb az Itala (Vetus Latina) fordítást javította, majd héberből, arámból és görögből újrafordította az 6- és újszövetségi Szentírás minden könyvét. Kr.u. 400-tól 1530-ig minden hivatalos elismerés nélkül Nyugaton ennek a szövege volt ismert és lett számos nemzeti fordítás alapja is, mint pl. King James angol Bibliáé. Legrégibbi szövege a Codex Amiatinus-ban és a Codex Fuldensis-ben maradt fenn. Száz kódex revíziójára alapozva Mazarin munkáját adta ki Johann Gutenberg és Johann Fust 1455-ben. Az első kritikai kiadása 1504-ben Párizsban jelent meg. 1516-ban Erasmus javított kiadással adták ki, amelynek szövege a görög és a héber kéziratokból korrigált. Jelentős Xanthus Pagninus, Cajetan bíboros (Luther legjelentősebb vitapartnere), Augustinus Steuchius, Isidorus Clarius apát és mások kiadása. A kritikai kiadások egyik legjobb változata 1528-ban jelent meg és alapja lett a katolikus egyházban hivatalos Sixtine-Clementin kiadásnak (1585–90).

lásokat Luther Márton „Sola scriptura”⁶⁰ tanának vitája nagyon beárnyékolta, melynek kapcsán a protestáns egyházak azt hirdették, hogy a dogmatikai és a jogi érvelést meg kell előznie a Bibliára alapozott bizonyításnak, és csak az utóbbi a meghatározó, míg a zsinat az egyházban folyamatosan működő hitfejlődés tekintélyét védte. Különös, hogy Luther műveiből ugyan a legismertebb a bibliafordítása,⁶¹ de munkáinak nagy része dogmatikus jellegű vitairodalom,⁶² és nem bibliamagyarázat. A leginkább szisztematikus bibliamagyarázó Kálvin János (1509–1564), de bibliaértelmezése a magyarázatokban⁶³ és az egyház alapalkotmányának szánt *Institutiones*-ban⁶⁴ jelentősen eltér. Hasonló mondható el a protestáns egyházak jogi rendelkezéseiről, amelyekkel részletesen itt nem tudunk foglalkozni. A tridenti zsinat és a protestáns egyházak ettől kezdve nemcsak a Biblia tanulmányozásában tértek el egymástól, hanem a Biblia és a dogmatika, valamint az egyházjog tekintélyének megítélésében is. Ez a vita a bibliai vallásosság előtérbe kerülését jelentette, amely nem csak a Biblia idézésében, hanem a Biblia és a jog szemlélete feszültségének felismerésében is kezdett megnyilvánulni.

A két Codex Iuris Canonici bibliahasználata

Az 1918-as kódex X. Pius 1904-ben beindított kodifikációs munkájával kezdődött, XV. Benedek idején folytatódott és 1914-ben fejeződött be. Ebben a kodifikációban Serédi Jusztinián (1884–1945),⁶⁵ a későbbi magyar bíboros is részt vett. A kodifikációt ugyan

⁶⁰ A „sola scriptura” tana Luther Mártonra vezethető vissza, bibliai alapja: Ef 4,11–14 és Zsid 5,19), melyek alapján a szentírási iratok elsőségét hirdette és amelyre a megigazulás tanát alapozta. Erre X. Leó pápa 1520. június 15-én *Exsurge Domine* kezdetű bullájával válaszolt.

⁶¹ Luther György lovagként inkognitóban élt Wartburgban és Melanchthon tanácsára fordította le 11 hét alatt az Újszövetséget németre, Rotterdami Erasmus reveideált görög Újszövetsége alapján, de a Vulgata szövegét is használta a fordításhoz. A fordítás 1522 szeptemberében jelent meg, ezt nevezik a Septemberbibelnek. 1523-ban az Ószövetség első része jelent meg, a teljes Luther Biblia 1525-ben látott napvilágot és 22 kiadást élt meg Luther idejében. A teljes Ószövetséget a héber maszoréta szövegekre alapozva 1534-ben nyomtatták ki.

⁶² Zsoltár magyarázatok (1513–1515) a Római levél magyarázata (1515–1516) a Galata levél magyarázata (1516–1517), a Zsidó levél magyarázata (1517–1518) a hét bűnbánati zsoltár magyarázata (1517). A többi írása inkább a dogmatikai vitairodalomhoz tartozik: *An den christlichen Adel deutscher Nation*, (Wittenberg, 1520). *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, (Wittenberg, 1520). *De captivitate Babylonica ecclesiae*, (Wittenberg, 1520). *Catechismus minor*, (Wittenberg, 1529). *Artikler der evangelischen Lehre*, (Wittenberg, 1537). *Von den Juden und ihren Lügen*, (Wittenberg, 1543). *Tischreden*, (Wittenberg, 1566).

⁶³ BENYIK GY.: *Kálvin és a Biblia*. In: Református Szemle, Kolozsvár, 2011 március-április szám (104) 125–148. p..

⁶⁴ Magyarul KÁLVIN J.: *A keresztény vallás rendszere*. Ford.: Czeglédi Sándor és Rábold Géza (Pápa, 1909).

⁶⁵ Eredeti nevén Szapucsek György, 1884-ben a Pozsony vármegyei Deáki faluban, szlovák eredetű, vallásos, sokgyermekes tetőfedő iparos családban született. 1901-től Pannonhalmi bencés rendi neve Jusztinián. A teológiát a római bencés Szent Anzelm Egyetemen végezte. Pietro Bastien professzor hatására az egyházjogra specializálódott, és nála doktorált. Pannonhalmára, 1908. július 14-én pappá szentelték. A fogadalomtétel után, Rómába utazott, ahol egyházjogot tanult. 1904-ben X. Piusz pápa (1903–1914) Pietro Gasparri (*1852 †1934, 1907–1934) bíborost, a párizsi Katolikus Intézet kánonjogásza (1898–1901), későbbi vatikáni államtitkárt (1914–1930) bízta meg az 1918. május 19-én életbe léptetett Codex Iuris Canonici, az új kánonjog kidolgozására föllállított bizottság vezetésével. 1938-ban az első zsidótörvény-javaslat felsőházi vitájában Serédi bíboros és Glattfelder Gyula csanádi püspök kifogásolták a kollektív

Pietro Gasparri (1852–1934) koordinálta, aki félt a munka megakadásától ezért a háborús eseményekre való tekintettel maga menekítette a Vatikánba Serédit a kodifikációs munka folytatására 1915-ben. Munkájuk eredménye a *Collecta Fontium Codicis Iuris Canonici* kilenc kötetben jelent meg, 6464 forrást közölt és az utolsó kötetet csak 1939-ben tették közzé.⁶⁶ Jelentős a kódex rendszere, amely öt részre oszlik: általános szabályok (1–36 kánon), a személyekről szóló rendelkezések (87–725 kánon), a dologi jog (726–1551 kánon), a polgári büntető jog (1552–2194 kánon), az anyagi büntetőjog rendszere (2195–2414).

Az egyház missziós küldetését Mt 18,16-ra alapozza: *„Menjetez tehát, tegyétek tanítvánnyommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére.”* De hozzát teszi, hogy tévedhetetlenül kell hirdetni és az egyház tanítói hatalmának hordozói a pápa és a püspökök, a hívek rendes tanítói, (can. 1322), akinek ezt minden földi hatalomtól függetlenül kell hirdetniük. A hitoktatással kapcsolatban idézi a 1Kor 3,1 és a Zsid 5,11–14-et is. (can. 1329–1336), a prédikáló pap Krisztus képviselője (2Kor 5,20), de erre a püspöktől kell engedélyt kapnia. A tiltott könyvek használatával kapcsolatban (can. 1395–1405) a dolog természetéből adódóan nincs szó bibliai hivatkozásról. A szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatban viszont sok bibliai utalást találunk: bérmlás (ApCsel 8,17; Zsid 6,2), a papok misézési kötelezettsége (Zsid 5,1 és 8,3). az egyházi rend, a tonsúra szokása (1Kor 11,14–sköv). A pápasághoz szükséges feltételeknél a történeti áttekintésben (can. 983–890) utal az 1Tim 3,1-re, illetve a Tit 1,6-ra, az életkori és a morális feltételek megalapozásaként. A papok pereinek illetékességét a római és a frank jogra való hivatkozással határozza meg (can. 120). A papi szolozsmáról szóló részben természetesen sok bibliai utalást találunk (can. 135), a felosztását a 118. illetve a 164. zsoltárra alapozza. A papi nőtlenség esetében a 300-as évekbeli elvira-i zsinat a hivatkozási alap és nincs bibliai utalás. A papok képzésénél teológiai oktatásról beszél, legalább három éves képzést írva elő, és nem beszél kifejezetten bibliai tanulmányokról.

Az Egyházi Törvénykönyv 1983

A II. vatikáni zsinat után kódexet II. János Pál pápa hirdette ki 1983 január 25-én,⁶⁷ jól lehet a munkát már VI. Pál is sürgette 1966. augusztus 17-i beszédében, mondván: *„...ha az egyház hierarchikus társaság ..akkor nem mondhat le arról, hogy következetesen a kinyilatkoztatásból, valamint mindenkori belső és külső életének szükségleteiből*

felelősség és büntetés elvét. Ld. id. Antall József Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, (Budapest 1997).

⁶⁶ Codex Iuris Canonici; PII X. Pontificis Maximi: Iussu Digestus Benedicti Papae XV. (Herder, Pustet 1920). A kódex regisztere (Index) csak jogi fogalmakat listáz, bibliai regiszter nincs csatolva a könyvhöz, és „Biblia” címszó sincs a regiszterében. 718–869. pp.

⁶⁷ Latin szövege – Libreria Editrice Vaticana – 1983-ban jelent meg. Magyar fordítása Erdő Péter munkája, 1985-ben jelent meg (SZIT, Budapest). A fordító jelezte, hogy le kellett győznie azt az akadályt, amely a magyar egyházi jogi terminológia kiforratlanságából ered. Ennek egyik oka, hogy az egyházi jog oktatásának nyelve Magyarországon egészen 1960-ig a latin volt. A magyar egyházi jogi terminológia legfőbb forrása Bánk József Kánoni Jog I–II. (Budapest 1960–62) könyve volt.

levezetett törvényeket alkosson magának...” Megemlíti az ún. „juridizmus” hátrányait, amelyet nem a jog eltörlésével, hanem új jogi normák alkotásával igyekezett legyőzni, de egyszerűsítette az 1917-es kódex latin nyelvét.

A kódex bevezetőjében nemcsak számos szentírási utalást találunk, hanem a bibliai megalapozás igénye is láthatóvá válik. Az *Úr Krisztus egyáltalán nem rombolta le a törvényeknek, és a prófétáknak azt a gazdag örökségét, amely Isten népe története és tapasztalása révén az Ószövetségben folyamatosan halmozódott fel, hanem beteljesítette (Mt 5,17), hogy új és mélyebb értelemben tartozzék hozzá az Újszövetség örökségéhez. Noha Szent Pál a húsvéti misztériumot magyarázva azt tanítja, hogy a megigazulás nem a törvény művéből, hanem a hitből fakad (Róm 3,28 Gal 2,16), mégsem zárja ki a tízparancsolat kötelező erejét (vö. Róm 13,8–10 Gal 5,13–25. 6,2) és nem tagadja Isten egyházában a fegyelmi rend jelentőségét (1Kor 5. és 6. fej).* Érdekes megjegyzés olvasható a jog és a kegyelem közötti kapcsolatról, amely korábbi kódexben egyáltalán nem szerepelt: *„a törvénykönyvnek a célja egyáltalán nem az, hogy az egyház életében a krisztushívők hitét, a kegyelmet, a karizmákat és különösen a szeretetet helyettesítse.”*⁶⁸ Úgy tűnik, hogy az egyházjog önmagát csak szabályzó elvként értelmezi a működő egyházi közösség viszonyainak szabályozásával, de nem akarja helyettesíteni sem a Bibliát, sem más kegyelmi eszközöket, amely az egyház tagjainak lelki életét és az egyház szervezeti életét éltetik.

Az új egyházi törvénykönyv a II. vatikáni zsinat⁶⁹ kincstárából merít, de megőriz számos régi elemet is.⁷⁰ Az új Egyházi Törvénykönyv kánonjai rövidebbek és kevesebb is van belőlük, de egyetlen közvetlen bibliai utalást sem találhatunk a kánonokban. Ennek az oka, hogy a II. vatikáni zsinat dokumentumaira utalnak a kánonok, amelyek viszont bőséges bibliai reflexiót tartalmaznak. Számos esetben ugyan a kódex szövege közel áll a közelebb meg nem nevezett bibliai textushoz, annak ellenére, hogy nem idézi azt. Megmaradt azonban egy nagy probléma, hogy az alapvetően nem jogi, hanem inkább lelki és pasztorál-dogmatikai műfajú szövegek mondandóját kell a kodifikációban jogi szövegekké transzformálni. Úgy tűnik ez nem valósítható meg konfliktusmentesen. Már csak azért sem, mert a zsinati atyák bizonyos rendelkezések bevezetését egy 3–5 éves átmeneti periódus után képzelik el, a jogi szövegeknek pedig a hatályosság miatt konkrét definíciót kell tenni. Számos esetben a zsinati szöveg bizonyos rendelkezéseket a területileg illetékes püspöki karokra bízta. Ez azt jelenti, hogy a központi kodifikációban a végleges rendelkezést a jognak püspökkari vagy területi konferenciák kodifikáló tevékenységébe kell utalnia, bizonyos irányelvek megadásával. A II. vatikáni zsinat alatt és után létrejött kodifikáció arra is ráirányítja a figyelmet, hogy más egyházfogalmat tart maga előtt a zsinati dokumentum, mást az ókeresztény kódexek és mást a jogalkotó. Mindez a biblikusok, a szisztematikus teológusok és a jogászok közötti vé-

⁶⁸ ERDŐ PÉTER: *Az Egyházi Törvénykönyv*. im. 39.

⁶⁹ A II. vatikáni zsinatot XXIII. János pápa nyitotta meg 1962. október 11-én a római Szent Péter-bazilikában és 1965. december 8-án VI. Pál pápa zárta be. Dokumentumai lásd PETER HÜNERMANN (kiad.): *Die Dokumente des Zweiten Vatikanischen Konzils. Konstitutionen, Dekrete, Erklärungen Lateinisch-deutsche Studienausgabe.* (Herder, Freiburg 2004). Magyarul: Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (SZIT, Budapest 2007).

⁷⁰ ERDŐ PÉTER im. 43.

leménykülönbségek kiélezéséhez vezetett, ami a katolikus egyházban is elindította az egyházjog teológiai reflexióját.

Az egyházjog teológiai kritikája

Korábban emlékeztettünk arra, hogy az egyházjog a pasztorálteológia körébe tartozó tárgy volt, és – Bolognát kivéve – nem tekintették teológiai tárgynak. A reformáció, ami egyben a mindenható egyházjognak is erős kritikája lett, előbb csak evangélikus körökben, majd erre reagálva katolikus jogászok esetében is kiprovokálta az egyházjog teológiai reflexióját, amelyet a teljesség igénye nélkül,⁷¹ röviden szeretnénk összefoglalni. Részletesen nem térünk ki az evangélikus egyházjog fejlődésére,⁷² bár a protestáns egyházak sem kerülhették el azt, hogy intézményeik és felekezeteik működését szabályokba foglalják. Az anglikán és az episzkopális egyház sajátos jogi gyűjteményekkel rendelkezik,⁷³ a református egyháznak maga Kálvin János állított össze egy Institutiót, de ezután további lokális szabályozások történtek.⁷⁴ Ezek a jogi szabályozások nem terjednek ki minden azonos konfesszióhoz tartozó egyházmegyére vagy egyházi közigazgatási egységre, hanem mindegyiknek meg van a lokális joga. Amikor Luther Márton – a római katolikus egyház és a pápa által vezetett keresztény közösséggel való jogi szakítás gesztusaként – elégette az egyházjogot, akkor az egyház szabályozásának sok részét a fejedelmek kezébe tette le. Mindezt a látható és láthatatlan egyház definíciójának bevezetésével tette,⁷⁵ amelyben a láthatatlan egyházat kegyelmi közösségnek tekintette, amelynek nem lehet joga, a láthatót pedig a fejedelmek kezébe helyezte. Ez a definíció tette érdekelté a német fejedelmeket a reformáció sikerének előmozdításában, mert így jelentős egyházi vagyon és közösség került a befolyásuk alá, illetve annak működésének világi szabályozása. A kötelező egyházi szabályozás és tekintély elvetése korábban is jelen volt spirituális csoportok és vezetőik között, hogy csak néhányat említsünk Joachim a Fiore apát (1135–1202), John Wycliffe (1320–1384), Husz János (1369–1415). De az első jelentős és egyben radikális egyházjogtagadó munka Rudolf Sohm⁷⁶

⁷¹ ERDŐ PÉTER: *Az egyházjog teológiája, intézménytörténeti megközelítésben* (SZIT, Budapest 1995). A téma bemutatásakor jelentősen támaszkodtam erre a tanulmányra.

⁷² Boleratzky Lóránd: *A magyar evangélikus egyházjog alapjai és jogforrásai I.* (Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest 1991). Rácz Lajos (szerk.) *Felekezeti egyházjog Magyarországon* (Budapest 1995). Szathmáry Béla: *Magyar egyházjog* (Budapest 2004). Antalóczy Péter: *Felekezeti egyházjog alapjai* (Budapest, 2011. 12.).

⁷³ A téma fontosabb irodalma: BAKER, J. H.: *An Introduction to English Legal History*, 4. kiadás (Butterworths, London 2002). *The Episcopal Church Constitution and Canons, together with the Rules of Order for the Government of the Protestant Episcopal Church in the United States of America, otherwise known as The Episcopal Church* (Church Publishing, New York 2006). ROBINSON, O. F. – FERGUS, T.D. – GORDON, W. M.: *European Legal History*, 3rd ed. (Butterworths, London 2000).

⁷⁴ A Magyar Református Egyház alkotmányát legutóbb 2009. május 22-én fogadták el, de csak az aláíró egyházakat kötelezi. Lásd: <http://reformatus.hu/mutat/6957/>

⁷⁵ ERDŐ PÉTER: *Az egyházjog teológiája* im. 17.

⁷⁶ SOHM, RUDOLF: *Wesen und Ursprung des Katholizismus (Abhandlungen der Philologisch-historischen Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. 27, Nr. 10.* (Teubner, Lipcse 1909).

(1841–1917) téziseihez kötődik, akinek egyház definíciója igen hasonlít Luther láthatatlan egyház elképzeléséhez. Az egyik legszisztematikusabb korai egyházjogi kritikát Ulrich Stutz állította össze 1905-ben, amelyben felvetette a jogtörténet és a jogdogmatika megkülönböztetése iránti igényt, ezzel olyan jogtudományi kritikát indított el,⁷⁷ amelyre hamarosan a katolikus egyházjogászoknak is válaszolniuk kellett.

Katolikus jogászok a 18. században kezdenek foglalkozni a jog-teológiával és azt a nézetet vallják, hogy az egyházjog pozitív isteni jogon és természetjogon alapuló közjogi társaság. Az abszolutizmus az egyházat is államnak tekintette és igyekezett azt feloldani a civil államban, amely ellen Bellarmin Róbert (1542–1621)⁷⁸ lépett fel a maga egyház definíciójával, mely szerint az egyház az azonos keresztény hit és azonos szentségek közösségének kötelékével összekapcsolt és a törvényes pásthorok, különösen Krisztus egyetlen földi helytartója, a római pápa kormányzása alatt egyesített emberek társasága.⁷⁹

Katolikus egyházjogászok és teológusok eltérő egyházképe

Erdő Péter jól foglalja össze a 19. századi egyházjogászok elképzelését, akik a katolikus egyházat tökéletes társaságként értelmezték.⁸⁰ Természetesen tudatában voltak az egyház hibáival, azonban főleg a világi közösség jogi szemléletével szemben állítják a tökéletes társaság eszméjét, amelyet az egyházjognak szolgálni kell. Camillo Tarquini (1810–1874) eredetileg jezsuita szerzetes volt, aki bibliamagyarázatot és egyházjogot is tanított a Collegium Romanumban,⁸¹ így oktatói tevékenysége közben észlelhette az ókori zsinati rendelkezések, illetve a Biblia szemléletének eltéréseit a hatályos jogi rendelkezésektől. Felice Cavagnis (1841–1906), a római szeminárium jogászprofesszora és XIII. Leó pápa jogi szakértője,⁸² aki számos vatikáni államközi szerződés jogi szövegét szakértette,⁸³ és ezen tevékenysége közben az egyházjog nemzetközi jogi elismerést ért el, ezzel segítve a római katolikus egyház nemzetközi szuverenitását. A Vatikán és az államközi szerződések XII. Piusz alatt megszorodtak.⁸⁴ A pápa az egyház és tagjainak

⁷⁷ STUTZ, ULRICH: *Der Geist des Codex iuris canonici* (Stuttgart 1918).

⁷⁸ A Galilei perbe is belekeveredett FANTOLI, ANNIBALE: *The Disputed Injunction and its Role in Galileo's Trial*. In McMullin. 2005. McMullin, Ernan, (kiad): *The Church and Galileo*. Notre Dame, IN: (University of Notre Dame Press, 2005).

⁷⁹ BELLARMINE, ROBERT: *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haeresis* T.H.I.3c.2. (Venetiis 1721–53), összefoglalóan idézi ERDŐ im. 24.

⁸⁰ ERDŐ im. 24.11.pont.

⁸¹ Nézetét 1851-ben tette közzé, amelyet több nyelvre is lefordítottak. Végleges elképzeléseit a *Juris ecclesiastici publici institutiones* (Rome 1862) művében fogalmazta meg. Biblikus írásait lásd: de Backer: *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus ou Notices bibliographiques* II (Leuven 1876).

⁸² Legismertebb műve: *Institutiones Iuris Publici Ecclesiastici* (Rome 1906). De a szabadkőművesekkel is foglalkozott.

⁸³ Ausztriának, Spanyolországnak és Portugáliának a Vatikánnal kötött államközi szerződéséről van szó, melyet ezek az államok neki különböző elismerésekkel megköszöntek.

⁸⁴ A kondordátumpolitika már korábban kezdődött. RESTREPO P J M: *Concordata Regnante Sanctissimo Domino Pio PP XI*, Rome 1934. Id. Még bővebben: RHODES, ANTHONY: *The Vatican in the Age of the Dic-*

védelmét ezen szerződések által szerette volna megvalósítani. Ez azonban nem mindig sikerült, mert a nagy diktatúrák – a náciizmus és politikusai, valamint a kommunista államok vezetői – nem nagyon respektálták, sőt kétségbe vonták a pápa sérthetetlenségét és nemzetközi jog felettségét.

A római iskola jogászait – név szerint Giovanni Soglia Ceroni (1779–1856) bíbost, IX. Piusz államtitkárát⁸⁵ – leginkább a látható és láthatatlan egyház szétválasztása zavarta, és azzal érveltek, hogy Krisztus megtestesülésével ez az egység megvalósult. Ha ezt nem vallotta volna, akkor reformátornak kellett volna lennie, hiszen ez a szemlélet a konkrét egyház radikális kritikája volt, amelynek elfogadása esetén megtagadta volna tőle minden sikeres transzcendens missziót és tevékenységet. A tökéletes társaság nem csak egy eszme, hanem egy földön létező vallási közösségre is vonatkozik. John Henry Newman (1801–1890) angol bíboros elsősorban zsinati és ókeresztény dogmatörténeti vizsgálódásai⁸⁶ és anglikánból katolikussá válásának következtében jut el az egyház jogi teológiai problémájához, és ő is a megtestesülésből vezeti le a látható és a láthatatlan egyház kapcsolatát. A fundamentalista kálvinista bibliamagyarázatban szerzett tapasztalatai alapján kijelenti, hogy az egyház nélkülözhetetlen a helyes bibliamagyarázathoz, az egyéni olvasás eretnokségébe torkollik⁸⁷. Newman nézetei a II. vatikáni zsinat egyházról szóló konstitúciójában zsinati elfogadásig jutottak el. „Az egyetlen közvetítő, Krisztus szent Egyházát, a hit, a remény és a szeretet közösségét, ezen a földön látható szervezetként alapította és tartja fenn szüntelen,[9] s általa árasztja mindenkire az igazságot és a kegyelmet. De a hierarchikus szervezettel ellátott társaságot és Krisztus misztikus testét, a látható gyülekezetet és a kegyelmi közösséget, a földi egyházat és a mennyi javakban bővelkedő egyházat nem szabad két valóságnak tekintenünk, hanem emberi és isteni elemekből álló, egy összetett valóságot alkotnak.[10] Ezért nem közönséges analógia alapján a megtestesült Ige misztériumához hasonlít. Amint ugyanis az isteni Igének a fölvetett természet mint az üdvösség Vele elválaszthatatlanul egyesült élő szerve szolgál, ugyanígy szolgál az Egyház társadalmi szerkezete az őt éltető Léleknek, Krisztus Lelkének a test növekedésére (vö. Ef 4,16) (LG 8)⁸⁸

Tehát az egyháznak, mint a politikai közösségek életében élő látható szervezetnek, és mint természetfeletti célú társaságnak kellett megfelelő jogi kereteket biztosítani. Ennek következtében a jogi eszközök szétváltak belső egyházi közjogra (ius publicum internum), illetve a politikai közösségekhez fűződő jogra (jus publicum externum).⁸⁹ A zsinat azt is felvetette, hogy nem szerencsés pusztán filozófiai elvekből kiindulva kifej-

tators. (Hodder & Stoughton, 1973). Lapide, Pinchas. Three Popes and the Jews. (Hawthorn Books, 1967).

Lewy, Guenter: The Catholic Church and Nazi Germany. (Weidenfield and Nicholson, 1964).

⁸⁵ JOANNIS CARDINALIS SOGLIA: *Institutionum Juris Publici Ecclesiastici* (Laureti 1843).

⁸⁶ *An Essay on the Development of Christian Doctrine* (1845). Lásd még: *Apologia pro vita sua* (Európa Könyvkiadó, Budapest 2001).

⁸⁷ Lásd bővebben magyarul: NEWMAN, JOHN HENRY: *Az Anyaszentegyház Misztériuma* (International Center of Newman's Friends, Budapest 1998).

⁸⁸ A szöveg utal XIII. Leó *Sapientiae christiana*e körlevelére (1890. január 10.: ASS 22 (1889-90) 392. lap), ua. *Satis cognitum* körlevelére (1896. június 29.: ASS 28 (1895-96) 710. lap. Skk). XII. Piusz *Mystici Corporis* körlevelére (i. h. 199-200. lap), *Humani generis* körlevelére (1950. augusztus 12.: ASS 42 (1950) 571. lap).

⁸⁹ ERDŐ im. 27.

teni az egyház lényegét, és ehhez esetleg szentírási idézeteket keresni, hogy az előzetesen felállított koncepciót szakrálisan igazolják. Az egyház, mint közjogi társaság gondolata 1965–1981 között az egyház alapalkotmány megfogalmazásának szükségességét vetette fel. A „Lex Ecclesiae Fundamentalis,” megfogalmazásának igénye azután merült fel, miután VI. Pál 1965-ben a „Jus Constitutivum” megalkotására hívott fel.⁹⁰ Az így megvalósítandó konstitúciónak viszont minősíteni kellett volna a Szentírást és a zsinatok jogi tekintélyét is, vagyis az egyház kinyilatkoztatott tanítását alkotó Biblia a jogászok megítélése szerint az első helyről – mint jogforrás – hátrébb sorolódott volna. Ez viszont értelmetlen és az egyház természetfölötti lényegével ellentétes lépés lett volna. Már csak azért is, mert már a tridenti zsinat is megfogalmazta, hogy Krisztus a törvényhozó, akit Isten azért küldött, hogy engedelmeskedjünk neki.⁹¹ A katolikus jogteológiai értekezések hangsúlyozzák az egyház misztérium jellegét, ezzel a fogalommal korlátozván a jog mindenhatóságát. A jog ugyanis nem töltheti be azt a funkciót, amit csak az Isten Igéje és a kinyilatkoztatás képes adni az egyháznak. Viszont a rend biztosítása az emberi közösségben jogi rendelkezésekkel lehetséges. Ezt az ellentmondást kell feloldani minden rendelkezésnek⁹².

Összegzés

A katolikus egyház joga valóságos jog, de megalapozása szakrális, mint például az iszlám jogé vagy a zsidó vallási jogé. Az előttünk álló történeti áttekintésből világos, hogy a későbbi zsinati rendelkezések és jogi előírások esetében folyamatosan igényelte a kereszténység szakrális könyvével, a Biblia szövegével való harmonizálását. Az egyház mozgalmi közösségből szervezett társadalmi intézménnyé válása rengeteg olyan kérdést és szabályozási igényt vetett fel, amelyet már nem lehetett levezetni a Bibliából. A középkor kaotikus jogi rendszerei között úgy tűnik, hogy a bolognai egyházjogászok a római jog rendszeréhez nyúltak azért, hogy a különböző egyházi rendelkezéseket és pápai intézkedéseket egységes jogrendszerbe foglalják. Ezzel viszont egy idegen jogi rendszer logikáját vitték be az egyházi szabályozás rendszerébe, azzal a szándékkal, hogy a középkor keretén belül az egyházi intézményeknek egységesülő szabályozásával egy nemzetközi közjogi rendszert hozzanak létre az egyházi intézmények függetlenségének szavatolására. Ezt az alulról jövő kezdeményezést hamarosan a pápa és a kúria is felkarolta és átlátható jogi kódex megalkotására tett kísérletet, felvállalva az újabb egyházi jognak a jogtörténetben fennmaradt korábbi dokumentumokkal való harmonizálá-

⁹⁰ A téma dokumentumai lásd: P. FEDELE (kiad): *Lex Ecclesiae fundamentalis. Studia et documenta iuris canonici* (Catholic Book Agency, 1974) 131 pp. Revideált kiadása: J. Provost: *The Jurist* 36 (1976) 457–458. pp. A legaktívabb amerikai magyar jezsuita ebben a témában ŐRSY LÁSZLÓ: „*The creative role of constitutional law in the Church*” *Studia Canonica* 2 (1968) 307–324. ŐRSY LÁSZLÓ: „*The problem of constitutional law in the Church*” *The Jurist* 29 (1969) 29–56.

⁹¹ *A tridenti zsinat határozatai* Sess.VI De Iustificatone c.21.

⁹² Ld. ŐRSY L.: *Egyházjog és teológia* TTK Róma, 1977. 21. oldal Isten Igéjének egységet teremtő erejéről értekezik. Igen érdekes eszmefuttatás következik 23. oldalon, amelyben többek között kijelenti: „De a tekintélyi szerveknek nem szabad elszakadniuk a közösség többi részétől. Nem önmagukért vannak.”

sát a kanonizációs eljárás keretében. Az így létrejött Egyházi Törvénykönyv 1917 és 1983-as kiadása a zsinatot és a zsinat utáni teológusokat szembesítette a Biblia, a zsinatok és a jogi rendelkezések az egyházzal alkotott eltérő szemléletével.⁹³ Az egyházjog katolikus teológiai reflexiójának előtérbe kerülésével új fejezet nyílt. A szekularizált társadalom igyekszik marginalizálni az egyházat, intézményeit és vezetőit, egyre kisebbitve közjogi tekintélyüket és a keresztény vallások életét a közéleti elismertségből a magánélet szférájába visszatoloncolni. Ennek egyik következménye, hogy elfogytak azok az eszközök, amellyel az egyházi vezetők be tudják tartatni az egyházjogot – kivéve a papokat és a szerzeteseket vagy belső egyházi alkalmazottakat. Másrészt a média és politikai nyomása csak akkor kezeli az egyházat és intézményeit kedvezően, ha konkrét politikai vagy gazdasági célok kiszolgálója lesz. Az egyházjognak tehát a szakrális célját új vitaközegben és Európában eddig nem tapasztalt jogi-politikai viszonyok közt kell megvalósítania. Az biztos, hogy ez csak akkor lehet sikeres, ha elméletileg és gyakorlatilag is képes hangsúlyozni szakralitását, képes elkülönülni és megvédeni magát a különböző politikai rendszerek agresszív, deszakralizált és propagandisztikus jogértelmezésétől. Ez viszont csak a jog és a Biblia szemléletének további harmonizálásával lehetséges.

⁹³ Az egyházi dokumentumok gyakorta csak a téma illusztrálására idézik a Szentírás egy egy szövegét, és nem azért, hogy a téma bibliai megközelítését adják és abból egy levezetést készítsenek. Általános gyakorlat hogy a dokumentumok főszövegét később látják el bibliai és patrisztikai idézetekkel. Ld. Grande Commentario Biblico (Queriniana Brescia 1973). Ermenutika fejezet 85–87. pontja 1636–37. pp.

BESENYEI LAJOS

A megújult öröklési jogi szabályokról¹

Az természetes, hogy ha egy jogág esetében új törvénykönyv születik, akkor az, az egész jogág területén jelentős változásokat eredményez.

A jelen tanulmány az öröklési jog területén bekövetkező változásokkal kíván foglalkozni. Miután az új Polgári Törvénykönyv, a 2013. évi V. törvény, (továbbiakban: új Ptk.) 8:4. §-a szerint csak 2014. március 15-én lép hatályba, a tanulmány célja elsősorban az, hogy felhívja a figyelmet a jelenleg hatályos rendelkezések változásaira, és egyúttal jelezze azokat a körülményeket, amelyek indokolták a korábbi rendelkezésektől eltérő új szabályozást.

Közismert megállapítás és tény, hogy a jelenleg hatályos Ptk.-nak az öröklési jogi része bizonyult a legstabilabb résznek, mivel több, mint fél évszázad alatt, mindössze két-három alkalommal került sor – akkor sem alapvető kérdésekben – a módosítására.

Az öröklési jog a tulajdoni viszonyok „átörökítését” jelenti, egyik nemzedékről a másik nemzedékre. A politikai rendszerváltást követően a tulajdoni viszonyokban bekövetkezett jelentős változások miatt az öröklési jog több szabálya már nem volt alkalmas arra, hogy a megváltozott tulajdoni viszonyokat „örökítse” tovább. Ugyanakkor a társadalmi viszonyokban is jelentős változások következtek be. Csak példaként utalunk a motorizáció fejlődésére. 1959-ben² a személyek és áruk helyváltoztatásának szinte kizárólagos formája a vasúti fuvarozás volt. Személyautó alig volt, azok is mai szemmel kis teljesítményűek voltak, tehergépkocsi fuvarozás töredéke volt a jelenleginek. Ma évente (sajnos) több százan veszítik életüket, valamilyen közúti balesetben. Ha figyelembe vesszük, az ugyancsak a motorizáció fejlődésével mind gyakrabban előforduló munkavégzéssel kapcsolatban bekövetkező haláleseteket, ezek mind a fenti állításunk igazolását jelentik. A sort lehetne még tovább folytatni.

A jelen körülmények mellett, a szerző csak a korábban mondott körben vállalkozhat vélemény-nyilvánításra. Majd a gyakorlat fogja eldönteni, hogy az új rendelkezések alkalmasak lesznek-e azon elképzelések, célok megvalósítására, amelyekre az előkészítők szántak az adott rendelkezéseket. Itt is igaz, hogy a puding próbája... Ennek szellemében a szerző tartózkodni kíván a kritikai megfogalmazásoktól. Döntően igaz ez akkor is, ha egy-két esetben valamely rendelkezéssel kapcsolatban el tudott volna képzelni jobb

¹ A jelen tanulmány Dr. Blazovich László professzor úr 70. születésnapja tiszteletére íródó emlékkönyv részére készül, a szerző azon kívánságával, hogy az itt tárgyalt kérdések személyével való alkalmazására legkorábban 30 év után kerüljön sor.

² Amikor a jelenleg hatályos Polgári Törvénykönyvet az akkori Országgyűlés elfogadta.

megoldást is. Ezek nagy része különböző szakfolyóiratokban, írott és elektronikus sajtóban is tárgyalt kérdések, tehát publikusnak tekinthetők.

I. A közös veszélyben elhaltak öröklési jogi problémái

1. A közös veszélyben elhaltak problémái akkor jelentkeznek, amikor több személy, akik egymással rendszerint vérszerinti kapcsolatban vannak, nem egyidőben, de egyazon okra visszavezethetően halnak meg.³ Ilyen esetekben, ha azt az egyébként nem vitatható öröklési feltételt vesszük alapul, mint ahogy a jelenleg hatályos rendelkezés is teszi, hogy az öröklésnek elengedhetetlen feltétele, hogy az örökös túlélje az örökhatgyót, akkor, aki a kórházba szállítás közben hal meg egyéb feltételek megléte mellett örökölni fog azon személy után, aki a helyszínen vesztette életét.

A kérdés illetve probléma súlyát két körülmény döntően meghatározza:

1. A motorizáció fejlődésével évente 4-500 személy veszti életét az országúton. A különböző balesetekben meghalt személyek, rendszerint a fiatalabb korosztályhoz tartoznak, akik rendszerint nem készítettek korábban végrendeletet, illetve nem tettek egyéb végintézkedést sem.
2. Az idesorolható személyek inkább a fiatalok csoportjába tartoznak és rendszerint még nincs leszármazójuk.

Ugyanakkor a vagyonuk, pontosan ki nem mutatható módon, jelentős mértékben a szülők, vagy a közvetlen rokonság különböző módon és különböző mértékben juttatott adományokból áll, vagy legalább is a vagyonuk jelentős részét képezi. Mivel a törvényes öröklés rendje alapvetően a vérrokonságon alapszik,⁴ előfordulhat és több esetben elő is fordult, hogy az elhunyt szülei „közreműködésével” szerzett vagyon a később szintén meghalt „túlélő” házastárs tulajdonszerzését követően az ő rokonságára szállt át és a korábban meghaltak a szülője/ szülei elveszítették gyermeküket, és elveszítették a remélt későbbi eltartójukat is.

Az új rendelkezés szerint „A közös balesetben, vagy más hasonló közös veszélyhelyzetben elhunyt személyek, az egymás utáni öröklés tekintetében a halál beálltának sorrendjétől függetlenül kiesettnek tekintendők.”

Ez a megoldás – véleményem szerint – erősíti azt a korábban is mondott elvet, hogy a törvényes öröklési rend alapvetően a vérszerinti kapcsolatra épül, ami alól csak a túlélő házastárs öröklése tesz csak kivételt.⁵

³ Szinte naponta lehet az újságban olvasni, vagy a rádió és TV műsorokban hallani, hogy valamilyen közúti balesetben a sérült gépkocsiban ülők egyike a helyszínen, még a másik a kórházba szállítás közben halt meg.

⁴ Kivéve természetesen a túlélő házastárs öröklését.

⁵ Az utóöröklés és az öröklési szerződés, már a végintézkedésen alapuló öröklés körébe tartozik.

II. Az élettársak helyzete

Akik figyelemmel kísérték a kodifikációs folyamatot, a kodifikáció egyes fázisaiban figyelemmel kísérhették az élettársakra vonatkozó tervezett öröklési jogi szabályok változásait. Az a vita is gyakorlatilag a nyilvánosság előtt folyt le, amely során a kisebbik kormánypart egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a Ptk. – ba, csak a házasságon alapuló család fogalma kerüljön be és csak a házasságon alapuló kapcsolatban biztosítson a törvény a túlélő házastársnak, tehát a nem vérszerinti hozzátartozónak öröklési jogot.

I. Elsősorban a családjogi könyv, de a kötelmi jogi könyv is több helyütt tartalmaz ugyan az élettársakra vonatkozó rendelkezéseket, de ezek a rendelkezések az öröklési jogi részt nem érintik.

Ennek függvényében a 7:6 (1) bekezdés c) pontjának a megfogalmazása adott esetben aggályos lehet. Ez a rendelkezés így szól: *Érdemtelen az öröklésre „aki a hagyatékban való részesülés céljából az örökhagyó után törvényes öröklésre jogosult, vagy az örökhagyó végintézkedésében részesített személy életére tört.”*

A aggály ugyan az, mint a jelenleg hatályos szabályozásban a kitagadásnál. A jelenleg hatályos Ptk. 663. § (1) bekezdés c) pontja szerint, ha a kötelesrészre jogosult az örökhagyó élettársának az életére tört, vagy sérelmére egyéb súlyos büntettet követ el, az örökhagyó ezen okból nem tagadhatja ki a köteles részből. Ha az örökhagyó élettársi kapcsolatban élt, nem tagadhatja ki gyermekét, ha az, az élettársa életére tört. A példa fokozható és a gyakorlatban előfordulhat, hogy az örökhagyó gyermeke az élettársi kapcsolatból született, vagyis a gyermek édesanyja életére tört és ezért az édesapja nem foszthatja meg a köteles résztől.⁶ Ezt az anomáliát a kitagadás intézményénél az új kodifikáció kijavította, de az érdemteleniségnél benn maradt a hiány az új szövegben.

Ha a felek élettársi kapcsolatban élnek és ebből a kapcsolatból utód származik, és a közös gyermek valamelyik élettárs (szülő) életére tör, akkor, a másik élettárs (szülő) tekintetében a gyermek több okból is nem minősül érdemtelennek:

a) az idézett törvényhely szerint a gyermek csak akkor lesz érdemtelen az öröklésre, ha magatartását a hagyatékban való részesülés céljából fejtette ki. E szempontból teljesen közömbös, hogy a gyermek magatartása, az örökhagyó házastársa vagy élettársa ellen irányul. Abban az esetben, ha a gyermeknél megállapítható a hagyatékban való részesülés célzata, jelentősége van annak, hogy az adott célszemély, vagyis a gyermek egyik szülője az örökhagyónak házastársa, vagy élettársa;

b) nem lesz megállapítható az érdemteleniség akkor, ha az elhalt szülő nem tett végintézkedést. A túlélő élettárs a törvény alapján nem minősül örökösnek. Ha a gyermeknél az örökségben való részesedés célzata megállapítható, akkor van jelentősége annak, hogy az adott személy az örökhagyónak élettársa, vagy házastársa. Előbbi esetben nem lehet az érdemteleniséget megállapítani, az utóbbi esetben viszont igen.

Az új Ptk. 7:4 § (2) bekezdés b) pontja szerint természetesen a szülőnek joga van gyermekét kitagadni, de ha az örökhagyó a kitagadás lehetőségével bármilyen okból nem élt, a sérelmet szenvedett szülőre nézve méltánytalan, és azt hiszem, hogy társa-

⁶ A jelenleg hatályos jog szerint ilyen esetnek az előfordulása azért relatíve kicsi, mert kitagadható az is, akit öt évnél súlyosabb szabadságvesztésre ítélték.

dalmilag is kedvezőtlen, ha öröklési igényt érvényesíthet ez a gyermek a szülője után fennmaradó vagyonból.

Az élettárs öröklési lehetősége

A kérdéssel kapcsolatban csak utalni szeretnék arra a több helyen kifejtett korábbi állásfoglalásunkra, amely nem ért egyet azzal, hogy az élettárs öröklését csak a végintézkedésen alapuló öröklési lehetőségre szorítja.⁷

Egy új jogszabálynak előre mutatónk is kell lenni, a most tárgyalandó új rendelkezés pedig inkább visszamutató, konzervatív, nem pedig progresszív, előremutató.

Nem tartjuk elfogadható érveknek, hogy ha valaki az élettársát akarja örökösévé tenni, akkor alkosson végrendeletet. Tudomásul kellene két dolgot venni:

a) az élettársi kapcsolatban is lehet családiassá összetartozás és utódnevelés. Ezt mutatja az a tény is, hogy a mai az elveszületések számának több mint harmada élettársi kapcsolatban történik.

b) a végintézkedésen alapuló öröklés, legalább is számszerűen jelentős mértékben kisebb, mint a törvényes öröklés. Ebből az következik, hogy az emberek jelentős része nem alkot végrendeletet, vagy egyéb végintézkedést nem tesz. Ha ehhez hozzászámítjuk – véleményünk szerint nem lebecsülhető számban előforduló előre nem várható és előre nem látható halálesetek számát, amikor valaki úgy hal meg, hogy nem tud végintézkedést tenni, az élettárs akkor sem jön számba a törvényes öröklésnél, ha esetleg vérszerinti törvényes örökös nincs, csak az állam, mint törvényes örökös fog örökölni.

III. Új szabályok a törvényes öröklés rendjében

1. A törvényes öröklési szabályok helye az öröklési jogban.

Az új szabályozás megszüntette a logikusnak, aligha mondható rendszert, amely szerint a végintézkedésen alapuló öröklés mindig megelőzi a törvényen alapuló öröklést, de a törvénykönyv az öröklési jogi részben előbb a törvényes öröklés szabályait tárgyalta és csak ezt követően történt meg a végintézkedésen alapuló öröklés szabályainak a tárgyalása. Kétségtelen, hogy ennek a sorrendnek is meg volt a maga idejében a maga indokolása. A Ptk. miniszteri indokolása szerint, a javaslat a törvényes öröklés szabályaiban foglaltakat tekintette „az öröklés legmegfelelőbb, általában a szocialista felfogással, a családi kapcsolatokkal leginkább összhangban álló módjának...”⁸

⁷ A jelenleg hatályos rendelkezések az úgynevezett bejegyzett élettársak tekintetében kivételt tesz. Az új Ptk. a bejegyzett élettársakról nem tesz említést, majd a hatályba léptető törvény fog rendelkezni arról, hogy a bejegyzett élettársakról szóló 2009. évi XXIX törvény a továbbiakban, alkalmazható lesz-e vagy nem.

⁸ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 471. p.

2. A törvényes öröklési rendben bekövetkezett jelentős változások.

Ezek a változások több szinten is alkalmasnak tűnnek a gyakorlatban jelentkező érdek-összeütközések kiküszöbölésére, vagy legalább is jelentős tompítására.

2.1. Túlélő házastárs – leszármazók közötti érdek-összeütközések.

Az természetes és az új szabályozás is egyértelműen követi a korábbi rendelkezéseket, hogy ha az örökhagyónak van öröklésre jogosult és képes leszármazója, akkor első helyen ő tekintendő törvényes örökösnek.

A konfliktusok döntően akkor jelentkeznek, amikor a túlélő házastárs és a leszármazók között megromlott, vagy megromlik a kapcsolat. Ez többségében olyankor jelentkezik, amikor az örökhagyó leszármazója nincs vérségi kapcsolatban a túlélő házastárssal, vagyis a leszármazó vagy házasságon kívül született, vagy az örökhagyó korábbi házasságából származott. A jelenlegi szabályok szerint a túlélő házastárssnak, a hagyaték azon részén, aminek nem szerezte meg a tulajdonjogát, holtigtartó haszonélvezeti jogot biztosít a törvény. Több esetben előfordul, hogy a túlélő házastárs és a leszármazó között életkor szempontjából nincs jelentősnek mondható különbség. Ilyen esetekben a leszármazó örökösnek gyakorlatilag semmi esélye nincs arra, hogy a jog szerint tulajdonában álló dolgot valaha is használatba tudja venni. Ez elsősorban a tartós fogyasztási cikkek tekintetében veti fel a leszármazó érdekeinek a védelmi igényét, mert amikor majd hozzájutna a tulajdonához, – a mai technikai fejlődés időszakában – az adott dolog legalább is erkölcsi értelemben használhatatlanná, szinte értéktelenné válik. Ugyanez a helyzet jelentős technikai változás nélkül is bekövetkezhethet. Elegendő egy jelentős értéket képviselő nagy értékű személygépkocsira, vagy más hasznajárműre gondolni. A jelenlegi szabályok is megkísérelték a lehetséges konfliktusforrásokat kezelni. Elegendő utalni a haszonélvezeti jog korlátozására és megváltására. Ezek a rendelkezések azonban nem váltották be a hozzáfűzött reményeket, elsősorban a megváltásra megszabott rövid határidő miatt, másrészt pedig jogértelmezési kérdés, nevezetesen, hogy a megváltás alanyi joga-e a túlélő házastárssnak, vagy örökösnek, vagy nem.

Az új szabályok – véleményünk szerint – úgy tűnik, hogy alkalmasak lesznek az itt rejtőző problémákat megoldani. Igen szűk, de a túlélő házastárs szempontjából igen jelentős területen megmarad a túlélő házastárs haszonélvezeti joga, mégpedig az örökhagyóval közösen használt lakásra és annak berendezési és felszerelési tárgyaira. Ez a haszonélvezeti jog nem korlátozható és a túlélő házastárssal szemben a megváltás nem kezdeményezhető. Ez a megoldás figyelemmel van – elsősorban az időskorú házastársak valamelyikének a halála esetén arra, hogy a túlélő házastárssnak a házastársa elvesztésén túl, újabb traumát ne kelljen elszenvednie azzal, hogy kénytelen a volt közös lakást elhagyni. Az új szabály figyelembe veszi, hogy nagyon sok esetben – függetlenül a lakás és berendezési és felszerelési tárgyakon fennálló tulajdonviszonyoktól, – hosszú éveken keresztül, a házastársak együtt használták, e bútorok között élték le életük java részét, ezért ezek használatától ne lehessen a túlélő házastársat semmilyen jogcímen megfosztani.

Hangsúlyozandó – mint lényegében az egész polgári jogban – hogy a rendelkezés diszpozitív, tehát a felek természetesen ettől eltérően is megállapodhatnak, de a leszámazó örökösnek a fenti megoldással szembeni igénye bírói úton nem kényszeríthető ki.

A túlélő házastárs a volt közös lakás és annak berendezési és felszerelési tárgyain örökölt holtigtartó haszonélvezeti jog mellett, az örökhagyó egyéb vagyonából egy gyermekrésznit részt tulajdonjogát fogja örökölni.

Osztályos egyezség alapján lehetőség lesz arra, hogy az állagöröklés helyett a túlélő házastárs az egész hagyatékra haszonélvezeti jogot szerezzen.

A jelenleg hatályos rendelkezések szerint, amennyiben a haszonélvezeti jog megváltásra kerül, akkor is a túlélő házastárs egy gyermekrésznit vagyona jogosult. Látszólagosnak véljük a mértékkel szemben azt az ellenvetést, hogy a túlélő házastárs akkor fog nagyobb vagyontömeghez hozzájutni, ha kevesebb leszámazója, azaz gyermeke volt az örökhagyónak. Azért tartjuk ezt látszólagosnak, mert az élet természetes rendje szerint a leszámazó(k) viszik tovább a szülői vagyont, ebben a folyamatban a túlélő házastárs állagöröklése tulajdonképpen korlátot jelent. Figyelembe kell azonban venni, azt a körülményt is, hogy a túlélő házastárs halála esetén a korábban megosztott vagyon „egyesül” és azt ugyanazok a leszámazók fogják örökölni, akiknek a korábbi öröklése a fenti új rendelkezés miatt korlátozott volt. Ez a szabály egyértelmű tiszta helyzetet teremt, mindegyik fél – a leszámazók és a túlélő házastárs – használhatja a tulajdonába került vagyontárgyakat. Különösen jelentős ez a szabály akkor, ha a hagyatékban jelentős értéket képviselő pénz van. A pénz öröklése esetén, általánosnak mondható bírói gyakorlat szerint a túlélő házastárs a kamatra tarthatott igényt.

A túlélő házastárs helyzetét a jelenlegi szabályokhoz viszonyítva jelentősen javítja az az új rendelkezés, hogy a túlélő házastárs haszonélvezeti jogának megváltását időkorlát nélkül kérheti. Az új szabály azért jelentős a túlélő házastársra nézve, mert a jelenlegi szabályok a hagyaték megnyíltától illetve a hagyatéki eljárás befejezésétől számítva csak egy év időtartamot biztosítottak a haszonélvezeti jog megváltására.

Amennyiben a túlélő házastárs újabb házasságot kötött, a haszonélvezeti joga úgy szűnt meg, jelentős vagyoni értékű jogától úgy esett el, hogy nem volt lehetősége annak „értékesítésére”, vagyis időmúlás miatt a megváltást már nem érvényesíthette.

Az új szabályok szerint is a túlélő házastárs haszonélvezeti joga újabb házasságkötésével megszűnik, tekintettel azonban arra, hogy bármikor kérheti a haszonélvezeti jogának a megváltását, sérelem nem éri. Ilyen esetben is a megváltás mértéke az egy gyermekrésznit rész. Az új szabály kimondja, hogy a megváltást a leszámazó és a túlélő házastárs méltányos érdekeinek figyelembe vételével kell megejteni.

A túlélő házastárs haszonélvezeti jogának időkorlát nélküli megváltási joga tekintetében az új szabály semmilyen korlátot nem állít. Véleményünk szerint a szabály ezért alkalmazható lesz egyrészt a volt közös lakásra és annak berendezési és felszerelési tárgyaira örökölt haszonélvezeti jogra, és alkalmazható lesz arra az esetre is, amikor a túlélő házastárs és a leszámazó(k) osztályos egyezség keretében a túlélő házastárs javára az egész hagyaték tekintetében – a gyermekrésznit állagöröklés helyett – holtigtartó haszonélvezeti jogot alapítanak.

2.2. Túlélő házastárs öröklési helyzete, ha nincs leszármazó.

Ha nincs leszármazó, vagy a leszármazó bármilyen okból nem örököl, a túlélő házastárs megörökli az örökhagyóval korábban közösen használt lakás és annak berendezési és felszerelési tárgyainak a tulajdonjogát. A vagyon többi részén a szülővel illetve a szülőkkel közösen fog állagot örökölni, mégpedig a vagyon felét a túlélő házastárs, másik felét pedig a szülők, egymásközött egyenlő arányban. Valamelyik szülő kiesése esetén a kiesett szülő részét is a másik szülő fogja örökölni.

Amennyiben az örökhagyó szülei bármilyen okból kiestek az öröklésből, helyettesítésre nincs lehetőség, tehát a szülő leszármazója nem örököl, hanem az egész vagyont a túlélő házastárs fogja örökölni.

Mivel a szülő állagöröklésének előfeltétele a leszármazó hiánya vagy bármely okból történő kiesése, az élet általános rendje szerint a fiatalabb korosztályhoz tartozó örökhagyók esetében kerülhet alkalmazásra ez a szabály. Azért tartjuk ezt a rendelkezést fontosnak és jelentősnek, mert ha a szülő elveszíti gyermekét, idős korára eltartó nélkül marad vagy maradhat, még a nála rendszerint egy korosztállyal fiatalabb túlélő házastárs lényegesen jobban tud magáról gondoskodni, esetleg újabb párkapcsolatot is létesít, tehát megélhetése jobban biztosított.

Tudomásul kell venni, hogy a leszármazó vagyonában – a mai viszonyok között – rendszerint jelentős részt képvisel, amit szülői támogatásnak szoktunk nevezni. A szülőktől kapott vagyontárgyakra nézve kétségtelen, hogy a továbbra is, meglévő ági öröklés, legalább is jelentős mértékben megoldja a kérdést. Az olyan támogatásokra gondolunk elsősorban, ami közvetlen valamilyen vagyontárgy átadásában nem jelenik meg. Ilyennek tekintjük például, amikor a szülők természetben biztosítják a gyermekük és házastársának az étkezését, Az ilyen helyzetek megoldásában – úgy gondoljuk – a társadalom igazságérzetével találkozik a szülő öröklése.

2.3. A szülő és a szülő leszármazójának öröklése

A felmenő ági törvényes öröklés szabályai csak annyiban változtak, hogy az új szabályok kibővítették a törvényes örökösök körét. A jelenleg hatályos rendelkezések a nagyszülők után az oldalági öröklés lehetőségét lezárják és csak egyenes ágon, lehet örökölni. Ott is azzal az eltéréssel, hogy nem érvényesül az a szabály, hogy az örökhagyóhoz közelebb eső személy öröklése kizárja az örökhagyóhoz távolabb eső személy öröklését.

Az új rendelkezés az oldalági öröklést egy fokkal feljebb zárja le, vagyis megengedi a dédszülő leszármazójának az öröklését. Ezt követően a jelenlegi szabályok érvényesülnek, vagyis minden egyenes ági felmenő fejenként egyenlő arányban lesz törvényes örökös.

Ez a rendelkezés – legalább is elviekben – lényegesen leszűkíti az állam törvényes örökösi lehetőségét, ami a jelenlegi gazdasági, társadalmi viszonyok mellett indokolt. Az állam öröklésének tulajdonképpen nem az állami vagyon növelése a célja, hanem az, hogy uratlan vagyon ne keletkezzék. Az állam öröklésének a hiányában, ha az örökhagyó vagyona végintézkedés hiányában uratlan dolog lenne, amin tetszés szerint, birtokba vétellel, bárki tulajdonjogot szerezhetne.

IV. A kötelesrész szabályainak változása

A kötelesrész általánosan elfogadott az európai jogrendszerekben, noha kétségtelen, hogy jelentős mértékben akadályozza a tulajdonost abban, hogy rendelkezési jogát halála esetére szabadon gyakorolja. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy társadalmi elvárásnak is megfelel az a rendelkezés, hogy az örökhagyóhoz legközelebb állók az örökhagyó vagyonából valamilyen formában részesüljenek.

Azon a körülményen nem érdemes vitatkozni, hogy a kötelesrész intézménye elavult-e vagy nem. Egyet lehet azzal érteni, hogy a legközelebbi hozzátartozók részesüljenek a hagyatékban. Igaz, hogy ez az örökhagyó rendelkezési jogának a korlátja, de közérdekből, vagy méltánylást érdemlő magánérdekből a rendelkezési jog is korlátozható. Véleményünk szerint két irányban lehet, vagy pontosabban fogalmazva lehetett volna elmozdulni.

Az egyik irány, hogy a kötelesrésztől történő megfosztásra, vagyis a kitagadás lehetőségére a jelenlegi társadalmi elvárásoknak nem megfelelő jogosulttal szemben a hatályos szabályoknál szélesebb körben legyen lehetőség.

Ez véleményünk szerint megtörtént, a jelenleg hatályos rendelkezésekhez viszonyítva a kitagadási okok egyrészt „finomítva” lettek. Csak példaként utalunk a 7:78 § (1) bekezdés b) pontjára, ahol a jelenlegi szabály szerint csak akkor lehetett valakit kitagadni, ha az örökhagyó sérelmére *súlyos* bűncselekményt követett el. Az új szabályozás lehetővé teszi a kitagadás, ha az örökhagyó sérelmére bűncselekményt követett el a jogosult.

Másik ilyen „finomítás”, hogy a kötelesrész alapjába beszámítandó ingyenes juttatás, csak akkor vehető figyelembe, ha az örökhagyó halálát megelőzően tíz éven belül történt. A jelenlegi szabály ugyanezt 15 évben határozza meg.

Az új szabályozás bezárja, vagy legalább is behajtja azt a kiskapu lehetőséget, hogy a jogosult kötelesrész igényét tartási, öröklési vagy gondozási szerződés megkötésével játszzák ki. Az új rendelkezés szerint ugyanis a szerződés megkötésétől számítva, ha a hagyaték két éven belül nyílik meg, akkor a tényleges tartás, gondozás értékén felüli részt a kötelesrész alapjához hozzá kell számítani.

A másik irány a jogosultak sorrendje. A jelenlegi és az új szabályozás is, csak felsorolja a kötelesrészt jogosultakat, de sorrendet nem állapít meg. A sorrend közismerten: leszármazó, házastárs, szülő. A jelenlegi gyakorlat elméletileg nem vitatható módon abból indul ki, hogy a kötelesrész a törvényes öröklés rendjébe tartozik, tehát a törvényi felsorolás megegyezik a törvényes öröklés sorrendjének és ezért az a kötelesrészt jogosultságot is jelenti. Úgy gondoljuk, hogy itt lehetett volna a törvényes öröklésnél alkalmazott módon és formában a sorrenden változtatni. Kétségtelen, hogy ezt a bírói gyakorlat megetheti, mert jogszabály nem köti a kezét, de talán érdemes lett volna ezt normatív erővel is kimondani.

INGE BILY

Zu einigen deutschen Rechtsformeln und ihrer Übersetzung ins Polnische und Tschechische

1. Einleitung

„Die verstärkte Tendenz zum formelhaften Charakter der Ausdrucksweise lässt sich besonders gut bei den kanzlei- und rechtssprachlichen Wendungen verfolgen“¹, betont Gerhard Cordes in seinem Beitrag zur mittelniederdeutschen Dichtung und Gebrauchsliteratur. Forscher, wie Gerhard Dilcher², Mária Papsonová³, Ilpo Tapani Piirainen⁴, Ruth Schmidt-Wiegand⁵, Libuše Spáčilová⁶ oder Lenka Vaňková⁷ beschäftigen

¹ GERHARD CORDES, *Mittelniederdeutsche Dichtung und Gebrauchsliteratur*. In: Gerhard Cordes, Dieter Mohn (Hrsg.), *Handbuch zur Mittelniederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Berlin 1983, S. 351–390, hier S. 369.

² GERHARD DILCHER, *Paarformeln in der Rechtssprache des frühen Mittelalters*. Frankfurt a. Main 1961.

³ MÁRIA PAPSONOVÁ, *Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473)*. (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003, S. 50–51 und S. 69.

⁴ ILPO TAPANI PIIRAINEN, *Paarformeln in einem deutschen Rechtsbuch aus dem Jahre 1628*. In: Irnhild Barz, Marianne Schröder (Hrsg.), *Nominationsforschung im Deutschen. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 75. Geburtstag*. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1997, S. 37–42.

⁵ RUTH SCHMIDT-WIEGAND, *Artikel „Paarformeln“*. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Hrsg. von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand. Mitbegründet von Wolfgang Stammer. Redaktion: Wolfgang Werkmüller. Bd. 3. Berlin 1984, Sp. 1387–1399; dies., *Haus und Hof. Zu Alter und Kontinuität einer Paarformel*. In: Astrid van Nahl, Lennart Elmevik, Stefan Brink (Hrsg.), *Namenwelten. Orts- und Personennamen in historischer Sicht*. (Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 44). Berlin, New York 2004, S. 706–713.

⁶ LIBUŠE SPÁČILOVÁ, *Phraseologismen im Olmützer Kodex Wenzels von Iglau aus den Jahren 1430–1492*. In: Jana Korčáková, Jürgen Beyer (Hrsg.), *Königgrätzer Linguistik- und Literaturtage. Hradec Králové 2003*, S. 48–59; dies., *Ausgewählte Phraseologismen in den Textsorten Testament und Ehevertrag im Olmützer Kodex Wenzels von Iglau aus den Jahren 1430–1492*. In: Marek Nekula, Steffen Höhne (Hrsg.), *brücken. (Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei)*. Berlin, Prag 2004, S. 7–23; VLADIMÍR SPÁČIL, LIBUŠE SPÁČILOVÁ, *Míšeňská právní kniha. Historický kontext, jazykový rozbor, edice I Das Meißner Rechtsbuch. Historischer Kontext, linguistische Analyse, Edition*. Olomouc 2010, S. 475–481.

⁷ LENKA VAŇKOVÁ, *Zu den Paarformeln in der Kanzleisprache des Kuhländchens*. In: *Jahrbuch Erfurt-Ostrava* 2 (1996), S. 201–210; dies., *Zur Formelhaftigkeit und Variation in frühneuhochdeutschen Texten zivilrechtlichen Charakters. Am Beispiel des „Schwarzen Buches“ der Stadt Fulnek (1576–1730)*. In: Peter Ernst (Hrsg.), *Kanzleistil: Entwicklung, Form, Funktion*. Beiträge der 4. Tagung des Arbeitskreises Histori-

sich anhand unterschiedlicher Rechtstexte mit den dort vorkommenden formelhaften Wendungen und ihren Besonderheiten, darunter auch ihrer Übersetzung. Andere, so Stefaniya Ptashnyk⁸ und Diana Stantcheva⁹, untersuchen Wörterbücher auf das Vorkommen phraseologischer Wendungen aus dem Bereich des Rechtswortschatzes. In ihren Studien zum niederdeutsch-hochdeutschen Ablösungsprozeß an der Rigaer Ratskanzlei behandelt Dzintra Lele-Rozentāle¹⁰ ebenfalls Rechtsformeln und nennt eine Reihe von Beispielen aus der Zeit um 1500, wie „vrig vnd egen, medegift vnd brutschaft (1493)“¹¹. „Die Rigaer Stadtverwaltung kann in ihrer Bestehungsgeschichte auf mehrfachen Sprachwechsel zurückblicken: Seit dem 13. Jahrhundert, d.h. seit der Anfangszeit der Verschriftlichung der städtischen Verwaltung, waren es lateinisch, mittelniederdeutsch, frühneuhochdeutsch und neuhochdeutsch, russisch und lettisch geschriebene Texte, die den inneren und äußeren Schriftverkehr dominierten.“¹²

Den Phraseologismen im polnischen historischen Rechtswortschatz wendet sich Aleksander Zajda¹³ zu, und Zenon Lenkiewicz¹⁴ untersucht Phraseologismen und feste Wortverbindungen anhand der Rechtsterminologie in russischen Kanzleitexten des 16.-17. Jahrhunderts. Beispiele für unterschiedliche Arten von Formeln stellt Peter Bassola in seiner Analyse zur Wortstellung im Ofner Stadtrecht¹⁵ vor. Zu dem Thema kehrt er später erneut zurück, und zwar unter dem Aspekt der Variationen von Formeln, bis hin zu Auslassungen und der Reduktion auf die „wichtige, unentbehrliche Information“¹⁶. Dabei belegt das durch ihn ausgewertete Material, daß selbst Zusatzinformationen mitunter formelhaft sein können, und schließlich resümiert er: „Formeln und formelhafte

sche Kanzleisprachenforschung, Wien 24. und 25. November 2006. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 5). Wien 2009, S. 223–236.

⁸ STEFANIYA PTASHNYK, *Formulierungstraditionen im Rechtsleben: Historische Phraseologie und ihre Erfassung im Deutschen Rechtswörterbuch*. In: Natalia Filatkina, Ane Kleine-Engel, Marcel Dräger, Harald Burger (Hrsg.), *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. (Germanistische Bibliothek 46). Heidelberg 2012, S. 227–244.

⁹ DIANA STANCHEVA, *Angaben zu phraseologischen Phänomenen im „Deutschen Wörterbuch“ von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. In: Natalia Filatkina, Ane Kleine-Engel, Marcel Dräger, Harald Burger (Hrsg.), *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. (Germanistische Bibliothek 46). Heidelberg 2012, S. 245–261.

¹⁰ DZINTRA LELE-ROZENTĀLE, *Kontinuität oder Stilwandel? Eine Studie zum niederdeutsch-hochdeutschen Ablösungsprozess an der Rigaer Ratskanzlei am Beispiel des zweiten Erbebuches (1493–1579)*. In: Peter Ernst (Hrsg.), *Kanzleistil: Entwicklung, Form, Funktion*. Beiträge der 4. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung, Wien 24. und 25. November 2006. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 5). Wien 2009, S. 103–123, vgl. 10. Rechtsformeln und andere Wendungen: S. 120–121.

¹¹ Ebd. S. 120–121.

¹² Ebd. S. 103.

¹³ ALEKSANDER ZAJDA, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*. Kraków 2001.

¹⁴ ZENON LENKIEWICZ, *Słownictwo prawno-administracyjne w rosyjskich zabytkach piśmiennictwa administracyjnego XVI–XVII w.* (Monografie Slawistyczne 51). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1986, S. 98–105: V. Phraseologismen und feste Wortverbindungen.

¹⁵ PETER BASSOLA, *Wortstellung im Ofner Stadtrecht. Ein Beitrag zur frühneuhochdeutschen Rechtssprache in Ungarn*. (Bausteine zur Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen 61). Berlin 1985, S. 229–240: 2. Formeln.

¹⁶ PETER BASSOLA, *Strukturen und Formeln in den Eintragungen des „Ersten Grundbuchs 1480–1553“*. Zur Kanzleisprache der Stadt Ödenburg im späten Mittelalter. In: Jörg Meier, Arne Ziegler (Hrsg.), *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 4). Wien 2008, S. 85–101, hier besonders S. 97.

Wendungen kommen in den Einträgen so häufig vor, dass man sogar feststellen kann, dass die Einträge mehr oder weniger aus einer Menge von solchen Strukturelementen gebaut sind.¹⁷

Einen weiteren wichtigen Aspekt, und zwar die in historischen Texten noch vorhandene große Vielfalt bzw. Variation formelhafter Ausdrücke, heben Natalia Filatkina¹⁸, Mária Papsonová¹⁹ und Stefaniya Ptashnyk²⁰ hervor. „Der Blick in die Rechtsquellen zeigt, dass in der Vergangenheit die Verwendungsweisen dieser Wendungen [gemeint sind formelhafte Ausdrücke – I.B.] viel variabler waren [...]. Die Belege zeigen ferner, dass die Reihenfolge der Substantive variieren kann: *recht und fug, fug und recht* [...]. Heute weisen die Wortverbindungen eine deutlich geringere Varianz im Komponentenbestand auf, als in den Belegen aus vergangenen Jahrhunderten; die Reihenfolge der Komponenten hat sich im Verlauf der Zeit weitgehend verfestigt.“²¹ Dem Festwerden der Wortfolge bei Paarformeln gehen auch Harald Burger und Angelika Linke²² nach. Sie konnten bei „Zwillingsformeln mit der Struktur *x und y*“ folgende Tendenz feststellen: „(1) Das Lexem mit der größeren Silbenzahl wird von Position 1 nach Position 2 verschoben“, z.B. „*Sitten und brauch* → *Brauch und Sitte*“, „(2) Das Lexem mit längerem Stammvokal wird nach Position 2 verschoben (gilt v.a. für Zwillingsformeln mit einsilbiger Besetzung)“, z.B. „*Ruw und rast* → *Rast und Ruh*“ und „(3) Das Lexem mit dem dunkleren Stammvokal wird nach Position 2 verschoben (oft in Kombination mit (2))“, z.B. „*Gut und Haabe* → *Hab und Gut*“. Daraus schließen Burger und Linke, „daß Sprachrhythmus und Vokalharmonie die ausschlaggebenden Faktoren bei der Fixierung der Lexemabfolge in Zwillingsformeln sind: das klangmäßig „schwere“ Wort tritt an die zweite Stelle. Daneben zeigt sich noch eine allgemeine Tendenz zur Verkürzung der an der Zwillingsformel beteiligten Lexeme (Wegfall des Endungs-*e*)“, z.B. „*Lob und Ehr(e)*, *Lust und Freud(e)*, *Leib und Seel(e)*“ usw. „Hierbei ist bemerkenswert, daß auch in diesen Fällen das ursprünglich mehr Silben umfassende Lexem an zweiter Stelle

¹⁷ Ebd. S. 99.

¹⁸ NATALIA FILATKINA, *Variation im Bereich der formelhaften Wendungen am Beispiel der Luxemburger Rechnungsbücher (1388–1500)*. In: Stephan Elspaß, Michaela Negele (Hrsg.), *Sprachvariation und Sprachwandel in der Stadt der Frühen Neuzeit*. (Sprache – Literatur und Geschichte. Studien zur Linguistik/Germanistik 38). Heidelberg 2011, S. 79–95, mit einer Zusammenfassung aktueller Literatur.

¹⁹ MÁRIA PAPSONOVÁ, *Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch*. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003, S. 70.

²⁰ STEFANIYA PTASHNYK, *Formulierungstraditionen im Rechtsleben: Historische Phraseologie und ihre Erfassung im Deutschen Rechtswörterbuch*. In: Natalia Filatkina, Ane Kleine-Engel, Marcel Dräger, Harald Burger (Hrsg.), *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. (Germanistische Bibliothek 46). Heidelberg 2012, S. 227–244.

²¹ Ebd. S. 231.

²² HARALD BURGER, ANGELIKA LINKE, *Historische Phraseologie*. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte*. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1, 2. Auflage). Berlin, New York 1998, S. 743–755, hier S. 749–750.

steht.“²³ Selbstverständlich sind noch längst nicht alle Fragen zu diesem Thema geklärt und weitere Materialuntersuchungen dringend nötig.

2. Formeln und Übersetzung

„Ein besonderes Übersetzungsproblem stellen die für die Sprache des mittelalterlichen deutschen Rechts charakteristischen festen Wortverbindungen und Phraseologismen [...] dar. Sie weisen einen kaum überschaubaren Variantenreichtum an Entsprechungen auf und legen ein Zeugnis von der ständigen Auseinandersetzung der Translatoren mit der Begrifflichkeit der Ausgangssprache ab.“²⁴ Mit Übersetzungspaaren von Rechtstermini, genauer mit lateinisch-deutschen Entsprechungen, beschäftigt sich János Németh²⁵ in seiner Untersuchung zum Stilbewußtsein von Kanzleischreibern und arbeitet dabei die Unterschiede zwischen lateinischem Original und deutscher Übersetzung heraus. Es sei ebenfalls auf die entsprechenden Abschnitte unserer eigenen Auswertung²⁶ zur frühneuhochdeutsch-altpolnischen Wortanalyse anhand der „Magdeburger Urteile“ hingewiesen. Die als „Magdeburger Urteile“ bekannten Sprüche der Magdeburger Schöffen für Krakau bestehen überwiegend aus gleich strukturierten Anfragen und Antworten, die über eine formelhafte, dreigliedrige Struktur verfügen, in der Regel bestehend aus einer Einleitungsformel, dem Inhalt der Anfrage bzw. dem Inhalt der Antwort und einer Schlußformel. Bei den Einleitungs- und Schlußformeln sind jeweils Lang- und Kurzformen belegt. Mitunter fehlen Einleitungs- und/oder Schlußformel aber auch ganz, oder sie sind nur entweder in der deutschen oder polnischen Fassung vorhanden.²⁷

Im Text des von uns gegenwärtig untersuchten „Sächsischen Weichbildrechts“ begegnen ebenfalls formelhafte Wendungen, auch Stereotypen genannt.²⁸ So beginnen neue Artikel bzw. Abschnitte des Weichbildtextes – im Glossentext gilt das für

²³ Ebd. S. 750.

²⁴ MÁRIA PAPSONOVÁ, *Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch*. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003, S. 70.

²⁵ JÁNOS NÉMETH, *Möglichkeiten des Nachweisens des Stilbewußtseins von Kanzleischreibern*. In: Peter Ernst (Hrsg.), *Kanzleistil: Entwicklung, Form, Funktion*. Beiträge der 4. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung, Wien 24. und 25. November 2006. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 5). Wien 2009, S. 139–178; vgl. auch ders., *Die Sprache des Ödenburger Gerichtsbuches*. In: Jenő Házi, János Németh (Hrsg.), *Gerichtsbuch. Bíróági könyv. 1423–1531*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg. Sopron város történeti forrásai. Reihe A. Bd. 2 – A). Sopron 2005, S. 47–67.

²⁶ INGE BILY, *E.IV.6. Feste Wortverbindungen und phraseologische Wendungen*. In: Inge Bily, Wieland Carls, Katalin Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*. (Ivs Saxonico-maidebvrghense in oriente 2). Berlin, Boston 2011, S. 296–303.

²⁷ INGE BILY, *E.II. Zur Struktur der Schöffensprüche*. In: Inge Bily, Wieland Carls, Katalin Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*. (Ivs Saxonico-maidebvrghense in oriente 2). Berlin, Boston 2011, S. 127–135.

²⁸ INGE BILY, *Nu horet unde vornemet: Das „Sächsische Weichbildrecht“ im deutsch-tschechischen Vergleich – Zur Struktur der Einleitungsformeln*. Vortrag auf der internationalen Konferenz „Mittelalterlich-frühneuzeitliche Fachtexte als Objekt der Fachsprachen- und Fachprosa-forschung. Ostrava, 1.-3.12.2011. (im Druck).

einzelne, oft einleitende Textabschnitte – sehr oft mit einer stereotypen, sich wiederholenden Einleitungsformel, die auf die sich anschließenden Informationen hinführt, wie z.B. in den Übersetzungspaaren:

frühneuhochdeutsch: Nv vornemet /// *alttschechisch:* GYz rozomieyte ‘Nun vernehmt’ [Art. 8 § 1, fol. 30v /// C8, fol. 95v]²⁹

oder

frühneuhochdeutsch: Nv horet vnde vornemet /// *alttschechisch:* POsluchayte a rozomieyte ‘Hört und vernehmt’ [Art. 9 § 1, fol. 36r /// C9, fol. 97v].

Die Struktur der „Magdeburger Urteile“ und die Einleitungsformeln zu Artikeln bzw. Abschnitten des Weichbild- bzw. Glossentextes sollen jedoch hier nicht Gegenstand der Betrachtung sein. Vielmehr wollen wir uns anhand dieser Rechtstexte einigen Paarformeln und ihren Übersetzungen ins Polnische bzw. Tschechische zuwenden.

Der Jubilar möge mir verzeihen, daß ich wegen meiner fehlenden ungarischen Sprachkompetenz seine zusammen mit József Schmidt vorgelegte Übersetzung des Sachsenspiegels ins Ungarische³⁰ leider nicht in den Vergleich einbeziehen kann.

3. Materialgrundlagen

Das Material, auf das sich die nachfolgenden Ausführungen stützen, wurde im Rahmen der Arbeit am Akademievorhaben „Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas“³¹ erhoben.

3.1. Materialgrundlagen des deutsch-polnischen Vergleichs

Verglichen wurden zunächst ein frühneuhochdeutscher und ein altpolnischer Text der „Magdeburger Urteile“.

Die Grundlage des deutschsprachigen Teils bildete die Handschrift mit der Sigle Pi³², die in die Zeit vom Ende des 14. bis zum Anfang des 15. Jahrhunderts datiert wird.

²⁹ Die Angaben zu den Textstellen stehen jeweils in eckigen [] Klammern.

³⁰ LÁSZLÓ BLAZOVICH, JÓZSEF SCHMIDT, *A Sváb tükör*. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 35). Szeged 2011; vgl. weiterhin: LÁSZLÓ BLAZOVICH, *Anmerkungen zur ungarischen Übersetzung des Sachsenspiegels*. In: Elemér Balogh, Andrea Hegedüs, Péter Mezei, Zsolt Szomora, Julianna Sára Traser (Hrsg.), *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Rechtentwicklung in den ehemaligen sozialistischen Staaten und die Herausforderung der Europäischen Union*. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 17). Szeged 2007, S. 253–258.

³¹ Dieses Projekt erforscht an der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Stadtrechts in einer Reihe von Ländern Mittel- und Osteuropas, vgl. auch www.magdeburger-recht.eu und www.saw-leipzig.de.

³² Vgl. die Handschrift in der Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1212 II in Wrocław/Breslau; Sigle Pi; s. auch ULRICH-DIETER OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften. Köln, Wien 1990, S. 418, Nr. 284; vgl. auch C[ARL] G[USTAV] HOMEYER, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, neu bearbeitet von CONRAD BORCHLING, KARL AUGUST ECKHARDT und JULIUS VON GIERKE. Weimar 1931–1934 [Hom.³], Nr. 942.

Sprachlich handelt es sich um einen ostmitteldeutschen Text aus frühneuhochdeutscher Zeit.

Der polnischsprachige Teil der Untersuchung stützte sich auf die älteste erhaltene Abschrift der altpolnischen Übersetzung der „Magdeburger Urteile“, die sogen. *Ortyle ossolińskie* (Sigle O)³³, die 1972 erstmals vollständig von Józef Reczek und Wacław Twardzik ediert wurde. Erwähnt werden muß außerdem das ausführliche Glossar³⁴ zu dieser Edition. Die Edition des polnischen Textes der „Magdeburger Urteile“, der *Ortyle ossolińskie* von Józef Reczek und Wacław Twardzik³⁵, unterscheidet zwischen *Transliteration* (buchstabengetreue Wiedergabe des altpolnischen Textes der Handschrift, die als Grundlage für sprachwissenschaftliche Analysen geeignet ist) und *Transkription* (an die neupolnische Orthographie und Interpunktion angepaßte Wiedergabe des Textes der altpolnischen Handschrift, die vor allem die Interessen der Historiker nach einem gut lesbaren und verständlichen Text berücksichtigt). Wir geben in den Belegen des deutsch-polnischen Vergleichs die *translitterierte* wie auch die *transkribierte* polnische Textstelle an. Erstere steht jeweils hinter dem dreifachen Schrägstrich ///, letztere folgt in eckigen Klammern [] auf die translitterierte Textstelle. Die polnische Übersetzung der „Magdeburger Urteile“ ist zwischen 1440 und 1460 in Lemberg/L'viv (Ukraine) entstanden.³⁶ Das Original der Übersetzung ist verloren gegangen. Überliefert sind lediglich Abschriften, von denen die sogen. *Ortyle ossolińskie* in die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert werden. Der Text wird dem Altpolnischen zugeordnet.

3.2. Materialgrundlagen des deutsch-tschechischen Vergleichs

Grundlage unserer noch in Bearbeitung befindlichen frühneuhochdeutsch-alttschechischen Wortanalyse bildet die deutsche Weichbildvulgata mit der ursprünglichen Glossenfassung der deutschen Handschrift des Weichbildrechts mit Glosse in 135 (gezählt 136) Artikeln. Aufbewahrungsort der Handschrift, die u.a. auch

³³ Vgl. die Handschrift Nr. 50 (Sigle O) in der Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich in Wrocław/Breslau; s. auch ULRICH-DIETER OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften. Köln, Wien 1990, S. 416, Nr. 280; vgl. auch C[ARL] G[USTAV] HOMEYER, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, neu bearbeitet von CONRAD BORCHLING, KARL AUGUST ECKHARDT und JULIUS VON GIERKE. Weimar 1931–1934 [Hom.³], Nr. 708.

³⁴ JÓZEF REZEK, WACŁAW TWARDZIK, *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich*. Według rękopisu Nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, cz. I: Indeks frekwencyjny i wyrazów. (Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Wydawnictwa źródłowe). Wrocław, Warszawa, Kraków 1972.

³⁵ JÓZEF REZEK, WACŁAW TWARDZIK, *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich*. Według rękopisu Nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, cz. I: Wstęp – Uwagi ogólne – Charakterystyka językowa; cz. II: Transliteracja i transkrypcja tekstu; cz. III: Indeks frekwencyjny i wyrazów. (Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Wydawnictwa źródłowe). Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, 1972.

³⁶ JÓZEF REZEK, WACŁAW TWARDZIK, *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich*. Według rękopisu Nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, cz. II: Transliteracja i transkrypcja tekstu. (Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Wydawnictwa źródłowe). Wrocław, Warszawa, Kraków 1972, S. VII–XIII.

in der Beschreibung der Handschriften durch Ulrich-Dieter Oppitz³⁷ verzeichnet ist, ist die Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz in Berlin (Signatur SBPK Ms. germ. fol. 389), als Provenienz wird das Domstift Havelberg angegeben. Diese Handschrift³⁸ bildete die Grundlage der bei Alexander von Daniels und Franz von Gruben³⁹ abgedruckten edierten Fassung. Die Handschrift wird ins 15. Jahrhundert datiert. Sprachlich handelt es sich um einen ostmitteldeutschen Text aus frühneuhochdeutscher Zeit⁴⁰, der bisher keiner sprachlichen Auswertung unterzogen wurde.

Als tschechischen Vergleichstext⁴¹ benutzen wir aus der digitalen Fassung der Handschrift *Práva saská*, einer Sammelhandschrift (früher Litoměřice/Leitmeritz: Arch. m. Litoměřice; jetzt Praha/Prag: Parlamentní knihovna, Signatur: Práva saská; online: <http://www.psp.cz/kps/knih/prawa/prawa.htm>), die unter 2. *Donat – magdeburgské městské právo s glosou* [Donat – Das Magdeburger Stadtrecht mit Glosse] enthaltenen Teile.⁴² Die Handschrift wird in das Jahr 1469-1470 datiert und ist damit altschechisch. Wie der frühneuhochdeutsche, so wurde auch der altschechische Text der von uns vergleichend einbezogenen Handschrift bisher noch nicht sprachhistorisch untersucht.

4. Materialteil

Die von uns im frühneuhochdeutsch-altpolnischen Vergleich untersuchten „Magdeburger Urteile“ und auch der im frühneuhochdeutsch-alttschechischen Vergleich bearbeitete Weichbildtext belegen im jeweiligen deutschen Text u.a. auch Paarformeln, die jedoch nicht immer als solche aus dem Deutschen ins Polnische bzw. Tschechische übernommen wurden. Der nachfolgende Materialteil (4.1.–4.3.) nennt einige Beispiele für:

- die wortgetreue Übersetzung von Paarformeln (4.1.),
- das Vertauschen der Glieder von Paarformeln im Zuge der Übersetzung des jeweiligen Rechtstextes (4.2.) und
- Paarformeln im deutschen Text, die nicht als solche übersetzt wurden (4.3.).

³⁷ ULRICH-DIETER OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften. Köln, Wien 1990, S. 368, Nr. 118; vgl. auch C[ARL] G[USTAV] HOMEYER, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, neu bearbeitet von CONRAD BORCHLING, KARL AUGUST ECKHARDT und JULIUS VON GIERKE. Weimar 1931–1934 [Hom.³], Nr. 48.

³⁸ Die Vorbereitung der Arbeitsfassung des deutschen Weichbildtextes haben Frau Mandy Kilian und Herr Stefan Weise besorgt.

³⁹ ALEXANDER VON DANIELS, FRANZ VON GRUBEN (Hrsg.), *Das Sächsische Weichbildrecht. Ius municipale saxonicum*. (Rechtsdenkmäler des deutschen Mittelalters 1). Berlin 1858.

⁴⁰ Bei der sprachlichen Einordnung des ostmitteldeutschen Textes stützen wir uns auf die detaillierten Ausführungen Frau Prof. Dr. Libuše Spáčilová (Olomouc), der wir an dieser Stelle sehr herzlich danken.

⁴¹ Bei unserem Vergleich stützen wir uns auf die *Transliteration* (buchstabengetreue Wiedergabe) des altschechischen Textes der Handschrift, die Frau Dr. Milada Homolková (Prag), unter Einbeziehung weiterer Mitarbeiterinnen, zu diesem Zweck für uns anfertigte. Eine *Transkription* des Textes, d.h. eine an die neutschechische Orthographie und Interpunktion angepaßte Wiedergabe des Textes der altschechischen Handschrift, wäre für unsere sprachliche Auswertung im Rahmen der historischen Wortanalyse nicht geeignet.

⁴² Vgl. fol. 87r-187v; s. auch ULRICH-DIETER OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften. Köln, Wien 1990, S. 644, Nr. 922; vgl. auch C[ARL] G[USTAV] HOMEYER, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, neu bearbeitet von CONRAD BORCHLING, KARL AUGUST ECKHARDT und JULIUS VON GIERKE. Weimar 1931–1934 [Hom.³], Nr. 707.

Die Untersuchung ist bilateral deutsch-polnisch bzw. deutsch-tschechisch angelegt, d.h. verglichen wird jeweils Material aus einem deutsch-fremdsprachigen Textpaar. Ein Quervergleich zu Textstellen in weiteren deutschen, polnischen oder tschechischen Quellen wird nicht geführt, auch nicht zum Lateinischen.

4.1. Wortgetreue Übersetzung von Paarformeln

1. deutsch: *Haut und Haar* /// tschechisch: *kůže a vlasy* 'Haut und Haar'
 der wettet dorumme *hut vnde har*, ader eyne phundische marg, daz sien driszig schillinge /// Ten takowy prowyni pokutu, *ku kozii a k wlasom*, Anebo trzi srbske hrziwny, to gest trzidczeti a ssest ssylinkow [Art. 19 § 1, fol. 71v - fol. 72r /// C19, fol. 115v]⁴³
 Sy wetten *hut vnde har* ader mit vj vnde driszig schillinge zcu losen /// prowynie ony *kuozy a wlassy*, Aneb se wyplatie ssesty a trzidczeti ssylinky [Art. 43 § 1, fol. 140r /// C51, fol. 147v]
2. deutsch: *Jahr und Tag* /// tschechisch: *rok a den* 'Jahr und Tag' /// polnisch: *rok i dzień* 'Jahr und Tag'
 - 2.1. deutsch: *Jahr und Tag* /// tschechisch: *rok a den* 'Jahr und Tag':
iar vnde tag /// *rok a den* [Art. 4 § 2, fol. 15v /// C4, fol. 89v]
 welch man aber indes konnigis achte ist blibet *iar vnde tag* /// Ale který czlowiek w kralowie kladbie, Niemeczky w Achtie, ostane *rok a den* [Art. 5 § 2, fol. 20r /// C5, fol. 91r]
 weigert er sich des mit vnrechte *iar vnde tag*, so ist dem landes herren daz gerichte ledig vnde dem koninge der ban /// A zbraniawal ly by se on toho bezprawnie *rok a den*, Tehda gest te zemie panu rychtu swu prowinił A kra-li gehu klatba swobodna gest [Art. 18 § 2, fol. 69r - 69v /// C18, fol. 113v]
 - 2.2. deutsch: *Jahr und Tag* /// polnisch: *rok i dzień* 'Jahr und Tag':
ior und tag /// *rok y dzyen* [rok i dzień] [Spruch 15///15]⁴⁴

Kommentar:

Für dt. *Jahr und Tag* steht im tschechischen Text *rok a den* 'Jahr und Tag' und im polnischen Text *rok i dzień* 'Jahr und Tag', auch in präpositionalen Wendungen, vgl. dt. *binnen Jahr und Tag* /// poln. *w rok i dzień* 'binnen Jahr und Tag' (im Text: *byn-nen iar und tag* /// *w rok y dzen* [w rok i dzień] [Spruch 183///192]) und dt. *nach Jahr und Tag* /// poln. *po roce i po dniu* 'nach Jahr und Tag' (im Text: *nach iare und noch tage* /// *po roce y podnyv* [po roce i po dniu] [Spruch 183///192]), d.h. es liegt eine Übersetzung 1 : 1 vor.

⁴³ Die Angaben zu den Textstellen stehen jeweils in eckigen [] Klammern.

⁴⁴ Der polnische Text wird in der *Transliteration* (buchstabengetreue Wiedergabe) und in eckigen [] Klammern in der *Transkription* (an die neupolnische Orthographie angepaßte Wiedergabe) des altpolnischen Textes geboten. Die Angaben zu den Textstellen stehen jeweils in eckigen [] Klammern.

Der Vergleich zu einem weiteren tschechischen Rechtstext, dem Extrakt⁴⁵, zeigt ein auch an anderer Stelle belegtes Vertauschen der Glieder der Paarformel, vgl. dort: tsch. *den a rok* 'Tag und Jahr' [Extrakt S. 104] und tsch. *do dne a do roka* 'bis Tag und Jahr' [Extrakt S. 103], zum Vertauschen der Glieder einer Paarformel s.u. 4.2.

3. deutsch: *Ehre und Recht* /// tschechisch: *čest a právo* 'Ehre und Recht'
der stat *ere vnde recht vnde vromen zcube* waren, so sy beste können vnde mogen, mit der wiczigisten rate /// *Aby toho miesta czest a prawo a gich dobre opatrowali, czoz naylepe vmieti a moczi budu s mudrzieyssich radu, to gest s radu obecznich* [Art. 42 § 1, fol. 139v /// C50, fol. 147v]
4. deutsch: *Gelübde und Willkür* /// tschechisch: *slibové {Pl.} a svolenie* 'Gelübde und Willkür'
wenne *gelobde vnde willekore* bricht allerhande recht /// *Neb slibowe a swolenie wsselike prawo russij* [Art. 24 § 3, fol. 96r /// C24, fol. 131v]
5. deutsch: *Schöffen und Ratmannen* /// tschechisch: *kmeti a konšelé* 'Schöffen und Ratmannen'
Do worden sy rate, wy sy koren *schepphen vnde ratmanne* /// *Tehda vradili su sie, kterak by oni wolili kmety a na Radu konssely* [Art. 42 § 1, fol. 139v /// C50, fol. 147r]
6. deutsch: *recht und redlich* /// tschechisch: *pravý a řádný* 'recht und redlich'
so ist dy gabe *recht vnde redelich* /// *Tehda to danie gest prawe a rzadne* [Art. 21 § 1, fol. 77v /// C21, fol. 119v]
7. deutsch: *rechtlos und ehrlos* /// tschechisch: *práva prazdný a bezecný* 'rechtlos und ehrlos'
Nemen sy wol dy phennige, zo ist doch ghenner *rechtelos vnde erloz* /// *Wezmu li oni penieze dobre, Tehda onen wzdy prawa prazny a bezeczny ostane* [Art. 43 § 2, fol. 140v /// C51, fol. 147v]

4.2. Vertauschen der Glieder von Paarformeln im Zuge der Übersetzung des jeweiligen Rechtstextes

Aus diachronen Studien ist bekannt, daß Fachtermini wie auch Formeln und formelhafte Wendungen im Mittelalter noch nicht endgültig fest sind, d.h. ein Vertauschen von Gliedern einer formelhaften Wendung kann für diese Zeit nicht als ein Abweichen von der Norm gewertet werden.

⁴⁵ *Extrakt hlavnějších a přednějších artikulův z Práv Saských anebo Magdeburských (1571). Srovnání Práv Pražských s Právy Magdeburskými*. In: Hermenegild Jireček (Hrsg.), *Spisy právnické o právu českém v XVI-tém století*. Vyděn 1883, S. 98–147.

1. deutsch: *Dingleute oder Schöffen* /// tschechisch: *kmeti nebo soudu přístojící* 'Schöffen oder Dingleute'
Wirt er beclaget darumme vor dem voite mit geczewge, Des mus er mit den selbien geczugen entghen die ghenner vff en but is sien *dinglute ader schepphen* /// Bude li proto obzalowan przed woytem, przed purkabi, swiedomym, Toho on mussy s tiemiz swiedky odgity, Iakoz onen nan wedl gest, budto *S kmeti nebo s tiemi saudu przistogiczymi* [Art. 17 § 1, fol. 65v /// C17, fol. 111v - 112r]

Kommentar:

Im deutschen Text: *Dingleute oder Schöffen* /// im tschechischen Text: *kmeti nebo soudu přístojící* 'Schöffen oder Dingleute'.

2. deutsch: *Gut und Schuld* /// tschechisch: *dluh neb zboží* 'Schuld oder Gut'
Claget er denne yn wichbilde uff eyn erbe, ader uff eyn eigen, ader vmme ander *gut ader vmme schult* /// Zalowal li by gedem v wykplidie na gedno diediczstwo Aneb o vlastnie, aneb *o dluh, neb o gine zbozie* [Art. 28 § 2, fol. 111v /// C40, 140r]

Kommentar:

Im deutschen Text: *Gut und Schuld* /// im tschechischen Text: *dluh neb zboží* 'Schuld oder Gut'.

3. deutsch: *Männer oder Weiber* /// tschechisch: *ženy nebo muži* 'Frauen oder Männer'
WAs man *mannen ader wibern* gibt in wichbilde /// CZo *zenam neb muzom* dawagi v wykplidie [Art. 30 § 1, fol. 115v /// C42, fol. 141r]

Kommentar:

Im deutschen Text: *Männer oder Weiber* /// im tschechischen Text: *ženy nebo muži* 'Frauen oder Männer'.

4. deutsch: *weder Weib noch Mann* /// tschechisch: *žádný muž ani žena* 'weder Mann noch Frau'
KEyn *wip noch kein man* mag yn sichbette sines gutes vorgeben mag /// ZAdny *muz aniz zena* w nemoczne posteli sweho zbozie oddati nemoze [Art. 64, fol. 166v /// C78, fol. 160v]

Kommentar:

Im deutschen Text: *weder Weib noch Mann* /// im tschechischen Text: *žádný muž ani žena* 'weder Mann noch Frau'.

5. deutsch: *Standerbe und fahrende Habelfahrendes Gut* /// polnisch: *idące i stojące imienie* 'fahrende und stehende Habe'
stand erbe und *farnde habe* /// *ygydacze gymyeny y nyegydacze* [Spruch 121///131]
stand erbe und *varnde gut* /// *gydacze y stoyacze gymyeny* [Spruch 260///263]

Kommentar:

Im deutschen Text: *Standerbe und fahrende Habelfahrendes Gut* /// im polnischen Text: *idące i stojące imienie* 'fahrende und stehende Habe'.

6. deutsch: *(um) Totschlag oder Wunden* /// polnisch: *o rany albo o męzobójstwo* 'um Wunden oder Totschlag'
 Clagit man abir uf ymande *totslag adir wundin* /// *zalowally na kogo o rany albo o mazoboystwo* [o rany albo o męzobojstwo] [Spruch 22///22].

Kommentar:

Im deutschen Text: *(um) Totschlag oder Wunden* /// im polnischen Text: *o rany albo o męzobójstwo* 'um Wunden oder Totschlag'.

7. deutsch: *Vogtei und Schultheiße* /// polnisch: *wójtowstwo i sołtystwo* 'Vogtei und Schultheiße'
 7.1. *Schulzezey amecht und foyte amecht* /// *Szolthystwa y woynthowstwa* 'Schultheiße oder Vogtei' [Sołtystwa i wojtowstwa] [Spruch 120///130]
 7.2. *schulzezey und foytey* /// *WOynthowstwo albo szolthystwo* 'Vogtei oder Schultheiße' [Wojtowstwo albo sołtystwo] [Spruch 120///130]
 7.3. *Schulzezey und gerychte* /// *WOynthowstwo albo szolthystwo* 'Vogtei oder Schultheiße' [Wojtowstwo albo s[ł]ołtystwo] [Spruch 118///128]
 7.4. *gerychte noch foytey* /// *woynthowstwa albo gynego sandv* 'Vogtei oder eines anderen Gerichts' [wojtowstwa albo jinego sądu] [Spruch 117///127]

Kommentar:

Der deutsch-polnische Vergleich belegt eine Reihe von Textstellen für das Vorkommen von *Vogtei und Schultheiße* (Nr. 7.1.), auch in umgekehrter Reihenfolge der beiden Glieder der Paarformel (Nr. 7.2.), wo für dt. *Schultheiße und Vogtei* im polnischen Text die Entsprechung zu dt. *Vogtei oder Schultheiße* (poln.: *WOynthowstwo albo szolthystwo*) steht. Im Beispiel Nr. 7.3. wird dt. *Schultheiße und Gericht* durch die polnische Entsprechung für *Vogtei oder Schultheiße* (poln.: *WOynthowstwo albo szolthystwo*) wiedergegeben, d.h. zusätzlich zum Vertauschen der Glieder der Paarformel wird im Polnischen der Terminus *Vogtei* als Äquivalent für dt. *Gericht* verwendet. Auch Beispiel Nr. 7.4. liefert einen Beweis für das Vertauschen der Glieder von Paarformeln bei der Übernahme vom Deutschen ins Polnische, denn *Gericht und Vogtei* des deutschen Textes werden ins Polnische als *Vogtei oder eines anderen Gerichts* (poln.: *woynthowstwa albo gynego sandv*) übernommen.

4.3. Paarformeln im deutschen Text, die nicht als solche übersetzt wurden

1. deutsch: *Erbe und Gut* /// polnisch: *imienie* 'Besitz, Habe'
 1.1. deutsch: *Erbe und Gut* /// polnisch: *imienie* 'Besitz, Habe'
das erbe und das gut *czu gleychir teylunge* /// *rowny dacz dzyal tego gymyenyq* [rowny dać dział tego jimienia] [Spruch 183///192]
alle myn erbe und gut /// *wszythko gymyenyge* *moge* [wszytko jimienie moje] [Spruch 186///193]
 1.2. deutsch: *Erbe und Gut* /// polnisch: *imienia* *bądź idące albo nieidące, to jest stojące* 'Habe, sei es fahrende oder nichtfahrende, das heißt stehende'
teyl an erbe und an gute /// *czas gymyenyq* *Bandcz gydacze albo nyegydacze, tho gest stoyacze* 'Habe, sei es fahrende oder nichtfahrende,

das heißt stehende' [część jimienia bądź jidące albo niejidące, to jest stojące] [Spruch 142///152]

yr erbe adir yr gut /// Swe stojące gymyeny albo gydące 'ihre stehende und fahrende Habe' [swe stojące jimienie albo jidące] [Spruch 196///203]

- 1.3. deutsch: *Erbe und fahrendes Gut* /// polnisch: *imienie, role, domy i inne imienie idące* 'Habe, Äcker, Häuser und andere fahrende Habe'

erbe und varnde gut /// gymyeny roly domy y gynnye gymyeny ydące [jimienie, role, domy i jinnie jimienie jidące] [Spruch 10///10]

- 1.4. deutsch: *Gut und Erbe* /// polnisch: *imienie* 'Besitz, Habe' (z.T. mit: *stojące* 'stehende(r), unbewegliche(r)' und *niestojące* 'fahrende(r), bewegliche(r)')

das gut und erbe /// gymyenyq [jimienia] [Spruch 183///192]

sin gut und erbe /// szwym gymyeny [swym jimienim] [Spruch 143///153]

gut und erbe /// gymyeny stojące y nyestoyące [jimienie stojące i niestojące] [Spruch 183///192]

Kommentar:

Für dt. *Gut und Erbe* steht im polnischen Text *imienie* 'Besitz, Habe' (Nr. 1.1.), z.T. mit *stojące* 'stehende, unbewegliche' und *niestojące* 'fahrende, bewegliche' (Nr. 1.2.) bzw. *imienia bądź idące albo nieidące, to jest stojące* 'Habe, sei es fahrende oder nichtfahrende', das heißt stehende (Nr. 1.3.) oder auch *imienie, role, domy i inne imienie idące* 'Habe, Äcker, Häuser und andere fahrende Habe' (Nr. 1.4.).

Auch Mária Papsonová nennt neben Paarformeln, bei denen beide Bestandteile übersetzt werden, Beispiele für die Wiedergabe von Paarformeln mit nur einem Wort.⁴⁶

2. deutsch: *vor Gericht*⁴⁷ und *vor gehegtes Ding* /// polnisch: _____⁴⁸ *przed gajnym sądem* 'vor gehegtem Ding'

stalted den gefangin man *vor gerichte* und *vor gehegit dink* [*vor Gericht* und *vor gehegtes Ding*] /// postawyl tego yancza _____ *przed gayonym szadem* [postawił tego jęca _____ *przed gajonym sądem*] [Spruch 255///258]

Im vorliegenden Fall erscheint im polnischen Text dt. *vor gerichte* und *vor gehegit dink* lediglich als *przed gayonym szadem* 'vor gehegtem Ding', d.h. der Übersetzer hat die deutsche Paarformel nicht als solche ins Polnische übertragen.

5. Zusammenfassung

„Ein wichtiges Merkmal des Rechtsstils sind die Formeln“⁴⁹, betont Peter Bassola auf der Grundlage umfangreicher Materialstudien.

⁴⁶ MÁRIA PAPSONOVÁ, *Das Magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch*. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003, S. 69.

⁴⁷ Unterstreichung von Text bedeutet: Die Entsprechung für deutsch *vor Gericht* fehlt im polnischen Text.

⁴⁸ Unterstreichung ohne Text bedeutet: Fehlstelle der Entsprechung für deutsch *vor Gericht* im polnischen Text.

Der diachrone Vergleich formelhafter Wendungen dokumentiert in deren historischen Belegen, d.h. im Sprachstand vor dem Festwerden der Paarformeln und ihrer Wortfolge, eine deutliche Varianz. Zum Festwerden der Wortfolge bei Paarformeln sind besonders die Untersuchungen Harald Burgers und Angelika Linke⁵⁰ zu vergleichen.

Unser Material aus einem frühneuhochdeutsch-altpolnischen Wortvergleich eines Textpaares der „Magdeburger Urteile“ sowie einem frühneuhochdeutsch-alttschechischen Wortvergleich eines Textpaares des „Sächsischen Weichbildrechts“ belegt u.a. Beispiele für die wortgetreue Übersetzung von Paarformeln (4.1.), das Vertauschen der Glieder von Paarformeln im Zuge der Übersetzung des jeweiligen Rechtstextes (4.2.) wie auch Paarformeln im deutschen Text, die nicht als solche übersetzt wurden (4.3.).

Der deutsch-fremdsprachige Vergleich der Paarformeln beider Textpaare, von denen hier lediglich wenige Beispiele vorgestellt werden können, zeigt ein deutliches Übergewicht der wortgetreuen Übersetzungen von Paarformeln (4.1.) sowohl in der polnischen wie auch in der tschechischen Übersetzung. Weitaus seltener sind das Vertauschen der Glieder von Paarformeln im Zuge der Übersetzung (4.2.) oder Paarformeln im deutschen Text, die nicht als solche übersetzt wurden (4.3.), zu beobachten.

Am Beispiel der Übersetzung des Leineweberschragens von 1625 aus dem Hochdeutschen ins Lettische zeigt Dzintra Lele-Rozentāle, „dass gerade die Übersetzungen sehr ergiebig für die Untersuchung der Sprachkontaktauswirkungen werden können.“⁵¹

⁴⁹ PETER BASSOLA, *Wortstellung im Ofner Stadtrecht. Ein Beitrag zur frühneuhochdeutschen Rechtssprache in Ungarn*. (Bausteine zur Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen 61). Berlin 1985, S. 241.

⁵⁰ HARALD BURGER, ANGELIKA LINKE, *Historische Phraseologie*. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1, 2. Auflage). Berlin, New York 1998, S. 743–755, hier S. 749–750.

⁵¹ DZINTRA LELE-ROZENTĀLE, *Die mittelniederdeutschen Texte aus der Rigaer Ratskanzlei. Forschungsstand, -desiderate, -möglichkeiten*. In: Albrecht Greule (Hrsg.), *Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext. Beiträge zu einem internationalen Symposium an der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 1). Wien 2001, S. 297–309, hier S. 306, Anm. 39; vgl. auch: dies., *Übersetzung als Bestandteil des Sprachablöseprozesses*. In: Gisela Brandt (Hrsg.), *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum III*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 4121). Stuttgart 2003, S. 67–80; dies., *Anfänge der mittelniederdeutschen Kanzleitradiation in Riga. Eine Untersuchung anhand des ältesten Erbebuches (1384–1482)*. In: Jörg Meier, Arne Ziegler (Hrsg.), *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung 4). Wien 2008, S. 103–117; dies., *Zur Diachronie der Rechtswörter in den Rigaer mittelniederdeutschen Texten*. In: Ulrich Kronauer, Thomas Taterka (Hrsg.), *Baltisch-europäische Rechtsgeschichte und Lexikographie*. Heidelberg 2009, S. 93–107.

BOBVOS PÁL

Hegytörvények – hegyközségek

2012. november 23-án közzétették azt, hogy a parlament mezőgazdasági bizottsága szőlészeti és borászati albizottságának elnöke beterjesztett az új hegytörvényt, amely 2012. december 27-én 2012. évi CCXIX. törvény a hegyközségekről (a továbbiakban: Htv.) címmel megjelent a közlönyben. Ha az érdeklődő beüti az internetes jogszabály keresőbe a hegytörvény szót, azt az eredményt kapja, hogy a megadott keresési szempontoknak egyetlen jogszabály sem felel meg. Az alaki nemleges eredmény tartami megfelelést takar: a hegytörvény és a hegyközség egymásnak nem szinonim megfelelői.

A jelen dolgozatban – tisztelgve Blazovich László professzor úr kiemelkedő jogtörténeti munkássága előtt – az 1894-ben megjelent első „hegytörvénnyel”¹ bezárólag tekintjük át azt az önkormányzattal bíró szervezetet, amelyet a szakirodalomban² általában azonosként használt hegynek, helységnek, hegybéli helységnek, hegyközségnek neveznek. Az dolgozatnak „útban a köztestületiség felé” alcímet is adhatnánk, mert a hatályos szabályozásnak leglényegesebb eleme ez: „a hegyközség egy borvidék egy vagy több településének szőlészeti és borászati termelői által e tevékenységükhöz fűződő közös érdekeik előmozdítására, valamint az általuk előállított termékek származás-, minőség- és eredetvédelmére létrehozott köztestület.”³

A köztestület főbb fogalmi elemei a Ptk. 65. § (1) – (6) bek. rendelkezéseiből vezethetők le.⁴

E szerint a köztestület:

- a.) személyegyesüléssel létrejött jogi személy,
- b.) amely nyilvántartott tagsággal rendelkezik,
- c.) törvény állapítja meg a szervezetét,
- d.) belső működése az önkormányzatiság elvén nyugszik,

¹ 1894. évi XII. törvénycikk a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről (a továbbiakban: Mtc.)

² ÉGETŐ MELINDA: *Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.; KOVÁCS GYULA – MIKÓ ZOLTÁN – SZABÓ GYÖRGY: *Hegyközség, szőlészet, borászat*. Budapest, 1995.; CSOMA ZSIGMOND: *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés a Somlón a XVI. századtól a XX. század közepéig*. Studia Folkloristica et Ethnographia 35., Debrecen, 1993.; VAJKAI AURÉL: *A hegyközségek kialakulásának kérdése 1958*. Néprajzi Közlemények 3., 3–4. szám,

³ Htv. 3. § (1)

⁴ BOBVOS PÁL: *Néhány megjegyzés a hegyközségek köztestületi jellegéről*. Acta Juridica et Politica Tomus LXV. Fasciculus 1–44., 543–558. pp.

- e.) közfeladatot lát el,
- f.) közhatalmat gyakorol, és
- g.) jogszabály hozza létre.⁵

Ebből következik, hogy a hegyközség nem az egyesülési szabadság és az érdekvédelmi szervezetek alakításához való alkotmányos alapjogok alapján létrehozott szervezet, az nem magán- és jogi személyek önkéntes társulása. A hegyközséget, mint közhasznú társaságot törvény rendeli alapítani; sőt az is igaz, hogy e rendelkezési jog kizárólag a törvényhozóé, azaz senkinek sincs alanyi joga köztisztület létrehozására.

Egy szervezet közjogi státuszának lényegi eleme az autonómiával és önkormányzatissággal való felruházottsága. A hegyközség autonómiája fokozatosan teljesedett ki, a tárgyalt időszakban még nem beszélhetünk testet öltött autonómiáról.

A jogirodalom egyértelműen meghatározza az autonómia szimptómáit. Autonómiáról akkor beszélhetünk, ha a szervezet:

- önálló jogi személyiséggel bír, azaz önállóan léphet jogviszonyokba, törvényben garantált jogai vannak, saját elhatározása szerint vállalhat kötelezettségeket,
- rendelkezik saját hatáskörrel, e hatásköreit önállóan gyakorolja,
- van önálló (belső) szabályozási joga,
- szervezeti és működési rendjét maga (önállóan) alakítja ki, személyi ügyeiben maga dönthet,
- saját vagyonnal rendelkezik.

Összevetve a köztisztület jegyeit egy autonóm szervezet jegyeivel a két szervezet közötti differencia specifikát abban rögzíthetjük, hogy a köztisztület jogi individualitását jogszabály alapozza meg. Szladits szerint „amíg a magánjogi jogi személyek csaknem mind *lex generalis* alapján jönnek létre, tehát már fogalmilag is azonos feltételek mellett, addig a legtöbb közjogi személyt *lex specialis* keltette életre.”⁶

Akár önszerveződés útján, akár jogszabály erejénél fogva jön létre egy autonóm szervezet, annak szükségképpen önálló jogi személyiséggel kell rendelkeznie. A jogi személyiség a köztisztületnek és a hegytörvénnyel létrehozott közbirtokosságnak egyként feltétele. Ennek az első és alapvető feltételnek azonban sem a hegytörvénnyel szabályozott közbirtokosságok, sem az Mtc. alapján létrejött hegyközségek nem feleltek meg.

⁵ Ptk. 65.§ (1) A köztisztület önkormányzattal és nyilvántartott tagsággal rendelkező szervezet, amelynek létrehozását törvény rendeli el. A köztisztület a tagságához, illetőleg a tagsága által végzett tevékenységhez kapcsolódó közfeladatot lát el. A köztisztület jogi személy.

(2) Köztisztület különösen a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Művészeti Akadémia, a gazdasági, illetve a szakmai kamara.

(3) Törvény meghatározhat olyan közfeladatot, amelyet a köztisztület köteles ellátni. A köztisztület a közfeladat ellátásához szükséges – törvényben meghatározott – jogosítványokkal rendelkezik, és ezeket öngazgatása útján érvényesíti.

(4) Törvény előírhatja, hogy valamely közfeladatot kizárólag köztisztület láthat el, illetve, hogy meghatározott tevékenység csak köztisztület tagjaként folytatható.

(5) A köztisztület által ellátott közfeladatokkal kapcsolatos adatok közérdekűek.

⁶ SZLADITS KÁROLY: *A jogi személy, mint jogalany*. Magyar Magánjog I. kötet 570. p.

Az XIX. század utolsó harmadában a megyék több ízben fordultak ugyan a kormányhoz annak érdekében, hogy immár az egységesített megyei szabályozás alá tartozó hegyközségeket jogi személyként is ismerjék el. A megyéknek azonban ezt a törekvését, hogy ti. hatósági jogokkal is felruházott önálló jogi személyiséggel rendelkező egyesületek jöjjenek létre a kormányzat nem fogadta, el a bemutatott szabályokat nem erősítette meg. Az Mtc. a hegyközségekről azt állapítja meg, hogy az a szőlőbirtokosoknak önkormányzati joggal és meghatározott szervezettel bíró testülete, amelynek célja a szőlőművelésre és a bortermelésre vonatkozó közös érdekek elmozdítása. A hegyközség megalakítását a törvény nem tette kötelezővé, hanem azt csak megengedte, ugyanakkor megállapította azt is, hogy milyen feltételek esetén alapíthatóak meg a hegyközségek.

Sorra véve most már a hegytörvény és a hegyközség jellemző vonásait szükségesnek látszik a hegytörvényekről először egy általános megközelítést adni. A hegytörvényeknek több formája létezett: hegyközségi articulusokat fogadtak el ott, ahol a hegyvámos szőlők formájában a jobbágyi birtoklás volt túlsúlyban, a földesúri allodiális birtokon a földesúri rendtartást használták, a városok statutumokkal szabályozták a szőlő és bortermelést.

A jelen elaborátum csak a jobbágyi birtoklást szabályozó articulusokat vizsgálja. A hegytörvényeket itt maguk a szőlős gazdák hozták és azok túlnyomórészt helyi szokást rögzítettek. Kezdetben, a XVI. századig, a földesúri jóváhagyás szükséges formális elemként nem jelentett többet, mint a földesúrnak a szőlőföldre vonatkozó tulajdonjogának az elismerését. A hegytörvényeket feltehetően a szőlőbirtokosok írták össze és terjesztették a földesurak elé, amit azután földesurak jóváhagyás elnyerése után kihirdettek a hegy népe előtt. A XVII–XVIII. századtól kezdődően megfigyelhető, hogy a hegytörvények írásba foglalása nagymérvű lesz, ezen időszakról kezdődően a földesurak egyre nagyobb beleszólást igényeltek a hegy életébe, arra törekedtek, hogy a hegyi szabályozás saját igényeiknek megfelelően változtassák meg. A XVIII–XIX. századtól kezdődően megfigyelhető egy egységesítési és központosítási törekvés is: Így például Festetics Kristóf csurgói uradalmához tartozó Szentgyörgyvári, Bagolai és Látóhegyi szőlőhegyekre 1751 április 2. napján kiadott, majd 1773. december 4. napján megerősített és ismételten kiadott hegybéli articulusokhoz a vármegyei törvényszék módosítási javaslatokat terjesztett elő, amelyeket az ügyvitel során bemásoltak a közgyűlési jegyzőkönyvbe, ettől kezdődően a vármegyei törvényszék által jóváhagyott szabályokat alkalmazták az adott helységekből.⁷

Ettől az időtől kezdve a szőlőhegyi artikulusok viszonylag csekély változtatásokkal azonos szövegűek. Ez ad alapot arra a következtetésre, hogy az egy kötetben, a Szőlőhegyek történetének forrásai V. Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy vármegyéből (1732–1847) című munkában⁸ összegyűjtött articulusok elemzése általános következtetés levonására is alkalmas. Rögzíteni szükséges azt is, hogy a XIX. századig a különféle szőlőhegyi szabályzatokban, törvényekben, artikulusokban, szőlőtelepítő levelekben sehol soha nem fordul elő a hegyközség kifejezés, azt először az Mtc. használta.

⁷ *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy Vármegyéből (1732–1847)* Közreadja: ÉGETŐ MELINDA – POLGÁR TAMÁS, L'Harmattan Könyvkiadó – Somogy Megyei Levéltár, Budapest 2011 (a továbbiakban: Somogy vm.). 90. p.

⁸ Lásd 7. lábjegyzet alatt.

A hegytörvények ugyanakkor – mint korlátozott autonómiával rendelkező önkormányzatok – nagyon is szervesen illeszkedtek a magyar jogrendbe, illetve azon jogi tradíciók sorába, amelyekben – az állam időszakonkénti központosító törekvései mellett is, illetve gyakran annak ellenére, – mindig megtalálhatók voltak bizonyos önkormányzati jogok és intézmények.

A hegytörvények személyi hatálya és a hegyközség tagsága

A hegybéli közösségek egyik fontos ismérveként tartja számon az irodalom azt, hogy az önkormányzattal bíró intézmény, rendi hova tartozásra való tekintet nélkül fogja össze a szőlőhegyen szőlőt birtokló személyeket. Ez azt jelenti, hogy a közösség keletkezésének alapja egy bizonyos földterület használata, amely területből minden személy egyénileg birtokol egy-egy darabot, s ez egyben a közösséghez való tartozás egyetlen kritériuma is.

A földhasználati jog keletkezhet az egész hegybéli közösség számára egy aktussal, amikor a föld tulajdonosa egyszerre adja át a birtokosoknak a kijelölt területet használatra „*alul irt, mint te[kin]t[e]tes Mernyei uradalom kormányzója az alább nevezett helybéli jobbágyoknak a' Sz[en]t Miklós uradalmi pusztából mint egy 25, az az huszonöt hold szántó földet, mely az új szőlők napnyugotti oldalátul a' geszti szőlők felé színte nap nyugotra terjed következendő feltételek alatt adtam ki.*”⁹

A hegyközségi tagság létrejöhetett önálló, a már meglévő szőlőhegy egy meghatározott részére, egy birtokossal megkötött szerződéssel is „*Alul irtt böhöneyi határban és ugyan az ugy nevezett Hetedik Új hegy nap nyugadsó[!] részén fekvő 3145 ű ölre ki szabott szőlőt 350 ű öll térségű szőlő allyal böhöneyi Jelinek Jósefnek és minden fiu maradékinak újra rak[ás] által engedtem, hogy szölleimben 4a Januaiti [1]812 ki szabott, szőlő fundualisokban be iktatott, 's hegység ládáiban is által adatott, contractus, adozások, kötések, és föltételek alat ki tett üdeig birhassa...*” Én pedig ugyan alul irtt vevő azon előttem föl olvasott föltételeket minden részeikben el fogadván, az azoknak bé tellyesítésére magamat, és fiui maradékimat birtokom el vesztese alat le kötelezem.”¹⁰

A föld tulajdonosa a szőlőtelepítésre átadott földjét nem vehette vissza csak abban az esetben, ha a birtokos nem fizette meg hiánytalanul a földhasználat után járó bért vagy szolgáltatást: „*[...] a földes urasságok[nak] minden 800 quad[rát] ölbül álló holdtúl egyaránt akár szük, akár böv esztendőben hegyvám gyanánt 53 pos[onyi] itzét, és a' bortermésbüil tizedet adni [...] köteleztetek.*”¹¹

A szőlő birtoklásának elvesztését, a földesúr általi elkobzását vonta maga után az, ha a birtokos a szőlőt megintés után, vagy hosszabb ideig műveletlenül hagyta „*Melly*

⁹ 1837.február 12. A Mernyei Uradalomhoz tartozó Szentmiklósi pusztából Dornay István uradalmi kormányzó 25 holdnyi szántóföldet szőlőtelepítés céljára mernyei jobbágyoknak ad ki. *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy Vármegyéből (1732–1847)* Közreadja: ÉGETŐ MELINDA – POLGÁR TAMÁS, L'Harmattan Könyvkiadó – Somogy Megyei Levéltár Budapest 2011. (a továbbiakban Somogy vm.) 253. p.

¹⁰ 1815. június 6. Szőlőbérleti és telepítési szerződés, melyben Festetics Antal Böhönye mezőváros határában fekvő hetedik újhegyi szőlőbirtokát bére (árendába) adja Jelinek József böhöneyi lakosnak. Somogy vm. 205. p.

¹¹ 1806. Bükkösd falu Lesőhegy nevű határrészre megkötött kontraktusa. Somogy vm. 175. p.

szőlő két esztendeig meztelen, és kapálatlan marad, harmadikon szabadon a' hegy mester, és esküttek másnak az uraság engedelmbülegy forintért fol adhatták.." ¹²

A birtokos halála esetén, fiú örökös hiányában a szőlő használati joga visszaszállt az uraságra „Valamely szőlős gazda magtalan, és testamentom nélkül hal meg, annak szőlője jure caducitatis, azonnal az uraságra száll.” ¹³

Miután a szőlőknek szabad forgalma volt, lényegében bárki szerezhette szőlő birtokot, bármely falu határában eső szőlőhegyen, a szőlőbirtokosok illetve utódaik pedig a szőlőt szabadon adhatták vehették: „El tellvén az arendális hat esztendő, ha ujra meg nem egygyezhetnénk, az elébbeni contractus régi erejében meg marad [...] ha szöllejét kívánná is eladni, nem más, hanem ezen fel tételek alatt adódik szabadság az eladásra.” ¹⁴

A birtokos élhetett végrendelkezési jogával is, halála előtt rendezhette vagyoni viszonyait. A paraszti társadalom szokásos öröklési rendje szerint a fiúk egyenlő arányú örökölték a földből, a leányok számára viszont a kiházásítás járt. A birtok felosztása az utódok között általában csak a tulajdonos-háztartásfő halála után történt meg.

Az apa és fiú (fiai) közötti kapcsolat erős gazdasági köteleket vont maga után figyelemmel arra, hogy a fiú utódok legfőbb földszerzési lehetősége az öröklés volt. Miután a végrendelkezésnek nem volt akadálya, a birtokba lépő birtokos már a szerződés megkötésekor kötelezte magát arra, hogy a vállalt terhek rá és örökösére egyaránt kiterjednek „[...] alul nevezett helységbéli lakosok [...] az itten meg irrt minden állományok[na]k [...] szemtől való m[eg] tartásokra [...]magunkat és maradékainkat kötelezzük.” ¹⁵

A hegytörvények is ismerték az elővásárlási jog intézményét, így a hegyközség tagjává válhatott az elővásárlási jog jogosultja is. Az elővásárlási jog három alanyú jogviszony, melynek szereplői a birtokos, a vevő és az elővásárlásra jogosult. Az elővásárlási jog gyakorlása esetén az adásvételi szerződés alanyaiban áll be változás, az eredeti kötelelemnek sem a tartalma, sem a tárgya nem módosul.

A harmadik személlyel szemben elővásárlási jog illette meg az eladott szőlő szomszédos birtokosait „Midőn valamely uj gazda magának szőlőt vészen, az el ado féll az alkunak föll bontása alatt tartozik az also, és fölső szőlős szomszédgyait elő szólétani az hegy mester, és esküttek eleiben, és nékik el ado szandékát meg jellenteni, ha valamellik tús szomszédgya az el adandó szőlőt maga számára meg tartanyi akarja praemtioja legyen – s – lehessen jure vicinitatis, azért is alatomban valo el adás, és vevés állandos ne legyen” ¹⁶

Az elővásárlási jogra vonatkozó további részletek nem ismertek. Így nem tudott az sem, hogy a szomszédok egymás között milyen sorrendben gyakorolhatták elővásárlási

¹² 1751. április 2. Festetics Kristóf földesúr Szentgyörgyvári, Bagolai és Látóhegyi szőlőhegyeire kiadott hegybéli articulusai. Somogy vm. 84. p.

¹³ 1787. szeptember 30. Gróf Széchenyi Ferenc csokonyai szőlőhegyére kiadott tizedik articulus. Somogy vm. 147. p.

¹⁴ 1812. október 30. Szőlőbérleti szerződés, amelyben Festetics Antal Böhönye mezőváros határában fekvő alsó öreghegyi szőlőbirtokát hat évre arendába adja Váradi Jónás kutasi lakosnak. Somogy vm. 203. p.

¹⁵ 1806. Bükkösd falu Lesőhegy nevű határrészre megkötött kontraktusa. Somogy vm. 175. p.

¹⁶ 1751. április 2. Festetics Kristóf földesúr Szentgyörgyvári, Bagolai és Látóhegyi szőlőhegyeire kiadott hegybéli articulusai. Somogy vm. 87. p.

jogukat, s ha közöttük megegyezés nem jött létre, ki döntött az elővásárlási jog gyakorlásának a sorrendjéről.

A szőlőföld feudális tulajdonosa és a szőlőt ültető, illetőleg azt birtokló jobbágyok, parasztok vagy nemesek között lényegét tekintve bérleti jogviszony állt fent, amely mentes volt minden feudális személyi függéstől, minden birtokosnak a hegytörvény articulusai szerint kellett eljárni: „[...] minden szőlős gazda köteles léssen ezen articulusokat azokban declárált büntetés alatt meg másulhatatlanul megh tartanyi [...]”¹⁷

A hegytörvény az alapvető rendeltetése szerint a birtokos személyeket, az ún. érdekelteket fogta át, mégpedig valamennyi érdekeltre kiterjedően. Ebből következően a hegytörvény hatálya a szőlőhegy minden birtokosára kiterjedt.

Birtokos azonban nő nem lehetett, ezt igazolja Festetics Antal tisztartójának alábbi válaszlevele „*Miután a' böhönyei hegy contractus leány ágra a' szőlőt szállani nem engedné, hanem a' fiu ág lejártával a' szőlő magvaszakadtság után a' m[éltóságos] uraságnak esnék birtokába, tehát a' folyamodó Dentsi Katalin néhai Németh János özvegye, ezen özvegyi sorsának változtatásával, többé a' hegy contractus értelme szerint nem birtokossa a' szőlőnek, hanem a' ki a' mélt[óságos] uraságtól megveszi, az is pedig tsak fiu ágra birhatván, azért a' mélt[óságos] uraság az árvának a' szőlőt a' ki neveletlen még pénzért sem adhatja oda, hanem különös kegyességből annak nevelésére aján-dékoz 70 f[lorinto]kat v[áltó]cz[édulák]b[an], Különben pedig még azt is megengedi a' méltóságos] uraság, hogy most a' folyamodónak mostani férje megvén a' szőlőt, ha az árva felnevelkedvén férjhez menni talál, tehát férje nevére és attól származandó fiu örökösseik részére a' rajta fekvő summa letételével megvehessék.*”¹⁸

A birtokba adott hegybéli helység adta azt a földrajzilag pontosan körülhatárolt területet, ahol a hegytörvény alkalmazandó volt. A földrajzi meghatározottság abból adódott, hogy a kimért területen a szőlőbirtokosoknak első feladata volt a gyepek megépítése, majd azok folyamatos karbantartása. A hegytörvények hatálya nem csak a hegybéli birtokosokra, a közbirtokosság tagjaira terjedt ki, hanem azokra a kívül állókra is, akik pl. jogosulatlanul léptek a hegyre „*Ha idegen embert [...]találnak a szőlőben, vagy gyümölcsön szabadon meg foghasság, és az hegy meste esküekkel együtt egy foréntot vehessen rajta, vagy négy pálczo ütessel büntethesse...*”

Ugy nemkülömben ha valamely bujkáló személyeket az hegyen vadászni tapasztalnak, hegy mesterek megfogván, ha ebeik vannak löjék agyon, fegyvereket, vagy puskájokat vegyék ell, és agyák az földes uraságh, vagy tiszte kezéhez.”¹⁹

A hegytörvényekben nem volt meghatározva a birtokosok minimális létszáma és nem volt külön nyilvántartása sem. A birtokosok neveit a szőlőtelepítési kontraktus tartalmazta, a változásokról pedig úgy szerzett tudomást a „tagság”, hogy az új tulajdonosnak kötelező volt megjelenni a közösség előtt, amikor is az adásvételi szerződését aláírásakor felolvasták a hatályos hegybéli articulusokat.

¹⁷ 1751. április 2. Festetics Kristóf földesúr Szentgyörgyvári, Bagolai és Látóhegyi szőlőhegyeire kiadott hegybéli articulusai. Somogy vm. 84. p.

¹⁸ Dentsi Katalin vései lakos folyamodványa Bárány Pálhoz, Festetics Antal tisztiügyészéhez, melyben az elhunyt férje után maradt böhönyei szőlőbirtok megtarthatását kéri kiskorú leánya számára. Somogy vm. 258. p.

¹⁹ 1769 után. balaton Keresztúri helységnek kiadott artikulus. Somogy vm. 126. p.

Ezzel szemben az első hegyközségi törvény csak abban az esetben tette lehetővé hegyközség alapítását, amennyiben legalább 20 birtokos (akik nem kevesebb mint 100 hold összefüggő szőlőterülettel rendelkeztek) kimondta a hegyközség megalakítását.²⁰ A hegyközségi tagság tulajdonjogon alapult s nem tett különbséget nemek szerint. Ugyanakkor a harmadik személyek nem tartozhattak a törvény hatálya alá. Az első hegyközségi törvény már megfelelt a köztestületekkel szemben támasztott „nyilvántartott tagság” kritériumának.

A főszabálytól az Mtc. kivételt engedett: amennyiben a birtokosoknak egyharmada úgy dönt, hogy megalakítja a hegyközséget, akkor ez a százalékos arány elegendő volt a hegyközség megalakításának kimondásához. A megalakított hegyközségeknek a megalakulás után fél éven belül be kellett terjeszteni a rendtartásukat a törvényhatóságához. A hegyközség mind addig, amíg a szervezetét magába foglaló rendtartást nem alkotta meg véglegesen megalakultnak nem lehetett tekinteni. Ennél fogva olyan ügyekben, amely ügyeket az Mtc. a hegyközségek hatáskörébe utalt (például a hegyközségi járulék kivetése) a hegyközség a nyilvántartásba vételéig nem volt jogosult eljárni.

A hegytörvény területi hatálya és a hegyközség megalakításának tárgyi feltétele

Az általános gyakorlat az volt, hogy a földbirtokos a telki állomány keretein kívül, többalanyú szerződés útján, meghatározott díjazás ellenében átengedett egy darabot a korábban saját kezelésű urasági földből, vagy éppen művelés alatt nem álló birtokrészből.

Az oklevelek tanúsága szerint a szőlőtelepítés irtásos módon folyt, fokozatosan váltotta fel az erdőt és bozótot a szőlő: „[...] kiadtam szőlőhegynek [...] nevezett Mernyei uradalomhoz tartozó pusztának azon napkeleti erdős részét”²¹

A telki állományba nem tartozó jobbágyi szőlőben sokoldalú birtoklás alakult ki. A XVI. században még egységes jobbágyi szőlőt birtokló réteg átalakult, a gazdagabb szőlőbirtokosok a szabad elemek sorába emelkedtek, másrészt az elszegényedő jobbágyok megváltak birtokaiktól. Az áruba bocsátott szőlő egy részét a szabad szőlőforgalom következtében kívülről jött elemek: parasztok, polgárok, nemesek is megvásárolhatták. A kívülállók különösen a jó hírű borvidéken törekedtek a szőlőbirtok megszerzésére. Mivel az allodiális szőlőbirtok nem volt forgalom tárgya, a lehetőségük a jobbágyszőlők megvételére terjedt ki. A tulajdon váltás nem szüntette meg a szőlő jobbágyi jellegét, mint ahogy a tulajdonlása sem fejezett ki jobbágyviszonyt. A kontraktusnak egy feltétele volt az, hogy az új birtokos vállalja a földesúri földtulajdonjogon alapuló szolgáltatások megfizetését. A szőlőhöz kapcsolódó terheket a birtokosoknak a társadalmi hovatartozásukra tekintet nélkül fizetniük kellett.²²

A nemest és polgárt nyilvánvalóan nem kötelezték jobbágyi terhek teljesítésére, de mivel a föld nem az ő tulajdona volt, kénytelen volt a jobbágyi terheket pénzben megváltani, esetleg valamilyen járadékszerű szolgáltatást teljesíteni.

²⁰ 1984. évi XII. tc. 63. § b.

²¹ 1816. március 3. Bolla Antal uradalomhoz Vadé pusztá átadása szőlőtelepítés céljára. Somogy vm. 211. p.

²² ÉGETŐ MELINDA: *Vagyon szép szőlőhegyünk...* L'Harmattan Könyvkiadó 2004. 20–24 pp.

A szőlőbirtok létre jöttének gyakori esete volt az új telepítés, illetve a parlagszőlők művelés alá való vétele „[...] kőitőlezzük magunkat [...] hogy mi nemű szőlő hegyet ezen helységben az eleink föl vevén, aztot megh járván [...] latván pusztulását léptünk illyen contractusra...”²³

Egy-egy szőlőtelepítésre alkalmas földterületet általában a faluban élők egy csoportja vett „bérbe” a földesúrtól. „Meg engedem meg irt káray jobbágyaimnak, hogy az ki mirett 24 3/4 holdakbul álló erdőmet, mely az miklósy határnál kezdődik, ugyan azon határ mentében egész az régi egresi út meneteléig, a mint már ki mérettetett, szőlő hegynek elfoglalhassék, és az miklosi határ mentében mindenütt egész az régi egresi utig, nem pedig tovább árokkal be foglalhassák, azontul pedig körül tuskébül, és árokkal való gyepeüvel be kerinthessek.”²⁴

A szőlő birtokosság létrejöhetett a birtokosok közötti szerződéssel de akként is, hogy maga a földbirtokos adta el a reá visszaháramlott szőlőbirtokot „[...] itt adom mindenkinek tudtára, hogy a böhönyi határban [...] fekvő ezer száz nyoltzvan három ölböll álló [...] törvényes el betsülés mellett tulajdon magamévá tett szőlőmet el adtam böhönyi pintér Barsmajer Josefnek [...]”²⁵

A hegytörvény pontosan meghatározott, a földbirtokos által átadott összefüggő helyen (a hegyen) hatályosult. Újabb terület hozzácsatolásával a szőlőhegy területe nőtt „Kárai jobbágyimnak több izben tett alázatos kenyergésekre az eddig volt Kárai szőlő hegyhez 30 holdból álló foglalni engettem, s’ eránta következő contractust tettem”²⁶

Nem volt ez másképp a hegyközségben sem, a hegyközség alapításának tárgyi feltétele főszabályként az volt, hogy a határban száz kataszteri hold, vagy ennél nagyobb összefüggő terület álljon rendelkezésre. Ugyanazon törvényhatóság több községében fekvő szőlőterületek tulajdonosai is alakíthatnak egy hegyközséget, ha ezek a szőlőterületek egy összefüggő területet képeztek.²⁷

Ha a száz kataszteri hold terület összefüggését egy vagy több helyen oly közbeeső kisebb, de az egész terület térfogatának egy negyed részénél nem nagyobb birtokrészek szakítják meg, amelyeket nem szőlőművelésre használtak a hegyközség itt is megalkulhatott. A hegyközség megalakulásának azonban az volt a következménye, hogy a közbeeső részek birtokosai is a hegyközség tagjaivá váltak.

A száz kataszteri holdnál kisebb összefüggő terület birtokosai csak a hegyközségi kötelékbe bevonható összes terület tulajdonosainak beleegyezése mellett alakíthattak külön hegyközséget.²⁸

A hegyközségi törvény annyiban mégis különbözik a hegybéli helyre vonatkozó hegytörvénytől, hogy olyan helyen is lehetővé tette hegyközség alakítását, amelyet még sohasem használtak szőlőművelésre. Továbbá különbözik abban is, hogy bevezette a

²³ Gróf Esterházi Pál és Antal szerződése tótszentpáli örökös jobbágyaikkal a már pusztulásnak indult szőlőhegy gondos művelésére In. Somogy vm. 91. p.

²⁴ 1797. december 9. Zichy József és kárai jobbágyai kontraktust kötnek a kárai határban lévő uradalmi erdő szőlőhegyé alakítása tárgyában. In. Somogy vm. 153. p.

²⁵ Festetics Antal újhegyi szőlőbirtokát eladja 200 forintért Barsmájér Józsefnek. In. Somogy vm. 165. p.

²⁶ 1806. április 11. Zichy József és kárai jobbágyainak kontraktusa, melyben a földesúr engedélyezi a szőlőhegy bővítését. Somogy vm. 167. p.

²⁷ 1894. évi XII. tc. 63§

²⁸ 1894. évi XII. tc. 62§ b)

kényszertagság intézményét. Ha a határban száz kataszteri hold vagy ennél nagyobb összefüggő szőlőművelésre alkalmas terület volt (továbbá a személyi feltételek adottak), a birtokosoknak a birtokarány szerinti egyharmada a hegyközség alakítását kimondhatta, ez esetben az érdekelt terület többi birtokosai köteles voltak a hegyközség alakításához hozzájárulni. Ugyanígy kényszertaggá váltak a szőlőterületre kijelölt területek közbeeső részleteinek azon birtokosai, akik egyébként nem kívántak a hegyközség alapításában részt venni.²⁹

A hegyközségi törvény területi hatálya nem kötődött egy község közigazgatási területéhez, mert ugyanazon törvényhatóság több községében fekvő szőlőterületek tulajdonosai is alakíthattak egy hegyközséget, ha ezek a szőlőterületek egy összefüggő területet képeznek.³⁰

A hegytörvény és a hegyközség szervezete

A gazdasági önkormányzatok szervezetére a testületi felépítés jellemző. A feladatok ellátásához szükséges alapvető döntéseket a birtokosok összessége hozta meg. A hegyben való érdekelttség minden esetben önrendelkezési joggal párosult, tehát a birtokosoknak döntő befolyásuk volt a köztestület ügyeinek intézésében. Az önkormányzatiság elve egyidejűleg biztosította az érdekelttek beleszólási jogát és érdekérvényesítési lehetőségeit, biztosította a törvény a birtokosok aktív és passzív választójogát, az elöljárók választhatóságát.

A hegybéli birtokos joga volt, hogy részt vegyen a gyűlés munkájában, részt vegyen az esküdtek megválasztásában, azaz a hegyközségekben a birtokosokat érintő legfontosabb kérdésekben közvetlenül a birtokos döntött. Az articulusok ilyenén a közbirtokosság működési alapszabályának is tekinthetők, amelyeket a birtokosok fogadtak el és a föld tulajdonosa jóvá hagyott, továbbá azt több esetben a vármegye alispánja, vagy esküdt főjegyzője hitelesítő záradékkal és papírfelzetes pecsétjével látott el. Az articulusokat azért volt szükséges a vármegyéhez benyújtani jóváhagyás végett, mert ennek hiányában a hegytörvény a nemesi rendű birtokosokra kötelezést nem állapíthatott volna meg.

Az articulusok általában kötelezően írták elő az évente két-háromszori törvénynap tartást. „A' hegygyűlés határnapját mindenkor a' földes uraság, 's közbirtokosság által bírt hegyben a' közbirtokosság gyűlése határozza meg.”³¹

A közbirtokosság a kötelező határnapokon túl is tartott gyűléseket, mégpedig annyiszor, ahányszor szükség mutatkozott. Két törvénynap közötti időben felmerülő kisebb ügyekben a hegybíró maga ítélkezett az esküdtek tanácsával.

A gyűlés határozatainak érvényességéhez egyszerű többségre volt szükség, a hegytörvényekben nincs rögzítve az egy birtokost megillető szavazat száma. Ezért lehetséges, hogy a szavazatok száma és a birtokolt terület között nem volt arányosság.

²⁹ 1894. évi XII. tc. 62§ b)

³⁰ 1894. évi XII. tc. 63§

³¹ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. II. Czikkely. 1. szakasz. Somogy vm. 286. p.

Az articulusokban rögzített önkormányzatiság jelenik meg az első hegyközségi törvényben is. E szerint közgyűlésnek tagja és egyben szavazati joggal bír minden olyan birtokos, amely a hegyközség kötelékébe tartozik, mégpedig a szavazat a terület nagyságától függ, 800 négyszögölenként mindenkit egy szavazat illet meg: *„Nyolczszáz négyszögöl vagy ennél csekélyebb terület birtokosa egy szavazattal, az ennél nagyobb terület birtokosa pedig annyi szavazattal bír, a hányszor nyolczszáz négyszögöl területe van.”*³²

Az egy fő által leadható szavazatok száma - tekintet nélkül arra, hogy az képviselő miatt, vagy a birtokolt területhez kapcsolódóan nőtt - maximálva volt: *„Az összes hegyközségi birtokosok szavazatainak egy negyed részénél több szavazatot saját nevében egy birtokos sem gyakorolhat.”*³³

A tagsági viszony nem feltétlenül jelent személyes közreműködést a községtestület szerveiben, a tagsági viszonyból eredő jogok képviselő útján is gyakorolhatóak voltak, a képviselő azonban csak egy tag nevében járhatott el. *„Hegygyűlésre minden szőlő birtokos maga, v[agy] személy viselője által, a' szőlős gazdák pedig okvetlen személyesen megjelenni tartoznak, ki ezt még is elmulasztaná, nyomba 2 pengő garasra büntetessen, mely birságot még le nem teszi, pintzéje be petsételtessen. Melynek erőszakos feltörése hatalmaskodásul vétetvén 12 p[engő]f[orin]tokkal szóbeli per útján, 's illető sz[olga]bíró előtt, boszultasson meg.”*³⁴

Az Mtc. ugyancsak ismerte a képviselőt, a közgyűlés tagja jogait megbízás útján is gyakorolhatta.

A közbirtokosságban a közgyűlés mellett, működött egy kisebb létszámú testület a választmány *„Minden szőlőhegyben egy hegymester, vagy mint hegyenként nevezik, hegybíró, és 4 hegy esküttek mint bírák állapítatnak meg, úgy azonban, hogy minden helység határában hegybíró csak egy, az esküttek azonban a' hegyek többsége után többen választassanak.”*³⁵

A község állapította meg, hogy a választmány hány tagból állt. Az esküdtek tanácsa helységenként változó létszámú volt, általában négy és tizenkettő között változott. A választmány havonta legalább egy alkalommal ülésezett. Üléseit a hegybíró vezette.³⁶ Arra nézve nincsen közvetlen utalás a hegytörvényekben, hogy kötelező volt-e a hegybíró földesúri jóváhagyása vagy sem.³⁷

Ugyanakkor a hegybíró terminus arra is utal, hogy a község jogosult volt nemcsak igazgatási, rendészeti kérdésekben, hanem peres ügyekben való döntésre is.

A szőlőbirtokosok az egymás közötti peres ügyeiket a közbirtokosság saját hatáskörében intézte *„Ha az örökösök öröklött szöllejeket az uraság engedelmével, a' hegybírák előtt, és közbejárásukkal magok között felosztani akarnák; ezek kötelesek*

³² 1894. évi XII. tc. 69.§ harmadik mondat

³³ 1894. évi XII. tc. 69.§ negyedik mondat]

³⁴ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. VI. Cikkely. 4 szakas. Somogy vm. 290. p.

³⁵ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. I. Cikkely. 1. szakasz Somogy vm. 285. p.

³⁶ A hegybíró, illetve a hegymester kifejezéseket mi is váltakozva használjuk a forrásoknak megfelelően

³⁷ *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta ÉGETŐ MELINDA, L'Harmattan Könyvkiadó Budapest 2001. 24–36. pp.

részre hajlatlan igazságot szolgáltatni, fáradságokért egy egy ezüst f[orin]t jutalmat kívánhatván. Ha ezek ítéletével a' felek meg nem elégednének, előbb az uraság, majdan a' n[eme]s v[árme]gye eleibe ügyöket fellebbezhetik.”³⁸

A hegytörvény kimondta, hogy minden szőlővel kapcsolatos peres ügyet a helység színe előtt kell elkezdni és bírságot helyezett kilátásba azok számára, akik ezt megkezdve közvetlenül a földesúr bíróságához fordult. „Utollyára az hegy-mesternek eskütjeivel édjütt olly hatalma lészen, hogy ha a' megh irt articulusok szerént valamelly végzést tésznek, a' pörös felk azon, meg ném akarnának állani, 24 idest huszon-négy forintokra büntetessenek.”³⁹

A hegybéli hegyek vezető testületét évente újra választották. Erre általában Szent György - napkor azaz a törvény napon került sor „... hegy-mester bírák és esküttek választására minnyájon a szőlős gazdák Sz[ent] György nap tájbon bizonyos napra össze gyűlvén hegy-mester vagy bírák és szűkséges eskütteket kik közül egy feő esküt vagy vice hegy-mester legyen, válasszanak.”⁴⁰

Ezek a gyűléseken minden hegybéli birtokos köteles volt megjelenni. Ha ezt nem tette büntetéspénzt fizetett. Akit hegybírónak vagy esküdtnak választott a közösség, az köteles volt a hivatalt elvállalni. Ellenkező esetben ugyancsak megbírságotlák: „A' hegy előljárást minden szőlősgazda, a' hegység pénztárába fizetendő 12 pengő forint büntetés alatt felvállalni tartozik...”⁴¹

A szőlőbirtokosok a következő évre sőt akár több éven keresztül is megválaszthatta a hegybíró és az esküdteket. Míg azonban az újonnan megválasztottak kötelesek voltak felvállalni a hivatalt, azokat akiknek kitelt az esztendőjük a hivatal viselésével, nem volt kötelező a következő évben is elvállalni a tisztséget: „[...]azonban, ki már ezen hivatalt egyszer viselte, többé arra nem köteleztethetik.”⁴²

Ahogy az articulusok úgy az első hegyközségi törvény is rögzítette a választmány leglényegesebb teendőit, amennyiben a választmány volt hivatott biztosítani a hegyközség folyamatos működését (működési terv, költségvetés készítése, közgyűlés elé kerülő indítványok előkészítése, pénztár kezelésének ellenőrzése, hegyörök alkalmazása) és képvisellel való felhatalmazását.

A hegybíró feladatait az Mtc. nem részletezi, lényegében a rendtartásra bízta a mind a hegyközségi választmány mind hegyközségi előljáró kötelességeinek és hatáskörének meghatározását, nem szól díjazásáról, illetve a neki járó juttatásokról sem.⁴³

A szokásjogot rögzítő articulusok szerint a hegybírói megbízatásért díjazás nem járt, ugyanígy nem kaptak fizetést az esküdtek sem. Ugyanakkor a hegytörvények szövegeiből kiderül, hogy a hegybíró illetve az esküdtek bizonyos javadalmazásban még is ré-

³⁸ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. V. Czikkely. 5. szakasz Somogy vm. 289. p.

³⁹ 1761. november 6. szentpéteri Málik László és Málik Anna által a visontai szőlőhegyre kiadott articulusok. Somogy vm. 108. p.

⁴⁰ 1755. április 28. az Ágoston tihanyi apát által Teleki falu szőlősgazdái számára kiadott articulusok. Somogy vm. 94. p.

⁴¹ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. I. Czikkely. 3. szakasz. Somogy vm. 285. p.

⁴² Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. I. Czikkely. 3. szakasz. Somogy vm. 285. p.

⁴³ 1894. évi XII. tc. 70. §.

szesültek. Eerre rendszerint akkor került sor, ha valamely ügyben eljárak és ezért alkal-manként az illető szőlőbirtokosoktól részesültek bizonyos díjazásban: „[...] szőlő gaz-da, szőlőjét el adván [...] az hegymestert és eskütteket az alkura elkerülhetetlenkép hivattatni fogja [...] az szőlőt megvevő gazdának azontúl az hegy-mester által kezére az meg vett szőlő adattathassék, mellynek-is fáradtságáért fog fizetni tizenhét krajzárokat.”⁴⁴

Természetbeni juttatásra is találunk példát: „Valai szőlőt vészen a hegy mesterek előtt vallattassék fel, akkoron pedig az el adó és a' vevő tartozik égy égy kényérrel, há-rom három pint borral, és égy égy tál étellel.”⁴⁵

A díjazás egyik formája volt az, hogy a hegybírák részesültek a büntetéspénzből: „Valaki [...] marháját más szolejébe bortsátja [...] 10 garasokat tartozik fizetni,[...] melly büntetésnek két része az urasághé, harmad része pedig a' hegy-mestereké [...]”⁴⁶

Végül a hegybírókat megillető juttatásnak volt tekinthető az is, hogy a hegy-mester nem fizet dézsma bort: „[...] égyedül a hegymesterekéből az uraságh kilentzedet, tize-det venni nem fog”⁴⁷

Az artikulusok kivétel nélkül garantálják a hegybíró és az esküdtek személyének sérthetetlenségét, bírságot helyezve kilátásba azok számára, akik ez ellen a szabály ellen vétettek

„Hogy ha valaki a szőlő hegyen a hegy mester, és eskütteket igasságot szolgáltatván feslett nyelvességtul meg hamisolla, vagy meg szidgya tehát marad 2 forent bírságon, a hegy mester ellen duplán ugy mint 4 forénton...”⁴⁸

A közbirtokosság megalakításának egyik fontos célja a szőlőtermés megőrzése volt, ezt az esküdtek, illetve a választmány hegypásztorok szerződtetésével oldotta meg „[...] Ja közbirtokosság a' szőlő hegyek őrzésére hét hegy pástort fogadjon,[...]”⁴⁹

A hegypásztor sokoldalú feladatot látott el. Ha valaki nem végezte el idejében az éppen esedékes szőlőmunkát, a hegypásztor figyelmeztette mulasztására. Ugyancsak ő ügyelt fel arra is, hogy senki se kezdje hamarabb a szüretet a hegyközség által megsza-bott időpontnál.

Akit a hegypásztor valamilyen tolvajláson kapott, attól zálogot vett és jelentette a hegybírónak. A kiszabott büntetéspénz egy része is őt illette.

A gazdák szőlőterületük arányában fizették a pástorbért. Ez általában pénzből és gabonából állott, amit a hegypásztor szüret után házról házra járva szedett össze. Ké-

⁴⁴ 1764. augusztus 31. Kelcz Ignác földesúr által a porrogi szőlőhegy számára kiadott artikulusok. Somogy vm. 118. p.

⁴⁵ 1761. november 6. szentpéteri Málík László és Málík Anna által a visontai szőlőhegyre kiadott artikulusok. Somogy vm. 107. p.

⁴⁶ 1761. november 6. szentpéteri Málík László és Málík Anna által a visontai szőlőhegyre kiadott artikulusok. Somogy vm. 107. p.

⁴⁷ 1761. november 6. szentpéteri Málík László és Málík Anna által a visontai szőlőhegyre kiadott artikulusok. Somogy vm. 109. p.

⁴⁸ 1755. április 28. az Ágoston tihanyi apát által Teleki falu szőlősgazdái számára kiadott artikulusok. So-mogy vm. 101. p.

⁴⁹ 1842. január 7. Kazay János kötcsei közbirtokos szőlőhegyére állított új rendszabályok. Somogy vm. 253. p.

sőbb, a XIX. századtól kezdődően fizetést kapott. „A' hegypásztoroknak olly fizetés adasson, melyből esztendőn általi élelmök ki kerüljön[...]”⁵⁰

Az első hegyközségi törvény ugyancsak kimondta, hogy a hegyközségek kötelesek intézkedni: a közös őrzés és a hegyrendészeti szervezkedés iránt.⁵¹ A közös őrzési és hegyrendészeti költségekhez a hegyközségi kötelékbe tartozó minden birtokos tekintet nélkül arra, hogy tényleg foglalkozik-e szőlőműveléssel vagy sem, köteles volt birtokának nagysága alapulvételével hozzájárulni.⁵²

A közös őrzést a törvény szerint a hegyőrök látták el, feladatuk megegyezett a korábbi évszázadokban kialakult feladattal: megakadályozni a szőlőterület károsodását.

A hegy rendtartása és a hegyközség közfeladatai

A közfeladat kétségtől közgazgatási feladat, amelyhez a közbirtokosságnak megfelelő hatáskörökkel is rendelkeznie kell. E körben a szabályozás elsősorban a „belső” szabályozás, ez mint láttuk a szervezet és a működés szabályainak megállapítását jelenti, de kiterjed a tagok gazdasági tevékenysége kérdéseire is.

Közfeladatot tehát úgy is elláthat egy szervezet, hogy a szőlészet szabályait érintő – saját tagjaira vonatkozó – szabályokat hoz létre, s ezeket szankcionálja. A közfeladat fogalma ebben az esetben szűkebb az általános hatósági jogkörnél. Ennek keretében a közösség a működési területén kötelező érvényű szabályokat állapít meg, s ellenőrzi azok betartását.

A hegyközség szakmai önszabályozásának alapja az ún. rendtartás, más névvel a hegyszabályok, amelyek meghatározzák a szőlő célszerű művelésének minden fontosabb kérdését. Ezek a szabályok csak a tagokra nézve kötelezőek, de köztük mindenki-re. A közösség a rendtartásában meghatározott szankciókat alkalmazza a rendtartási szabályok megsértése esetén.

A hegytörvények elsődleges funkciója a szőlőbirtokosok jog és vagyonvédelme, továbbá a termelés zavartalanságának biztosítása volt. A vagyonvédelem úgy kezdődött, hogy a rendtartás előírta az utak és a gyepek létesítését és épségének megtartását. „Az elöljáróság kötelessége a' szőlőhegy gyeplőjét, vagy kerítését [...] évenként utakkal, kapukkal együtt többször megvizsgálni, és a' hol hibát talál, az illető birtokost [...] megcsinálásra meginteni, melyre ha kijavítás még sem történne, akkor az illetőnek költségére ők fogják megcsináltatni [...] okozott károk, [...] ölenként számítható 6 ezüst krajczár büntetés [...] csináltatási költségen fellül rajta megveendő [...]”⁵³

A vagyonvédelem körébe tartozott a lopás vagy a szándékos károkozás megakadályozása is. „Lopásban találtak, vagy kik a' tolvajt 's lopottat elrejtik, rendőr törvény rendelte kár térítésén fellül, büntető törvény eleibe is állíttassanak, kisebb értékű gyümölcs

⁵⁰ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. I. Cikkely. 5. szakasz. Somogy vm. 286. p.

⁵¹ 1894. évi XII. tc. 69. §.

⁵² 1894. évi XII. tc. 65. §.

⁵³ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. I. Cikkely. 6. szakasz. Somogy vm. 286. p.

*lopások pedig négytől 12 ezüst forintig büntetessenek.*⁵⁴

Ahhoz, hogy a szőlőt meg kell művelni nem férhetett kétség, hiszen ez volt a birtoklás két alapfeltételeinek az egyike „*Köteles minden szőlős gazda szöllejét jól munkálni, melynek munkáját ha megintés után egy évig elmulasztaná, el nem rakná, v[agy] éppen elhagyná, akkoron szölleje a' földes ur által elkoboztatik.*”⁵⁵

Azonban az, hogy a szőlős gazda milyen szőlőfajtát telepíthet vagy, hogy milyen gyümölcsfát ültethet nincsen azonosság a különböző hegytörvényekben.

A rendtartás körébe tartozott a szüret idejének meghatározása is „*A' szüret idejét a' közbirtokosság határozza el... a' szüret ideje meg határozása eránt tartson, 's hirdessen közbirtokossági gyűlést, melyre meg jelelendő közbirtokos urak... ittis az birtoktól vett többség számláljon s határoztaasson el a' szüret ideje, melyet meg tartani, mindenki büntetés alatt köteleztessen.*”⁵⁶

A rendtartásban tallunk passzust arra nézve is, hogy mikor kezdődjön a szüret abban az esetben, amennyiben a szüret időpontjában a birtokosok megegyezni nem tudnak. „*Ha a' közbirtokosság a' szüret határidejére nézve megegyezni nem tudna, a' szüret Therezia napján kezdődjék.*”⁵⁷

Két dolog van, amely soha nem hiányzik egyetlen hegytörvényből sem.

Az egyik a paragon hagyás szankcionált tilalma: „*Mint hogy az is nem kevés kárára vagyon az urasághnak, hogy némellyek a szántó földeketnem szőlővel rakják bé hanem kaszállák és más hitvánssággal vetegetik ...az uraságnak járandó 6 forint büntetés alatt kiki leg alalabb 3 esztendőnek el el fogása alatt szőlővel bé plántalni köteleztetik.*”⁵⁸

A második dolog a földesúri járandóság kötelező megadását előíró cikkely. A földesúrnak a szőlőterület használata után fizetett állandó összegű járandóság a hegyvám volt amit többnyire borban vagy mustban, ritkábban pénzben kellett teljesíteni. I. Lajos király 1351-ben ennek helyébe a *kilencedet* léptette, ám a szőlőhegyek legnagyobb részén továbbra is a terméseredménytől független hegyvám maradt a szolgáltatás módja, helyenként egészen a XIX. század második felében végrehajtott szőlődézsmaváltásig idejéig.⁵⁹

Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a hegyvám a földesúri adózás kizárólagos formája maradt volna, hanem párhuzamosan élt a kilenceddel, sőt előfordult, hogy egyazon szőlőhegyen belül is váltakoztak a hegyvámos és a dézsmás (kilenceddel adózó) szőlők „*Három esztendőnek el mulása után az borbul kilentzed vagy az helyett hegyvámot, a szokott census helyett huszadik akot, az az husz ako termésből egygyet fognak adni.*”⁶⁰

⁵⁴ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. IV. Cikkely. 5. szakasz. Somogy vm. 288. p.

⁵⁵ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. III. Cikkely. 2. szakasz. Somogy vm. 287. p.

⁵⁶ 1842. január 7. Kazay János kötcsei közbirtokos szőlőhegyére állított új rendszabályok. Somogy vm. 266. p.

⁵⁷ Somogy vármegye 1847-ben kidolgozott új szőlőhegyi rendszabályai. IV. Cikkely. 5. szakasz. Somogy vm. 288. p.

⁵⁸ 1755. április 28. az Ágoston tihanyi apát által Teleki falu szőlősgazdái számára kiadott articulusok. Somogy vm. 104. p.

⁵⁹ 1848 nyarán összeülő népképviselői országgyűlés 1848. szeptember 15-én törölte el a szőlődézsmát

⁶⁰ Festetics Kristóf által a szentmiklósi jobbágyság részére előírt szolgáltatások meghatározása. Somogy vm. 57. p. Ugyanígy: 1836. évi VII. törvénycikk a jobbágyi tartozásokról: 3 § „A bor-kilenced vagy hegyvám

Az adóhoz szorosan kapcsolódott a pecsét pénz jövedelme is. A területekről elszállított borról engedélyt, pecsétes írást kellett kérni, amelyet kezdetben ingyen állítottak ki. Erre azért volt szükség, hogy a hegybéli helységből a dézsma begyűjtése előtt ne lehessen kicsempészni kilenced alá eső bormennyiséget [...] az *magam jobbágyitul czédula pénz egy egy garas nem fog vetetődni, ellenben vidékiektől embereimnek a szokott czédula pénzt meg adni tartoznak.*”⁶¹

A rendtartás jogszabályba nem ütközhetett. „*Melly eképpen [...] és feőlséges király parantsolatokkal őszve egyeztetett articulusok /:fent hagyatván a' földes uri jus:/ [...] ki adatattak ...*”⁶²

Összegzően megállapíthatjuk, hogy az autonómia és egyben a köztestületiség jegyeit részben magukban foglaló hegytörvények és az azokat új jegyekkel gyarapító első hegyközségi törvény biztosította a szőlőbirtokosok együttműködését, az ismertetett szabályozási területek jól szolgálták a szőlőbirtokosok érdekeit. Erőteljes fejlődésmenetről nem beszélhetünk, a hegytörvények cikkelyeinek egy része (elsősorban birtoklással és az adózással kapcsolatos részek, továbbá a vagyonbiztonságot és a termelés zavartalan-ságát szavatoló cikkelyek) tartalmilag alig változtak az évszázadok alatt.⁶³ Előremutatóak voltak a hegytörvények annyiban, hogy biztosították az eltérő társadalmi helyzetű személyek együttműködését. Viszont természetszerűen kerültek ki az első hegyközségi törvényből azok a passzusok, amelyek viselkedési és erkölcsi normák vétkes megszegésén alapultak, mint a káromkodás, a részegeskedés, a paráználkodás. Ugyanakkor az első hegyközségi törvény nagy lépést tett az autonómia kiteljesedése irányába azzal, hogy lehetővé tette a járulék kivetést, s ezzel a hegyközség saját vagyonának megalapozását.⁶⁴ Innen más csak karnyújtásnyira vagyunk az autonómia megvalósulásától, a szükséges lépést – a hegyközségek jogi személyként való elismerését – a hegyközségekről, valamint a szőlő- és gyümölcsgazdálkodásról szóló 1938. évi XXXI. törvénycikk tette meg.

beszedésére és behordására nézve pedig az 1802:7-dik és 1807:3-dik törvénycikkelyek fognak megtartani, úgy azonban, hogy az illető járandóságot csak a helybeli határon belől tartozzanak behordani a szőlőgazdák, ha csak az eránt szerződés, vagy egyezés által más rendelkezés nem történt.

Ha hegyvám alatt lévő szőlő-hegyekben valamelly esztendőben semmi bor sem teremne, az említett járandóság hiányát a Jobbágyok, s bortermesztők következő esztendei termésből tartoznak kipótolni. Az úgy nevezett szőlő-lábaktól járó adózás eránt, a fennálló szokás tartassék meg.”

⁶¹ Festetics Kristóf által a szentmiklósi jobbágyok részére előírt szolgáltatások meghatározása. Somogy vm. 58. p.

⁶² 1787. szeptember 30. Gróf Széchenyi Ferenc csokonyai szőlőhegyére kiadott articulusok. Somogy vm. 152–153 pp.

⁶³ ÉGETŐ MELINDA: *Vagyon szép szőlőhegyünk...* L'Harmattan Könyvkiadó, 2004. 20–22. pp.

⁶⁴ Az Mtc. 65.§-a szerint a hegyközségek a feladatuk teljesítéséhez szükséges költségek fedezése végett hegyközségi járulékot vehetnek ki.

DRASKÓCZY ISTVÁN

Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről

(szempontok középkori bányászatunk történetéhez)

A gazdaságtörténet fontos forrását képezik az uralkodói jövedelmekről készült összeállítások.¹ Jól ismert az az olasz követjelentés a kutatók előtt, ami 1798-ban olaszul és latinul (utóbbi megegyezik az olasz szöveggel) jelent meg, s amiről a kutatás úgy tartja, hogy 1462-ben vagy 1462/63 táján keletkezett. *Landus jelentés* néven idézik a történészek. A jelentés olasz nyelvű szövegének újabban három variánsa vált ismertté. Az első csoportba azok a kiadások sorolhatók, amelyek a milánói Biblioteca Ambrosianában és a velencei Biblioteca del Civico Museo Correr gyűjteményében lévő kora-újkorai másolatokkal egyeznek meg (A változat). A második csoportba lehet helyezni azt a szövegváltozatot, amelyet a milánói Trivulziana könyvtárban illetve a velencei Marciana Könyvtárban őriznek, s amelyek szövege (apró eltéréseket leszámítva) azonos (B változat). A milánói variánst a 15. század végén, a velenceit a 16. század elején írták le. Az utóbbi Mario Sanuto tulajdonát képezte. A harmadik variáns, amelynek az írása látszik a legkorábbinak, az urbinói hercegi könyvtár anyagával együtt került be a Biblioteca Apostolica Vaticana gyűjteményébe (C változat).²

A szövegek egy eredeti szövegváltozatra mennek vissza, amely 1462 táján keletkezett. A változatok javarészt azonos szövegezésűek, noha a másolók kihagytak részleteket, változtattak. Az eredetihez a legközelebb a legrészletesebb B változat állhatott, míg 1467 után jegyezték le a C változatot. A nyomtatásból ismert A variáns lehet a legkésőbbi, bár Mátyás uralkodása idejére helyezhető.³ Az eredeti szöveg feltehetően nem a

¹ Blazovich László professzor sokrétű munkásságának szerves részét képezi ennek a tudományágnak a művelése.

² A variáns: Biblioteca Ambrosiana (Milánó) sup. 294r–305v., S. 86. sup.fol. 184r–195r., Museo Correr (Velence) Mss. Lazzari b. 24. n. 3., 18. századi kiadásai: Johann Christian Engel: Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. II. Halle, 1798. 6–17. pp. (olaszul); Martinus Georgius Kovachich: Scriptores rerum Hungaricarum minores... II. 1798. 13–32. pp.; B variáns: Biblioteca Trivulziana (Milánó) Cod. N. 1458., Biblioteca Marciana Ms. IT. VI. 276 (8398. sz.). 96r–109v.; C. variáns: Bibliotheca Apostolica Vaticana Urb. Lat. 728. 29r–37r.

³ DRASKÓCZY ISTVÁN: A „*Landus jelentés*” kéziratai. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Dr. Almási Tibor, Révész Éva, Dr. Szabados György. Szeged, 2010, 85–94. pp.

pápai nuncius, hanem Pietro Tommasi velencei követ (1456–1462 között élt nálunk) munkája.⁴

Nagy királyunk jövedelmeit elemezve, a szakirodalom alaposan hasznosította a megjelent szövegnek a királyi bevételekre vonatkozó információit.⁵ Mivel azonban a szövegvariánsok eltérnek egymástól, érdemes ismét foglalkozni a jelentés némelyik adatával. A szövegekben az olasz dukát szó olvasható, amely megfelelt a magyar forintnak (=aranyforintnak).

A beszámoló részletesen szólt a sómonopóliumról. A belőle származó bevételt 80–100 ezer forintba tette.⁶

A következő tételt a jobbágyoktól szedett adó, a *dica* képezte. Erről a legtöbbet a *B* variáns szövegeiben olvashatunk. Eszerint a királynak az alá tartozó területeken négy tűzhely után jár egy dukát, amelynek a révén a kincstárnak 100 ezer forintja lehetne. Mivel azonban a törökök és a csehek elnyomása, pusztítása, illetve a belső viszályok miatt a helységek nagyon tönkrementek és elnéptelenedtek, véleménye szerint alig jövedelmez 16–20 ezer dukátot.⁷ A szövegben a királynak felségjogon járó kamara hasznát adót (portális adó) ismertette a szerző, bár ebből az adófajtából öt portánként járt egy aranyforint az uralkodónak. A négyes szám elírásnak tekinthető. A 100 ezer aranyforint bevételről szóló híradás tévedés lehet, hisz Zsigmond király idején az uralkodó 80 ezer aranyforintba számíthatott ebből a bevételi forrásból, ami 400 ezer portának felel meg. Ez a szám a 15. század közepére a felére csökkent, vagyis 200 ezer porta után 40 ezer aranyforintba számíthatott csak a király.⁸ Nem lehetetlen, hogy az uralma alatt álló területekről Mátyás a sok pusztítás miatt csupán a 40 ezer forintnak a felét szedhette be portális adó címén, mint azt az olasz nyelvű beszámoló ezen varációja vélte el.⁹

⁴ Egy a 19. század végén megjelent kiadvány, amely a Biblioteca Marciana-ban lévő szövegből (*B*) közölt részleteket, velencei diplomatát jelölt meg szerzőnek. Állítását sajnos nem indokolta (Modenai és velencei követek jelentése Magyarország földrajzi és kulturális állapotáról a XV. és XVI. században. Budapest, 1881. 29–34. pp.), így vele nem lehet igazolni ezt a véleményt. A velencei diplomata szerzőségére: DRASKÓCZY 2010. i.m. 90–91. pp., illetve TÓTH GÁBOR MIHÁLY: „Dispaccio di Landus,” vicende storiche di una relazione veneziana quattrocentesca dell’ Ungheria. In: Dal testo alla rete - letteratura, arte, cultura e storia in nuove prospettive. Atti e documenti del convegno internazionale per dottorandi – Budapest, 22–24. pp. aprile 2010, Ed. Szkárosi Endre, Nagy József, Budapest, 2010, 117–129. pp.

⁵ PL. CSÁNKI DEZSŐ: *I. Mátyás udvara*. Budapest, 1884. 11. p.; FÜGEDI ERIK: *Mátyás király jövedelme 1475-ben*. Századok 116 (1982); JÁNOS M. BAK: *Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert*. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hrsg. v. Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1987. 359 skk.; KUBINYI ANDRÁS: *A Mátyás-kori államszervezet*. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának ötszázadik évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest, 1990. 104–116. pp.; GYÖNGYÖSSY MÁRTON: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Budapest, 2012. 58. p., 120–121. stb.

⁶ Vö. DRASKÓCZY ISTVÁN: *15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről*. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk.: Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen 2010. 49–59. pp.

⁷ Mátyás például 1462-ben adókedvezményt adott a Felső Részek háború miatt elszegényedett lakosságának. Dr. Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917. 327, 437–440. pp.

⁸ Bak i. m. 357. p., 383. p.

⁹ A belháborúra vö. KUBINYI ANDRÁS: *Mátyás király*. Budapest, 42–56. pp.; PÁLOSFALVI TAMÁS: *Szegediől Újvárig*. Az 1458–1459. esztendő krónikájához. Századok 147 (2013) 347–380. pp. A kincstárba befutó összeget csökkenthette, hogy az adót különböző célokra előre lekötötték. Erre példa: HORVÁTH RICHÁRD: *A Felső Részek kapitánysága a Mátyáskorban*. Századok 137 (2003) 947–948. pp.

A *C* változat a *dicáról* azt jegyezte fel, hogy évente *per casa over fuoco* egy dukát és összege 100 ezer forintra is felmegy. A szöveg nem csupán az összeg esetében tartalmaz tévedést, hanem azon ismerete sem felel meg a valóságnak, hogy tűzhelyenként/házanként egy dukátot tett volna ki. Vagy szövegromlással számolhatunk, vagy feltételezhetjük, hogy ezen változat készítője összezavarta a portális adót és a rendkívüli adót, amelynek az összege adóegységként valóban egy forintot tett ki.¹⁰

Mindaz, amit az *A* szövegvariánsban olvashatunk, arról tanúskodik, hogy ennek készítője szintén összekeverte a kamara hasznát és a rendkívüli adót. Ugyanis szerinte a királynak rendszeresen jár *dica* tűzhelyenként egy dukát, s a király évente kétszer illetve háromszor is beszedi. Nagyságáról nem tudunk meg semmit sem. Mint ismeretes, Mátyás valóban rendszeresen élt azzal a lehetőséggel, hogy a rendkívüli adót (*subsidium*) évente többször beszedette.¹¹

A szövegekben azt olvashatunk a rendkívüli adóról, hogy a kivetésére szükség esetén az ország javára az országgyűlés ad felhatalmazást. Egyedül a *C* variáns tájékoztat a nagyságáról, ami szerinte 300 ezer forintra megy fel (a szám feltűnik más olasz követi jelentésben is). Tudjuk, egyszeri kivetés esetén maximum 300 ezer forintra az 1470-es évek közepén valóban számíthatott a király. Kérdéses, hogy az 1467. évi reform után közvetlenül ennyi pénzt be lehetett-e szedni ebből az adófajtából. Tudjuk azonban, hogy Mátyás már uralkodása kezdetétől kezdve rendszeresen kivetette.¹²

Nem szokatlan, hogy olasz forrás a királynak járó rendes adót és a rendkívüli adót pontatlanul magyarázta meg, összezavarta. Midőn 1476-ban Páviában lejegyezték, hogy Mátyás követe, Fontana mit mondott királya bevételeiről, ugyanezt látjuk. A lejegyzett szöveg szerint a király rendes bevétele a jobbágyházak szerint járó egy dukát, amelynek az összege 250 ezer forint, amihez járul az évente többször kivetett *taxa*.¹³ Feltehetően az olasz udvarban nem értették pontosan a magyar adófajtákat, hisz a *subsidium* tett ki egy forintot. A zavart másrészt magyarázhatja az is, hogy Mátyás a kamara hasznát utoljára 1468-ban vetette ki. Később összegét ugyanis beleértették a rendkívüli adóba.¹⁴

A jobbágyokra kivetett adóról szóló részletek ismertetése arra utal, hogy az eredeti jelentésben feltehetően a rendkívüli adó összegéről nem lehetett semmit sem olvasni, hanem azt a *C* változat szövegezője tette hozzá a forráshoz. Vagyis valamilyen saját ismerete lehetett erről.

A harmincadból származó bevétel mindegyik változatban túlságosan magas, 82 – 100 ezer forintos összeggel szerepel. A külkereskedelmi vámból az 1420-as években 20 ezer forint folyt be, míg egy 1453 táján készült jövedelemjegyzék a belőle várható hasznót 10 ezer forintra becsülte. A számos mentesítés és az osztrák pénzügyi válság

¹⁰ Az adózásra vö. KUBINYI 1990. i. m. 108–114. pp. Itt elemzi behatóan a tűzhely/ház azaz az adóegység fogalmát.

¹¹ ENGEL 1798, i. m. 16. p.

¹² FÜGEDI 1982, i. m. 490–494. pp.; KUBINYI 1990, i. m. 113. p.

¹³ I diari di Cicco Simonetta, a cura di Alfio Rosario Natale. I. Milano, 1962. 202. p.

¹⁴ KUBINYI 1990, i. m. 109. p.

miatt Mátyás uralkodásának első éveiben szintén ekkora összeggel számolhatunk. Az 1467-es pénzügyi reform után azonban 50 ezer forintra emelkedett ez a tétel.¹⁵

Érdekes, hogy az egyes kéziratok miként határozták meg ezt a vámot. A *B* változat szerint három százalék, azaz minden 30 után egy. A *C* variánsból megtudjuk, hogy korábban három százalék volt, azonban most öt százalékot fizetnek. Az *A* változat már nem tud erről a változásról, ugyanis szerinte öt százalék a mértéke. Mivel a harmincad nevének és mértékének a megváltoztatására országosan 1467-ben került sor, így a *B* változat információja a reform előtti időszakra vonatkozik, míg a *C* variáns az 1467 utáni helyzetet rögzítette a számunkra. Az *A* szövegváltozat készítője számára már csak az volt lényeges, hogy a vám mértéke öt százalék.¹⁶

A Marciana és a Trivulziana kéziratai (*B*) szerint a réz, a zsidóktól származó haszon, valamint az *utilità de monete* együttesen 30 ezer dukát bevételt hozott. A *C* változat szerint ez az összeg csupán a zsidóktól folyt be. Az *A* variánsban ez a tétel a zsidóktól és a rézből származó hasznót jelentette. Mint látható, ebben az esetben is a legtöbb információt a *B*. változat szolgáltatja a számunkra. A zsidóadóra 4 ezer forintot számolva,¹⁷ a réz és az *utilità de monete* haszna 26 ezer forint lenne.

Nehéz megbecsülni, hogy réz (urbura, illetve királyi réz eladásából keletkező tiszta haszon) milyen mértékben gyarapította a bevételeket.¹⁸

A rézbányászat legfontosabb központjai a Felvidéken (Besztercebánya, Libetbánya, Szomolnok, Gölnicbánya) találhatók. Zsigmond király idején a pénzveréstől s a nemesércbányászattól független önálló szervezet kezelte a rézből származó királyi bevételeket. A szomolnoki városkönyv tanúsága szerint az 1410–1440 közötti időszakban az urbura és a vele együtt elszámolt „lucrum uberschoss” az 1417–19 közötti két évben 1904 helyi mázsát, míg az 1439/40-es pénzügyi évben 4613 helyi mázsát tett ki. Ennek a piaci értéke (a fekete réz 4 forint/mázsa árával számolva) maximálisan bruttó 7616 (egy évben: 3808) illetve 18452 forint lenne. A négy rézkamarából – a bányászat és az értékesítés teljesítményének megfelelően – alkalmanként igen tekintélyes jövedelem is kerekedhetett. Idézett számaink egyben arra is utalhatnak, hogy a termelés hullámozott. 1435-ben a rézkamara ispán a gölnici és szomolnoki rézkamarát mindössze 1900 forintért (vagy 475 mázsa rézért, vagyis mázsánként 4 forinttal számoltak) adta bérbe. A valóságos bevétel (gondolni kell a bérlő hasznára) természetesen ennél magasabb volt. Eme adathoz érdemes megjegyezni, hogy 1435-36-ban a szomolnoki urbura és „lucrum uberschoss” együttesen 1165 mázsát tett ki, aminek fekete rézként az értéke 4660 forintra rúgna. A már említett, a várható királyi bevételekről 1453 táján készített jegyzék réz címen csupán a libeti rézről számolt be, jövedelmét minimálisan 2 ezer forintra taksálta.¹⁹

¹⁵ ENGEL PÁL: *A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában*. In: uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 429. p.; BAK i. m. 382. p.; KUBINYI 1990, i. m. 105. p. Az osztrák válság hatására a jelentős vámbevételt eredményező nyugat-magyarországi külkereskedelmi forgalom 1458 után a töredékére esett vissza. Vö. Kováts Ferenc: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. In: Mahler Emlékkönyv. Budapest, 1937. 187–196. pp.

¹⁶ DRASKÓCZY: A „Landus jelentés” i. m. 88–89. pp.

¹⁷ KUBINYI 1990, i. m. 115. p.

¹⁸ KUBINYI 1990, i. m. 115. p.

¹⁹ DRASKÓCZY ISTVÁN: *Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében*. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Budapest, 2001. 149–

Mint ismeretes, az ország északi része jórészt, ahol a rézbányák feküdtek, több mint két évtizedig csehek tartották megszállva. Mátyás trónra lépte óta folytatott harcot ellenük. Jiskra ugyan 1462. májusában meghódolt, de a bratrik elleni harcok elhúzódtak 1465-ig. A felvidék nyugati részét csupán 1467-ben tisztították meg véglegesen.²⁰ A helyreállt béke ezután kedvező viszonyokat teremtett a kereskedelem, a bányászat számára is.

1466-ban Ernuszt János, Mühlstein Veit és Mikola István töltötték be a körmöci kamaraispán tisztét. Ernuszt bécsi származású budai polgár, Mátyás kincstári reformjainak a végrehajtója volt. Mühlstein Nürnberg vidékéről származott. Mindannyian pénzügyigazgatásban, pénzügyekben jártas szakemberek voltak. Ernuszt és Mühlstein már az előző esztendőben feltűntek a bányavidéken. 1465-ben ők akarták megszerezni a Jung család tekintélyes besztercebányai birtokát, amelyhez ezüst- s rézbányák, kohók is tartoztak. 1466-ban végül Ernuszt és Laki Túz János vette meg (6200 forintért) a birtokot. Ernuszt utóbb Laki Túz részét magához váltotta. 1469-ben Mátyástól bányabirtokaira örök időkre urbura mentességet szerzett, 1470. évi királyi kiváltság szerint rézzel és ezüsttel az ország határain belül szabadon kereskedhetett.

Mühlstein szintén részesült a bányauzleltől. Besztercebányán házzal, bányákkal rendelkezett. 1473-ban vette meg 3 ezer forintért Beckensloer János egri püspök s unokaöccse réz és zöld lazur (malachit?) bányáit. Utóbbira 1479-ben urbura mentességet szerzett. Többször betöltötte a körmöci kamaraispán tisztségét (1466, 1470–1478). Személyében a délnémet kereskedelmi töke jelent meg ismét a bányavidéken.

Paulinyi Oszkár arra mutatott rá, hogy a nemesfém- és rézbányászat a Garam vidékén a 15. század közepén és második felében tökehiánytól szenvedett. Ugyanis a mind mélyebben fekvő bányák víztelenítésére nagyobb tőkére volt szükség. Besztercebányán több olyan gazdag polgár nevét ismerjük, akik rézbányával rendelkeztek, kereskedtek ezzel a termékkel. A besztercebányai bányavállalkozó Jung család (amely széleskörű kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett) gazdagsága sem volt elég ennek a problémának a megoldására. 1490-ben Beatrix királyné mentesítette a várost az urbura megfizetéséről.²¹

154. pp. A fekete réz (királyi réz) az ásvány pörkölése és kohósítása után keletkezett. Ezt finomították tovább kohósítással (*Spleißhütte*), ahol tárcsarézt nyertek. A salakból még nyersrezet vontak ki. A feldolgozás harmadik fázisában az ezüsttartalmú rezet kohósították a csurgatókohóban (*Saigerhütte*), s vonták ki belőle az ezüstöt. Vö. JOSEF VLACHOVIČ: *Die Kupfererzeugung und der Kupferhandel in der Slowakei vom Ende des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. In: *Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa 1500–1650*. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Köln–Wien, 1977. 149–154. pp., illetve HORVÁTH ZOLTÁN: *A réz kohászata Agricola korában*. In: *Agricola évszázada*. Szerk. Zsámboki László. Miskolc, 1994. 37–56. pp.

²⁰ PÉCH ANTAL: *Alsó Magyarország bányaművelésének története. I.* Budapest, 1884. 58–61. pp.; TÓTH-SZABÓ PÁL i. m. 324–330. pp.

²¹ DF 234701. 280688, 280694, 280697; PÉCH i. m. 62–65. pp.; A besztercebányai bányavállalkozásokra s történetükre vö. PAULINYI OSZKÁR: *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*. In: Uő.: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Budapest, 2005. (első megjelenés: 1933) 42–53. pp.; KUBINYI ANDRÁS: *A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez*. In: Uő.: *Tanulmányok Budapest középkori történelméről II.* Szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 709–710. pp. (első megjelenés: 1964); GYÖNGYÖSSY MÁRTON: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika az késő*

1475-ben Mühlstein kamaraispán jelenlétében a hét alsó-magyarországi bányaváros szerződést kötött egy vállalkozói csoporttal, amelybe több krakkói polgár, köztük Thurzó János, valamint egy-egy toruni és danckai polgár tartozott, abból a célból, hogy vízkiemelő szerkezeteket, malmokat (érchúzó, huták?) létesítsenek. Ezért cserébe a vállalkozás tagjai többek között bármely így víztelenített arany, ezüst, réz, ólom, higany, lazurkő bánya termelésének a hatodát kapnák meg, továbbá vízkiemelő szerkezetként, érchúzó után (amennyiben hat kövel rendelkeztek) egy aranyforintot hetente. Mátyás oly fontosnak tartotta az ügyet, hogy nem csupán megerősítette az egyezséget, hanem még további kedvezményeket biztosított a vállalkozás tagjainak. Így nem csupán azt, hogy a szükséges fát szabadon vágthatják a városok körüli erdőkben, szükséges bort, élelmet szabadon behozhatnak a bányavárosokba, hanem örök időkre adómentességet kaptak, szabadon, biztonsággal utazhattak Magyarországra, vagy innen máshová, anélkül, hogy személyük, lovaik s áruik után vámot és harmincadot fizetnének. A király rögzítette, hogy a vállalkozás tagjai ama ezüst minden márkája után, ami nekik munkájukért a bányavárosokkal kötött szerződés alapján jár, négy és fél aranyforintot kapjanak.

A társaság tagjai azoknak a városoknak a polgárai voltak, amelyeken keresztül szállították a hazai rezeset a Balti tengerhez. Így számukra a víztelenítés üzlete azért lehetett értékes, mivel így nem csupán előnyökhöz, az arany és ezüst beváltásából származó pénzhez, hanem rézhez jutnak hozzá, amit vámmentesen vihetnek ki az országból, amivel kereskedni tudnak. A szerződés és a királyi megerősítés nem csupán a bányavíz problémájáról, a tőke magyarországi hiányáról tanúskodik, hanem arról is, hogy a ki-termelés nehézségeivel küszködött a Garam mentén. A király az oklevélbe foglaltatta Nagybánya valamint környéke és az aranytermeléssel foglalkozó erdélyi bányatelepülések nevét is, vagyis egész Magyarországra kiterjesztette az egyezés hatályát, jelezve, hogy azokon a vidékeken szintén fejtörést okozott a víz. A tervezett vállalkozás végül nem valósult meg.²² Ezek az adatok egyben jelzik azt, hogy a csehek kiűzése utáni időszakban ugyan lehetett fejlődés, de nem beszélhetünk nagyarányú fellendülésről.

A Thurzó család ekkor már régóta foglalkozott rézzel. Kereskedtek vele. 1452-ben Bécs felé szállították. Északi irányú kereskedelmi érdekeiket mutatja, hogy ugyanebben az évben Thurzó György birtokolta a szepesvári uradalom mellett a kassai bártfai, löcsei, késmárki, homonnai és lublói harmincad felét. Ebben az időben valószínűleg már bányatulajdonosok Szomolnokon. György fiai közül János krakkói polgár lett, fivére, Márton löcsei. János a magyarországi réz feldolgozására kohót létesített a Krakkó közelébe fekvő Mogilán 1469-ben.²³

középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 262. p., 278–280. pp.; GYÖNGYÖSSY 2012, i. m. 214. p.; RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Nympha super ripam Danubii”. Budapest, 2002. 133. p.

²² DL 15363.; PAULINYI: *A középkori magyar réztermelés* i. m. 53. p.; MARIÁN SKLADANÝ: *Najstaršie doklady o podnikateľskej činnosti Jána Thurzu v stredoslovenských banských mestách*. Historické štúdie 19 (1974) 255–264. pp. A király nem véletlenül segítette a bányavárosokat. 1470-ben felmentette a hét várost s tartozékait a *tributum fisci regalis* és a *contributio* alól, 1470-ben megerősítette vámmentességüket (DF 234698, 26936, 280693).

²³ DL 14576.; HERMANN ZSUZSANA: *Jakob Fugger*. Budapest, 1976. 108–118. pp.; MARIÁN SKLADANÝ: *K počiatkom Levočských Thurzovcov*. Nové Obzory 19 (1977) 159. p.; Uő.: *Der Anteil des slowakischen Kupferwesens an der Vervollkommenung der Technologie der Verhüttung von Kupfer im 15. Jahrhundert*. Studia Historica Slovaca 15 (1986) 28. Vö. még következő jegyzet.

1495-ben kötöttek először pontos szerződést a Fuggerek és a Thurzók a magyarországi réz közös kiaknázására. Ezután lendült fel Besztercebányán és környékén ennek a fémnek a kitermelése. 1499-es elszámolás szerint az elmúlt négy esztendőben átlagosan évi 70 ezer forintot fordítottak az üzemre, amiből a termék beszerzésére 25 ezer forint ment el. Sokat költöttek az értékesítés megszervezésére. Az első magyarországi csurgatókohót valószínűleg 1496-ban létesítették Besztercebánya mellett. A szerződés szerint a kohó évente 15–16 ezer mázsa rezet dolgoz fel. Az 1495–504 közötti időszakban évi átlagban már 21 100 mázsa különböző fajtájú réz készült (nem számítva az ezüstöt). Mivel fekete réz további különböző célú feldolgozása során a 16. század legelején a veszteség 17,49 %, így ez a mennyiség 25–26 ezer mázsa feketéznek felelt meg.

Az vállalkozás első öt évében négy besztercebányai vállalkozótól, akiknek a bányauzemét megszerezték, de a művelést bérlőként a régi tulajdonosok folytatták tovább, vásároltak meg 88 421 mázsát. Fekete rézről van szó. Az adat azt jelenti, hogy évente egy-egy átlagosan 4421 mázsát tudott eladásra felkínálni. Tudjuk, hogy közülük kettőtől, kik a Thurzó-Fugger vállalkozás bányauzemét működtették, 1499–1501 között 45 590 mázsát vettek, vagyis évi átlagban 15 197 mázsát termeltek. Ez a mennyiség 89 508 forintba került, vagyis mázsánként 1,9 forintot fizettek érte.²⁴

Vlachovič becslése szerint Gölnicbányán és Szomolnokon a bányászat hagyományos formák között rekedt meg. Így a kitermelés a 15. század végén, a 16–17. században évi 2000–2500 mázsára tehető.²⁵

A fenti adatokból kitűnik, hogy ércben gazdag volt Besztercebánya s környéke, és már a Fuggerek feltűnése előtt nem kicsi kitermelési kapacitás állhatott rendelkezésre. Ám a Fuggerek által már az első időkben befektetett pénz nélkül a helyi bányászat nem tudott volna jelentős teljesítményt felmutatni. A Mátyás-korban a kitermelés nagysága alacsonyabb lehetett a vidéken (évi 10 ezer mázsa?). Következésképpen aligha számíthatott a rézbányászatból az uralkodó az 1460-as évek elején 26 ezer forintra. Paulinyi Oszkár úgy becsülete, hogy a 14–15. században az országban évente 20–25 ezer mázsa fekete rezet termeltek. A Fugger-Thurzó üzlet adatai fényében szerintem a legjobb időszakokban érthette el a termelés ezt a szintet. 20–25 ezer mázsa fekete réz urburája elvben (4 forint/mázsa árral számolva) bruttó 10–12 ezer forint. Az 1430-as évekbeli és az 1453-as adatok alapján a 60-as évek elejére óvatosan csak 6 ezer forint körüli tiszta királyi jövedelemre gondolhatunk. Később az összeg emelkedhetett, de nyilván elmaradt a Fugger–Thurzó korszaktól.²⁶

²⁴ GÖTZ FREIHERR VON PÖLNITZ: *Jakob Fugger*, II, Tübingen, 1951. 54–55. pp.; VLACHOVIČ i. m. 157. p.; HERMANN i. m. 132–133. pp., 155–156. pp.; MARIÁN SKLADANÝ: *Die Entsilberung des Neusohlers Schwarzkupfers als historiographisches Problem*. In: *Konjunkturen im europäischen Bergbau in vorindustrieller Zeit. Festschrift für Ekkehard Westermann zum 60. Geburtstag*. Hrsg. Christoph Bartels, Markus A. Denzel. Stuttgart, 2000. 184–187. pp.

²⁵ VLACHOVIČ i. m. 148. p.

²⁶ EKKEHARD WESTERMANN: *Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt 1460–1560*. Köln–Wien, 1971. 50–51. pp. A bányavidéken előfordult, hogy az urburát (egynyolcad rész) a vállalkozó egy összegben megváltotta, a király vagy a királyné mentességet adott. (KRIZSKÓ PÁL: *A körmöci régi kamara és gróffjai*. Budapest, 1880, 38. p.). Paulinyi becslésére Uő.: *Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század elején*. In: Uő: *Gazdag föld – szegény ország* i. m. 103. p. (első megjelenés: 1936.). 1495–1504 között a Fugger-Thurzó vállalkozásnak a rézből, illetve a belőle kivont ezüsből évente átlag 19 916 forint tiszta haszna keletkezett (HERMANN i. m. 157. p.). 1525

Nem tudjuk megmondani, hogy mit takar az *utilità de monete*. Talán a silány pénz veréséből származó hasznot, amelyről egyébként a vatikáni kéziratot leszámítva (C változat) a szövegek megemlékeztek. Bár ez a haszon aligha becsülhető meg.

A jelentés még egy nagyobb jövedelemcsoportról, a pénzverdékből (s nemesércbányászatból) származó bevételről számolt be. A szövegekben négy verde, Körmöcbánya, Buda, Nagybánya és Nagyszeben nevét olvashatjuk, ám Kassát hiába keressük bennük, pedig a budai verdéhez hasonlóan itt is legalább 1470-ig bocsátottak ki pénzt. A tényre egyelőre nem tudunk magyarázatot adni. Ám felvethető, hogy azért maradt ki a listából, mert itt csak ezüstpénz készült.²⁷

Az A és a B kéziratcsoportban azonos adatokat találunk: Körmöcbányáról 12 ezer dukát, Budáról és Nagyszebenből 6–6 ezer dukát, Nagybányából 20 ezer dukát lenne az uralkodó bevétele.

A vatikáni kéziratban (C) a pénzverdék neve mellett magasabb számokat olvashatunk, mint a többi változatban, hisz Buda 7 ezer, Nagyszeben szintén 7 ezer, Nagybánya 24 ezer dukáttal szerepel a szövegben, míg Körmöcbánya mellett a többi variánsban is fellelhető 12 ezres számot találjuk.²⁸ Első látásra elírásnak gondolnánk a számokat. Ám már láthattuk, hogy a C változat írója a többi variáns készítőjétől eltérő információkkal rendelkezett, amelyek az 1467 utáni időszakra jól vonatkoztathatók. Megemlíthető, hogy ebben a változatban nem olvashatunk a silány pénzek veréséből származó haszonról sem, amit az a körülmény magyaráz, hogy 1467 után stabil dénárokat (100 dénár=1 aranyforint) veretett az uralkodó. Tehát a variáns által feltüntetett számokat nem kell feltétlenül elvetnünk.

A már említett 1453. évi jövedelemjegyzék, amit Eizinger Ulrik készített, más adatokat tartalmaz: Körmöcbánya 12 ezer dukát, Buda, Nagyszeben s Kassa 2–2 ezer dukát, Nagybánya 6 ezer dukát. Láthatóan Buda, Nagyszeben és Kassa jövedelmezőségét azonosnak tartották. Ezt a tényt megerősíti, hogy Jiskra 1451-ben 5 ezer forintért adta bérbe a kassai kamarát.²⁹ Mivel magyarázható, hogy alig 10 esztendő múltán Körmöcbányát leszámítva legalább megháromszorozódott (Nagybánya esetében több mint háromszorosára) a nemesfémányászatból és pénzverésből származó uralkodói haszon? Meg kell jegyeznünk, hogy Eizinger az összegeknél sokszor megjegyezte, hogy *geringist*, tehát a kamarák bevételeit maga is többre taksálta.³⁰ Nagyszeben s Nagybánya Hunyadi országrészében feküdt, míg Kassa és Körmöcbánya a korábban az egyébként királypárti Jiskra által ellenőrzött területen található. Megjegyzendő, hogy Nagybánya s Kassa egy időre leállt, Budán aranyforintot nem vertek ekkor. Úgy tűnik, hogy Eizinger nem mindig rendelkezett pontos információkkal. Kassa példája erre utal, ám Körmöcbánya jövedelmezőségéről megbízható értesülése lehetett. A hatalomra lépő király, V.

szeptembere és 1526 áprilisa között Beszetercebányán Beheim Bernard királyi kamaraispán 15006 ¾ mázsa rézből 49995 forint s 30 ½ dénár összegre tett szert (3,3 forint/mázsza), aminek az urburájaként (egynyolcad rész) a királynénak átadott 6244 forintot. Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Na vydanie pripravil Peter Ratkoš. Bratislava, 1957. 297. p.

²⁷ GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 82. p., 85. p.

²⁸ A szövegekben a számok mellett *circa* szó olvasható.

²⁹ Az oklevél Körmöcbányán kelt (DF 270291). Ugyanezen a napon, ugyanitt, Körmöcbányán a hét alsó-magyarországi királyi bányaváros urburáját meglepően magas összegért, 3450 aranyforintért adta egy évre bérbe Jiskra (DF 276218). Vö. DRASKÓCZY 2001, i. m. 160–164. pp.; GYÖNGYÖSSY 2012, i. m. 58. p.

³⁰ BAK i. m. 381. p.

László 1453-ban kezdett hozzá a pénzverés újjászervezéséhez, részletes utasítás készült a körmöci kamarás számára.³¹

Ahol az egyes verdékből származó bevételeket az olasz jelentés összegzi, két számot találunk. A *B* változatban 44–50 ezer, míg az *A* variánsban 44–54 ezer olvasható. Az első szám a megadott kamarai bevételek számtani összege. A *B* változat esetében a másik szám akkor hihető, ha a kassai verdét is figyelembe vesszük.

Az adatok arra mutatnak, hogy Körmöcbánya pénzverőkamarájából fél évszázadon át megközelítőleg azonos összegre lehetett szert tenni: 1453-ban, az 1460-as években is egyaránt 12 ezer forintot, míg az 1480-as és 90-es évek fordulóján 11–12 ezer forintot tett ki. Thurzó János 1499-ben négy esztendőre évi 14 ezer forintért vette bérbe.³²

A szebeni kamara jövedelmezőségét Paulinyi Oszkár évi nettó 5250, Gyöngyössy Márton nettó 5600 forintra becsülte az 1486–1491 közötti időszakban.³³ Ezek a számítások azt jelzik, hogy a követi jelentésváltozatoknak a nagyszebeni pénzverdére vonatkozó adatai nem állhattak messze a valóságtól. Ám arra is figyelmeztetnek, hogy az 1460-as évek növekedésével szemben a század végén Erdélyben csökkent valamelyest a termelés.

Nagybánya aranytermelése már a Zsigmond korban is kiemelkedő jelentőségű lett. Az itteni bányászat a 15. század második felében jelentős fejlődésen ment keresztül, amit tükrözhetnek az elemzésünk tárgyát képező jelentésváltozatok számai (20, illetve 24 ezer forint). Hunyadi János és Mátyás király kiváltságokkal támogatták a várost és a szomszédos Felsőbányát.³⁴

A pénzreform megindítása után, 1468-ban Mátyás a nagybányai, nagyszebeni verdét (s offenbányai finomítót) egy évre 13 ezer forintért adta bérbe a nagybányai polgároknak. Ez az összeg fele (vagy még kevesebb) annak, mint amit a két kamara esetében beszámolónk változataiban olvashatunk (26 ezer illetve 31 ezer forint). A különbség magyarázható azzal, hogy a város hasznát még a bérleti szerződéshez kell számítanunk. Gondolnunk kell arra is, hogy épp csak beindult Mátyás pénzreformja, és egy évvel vagyunk az erdélyi felkelés után. S talán az is felvethető, hogy az urburát az uralkodó elválasztotta a finomítástól és a pénzveréstől ekkor. Az esztendő letelte után külön vált Nagyszeben és Nagybánya sorsa.³⁵

Úgy tűnik, hogy 1468-tól huzamosabb ideig a város bérelte a nagybányai kamarát. Megemlíthető a helyi illetőségű Göbel Tamás (1476–1480), mint kamaraispán neve.

³¹ DRASKÓCZY 2001, i. m. 164. p.; GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 84. p., 86. p., 109. p., 117. p.; GYÖNGYÖSSY 2012, i. m. 52–53. pp.

³² GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 96–97. pp.; HERMANN i. m. 146. p.; KENYERES ISTVÁN: *A bányakamarák szerepe a Magyar Királyság jövedelmeiben a 15–16. században*. In: Tiszteletkőr. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Budapest, 2012. 182. p.

³³ PAULINYI: *Magyarország aranytermelése*. 90. p., Uő.: *Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus korszakában*. In: Uő.: *Gazdag föld – szegény ország*, i. m. 348. p.; GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 119. p.

³⁴ SCHÖNHERR GYULA: *A nagybányai bizottság jelentése*. Századok 23 (1889) Pótfüzet 129–131. pp.; DRASKÓCZY 2001, i. m. 163. p.; PAULINYI: *Magyarország aranytermelése* 94. p.

³⁵ UB. VI. 3640. sz. A bérleti szerződést felvették a Mátyás-kori formuláskönyvbe. MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Formulae solennes styli*. Pesthini, 1799. 485–486. pp. Vö. GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 104. p., 112. p.; GYÖNGYÖSSY, i. m. 2012, 58. p., 108. p.

1480/81 táján szűnhetett meg a bérleti rendszer. 1481-ben Jung Albert nagybányai polgár a kamarás, ki már 1476-ban betöltötte a tisztséget.³⁶

Félegyházi János kamarás 1478–79-ben sókamarás Erdélyben, így csak ezután (1480–1481?) kerülhetett Nagybányára. Szembekerült a bányavállalkozókkal, s feltehetően ezért leváltották. Utóda Osztópáni Zöld István talán már 1482-ben itt tevékenykedett, de csak 1483-tól mutatható ki bizonyosan a kamara élén. 1490-ben meggyilkolták. Neki is meggyűlt a baja a város bányavállalkozó polgáraival és a bányászokkal. Ugyan- is csökkentette a béreket, a bányászok ellen katonákat vetett be, akik élén az a Zbugyai István állt, aki 1475-ben Erdélyben tevékenykedett sókamarásként. Az elégedetlenség mértékét mutatja, hogy a bányászok felgyújtották a bányát. Erre 1483-ban vagy 1484-ben került sor.

Gyanítható, hogy az események hátterében Nagylucsei Orbán állt, aki 1472-től Ernuszt János alkincstartója lett, tehát a pénzügyigazgatás kulcsfontosságú posztján állt. Ernuszt utóda, Handó György idején (1476–1478) 1476-ban Erdélyben tevékenykedett, adót szedett, só ügyekkel foglalkozott. Midőn az uralkodó nemesítette őt, érdemei között kiemelte alkincstartóságát és az erdélyi királyi jövedelmek igazgatása terén kifejtett tevékenységét. 1478-ban rövid ideig egy új tisztséget töltött be, ti. ő lett az ország összes sókamarájának és aranybányájának az ispánja. 1478-tól 1490-ig állt a kincstár élén, a király egyik legfontosabb bizalmasának számított.

1478. évi címe (*universarum camerarum salium regalium et auri fodinarum regni Hungarie comes*) arra utal, hogy a király Nagylucseinek a bányászathoz kapcsolódó különleges feladatot szánt. Majd kincstartóként folytathatta a bányákhoz kapcsolódó tevékenységét. Alig került erre a posztra, a király felkereste Körmöcbányát. Itt 1479 februárjában az uralkodó a bányaművelők kérésére, költségeikre, terheikre hivatkozva, a város urbuját, rendkívüli adóját hat évre elengedte. Két év múlva hozott királyi rendelet értelmében Selmecbányán csak az mérhetett bort, aki bányaműveléssel foglalkozott.

Félegyházi, Osztópáni, de Zbugyai is az ő embereinek tekinthetők. Az a tény, hogy Osztópáni 1490-ig megtartotta nagybányai pozícióját (1485-ben Jung Alberttel együtt), arra mutat, hogy a bányászmozgalom dacára főnöke elégedett volt vele.³⁷

1481–1482-ben 25–27 ezer forintba becsülhető az innen származó nettó jövedelem, s az aranytermelés mértéke 2500 márká lehetett. A korábbi években ennél több nemesfémot hoztak a felszínre, vagyis az 1480-as évek elejére a töretlen fejlődés megállt.

A 16. század közepén úgy emlékeztek vissza hogy Mátyás idején 40 ezer forint is befolyt innen a kincstárba. A szám magasnak látszik. 1476. év elején Mátyás követe, Fontana úgy nyilatkozott Páviában, hogy az arany- és ezüstabányászatból a király haszna 60 ezer forint (*Item, de le minere de l' oro et de l' argento ducati LXm*). Kubinyi András úgy vélekedett, hogy az összeg magas, és ezért ebbe bele kell értenünk a rézbányá-

³⁶ GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 253., 256–257. pp., 285–286. pp. DF. 271277.

³⁷ Az eseményekre: DRASKÓCZY ISTVÁN: *Nagybánya bányászata az 1480-as években*. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 105–113. pp.; Félegyházira: GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 23. p., UB. VII 4285, 4297.sz.; Osztópáni Zöld Istvánra: GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 285–286. pp., DL 14030, 93510. ; Zbugyaira: UB VII. 4063, 4270.sz.; Nagylucsei Orbánra: SOÓS FERENC: *Magyarország kincstartói 1340–1550*. Budapest, 1999. 46–47. pp.; GYÖNGYÖSSY 2003, i. m. 281–282. pp., DL 16833, 103010, 103011, 103035, 103109, 105051, 105054.; Körmöcbányára s Selmecbányára: DF 250139, KRIZSKÓ i. m. 39–40. pp.

szat királyi hasznát is. A Nagybányáról várható haszon tehát – követve a királó történetész véleményét – az 1470-es években mintegy 30–35 ezer arany forint lehetett. Ha igazunk van, akkor úgy tűnik, hogy az itteni aranytermelés csúcsidőszaka az 1475 körüli évekre tehető, s ezután a kitermelés lassan elkezdett hanyatlani. A problémát itt is mint a Garam mentén, a bányavíz okozhatta (vö. az említett 1475. évi egyezség).³⁸

Fenti elemzésünk alapján megbecsülhetjük, hogy Mátyás uralkodása elején mennyi jövedelemmel rendelkezett.³⁹ Olasz forrásunk fontos bevételi forrásokról nem számolt be. Így hiányzik az erdélyi szászoktól s a városokból származó adó, nem tudjuk meg a juhötvened, a Szlavóniában beszedett nyestbőradó, a jászkunok adója, a dunai vizahalászat hasznát. Ehhez az Eizinger Ulrik által készített összeállítást vehetjük alapul.⁴⁰ Mivel a jászkunok adóját és a dunai vizahalászatot a budai udvarbíró kapta meg,⁴¹ így az ebbe a csoportba sorolható jövedelmek összege legalább 26 ezer forintra rúghatott.

Azt mondhatjuk, hogy Mátyás azon bevételeit, amelyek rendszeresen jártak egy uralkodónak, az 1460-as évek elején kevesebb, mint 250 ezer forint körüli összegre tehetjük (nagyjából ezt a nagyságot érték el elvben a királyság bevételei V. László idején is), ami mutatja, hogy mennyire nélkülözhetetlen volt a rendek által megszavazott rendkívüli adó. Kubinyi András szerint a 70-es évek közepére rendkívüli adóval együtt átlagosan 628 ezer forintra nőtt az összeg.⁴² Ha következtetéseink helytállóak, úgy a rézbányászat hasznát kisebbnek kell tartanunk, mint ahogy az a szakirodalomban felmerül. Ezzel szemben Nagybányán több ércet hozhattak a felszínre, mint amennyire korábban gondoltunk. Ennek megfelelően a nemesfémbányászatból több pénzt látott a 70-es években a kincstár, többet lehetett pénzzé verni, mint amennyit a kutatás óvatosan feltételez.

³⁸ Vö. PAULINYI: *Magyarország aranytermelése*. i. m. 90. p., KUBINYI 1990, i. m. 105. p., DRASKÓCZY 2009, i. m. passim; Elemzett szövegeink alapján Kőrmöcbányáról a király 12 ezer forintra, Erdélyből 6–7 ezer forintra számíthatott. Ezek szerint 41–42 ezer forintot számíthatnánk elvben Nagybányára, ami majdnem megegyezik a 16. század közepi híradással. Levonva belőle a réz óvatosan tágan becsült hasznát (6–10 ezer forint), 31–35 ezer forintot kapunk. Fontana jelentés részlete: I diari i. m. 202. p.

³⁹ A szövegvariánsok összeadási hibákat tartalmaznak.

⁴⁰ Erdélyi szászok: 13 ezer, városok adója: 7 ezer, jászkunok: 10 ezer, román juhötvened: 2 ezer, szlavóniai nyestbőradó: 4 ezer, dunai vizahalászat: 2 ezer forint. Összesen 38 ezer forint. BAK i. m. 381–382. pp. Zsigmondkorra vö. ENGEL 2003, i. m. 429. p.

⁴¹ KUBINYI ANDRÁS: *A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Kísérlet az országos és a királyi jövedelmek szétválasztására*. Levéltári Közlemények 35. (1964). 67., 70–80., 86. pp. A budai udvarbíró bevételeit a reábizott uradalmakkal együtt 20–22 ezer forintra becsülte Kubinyi András.

⁴² BAK i. m. 357. p., KUBINYI i. m. 1990, 116. p.

1. sz. táblázat

Az itáliai követjelentés szövegváltozatai a királyi jövedelmekről

bevétel	A változat (ezer forintban)	B változat (ezer forintban)	C változat (ezer forintban)
só	80–100, de többnyire 100	80–100, de többnyire 100	100
Adó, kamara haszna (<i>dica</i>)	–	100, de most csak 16–20	100
Pénzverdék:			
1/Nagybánya	20	20	24
2/Nagyszeben	6	6	7
3/Körmöcbánya	12	12	12
4/Buda	6	6	7
Összesen	44–54 /helyesen:44/	44–50 /helyesen: 44/	– /50 ezer/
Harmincad	82–100	82	100
	30 ezer (rézbányászat, zsidók adója)	30 (rézbányászat, zsidók adója, <i>utilita di moneta</i>)	30 (zsidók adója)
Rendkívüli adó	–	–	300
Összesen	200 /helyesen:236–284/	280 (Trivulziana változata) 200 (Marciana változata) /helyesen:252–282 /	380 /helyesen:680/

2. sz. táblázat

Mátyás bevételei az 1460-as évek legelején

	Összeg (ezer forint)
só	100
kamara haszna	16–20
Nemesfémányászat, pénzverés (Kassára 5 ezer forintot számolva)	49
Külkereskedelem	10–20
réz, zsidók adója, <i>utilità de monete</i>	30
rendkívüli adó	?
egyéb	25 (esetleg 30?)
Összesen	230–244 (249?)

Rövidítés jegyzék:

DF – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

UB – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VI – VII. Hrsg. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer. Bukarest, 1981 – 1991.

ERDÉSZ ÁDÁM

Katedra, társadalom, magánélet – Márki Sándor kolozsvári mindennapjai

Az egyetemtörténeti munkák általában kiemelt figyelmet szentelnek a vizsgált intézmény működését meghatározó jogi keretek, a struktúra, az épületek, a hallgatói létszám és összetétel bemutatására. A kulcsfejezetek viszont majdnem mindig a diákok tudását megalapozó s gondolkodásukat formáló professzorokról szólnak. A neves tanárokat tanítási módszereik és tudományos teljesítményük számbavételével szokás bemutatni. A kutatási eredmények fogadtatása és a tanári munka hivatalos dokumentumai alapján jól fel lehet idézni egy-egy professzor alakját, de néha a szerencsés véletlen folytán a szokottnál gazdagabb forrásanyag marad reánk. A naplók, a személyes levelezések és a hasonló elbeszélő források alkalmat teremtenek arra, hogy egy tanári pálya fontos társadalomtörténeti vetületeit is megvizsgáljuk. Írásomban egy különleges narratív forrás, Márki Sándor több mint ötven éven keresztül vezetett naplója alapján szeretném bemutatni, milyen volt egy egyetemi tanár élete Kolozsvárott a századfordulón. A lelkiismeretesen vezetett napló lehetőséget ad arra, hogy szerzője életének legfontosabb társadalomtörténeti mozzanatait feltárjuk. Rekonstruálni tudjuk, milyen út vezetett az egyetemi tanári katedráig, pontosan meghatározhatjuk a tanári státussal járó jövedelmi viszonyokat. Elősorolhatjuk családi költségvetésének legjelentősebb tételeit, elkísérhetjük városszéli sétáira és európai utazásaira. Részletesen bemutathatjuk lakásviszonyait, szokásait. A napló alapján egészen pontosan megrajzolhatjuk szerzője – s személyén keresztül az egyetemi tanári kar – társadalmi kapcsolatrendszerét és Kolozsvár társadalmában betöltött helyét. Jelen tanulmányban Márki egyetemi tanári pályájának 1905-ig terjedő szakaszát vizsgálom.¹ Úgy vélem, egy ilyen mikrotörténeti vizsgálat az egyetemtörténet mellett a felsőközéposztály társadalomtörténetéhez is adhat némi újdonságot.

Út a katedrához

Márki Sándort az 1880-as évek közepétől az első világháború végéig a vezető történészek között tartották számon. A legtermékenyebb kutatók közé tartozott, a szakirodalmi munkásságát számba vevő bibliográfia 1244 tételt tartalmaz. Ugyanitt száznál több róla

¹ A teljes pálya áttekintése lényegesen nagyobb teret igényelne. A napló sajtó alá rendezett anyaga ugyan csak 1905-ig készült el.

szóló írás, illetve vele készült interjú adatait találjuk meg.² Életművében a kor kiemelkedő szakmai és módszertani teljesítményei közé tartozó monográfiák mellett voltak olyan munkák is, amelyek befolyásolták a korabeli közgondolkodást. Ő írta meg az első teljesnek tekinthető Rákóczi-monográfiát, feldolgozta az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történetét. Korai Dózsa-monográfiájával felülírt évszázadok alatt rögzült történeti interpretációkat. Fiatal korától kezdve szívesen dolgozott újságokba, cikkei a szakkönyvek olvasóin túl, szélesebb rétegekhez juttatták el gondolatait.

Márki 1853. március 27-én született Kétegyházán, apja az Almásy-uradalom gazdasztije, majd ugyanezen család sarkadi uradalmának tisztartója volt. A kilenc gyermeket felnevelő, Márki János tisztartó különös figyelmet szentelt gyermekei taníttatására: hét fia közül öt egyetemre került. Közülük is kiemelkedett Sándor, aki negyedikes gimnazista volt, amikor publikálni kezdett. 1868–69-ben Nagyváradon kimondott feltűnést keltett, amikor *Biharmegye rövid története* c. újságcikk sorozatában összefoglalta a megye történetét. Pozsonyi gimnazistaként már országos lapokban, többek között a *Századokban* is közölték írásait.³ 1872-ben beiratkozott a pesti egyetem bölcsész karára, tárgyként a történelmet és földrajzt választotta. Tanulmányainak befejezésekor tanárainak többsége szép pálya előtt álló fiatal kollégaként tekintett rá. Presztízsét különösen megemelte az általa szerkesztett, s nagyjából általa írt, könyvészeti folyóirat, az *Irodalmi Értesítő*.⁴

Az önkéntes év leszolgálása és a tiszti vizsga letétele után 1876-ban Aradon kapott középiskolai tanári katedrát. Egy gyorsan fejlődő regionális központ gimnáziumának agilis, jó szellemű tanári karába került. Részt vett a tanügyi reformtörekvésekben, maga is egyik alapítója volt a helyi kulturális élet szervezésében kulcs szerepet játszó Kőlcsey Egyesületnek. Történészként folyamatos publikálás mellett fontos monográfiákat tett le az asztalra, ezek közül kitüntetett figyelmet kapott a *Dósa György és forradalma*⁵ című munka. 1885-ben karrierjét építve Budapestre költözött, ahol is a VII. kerületi gimnázium tanára lett. Rendkívüli aktivitással dolgozott tanárként is, történészként is: sorra jelentek meg földrajz- és történelem tankönyvei, akadt köztük olyan, amelyik tizennégy kiadást ért meg.

Mint a korabeli tudományos élet ismert szereplője 1887-ben kezdeményezte magántanári habilitációját a budapesti egyetemen. A következő év márciusában „Magyarország 1526-ig terjedő középkori történetéből” meg is kapta a magántanári képesítést. A gimnáziumi tanítás mellett magántanárként tartott órákat a pesti egyetemen. Naplójegyzéseiből és leveleinek egy-egy utalásából arra következtethetünk, hogy 1890 után egyre inkább foglalkoztatta az egyetemi karrier gondolata. Rendre lejegyezte a történelem és földrajz tanszékekkel kapcsolatos személyi kombinációkat, amelyekben az ő neve is egyre gyakrabban szerepelt. Először 1890-ben folyamodott a budapesti egyetem középkori tanszékére, sikertelenül. 1891-ben úgy hozta a véletlen, hogy Kolozsváron és

² KLUKOVITSNÉ PARÓCZY KATALIN – RÁCZ BÉLÁNÉ – SZABÓ ÉVA: *Márki Sándor szakirodalmi munkássága*. Szeged, 1992. 147. p.

³ L. Erről bővebben: ERDÉSZ ÁDÁM: *Ami a tarisznnyába került : Márki Sándor indulása*. In: *A múlt felfedezői*. Szerk. Erdész Ádám, Katona Csaba. Gyula, 2011. 77–97. pp.

⁴ *Irodalmi Értesítő*. Az 1874-ben megjelent magyar könyvek jegyzéke. Szerk. MÁRKI SÁNDOR. I. évf. Budapest, 203. Ua. II. évf. 214. p.

⁵ MÁRKI SÁNDOR: *Dósa György és forradalma*. Budapest, 1883. 216. p.

Budapesten is üresedett történeti tanszék. Márki elérkezettnek látta az időt a próbálkozásra: januárban beadta folyamodását Kolozsvárra a magyar történeti tanszékre, márciusban pedig a budapesti egyetemre, a középkori egyetemes történeti tanszékre. A korabeli kinevezési gyakorlat szerint az egyetemi tanárokat az érintett karok meghallgatásával, a vallás- és közoktatási miniszter felterjesztésére a király nevezte ki.⁶ Ez volt a szabályzatok szerinti rend, de a valóságban a folyamodónak teljesítenie kellett a szokásjog által előírt társadalmi követelményeket is. Támogatókat kellett szereznie a megcélzott karon és a minisztériumban. 1891. évi kísérletei során Márki éppen csak, ímmel-ámmal tett eleget ezeknek az elvárásoknak. Nem ez volt ugyan az oka, de nem kísérte siker próbálkozásait. A pesti egyetemen a kar nem jelölte, Kolozsváron a bölcsész kar jelölte ugyan, de csak a harmadik helyen. Tekintve, hogy mind az első, mind a második helyre két-két személy nevét adták meg, ez csupán Márki iránti udvariassági gesztus volt – bár egyáltalán nem lebecsülendő udvariassági gesztus.⁷ Kolozsvárra Márki barátja, Szádeczky-Kardoss Lajos, Budapestre éppen a kolozsvári egyetem tanára, Lánczy Gyula nyert kinevezést.

Lánczy budapesti kinevezésével viszont megüresedett a közép- és újkori egyetemes történeti tanszék Kolozsváron. Márki októberben adta be jelentkezését. Ezúttal már hiánytalanul megtette a szokásjog által megkívánt gesztusokat. Október 31-én elutazott Kolozsvárra, hogy látogatása során kérje a bölcsész kar tanárait, a kar részéről őt jelöljék. Könnyítette helyzetét, hogy barátja, Szádeczky-Kardoss Lajos gondoskodott a jó fogadtatásról. Három jövődö kollégája, derűs fogadóbizottságként már a vasútállomásra kiment elé. A látogatások napjáról pedig a következőket jegyezte naplójába: „Sorba jártam a tanárokat; a Beöthy Zsolt kalapja – melyet tegnap elcserélt a kávéházban – tekintélyt adott, és szerencsét hozott. Szamosit és Ternert kivéve otthon találtam mindenkit, s mindnyájan igen szívesen fogadtak, biztosítva, hogy első helyen ajánlanak – azon esetben, ha Ortway is pályázik – ezzel párhuzamosan. Az ebédnél Bartha dicsérgette könyveim szellemét. Feketére Szádeczkyhez mentem, ki – úgy látszik – jól előkészítette utamat. Azután vele s Endrődivel Szász Gerőhöz mentünk borozni, hol összebrúderezttem Endrődivel, dr. Kolosváry Sándor egyet. tanárral, Szász Gerővel és Hindy Árpáddal. Nagyon derült hangulatban mentünk a Hungariában rendezett vacsorára, hol Beöthy Zsolton és Szinnyi papán kívül együtt volt a Bölcs.-Tört. Kar valamennyi tanára. Meltzt kivéve. [...] Megösmerkedtem Vajda Gyulával, Zoványival stb. is. Éjfélután aludni mentem, de csakhamar fölvert Endrődi és Szádeczky, alig tudtam őket kikergetni. Így ez éjjel sem aludtam, a napot azonban annál jobban töltöttem.”⁸

Következett egy látogatás a minisztériumban, ahol Csáky Albin minisztert Berzevichy Albertet és az őt jól ismerő Klamarik Jánost látogatta meg, s mindhármuknál jó fogadtatásra talált. Márki különben erősen idegenkedett ezektől az udvarias kérelmezéssel egybekötött audienciáktól, amint azt az egyik minisztériumi vizitijéről beszámoló naplóbejegyzése tanúsítja: „[Csáky vallás- és közoktatásügyi miniszter] előszobájában egész

⁶ *Erdély magyar egyeteme.* Szerk.: BISZTRAY GYULA – SZABÓ T. ATTILA – TAMÁS LAJOS. Kolozsvár, 1941. 154. p.

⁷ Márki Sándor naplója magántulajdonban van, másolata: Békés Megyei Levéltár XV. 33. Xerox-tár 251. tétel. A továbbiakban a bejegyzés dátumára hivatkozom. Napló, 1891. jún. 3.

⁸ Napló 1891. nov. 1. A naplóbejegyzésben említett Bartha, a politikus Bartha Miklós, Szász Gerő ref. lelkész, író, Hindy Árpád újságíró.

csomó ösmerőssel találkoztam, pl. Antolikkal, ki a kassai igazgatóságot keresi. Igaza van Hermann Antalnak, ha passzióból eljön minden csütörtökön az előszobába, hogy jó társaságban legyen. Hanem huncut egy passió!”⁹ Ha nem is nagyon tetszett, mindez a korabeli társadalmi gyakorlat része volt.

A még csak 39 éves, de komoly tudósi és középiskolában szerzett tanári tekintéllyel rendelkező Márki számára a kolozsvári bölcsész kar jelölése egyértelmű sikert hozott: a kar tizenegy tanárából kilenc első helyre jelölte. „Rám nézve ez a kijelölés a fő; a kinevezés már szerencse dolga”¹⁰ – kommentálta a jó hírt. Ez a tavasz Márki számára egy másik nagy sikert is hozott, májusban az Akadémia levelező tagjává választották. A megtisztelő címre sokáig kellett várnia: hetedik jelölésre kapta meg a kellő számú szavazatot. Az első hat alkalommal a már Horpácsra visszavonult Nagy Iván kandidált. A neves genealógus szava sokat nyomott a latban, de ezúttal az ő támogatása kevésnek bizonyult. Az akadémiai személyi harcok során egyesek – teljesen alaptalanul – ultramontán hírbe keverték Márkit, s a tudós társaság ajtaja csak akkor nyílt meg előtte, amikor hetedik alkalommal egy másik idősebb támogatója, a református Thaly Kálmán jelölte. Mint akadémikus kapta júliusban hírt, hogy a király őt nevezte ki a kolozsvári tudományegyetem egyetemes közép- és újkori tanszékének nyilvános, rendes tanárává. Még e hónapban az esküt is letette.

Az egyetem

Márki családjával együtt 1892. szeptember 1-jén érkezett Kolozsvárra. Megfelelő lakást ismerősei segítségével már augusztusban keresett. A város egyik kellemes részén, a Külmagyar utcában bérelt egy hatszobás, első emeleti lakást. A református egyház birtokában lévő egykori Plihal-ház a képek tanúsága szerint masszív épület volt. A naplóba leskiccelt alaprajz tágas, polgári lakást mutat, külön dolgozószobával, vendégszobával. A konyha ugyan külön állt, s egy folyosón lehetett megközelíteni, de ha arra gondolunk, hogy ott többnyire nem a professzor felesége, hanem a szakácsnő – a két alkalmazott egyike – dolgozott, a távoli konyha akár praktikusnak is mondható. Az egyik oldalon a feleki hegyekre néző lakás évi bére 750 forint volt.¹¹ Márki és családja több mint tíz éven keresztül lakott ugyanebben a lakásban. Időközben a tulajdonos komfortosabbá tette s 1900-ban az utca neve Külmagyar utcáról Emke térre változott. Jóval később az Esterházy utcában építtette fel Márki saját kertes házát. A naplóban névvel említett szomszédok a magasabb állású tisztviselők és a városban állomásozó katonatisztek közül kerültek ki.

Az egyetemi tanárok időbeosztását előadásai strukturálták. Kezdetben Márki két előadást tartott, heti öt órában. Az 1892/93-as tanév első félévében a középkori intézmények megalakulásáról és az angol forradalomról beszélt. A második félévben nagy előadását az Észak-amerikai Egyesült Államok legújabb kori történetének szentelte. Emellett Nagy Károly és kora címen tartott kollégiumot. Amerika történetéről heti négy

⁹ Napló, 1891. márc. 12.

¹⁰ Napló, 1891. ápr. 10.

¹¹ Napló, 1892. aug. 14. és szept. 2–6. A bérleti díj öt év múlva 850 forintra emelkedett.

órában, Nagy Károly koráról egy órában beszélt. Ez az órabeosztás tíz éven keresztül változatlan maradt. A szeptember második felében induló első félév és a többnyire február közepe felé kezdődő második is 11–12 hétig tartott. Az egymást követő tanévek során Márki 109–120 órát tartott, azaz a félévi előadások száma nem haladta meg a 60-at. 1903-tól, szemináriumának megindításától fogva 20–27 óra történeti gyakorlatot is tartott, a szemináriumokkal az évi óraszám 1903-ban és 1904-ben 141–142-re emelkedett.

A heti öt óra mai szemmel nem tűnik soknak, Márki, kiváltképp tanári pályája elején, igen komoly feladatnak tekintette az előadásokra való felkészülést. „Új állásba s jóformán új szakhoz jutván, sokat kellett tanulnom, írnom és olvasnom, hogy hetenként 5 órát tarthassak. Előadásaimat teljesen kidolgoztam [...] Negyedfél hónap alatt két vastkos kötetet írtam tele eképp” – írta Nagy Ivánnak az első félév befejezése után.¹² A felkészülés módszerein később sem változtatott, s mint az egyetemes közép- és újkor tanára előadásai rendkívül széles skálán mozogtak. Második tanévében a lovagkor és a keresztes háborúk története mellett Oroszország XVIII. századi történetéből hirdetett előadást. A második félévben a XIII. századi közműveltség és a legújabb kor (1815–1871) volt a téma.¹³ A hasonló párosításokat később is megtartotta: Mohamed és kora mellett a humanizmus és a reneszánsz szerepelt, később elővette a középkori kútfőket, a középkori csatákat s más hasonló témákat. Egy évtized alatt tanítványai segítségével maga teremtetette meg előadásainak „jegyzetanyagát”. 1901 januárjában jegyezte be naplójába: „A Kalazantinum kispapjai átnyújtották »A középkor rendszeres története« című előadásom hektografált szövegét 4r 489 oldalon. Ez a 8. előadás, melyet ilyképp sokszorosítottak, ami együttvéve 3323 lap, de nem tartalmazza némely előadásomat, mely efféle kiadásra nincs kellőképp előkészítve, vagy amit (pl. az Angol forradalmat, a középkor főbb csatáit stb.) kidolgoztam ugyan, de nem adtam át. Két egyórás előadásom nyomtatásban is megjelent s így nem lehet vádolnom magamat, hogy titkolóztam volna hallgatóim előtt; ha pedig középisk. 3 kötetes és a „művelt” közönségnek szánt 2 kötetes világtörténetem megjelenik, a tanárvizsgálatokhoz – legalább az én számomra – saját könyveimből is készülhetnek.”¹⁴ Az előadások anyaga mellett Márki egy-egy aktuális eseményről is megemlékezett óráin. Például Salamon Ferenc, Horvát Árpád vagy Theodor Mommsen halálakor felidézte a jeles történészek pályáját. Kossuth Lajos halálát követően róla is beszélt. Alakjukat történeti háttérbe helyezve édesapjáról, illetve édesanyjáról is megemlékezett születésük századik évfordulóján.¹⁵

Négy előadását az első évben 131 hallgató látogatta. Ekkor az egyetemnek összesen 624, a bölcsészeti, nyelv- és történettudományi karnak 80 hallgatója volt. Előadásait nemcsak bölcsészek vették fel, jogászok is szívesen hallgatták: volt félév, amikor 130-an hallgatták a jogi karról. Ahogy az egyetem létszáma növekedett, ugrásszerűen nőtt Márki hallgatóinak száma: 1898-ban a XIX. század forradalmairól szóló, érdekesnek és újdonságnak számító előadásra 142-en iratkoztak be, a XIII. századi közműveltségre vi-

¹² Márki Sándor Nagy Ivánhoz, 1892. dec. 30. Idézi: Szebényi Péter: Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. Századok, 1969. 5–6. sz. 1210.

¹³ Napló, 1894. jún. 8.

¹⁴ Napló 1901. jan. 2. Az említett kötetek: Egyetemes történelem gymnasiumok és reáliskolák számára. 1–3. 1902. Az 6- és középkor története. Bp. 704. (Műveltség könyvtára. Új folyam 2.)

¹⁵ Az édes anya. Beszéd, amellyel Márki Sándor a keresztény állami és társadalmi élet kezdeteiről szóló ezen félévi előadásait a kolozsvári egyetemen bevezette. Nemzeti Névelés, 1917. 11–20. pp.

szont csak 23 hallgató volt kíváncsi.¹⁶ Az 1903/04-es tanévben 316, 1904/05-ben pedig 566 hallgató járt előadásaira. Ugyanezekben az években a bölcsészkar, illetve az egyetem létszáma: 267 – 1925, 297 – 2290.¹⁷ A statisztikákat gondosan vezető Márki a tízedik befejezett tanév után azt írta naplójába „Az egyetemen tíz év alatt [...] 2046 hallgatóm volt”.¹⁸ Természetesen ez nem ennyi diákot jelent, hiszen akadt olyan hallgatója, aki öt-hat féléven keresztül is látogatta óráit.

Márki azok közé a professzorok közé tartozott, akik aktívan részt vettek a kar és az egész egyetem irányításában. A vizsgált időszakban az 1896/97-es tanévben dékán volt, de ezen túlmenően is a kari tanácsban sokszor hallatta a hangját. Szívesen vállalt szerepet ad hoc bizottságokban, ahova gyakran beválasztották, mert kivette a részét a munkából s azok közé tartozott, akik képesek voltak tompítani a professzorok között nemegyszer kirobbanó ellentéteket.

A tanítás és az egyetemi közélet mellé társult a tudományos munka, a kutatás. Heti öt óra mellett az előadásokra való lelkiismeretes felkészülés után is sok idő jutott a tudományra. Márki Sándor rendkívül szorgalmasan publikált. A szakirodalmi munkásságát számba vevő bibliográfia 1893 és 1905 között 362 tételt tartalmaz.¹⁹ A publikációs tevékenység nagyságrendjére utal egy-két terjedelemből álló adat is: „Ma kaptam meg Középkor. Világtörténetem I. kötetének I. huszonnyolc hasábját. Megindul tehát a körülbelül 40 íves munka. Ehhez járul 80 ív nagy világtörténelem, 25 ív Mátyás-album, szóval 2 év alatt – részben már elkészült – 145 ív.” „Csak bírjam is azután!” – tette hozzá.²⁰ A bibliográfiai tételek tartalmilag és terjedelemben igen különbözőek. A skála az egyoldalas ismeretterjesztő újságcikktől a primer kutatásra alapozott 900 oldalas monográfiáig terjed. A nagyszámú publikáció egyik vonulatát a *Századokban*, a *Történelmi Tárban*, az *Erdélyi Múzeumban* és más – földrajzi, pedagógiai – szakfolyóiratokban megjelentetett tanulmányok, közlemények és recenziók jelentik. A tudományos természetű vizsgált időszakban kiemelkedik az 1895-ben kiadott *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográfiája* című mű II. kötete. A máig hivatkozott monográfiát a kortársak és a historiográfia egyaránt a műfaj legjobbjai közé sorolta. 1898-ban jelent meg a Szilágyi Sándor által szerkesztett magyar történet 10. köteteként *A modern Magyarország* című monográfia. A számottevő figyelmet keltő könyvben Márki írta meg az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történetét. A nagy vállalkozások közé sorolhatjuk a kolozsvári Mátyás-szobor felállítással párhuzamosan megjelent Mátyás király emlékkönyvet is, amelyet Márki szerkesztett. Gyakran szerepelt a Történelmi Társulat s más tudományos szervezetek rendezvényein. A hazai tudományos fórumok mellett 1899-ben az olaszországi Cividáléban egy emlékkonferencián, 1900-ban a párizsi nemzetközi történész kongresszuson képviselte Magyarországot.

Mivel ebben az időben a történetírás nemcsak szaktudomány, hanem a nemzeti identitás tudománya is volt, a jó előadói készséggel rendelkező historikusokat nagyon sok

¹⁶ Napló 1898. máj. 27.

¹⁷ Napló 1904. máj. 29., 1905. máj. 25. és Erdély magyar egyeteme i. m. 186. p.

¹⁸ Napló 1902. máj. 30.

¹⁹ KLUKOVITSNÉ – RÁCZ – SZABÓ i. m. 42–74. pp. Szinnyei Magyar írók élete és munkái című művének rá vonatkozó oldalait korrigálva meg is jegyezte, hogy csak Jókai műveinek listája hosszabb az övéénél. Napló 1901. jún. 12.

²⁰ Napló 1900. okt. 25.

helyre hívták előadást, felolvasást tartani. Márkit a kolozsvári iparos ifjak körétől a városházi évfordulós díszünnepségeig mindenhol szívesen látták, ennek megfelelően a publikációk között külön vonulatot képeznek az alkalmi beszédek. Nagyon szívesen dolgozott újságoknak és más periodikumoknak is. Ezek mellett Márki a legtermékenyebb tankönyvírók közé tartozott. A tanítás módszertani kérdéseivel s a tankönyvekkel aradi tanár kora óta foglalkozott. Történelem és földrajz tankönyvet polgári iskolák, felsőbb leányiskolák gimnáziumok és reálgimnáziumok számára egyaránt írt. Kolozsvári tanár korában is sorra jelentek meg új, átdolgozott vagy éppen változatlan kiadású tankönyvei. A kimondottan jónak mondható honorárium mellett ez presztízs is jelentett, hiszen az egymással versenyben álló kiadók azt bízták meg tankönyvírással, akitől azt remélhették, hogy a szakmai minősítők és az iskolák által egyaránt elfogadott tankönyvet tesz le az asztalra. 1902-ben és 1903-ban nyolc, illetve hat Márki-tankönyv látott napvilágot. Az olykor átdolgozott, máskor változatlan utánnyomásban megjelent tankönyvek igen magas példányszámot értek el. Egy-egy megjegyzés utal arra milyen nagyságrendről volt szó: „Megjelent leányisk. világtörténetem 6. kiadása 6600 példányban, 8r. 224 lapon, 79 képpel. (idáig nem volt illusztrálva)” – jegyezte be naplójába 1898-ban.²¹

A professzor Kolozsvár társadalmában

A tanítás és a tudományos kutatás távolról sem töltötte ki az egyetemi tanárok életét. Legtöbben nagyon aktív szereplői voltak a város társadalmi életének, a tanulmányom alapját képező napló egyik különösen fontos nívója, hogy alkalmat teremt az egyetemi tanárok társadalmi kapcsolathálójának rekonstruálására. Márki igen lelkiismeretesen feljegyezte, hogy milyen rendezvényeken és társasági eseményeken vett részt, ki járt náluk, s maguk kiknél tettek látogatást. A társadalmi érintkezésre vonatkozó bejegyzések nagy száma jelzi, hogy a maga mindennapi életét meghatározó tényezőnek tekintette az őt körülvevő társadalmi hálót. A kapcsolatrendszert a napló egészére és egy metszetre alapozva kívánom bemutatni. Részletes elemzésre az 1895-ös évet választottam ki. Erre az időre már jól beilleszkedett az egyetem világába és Kolozsvár társadalmába, ugyanakkor nem kell rendkívüli tényezővel – például egyetemi tisztséggel – számolnunk. Ebben az esztendőben Márki összesen 236 olyan szakmai, társasági, kulturális eseményt említ, amelyen részt vett.²² Ezek az események igen eltérőek, szerepel közöttük egyszerű rövid udvariassági látogatás, közös vacsora, kulturális egyesületben tartott felolvasás, hosszú nyári utazás és sok egyéb alkalom. A látogatás és a látogatók fogadása a korabeli társas élet infrastrukturális részét képezte. 1895-ben Márkiék 77-szer tettek látogatást ismerőseiknél s 61-szer fogadtak látogatókat. Ezekben a magas számokban benne vannak a sarkadi, gyulai, budapesti utazások során családtagoknál, ismerősöknél tett udvariassági vizitek éppúgy, mint a vacsorák vagy a népes társaságban zajló névnap-i köszöntések. A negyvenes évei elején járó Márki nagyon élénk társas életet élt ebben az idő-

²¹ Napló 1898. aug. 31.

²² A naplóban említett eseményeket kategóriákba gyűjtöttem, olykor egy-egy rendezvény több kategóriába is besorolható lett volna, ilyenkor a megítélésem szerint meghatározó jellemző jegy szerint soroltam be.

ben. Februárban egyik rövid bejegyzésében a következőt írta: „Megint Szádeczkyéknál vacsoráltunk. Idestova azt jegyzem föl, ha itthon töltjük az estét. Pedig mégiscsak legjobb itthon!”²³ A közös vacsorák, teák és más esti összejövetelek résztvevőinek többsége az egyetemi tanárokból és azok közelebbi ismerőseiből került ki. Bírók, orvosok, tisztviselők neveit rögzítik leggyakrabban a bejegyzések, feltűnnek művészek és katonatisztek is. Inkább a szakmai és kulturális rendezvények névsoraiban találunk papokat, lelkészeket, de közülük is sokan kapcsolatban állottak Márkival. A névsorban szerepelnek erdélyi arisztokraták is, velük főként a városi ünnepeken és a váltakozó helyszíneken megrendezett történeti emlékünnepeken találkozott Márki. Az otthoni „társas rendezvények” közül kiemelkedtek a névnapok. 1895-ben Márki feleségének névnapjáról az alábbiakat olvashatjuk: „Délben magunk ültük kedves feleségem neve napját. Mariska verssel, zongorajátékkal, kézimunkával kedveskedett neki, én élővirágokat adtam. Este 25-en ültünk asztalnál. Itt voltak Finályék, Meltzlék, Moldovánék, Szádeczkyék, Gergely Samu, Kozmáék, Szentkirályiéék, Törökék. Szádeczky, Bpestről érkezve, csak éjfél felé, verses telegramjának felolvasása után jöhetett. Brassóból Bérczy is verses telegramot küldött. Áldomás bőven volt, Meltzl holmi tréfás ajándékokat adott s utóbb a tánc alól sem vonta ki magát. Az utolsó vendégek reggel 4-kor távoztak s mi pár órára 5-kor jutottunk ágyba.”²⁴ A felsorolt első négy vendég egyetemi tanár volt és Gergely Samu is a történészek közé tartozott. A Sándor-napokon általában még többen jelentek meg s gyakran egész nap tartott a vendégfogadás. A vendégszobának is gyakran volt lakója. A Kolozsváron megforduló rokonok és közelebbi ismerősök részéről udvariatlanság számba ment, ha nem tettek legalább egy rövid látogatást a barátságos házban. A vendégfogadások gondja természetesen Márki talpraesett és határozott feleségének vállalt nyomta.²⁵

24 alkalommal vett részt a napló szerzője különféle közös ebédeken, vacsorákon, banketteken, sörözéseken, borozásokon. Ezek között szerepeltek a Kalazantinumban, azaz a piaristák hittudományi és tanárképző főiskoláján zajló közös ebédek, a kollégák és neves vendégek tiszteletére adott bankettek, lakomák s azok a rövid beszélgetések is, amelyek során csak úgy leült néhány ismerős egy sör vagy egy pohár bor mellé. Az egyetem tanárainak többnyire volt rendszeres találkozási alkalma is. Már az eskütételkor felhívták Márki figyelmét a kolozsvári szokásokra: „Délben 12 órakor dr. Koch Antal rektor és az Egyet. Tanács előtt letettem a tanári esküt. Isten segítsen új pályámon! – »De kolléga úrnak itt egyfel több feladata lesz, mint más egyetemen« – szól komolyan Martin. »Megteszek minden telhetőt.« – »Akkor, hát minden este 6 óra után ki kell sétálnia velünk a vasúthoz – sörözni.« Erre is vállalkoztam.”²⁶ Az említett 24 alkalomban nem szerepeltek a tanárok rendszeres kuglizásai, ezek színhelye egy időben ugyancsak a kegyesrendi atyák főiskolája volt. Négyyszer olvashatunk a kar női estélyéről, de ez elvi-

²³ Napló 1895. febr. 27.

²⁴ Napló 1895. febr. 16.

²⁵ A Márki otthoni viszonyait jól ismerő Bíró Vencel 1927-es életrajzában kiemelte Márki feleségének – Spilka Juliska – háztartásszervező szerepét: „Gondosan, erélyes kézzel vezette a házi teendőket, és jó gazdasági érzékével, beosztásával felszabadította urát az anyagi gondokkal törődés csüggesztő nyúga alól.” BÍRÓ VENCEL: *Márki Sándor*. In: Márki emlékkönyv. Szerk. György Lajos. Kolozsvár, 1927. 23. p.

²⁶ Napló 1892. júl. 30.

leg havi rendszerességgel zajlott. Egy időben a New York kávéházban is volt „női szombat” a professzor feleségeknek.

A kávéházi látogatások viszont nem szerepelnek a 236 tételben, az természetes mindennapi gyakorlat volt, csak akkor tett említést Márki a kávéházban töltött időről, ha valami nevezetes esemény történt, vagy a New York-beli „hosszú asztalnak” különleges vendége volt. Az egyetemi tanárok kávéházi törzsasztala városszerte számon tartott intézménynek számított. A helyi lapok egyike egy vitát azzal döntött el, közismert, hogy Márki Sándor délután hat óra körül a New York kávéházhoz megy, „ahol rendesen ozsonnálni szoktak”. A „New yorki magyarok” asztalának a tanárok mellett vendégei voltak mindazok, akik „oda illettek”: tudósok, művészek, bizonyos tisztviselők s e kör Kolozsváron megforduló vendégei. A nevezetes hosszú asztalnál olykor egyetemet érintő terveket is megvitattak, például itt röppent fel először Fadrusz János díszdoktorrá avatásának ötlete: „A kávéházban ma azt mondtam, hogy egyetemünknek díszdoktorrá kellene tennie Fadruszt. Olyan kitüntetés, amilyen nálunk, tudtomra, még nem ért művészt. Tetszett az eszme és Széchy Károly, mint az esztétika jogosított tanára, pénteken a karban meg is teszi indítványát, ha valami ellenséges áramlattal nem találkozunk.”²⁷ Három nappal később meg is született a döntés a Mátyás-szobor alkotójának díszdoktori címéről.

15-ször fordult meg Márki egyesületi rendezvényeken, felolvasásokon, ezen túl négy alkalommal maga is tartott felolvasást, illetve szabad előadást. Az egyesületek között volt tudományos, művészeti és jótékony szervezet, de ide soroltam a majálisokat is. A későbbiekben a szakmai és társadalmi szervezetekben sokkal több időt töltött. Aktív tagja és tisztségviselője volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, az EMKÉ-nek, az Országos Középiskolai Tanáregyesület legnagyobb vidéki szervezete, a Kolozsvári Tanári Kör alakulásakor őt választotta elnökké. Tisztséget viselt az Erdélyi Római Katolikus Státusban, de még a turisztikai jellegű Kárpát Egyesületben is. A történeti ünnepségek szónokaként tiszteletbeli városi tanácsossá választották. 1895-ben hivatalos városi tanácskozás két alkalommal szerepelt a listán, a politikai rendezvények közül a március 15-i és az október 6-i ünnepeken rendszeresen részt vett. A regenerálódás részének tekintette a sétákat, 1895-ben 17 sétát említ a napló. Ez napi program lehetett, azokat az alkalmakat rögzítette általában a napló szerzője, amikor családjával vagy társasággal tett nagyobb – olykor két-háromórás – sétát Kolozsvár környékére. Kedvelt célpontjuk volt Házsongárd és a Törökvágás. Egy-három alkalommal fordult elő beteglátogatás, bérmláson való részvétel, temetés, temetőlátogatás. Egy idő után mindszentkor mindig Bölöni Farkas Sándor házsongárdi temetőben lévő sírjához ment Márki, s ott emlékezett a maga távol lévő halottaira. Említ a napló színház- és tárlatlátogatást is, három, illetve két alkalommal. Valószínű, hogy a színi előadásokról nem mindig esett szó. mert páholybérletük lévén, jóval több előadáson vettek részt. A nyári utazás során tett múzeum- és kiállítás látogatásokat itt nem számoltam.

Külön említést érdemel egy ismétlődő májusi program, az „akadémiai nagyhét”. A Tudományos Akadémia nagygyűlésére – melynek része volt az új akadémikusok megválasztása – Márki rendszeresen Budapestre utazott. Ilyenkor az akadémiai rendezvények mellett meglátogatta kiadóit, Budapesten élő rokonait és kollégái közül többeket

²⁷ Napló 1902. okt. 28.

is. Meglehetősen intenzíven teltek a fővárosban töltött napok. Évente párszor ismétlődő program volt az utazás. 1895-ben három utazást tett Márki Sándor: egy kétnapos kirándulást Tordára, egy tíznapos körutat tavasszal, melynek során Aradtól Mezőhegyesen keresztül Gyuláig és Sarkadig végiglátogatta az „alföldi atyafiakat”. 1895-ben egy különlegesen nagy európai körutat is tett a família: július 9-e és augusztus 12-e között végigutazták Ausztriát, Németországot, Svájcot és Olaszországot. Ez az eseménydús utazás ajándék, egyben különleges ismeretszerzési alkalom volt a professzor 16 éves lánya számára. „[...] befejeztük utunkat – írta naplójába augusztus 12-én, Horpácson –. Ez 1200 frt-omba került ugyan, de azt hiszem, elértem célomat. Mariska, kinek mintegy jutalmára rendeztem, helyes megfigyelőnek bizonyult s hogy benyomásai maradandók lesznek, 200 lapnál terjedelmesebb, gondosan és lélekkel, tudással írt naplója bizonyítja. Feleségem is jó és kitartó útítárs volt, ha mindnyájunkkal együtt örül is immár, hogy ebben a kis palóc faluban sok zaklatás után igazi pihenés lesz a részünk. – Délután Nagy Ivánékát is meglátogattam; nincs semmi bajuk.” A nagy nyári utazások rendszerint Horpácson, Márki Sándor feleségének nagynénjeinél végződtek, ahol egy hét alatt kipihenték a minden történeti és kulturális szempontból fontos emlék meglátogatását célul tűző turista utakat. Márki kolozsvári egyetemi tanárként – később részletesen tárgyalandó jövedelmi viszonyainak köszönhetően – gyakorlatilag minden évben megengedhetett magának és családjának egy-egy hosszabb utazást. Hasonló európai körútra 1900-ban indultak el – ennek része volt a párizsi nemzetközi történész kongresszus –, a köztes években általában fürdőre utaztak. Megfordultak a felvidéki Felkán, Szliácson, a szlovéniai Rohicson, s Palicsot sem hagyták ki. A helyzet egyetlen s nagyon szeretett leányuk férjhezmenetele után változott valamelyest. Leányuk, katonatiszt férjét követve Aradra került, ettől fogva – kiváltképp az első unokájuk megszületése után – Arad lett a legvonzóbb célpont a Márki házaspár számára.

A kívülálló számára kimondottan mozgalmas és eseménydús 1895. esztendő mérlegét a naplóíró a következőképpen vonta meg: „Ezt a csöndes, nyugalmas, de munkás esztendőt kis családom körében fejeztem be, a szokottnál ünnepesebben, mert éjjelben az első ezredév bevégzésének öröme harangok zúgása közt világítottuk ki ablakainkat. Adjon Isten hazánknak s benne nekünk minden boldogságot!”²⁸ Azaz a mozgalmas társasági életet a maga társadalmi státusa természetes részének tekintette. A naplók társadalomtörténeti forrásértékét vizsgáló Gyáni Gábor arra a következtetésre jutott, hogy a vidéki polgári értelmiség a sűrű társas érintkezés révén tartotta fenn a maga belső kohézióját s e társas érintkezés eredményeként markáns társadalmi azonosságtudatot szerzett magának.²⁹ Ez a nagyfokú szociabilitás a polgári réteg normarendjéhez hozzátartozott, természetes módon alkalmazkodtak hozzá a kolozsvári egyetemi tanárok. A sűrű helyi kapcsolatháló az egyetemi tanárokat, minden középosztályi csoporthoz és szervezethez odakötötte. Felkészültségüknek, az egyetem által is megerősített tekintélyüknek köszönhetően nem egy kiemelkedett közülük s ők tudományos és társadalmi szervezetek vezető pozícióit betöltve az egyetem falain messze túl lépve, a város meghatározó sze-

²⁸ Napló 1895. dec. 31.

²⁹ GYÁNI GÁBOR: *A napló mint társadalomtörténet forrás*. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 156. p.

mélyiségei lettek. Ennek a tanártípusnak egyik legjellegzetesebb példája éppen Márki Sándor volt.

Jövedelmi viszonyok

Szerencsére Márki Sándor nemcsak a tanári munkájára és a társadalmi kapcsolataira vonatkozó adatok sokaságát rögzítette, feljegyezte jövedelmeinek alakulását is. Minden év augusztusának végén leírta, hogy az előző tanév során hogyan és milyen bevételeket könyvelhetett el. Általában tanári fizetés, tanári mellékjövedelem, honorárium bontásban részletezte évi keresetét. Volt, amikor ezekhez a tételekhez örökség is csatlakozott, kolozsvári éveiben már némi kamatjövedelmet is feljegyzett.

Első tanévében hivatalos egyetemi fizetését 2500 forint tanári fizetésben és 400 forint lakáspénzben határozták meg. A további különböző kiegészítésekkel a hivatalos 2900 forintnál magasabb jövedelemmel zárta az első évet: 3209 forint került a bevétel rovatba. A szorgalmas és termékeny Márki publikációi révén számottevő kiegészítő jövedelemre is szert tett. Első egyetemi tanéve végén 1638 forint honoráriumot inkasszált.³⁰ Tiszteletreméltó, tekintélyes summa, egy ármentesítő társulati főmérnöknek 1892-ben – lakáspénz és úti átalány nélkül – ennyi volt az évi alapfizetése. Ráadásul 1892–93-ban Márki jelentős örökséghez is jutott: a semmiből vagyont teremtő gazdasztz édesapja nyolc örökösének mindegyikére egy tisztos polgári ház árának felét kitevő összeget hagyott. A máshonnan is kiegészülő örökség a Márki család számára biztonságot adott. Jövedelmei a későbbiekben emelkedtek. 1897-ben, amikor dékáni megbízatásban eltöltött évet zárt, az egyetemtől kapott összeg 3913 forint volt, ebből 344 forint – 9% – volt a dékáni státusból eredő mellékjövedelem. Irodalmi tiszteletdíja a dékáni évben is elérte az 1622 forintot.³¹ A kar vezetésével kapcsolatos teendői tehát nem vetették vissza a publikálásban. A következő évben, 1898-ban emelkedő tanári jövedelme 4152 forintra rúgott, ezúttal 20 esetben kapott honoráriumot, összesen 2997 forintot. Az arány 58 : 42%. A kamatokkal kiegészült teljes jövedelme az 1897/98-as évben elérte a 7575 forintot. Ebben az évben még azt is megjegyezte, hogy 21 év tanárkodás alatt 93 664 forintot keresett, s ennek mintegy 11%-át takarította meg,³² Azaz bankban, biztosításokban közel 10 000 forint megtakarítása volt. A hasonló adatok hiányában is feltételezhetjük, hogy a kivételes anyagi biztonságot élvező, jól szituált egyetemi tanárok közé tartozott.

Az első, koronára való áttérés utáni évben 9180 (66%) : 4747 (34%) korona volt az arány a tanári jövedelem és a publikációk honoráriumai között.³³ 1902-ben 21 583 korona összjövedelem mellett a tanári–írói bevétel aránya 60 – 40% volt.³⁴ Az évi főösszegben egyre nagyobb lett a kamatok aránya. Hogy a leírt értékeket jobban tudjuk értelmezni, néhány összehasonlító adat: az 1890-es években Gyulán 18 000 forintért igen szép polgári házat lehetett venni. Kolozsváron az egyik egyetemi tanár 15 000 forintért

³⁰ Napló 1893. aug. 25.

³¹ Napló 1897. aug. aug. 26.

³² Napló 1898. aug. 25.

³³ Napló 1900. aug. 24.

³⁴ Napló, 1902. aug. 25.

vett házat. 1898-ban a Békés megyei szolgabírák 1300 forintos fizetést kérelmeztek. A koronás időszakban, 1902-ben Gyula város polgármesterének – egyébként Márki rokonságába tartozott – 4000 korona volt a lakbérrel kiegészített, teljes fizetése. A főjegyző 3000, a rendőrkapitány 2400 koronát kapott. A városi írnoknak 1000 koronával kellett beérnie. Az 1900-as évek közepén 450–600 koronáért lehetett egy katasztrális hold földet venni.³⁵ Ha ezeket az összegeket összehasonlítjuk – különösen az 1902-es kisvárosi polgármesteri fizetésre és az egyetemi tanári jövedelemre utalok –, megállapíthatjuk, a Márkihoz hasonló egyetemi tanárok nemcsak a képzettségi és kapcsolati tőkéjük, de jövedelmük alapján is a középosztály felső rétegébe tartoztak.

A család kiadásait nem tudjuk ilyen pontosan rekonstruálni, de van néhány érdekes elem, amelyet megragadhatunk. Márki első hivatalos fizetésének 26%-át tette ki a hat-szobás lakás bérleti díja, első tényleges egyetemi jövedelmének negyede alatt maradt a lakbér. Később jövedelmeinek emelkedésével ez az arány számára még kedvezőbbé vált. A családnak általában két, kibédi származású háztartási alkalmazottja volt, egyikőjüket szakácsnőként foglalkoztatták. Rövid ideig francia-német nevelőnőt is alkalmaztak. A látogatók száma is mutatja, hogy nagy házat vittek. Az 1900-as évek elején rendszeresen náluk ebédelt egy „csemetéknek” vagy „zöldfejűeknek” nevezett triász: Banner Benedek, a későbbi szegedi egyetemi tanár, Reinbold Béla és Márki egyik unokaöccse. A hármas olykor kiegészült más fiatalokkal. Márki időnként segített is egyik-másik családtagjának: például ő állta kedvenc unokahúgának – elvált nővére egyik leányának – kelengyéjét. Ahogy a pontosan vezetett számadásokból is következtetni lehet, gondosan gazdálkodott, de távolról sem puritán szellemben. Amit fontosnak ítélt, arra nem sajnálta a pénzt, a kiemelt tételek között szerepelt a kulturális fogyasztás. Fiatal korától jelentős összeget fordított a szakmai és irodalmi tájékozódás megteremtésére, 1901-ben összesen 33 lapot és folyóiratot járatott. Ezek évi előfizetési díja 332 korona volt.³⁶ Már említett utazásai jelzik, mire áldozott különösen nagy összegeket. Az 1895. évi nagy európai körutazás 1 200 forintba került, öt év múlva 3114 koronával – a gyulai főjegyző évi fizetésénél nagyobb összeggel – vágta neki a nyunyati utazásnak.³⁷

Ismerjük a család legnagyobb kiadását, amely nemcsak a tetemes megtakarítást vitte el, hanem nagy kölcsön felvételére kényszerítette Márkit. 1900 áprilisában, bejegyezte naplójába, hogy a Magyar-Francia Biztosítótársaság kifizette azt a 4000 koronát, amelyre leányát születésekor biztosította. A család megtakarított tőkéi ezzel 26 000 koronára emelkedtek. Elégedetten hozzátette: „Jó, hogy nem kell rajta valami lajdinantot venni.”³⁸ – Azaz nem kell kauciót letétbe helyeznie, hogy egy vagyontalan katonatiszt elvehesse leányát. A lányos apákat fenyegető egyik veszély éppen ez volt. Korai volt a megkönnyebbült felsóhajtás, a „lajdinant” már ott állt: ante portas. A naplóban felsorolt látogatók összetételéből is észrevenni, hogy a család egyetlen leánya eladósorba került. A látogatók között feltűnnek a fiatal katonatisztek, közöttük egy Müller Alfréd nevű szász vadász főhadnagy. Müller főhadnagy 1901 januárjában apjától megkérte Márki Mariska kezét. A leánykérés idején sem saját családja, sem a Márki família részéről

³⁵ Adatok: *Kisvárosi polgárok*. Szerk.: HÉJJA JULIANNA ERIKA – ERDÉSZ ÁDÁM, Gyula, 2010. 101–172. pp.

³⁶ Napló 1901. jan. 16.

³⁷ Napló 1900. júl. 8.

³⁸ Napló, 1900. ápr. 11.

nem számíthatott arra, hogy leteszik a kötelezően előírt magas kauciót. Márki a barátságos hangú elutasító levélben arra hivatkozott, az anyagi akadályok legyőzhetetlenek, de leánya is úgy nyilatkozott, hogy csak becsüli a főhadnagyot, de nem szereti. Novemberre kiderült, hogy bizony, nagyon is szereti a fiatalembert, de apjának nem akart megoldhatatlan gondot okozni a valóban horribilis összegnek látszó kaució előteremtésével. A családban az előző generációban sem tekintették a társadalmi emelkedés eszközének a házasságot, az érzelmek döntöttek. Márki Sándor élete egyik nagy adományának tekintette, hogy lobogó szerelemből született jó házasságban élt.³⁹ Ennek megfelelően minden anyagi erőt mozgósítva egyedül előteremtette a kauciót. Elvileg 48 000 koronára, egy kisebb vagyont kellett szűkség, amelynek évi 2000 korona kamata garantálta a család katonatisztnek a megfelelő életszínvonalat. Márki 45 480 koronából oldotta meg a feladványt. A Budapesti Egyesült Takarékpénztárban elhelyezett 44 600 koronás összeg évi 4,5%-os kamata fedezte az előírt kauciót. A megtakarítások mellett Márki az Athenaeumtól felvett 2000 korona előleget, a Singer és Wolfnerrel – régi baráti kiadójától – 4000 korona honoráriumot és Singerék kiállítottak számára egy 10 000 koronás váltót. Csak a kiadónak tankönyveivel sok hasznot hajtó szerző számíthatott ilyen előzékeny lépésre. Még így is mintegy 6000 korona kölcsönt kellett kérniük felesége testvérétől. Tehát a vaskos összegből mintegy 16 000 korona volt kölcsön.⁴⁰ A „befektetés” megtért, sőt gyümölcsözőnek bizonyult: Márki hátralévő életének egyik legnagyobb örömforrása három unokája lett. – Mindenesetre Márki társadalmi rétegéből nem mindenki tudott hasonló pénzügyi tranzakciót végrehajtani. Ha nem jutott pénz kaucióra, másik vőlegény után kellett nézni, vagy az udvarló vált meg a katonai pályától. A szorgalmas Márki még többet írt, három év múlva a Singer és Wolfner megsemmisítette a váltót, ekkor még körülbelül 7300 korona volt meg az adóságból.⁴¹

*

A különlegesen gazdag narratív forrásunkból felidézett, nagyobbreszt a mikrotörténet keretébe sorolható adataink világosan mutatják, az egyetemi tanároknak a dualizmus idején a középosztályon belül is kiemelt helyük volt. Státusuk révén – az arisztokrácia nagyobbik részének kivételével – minden döntéshozatalban részt vevő csoporthoz volt kapcsolatuk. Akinek, mint Márkinak, erejéből tellett, írásai, tankönyvei révén széles rétegek gondolkodását formálhatta. Egy vidéki város lehatároltabb közösségében az egyetem, a professzori státus jóval többet nyomott a latban és még inkább kínálkozott lehetőség az otthoni jelentő város arculatának alakítására. – S ha egy kis szerencse is adódott a személyes szférában, még a közszolgáltatás kereteibe illesztett harmonikus, jó élet sem volt elérhetetlen cél.

³⁹ Márki házasságára nézve: Márki Sándor és Spilka Júlia megismerkedésének és házasságának története. In: Kisvárosi polgárok i. m. 197–211. pp.

⁴⁰ Napló 1902. júl. 14.

⁴¹ Napló 1905. nov. 9.

ÉRSZEGI GÉZA

A Paenitentiaria¹ Apostolica dokumentumai „in partibus”

A Római Kúriában (Curia Romana) működtek a keresztény világ egymással és a helyi egyházakkal kapcsolatban lévő hivatalok ügyeinek példamutató intézői. Munkájuk során kifejeződött a hivatali ügyvitel mindennapos normája, az az eszközrendszer, amely lehetővé tette a társadalomban felmerülő ügyeknek a lehető leggyorsabb, s a lehetőségekhez mérten a legméltányosabb elintézését, vagyis kialakult az az ügyintézés, amelynek során a felek az azonos ügyekben – társadalmi állásuktól függetlenül – azonos elbírálás alá estek. Ahogy ugyanis elképzelhetetlen a mai életünk a mindannyiunk számára egyenjogúságot jelentő formanyomtatványok nélkül, ugyanúgy az ügyintézésnek ezzel a modelljével lehetetlenné tették annak idején a különböző emberek azonos ügyeinek intézésében a méltánytalan különbségtételt.²

A *Curia Romana* elnevezés a 11. századból származik és II. Orbán pápa 1089-ben a „pápa udvara” értelemben használja.³ Az ezt követő századokban, hol mint az Egyház központi bírói széke, hol mint az *Ecclesia Romanan*a k a szinonimája szerepel. Maga a *Romana* jelző nem közvetlenül a Városra utal, hanem a római pápa legfőbb funkciójára, ti. hogy ő Róma püspöke. Ezért maradt meg az avignoni fogság évtizedeiben is a *Curia Romana* elnevezés, noha ekkor a pápa, Róma püspöke Avignonban székelt (1309–1377).

Róma püspöke, azaz a pápa mindenkor segítségül hívta egyházmegyéje papságát. Noha az Egyház és a római egyházmegye legfőbb kormányzati tekintélye a pápa volt, döntései meghozatalában mindig jelentős rész jutott az őt segítő papságnak, akiket kardinálisoknak (cardinales), magyarul a ruhájuk színe után bíborosoknak nevezünk. Közü-

¹ A hivatalt Poenitentiaria néven említik latinul, de olasz megnevezéssel Penitenzieria néven szerepel az újkori forrásokban. A Hivatal jogi meghatározás szerint: „... tulajdonképpen kegyelmi bíróság (curia gratiae), és nem törvényszéknek, hanem közigazgatási szervnek tekintendő...” (vö. BÁNK: *Egyházi jog* 57–58. pp., ámbár a szerző is a Poenitentiaria alakot használja). Helyesebb azonban a latin poena (am. büntetés) helyett a paena (am. megbánás) kifejezést használni, ahogy a pápai iratokban (pl. a Pastor bonus-ban) ez utóbbit használják. (Vö. ERDŐ: *Szótár*). Jelentésbeli különbségre ld. a CIC De remediis poenalibus et poenitentiis fejezetét (L. I P. I. T. 4. C. 3)!

² ÉRSZEGI: *Pápai oklevéladás* 47. p. Ld. ÉRSZEGI: *Pápai oklevelek*, 3. Vö. ERDÉLYI, SPA II., 64. p.

³ ÉRSZEGI: *Curia*, 321. p.

lük kerültek ki ugyanis a különböző időkben létrejött pápai hivatalok (kancellária, kamara, dataria, paenitentia stb.) felelős vezetői.

A pápák mellett már a legkorábbi időkben megjelennek a pápai leveleket készítő jegyzők (notarii), közülük az egyik az írásbeli tevékenység növekedésével a pápa iratainak őrzője lesz, s mivel ezeket *scrinium*okban őrizték, ezért a neve: *scriniarius* volt. A jegyzők már I. Gergely (590–604) pápa uralkodása előtt a *schola notariorum*ba tartoztak. A 9. század elején jelenik meg a pápai könyvtáros (bibliothecarius), aki a pápai könyvtárra és levéltárra felügyelt, s egyúttal részt vett a pápai oklevelek kiállításában is. 983-tól ő keltezi azokat.

A 11. században találkozunk először a kancellárral (cancellarius), aki ekkor még a könyvtáros beosztottja, de 1037-ben kettőjük tisztsége egyesül és az új tisztségviselő neve a kancellár. E két tisztség egyesítése mérföldkő a pápai udvar írásbeliségét intézők új hivatala, a Kancellária felé vezető úton. IX. Benedek (1032–1045) idejére nyúlnak vissza a kancellária kezdetének nyomai. Azt azonban csak a 12. század óta említik forrásaink. Az új hivatal feje, a kancellár mindig bíboros volt. Szerepét azonban hamarosan átveszi a helyettese, az alkancellár (vicecancellarius). A kancellár 1187 és 1205 között egyszer sem fordul elő és 1216-ban III. Honorius pápa meg is szünteti ezt a tisztséget. Helyébe az alkancellár kerül ugyancsak bíborosként. Közösén élt a 13. századtól a jegyzőkkel, akik III. Ince (1198–1216) pápa idejétől kollégiumban éltek és számuk 6–7 volt. Feladatuk az írásbeli kérvények (supplicationes) átvételétől a pápának való referáláson át az írásba foglalásig tartott. Az írásba foglalás, azaz a fogalmazványok letisztázása az írnokok (scriptores) munkája volt, akik a 13. század második felétől ugyancsak kollégiumot alkottak. A jegyzők munkáját segítették a fogalmazók (abbreviatores). Segítségükre mindinkább szükségük volt, mivel a 13. század második felétől a pápai udvar igazságszolgáltatási tevékenységében is részt vállaltak és a konzisztórium ügyeket is ők intézik. Sőt XXII. János pápa 1331-ben a jegyzők tevékenységét *ad sola negotia iustitiae et consistorii* korlátozta. Ettől kezdve jegyzői címet a pápai udvartól távolélők is kaphattak, s ezért a ténylegesen az udvarban tevékenykedők a főjegyzői (protonotarius) elnevezést nyerték, amit azonban V. Márton (1417–1431) pápa óta a távollevők is megkaphattak. A jegyzők helyét a kancelláriában az ügyek előterjesztői (referendarii) veszik át.

A pápához érkező iratokról és a pápa által küldöttekről már a 4–5. században másolatokat készítettek, amelyeket utóbb kötetekbe kötöttek. Pelagius (578–590) pápa korából említik ezt, I. Gergely pápától pedig már 850 levél másolata maradt fenn. VIII. János pápa idejéből 314, a 11. században másolt levelünk van. Az első feltehetően az iratokkal egyidőben másolt könyv (registrum) VII. Gergely (1073–1085) korából való. Ezt követően néhány levél másolatától eltekintve csak III. Ince pápa korában folytatódik a registrum-kötetek sorozata, amely túlnyomórészt a Registri Vaticani sorozatban található. Új registrum-sorozat kezdődött a pápák avignoni fogsága idején, a Registri Avenionensi. E papírra írt másolatokat újra másolták hártyára és betették a Registri Vaticani sorozatba. A Registri Avenionensi sorozatát a Registri Lateranensi folytatja, amelynek 13 kötete Dublinban a Trinity College Libraryben található.

A Kancelláriával csaknem egyidőben születik meg a pápai udvar pénzügyeinek az intézésére a Kamara (Camera Apostolica). Mivel számtalan udvari ügynek pénzügyi vonatkozása is volt, ezért a kamara ügyköre rendkívül széles, kiterjedt az adminisztrá-

tív, az igazságszolgáltatási és politikai ügyekre is. A Kamara feje a kamarás (camerarius) volt; helyettese (vicecamerarius) csak a 15. századtól van. A kezdetektől a 14. századig a kamarai levelezést a kancellária intézte, ettől kezdve azonban önállóso-
dott a Kamara, sőt azokat a leveleket is kiadta, amelyek kiadását a kancellária formai hibára való hivatkozással megtagadta. Az írásbeli kivitelezést azonban vagy a kancelláriában, vagy a pápai titkárok intézték. A kamara iratainak sorozata nagyjából kétfelé csoportosítható kettős tevékenysége szerint. Részint a kancelláriai tevékenysége, részint pénzügyi munkája hozta létre ugyanis a levéltárát.

A Kancelláriában már a 13. században a kérelmek írásbeli benyújtásával kezdődött el egy-egy ügy. Mivel a kérvényezett és engedélyezett kiváltság az engedélyező oklevél keltétől számított, ezért nagy jelentősége volt annak, aki ezeknek az iratoknak a keltezését végezte. Kezdetben ez is az alkancellár feladata volt, XXII. János pápa óta azonban az illetékes *referendarius* keltezte, a 15. század eleje óta pedig állandósult annak a személye, aki keltezett. V. Márton pápa (1417–1431) uralkodása idején, 1418-ban jelenik meg az új tisztség, a *datarius*. Szerepe később kiszélesedik. III. Callixtus (1455–1458) idején a datarius intézi a török elleni hadjáratra gyűjtött pénzek ügyét, de ő foglalkozik a megüresedett egyházi javadalmakkal és a *de gratia* ügyekkel is. Azonban csak a 16. századtól lesz a Kancelláriától és a Kamarától független hivatal a Dataria Apostolica. A datarius hatáskörét 1420-ban a kancelláriai szabályzatban körvonalazták. Eszerint a benyújtott kérvényeket két referendarius szignálja (signatura), vagyis ellátja az engedélyezés formulájával, azután a datarius ráírja a keltezését. Ezt követően a Kancelláriában, vagy a Kamarában elkészítik a kérelmező számára a kérvényezett jogokat tartalmazó iratot.

A kérvényeket XII. Benedek (1334–1342) óta *registrumba* vezetik (Registri delle suppliche). Eleinte azonban csak azokat, amelyeket a pápa, utóbb azokat is amelyeket az alkancellár szignált. Később valamennyit bemásolják, de két sorozatba. A pápa által szignált ügyek a *registra per fiat* és az alkancellár által szignáltak pedig a *registra per concessum* sorozatba kerülnek. A regisztrálást IV. Jenő (1431–1439) idején három klerikus, IV. Sixtus (1471–1484) óta négy *magister registri supplicationum*, három klerikus és négy írnok végzi. A 15. században minden írnoknak külön füzete van, amit csak utóbb fűztek össze könyvvé. A *registrumok*ba a kérvény teljes szövegét bevezették. A jobbszélre az illetékes *referendarius* neve, a balszélre a kérelmező egyházmegyéje, alá pedig a kérvény jellegének meghatározása kerül. A Registri delle supplicheben található *de gratia* (papi és házassági felmentések) ügyek kérvényeire a választ a Brevi Lateranensi sorozatban találjuk. A pápai udvar éppen üresedésben levő pénzen vásárolható hivatalainak a listáját az *Officiorum vacabilium* <registra> sorozat tartalmazza.

A kancellária létrejötte után a pápa a bizalmas természetű levelezését titkáira bízta. A 14. században azonban már nemcsak bizalmat kívánó ügyekre korlátozódott a szerepük, hanem kiterjedt a *de gratia* ügyekre is. Feladatuk sokasodásával a számuk is nőtt és VIII. Ince (1484–1492) pápa 1487-ben megveti a *Secreteria Apostolica* alapjait azzal, hogy a 24 titkárt egy szervezeti egységbe sorolja, noha kétfelé oszlottak, a pápai magán titkárra (*secretarius domesticus*) és a pápai titkárokra (*secretarii apostolici*). Szervezeti-
leg az alkancellárhoz tartoznak, és a *brevia de gratia vel iustitiam concernentia* és a *litterae apostolicae per cameram expediendae* ügyeket intézik. Az általuk expedált le-

velek a Registri Vaticani sorozatban találhatók. A levélfogalmazványokat külön sorozatra gyűjtötték, ez a *Minutae brevium in forma gratiosa*.

A pápai magántitkár feladatköréből nőtt ki a 17. századra a Segreteria di Stato. A magántitkár feladata volt ugyanis az egyházpolitikai és diplomáciai levelezés. Nemcsak a pápai követek jelentései, hanem a főpapok, államfők és egyéb világi hatalmasságok, valamint különböző magánszemélyek pápával való (levelezése) is megtalálható a *Nunziature e legazioni*, a *Vescovi e prelati*, a *Principi e titolati* és a *Particolari* sorozatokban.

A 12–13. században a pápai káplánok (*cappellani pontifici*), a 14. században az *auditores causarum sacri palatii apostolici* látják el azt a feladatot, amelyet XXII. János pápa 1331-ben egy testületre bízott, s amelynek a neve 1423-tól a *Sacra Romana Rota* volt. Tevékenységük a pápára, mint a legfőbb egyházi bíróra tartozó ügyekben való igazságszolgáltatásra terjedt ki.

Ugyancsak ítélkezési feladatokat látott el *Paenitentiaria Apostolica* is. A pápát már a 12. században *paenitentarius*ok segítették a pápa számára fenntartott lelkiismereti ügyekben. Vezetőjük bíborosi rangban a *paenitentarius maior* volt, már IX. Gergely (1227–1241) idején. Feladatkörük a későbbiekben kibővült és nemcsak a lelki (*forum internum*), hanem a világi (*forum externum*) ügyekben is döntöttek. IV. Sixtus pápa megerősíti a *paenitentarius maior* szerepét *in utroque foro*, vagyis hogy akár *in foro conscientiae*, akár *in foro iudiciali et contentioso* ügyekben, sőt az egyházi fenytékek kiszabásában is intézkedjék. Levéltári anyaga jelentős. Legfontosabb sorozata a *Registri di suppliche e di bolle*, amelybe a pápához benyújtott lelkiismereti ügyekre vonatkozó kérévényeket másolták be.

Az eredetileg egyetlen hivatalból, a Kancelláriából a középkor vége felé folyamatosan kiváltak a speciális felhatalmazással rendelkező hivatalok, mint a *Sacra Paenitentiaria Apostolica*,⁴ a *Camera Apostolica* és a *Sacra Romana Rota*.⁵

A *Sacra Paenitentiaria Apostolica* gyökerei korai időkre nyúlnak vissza. Már Kornél pápa (254) idején megjelentek azok a gyóntatók, akik a Rómába áradó zarándokok lelkiismereti ügyeinek megoldásában közreműködtek, sőt a súlyosabb esetekben II. Benedek pápa (684–685) korában egy bíboros képviseli pápát a lelkiismereti ügyekben. A pápai gyóntatók és a pápát képviselő bíboros működése rendszeresen működő hivattallá XII. Benedek pápa 1338-ban kiadott „*In agro Dominico*” bullájával lett. A hivatal élén álló bíborosnak egyházi jogban járatos embernek kellett lennie. A 15. században a bíboros főpenitenciárius (*paenitentarius maior*) vezetése alatt végezték a munkájukat a pápai gyóntatók (*paenitentarii minores*). A hivatal levéltár anyaga 1983 óta – előzetes engedéllyel – kutatható,⁶ nem utolsósorban Filippo Tamburininek, a Hivatal levéltárosa-

⁴ A Hivatal korabeli megnevezése a pecsétjén: SIGILLVM OFFICII SACRE PENITENTIAE AP(OSTO)LICE. Újabb korban jogilag a *Tribunalia* név alá sorolják, aminek singularisa: *tribunal* (gen. *tribunalis n.*).

⁵ FRENZ-PAGANO, 86 §.

⁶ Az anyagban való kutatásomat Kada Lajos érsek készséges támogatása tette lehetővé 1987-től. Korábban a Hivatalról szóló irodalomban, illetve Filippo Tamburini levéltáros információiból tájékozódtam.

nak köszönhetően, aki publikációk sorával hívta fel a figyelmet erre a nagyon értékes anyagra.⁷

A levéltár maga alapvetően registrum-sorozatból áll. Általában registruban jegyezték fel – más szentszéki hivatalok esetén is – a beérkezett kérvényeket és az elintéztést. A felek kérését tartalmazó *supplicatio* a legfontosabb alap a Szentszék számára. Annak tartalma alapján tud eljárni egy-egy konkrét ügyben.

Mióta 1881-ben XIII. Leó pápa megnyitotta a történettudományi kutatások számára a Vatikáni Titkos Levéltárat (Archivio Segreto Vaticano), azóta a különböző nemzetek kutatói mint kincskeresők zúdultak a Vatikánba. Elsők között kezdtük meg mi magyarok is a kutatást. (Igaz ugyan az is, hogy már a 17–18. században is kutattak magyarok a Vatikánban).⁸ A magyar kutatók első nagy nekirugaszkodását olyan hatalmas, máig nélkülözhetetlen művek fémjelzik, mint a Monumenta Vaticana, a Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis, a Regesta supplicationum.⁹ Utána csak egy-egy kutató, ha elvétele tett közzé vatikáni levéltári anyagot, rendszeres kutatás azonban nem folyt magyar részről annak ellenére sem, hogy a Rómában létesített Accademia d'Ungheria jelentős bázisa lehetett volna ennek.¹⁰ „Ma is időszerűek Fraknoi szavai, amelyeket a Monumenta Hungariae Vaticana bizottság alapításakor mondott: »Újabb időben, Európa művelt államai úgy szólván kivétel nélkül belátták, hogy történeti múltjuk földerítésére szolgáló emlékek összegyűjtését és kiadását nem szabad egészen egyes tudósok vagy társulatok buzgóságától és áldozatkészségétől tenni függővé.«¹¹ Ehhez még csak annyit tehetünk hozzá, hogy a külföldi levéltárak magyar anyagának a feltárása nemzeti ügy, s így a kutatómunka során egyetlen szempont érvényesülhet: a nemzet érdeke, nem pedig az egyes kutatók egyéni célkitűzései».¹²

A Német Történeti Intézet Rómában alapítása óta elsődleges feladatának tekintette a német vonatkozású vatikáni levéltári anyag feltárását, és egy Repertorium Germanicum című kiadványban történő közreadását – írja Arnold Esch az Intézet igazgatója az előszavában.¹³ A Paenitentiaria iratanyagának kutatását már 1907-ben Emil Göller tervbe vette, de ténylegesen a kutatás 1983-ban indult meg, s 1992-ben hoztak létre egy új sorozatot a Repertorium Paenitentiarie Germanicum¹⁴ címmel az anyag publikálására.

A Repertorium első kötete 1996-ban jelent meg, és a II. Pius pápa idején keletkezett iratok német egyházmegyékre vonatkozó anyagot publikálja. Erre a korszakra a registrumok 7–11. és 13. számú kötete tartalmaz adatokat. A 12. számú kötet a Vatikáni

⁷ A Levéltár kutatásának alapvető irodalmában mindenütt az ő nevével találkozunk. Rövid pályaképe: Tamburini, Santi e peccatori 14. Művei: RAFFAELI: *Ricerca storica*. 94–95. pp.

⁸ A XVII–XVIII. századi magyar kutatásra a Miscellanea Armadi I vol. 12-ben található anyag. (ÉRSZEGI: *Curia*, 335. p.).

⁹ ÉRSZEGI: *Curia*, 338. p. 2. jz.

¹⁰ LUKCSICS: *Diplomata*, I. 1–3. pp.

¹¹ FRANKÓI: *Magyar Sion*, (1882) 441–442. pp. Idézi Pásztor Lajos: *Levéltári Közlemények* 20–23. pp. (1942–1945) 128–129. pp.

¹² Pásztor Lajos idézete: ÉRSZEGI: *Curia*, 321. p.

¹³ A sikeres német vállalkozás ismertetése: RG 253–254. pp.

¹⁴ Az RPG kötetjeinek bevezetőjében mind a Hivatal levéltárából nyerhető adatokkal, mind pedig a világ más levéltáraiban fennmaradt eredeti dokumentumok alapján alapos hivaltörténeti összefoglalásokkal találkozunk. Továbbá az Penitenzieria anyagából jelentős teljes-szövegű publikációk jelentek meg: TAMBURINI: *Santi e peccatori*, 79–359. pp., és *Häresie und Luthertum*, 35–216. pp.

Titkos Levéltárnak a Napoleon féle eltulajdonítása és Párizsba szállítása miatt keveredett az anyagba és II. Pál pápa idején keletkezett bevételekre vonatkozó iratokat tartalmazza.¹⁵ A 13. kötet viszont a II. Pius és II. Pál pápa idejéből származó kérvényeket foglalja magába. Ennek a gazdag anyagnak a legfőbb előnye, hogy együttesen értékelhető a Hivatal ügyintézése során létrejött forrásanyag.¹⁶

A Hivatal belső működésére, a kérelmezők szándékának megismerésére, adottságaira azonban csak a Hivatal által kibocsátott „eredeti” formában fennmaradt határozatokból juthatunk többre.¹⁷ Sajnos, míg csak a kérvények szövege maradt meg a registrumokban, a kérvényekre adott válaszok viszont a provenienciának megfelelően *in partibus* fellelhetők eredetiben.¹⁸ Noha a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött registrumok szövegének kiadása napjainkban sem szűnő folyamat, mégis a pápai kancellária munkájának mélyreható megismerése érdekében továbbra is szükség volt arra, hogy az akár ismert, akár ismeretlen szövegű eredeti okleveleket is gyűjteményesen kiadják immár a lehető legszélesebb körre kiterjedő diplomatikai leírásukkal együtt.¹⁹

A *Penitenzieria Apostolica* eredetileg nem rendelkezett külön székhellyel. A tisztviselői a saját házukban végezték a munkájukat. Leonardo Antonelli bíboros *paenitentiarius maior* 1805-ben létesített állandó székhelyet a hivatalnak. Innen hurcolták el a francia csapatok Párizsba a levéltár anyagát.²⁰ Hivatali utóda Michele di Pietro bíboros VII. Pius pápa jóváhagyásával 1818. április 1-jén adta ki a hivatal „szervezeti és működési” szabályzatát (*Regolamento per la Segreteria ed Archivio della Sagra Penitenzieria*). Az első állandó székhelye a hivatalnak a *Palazzo della Cancelleria* volt. Innen 1908-ban átkerült a *Palazzo del Sant'Offizio*-ba, ahonnan 1940 végén XII. Pius pápa átvittette a *via della Conciliazione*en lévő *Palazzo Convertendibe*, majd 1974-ben visszatért eredeti székhelyére a *Palazzo della Cancelleriába*.²¹ A hivatal levéltára azonban maradt a *Palazzo dei Convertendi* alagsorában.²² Ezt követően a Hivatal 1409–1890 közötti anyagát 1982. június 25-én a Vatikáni Titkos Levéltárban helyezték el kiegészítve a *Congregazione Reliquie e sante Indulgenze* anyagával.²³ Jelenleg a *Paenitentiaria Apostolica* három külön helyen őrzi a levéltárát: a Vatikáni Titkos Levéltárban, illetőleg a *Palazzo della Cancelleriában*. A Vatikáni Titkos levéltárban lévő anyag tudományos kutatása külön engedéllyel lehetséges.²⁴

¹⁵ Az 1811 és 1813 közötti korszakra vonatkozóan ld. REGOLI: *Occupazione Francese*. 139–169. pp.

¹⁶ A cél ezek alapján az lehet, hogy „tematikus áttekintést adjon a szerteágazóan hasznosítható anyagról” (ERDÉLYI: SPA I., 35. p.)

¹⁷ Mindkét oldal mind tökéletesebb megismerésére Filippo Tamburini mutatott jó példát. Fontosnak tartotta a hivatali működés jobb megismerését. Ezért is tartott a III. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszuson Rómában (1971. szeptember 29 – október 2.) 'Note diplomatiche alle „litterae” del cardinale peniteziere' címen előadást.

¹⁸ SCHMUGGE: *Suppliche*, 33–63. pp.

¹⁹ ÉRSZEGI: *Eredeti pápai oklevelek*, 197–201. pp. ÉRSZEGI: *Pápai oklevéladás*, 47–56. pp.

²⁰ Az 1811 és 1813 közötti korszakra vonatkozóan ld. REGOLI: *Occupazione Francese*, 139–169. pp.

²¹ SARACO: *Archivio storico*, 18. p. 9. jz.

²² SARACO: *Archivio storico*, 18. p. A polcokra rakott, de rendezetlen anyagra Filippo Tamburini hívta fel a figyelmet. Vö. ÉRSZEGI: *Curia*, 321–339. pp. RPG I. Einleitung XI.

²³ Az anyagban való kutatásomat Kada Lajos érsek készséges támogatása tette lehetővé 1987-től.

²⁴ SARACO: *Archivio storico*, 18. p.

A Hivatalba benyújtott kérvények hasonlóképpen készültek, mint a Kúria bármely más hivatalának címzettek. A pápai palota előtt szükséges írófelszerelésükkel ügyvédek (procuratores) voltak. A felek kérésére megfogalmazták a kérvényt. Az ügyvédek megbízásuk (procuratorium) szerint vagy csak megírják és benyújtják a kérvényt vagy pedig végigkísérik a útját a Hivatalban, sürgetik, s a kapott választ az illeték lerovása után az eredetit átveszik és közvetítik a megbízójuknak.²⁵ A kérvény a pápának (Sanctitati Vestre) szólt, többnyire 'kérvényezi' (supplicat), 'előterjeszti' (exponit) szavakkal kezdődik. A kérvénynek még nincs keltezése. Az csak akkor kerül rá, amikor az ügyvéd benyújtja a Kúriába. A benyújtást követően pedig a Hivatal rávezeti a pápai jóváhagyást (fiat). Amennyiben a kérelmező nem tartott rá igényt, hogy a Hivaltól eredeti válaszlevelet kapjon, megelégedhetett azzal, hogy a nevében készült kérvényt szignálva a jóváhagyással és keltezéssel visszakapja (supplicatio sola signatura), s így ugyanolyan érvényes dokumentum birtokába kerüljön, mintha 'eredeti' válaszlevelet kapott volna. Ezek a kérvények, mivel eredeti érvénnyel bírtak, többnyire a címzettek levéltáiraiban ráánkmaradtak.²⁶

A Hivatal élén természetesen a pápa áll, ezért hozzá szól a kérvény. A bűnbocsánat feladatait a főpenitenciárius bíboros látja el, akinek a helyettese a *regens*. A Hivatal vezetőinek a munkáját segítik azok a hivatalnokok (officiales), akik az ügyek előterjesztését, elintézését és formába öntését végzik. Az ügyhallgatók (auditores) hallgatták meg a felek előterjesztését,²⁷ amelyek részben szóban, részben azonban az ügyvédek (procuratores) által megfogalmazott kérvények útján kerültek eléjük. Előterjesztésükre a bíboros főpenitenciárius, illetve a *regens* döntött a kérés teljesítéséről.

A kérvényező kívánságának teljesítését a rendelkezésükre álló formulás-könyvek segítségével írásban formálták meg a fogalmazók (abbreviatores). Az oklevelek megfogalmazásához, a kancelláriai munkához használt formulás-könyvek szép számmal maradtak korunkra a középkorból.²⁸ Főleg a korai évszázadokban a hivatal által kiadott oklevelek tekintetében fontosak, hiszen ezek többnyire nem maradtak fenn sem eredetiben, sem pedig a Hivatal registromaiban.²⁹ A legrégebbi a Tommaso di Capua által 1234–1243 között összeállított formulás-könyv a legjelentősebb. Jelentőségét kiemeli az, hogy a szerző egyúttal egy *Ars dictaminis*nak is szerzője.³⁰ A formulás-könyv Tommaso di Eboli, azaz di Capua (†1239) bíboros *Summa penitentialis* művének függelékeként maradt ráánk.³¹ A mű már 1892 óta nyomtatásból ismert, publikálója Henry Charles Lea egy berlini antiquariustól vette, s jelenleg az amerikai Pennsylvania egyetemi könyvtárában található.³² További 13 formuláskönyv összeállítói közül ismert Ben-

²⁵ SALONEN: *Attività*, 68. p.

²⁶ SCHMUGGE: *Suppliche*, 34–35. pp.

²⁷ A pápai gyónatók (paenitentiarii minores) a 15. század derekától a hívek gyónását hallgatták meg a különböző pápai bazilikákban, illetve zarándokhelyeken. Ők a gyónásról, illetve feloldozásról dokumentumot (litterae ecclesiae) bocsátottak ki, melyek nem lettek iktatva. Ld. SCHMUGGE: *Suppliche*. 35–36. pp. és LOVISON: *Penitenzieri minori*, 121. p.

²⁸ PAGANO: *Formulari*, 23–32. pp.

²⁹ FRENZ – PAGANO, 159 §.

³⁰ PAGANO: *Formulari*. 25–27. p.

³¹ Incipiunt forme Romane Curie composite a magistro Thomassio bone memorie presbytero cardinali super casibus penitentie. PAGANO: *Formulari*, 25. p.

³² PAGANO: *Formulari*, 23. p.

tivegna dei Bentivegni ferences bíboros, akinek a műve Assisiben a városi könyvtárban található.³³ Hasonlóképpen neves szerző a Vatikáni Könyvtár őrizetében lévő, Gualterus de Argentina (azaz Walterus de Strassburgo) néven ismert Walter Murner von Munderkingen által 1382–1384 között összeállított munka.³⁴ Rajtuk kívül a Vatikáni Könyvtárban, a Vatikáni Titkos Levéltárban, Grazban, Tours-ban és Avignonban, valamint Bécsben és Londonban is található néhány példány a formuláskönyvekből.³⁵

Az elkészült szöveget letisztázták az írnokok (scriptores).³⁶ Hogy ki, melyik szöveget tisztázza, azt az írnokok közül választott vezetők (distributores) döntötték el. Munkájukat ellenőrizték (correctores). Az elvégzett munkát értékelték és annak arányában az illetéket megállapították (taxatores). Az elkészült művet hitelesítették a pecsételők (sigillatores). Végül az ügyvédek (procuratores) kezébe adják, akik a kérelmezőhöz juttatják az elkészült oklevelet.³⁷ Az oklevelet kibocsátása előtt iktatták, azaz registumba vezették.³⁸

Azon kérvények szövege, melyekre külön levélben adott választ a hivatal, iktatva lett, azaz bemásolták registumba a szöveget a döntéssel és keltezéssel együtt, s megőrizték a hivatalban, hogy az eredeti pótlására kiadható legyen hiteles másolata.³⁹ A hivatalból kibocsátott eredeti levélre minden esetben pecsét került. A pápa neve alatt Kancelláriából (Cancellaria Apostolica) vagy a Kamarából (Camera Apostolica) kibocsátott dokumentumokra selyem- vagy kenderzsineges ólompecsét (bulla) került. Ezeknek az okleveleknek a nevük is *bulla*. A pápák levelezését intéző Titkárság (Secreteria Apostolica) leveleit ún. halászcímszalagias pecséttel zárták le. Színes zsinóron függő viaszpecsét került a *Paenitentiaria Apostolica* hivatal okleveleire. Ez a viaszpecsét ovális alakú, az eredetileg természetes színű pecsétfészkekbe kerülő vörös viaszba nyomták a pecsétképet. A pecsét a Gyermekeket ölében tartó, trónon ülő Madonnát ábrázolja, s körirata: SIGILLVM OFFICII SACRE PENITENTIAE AP(OSTO)LICE.⁴⁰ A hivatal által kibocsátott hiteles másolatokat a közjegyzők készítették.⁴¹

Sajátos oklevélforma született a nyomtatás feltalálásával. A pápai követek (legati a latere) bíborosi rangban engedélyt kaptak, hogy a legátusi területükön búcsút hirdessenek és erről személyre szólóan búcsú-cédulát adjanak. A nyomtatott formulában üresen maradt a búcsút nyerő neve számára egy hely, amit kézírással töltöttek ki.⁴²

³³ PAGANO: *Formulari*, 27–29. p.

³⁴ MURNER – MEYER; PAGANO: *Formulari*, 29. p.

³⁵ PAGANO: *Formulari*, 24. p.

³⁶ FRENZ – PAGANO 126 §.

³⁷ SALONEN: *Attività*, 67–68. pp.

³⁸ FRENZ – PAGANO, 159 §.

³⁹ FRENZ – PAGANO, 159 §.

⁴⁰ SCHMUGGE: *Suppliche*, 36–37. pp.

⁴¹ SCHMUGGE: *Suppliche*, 44–45. pp.

⁴² SCHMUGGE: *Suppliche*, 39. A követek delegálhatták ezt a jogukat. Ilyen biztos (commissarius) volt pl. Vince bátai apát, aki a szentév és törökellenes kereszteshadjárat ügyében Magyarországra és Lengyelországba küldött Gaspar Golfi, Cagli (ma: Fano-Fossombrone-Cagli-Pergola) püspöke (1498–1503), pápai küldött felhatalmazásából 1500 körül kézzel írt búcsú-cédulát adott ki. (ÉRSZEGI: *Tolna*, 83–84. pp. 1/23. számú kép és FRAKNÓI: *Szentszék*, II. 257–264. pp.) Hasonlóképpen a kereszteshadjárat céljára Bakócz Tamás is bocsátott ki nyomtatott búcsú-cédulát. (MRH 54–55). A nyomtatott búcsú-cédulákról összefoglalóan: BORSA: *Búcsúnyomatványok*, 241–279. pp.

Egy meglehetősen rövid időszak alatt, az 1458 és 1464 között II. Pius pápasága idején mintegy 16 ezer ügyet intéztek a Hivatalban. Az ügyek javarészt az Egyházból való kiközösítések feloldozásáról szóltak, valamint a házasságok/eljegyzések ügyében, az egyházi törvények alóli felmentések (pl. a bűjt be nem tartása, gyóntatóválasztás), továbbá súlyos bűnök (pl. gyilkosság,⁴³ házassági és fogadalmi ügyek⁴⁴) szándékos elkövetése ügyében keletkeztek. Az ügyek javarészt lelkiismereti ügyekben születtek, azonban elsőrendű adatokat szolgáltatnak a korszak történelméhez.⁴⁵

Ebbe a hivatalba került Lázói János gyulafehérvári kanonok, telegdi főesperes. Korábbi pályafutásáról keveset tudunk. Negyven éves is elmúlt Lázói János, mire 1489-ben oklevélben feltűnik a neve. I. Mátyás király egyik diplomájának Sánkfalvi Antal pozsonyi prépostnak és rokonainak szolgálataik jutalmául címereslevelet adott.⁴⁶ Sánkfalvi Antalnak sokat köszönhetett a király.⁴⁷ Rokonai is fontos szolgálatokat tettek a királynak. Hős Tamás nevű rokon Moldvában István vajdával csatázott olyan hőiesen, ahogy a neve is mutatja. Sebeket kapott, többek között három nyíl sebesítette meg. Az érdemeik jutalmául tehát olyan oklevelet kaptak a királytól, amelyen címer is látható. A címerpajzson infula mutatja, hogy Sánkfalvi mint pozsonyi prépost a kiváltságolt prépostok mintájára infulát hordhatott. A címerpajzsban pedig az említett három nyilat tartó kart fedezhetjük fel. Rajtuk kívül a királyi kegyben részesülhettek a Hős családból még ketten, sőt sógoruk is, valamint Lázói János erdélyi főesperes és kanonok is.⁴⁸

Lázói János – sírköve alapján kikövetkeztetve – 1448-ban született. Nemzetközi híró lett azáltal, hogy 1483-ban a Szentföldön járt. Társai közül az egyik, Felix Faber a zarándoklatról szóló élménybeszámolóját közzétette.⁴⁹ Ő volt a zarándoklaton a *motor omnium*, tőle tudjuk, hogy Lázói János erdélyi főesperes tiszta magyar, németül egy szót sem tud, latinban és az olaszban rendkívül járatos, sőt egy szláv nyelvet is ismer. Nemes, művelt mivoltát, szónoki és matematikai tehetségét is említi. 35 évesen a zarándokcsapat legedzettebb tagjának bizonyult. Lépten-nyomon verselt. Epigrammákat rögtönzött, s ezeket Felix Faber feljegyezte.⁵⁰ A Sinai hegyen, mikor meglátogatták a Szent Katalin kolostort, a védőszent tiszteletére epigrammát rögtönzött, sikeresen megbirkóz-

⁴³ Példaként idézhető a Margit-legenda egy adata: „Mert mikoron valamely szülőknek hozzá látatlanságának miatta valamely gyermek meghal, igen nagy nehéz bűn és csak pápának hatalma oldozhatja meg...” (ÉRSZEGI: *Legendák*, 160. p.)

⁴⁴ Pl. amikor a törökök elfoglalták Otrantót 1480-ban és nyolcszázan vértanúságot szenvedtek (napjainkban avatták szentté őket), némelyek azonban életben maradtak, de török fogságba kerültek. Egy Margit nevű is elhurcoltak a törökök. Három év múltán Margit vőlegénye kérte, hogy mentse fel menyasszonyának tett házassági ígérete alól. ESCH: *Registri*, 84. p.

⁴⁵ A Hivatal anyagának történettudományi felhasználhatóságának élharcosa, Filipo Tamburini számtalan könyvben hívta fel a figyelmet a Hivatal anyagának történeti értékeire. Vö. RAFFAELI: *Ricerca storia*, 87–95. pp.

⁴⁶ MOL, DI 19599.; NAGY: *Lázói*, 208–209. pp.; „Én apostoli vagyok, ő azonban apostol”. Kiállítás a Szent-
szék és Magyarország ezeréves kapcsolatáról. Esztergom, Prímási Palota 1996. június 29. – október 8.
Szerk. Érszegi Géza. [Bp. 1996].

⁴⁷ FRAKNÓI: *Mátyás magyar diplomái*. 870–875. pp.; KUBINYI: *Diplomáciai érintkezések*, 109–110. pp.

⁴⁸ ÉRSZEGI: *Szentszék és Magyarország*, 76–77. pp.

⁴⁹ *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem edidit Cunradus Dietricus Hassler*. I–III. Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart II–IV. Stuttgart 1843–1849. Vö. ÉRSZEGI: *Romana urna*, 21–34. pp.

⁵⁰ ÉRSZEGI: *Romana urna*, 24. jz. 8. p.

va azzal a nehézséggel, amit az jelentett, hogy az epigrammába bele kellett foglalnia társai nevét is. Nem csekély lélekjelenlétről tett tanúbizonyságot akkor, amikor hazatértükben a tengeren viharba kerültek, s Lázói János nem késlekedett valamennyiük hő óhaját a Mindenható elé tárni versben. A vihar lecsendesedésével beköszöntött derűs idő ugyancsak versre ihlette; a nap szentjéhez, Szent Miklóshoz fordult december 6-án, hogy vegye védelmébe őket.⁵¹

Lázói korának egyik humanista központjában, Gyulafehérvárott élt és működött. A hatalmas egyházmegye egész Erdélyt magába foglalja. A több nyelven tudó, könnyen verselő Lázói mint telegdi főesperes a gyulafehérvári egyház szentszéki bíraskodásban helynök és ügyhallgató is volt.⁵² Püspöke Geréb László a legműveltebbek egyike. Mátyás király unokaöccse 1466-ban Ferrarában tanult. Hazatérte után 1475-ben lett erdélyi püspök.⁵³ Mikor Geréb László kalocsai érsek lett, helyébe Perényi Ferenc lépett, őt pedig a korszak egyik legműveltebb humanistája, az Itáliát járt Várdai Ferenc követte a püspöki székhely Gyulafehérvárott.⁵⁴ Tanult Rómában és Bolognában, dolgozott a királyi kancelláriában, majd váci püspök lett, utána 1514-ben elfoglalta az erdélyi püspöki széket. Igazi reneszánsz egyházfejedelem: művelt, de szigorú.⁵⁵ Udvarában jelentős humanisták éltek.⁵⁶

Ilyen környezet talán önmagában is magyarázatot adhat Lázói János olasz nyelvtudására. Nem csoda hát, hogy jelentős egyházi jövedelmeit is a gyulafehérvári székesegyház *porticus*át díszítő, Itáliát idéző reneszánsz kápolna kialakítására fordította. Mint telegdi főesperes, erdélyi kanonok, oltárjavadalmas, tekintélyes jövedelme lehetett. Maga a kápolna reneszánsz részletekben bővelkedett. A korabeli híres emberek címerei fában és kőbe faragottan díszítették a kápolnát. A címereken kívül epigrammák ékesítették a kápolna falait.⁵⁷ Mire elkészült a gazdagon díszített kápolna, új püspökök kapott Gyulafehérvár, a már említett Várdai Ferencet. Az itáliai tanulmányokat folytatott, jeles humanista főpap, reneszánsz kényúrként viselkedett. Elképzelhető, hogy az évtizedek óta Gyulafehérvárott élő és működő, mecénás kanonok, Lázói János maga is eljátszhatott a gondolattal: az általa régóta szolgált egyházmegye püspöke lehet.⁵⁸ A közel egy emberöltőt Gyulafehérvárott töltött főesperes nem kevés mecénási hajlamokkal azonban kellemetlenné válhatott püspöke számára.

⁵¹ Balogh Jolán szinte maradéktalanul összeszedte a zarándokúton keletkezett verseket, s szép képet rajzolt róla, mint mecénásról. (BALOGH: *Erdélyi renaissance*, 189–191 és *Mátyás király*, 330). Vö. ÉRSZEGI: *Romana urna*, 26–28. pp.

⁵² ...Iohannes de Lazo archidiaconus Thylegdiensis et canonicus ecclesie Albensis Transsilvane ac in officio vicarii eiusdem ecclesie iudex in spiritualibus et causarum auditor generaliter surrogatus etc... (1511. január 31. MOL, DI 99253. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Ed. Géresi Kálmán. Bp., 1885. III. 73–75.; BÓNIS: *Szentszéki regeszták*, no 4096.

⁵³ MATRICULA, 254, 366–367. pp., 430–431. pp.

⁵⁴ ÉRSZEGI: *Romana urna*, 26. p.

⁵⁵ MATRICULA, 171–172. pp., 256–257. pp.

⁵⁶ V. KOVÁCS: *Dózsa-háború*, 451–473.; ERNUSZT, *Wolphardus*; TONK: *Erdélyiek egyetemjárása*, 198–199. pp.; KELÉNYI: *Erasmus*, 89. p.

⁵⁷ BALOGH: *Erdélyi renaissance*, 189–191. pp.; BALOGH: *Mátyás király*, 330. p.

⁵⁸ Ilyen gondolatokkal kanonoktársai közül más is kacérkodott: Pelei Tamás, hogy vetélytársat láthatott Lázói Jánosban, azt Erasmus Adagiáihoz írt glosszáiban el is árulta. Erasmus egyik adagiumához: 'Cantor cantorem lividus odi' hozzáfűzi: '*Vicinus vicino aemulus ut mihi Iohannes Lazo*' (KELÉNYI: *Erasmus*).

Várdai Ferenc püspöksége harmadik esztendejében tehát szívesen megvált Lázói Jánostól, aki 1517-től Rómában a szentatya magyar gyóntatója lett. Lázói János itt sem feledkezett meg kápolnájáról, a pápától azt a kiváltságot kérte 1520-ban, hogy míg él, maga jelölhesse ki a kápolnája papját.⁵⁹ Az emiatt sértett püspök, Várdai hiába kereste igazát a Szentszéknél, a pápa a korábbi döntést hagyta jóvá. Várdairól köztudomású volt, nem volt elég a püspöki jövedelme. Kért kölcsön mindenkitől, s hozzányúlt minden pénzforráshoz, amihez hozzájuthatott. Lázói János pert indított a Szentszéken Hieronymus ascoli püspök, pápai ügyhallgató előtt amiatt, hogy püspöke rátette a kezét az elhunyt Jakab doktor, főesperes kegyes célokra hagyott 110 forintjára, Lázói Jánostól pedig egyháza más javadalmasai mintájára 220 forintot szedett be. A püspök kénytelen volt 1520-ban levélben mentegetőzni a pápánál. Ő a vagyont nem herdálta el, mind a székesegyházára fordította, hiszen nemrég a parasztfelkelés idején (1514-ben) megszenségtelenítették a székesegyházát, annak helyreállítására kellett fordítania a jövedelmeket, sőt hogy védje az országot még egyházi holmijait is kénytelen volt zálogba adni.⁶⁰ Kettejük párharcának végül Lázói János 1523-ban, illetve Várdai Ferenc 1524-ben bekövetkezett halála vetett véget.⁶¹

Lázói Jánost hirtelen érte a halál, pestisjárványnak esett áldozatul. Sírkövén egy reverendás, karinges, kezét a mellén egymásra tevő papi alak fekszik. Karinge felett mozetta, alján apró lángnyelveket formázó bojtokkal díszítve.⁶² A feje a mozetta kapucnijával fedett, s a kapucnit hihetően az alá felvett birétum formálja szögletessé. Feje egy hosszúkás, ugyancsak lángnyelveket formázó bojtokkal díszített párnán nyugszik. A fejétől jobbra és balra ugyanazt a címert faragták ki a párnára. Csücsköstalpú pajzsban balról benyúló félig nyitott tenyérben a hüvelykujjal a tenyérbe szorított három szétálló nyilat látunk.

A síremlék körirata:

IO(HANNES) LAZO ARCHIDI(ACONUS) TRANSSIL(VANIENSIS)
PANNO(NIUS) PENIT(ENTIARIUS) AP(OSTOLICUS) DVM ANN(UM)
AGERET LXXV OBIIT XVII AVG(USTI) M.D.XXIII.

Szép sírkövére sírvers került.⁶³

NATVM Q(UOD) GELIDVM VIDES AD ISTRV(M)
ROMANA TEGIER VIATOR VRNA
NON MIRABERE SI EXTIMABIS ILLVD
Q(UOD) ROMA EST PATRIA OMNIVM FVITQ(UE)⁶⁴

⁵⁹ V. KOVÁCS: *Lászlai*, 358–359. pp.

⁶⁰ MRH 503–505. pp.

⁶¹ Halála után maga a pápa, VII. Kelemen írt Várdainak, hogy a Lázói végrendeletében a Szent Péter Bazilika építésére hagyott pénznek legalább a harmadát küldje el, s a többit fordítsa Magyarország védelmére a török ellen. (MOL, DI 82653)

⁶² Voltaképpen az Alpoktól északra lévő káptalanok tagjainak a hideg ellen viselt bundája: *almucium*. (RIGHETTI: *Manuale*, I. 512–513. pp.).

⁶³ RÁKOS: *Roma*, 121. p.

Lázói János már halálának másnapján, augusztus 18-án el lett temetve a Monte Celion lévő, magyar pálosok lakta Santo Stefano Rotondóban.⁶⁵ Ki gondoskodott az eltemettetéséről, erről nem szólnak forrásaink, pedig halálának híre hamar elterjedt. Különösen gyorsan ért haza Magyarországra. Mondanom sem kell, a javadalma: a telegdi főesperesség sorsa izgatott szinte mindenkit.⁶⁶

Ami római működését illeti, első ízben 1517. március közepén találkozni vele a Paenitentieria Apostolica anyagában.⁶⁷ Megbízatása egyaránt kiterjedt nem magyarországi és magyarországi ügyek intézésére.⁶⁸ Ilyen magyarországi ügyben keletkezett iratok fenn is maradtak, mégpedig eredeti formában. A Hivatalhoz Cser Ferenc, a bácsi egyházmegyei Szalánkemén mezőváros papja kérvényt nyújtott be. Kérvényében leírja, hogy kiskorában az ágostonos remeték újlaki Szent Anna kolostorában tudtán kívül örökfogadalmat tett és az ágostonosok ruháját magára vette. Nagykorúságát elérve tiltakozott az akaratlanul tett fogadalma miatt, s amikor pappá lett szentelve alkalomadtán otthagya a kolostort és visszatért a világba, s mint világi pap szolgált tovább. Ám egyszerű, jogban járatlan ellenségei azt állították, hogy a Rendhez tartozik, s nem maradhat világi pap. Kérte a Hivataltól, hogy a Szentszéktől megfelelő orvoslást kapjon a problémájára. Rómában információt kértek az ügyről az ágostonos remetéktől, akik megerősítették: Cser Ferenc nem tartozik a Rendhez, világi papként szolgálhat és javadalmat szerezhet. A Hivatal állásfoglalását Lőrinc bíboros, főpenitenciárius Lázói János pápai gyóntatónak írt levelében összefoglalva az ügymenetet rábízta a gyóntatóra és az illetékes bácsi egyházmegye helynökére, hogy a Hivatal állásfoglalását tetessék közzé.⁶⁹ Lőrinc bíboros X. (Medici) Leó pápa pápasága első konzisztóriumán (1513. szeptember 29.) bíborossá kreált Laurentius Pucius.⁷⁰ A Hivatal által a főpenitenciárius nevében kibocsátott iratot a kérelmező, Cser Ferenc kapta kézbe (lator presentium). A kérvény beadása és a kész határozat kézhez vétele közötti út Lőrinc főpenitenciárius levelének a széléin, illetve hátoldalán követhető nyomon. Az előlapon az oklevél pecsétjének felüggesztéséhez szükséges felhajtáson (plica) jobb oldalt találjuk az írnok (scriptor) nevét. A közepén az ügy előterjesztője (referendarius). Az előlapon a felső szélén középen jelzik, hogy ellenőrzésre bemutatandó a főpenitenciárius helyettesének (regens). Az oklevél felhajtása alatt balra találjuk az oklevélnek kelteztét adó datarius, a sarokban a hó-

⁶⁴ ÉRSZEGI: *Romana urna*, 29. p.

⁶⁵ Az akkor Rómában tartózkodó Brodaries István írja az erdélyi püspöknek, Várdai Ferencnek: „Hodie sepelivimus d(ominum) Ioannem archidiaconum vestre do[m]inationis] reverendissime penitenciarium...” (MOL, DL 82611. LUKCSICS: *Levelek*, 223. p.).

⁶⁶ Az akkor Rómában tartózkodó Brodaries István az erdélyi püspöknek, Várdai Ferencnek írt levelét így folytatja: „Eius archidiaconatus ne ad manus alienas perveniret et ne inde successu temporis maiora aliqua incommoda et molestias vestra reverendissima d[omi]natio] habere posset, ago nunc apud pontificem, ut Emericus de Kalna bonus servitor una cum fratribus vestre dominationis reverendissime adipiscatur.” (MOL, DL 82611. LUKCSICS: *Levelek*, 223. p.).

⁶⁷ Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri, vol. 61.

⁶⁸ 1521-ben „...committitur Iohanni de Lazo sacre theologie professori domini pape penitenciarario ad presens in Romana curia residenti...” (Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri, vol. 68) szöveggel fordul elő a hivatali iratokban.

⁶⁹ Ld. Függelék no 1.

⁷⁰ Lorenzo Pucci a Sanctorum Quattuor Coronatorum bazilika címére lett bíboros pappá kreálva. 1524. július 24-én prenestei suburbicarius bíboros püspök lesz. 1531. szeptember 16-án halt meg. (Hierarchia III. 13–14).

nap nevét. A keltezésbe foglalják az aktuális pápa hiányára utaló adatot. Az adatra a keltezés hitele miatt szükség volt, ugyanakkor a határozat hitelét nem befolyásolta a pápa hiánya, mivel a főpenitenciárius tiszte a pápa halálával sem szűnik meg.⁷¹ A keltezést adó tisztviselő neve alatt van az illeték. A jobb és bal szélén található a megfogalmazást ellenőrző *corrector*. A hátapon a felső szélén középen találjuk az ügyvéd (*procurator*) nevét. A hátlap közepén a regisztrálás adatai találhatók.⁷²

A főpenitenciárius neve alatt kiadott határozatot Lázói János pápai gyóntató kapja kézhez, aki kihirdeti azt és a Hivatal egyik *clericusa* által közjegyzői oklevélben foglaltatva leírhatja az eljárás menetét és eredményét. A közjegyzői oklevél nemcsak a főpenitenciárius neve alatt kiadott határozat szövegét, hanem annak külalakját is leírja.⁷³ A közjegyző a kihirdetéshez, mivel maga is a Poitiers-i (Pictaviensis) egyházmegyébe tartozott, két egyházmegyéjébeli clericust hívott tanúul. A keltezés megszokott alapos-sággal készült. VI. Adorján pápa (1522–1523) megválasztásának éve adja a hivatalos dokumentum érvényességét. Ezért külön kifejezi a keltezés, hogy Hadrianus de Traiecto Szent János és Pál bíboros papja pápának lett választva, de nem tér ki arra, hogy pápaságának első évét még nem kezdte meg, hiszen nem lett még az adott időpontig megkoronázva. A pápát 1522. január 9-én távollétében választották meg, koronázására ezért csak augusztus 31-én került sor, mivel Tortosa (Castilia) püspökeként Károly király megbízásából Castilia és Leon (Spanyolország) kormányzója volt, s a megválasztott pápa csak augusztus végére ért Rómába.⁷⁴

Az ügyintézésnek az az olajozott módja, ami a Hivatal által kiadott dokumentumokból látszik, szinte feledtetni velünk, hogy Szalánkemén végveszélybe jutott. Ugyanis 1521. augusztus 29-én elesett Nándorfehérvár. A vár addig a környéket többé-kevésbé oltalmazta a török seregekkel szemben, de a vár ostromára készülő török sereg a környező településeket, többek között Szalánkemént július végén feldúlja, majd török őrség települ a városba.⁷⁵ A lakosság papja az a Cser Ferenc, aki kéri a felmentését a szerzetesi fogadalma alól, hogy világi papként folytathassa szolgálatát, a törökök megszállta városban, ámbar a Hivatal által kiadott határozatban nincs szó a rendkívüli körülményről. A rendkívüli körülményre mindössze az látszik utalni, hogy nem az illetékes *ordinariust* kéri a határozat végrehajtására. Az illetékes *ordinarius* voltaképpen a bács-kalocsai érsek lenne, azonban a kettős egyházmegye éppen vezetés nélkül van ezekben az években (1521–1522), csak 1523-ban lesz az 1526. augusztus 29-i Mohácsi csatában vértanúhalált Tomori Pál ferences szerzetes személyében az egyházmegye vezetője.⁷⁶ Ez indokolja, hogy az egyházmegye bácsi helynökének szólt az utasítás a penitenciárius, Lázói János mellett, hogy a határozat szerint járjanak el. A bácsi helynök székhelye a Nándorfehérvártól nem messze eső Bácsan van, s az itteni egyházi intézmények még

⁷¹ BÁNK: *Egyházi jog*, 57–58. p.

⁷² Az oklevél regesztáját Kóta Péter tette közzé (KÓTA: *Középkori oklevelek*, no 688). Példamutató alapos-sággal publikálta a regesztához az oklevél kiadásában szereplő tisztviselők nevét.

⁷³ Vö. Függelék no 2. (Litteras ... sigillo oblongo in cera rubea alba circumdata cum cordula rubei coloris – ut moris est – impendenti sigillatas.)

⁷⁴ *Hierarchia*, III. 18.

⁷⁵ A szerémi egyházmegye területén feküdt Szalánkemén; több más közeli településsel együtt a szerémi püspök birtoka (Vö. MRH no 114).

⁷⁶ *Hierarchia*, III. 172. p.

betöltik hivatalukkal járó kötelezettségüket.⁷⁷ A Duna bal partján épült megerősített hely, a túlsáton szemben lévő Újlakhoz, a délebbre található Szalánkeménhez képest védettebb helyzetben volt. Érthető módon, amikor a török veszély miatt a nándorfehérvári és szerémi püspök joghatósága megszűnt, Bácshoz csatolták a területet. Ennek az egyház-igazgatási lépésnek a nyoma kikövetkeztethető a *Paenitentiaria Apostolica* határozatából.

⁷⁷ 1521. szeptember 28-án Pekri Mihály kanonoktársát küldi Bácsról a nádorhoz, Báthory Istvánhoz György bácsi prépost. Lehet, hogy éppen ő az, aki helynöke a vidéknek, s akinek szól a főpenitenciárius utasítása (MOL, DL 25637).

Függelék

1.

Róma - 1522. február 25.

Lőrinc bíboros, főpenitenciárius megengedi a szalánkeméni (Zalukanin) születésű bácsi egyházmegyes Cser Ferenc ágostonrendi szerzetesnek, hogy a rendből kilépve mint világi pap működhesse és Lázói János telegdi főesperest, penitenciáriust és a bácsi püspöki helynököt, utasítja hogy ezen intézkedésének szerezzen érvényt.

E Eredeti, déli hártya. *Előlapján a felső szélén középen: videat eam dominus regens. Bal szélén középen: visis M. Jobb szélén: abiperatur. Bal alsó sarkában: Feb. Szöveg alatt balra: Iul de Puparoni sextibus alatta P. de Pamphiliis alatta N G LX archidiacono. A felhajtáson balra: L középen M. de Vulterris jobbra: A Pinellus. Hátlapján felső szélén középen: P de Citadinis. Középen P Renyon alatta: et Iul Cecius.*

Jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Vasvár-szombathelyi káptalan országos levéltára, Eccl. et fam. C - 50. (Fényképe: MOL DI 262490).

Á Lázói János pápai penitenciárius 1522. március 1-jei átirása.

Jelzete: Vasvár-szombathelyi káptalan magánlevéltára, Vegyes 35. (Fényképe: MOL, DI 279370).

Regesztája: Egyháztörténelmi emlékek I. 52–53., ahol Karácsonyi a Bachiensis-t pécsi egyházmegyére javítja.; Kóta, Középkori oklevelek no 688.

Laurentius miseratione divina tituli Sanctorum Quatuor Coronatorum presbyter cardinalis discretis viris Iohanni de Lazo archidiacono Thilegdiensi in ecclesia Albensi Transilvanensi sedis apostolice penitentiario ad presens in Romana curia residenti et vicario venerabilis in Christo patris Dei gratia episcopi Bachiensis in spritualibus salutem in Domino!

Sua nobis Franciscus Cher opidi Zalukanin presbyter Bachiensis diocesis lator presentium petitione monstravit, quod alias ipse minor annis existens suasionibus nonnullorum fratrum domum sancte Anne opidi⁷⁸ Wilak⁷⁹ dicte diocesis ordinis heremitarum Sancti Augustini intravit et habitum per fratres dicti ordinis gestari solitum suscepit et adhuc minor annis existens non intelligens, quid regularis professio importaret, professionem per eosdem fratres emitti solitam emisit regularem, quam adveniente sibi etate legitima nunquam ratam aut⁸⁰ gratam habuit, sed sepius ab ea reclamavit et in huiusmodi reclamatione persistens ad omnes etiam sacros et presbyteratus ordines promotus⁸¹ extitit et cum primum commode potuit captata oportunitate⁸² habitu regulari dimisso et seculari reassumpto domum ipsam exivit et ad seculum est reversus, in quo dies suos ut presbyter secularis finire intendit et in dictis

⁷⁸ oppidi Á

⁷⁹ Vilak Á

⁸⁰ nec Á

⁸¹ elhagyja Á

⁸² oportunitate Á

suis⁸³ ordinibus, in quibus post dimissionem habitus pluries ministravit⁸⁴ ministrare desiderat, ab aliquibus tamen simplicibus et iuris ignaris ac ipsius exponentis forsan emulis asseritur seu asseri posset ipsum propter premissa ordini huiusmodi astrictum esse et propterea in seculo remanere non posse, ad quorum ora obstruenda supplicavit humiliter dictus exponens sibi per sedem apostolicam oportuno remedio misericorditer provideri.

Nos igitur auctoritate sedis predictae,⁸⁵ cuius penitentie⁸⁶ curam gerimus, discretioni vestre et cuilibet vestrum committimus, quatenus si presentes littere⁸⁷ in Romana curia execute fuerint, vocato procuratore generali dicti ordinis in eadem curia residente alioquin priore dicte domus vobis canonice constiterit de assertis ipsum exponentem propter premissa ordini huiusmodi minime astrictum esse, sed eum premissis non obstantibus in seculo ut secularem presbyterum remanere ac in dictis suis ordinibus etiam in altaris ministerio ministrare et quecumque sibi in futurum canonice conferenda beneficia ecclesiastica cum cura et sine cura qualiacunque sint invicem tamen se compacentia recipere et retinere libere et licite posse alio sibi canonico non obstante nunciatis et declaretis.

Datum Rome apud Sanctum Petrum sub sigillo officii penitentie V Kal Martii anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo vicesimo secundo apostolica sede pastore carente.

2.

Róma – 1522. március 1.

Lázói János telegdi főesperes és társa átírja Lőrinc bíboros, főpenitenciárius 1522. február 25-én kelt oklevelét és az abban foglalt meghagyásnak eleget tesz. Az oklevelet közjegyző hitelesíti.

Eredeti, déli hártya 25,3 x 28,1 + 33,7, alján négy lyuk a pecsét befűzésére, a hátlapján ovális fém pecséttartó nyoma. Közjegyzői jegy kettős lépcső nyolcágú csillag az alsó lépcsőn: Io Boycean

Jelzete: Vasvár-szombathelyi káptalan levéltára, Vegyes 35. (Fényképe: MOL, DI 279370).

Regesztája: Kóta, Középkori oklevelek no 689.

Iohannes de Lazo archidiaconus Thilegdiensis in ecclesia Albensi Transilvanensi sedis apostolice penitentiarius ad presens in Romana curia residens iudex et executor una cum quodam alio nostro in hac parte collega cum illa clausula: quod cuilibet

⁸³ sacris hozzáteszi Á

⁸⁴ et hozzáteszi Á

⁸⁵ apostolice Á

⁸⁶ cuius penitentie]curam gerimus Á

⁸⁷ elhagyja Á

vestrum etc. a sede apostolica specialiter deputatus universis et singulis presentes litteras sive presens publicum processus instrumentum inspecturis, lecturis, visuris et audituris salutem in Domino et presentibus fidem indubiam adhibere!

Litteras reverendissimi in Christo patris et domini domini Laurentii miseratione divina tituli Sanctorum Quatuor Coronatorum presbyteri cardinalis sancte Romane ecclesie et sedis apostolice maioris penitentiarii eius vero sigillo oblongo in cera rubea alba circumdata cum cordula rubei coloris – ut moris est – impendenti sigillatas, sanas siquidem et integras non viciatas non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vicio et suspicione carentes – ut in eis prima facie apparebat – nobis per venerabilem virum Franciscum Cher presbyterum oppidi Zalukam Bachiensis diocesis latorem earundem litterarum et in eisdem litteris apostolicis principaliter nominatum coram notario publico et testibus infrascriptis presentatas nos cum ea – qua decuit – reverentia noveritis recepisse huiusmodi sub tenore:

Következik Lőrinc bíboros, főpenitenciarius Lázói János penitenciárushoz intézett 1522. február 25-én Rómában kelt levele, amelyben megengedi a szalánkeméni születésű bácsi egyházmegye Cser Ferenc ágostonrendi szerzetesnek, hogy a rendből kilépve mint világi pap működhessék és Lázói János telegdi főesperest, penitenciáriust és a bácsi püspöki helynököt, utasítja, hogy ezen intézkedésének szerezzen érvényt. (Ld. fentebb!).

Post quarum quidem premissarum litterarum sacre penitentie apostolice presentationem et receptionem nobis et quod – ut premittitur – factis fuimus per prefatum dominum Franciscum principalem in eisdem litteris apostolicis principaliter nominatum debita cum instantia requisiti, quatenus ad executionem dictarum litterarum apostolicarum et contentorum in eisdem iuxta⁸⁸ traditam seu directam per eas a sede apostolica nobis formam procedere dignaremur, nos igitur Iohannes de Lazo archidiaconus iudex et executor ac penitentiarius prefatus attendentes requisitionem huiusmodi fore iustam et rationi consonam volentesque litteras ipsas nobis in hac parte directas reverenter exequi – ut tenemur – et quia vocato prius et citato procuratore dicti ordinis in Romana curia residente per unum ex sedis apostolice cursoribus ad comparendum coram nobis – ut moris est – prout nobis mandabat, hora sibi assignata et videndum dictum Franciscum declarari et religioni ordinis heremitarum sancti Augustini non teneri et ipso procuratore ob eius contumaciam non comparente omnia et singula in preinsertis litteris apostolicis contenta per assertionem dicti domini Francisci principalis medio eius iuramento in manibus nostris prestito nobis constitit atque constat omnia et singula in eisdem preinsertis litteris apostolicis esse vera, idcirco auctoritate apostolica nobis commissa et qua fungimur in hac parte eundem dominum Franciscum coram nobis personaliter constitutum et id humiliter fieri petentem et postulantem ipsum propter premissa ordinis huiusmodi minime astrictum esse, sed eum premissis non obstantibus in seculo ut secularem presbyterum remanere ac in dictis suis ordinibus etiam in altaris ministerio ministrare et quecumque sibi in futurum canonice conferenda beneficia ecclesiastica cum cura et sine cura qualiacunque simul invicem tamen se compatiencia recipere et retinere libere et licite posse alio sibi canonico non obstante nunciavimus et declaravimus prout nunciamus et declaramus per presentes omniaque

⁸⁸ javítva E

alia et singula fecimus in premissis et circa premissa prout et quemadmodum a dicto maiori penitentiario habuimus in commissione atque mandatis.

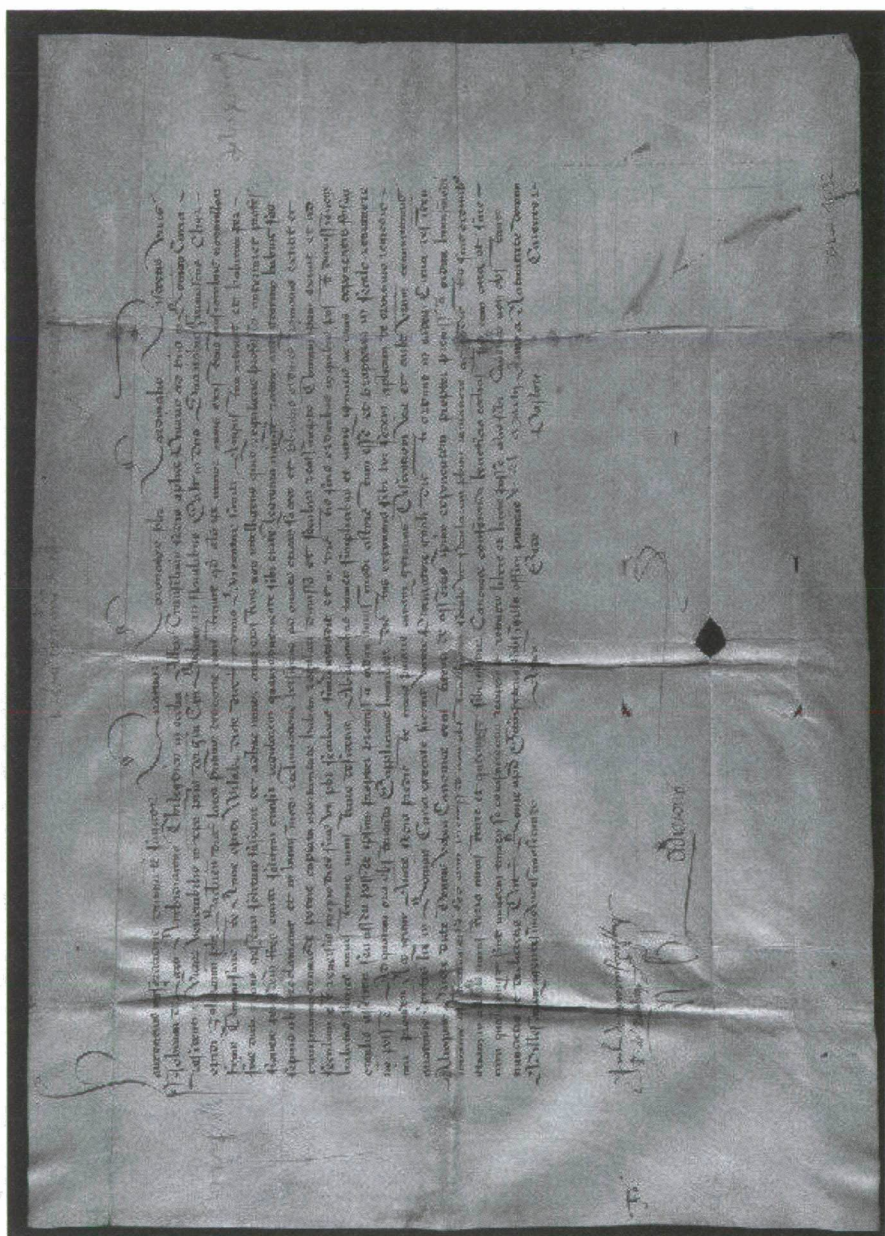
Que omnia et singula supradicta huncque nostrum processum vobis universis et singulis supradictis intimamus, insinuamus et notificamus ac ad vestram et cuiuslibet vestrum notitiam deducamus et deduci volumus per presentes.

In quorum omnium et suis⁸⁹ fidem et testimonium premissorum presentes litteras sive presens publicum processus instrumentum exinde fieri et per notarium publicum sacre penitentie apostolice clericum infra scriptum subscribi et publicari mandamus sigillique communis officii dominorum penitentiariorum iussimus et fecimus appensione corroborari.

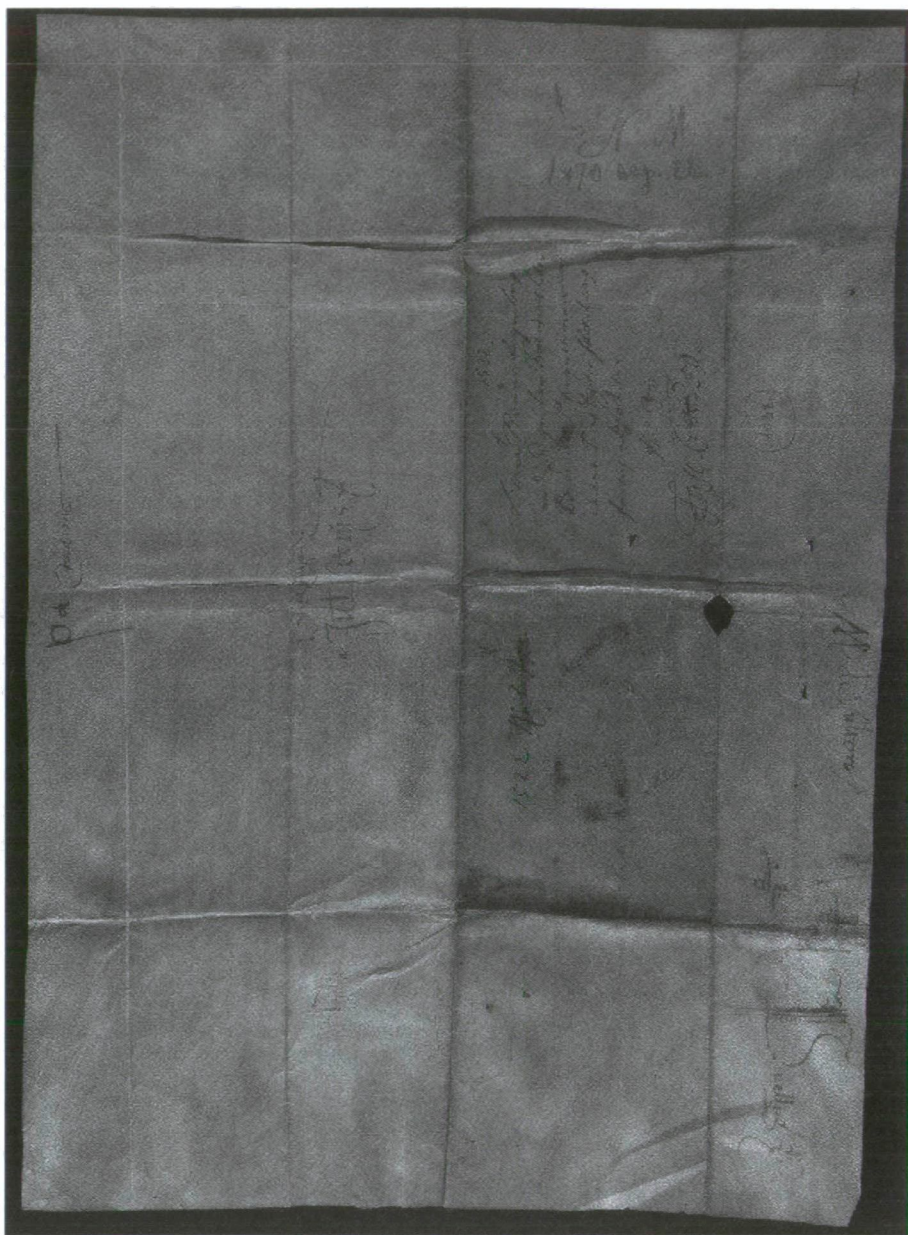
Datum et actum Rome in basilica principis apostolorum Sancti Petri sub anno a nativitate Domini millesimo quinquagesimo vigesimo secundo indictione decima, die vero prima mensis Martii sub anno electionis ad summi apostolatus apicem reverendissimi in Christo patris et domini domini Adriani tituli sancti Iohannis et Pauli Sancte Romane Ecclesie presbyteri cardinalis presentibus ibidem discretis viris Iacobo Gauhier et Iohanne Marilleh clericis Pictaviensis diocesis testibus ad premissa vocatis specialiter atque rogatis.

Et ego Iohannes Boycean clericus Pictaviensis diocesis auctoritate apostolica notarius ac sacre penitentie apostolice clericus, quia premissis omnibus et singulis una cum prenominatis testibus presens interfui, ideo hic me subscripsi et signavi in fidem omnium premissorum requisitus et rogatus.

⁸⁹ kihagyás E

1. Lőrinc főpenitenciárius levelének előlapja Lázói János penitenciáriusnak. (Róma, 1522. február 25.) – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Vasvár-szombathelyi káptalan országos levéltára, Eccl. et fam. C - 50. (Fényképe: MOL DI 262490).

2. Lőrinc főpenitenciárius levelének hátlapja Lázói János penitenciáriusnak. (Róma, 1522. február 25.) – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Vasvár-szombathelyi káptalan országos levéltára, Eccl. et fam. C - 50. (Fényképe: MOL DI 262490).

Bibliográfia

- Balogh, Erdélyi renaissance = Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943.
- Balogh, Mátyás király = Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985.
- Bónis, Szentszéki regeszták = Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. Jogtörténeti Tár 1/1. Szerk. Ruszoly József. Bp., 1997.
- Borsa, Búcsúnyomtatványok = Borsa Gedeon: A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960. 241–279.
- CIC = Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli II PP. II promulgatus. Libreria Editrice Vaticana 1983.
- Egyháztörténelmi emlékek = Bunyitay Vince., Rapaics Rajmund, Karácsonyi János: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 1902.
- Erdélyi, SPA I. = Erdélyi Gabriella: A Sacra Poenitentiaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. Levéltári Közlemények 74(2003). 33–57.
- Erdélyi, SPA II. = Erdélyi Gabriella: A Sacra Poenitentiaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. Levéltári Közlemények 76(2005) 63–103.
- Erdő, Szótár = Erdő Péter: Latin – magyar egyházjogi kisszótár. Studia theologica Budapestinensia. Bp. 1993.
- Ernusz, Wolphardus = Ernusz Johanna: Adrianus Wolphardus. Bp., 1939.
- Érszegi, Curia = Érszegi Géza: A Curia Romana középkori levéltárai. Levéltári Szemle 28 (1978) 2. sz. 321–339.
- Érszegi, Eredeti pápai oklevelek = Érszegi Géza: A XIII. és XIV. századi eredeti pápai oklevelek számbavétele. Levéltári Közlemények 61 (1990) 1–2. sz. 197–201.
- Érszegi, Legendák = Árpád-kori legendák és Intelmek. (A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Fordította: Csóka J. Gáspár, Érszegi Géza, Kurcz Ágnes, Szabó Flóris.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1983¹, 1987².
- Érszegi, Pápai oklevéladás = Érszegi Géza: Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv Annales historiae ecclesiae Hungaricae I. Kumorovitz Lajos Bernát emlékére. (Szerk. Bertényi Iván, Dóka Klára.) Bp. 1994. 47–56.
- Érszegi, Pápai oklevelek = Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199–1417). Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat) Bp. 1989.
- Érszegi, Romana urna = „Romana urna tegier”. In: L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento”. Atti del’XI Convegno italo-ungherese. Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 9–11 novembre 1998 a cura di Sante Graciotti e Amadeo di Francesco. Roma, 2001. 21–34.
- Érszegi, Szentszék és Magyarország = „Én apostoli vagyok, ő azonban apostol”. Kiállítás a Szentszék és Magyarország ezeréves kapcsolatáról. Esztergom, Prímási Palota 1996. június 29. – október 8. Szerk. Érszegi Géza. [Bp. 1996].
- Érszegi, Tolna = Érszegi Géza: A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. (Szerk. K. Balog János.) Szekszárd, 1978. 9–97.
- Esch, Registri = Arnold Esch: I registri antichi della Penitenzieria Apostolica come fonte della storia sociale ed economica del XV secolo. In: Penitenzieria Apostolica 73–85.
- Fraknói, Mátyás diplomatai = Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomatai. Szántai Mihály, Kalmancsai Domokos, Sankfalvi Antal. Hatodik közlemény. Századok 32(1898). 865–875.
- Fraknói, Szentszék = Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal. A Konstanzi Zsinattól a Mohácsi vészig. II. Bp. 1902.
- Frenz-Pagano = Thomas Frenz: I documenti pontifici nel medioevo e nell’età moderna. Seconda edizione italiana a cura di Sergio Pagano. Città del Vaticano 1998.
- Häresie und Luthertum = Häresie und Luthertum. Quellen aus dem Archiv der Pönitentiarie in Rom (15. und 16. Jahrhundert). Hrsg. von Filippo Tamburini und Ludwig Schmugge. In: Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte. Hrsg. im Auftrag der Görres-Gesellschaft von Laetitia Boehm, Klaus Ganzer, Hermann Nehlsen, Hugo Ott, Ludwig Schmugge. Neue Folge, Heft 19. Paderborn – München – Wien – Zürich 2000.
- Hierarchia = Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum Pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum ... perducta e documenta tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel ... Monasterii, 1913–<2002>.
- Kelényi, Erasmus = Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 9 (1939). Bp. 1940.

- Kóta, Középkori oklevelek = Kóta Péter: Középkori oklevelek a Vas megyei levéltárakban. Szombathely, 1997.
- Kubinyi, Diplomáciai érintkezések = Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között. METEM könyvek 22. Bp. 1999. 107–121.
- Lovison, Penitenziari minori = Filippo Lovison B.: La serie dei penitenziari minori tra XVI e XIX secolo. In: *Penitenzieria Apostolica* 121–137.
- Lukcsics, Diplomata = Lukcsics Pál: *Diplomata pontificum saec. XV. 1417–1455. I–II. Bp. 1931–1938.*
- Lukcsics, Levelek = Lukcsics Pál: XVI. századbeli magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zseléi levéltárból. *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930). 221–227.
- Matricula = *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221–1864. Editionem curavit Andreas Veress. Monumenta Hungariae Italica III. Bp. 1941.*
- MOL = Magyar Országos Levéltár
- MRH = *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici – Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs, II. Fontes – Quellenpublikationen 12). Bp. 1979.*
- Murner-Meyer = Walter Murner: *Die Pönitentiarie-Formularsammlung des Walter Murner von Strassburg. Beitrag zur Geschichte und Diplomatik der päpstlichen Pönitentiarie im 14. Jahrhundert. Ed. Matthäus Meyer. Spicilegium Friburgense 25. Freiburg, 1979.*
- Nagy, Lázói = Nagy Gyula: Lázói János címere. *Turul* 8(1890) 208–209.
- Pagano, Formulari = Sergio Pagano: *Formulari di suppliche e di lettere della Penitenzieria Apostolica anteriori al secolo XV. In: Penitenzieria Apostolica* 23–32.
- Penitenzieria Apostolica = *La Penitenzieria Apostolica e il suo archivio. Atti della giornata di studio. Roma Palazzo della Cancelleria, 18 novembre 2011 a cura di Alessandro Saraco. Città del Vaticano 2012.*
- Raffaelli, Ricerca storica = Marina Raffaelli: *Archivi ecclesiastici e ricerca storica. L'esempio della Penitenzieria Apostolica. In: Penitenzieria Apostolica* 87–95.
- Rákós, Roma = Rákós Raimondo Biagio, *Roma patria di tutti. Roma 1972.*
- Regoli, Occupazione Francese = *I fondi della Penitenzieria Apostolica relativi all'occupazione Francese di Roma. In: Penitenzieria Apostolica* 139–169.
- RG = Érszegi Géza: *Repertorium Germanicum. VIII/1-2. k. Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Beginn des Schismas bis zur Reformation. Hrsg.: Deutschen Historischen Institut in Rom. Achter Band Pius II. 1458–1464. 1. Teil: Text. Bearbeitet Dieter Brosius und Ulrich Scheschekewitz. Für den Druck eingerichtet von Karl Borchardt. Tübingen, 1993. Levéltári Közlemények 66 (1995) 253–254. (Ismertetés.)*
- Righetti, Manuale = Mario Righetti: *Manuale di storia liturgica. Roma 1950².*
- RPG = 1. Bd.: Eugen IV. 1431–1447. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Paolo Ostinelli und Hans Braun, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XXV u. 166 S.) 2. Bd.: Nikolaus V. 1447–1455. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Krystyna Bukowska und Alessandra Mosciatti, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XXXI u. 364 S.) 3. Bd.: Calixt III. 1455–1458. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Wolfgang Müller, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XXIII u. 354 S.) 4. Bd.: Pius II. 1458–1464. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Patrick Hersperger und Béatrice Wiggerhauser, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XXXVI u. 534 S.) 5. Bd.: Paul II. 1464–1471. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Peter Clarke, Alessandra Mosciatti und Wolfgang P. Müller, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XXIX u. 818 S.) 6. Bd.: Sixtus IV. 1471–1484. Text bearb. von Ludwig Schmutge mit Michael Marsch und Alessandra Mosciatti, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (XLIV u. 1416 S.) 7. Bd.: Innozenz VIII. 1484–1492. Text bearb. von Ludwig Schmutge unter Mitarbeit von Alessandra Mosciatti und Wolfgang Müller, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (2 Bde., XXXIV u. 1027 S.) Tübingen 1998–2008. 8. Bd.: Alexander VI. 1492–1503. Text bearb. von Ludwig Schmutge unter Mitarbeit von Alessandra Mosciatti, Indices bearb. von Hildegard Schneider-Schmutge und Ludwig Schmutge (2 Bde., XXXVIII u. 814 S.; 417 S.) Berlin–Boston 2012.
- Salonen, Attività = Kirsi Salonen: *L'attività della Penitenzieria Apostolica durante il pontificato di Pio II (1458–1464). In: Penitenzieria Apostolica* 63–72.

- Saraco, Archivio storico = Alessandro Saraco: L'archivio storico della Penitenzieria Apostolica. Origini, evoluzione, consistenza. In: Penitenzieria Apostolica. 15–21.
- Schmugge, Suppliche = Ludwig Schmugge: Le suppliche nell'Archivio della Penitenzieria Apostolica e le fonti „in partibus”. In: Penitenzieria Apostolica 33–63.
- Tamburini, Santi e peccatori = Filippo Tamburini: Santi e Peccatori. Confessioni e suppliche dai Registri della Penitenzieria dell'archivio Segreto Vaticano (1451–1586). Presentazione di Attilio Agnoletto. In: „Il Sestante” Testi e fonti di storia religiosa. Collana diretta da Attilio Agnoletto. Milano 1995.
- Tonk, Erdélyiek egyetemjárása = Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 198–199.
- V. Kovács, Dózsa-háború = V. Kovács Sándor: A Dózsa-háború humanista eposza. Irodalomtörténeti Közlemények. 1959. 451–473.
- V. Kovács, Lászlai = V. Kovács, Sándor, A humanista Lászlai János. Filológiai Közlöny. 17 (1971) 358–359.

FÁBIÁN GYÖRGY

Önkormányzati választások Szegeden 1990 – 2010

A demokratikus átalakulás kulcskérdése volt a helyi hatalmi viszonyok átalakítása, az önkormányzatiság megteremtése. Ezért az önkormányzati törvény megalkotása és az első önkormányzati választás a rendszerváltás kiemelkedően fontos állomásai voltak. Az önkormányzati és választási törvények vitája (1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról és az 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról) volt „a parlamenti ciklus első szakaszának legjelentősebb rendszerformáló törvényalkotása”.¹ A demokráciaelmélet konvencionális megállapítása, hogy a helyi társadalomnak önmagát kell kormányoznia, azaz a helyi hatalomnak, a „negyedik hatalmi ágnak” demokratikus tartalommal, a helyi társadalom általi felhatalmazással kell rendelkeznie. A demokratikus legitimitást pedig csak a helyi, önkormányzati választás biztosíthatja, amely fair, átlátható versengést biztosító játékszabályok alapján történik.

A helyi választásokat a nemzetközi szakirodalom a másodlagos (second order) választások közé sorolja, melyek célja nem a politika bináris kódjának (hatalom-ellenzék) eldöntése, és tétje nem az egész országot, hanem egy helyi közösséget érintő. Ez a megkülönböztetés jogos, két különböző választásról van szó. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a helyi választások kevésbé fontosak, az állampolgárok életét kevésbé befolyásoló döntésekről szólnak. Éppen ezért az önkormányzati intézményi struktúra, az önkormányzati választás rendszere, jogi kerete döntően befolyásolja az egész társadalom későbbi fejlődését, a demokrácia működését.

Az önkormányzati választási rendszer kialakítására kevés idő állt rendelkezésre, mert a tanácsok mandátuma 1990. június 8-án lejárt, ezért a választást minél hamarabb meg kellett tartani. Az idő szűkössége mellett a koncepcionális ellentétek miatti éles viták jellemezték az 1990. évi LXIV. törvény elfogadását. A fő vitapont a pártpolitikai jelleg megjelenítése vagy háttérbe szorítása és ennek megfelelően kétféle intézményi, jogi keret összeállítása volt.² Végül kompromisszum eredményeképpen született meg

¹ RIPP ZOLTÁN: *Az önkormányzati rendszer születése és az első választások 1990-ben*. 3. p. Az önkormányzatiság 20 éve. A Politikatörténeti Alapítvány konferenciája, 2010. szeptember 22.

² A kérdésről részletesen lásd SZOBOSZLAI GYÖRGY: *Az 1990. évi önkormányzati választások politikuma. Változások a politikai erőviszonyokban*. In BÖHM ANTAL – SZOBOSZLAI GYÖRGY (szerk.): *Önkormányzati választások 1990*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 1992. 11–32. p.

az első önkormányzati választási törvény. Ez háromféle választókerületi és választási rendszerre osztotta a településeket. Szeged a tízezer feletti lakossal rendelkező kategóriába tartozóként, vegyes rendszerben választhatta meg önkormányzati képviselőit. A kétszavazatos rendszerben a pártlistára és az egyéni választókerületi jelöltekre külön lehetett voksolni. A választás kétfordulós, amennyiben az első forduló érvénytelen vagy eredménytelen volt. A törvény 40%-os érvényességi küszöböt állapított meg az első fordulóban, a másodikban már ilyen küszöböt nem írt elő. Az egyéni választókerületek első fordulójában 25%-os részvétel volt az érvényességi küszöb. Listát az a jelölő szervezet indíthatott, amely az egyéni kerületek legalább egynegyedében tudott jelöltet állítani. Az egyéni jelöltek indulásához a választójogosultak 1%-ának ajánlását kellett megszerezni. A listás mandátumok elosztása a d'Hondt legmagasabb átlag formula alapján történt. Az önkormányzati választási rendszer neuralgikus pontja volt, hogy a tízezernél népesebb városok polgármestereit nem közvetlenül, hanem közvetetten választották. A választók voksuk leadásánál a polgármesterjelöltekről nem tudtak közvetlenül véleményt mondani, a polgármester személye a pártalkuk következtében dőlt el. Ez egyébként a választói aktivitást is negatívan befolyásolta.

Az 1990. évi választás

A demokrácia intézményrendszerének létrehozásában döntő szerepet játszó első választást alapító választásnak (founding election) nevezi a szakirodalom. Az 1990. évi önkormányzati választást a helyi rendszerváltás, a helyi hatalmi viszonyok szempontjából joggal nevezhetjük alapító választásnak. „Már 1990 nyarán megfogalmazódott, hogy a rendszerváltás csak az őszi önkormányzati választással lesz teljes, vagy: ezzel a választással tesszük fel a pontot az „i”re.”³ Az alapító helyi választás első fordulója 1990. szeptember 30-án, a második október 14-én zajlott le. Szegeden 53 fős képviselőtestületet választottak. Ez az ország negyedik legnagyobb képviselőtestülete volt. A képviselők közül 27 egyéni választókerületben, 26 pedig listán került megválasztásra, tehát fele-fele arányban oszlottak meg az egyéni és listás mandátumok. A listaállításhoz Szegeden legalább 6 egyéni jelölt indítására volt szükség. Az első fordulóban 207 jelölt indult, a körzetenkénti átlag 7,6, 4-13 közötti szóródással. Érdekeség, hogy az első fordulóban 22%-uk, a másodikban 29%-uk az ajánláshoz szükséges 1%-ot sem kapta meg.⁴ A nagyvárosi jellegnek megfelelően a pártelvűség már a jelöltállításnál megmutatkozott. A jelöltek közül 131 pártszínekben indult, 41 társadalmi szervezetet képviselt, 35 pedig független volt. Listát 14 jelölőszervezet tudott állítani, ebből 10 pártlista, 4 társadalmi szervezeté volt.

³ BÖHM ANTAL: *Az önkormányzati választások a parlamenti választások tükrében*. In: Böhm Antal (szerk.): *A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002*. MTA Politikai tudományok Intézete, 2006. 11–18. p.

⁴ Az adatokat közli KOVÁCS LÁSZLÓ – LÖFFLER TIBOR: *Önkormányzati választások Szegeden – 1990*. In: Kovács Ernő (szerk.): *Tanulmányok a Politikatudomány Köréből*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eger, 1993. 81–101. pp.

„A helyhatósági választások kampányát a múlttal való szembefordulás jellemezte.”⁵ A kampányidőszak rövidege és a helyi választás politikai jelentőségét az országosnál kevésbé fontosnak tartó pártok miatt a kampány intenzitása nem érte el a parlamenti választását. A kampány Szegeden is elsősorban párt- és nem jelöltcentrikus volt. Az ideológiai-politikai frontvonal itt is a kormánypártok (MDF, KDNP, FKgP) és a liberális pártok (SZDSZ, Fidesz) között húzódtott.⁶ A város különösen negatív állampárti tradíciói következtében a régi rendszerhez köthető pártok teljesen háttérbe szorultak, annak ellenére, hogy a város a rendszerváltásban jelentős részt vállaló reformkörü mozgalom létrehozásában és működésében meghatározó szerepet játszott. A választási szövetséggöttek helyi sajátossága volt, hogy az FKgP külön jelöltekkel (13) és listával indult, a két liberális párt különleges viszonyát pedig az jelzi, hogy szövetségesek is voltak, meg nem is. 8 közös egyéni jelöltjük volt, 7-7 körzetben nem indultak egymás ellen, és önálló listával rendelkeztek. A választói aktivitás az országos trendet követő, lényegesen alacsonyabb, mint a parlamenti választáson. Az egyéni választókerületi választáson 25,56%, a listáson 26,21% volt a két forduló összevont részvételi aránya Szegeden. A legalacsonyabb részvétel 14,6%, a legmagasabb pedig 40,6% volt. A 162 tízezer lakos feletti, kétszavazatos vegyes rendszert használó önkormányzat választásán 30,88% volt az összevont részvételi arány, vagyis Szegeden az átlagosnál 4-5%-kal kevesebben vettek részt az önkormányzati választáson. A tavaszi parlamenti választáshoz képest a városban a választási aktivitás közel 40%-kal esett vissza.

A választás első fordulója mindössze egy egyéni választókerületben volt érvényes és eredményes, a többiben és a listás választáson is második fordulót kellett tartani. Egyéni képviselőnek 25 pártjelöltet és 2 függetlent választottak meg, és 6 lista jutott mandátumhoz, mindegyik pártlista. A választást tehát egyértelműen a pártok uralták. Eredményeiket országos tendenciák és helyi sajátosságok együtt határozták meg. A kormánypártok 23 (11 egyéni, 12 listás), az SZDSZ-Fidesz ellenzéki szövetség 23 (12 egyéni, 11 listás) helyet szerzett, a Vállalkozók Pártja 2 egyéni, az MSZP 2 listás, az MSZMP 1 listás helyhez jutott, 2 képviselő pedig függetlenként győzött. Összességében tehát „szoros” küzdelemben kialakult ellenzéki győzelemről beszélhetünk.⁷ Az ellenzéki előretérés országos tendencia, mértéke azonban Szegeden a parlamenti választáshoz képest nagy volt. Tavasszal ugyanis Szegeden az MDF tarolt egyéniben és listán is, most viszont szövetségeseivel együtt jelentős mértékű vereséget szenvedett. Így kiegyenlítődött a kormány és ellenzék támogatottsága. (Az MDF listájára a parlamenti választáson 54,55%, az önkormányzatban az MDF-KDNP közös listájára 38,82% szavazott. Egyéni képviselőik 45,43%-ot szedtek össze, míg a liberális blokk listájára a választók 41,8%-a, jelöltjeire 42,9%-a adta a voksát.)⁸ A tavaszi voksok mennyiségét 100%-nak véve az

⁵ TANÁCS ISTVÁN: *Ön Kormányzó?* T-Twins Kiadó, Budapest, 1993. 7. p.

⁶ Megjegyzendő, hogy Szegeden elsősorban személyi okok miatt az FKgP elképzelhetőbbnek tartotta a liberális pártokkal való megegyezést, polgármesterjelöltjük támogatását, mint az MDF-fel való együttműködést. BENKŐ PÉTER: *Hogyan nő ki a tulipános sásfészekből egy virágzó narancsli?* *Helyhatósági választások Csongrád megyében.* In: Böhm Antal–Szoboszlai György (szerk.): i. m. 51–67. pp.

⁷ KOVÁCS – LÖFFLER: i. m. 94. p.

⁸ BÖHM ANTAL – SZOBOSZLAJ GYÖRGY (szerk.): *Önkormányzati választások 1990.* MTA Politikai Tudományok Intézete, 1992. 409–410. pp.

MDF-KDNP74,3%-ot, az SZDSZ 68,4%-ot veszített, a Fidesz viszont 70,4%-ot nyert.⁹ A szegedi eredmény tehát mindkét nagy rendszerváltó párt számára vereségét hozott, a liberális ellenzéki oldalon pedig a Fidesz fölényét, nagyarányú győzelmét mutatta. A Fidesz nagyvárosi előretörése országos tendencia volt, mértékéhez, és az SZDSZ gyengébb szerepléséhez azonban helyi sajátosságok is hozzájárultak. (A Fidesz listára tavasszal a választópolgárok 6,08, ősszel 30,22%-a szavazott.) Ezek közül az egyik kétségtelenül az volt, hogy nem állítottak önálló polgármester-jelöltet, hanem Lippai Pált, a Fidesz jelöltjét támogatták. A képviselőtestületben kialakult 23-23 fős egyensúly konszenzusos működésre predesztinált, és a többi 7 képviselő magatartása döntő tényezővé vált. Kezdetben ez a konszenzus működött is, így polgármesterré Lippai Pált, a Fidesz és az SZDSZ közös jelöltjét választották, alpolgármesterek pedig Ványai Éva (MDF) és Tühegyi József (SZDSZ) lettek. A pozíciók elosztásában működő konszenzus azonban az önkormányzat későbbi működésben már kevésbé, vagy egyáltalán nem érvényesült, a politikai-személyi ellentétek sokszor felülírták a konszenzuskényszert, a város irányítása sokszor nehézségekbe ütközött.

Az 1994. évi választás

Az 1990. évi önkormányzati választási törvény csupán egy alkalomra készült, így reformja az első választás és az önkormányzati működés tapasztalatai alapján napirendre került. Az első ciklusban inkább az önkormányzati törvényt érintették a reformelképzelések, az új MSZP-SZDSZ kormány megalakulása után viszont az önkormányzati választási törvény került előtérbe, melynek reformját a kormányprogram is tartalmazta.¹⁰ Az 1990. évi konszenzusos önkormányzati választási törvény reformja kérdésében nem sikerült megegyezést létrehozni kormány és ellenzék között. Az ellenzék lényegében a régi rendszert akarta fenntartani, a parlamenti többség a kétharmad birtokában így 1989 óta először konszenzus nélkül fogadott el alkotmánymódosítást és választójogi novellát.¹¹ A változtatás lényeges pontjai: a kétszavazatos, vegyes rendszer megszüntetése, az egyfordulós választásra való áttérés, az érvényességi és eredményességi küszöb eltörlése, az ajánlószelvény helyett ajánlóív beléptetése, az ajánlásoknak az egyéni jelölteknel 3%-ra történő emelése, a mandátumelosztási formula d' Hondt-ról módosított Sainte-Laguë-re változtatása,¹² a tízezer lakos feletti településeken a közvetlen polgármester-választás bevezetése. Mindezek következtében megszűnt a listás választás, a kompenzációs listáról az egyéni vesztes jelöltek töredékszavazatainak függvényében lehetett megszerezni a mandátumokat. A képviselő helyek 60%-át az egyéni kerületekben, 40%-át a kompenzációs listáról osztották el. Ez a változtatás az arányosítást szolgálta, viszont azt

⁹ KOVÁCS-LÖFFLER: i.m. 95. p.

¹⁰ KUKORELLI ISTVÁN: *Az önkormányzati választójogi novella (1994: LXII. tv.) és az önkormányzati választások (1994. december 11.)* In: Kukorelli István: *Az alkotmányozás évtizede. Közjogi, politikai tanulmányok, parlamenti jegyzetek.* Korona Kiadó, Budapest, 1995. 263–286. pp.

¹¹ KUKORELLI ISTVÁN: i. m. 269. p.

¹² A d' Hondt az 1-2-3-4-5... osztósorozatot, a módosított Sainte-Laguë ebben az esetben az 1,5-3-5... osztósorozatot használja.

jelentette, hogy pártokra közvetlenül nem, csak az egyéni jelölteken keresztül lehetett voksolni.

A választás rendszere mellett a politikai kontextus országosan és helyileg is jelentős mértékben megváltozott. A konzervatív kormánykoalíció meggyengült, az MSZP utód-párti jellege háttérbe szorult, kikerült a karanténból. Az ellenzéki lét, a konzervatív koalícióval való küzdelem közelebb hozta egymáshoz az MSZP-t és az SZDSZ-t. A Fidesz, szakítva az SZDSZ-szel, liberális múltjával, elindult jobbra. Szegeden a liberális város-irányítás kudarcai már az időközi önkormányzati képviselőválasztásokon éreztették hatásukat, kettőt a szocialisták, egyet a konzervatívok nyertek. A képviselőtestületben a függetlenek az MSZP-hez közeledtek

Szegeden a képviselőtestület létszáma is csökkent, 43-ra. A 26 egyéni képviselő mellé 17 kerülhetett a kompenzációs listáról. A választási rendszer megváltoztatása, a polgármester közvetlen megválasztása és az előző ciklus politikai átrendeződése átalakította a városi választás feltételeit, a szövetségekötési stratégiákat. A polgármesteri tisztségre az MSZP és az SZDSZ közös jelöltet indított, Szalay István személyében. Az ellenzék az MDF, KDNP, Fidesz közös jelöltjeként Ványai Évát indította. Rajtuk kívül egy civil szerveződés, a Polgárosuló Szegedért Egyesület jelöltje és 2 független is elindult a polgármesteri székért. A decemberi 11-i választáson Szegeden nem érvényesült a másodlagos választások általános trendje, hogy az ellenzék eredményesebben szerepel rajta, mint a parlamenti voksoláson. A megyeszékhelyek közül egyedül itt győzött az MSZP-SZDSZ jelöltje. A képviselőválasztáson 147 jelölt indult, 60-nal kevesebb, mint 1990-ben. Ez részben az egyfordulós rendszernek köszönhető. Több közös jelölt is indult, mint a kétfordulós vegyes rendszerben. (Az MSZP és az SZDSZ jelöltjei közül 10 a közös jelöltek száma, ebből 6 a két párté, a Fidesz-MDF-KDNP minden jelöltje közös volt.) Figyelemre méltó, hogy az egységes civil szervezetként induló Polgárosuló Szegedért Egyesület 23 körzetben tudott jelöltet állítani. 17 független képviselő is indult (igaz közülük 4 az MSZP listáján szerepelt). A listák száma megfelelőddött 1990-hez képest, 7 kompenzációs listát tudtak állítani. A kampány „talán az országosnál is visszafogottabb volt, s mindenképpen nyugodtabb, mérsékeltabb, tisztább (botrány nélküli), mint amilyen a tavaszi, vagy az 1990-es”.¹³ A választói aktivitás lényegében az 1990-est ismételte meg, 27,6%-kal. Ez a legalacsonyabbak közé tartozott 1994-ben, a tízezer lakos feletti települések átlaga 36,2% volt.

A város polgármestere Szalay István lett 38,5%-os szavazataránnyal. A MSZP és az SZDSZ egyéni jelöltjeire esett a voksok 42,2%-a. A jobboldali pártszövetségnek 30,5%, az FKgP jelöltjeinek pedig 4,7% jutott. A Polgárosuló Szegedért Egyesület több mint ötezer szavazattal a voksok 15,2%-át szerezte meg.¹⁴ Az előző önkormányzati választáshoz képest az MSZP mintegy megnégyszerezte választóinak számát, az akkor egymás ellen harcoló MDF-KDNP és Fidesz szavazataránya viszont együtt indulva 1994-ben megfelelőddött. Az 1990-ben kialakult konzervatív-liberális egyensúlyi állapothoz képest 1994-ben egy viszonylagos egyensúlyi állapot alakult ki a szocialista-liberális és

¹³ BENKŐ PÉTER: *Önkormányzati választások Szeged városában*. In: Böhm Antal-Szoboszlai György (szerk.): *Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 1996. 210–220. pp.

¹⁴ Ua. 217. p.

a konzervatív oldal között Szegeden. Az MSZP-nek 13, az SZDSZ-nek 6, a KDNP-nek 5, az MDF-nek 4, a Fidesz-nek 3, az FKgP-nek 1 képviselője lett. A Munkáspárt 1, a Polgárosuló Szegedért Egyesület 5, a párttól független képviselők 5 hellyel rendelkeztek az új képviselőtestületben. A képviselők csaknem fele kicserélődött, 20 új képviselő került be, 11 egyéni képviselő tudott ismételni. Az MSZP és az SZDSZ a képviselőtestület megalakulásakor a választási együttműködés ellenére nem tudott közös frakciót létrehozni. A kialakult patthelyzetben az MSZP és az MDF a két szocialista alpolgármester mellett Ványai Éva alpolgármesterré választásával alakított ki együttműködést a város irányításában. Ez a helyi „nagykoalíció” a döntések előkészítésében, a döntéshozatalban nagyon körültekintő egyeztetési folyamatot, kompromisszumkészséget követelt meg. Mindez nem könnyítette meg a város vezetését az 1994-1998 közötti időszakban sem.

Az 1998. évi választás¹⁵

A soron következő önkormányzati választást 1998. október 18-án tartották. 1998-ra a magyar politikai- és pártrendszer jelentős mértékű átalakuláson ment keresztül, erősen kétpólusúvá vált az MSZP és a Fidesz kiemelkedésével. A májusi parlamenti választáson ismét kormányváltás történt, a kisgazda jelöltek második fordulás visszalépésének segítségével a szociálliberális koalíciót a jobboldali Fidesz-MDF-FKgP koalíció váltotta fel. Az önkormányzati választási rendszer nem változott, a szegedi egyéni választókerületek száma viszont eggyel csökkent, mivel Algyő 1997-ben elszakadt Szegedtől. Így 42 fős képviselőtestület alakulhatott, 25 egyéni és 17 kompenzációs listás képviselővel. A választási aktivitás az önkormányzati választásokon országosan is tovább nőtt. A tízezer lakosnál népesebb településeken 40,81%-ra, Szegeden ettől elmaradva ugyan, de 32,19%-ra emelkedett. A kampányba disszonáns hangok is becsúsztak, gyűlölködő és antiszemita róplapok kerültek a 19. számú választókerület postaládáiba az MSZP és az SZDSZ jelöltjeinek lejáratására. A választási bizottság elítélte a jelenséget, de miután a választás kimenetelére való hatását nem lehetett kimutatni, a bírósági döntés után is érvényben maradt az eredmény.

A polgármesteri tisztségért öten indultak, az egyéni jelöltek száma az eddigi legmagasabb volt, 227-en versengtek. Közülük 74 volt a közös, 25 pedig a független jelölt. Az FKgP és a Fidesz-MDF-Magyar Kereszténydemokrata Szövetség minden választókerületben állított jelöltet, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt - Nyugdíjasok Pártja Szövetség 24-ben, az MSZP és a MIÉP-KDNP szövetség 23-ban. A 8. választókerületben 12 jelölt mérettette meg magát, ami rekordnak számít a szegedi önkormányzati választások történetében. 10 lista indult, köztük 3 közös, 2 pedig társadalmi szervezeté.

Az országos trendnek megfelelően Szegeden is a jobboldali koalíció győzött. A polgármester az öt jobboldali párt által támogatott közös jelölt Bartha László (Fidesz) lett 39,13%-os támogatottsággal. A korábbi polgármester, Szalay István (MSZP) 29,66%-ot kapott. Az SZDSZ külön jelöltet indított, aki a 4. helyen végzett, a függetlenként induló Molnár Imre mögött. Utolsó a MIÉP-KDNP közös jelöltje lett. „A választási matematika szerint, ha az MSZP és az SZDSZ megállapodott volna közös jelöltben, egy hajszáll-

¹⁵ Ettől kezdve a hivatkozás nélküli adatok a www.valasztas.hu honlapról származnak.

lal ugyan, de megnyerik a választást”.¹⁶ Az MSZP jelöltjei 21,3% szavazatot kaptak, ami jelentősen elmaradt a májusi parlamenti választáson szerzett 32,3%-tól¹⁷, és az előző önkormányzati választáson elért eredménytől. Ezzel 3 egyéni és 6 listás helyet tudott megszerezni. Az SZDSZ az egyéni körzetekben is önállóan indította 17 jelöltjét, akik a voksok 6,2%-át kapták meg, ami 2 listás mandátumot jelentett. A konzervatív koalíció a voksok 33,9%-ával 16 egyéni körzetet nyert meg, és 3 kompenzációs mandátumot szerzett. Ez a szavazatarány lényegében megegyezett a parlamenti választáson a Fidesz listájára szavazók arányával. Az FKgP jelöltjeire a választók 4,2%-a voksolt, ez 1 kompenzációs mandátumot jelentett. A MIÉP-KDNP jelöltjei 5,12%-ot gyűjtöttek össze, amivel 2 listás helyhez jutottak. Így a jobboldali koalíció 22 képviselővel többségbe került a közgyűlésben. A képviselőtestületbe még 6, közjogilag független egyéni képviselő került, a Polgárosuló Szegedért Egyesület 2, az MSZDP-Nyugdíjasok Pártja 1 listás képviselővel volt jelen a közgyűlésben. 1998 és 2002 között tehát a konzervatív jobboldal irányította a várost, a közgyűlési többséget, a polgármestert és a két alpolgármestert is ők adták.

A 2002. évi választás

A negyedik önkormányzati választásra 2002. október 20-án került sor. Az áprilisi parlamenti választáson rendkívül éles küzdelem zajlott le az MSZP - SZDSZ választási szövetség és a kormányon lévő Fidesz vezette jobboldali szövetség között. A választás ismét kormányváltáshoz vezetett, az MSZP és az SZDSZ alakíthatott koalíciós kormányt. Az új kormány, a „jóléti rendszerváltás” első intézkedései az önkormányzati választáson erős „mézeshetek” effektussal jártak, azaz az önkormányzatokban is jelentősen javult az MSZP pozíciója, a párt népszerűsége helyi szinten ekkor érte el csúcspontját. Országos összesítésben az MSZP és szövetségesei 15%-kal előzték meg a Fideszt és szövetségeseit, minden kategóriában, még a kistélepléseken is jobban szerepeltek.¹⁸ A megyei jogú városok mandátumainak 33,5%-át az MSZP szerezte meg.¹⁹ Szegeden az 1998-2002 közötti ciklusban a jobboldali polgármester és városvezetés teljesítménye rendkívül gyenge volt, ami már a parlamenti választáson is mintegy 10%-os fölényt hozott az MSZP-nek a Fidesz-szel szemben. A politikai helyzet élessége megnövelte a választói aktivitást mind a parlamenti, mind az önkormányzati voksoláson. Ez volt az egyetlen helyi választás, ahol a részvétel meghaladta az 50%-ot. Szegeden a választójogosultak 41,99%-a jelent meg a szavazóurnánál, ami csaknem 10%-os emelkedést jelentett 1998-hoz képest. A szegedi aktivitás ugyan elmaradt a tízezer lakos feletti városok

¹⁶ SZÖGYI LENKE: *A megyei jogú városok önkormányzati választásai (1990–2002)*. In: Böhm Antal (szerk.): i.m. 245–306. pp.

¹⁷ Az 1994-es választástól kezdődően csak egyéni jelöltekre szavaztak a tízezer lakosnál népesebb településeken, az egyéni körzetek településenkénti összesített párteredményeire nincs adat. A közölt eredmények a valasztas.hu adatai alapján végzett saját számítások.

¹⁸ Hogyan lehet országosan összegezni az önkormányzati választási eredményeket? Republiikon Intézet. www.republiikon.hu 13. p.

¹⁹ SZÖGYI LENKE: i.m. 284. p.

46,5%-os átlagától, de így is a legnagyobb választói aktivitást jelentette az addig lezajlott helyi választások tekintetében.

A polgármesteri címért 3 jelölt versengett, az MSZP fiatal politikusa, Botka László az MSZP – SZDSZ – MSZDP - Centrum támogatásával, Balogh Elemér függetlenként, a jobboldali pártok támogatásával és Csapó Balázs a Szegedért Egyesület jelöltjeként. Az egyéni képviselőjelöltek száma 177, közülük 31 függetlenként, 50 közös, 96 önálló jelöltként indult. A jelöltek száma tehát jelentősen csökkent 1998-hoz képest, kevesebb volt a közös jelölt is, viszont a függetlenek száma a jelöltreszám csökkenése mellett is növekedett. 7 kompenzációs listát állítottak, ebből közös volt a 3-3 pártból álló MSZP-MSZDP-Centrum és Fidesz-MDF-MKDSZ lista, önálló volt az SZDSZ, a MIÉP, az Együtt Szegedért, a Szegedért Egyesület és a Szerette Városunkért Egyesület, tehát 3 civil szervezet listája.

A választás eredményei az előző önkormányzati ciklus negatív értékelését bizonyították. Az 1998-2002 közötti korszak ellenzéki pártjai, az MSZP, az MSZDP, az SZDSZ és a Centrumpárt a közös polgármesterjelölt mellett közös egyéni jelölteket is indított, hol 3, hol 4 párt támogatásával. A polgármester a voksok abszolút többségével, 59,68%-val megválasztott Botka László lett. A képviselőtestületben is nagy erőltetődás következett be. A Fidesz vezette jobboldali választási szövetség mindössze 2 egyéni körzetet tudott megnyerni, ami óriási visszaesés az előző választáson megszerzett 16 egyéni helyhez képest. Jelöltjei 32%-ot szedtek össze, így a 2 egyéni képviselő mellett 12 listás mandátumot kaptak. Képviselőjük így 14 főre csökkent. Szavazatarányuk nem sokkal maradt el az 1998-astól, a törzsszavazók tehát kitartottak a jobboldali pártok mellett. A balközép koalíció viszont 22 egyéni választóközvetben nyert és 2 kompenzációs mandátumot kapott, vagyis 24 hellyel (57,14%) abszolút többséggel rendelkezett a közgyűlésben. A szavazatok 47%-át szerezték meg, ez csaknem 15%-kal több mint amennyit az MSZP és az SZDSZ akkor önállóan induló jelöltjei az előző választáson kaptak. Az SZDSZ öt helyen állított önálló jelöltet, eredményük 1,6%, ami azonban főleg egy jelöltjüknek (Kenyeres Lajos) köszönhető, aki 24,65%-ot kapott a 4. választóközvetben. Így tovább folytatódott a korábban a városban jelentős támogatottsággal rendelkező liberális párt visszaesése, ezúttal kompenzációs mandátumhoz sem tudott jutni. (Igaz, 5 képviselőjük közös jelöltként bekerült a képviselőtestületbe.) A MIÉP, az Együtt Szegedért Egyesület és a Szegedért Egyesület 1-1 listás képviselői helyet kapott a 42 fős testületben, és 1 független jelölt is nyert egyéni körzetben (Katona Gyula a 13. választóközvetben, aki a függetlenekre adott voksok 15%-át szerezte meg.) A független jelöltekre a választópolgárok mindössze 7,66%-a voksolt, ami a helyi társadalom pártosodását mutatja. Ugyanezt jelzi a civil szervezetek eredménye is. A 3 társadalmi szervezet összesen 64 egyéni jelöltet indított, ami azt jelentette, hogy a függetlenek mellett a legtöbb helyen még 3 lokálpatrióta, civil jelölt is megosztotta a nem pártokra szavazók voksait. (A 2, 13, 14 és 15. körzetben például 3 független és 3 civil szervezeti jelölt indult.) Összesen a voksok 6,75%-át kapták jelöltjeik. A város egyre inkább kétosztatúvá váló politikai térképét jól illusztrálja, hogy a független jelölt győzelmét hozó 13. körzetben kívül egyedül az egyik kiskundorozsmai választókerületben (17. választóközvet) nem a két nagy választási koalíció jelöltje végzett az első két helyen. A körzetek többségében – néhány személyi tényezők alapuló kivétellel – a két pólus jelöltjei a voksok 75-95%-át elvitték. (A legtöbbet a 23. rókusi körzetben, 94,62%-ot.)

A választói aktivitás növekedéséből tehát Szegeden elsősorban az MSZP és szövetségesei profitáltak. A 2002-es választáson a városban erősen – az országos tendenciánál jobban – kilengett az inga balra. Szegeden a szocialista-liberális és a konzervatív erők közötti eddigi nagyjából egyensúlyi állapothoz képest jelentős eltolódás következett be előbbi javára.

2002 és 2006 között tehát erősen szocialista dominanciájú szociálliberális koalíció határozta meg a város fejlődését. Ehhez a változáshoz az országos trend mellett a helyi várospolitikai és pártpolitikai tényezők, a város előző vezetésének inkompetenciája, a jobboldalon belüli politikai-személyi konfliktusok jelentős mértékben hozzájárultak.

A 2006. évi választás

A 2006-os parlamenti választáson a rendszerváltás után először a hivatalban lévő kormányt alkotó pártok ismét bizalmat kaptak, így az MSZP-SZDSZ koalíció hatalmon maradt. Ez tovább növelte a 2002 óta amúgy is egyre mélyülő szakadékot a két részre szakított magyar társadalomban. A választás után az ellenzékben maradt politikai erők kíméletlen támadást indítottak a kormánykoalíció ellen, kétségbe vonva legitimitását. A kormányfő zártkörű frakcióülésén elhangzott balatonöszödi beszédének nyilvánosságra kerülése olyan politikai kontextust alakított ki, amely máig meghatározóan teljesen átalakította a politikai színteret. A 2006. október 1-re kitűzött önkormányzati választások ebben a politikai légkörben folytak le, ami az eredményeket nagymértékben befolyásolta. Az erőviszonyok megfordultak. A tízezer lakos feletti településeken – Budapest kivételével – a kormánypártok és szövetségeseik a szavazatok 35,65%-át, míg az ellenzék 46,25%-át szerezte meg. A megyei jogú városokban a 2002-es több mint 10%-os MSZP fölényt ugyanilyen arányú Fidesz fölény váltotta fel.²⁰ Azokon a településeken tehát, ahol alapvetően pártalapon történik az önkormányzati választás is, egyértelmű az MSZP és az SZDSZ visszaesése, veresége.

A kiélezett politikai összecsapások rendszerint a választási részvétel növekedésével járnak együtt. Ennek tudható be, hogy a választói aktivitás Szegeden tovább emelkedett, 47,12%-ra. A városban az összes önkormányzati választás közül ekkor volt a legmagasabb a részvételi arány (egyedül ekkor haladta meg az országos részvételt, ami 46,53% volt). Ezúttal is 3 polgármesterjelölt indult, Botka László kihívója ezúttal a Fidesz-KDNP részéről Oláh János, az FVSZ-Magyar Egyesület részéről pedig Dlusztus Imre volt. Az MSZP-SZDSZ közös jelöltjeként Botka László 57, 85%-os szavazataránnyal, abszolút többséggel, csaknem 20%-os előnnyel lett újabb 4 évre megválasztva a város polgármesterének. Az egyéni jelöltek száma tovább csökkent, 153-an indultak, ebből 78 volt önálló, 73 pedig közös jelölt. Számottevően visszaesett viszont a független jelöltek száma, mindössze 2 ilyen jelölt indult, míg előzőleg 31. A választókerületi versengés lényegében mindenütt kétszemélyesre szűkült. Kompenzációs listát 10 szervezet állított.

Szegeden a képviselőtestület összetételében sem érvényesült az országos trend. Az MSZP önálló és SZDSZ-szel közös jelöltjei (6 ilyen volt) 21 körzetet nyertek meg és 2 kompenzációs helyhez jutottak. Így mindössze egy képviselővel lettek kevesebben, mint

²⁰ Hogyan lehet országosan összegezni az önkormányzati választási eredményeket? Republiikon Intézet. www.republiikon.hu 15. p.

2002-es országos tarolásuk alkalmával. (Csupán 2 olyan körzetet veszítettek el, amelyet előzőleg megnyertek, egyet viszont megszereztek.) Összesen a voksok csaknem felét, 47%-át szerezték meg képviselőjelöltjeik, lényegében nem vesztek szavazatokat 2002-höz képest. Az SZDSZ önálló jelöltjei 6 körzetben csupán 1,3%-os támogatást kaptak. A megyei jogú városokban ekkor az MSZP és az SZDSZ összesen 39,8-ot ért el, a szegedi eredmények tehát erősen eltértek az országos képtől. Figyelemre méltó az is, hogy a polgármester csaknem 10%-kal kapott több voksot, mint az őt támogató pártok. A Fidesz-KDNP jelöltjei 32,94%-ot kaptak, 4 választókörzetben nyertek, javítottak tehát 2002-höz képest. Ehhez jött még 9 kompenzációs mandátum. A mérsékelt jobboldalhoz kell még számítani az MDF-Együtt Szegedért Egyesület jelöltjeire eső voksokat, annál is inkább, mert 4 körzetben a Fidesz-KDNP nem is indított ellenük jelöltet, és egy közös jelöltjük is volt. Jelöltjeik a voksok 5,7%-át szerezték meg. Egyéni mandátumot nem nyertek, de 3 kompenzációs helyhez jutottak. Ezen kívül az FVSZ-Magyar Egyesület, az MSZDP-Független Civil Fórum és a Szegedért Egyesület 1-1 listás képviselője jutott be a közgyűlésbe. A szocialista-liberális koalíció tehát helyileg megőrizte többségét, és további négyévi kormányzásra kapott felhatalmazást a szegediektől.

A 2010. évi választás

A 2010. október 3-ára kitűzött önkormányzati választás alapvetően megváltozott politikai és jogi környezetben zajlott le. A 2006-os választási évet követően elindult politikai folyamatok 2010-re a politikai paletta átalakulásához, és a parlamenti választáson a jobboldal földcsuszamlásszerű győzelméhez, alkotmányozó, kétharmados többség kialakulásához vezettek. A rendszerváltó MDF és SZDSZ nem került be a parlamentbe, lényegében megszűntek, parlamenti párt lett viszont a Lehet Más a Politika (LMP) és a Jobbik. Az önkormányzati választás nagy kérdése volt, hogy mennyire kongruensen képezi le az országos politikai folyamatokat, végbemegy-e a változás a helyi hatalomban. A helyzetet bonyolította, hogy az új Fidesz-KDNP kormány az elsők között változtatta meg az önkormányzati választások jogi hátterét. Az 1990. évi LXIV. törvényt a 2010. évi L. törvény váltotta fel, és a választási eljárási törvény is módosult a 2010. évi LX. törvénnyel. A legfontosabb, legnagyobb kihatású változás a képviselőtestületek létszámának csökkentése volt. Ez a vegyes választási rendszert alkalmazó településeken egyaránt érintette az egyéni választókerületek és a kompenzációs helyek számát. 100 000 lakosig 14 egyéni és 6 listás hely járt, ezen felül minden 10 000 lakos után eggyel nő az egyéni, minden 25 000 lakos pedig eggyel nő a kompenzációs helyek száma. Szeged vonatkozásában ez azt jelentette, hogy 25-ről 20-ra csökkent a körzetek száma, ami a választókörzeti beosztás újrajrölését tette szükségessé a város egész területén. Természetesen így az egyes körzetek választópolgárainak száma is változott. A kompenzációs listáról bekerülő képviselők létszáma 17-ről 8-ra csökkent. Ez azt jelentette, hogy megnőtt az egyéni képviselők aránya, az egyéni választókerületek, a többségi elem szerepe. A rendszer veszteseket kompenzáló, arányosító eleme visszaszorult. A többségi rész eddigi 59,5%-os aránya 71,4%-ra változott, vagyis a kompenzációs helyek száma mintegy 12%-kal csökkent. A kompenzációs lista állításához a választókörzetek felében kellett egyéni jelöltet állítani az eddigi egyegyed helyett, ami Szegednek azt jelentette,

hogy 6 helyett 10 egyéni jelölt kellett a listaállításhoz. Változott a választási formula is, a módosított Sainte-Laguë mandátumelosztást az eredeti Sainte-Laguë váltotta fel.²¹

Az egyéni választókerületek átalakítása nem volt vitáktól mentes. A Helyi Választási Iroda vezetője, a címzetes főjegyző által kialakított körzetbeosztással szemben 3 kifogás érkezett a Területi Választási Irodához. Az iroda vezetője, a megyei főjegyző megváltoztatta az alsóbb szintű döntést, és véglegesen meghatározta az új, átszámozott választókerületeket. A 15. választókerület megszűnt. Innen Klebelsberg telep és Gyálárét Alsóvároshoz, Kecskés telep és Szentmihály Móravároshoz került. Újszeged 3 választókerületéből 2 lett, a marostói rész Szőreghez csatolásával. A korábbi 2 móravárosi körzetből elcsatolásokkal egy lett. 2 felsővárosi körzet jött létre, korábban 4 körzetben oszlottak meg a felsővárosi választók. Tarjánban is 2 körzet maradt, korábban itt 3 körzetben voltak a lakótelep választópolgárai. (Egy közös felsővárosi-tarjáni, és egy közös belvárosi-felsővárosi kerület szűnt meg ezekkel az átrendezésekkel). Az 5 választókerület megszűnése mellett a megmaradt körzetek határai is megváltoztak.

A polgármesteri címért 3 jelölt indult, a harmadik ciklusáért versengő Botka László (MSZP-Összefogás Szegedért), B. Nagy László (Fidesz) és Balogh Tibor (Zöld Baloldal). 106 egyéni képviselőjelölt versengett a körzeti mandátumokért, ez minden idők legkevesebb jelöltje. Mindössze 3 független jelölt indult, vagyis az idők folyamán a független jelöltek eltűntek a választási versengésből. A jelöltek közül 83 önálló, 20 pedig közös volt. A közös jelölt mind az MSZP és a város érdekében történő összefogást reprezentáló Összefogás Szegedért társadalmi szervezet jelöltje volt. A városban a Fidesz jelöltjei önállóan indultak, listájuk is a Fidesz önálló listája volt. A korábbi szövetséges pártok egyike sem – így az országosan vele együtt induló KDNP – jelent meg a város politikai térképén 2010-ben. 5 szervezet állított kompenzációs listát, a polgármesteri székért versengő 3 párton kívül az LMP és a Jobbik tudott listát állítani.

A választói aktivitás Szegeden 45,69% volt, ami lényegében megegyezett az országos 46,64%-os választói részvétellel. A három utolsó választás részvételi adatai azt mutatják, hogy az önkormányzati választásokon a városban 42–47% között látszik stabilizálódni a részvétel, ami 55 000 – 62 000 közötti aktív választópolgárt jelent. A legmagasabb részvétel, 56,35% Újszeged II. választókerületében, a legalacsonyabb, 38,6%, Kiskundorozsma I. körzetében volt.

2010 őszén a „mézeshetek” még tartottak, a Fidesz országos támogatottsága 56,1% volt, a 2006-os önkormányzati taroláshoz képest is javított. Ilyen országos támogatottsággal még egyetlen párt sem rendelkezett eddig Magyarországon. Ezzel a szavazataránnyal az önkormányzati pozíciók csaknem teljességével rendelkezhetett.²² Az MSZP a 2006-os önkormányzati választáshoz képest mintegy 10%-ot veszített, de stabilizálni tudta második helyét a Fidesz mögött, kisebb különbséggel, mint ahogy azt várták, javítva országgyűlési választási eredményén.²³ Tavaszi eredményéhez képest mind az LMP, mind a Jobbik visszaesett. A megyei jogú városokban a Fidesz kétszer annyi voksot szerzett, mint az MSZP.²⁴ Szegeden ezen a választáson tapasztalható a legnagyobb

²¹ A módosított formula az 1,5-3-5... osztósorozatot, az eredeti az 1-3-5... osztósorozatot használja.

²² A 2010-es önkormányzati választások összesített eredménye. Republiikon Intézet. www.republiikon.hu 3. p.

²³ Ua.

²⁴ Uo. 2. p.

eltérés az országos eredményekhez képest. A Fidesz és az MSZP egyéni jelöltjeire ugyanis közel ugyanannyian voksoltak (Fidesz: 26 551, MSZP: 26 350).

A polgármester a szavazatok 52,51%-os abszolút többségével ismét Botka László lett. A Fidesz polgármesterjelöltje 45,84%-ot kapott. Ez alkalommal volt a legkisebb a különbség Botka László és kihívói között, de a balliberális ellenzék egyetlen megmaradt nagyvárosi polgármestere így is több mint 4000 szavazattal kapott többet Fideszes riválisánál. A szinte azonos szavazatszámmal a Fidesz 11 egyéni és 3 listás, az MSZP 9 egyéni és 3 listás mandátumhoz jutott. A szocialista polgármester mellett így egy fős ellenzéki többségű közgyűlés jött létre. Az LMP és a Jobbik egy-egy listás helyhez jutott. Figyelemre méltó, hogy a Jobbik jobban szerepelt a városban (5,24), mint az LMP (4,77). Ez az eredmény azt jelentette, hogy nem jött létre polgármesteri többség a képviselőtestületben, de a mérsékelt jobboldali többség is rá van szorulva a Jobbik vagy az LMP képviselőjének szavazatára. Ez a helyzet rendkívül megnehezítette a város irányítását, a közgyűlési többség és a polgármester, valamint az őt támogató frakció szembenállása határozta meg a várospolitikát ebben az időszakban. A jobboldali többség a ciklus kezdetén obstrukciós, kompromisszumképtelen politikával indított, ami a pozíciók, bizottsági helyek elosztásánál, az alpolgármester választásnál azonnal megnyilvánult. Így a Fidesz–Jobbik együttműködésnek köszönhetően, csak egy alpolgármestert sikerült választani, a bizottsági pozíciókban, valamint az önkormányzati cégek vezetésében dominált a jobboldal. Ez a politika nem találkozott a város közvéleményének a támogatásával, és akár a közgyűlés felosztatásához, új választás kiírásához vezethetett volna. Ezért a jobboldali többség kezdeti obstrukciós, konfrontatív stratégiája mérséklődött, valamivel mérsékeltebb, kompromisszumképebb politikája nem tette lehetetlenné a város irányítását, így elkerülhetővé vált az esztergomi szindróma, nem lehetetlenült el a várospolitikai, a város irányítása.

Felvetődik a kérdés, mi okozta Szeged – amely sem tradicionálisan, sem társadalomszerkezeti, szociokulturális szempontból nem tekinthető a baloldal bástyájának – ilyen nagymértékű eltérését már 2006-ban, de különösen 2010-ben az országos trendektől. Megítélésem szerint ennek nem a helyi gazdasági-társadalmi struktúrából, a populáció összetételéből, a lakosság szellemi-ideológiai térképéből adódó okai vannak. Alapvetően a helyi politikai-személyi szempontok azok, amelyek – egyelőre úgy tűnik tartósan – eltérítették a helyi politikai mezőt az országostól. A szocialista-liberális koalíció alapvetően – az országostól eltérően – konstruktívan működött, ez az egyetemi városban jelentős értelmiségi támogatást tudott biztosítani. A városvezetés 2002 óta sikeresen bizonyította, hogy nem az országos politika, hanem a város érdekei vezérlik, a város fejlődésében szemmel látható, látványos eredményeket tudott elérni. A 2002 óta regnáló polgármester személyes népszerűsége is túlmutat pártja támogatottságán, a jobboldali szavazók egy része számára is elfogadható. A másik oldal viszont 2002 óta sem tudta kiheverni 1998-2002 közötti városvezetésének negatívumait. A város lakosainak többsége szemében nem a város érdekeinek, hanem a Fidesz hatalmi politikájának a helyi képviselői. Szervezeti-személyi belharcai sem tették népszerűbbé a pártot az elmúlt tíz évben. Egyelőre nem tudtak olyan személyt sem találni, aki a népszerű polgármesternek győzelemre esélyes riválisa lehetne. Ezek azok a tényezők, melyek az ország politikai térképén különleges helyet tettek Szegedet.

Összefoglalás

A hat szegedi helyi választás áttekintése alapján össze lehet foglalni a helyi sajátosságok hatását, szerepét az önkormányzat megválasztásában. Elsőként figyelembe veendő, hogy a város településszerkezete, lakónépessége funkcionálisan és morfológiailag is rendkívül tagolt, különböző településrészekből áll.²⁵ A belvárost, az újszegedi és más kertvárosias lakóövezeteket, a belső lakóterületeket, a lakótelepeket, a külvárosi falusias lakóövezeteket és a korábban önálló, csatolt községeket foglalja magában. A választókerzetek kialakítása a 2010-es újrarajzolásig alapvetően a településrészeket követte, bár egyes körzetek vegyes összetételűek voltak akkor is. Az újrakörzetesítéssel a településrészek mentén történő körzetbeosztás több sérelmet szenvedett.²⁶ 2010-ben a választókerületek csökkenése megnövelte a vegyes jellegű körzetek számát, de fő vonalaiban továbbra is láthatóak a különbségek a választói aktivitásban és a választás eredményében. Az 1997 és 2006 közötti összes választás aktivitási adatai aggregálása alapján kidolgozott kerületi választási index értéke a legmagasabb a kertvárosi Újszegeden (8. választókerület),²⁷ a legalacsonyabb pedig a Kiskundorozsma - Dél (17. választókerület) volt.²⁸ Az aggregált részvételi adatok szerint az első hat helyen a 3 belvárosi és a 3 újszegedi körzet található, utána a belső lakóterületek, majd a vegyes összetételű Szőreg következik. A 10. helyen van az első lakótelepi körzet (Tarján 5. választókerület). A falusias lakóövezetekben, és elsősorban a lakótelepeken a legkisebb tehát a választási részvétel.²⁹ Ha ezzel az általános képpel összevetjük az önkormányzati választások részvételi adatait, lényeges eltéréseket nem tapasztalunk. Az önkormányzati választásokon is az újszegedi és a belvárosi körzetekben a legmagasabb arányú a részvétel, és ahogy haladunk a külső, falusiasabb körzetek és a lakótelepek felé, úgy csökken az aktivitás. A hat választás legmagasabb részvételi aránya az egykori 8. újszegedi választókerületben (jelenleg 12. számú) volt 2006-ban, 58,33%. A körzethatárok módosítása után a 2010-es választáson is Újszegeden volt a legnagyobb és Kiskundorozsmán a legkisebb a választói aktivitás. A körzethatárok megváltozása azonban hatással volt a körzeti aktivitási mutatókra. A belvárosi, új számozású 1. és 2. körzetekben visszaesett a részvétel, az 1. körzetben több mint 10%-kal. Az általános politikai hangulaton túl ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az MSZP mindkét körzetet elvesztette. Általában 2-4%-os eltérés a körzetek többségében megfigyelhető, ami nem lépi túl a szokásos változás mértékét. Az első három és az utolsó három választás között a résztvevők számát illetően éles cezúra vonható. Az első három választáson az átlagos részvétel nem, vagy alig lépte túl a 30%-ot, a másik három viszont 40% fölött volt, több helyen 50% felett. Ez egyrészt mutatja a tanulási folyamatot a pártok és az állampolgárok részéről a helyi de-

²⁵ A nagyvárosok belső tagozódása – Szeged. KSH Csongrád Megyei Igazgatósága, Szeged, 2003. 82. p. Idézi: Hegedűs Gábor: A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek néhány összefüggése Szegeden. Földrajzi Értesítő 2007. LVI. évf. 1–2. füzet. 113–123. pp.

²⁶ Újszeged marostói részének Szőreghez, vagy a korábbi 15. körzetet alkotó Klebelsberg telep, Kecskés telep, Gyálárét, Szentmihály, Alsóvároshoz illetve Móravároshoz csatolása például aligha feleltethető meg a településföldrajzi szempontoknak.

²⁷ A választókerzetek számozása a 2010-es átszámozás előtti számokat jelenti.

²⁸ HEGEDŰS GÁBOR: i. m. 117–119. pp.

²⁹ Ua. 119. p.

mokratikus választás jelentősége szempontjából, másrészt a helyi választás növekvő koegzisztenciáját az országos politikai folyamatokkal, ami a választás eredményeiben is tükröződik.

A választási eredmények értékelésénél az egyes körzetekre vonatkozó általános megállapításokat tenni szinte lehetetlen vállalkozás. Az első választás különleges, rendszerváltó jellege miatt, az utolsó pedig a körzetek számának és határainak jelentős módosítása miatt nehezen kapcsolható össze a másik 4 választással. Másrészt az országos politikai folyamatok hatása a körzeti eredményekben is tükröződik, és ez nehezen kiszűrhető a körzet jellegének meghatározásánál. Ezért két tényező figyelembe vételével lehet megrajzolni a város választókörzetek szerinti politikai térképének kontúrait. Az egyik természetesen az egyéni választókerületek eredményei. A másik pedig az, hogy az adott országos politikai kontextusban, az országgal ellentétes vagy azzal megegyező eredmények születtek.³⁰ Természetesen a személyi tényezőt sem lehet figyelmen kívül hagyni, ami egy helyi választás esetén sokkal jelentősebb, mint egy országoson. Ennek alapján viszonylagosan, nagy óvatossággal 3 csoportot lehet elkülöníteni: szocialista-liberális, konzervatív és billegő körzeteket. Szocialista-liberális a 7., 8., 9., 10., 11., 12., 17., 18., 19., konzervatív a 13., 15., 16., billegő az 1., 2., 3., 4., 5., 6., 14., 20. választókerület. Ebből a csoportosításból jól látható, hogy a 2010-es jobboldali közgyűlési többség az összes billegő körzet megnyerésével jött létre.

Ami a közgyűlés személyi összetételét illeti, a képviselők között egyetlen olyat sem találunk, aki végig, mind a hat ciklusban tagja volt a helyi önkormányzatnak. 5 ciklust azonban öten töltötték képviselőként: Gila Ferenc, Kalmár Ferenc, Katona Gyula Révész Mihály és Ványai Éva.

Az önkormányzati választások Szegeden sem választhatóak el élesen az országos választásoktól, az országos politikai folyamatoktól. Eltérő jellegük ellenére a pártok a parlamenti választási eredmény megerősítésének illetve visszavágójának tekintették az országoshoz időben is közel lévő helyi választásokat. A lokális politika azonban színesítette, befolyásolta a helyi eredményeket. Ha csak a polgármestereket tekintjük, 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben és 2006-ban a parlamenti és az önkormányzati választás győztese ugyanaz a politikai erő lett. 1990-ben és 2010-ben viszont a helyi politika az országostól eltérő győztest produkált. A közgyűlés összetételét tekintve már árnyaltabb a helyzet, mivel 1990-ben, 1994-ben és 2010-ben sem jött létre polgármesteri többség, így ezekben az esetekben vagy kisebbségben, vagy a politika ellenfelek megegyezésével létrejött koalícióban kellett a várost kormányozni. Összességében a helyi választások eddig az önkormányzati választások történetében Szegednek különleges helyzetet biztosítottak.

³⁰ Ahol például 2006-ban és 2010-ben szocialista-liberális győzelem született, az nagy valószínűséggel ebbe a kategóriába sorolható, ahol viszont 2002-ben konzervatív győzelem született, az nagy valószínűséggel ebbe a kategóriába tartozik.

A szegedi önkormányzati választókerületek beosztása

1994–2006	2010
Belváros – Felsőváros	Belváros I.
Felsőváros	Belváros II.
Felsőváros-Tarján	Alsóváros, Klebelsberg telep, Gyálarét
Tarján	Móraváros, Kecskés telep, Szentmihály
Tarján	Kiskundorozsma I.
Újszeged	Kiskundorozsma II.
Újszeged	Kálvária sugárút - Újrókus
Újszeged	Felsőváros, Fodor kert
Szőreg	Tarján I.
Belváros	Tarján II.
Belváros	Felsőváros
Móraváros, Béketelep	Újszeged I.
Móraváros	Újszeged II.
Alsóváros	Szőreg, Marostő
Kecskés telep, Klebelsberg telep, Szentmihály, Gyálarét	Belváros III.
Kiskundorozsma (észak)	Rókus
Kiskundorozsma (dél)	Északi városrész
Belváros	Makkosháza
Felsőváros, Fodor kert	Petőfitelep
Makkosháza	Tápé
Északi városrész	
Újrókus	
Rókus	
Petőfitelep, Baktó	
Tápé	

GÁLFFY LÁSZLÓ

Városi autonómia a Loire-vidéken (XII–XIV. század)

Közép-európai szemlélődöt olykor meglepi a középkori francia városfejlődés sokszínűsége és jogi értelemben vett nehéz behatárolhatósága. Figyelmünk alapvetően a németalföldi és itáliai városok irigylésre méltó autonómiáira és szerepvállalásaira összpontosul. Látnunk kell ugyanakkor, hogy jó néhány európai régió városfejlődése részleteiben eltérő utakat járt be, és ezek közé sorolhatók egyes, demográfiai és politikai szempontból semmiképpen nem lebecsülendő, franciaországi területek is. Sietve hozzá kell tennünk, ez a fajta sokszínűség eredője a nyugati-frank, korai francia politikai hagyaték-nak, melynek háttérében az állami funkciók hűbéri úton történő továbbadása és alsóbb szintekre szivárgása jól felismerhető. Mindebből kifolyólag maga a városfejlődés is sokáig a hűbéri/seniorialis rendszer elemeként és nem feltétlenül „ellenzékéként” értelmezhető.¹ Ez természetesen azt is jelenti, hogy annak alapjai ugyan mélyen a hűbéri/seniorilis széttagolódásban találhatók, ám fejlődésében átnyúlt a központosítottabb ún. adminisztratív állam időszakára. Ha jogi szempontból közelítünk a városfejlődés felé – a megannyi változat ellenére legkevesebb három csoport jól elkülöníthető: Az északi kommunák világa, a déli consuli városok, és köztük a jobbára szabadságlevelekkel (franchises) jutalmazott közép-franciaország központok.²

Jelen írásomban természetesen nem vállalhatom a jogi megközelítésű középkori várostörténet eredményeinek elemzését vagy akár részletesebb bemutatását. Az ide vonatkozó francia szakirodalom ismertetésétől felment továbbá, hogy a 80-as évek elejéig terjedő szintézisekre alapozva, Ladányi Erzsébet korábban már adott egy használható összegzést.³ A franciaországi városfejlődés vizsgálatakor ugyanakkor fontosnak tartok néhány olyan további megjegyzést, mely a jogi környezetet is jobban árnyalja. A városi önkormányzatiság imént említett három alaptípusa ugyanis könnyen öt csoportra bővíthető, ha szorosabban koncentrálunk az autonómiák tartalmi elemeire. Északon a flaman és picardiai kommunák mellett elkülöníthető ugyanis a Plantagenet monarchia Rouen-i típusú kiváltságolási gyakorlata, mely eredendően Normandiára vonatkozott, ám a XII. század végére áterjedt a nyugati, Aquitániai területekre is. Ezek mellett valóban harmadik csoportot alkot az a Közép-Franciaország, melynek központjai a Capeting

¹ Chédeville-Le Goff-Rossiaud 1980. 233–237. pp.

² *ibid.* 163–166. pp., 174–179. pp.

³ LADÁNYI 1996, 24–54. pp.

monarchiától kapták kiváltságaikat, jobbára a Lorris-i típusú oklevelekre épülve.⁴ Negyedik csoportként szintén vitán felül áll a déli, itáliai hatásra terjedő consuli városok megjelenése a XII. század közepétől. A számos különbség ellenére (pl. a déli városokban hiányzik a polgármester-*mayor-maire* intézménye), az önkormányzat jobbára hármas tagozódása jól felismerhető. A közgyűlés feletti magisztrátus, majd a konkrét irányítási feladatokkal bíró, sok esetben 12 vagy 24 fős választott testület jogosítványai jól megfoghatóak. Az is világos, hogy a városi önkormányzatiság nem pusztán igazgatási, de adóztatási és igazságszolgáltatási illetékességet is szerzett. Ezeknek mértéke, éppúgy, mint a háttérben sokáig alapfeltételként kezelt személyi szabadság meglelte, nagyon változó maradt. Ma már tudjuk, hogy a kommuna nem jelentette minden esetben a „legmagasabb” önállósági szintet, egy-egy gazdagabban kiváltságolt város (*ville de franchise*) ezek fölébe is kerekedhetett. Az viszont világosnak tűnik, hogy mind a Normandiára és Nyugat-Franciaországra jellemző Plantagenet gyakorlat, mind a későbbi Fülöp Ágosti politika stratégiai partnereket látott ezekben a városokban, sokszor építve katonai jelentőségükre, újraalkotva ezzel védelmi szerepköreiket.

Létezik azonban egy ötödik csoport is melyről mindez nem mondható el, klasszikus királyi, hercegi, grófi városoknak tekinthetők, más szóval ezek lennének az ú.n. *villes de prévoté-k*. Ezek a központok, bár esetenként igen fejlettek voltak, semmilyen önkormányzatisággal nem rendelkeztek a XIV. század közepéig. Ide sorolható maga Párizs is, ám most mégis inkább a Loire-vidék néhány városára koncentrálnék, melynek fejlődése e tekintetben hasonlóképp alakult. Feltűnő tudniillik, hogy a gazdagon kiváltságolt Normandia és a Loire-től délre eső Aquitánia közt egy ilyen hosszú „fehér” sávot találunk. A Blois-tól Nantes-ig terjedő szakaszon, a Tours-i Chateaufort kivételével mindegyik városról elmondható, hogy a döntő jelentőségűnek tekinthető XII. században nem jutott el az önkormányzat alsóbb szintjére sem. Nem tekinthető véletlennek, hogy a XIII. században sem sikerült ilyen irányú fordulatot vennie a városfejlődésnek. Tudjuk, hogy Fülöp Ágost uralkodását követően a kommuna és szabadságlevelek látványosan megritkultak Franciaországban, a század közepétől pedig új önkormányzatok már nem születtek. Ez legfőképp azt jelentette, hogy a királyi hatalom a már megszerzett jogokat, azok kötelező igazolása mellett elfogadta, ám újakat nem adott. Egy új korszak vette tehát kezdetét melyben a városi önkormányzati jogok Petit-Dutaillis máig érvényes meglátása szerint hivatalosabb jelleget öltöttek, a kommuna maga jogi fogalom (jogi személlyé) ekkor vált igazán.⁵ A királyi várospolitikára viszont egyre markánsabbá tette saját érdekeit, és a *bonne-ville* (jó, vagy hasznos város) fogalmával új mederbe terelte a francia városfejlődést.⁶ A királyi kormányzat eszköztára megnőtt, és már korántsem csak a kiváltságolás, vagy a kommuna elismerése jelentette az egyetlen hatékony módját a városi közösségek koronahűségben tartásának. Ennek a politikának következtében a Loire-völgy városai anélkül váltak ú.n. *bonne-ville*-ekké, hogy megelőzően saját autonómiájuk kiépült volna. E hiányosságuk hátterében megfigyelhető jel-

⁴ CHÉDEVILLE-LE GOFF-ROSSIAUD 1980, 267. p.

⁵ PETIT-DUTAILLIS 1970, 108–123. pp.

⁶ RIGAUDIÈRE 1988, A *bonne-ville* fogalmának helyenként nehéz megfoghatóságát és könyvtármnyi irodalmát Rigaudiere tanulmánya tömören és jól használhatóan rendszerezte.

legzetességeket próbálom az alábbiakban nem titkoltan társadalomtörténeti szempontból felvázolni.

Ha szigorúan társadalmi konfliktusokat keresünk, mint a városi autonómia vagy esetleg a kommuna létrejöttének előfeltételét, akkor kétségkívül nem a leggazdagabb példatárrel rendelkezünk. Angers esetében a korai periódusban, 1116-ban, a városi apátságí évkönyvek vitathatatlan nyomát rögzítették olyan belső konfliktus(ok)nak, mely elsősorban a gróf (V.Fulk) és a polgárok közt éleződött ki.⁷ Ezekből az adatokból kiindulva H. Miyamatsu egy kommuna létét valószínűsítette végkifejletként.⁸ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy erre utaló konkrét információink nincsenek, és forrásaink a 1116-os évet követően ilyen jellegű konfliktust nem is említene. Dokumentumainkból az is világosan látszik, hogy a XII. század második harmadától a grófi hatalom látványosan megerősödött a városban, és ezáltal megszűnt a korábbi időszakra jellemző rivalizálás az angers-i püspökökkel. A Plantagenet korszak tehát egyértelműen a világi hatalom oldalára billentette el az egyensúlyt Angers-ban.

Lényegesen különbözik ugyanakkor Tours esete az angers-itól. A várost alapvetően két nagy topográfiai rész elkülönülése jellemezte, ahol az egyik hangsúlyos rész (*burgus*) a Szent Márton apátság körül alakult ki (Chateaufort), a másik, tőle majd egy mérföld távolságra, az érseki *civitas* volt. Tours ebből a szempontból könnyebb képletnek is tűnhet, mint az előbb említett Angers, ahol majd' egy tucatnyi igen erős egyházi intézmény (Saint-Aubin, Saint-Serge, Saint-Nicolas, Ronceray apátságok, valamint hat kora középkori szentélyhez, sírhoz kötődő társaskáptalan) mindegyike saját városrész-szel, feudummal és *burgus*-szal bírt. Ennek következtében maga a világi hatalom is kényes egyensúlyozásra kényszerült ilyen feltöredezett birtokviszonyok között.

Tours esetében sajátosnak mondható ugyanakkor, hogy a Chateaufort uradalmi jogain hárman osztoztak: a Saint-Martin káptalanja, a francia király és Anjou grófja. Értelemszerűen a városlakóknak a helyben lévő káptalannal gyűlt meg a bajuk, és ennek első nyoma 1122-ből⁹ származik, azaz néhány évvel az angers-i összetűzéseket követően. Az innentől kétségkívül nagy megszakításokkal, de közel két évszázadon át húzódó konfliktus korán felkeltette a francia történészek figyelmét.¹⁰ Története jól feldolgozott-nak tekinthető, így felmentve érzem magam az eseménytörténet részletes bemutatásától, és a főbb megállapításokra igyekszem koncentrálni. A szemben álló felek között leggyakrabban feltűnő közvetítő, francia király alapvető jóindulata a kezdeti időszakban jellemző. Ennek következtében Chateaufort polgárai már 1141-ben részleges sikerként könyvelhették el, hogy a Tours-ba látogató VII. Lajos – igaz anyagi ellentételezés fejében – tudomásul vette követeléseiket. Sőt, erre támaszkodva Chateaufort polgárai ok-

⁷ „guerra burgensium contra comitem” (annales de Saint-Aubin); „facta est gravis dissensio inter Fulconem comitem Juniorem et burgenses Andegavenses” (annales de Saint-Serge) MARCHEGAY–MABILLE 1869, 32. p., 143. p.

⁸ MIYAMATSU 1993. A japán kutató, a XI–XII. századi nyugat-franciaországi településfejlődést vizsgálva jutott el a korai kommunák kérdésköréhez, mely kapcsán analógiákat vélt felfedezni az angers-i esettel.

⁹ A konfliktus krónikáinak egy jelentős része nem pusztán egyházi személy, de a Saint-Martin kanonokja is. Így például Pierre Béchin (*Petrus filius Bechini*) akinek rövid tudósításából elképzelhetjük a harc intenzitását is, mely nem kímélte (felgyújtva) a Szent Márton templomot sem. SALMON 1854, 62. p. Ugyanerről a Grande Chronique de Tours, uo. 132. p.

¹⁰ GIRY 1885, LUCHAIRE 1911, PETIT-DUTAILLIS 1947, CHEVALIER 1972.

levelet is hamisítottak, mely Fülöp Ágost uralkodásának kezdetétől újabb vita alapját képezte. Itt érzékelhető ugyanis egy töréspont, s bár a királyi hatalom továbbra sem tekinthető ellenségesnek, egyes egyházi szereplők (Jean de Salisbury chartres-i püspök, majd Guillaume aux Blanches-Mains reims-i érsek, Henri marmoutier-i apát, végül maga a pápa) beavatkozása a vitába mindenképp a Saint-Martin védelmében történt. Ugyanakkor úgy tűnik maga a *burgus* lakossága sem volt egységes, legalábbis a városvezetők által kivetett adók megítélését tekintve. A fő értelmezési probléma ugyanis abból adódott, hogy megengedett volt-e esküszövevényen alapuló kommunát alakítaniuk a chateaufort-ieknek, vagy az uralkodó részéről (még VII. Lajos) csupán a kollektív garanciákról volt szó, leginkább fiskális értelemben. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Fülöp Ágost 1181-ben egy 10 fős prud'homme-okból álló testület állítását engedélyezte, melynek a közösség hűségessküvel tartozott, s mely maga is esküt tenni volt kénytelen.¹¹ A magasabb egyházi méltóságok beavatkozása mindenesetre elérte a kommuna eltörlését¹², ugyanakkor az uralkodó nem büntette a közösséget a korábbi szabadságjogok visszavonásával. Mindez azonban a városvezetők felé tett hűségesskü felbontását és a vezetés által kirótt adók (így taille) fizetése alóli mentesítést is jelentette.¹³ Néhány évvel később (1190) az uralkodó is elmozdult eredeti pozíciójából, és egyértelműen a Saint-Martin irányába tett gesztusokat.¹⁴ Ugyanakkor Fülöp Ágost még mindig kívárt, és a 10 fős testület eltörlésére csupán 1212-ben került sor, akkor, amikor a Loire-vidék feletti politikai hatalma megszilárdulni látszott. Ezzel azonban nem szűnt meg a nyugatlanság Chateaufort városrészben ugyanis 1232-ből újra komolyabb lázadásról van hírnök. A szemben álló felek úgy tűnik nem változtak, forrásunk azonban az egész városrész (*castrum*) felelősségét említi bár eredendően 11 polgár pusztítása indította el a konfliktust. Az uralkodó (IX. Lajos) 300 márka ezüst és 100 tours-i font bírsággal sújtotta Chateaufort polgárait.¹⁵ Innentől tehát világos, hogy az uralkodó a béke és a Saint-Martin apátság érdekében súlyosabb büntetéseket is hajlandó kiróni. Ez egyelőre nem

¹¹ „*consuetudines, sicut pater noster*[ii. VII. Lajos] *eis dedit et confirmavit, damus, concedimus et confirmamus in hunc modum quod ipsi ante nos vel ante mandatum nostrum in domo thesaurarii se iusticiabunt. Perterea statuimus et concedimus ut ipsi decem burgenses probos homines communi assensu ville eligant et eos sibi ita preficiant ut cum omni diligentia negotia ville, misas scilicet, procurrent. Illi vero decem burgenses qui aliis preficiuntur, singulis annis mutabuntur, et alii decem secundum dispositionem eorum qui precesserunt substituentur. Omnes autem burgenses ville una super sacrosancta iurabunt quod quicquid isti decem burgenses, vel alii qui loco eorum singulis annis substituentur, de misis et de necessitatibus ville ordinaverint, immutabiliter vita comite servabunt. Pueri autem ejusdem ville, cum ad annos discretionis pervenerint, et advene in villam manere eligentes idem sacramentum prestabunt. Decem autem burgenses qui eligendi et aliis ad hoc preficiendi sunt, et alii qui post mutationem eorundem substituentur, aliis burgensibus ville iurabunt se nulli parituros nec aliquem gravaturos seu propter amorem, seu propter odium, et quod tales ad posse suum substituent qui ville utilitati intendunt et ad opus illud explendum erunt necessarii. Si vero aliqui in villa manentium vel in eadem villa tenementa habentium servare vel jurare noluerint id quod dicti burgenses disposerint, decem ipsis concedimus ut eos super hoc valeant iusticiare, et si quid iusticie ad nos pertinentis inde emergerit, salva eorum cartha, quod ad jus nostrum pertinet habeamus.*” DELABORDE 1916, T.I 41-42 n. 30. p. Jellemző az értelmezési nehézségekre, hogy Fülöp Ágost oklevelét -ahogy Petit-Dutaillis rámutatott- Delaborde tévesen ítélte a kommuna megerősítésének.

¹² SALMON 1854, 140. p.

¹³ PETIT-DUTAILLIS 1970, 31-34. pp.

¹⁴ DELABORDE 1916, 400. n. 331. p.

¹⁵ BNF Collection Touraine-Anjou t. VII. 2711.

jelentette a további lázadások hiányát. 1247-ben, 1260-ban, és 1305-ben újból konfliktusról van tudomásunk, ám az uralkodó (IV. Szép Fülöp) végül igen szigorú, tízezer fontos büntetéssel sújtotta a polgárokat.¹⁶ Ezt követően nincs információnk összetűzésekről.

A Tours-i lázadások megítélésében, úgy tűnik, nincs komolyabb nézeteltérés a francia kutatásban. Bár Chateaufort a korai városi mozgalmak tipikus példájaként említhető, mely elérte a *communitas* fogalmának érvényesítését, szokásainak (*consuetudines*) tiszteletben tartását, ám kommuna szintre nem jutott. Az 1180-as évek béli törést követően a királyi hatalom vált a béke garanciájává, anélkül hogy komolyabb adminisztratív jogokat adott volna át a városi polgároknak. Petit-Dutaillis utal arra is, hogy a harcok idővel inkább egy kis csoport lázadásának tekinthetők, mely egyre kevésbé tudhatta maga mögött a város lakosságának támogatását.¹⁷ Hasonló véleményen van Bertrand Chevalier is, amikor egy maroknyi polgár kommunaharcáról beszél, mely nem volt képes a szomszéd *civitasra* sem áttérjedni, és melynek reális téje soha sem lehetett az adminisztratív önállóság. Chevalier arra is felhívja a figyelmet, hogy mekkora különbség létezik a kommuna és a közösségi érdek között, rámutatva, hogy egy anticipált, rosszul felépített küzdelem milyen kártékony és terméketlen maradhat. Ugyanakkor, egyedüli látványos eredményként könyvelhető el, hogy Normandia és Poitou (azaz Aquitánia) közti területen mégiscsak Tours az egyetlen város, ahol egyáltalán „kiváltásigolt város-ville de franchises” – egy időre legalábbis – megjelent.¹⁸

Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy létezett még egy példánk részleges kiváltásiglevélre a Loire-menti Blois esetében¹⁹ igaz az oklevél kibocsátásának előzményeit sajnos nem ismerjük. Lajos blois-i gróf 1196-ban a városnak adományozott oklevele azonban bármilyen értékes is számunkra, semmiképp nem tekinthető kommunalevélnak, de még egy új (ön)igazgatási rend alapvetésének sem. A dokumentum leginkább fiskális terhek átrendezését és mérséklését tartalmazta, a *taille*-t átalakította évi 5 solidusos adóvá, ezen felül a gazdasági élet bizonyos részeinek szabályzását jelentette. Fontos és a lényegi mozzanatot abban látom, hogy az oklevél Blois-ban és igazgatási zónájában élők számára mindenkinek felszabadítást ígér a szolgai (jobbágyi) jogállapot alól.²⁰ Ezzel tulajdonképp a blois-i oklevél elébe menni látszott azoknak a folyamatoknak melyek kevesebb dokumentációt hagyva, de a többi Loire-menti városban is lejátszódtak a következő évtizedekben. Hozzá kell tennünk, mindez nem jelentette ugyanakkor a városban, nem grófi birtokon élők automatikus felszabadítását.²¹

Blois-nál is csendesebbek forrásaink a szintén Loire menti, Angers és Tours közt fekvő, Saumur esetében. Bár az Anjou, Poitou és Touraine hármas határzónájában lévő Saumur stratégiai elhelyezkedésénél és a királyi/grófi (Plantagenet) központok (Angers, Chinon) közelségénél fogva is komoly elosztópontnak számított, a város fejlődése korszakunkban mindvégig uradalmi-seniorialis keretek közt maradt. Mindez koránt sem je-

¹⁶ PETIT-DUTAILLIS 1970, 109. p., 306 n. 231. p.

¹⁷ PETIT-DUTAILLIS 1970, 34–35. pp.

¹⁸ CHEVALIER 1972, t. I. 79–80. pp.

¹⁹ SOYER-TROUILLARD 1907, 50–58. pp.

²⁰ „*Omnes Blesis et infra banlivam Blesis manentes qui de mea servili conditione erant et eorum heredes et tenuras ab omni iugo servitutis mee penitus quitto et absolvo*” *ibid.* 53. p.

²¹ Ez más birtokosok esetében akár egy évszázadot is késleltetett. SOYER-TROUILLARD 1907, 20–24. pp.

lentett inaktív szerepkört, Saumur piacai és vásárai hamar a régió legjelentősebbjeivé nőttek ki magukat, csarnoka (Les Halles) több száz fős királyi udvar napokig tartó vendéglátására is alkalmas volt a XIII. század első felében.²² Nincs jele ugyanakkor sem a fentebb említett városi konfliktusoknak sem olyan jelentősebb szabadságlevélnek, mely egyértelműen önkormányzat irányába mutatott volna.²³ Említést érdemel viszont az az összefogás, mely a XII. század derekán egy fából épült Loire-híd megépítését eredményezte és egyértelműen a városiak *aktív* szerepét és anyagi áldozatvállalását igazolta.²⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a polgárok (*burgenses*) szövetségei uradalmi keretek közt is megtalálták fejlődési lehetőségeiket, és talán maga a városi önnállóság felé vezető úton is érdemes velük kezdenünk a vizsgálódást. Angers példája úgy tűnik több szempontból is megfelelő lehet.

Bár, ahogy már említettem, a városnak saját öngazgatási intézményei nem léteztek, érdemes egy pillantást vetnünk azokra az esetekre, ahol a város mégiscsak közösségként jelenik meg előttünk (akár egy összefogás, akár közösség javára tett privilégiumok okán), illetve ahol kimutathatók városi szolidaritás és közösségi önszabályozás formái. Érzékelhető ugyanis, hogy ezeknek a példáknak nem vagyunk híján. Angers lakosai még a XII. század első felében, 1135-ben kapták Plantagenet Gotfried gróftól azt a kiváltságot mely a borkimérés illetékének terhe alól mentesítette a polgárokat és egyúttal őket jelölte ki az Anjou-béli borszállítás kizárólagos szerepére külföldre irányuló kereskedelemben.²⁵ Ezeken a kiváltságokon Angers-nak néhány év múlva (1138) Saumurrel²⁶ osztoznia kellett, így is jól látható viszont, hogy a két Loire-parti város lakosai uralták a régió fő exportcikkének számító bor kereskedelmét a XII. század második harmadától. Az Angers-i lakosok mozgását tehermentesítette az a szintén XII. századi kiváltság, mely a Ponts de Cé-i híd használatát tette vélhetőleg díjmentessé számukra.²⁷ Korábbi tanulmányomban utaltam már rá, hogy a víz és vízpartok birtokba- és használatba vétele komoly jelentőséggel bírt a városi társadalom belső kohéziójának erősödésében.²⁸ A víz pusztításaival szembeni védekezés és szabályozás kérdésében a városi polgárok (*burgenses, cives, probi homines*) is szerepet kaptak a XIII. század elejétől.²⁹

A közösségi fellépés szempontjából külön érdekességnek számítanak a város élelmezési gondjait tükröző, és egyúttal élelmiszeripart szabályozó rendeletek a XIII. század utolsó harmadától. Mivel Angers nem rendelkezett különösebben jelentős posztóiparral, sem távolsági kereskedelmet lebonyolító befolyásos korporációkkal, talán nem meglepő, hogy a céhes fejlődés első jelei, azaz egyfajta előszabályzatok, ahogy gyakorta másutt is, az élelmiszerellátás területéről származnak. Meglepő viszont, hogy ezek a

²² JOINVILLE 46–49. pp.

²³ Saumur lakosainak borkereskedelmi kiváltságát (1138) ld. alább.

²⁴ GÁLFFY 2011, 45. p.

²⁵ CHARTROU 1928, 286–287. pp. Ezt a kiváltságot később I. Anjou Károly 1253 áprilisában, majd I. Lajos, Anjou hercege 1366-ban újból megerősítette. ORF t. IV. p.633.

²⁶ LANDAIS 1997, 72. p.

²⁷ A kiváltságlevél nem maradt ránk, csak közvetett módon értesülünk arról, hogy az 1160-as években az angers-i polgárok kitartóan hivatkoztak a privilégiumra. BOUSSARD 1938, 120. p., BIENVENU 1957, 235. p.

²⁸ GÁLFFY 2011.

²⁹ *ibid.* 41. p.

statutumok nem céhes keretben formálódtak, hanem a városi diákok³⁰ követeléseire fogalmazódtak meg. Az egyetemi polgárság egyenesen a grófhhoz fordult, hogy az egyes élelmiszerminőséget érintő kérdéseket rendezze, melyre I. Anjou Károly 1279-ben városrendészeti *statutumok* kibocsátásával reagált.³¹ Az ügy hátterében jól érzékelhetően már egy korábbi időszakra visszavezethető elégedetlenség állt. Az 1279-es rendelet, melyet számos alkalommal (1290, 1291, 1321, 1329, 1359) megerősítettek és tovább bővítettek, tulajdonképpen a városi élelmiszeripar strukturális és működési kereteit rögzítette. Az első alkalommal érintett mesterségek (céhek?) a pékek, pástétomkészítők, halárusok, hentesek, szárnyasárusok, borkereskedők voltak. A rendeletek részletes ismertetését nem tartom szükségesnek a jelen írásban, ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet néhány lényeges tartalmi elemre. Az intézkedések részletesen szabályozzák a nagybani és a kiskereskedelmi árusítás rendjét, a jó minőségű élelmiszer előállításának feltételeit, ellenőrző szervről viszont csak az 1321-es rendelet-kiegészítés kapcsán találkozunk.³² Ez esetben is csak a pékekről esik említés, amikor Valois Károly egy négy fős testületet bízott meg a feladattal, két városi polgár (*prudes hommes, bourgeois*) és két (igen jó-les plus *souffisans*) pék részvételével.³³ Az első királyi megerősítés 1329-ből való, ebben már feltűnnek a sóárusítókra, a borművesekre, gyertyakészítőkre vonatkozó szabályok és újdonságnak könyvelhető el az is, hogy innentől a szabályzat valóban közösségként tekint egyes szakmákra, melyek mindegyikének előírja a belső, legalább két fős felügyeletet.³⁴ Érdekes eleme továbbá a *statutumoknak* az az inkább városrendészeti jellegű intézkedés, mely az *angers-i Maine-híd* éjszakai világítását rendeli el már 1279-ben.³⁵ Összegezve ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a város gazdasági életének szabályozásában a város mint közösség mindvégig kevés szerepet kapott, a diákság kezdeményezését követően az ellenőrzés a grófi majd hercegi adminisztráció kezében maradt, és csak néhány kivételtől eltekintve kapott szerepet a városi polgárság.

A városlakók szabadsága szempontjából fontos állomásnak tekinthető a *taille* fizetésének megváltása 1295-ben.³⁶ A városlakók 6000 font dénárral váltották meg a kétéven-
te esedékes adót, melynek korábbi említései igen ritkák a dokumentációnkban. Az ennek következtében nehezen adható pontos definíció ellenére is érdemes megállnunk egy pillanatra az adónemnél. A *taille* ugyanis fejlődésének minden árnyalatában és párhuzamában nyomon követhető a szakirodalomban, ezért nem mindegy melyik szintjéről

³⁰ Angers a középkorban végig fontos oktatási központ volt Franciaországban. A XIII. század első felében a párizsi egyetem működésképtelensége (1229–1231) miatt a hallgatók egy része Angers-ban folytatta tovább a tanulmányait. Egyetemi bullát ugyan csak a XIV. század második felében kapott, ugyanakkor számos tekintetben, úgy tűnik, megfelelt az egyetemi képzés követelményeinek. Ennek köszönhető, hogy a modern történetírás is a XIII. századtól eredezteti működését.

³¹ FOURNIER 1890, t. I. 264. p.

³² A megosztott felügyelet nem evidens de nem is példa nélküli Franciaországban. Reimsben például a városi hatóságok ellenőrizték egyes iparágakat, míg a hentesek, posztókészítők például vegyes (céhes és városi) felügyelet alatt álltak. DESPORTES 1979, 358. p. és 361. p.

³³ MESLAY 1996, 89. p.

³⁴ FOURNIER 1890, 271. VI. Fülöp oklevele azért is említésre méltó, mert az ezt megelőzők, majd ezt követők mind grófi illetve hercegi kibocsátásúak, ez az egyetlen eset a kérdéses időszakban, amikor Anjou közvetlenül tartozott a királysághoz.

³⁵ FOURNIER 1890, t. I. 264. p.

³⁶ BNF Collection Touraine-Anjou t. VII n. 3405.

beszélünk. Az eredendően földesúri-seniorialis adónem, a XI. század végén jelent meg, és a XII. századra jelentőssé vált jövedelembiztosító szerepe. Az úr banalításjogai közé tartozott és az általa nyújtott biztonság egyfajta illétékeként értelmezhető, így természetesen magába foglalta a személyi függőség konkrét jelentését. Az adónem kivetése ugyanakkor sokáig önkényes maradt, részben a hűbéri-vazallusi *auxilium* (aide) földesúri továbbítását jelentette a birtokos saját népei felé. Ezen rendszertelen jellegénél fogva paradox mód komoly biztonság- és bizalomhiányt jelentett a függő státuszú agrártársadalom számára. Georges Duby forrásokra támaszkodva nevezte rablásnak, és a megtakarítási törekvések legnagyobb akadályozójának.³⁷ Fontos látni ugyanakkor, hogy az adónem önkényes jellegét elveszítette azáltal, hogy a különböző városi és falusi közösségek rendszeres adó formáját öltve fizették a XII–XIII. századtól. Az átállás időpontja és módja nem mindenhol – így esetünkben sem – pontosítható. Másik lényeges mozzanat, hogy maga az adó nem feltétlenül tűnt el még az ú.n. kommunavárosokban sem, csak épp az imént említett átalakulása esetleg mérséklése figyelhető meg pontosabban.³⁸ Nos, ez a módosulás úgy tűnik Angers esetében is lezajlott, bár időponthoz kötni nem tudjuk. Dominique Barthélemy Vendome kapcsán szintén kiemeli a *taille* rendkívüli esetekhez kötődő jellegét, ezáltal nyilvánvaló kapcsolatát a vazallusoktól három-öt kiemelt esetben biztosítandó *auxilium*mal (aide). Átalakulása ugyanakkor a modern adózáás egyik első elemének tekinthető Barthélemy szerint³⁹.

Az, hogy az adó más kontextusban is megmaradt és továbbra is biztonsági feladatokhoz kötődött ám rendszeres jellegét öltött, jól mutatja Poitiers esete. Itt II. Fülöp Ágost 1222-ben, majd másfél évtizeddel tehát a városi szabadságlevél kibocsátását követően mentesítette a város polgárait az adó önkényes kivetésétől, ám adóztatási jogát továbbra is megtartotta, igaz a város beleegyezéséhez kötve azt. Az is figyelemre méltó, hogy Poitiers-i Alfonz (1241–1271) nem élt a *taille* kivetésével, viszont több alkalommal igényelt városától olyan rendkívüli adót, mely a vazallusokat terhelte közvetlenül. Poitiers-ban, maga a *taille* viszont megmaradt, ám azt a XIII. század második felétől a városkormányzat vetette ki.⁴⁰

Visszatérve angers-i példánkra, az is jól látható, hogy nem párhuzam nélküli a város adómegváltása. Két évvel később (1297) a szintén Valois Károly birtokának számító Chartres is megváltotta a *taille* fizetési kötelezettségét.⁴¹

Mindezek után felmerül a kérdés, mit is jelentett pontosan a *taille* eltűnése. Úgy érzem, a város adópolitikái besorolása és vele együtt természetesen közösségi szerepe és lakosainak jogállása is változott, ám ahogy arra alább még utalni szeretnék, leginkább csupán egy mindkét fél számára előnyös fiskális váltásról beszélhetünk.

Az, hogy Angers helyzete (vagy legalábbis ezirányú adómentessége) a XIII. század végén maguknak az angers-iaknak sem teljesen világos jól mutatja az ún. "appelants-ok pere": Valois Károly 1297-ben lánya kiházásítása kapcsán fordult tartományaiban az

³⁷ DUBY 1971, 259. p.

³⁸ SAINT-DENIS 1994. 141. p. Alain Saint-Denis felhívja a figyelmet arra is, hogy a *peagium*ok, *tonlieu*-k és a városlakókat terhelő különböző közvetett adók és illétékek megmaradtak Laon-ban az 1128-as *Institutio Pacis*-t követően is.

³⁹ BARTHÉLEMY 1993, 738–740. pp.

⁴⁰ FAVREAU 1978. t. I. 93–94. pp.

⁴¹ CHÉDEVILLE 1991, 496. p.

alattvalóihoz, hogy a szokásos *aide* vazallusi kötelezettségét vállalják. Anjou és Maine nemesei ezt visszautasították, ami egy hosszú pereskedés alapját képezte a gróf és a tartományi nemesség között. Angers maga is érintett volt az ügyben, a gróf tehát hűbéri (és nem senioriális-földesúri) logika alapján igényelte a hozzájárulást. A város ezt azon a címen utasította el, hogy néhány évvel korábban már megváltotta azt 6000 font kifizetésével. Valois Károly adminisztrációja ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy az nem a vazallusokat terhelő *aide*-re vonatkozik, hanem a korábbi *taille* fizetése alól jelent megváltást. A rendelkezésünkre álló információk alapján a gróf érvelése logikusnak tűnik, hisz ez utóbbi egy régi senioriális illeték volt. A továbbiakban az is ismert, hogy Angers egy újabb hasonló konfliktus során (1313) évente fizetendő füstpénzzel örökre megváltotta az immár vazallusi szintre emelt kötelezettségeinek (*aide*) nehezen követhető, rendszertelen terhét.⁴² Az ügy kapcsán ugyanakkor jogosan merülhet fel a gyanú, hogy az átalakítás valójában egy új, nagyobb merítésben alkalmazható adó bevezetését célozta volna. Ha erre a szándékra utaló közvetlen adatunk nincs is, végeredményében mégiscsak ezt eredményezte. A *taille* alóli számos mentesség törlődött és a részletes felméréseken, valamint nyilvántartáson alapuló füstpénz esetében nem állt fenn újra.⁴³

Ugyanakkor lényeges, hogy a város először szállt szembe grófjával, és vett részt egy olyan perben, melyhez hasonlóban sem volt semmi korábbi tapasztalata. A város jogban jártas embereket kellett, hogy alkalmazzon (és ebben azért nem volt hiány) listát kellett, hogy állítson előkelő polgáiról. A konfliktusból ugyanakkor az is kitűnik már csak jellegénél fogva is, hogy a város csupán mellékszereplő volt, az érdekérvényesítés fő ereje ezúttal is a tartományi nemesség maradt.

Bár a fenti esetekkel nem áll konkrét összefüggésben, mégis lényegesnek tartom, a XIII. század végén a Szent Miklós konfraternitás megjelenését a városban. Egyértelműen világi összetételű formációról beszélhetünk ugyanis, melynek statútumai is megszűntek a század végére.⁴⁴ A konfraternitás egy *extra-muros* negyedben (Éviere) vert gyökeret, ám szorosan kapcsolódott a fallal körülvett városhoz. A negyed lakosai leginkább kézművesek és egyetemi diákok, valamint tanárok voltak, ahogy ez a konfraternitás kapcsán is megállapítható. Egy pillanatig sem vitatva ezen testvérületek vallásos karakterét, hangsúlyozandó, hogy a késő középkorra politikai és társadalmi szerepük erősebbé vált.⁴⁵ Bár Angers-ban ilyen irányú kibontakozásuk kevésbé markáns, Tours esetében ismert, hogy az 1305-ös, utolsónak tekinthető chateaufort-i lázadás épp egy hasonló szövetség, a Szent-Eligius (Éloi) konfraternitás keretei közül indult.⁴⁶

Végezetül egy inkább szimbolikusnak tekinthető eredményt szeretnék megemlíteni. Korábban foglalkoztam egy Angers-t érintő szabadsággal, nevezetesen Valois Károly egy 1321-es oklevelével, melyben a városi polgárok számára lehetővé tette a város *quintájában* (korábban prévót-i adminisztratív körzet) a vadászatot.⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy az említett vadászati jogok átruházása a városlakókra, amúgy nem tekinthető

⁴² VERRY 2000, 20–25. pp.

⁴³ Ld. Jean Favier „taille” szócikke in: Dictionnaire du Moyen Age (C. Gauvard-A. Libera- M. Zink). PUF, Paris, 2002. 1365–1366. pp. Hasonló fiskális „trükkök” számos helyütt ismertek, ld. Mátyás adóreformja.

⁴⁴ A.D.M.L. 43G I.

⁴⁵ VINCENT 1994, 30–40. pp.

⁴⁶ PETIT-DUTAILLIS 1970, 34. p.

⁴⁷ GÁLFFY 2012.

angers-i specifikumnak, a Loire-vidéken. Blois lakosai Jeanne d'Alencon blois-i grófnőtől már korábban, 1288-ban megkapták ezt a kiváltságot.⁴⁸

Angers esetét röviden összegezve; itt egy bosszantó kényszert (kártékony állatok elszaporodása elleni védekezés) fordított saját hasznára a gróf, ugyanis a korábbi főúri jogát hét éven keresztül fizetendő illeték fejében adta át. Ha tehát Valois Károly (1290–1325) politikáját vizsgáljuk, kiderül, hogy a város, ahogy Chartres esetében is, leginkább, mint fiskális bázis kapott szerepet, és nem minden esetben ünnepelhetők a „kiváltságok” pusztán a városi autonómia jeleként, esetleg kiterjesztéseként.

Bár írásomban a városi autonómiák meglétére, illetve azok hiányára és nem pedig gazdaságaik és társadalmuk fejlődére igyekszem koncentrálni. Úgy vélem, mégis jól érzékelhető, hogy több, tízezer lakos feletti központ esetén magyarázattal tartozunk a fejlődés sajátosságaira. Az öngazgatás intézményeinek hiánya ezen a területen nem tudható be egy tényezőnek. Ami a társadalmi alapokat illeti, nem beszélhetünk, különösen Angers és Tours esetében, urbánus jegyek hiányairól. Forrásaink szókinccse ugyanakkor félrevezető lehet. A *burgensis* fogalom a XI. század második harmadától mindenképp létezik⁴⁹, a XII. század derekától se szeri se száma említésének, jelentése viszont nem feltétlenül szignifikáns, túl azon, hogy *burgus* lakosát jelöli, különösebb jogi értelmezhetőség nélkül, azaz érthetünk alatta jobbágyot, kevésbé kötött függésben élő parasztot, városlakót kiváltsággal, vagy anélkül. Maximum annyi lehet világos számunkra, hogy nem városlakó nemessel van dolgunk. A *cives* fogalom szintén nem releváns, hisz jobbra pusztán topográfiai elkülönülést jelent, az általában gallo-római eredetű városközpont, székesegyház köré épült *civitas* esetén.

Városaink tehát tele vannak, *burgensis*ekkel, *cives*-ekkel, méghozzá nem is akármilyenekkel. Hironori Miyamatsu Angers-ra vonatkozóan igazolta, az ezredforduló táján több generáción át követhető, vagyonos, felfelé, azaz a nemesség irányába asszimilálódni képes családok létét.⁵⁰ Még ha ezek a korai eredmények izoláltak is maradtak az első apanázs korszakig (1246–1328), saját vizsgálataim a XIII. század második felére vonatkozóan több olyan vagyonos család jelenlétét igazolták, melyek ideális tagjai lettek volna egy városvezető „oligarchiának”. Szintén a XIII. század második felétől elszaporodó végrendeletek alapján az is világos, hogy a városi polgárság kisebb összegekben de komoly vagyonokat hagyott a város egyházi intézményeire, de különösképp kivette részét a város karitatív intézményeinek fenntartásából. A centrális pontok számolgotása nélkül is belátható, hogy a XIII. század második felében már semmiképp nem társadalmi hiánya volt az önszerveződésnek. Összességében, Angers-ban inkább csak némi késésről számolhatunk be a társadalmi „infrastruktúra” létrejötté kapcsán.

Részben hasonló következtetésre juthatunk Tours esetében is. Itt ugyan a helyzet némileg fordítottnak tűnik, így Bertrand Chevalier hangsúlyozza, hogy Tours kereskedelmi-gazdasági élete, és ennél fogva elitje komoly problémákkal küszködött a XIII. század közepétől.⁵¹ A korábbi hosszú távú kereskedelmi kapcsolatait részben a Franciaországban helybe jövő itáliaiak miatt elveszítette, regionális szerepét pedig Orléans-

⁴⁸ SOYER-TROUILLARD 1907, 10–16. pp.

⁴⁹ MIYAMATSU 1990.

⁵⁰ MIYAMATSU 1990.

⁵¹ CHEVALIER 1972, t. I. 168–170. pp.

Párizs illetve nyugat fele Angers veszélyeztette. Ezt a helyzetet viszont Chevalier a XV. századig elhúzódó válságnak látja, ebből következően a XIV. század közepi önkormányzati intézményesülés sem a helyi elit nyomására jött létre. Az egyházi intézmények súlyát tekintve ugyanakkor a város gazdasági ereje mindenképp látszik annyira erősnek, hogy egy világi vezető elitet életben tartson.

Közelebb jutunk a megoldáshoz, ha a problémát történeti-politikai oldalról közelítjük meg. A korai időszak lázadásai nyugaton (Nyugat-Franciaország), ahogy már említettem, gyakran épp prematurált jellegük miatt, kevés eredményt hoztak, ám annál tudatosabb hozzáállást (és nem feltétlenül ellenállást) eredményeztek a központi hatalom részéről. A Plantagenet monarchia, melynek alapvetően szülőotthona volt a vizsgált terület, itt úgy tűnik, nem szorult különösebb kompromisszumokra. Más volt a helyzet a sokkal veszélyeztetettebb, Párizs és Anglia irányába is kulcsfontosságú Normandia és a gazdag de bizonytalan, és csupán nagy erőfeszítésekkel ellenőrizhető Aquitánia esetében. Ha ezeken a területeken a Plantagenet monarchia vetette meg a városi autonómiák alapjait, akkor ugyanezen okokból, úgy vélem, a Loire-vidék számára is a XII. század második felében dőlt el a városfejlődés jogi iránya. Ezen korrigálni tudott volna ugyan a Capeting monarchia visszatérése, ám az 1202 és 1214 közötti átállás időszakában Anjou és Touraine újból sajátos megoldást választott. Míg Normandiáért Fülöp Ágostnak harcolnia kellett, Poitou esetében már a távolság is óvatosságra intette a francia királyt, a Loire-vidékről tulajdonképp nemessége döntött, amikor Guillaume des Roches-t követve testületileg álltál a Capeting oldalra, ezzel további komoly áldozatoktól mentette meg a francia uralkodót.⁵² Innentől értelemszerűen kevés hajlandóságot mutatott az uralkodó a területi politikai egyensúly újraértékelésére.

A fentebb összegyűjtött adatok alapján jól érzékelhető, hogy a XIV. század közepéig városaink, bár jelentős központoknak számítottak a Loire-vidéken, mégis csupán egy bizonyos szintig jutottak el a városi autonómia megszerzésében. Döntő, robbanásszerű változást csupán a százéves háború első évtizedét követően érezhetünk, amikor a katonai események és a velük párhuzamosan fellépő (hatásukat erősítő) gazdasági és társadalmi krízis együttesen is éreztették hatásukat. Tours helyzete ebből a szempontból is tanulságos. A városi önkormányzat megszületése 1356-os királyi rendeletben gyökerezik, melyet egy két évvel korábbi pusztító angol razzia motivált. Bár a városi közgyűlés, és a városvédelem helyi alapjai ekkor szerveződtek meg, mégsem a XII. századi kommunák vagy franchises-ok újjászületésére kell gondolnunk. A szervezés és városvezetés mindvégig a királyi hatalom emberei által felügyelt volt, a valódi önkormányzat létrejötté pedig többlépcsős folyamat maradt. Sőt, némi elbizonytalanodást is kiolvashatunk abból, hogy a választottak száma néhány év múlva, a városfal elkészültével, hatról háromra csökkent.⁵³ Chevalier mutatott rá, hogy az önkormányzat felépítésében és a város újjászervezésében igazi változás tulajdonképp csak a természeti katasztrófák, hídszakadások következtében a század végétől történt.⁵⁴ Hasonlóképp biztonsági problémák tették aktuálisnak és gyorsították a municipalitás létrejöttét Blois-ban és Nantes-ban is.⁵⁵ Ez

⁵² BALDWIN 1991, 253–260. pp.

⁵³ CHEVALIER 1972. t. I. 81–86. pp.

⁵⁴ *ibid.* 86–95. pp.

⁵⁵ CHEVALIER 1972, t. II. 25. n. 6. p., LEGUAY 1981, 75–78. pp., 111–115. pp., 167–169. pp.

utóbbi ugyan teljesen más politikai keretbe sorolható (a francia koronától független Breton hercegség központja), ugyanakkor választott képviselők és önkormányzat valójában csak a XIV. század második felétől, a breton örökösödési háború lezárultát követően (1364) jelentek meg.⁵⁶

Tévednénk azonban, ha a változásokat egy leépülő politikai rendszer agóniájának tudnánk be. A városlakók önszerveződéseinek intézményesítése és jogosítványainak kiterjedésének nem állt ellentétben a királyi hatalom már bő egy évszázada „bonne ville”-ekben gondolkodó politikájával. Mindez pedig újból a városok katonai, fiskális és adminisztratív támasz szerepét emelte ki.

Rövidítések:

A.D.M. L.: Archives Départementales de Maine et Loire
BNF: Bibliothèque Nationale de France
ORF: Ordonnances des Rois de France

Irodalom:

- Baldwin 1991: Baldwin, John: *Philippe Auguste et son gouvernement*, Fayard, Paris, 1991,
Boucheron-Menjot 2011: Boucheron, Patrick; Menjot, Denis: *La ville médiévale*, Éditions du Seuil, Paris, (2003) 2011.
Chédeville 1991: Chédeville, André: *Chartres et ses campagnes (XIe-XIIIe s.)*, Garnier, Paris, 1991 (1973).
Chédeville-Le Goff-Rossiaud 1998: Chédeville, Alain; Le Goff, Jacques; Rissiaud, Jacques: *La ville en France au Moyen Age des Carolingiens à la Renaissance*, Éditions du Seuil, Paris, 1998.
Delaborde 1916: Delaborde, Henri-François (ed.): *Recueil des actes de Philippe Auguste roi de France t. I.*, Paris, 1916
Desportes 1979: Desportes, Pierre: *Reims et les Rémois aux XIIIe et XIVe siècles*, Picard, Paris, 1979.
Duby 1971: Duby, Georges: *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris, 1971.
Dutour 2003: Dutour, Thierry: *La ville médiévale*, Éditions Odile Jacob, Paris, 2003.
Ladányi 1996: Ladányi Erzsébet: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában*, Márton Áron Kiadó, Budapest, 1996.
Favreau 1978: Favreau, Robert: *La ville de Poitiers à la fin du Moyen-Age, Une capitale régionale*, t. I-II., Poitiers, 1978.
Fournier 1890: Fournier, Marcel: *Les statuts et privilèges des universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789*, t. I., Paris, Larose et Forcel, 1890.
Gálffy 2011: Gálffy László: *Város és folyó kapcsolata a Loire-vidéken (11. század vége-14. század közepe)*, *Aetas* (26), 2011. 27-49.

⁵⁶ Az is informatív, hogy Nantes-t lakosait első jól elkönnyelhető privilégiumként a breton herceg csupán 1331-ben mentesítette a taille fizetése alól. LEGUAY 1986, 131. p.

- Gálffy 2012: Gálffy László: Vadászat, erdőhasználat és város Anjouban. Megjegyzések Valois Károly egy 1321-ben Angers-nak adott oklevele kapcsán. in: *Orpheus Noster* 2012/3, 18-32.
- Giry 1885: Giry, Arthur: Les Établissements de Rouen. Études sur les institutions municipales de Rouen, Falaise etc, Paris, 1883-1885 2 vol.
- Joinville 1998: Joinville: Vie de Saint Louis, trad. J. Monfrin, Paris, 1998.
- Landais 1997: Landais, Hubert (dir.): Histoire de Saumur, Toulouse, 1997.
- Leguay 1981: Leguay, Jean-Pierre: *Un réseau urbain au Moyen Age: les villes du duché de Bretagne aux XIVe et XVe siècles*, Maloigne, Paris, 1981.
- Luchaire 1911: *Les Communes francaises*, Paris, 1911 (1890).
- Marchegay-Mabille 1869: Marcheguay, Paul-Mabille, Émile (ed.): *Chroniques des églises d'Anjou*, Paris, 1869.
- Meslay 1996: Meslay Sylvie :Les métiers á Angers á la fin du Moyen Age, MM., Univ. Angers, Angers, 1996.
- Miyamatsu 1990: Miyamatsu, Hironori: A-t-il existé une commune á Angers au XIIe siècle? in: *Journal of Medieval History* 21 (1995) 117-151.
- Miyamatsu 1993: Miyamatsu, Hironori: Les premiers bourgeois d'Angers au XIe et XIIe siècles in: *Annales de Bretagne* 97 (1990/1) 1-14.
- Petit-Dutaillis 1970: Petit-Dutaillis, Charles: *Les communes francaises. Caractères et évolution des origines au XVIIIe siècle*, Albin Michel, Paris, 1970 (1947).
- Rigaudière 1988: Rigaudière, Albert: Qu'est-ce qu'une bonne ville dans la France du Moyen Age in: *La charte de Beaumont et les franchises municipales entre Loire et Rhin*, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 59-105.
- Salmon 1854: Salmon, André (ed.): *Recueil de chroniques de Touraine*, Tours, 1854.
- Soyer-Trouillard 1907: Soyer, Jacques-Trouillard, Guy: *Cartulaire de la ville de Blois (1196-1493)* Blois, C. Migault, 1907.
- Verry 2000: Verry, Elisabeth: „Charles de Valois et les seigneurs d'Anjou (1290-1325) in: N. Coulet-J.-M. Matz (dir.): *La noblesse dans les territoires angevins á la fin du Moyen Age (actes du colloque d'Angers-Saumur, 1998)*, Rome, 2000, 15-37.
- Vincent 1994: Vincent, Catherine: *Les confréries médiévales dans le royaume de France. XIIIe-XVe siècle*, Albin Michel, Paris, 1994.

GELLÉN KLÁRA

Gondolatok a burkolt kereskedelmi közlemény tilalmáról

Bevezetés

Ma már médiajogi közhelynek számít, hogy az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló 2010/13 EU irányelvben (AVMS irányelv) az Európai Unió liberalizált, rugalmas, verseny- és piacentrikus médiapolitikája jelenik meg. Az új közösségi médiaszabályozás alapvető célkitűzése valóban egy versenyképesebb európai médiaiparág kialakításához szükséges feltételrendszer, egy liberálisabb jogi környezet megteremtése volt, amelyben azonban a közérdekű területek összehangolt védelmének igénye továbbra is alapvető elvárásként fogalmazódik meg. Az Európai Bizottság az európai audiovizuális politika szabályozásának jövőjéről szóló 2003-as közleményében többek között a fogyasztók védelmét is ilyen közérdekű területként nevesítette.¹

Megjegyezzük, hogy a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2005/29/EK irányelvet (UCP irányelv) implementáló a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról szóló 2008. évi XLVII. (Fttv.), valamint a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól szóló 2008. évi XLVIII. törvények (Grtv.) általános fogyasztóvédelmi rendelkezései a médiában megjelenő kereskedelmi gyakorlatokra is alkalmazhatóak akkor, amikor az adott területre nincs speciális ágazati rendelkezés. Utóbbi esetben értelemszerűen nem a fenti jogszabályok és az azokban kijelölt szervek, hanem a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. (Smtv.), valamint a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. (Mttv.) törvényekben rögzítettek szerint a médiafelügyelet jogosult eljárni.

A médiaszabályozásban a közönségnek, mint fogyasztóknak a speciális ágazati védelme a kereskedelmi kommunikációk közzétételére vonatkozó korlátozásokban jelenik meg.² Egyik ilyen korlátozás a burkolt kereskedelmi közlemény tilalma is, amelyet a továbbiakban az új szabályozási környezet és a kialakult gyakorlat alapján kívánunk elemzésünk tárgyává tenni.

¹ Az európai audiovizuális politika szabályozásának jövőjéről szóló bizottsági közlemény [COM (2003) 784, 2003. december 15.]

² Id. erről részletesen: GELLÉN KLÁRA: *Kereskedelmi kommunikáció a médiaszabályozás és a fogyasztóvédelem keretrendszerében*. In 90 éves a szegedi jogászképzés c. konferencia kötet, Szeged, 2013. 23–35. pp.

I. A médiaszolgáltatás, a kereskedelmi kommunikáció és a fogyasztóvédelem

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a kereskedelmi kommunikáció és a média mely ponton kapcsolódnak egymáshoz, mely keresztszemet indokolja a speciális ágazati szabályozást.

A kereskedelmi kommunikáció és annak közzététele az UCP irányelv és az Fttv. szerint is kereskedelmi gyakorlatnak tekinthető. Erre juthatunk az AVMS irányelv (56) preambulum-bekezdése alapján, amely kimondja, hogy „[...] az *irányelvben szabályozott kereskedelmi gyakorlat körén kívül eső kereskedelmi gyakorlatra az UCP irányelvet kell alkalmazni*”. E megállapításból több következtetést is levonhatunk:

- az AVMS irányelv kereskedelmi gyakorlatnak minősülő eseteket is szabályoz,
- és amely kereskedelmi gyakorlatra nem ad speciális, ágazati rendezést, arra mögöttes joganyagként az UCP irányelv rendelkezései az irányadóak.

Mindezt a hazai jogforrásokra levetítve arra juthatunk, hogy amennyiben az Smtv. és az Mttv. valamely kereskedelmi gyakorlatot nem szabályoz, akkor arra az UCP irányelvet implementáló Fttv. és a Grtv. rendelkezései adnak iránymutatást (értelemszerűen az e jogszabályokban megjelölt felügyeleti szervek eljárása mellett).

A médiaszolgáltatások a kereskedelmi kommunikációk közzétételével kereskedelmi gyakorlatot folytatnak: valójában a médiajogforrásokban kereskedelmi közleményként aposztrofált üzenetek médiatartalomként megjelenő kereskedelmi kommunikációk. Ennek megfelelően az irányelvben, az Smtv.-ben és az Mttv.-ben szabályozott kereskedelmi gyakorlat, a kereskedelmi kommunikációk közzététele, sajátos ágazati kereskedelmi tevékenységként fogható fel, amelyre a Bizottság fent említett közleménye kimondta, hogy „[...] az *ágazat szakpolitikai szintű szabályozásában* védelmet kell biztosítani egyes közérdekű területeknek, így a fogyasztók védelmének is”.

A 'fogyasztó' elnevezést a hazai médiajogforrások nem használják. Valójában csak az irányelv (83) preambulum-bekezdésében találjuk meg ezt a kifejezést a következők szerint: „[annak] biztosítására, hogy a *fogyasztók, mint televíziónézők* érdekei teljes és megfelelő védelemben részesüljenek, a *televíziós hirdetésre* a tagállamoknak joga van a minimális szabályokhoz képest részletesebb és szigorúbb szabályok bevezetésére.” E megfogalmazás a fő mondanivalója mellett azt is kifejezi, hogy a *tévé nézőre a gazdasági hirdetések megközelítésben fogyasztóként tekinthetünk*. Ennek megfelelően a médiában megjelenő kereskedelmi üzenetekkel megcélzott fogyasztó esetében is az UCP irányelv és az Fttv. által lefektetett egységes fogyasztó definícióból tudunk kiindulni: fogyasztó az önálló foglalkozásán és gazdasági tevékenységén kívül eső célok érdekében eljáró természetes személy.³ Arra vonatkozóan pedig, hogy milyen sajátosságokkal rendelkező természetes személy feleltethető meg ezen általános kategóriának, az Fttv. 4. § (1) bekezdése ad további eligazítást: a kereskedelmi gyakorlat megítélése során az olyan fogyasztó magatartását kell alapul venni, aki ésszerűen tájékozottan, az adott helyzetben általában elvárható figyelmességgel és körültekintéssel jár el, figyelembe véve az adott kereskedelmi gyakorlat, illetve áru nyelvi, kulturális és szociális vonatko-

³ Fttv.2.§ a)

zásait is. A kereskedelmi közlemények közzétételének megítélésakor is ezen általános jellemzőkkel bíró fogyasztói jellemzők képeznek zsinórmértéket, de miután az átlagfogyasztó sajátosságainak behatárolásakor figyelembe kell venni a „kereskedelmi gyakorlat sajátosságait” is, jelen esetben ilyen lehet a tartalomhoz való hozzáférés sajátos módja. Az eltérő hozzáférési sajátosságokra tekintettel, egyes kérdések egységes kezelése mellett a kereskedelmi kommunikáció differenciált szabályozása indokolt, hiszen más-más mértékű állami beavatkozásra, „külső védelemre” szorulnak a fogyasztók a lekérhető és a lineáris médiahozzáférés esetén. A differenciált szabályozást támasztja alá az is, hogy e tartalmak megkerülésének lehetősége a lineáris szolgáltatások esetében technikailag korlátozottabb, így a közönség passzív fogyasztóként kerül kapcsolatba a médiatartalmakkal, a kereskedelmi kommunikációval, míg a lekérhető médiaszolgáltatás aktív fogyasztói magatartást tételez. Ennek megfelelően az irányelv kifejezetten rögzíti azt is, hogy miután „[a] lekérhető audiovizuális médiaszolgáltatások növelik a fogyasztók választási lehetőségeit, ezért a lekérhető audiovizuális médiaszolgáltatásokban megjelenő audiovizuális kereskedelmi közleményt indokolatlan és műszaki szempontból értelmetlen részletesen szabályozni, [ugyanakkor] a közpolitikai célok elérése érdekében minden audiovizuális kereskedelmi közleménynek a kereskedelmi jelleg megjelölésre vonatkozó szabályok mellett tiszteletben kell tartania a minőségre vonatkozó alapvető szabályokat is.”⁴ Ennek megfelelően a közönség érdekében a kereskedelmi közleményekkel szemben megfogalmazott alapelvárások, mint minőségi elvárások, illetve pl. a termékmegejelenítés, támogatás megjelölésére vonatkozó szabályok itt is irányadóak.

A következő kérdés az, hogy a fogyasztóvédelem okán milyen szabályozási teher nehezedik a médiajogforrásokra. Alapvető fogyasztóvédelmi elvárás, hogy a megalapozott gazdasági döntések meghozatalához a fogyasztónak tájékozottnak kell lennie, kellő információval kell rendelkeznie, s ezáltal kifejezett érdeke fűződhet ahhoz, hogy ezen információkat megismerje. Általában elmondható, hogy a megtévesztő kereskedelmi gyakorlatok a megtévesztésen keresztül megakadályozzák a fogyasztót a tájékozott és ezáltal eredményes választásban. Megtévesztőnek minősül az a kereskedelmi gyakorlat, amely bármilyen módon – *ideértve a megjelenítés valamennyi körülményét (!)* – félrevezeti vagy félrevezetheti az átlagfogyasztót, és arra készteti, hogy olyan ügyleti döntést hozzon, amelyet egyébként nem hozott volna meg.⁵ Jelen esetben a kereskedelmi kommunikációnak médiatartalomként való megjelenése adja az eltérő, speciális megjelenítés sajátosságát. Tekintettel az új mediaszabályozás lényegi változásaira, ma a fogyasztó a korábbiaknál direktebb módon érintkezhet a médiában a kereskedelmi tartalmakkal, hiszen a kereskedelmi üzenetek műsorszámokon belül való elhelyezése új kihívásokat generált. Általában elmondhatjuk, hogy van egy olyan szabályozási kompromisszum a médiaszolgáltató gazdasági érdeke és a fogyasztói érdekek között, amely alapján a fogyasztó választási szabadsága mindenképp sérül, hiszen akár akarja, akár nem, a műsorszámmal egyidőben, abban elhelyezve is megcélózhatják gazdasági tartalmú üzenetek.

A fogyasztók védelmében a fentiekben alapuló elvárásként került rögzítésre az Smtv. 20.§-ban, hogy a médiatartalomban megjelenő kereskedelmi közleménynek *könnyen felismerhetőnek kell lennie*. „A 20.§ egyik főszabálya a szerkesztett tartalom és a keres-

⁴ AVMS irányelv (79) preambulum-bekezdés.

⁵ Fttv.6.§.

kedelmi közlemény elválasztásnak elve. Az elválasztási doktrina célja, hogy a fogyasztó mindig teljes mértékben tisztában legyen azzal, hogy milyen tartalmat néz/hall. Ezt az elvet fejezi ki a felismerhetőség, a megkülönböztethetőség követelménye, a támogatás esetében a támogató (szponzor) megnevezése, valamint a burkolt kereskedelmi közlemény és a tudatosan nem észlelhető technikák használatának tilalma.”⁶ A kereskedelmi közlemények megjelenítésének előbbi általános rendezése mellett negatív elvárásként a *burkolt kereskedelmi közlemény tilalma is* megfogalmazást nyer.

II. A burkolt kereskedelmi közlemény tilalma

A korábbi Rttv. rendelkezésétől⁷ eltérően, az új szabályozás már nem a burkolt reklámmot, hanem tekintve, hogy az új médiaszabályozás a kereskedelmi közlemény tágabb kategóriával operál, valamennyi burkolt kereskedelmi közlemény közzétételét tiltja.

A burkolt kereskedelmi közlemény olyan kereskedelmi közlemény, amelynek közzététele természetét tekintve megtéveszti a közönséget, illetve burkolt reklámnak minősülhet a kereskedelmi közlemény céljait szolgáló közlemény abban az esetben is, ha nem ellenszolgáltatás fejében került közzétételre”. (Smtv. 1. § 10. 203. § 4.)

Mint kereskedelmi közleménynek, az alábbi – a kereskedelmi közlemény definíciójából kiolvasható – jellemzőkkel kell rendelkeznie:

A kereskedelmi közlemény olyan médiatartalom, amelynek célja gazdasági tevékenységet folytató természetes vagy jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaság árujának, szolgáltatásának vagy arculatának közvetlen vagy közvetett népszerűsítése. Az ilyen tartalmak fizetés vagy hasonló ellenszolgáltatás ellenében, vagy önreklámozás céljából kísérik a médiatartalmakat, vagy szerepelnek abban. A kereskedelmi közlemény formái közé tartozik többek között a reklám, a támogatást nyújtó nevének, védjegyének, arculatának vagy termékének megjelenítése, a televíziós vásárlás és a termékmegjelenítés. (Smtv.1. § 9.; Mttv. 203.§20.)

A burkolt kereskedelmi közlemény definíciója szerint, akkor burkolt a közlemény, amikor annak közzététele természetét tekintve megtéveszti a közönséget. Ennek megfelelően: ha egy tartalom közzétételekor annak kereskedelmi jellege a fogyasztó számára nem derülhet ki, az a fogyasztó félrevezetésével, megtévesztésével járhat. Az ilyen közlemény, mint burkolt kereskedelmi közlemény negatív hatással lehet a fogyasztói döntésre, mert olyan döntést hoz, amelyet egyébként nem tett volna meg. A kereskedelmi üzeneteket minden esetben úgy kell médiatartalomként közzétenni, hogy a megjelenítés

⁶ KOLTAY ANDRÁS – LAPSÁNSZKY ANDRÁS (szerk.): *A médiaszabályozás kommentárja*. Complex Kiadó, Budapest, 2011. 52–53. pp.

⁷ Burkolt reklám: az a műsorszám vagy műsorszámon belüli tájékoztatás, amely semleges információ látszatát keltve ösztönöz áru vásárlására, vagy szolgáltatás igénybevételére, vagy bármely más üzleti magatartásra (Rttv.2. § 4.).

ne legyen a közönség számára megtévesztő, mindenkor tudatosuljon, hogy mikor találkozik gazdasági jellegű tartalommal, a kereskedelmi jellegnek nyíltan, egyértelműen ki kell tűnnie. Ha nem így valósul meg a közzététel, akkor az a fogyasztót gazdasági döntéseinek meghozatalában burkoltan befolyásolhatja. A Médiatanács szerint a *megtévesztő jelleg* az alábbiakban mutatkozhat meg:

- „ha olyan szövegkörnyezetben, egyéb kontextusban kerül bemutatásra, amelyben a közönség annak valós természetét képtelen felismerni, azaz *kereskedelmi üzenetet hordoz anélkül, hogy ezen jellegét nyíltan vállalná*.”
- A megtévesztés a nézők irányában abban fejeződik ki, hogy a *műsorszám részének tekinthetik a kereskedelmi tartalmú tájékoztatást*.
- Megvalósulásához elegendő, ha a félrevezető jelleg megállapítható, ha a *félrevezetés lehetősége fennáll*.⁸

A burkolt kereskedelmi közlemény definíciója szerint a burkolt reklám kategóriáját meríti ki a kereskedelmi közlemény céljait szolgáló közlemény akkor is, *ha nem ellenszolgáltatás fejében került közzétételre*. Fogyasztóvédelmi szempontból ez a kitétel mindenképp indokolt, hiszen függetlenül az ellenszolgáltatás meglététől a fogyasztó megtévesztése megvalósul.

Megítélésünk szerint a burkolt kereskedelmi közlemény közzététele alapvetően kétféleképpen valósulhat meg. Az egyik eset, amikor szerkesztett tartalomban jelenik meg valamely kereskedelmi közlemény úgy, hogy annak e természetét nem ismerheti fel a közönség (pl. beszélgető műsor, magazinműsor, kulturális műsorok stb. közben hangzik el, jelenik meg olyan tartalom, amely kimeríti a fenti kategóriát). Ez valósul meg akkor, amikor a támogatói üzenet, a termék megjelenítés, valamint a reklám nem a jogszabályi előírásoknak megfelelően kerül a műsorszámban közzétételre (pl. tájékoztatásra vonatkozó szabályok megsértésével).

A másik esetkör, amikor a médiaszolgáltató nem azt a kereskedelmi közleményt teszi közzé, amelyről a fogyasztót tájékoztatja, illetve a közzététele nem az arra vonatkozó előírásokat követi. Leggyakrabban ez úgy valósul meg, hogy reklámjellegű többletinformáció jelenik meg a támogatói üzenetben, vagy a termék megjelenítés eléri a reklámjelleget. Az alábbiakban Médiatanács gyakorlatából egy-egy példát kiemelve fogjuk a burkolt kereskedelmi közlemény megvalósulásainak fő eseteit szemléltetni.⁹

1. A szerkesztett tartalomban elhelyezett burkolt kereskedelmi közlemény

A fentiekben láthattuk, hogy az üzenet akkor meríti ki a kereskedelmi közlemény jellegét, ha megvalósul a közvetlen vagy a közvetett *gazdasági népszerűsítés*. Ha a szerkesztett tartalomban gazdasági jellegű üzenet, kereskedelmi közlemény hangzik el úgy, hogy annak e jellege, természete a közönség számára nem felismerhető, a gazdasági tar-

⁸ pl. Médiatanács 1915/2012. (X. 30.) sz., 307/2013. (II. 20.) sz.; 672/2013. (IV.17.) számú határozatai.

⁹ A Médiatanács 2011–12-es gyakorlatának feldolgozását ld. KOLTAY ANDRÁS (szerk.): *A médiaszabályozás két éve (2011–12)*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. 111–159. pp.

talom burkoltan jelenik meg. Attól függően, hogy a kereskedelmi közlemény mely esetét meríti ki, az Smtv. és az Mttv. formai előírásai szerint kell a nézőket tájékoztatni.

a) A burkolt kereskedelmi közlemény közzététele a szerkesztet tartalomba ágyazva jelent meg, amikor a műsorszámok első, körülbelül harmincperces részében kizárólag a műsorvezető rendelőjének, az ott igénybe vehető kezeléseknek, diagnosztikai eljárásoknak, valamint a műsorvezető egyéb szolgáltatásainak (pl. kérésre házhoz megy) és ezoterikus, spirituális iskolájának promóciója volt hallható. A reklámjellegű tájékoztatást maga a műsorvezető adta elő, a rendelő elérhetőségei pedig az adások ideje alatt többször feltűntek a képernyőn, valamint a műsorvezető részéről a szolgáltatásainak igénybe vételére ösztönző információk hangzottak el.

b) A szerkesztett műsorszámban egy vállalkozás képviselője beszélt hotelének jelleméről, megközelíthetőségéről, valamint arról, hogy kiknek ajánlja a szálláslehetőségeket, miközben egy filmes illusztráció mutatta be az épületeket és azok belső tereit. A beszélgetés végén a műsorvezető „hívószavakat” kért, melyek segítségével a nézők könnyen rátalálhatnak a szálláshelyek internetes elérhetőségére is.

Mindkét eset kapcsán megállapította a Médiatanács, hogy a bemutatás konkrét kereskedelmi információkat tartalmazó reklámriport volt. „A Médiatanács a bemutatás tényét, illetve terjedelmét nem is kifogásolta, hiszen a kulturális magazin-jellegű műsorszámok célja általában az, hogy újdonságokra, illetve programokra hívják fel a figyelmet, azonban ennek keretében nem hangozhatnak el arra, elérhetőségre vonatkozó, vagy az igénybevételt bármilyen módon ösztönző információk. [...] A médiaszolgáltató az interaktív műsorszámokban a kereskedelmi közlemény, ezen belül a kereskedelmi reklámok céljait szolgáló információkat tett közzé úgy, hogy a népszerűsítési szándékot nyíltan nem vállalta, a közönség számára is azonosítható módon nem jelölte, azaz a közzététel tekintetében megtévesztő módon, nem pedig a [...] törvényekben definiált reklám útján találkozhattak a nézők a kereskedelmi tartalommal.”¹⁰

Ugyanígy megállapította a Médiatanács a szerkesztett tartalom *népszerűsítő jellegét* akkor is, amikor a műsorszámban egy áruházlánc megnevezett üzletében tervezett termékbemutató helyszínének és időpontjának ismertetésére került sor. „Jelen esetben a szegmens megtévesztő volta abban nyilvánult meg, hogy a kifogásolt kereskedelmi közleményt úgy integrálta műsorába a Médiaszolgáltató, hogy nem jelezte annak reklámjellegét.”¹¹

A reklámjellegét akkor viseli magán a közzétett tartalom, ha ugyanazt a funkciót tölti be a megjelenítés, az elhangzott üzenet, mint a reklámok.

Reklám: olyan - műsorszámnak minősülő - **közlés, tájékoztatás, illetve megjelenítési mód, amely valamely birtokba vehető forgalomképes ingó dolog - ideértve a pénzt, az értékpapírt és a pénzügyi eszközt, valamint a dolog módjára hasznosítható természeti erőket -, szolgáltatás, ingatlan, vagyoni értékű jog értékesítésének vagy más módon történő igénybevételének előmozdítására, vagy e céllal összefüggésben a vállalkozás**

¹⁰ Médiatanács 162/2013. (I. 30.) sz. hat.

¹¹ Médiatanács 672/2013. (IV.17.) sz. hat.

neve, megjelölése, tevékenysége népszerűsítésére vagy áru, árujelző ismertségének növelésére irányul. (Smtv.1.§ 11. Mttv.203.§ 59.)(Kiemelés a szerzőtől.)

2. Kereskedelmi üzenetekben megjelenő burkolt kereskedelmi közlemény

E pont alá sorolhatóak azok az esetek, amikor természetét tekintve azért megtévesztő a kereskedelmi közlemény közzététele, mert az egy másik nevesített közlemény jegyeit viseli: leggyakrabban a reklámjellegű támogatói üzenet vagy termékmegjelenítés fordul elő.

2.1. A termékmegjelenítés nem lehet burkolt reklám

A fogyasztó megtévesztését leginkább a műsorszámban elhelyezett termékmegjelenítés rejti magában, mivel a műsorszámban elhelyezett gazdasági tartalom adhat teret a gazdasági döntéseinek befolyásolására. Az alábbi eset példa arra, amikor a műsorszám tartalma túlmutatott az egyszerű termékmegjelenítésen, és annak a szolgáltatás igénybevételére ösztönző, reklámjellege volt.

Az RTL Klub Törzsutas című műsorának egy óbudai cukrászdát bemutató riportja a Médiatanács megállapítása szerint ugyan illeszkedett a vizsgált műsorszám tematikájába, azonban - a többi bemutatott riportfilmmel ellentétben - túlmutatott azon a szerkesztői szándékon, hogy azt az adott városrész egyik meghatározó üzleteként mutassa be. A néző megismerhette a cég üzlethelyiségeinek pontos cím szerinti elérhetőségét, a részletes árukínálatát, képet kaphatott a napi választékról és a különböző speciális igények kielégítését szolgáló cukrászdai termékekről is.¹²

A Médiatanács megállapította határozatában, hogy „[...] a termékmegjelenítés során használt eszközök által sugárzott üzenet nem érheti el a reklám mértékét, azaz nem mozgíthatja elő a termék vásárlására, illetve szolgáltatás igénybevételére irányuló szándékot. Ha komplexen tekintünk a jogszabályi rendelkezésekre, akár az is mondható, hogy az Mttv. 31. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezések azt hivatottak szolgálni, hogy a termékmegjelenítés ne ‘csapjon át’ burkolt reklámba. Ha a közvetlen felhívásra vonatkozó rendelkezés csupán szó szerinti értelmében lenne megvalósítható, akkor nem lenne sorolható egyik kategóriába sem azon magatartás, amely sem az indokolatlan hangsúlyra, sem a közvetlen felhívásra vonatkozó rendelkezés megsértését nem valósítja meg, azonban a termékmegjelenítés hagyományos szerepén túlmutat, és reklám jellegű tartalommal bír. Ez irányú szűkítő értelmezés pedig könnyen joghézagot teremthetne.[...] a termékmegjelenítéssel közölt kereskedelmi üzenet ugyanis *nem lehet közvetlen*, mint a klasszikus értelemben vett reklámban: csak meghatározott keretek között népszerűsítheti a terméket, szolgáltatást.[...] Ezáltal a riport – akárcsak egy klasszikus reklám – alkalmas volt arra, hogy felkeltse a nézők érdeklődését az ott kínált termékek iránt. A termékmegjelenítés a reklámhoz hasonlóan kereskedelmi közlemény, de célja az, hogy a műsorszámba dramaturgiailag illeszkedő termék vagy szolgáltatás a közönség szeme elé kerüljön, tudatába beivódjon, ám ennél több információt nem tartalmaz

¹² Médiatanács 627/2013. (IV.10.) sz. hat.

hat. Nem tehető közzé a szlogen, az ár, a vásárlási helyszín, nem ismertethetők a termék, szolgáltatás tulajdonságai, előnyei. A cégek ilyen célokra a klasszikus hirdetési formát alkalmazhatják.”¹³

Jelen esetben azzal a köztes esettel találkozhatunk, amikor a termékmegjelenítés közzétételi korlátaira a médiaszolgáltató figyelemmel volt, hiszen nem sértette meg sem a közvetlen felhívás, sem az indokolatlan hangsúly tilalmát, de a megjelenítés már túlmutatott a termékmegjelenítésre egyébként jellemző közvetett népszerűsítő funkcióján és reklámjelleget öltött.

2.2. Reklám jellegű támogatói üzenet

A támogatás olyan hozzájárulás, amelyet valamely vállalkozás nyújt valamely médiaszolgáltató vagy műsorszám finanszírozására azzal a céllal, hogy népszerűsítse nevét, védjegyét, arculatát, tevékenységét vagy termékeit. (Smtv. 1.§,12. Mttv. 203.§ 63.) (Kiemelés a szerzőtől.)

A támogatáshoz kapcsolódó kereskedelmi közlemény az ún. támogatói üzenet. Az Mttv. 26. § (2) bekezdése kiemeli, hogy a támogató megnevezése (valójában a népszerűsítés) történhet a támogató vagy az általa megjelölt más vállalkozásra utaló jelzés, termékére, tevékenységére vagy szolgáltatására való utalás, vagy ezek megkülönböztető jele, logója közzétételével, illetve feltüntetésével. A médiaszolgáltatónak különösen oda kell figyelnie arra, hogy ezen felül ne jelenjenek meg a tartalomban reklám jellegű „többlatinformációk”.

Reklámértékű információt tartalmazott az a támogatói megjelenítés, amikor a termékhez kapcsolódó előnyök is közlésre kerültek: „minden megjelent recept bruttó 5000 forintot ér”, „minden megjelent receptért bruttó 5000 forintot fizetünk”, „csak 99 forint”.

A Médiatanács megállapította határozatában, hogy „A támogatás célja valóban a népszerűsítés, valamint az, hogy a köztudatba bekerüljön és megragadjon a támogató neve, védjegye, logója, jelszava, arculata, terméke, szolgáltatása stb., azonban a támogató megjelenítése, adott esetben a támogatói üzenet nem lépheti túl a népszerűsítés azon mértékét, amellyel már a reklám jegyeit hordozza. Vékony a határmezsgye a támogatás és a reklám között, a különbségtétel számos esetben nehézséget okozhat, hiszen mindkettő a kereskedelmi közlemény fajtája, a kereskedelmi közlemény alapvető célja pedig áru, szolgáltatás vagy arculat közvetlen vagy közvetett népszerűsítése. A reklámban azonban már olyan többlatinformációk is megjelennek, amelyek vásárlásra ösztönözhetik a közönséget, vagy szolgáltatás igénybevételének előmozdítására alkalmasak. A reklám tehát az egyszerű népszerűsítésen túl olyan elemeket hordoz, amelyek üzleti érdekeket jelenítenek meg azáltal, hogy a közönség a plusz információnak köszönhetően kedvet kap a vásárláshoz, szolgáltatás igénybevételéhez. A reklámban látottak/elhangzottak azt az érzetet kelthetik, hogy előnyösebb, kedvezőbb feltételekkel lehet áruhoz hozzájutni, vagy szolgáltatást igénybe venni, illetve olyan befolyásoló erővel rendelkeznek, amelyek vásárlásra ösztönözhetik a közönséget.”¹⁴

¹³ Uo.

¹⁴ Médiatanácsának 624/2013. (IV. 10.) sz. hat.

Összegzés

A Médiatanács bő kétéves gyakorlatát alapul véve megállapíthatjuk, hogy a burkolt kereskedelmi közlemény közzétételének leggyakoribb esete, amikor a médiaszolgáltató a gazdasági, leginkább reklámjellegű üzenetet a szerkesztett tartalomban helyezi el úgy, hogy annak gazdasági jellegét a közönség nem ismerheti fel. Közel ilyen gyakorisággal fordulnak elő azok az esetek is, amikor a közzétett kereskedelmi üzenet azáltal ölt megtévesztő jelleget, hogy nem a tényleges jellegének megfelelően kerül közzétételre, s a közönség nem tudja eldönteni, hogy milyen gazdasági üzenettel találkozik. Általában ez úgy valósul meg, hogy a hozzáadott többletinformációval a tájékoztatás túlmutat az egyszerű népszerűsítésen, és reklámjelleget ölt.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy a burkolt kereskedelmi közlemény meghatározó jege, a *'természetét tekintve megtévesztő jelleg'*, a konkrét gyakorlati esetek kapcsán nyeri el értelmét, és telik meg tartalommal. E folyamathoz - mintegy jogfejlesztő jogértelmező szerepkörben - a Médiatanács is jelentősen hozzájárul határozatainak meghozatalával, ezzel is tovább finomítva a jogszabályi tilalom tartalmi kereteit.

JÓZSEF HAJDÚ*

The cradle of the European unemployment insurance: the Ghent system

1. Introduction

The history of the unemployment insurance dates back to the middle of the nineteenth century when trade unions first began to pay benefits to workers when they were out of work. From 1890 to 1905 several cities in continental Europe established voluntary unemployment benefit plans. The first plan of this kind was started in 1893 in Berne, Switzerland, and was followed by similar plans in other Swiss, German, and Italian cities. In 1901 the Belgian city of Ghent established a system of municipal subsidies to trade union funds. Known as the „Ghent system,” it spread widely from the beginning of the twentieth century until the World War II.

In the early part of the 20th century many provinces or cantons began to add their subsidies to those of the cities. Some national governments also made annual grants. At the outbreak of the World War II these voluntary systems had a considerable coverage and yielded a wide distribution of unemployment benefits in bad years, but in no country did they cover even half the industrial wage earners.

Following the establishment of the voluntary plans, a movement began to develop for national unemployment insurance. As early as 1894 an attempt was made to establish a compulsory unemployment insurance system in the Swiss canton of St. Gall, but it soon failed. The first real achievement was made by Great Britain in 1911 when the first national compulsory system in any country was established. No other country followed Great Britain until eight years later when Italy established compulsory insurance. Germany enacted a compulsory unemployment insurance law in 1927.¹ (See Table 1)

* Prof. of labour law at the University of Szeged, Hungary.

¹ TIM LAMBERT: *A brief history of unemployment*. <http://www.localhistories.org/unemployment.html> (16.04. 2011)

Table 1.

Coverage of foreign countries with compulsory unemployment insurance laws

Country ¹	Date of law	Number insured ²
Australia (Queensland)	Oct. 18, 1922	175,000
Austria ³	Mar. 24, 1920	1,012,000
Bulgaria	Apr. 12, 1925	280,000
Germany	July 15, 1927	13,472,000
Great Britain and Northern Ireland	Dec. 16, 1911	14,753,000
Irish Free State	Aug. 9, 1920	380,000
Italy	Oct. 19, 1919	4,500,000
Poland	July 18, 1924	957,000
Switzerland (13 Cantons)	Code of Obligations (CO) of 30 March 1911	245,000
Yugoslavia	Dec. 15, 1935	⁴
Total number insured by compulsory systems		35,774,000
¹ A compulsory law was passed in the U. S. S. R. in 1922, but benefit payments were suspended in 1930. ² These are the most recent figures available. ³ Although the Austrian system is in many respects similar to unemployment insurance systems of other European countries, it is distinguished from them by requiring a means test of applicants for benefits. ⁴ Data not yet available.		

Source: <http://www.larrydewitt.net/SSinGAPE/UI1937book2.htm>

In addition, 10 countries and 12 Cantons of Switzerland with a coverage of approximately 4,161,000 persons have voluntary systems. (See Table 2)

Table 2.

Coverage of foreign countries with voluntary unemployment insurance laws

Country	Date of law	Number insured ¹
Belgium	Dec. 30, 1920	899,000
Czechoslovakia	July 19, 1921	1,407,000
Denmark	Apr. 9, 1907	375,000
Finland	Nov. 2, 1917	15,000
France	Sept. 9, 1905	192,000
Greece	²	46,000
Netherlands	Dec. 2, 1916	564,000
Norway	Aug. 6, 1915	54,000
Spain	May 25, 1931	62,000
Sweden	June 15, 1934	240,000
Switzerland (12 Cantons) ³	Oct. 17, 1924	307,000
Total number insured by voluntary systems		4,161,000
¹ These are the most recent figures available. ² There is no information available on the date of the law. Data from „Industrial and Labour Information,” Nov. 18, 1935, vol. 56, no. 7, indicates that insurance funds were in existence in the tobacco, milling, and baking industries and the Athens newspaper staffs. ³ Nine of these Cantons specify that communes may enforce compulsory insurance within their borders.		

Source: <http://www.larrydewitt.net/SSinGAPE/UI1937book2.htm>

Compulsory vs. Voluntary At the very beginning two main types of systems – compulsory or voluntary – spread largely along the lines of economic ideology. English-speaking states adopted the British system, in which compulsory contributions were made by all employers and wage earners. Australia, the United States, New Zealand and independent Ireland all held more staunchly to free-market liberalism and had their own versions of this basic model. Nordic states like Finland, Norway, Sweden,

Denmark as well as states favoring strong labour unions and socialist ideology, like Czechoslovakia, Spain and others followed the voluntary (according to labour union membership) model.²

At the turn of the 20th century, unemployment insurance in Britain, Germany, Denmark, and Sweden was arranged by trade unions which thereby provided an alternative to the existing Poor Laws. The union schemes in the four countries typically related benefits to contributions and length of union membership. Like trade unionism, coverage was most widespread among industrial workers and craft.

There was a general growth in the spread of schemes after the turn of the century. Government action concerning unemployment started to be considered in all four countries from the turn of the century and onwards in the context of considerations of more general social security reforms. With increasing government involvement highly diverse forms of provision for the unemployed emerged in the four countries. In Britain and Germany the basis of unemployment insurance in trade unionism disappeared while in Denmark and Sweden trade union schemes were strengthened as a result of policy.³

In the following section public action towards unemployment insurance is analyzed, starting with the Belgian, British case, followed by the German one and ending with the Scandinavian case.

2. The Ghent system

The „Ghent system” is the name given to an arrangement in some countries whereby the main responsibility for welfare payments, especially unemployment benefits, is held by trade/labour unions, rather than a government agency. The system is named after the city of Ghent, Belgium, where it was first implemented. The Ghent municipal authority first opted to subsidize trade union programs with public funds in 1901.⁴

Because workers in many cases need to belong to a union to receive benefits, union membership is higher in countries with the Ghent system. Furthermore, the state benefit is a fixed sum, but the union benefits depend on previous earnings.⁵

This system, or those very similar to it, spread through countries in Europe that made extensive use of strong labour unions. Belgium, Denmark, Finland, Norway,⁶ Sweden, Denmark and others used (and still uses it nowadays) this system. These mainly Scandinavian countries have in common the presence of a so-called „Ghent system”. A Ghent system can be defined as state-subsidised, but voluntary unemployment insurance administered by unions.

When workers are displaced, they are provided benefits via the trade union they were a member of it. Because they must be a member of a union in order to receive

² http://www.ehow.com/about_6392851_history-employment-insurance.html (21.03.2011)

³ European Economic Review 39. 1995, pp. 565–574.

⁴ <http://www.jrank.org/business/pages/655/Ghent-system.html> (16 April, 2011)

⁵ PETRI BÖCKERMAN and ROOPE UUSITALO, (2006), „*Erosion of the Ghent System and Union Membership Decline: Lessons from Finland*” British Journal of Industrial Relations, Vol. 44, No. 2, pp. 283–303. <http://www3.interscience.wiley.com/journal/118725626/abstract> (16. April, 2011)

⁶ N.B.: Norway abolished the Ghent System in 1938.

benefits, this had the effect of bolstering union membership. Though trade unions in Sweden were among the first to provide benefits in this manner (in the 1870's), governments were generally not involved until Ghent.⁷

In all of the above countries, unemployment funds held by unions or labour federations are regulated and/or partly subsidised by the national government concerned.⁸

According to Mancur Olson's well-known theoretical framework, a Ghent system may act as a valuable „selective incentive” for union membership because it reduces free-rider⁹ tendencies.¹⁰ While the historical partisanship of government and the combination of centralised collective bargaining and direct union access to the workplace may count as well, there is overwhelming empirical evidence that a Ghent system contributes to a high union membership rate and largely explains the persistent cross-national divergence of union density.¹¹ Especially when unemployment in most post-industrialised countries increased to double digits during the last quarter of the 20th century, the positive effect of the Ghent system upon unionisation became clear.^{12, 13}

Nowadays, union-managed unemployment insurance (UI) schemes are under pressure in Denmark, Finland and Sweden.¹⁴ These countries have recently seen the emergence of independent unemployment funds that provide UI without requiring union membership. In Sweden, the legitimacy of the traditional Ghent system is further undermined by the hollowing-out of unemployment benefits and the introduction of additional forms of insurance.¹⁵ This gradual weakening of the close relationship between UI and the unions largely explains the fall in union membership, particularly among young employees. Although union density is still very high, the Danish, Finnish and Swedish unions must be wary of a further erosion of the Ghent system. Belgium

⁷ JENS LIND (2007) „A Nordic Saga? The Ghent System and Trade Unions” *International Journal of Employment Studies* (<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-171535932.html>) *International Journal of Employment Studies* (16 April, 2011)

⁸ SCRUGGS, LYLE, (2001), „The Ghent System and Union Membership in Europe, 1970–1996” *Political Research Quarterly* Vol. 55, No. 2 (<http://www.vn.uconn.edu/scruggs/prq.pdf>) University of Connecticut Website (16 April, 2011)

⁹ Person who enjoys a benefit (here unemployment benefit) accruing from a collective effort (trade union membership), but contributes little or nothing to the effort.

¹⁰ HOLMLUND, BERTIL and PER LUNDBORG, (1999), *Wage bargaining, union membership, and the organization of unemployment insurance*, *Labour Economics*, Vol. 6, No. 3, pp. 397–415.

¹¹ CHECCHI, DANIELE and JELLE VISSER, (2005), *Pattern Persistence in European Trade Union Density A longitudinal analysis 1950–1996*, *European Sociological Review*, Vol. 21, No. 1, pp. 1–21.

¹² <http://www.newunionism.net/library/organizing/Transfer%20-%20Special%20Focus%20on%20the%20Ghent%20System%20-%202006.pdf> (16 April, 2011)

¹³ SCRUGGS, LYLE and PETER LANGE, (2001), *Unemployment and Union Density*, in: Nancy Bermeo (ed.) *Unemployment in the New Europe*, Cambridge University Press, pp 145–171.

¹⁴ JOKIVUORI, PERTTI, (2006), *Trade union density and unemployment insurance in Finland*. Transfer: European Review of Labour and Research Vol. 12, No. 1, pp. 83–87.

¹⁵ KJELLBERG, ANDERS, (2006). *The Swedish unemployment insurance – will the Ghent system survive?* Transfer: European Review of Labour and Research, Vol. 1, No. 6, pp. 87–98.

may be an interesting case for them because the Belgian UI system, as a compulsory scheme, continues to provide an incentive for union membership.¹⁶

2.1. The development of the Ghent system

In response to unemployment, which was a basically new phenomenon in the 19th century, typographers' unions were the first in Belgium to establish unemployment funds. Other unions set up funds to insure their members against unemployment in return for a regular contribution. However, largely because of their limited financial strength, most funds ran into difficulty. In Ghent, a city with a long tradition of worker organisations, in 1895 the unions turned to the city council with requests for additional financial support. The council appointed Louis Varlez, a liberal lawyer and social researcher, to study the unemployment problem. Having studied experimental voluntary UI schemes at home and abroad Varlez conceived a scheme based on the ethos of „self-help” and individual responsibility. The resulting communal unemployment fund came into force on 1 August 1901.

The purpose of the communal unemployment fund was not to encourage unionisation, but only to ease the consequences of unemployment. The supplement that the fund provided to the unemployed was unconditional on union membership and oriented to the individual insured worker. Non-union members could register with the city council and, in case of unemployment, receive the same supplement as that paid out to union members. Moreover, the role of the unions was incidental and instrumental. If the unemployed worker was insured at a union unemployment fund, the municipal supplement was granted through the local union.¹⁷ However, since the supplement was given irrespective of the union's ideology, the principle of „self-help” stimulated the unions to lobby the city council to increase the supplement for everyone.¹⁸ At the same time, the authorities helped the unions as private organisations to carry out their own activities through subsidies. As a result, the principle of *liberté subsidiée* – subsidised liberty – encouraged unions to establish unemployment funds affiliated to a municipal unemployment fund and stimulated workers to join unions and to remain union members when they were unemployed.

Hence, very few workers were members of the non-union-affiliated unemployment funds. Other cities soon followed the practice in Ghent, but the quantitative impact remained quite limited before World War I. As „an expression of the national life in which it functions”,¹⁹ the Ghent system was a clear Belgian example of a synthesis

¹⁶ <http://www.newunionism.net/library/organizing/Transfer%20-%20Special%20Focus%20on%20the%20Ghent%20System%20-%202006.pdf> (16 April, 2011)

¹⁷ As an alternative form of public intervention on unemployment, the so-called „Liège system” directly supplied grants to the union unemployment funds in 1897. The provincial government had the explicit purpose of stimulating the unions involved in UI. This socialist initiative was unsuccessful because Catholics and liberals favoured the Ghent system whose basic principles were more in line with their respective ideologies.

¹⁸ STRIKWERDA, CARL, (1997), *A house divided. Catholics, socialists, and Flemish nationalists in nineteenth-century Belgium*, Lanham: Rowman and Littlefield.

¹⁹ KIEHEL, CONSTANCE AMELIA (1932), *Unemployment insurance in Belgium. National development of the Ghent and Liège systems*, New York: Industrial Relations Counsellors: 3.

between Catholic paternalism's emphasis on coping for oneself, the individual liberty of traditional liberalism and socialist pragmatism. Probably because of its compromise character, the Ghent system, adapted in one way or another, became a model for much of Europe and it may therefore be considered as the real originator of UI.²⁰

France was the first country to establish a Ghent system at national level in 1905. Norway and Denmark adopted a national voluntary unemployment scheme in the next two years. Over the next three decades, similar union-led unemployment schemes were in use in the Netherlands, Finland, Switzerland and Sweden. In Belgium, the Ghent system was institutionalised at national level and extended in 1920.²¹ A new government institution, the Nationaal Crisisfonds/ National Crisis Fund, was created to manage the state's new benefit system. The UI remained a voluntary system largely based upon the autonomous union unemployment funds. Non-unionlinked funds remained inferior. Moreover, the unions were able to make their services for the unemployed more attractive.

Apart from central government support and union benefits, various benefits for the unemployed remained mostly intact at the municipal and provincial level, especially where socialist or Christian Democratic political parties were in the majority. Because the unions paid out all benefits, most unemployed union members were probably unaware of the real source of the payments, which, among other factors, contributed to the further rise in union membership in the interwar years.

2.2. The Ghent system under pressure in the interwar years

To break the union monopoly in UI, employers set up their own unemployment funds, but they had little success. Employers' or public sector unemployment funds insured about 3% of workers in 1930.²² In fact, conservatives and the main employers' federation preferred a compulsory UI system. But such a system stood little chance immediately after World War I because of union opposition. Employers' displeasure with the Ghent system re-emerged when the unemployment question was brought to the surface by the economic crisis in the 1930s.²³ They basically criticised the fact that,

²⁰ EBBINGHAUS, BERNHARD and VISSER, JELLE (1999) *When institutions matter: Union growth and decline in Western Europe, 1950–1995*. European Sociological Review, Vol. 15, No. 2, pp. 135–158; Strikwerda, Carl, (1997), *A house divided. Catholics, socialists, and Flemish nationalists in nineteenth-century Belgium*, LANHAM: Rowman and Little-field: pp. 51–55.; ALBER, J. (1981), *Government responses to the challenge of unemployment: the development of unemployment insurance in Western Europe*, in: P. Flora and A. J. Heidenheimer (eds.), *The development of welfare states in Europe and America*, London: Transaction books; ILO (1955), *Unemployment insurance schemes*, International Labour Office Geneva: ILO: 15.

²¹ VANTHEMSCHÉ, GUY (1990), *Unemployment insurance in interwar Belgium*, International Review of Social History, Vol. 35, No. 3, pp. 349–376.

²² KIEHEL, CONSTANCE AMELIA (1932) *Unemployment insurance in Belgium*. National development of the Ghent and Liège systems, New York: Industrial Relations Counsellors: p. 148.

²³ GOOSSENS, MARTINE, STEFAAN PEETERS, and GUIDO PEPERMANS (1988), *Interwar unemployment in Belgium*, in: Eichengreen, Barry and Timothy J. Hatton (eds.), *Interwar unemployment in an international perspective*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 289–324.

through their hold on the UI system, the unions had control over the labour market.²⁴ During the first half of the 1930s, supported by the employers, conservative Catholic-liberal coalition governments launched an array of initiatives intended to restrict the Ghent system, but the almost exclusive role of the unions remained unaffected.

However, economic depression caused severe organisational and financial problems for the unions, with some of them even on the verge of bankruptcy in 1932 and 1933.²⁵ Owing to these problems, compulsory insurance against unemployment was (again) placed in the foreground by some unions, particularly by the national leadership of the socialist trade union federation.²⁶ The labour movement was deeply divided, however. The majority opposed an extension of „state intervention” in the UI scheme, especially the Christian trade union confederation, the Algemeen Christelijk Vakverbond/ General Confederation of Christian Trade Unions which took a firm stand on retaining union participation in the administration. Only the national leadership of the socialist union confederation favoured abolition of the union-run unemployment funds and replacing them with a state-administered system.²⁷ Most of their affiliated unions, especially those in Flanders, were opposed because they feared a drop in membership. So, different socialist union congresses voted against the ending of the union-administered unemployment scheme but differences of opinion continued to exist. In 1936 the Catholic-liberal-socialist government appointed a royal commissioner for unemployment to write a report that would be used as the basis for a debate in parliament on the introduction of a compulsory UI system.²⁸ In his final report the commissioner made a plea for the abolition of all autonomous unemployment funds and their replacement with a government agency jointly managed by workers’ and employers’ representatives. Furthermore, UI would be financed by mandatory contributions from both workers and employers. Their contributions would be paid in advance and deposited in a central public fund.

The psychological and financial link between workers and trade unions would be diminished through this collection system. Still, the unions would retain their involvement in benefit administration by paying out unemployment benefits.²⁹ City councils or regional offices of the government agency would also be able to disburse the

²⁴ According to the employers, unemployment benefit was too high, and, as a result, a wage-deflationary policy was obstructed.

²⁵ VANTHEMSCHE, GUY (1990), *Unemployment insurance in interwar Belgium*, *International Review of Social History* Vol. 35 No. 3 p. 368.

²⁶ Immediately after World War I the unions had in mind the replacement of voluntary UI by a compulsory system, but with preservation of the pivotal role of the union-run unemployment funds.

²⁷ Apart from a Weberian rational bureaucratic viewpoint, the socialist union leadership wanted to encourage the class struggle that was being neglected, in their view, due to union involvement in the UI system. Albeit for very different reasons, they therefore stood alongside the employers, who also wanted to abolish the Ghent system.

²⁸ VANTHEMSCHE, GUY (1990), *Unemployment insurance in interwar Belgium*, *International Review of Social History* Vol. 35 No. 3 pp. 368–371.

²⁹ The royal commissioner for unemployment argued that the beneficiary must not be treated uncaringly, which would probably be the case at the office window of a public service.

benefit. However, no parliamentary compromise could be reached on the report and UI reform was still in an impasse when World War II broke out.³⁰

2.3. The influence on the US industrial relations

The Ghent system is a voluntary system of unemployment insurance in which labour unions administer publicly subsidized insurance funds and, along with employers and the state, participate in unemployment insurance policymaking. The Ghent system helps overcome three separate problems in collective employment relations that existing labour law in the United States attempts to resolve in evidently ineffective ways, which the EFCA (Employment Free Choice Act) had sought to reform. First, the Ghent system encourages employers to recognize and bargain with unions by providing workers with incentives to join labour unions prior to and independent of the employers' recognition of the union. Second, voluntary, union-administered unemployment insurance provides an alternative "selective incentive" that reduces free riding on collective union goods. Finally, union and employer collaboration in unemployment insurance policy generates efficiency gains that underwrite cooperative labour relations and reduce employer resistance and workplace adversarialism. In exchange for generous unemployment benefits, unions yield on employment-protection rules, giving employers more flexibility in the workplace—a bargain referred to as "flexicurity."³¹

Summary

According to Mancur Olson's well-known theoretical framework, a Ghent system may act as a valuable 'selective incentive' for union membership because it reduces free-rider tendencies.³² While the historical partisanship of government and the combination of centralised collective bargaining and direct union access to the workplace may count as well, there is overwhelming empirical evidence that a Ghent system contributes to a high union membership rate and largely explains the persistent cross-national divergence of union density³³. Especially when unemployment in most post-industrialised countries increased to double-digits during the last quarter of the 20th century, the positive effect of the Ghent system upon unionisation became clear.³⁴ Nowadays, union-managed unemployment insurance (UI) schemes are under pressure

³⁰ <http://www.newunionism.net/library/organizing/Transfer%20-%20Special%20Focus%20on%20the%20Ghent%20System%20-%202006.pdf>

³¹ MATTHEW DIMICK (2012), *Labour Law, New Governance, and the Ghent System*, N.C. L. Rev. 319 <http://www.nclawreview.org/2012/01/labour-law-new-governance-and-the-ghent-system/>

³² HOLMLUND, B. and P. LUNDBORG (1999), *Wage bargaining, union membership, and the organization of unemployment insurance*, Labour Economics, Vol. 6 No. 3, pp. 397–415.

³³ CHECCHI, DANIELE and JELLE, VISSER (2005), *Pattern persistence in European trade union density. A longitudinal analysis 1950–1996*, European Sociological Review, Vol. 21 No. 1 pp. 1–21. VISSER, JELLE (2002) *Why fewer workers join unions in Europe: a social custom explanation of membership trend*, British Journal of Industrial Relations, Vol. 40 No. 3, pp. 403–430.

³⁴ SCRUGGS, LYLE (2002) *The Ghent system and union membership in Europe, 1970–1996*, Political Research Quarterly, Vol. 55 No. 2, pp. 275–297.

in Denmark,³⁵ Finland³⁶ and Sweden. These countries have recently seen the emergence of independent unemployment funds that provide UI without requiring union membership. In Sweden, the legitimacy of the traditional Ghent system is further undermined by the hollowing-out of unemployment benefits and the introduction of additional forms of insurance.³⁷ This gradual weakening of the close relationship between UI and the unions largely explains the fall in union membership, particularly among young employees. Although union density is still very high, the Danish, Finnish and Swedish unions must be wary of a further erosion of the Ghent system.

³⁵ LIND, JENS (2004), *The restructuring of the Ghent model in Denmark and consequences for the trade unions*, Transfer: European Review of Labour and Research, Vol. 10 No. 4, pp. 621–625.

³⁶ JOKIVUORI, PRETTI (2006), *Trade union density and unemployment insurance in Finland*, Transfer: European Review of Labour and Research, Vol. 12 No. 1, pp. 83–87. BÖCKERMAN, PETRI and ROOPE, UUSITALO (2006), *Erosion of the Ghent System and Union Membership Decline: Lessons from Finland*, British Journal of Industrial Relations, Vol. 44 No. 2, pp. 283–303.

³⁷ KJELLBERG, ANDERS (2006), *The Swedish unemployment insurance – will the Ghent system survive?* Transfer: European Review of Labour and Research, Vol. 1, No. 6, pp. 87–98.

HEKA LÁSZLÓ

Eszék szabad királyi város 1809. évi privilegiumlevele

Előszó

Blazovich László professzornak, Szeged története kiemelkedő kutatójának köszönhetően – valamint Ruszoly József és Péter László professzorok segítségével és biztatására – a szegedi dalmatákról elvégzett kutatásaim megjelenhettek a *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből* című tudományos sorozatban. Ezúttal a Professzor Úr előtti tisztelettem jeléül a „másik városom”, Eszék – fiatalságom, ifjúkorom színhelye – történetét szeretném feltárni a szegedi és magyarországi olvasóközönségnek. A két város sorsa sokban hasonlít. Mindkettő jelentős múlttal bír, a folyó mentiség (Tisza, Dráva) nagy fontosságú a történelmük során; Szeged és Eszék hasonló időben jutottak az oszmán uralom alá, és szinte egyszerre szabadultak fel az alól. Ezután sokáig határ menti városként a császári hadsereg bázisai maradtak. A katonaság a Várban székel, és csak annak távozásával indult meg a városok fejlődése, főként miután a határok délebbre húzódtak, s a városok elnyerték a szabad királyi státusukat. A felsoroltak mellett a két város nagysága és jelentősége ellenére a 20. századig nem volt püspöki székhely. Igaz, Szegedet 1879-ben az árvíz megkárosította, amíg Eszék ekkor zavartalanul fejlődött, viszont az 1991 és 1995 közötti horvátországi háborúban a Dráva-parti város szintén óriási károkat szenvedett. A 20. század elején, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával ismét határ menti városokká váltak. Ekkor a magyar és a délszláv állam (Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Jugoszláv Királyság, Jugoszlávia) határain fekvő városok fejlődési lendülete kissé megtorpant, de ennek ellenére ma egyetemi, gazdasági és kulturális központok, megyeszékhelyek és – nem utolsósorban – püspökségek székhelyei is. Eszék csak 2008-ban lett Diakovo mellett az immár érsekségi rangra emelkedett Diakovári-Eszéki Érsekség (egyik) központja.

A város története

Eszék (Osijek, németül Esseg) Horvátország negyedik legnagyobb városa; gazdasági és kulturális központ, Eszék-Baranya megye székhelye. A Dráva jobb – szlavóniai – partján elterülő, de jelenleg már a baranyai – tehát bal – oldalra is kiterjedt, közel százhusz ezer lelket számláló város igen régi történelmi múlttal rendelkezik. A síkságon fekvő

civitas a horvát-magyar államkapcsolat idején (1102–1918) Szlavónia legnagyobb és Zágráb után Horvátország második legnépesebb települése volt.

A mai Eszék helyén a rómaiak idejében a kelta alapítású Mursa nevű település állott. Augustus császár elfoglalva a várost katonai tábornokhozott létre a mai Alsóváros területén, amely Alsó Pannonia legnagyobb lakosságú kereskedelmi és forgalmi központjává vált. A baranyai mocsarakkal övezett Mursát Hadrianus császár falakkal erősítette meg, és vélhetően 124-ben felemelte a teljes polgársággal járó kolónia rangra (*Colonia Aelia Mursa*). Ezzel tovább növelte a város jelentőségét. 350-ben I. Constantius római császár itt győzte le Vetranius társascsászárt, majd 351-ben újabb győzelmet is aratott, ezúttal Flavius Magnus Magnentius ellen.¹ Eszék 351-ben már püspöki székhely is volt, ezzel párhuzamosan az egyik legfontosabb drávai átkelőhellyé fejlődött. A Római Birodalom két részre szakadását követően (395) Mursa Honorius császár fennhatósága alatt maradt, de a hunok 441-ben megsemmisítették.² A honfoglaló szlávok-horvátok a Mursa romjaitól nyugatra hozták létre első településüket Osijek (*Osek, Osik*) név alatt a 7. században. A város nevét egyesek a levágott, lefaragott (*odsjeći*) szóval magyarázzák, amely egy, a Dráván áthaladásra alkalmas, az árvíztől biztos – „levágott, lefaragott” – helyre utalna.

Ive Mažuran, neves horvát történész megemlíti, hogy „közvetett módon Eszék megemlítésre került az ún. jeruzsálemi útleírásokban, mint kenyérben gazdag település, már a 11. században”.³ Okiratokban nevének első említése magyar – tehát Eszék (Ezek) – alakban Imre király 1196-ban kiadott oklevelében történt, amelyben a magyar király megerősítette a Cikádor ciszterci apátságnak (*de Zeek*, vélhetően a Bátaszék melletti Székben) az eszéki piac és a rév feletti jogait az eszéki vásár- és rév vám beszedésére. Ezt a jogot még II. Géza – az apátság alapítója – adományozta neki, s később az utódai is megerősítették. Mivel a cikádori apátságot 1142-ben alapították, az eszéki vámmal való jogot valószínűleg II. Géza uralkodása alatt kapta, tehát legkésőbb 1161-ig. A cikádori apátság azonban nem birtokolta Eszéket, hanem csak a tárgyi bevételekre volt jogosult.⁴ Tehát a király lemondott ezekről a jogairól az apátság javára, ami Josip Vrbošić jogász-professzor szerint arra utalhat, hogy Eszék továbbra is a király tulajdona maradt csak némely jogát ruházta át az apátságra.⁵ Mivel a város 13. századi történelméről nem maradt fenn forrás, ezért nem tudni, hogy a király esetleg más jogalanyoknak is átengedett-e egyéb jogokat. Az 1332 és 1335 közötti források a plébániatemplomról és Miklós

¹ JOSIP BRUNŠMID: *Colonia Aelia Mursa*. In: Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 4. No.1 ožujak. (1900) 21–42. pp.

² Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE: *O prošlosti Osijeka ukratko*. <http://www.osijek.hr/index.php/cro/Osijek/Povijest>. (időpont: 2013. április 25.)

³ IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine*. In: Starine. Knj. 58. (1980) 125–166. pp.

⁴ Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) DI. 4157; G. FEJER: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, T. II. Budae, 1812. 303. p.; I. KUKUJEVIĆ: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, T. II. Zagreb, 1875. 180. p.; T. SMIČIKLAS: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, T. II. Zagreb, 1904. 280. p.; Közli: I. MAŽURAN: *Srednjovjekovni Osijek*. Osijek, 1962. 87. p.

⁵ IVE MAŽURAN: *Grad i tvrđava Osijek*. Grafika, Osijek, 2000. 9. p. Közli: JOSIP VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst nastanka instituta slobodnog i kraljevskog grada 1809. godine*. In: Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Osijeku, Sv. 26. Zagreb–Osijek, 2010. 9–21. pp. 11. p.

(Nikola) plébánosról nyújtanak adatokat. A Szentléleknek szentelt plébániatemplom valószínűleg azon a helyen állt, amelyen 1558-ban a törökök felépítettek a Kasim-pasa mecsetet.⁶ 1339-ben a bellyei (*Bilje*, a baranyai oldalon fekvő Eszék melletti település) nemesek a Baranya megyei főispánnál bepanaszolták, hogy a magas vízállás miatt a kereskedők és utazók az új eszéki révhez az ő földjükön mennek át, és jobbágyaiknak sok kárt okoznak. Erre a megyeispán az új rév vámjának felét a bellyei nemeseknek ítélte oda.⁷ Nem tudni, hogy hol helyezkedett el ez az új rév, és hogy kit illetett meg a révvám másik fele, de vélhetően nem az Eszék melletti Dráván állt, mert ekkor a megyeispán döntése ütközött volna a cikádori apátság révvámra való jogával.⁸

1351-ben a nevezett apátság pert indított a város későbbi urai, a Kórógyi család ellen, mivel azok elfoglalták az apátság Valkó megyei Kuni (Kunni) birtokát, és nem fizették meg az annak járó vámot. Ekkor jelentkeztek először a Kórógyiak Eszék középkori történetében. Nem tudni mikor szerezték meg Eszéket, de az biztosan 1351 előtt történt meg.

A pertől tartva a Kórógyiak az 1351. december 7-én Budán megtartott első tárgyaláson egyezséget ajánlottak fel Tamás apátnak. Ünnepelesen lemondtak a Kuni birtokról, átengedték a révvám és a piaci bevételek kétharmadát, és ígéretet tettek arra, hogy ha mégsem teljesítenék a vállaltakat, akkor 50 márka ezüst büntetés pénzt fizetnek.⁹ Mivel ezeket valóban nem teljesítették, ezért 1353. február 8-án újabb – második – tárgyalásra került sor. A Kórógyiak ezúttal ünnepelesen kijelentették, hogy a révvám és a piaci bevételek az apátságot illetik, de az úti vámról igényt tartanak. A király bírósága úgy döntött, hogy a révvám és a piaci bevételek kétharmada az apátságot illeti, a Kórógyiaknak pedig joguk van az úti vám beszedésére.¹⁰

A város történetében 1353. augusztus 23-án fontos esemény történt. Ekkor Vilmos (Gillermus) bíboros, titeli prépost a Kórógyi családnak 60 aranyért eladta az Eszékre vonatkozó birtokjogait. Az adásvételi szerződésből nem derül ki, hogy a prépost milyen jogokkal és mióta rendelkezett, de maga a tény, hogy Eszéken jogai voltak, arra utal, hogy addig a városnak három ura is volt: a Cikádor ciszterci apátság, a Kórógyi család és Vilmos prépost. Ekkortól lett több mint száz évig Eszék a Kórógyi (*de Chorogh, de Korogh, de Koroug, de Korough, Korogy, Korogyi*, horvát iratokban és irodalomban *Korođi* alakban a Kórógyi változat alapján, avagy *Korođ, Korog*, illetve a korong, kör szóból horvátosított *Krug* vagy *Kružić* szóalakban) grófok birtoka. A németországi Hersfeldből származó Kórógyiak 1290 előtt emelték az Eszék környéki Koroggyvár (*Korog*) erődöt (tipikus ún. *Wasserburgot*), amely elnevezését a külső formájáról és az előtte kiásott gyűrű alakú árokról kapta. „Mivel magyar nyelvben korong szóval jelölik ezt a formát, így jött létre a családnév.”¹¹ A család 1351 után Eszékre helyezte át a szé-

⁶ IVE MAŽURAN: *Turski Osijek*. In: *Osječki zbornik* VIII. Osijek, 1960. 111–113. pp.

⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1966. 283. p. Közli IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 126. p.

⁸ IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 126. p.

⁹ MOL D1 4157., Közli IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 126. p., Josip BÖSENDORFER: *Parba radi osječke carine među opatijom u Cikadoru i porodicom Korogi*. Starine, 1913. 366. p. Közli DUBRAVKO ALADIĆ: *Plemićka i velikaška obitelj Korođ (Korógy)*. In: *Essehist. Filozofski fakultet Osijek*. Vol. 2010/2. 13–17. pp., 15. p.

¹⁰ MOL D1 4157. Közli IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 127. p.

¹¹ IVE MAŽURAN: *Grad i tvrđava Osijek...* i. m. 11. p. Közli: Josip VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* i. m. 11. p.

helyét és az igazgatási központját. A Dráva partja mellett kastélyt építtetett a Szentháromság plébániatemplom közelében, majd fallal és árokkal körülvett, két templommal, rendezett utcákkal és piaccal bíró mezővárost faragott az egykori Mursából. Eszék lett a szélesebb környék jogi, gazdasági, kereskedelmi-áruforgalmi és közigazgatási központja. IVE MAŽURAN kutatásai nyomán mondhatni, hogy a városnak ez időben közel kétezer lakosa volt, nagyságával és intézményeivel nem különbözött más közép-európai városoktól.¹² Az 1469. évi adóösszeírás szerint Eszéken két kalmár, öt molnár, három pék, három hentes (mészáros), tizenkét szabó, tizennégy varga, öt szűcs, két aranyműves, hat kovács, három kőfaragó, egy rézműves, egy ács (bárdos), egy nyerges (mester), egy hajós és két borbély működött.¹³ Nehéz nemzetiségi viszonyokról beszélni, de az összeírásban szereplő nevekből egyértelmű a magyar lakosság túlnyomó többsége.

A 14–15. században a Kórógyi család nemcsak Szlavónia, hanem egész Magyarország egyik legtekintélyesebb nemesi családja volt. Zsigmond király Kórógyi Istvánt 1386-ban macsói bánnak nevezte ki és fontos állami ügyeket bízott rá, ami természetesen székhelyének, Eszéknek a további fejlődését segítette. A Kórógyi család birtokainak egyetlen örököséként Kórógyi János 1447 óta töltötte be a macsói báni méltóságot; sokat időzött Eszéken, időnként Szlavónia és Magyarország talán legtekintélyesebb főúrnak, Újlaky Miklósnak (Nikola Iločki) a társaságában.¹⁴ János bán örököse 1456-tól Kórógyi Gáspár volt, aki a török elleni harcban elesett, és vele kihalt a Kórógyi család férfi ága.¹⁵ Birtokait Mátyás király Csopor Mikós erdélyi vajdának és Nádasy Ungor Jánosnak adományozta.¹⁶

A 16. század elején Eszéket is fenyegette az oszmánok támadása. A török betörés előtt a város küldöttsége 1526. augusztus 8-án meglátogatta Musztafa pasát és átadta neki Eszék kulcsait. Így a török zavartalanul felépíthette a pontonhidat, majd augusztus 23-án áthaladt a Dráván, és a mohácsi csatában megverte a magyar sereget. 1532-ben II. Szulejmán itt ütötte fel táborát, 1537-ben pedig a törökök e városban verték meg I. Ferdinánd vezérét, Katziáner Pált. Innen indultak további támadásaik is egészen Bécsig. Azokhoz azonban szükség volt egy állandó hídra, amely a Dráva mellett átfelvi a baranyai mocsaras vidéket is. Így épült fel a neves Szulejmán híd, melyet Hamza bég 1566-ban mindössze 17 nap alatt készíttetett el 25 ezer keresztény alattvalójával. A nyolc kilométer hosszú fahíd Eszéket kötötte össze a baranyai Dárdával, és a korabeli Európában egyedülálló alkotásnak számított. Ezt a remekművet Zrínyi Miklós horvát bán (a költő) 1664-ben leromboltatta, 1695-ben pedig Leslei Jakab osztrák tábornok megverve a török sereget, a hidat felgyújtotta.

A 161 évig tartó oszmán uralomnak 1687. szeptember 29-én vetettek véget, amikor a török hadsereg mellett a kiüresedett várost elhagyta annak több ezer török lakosa is.

¹² IVE MAŽURAN: *Srednjovjekovni i turski Osijek*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1994. 54. p. Közli DUBRAVKO ALADIĆ: *Plemićka...* i. m. 15. p.

¹³ IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 136. p.

¹⁴ MOL DL. 13.909., 33.996.; Arhiv Hrvatske, Zagreb, Doc. med. varia 330., 346., 893.; Arhiv JAZU, Zagreb, D-XI-44, D-XI-79; KAMMERER ERNŐ: *Codex diplo Tiaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. T. IX. Budapest, 1912. 287., 288., 296., 297., 379–381., 438–441. pp. Közli IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 128. p.

¹⁵ MOL DL. 23.079.; Közli IVE MAŽURAN: *Porezni popis grada...* i. m. 128. p.

¹⁶ Trpimir MACAN (urednik): *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7. *Korođski, plemićki i velikaški rod*. Zagreb, 2009. 632–637., 635. pp. Idézi: DUBRAVKO ALADIĆ: *Plemićka...* i. m. 15. p.

Egyes adatok szerint fénykorában tizenöt ezer lakosa volt Eszéknek, javarészüik török. A város ismét a Habsburgok uralma alá került, de az egykori virágzó török városból és forgalmi központból ezúttal határ menti városka s az osztrák császári hadsereg egyik bázisa lett. (1783-ig volt a főparancsnokság központja, akkor az átkerült Péterváradra). Az elnéptelenedett városba beköltözött a szomszédos települések lakossága, a császári hadsereggel együtt pedig beözönlöttek az osztrák tartományok polgárai is. A német ajkú lakosság azonnal átvette a vezető szerepet a gazdasági életben és a közéletben egyaránt. Eszék további fejlődését az osztrák hadsereg érdekei determinálták, amelyek elsősorban a határvonal megerősítésében manifesztálódtak. Az 1718. évi Pozsareváci béke kelet felé bővítette a Habsburg Birodalom határait, így megkezdődött a város fejlődése. Hosszú évekig tartó előkészületek után 1712 és 1719 között Eszék területén épült fel a Vár (*Tvrđa*), melyet többszörös bástyák vettek körül, és amely harmincezer katona befogadására volt képes. A katonai hatóság épületein kívül kilencven magánház épült, továbbá a ferences kolostor, a főgimnázium, a főreáliskola, a katolikus plébánia, valamint a postahivatal. A várban 1719-től közvilágítás volt, 1726-tól 1790-ig felépült a katonai kórház (1993-ig működött), a polgári kórház pedig 1741-ben nyílt meg az akkori Újvárosban. Az első horvátországi vízvezeték (1751) és kanalizációs (1779) csatornarendszer is itt működött. Ezek megmaradtak a katonai hatóságok tevékenységének megszűnése után is. 1701-ben két gyógyszerház – egy katonai és egy polgári – működött a Várban, 1817-ben Emanuel Raymann pedig Alsóvárosban (*Unterstadt*) nyitott gyógyszerházat.

Eszék mai területén a Vár mellett ugyanis még két különálló rész alakult ki: 1692-ben a Felsőváros és 1698-ban az Alsóváros, azonban önálló közigazgatási egységet csak a Vár alkotott egészen 1702-ig, amikor előbb Felsőváros, majd 1704-ben Alsóváros is önálló magisztrátussal rendelkező közigazgatási egységek lettek. A Várban és Felsővárosban csak a katolikusok lakhattak, Alsóvárosban az ortodox vallásúak is.¹⁷ A 19. században a lakosság felét a németek adták. Felsővárosban és Alsóvárosban a horvátok voltak többségben, a Várban és az Újvárosban pedig a németek s a zsidók. Mellettük jelentős számban éltek még magyarok, illetve szerbek is. Német volt az üzleti élet nyelve, de a „magasabb körök” is ezen a nyelven társalogtak. A nemzetiségi összetételről tanúskodik az orvosok névsora is: az első *doctor medicinae* Joannes Neumann (1743-ban) volt, az első megyei orvos Georg Ritter (1759–1768), a városi orvos pedig dr. Leopold Bischoff (1815–1828), akit dr. Vaso Atanasijević (1828–1868), dr. Ignjo Blauhorn (1868–1877) és dr. Ferdo Knopp (1877–1883) követték.¹⁸

Miután a bécsi politika katonai polgári közigazgatást hozott létre a visszaszerzett területeken, a Magyar Kamara tulajdonát képező Eszék először 1690-ben, majd 1698-ban kapott statútumot, az ún. komissziós statútumot (*statuta commissionalia*). Ezek a statútumok nem egy autonóm város „*jus statuendi*” jellegű szabályok voltak, hanem a királyi biztosok által kidolgozott szabályzatok. A királyi biztos Eszékre érkezve megvizsgálta az itt talált helyzetet, majd megalapította a magisztrátust, és utasításokat adott a

¹⁷ Forrás: IVE MAŽURAN i drugi: *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavstvo Osijek i Školska knjiga Zagreb. Osijek, 1996.; STJEPAN SRŠAN: *Povijest Osijeka, sažeti pregled*. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek, 1996.; Božo PLEVNİK: *Stari Osijek*. Radničko sveučilište Božidar Maslarić Osijek i IC Revija. Osijek, 1987.

¹⁸ Lásd bővebben: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE: *Svaštice iz staroga Osijeka*. Osijek, 2001.

városi bírónak és a tanácsnak. Első bírónak Vesentin Daniel Ferdinándot nevezte ki.¹⁹ Akkoriban a település társadalmi-gazdasági összetétele nem igazán utal a városi jellegre, hiszen az évi összeírás szerint Eszéken mindössze 91 ház állt, ebből 53 a vár falain belül és 38 a Városban. A helyieknek 121 ló, 67 ökör, 121 tehén, 118 szarvasmarha, 133 sertés, 74 juh és kecske, valamint 105 kaptár méz volt. Műveltek 125 hold földet és volt nekik 371 szénakazal.²⁰

1740-től megszűnt a város katonai jelentősége és jellege, így a 18. században Eszék jelentős fejlődésen ment keresztül, amely tovább erősödött az 1786. évi egyesítéssel, amióta a Vár, a Felsőváros és az Alsóváros egységes Eszéket alkotnak. Ekkor már a 7.519 lelket számláló várost „*Regni Slavoniae Metropolis*” névvel is illették. Jóllehet a polgári lakosságának számával lemaradt a nagyvárosoktól, mégis több lélek élt itt, mint némely szabad királyi városokban. Az 1787. évi népszámlálás szerint Szabadkának 20.708, Zombornak 13.345, Újvidéknek 9.190, Pécsnek 9.151, Varasdnak 5.040, Zágrábnak 2.939, Pozsegának 1.916 lakosa volt.²¹ A nagyszámú lakossága elősegítette a szabad királyi városi rangra emelését.

Eszék, a Verőce megye központja

Mária Terézia 1745-ben visszaállította Szerém, Valkó, Verőce és Pozsega vármegyéket s azokat egyesítette Horvátországgal. Ezt a feladatot Batthyány Károly horvát bán hajtotta végre. Az 1746. évi rendeletével a királynő a négy megye területéből kihalította a bródi, gradiskai és pétervárad határőrvidéket, a megmaradt részt pedig – Valkó megye megszüntetésével – három vármegyére osztotta, és ezeket a bán hatósága alá adta. Az 1751. évi pozsonyi országgyűlésen Verőce megye alispánja Spisics Antal (Antun Špišić Japranski) javasolta, hogy a három szlavón vármegye is küldjön követeket a magyar országgyűlésbe, mint ahogyan azt a magyar vármegyék tették. Szerinte ugyanis az említett három zsupánság amúgy is a magyar megyék mintájára épült, az adót is a magyar vármegyékhez hasonlóan fizette, és ugyanúgy fogadta a helytartótanács intézkedéseit. Ezért a követeit a magyar országgyűlésre, illetve a horvát száborba is elküldhetné.²³ Végül az 1751: XXIII. tc. – „hogy Szerém, Verőce és Pozsega vármegyék ezentúl az országgyűlésekre meghívassanak” – kimondta: „Szerém, Verőce és Pozsega vármegyék ezentúl az országgyűlésekre meghívattván, az ország többi vármegyéi között újlag ülés- és szavazatjogot élvezhessenek, egyebekben Magyarországnak és a bánnak joghatósága épségben maradván”.²⁴ Ez a törvénycikk látszólag megoldotta „Alsó-Szlavónia” kérdését, amely azonban az 1790 és 1848 közötti országgyűléseken még sok heves vitát vál-

¹⁹ Grupa autora: *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijeka, Zagreb-Osijek 1996. 5. p. Közli: JOSIP VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* i. m. 15. p.

²⁰ JOSIP VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* i. m. 15. p.

²¹ ODOR IMRE: *Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje. Osijek, 1997/4. 173. p. Közli: VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* i. m. 16. p.

²² Josip VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* 16. p.

²³ Lásd *Diarium Diaetae Regni Hungariae 1751* OGYK: 700.470, Mo: Ib: 1751 http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/gyurikovits/1751_Diarium.pdf

²⁴ Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. *Mária Terézia 1751. évi decretuma /III/*. Budapest, 1899. 85. p.

tott ki a magyar és a horvát követek között. A szlavón kérdés végleg az 1868. évi horvát-magyar kiegyezésben oldódott meg, amikor az említett három vármegye Horvát-, Szlavón- és Dalmátország területének ismertetett el.

1746-ban Eszék Verőce vármegye része és egyben székhelye lett. Ugyanebben az évben Mária Terézia felszólította a város három községét az egyesülésre, de azok ezt még visszautasították. II. József uralkodása alatt viszont maguk az eszékiek kezdeményezték a három község közigazgatási egyesülését egyetlen várossá. 1780-ban a három bíró tárgyalta is, de sikertelenül. Ezt követően az 1786. december 2-án kelt rendelettel maga II. József egyesítette Eszéket. 1792-ben a város déli részébe telepítették be a zömében Bácskából és a Bánátból érkezett német ajkú telepeseket, s így megszületett az Újváros nevű negyed. Az *oppidum* követői nagy lelkesedéssel kérvényezték településüknek a szabad királyi városok közé emelését, ami meg is történt 1809-ben. A magisztrátus ülésén elnöknek Baranyay Jánost (Ivan Baranyay), a városi kapitánynak pedig Csavrak Sándort (Aleksandar Čavrak) választották meg. A Varasdnon megtartott horvát Szábor 1811. augusztus 28-án hirdette ki és vette nyilvántartásba Eszéknek a szabad királyi városok közé való felvételét. E Dráva parti város közel tízezer lakosával az akkori Horvátország legnépesebb városa volt. A magyarság száma is növekedett, amikor a Felsővároshoz csatolták Rétfalut, a Pejacsevics grófok birtokán élő, javarészt magyar jobbágyok lakta települést. A multikulturális városban 1891-ben 2471 ház volt 19.778 lakossal. Ebből 10.657 német, 7.118 horvát illetve szerb és 1.378 magyar nemzetiségű volt. Ma a lakosság döntő többsége horvát, az egykori jelentős számú német és magyar lakosság javarészt asszimilálódott, vagy elköltözött.

Az 1848. évi forradalom során Szalopek Lajos (Ljudevit Salopek) alispán buzgókodása folytán az Eszéken tartott vármegyegyűlés a magyarok mellett foglalt állást, és a Jellasics bán vezette zágrábi bizottságot törvénytelennek nyilvánította. Ennek ellenében a kormányzó délszláv érzelmű nemzeti liberális pártiak 1848. szeptember 4-én Jellasics bán elnöklete alatt rendkívüli vármegyegyűlést tartottak, amely a magyar rendi gyűlést ellenségnek nyilvánította, kimondta a Horvátországhoz való csatlakozást, és követeket küldött a zágrábi országgyűlésre. Más horvát városokhoz hasonlóan Eszék lakossága is megoszlott a két küzdő fél között: a Vár és Felsőváros a magyar párt mellett, Alsóváros pedig a nemzeti párt oldalára állt. 1848. október 22-én gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos honvédseregével bevonult Eszék várába, s így a város magyar kézre került, mégis Eder generális a még ingadozó német katonasággal Batthyány minden intézkedését megakadályoztatta. Mivel a határőrök mindinkább közeledtek Eszékhez, Batthyány gróf a honvédekkel a szomszéd Csepin alá vonult ellenük, de kénytelen volt meghátrálni. Eszéket 1849. január 30-án megostromolta Trebersburg báró, majd Batthyány gróf február 4-én kivonult a várból, és Eszék február 13-án megadta magát a császáriaknak.²⁵

²⁵ Lásd bővebben: STJEPAN, SRŠAN: *Osijek 1848/49.*, In.: Hrvatska 1848. i 1849.: zbornik radova, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001. 235.-247. pp., Stjepan SRŠAN: *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993., IVAN BALTA: *Slavonija i Srijem 1848. i 1849. godine hrvatsko-mađarski odnosi*, Privlačica, Vinkovci, 2000., IVAN BALTA: *Virovitička županija i grad Osijek u zbivanjima 1848. i 1849. godine*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 1997, Grupa autora: *Povijest Osijeka 2: Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Gradsko poglavstvo Osijek, Osijek, 1996.

A következő években további fejlődés következett be a város életében, amely a Monarchia felbomlása után kissé megtorpant, ami annak tudható be, hogy a délszláv államban a magyar határ közelsége miatt immár határ menti városnak számított. A multikulturális városban 1891-ben 2471 ház volt 19.778 lakossal. Ebből 10.657 német, 7.118 horvát illetve szerb és 1.378 magyar nemzetiségű volt. Ma a lakosság döntő többsége horvát, az egykori jelentős számú német és magyar lakosság jobbára asszimilálódott vagy elköltözött. Azonban a Monarchia felbomlása után Eszék haladása kissé megtorpant, ami annak tudható be, hogy a délszláv államban a magyar határ közelsége miatt immár határ menti városnak számított.

Eszék 20. századi történetében az egyházi felemelkedés jelentett sarkkövet. A középkor óta a szlavóniai egyházi központ Diakovár (*Dakovo*) volt, amely várost Kálmán herceg (1226–1241) adományozta Ponsa boszniai püspöknek, miután az kénytelen volt az 1088 óta fennálló boszniai püspökség székhelyét áthelyezni Szlavóniába. A 13. század végétől a boszniai püspök Diákováron székelte. A mohácsi vész után a püspöki székhely is török kézre került, így a püspök csak 1687-ben térhetett vissza és újíthatta fel a romokban fekvő városkát. Ezt követően ismételten létrehozták a szerémi püspökséget, amelyet XIV. Kelemen pápa 1773. július 9-én *Universi orbis Ecclesiis* című bullájával egyesített a boszniai püspökséggel. A diakovári székhelyű boszniai-szerémi püspökség alá került 1776-ban Eszék is, amely addig közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott, valamint 1780-tól a Szentszék határozata alapján a pécsi püspökségből kiragadt húsz kelet-szlavóniai plébánia és a zágrábi püspökségből kiragadt tíz bródi plébánia is. 1963. november 18-án megváltoztatták a nevét *diakovári vagy boszniai és szerémi püspökség* elnevezésre. 2008. június 18-án XVI. Benedek Szentatya ismét felújította a szerémi püspökséget, s a diakovári-szerémi püspökséget diakovári-eszéki érsekség néven érsekségi és metropolitai rangra emelte. A nevéből törölték a boszniai jelzőt. Suffragánus püspökségei a pozsegi és a szerémi püspökség.

Eszék jelenleg Horvátország negyedik legnagyobb városa Zágráb, Split és Rijeka mögött, közel 120 ezer lakossal (noha a kilencvenes években több mint 130 ezer lelket számoltak össze, igaz, a külvárosi részekkel együtt). Közigazgatási, gazdasági, kulturális, bírósági és egyetemi centrum, és most már egyházi központ is.

A szabad királyi városok jogai általában

Hazánkban a nyugati mintájú városi jogállás meghonosodása a német hospesek megjelenésével és a hospesjog adományozásával történt. A korlátozott autonómia és a saját jog szerinti élet biztosításával megvalósult letelepedésüket követően a városok lakosai utóbb kivívták maguknak a szabad királyi városi jogot, így településük sajátos kiváltságokkal bíró közösség lett. A városi bíró mint előjáró a *civitas* legtöbb ügyében eljárhatott, a szabad királyi városok fellebbezése fóruma pedig a tárnokmester (*magister tavernicus*) lett, aki gyakorolta a városok fölötti közvetlen királyi joghatóságot, közigazgatási ügyekben pedig a városok feletti felügyeletet, és megvédte őket a magánföl-desurak önkényétől.

A város közjogi és társadalmi helyzete a privilégiumlevélben biztosított jogosítványok és általában a városi szabadság terjedelmének függvénye volt. A jogok részben

egyéneket (pl. a városi polgárok mentesültek a jobbágyi szolgáltatások alól, szabad mozgási és végrendelkezési joggal bírtak, emellett kiváltsásképpen kisebb-nagyobb kereskedelmi jogot élveztek), részben pedig a közösséget (kollektív köz- és magánjogi autonómia) illették. A legfontosabb kiváltságot a *sui juris* státus jelentette, azaz a királyi hatalmon kívül nem lehetett alávetni sem földesúri, sem báni, sem más joghatóság alá, emellett pedig a *jus statuendi* vagyis *jus condere statuta* elnyerése, amely a várost feljogosította a helyi jogalkotásra. Ez utóbbi jogot három feltételhez kötötték: összhangban legyen az országos törvényekkel és királyi rendeletekkel, a lakosság többsége hozza létre s a király megerősítse a statútumot.²⁶ Végül a pallosjog (*jus gladii*) adta a szabad királyi városok még egy különösen jelentős kiváltságát. Pallosjog gyakorlása esetében a fellebbviteli bíróság általában a királyi bíróság volt, de Teodora Shek Brnardić hangsúlyozza, hogy e szabály alól előfordultak kivételek annak függvényében, hogy ki adományozta a privilégiumot. Így például Kőrös (Križevci) városnak 1252-ben a király nevében István (Stjepan) bán adományozta ugyanazt a kiváltságot, amelyet Gradec (Zágráb) polgárai kaptak. A kőrösi bír., illetve előljáró (*maior villae*) fellebbviteli fóruma a pallosjog gyakorlása esetén a 13. században a báni bíróság volt.²⁷

A városi polgárság kollektív rendiséggel (országrendiséggel) bírt, amelyet az egyes polgár csupán városa területén élvezett. Magyarországon Székesfehérvár kapta meg az első kiváltságlevelet, majd a 13. században megszorodtak a szabad királyi rangot adományozó privilégiumlevelek.²⁸ Ezek a szabad királyi városnak garantálták az önkormányzati autonómiát, amely a közigazgatásban (a városi igazgatást önállóan alakították ki és végezték), a jogszolgáltatásban (a bíró és az esküdtek megválasztása, a pallosjog gyakorlása), a jogalkotásban (*jus statuendi*, vagyis statútum alkotási jog) valósult meg.²⁹ Az uralkodó átruházhatta a magisztrátusra a kegyúri jogot is (az egyház fölötti felügyeleti, beiktatási, védelmi jogkör), így a saját plébánosát is megválaszthatta a helyi közösség.³⁰ A szabad királyi városi kiváltságok adományozása addig tartott, amíg a király nem erősítette meg a főurakkal szembeni hatalmát.

A városok önálló községeket (*communitates*) alkottak, az ügyeiket saját hivatalnokaik látták el, elsősorban a bíró (*maior villae, iudex civitatis, villicus, richtardus*), illetve a tanácsosok, esküdtek (*maiores, seniores*). Ők együtt alkották a városi tanácsot (*senatus, magistratus*), amely végezte a bírósági, igazgatási és gazdasági funkciót. Munkájukat segítette a rendészeti feladatokat ellátó városi kapitány, illetve a városi jegyző. A 13. századtól a közgyűlésben már csak a városi polgárjogot élvező lakosok vettek részt;

²⁶ TEODORA SHEK BRNARDIĆ: *Tavernik, tavernikalni sud i tavernikalno pravo*. Arh. vjesn., god. 40. Zagreb, 1997. 179–198. pp., 180. p.

²⁷ TADIJA SMIČIKLAS: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. CD IV., sv. IV. Zagreb, 1907. 490. p., 538. p. és CD V., Zagreb, 1908. 513. p. Idézi TEODORA SHEK BRNARDIĆ: i. m. 181. p.

²⁸ MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris, Budapest, 1995. 133–134. pp.

²⁹ A rendi városi önkormányzati jogokról lásd Marko KOSTRENCIĆ: *Nacrt historije hrvatske države i prava*, Zagreb, 1956. 33. és 211. p. Idézi TEODORA SHEK BRNARDIĆ: i. m. 179–198., 180. pp.; BLAZOVICH LÁSZLÓ: Városok az Alföldön a 14–16. században. = Dél-alföldi évszázadok 17. Szeged, 2002. 117–191. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek*. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv, I. Főszerk.: Varga László. Budapest, 2006. 73–83. pp., BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A budai jog és Kolozsvár egy 1488-as oklevél alapján*. In: Orașe și orașeni/Városok és városlakók. Szerk. Ionuț Costea, Pál Judit, etc. Cluj-Napoca, 2006. 342–348. pp.

³⁰ MEZEY BARNA: i. m. 135. p.

megválasztották a külső tanácsot, a választott községet (*electa communitas*), amely saját tagjai közül választotta meg a bírát és a magisztrátus többi tagját.³¹

Eleinte a szabad királyi városok követek által képviseltették magukat a rendi gyűléseken, 1405-ig alkalmanként, ezután pedig rendszeresen. Ők az országrendiség jogán vettek részt a tanácskozáson a Szent Korona tagjaiként, s nem pedig nemeseikként. A városi követeket nem a város közönsége, hanem a magisztrátus küldte a diétára.³² Mégis a horvát száborban a szabad királyi városok csak csekély mértékben szólhattak bele az országos ügyekbe, mivel valamennyien csupán egyetlen nemesnek (*una nobilis persona*) számítottak.³³

Eszék szabad királyi város inaugurális diplomája

Eszék sokáig várt a szabad királyi város címének kibocsátására, főként annak tudatában, hogy a középkori Szlavóniában már a 13. században tizenegy szabad királyi város keletkezett, a 14. században pedig további hét. Varasd 1209-ben,³⁴ Vukovár 1231-ben, Verőce 1234-ben, Petrinja, Samobor és Gradec (*Communitas civium Civitatis Montisgraecensis Zagrabienensis*, a mai Zágráb) 1242-ben, Kőrös 1252-ben kapták meg a privilégiumlevelet, Kapronca pedig 1356-ban.³⁵ Az Eszékhez hasonló határvidéki jellegű városok közül Szabadka 1743-ban, Újvidék 1748-ban, Zombor 1749-ben, Pozsega 1765-ben, Károlyváros 1781-ben nyerték el ezt a kiváltságot.³⁶ A Dráva-parti városnak csak 1809-ben – az utolsó horvát városok között – sikerült megkaparintaniuk az önkormányzatisággal járó privilégiumot.³⁷ Josip Vrbošić szerint ennek egyik oka a királyi házzal szemben tanúsított viszony mellett abban kereshető, hogy a kiváltságlevelet azok a városok kapták, ahol nagyszámú idegen ajkú lakosság (*hospes, hospites*) élt, ami Eszékre nem volt jellemző. Emellett a város feudális ura, a Kórógyi család a 13-15. században olyan erős lehetett, hogy a király miatta nem juttatott privilégiumot a város polgárai javára.³⁸ A 16. századtól a város török uralom alatt volt, majd felszabadulása után az egész Szlavónia, így Eszék is közvetlenül a Magyar Udvari Kamara igazgatása alá került. Mivel a török távozásával a város kiürült, ezért ekkor kezdődött a nagyszámú bevándorlás. Első körben többnyire a katonai elemek és a kereskedők érkeztek, majd az iparosok jöttek. Közöttük nagy számban voltak németek és magyarok, amely tény segítette elő, hogy Eszék végre jogot formáljon a szabad királyi város címre.

Ivan Beuc professzor szerint: „a városok jogi értelemben a 13., 14., 15. század folyamán a lakosok kiváltságos közösségei voltak, amelyek az általuk élvezett jogok és

³¹ Uo.

³² Uo. 78. p.

³³ TEODORA SHEK BRNARDIĆ i. m. 181. p.

³⁴ A kiváltságlevelet II. András bocsátotta ki, majd 1220-ban az ifjabb király Béla erősítette meg. Lásd Državni arhiv u Varaždinu, digitalni arhiv. Isprave iz vremena Arpadovića i Anžuvina (1209–1382). <http://dav.arhivpro.hr/?sitetext=83>. (dátum: 2013. április 25.)

³⁵ Uo.

³⁶ IVAN BALTA: *Povelje o povlasticama slobodnim i kraljevskim gradovima u Slavoniji i Hrvatskoj u XIII. stoljeću*. In: *Pravni vjesnik*, 1999/3–4. Osijek, 1999. 366–375. pp.

³⁷ JOSIP VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst* i. m.. 12. p.

³⁸ Uo.

szabadságjogok alapján jelentősen különböztek más közösségektől, főként abban, hogy joguk volt államhatalmi jogosítványok gyakorlására.”³⁹ A horvát városok jogi státusa eltérő volt, hiszen Dalmáciában azok megtartották a széles municipális jogait és önkormányzatukat, egyesek az olasz városok mintájára mintegy városállamként éltek (*Respuclica Ragusa*, Raguzai Köztársaság, *Dubrovačka Republika*), míg a szlavóniai városok hol szabad királyi városok, hol mezővárosok (*oppidum*) lettek. A *villa, libera villa, oppidum* városi *civitas* névre módosult. A *liberae et regiae civitates* kiváltságos városok követeket küldhettek a rendi gyűlésbe, míg ezt a jogot az *oppida privilegata, liberae villae*) című mezővárosok nem kapták meg. Emellett – miként említettük – a királyi oklevelekkel kapott privilégiumok a bírászkodás, s a bírák és az előljárók kinevezési jogosítványát biztosították számukra, továbbá kifejezték, hogy királyi uralom alá tartoztak (*peculium sacri coronae regni*) függetlenül őket a mágnások feudális uralmától, s így a királyi jurisdictiója alá estek. A városok lakosai között a polgárjoggal rendelkezők (*cives*) státusa kiváltságosabb volt a más jogi természetű lakosokéval (*habitatores*) szemben.

Eszék a középkorban mindezekből a folyamatokból kimaradt. Az 1526-ban bekövetkezett és bő másfél évszázadig tartó török uralom, majd a hódoltságtól való felszabadulás sem voltak alkalmasak a szabad királyi városi rangra emeléshez. Ugyanis a magyar országgyűlés 1687-ben úgy határozott, hogy a jövőben ne növekedjék a szabad királyi városok száma, kivéve, ha a király egyes települések rendkívüli érdemei vagy az állam érdekeit figyelembe véve ezt indokoltnak találja. Viszont az új szabad királyi város a magyar országgyűlésben már nem kapta meg azonnal a teljes ülési és szavazati jogot, hanem csak azt követően, hogy ezt a diéta becikkelyezte, megszavazta neki.⁴⁰ Ennek ellenére a szabad királyi városok száma fokozatosan növekedett: a 17. század végén 32, 1787-ben pedig 44 (a kilenc erdélyi és a nyolc horvátországi *civitas*-szal 61) szabad királyi város volt Magyarországon.

A Dráva-parti város felemelkedéséhez szükség volt egyesíteni a folyamatos vitában álló három eszéki kamarai községet, melyek főként a vásártartás kérdésében nem tudtak egymással megállapodni. Ezt a vitát II. József 1786. évi, említett rendelete oldotta meg akként, hogy elrendelte a Belváros (Vár), Felsőváros és Alsóváros egyesítését egy – Eszék – város joghatósága alatt. A következő években az eszékiek a Magyar Udvari Kamara fennhatósága alóli felszabadulásért és a szabad királyi városi rang elnyeréséért küzdöttek. Végül I. Ferenc király 1809. március 4-én írta alá az inaugurális diplomát, majd a szabad királyi városok közé történő ünnepélyes beiktatásra 1809. augusztus 28-án került sor. Eszék valójában *megvásárolta* a szabad királyi városi rangot. A diploma előírta, hogy az adományozott kiváltságokért a városnak 183.723 forint és 20 krajcár kivásárlási díjat kell befizetnie a kamara pénztárába. Ez az oklevél aláírása előtt meg is történt, amiről tanúskodik annak negyedik pontja. A kifizetett összeget a magisztrátus a

³⁹ Idézi: VRBOŠIĆ: *Povijesni kontekst i. m...* p.

⁴⁰ Milan SMREKAR: *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, I–II. Zagreb, 1899–1990. 452. p. Idézi: Davor BRUNČIĆ: *Slobodni i kraljevski grad Osijek u svijetlu suvremenih europskih standarda lokalne samouprave*. In: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Osijeku*, Sv. 26. Zagreb–Osijek, 2010. 37–56. pp. különösen: 46. p. (17. sz. lábjegyzet).

vagyonosabb polgárok adományaiból gyűjtötte össze.⁴¹ Stjepan Sršan kiszámította, hogy a kivásárlási összeg megfelelt a városi bíró 389,5 évi fizetésének (a mai összegekhez viszonyítva ezt közel egy millió euróra becsülte).⁴² Az inauguráció alkalmából valamennyi városi polgár nyilvános hűségesküt tett előbb német, majd horvát nyelven.⁴³

Eszék tehát alig negyven évig (a szabad királyi városokról szóló 1848: XXIII. tc. Horvátországban nem volt hatályos, ezért az 1849. évi oktrojált alkotmányig megmaradtak a város rendi kiváltságai) gyakorolta a szabad királyi városi címmel járó jogokat.⁴⁴ Az 1849. március 4-i császári pátenst a községi igazgatásnak bizonyos alapjogokat írt elő, így a feudális kiváltságokon nyugvó municipális rendszer módosításokra kényszerült. Az 1850. évi *Eszék város ideiglenes igazgatási rendje* elnevezésű császári pátenst rendezte Eszék és Zágráb igazgatását. Más horvát városok helyzetét az 1851. évi ideiglenes báni rendelet szabályozta, amely után következett az 1881. és 1895. évi közigazgatási reform. Magyarországon a szabad királyi városok jogi különállása hivatalosan az 1876. évi XX. törvénycikkkel szűnt meg, amikor e városok nagy részétől megvonták a törvényhatósági jogot, ettől kezdve a korábbi rang pusztá címmé vált. Azonban Horvátországban az eltérő törvények miatt nemcsak, hogy fennmaradtak a szabad királyi városok, hanem 1874-ben Bjelovar (Belovár) és Sisak (Siszek) is megkapták ezt a rangot. Jóllehet a cím a 19. század végére ott is elveszítette a korábbi jelentőségét, mégis Eszék szabad királyi város – névleges – státusát végül csak a jugoszláv kommunista hatóságok szüntették meg formálisan is 1945-ben.

Eszék jogai és kötelességei

A szabad királyi várossá válással Eszék önálló politikai és közigazgatási egység lett, amely önkormányzattal és saját pénztárral rendelkezett. A privilégiumlevél előírta, hogy az eszéki polgárok a nemeseknek járó jogokat gyakorolják („kollektív nemesség”), királyi javadalomként (*peculium sacrae coronae*) kizárólag és közvetlenül a királyi hatalom alá vannak vetve, attól nem szakadhatnak el; a belső autonómiájuk mellett jogosultak köveik útján részt venni és szavazni a nemesi vármegyei gyűléseken, a horvát szaboron és a magyar országgyűlésen. Eszék jogot kapott a városi képviseleti szerv által statútumot alkotni, valamint a saját képviselőtestületre, magisztrátusra, hivatalnokokra, továbbá városi polgárjogot adhatott; joga volt saját címer és pecsét használatára. A városi magisztrátusnak elsőfokú hatásköre volt magánjogi és büntetőügyekben, beleértve ez utóbbiba a pallosjogot is (az oklevél 6. pontja). A bírói funkciót a kisebb ügyekben a

⁴¹ JOSIP ADAMČEK: *Proglasenje Osijeka slobodnim i kraljevskim gradom*. In: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku. Osijek, 1996. 67–91. pp. különösen: 89. p. Idézi DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 44. p. (12. sz. lábjegyzet).

⁴² STJEPAN SRŠAN: *Prvi zapisnik slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 13. p. Idézi: DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 44. p. (12. sz. jegyzet).

⁴³ Az eszéki Kapucinus Kolostor 1702–1945. évi Annaléja (Ljetopis Kapucinskog samostana u Osijeku 1702–1945. godine). Közl: STJEPAN SRŠAN: *Osječki ljetopisi 1686–1945*. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek, 1993. 331. p. Idézi: DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 47. p. (22. sz. jegyzet).

⁴⁴ Az 1848: XXIII. tc-ről lásd ANTAL TAMÁS: *A szabad királyi városok ügye az utolsó rendi országgyűlésen (Az 1848:XXIII. tc. előzményei és létrejötte*. In: Antal Tamás: *Város és népképviselő*. = A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 36, Szeged, 2011. 18–94. pp.

városi bíró egy személyben látta el, a nagyobb ügyekben pedig egyes szenátorokkal vagy a magisztrátus némely jogban járatos tagjaival törvénykezett.⁴⁵ Ez a jog a saját nem nemes polgárookra és lakosokra vonatkozott. Tényleges polgárjoggal (*cives*) csak azok rendelkeztek, akik a városban ingatlannal (ház, földtulajdon) bírtak, a többiek csupán városi lakosok (*habitatores*) voltak. A városnak patrónusi joga volt a templomok felett, maga javasolta a római katolikus plébánost, s gondoskodott az Egyház anyagi helyzetéről. Ez a jog csak a katolikus vallású polgárokat és lakosokat illette (az oklevél 7. pontja).

Joga volt továbbá mindazokra a jövedelmekre, amelyek addig a Magyar Udvari Kamarát illeték; így az átruházott királyi regálé jogokra: a bormérés (*jus eudcillandi*), a sörmérés (*braxatione cerevisiae*), a húsvágatás (*jus macelli*), valamint a téglagyártási, vadászati, halászati jogra, továbbá a kereskedelmi regálé jogokra: az évi négy vásárra (Szent Fábián és Szebasztián, Szent György, Szent Illés, Szent Lukács napján) és a heti vásárokra, a piaci eladóhelyiségek bérbeadási jogára, illetve az adókvetési jogra. A város polgárai élvezték a drávai révvám (*taxa rippatica, ripaticum*), az utcák adója (*taxa viae silicatae et traturae*), a borbehozatali vám (*grossi urnales*) s bizonyos egyéb adók alóli mentesség (pl. harmincad, fuvarozás) jogát is.⁴⁶

Kötelesek voltak ugyanakkor hűségeskütni tenni a királynak, betartani a törvényeket, az országos szokásokat és jogi eljárásokat, tiszteletben tartani a bírósági hatóságokat, stb.⁴⁷

A szegedi privilégiumlevéllel azonos rendelkezések, hogy a város – mint királyi birtok – nem zálogosítható el, a városi tanács és a polgárok kollektíve nemesnek tekintendők, valamint, hogy „a város rendelkezik a kisebb királyi regálékkal – a bor- és sörmérés, a boltokbeli árusítás, a malmok és a halászat jogának bérbeadásával –, polgárai vám és harmincad fizetése nélkül kereskedhetnek.”⁴⁸ Mindkét városnak volt pallosjoga, és a kiváltságleveleik külön szabályozták a polgárok (*cives*), a betelepült idegenek (*hospites*) és az egyéb lakosok (*incolae*) jogait. Közülük csak a házzal, földvagyonnal vagy iparos műhellyel rendelkező polgárok élvezték a teljes városi jogot. A lakosok (*incolae*) sorából a szolgák és a zsellérek kerültek ki.⁴⁹ Szegeden a város maga választotta plébánosát, Eszéken a polgárság javaslatot tehetett a személyét illetően. Mindkét városban csakis saját bírójuk ítélezhetett a helyi társadalom tagjai felett.

A városigazgatás

A kiváltságlevélben lefektetett alapelvek szerint szervezték meg a város közigazgatási, gazdasági és igazságszolgáltatási irányítását végző testületeit. A kiváltságlevél részletesen körülírta az eszéki városigazgatási rendszert. Szeged jogállásával összehasonlíttva

⁴⁵ IVAN BEUC: *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985. 220–221. pp. Idézi: DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 48. p.

⁴⁶ DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 48.

⁴⁷ A diploma 1. és 2. pontját közli: STJEPAN SRŠAN – TIHOMIR STOJČIĆ: *Libera Regiaque Civitas Essek 1809*. Muzej Slavonije. Osijek, 1989. Idézi: DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 46–47. p.

⁴⁸ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged rövid története*. = Dél-alföldi évkzadok 21. Szeged, 2007. 77. p.

⁴⁹ Uo.

kiemelhető, hogy a Dráva-parti városban elismerést három – a római katolikus, a görög katolikus (uniátus) és az ortodox (görögkeleti, pravoszláv) – vallás-egyház nyert, tehát a zömében Alsóvároson élő pravoszláv szerbek is lehetőséget kaptak részt venni a városi igazgatásban.⁵⁰ Az oklevél 5. pontja alapján Eszéknak joga volt megválasztani a negyven férfiből álló választott községet (*electa communitas*), melynek élén a népi szószóló (*tribunus plebis*) állt. A választott község választotta meg a magisztrátust és a tisztviselő-hivatalnokok nagyobb részét. A magisztrátus tagjai a bíró (*judex*), később polgármester, és a hat tanácsnok (*senator*) voltak, kik közül az egyik a városi kapitány volt. A privilégiumlevél rögzítette, hogy a magisztrátus szakszerű és törvényes eljárása biztosításának érdekében a bíró és a jegyző mellett kötelezően legyen legalább három olyan tag, aki jártas a jog területén. A magisztrátus tagjait a hites község az adott év december havában megtartott választógyűlésén (*restauratio*) három évre választotta az állásonként ajánlott három jelölt közül akként, hogy a tisztújításokon kötelező volt a királyi biztos jelenléte is (oklevél 5. pontja).⁵¹

Összevetve Szegeddel sok hasonlóságot látunk. Városunknak ilyen jellegű testületei voltak a közgyűlés, vagyis a választott község, valamint a külső- és a belső tanács. A választott község 1782-ig hatvan tagot számlált, akkor egyesült a külső tanáccsal és nyolcvannégy tagú lett. A választott község elnöke 1782-től a szószóló volt, aki szavazati jog nélkül vett részt a belső tanács ülésein, és közvetített a két fórum között. A várost a tizenkét tagú belső tanács irányította a bíróval az élén. Tagjait és a főbíró a külső- és a belső tanács, valamint a választott község tagjai választották. Amennyiben a főbíró, a főjegyző és a főügyész nem vállaltak még tanácsnoki tisztséget is, a belső tanács 15 főből állott, kik a város összes ügyével foglalkoztak: közigazgatással és igazságszolgáltatással, azaz törvénykezéssel egyaránt. A külső tanács főképp gazdasági (bérleti, építészeti, iskolai, stb.) ügyeket látott el, emellett szerepet kapott a tisztújításban: a belső és a külső tanács tagjai, valamint a tisztségviselők megválasztásában. Működése 1848. április 30-án szűnt meg.⁵²

A városigazgatást végző legfőbb tisztségek közül Eszéken a bírót, a városi kapitányt és a népi szószólót a háromévente megtartott tisztújításokon választották. A választott község vagy a magisztrátus által megbízott hivatalnokok voltak a jegyző (*bilježnik*, *notarius*), az aljegyző (*podbilježnik*, *vicenotarius*), a gyámhivatalnok (*sirotinjski skrbnik*, *pupillarum curator*), a regisztrátor, az ügyvéd, a bíró, a pénztáros, a kamarás, a hadiraktár vezetője, stb. A törvényesen kinevezett hivatalnokok mandátuma élethossziglan szólt. A jegyzőt, az aljegyzőt és az ügyvédet a magisztrátus nevezte ki (az oklevél 5. pontja).

⁵⁰ Szegeden magyarok, németek, szerbek és horvátok-dalmaták képviseltették magukat a városi vezetőségben. Lásd bővebben: HEKA LÁSZLÓ: *A szegedi dalmaták*. Gold Press, Szeged. 2000., HEKA LADISLAV: *Povijest Hrvata Dalmatina u Segedinu*. Croatica, Budapest és Frankovits és Társa, Pécs 2004., HEKA LÁSZLÓ: *A szegedi dalmaták (bunyevácok) története* - Dr. sc. LADISLAV HEKA: *Povijesna uloga i značenje Hrvata Dalmatina u životu Segedina*. Bába Kiadó, Szeged, 2009.

⁵¹ A teljes szöveget lábjegyzetekben közli: DAVOR BRUNČIĆ: i. m. 47–50. pp.

⁵² BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged...* i. m. 101. p.

Szegeden a főbíró két évente választották a tanács tagjaival együtt.⁵³ A középkor óta a rendészeti feladatokat a városkapitány látta el. Mellette működött még a kamarás, majd 1779-től a polgármester vette át a város gazdasági ügyeit, a főjegyző pedig a hivatali apparátus munkáját irányította.⁵⁴

Eszék szabad királyi város jogállása a 19. század végén

Az alkotmányos élet visszaállítása után 1861-ben megtörtént a közigazgatási reform, majd a kiegyezést követően, 1881-ben a horvát Szábor elfogadta a *Horvátország és Szlavónia városi községeinek berendezéséről* szóló törvényt.

Jóllehet a 19. század végén csökkent a szabad királyi városi státusz jelentősége, mégis Eszék és Zágráb megtartották a más horvát városokkal szembeni kiváltságos helyzetüket: csakis e két város polgármestereit erősítette meg a király hivatalukban, míg más városok esetében ezt a bán tette meg. Az 1895. június 21-i horvát törvény előírta, hogy a négy nagyváros – Zágráb (főváros), Eszék, Varasd és Zimony – külön közigazgatási egységeket képeznek, melyek közvetlenül a horvát kormánynak vannak alárendelve.⁵⁵ A többi horvát város a vármegyékbe volt bekebelezve és azoknak alárendelve.

A városok önkormányzattal rendelkeztek; a főszervük a képviselőtestület volt, amely Zágrábban ötven, Eszéken negyven, Varasdon és Zimonyban harminc tagból állt. A városi községekben kétezer lakosig tizenkét képviselőt, négyezer fölig tizenhat, hat-ezerig húsz, ezen felül pedig huszonnégy képviselőt választottak. Választópolgár volt minden 24. életévét betöltő, helyi illetőségű férfi, aki legalább 10 korona évi állami adót fizetett.

A városok végrehajtó szerve a városi tanács volt. A polgármestert a képviselőtestület választotta meg saját soraiból, meghozzá úgy, hogy a főispán által kinevezett három személy és a szábor által választott három képviselő létrehozta egy kijelölő választmányt (a főispán elnökleite alatt), amely három személyt jelölt, és közülük került ki a polgármester a képviselők mandátumával egyező időtartamra. A polgármester esküt tett a képviselőtestület előtt a főispán kezébe.

Zárszó

Eszék szabad királyi városban csak egy szűkebb réteg gyakorolta a városi rendi autonómiát a nem (férfi), a jogi státusz és a vagyoni cenzus korlátjai keretében. Emellett a királyi biztosok és a kormányzat jelentős befolyást gyakoroltak az önkormányzatra, amiről tanúskodik egyebek közt az a tény is, hogy az első eszéki választott községet a főispán mint királyi biztos javasolta a polgárok közösségének, majd azokat kinevezettként hirdette ki. A szószólói tisztségre (mint e testület elnökére) szintén ő ajánlott há-

⁵³ A tisztújításokról lásd bővebben: RUSZOLY József (közreadó): *Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében*. REIZNER JÁNOS közleménye (1890). = Acta Juridica et Politica Szeged. Tomus XLVI., Fasc. 4. Szeged, 1995.

⁵⁴ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Szeged...* i. m. 102. p.

⁵⁵ SZONDI ILDIKÓ: *Nemzetiségi demográfiai viszonyok a déli sláv országokban*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, Szeged, 2007. 14. p.

rom jelöltet, csakúgy, mint a magisztrátus vezetőjének megteendő városi bírói tisztségre, akiket ezt követően a testület meg is választott.

A regálé jogokból származó bevétel nem volt elegendő a közfinanszírozáshoz, ami erősítette a nézeteltéréseket hol a vármegyével (az illetékességi kört illetően), hol az udvari kamarával és hadsereggel (az állammal kapcsolatos kötelességek teljesítéséről). Ezeket a vitákat a magyar kancellária bírálta el. Emellett a városon belül a képviselőtestület és a magisztrátus versenyeztek a hatalomért. A szabad királyi városi rang elősegítette a Eszék gazdasági, politikai és társadalmi fejlődését. Főként a 19. században, amikor Zágráb mellett Horvátország legjelentősebb városává vált. A 20. században a geopolitikai elhelyezés miatt azonban határszéli város lett, ami részben gátolta a további fejlődését. Ennek ellenére máig Szlavónia központja; Zágráb, Split és Rijeka mellett a négy horvátországi egyetemi, gazdasági, politikai és kulturális centrum egyike.

HEINZ HOLZHAUER

Recht und Ehre als frühe und als heutige Ordnungskräfte

I. Dass der Brunnen der Vergangenheit tief, wenn nicht unergründlich ist, diese Eingangsworte Thomas Manns zu seinem *Magnum Opus* „Joseph und seine Brüder“ gelten auch für die Rechtsgeschichte. Von der Unergründlichkeit des Brunnens geht ein Sog aus, dem sich kein nachdenklicher Historiker entziehen kann, dem er aber aus professionellen Gründen nicht allzu sehr nachgeben darf, wenn er nicht hineinfallen will. Daher binden sich Rechtshistoriker noch mehr als die Allgemeinhistoriker an die Voraussetzung schriftlicher Quellen.

Wer über das Werden und die Anfänge von Recht nachdenkt, kann aber nicht an der Schriftgrenze halt machen. Vor der Geschichte liegen die Früh- und die Vorgeschichte und noch früher die Urgeschichte. Andere Wissenschaften steigen tiefer in den Brunnenschacht, als älteste die Archäologie, die von Artefakten und natürlichen Lebensspuren auf deren Schöpfer oder Verursacher schließt. Inzwischen wird sie begleitet von nonhumanen Paläowissenschaften, der Paläozoologie und der Paläobotanik. Noch weiter zurück reichen die Gesteinskunde und die Erdgeschichte, während für die Kosmologie unsere geschichtliche Zeitvorstellung kaum noch brauchbar ist, wenn sie nicht sogar, mit Kant zu reden, überhaupt als Anschauungsform versagt; darauf jedenfalls deuten die „Anschauungen“ gegenwärtiger Physiker. Die genannten Paläowissenschaften haben zunehmend Bedeutung gewonnen: die Paläobotanik dort, wo sie ein gezieltes Eingreifen des Menschen in die Pflanzenwelt erkennt, besonders manifest in der sogenannten neolithischen Revolution, dem Übergang des sesshaft werdenden Menschen zum Anbau von Pflanzen. Die Zoologie berührt die menschliche Vorgeschichte, wo sie die Domestizierung wilder Tiere zu Nahrung und Nutzung erkennen lässt. Zuletzt ist die Paläogenetik dazugekommen, die auf die räumliche Verteilung vorgeschichtlicher Menschen schließen lässt, auf ihre Ausbreitung über den Erdball und ihre Wanderungen.

Aber die Membrane der Schriftlichkeit ist durchlässig. Schriftliche Quellen werfen selbst einen Blick in die Vorzeit. Es gab wohl keine Ethnie, die nicht schon in schriftloser Zeit einen kosmologischen und anthropologischen Mythos von der Erschaffung der Welt und des Menschen hatte. Lässt der Mythos auch kein wissenschaftliches Licht in das Dunkel fallen, kann er doch selbst ein Stück Wissenschaftsgeschichte sein. Die biblische Schöpfungsgeschichte findet bis heute Gläubige, von denen schwer zu sagen ist, ob sie ihrer religiösen Autorität glauben oder ob sie zu wissen glauben. Auch gibt der Mythos Auskunft über die Mythologen. Die Idee von einem Paradies ist ubiquitär und

archetypisch. Auch die Idee des Sündenfalls dürfte älter sein als ihre Verschriftlichung. Als Narrative sind solche Geschichten wissenschaftlich belanglos, aber sie konstituieren durch lange Zeiten ein Menschbild, das für viele seine Gültigkeit noch nicht verloren hat.

Die Membrane der Schriftlichkeit ist auch dort durchlässig, wo wir schriftliche Kunde von etwas erhalten können, dessen Gestalt uns auf vorgeschichtliches Entstehen zurückschließen lässt. So hat Bachofen aus Religion und Dichtung der Alten erschlossen, dass die soziale und rechtliche Herrschaft des Mannes ein früheres Mutterrecht ersetzt hat¹. Es ist ein Gütesiegel seiner Lehre, dass sie sich in dem durchaus patriarchalischen 19. Jahrhundert wissenschaftlich Bahn gebrochen hat. Bachofens Lehre wird bestätigt durch mutterrechtliche Spuren im Recht der Frühzeit.

Schließlich gibt es den rechtsethnologischen Analogieschluss von den „rezenten Primitiven“ auf die Lebensverhältnisse vorgeschichtlicher Ethnien der entsprechenden Kulturstufe. Die methodische Zulässigkeit dieses Schlusses lässt sich kaum grundsätzlich bestreiten², so problematisch eine Analogie im Einzelfall sein mag.

Zweifellos reicht auch die Rechtsgeschichte hinter das Aufkommen der Schrift zurück. Denn diese gehört nicht zu den notwendigen Elementen des Rechtssatzes. Orales Recht reicht weit in die Periode schriftlichen Rechts hinein und besteht neben und unter diesem. Wenn aber Recht im Dunkel der Vorgeschichte entstanden ist, kann die Frage nach seinem Begriff nur theoretisch gestellt und beantwortet werden. So mussten die klassischen Rechtsethnologen auch zu Rechtstheoretikern werden.

Wenn Ordnung und Kontrolle die Funktion von Recht ist³, kann sich der Rechtshistoriker nicht darauf beschränken, frühe Ordnungen zu beschreiben, ohne von der Kontrolle zu sprechen. Zwar geht die Ordnung der Kontrolle voraus, aber nur im logischen, nicht im zeitlichen Sinn. Wo sich Ordnung bildet, setzt sie sich gegen anderes Ordnen und gegen Störungen durch. Kontrolle begleitet die Ordnung von Anfang an, ja, diese bildet sich in ordnender Auseinandersetzung.

Organ der Kontrolle können die organisierten Rechtsgenossen sein oder ein an ihrer Spitze stehender Häuptling. Ethnologen betonen den Unterschied kephaler und akephaler Gesellschaften. Dieser Gegensatz ist idealtypisch und nicht sehr realistisch. Was zugrunde liegt, ist eine Durchdringung horizontaler und einer vertikaler Strukturen, die beide in jeder lebensfähigen Gruppe zusammentreffen. Das Kind wächst auf in der vertikalen Orientierung auf Eltern und der horizontalen Orientierung auf Geschwister. Nach außen steht die Familie neben anderen Familien in horizontalem Verhältnis. Mit zunehmender Größe der Ethnie bildet diese eine mehr oder weniger kephale Spitze aus, indem gewöhnlich die mächtigste, am meisten geltende Familie ein Übergewicht erhält. Ihr Haupt wird zum Häuptling oder König der mehrere Familien umfassenden Ethnie. Diese kann, abhängig von ihrer Größe, mehrere Hierarchie-Ebenen bilden, etwa nach dem Schema Familien, Nachbarschaften, Stamm, so dass dem großen, ganzen Dreieck

¹ Mutterrecht, zuerst 1868

² Vgl. UWE WESEL, *Frühformen des Rechts in vorstaatlichen Gesellschaften*, 1985, S. 34.

³ RÜDIGER SCHOTT † (Münsterer Ethnologe), *Die Funktion des Rechts in der modernen Gesellschaft*, in: *Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Bd.1 (1970), S. 120.

weitere Dreiecke untereinander und nebeneinander eingeschrieben sind und die Basisgruppen im Verhältnis zur Spitze mediatisiert sein können.

Jedes soziologische Dreieck hat in der horizontalen wie in der vertikalen Dimension seine typische Ordnung, deren Kontrolle sich in beiden Dimensionen strukturell unterscheidet. Ein Streit im horizontalen Verhältnis findet in dem Haupt bzw. Häuptling einen *iudex tertius*. Dessen Interesse in dem Parteiprozess ist in dem Sinne überparteilich, dass es sich vorwiegend auf Befriedung der Parteien richtet und es ihm grundsätzlich gleich gilt, welche Partei siegt, weil der die Gesamtheit schwächende Streit bei jedem Ausgang des Verfahrens beseitigt wird. Die Unparteilichkeit des Richters im Sinne seines grundsätzlichen Desinteresses an der materiellen Wahrheit prägt auch das hauptsächlichste Beweismittel dieses Verfahrens: den Zweikampf⁴ und den Eid⁵, der nicht nur im frühen deutschen Recht mit Helfern geschworen wird, deren bloße Zahl den Ausschlag geben kann. In diesen Eideshelfern sind unschwer die Parteigänger zu erkennen, die ihrer Partei in einer Fehde zur Seite stehen. Weil dieser Prozess als Alternative zur Fehde entstanden und zu deren Vermeidung und Zurückdrängung eingesetzt wurde, sind es „Fehdesachen“, die in ihm verfolgt werden

Ganz anders das vertikale Verfahren, in dem ein Herr – vom Hausherrn als *pater familias* bis zum König – sein hausherrliches oder herrschaftliches Interesse als ein solches der Gesamtheit vertritt, ohne dass das vertretene Gesamtinteresse von seinem Privatinteresse unterschieden werden könnte⁶. Die in diesem Verfahren geübte Kontrolle umfasst über das Gut des inneren Friedens hinaus weitere elementare Gemeinschaftsgüter, wofür Tacitus die Delikte des Hochverrats, der Feigheit vor dem Feind und irgendwelche Sittlichkeitsverstöße nennt⁷. Dieses Verfahren ist inquisitorisch; seine typischen Beweismittel sind der Reinigungseid, das Gottesurteil und die Folter. Die in diesem Verfahren verfolgbaren Taten können *pars pro toto* Achtsachen genannt werden, womit eine im Einzelnen sehr differente, aber für die Verletzung öffentlichen Interesses typische Rechtsfolge angesprochen ist.

Beide Prozesstypen sind ohne weiteres noch in heutigem Recht zu identifizieren. Der normale Zivilprozess ist ein horizontaler Parteiprozess, in dem die Verhandlungsmaxime gilt, nach der die Parteien über die materielle Wahrheit disponieren können. Aus dem vertikalen Prozess hat sich der von der Inquisitionsmaxime beherrschte Strafprozess entwickelt, der auch dort auf Ermittlung der materiellen Wahrheit zielt, wo er aus rechtsstaatlichen Gründen die Struktur eines Parteiprozesses erhalten hat.⁸ Dem Beschuldigten ist dann eine Person oder Behörde gegenübergestellt, die zum Zweck der Inquisition vorprozessual mit Eingriffsrechten ausgestattet ist.

⁴ HOLZHAUER, *Der gerichtliche Zweikampf. Ein Institut des germanischen Rechts in rechtsethnologischer Sicht*, in: Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag, hrsg. von Karl Hauck, K. Kroeschell u.a., 1986, S. 263–283.

⁵ HOLZHAUER, *Zum Strafgedanken im frühen Mittelalter*, in: Überlieferung, Bewahrung und Gestaltung in der rechtsgeschichtlichen Forschung – Ekkehard Kaufmann zum 70. Geburtstag, hrsg. von S. Buchholz u. a., 1993, S. 179–192.

⁶ Zum Beispiel beginnt sich erst im 12. Jahrhundert die Reichsmacht von der Hausmacht eines Kaisers zu sondern.

⁷ *Germania*, cap. 18.

⁸ So in Deutschland im 19. Jahrhundert durch Einführung der Staatsanwaltschaft nach französischem Vorbild.

Zwischen Fehdesachen und Achtsachen liegt die Erscheinung, dass einer einen anderen einer Achtsache beschuldigt. Außerhalb der Handhaft dürfte die Denunziation der häufigste Auslöser eines inquisitorischen Verfahrens gewesen sein. Auf diesem Weg konnte aber auch ein persönlicher Feind mit dem Ziel seiner Bestrafung unwahr beschuldigt werden. Darin lag ein Missbrauch des Gerichts, der nicht ungestraft blieb. Der falsche Anschuldiger erhielt die spiegelnde Strafe, die er dem anderen zgedacht hatte. In dieser prozessualen Struktur könnte sich das Muster der Talion zuerst verwirklicht haben, bevor der Talionsgedanke das materielle Recht ergriff⁹. Hier hätte sich exemplarisch der gelegentlich von Rechtshistorikern behauptete Vorrang des Prozesses vor dem materiellen Recht verwirklicht.

In diesem Sinne kann angenommen werden, dass rechtliche Ordnung bei den Formen der Kontrolle beginnt und frühes materielles Recht mehr oder weniger deren Resultat ist. Damit soll nicht ein ursprüngliches Chaos angenommen sein. Vielmehr ist menschliches Verhalten ursprünglich instinktgesteuert und unterliegt dann bis zu einem gewissen Grad normativer Überformung.

Diese wird eher bei der horizontalen als bei der vertikalen Kontrolle eingesetzt haben. Denn diese verläuft gegenüber dem Unterlegenen noch lange relativ ungeformt, cholerisch bis tumultuarisch. Dagegen dürfte horizontale Kontrolle dort beginnen, wo sich Streitparteien auf die nicht gewaltsame, sondern „rechtliche“ Lösung ihres Konflikts verständigen, so dass der (Friedens-) Vertrag am Anfang gestanden hätte. Die Etymologie deutet in diese Richtung. Der für das Recht fundamentale Begriff der Verbindlichkeit deutet im Lateinischen wie im Altdeutschen auf einen davor liegenden Konflikt: das Lateinische *pactum* weist auf *pax* für den Friede(nsvertrag), während das deutsche ‚schulden‘ auf den gotischen Stamm für ‚Schild‘ und ‚Schneide‘, also eine deliktische Verletzung verweist¹⁰. Für die Frühzeit dürften einvernehmliche und gerichtliche Streitbeilegung ineinander übergegangen sein. Einerseits drängte eine erstarkende Obrigkeit verfeindete Parteien zum Verfahren anstelle der Fehde, andererseits hing die Effizienz eines Richterspruchs im frühen deutschen Recht von einem sogenannten Urteilerfüllungsgelöbnis ab¹¹.

Seit ihren Anfängen ist die Rechtsordnung in steter Ausdehnung begriffen. Gegenüber den deliktischen Anfängen ist rechtsgechäftliches Verkehrsrecht eine spätere Stufe. Darauf deutet etymologisch das lateinische ‚debere‘, das von de-habere herkommt: von wem man etwas hat, dem schuldet man Rückgabe oder Entgelt¹².

Während sich Rechtsethnologen auf die Formen der Kontrolle konzentrieren, haben Ethnologen mehr das Feld der Ordnungen im Blick, auch und gerade dort, wo die Ordnung über die Kontrolle hinausreicht: es gibt Ordnungen ohne rechtliche Kontrolle. Einen Übergang bilden immanente Kontrollen, die keiner Kontrollinstanz bedürfen. Solange sie nicht in Frage gestellt wurde, ging von der Rache mit ihrer präventiven Wir-

⁹ HOLZHAUER, *Über materielle und prozessuale Talion*, in: *Leges – Gentes – Regna. Zur Rolle der germanischen Rechtsgewohnheiten und lateinischen Schrifttradition bei der Ausbildung der frühmittelalterlichen Rechtskultur*, hrsg. von Gerhard Dilcher und E.M. Distler, 2006, S. 367 ff.

¹⁰ FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 21. Aufl. 1975, Art. Sollen, S. 714.

¹¹ HEINRICH BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, I. Bd. 3. Aufl. 1961 (Nachdruck der 2. Aufl. von 1906), S. 266. f.

¹² WALDE/HOFMANN, *Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache*, 6-Aufl. 2008, unter ‚debere‘

kung eine immanente Kontrolle aus¹³. Auf dem Feld des Güterverkehrs leistet die Reziprozität eine immanente Kontrolle¹⁴: wer keine Gegenleistung erbringt, wird künftig keine Leistung mehr empfangen.

Auf gänzlich außerrechtliche Ordnungen führt die Beobachtung, dass die Produktion, solange sie auf elementare Lebensmittel wie Nahrung, Kleidung und Wohnung beschränkt war, ungeregt geblieben ist, was sich damit erklärt, dass die Regeln zum Beispiel für Ackerbau und Viehzucht ebenso wie die Sanktionen auf ihre Missachtung aus der Natur folgen.

Eine andere außerhalb des Rechts gebliebene Ordnung ist die Sprache. Ein in sprachlicher Unzulänglichkeit liegendes Kommunikationshindernis bedeutet eine natürliche Sanktion, an die sich die Sitte sanktionierend anlagert, die ein sprachliches Defizit dem gesellschaftlichen Aufstieg entgegenstellt und als Signum von Unterschichtigkeit behandelt.

Vor allem gibt es Ordnungen, die zwar auf Normierung beruhen, aber nicht vom Recht kontrolliert werden. Neben dem Recht stehen die Sitte und die Moral. Sanktionen des Rechts sind Zwang sowie unmittelbare und mittelbare Nachteile im weitesten Sinn. Sanktion der Sitte ist soziale Missachtung. So sicher es auch eine nicht mit Sitten identische moralische Ordnung gibt, so umstritten ist die Frage nach spezifisch moralischen Sanktionen.

Zwischen Recht, Sitte und Moral herrscht Bewegung; am meisten fällt unter dem Gesichtspunkt der Verrechtlichung die Verlagerung von Regeln der Sitte und der Moral in das Recht hinein ins Auge (Stichwörter: Handelsbräuche, gute Sitten und Treu und Glauben). Aber es gibt auch die umgekehrte Bewegung. So sind die Kleiderordnungen der frühen Neuzeit aus dem Recht in die Sitte entlassen worden. Von einer gleichen Bewegung vom Recht in die Moral wird man wegen deren Unsicherheit nicht sprechen können. Insofern gibt es nur einen ersatzlosen Rückzug des Rechts, wie im modernen Familienrecht aus der Eheführung.

II. Eine Ordnung besonderer Art mit besonderer Beziehung zum Recht ist die Ehre. Ihre gültige theoretische Erfassung stammt von dem französischen Gelehrten Bourdieu (1930 – 2002), ebenso Ethnologe wie Soziologe und Philosoph. Er rechnet die Ehre zum „symbolischen Kapital“. Mit dem Geld teilt die Ehre den gemischt subjektiv-objektiven Charakter: Geld und Ehre werden verdient, können aber auch gewonnen ererbt oder werden; beide können „verdient“ oder unverdient, also zufällig, schicksalhaft wieder verloren gehen. Für ihren Erwerb gibt es allgemeine Regeln, die daher empirisch-sozialen Normcharakter haben und Kräfte zu entfesseln vermögen, die als mächtige Antriebe wirken und süchtig machen können: Geiz und Ehrgeiz.

Im Vergleich mit dem Recht fehlt der Ehre die Zweitaktigkeit von Ordnung und Kontrolle. Der Erfolg eines gelungenen Strebens nach Ehre oder Geld tritt automatisch

¹³ HEINZ HOLZHAUER, *Vom Recht im Nibelungenlied*, in: Gesetz, Recht, Rechtsgeschichte, Festschrift für Gerhard Otte, 2005, S 51 ff. S. 56.

¹⁴ Darüber besonders BRONISLAW MALINOWSKI, *Sitte und Verbrechen bei den Naturvölkern* (Übersetzung von Crimpe and Custom in savage society, 3. Aufl. London 1940), Wien, o.J., Kap. IX S.46.

ein. Der Ehre – wie auch dem Geld, dem Reichtum – eignet eine wohl noch von der Instinktausstattung herkommende motivierende Kraft, die dem Recht fehlt. Die rechtliche Sanktion muss mit dem unrechten Handeln künstlich verbunden werden. Recht ist eine komplizierte, relativ späte Kulturleistung, ungleich dem Streben nach Wohlstand, Sicherheit und Geltung, die zu Ehre und Reichtum führen.

Was wir rückblickend und um uns blickend erleben und was den Rechtshistoriker interessieren muss, ist der Wandel der Ehrvorstellung und ihr Bedeutungsverlust in der Gegenwart. Entstanden sind Ehrvorstellungen mit der Ausdifferenzierung der Lebensweisen, uranfänglich mit Kriegern und Priestern. Diese entwickeln die Tugend der Tapferkeit, die ihnen Ehre einbringt, jene dienen der Ehre Gottes¹⁵. Mit der weiteren Ausdifferenzierung von Berufen bildet sich die Handwerkerlehre und das Ideal des „ehrbaren Kaufmanns“¹⁶, das so weit gehen konnte, sich im Fall auch eines unverschuldeten Bankrotts das Leben zu nehmen, nicht aus Verzweiflung über den Verlust seines Geldes, sondern wegen der Verlustes der Ehre¹⁷.

Weitgehend außerhalb bleibt die untereste Schicht, aus der sich diese „Stände“ und „Berufe“ heraus entwickelt haben: die Bauern. So recht hat der Bauernstand nie und nirgends einen bäuerlichen Ehrenkodex ausgebildet. Wenn von „eklatanten Widersprüchen in der Bewertung der bäuerlichen Standesehre“ gesprochen wird¹⁸, so findet sich Hochschätzung in der religiösen Ständelehre, wo der Reformator Johann Mathesius den *nehrstand* sogar heilig erklärt, aber nicht in der sozial-psychologischen Wirklichkeit, wo sich der einzelne Bauer, unabhängig von seinem Status als Freier oder Höriger, keiner aus einer „Berufsehre“ herkommenden Verhaltensanforderung gegenüber sieht. Die mittelalterliche Versnovelle vom „Meier Helmbrecht“ steht dieser Feststellung nicht entgegen. Der bäuerliche Sohn strebt nach arbeitslosem Wohlleben als Raubritter, nicht nach den Entsagungen echten christlichen Rittertums. Der ihm entgegentretende Vater ist als Meier kein kleiner Bauer, sondern Gutsverwalter und verkörpert die kirchliche Ständelehre. In Mascagnis veristischer Oper „Cavalleria rusticana“ – in der deutschen Erstaussage des Libretto mit dem Untertitel „Sizilianische Bauernehre“ – rächt sich der betrogene Ehemann am Liebhaber der Frau, dies im Kern weder ein Ehrenhandel noch eine spezifische Ausprägung der Ehre.

Das letzte Beispiel leitet jedoch über zur Erscheinung der Geschlechtsehre. Bildet sich die Berufsehre im Bereich der Produktion, so gilt ein gleiches nicht von der Reproduktion als etwas gänzlich Unspeziellem. Keine Mutter erlangte durch noch so zahlreiche Geburten einen Ehrenstand, es sei denn, dass eines ihrer Kinder aufsteigt und auf sie zurückstrahlt. Dennoch bildet sich eine frauliche Geschlechtsehre. Das steht im Zusammenhang mit dem patriarchalischen Ursprung der Ehe, in der die Frau – ursprünglich nicht auch der Mann – einseitig zu sexueller Treue verpflichtet war. Ihre Einschränkung, wie sie in der nah- und fernöstlichen Erscheinung des Harems manifest

¹⁵ „Ehre sei Gott in der Höhe“, die deutsche Übersetzung des lateinischen „Gloria“

¹⁶ „Ehre is Dwang genug“ heißt der Spruch, der in großen Lettern den Kamin des im Jahr 1589 erbauten Krameramtshauses in Münster zierte.

¹⁷ So noch im Jahr 1980 in Münster geschehen.

¹⁸ DAGMAR BURKART, *Eine Geschichte der Ehre*, 2006, S. 36.

war, hat die westliche Frau schon in Rom¹⁹, aber besonders dann im christlichen Umfeld der Idealisierung von Virginität und Keuschheit, zu ihrer Geschlechtstheorie verinnerlicht.

Die Schwächung der Ehrvorstellungen in der Neuzeit hängt ursprünglich mit ihrem objektiv/subjektivem Mischcharakter zusammen. Der kontinuierlichen Individualisierung und Subjektivierung konnte der Mischcharakter der Ehre auf Dauer nicht standhalten. Als Beispiel diene das Phänomen der Illegitimität. Als Folge der theologischen Hypostasierung der Ehe zum Sakrament waren uneheliche Kinder seit dem Hochmittelalter tiefer Diskriminierung anheim gefallen²⁰. Ohne Vorbild im römischen Recht²¹ und ohne Eingreifen der Gesetzgebung wurden sie aus der guten Gesellschaft ausgestoßen, aus Unehelichen wurden „Unehrlische“, die kein Amt erlangen konnten und in keine Zunft aufgenommen wurden. Die in der frühen Aufklärung dagegen aufkommende Kritik konzentrierte die Ehre auf die Lebensführung und verwarf den Gedanken, ein Kind unter der Verfehlung seiner Eltern leiden zu lassen. Diese Kritik widerlegt sich nicht dadurch, dass nicht auch schon ererbter Adel und Erbmonarchie verworfen wurden, denn „vernünftige“ Kritik am Bestehenden muss nicht von Anfang an auf Umsturz abzielen.

Der objektive Aspekt der Ehre kennzeichnet sie als vormodernen Störfaktor der weiteren Entwicklung, in der ein Ehrenkodex immer wieder mit dem Gesetz in Konflikt geriet. Ehrvorstellungen bilden sich in Gruppen von starkem Zusammenhalt, wie er auch durch Außendruck entsteht, der gerade vom Staat und der rechtlich organisierten Gesellschaft ausgehen kann. Beleg dafür ist die Omerta, der Ehrenkodex der italienischen Mafia und anderer krimineller Organisationen, die den abgesprungenen, mit den Behörden zusammenarbeitende „Pentito“ verfolgen, so dass ihm der Staat Zeugnenschutz gewähren muss.

Historisches Beispiel für den Widerspruch, in den die staatliche Rechtsordnung zu einem Ehrenkodex geraten kann, ist die wahrscheinlich aus dem gerichtlichen Zweikampf entstandene Duellsitte, die von den Staaten, allerdings häufig nur halbherzig, bekämpft wurde, bis sie nach einem Höhepunkt in der österreichisch-ungarischen Armee mit dem ersten Weltkrieg unterging.

Auch von einer spezifischen weiblichen Geschlechtstheorie kann nicht mehr gesprochen werden, seit die Gefahr ungewollter Schwangerschaft sicher beherrschbar und die Abstammung eines Kindes in praktisch jedem Fall wissenschaftlich zu klären ist²².

Wie stark gleichwohl in Einzelfällen die überkommene Ehrvorstellung staatlicher Autorität entgegengestellt werden kann, belegt das „Ehrenwort“, das der deutsche Bundeskanzler Helmut Kohl einem Parteispender gegeben und an dem er gegenwärtiges Recht festgehalten hat.

¹⁹ Stichwörter: *mater familias*, *honor matrimonii*, und *unavira*. Vgl. auch die sagenhafte Gestalt der Lucretia, die sich als Opfer einer Vergewaltigung durch den König selbst tötet (Ovid, *Fasti* I, 685).

²⁰ Dazu HOLZHAUER, *Die Legitimation, Requiem auf ein Rechtsinstitut, demnächst in Festschrift für Jürgen Weitzel*.

²¹ Auf anderer Ebene grausam war das römische Recht zu *spurii*, den „vaterlosen“ Kindern, während aus einem Konkubinat entsprossene *liberi naturales* nicht etwa als infam galten.

²² Mehr dazu HOLZHAUER, *Aktuelles Familienrecht vor rechtsgeschichtlichem Hintergrund*, Juristenzeitung 2000, S. 1076–1085 und *Krise und Zukunft der Ehe*, Juristenzeitung 2009, S. 492–498.

Außerhalb solcher Spannungsfelder pflegt das moderne Recht einen paternalistischen Umgang mit der Ehre, indem es sie zivil- und strafrechtliche schützt. Heute hierher gehörende Erscheinungen haben sich aber weit vom Zentrum frühere persönlicher Ehre entfernt. Eine gewisse Rolle spielt noch die „Verunehrung“ von Institutionen und Symbolen besonders der offiziellen staatlichen Erinnerungskultur. Im Übrigen geht die Ehre als Rechtsgut weitgehend in dem modernen Persönlichkeitsrecht auf, kraft dessen auch ein Verbrecher sich müsste wehren können, wenn die Zahl seiner Opfer wahrheitswidrig zu gering angegeben wird. Inzwischen geht die stärkere Gefährdung der Persönlichkeit von dieser selbst aus, weil sie ihre Privatsphäre nicht mehr hütet.

Aber es gibt noch allgemeinere Gründe für den Niedergang der Ehre. Wenn der Niedergang mit der aufgeklärten Kritik an ihrem früher objektiven Aspekt eingesetzt hat, so gehörte das unübersehbar zu der Bewegung hin auf das Ziel zunehmender Gleichheit. Weil Gleichheit ein Aspekt von Recht und Gerechtigkeit ist, gehörte schon der Abbau objektiver Elemente im Ehrbegriff zur übergreifenden Erscheinung zunehmender Verrechtlichung der Lebensverhältnisse. Die Ehre war ein normierendes Verhaltensmuster, das durch Verinnerlichung wirkte, während Recht äußerlich bleiben und dann zwangsweise durchgesetzt werden kann. Einer Verinnerlichung sind die heutigen, in ihrer Menge unübersehbaren, in ihren Zielen oft nicht verständlichen Rechtsregeln nicht mehr zugänglich. Allgemeine Lebensführung und Berufsarbeit werden nicht mehr von Ehrvorstellungen gesteuert. Hinzukommt, dass bereits die Erzwingbarkeit der Normen, nicht erst ihre Erzwingung im Einzelfall, der Einhaltung jeden Bezug auf Ehre nimmt.

Anderes gilt von Leistungen, bei denen nicht wie im Wirtschaftsleben der materielle Vorteil den Erfolg bemisst. An solcher Bemessung fehlt es weitgehend in den Wissenschaften, während die Künste wieder ein Sonderfall sind; hier ist der Erfolg in hohem Maße von objektiven Umständen der Zeit, des Zeitgeschmacks und den Verhältnissen des Marktes abhängig, was jeglichen Ehrgeiz machtlos erscheinen lässt und die künstlerische Betätigung dem Spiel annähert. Das Ausbleiben materieller Vorteile für eine sinnvolle Tätigkeit – nicht für das Sammeln von Bierdeckeln – kann schon allein ehrträchtig sein, so im Fall des Ehrenamtes. Damit tritt die Ehre heute in einen Gegensatz zum Geld; das symbolische Kapital stellt sich über das reale, jedenfalls unter dem Gesichtspunkt der Ehre.

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Gondolatok a női különjogokról*

A Makó monográfia IV. kötetének¹ előkészületi munkái közben keresett meg Blazovich László azzal a kéréssel, elkészíteném - e Makó reformkori társadalmának bemutatását. Miután a szentesi úriszéki joggyakorlatot vizsgáltam ugyanebben a korban, örömmel tettem eleget a kérésnek. Közel húsz év távlatából még mindig sok meg nem írt, igen értékes forrás fekszik a Makói Levéltár polcain, amelyek részben feltárássra, részben megírásra szorulnak.

Későbbi levéltári kutatásaim során, a Csanád megyei törvényszék iratait olvasva ráakadtam báró Perényi Borbála végrendeletére, amelyben többek között ez olvasható: „*Dotalitiumban Istenben megboldogult uram hagyott ezer Rforintokat, melyeket még életében említett boldogult uramtól kikértem, hogy leányaimnak hagyhassam [...]*”²

A levéltári kutatások során fellelt anyagok, a mindennapok jegyzőkönyveiben éppen úgy, mint az úriszékek vagy a megyei törvényszék, a sedria iratanyagaiban rögzített, a nőket megillető jogoknak az elemzése adta az ötletet, hogy e jelenlegi tanulmány keretei között, a nőket megillető különjogokról írjak.

A rendi kor magánjogi viszonyairól napjainkban is az az általános felfogás, hogy a férfiakat tekintették főszerezőnek, így az ingatlan jószág tulajdonosa elsődlegesen a férfi, a férj lehetett. A család érdekeit védendő a férjnek, az apának volt perjogi képessége, s mindennek köszönhetően kialakult az az általános vélemény, hogy a rendi társadalom jogviszonyaiban a nőknek alárendelt szerep jutott. Ezt az általánosan elfogadott tételt szükségyszerű, megfelelő módon árnyalni, mert nemcsak a nemesi rend keretei között, de a polgároknál, sőt a jobbágy-parasztság körében is a nőket, a leányokat meghatározott jogok illették. A korabeli,³ sőt az ezekre támaszkodó mai szakirodalmi munkák,⁴ összefoglalóan női különjogoknak nevezik ezeket a jogintézményeket. E jogok mindegyiké-

* A tanulmány elkészítését az OTKA K81512 kutatási program támogatta.

¹ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Makó, 1993.

² Csongrád Megyei Levéltár (CSML) Szeged Csanád megyei törvényszék iratai IV.B. 266.d

³ CZÖVEK ISTVÁN: *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások. II.* Pest, 1822. 201–254. pp.; SZLEMENICS PÁL: *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. I-II.* 1823.; FRANK IGNÁCZ: *A közigság törvénye Magyarhonban. I.* Buda, 1845. 493–495. és 519–538. pp.; Nánásy Beniamin: *A magyar polgárnak törvény szerént való rendes örökösse*. Pest, 1799.

⁴ MEZEY BARNÁ: (szerk.) *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris, 2007.; BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Pécs, HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged, JATEPress, 2001.; HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A női különjogok érvényesülése a szentesi úriszék joggyakorlatában (1836-1846)*. Szeged, 1987., Acta Jur. et Pol. Tom. XXXIII. Fasc. 8.

nek megvan a maga történeti alapja, ugyanakkor e jogok vezettek el ahhoz, hogy a nőt is megillette a tulajdonjog, nemcsak az ingó, hanem az ingatlan vagyontárgyak fölé is. Ahhoz, hogy ez érthető legyen, végrendeleteket, hagyatéki leltárakat, öröklési perek jegyzőkönyveit kell vizsgálat tárgyává tenni.

Mindenekelőtt vizsgáljunk meg néhány főnemesi iratot. Zrínyi Miklós végrendeletében az alábbiak szerint rendelkezik felesége vagyónáról.

„Ezen előrebocsátott hagyományozások után mindenekelőtt szeretett feleségünkre, a grófnéra, Löbl Mária Zsófia bárónőre kell gondolnunk, akinek házasságnak megkötésekor Bécsben 1652. április 30-án a mi és más, akkor ott jelen lévő urak aláírásával és pecsétjével megerősített szerződés erejénél fogva, az ausztriai főhercegség szokása szerint, huszonötezer forint jegyajándék adására köteleztük magunkat. A házassági szerződésbe beleegyezett egyetlen kedves testvérünk, Zrínyi Péter gróf úr is, a szerződést maga testvér urunk is saját kezűleg aláírta és pecsétjével megerősítette. A kötelezettség nagyobb biztonsága okából átadtuk feleségünknek és nevére írtuk Újudvart három kerülettel, és ugyanezen Újudvar minden más tartozékával együtt, hogy feleségünk és maradékai és utódai, valamint ezek mindkét nembeli örökösei bírják. [...] Feleségünk örökségéből tizenhatezer forint készpénzt hozott magával házukhoz, és mi azt különféle szükségletekre költöttük. Lelkiismeretünkben kötelezve vagyunk arra, hogy ezt megadjuk és visszafizessük neki. [...] Ha pedig ő más házasságot köt [...] ebben az esetben akarjuk és rendeljük, hogy fizetessék kedves feleségünknek ötvenezer rhénes forint [...]”⁵

A végrendeletben Zrínyi több, a feleségét illető jogról tett említést: így a házasságkötéskor felesége számára ígért 25000 forint jegyajándékról és a felesége által a házasságba hozott 16000 forint hozományról. Mindkét női különjog alapvető sajátossága is kiolvasható e rövid feljegyzésből. A jegyajándékot bárki adhatta a menyasszonynak, illetve a feleségnek, és ez elsődlegesen ingóságokból állt. A nő tulajdonát képezte és szabadon rendelkezhetett róla. Werbőczy megfogalmazása szerint „Jegyajándéknak pedig mindazokat az ingó javakat nevezzük, melyeket a férj vagy szülők, vagy az atyafiak, vagy bárki más, a menyekző vagy eljegyzés avagy kézfogás szertartásának idején adnak a nőnek.” (HK.I.93. 1.§) A főnemesi illetve nagybirtokos nemesi családoknál gyakran olvasható, hogy a család szokása, vagy ahogy Zrínyi írta „a főhercegség szokása szerint” határozták meg a jegyajándék nagyságát.

A hozományt a férjen kívül bárki más adhatta, elsődleges célja volt a házasság anyagi terheinek a megkönnyítése, Czövek István szavaival „az a férjnek könnyebbségére szolgál, a házasság terheinek könnyebben lehető elhordozására és elviselésére.”⁶ A nő tulajdonát képezte, azonban a házasság alatt a férj szabadon rendelkezhetett ezzel, hiszen így szolgálta a házasság anyagi terheinek az elviselését. A hozományt ezt a természetét híven igazolják a nemes nők által írt végrendeletek egyes pontjai, amelyek arról tudósítanak, hogy férjük, a feleség hozományának a felhasználásával gyarapította a vagyont, vagy ami sokkal gyakoribb volt, a nemesi ősi birtokot terhelő kötelezettségeket, a feleség hozományával igyekeztek csökkenteni. Így írt erről Kun Terézia: „Én, Kun Terézia megismervén azt, hogy [...] kedves férjem jószágának nagyobb része még

⁵ CSIFFÁRY GABRIELLA: *Testamentum. Magyar végrendeletek gyűjteménye*. Budapest, Vince Kiadó, 2006. Zrínyi Miklós 1662-ben írt végrendelete. 81–82. pp.

⁶ CZÖVEK: II. 239. p; FRANK: 683. p.

éltében adósságokban elfoglaltatott ezenkívül a meghagyott jószágára tetemes és csak in Capitali negyvennégy ezer forint adósságai maradtanak, nékem pedig az Orosi, Nyírjesi, Harangi jószágát említett férjem azon tízezer forintokba kötötte, melyben az Erdélyországi KisKendi jószágomat elzálogosítván azon summát a maga hasznára fordította.”⁷ Hasonlóképpen említették a Kállay fiú örökösök édesanyjuk hozományának sorsát is: „Megismervén azt, hogy édes asszonyunk anyánk tízezer vonás forintja csupán fiu ágat illető jószágokban vagyon contractus szerint néhai atyánktól investálva, mely ma Susanna, Rossalia és Borbála kedves [...] nénémet illeti.”⁸

E példák azt bizonyítják, hogy a nők tulajdonát képező jegyajándéknak és a hozománynak elsődlegesen az értékét tartották számon, s ha özvegyen maradtak nekik vagy örökösöknek, nem természetben, hanem értékében adták vissza mindazt, amit a házasságba hoztak.

Werbőczy a jegyajándék mellett a hozományról valójában nem tesz külön említést. Czövek István a 17–18. század joggyakorlatát ismerve jobban eligazítja az olvasót a nőket megillető jogok világában. Legtágabb értelemben minden dolgot, amit a feleség a házasságba vitt, hozománynak tekintett „akár ősi javak legyenek azok, akár szerzemények, akár ingók, akár ingatlanok.”⁹ Szűkebb értelemben csak a feleség ingó jószágait tekintette hozománynak, melyektől megkülönböztette a feleség tulajdonában lévő ingatlan jószágot: „kirekesztvén a birtokosi jussokat, a mellyeket feleségi jószágoknak (bona uxorea) vagy a feleség örökösire nézve anyai jószágoknak (bona materna) neveznek.” Azonban Czövek még az ingók között is különbséget tett azon az alapon, hogy az eljegyzés alkalmával kapta-e azt a menyasszony, mert akkor az képezte a jegyajándékot (Res paraphernales), amelyet viszont már a menyegző alkalmával kapott a feleség, azt tekintette hozománynak, azaz allaturának.¹⁰

Minderre jó példaként szolgál Perényi Borbála, aki 1780-ban kelt végrendeletében a következőket írta: „Tettes Ns Mármaros vmegyében lévő, ugy az anyai ősi jószágom, mely az oda való conscriptioból kitetszik mind a két ágat illetvén, az fiaim, leányom és unokáim osszák egyiránt magok között; nem különben Tettes Ns Ung vmegyében lévő Köbléri, Andrassóczi, Gejőczi és Szerenyi telkeimmel, melyek részszerint örökim, részszerint aquisitumim, ugy Dobosi portiommal, mely ismét részszerint örököm, részszerint aquisitumom, [...] És Gulácsi zálogos egy-egy telkeimmel mind a leány ágon lévő gyermekeim osztozzanak.”¹¹

A nemesi jogban a nőket megillető vagyon biztosításának egy másik jellegzetességére is utalni kell. Mivel a rendelkezési jog, különösen a hozomány vonatkozásában a férjre jutott, s bár az felélhető volt, mégis igyekeztek biztosítani megélhetésüket akkor is, ha feleségük özvegyen maradt volna. Erre az esetre alakult ki a főnemesi körökben az a gyakorlat, hogy a férj, a feleségnek visszajáró hozomány, a házasságkötéskor ígért hit-

⁷ Csongrád Megyei Levéltár Csanád megyei főtörvényszéki iratok IV. B 266.d

⁸ Csongrád Megyei Levéltár IV.B.157.a 16/III/1855. (1788. évi osztálylevél)

⁹ CZÖVEK: II. 238. p.

¹⁰ FRANK: I. 685. p. „Más tekintet alatt állanak a feleség ingatlan javai; rendszerint ugyan ezeket is a férj kormányozza, és jövedelmeit húzza; de az asszony másképpen is intézkedhetne, és minden esetre a jószág sajátja marad, sőt ha birtok felett kérdés támadna, erre nézve is csak azt mondani lehet, hogy az asszony bírja, nem a férje.”

¹¹ CSML Szeged Csanád megyei törvényszék iratai, IV. B 266.d

bér vagy az eljegyzés alkalmával adott ingó jószágok kifizetésének biztosítékaként saját ingatlanait kötötte le. Pontosabban, mindaddig, amíg az örökösök ki nem adták a hagyatékából az özvegy nőnek járó hozománynak, hitbérnek legalább a pénzbeli értékét, addig az özvegy feleség benne maradhatott elhunyt férje birtokában, illetve abban az ingatlan jószágban, amelyet ezzel megterhelt a férj. „A kötelezettség nagyobb biztonsága okából átadtuk feleségünknek és nevére írttuk Újudvart három kerülettel...”. Sőt mindezt még házassági szerződésben is rögzítették. A házassági szerződés azért volt fontos, mert nemesi ingatlan jószág szolgált biztosítékként, melyhez adott esetben a férj osztályosainak is hozzá kellett járulnia. Erre utalt Zrínyi amikor rögzítette: „A házassági szerződésbe beleegyezett egyetlen kedves testvérünk, Zrínyi [Péter] gróf úr is, a szerződést maga testvér urunk is saját kezüleg aláírta, pecsétjével megerősítette.”¹²

A hozomány, a jegyajándék és a hitbér együtteséről szép példát olvashatunk Benda Kálmán tollából, amikor Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna főhercegnő között megkötött házassági szerződést ismertet:

„1. A menyasszony hozománya 55000 forint, melyből 45000 atyai örökség, 10000 pedig néhai Anna bajor főhercegnő hagyatéka. A fejedelem ugyancsak 55000 forint hitbért köt le.

2. A vőlegény 60000 forint nászajándékot ad, s az együttesen 170000 forintot kitevő három összeg fejében leköti menyasszonyának a fogarasi várat és uradalmát, minden javával és jövedelmével. Ha pedig az esnék, amitől Isten óvjon, hogy ezt az uradalmat az ellenség elpusztítja vagy megszállja, egy éven belül azonos értékű mással pótolja.

3. Ha a menyasszony férje előtt halna meg, és nem maradna gyermeke, az első pontban említett 45000 és 10000 forint a fejedelem tulajdonában marad egészen haláláig, amikor is visszaszáll arra, aki adta; a nászajándék viszont magától értetődően a fejedelemnél marad. Ha viszont a házasságból gyermekek vannak, az egész 170 000 forint őket illeti meg; netáni haláluk esetén, a korábbi eljárás lép életbe. Ha az történnék, hogy a vőlegény halna meg felesége előtt, akkor akár vannak gyermekei, akár nincsenek, az özvegy szabadon rendelkezik az összeggel és a fogarasi uradalommal mindaddig, amíg újra férjhez nem megy. Halála után, ha nincsenek közös gyermekeik, az 55000 forint menyasszonyi hozomány visszaszáll arra, aki adta. [...]”¹³

Ez a házassági szerződés, akárcsak Zrínyi Miklós végrendelete nemcsak arra szolgál bizonyítékként, miképpen biztosították a nők anyagi biztonságát a rendi magánjog keretei között, hanem a jószágok törvényes öröklésének rendjét is rögzítették. Miután a hozomány és a jegyajándék a nők tulajdonában állt, azzal szabadon rendelkezhetek, azaz élők között és haláluk esetére is meghatározhatták annak sorsát, amennyiben nem végrendelkeztek ezekről, a törvényes öröklés rendje szerint elsősorban gyermekeik örökölték azokat. A nemesi rend szabályai szerint azonban ügyelni kellett arra, hogyha a nő hozományként ősi vagyont kapott, akkor azt kizárólag az ősi vagyon öröklésének szabályai szerint lehetett örökölni.

¹² CSIFFÁRY 81.p.

¹³ BENDA KÁLMÁN: *Erdély végzetes asszonya*. Helikon. 1986.

A jegyajándék és a hozomány mellett a magyar magánjog ismerte az ún. hitbér intézményét. Ennek eredete a mai napig vitatott,¹⁴ a késő rendi magánjogban megszilárdult szabályok szerint ezt a férj adta a házasságkötéskor feleségének, melynek nagysága a férj rendi állásához igazodott. Amennyiben a férj, a törvényes hitbér összegénél magasabb hitbért ígért feleségének, azt mindig rögzítették a házassági szerződésben (szerződéses hitbér). A hitbérnek ez utóbbi formája megtalálható a jobbágy-paraszti társadalomban is. „Dancsik Jakab és hitvese Árvay Katalin személy szerint megjelenvén, moringlevelet kértek improtokolláltatni: 1787. Kisasszony havának 16. napján az Úr Istennek segítségével elvettem hitvestársul Árvay Katalint, akinek hozzám vételre moringképpen ígervén neki két ökröt, egy tehenet, egy lovat, a fijának pedig Nagy Mihálynak, ha jó lesz és nálam fog maradni, adok neki egy csikót és egy borjút, amelyről adom ezen írásomat.”¹⁵ Hasonló rendelkezést olvashatunk Cegléd mezővárosában készített bevallások között is: „Maklár István tapasztalván a mostani és már második feleségének Zilah Ilonának körülötte régóta tartó betegeskedésében hűséges fáradozását, ezen okból azon 100 forinton kívül, melyeket nevezett feleségének összeházasodások idején moringolt, neki hagyja a 3. tizedben lévő lakházat örökös jussal, úgy, hogy ha ő megtalálna halni, felesége azt, mint tulajdon magáét, akár eladhattya, akár másnak eltestálhasa ezenkívül lévén az Újhegyben két hold termő szőleje, ezeket is még él a felesége, az ő halála után használja és ezekben csak annak halála után öröködhessenek Maklár István atyafiai.”¹⁶

Kecskemét városának 18–19. századi életében hasonló intézkedéseket rögzítettek: „Én Kandó Mária asszony néhai Nagy Mihály meghagyott özvegye, nemes Kecskeméti Tanács eleiben vallom, hogy mostoha fiam Nagy János úr fent írt férjemtől moringolt 100 körmőti aranyakat egészen, minden fogyasztás nélkül letett, s azokon kívül özvegyi tartásomra tíz kila tiszta búzát és négy akó ideje bort adott, melyekkel megelégedvén többi özvegyi praetensiomat a Nemes Tanács előtt józan és ép elmével cassálom.”¹⁷ Mintegy fél évszázaddal később a kecskeméti bevallások között megjelenik a „hitrészt” kifejezés is. „Debreczeni János: az 1ső tizedben helyeztetett házamat minden épületeivel és benne található mindennemű eszközökkel és akármely névvel nevezendő ingó javakkal úgy hagyom az én hűséges jó gondviselő feleségemnek Bangó Juditnak, hogyha nevemet fogja viselni azon reája maradottakból tetszése szerint disponálhasson és holtig lakhasson. Hogyha pedig feleségem Bangó Judit nevemet elváltotztatná és holtom után újra férjhez menne, akkor az házam eladattatván annak árából mindenekelőtt feleségem hitrésze [...] adattasson ki.”¹⁸

A jobbágy-parasztság körében a 18–19. század fordulóján, már a peres iratok között olvashatunk olyan megjegyzést, amikor az özvegyen maradt feleség a „hitrészenek” kiadását kéri. Erre mutat szép példát a következő eset.

¹⁴ WERBŐCZY: I. 93. 2.§ „...a hitbér országunk régi és törvényerőre emelkedett szokása szerint, a törvényesen férjhez adott nőknek díja, a melyet a férjek fekvő jószágaiból és birtokjogaiból, s állásuknak megfelelően, házassági kötelességük teljesítése fejében szokás nekik adni.”

¹⁵ CSML Szentés, V.102. o/1. 1788. május 31.

¹⁶ Pest Megyei Levéltár (PML) Örökbevallások Cegléd, 1830. május 25.

¹⁷ Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) Örökbevallások Kecskemét, 1761.

¹⁸ BKML Örökbevallások Kecskemét, 1804.

A felperes – Nagy Erzsébet – meghalt férjének apja, Grétsi István ellen indított pert és keresetében elmondta, hogy négy évvel korábban feleségül ment Grétsi Jánoshoz, s vele együtt élt egy esztendeig és két hónapig, amikor özvegyen maradt. Megboldogult férjétől gyermeke is született, aki az apja halálát követően, rövid időn belül szintén meghalt. Férje gyerekkora óta „nyavajában” szenvedett, amit az asszony elől, a házasságkötés előtt eltitkoltak. Az asszony elmondása szerint, a férje, „e betegség miatt úgy ágnak esett, hogy az ágyat napjában többször mosni kellett.” Nagy Erzsébet rövid időn belül új házasságot kötött, ahogy a keresetlevél rögzítette: „Özvegységében az isteni gondviselés mutatott egy becsületes embert, akinek csecstől elmaradott gyermeke lévén, mihelyt jegy által egybekeltünk, azonnal kellett leendő férjem gyermekének édesanyja helyett anyja lennem.” Ekkor még az apósa házában lakott, azonban a volt anyósa elküldte a háztól. Elköltözött nővéréhez, s kérte férje szüleit, hogy legalább meghalt férje ködmönét magával vihesse. Azt viszont megtiltották az asszonynak. Az após a szóbeli per során volt menyé férjéhez való hűtlenségét akarta bizonyítani, mert ez lehetett volna a jogi alapja annak, hogy menyük járandóságának kiadását megtagadják. Nagy Erzsébet állítását, mely szerint: „Grétsi István ipam uramnak igaz cselédje, fijának igaz hitvese, Grétsi János férjemnek és tőle származott fiamnak holtiglan igaz dajkája voltam,” több tanú is bizonyította. Így az asszony által követelt „hitrészt” a bíróság az alábbi indoklással ítélte meg: „a néhai férje nyomorék volt, még is a tartozott hívsége eránt, mint szülei eránt is és jó magaviselete jött ki, sőt gyermeke is született tőle; hanem, hogy férjének halála után csakhamar férjhez ment és kevés ideig is lakott véle házastársul, de azért mégis, minthogy még csak ruhája is az megholt férjének az felperes félnek által nem adatott, szüzességének elvesztésének jussául 20 Rf-t a felperes félnek Grétsi István köteles kifizetni, annnyival is inkább, mert egy szolgálónak is szokott annyi bére lenni egy esztendőre.”¹⁹

Az idézett példa bizonyítja, hogy a késő rendi kor magánjogában, a nemesi jogra jellemző hitbérenek nemcsak a szerződéses, de a törvényes formája is létezett. Ez ugyan nem biztosíthatta egy paraszt asszony megélhetését özvegységében, de a jobbágyok körében élő kiházasítási jog, valamint az özvegyi jog lehetőséget adott a tisztességes megélhetésre. Jól bizonyítják ezt az alábbi egyezségek, melyek arról tudósítanak, hogy a hozományt a jobbágy-paraszttság körében is sokszor igyekeztek ingatlanba fektetni. Annak művelése, olyan bevételt eredményezhetett, amely biztonságot nyújthatott egy-egy asszonynak.

„Kálmán Gergely második hitvesével Fodor Katalinnal előttünk megjelenvén kért bennünket aziránt, hogy Hékedén, Nagy Gergely és Mári András szomszédságában lévő egy pásztárból álló szölleje második feleségének allaturája legyen, protocolláltasson, ugyancsak mindenféle házi és ágybeli eszközei, ponyva zsákok. Minthogy második feleségének első férjétől leánygyermeke volna és hogy Kálmán Gergely gyermekei azt idővel magokénak lenni ne gondolják, mivel Fodor Katalin Kálmán Gergelytől vette mind a szőlőt mind a házi eszközöket a maga pénzén.”²⁰

„Kováts Varga Sámuel és hitvese Lénárt Erzsébet előbb Siprikó Jánosné valamint Siprikó István és Siprikó János fiaival a következő egyezségre lépett: néhai Siprikó Já-

¹⁹ CSML Szentes, V.A.102.b/4. 785/1799.

²⁰ CSML Szentes, V.102.o/1. 1805. augusztus 27.

nos özvegye most Varga Sámuelné azon 222 forintnak, mellyek az ő jussából Varga Sámuel kezéhez mentek, tellyes kielégítésül mostan Varga Sámuelnek az Öreghegyen lévő szőljét elfogadta 200 forintban, eleve kiadván már mostani hitvesének Lénárt Erzsébetnek 22 forintot készpénzül. Mely egyezség avégett, hogy az említett szőlőnél egyébhez annyok részéről tudniillik Siprikó János árváinak ezentül igazuk nem lehet.”²¹ Ez utóbbi eset azt is igazolja, hogy az asszony hozománya a törvényes öröklés szabályai szerint gyermekeit illette. Így azzal a rendelkezéssel, hogy Lénárt Erzsébet egy 222 forint értékű szőlő birtokosa és tulajdonosa lett, hozományát elkülönítették második férjének, Kováts Varga Sámuelnek a vagyonától. Ezért az asszony első házasságából született gyermekei, anyjuk hozományaként kizárólag ezt a szőlőföldet követelhették.

Tekintettel arra, hogy a hozománnyal a házasság alatt a férj rendelkezett, ahogy a nemesség körében, úgy a jobbágy-paraszság körében is előfordult, hogy a férj adósságának teljesítésére a férfi birtokában lévő ingatlan jószágokat foglalták le. Ilyen esetben lehetőség volt arra, hogy a feleség megfelelő bizonyíték mellett, az árverés alól kivonja saját hozományát. Makó mezővárosában Görbe István kovács mester kölcsönt vett fel, melyet többszöri felszólításra sem tudott megfizetni. A hitelező megunván a várakozást a város előljáróságához fordult, s követelésének jogosságát bizonyítva, bírói árverést kért adósságának házára. A város előljárói elrendelték az árverést, amikor a kovács felesége Király Rachel előállt, állítván, hogy azt a házat nem férje kereste. „Az az ő allaturájából való, melyet özvegy anyja neki kiházasításként adott.” Az asszonynak ezt az állítását többen bizonyították, így a férj adósságának biztosítására, más ingatlan jószágot kellett megjelölni.²²

A 19. század közepén, az agyonterhelt nemesi ingatlanok miatt, a nemes leányok kiházasítására különböző megoldásokat alakítottak ki. A Kállay nemzetséghez tartozó testvérek között az alábbi egyezség született: „Alól írt testvérek között következő zálogos egyesség kötött: Egyrésről mi Kállay Ferenc és Kállay Pál kedves leánytestvérünk Kállay Máriával az ötlet néhai édesatyánk boldog emlékezetű Kállay Mihály úr után maradt ősi Kállay családbeli jószágokból illető, s eddig többnyire megyeileg meghatározatni szokott, kiházasítási díjra nézve kölcsönösen megegyezvén, kedves Mária testvérünknek irányában kifejezett igaz testvéri szeretetünk s jószágos indulatunk bebizonyításul e cím alatt olly formán adunk s illetőleg kötelezünk kétezernégyszáz pengő forintot, - minden forintba három huszast számítván – hogy mindaddig míg ezen összeget lefizethetnének, ennek biztosítására általadjuk Csanád megyebeli s a Kállay család által közösen haszonbérbe adott Kaszaperegi pusztabeli birtokunkat, minden ezen jószághoz tartozó illetményekkel s haszonvételekkel zálogképpen, adván teljes hatalmat, hogy az ezen jószágból haszonbér fejében fizettetni szokott összeget – mely néhai nagyatyánk Kállay Ferenc után jelenleg 232 pengő forintot, néhai Kállay Leó bátyánk után pedig 36 pengő forintot, összesen 268 pengő forintot teszen, s felében Sz. Mihály másfelében Sz. György napkor a közös család igazgatója Kállay Rudolf bátyánknak kezéhez fizettetni szokott – a Kaszaperegi ezennel elzálogosított javak jövedelme fejében felvehesse, s nyugtatványozhassa, azon világos kijelentéssel, hogy valamint e most kitett összeget Mária testvérünk Kállay Rudolf kedves bátyánktól e folyó évi Sz. Mihály napjától föl-

²¹ CSML Szentés, V.102.o.1. 1826. Mindszent hava 2.

²² CSML Makó, V.A.b/1.1805. július 8.

vehetvén mindaddig fölveheti s nyugtatványozhatja, míg nekie a fentírt 2400 pengő forintot le nem fizetjük, s bár minő törvény alkottassék is az ősiség kérdésében a Kaszaperegi jószágot a 2400 pengőforint lefizetése után azonnal nekünk visszabocsájtani köteleztetik.

Másrésről pedig én Kállay Mária kedves fítestvéreimnek fentebbi ajánlatukat úgy amint megírva van elfogadván abba tökéletesen megnyugszom, kiházásítási díjjammal megelégszem, s többé testvéreimen a Kállay családi jószágból e cím alatt legkisebbet sem követeltek s követelhetek. – Költ K.Semjén szeptember 13^{dikán} 1848. Kállay Mária, Kállay Ferenc, Kállay Pál”²³

Ez a testvérek közötti egyezség már átvezet bennünket az 1848 után bekövetkezett magánjogi változásokhoz. Az 1848. évi XV. törvénycikk kimondta ugyan az ősiség megszüntetését, de a magánjogi törvénykönyv nem készült el. Így nem lehetett tudni, miképpen fog alakulni a nemesi birtokok sorsa, s ezzel összefüggésben, a nemesi birtokokhoz kötődő női különjogok megfizetése. Ezért olvasható az egyezséglevélben az, hogyha a kiházásításként megígért 2400 pengő forintot Mária megkapja, akkor köteles a Kállay nemzetség fiágát megillető birtokot ténylegesen visszaadni fiú testvéreinek.²⁴

A fentebb említett példák között már utalás történt arra, hogy a hitbéren és a kiházásításon kívül az özvegyen maradt feleségeket özvegyi jog, az árván maradt leányokat hajadoni jog illette. Mindkét jogosultság a férfi örökösöket hagyatéki teherként terhelte, mert az árva leányok és az özvegy feleségek az apa, illetve a férj birtokában maradhattak, azaz haszonélvezeti jog illette meg őket. E jogot a fiú testvérek nem korlátozhatták, kizárólag az özvegyasszony vonatkozásában lehetett mérsékelni, mindenkor szem előtt tartva azt a feltételt, hogy az özvegy asszonynak rangjának megfelelő tartást, ellátást kell biztosítani.

„Minek utána édesanyánk (báró Perényi Borbála) a szeretetét hozzánk megmutatta és még élteben azzal vígasztaltatni kívánt, hogy lássa kinek kinek közülünk megmaradandó statusát, amennyiben ez az egyezés és igaz osztályból származhatik; mi is (Nagykállói Kállay József, Mihály, János és Pál gyermekei, István és Antal) kötelezzük a következőkre magunkat, ugymint elsőben is Eszlár nevű fél falunkat ahoz tartozandó mindennemű beneficiumokkal Löki portionkat rév és korcsma jövedelmével minden beneficiumaival Raczra nevű egész pusztánkat és Turán három telekből álló portiónkat, holta napjáig kezénél hagyunk, úgy hogy azokat minden jövedelmével használhassa tetszése szerint. Ezenkívül másodszor mi négy osztályos atyafiak tartozni fogunk esztendőnként száz aranyat adni, mellyet hogy annál bizonyosabban vehessen most signáljuk Turi jövedelmünkre a proportionate rates uniusque. Harmadszor a Kállai serház, mészárszék és bor árendából úgy a bőjti vásár jövedelméből úgy nem különben a Turi proventusból az ötöd részt amennyiben ez a mi lineánkat illeti ő nagysága számára és szabad dispozitiojára fenthagyatik. Negyedszer szabad legyen ő nagyságának akár melyik erdőnkben a makkoltatás és fahordás mindazonáltal ő nagysága kegyességébe oly

²³ Csongrád megyei levéltár Csanád megyei főtörvényszék IV. B

²⁴ A Kállay nemzetség fi- és nőága közötti birtokvitához lásd bővebben: KÖVÉR GYÖRGY: *A tiszaeszlári dráma*. Budapest, Osiris. 2011. 184-208. pp.; v.ö. LAKATOS SAROLTA: *A Nagykállói Kállayak a 16. század második felében és a 17. században*. 303-326. pp. <http://szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/letoltve>: 2013. szeptember 24.

reménységgel, hogy amennyiben lehet a fa vágatást önagysága nem csak egyiknek jutott erdőben hanem a másikéban is szükségéhez képest egyenlőképpen téteti.”²⁵

Az özvegyi jog és a hajadoni jog biztosítása gyakran vezetett egy-egy családon belül a nők és a férfi örökösök közötti konfliktushoz. A Kállay nemzetségen belül generációról generációra előfordult, hogy a kizárólag fiágot megillető birtokokra a nőág is igényt tartott. Ez történt a 19. század közepén is.

Kállay Péter 1837-ben elkészített végrendeletében szintén a fiág öröklését írta elő.²⁶ Leányai számára a szokásos ingó vagyonokból juttatott, melyet a fiú örökösöknek kellett teljesíteni: „rendelem, hogy Nagykálló, Kasszállás, Császárszállás, Kaszapereg, Túr és Tiszavarsányi jószágaim mindaddig, míg fiú maradékim az e pontban kitett tehertől (leányok örökrésze) meg nem szabadulnak osztatlan állapotban legyenek és bírassanak.”²⁷

Azokban a nemesi nemzetségekben, ahol a nemzetség anyagi helyzetének alapját az osztatlan nemesi birtokok képezték, külön gondot okozott egy-egy özvegy asszonynak vagy árván maradt leánytestvérnek járó haszonélvezeti jog biztosítása. Fentebb már utaltunk arra, miképpen egyezett meg Kállay Ferenc, Pál és Mária a kiházásitási jogról. A Kállay nemzetség egy másik ágán az osztatlan birtokot terhelő özvegyi jog és a kiházásitási jog adott alkatot arra, hogy peres úton akarják a felek jogait érvényesíteni. A per ifj. Kállay Péter és a Kállay Ignác özvegyét Szepessy Júliát és leányát Kállay Máriát képviselő Desseffy Kálmán között keletkezett 1854-ben.

A vita jogi alapját a régi nemesi jog, az ősiséget megszüntető 1848:XV. tc. és a hatálybaléptetett OPTK illetve az ősiségi pátens képezte.

Desseffy Kálmán 1854. április 7-én előterjesztett kérvényében az ősiségi pátens 11.§-ra hivatkozva igényt jelentett be feleségét hajadoni jog címén megillető Kállay birtokokra: „boldogult rokonunk Kállay Ignác úr halála után örökösödésünk még 1826. évben megnyílt, de özvegye báró Szepessy Júlia [...] elhunyt férjére osztály szerint jutott minden ősi javak, s ezek között Csanád megyében fekvő, a Kállay családdal közös osztatlan Kaszaperegi pusztá 1/6 részének birtokában özvegyi jogon bent maradván, ezen birtokhozti törvényes igényünket az 1852. november 29. legfelsőbb nyílt parancsnak 11. §-a értelmében [...] bejelentjük.”²⁸

Ugyanerre a jogszabályi helyre hivatkozva nyújtotta be keresetlevelét Kállay Péter is a Kállay nemzetség orosi ágának többi férfi tagjaival együtt. A hivatkozott jogszabály a következőket rendelte. „Az általános polgári törvénykönyv hatálya előtt keletkezett özvegyi vagy hajadoni jog az eddigi törvények szerint érvényesítendő. Ezen jogok elenyészése után pedig az özvegyi vagy hajadoni joggal terhelt javak öröklésére hivatott magánszemélyeknek [...] az eddigi törvényeken alapuló öröklési igényei lépnek ha-

²⁵ CSML Szeged Csanád megyei törvényszék iratai. IV-B. 266.d Oros 1760. április 9.

²⁶ CSML Szeged Csanád megyei törvényszék iratai IV.B.157.a „I” „Mind ősi mind általam akármí néven szerzett s akármely cím alatt birtokomban lévő vagy engemet illető Nagy Kállói Kállay Nemzetségemnek donationalis vagy akármely más juuson jövő és így az aquisitionali vagy a szerzeménybeli levelek s eddig való szokás szerénta fiúághoz tartozó, egyszóval [...] Szabolcs, Heves és Szatmár vármegyékben fekvő minden jószágaimba egyedül Péter fiam, néhai Ágoston fiamnak egyetlen egy fia Gusztáv és néhai Aloysius fiamnak szinte egyetlen egy fia Akos egyenlő harmadrészben öröködjének.”

²⁷ CSML Szeged IV.B.157.a „I”

²⁸ CSML Szeged IV.B.157.a 5/III/1855.

tályba. Ezen igények azonban különbeni elvesztés mellett az általános polgári törvénykönyv hatálybaléptétől számítandó egy év alatt, az illető dologi bíróságnál bejelentendők.”²⁹

Régi nemesi jogunk az özvegyen maradt feleségnek mindaddig amíg férje nevét viselte tartást, ellátást biztosított, azaz haszonélvezeti joga volt férje birtokaiban. Az árván maradt leányokat hajadoni jog címén ugyancsak megillette, hogy férfi testvérei illetve rokonai rangjuknak megfelelő ellátást biztosítsanak számára, férjhezmenetelük esetén pedig kiházassítsák őket.

Kállay Ignácnak 1826-ban bekövetkezett halála után életben maradt felesége, s egy kisleánya, Mária. Ez azt jelentette, hogy Kállay Ignác egész vagyona, melyet Kállay Pál nagypapjától örökölt, illetve szerzett, özvegy felesége birtokába jutott, s miután ő még 1852-ben is özvegyi állapotban volt, e birtokokat özvegyi jog címén jogszerűen használta. Leánya, Mária időközben férjhez ment Desseffy Kálmánhoz, fiú gyermeke is született. Az özvegy és a leány 1851-ben Desseffy Kálmánt megbízta Kállay Ignác birtokának a kormányzásával és őt birtokba bocsátották.³⁰ Ebben a birtokrészben, miután a Kállay nemzetség osztatlanul birtokolta, tagadhatatlanul oly jószágok is voltak, amelyeket eredetileg csak a fiág örökölhette. Ahhoz, hogy a törvényes fiú örökösök joga megmaradjon, az OPTK hatálybalépését követő egy éven belül ebbeli igényeiket be kellett jelenteni a birtok fekvése szerinti megyei törvényszéken, Kaszapereg esetében a Csanád megyei törvényszéken.

Miután az özvegyi jog tényleges haszonélvezeti jogot jelentett, az özvegy asszony megethette, hogy a haszonélvezet tárgyát képező ingatlan kezelésével mást, adott esetben a vejét bízta meg. A rendelkezésre álló iratokból azt nem lehet megállapítani, hogy Kállay Mária kiházassítás jogcímén jogosult volt-e az apja tulajdonát képező ingatlant természetben megkapni, vagy csak a jegyajándék és a hozomány pénzbeli értékét vihet-e a házasságba. A per tárgyat képező birtokba a Kállay nemzetség évszázadokon át osztatlanul kezelt kaszaperegi birtoka is beletartozott. Kállay Péter ősi jogainak tisztázása érdekében az ősiségi pátenis rendelkezése alapján joggal indíthatott pert, azonban, mindaddig, amíg Szepessy Julianna özvegyi állapotban maradt, a tényleges birtokot nem perelhette el tőle. Másrészt megállapítást nyerhetett, hogy kiházassítási jog címén Kállay Mária ténylegesen kaphat-e birtokot, vagy csak a birtok értékét követelheti. Tisztázni lehetett azt is, hogyha a kaszaperi birtok kizárólag fiágon öröklődhetett, akkor Mária az apját illető valamennyi birtokból követelhet-e hajadoni jogát, akár természetben, vagy az osztatlan birtokot kivéve, apjának szerzett ingatlan javaiból részesül.

A Kállay nemzetségben belül a fiágot megillető, de hajadoni- illetve özvegyi jog címén a nőághoz került birtokok visszaszerzése a 19. század közepén sem volt egyszerű. A fi- és nőág közötti „küzdelem” az ingatlan jószágok megszerzéséért a rendi magyar magánjogot általában jellemezte.

²⁹ TÓTH LŐRINC: *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*. Pest, 1861. 133. p.

³⁰ CSML Csanád IV.B.157.a 16/III/1855. „N” „a meghatalmazó nőnek (báró Szepessy Julianna) mindezen előszámlált birtokokban találtató minden beruházásaival, javításával, erdőekkel, királyi kisebb haszonvételekkel, függő és feltakart terméssel, lábas jószágokkal és gazdasági eszközökkel, a meghatalmazó nő leányának, sz. Kállay Mária gr Desseffy Kálmán úr hitvesének, s most említett vejének [...] általadja s birtokába bocsátja..”

Az armális nemések között hasonló módon érvényesült az özvegyi jog: „Ns. Bodacz Anna néhai Berényi Gergely özvegye, vélem lakó édes fiammal a következő egyezsége léptem: a kisebb házban magamnak csendes lakást köteles engedni és fűtővel ellátni; esztendőnként 12 köből búzát és 8 köből árpát adni; minden esztendőben köteles adni egy hízott sertést, egy fias tehenet, de csak fejésre valót.”³¹

Másképpen alakult a mértéke a jobbágy-paraszság körében, de az özvegy feleség haszonélvezeti jogának biztosítására ugyanúgy kötelezték a törvényes fiú örökösöket, mint a nemesi jogban. „Fodor Anna néhai Pálincás Szabó András özvegye, két öregebb fiai, András és István megjelenvén előadják, hogy Fodor Anna, néhai férje halálával reá maradt két fertály tanya földjét által adja az említett két fiainak oly magok lekötelezések mellett, hogy a jelentő annyok és azzal maradandó két neveletlen árvák tartására és élelmekre esztendőnként 15 véka búzát, 15 véka árpát, két kocsi szalmát és egy kocsi tőzeget fognak adni, azonkívül vetnek minden évben fél véka kendermagot, azt haza hordják, sőt áztatóra is viszik, az életet pedig megőrlik.”³²

A rendi magánjog keretei között gyakran előfordult, hogy az anyós és menyje egyaránt özvegyen maradt, s kérdésessé vált, kinek, mit kell biztosítani özvegyi jog címén. Ezt nevezte a szakirodalom az özvegyi jog ütközésének.

A helyzetet az érintettek békés úton is megoldhatták: „Özvegy Vég Istvánné és Bálint Éva ugyan ifjabb Vég János özvegye, Vég Istvánnak menyje, ők azon özvegyi jus és hitrész eránt, mely Bálint Évát férjének javaiból illette volna atyafiságosan megegyeztek 90 forintokban, fogadván Bálint Éva, hogy sem férjének viseltes ruháit, sem semmi egyéb jussokat napán vagy férjének akármely successorin soha sem fog keresni.”³³

Sokszor azonban az anyós és a meny nem tudott békésen megegyezni, s ilyenkor a bíróságnak kellett döntenie.

Török András özvegye Tompai Judit az özvegyi jog biztosítása miatt anyósát Török Györgynét perelte, állítván, hogy anyósa, férje halála után őt és árva gyermekét az ingóságokból kielégítette, de az ingatlanokból, ú.m. házból, szőlőből, malomból és a szálalásból semmit sem adott nekik. A bíróság viszont úgy ítélte meg, „hogy mivel Török András özvegye Tompai Juditnak és csecsemő árvájának illendő jussa úgy kiadatott Török Györgyné által, hogy azzal voltaképpen megelégedhet, az ingatlan jószág Török Györgyné haláláig osztásra ne menjen, ezért Tompai Judit maga és árvája részét csak Török György halála után keresse.”³⁴

Ezek az esetek azt mutatják, hogy az idősebb asszonynak biztosította a bíróság özvegyi állapotában férje birtokának haszonélvezetét, ha az elhunyt apa és az ugyancsak elhalt fia, a birtokban nem osztozott meg.

³¹ CSML Szentés, V.102.o.1.1807.október 10.

³² BKML Cegléd,Örökbevallások 1820. január 14.

³³ BKML Kecskemét Örökbevallások 1760

³⁴ CSML Szentés, V.A.102.b/1. 255/1777. Hasonló eset fordult elő mintegy két évtizeddel később. Balogh Sára néhai Somodi Ferenc, jelenleg Bús János hitvese árvái számára követelte a nagyapai juss kiadását sógorától Somodi Jánostól és anyósától özvegy Somodi Andrásnétól mondván, nem történt meg az osztály. A bíróság ebben az esetben is azzal utasította el a keresetet: „minthogy Balogh Sára és néhai Somodi Ferenc férjéről maradtott árváknak csak özv. Somodi Andrásné halála után van keresete az osztatlanul maradt apai javak és az özvegyi jog iránt, ez a kereset csak Somodi Andrásné halála után világosíttassék.” Szentés, V.A.102.b/2, 497/1791.

Az özvegyi jogok ütközése a rendi viszonyok megszüntetése után is megmaradt, hiszen az özvegy asszony részére 1848 után is biztosították férje birtokában a haszonélvezeti jogot. Ezt szabályozta az OPTK is, és megtartotta az ITSZ is. A mindennapok során a 19-20. század fordulóján – a korábbi évszázadokban megszokott módon – a bírói gyakorlat adott útmutatást, elsősorban a felsőbbíróságok döntvényei révén.

Számtalan példát lehetne még felsorolni annak bizonyítására, hogy a rendi társadalom keretei között kialakult, s a nőket megillető külön jogok, a rendi keretektől függetlenül, a társadalom minden rétegében éltek. Mind a szokásjogot alkalmazó törvényszékek, mind a polgári társadalomban meghatározó szerephez jutó törvényeket érvényesítő bíróságok igyekeztek ezeket alkalmazni. Az természetes, hogy e jogok által biztosított vagyoni javak mértéke más és más attól, függően, hogy az arisztokrácia vagy éppen a jobbágy-paraszság kívánja érvényesíteni. Még árnyaltabbá teheti a képet, ha a nők öröklési jogával összefüggő kérdéseket is vizsgálat tárgyává tesszük. Hiszen a rendi társadalomban érvényesülő az a szabály, hogyha az apa még életében kiházásította leányait, akkor a leány apja halálát követően már semmilyen apai vagyonra nem tarthatott igényt, sokszor eredményezte az öröklési perek alapját. A kiházásításként kapott vagyont lehetett kevésnek ítélni, de mindaddig, amíg a társadalom elfogadta, hogy az apa rangjának megfelelő juttatásban részesítette leányát, nem képezhetette vita tárgyát. 1848 után, amikor már nem tettek különbséget ősi és szerzett vagyon között, akkor részesülhettek a fiú és leány örökösök egyenlő mértékben az apai vagyonból. Ekkor viszont újabb vitát generálhatott a testvérek között, hogy a kiházásításként kapott vagyont be kellett tudni a törvényes örökrészbe.

A magánjogi jogintézmények történeti fejlődése ma sem zárult le. A legújabb polgári törvénykönyvünk hatálybalépésének idején is jó tudni egy egy jogintézmény történeti alapjait, mert mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy jogászaink „merítsenek ihletet régi jogunk nagy hagyományaiból és igyekezzenek jogunk továbbfejlesztésében minél szorosabban hozzákapcsolódni a régi magánjogunkban kínálkozó elvi alapokhoz.”³⁵

³⁵ ZALÁN KORNÉL: *A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk*. 1931. Pécs, Előszó.

JAKAB ÉVA

Földtulajdon és társadalom

A Jubiláns számos értékes publikációval gazdagította a történettudomány és a jogtörténet hazai termését, amellyel általános tiszteletet és megbecsülést vívott ki magának. A római jogász számára mégis a német középkori jogkönyvek magyar nyelven való hozzáférhetőségét, megértését, terjesztését illetve a német városi jogoknak a magyar jogfejlődésre gyakorolt hatását kiemelő művei bírnak a legnagyobb jelentőséggel. Jelen tanulmányban elsősorban a Szász Tükör vonatkozó szabályait szeretném kiemelni.¹ A Jubiláns iránti szakmai tiszteletemet és emberi becsülésemet egy olyan téma felvetésével szeretném hangsúlyozni, amely – a történeti relevancia mellett – bizonyos aktuálpolitikai jelentőséggel is bír. Ezzel kapcsolódna a Jubiláns alapfelfogásához: *Historia est magistra vitae* – a történelem, ha figyelemmel tanulmányozzuk, sokszor már évszázadok vagy évezredek óta kiformált kész válaszokat kínál olyan problémákra, amelyek napjainkban először új, vitatott vagy látszólag megoldhatatlan kérdésként merülnek fel.

A Szász Tükör passzusait böngészve, a földhöz fűződő tulajdoni jogosultságok több helyen is szabályozásra kerülnek. Eike von Repgow már az Első könyvben is többször érint ingatlanral kapcsolatos tulajdonjogi vonatkozásokat, pedig ez alapján a „Szászországi urak születési jogának leírását” tartalmazza. Így például: I, 8 – Hol kell ingatlant elidegeníteni vagy elzálogosítani ...; I, 9 – Amennyiben meghal az, akinek földtulajdon átadást vagy hűbér átruházást fogadtak ...; I, 12 – Ha többek közös birtokában van egy tulajdon; I, 15 – Ha valaki vitatja egy másik ingatlanát ... A sort még hosszan lehetne folytatni. A Második könyv még talán még több kazuisztikus, elszórt szabályt közöl az ingatlanok használatára és a hűbéri ingatlanon fennálló jogosultságokra vonatkozóan.

Az ókorra visszanyúló kitekintés bevezetőjeként leginkább az I, 15 alatti, a földtulajdonra vonatkozó jogvitát szabályozó sorokat érdemes idézni: „Ha valaki, adott határidőig vagy határidő nélkül, kölcsön adja, elzálogosítja, vagy megőrzésre átengedi ingó tulajdonát egy másik embernek, aki azután, vagy halála után az örököse, le akarja tagadni e tényt ő előtte, akkor (az átadó) közelebb áll ahhoz, hogy harmadmagával tett esküvel megtartsa ... mint a másik az egymagában tett esküjével.” Már e néhány sor is tükrözi, hogy a földtulajdon és az abból fakadó részjogosultságok korabeli jogi megítélése igen eltér mai felfogásunktól. Ugyanakkor tény, hogy „a középkorban az emberi lét alapját a tulajdon, elsősorban a földtulajdon jelentette” – hangsúlyozza Blazovich László.

¹ EIKE VON REPGOW: *A Szász Tükör*. ed. Blazovich L. – Schmidt József, Szeged, 2005.; BLAZOVICH L.: *A Sváb Tükör*. Szeged, 2011.

lő.² De már ő is kiemeli, hogy az akkori földtulajdont nem lehet a későbbi polgári tulajdon-fogalom alapján értelmezni.³

Jelen tanulmány középpontjában éppen az a probléma áll, hogy mit jelent a polgári értelemben vett tulajdon és hol vannak a definíció alkalmazhatóságának a határai a történeti kutatásokban.

1. A tulajdon polgári fogalma

A tulajdon absztrakt fogalmát a német pandektisztika, a 19. század liberális-kapitalista gazdasági rendszerében gyökerező, a római jogban kora jogpolitikai és jogalkotási problémáira választ kereső magas dogmatikai fejlettségű tudománya fogalmazta meg a modern európai jogrendszerek számára. Ennek talán legszemléletesebb definíciója Bernhard Windscheid híres Pandekta-tankönyvében olvasható:

„Eigenthum bezeichnet, dass Jemandem eine (körperliche) Sache eigen ist, und zwar dem Rechte eigen ist: daher genauer statt Eigenthum *Eigenthumsrecht*. Dass aber Jemandem eine Sache nach dem Rechte eigen ist, will sagen, dass nach dem Rechte sein *Wille für sie entscheidend ist* in der Gesamtheit ihrer Beziehungen. Dies zeigt sich nach einer doppelten Richtung: 1) *der Eigenthümer darf über die Sache verfügen, wie er will*; 2) *ein anderer darf ohne seinen Willen über die Sache nicht verfügen*. Es lassen sich ferner einzelne Befugnisse namhaft machen, welche dem Eigenthümer kraft des Begriffs des Eigenthums zustehen, z.B. die Befugnis die Sache zu gebrauchen und zu nützen, die Befugnis jeden Dritten von aller Einwirkung auf dieselbe auszuschließen, die Befugnis sie von jedem dritten Besitzer abzufordern, die Befugnis ihr rechtliches Schicksal zu bestimmen (Veräußerungsbefugnis). Aber man darf nicht sagen, dass das Eigenthum aus einer Summe einzelner Befugnisse bestehe, dass es eine Verbindung einzelner Befugnisse sei. Das Eigenthum ist die Fülle des Rechts an der Sache, und die einzelnen in ihm zu unterscheidenden Befugnisse sind nur Äußerungen und Manifestationen dieser Fülle.

Das Eigenthum ist als solches *schränkenlos*; aber es verträgt Beschränkungen. Aus der Gesamtheit der Beziehungen, in welchen kraft des Eigenthums die Sache dem Willen des Berechtigten unterworfen ist, kann durch eine besondere That des Rechts eine oder die andere Beziehung herausgenommen und dem Willen des Eigenthümers entzogen werden. Dadurch hört er nicht auf, Eigenthümer zu sein; denn es ist immerhin wahr, dass er ein Recht hat, welches als solches seinen Willen entscheidend macht für die Sache in der Gesamtheit ihrer Beziehungen, und welches ihn jeder besonderen Rechtfertigung für irgend eine an der Sache denkbare Befugnis überhebt. Fällt die Eigenthumsbeschränkung weg, so entfaltet das Eigenthum sofort wieder seine ganze Fülle.”⁴

² BLAZOVICH 2005, 18. p.

³ BLAZOVICH 2005, 18. p.

⁴ B. WINDSCHEID: *Lehrbuch des Pandektenrechts* 1., 8. Aufl. Bearb. Von Th. Kipp, Frankfurt a.M., 1900. 755–758. pp.

Windscheid szerint a tulajdon absztrakt fogalom. A jogtudós nem különböztet az ingók és az ingatlanok feletti tulajdonjog között. Szerinte a tulajdon egységes kategória, melynek lényege a jogosultat megillető abszolút, exkluzív és korlátlan jog.

Windscheid a tulajdonosi akaratot emeli ki különösen: a tulajdonjog lényege, hogy a tulajdonjog tárgyának jogi (és gazdasági) sorsát egyedül a tulajdonos akarata határozza meg. A tulajdonosi akarat két irányban hat: egyrészt a tulajdonos tetszése szerint rendelkezhet a dologával; másrészt a tulajdonos akarata ellenére senki más nem rendelkezhet a dologra vonatkozóan. Sem más individuum, sem az állam nem jogosult a tulajdonos abszolút jogát zavarni vagy korlátozni.

A pandektisztika a tulajdon fogalmát a jogosult, az individuum, a tulajdonos oldaláról közelítette meg. A fenti definíció jól tükrözi, hogy a jog a tulajdonos pozícióját igyekezett hézagmentesen körülbástyázni, az ő érdekeinek védelmét tartotta elsőrendű céljának.

A modern római jogi tankönyvek a mai napig hasonló definíciókkal dolgoznak. Modern fogalmunk szerint a tulajdon a dolog feletti majdnem teljes jogi hatalom, amelynél fogva a tulajdonos bármit megtehet dologával, amivel nem zavar másokat⁵. A német kollegák ezt a jogintézményt a „Vollherrschaft” szóval fejezik ki:

„Das Eigentum des klassischen und des justinianischen Rechts, auf dem unsere moderne Auffassung beruht, ist das umfassendste private Recht, das jemand an einer Sache haben kann; die privatrechtliche Vollherrschaft, die zwar auf verschiedene Arten beschränkt werden kann, aber nicht von vornherein beschränkt ist.”⁶

A római jogtudomány a tulajdon szentségét és a tulajdonosnak a dolog feletti szinte korlátlan jogi hatalmát hirdeti. A pandektisták által kicsiszolt római jogi hagyományt következetesen átvették az európai nagy törvénykönyvek, például a BGB.⁷ A feltörekvő polgárság a szabadság és egyenlőség szellemében elsősorban státusz-különbségek nélküli gazdasági szabadságot és egyenlőséget akart. Már Helmut Coing hangsúlyozta: „Für das Wirtschaftsleben war jetzt allein das Privatrecht mit seiner Rechtsgleichheit, seiem Vertrags- und Eigentumsrecht massgebend.”⁸ A pandektisták – köztudottan – koruk aktuális jogi problémáira kerestek megoldást és ebben az értelemben válogattak a juszthinianuszi kodifikáció anyagából. Kérdés azonban, hogy az általuk kidolgozott tulajdon-fogalom mennyire tekinthető tényleg rómainak? A tulajdon fenti fogalma híven tükrözi-e egyrészt az ókori római jogászok felfogását a tulajdonról, másrészt a tulajdon mint jogintézmény funkcióját a Római Birodalom társadalmi és gazdasági rendjében? Tényleg a tulajdon szentsége és a tulajdonos mint individuum védelme tekinthető-e az ókori Róma tulajdon-koncepciójában a központi, a vezérlő elvnek?

⁵ MOLNÁR I. – JAKAB É.: *Római jog*. Szeged, 2012. 177. p.

⁶ M. KASER – R. KNÜTEL: *Römisches Privatrecht*. München, 2005. 137. p.

⁷ Vö. § 930 BGB.

⁸ H. COING: *Epochen der Rechtsgeschichte in Deutschland*. München, 1967. 95. p.

2. Földtulajdon és politikai hatalom

Mielőtt a tulajdon fogalmának elemzésébe kezdenénk, érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a föld feletti tulajdon milyen meghatározó politikai jelentőséggel bírt a Római Birodalomban. A provinciák hosszú sorából Bithynia kínálkozik iskolapélda gyanánt. Az antik társadalmakra általában jellemző, hogy a gazdasági életben a mezőgazdaság bírt a legnagyobb jelentőséggel. A gazdaságtörténészek kutatásai szerint az ókori Mediterráneum lakosságának hozzávetőlegesen 16-17%-a élt városi környezetben; ebből következik, hogy több mint 80% a mezőgazdasági termelésben illetve termelésből élt.⁹ Az állami bevételek zöme a mezőgazdaság, a földtulajdon megadóztatásából származott.

A politikai elitet képező, a Római Birodalom irányítását évszázadokon keresztül meghatározó szenátori réteg gazdagságának alapja szintén a mezőgazdaság, azaz a földtulajdon volt. Az idősebb Plinius a *locuples* („gazdag, vagyonos”) szót is a földtulajdonnal mint a gazdagság elsődleges forrásával értelmezi: *hinc et locupletes dicebant loci, hoc est agri, plenos*.¹⁰ Lehet, hogy ez az etimológiai levezetés a modern olvasó számára műkedvelő jellegűnek tűnik, de Plinius korának társadalmi értékítéletét bizonyára híven tükrözte. Köztudott, hogy a befolyásos szenátori réteg gazdagságának alapja első sorban a földtulajdonon alapult.

A földtulajdon és a politikai hatalom összefonódását jól példázza Thomas Corsten kutatásainak eredménye Bithynia provinciában. Bithynia eredeti lakossága thrák eredetű volt; a hellenisztikus korban a termékeny földek nagy része a thrák uralkodó elit tulajdonát képezte. A városokon kívüli, tehát a földbirtokosok ókori települési szokásait tükröző sírfeliratokon thrák lovassági tisztek nevét találjuk, akiknek gazdasági és politikai befolyását kiterjedt földbirtokaik biztosították.

A római hódítás után azonban gyorsan megváltozott a helyzet. Thrák neveket – a feliratok tanúsága szerint – csak alacsonyabb társadalmi rétegekben találunk (zömmel városi, szórványosan vidéki környezetben). A nagy földbirtokok ezzel szemben túlnyomórészt római polgárok kezébe kerültek. Erről tanúskodnak a feliratok, amelyeken a tipikus római *tria nomina* olvasható. A római nevek többségben vannak, pusztán néhány görög eredetű személynév keveredik közéjük.¹¹

⁹ Vö. PETER FIBIGER BANG: *The Roman Bazaar. A Comparative Study of Trade and Markets in a Tributary Empire*. Cambridge, 2008. 92. p.

¹⁰ Plin. nat. 18,3,11.

¹¹ CORSTEN több körzetet vizsgál és kivétel nélkül erre az eredményre jut. Vö. TH. CORSTEN: *The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia*. in: *Rome and the Black Sea Region*, szerk. T. Bekker-Nielsen, Aarhus, 2006. 85–92. pp.; TH. CORSTEN: *Estates in Asia Minor*. in: *Patterns in the Economy of Roman Asia*, szerk. St. Mitchell-C. Katsari, Swansen, 2005. 1–51. pp.; TH. CORSTEN: *Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia*. in: *Old and New World in Greek Ornaments*, szerk. E. Mattheus, Oxford, 2007. 121–123. pp.

A társadalmi rétegek megoszlása

	Vidéki, vagyonos	Városi (v. vidéki) alsó néposztály
Nikaia	1	9
Nikomedeia		14
Prusa		3
Kios		4

A Bithyniából ránk maradt feliratok tanúsága szerint a római hódítás után a vidéki, vagyonos rétegben szinte teljesen megszűnt az őshonos thrák lakosság jelenléte. A földbirtokok nagyon gyorsan az idegen uralkodói elit, a rómaiak kezébe kerültek. A thrákok tömegesen elszegényedtek, társadalmilag lesüllyedtek. Thrák nevek – a sírfeliratok tanúsága szerint – csupán a városi vagy vidéki szegényebb néprétegben mutathatók ki. A talán egyetlen kivételt egy bizonyos Diliporisz jelenti, aki – thrák neve ellenére – továbbra is jelentős földbirtokkal rendelkezett Nikaia városa mellett.¹²

Földbirtokosok és intézőik a feliratok tükrében

	Feliratok száma	Római nevű tul.	Görög Oikonomosz	Római orkonomosz
Nikaia	9	7	8	1
Nikomedeia	2	2	1	1
Prusa	2	1		

Bithynia feliratos forrásai szemléletesen tanúsítják, hogy a hellenisztikus korban még a helyi thrák földbirtokos elit tartotta kezében a gazdasági és politikai hatalmat. Augusztusz korában viszont hirtelen és gyökeresen megváltozott a helyzet.

Meglepő, hogy a rómaiak ilyen gyorsan kiszorították a gazdaságból a régi, őshonos uralkodó osztályt. Ennek valószínűleg nem az a magyarázata, hogy a római hódításban a régi családok kihaltak, kipusztultak volna. Más forrásokból kimutatható, hogy a provincia gazdasági hanyatlása és pénzügyi függősége Rómától valószínűleg már jóval a katonai hódítás előtt, a Kr. e. 2. század végén kialakult. Az uralkodó és rajta keresztül az egész ország eladósodott, kölcsönök felvételére kényszerült; kölcsönöket többnyire csak római pénzemberektől tudtak szerezni. Ezáltal Bithynia már a (névleges) politikai önállósága idején is a római pénzügyi arisztokráciától függött gazdaságilag. Majd a provinciává válást követően jöttek a *negotiatores* és a *publicani*, akiknek rettegett és könyörtelen gazdasági fosztogatása végül a helyi elit teljes elszegényedéséhez, majd társadalmi lesüllyedéséhez vezetett.¹³ Ezt követően befolyásos római családok vetették meg a lábukat a provinciában, akik adományok és vásárlások révén egyre növelték földbirtokaikat.

¹² CORSTEN 2006, 87. p.

¹³ CORSTEN 2006, 88. p. Vö. CORSTEN 2007, 126. p.

3. A tulajdon tartalma és korlátai

A termőterületek feletti tulajdoni viszonyok hirtelen megváltozása Bythiniában tanúsítja, hogy a földtulajdon igen fontos szerepet játszott a Római Birodalom gazdasági és politikai életében. Kérdés, hogy a tulajdonost tényleg abszolút, korlátlan és exkluzív jogosultságok illették-e meg. Munka-hipotézisként előrebocsátható, hogy a legfőbb természeti kincs, a termőföld effektív és innovatív kiaknázása az ókorban is valószínűleg annyira fontos társadalmi érdek volt, hogy az állam (közvetlenül vagy a jogi rendszeren mint intézményi környezetben keresztül) minden bizonnyal tudatosan beavatkozott a tulajdonosi jogosultságok gyakorlásába.

Köztudott, hogy a földtulajdon a földterület körülhatárolt részét jelentette, amely kiterjedt az alatta lévő földoszlopra és a felette lévő levegőoszlopra is. A föld tulajdonosa jogosult volt a minden irányú használatra, a gyümölcsösztetésre, a birtoklásra (birtokvédelemre), a föld az ő vagyonához tartozott és arról korlátlanul rendelkezhetett. Ez a tulajdoni koncepció magától értetődően magában foglalta a földfelszín, azaz a termőföld mint legfontosabb természeti erőforrás kiaknázásának jogát. A megművelés azonban nem csak jogosultság volt, hanem társadalmi szinten elvárt és kikényszeríthető kötelezettség is. Elég itt arra utalni, hogy a források szerint a *censor* már a köztársaság korai elején szankciókkal fenyegethette azokat a polgárokat, akik nem művelték rendesen a földjeiket. Gellius és az Idősebb Plinius is tudósítanak a *censor* ezen jogköréről.¹⁴

A megművelési kötelezettség még ennél is súlyosabban esett a latba Egyiptomban, ahol a termőföld nagysága igen korlátozott volt és termékenysége évről évre a Nílus áradástól függött.¹⁵ Már a Kr.e. 3. században, a Ptolemaioszok idején bevezették, hogy a falvakban a helyi hatóság (a *komogrammateusz*, falusi írnok) köteles volt rendszeresen ellenőrizni, hogy a földeket a tulajdonosok (vagy örökbérlők) az általában elvárható módon művelik-e. A műveletlenül maradt parcellákat mint *adeszpota* (uratlan) jegyzékbe vették, majd közigazgatási eljárásban elkobozták és árverésen eladták.¹⁶ A korábbi jogosult a megművelés elhanyagolásával minden jogcímét elvesztette a földterületre. A szigorú szabály kíméletlen alkalmazásával néhány generáció alatt a termékeny földterület jelentős része új kezekbe került.¹⁷ Ez a közigazgatási gyakorlat töretlenül tovább élt a római uralom alatt. A földtulajdon Egyiptomban ennek tükrében feltételesnek tekintető: addig létezik, amíg a tulajdonos a jó gazdától elvárható művelést teljesíti. Ebből is látható, hogy a tulajdonjog a termőföld vonatkozásban nem valami absztrakt, teoretikus

¹⁴ Gell. NA 4,12,1: *Si quis agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat ac neque araverat neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine poena fuit, sed erat opus censorium censorsque aerarium faciebant ... Cuius rei utriusque auctoritates sunt et M. Cato id saepenumero adtestatus est.* Hasonlóan Plin. nat. 18,3,11: *agrum male colere censorium probrum iudicabatur, atque, ut refert Cato, cum virum laudantes bonum agricolam bonumque colonum dixissent, amplissime laudasse existimabantur.*

¹⁵ Vö. D. THOMPSON: *Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum*. in: A.K. Bowman/E. Rogan (ed.) *Agriculture in Egypt. From Pharaonic to Modern Times*, Oxford, 1999. 132. p.

¹⁶ Vö. F. PRINGSHEIM: *Der griechische Versteigerungskauf*, in: *Gesammelte Abhandlungen*, Heidelberg, 1961. 262. p.; újabban J.G. MANNING: *The Auction of Pharaoh*. in: *Gold of Praise, ST. In Honour of E.F. Wente*, Chicago, 1999. 277. p.

¹⁷ J.G. MANNING: *Land and Power in Ptolemaic Egypt*. Cambridge, 2003. 194. p.

jogintézmény volt. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a földtulajdont csak politikai-gazdasági és ökológiai kontextusában lehet jogilag pontosan definiálni.¹⁸

De térjünk vissza a tulajdon fogalmának jellemzőihez a klasszikus római jogászok munkáiban. Itt is azt látjuk, hogy a tulajdoni jogosultságok közé számos olyan jogintézmény épült be, amelyek a termőföld társadalmilag optimális szintű megművelését biztosították – akár az individuális tulajdonos kárára is. Gondoljunk csak a szomszédjogokra vagy a szolgalmakra! A szolgalom latin neve *servitus*, amely a *servire* (szolgálni) igéből ered. Témánk szempontjából a telki szolgalmak, a *iura praediorum rusticorum* bírnak relevanciával. A telki szolgalmakat az archaikus jog még nem idegen dologi jognak, hanem funkcionálisan korlátozott tulajdonnak tekintette.¹⁹ A klasszikus korban olyan *in rem* védelemmel ellátott jogot értettek alatta, amely az uralkodó telek mindenkorai tulajdonosát illeti meg a szolgáló telken; a szolgalom tehát mindig a telekhez tapad. A fogalom részét képezi a kikötés, hogy szolgalmat csak komoly gazdasági szükséglet kielégítésére lehetett alapítani; azaz a legfontosabb természeti erőforrás, a föld kiaknázása érdekében.

A szolgalmak kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy a Digestában, a klasszikus jogtudósok írásainak gyűjteményében öt *titulus* foglalkozik a telki szolgalmakkal (D. 8,1; 8,3; 8,4 – közös szabályok, D. 8,5; 8,6 – megszűnés stb.). A mezei telki szolgalmak az uralkodó telek tulajdonosának részleges használatot biztosítanak a szolgáló telken. Számos fragmentum tárgyalja a legeltetés jogát,²⁰ a termelés behordásának jogát a szomszéd csűrjébe²¹ vagy a kőbányából származó törmelék lerakásának jogát a szomszéd telken.²² A legtöbb jogász döntés mégis a vízmerítés, vízvezetés, víz illetve forrás után kutatás jogát érinti. A száraz mediterrán éghajlaton, amely többnyire hegyvidéki domborzattal párosult, az öntözés, itatás vagy az esővíz elvezetése kulcsfontossággal bírt a telek gazdasági kiaknázásához.²³ A sok érdekes tényállás közül (a terjedelmi korlátok miatt) csak egyet emelnék ki (D. 8,3,35 Paulus):

„Atilicinus azt mondja, hogy a császár Statilius Taurusnak a következő szavakkal adott rescriptumot: 'Azok, akik a Sutrinus-telekről vizet szoktak elvezetni, hozzám fordultak és előadták, hogy a vizet, amelyet éveken át a Sutrinus-telken lévő forrásból használtak, nem tudták (egy ideig) elvezetni, mert a forrás kiapadt; de később ebből a forrásból újra elkezdett folyni a víz, azt kérték tőlem, mivel jogukat nem hanyagság vagy gondatlanság miatt nem gyakorolták, hanem mert nem tudták elvezetni (a vizet), hogy azt (jogukat) állítsam vissza. Mivel a kérésük nekem nem tűnt méltánytalannak, úgy véltem, hogy segíteni kell (nekik). Ezért úgy döntök, hogy számukra az a jog, amely akkor megillette őket, amikor a víz először nem tudott eljutni hozzájuk, állíttassék vissza.'"

¹⁸ Y. BARZEL: *Introduction: The property rights Model*. in: N. Mercurio (ed.) *Law and Economics. Critical Concepts in Law*, Vol. III, London-New York, 2007. 263. p.

¹⁹ M. KASER: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Köln–Graz, 1956. 302. p.

²⁰ D. 8,3,3 pr.; D. 8,3,4.

²¹ D. 8,3,3,1.

²² D. 8,3,3,2.

²³ Vö. D. 8,3,3,3; D. 8,3,5 pr.; D. 8,3,9; D. 8,3,10; D. 8,3,14; D. 8,3,15; D. 8,3,17; D. 8,3,20 pr.-1; D. 8,3,21; D. 8,3,17; D. 8,3,29; D. 8,3,30; D. 8,3,33,1; D. 8,3,35; D. 8,3,36; D. 8,3,37.

A császári rescriptumok viszonylag korai és teljes szöveggel ránk maradt egyik szép példánya olvashatói itt Paulus neve alatt. A szöveg valószínűleg konkrét esetre vonatkozik, mert a jogász (és a császár) által idézett nevek nem a tipikus blanketta-nevek.²⁴ A címzett, Statilius Taurus és a Sutrinus-telek megtörtént és az eredeti nevekkal megörökített jogesetre utal. A tényállás a következő: Több sértett fordult panaszal a császári kancelláriához, több uralkodó-telekről van tehát szó, amelyek mindenkori tulajdonosai a Sutrinus-féle szolgáló telken lévő forrásból vízelvezetési szolgalmat élveztek. A forrás évekre elapadt, ezért a szolgalmat jogosultjai kénytelenek voltak felhagyni a joggyakorlással. Amint a forrás újra megeredt, megkísérelték a vízelvezetést, de a Sutrinus-telek tulajdonosa ezt megakadályozta. A jogi probléma abban áll, hogy a forrás évekig tartó kiapadása révén vajon megszűnik-e a szolgalmi jog. Ha a kiapadás végleges lett volna, a vízelvezetési szolgalmak kétségtelenül elenyésztek volna (a szolgalmat tárgyának megszűnése miatt). A császár azonban úgy döntött, hogy a kiapadás csak provizórikus szolgalmagyakorlási akadálynak tekintendő. Ha a forrás újra vizet ad, a régi vízelvezetési szolgalmat feléled. A jogeset mutatja, hogy a tulajdonos védelménél itt fontosabb a nem-tulajdonosokat megillető használati jog, mert az az uralkodó telkeken folyó mezőgazdasági termelés elengedhetetlen eszköze.²⁵

Előfordult tehát, hogy a jogászok vagy a *princeps* kazuisztikus döntéseikben az individuális tulajdonos jogát korlátozták egy szélesebb társadalmi érdek védelmében. A jogpolitikai indok mindig a természeti erőforrás optimális kiaknázásában keresendő.

A dologi jogot böngészve ugyanakkor a több olyan jogintézményre bukkanunk, amelyek a tulajdonosok érdekeit védték a mezőgazdasági termőföld kiaknázásában. Ezek is mutatják, hogy az állam jogszabályok vagy bírósági döntések által újra és újra beavatkozott a redisztribúciós folyamatba. Így például az egyesüléssel való tulajdonszerzés szabályai alapján a földbe bevetett mag vagy a földbe ültetett növény a földtulajdonosé lesz.²⁶ A gyümölcsön való tulajdonszerzés szabályai is a földtulajdonos érdekeit védik. Ha a tulajdonos a bérlő által betakarított termést vagy a bányászati jog jogosultja által kitermelt márványt elviszi, csak kötelmi keresettel perelhető kártérítésre, de a gyümölcs kiadására nem kötelezhető.²⁷ Hasonlóan a tulajdonos érdekeit védi a feldolgozással való tulajdonszerzés szabálya.²⁸ Közismert, hogy Sabinus, Cassius és Gaius is úgy foglalt állást, hogy a nyersanyag az új termék elengedhetetlen alapja, ezért az anyagtulajdonos javára keletkezik tulajdonjog az új dolgon (figyelmen kívül hagyva a feldolgozó befektetett munkáját).²⁹

A földtulajdon azonban nemcsak a termőföld megművelését biztosította a *dominus*nak, hanem – az általánosan elfogadott definíció szerint – a föld mélyében rejlő

²⁴ A jogászok döntéseikben a legtöbb jogesetet „anonimizálták”, azaz a felperes, alperes, pertárgy megnevezését fantázia-nevekkel helyettesítették. Tipikus blanketta-név a Titius, Sempronius stb.

²⁵ A vízvezetési szolgalmat érvényesítésére egyébként külön kereset, az *interdictum aquae pluviae arcendae* szolgált. A telektulajdonos viszont az *actio negatoria* segítségével tiltakozhatott a szerinte jogosulatlan használat ellen.

²⁶ Gai. 2.74 és 2.75. Gaius például leszögezi, hogy „ugyanaz a sorsa annak a gabonának is, amit valaki a mi földünkbe vetett”. Hasonlóan D. 19.5,16,1 Pomp.

²⁷ Jól szemlélteti ezt például D. 39.5,6 Ulpianus.

²⁸ Gai. 2.79: „... ha te az én szőlőből olajbogyóból, kalászomból bort, olajat vagy terményt csinálsz, felmerül a kérdés, vajon az enyém-e a bor, az olaj, a termény vagy a tied...”

²⁹ Vö. KASER – KNÜTEL 2005, 130–132. pp.

természeti kincsek (nyersanyagok) kitermelésének jogát is. A klasszikus jogászok többsége mindenesetre ezt a felfogást képviseli; Ulpianus is emellett szállt síkra a következő esetben (D. 8,4,13,1 Ulpianus):

„Ha megállapítást nyer, hogy a telkeden kőfejtők (kőbányák) vannak, akkor akaratod ellenére (beleegyezésed nélkül) sem magán- sem közjogi jogcímen senki sem bányászhat követ, akinek nincs erre joga (kifejezett bányászati engedélye, *faciendi ius*). Még ha szokásjogi alapon valakinek joga lenne azokhoz a kőbányákhoz, és akarna is ott követ bányászni, nem teheti másként, csak ha előtte (először) a *dominus*nak a szokásos ellenértéket megfizeti...”

A tényállás a következőképpen rekonstruálható: Tu földtulajdonnal rendelkezett, amelyen kőfejtésre alkalmas helyek vagy (régi) kőbányák voltak. A jogász válasza arra enged következtetni, hogy a kőbányát magányszemély vagy közület a saját céljára használni próbálta, azaz követ fejtett és elszállított onnan. A tulajdonos tiltakozott a háborítás ellen, és a jogászhoz fordult azzal a kérdéssel, hogy kötelezhető-e a tevékenység túsérére. Ulpianus válasza egyértelmű: a földtulajdon kiterjed a föld mélyében rejlő nyersanyagokra is. A tulajdonos maga jogosult a kitermelésre vagy átengedheti a jog gyakorlását másnak. Még *publico nomine*, közérdekből sem lehet e szabálytól eltérni, azaz a föld mélyében rejlő kincseket a tulajdonos akarata ellenére kitermelni. Kivételnek csak az számít, ha valakit szokásjogi vagy jogügyleti alapon megillet a kitermelés joga (*faciendi ius*). A tulajdonost azonban ekkor is megillette a kibányászott nyersanyag értékének 10 %-a; a bányászati tevékenységet pedig a telek lehető legnagyobb kíméltével kellett gyakorolni³⁰.

A jogeset megerősíti, hogy az ókori Róma a bányászat állami monopóliumát („Bergregal”) ebben a korban még nem ismerte. A föld mélyében rejlő nyersanyagok kiaknázásának joga alapvetően a mindenkori földtulajdonost illette meg.

A *principatus* korától azonban az uralkodó egyre határozottabban törekedett a jelentősebb bányák ellenőrzésére – és ennek érdekében minden eszközt gátlástalanul bevetett. Először az arany- és az ezüsbányák „államosítása” lett a cél. Nemesfémekkel első sorban a provinciák rendelkeztek, különösen Hispania, Dacia és Noricum. Több nagy társadalmi visszhangot kiváltott, botrányos eset mutatja, hogy a *princeps* a jelentős hozamú aranybányák megszerzése érdekében koholt vádaktól és koncepciók perektől sem riadt vissza.³¹ Például Sextus Marius gazdag arany- és ezüsbányák ura volt a Sierra Morena lankáin. Tacitus tudósításából nem derül ki egyértelműen, hogy ezeknek tulajdonosa volt-e vagy bérelte a bányászati jogot az államtól. Tiberius császár koholt vádak alapján elítéltette Sextus Mariust és ezáltal a bányászati jogot megszerezte a császári magánvagyon (*patrimonium*) vagy a *fiscus* számára.³²

³⁰ Vö. KASER – KNÜTEL 2005, 141. p.

³¹ Tac. Ann. 6,19: *Post quos Sex. Marius Hispaniarum ditissimis defertur incestasse filiam ex saxo Tarpeio deicitur; ac ne dubium haberetur magnitudinem pecuniae malo vertisse, aurarias argentariasque eius, quamquam publicarentur, sibimet Tiberius seposuit.*

³² Erről és más hasonló esetekről Suetonius is beszámol Tiberius életrajzában: Suetonius megerősíti, hogy Tiberius magánszemélyek és városok ellen is minden eszközt bevetett, hogy tőlük a *ius metallorum*-ot megszerezze (Suet. Tib. 49,2).

De Strabo (3,2,10) már Augustus koráról azt állítja, hogy ezüstbányák ugyan lehetnek még magántulajdonban, de aranybányák már semmiképpen sem.³³ Az aranybányák „államosításának” általánossá vált jelensége Ulpianus kommentárjából is kitűnik, amikor a helytartó hivatalát tárgyalja.³⁴

4. Tulajdon és társadalom – köztulajdon és közérdek

Számos olyan jogintézményt lehetne még idézni a dologi jogból, amely az egyes tulajdonost dolga élvezetében korlátozta – a tulajdonosok nagy közössége, a társadalom érdeke miatt. A következőkben pusztán két témakört szeretnék még kiemelni: a dolgok osztályozásánál elkülönített bizonyos dolog-kategóriákat és a a provinciai telek elbirtoklásának szabályozást.

Gaius az elemi jogi ismereteket összefoglaló tankönyvében, az *Institutiones*ben a Dolgokról szóló fejezetet a dolgok osztályozásával kezdi (Gai. 2,2). A magántulajdon tárgyainak lehetséges köréből először kiemeli az isteni jog alá tartozó dolgokat (*res divini iuris*) – ezek a társadalom ideológiai bázisát képező vallási intézmények (templomok, szent helyek) illetve a halottkultusz védelme miatt nem lehettek magántulajdon tárgyai.³⁵ Majd kiveszi a magántulajdon köréből az úgynevezett „mindenkit megillető dolog” és a „senki dolga” csoportját.³⁶ Olyan dolgokról van itt szó, amelyek részben a gazdaság nélkülözhetetlen infrastruktúráját képezték (folyóvíz, tengervíz, kikötésre alkalmas partszakasz);³⁷ másrészt a természeti erőforrásokhoz a tulajdonoson túl szélesebb társadalmi rétegeknek biztosítottak hozzáférést (valószínűleg szintén gazdasági megfontolásból).³⁸

Hasonló megfontolások vezethettek a praescripto longi temporis, a provinciai földre vonatkozó elbirtoklás bevezetéséhez. Köztudott, hogy a provinciák földje a hódítással a *populus Romanus*, az a római állami tulajdonába került. Magánszemélyek csak birtoklási és használati jogot (Gai. 2,7: *possessio et ususfructus*)³⁹ szerezhettek rajta. A megművelés ugyanakkor fontos állami érdeknek számított, mert csak a gazdaságilag virágzó tartományi föld lehetett lukratív az adóztatás szempontjából. A gazdaságtörténeteszek

³³ Vö. C. DOMERGUE: *Les mines de la péninsule ibérique dans l'antiquité romaine*. Rom. 1990. 234–236. pp.

³⁴ D. 48,13,8,1 (6,2) Ulp.: a jogász a büntetőjog oldaláról tárgyalja az *ex metallis Caesarianis* eltulajdonított nemesfémek problémáját.

³⁵ A vallás és az állam kapcsolatának az ókori társadalmakban meghatározó jelentőségéről szemléletes képet nyújt Platon a Törvények című munkájában.

³⁶ Vö. Gai. 2,9 és Just. Inst. 2,1,1.

³⁷ Az állandóan folyó víz, a tenger és a tengerpart nem lehet magántulajdon tárgya, hanem ún. mindenkit megillető dolog (Just. inst. 2,1,1), *res onmium communes*.

³⁸ A tenger mint természeti erőforrás kiaknázása érdekében a tengerpart a legnagyobb téli hullámverés határáig sem lehet magántulajdon tárgya; ott bárki szabadon kiköthet vagy halászkunyhót építhet (Just. Inst. 2,1,3–4). A vízijoghoz vö. D. 43,12,1,3; D. 43,12,2 Ulp.; D. 43,12,1 pr.

³⁹ Témánk szempontjából nem igazán releváns, hogy a tartományok – és ezzel a tartományi földek – két fajta-ra oszlottak: Gaius (2,21) *ager stipendiarius* a szenátusi provinciákban, míg *ager tributorium* a császári provinciákban.

számításai szerint az állami bevételek a lakosság 40-45 %-ának megadóztatásából származtak a Római Birodalomban.⁴⁰

Fent már érintettük a műveletlenül hagyott, parlagon heverő termőföld problémáját. Az állami beavatkozás, az elkobzás és árverésre kiírás ősi, jól működő intézmény volt ennek orvoslására. Előállhatott azonban olyan helyzet is, hogy valaki egyszerűen művelés alá vont egy parlagon fekvő földet – kihagyva a hatósági közreműködést és az árverést. A Kr.u. 2. század végére a megművelés mint közérdek annyira fontossá vált, hogy császári döntések sora erősítette meg az ilyen „jogosultak” pozícióját.

A hosszú idő mint retorikai toposz már régóta ismert volt a provinciai jogszolgáltatási gyakorlatban. Az alperes vagy jogi képviselője mindenféle perben többször érvelt a „hosszú időre” hivatkozva, amely lerontja a felperesi követelés hatályát.⁴¹ Erre építve, és nyilván az *usucapio* mintáját használva, alakult ki a *praescriptio longi temporis* jogintézménye.⁴²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tulajdon „polgári fogalma” egy olyan absztrakt jogintézmény, amely a feltörekvő polgárság ideológiáját és gazdasági érdekeit tükrözi egy adott történelmi, politikai és gazdasági kontextusban. Ez a fogalom csak nagy óvatossággal alkalmazható a jogtörténeti kutatásokban. Különösen problémás a tulajdon-fogalom a földtulajdonnal kapcsolatban. Az újkori ipari társadalmak előtti évezredekben, így az ókorban és a középkorban is, a föld volt a legfontosabb gazdasági erőforrás. Az egyéni és a társadalmi jólét alapját a mezőgazdaság képezte. A földhöz kapcsolódó tulajdonosi jogok tartalmát a politikai hatalom és a jogtudomány mindig igyekezett úgy kialakítani, hogy abban a közérdek és a magánérdek egészséges kompromisszuma kerüljön érvényre. A jogtörténeti kutatások felhívják arra a figyelmet, hogy a termőterület mint természeti erőforrás napjainkban is fokozott jelentőséggel bír. A modern társadalomban, a modern politikai környezetben is számos tényező arra utal, hogy a földtulajdont kivételként kezelni és a tulajdonosi jogosultságokat a politikai-gazdasági összefüggések és a táj (ökológia) függvényében kell meghatározni.

⁴⁰ BANG 2008, 91. p.

⁴¹ Vö. PSI 281 II 40 (Kr.u. 1. sz.); D. NÖRR: *Die Entstehung der longi temporis praescriptio. Studien zum Einfluss der Zeit im Recht und zur Rechtspolitik in der Kaiserzeit*. Köln. 1969. 42–45. pp.; az idő jogkeletkeztető vagy jogmegszüntető hatását részletesen elemzi E. CHEVREAU: *Le temps et le droit: la réponse de Rome. L'approche du droit privé*. Paris, 2006.

⁴² FIRA I 84 =BGU I 267. p.

JÓZSA ZOLTÁN

Fejezetek az amerikai közigazgatás- tudomány történetéből: a tudományos vezetéstől az „új közigazgatásig”

Jelen tanulmány tisztelgés Blazovich professzor szerteágazó és mintaértékű munkássága előtt. A dolgozat témaválasztása nem véletlen. Az egyetemes tudománytörténet szellemi öröksége, gazdag ismeretanyaga, sokszínűsége kimeríthetetlen tárházat jelent a mai kor kutatója számára, jóllehet a felszín alatt szunnyadó hagyatékok feltárása, megismerése, elemzése és új szempontok szerinti rendszerezése csak az igazán felkészült és elkötelezett kutatókat kecsegteti sikerrel. Az út fáradságos, az eredmény gyakran szerény, de talán mégsem hiábavaló. Mindez csak azt jelenti, hogy az elkötelezettség erősíthető, a módszerek, eszközök, eljárások fejlesztetők, s kitartó munkával haladni kell tovább. A jó példák nyomán.

1. Az amerikai közigazgatás a Wilsoni bürokrácia modell¹ és a magánigazgatásban alkalmazott tudományos vezetés² ötvözeteként jött létre. A két elem fúziója az 1920-as évektől kezdve az ötvenes éveken keresztül egészen a hatvanas évek őrízte dominanciáját. A módszer és a technika hangsúlyozása a közpolitika értékszempontúságának a kiemelése helyett a menedzsment időszak legjellemzőbb sajátossága volt. Az igazgatás, közigazgatás mechanikus felfogása elsősorban a „gépezet” tökéletes működésére koncentrált, mintsem annak irányára. A szervezeti gyakorlatban, és az oktatásban is minimálisra korlátozták a bürokratikus kreativitást. A munkafolyamat kísérleti adatainak elemzése, valamint az alapos megfigyelés – úgy gondolták – elvezet a meghatározó elvek felfedezéséhez, melyek stabilitása és igazságossága logikusan eredményezi azok alkalmazását. A „legjobb út”³ megtalálása és a korrekciója áthatotta a közszervezetek

¹ WOODROW WILSON (1856–1924) az Amerikai Egyesült Államok 28. elnöke, a korabeli reformmozgalom vezető alakja. Meghatározó szerepet játszott az amerikai közigazgatás-tudomány fejlődésében. *The Study of Administration* című, mérföldkőnek tekintett tanulmányában kiemelte a politika és az igazgatás elválasztásának szükségességét, valamint a közigazgatás, igazgatás szakmaiságának a fontosságát.

² FREDERIC WINSLOW TAYLOR (1856–1915) a tudományos munka és üzemszervezés jelentős képviselőjeként kidolgozta az ipari szektorban alkalmazott mozdulat és időtanulmányokat, a modern normarendszer előzményeként.

³ A „legjobb út” a taylori kísérletek központi elemét alkotta, s ténylegesen a munkavégzés legideálisabb formáját jelentette.

gyakorlatát. A természettudományokban létező természeti törvények felfedezése párhuzamosan zajlott a tudományos vezetés előfeltevései és módszerei⁴ alapján hasonlóan fontos igazgatási szervezetek „természeti törvényeinek” a kutatásával.

Mivel a „legjobb szervezetek” a legjobb eredményt produkálják a felhasznált erőforrások alapján – úgy vélték – a jobb élet elérhetősége kézzelfoghatóvá válik. Táblázatok, grafikonok, statisztikai adatok, a stopperórák széles körű alkalmazása jól illusztrálja ezt a szemléletet. Minden alkalmazottra, hivatalnokra, mint „egységre” tekintettek, mely mérhető, kiszámítható, racionális, minden egység azonos a többivel. Az egyéni szerep a szervezeti helytől és a speciális pozícióhoz kapcsolódó autoritástól függött. Az egész megközelítésből valamiféle Platóni szemlélet áradt. Az „igazság” Platóni értelemben azt jelentette, hogy a társadalom jóléte teljesen annak a függvénye, hogy az egyén mennyiben képes képességei által meghatározott helyét megtalálni. Ha valaki beilleszkedett a széles szervezeti rendbe az „automatikus adminisztráció” megvalósult.

Annak érdekében, hogy megvalósuljon a Platóni szimbiozis a közszolgáltatásra pályázó jelölt képességei és a megüresedett pozíció kívánalmai között a személyes technikák impozáns arzenálját fejlesztették ki. Tökéletesítették a vizsgarendszereket és a statisztikai módszereket igazodván a tömeges vizsgákhoz, a képességfelmérésekhez. A „pozíciók klasszifikálása” a jelölt és az álláshely ideális kapcsolatának a megteremtését szolgálta. A szervezeti pozíciók és az azok közötti kapcsolatok meghatározása⁵ lehetővé tette bonyolult szervezeti struktúrák kimunkálását, ami jól tükrözte a valóságos szervezeti folyamatok komplexitását. Ezek az ábrák szintén hasznosnak bizonyultak a technológiai egységek és eljárások, valamint az adekvát részlegek párosítása során. A menedzsment fókusza a szervezeten belülré koncentrált, melyről feltételezték, hogy belső egyensúlyra törekszik, azon túl, hogy az Alkotmány, a Kongresszus, és a bíróságok ellenőrzése alatt áll. Azonban, hamarosan világossá vált, hogy ez utóbbiak a gyakorlatban csak ritkán kapnak szerepet.

Az igazgatás feladata a szervezet hatékony működésének a biztosítása és a specialisták tevékenységének a koordinálása volt. Nem véletlen, hogy az időszak a koordinatív feladatokat ellátó menedzserek virágzásának korszaka, akik tevékenységét egyre inkább professzióként fogadták el. Beköszöntött a közmenedzsment időszaka, melyben a menedzserek éppoly fontos szerepet játszottak a közszolgáltatásokban, mint a fiziológusok, mérnökök, könyvelők, szociális munkások, nővérek és a többi szakma képviselői.

A szervezetre úgy tekintettek, mint technikai problémára. Nem véletlen, hogy a munkavállalók szervezetei is a technikai specializáció választóvonalára mentén jöttek létre. Ugyanakkor a szakmai kapcsolatok messze túlmutattak a hagyományos választókerületi határokon, s erős, sokszínű igazgatási közösséget kovácsoltak a résztvevők között. A közszervezetek nagy száma alátámasztotta a specializáció korszakával kapcsolatos jóslatok igazságát, így csak kevesen kételkedtek abban, hogy a menedzser elsődleges feladata a „legjobb út”-hoz vezető módszer meghatározása.

Ugyanakkor a privátszektorban a hasonló szakmai szervezetek száma is látványosan gyarapodott. A Mechanikai Mérnökök Társasága, az Amerikai Menedzsment Társaság,

⁴ FREDERIC W. TAYLOR (1947): *Scientific Management*. Harper and Brothers Publishers, New York and London, 5–143. pp.

⁵ NICHOLAS HENRY (1975): *Public Administration and Public Affairs*. Prentice Hall, New Jersey, 103–125. pp.

vagy a Menedzsmentfejlesztés Társasága egyaránt bizonyította, hogy valamennyien hasonló célokért küzdenek. A módszer, annak alkalmazása, finomítása jelentette a közép-pontot. A hatékonysági menedzser és az igazgatási elemző vitte a prímet a nagy, bonyolult szervezeti rendszerekben. Háttérfelmérések, erőforrás-felhasználási tanulmányok, minőségi és költségvetési ellenőrzések, pénzügyi auditok, munkaegyszerűsítési ábrák és diagramok alkották a menedzserek munkáját, az igazgatási tevékenységet. Kétség volt abban a tekintetben, hogy amíg a föld forog a nap körül az igazgatás (menedzsment) alapvetően ugyanaz marad.

Nem véletlen tehát, hogy a tudományos vezetés hívei, a menedzserek egyáltalán nem úgy tekintettek magukra, mint filozófusokra. Ellenkezőleg, inkább az objektív realitások barátai voltak. Mégis, a tudományos vezetés bürokratái megtestesítettek egy sajátos filozófiát: a menedzsment ideális modelljét propagálták, annak pozitív jelentést kölcsönözve. A tudományos vezetés emberközpontú volt, lényegi atributumaként az emberi racionalitást jelölte meg, mely mérhető. Röviden, a racionális mennyiségi elemzés volt az a feltétel, mely megváltást ígért a kor embere számára. Egy sajátos szervezeti konfiguráció jósága vagy éppen alkalmatlansága matematikai kapcsolat volt a bemenet (in put) és a kimenet (out put) viszonyában meghatározva. Ahol az utóbbi maximum és az előbbi minimum, ott a morális „jó” bekövetkezett. Ellenkező esetben a morális „rosszal” kellett számolni. Az erény vagy jószág a két elem kapcsolatával egyenlő, azaz a hatékonysággal, illetőleg annak hiányával.

A wéberi-wilsoni tudományos vezetés szilárd meggyőződése, hogy a bürokratikus szervezet racionális. Ha egyszer az ideális szervezet – „a legjobb út” – megvalósult, akkor annak tagjai kiszámíthatóan járnak el a szervezeti forma sajátos útmutatása alapján. A diszkréció csak az előírásokon belül lehetséges, ha egyáltalán. Bizonyos attributumok logikusan következnek: a bürokrácia hivatalnokainak magatartása kiszámítható, érzelem nélküli és morális dilemmáktól mentes. Cselekedeteik és reakcióik a szervezeti szükségletek által meghatározottak, a racionalitás az a döntő elem, amely összekapcsolja a szervezeti követelményeket a bürokratikus válaszokkal.

Ha azonban az ember természeténél fogva nem racionális vagy csak egy bizonyos mértékig az, a kiszámíthatóságot gyanúval kell kezelni. Ha a kiszámíthatóság bizonytalanná vált, akkor a szervezet összes eleme megkérdőjelezhető. Az ideális szervezet modelljéből hiányzik egy tényező: az emberi irracionalitás kalkulációja. Amilyen mértékben hiányzik ez a lényegi mozzanat, olyan mértékben nem beszélhetünk az „ideális szervezet” vagy a „legjobb út” tényleges megvalósításáról.

2. Sigmund Freud munkássága⁶ fordulópontot jelentett az emberi természet megismerésében. A freudi pszichológia alkalmazása az amerikai közigazgatásban csak 1930-

⁶ Freud többek között hangsúlyozta az emberi magatartás irracionális voltát. Kiemelte, hogy virtuálisan minden ember harcban áll önmagával, mivel az egyéni magatartás három konfliktusban levő erő összjátékának az eredménye. Ezek az „id”, az „ego” és a „superego”. Az id maximalizálni kívánja az öröm forrásait és minimalizálni a kellemetlen élményeket. A superego, mint a tudatalatti konfliktusok morális vezérlője szabályozza és ellenőrzi az id-et a társadalmi elvárásoknak megfelelően, a szocializációs folyamat során. A harmadik erő az ego a realitások alapján, érzékelvén a külvilág folyamatait, egyensúlyra törekszik az id és a superego között.

ban következett be, Harold Lasswell⁷ Pszichopatológia és Politika című könyvének megjelenésével. Lasswell munkája közvetlen támadás volt a weberi-wilsoni tudományos vezetés gondolatmenetét alátámasztó értékek ellen. Lasswell elsődleges célja a politikusok személyiségjegyeinek megismerése, s az egyes típusok kategorizálása volt.

A kutató vitatta azt a tételt, mely szerint az emberek gyakorlatok révén megtaníthatók arra, hogy okosan viselkedjenek a különböző szituációkban. Lasswell szerint a logika megfosztja az embert a valódi impulzusoktól, reakcióktól. Hasonlóan Freudhoz elvette a logikus gondolkodásba vetett ortodox hitet, mivel az nem tükrözi a realitást. Ellenkezőleg, a szabad fantázia és az álmok interpretációja azok a döntő eszközök, melyek megszabadítják az egyént a láncoktól, a logikai korlátoktól. Semmilyen tudomány nem alapozhat arra a tételre, mely tagadja az én jelentőségét, az irányított gondolkodást helyettesíteni kell önmagunk megértésével.

Jóllehet Lasswell könyvében csak egy fejezetet szentel a „politikai adminisztrációnak”, mégis gondolatai fordulópontot jelentenek a bürokratikus folyamatok megértésében. Míg korábban a legális autoritásnak való engedelmesség és a dehumanizáció jellemezte a hivatalnokot, addig Lasswell számos olyan kérdést fogalmazott meg, melyek implikációja forradalminak bizonyult. Milyen személyiségű ember a bürokrata? Melyek azok a döntő elemek, melyek alapján a hivatalnok figyelmen kívül hagyja az általános politikát és érdeklődik a részletek iránt? Melyik hivatalnok alakít ki befolyást az alárendeltek felett? Mi a kapcsolat a pozícióból fakadó legális autoritás és a személyiségből eredő autoritás között? Mi az alapja az előítéleteknek, preferenciáknak és a meggyőződésnek? Hogyan reagál a bürokrata krízis szituációban? Mi a hatalom valódi mintája a hierarchikus szervezetben? Rendelkezünk-e elegendő és megalapozott információval a fenntartható demokráciához és az autoriter kezdeményezések megelőzéséhez?

Lasswell korábban mellőzött kérdései alapján számos radikális javaslatot fogalmazott meg: a látszat félrevezető, a hivatalnok saját belső rejtett napirendje alapján gyakorolhatja a hatalmat. A szervezet formális struktúrája melyet a szervezeti diagramok mutatnak nem reális mivel az emberi diszpozíció megjósolhatatlan. A szervezeti struktúrát nem a logikus-racionális tervezés hozza létre, hanem a különböző személyiség típusok egymáshoz fűződő kapcsolata, valamint az általános társadalmi elrendeződés.

A bürokratikus személyiség csak egy típusa a politikai aktoroknak. Más típusokat is elemezni kell, mivel az igazgatás a politika része, nem választható el attól. Következésképpen a közigazgatás tanulmányozása az egyéni gondolkodásra kell, hogy koncentráljon. A nem racionális mozzanatok előfeltételei az igazgatási folyamat pontos megismerésének.

A közszerzetben nem minden egyén tekinthető egységnek, mivel az egyéni racionalitás változó mértékű, hiszen nem mindenki mutat azonos racionalitást. Mint ahogy nem minden személyiség gyakorol azonos befolyást sem, s a komplex döntési folyamatban játszott szerep is változó. Az informális szervezet jelentősebb lehet, mint a formális. A bürokratikus folyamatok nem írhatók le a legális autoritás és irányítási vo-

⁷ HAROLD LASSWELL (1902–1978) vezető amerikai politológus és kommunikációs szakértő. Tagja volt a Chicagói iskolájának, valamint professzorként dolgozott a Yale Egyetemen. Kutatta a társadalmi struktúrákat, a személyiség szerepét és a kultúra jelentőségét a politikában. Számos olyan vizsgálati technikát alkalmazott (interjú, tartalomelemzés, statisztikai mérések stb.) melyekkel messze megelőzte korát.

nalak mentén, mivel ezek a külső magatartás nem pedig az emberi elme belső dinamikája alapján vehetők figyelembe.

Lasswell munkája – azon túl, hogy gyökeres szakítást jelentett az elődök nézeteivel – elősegítette a hagyományos in put-out put típusú bürokratikus hatékonyság nézőpontjának meghaladását, a közigazgatás kutatásában új szempontok felvetését.

3. Vincent Ostrom⁸ az 1973-ban publikált műve, Az amerikai közigazgatás intellektuális válsága a közigazgatás filozófiai megalapozásában új fordulatot jelentett. Ostrom munkája a közszervezetek tervezésének, optimális formáinak kérdését középpontba állítva az „új közigazgatás” mozgalmanak szélesebb érték és vizsgálati rendszerébe illeszkedik. A szerző érvei inkább a politikai gazdaságtan tételein nyugszanak, mintsem pszichológiai vagy filozófiai premisszákon.

Az „új közigazgatás” filozófiai mozgalomként indult morális alapvetésekkel a középpontban, harcot hirdetve minden modell vagy absztrakció ellen, mely a technikát előbbre valónak tekinti az értékekénél.

A megközelítés radikalizmusát jelzi, hogy szilárdan hisz abban, hogy az igazgatási döntések értékválasztások, annak minden következményével. A demokratikus társadalomban az igazgatási hatalom gyakorlásának egyedüli legitim formája a morálisan is elfogadható célok megvalósítása. Ezek a végső célok nem jelentenek mást, mint az emberi méltóság és a társadalmi igazságosság érvényre jutását. Mivel a társadalmi igazságosság meglehetősen relatív, környezetfüggő fogalom, számolni kell a viszonylagos értelmezésekkel.

Az emberi érzelmek, az intézmények és a társadalmi kapcsolatok döntően formálják az igazgatási szervezeteket. Az átmeneti és gyorsan változó társadalmakat akkor szolgáljuk a legjobban, ha rugalmas szervezeti formákat hozunk létre a véglegesség igénye nélkül. Az „új közigazgatás” megközelítésének a fókusza a szervezetről a környezetre helyezi a hangsúlyt, majd a belső viszonyokra, a szervezet tagjára koncentrálni. Kardinalis előfeltevése, hogy az embereknek részt kell venniük az őket érintő döntésekben. A tág értelemben vett közérdek elsőbbséget élvez minden egyéni érdekekkel szemben.

A hagyományos közigazgatásból kevés megőrzendő maradt, mivel egyetértés van abban, hogy annak mind az elmélete, mind pedig a gyakorlata a represszió irányába mutat, azt segíti.

A régi közigazgatás, a kritikák szerint, favorizálja a domináns hatalmi csoportokat, míg mellőzi a kormányzati struktúrán kívül elhelyezkedő rétegeket. A hatalom gyakorlásának következményeit figyelmen kívül hagyva a hagyományos közigazgatás feltételezi a hatalom birtokosainak erényességét. A közszervezetek etikai aggályok nélkül végrehajtják a jogszabályokat, hatalmukat monopolizálva. A lelkiismereti konfliktusok és a morális dilemmák a hatékony közpolitika látókörén kívül esnek. Ezek a politika problémái, nem pedig az igazgatás ügyei, mely formálja az igazgatási hatalmat és meghatározza a célokat. A végső cél a társadalom meghatározó intézményeivel való szövetség megteremtése.

⁸ VINCENT OSTROM (1919–2012) az amerikai politikatudomány jeles képviselője. Munkásságának középpontjában a racionális választások elmélete, a federalizmus, és a policentrikus kormányzás kérdései álltak.

A hagyományos közigazgatás elnyomó természete tükröződik a bürokraták dehumanizálódásában. Minél jobban képes a hivatalnok túllépni a lelkiismereti kérdéseken, annál jobban tudja alkalmazni az elnyomó hatalmat az ideológiai status quo fenntartása érdekében.

A végeredmény a közszervezetekkel szembeni bizalom hanyatlása. Az emberek gyanakvással tekintenek saját kormányukra, amely elidegenedett tőlük, melynek pedig a demokratikus felfogás szerint, szolgálnia, nem pedig elnyomnia kellene őket. A hagyományos közigazgatás a szervezeti, intézményi kérdésekre koncentrált. Azt feltételezi, hogy emberek jóléte a szervezetek kiválóságának a függvénye. Az „új közigazgatás” ezzel szemben önmagát az embert helyezi a középpontba, és úgy véli, hogy azok jóléte megelőzi, és végső soron meghatározza azokat az intézményeket, melyek célja a társadalom és az emberek szolgálata. Az „új közigazgatás” következőképpen éles határvonalat húz a demokratikus filozófia és a hagyományos közigazgatás gondolkodásmódja és gyakorlata közé.

Az emberközpontúság áthatja az új közigazgatási gondolkodás elméletét is. Azok az értékek, melyeket az ember fontosnak és szükségesnek tart a jólét és az önmegvalósítás szempontjából a mellőzöttség helyett a középpontba kerülnek. Ezek lényegében azok az értékek, melyek az emberi méltósághoz kapcsolódnak. A közszervezet kereteiben végzett igazgatási tevékenység és az emberi méltóság kapcsolata hosszú történelmi múltra tekinthet vissza.

Az emberi méltóság, mint legmagasabb rendű működési érték és a közigazgatási döntések végső célja helyettesíti azokat a normákat, szabályokat és alapelveket, melyeket korábban oly elmélyülten tanulmányoztak. A közigazgatással kapcsolatos akadémiai programok morális és filozófia jellegű újragondolására van szükség. Az igazgatási hatalom morális aspektusa elválasztandó a működés gyakorlati szükségleteitől. Az utóbbi a gyakorlat jellegű képzések tárgya, míg az előbbi az akadémiai vizsgálódások területe. A közigazgatás elméleti és gyakorlati egysége csak akkor jön létre, ha a gyakorlat alárendelődik a közhatalom morális céljainak.

Az emberi méltóság és a társadalmi igazságosság között kölcsönös kapcsolat van. Az emberi méltóság és képesség kiteljesedése az egész közösség jólétéhez járul hozzá. Ezzel szemben, ha a közpolitika gyakorlat egyes csoportok dominanciáját jelenti mások felett, az szükségszerűen a méltóság és közösségi szellem elsorvadásával jár.

Az emberi méltóság és a társadalmi igazságosság konkrét tartalmát nehéz meghatározni. Mint ahogy a common law fejlődött, átalakult az angol politikai kultúra részeként, az emberi méltóság tartalma is fokozatosan formálódott a közmegegyezésnek köszönhetően. Konkrét esetben mindig a helyzet sajátosságai és a környezeti viszonyok határozzák meg a tartalmat. A különböző társadalmi körülmények az egyes társadalmakban leghatékonyabban egyfajta bürokratikus etikával szolgálhatók. A hagyományos feltevés az igazgatási folyamatok általánosságáról elvetendő, mivel az igazgatás elsősorban a különböző értékek reflexiója, és nem kevésbé azoknak az eszközöknek az összessége, melyek révén az értékek megvalósulnak.

A technika új utakat nyit meg az „új közigazgatás” számára az emberi érzelmek és meghatározott értékek elsődlegessége szempontjából. Ha valójában léteznek egyáltalán technikák, akkor azok az innováció és a kísérletezés eszközei. Feltételezik, a nem ismerjük, de szeretnénk megismerni szemléletet, ami alapvetően különbözik, az ismerjük, al-

kalmazzuk hagyományos megközelítéstől. Nem szabad elfelejteni, hogy az innováció és a kísérletezés legalább annyira elmélet, szellemi állapot, mint technika.

Az innováció és a kísérletezés elkíséri az intézmények alkalmazását és a szervezeti tervezést is. Az emberi intuícióban és érzelmekben bízni kell, mivel az emberi természet szerves részét alkotják. A hierarchiától és az abból fakadó alá- és fölé rendeltségi kapcsolatoktól való eltávolodás utat enged az új típusú szabad viszonyoknak. Ha az autoritást, mint a szervezeti tervezés alapvető elvét elvetjük, akkor más tényezők, mint a részvétel elve közvetlen kapcsolatot hozhat létre a hivatal és az ügyfél között, s ez egyben új szervezeti mintát is generál. Ebben az esetben a szervezetek változó jellegén van a hangsúly, mivel maga a társadalom is turbulens,⁹ és alapvető átalakuláson megy keresztül.

Daniel Bell¹⁰ jóslata szerint a jövő technológiai komplexitása és a környezet instabilitása ilyen újfajta szervezeti válaszokat követel meg. Különösen ez a helyzet abban az esetben, amikor a központi konfliktus a növekvő bürokratizálódás, valamint az önkifejezés és az egyenlőség ellenmondása.

Az „új közigazgatás” nemcsak elutasítja az adminisztráció folytonosságának tételét, mint a döntések morálisan védhetetlen vezérfonalát, de olyan új szervezeti formák mellett is érvel melyek önkorrekciós képességgel is bírnak. Ily módon az igazgatási szervezetek rugalmassága biztosítható. A kockázatvállalás, büntetés helyett, bátorítandó az „eldobható” szervezetekben. Következésképpen, ha egy szervezeti forma nem képes a társadalmi problémát megoldani az egyáltalán nem jelent kudarcot, hanem sokkal inkább egy alkalmat egy alternatív opció kipróbálására.

Az érzelmek és az intuíció dominanciája a logika és a racionalitás felett a hagyománytól eltérő, nem szimmetrikus szervezeti mintákat eredményez. Ezek hatékonysága nagyszámú interaktív környezeti tényezők függvénye.

Ostrom osztva azt a véleményt, hogy a hagyományos (bürokratikus) közigazgatás elutasítandó, szilárdan hisz abban, hogy a jelenkori közigazgatás hibája, hogy képtelen egy új paradigmát, modellt kifejleszteni. Megerősíti azt a nézetet, hogy a jelenlegi válság a kibontakozó és erősödő identitási zavarok és a bürokratikus racionalitással szembeni kétségek révén jött létre, annak köszönhetően, hogy a bürokrácia anomáliái és diszfunkciói ellentmondásban vannak a hagyományos teória ígéreteivel. A válság valódi természete gyakorlati jellegű. Ostrom úgy véli, hogy egy radikálisan különböző megközelítés szükséges az igazgatási szakértők által preferált hagyományos megoldások helyett. A jelenkori kétségek, így például, hogy a közigazgatás képes-e a jövő kihívásainak megfelelni és a demokratikus társadalmat szolgálni, csak akkor oszlathatók el, ha új tapasztalatokra teszünk szert és vitatjuk a hagyományos paradigmát. Találón jegyzi meg, hogy: „igencsak lehetséges, hogy a tegnapi csodái mára leleplezett keserű illúziókká válnak.”¹¹

⁹ Az „új közigazgatás” másik jelentős képviselője DWIGHT WALDÓ *Public Administration in a Time of Turbulence* (Chandler Publishing Scranton, London, Torontó, 1971.) című munkájában részletezi a gyorsan változó környezeti viszonyok kapcsán a közigazgatás feladatait.

¹⁰ DANIEL BELL amerikai szociológus (1919–2011), fő műve a *The Coming of Postindustrial Society*, melyben a posztindusztriális társadalom jövőképét vázolta fel.

¹¹ V. OSTROM: *The Intellectual Crisis in American Public Administration*. Birmingham, Alabama: University of Alabama Press, 1973. 17. p.

A közszervezetek tervezésekor a politikai gazdaságtan szemléletét kell alkalmazni – vallja Ostrom. Wéberrel és Wilsonnal szemben a korabeli közgazdászok elvetik azt a tételt, mely szerint azonos igazgatási eljárást kell alkalmazni, mind a köz, mind pedig a magánszervezetek létrehozása során. A kormányzati funkciók megvalósításakor a piaci verseny hiánya az emberek szabad választását korlátozza. Ez a helyzet radikálisan különböző döntési lehetőségeket igényel. A közigazgatás célja nem a nagyobb hatékonyság, vagy az üzleti módszerek alkalmazása a közszervezetek működése során. Az értékek komplex mintája alapján összetettebb szervezeti rendszerekre van szükség a demokratikus társadalmi rendszerekben. Ez a megoldás túllép a hagyományos, egyszerűsített megoldásokon és összhangban van a különböző közösségek eltérő szükségleteivel, a változó preferenciákkal, a különböző választási lehetőségeken belül.

Ostrom meggyőződése, hogy az igazgatási hatékonyságról értelmetlen beszélni, ha nem vesszük figyelembe a közösségek kontextusának sokszínűségét, a közszolgáltatások ügyfeleit, akiknek lehetőséget kell adni értékeik és preferenciáik kifejezésére. Ezek a lehetőségek csak akkor állnak fenn, ha eltávolodunk az idejétmúlt kritériumoktól. A szervezetek hierarchikus formája nem jelenti többé az ideáltípust. Az a feltételezés, hogy a nagy szervezetek széles hatáskörrel felsőbbrendűek a kisebb egységekkel szemben melyek csak korlátozott szereppel és kisebb ügyfélkörrel bírnak, többé már nem fenntartható.

Ostrom tagadta azt a tételt is, hogy az állam szuverenitását egy pontban kell koncentrálni, támadva ezzel Hobbes gondolatait az abszolút uralkodóról. E mellett vitatta Woodrow Wilson nézetét is, hogy az amerikai kormányzás nem lehet szétforgácsolt, annak egy centruma van a Kongresszus. Wilson azon megállapítása, hogy a csak egy ideális formája van az állami szervezeteknek azt eredményezte Ostrom felfogásában, hogy Wilson közigazgatással kapcsolatos teóriáját¹² „ellenforradalmi doktrínának”¹³ titulálta.

Ostrom vitatja Wilsonnak az amerikai közigazgatás demokratizálódásában játszott meghatározó szerepét. Munkájában külön kiemeli, hogy Wilson felfogása alapvetően elmentés az amerikai demokrácia alapértékeivel, melyeket az alapító atyák megfogalmaztak az alkotmányban. Ostrom szerint az alkotmányozók a föderalizmus etikai jellegére is hangsúlyt helyeztek, mivel mélyen hittek abban, hogy az egyének szabadsága a hatalom megosztásától függ, attól, hogy a számtalan kis helyi kormány a különböző közösségeket eltérő módon fog szolgálni. Az önkormányzás elválaszthatatlan belső értéke adja bármely demokratikus adminisztráció alapját. A két modell által képviselt értékek Ostrom számára kibékíthetetlen ellentétben vannak egymással. Hobbes, Weber, Wilson monocentrikus teóriája nem szolgálhat a demokratikus értékek keretként, ahogy azt az alapítók megálmodták.

Az emberek szükségletei a demokratikus társadalomban számos, jellegében és hatáskörében eltérő szervezeti formákkal elégíthetők ki, melyek szükségszerűen konkurál-

¹² Valójában Wilson nem volt ennyire kategorikus. Akkor, amikor az amerikai közigazgatás jövőképét felvázolta világosan látta, hogy a minta csak Európából származhat. De azon nyomban hozzátette: „Ha mi alkalmaznánk azt (mármint az európai bürokratikus modellt) amerikaivá kell tennünk [...] gondolkodásában, elveiben, céljaiban [...] az alkotmányunkból kell kiindulnunk, a bürokratikus lázat a vénákból ki kell préselni; tiszta amerikai levegőt kell belélegezni...” W. WILSON: *The Study of Administration Political Science Quarterly*, 1941. reprint, 485. p., 504. p.

¹³ V. OSTROM hiv. mű 133. p.

nak, illetőleg kiegészítik egymást. Felhagyás a policentrikus kormányzással¹⁴ a feltételezett ideális monocentrikus forma javára nem lehet a jövő útja. Azok, akik kritika nélkül feltételezték a szervezet egyetlen lehetséges formájának kizárólagosságát, nélkülöztek a racionalitást. A sokszínűség, a heterogenitás nem a kormányzás patológiája, ellenkezőleg, az egészséges és működőképes demokratikus igazgatási rendszerek alapvető követelménye.

Ezzel szemben a túlméretezett bürokráciák negatívumai nyilvánvalóak: bonyolult eljárások, a működőképes méret hiánya, csökkenő teljesítmény, kockázatkerülés, az alkalmazkodási képesség hiánya, a célok eltérése, gyakori tévedés.

Ostrom számára az ideális helyzet: nagy és kis szervezetek egymás mellettsége, mindegyik azt a leghatékonyabb funkciót gyakorolva, ami összhangban van illetékességgel. A hatáskörök potenciális konfliktusai és a földrajzi határok merev korlátai¹⁵ feloldhatók ésszerű szervezetközi technikákkal, megosztott hatáskörök alkalmazásával, szerződéses megállapodásokkal.

Ostrom hozzájárulása jelentős az „új közigazgatás” elméleti megalapozásához. A sokszínű, differenciált kormányzás morális alapjait fekteti le, amely a különböző közösségek és ügyfelek eltérő preferenciáit és szükségleteit differenciált módon szolgálja. Elmélete éles ellentétben van azokkal a kommentárokkal, melyek a föderalizmus lényegét elsősorban az eljárásokban és technikákban látták, s a filozófiai alapokkal nem foglalkoztak. Az „új közigazgatás” elkötelezett a decentralizáció mellett, Ostrom könyve etikai megerősítést ad a folyamatnak. Policentrizmus és humanizmus – Ostrom szerint – elválaszthatatlanok.

4. Talán a legszélesebb körben elterjedt tévedés az állami ügyekkel kapcsolatban az, amikor a résztvevők az államigazgatást hivatali hatalomként definiálják, nem pedig a közcélok megvalósítása eszközeként – írta James D. Thompson *Szervezetek működésben* című munkájában 1967-ben.

Az „új közigazgatás” képviselői világosan látták, hogy a 20. század elején az amerikai közigazgatásban a szervezetek száma és jelentősége látványosan növekedni fog. Ahogy Frederickson is fogalmazott: „életünk masszív emberi-technikai gépezetekkel van körülvéve, a szervezetekkel.”¹⁶ Az igazi kérdés az, hogy hogyan állíthatók ezek a gépezetek a szolgálatunkba, hogyan járulhatnak hozzá a szervezetek a közösségi célok megvalósításához.

Mindenekelőtt szükséges annak felismerése, hogy a szervezetek funkcióinak a meghatározása értékválasztások¹⁷ során történik. A közigazgatás hagyományos értékei jól

¹⁴ A policentrikus kormányzás normatív tartalma több kritériumon nyugszik. Egyfelől lehetővé teszi a gazdasági hatékonyság követelményének érvényesítését piaci formák alkalmazása révén, másfelől kifejezésre jut a közérdek differenciáltsága, a helyi önrendelkezés érvényesülése mellett. A kormányzás különböző típusú egységei nagyobb beleszólási lehetőséget teremtenek a polgárok számára a szolgáltatások típusa és költsége terén.

¹⁵ A kormányzati struktúrák legalább olyan összetettek, mint azok a társadalmi és gazdasági rendszerek, melyeket irányítani próbál. Mivel a biológiai-fizikai határok ritkán vannak összhangban a közigazgatási határokkal, ezért meg kell adni a lehetőséget a közigazgatási határokon túlmutató szervezetek létrehozására.

¹⁶ H. G. FREDERICKSON: *New Public Administration*, University of Alabama, Alabama Press, 1980. 112. p.

¹⁷ ROBERT H. SIMMONS and EUGENE P. DVORIN (1977): *Public Administration Values, Policy, and Change*. Alfred Publishing Co., Inc, 213–257. pp.

szolgálták a kor szükségleteit. A hatékonyság értéke – azaz, a lehető legnagyobb eredmény produkálása a lehető legkisebb erőforrások felhasználásával – mindig is része lesz a közszervezetekkel kapcsolatos döntéseknek. Ugyanígy, a gazdaságosság követelménye – a lehető legkevesebb erőforrás felhasználása egy meghatározott cél megvalósításához – továbbra is érvényes. A racionális és hatékony közösségi döntések fontossága és jelentősége sem vitatható.

Ha bővítjük azt a normatív kontextust melyben a közszervezetek működnek a fentieket a következőkkel kell kiegészíteni: érvényesíteni kell a választott képviselők felelősségét a közpolitikai döntésekért. Biztosítani kell a bíróságok alkotmányos kötelezettségét a jogszabályok értelmezése során, valamint a közpolitikai döntésekben az érdekelt társadalmi csoportok legitim beleszólását. Alapkövetelmény az állampolgári jogok és az állampolgári méltóság tiszteletben tartása, továbbá egy olyan gazdasági, társadalmi rendszer működtetése mely teljes foglalkoztatást biztosít tisztességes bérek mellett, támogatja a lakhatással, fogyasztással, oktatással, egészségüggyel, kultúrával stb. kapcsolatos igények kielégítését, s elkötelezett az általános jólét és prosperitás mellett.

A hatékonyság érdekében a közszervezeteknek a jövőben nagyobb felelősségvállalást kell mutatniuk. Ennek feltétele a változásokhoz való alkalmazkodás. A gazdasági, társadalmi, politikai változások üteme növekedni fog, elkerülhetetlenné téve a szervezetek alkalmazkodását. Mindez fokozott kihívást jelent a szervezetek vezetői számára, illetőleg a szervezetek növekedéséhez vagy ellenkező esetben átalakulásához, megszűnéséhez vezet. A szervezeti változás a jövőben nagy valószínűséggel inkább nehéz politikai, gazdasági, társadalmi döntések eredményeként áll elő, mintsem új technológiai megoldások következményeként.

5. Az amerikai közigazgatás-tudomány fejlődése során – jelentős fáziskéséssel és eltérő sajátosságokat mutatva – másfajta utat járt be, mint a hagyományos jogi-normatív szemlélettel bíró kontinentális közigazgatás-tudomány. Kezdetben, mint a politikatudomány része¹⁸, majd attól fokozatosan önállósodva találta meg helyét és szerepét a tudományok rendszerében, s töltött be egyre jelentősebb és meghatározó szerepet a társadalom irányításában.

A kiindulópont – a hatalmi ágak megosztása, a fékek és ellensúlyok szerepének érvényesülése, a bírói hatalom és jogértelmezés dominanciája – lényegében nem sokat változott. A közigazgatás jogi-normatív karaktere sohasem vált meghatározóvá, kizárólagossá, még a bürokratikus szervezetek látványos növekedése és egyre szélesebb körben történő alkalmazása ellenére sem. Az már csak tudománytörténeti sajátosság hogy a széles értelemben vett közigazgatás-tudományi gondolkodásra jelentős hatással voltak más tudományágak (szociológia, politológia, pszichológia, igazgatástudomány stb.) tanai és képviselői, s ily módon nemcsak az egyoldalúság és leegyszerűsítés, de a valós társadalmi viszonyoktól való elszakadás, eltávolodás vádját is sikerült elkerülni. Többek között ezzel is magyarázható, hogy kérdései, problémafelvetései – adott esetben időhátároktól függetlenül – ma is aktualitással bírnak.

¹⁸ DWIGHT WALDO (1971): *Public Administration in a Time of Turbulence*. Chandler Publishing Company, London, Toronto. 22–47. pp.

JUHÁSZ ANTAL

Két szegedi honorácior vagyonleltára 1824-ből, illetve 1848-ból

A 18-19. századi hagyatéki és vagyonleltárakat régóta fontos forrásként tartja számon a történettudomány és a történeti nézőpontú néprajzi kutatás. A népesség mindennapi életéről, életmódjának sok jellegzetességéről nyújtanak más forrásokból nem elérhető ismereteket az egykorú inventáriumok és vagyonbecsük.

A Szeged története monográfiához a levéltár 1780 és 1848 közötti tanácsi iratanyagából az 1980-as évek elején több mint száz hagyatéki leltárat tártam föl. A leltárak felölelték a helyi társadalom szinte valamennyi rétegét: a megjelölt foglalkozású hagyatéktulajdonosok közül 34 önálló iparúzó mesterember illetőleg kézműveslegény és specialista, 14 földművelő paraszt, 8 kereskedő, 4 nemesi kiváltságú hivatalviselő, 3 civis birtokos és 4 honorácior volt. A monográfia 2. kötetében elemeztem a hagyatéki összeírások tanulságait, de forrásközlésre csak egy izben nyílt lehetőség¹.

A két jogi végzettségű honorácior, akiknek hagyatékát közlöm, Tary Ferenc tiszti alügyész és Veszelinovics Bazil, a város volt főjegyzője. Tary Ferenc a szegedi piarista gimnáziumban tanult, a pesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait és az abszolutorium után ügyvédi vizsgát tett. 1805-ben a Felsővárosi Polgári Lovasszáhad kapitánya volt. Nemesi származású².

A súlyos beteg Tary Ferenc 1824. február 18-án testamentumot tett, melyben két nevetlen gyermeke gondviselőjének testvérét, Tary Andrást rendelte. Végrendelkezett arról, hogy házánál lévő javai az összeírás után „eladattassanak”, a pénzből szolgálójának 95 forint bérét, „patikai és egyéb tartozásait” fizessék ki, a maradék az árvák tárába kerüljön. Úgy hagyatkozott, hogy házát adják árendába, ám szolgálójának, míg férjhez nem megy, biztosítsanak egy szobát lakásul.

¹ *Az életmód és tárgyi ellátottság.* In: Szeged története.; 1686–1849. Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 439–483. pp., forrásközlésem: *Szegedi parasztok hagyatéki leltárjai 1784–1824.* In: Documentatio Ethnographica 13. Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Szerk. Égető Melinda-Filep Antal. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1989. 139–174. pp.

² HÁBERMANN GUSZTÁV 1992, 274. pp.

Testamentumában meghagyta: ha fiai meghalnának, „minden javaim háramollyanak vissza még életben lévő édes atyámra, mint olyan gyökérre á honnan sarjadzottak minden-nemű javaim...” Végül „az iskolában sínlődő szegények számára” holta után 10 forintot szánt³.

Inventáriuma és

öszve írása Istenben boldogult Tary Ferencz Fiscalis Úr ingó és ingatlan javainak 21-dik februarii 1824.

1. Rózsa József Kapitány Úr szomszédságába a Serháznak által-ellenében egy Residentionális Ház, melly egy meglehetősen tágas udvarbúl, hat szobábúl, két konyhabúl és egy fa kamrábúl áll
 2. A Kálvárián túl Makra István és Király István szomszédságába, mint egy 25 útnyi szöllő
 3. A Gyevi út mentibe a középső Palásztában, Gábré József és Tari András szomszédságába 60 útbúl álló szöllő
 4. Az Első Szobába a tizzaszél felől való részen van két fenyőfa nyoszola, mellyek a Gyermekek részére meg tartatnak – ezekbe van
 5. 1 madrácz a gyermekek részére meg tartandó
 6. 2 dunna, nyolcz párna és 4 lepedő
 7. Egy aviltas evő asztal
 8. Egy kisebb lagírozott asztal
 9. Öt szalma szék, mellyek közül egyik törött
 10. 5 gypsus képek, 2 rámás és egy egész üveg kép
 11. 2 sárga réz gyertyatartó
 12. Két eczetes palatcz és két eczetes korsó
- A Konyhába
12. Egy réz üst és egy réz kasztrol
 13. Egy vass bogrács
 14. Egy réz tepszi és 1 vas tepszi
 15. Egy három lábú vass serpenyő
 16. Egy vass fedő
 17. Öt kisebb s nagyobb vass serpenyők
 18. Két bátog töltés és egy vas rostély
 19. Két vass kalány
 20. Egy bátog fertályos és 1 fél fertályos
 21. Két lud lelke és 1 vass villa

³ CSMÖL, Szeged város tan.ir. számozott ir. 264.doboz 3285/1848

22. Egy nyeletlen vass bárd
23. Egy mozsár törő és 1 nyárs
24. Két bádog meszles és 1 bádog reszelő
25. Két drót rostély
26. Egy nyújtófa
27. Egy tsikmák szűrő
28. Három czin csésze
29. Egy pár vass macska
30. Egy tűz fogó
31. Egy vass láb
32. Egy süteményes bádog pléh
33. Egy hosszú élés láda
34. Egy húsvágó deszka
35. Húsvágó tőke
36. Egy paraszt nyújtó vas és 1 nyújtó deszka
37. Három dézsa, 2 vödör
38. Egy trancsér tányér
39. Egy konyha almárium
40. 6 cserép tál és 1 vajdlink
41. Egy káposztás hordó káposztával
42. Egy laibstúl
43. 3 kuglófsütő, 2 nagy lábos
44. 2 rátottás lábos és 2 kis lábos
45. 3 fedő, eltörtek
46. Öt nagyobb és 5 kisebb fazekak
47. 16 bögre
48. Egy nagyobb és 2 kisebb lábos
49. Egy bádog kanáltarto, abba 6 főző és 1 csokoládés kanalak
50. Egy kiss fa fogas a tűzhely felett
51. Két kiss szűrő szita

A 2-ik szobába

52. két lagírozott jó sublat
53. Egy avilt fenyőfa asztal
54. Két fenyőfa jó nyoszola, azokban
55. Két párna és 2 kisgyermek párna
56. Két kispárna és 3 ág takaró
57. Két Dunna és 1 Paplan
58. Két búr szék
59. 11 páros és 3 páratlan findsa
60. 4 Portzellán pohár

61. 2 kávék kandli és 1 tzúkor piksis
62. 2 kis Portzellán Korsó
63. 2 Gyipsz madár és 2 gyipsz álló kép
64. Egy kiss üvegbe Sz.János
65. két pálinkás pohár
66. Egy tükör és 1 tátza
67. Egy gyipsz oroszlány
68. Egy portzellán sótartó
69. két metzet butellia
70. 7 üveg pohár
71. Egy másik keményfa asztal
72. Két láda, melynek egyikébe könyvek és papirosok vannak
73. Három zöld üveg
74. 2 ittész nagy Butellia
75. 1 kanapé és 1 bőr láda
76. 1 pintzetok, hat palatzkal
77. 1 kis fogas
78. 1 nádpáltza és 1 csákány
79. 3 lepedő
80. Két quodlibet kép
81. Két üveges és 1 egész üveg kép
82. Két aranyos üveg kép
83. Húsz Czin tányár és 3 leveses Czin tál
84. Húsz Czin kanál és 10 pár asztalkés
85. Egy leveses kanál és 1 kis kosár
86. Az egyik sublatba: 7 szalveta
87. Egy papiros Kuti
88. Az 2-ik fiókba: 9 Törüköző kendő
89. 2 kisgyermek párnacziha
90. Egy új lepedő és 1 kávé abrosz
91. Egy ...gyertyszínű Tafoza Überrok
92. Egy vaper vigano
93. Egy Till stikkelt vigáno
94. Egy Drap színű atlatz ruha
95. Egy stikkelt kendő
96. Egy fakuti, aban diribdarab selymek
97. számadó kő tábla

A másik sublatba az utza felé

98. Egy kis sárga rezes kard
99. Egy nyél nélkül való réz fokos

100. Egy papiros scatula, melyben holmi apróság selyem darabok vannak
101. 4 pipaszár sütő vass
102. 2 kostök és 1 zöld selyem zatskó
103. 2 darab tsipkés czafrang
104. 1 fekete selyem mentekötő
105. 1 réztsat és 2 savanyú fa vízipuska
106. 2 atzél és 1 Bugyellaris
107. 1 gyermekágyfekvő asszony főkötő
108. 3 szalvéta és 3 fásli
109. 1 csomó gyertyabélforma sodrott pamut
110. 2 ing gallér és 1 fehér rékli
111. 1 fej ruha és 5 kisgyermek készruha
112. 1 zöld selem parazol
113. 1 ellrontott magyar főkötő csipkéivel együtt
114. 1 bársony asszony kalap
115. 1 fülbevaló tartó scatula, melyben egy arany gyűrű vagyon
116. Egy pár csizmának kiszabott kordovány, hozzávaló jó talpal együtt és 1 törököző kendő
117. Egy ezüst zsinóros kék uniformis dolmány 15 ezüst gombbal és 60 pikkellel
118. Egy hasonló uniformis fekete bárány prémes mente 16 ezüst gombbal és 72 pikkellel
119. Egy sötét olajszín hosszas mente nyest prémmel selyem munkára
120. Egy sávós abrosz
121. 2 csizmára való ezüst rojt
122. 1 páltzára való fekete selyem
123. 1 borotválkozó bartviss
124. 1 sárgaréz petsét nyomó
125. 4 pár bőr kesztyű
126. 1 hosszú papiros scatula
127. 1 fenyőfa avilt fótos asztal

Könyvek találtattak

128. Corpus Iuris 2 tomusba, mely az boldogultnak András testvérbátyja fiánál vagyon
129. 1 Írott jegyzetekkel
130. 1 memory ... hung. ...
131. 1 normális oskola számvető könyv
132. 1 Sz. írásbéli historia
133. 1 német komédiás könyv
131. 1 magyar Cziczero
132. Praedicatio a magyar felkelő sereghez
133. Bonaparte kiss könyv
134. Articuli diabales d anno 802
135. Paris Pápai Dictionn.

136. 3 üres iratlan lajstrom
137. Codex Iuris Tavernicalis
138. Notitia ... oOratoria
139. Deák Scala
140. Magyar Szekretar.
141. Institut. In Arte Diplom.
142. Institut Mathematicae
143. Egy törvényes írott könyv
144. Egy németh imádságos könyv
145. Epistola... Hung.
146. Cornelius Nepos
147. Egy Gramatica Germanica
148. Ritus Romanorum
149. Epist. Cicero famil.
150. Egy sinonima és 1
151. Egy Logica és Compend...
152. Egy imádságos dalmata könyv
153. Egy régi rethorica és 1 sintagm.
154. Elementa architec.
155. Decisiones Curiales
156. Mythologia és 1 régi Principia
157. Prolegomena Phylophos.
158. Physica

Ezekén kívül zálogban lévő Jóság találatott 10 ftkba

159. Egy kék kötő
160. Egy vörösses tarka uberrok
161. Egy fehér hosszú ruha
162. Egy fehér Rékli
- A fa kamrában
163. két egy-egy akkós hordó
164. Egy négy akkós hordó
165. Három uborkás hordó
166. Egy nagy bor-tótsér
167. Egy mosó, és egy sütő teknyő
168. Egy német székláb
169. Egy véka fa abrónsal
170. Egy nagy avilt élésláda fedél nélkül
171. Egy komlószáritó, 1 fejsze, 1 fűrű
172. három garaboly, 2 ros szta

173. 1 rosztásó, 1 rosztás kapa és 1 tsumiszló fa
174. 1 két akós káposztás hordó
175. 1 kiss hordó, 1 povályos végtére hozzá függesztőnek találtatott
176. a Testamentom 5-ik czikelében az Árvák Táhrában specificatio szerint letéve tartott asszonyi és egyéb ékességek és hagyományos pénzek iránt való emlékezett

Szegeden 8-a Márt 824

Steits János Tanátsbéli

*

Veszelinovics Bazil (1808-1888) Szegeden született, szintén a piarista gimnáziumban végzett, majd a pesti egyetemen jogot hallgatott és 1833-ban Pesten tett ügyvédi vizsgát. Szeged város tb. aljegyzője 1834-től a Belvárosi Kaszinó tagja. 1850-ben járásbíró, 1866 júliusában Szeged főbírája. 1867–1883 között városi tanácsnok, részt vett a város árvíz utáni rekonstrukciójában.

1848 júliusában elmenekült Szegedről. A városi tanács emiatt bízta meg Lengyel Pál tanácsnokot és Kolb Antal aljegyzőt a gazdátlanul hagyott házban lévő javainak összeírásával. 1849 után tért vissza szülővárosába⁴.

Veszelinovics Bazil volt városi főjegyző házában talált holmik és bútorok feljegyzése⁵

Az első szobába

1. Egy díófa nyoszolya, melybe van
2. egy szalmazsák
3. egy madracz
4. egy derekally
5. egy másik szalmazsák
6. egy szunyog háló
7. három párna, cziha nélkül
8. egy veres paplany lepedővel
9. egy roszt kitli
10. egy ágyterítő
11. öt fonyott szalmaszék
12. két firhang
13. egy diván

⁴ HÁBERMANN GUSZTÁV 1992, 301. p.

⁵ CsMÖL, Szeged város tan.ir. számozott i. 264 doboz, 3285/1848.

14. egy aranyozott rámás rácz kép
15. egy Gilán
16. egy kis tükör
17. egy olló
18. egy 3 fiókos kis almárjom
19. egy dohány cserép edény
20. egy kék abrosz
21. egy fehér abrosz
22. két szalvéta
23. egy törülköző
24. egy fenyő asztal zöld posztóval
25. török pipa
26. egy pár papucs

A konyha melletti szobába.

27. Egy diófa ág, melybe van:
28. egy paplany
29. 2 párna, czihával
30. egy madracz
31. egy szalma szék
32. másik diófa ág, melybe van:
33. két lepedő
34. egy paplany
35. két párna czihával
36. egy alsó dunnya
37. egy madracz
38. egy szalma zsák
39. 6 veres kelmével béborított diófa szék
40. egy szalma szék
41. két kerek diófa asztal
42. két fehér ágyterítő
43. két ágy spannen
44. egy tualett kis asztal fenyőfából és terítő pargállal
45. egy kis tualett tükör
46. egy nagyobb tükör
47. egy diófa kredencz almárjom
48. egy másik diófa almárjom
49. két ing, egy gaty, egy pár fuszekli, egy fáschli és
50. egy fehér pamut kendő
51. két törökös dohány zacskó
52. egy veres kelmével behúzott divány

53. egy tubák pixis
54. egy skatulya
55. otkolon üveg
56. egy kis kosár
57. 3 üres ezüst tartó
58. egy cukor pixis
59. két nagy virág pohár
60. egy tualett
61. egy kis mária kép
62. egy veres vánkös
63. egy ruha aggasztó fogas diófábul
64. egy köpökláda
65. 6 darab rongyok
66. egy fekete rámás kép
67. egy arany rámás kép
68. egy olaj festékű kis kép
69. egy kard kötövel
70. 3 tekercs viasz gyertya
71. 15 findzsa felseje
72. 15 findzsa alja
73. 5 metszett pohár
74. 8 kis Szilvóriumos pohár
75. egy kis tálcza
76. egy kis porcellán tejes dézsa
77. egy salátás csont kalán
78. egy játék domino
79. 12 chinai porcellán tányérok
80. 5 üveg tálak
81. két üveg sőtartó
82. egy ezüstnek való tok, üres
83. 4 képek és 2 nagyobb palaczk
84. 2 szalvéta
85. egy
86. egy hajkefe
87. egy haj füsü
88. egy skatulya viselt kesztyűkkel
89. egy slafrok
90. egy asszonyi köpönyeg
91. egy férfi selyem kalap
92. egy zöld selyem firhang

93. egy rongyos selyem parapli
 94. egy csizma kefe
 95. egy éjjeli edény
 96. egy virág a tükör felett
 97. egy kis arany rámás kép
 98. egy veres sipka
 99. egy dívánra való párna
 100. két firhang az utcai ablakokon
 101. egy ablakpárna és egy stikkelt párna dívánra
- A középső szobába.

102. Két kemény diófa nyoszolya
103. egy lószőr madracz
104. egy derekaly
105. két szalmazsák
106. két párna
107. két lepedő
108. selyempaplany lepedőkkel
109. két ágyra való selyem takaró
110. egy nagy diófa quadropp
111. két szőrpárna az ablakokra
112. két rosz nadrág
113. egy asszony rékli
114. két fiók, tele dirib darab rongyokkal, asszonyi neműekkel
115. két fekete nadrág
116. egy kendődarab
117. két ruha kosár
118. egy kék virágos díván
119. két tábori szék
120. egy kis asztal
121. két üveg csemege tál
122. két kis kép az ágy fölött

A 3-ik szobába

123. Két diófa sifinyér, üres
124. 6 behúzott szék diófából
125. két, négy-négy fiókú diófa halmárjom
126. egy behúzott díván
127. egy díván párna
128. egy nagy aranyos tükör
129. 2 smirli
130. egy rosz duallett

131. egy stikkelt csengetye húzó
132. négy aranyozott firhang tartó
133. két firhang rúd
134. egy stikkelt sámlí
135. egy szőnyeg
- A konyhába.
136. Egy rézüst
137. 3 vas tepszi
138. egy tészta gyuró bátogbul
139. két tésztának való bátog edény
140. két rostély
141. egy vasvilla
142. két leveses szűrő kalán
143. egy mérő kalán rézből
144. két nyárs
145. egy kalácsütő
146. két fánk szaggató
147. egy spricz krofli sütő
148. egy czintál
149. egy reszelő
150. egy ludlelke
151. egy kis töcsér
152. egy bádóg földő
153. egy bátog lámpás
154. egy bátog fertályos
155. egy malacz forgató maschina
156. 32 nagyobb-kisebb cserép edény
157. egy mosdotál steingut
158. egy vágó tőke és fa kalapács
159. egy tűzfogo, egy tűzhuzo és egy vaslapát
160. egy vas láb és egy vaskutya
161. egy rosz kalanas bátogbul melybe 2 pléh kanál és
162. 5 fa kanál van

Cseléd szobába

163. Egy nyoszolya puha fa
164. egy szalma szék
165. egy asztal
166. egy kávé daráló
167. két kávé kanna
168. egy almárjom

- 169. négy réz gyertya tarto
- 170. egy réz mozsár ütőstől
- 171. 12 tányér
- 172. 3 pecsenyés tál
- 173. 2 szósz csésze
- 174. 2 leveses tál földéllel
- 175. 4 csuszpájsznak való tál
- 176. egy tácza

A spejzba

- 177. Egy palaczk eczet
- 178. 73 darab különbféle könyvek
- 179. 8 darab konyha ruhák
- 180. egy uj vég zsáknak valo szövet
- 181. egy fél láda gyertya
- 182. egy nagy fazék zsír
- 183. fél nagy fazék zsír
- 184. 7 kis öres ferschlog
- 185. egy zacskó tarhonya
- 186. 15 darab szappany
- 187. egy bátog üveges gyertya tarto
- 188. 70db kisebb-nagyobb palaczkok
- 189. 4 palaczk befőzött
- 190. egy nagy virág tarto, üveg
- 191. egy rosz tükör
- 192. egy hamvévő
- 193. egy ládába minden apro-csöprő régi könyvek
- 194. egy batyuba rongyok
- 195. egy fehér kalap
- 196. egy stelázzsin 40 darab mindenféle könyvek
- 197. egy fél palaczk megy pálinka
- 198. 23 tányér
- 199. egy kis garaboly
- 200. egy pecsenyés tál
- 201. egy főzeléknek való tál
- 202. 3 tányér
- 203. egy Corpus juris

A padláson

- 204. Egy csiga huzo kötél
- 205. 2 rosz lószerszám dirib-darab
- 206. egy vas kájha

- 207. egy sütő teknyő
- 208. 3 nagy cserép serbli
- 209. egy vasas véka
- 210. egy len törő

A pinczébe

- 211. Egy rossz mángollo
- 212. egy korso és egy nagy kancso
- 213. egy vas abroncsu veder
- 214. egy szövött gyékény
- 215. egy vizes kád
- 216. egy uj paraszt kocsi
- 217. egy üres zsíros köcsög
- 218. egy vizes vödör
- 219. egy vas abroncsu kád
- 220. egy vizes stander
- 221. egy kisebb stander
- 222. egy vágo töke
- 223. egy két akos hordo
- 224. egy akos hordo
- 225. egy uborkás hordo
- 226. egy meszes dézsa

Az udvaron

- 227. Egy székláb
- 228. egy portfish

A gangon

- 229. Egy hosszú asztal
- 230. egy kisebb asztal
- 231. egy stander
- 232. egy pad

Tary Ferenc ingóságait dobszóval kihidetett *kótyavetyén* értékesítették, amiről Steits János tanácsai kiküldött készített jegyzéket. Jelentése a holmik neve mellett föltünteti a vevők nevét és a vételárat. Az ingóságokból 614 forint 58 krajcár folyt be.

Tanulságos, hogy az árverés legértékesebb tárgye gyűtése az a 31 darab, „pikkelekkel” díszített ezüstgomb, mely 43 $\frac{3}{4}$ latot nyomott. Egy lat ezüstöt 2 forint 15 krajcárba becsülték, s 2 forint 18 krajcárjával Mészáros Ferenc szegedi polgár 100 forint 37 krajcárt adott érte. A presztizst kifejező mente – és dolmánydíszek értékének negyedéért vettek meg egy-egy subplotot (fiókos almáriumot), a kék posztóból varrott unifurmis mente és dolmány pedig mindössze 10-10 forintért került a díszes ezüstgombokat megvásárló helybéli polgár tulajdonába. Az unifurmis dolmány, nadrág és mente viselete bizonyosan összefügg Tary Fe-

rencnek a szegedi polgárőrségben betöltött tisztségével. A város szabályozta a napóleoni háborúk idején megszervezett polgárőrség egyenruháját és meghatározta a polgárjogot nyert lakosok egyenruhaszerű öltözetét is. Az 1805-ben nyomtatásban megjelent rendszabályokat Bálint Sándor közölte⁶.

Az elhunyt könyvei közül a Corpus iuris két kötetét testvére 20 forintért vette meg, ára csaknem elérte a többi elárverezett 31 kötet vételárát.

Tary Ferencnek Palánkban, a Tisza közelében volt 6 szoba és 2 konyha beosztású lakóháza, Veszelinovics Bazil pedig 5 szoba, konyha, kamra-tagolású alápincézett házban lakott. Mindkét polgárházban külön cselédszoba volt. Tary két testben 85 út, vagyis kb 350 négyzetöglől szőlőt birtokolt város közeli feketeföldön. Veszelinovics ingatlan vagyonáról (a lakóházon kívül) nincs tudomásunk, mert csupán házbeli javairól készült leltár. Egyébként módos kereskedők, iparosok, hivatalnokok gyakran szereztek illetve örököltek földet a város körüli feketeföldi vagy a homoki szőlőhegyekben.

Az inventáriumok a két honorácior és családja szobaberendezéséről, a konyha, a tárolás, az evés-ivás tárgyairól, részben az öltözetéről, a személyes holmairól és a könyvekről nyújtanak ismereteket.

A Veszelinovics-család bútorzata volt rangosabb. Három szobában 5 diófa nyoszolyát, 4 diófa almáriumot, 2 diófa „sifinyért” (szekrényt), 2 diófa asztalt, 6 „veres kelmével behúzott” diófa széket vettek leltárba. A diófából, általában a keményfából készült bútorok tehető cívisek, kereskedők lakásberendezésének jellemző tartozékai. Ezeken kívül a szobákban volt 4 díván, 1 toalett asztal és tükör, 1 zöld posztóval bevont fenyőfa asztal, 6 szalmával befönt üljő szék, 1 fogas, a falakon 1 aranyozott rámás „rác kép” és 3 rámás kép. Az ágyakban szalmazsákot, matracot, derékaljat, lepedőt, dunnát vagy paplant, 2-4 párnát és ágyterítőt találtak. A cselédszobában viszont puhafa (fenyőfa), nyoszolya, asztal, almárium és szalmazsék állott.

Tary Ferencék szobáiban fenyőfa bútorok voltak: két szobában 2-2 nyoszolya, 2 asztal, 2 subplot, 1 kanapé (karospad), 5 szalmával befönt ülkéjű szék, 1 ”evő asztal” és emellett 1 keményfa asztal és 2 bőrrel bevont szék. Szobáikban viszont több rámás és üveges képet (10 darabot) és gipszből formált szobadíszeket is jegyzékbe vettek.

A konyhafőlszerelések anyaga, jellege

	cserép	vas	bádóg	réz	cín	fa	összesen
Tary Ferenc	26	23	6	3	3	16	71
Veszolovics Bazil	32	15	13	2	1	7	70

⁶ Közli BÁLINT SÁNDOR 1977, 254–255. pp. „Nemes szabad királyi Szeged várossánál a polgárságban ezután béveendőknek egyforma Ruházatról való Rendszabások, melyek a nemes tanács által 1805-ik Esztendőben Sz.György Havának 27-ik napján helyben hagyattak. Szegeden. Nyomtatott Grün Orbán betűivel.

Veszelinovicsék háztartásában konyhafelszereléshez tartozó tárgyakat, például tálakat, tányérokat, kávés kannát, a cselédszobában és az éléskamrában is tartottak, ami mutatja, hogy övéké volt az ellátottabb háztartás. A konyhabeli tárgyak anyagának összehasonlítása arról bizonykodik, hogy az egykorú szegedi családok több cserépedényt (fazekat, lábast, tálalt) használtak, mint öntöttvas, bádoggal vagy rézedényt és eszközt.

A cintányérok, tálak, porcelán tányérok, findzsák, üveg poharak, butéliák a szobákban voltak, az almáriumok illetőleg subplotok tetején. Veszelinovics Bazil egyik szobájában 12 kínai porcelán tányért vettek jegyzékbe.

A három-öt szobás városi polgárházakban is nyitott kéményű konyha volt, ahol vas háromlábúra tett cserépfazékban főzték az ételt, ún. *vasmacskára*, *vaskutyára* helyezett nyársra szúrva, nyílt lángon sütötték a húsokat. Használtak öntöttvas serpenyőt és bográcsot, rézedényt is, de a főző, sütő eszközök nagyrésze cseréptárgy volt. Különleges konyhaeszköz a „malacforgató masina”, amely a föltárt hagyatéki leltárak közül egyedül a városi főjegyző szentáriumában szerepel.

Mindkét háztartásban leltárba került több boroshordó, uborkáshordó, Tary Ferenc házában 2 akós káposztás hordó (savanyított káposztának) és 1 *élésláda*, amiben a gabonát tartották. A Veszelinovics-ház kamrájában figyelmet kelt 4 palack „befőzött”, ami télire eltett gyümölcs befőzésére utal.

Öltözetekben gazdagabb Tary Ferenc hagyatéka a Veszelinovics-család leltáránál. Ennek a magyarázata az lehet, hogy utóbbiak 1848 nyarán elmenekültek és az öltözetek nagyrészt magukkal vihették. Mindössze 15 ruhadarab került leltárukba.

Tary Ferenc hagyatékából 8 férfi és 17 női viseleti tárgyat jegyeztek föl. A kékszínű, zsinóros, ezüstgombos mente és dolmány egyenruha szerepéről szóltam. Ezenkívül az alügyésznek volt nyest prémes hosszú mentéje, selyem mentekötője és egy pár csizmának való kikészített kordován bőre. Szembetűnő, hogy hétköznapi férfi viseleti darabokat: inget, gatyát, nadrágot, lábbelit nem leltároztak.

A 19. század elején polgárosuló városi asszonyok körében tűnt föl a magas derekú egybeszabott ruha divatja. Ilyen jellegű Tary Ferenc feleségének két viganója. Német és szerb származású polgárasszonyok hagyatékában bukkan elő az *überroknak* nevezett felső kabátka⁷, amiből az alügyész felesége kettőt is varratott. Az atlasz anyagból készült ruha, a hímzett kendők, a csipkés főkötő, bársony kalap, selyem napernyő igényes ízlésű polgárosult asszonyról tanúskodnak. Alkalmi jellegű viseletdarabja volt a „gyermekágy - fekvő asszony főkötő”.

Veszelinovics Bazil lakásában 4 török pipát, 2 törökös dohányzacskót, Tary Ferencnél pipaszár-sütő vasakat és kostökből varrott, selyemmel bélelt dohányzacskókat vettek leltárba. Ebből kiviláglik: a két honorácior hódolt a pipázás szenvedélyének.

A városi főjegyző házában kamrájában polcon 113 kötet könyvet, egy ládában „aprócsopró régi könyveket” leltek a kiküldöttek. Kár, hogy a könyvekről többet nem jegyeztek

⁷ JUHÁSZ ANTAL 1985, 478. p.

föl. Gondosabb adminisztrátor volt a Tary-hagyaték leltározója, aki a Corpus iuris jogszabály-gyűjteményen kívül 31 könyv tárgyát vagy szerzőjét is följegyezte. Csak néhány művet emelek ki Tary Ferenc kis könyvtárából: Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótára, német nyelvtan, Cicero episztoláinak magyar kiadása, Bonaparte Napoleon élete, a „magyar felkelő sereghez” intézett 1805.évi proklamáció, több retorikai, mitológiai, diplomatika-történeti könyv. A vallási tárgykört a Biblia, a „szentírás”-ból vett történetek, egy német és egy dalmata imádságos könyv képviselte.

*

Benda Gyula a hagyatéki eljárást lezáró iratoknak négy típusát különbözteti meg: 1.) leltár vagy összeírás, mely darabszám szerint tartalmazza az ingó és ingatlan javakat, 2.) becsű, amiben felbecsülték a tárgyak értékét, néha szakértő közreműködésével, 3.) árverési jegyzőkönyv, melyben megjelölték a vevő nevét és a vételárat, 4.) osztály, osztálylevél, mely föltünteti az örökösöket és tételes öröklést. Utóbbi nem részletező, a kevésbé értékes tárgyakat nem tartalmazza⁸.

Tary Ferenc hagyatéki iratanyaga azért különösen értékes, mivel a leltár mellett árverési jegyzőkönyv is készült. Mindkét inventáriumban a lakóház helyiségeiben külön-külön írták össze a tárgyakat, ami lehetővé teszi az egykorú berendezés megközelítő hitelességű rekonstrukcióját. 18-19. századi enteriőrök, szabadtéri néprajzi múzeumok tervezéséhez ez kiváló támpontokat nyújt.

Az eddigi forrásközlések ismeretében a két szegedi honorácior vagyonleltárát a korszak jól dokumentált, igen értékes inventáriumai között tartjuk számon.

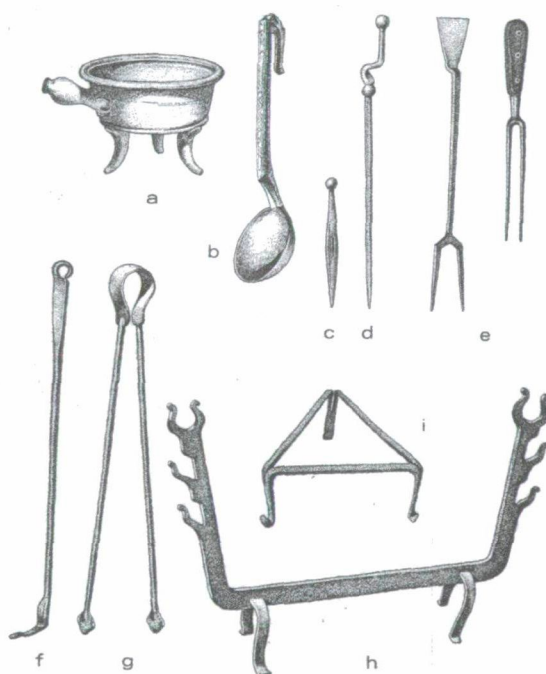
Szómagyarázatok

- almárium = három-négy fiókos ruha-és textil tároló bútor
- kordován = jól kikészített szattyánbőr, a spanyol Cordoba város nevéből származik
- lat = nemesfémek (arany, ezüst) súlymértéke
- lúd lelke* = a nyílt kéményű konyhában történő hússütés eszköze. Előbb nyársra szúrták a sütni kívánt baromfit, majd az eszköz közepén lévő nyíláson át dugták a nyársat, amit két egymással szemben lévő *vasmacskára* tettek. A nyílt tűz a nyársak alatt égett és sütés közben a húst időnként forgatták
- parazol = napernyő, francia eredetű
- pincetok = boros üvegek pincebeli elhelyezésére készített alkalmatosság
- povályos = szalmából vagy gyékényből font tárolóedény bab, borsó, szemes termény tárolására
- quodlibet kép = latin kifejezés, jelentése ahogy tetszik

⁸ BENDA GYULA 1988.

rékli	= ujjas, női felsőtesti ruhadarab, német eredetű
sifonér	= szekrény, kétajtós ruha- és textiltároló bútor
stikkelt	= hímzett
székláb	= teknő alá készült négy, fúrott lábú fa állvány
út	= a szőlőföld népi mértékegysége, 100 út = 400 négyszögöl
überrokk	= felső kabát, német eredetű
viganó	= a 19. század első felében divatos egybe szabott női felsőruha, német eredetű

1. sz. ábra

Az ábra jelmagyarázata: A konyha-felszerelés, főzés,sütés eszközei: a) cseréplábas, b) fakanál, c) lúdlelke, d) nyárs , e) pecsenyeforgató villák, f) tűzpiszkáló, g) parázsfogó, h) vasmacska , i) vas háromláb

Felhasznált irodalom:

- Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. 2. MFMÉ 1976/77-2. Szeged, 1977.
- Benda Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I.* Keszthely, Fontes Musei Ethnographica 1. Néprajzi Múzeum. Budapest, 1988.
- Hábermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIX. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1992.
- Juhász Antal: *Az életmód és tárgyi ellátottság*. In. Szeged története 2. Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 439–483. pp.
- Juhász Antal: *A kézművesek vagyoni helyzete és életmódja Szegeden (1780–1828)*. VI. Kézműves Ipartörténeti Szimpózium, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém, 1989. 117–125. pp.
- Juhász Antal: *Szegedi parasztok hagyatéki leltárai 1784–1824* In: Documentatio Ethnographica 13. Szerk. Égető Melinda-Filep Antal. MTA Néprajzi Kutató Csoport . Budapest, 1989. 139–174. pp.
- Kocsis Gyula: *Hagyatéki leltárak*. Cegléd 1850–1900. Ceglédi Füzetek 24., Cegléd, 1988.

BERND KANNOWSKI

Über Goethe, die Freiheit und die Ente in der Rechtsgeschichte

Im Sommersemester 2010 sprach ich in meiner Vorlesung zur Europäischen Privatrechtsgeschichte über ein altbekanntes Thema. Es ging um die Rezeption des römischen Rechts. Im 11. Jahrhundert begann sein Studium an der Universität Bologna. In den folgenden Jahrhunderten hat es dann in vieler Hinsicht nachhaltige Spuren hinterlassen. Um dieses wichtige Phänomen und seine *longue durée* anschaulich zu machen griff ich auf ein Bild zurück, das kein Geringerer als Goethe dafür verwendet hatte. Zumindest glaube ich das in diesem Moment. Ich sagte also, das römische Recht sei – das habe Goethe gesagt – wie eine Gummiente. Auch wenn es hin und wieder heruntergedrückt werde, verschwinde es doch nie gänzlich und tauche immer wieder von alleine auf.

Kaum hatte ich das gesagt, kamen mir Zweifel. Zunächst deshalb, weil ich glaubte, ich hätte den Urheber des Zitats verwechselt. Nicht Goethe, nein, Friedrich Carl von Savigny – den manche für den bedeutendsten deutschen Juristen aller Zeiten halten – könnte das gesagt haben. Zu dem würde das ja auch passen, denn in der Tat hatte das römische Recht in seiner Sicht eine zentrale Bedeutung. Dann erst leuchtete bei mir ein viel grundlegendes Problem auf: Gab es Gummienten vor 200 Jahren? Waren vielleicht die Badeerlebnisse meiner Kinder und die überhand nehmenden Spielzeugmassen in meinem alltäglichen Umfeld der Grund dafür, dass die Gummiente nunmehr auch von meinem juristischen Denken nachhaltig Besitz ergriffen hatte? Das war schon eine beängstigende Vorstellung. Ich sagte den Studierenden, ich werde dieser Entensache nachgehen und beim nächsten Mal darauf zurückkommen.

Ich ging dem Zitat dann tatsächlich nach und stellte dabei zum Glück fest, dass meine Erinnerung in wesentlichen Punkten richtig war. Auch war diese Recherche für mich ein Anlass, mich noch mit einem weiteren Aspekt juristischer Erinnerungen Goethes zu beschäftigen, von dem ich später berichten werde. Zunächst aber zu der Ente, die natürlich keine Gummiente war. Am 6. April 1829, also einige Monate vor seinem 80. Geburtstag, sprach Goethe über ein Buch, das er gerade las. Darüber sagte er Folgendes:

„Auch das römische Recht, als ein fortlebendes, das, gleich einer untertauchenden Ente, sich zwar von Zeit zu Zeit verbirgt, aber nie ganz verloren geht, und immer einmal

wieder lebendig hervortritt, sehen wir sehr gut behandelt, bei welcher Gelegenheit denn auch unserm trefflichen Savigny volle Anerkennung zuteil wird.“¹

Goethe spricht in diesem Text allerdings nicht nur über das römische Recht,² sondern im Folgenden auch über die Germanen. Der Gegensatz zwischen römischem Recht einerseits und deutschen Recht andererseits, wie er juristische und politische Kontroversen des 19. Jahrhunderts beherrschen sollte, stand ihm also vor Augen. Was sagt Goethe über die Germanen? Zunächst zitiert er das gerade von ihm gelesene Buch mit folgenden Worten: „Die Germanen [...] brachten uns die Idee der persönlichen Freiheit, welche diesem Volke vor allem eigen war.“³ Das kommentiert Goethe wie folgt:

„Ist das nicht sehr artig, und hat er nicht vollkommen recht, und ist nicht diese Idee noch bis auf den heutigen Tag unter uns wirksam? – Die Reformation kam aus dieser Quelle wie die Burschenverschwörung auf der Wartburg, Gescheites wie Dummes. Auch das Buntscheckige unserer Literatur, die Sucht unserer Poeten nach Originalität, und daß jeder glaubt, eine neue Bahn machen zu müssen, so wie die Absonderung und Verisolierung unserer Gelehrten, wo jeder für sich steht und von seinem Punkte aus sein Wesen treibt: alles kommt daher. Franzosen und Engländer dagegen halten weit mehr zusammen und richten sich nach einander. In Kleidung und Betragen haben sie etwas Übereinstimmendes. Sie fürchten voneinander abzuweichen, um sich nicht auffallend oder gar lächerlich zu machen. Die Deutschen aber gehen jeder seinem Kopfe nach, jeder sucht sich selber genug zu tun; er fragt nicht nach dem andern, denn in jedem lebt [...] die Idee der persönlichen Freiheit, woraus denn, wie gesagt, viel Treffliches hervorgeht, aber auch viel Absurdes.“⁴

Wenn Goethe sich auch meines Erachtens nur wenig für die Juristerei interessierte, hatte er doch mit gutem Instinkt die Zeichen der Zeit erkannt. Da sind einerseits die immer wieder auftauchende Ente des römischen Rechts und Savigny, andererseits die Germanen und ihre heißgeliebte Freiheit. Damit sind rechtswissenschaftliche sowie auch politische Grundpositionen des 19. Jahrhunderts auf den Punkt gebracht. In beiderlei Hinsicht argumentierte man – wie auch Goethe – mit lang zurückliegenden geschichtlichen Ereignissen bzw. gefühlten Kontinuitäten. Das tat kein Geringerer als Jacob Grimm, der bekanntlich keineswegs allein wegen seiner Märchensammlung bedeutend ist.⁵ Im Jahr 1848 stellte er in der Frankfurter Nationalversammlung den Antrag, der Paulskirchenverfassung folgende programmatischen Sätze voranzustellen:

¹ JOHANN WOLFGANG VON GOETHE. Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche, hg. von Hendrik Birus, Frankfurt a.M. 1999, Band 12 (39), S. 335, Z. 20–25.

² Dazu KARL-HEINZ BELOW, *Goethe in seinem Verhältnis zum römischen Recht*, in: L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker II, Mailand 1954, 228–269.

³ GOETHE, WERKE (wie Anm. 1) 12 (39), S. 335, Z. 29–31.

⁴ GOETHE, WERKE (wie Anm. 1) 12 (39), 335/336, Z. 31–13.

⁵ MICHAEL STOLLEIS, *Juristen – Ein biographisches Lexikon*, München 2001, 262.

„Das deutsche Volk ist ein Volk von Freien und deutscher Boden duldet keine Knechtschaft. Fremde Unfreie, die auf ihm verweilen, macht er frei.“⁶

Grimm formuliert also den Gedanke, ein bestimmtes Territorium sei mit Freiheit so sehr verbunden, dass allein der Aufenthalt darauf frei macht. Damit greift er eine mittelalterliche Tradition auf,⁷ die eng mit der Stadt Freiburg und ihrer etwas rätselhaften Gründungsurkunde von 1120⁸ verbunden ist: „Stadtluft macht frei“.⁹ In dieser Urkunde macht der Herzog von Zähringen bekannt, in seiner Besetzung Freiburg einen Markt errichtet zu haben. Dazu habe er sich mit Kaufleuten zu einer Eidgenossenschaft zusammengeschlossen und jedem ein Grundstück gewährt. Außerdem gab er den Kaufleuten auf ihre Bitte ein eigenes Recht. Frieden möge innerhalb der Mauern herrschen und die Bürger dürften ihren Vogt und Priester selbst wählen. Und dann geht es noch um die Freiheit. Wenn ein Leibeigener über Jahr und Tag in der Stadt wohne, ohne dass sein Herr ihn herausverlangt habe, gewinne er dadurch unangefochten und dauerhaft die Freiheit. Ob das wirklich im Jahr 1120 in der Urkunde stand, ist allerdings zweifelhaft. Das Original ist nicht überliefert, es existieren nur zwei Abschriften aus späterer Zeit. In der älteren, dem so genannten Stadtrodel, steht dieser Satz. Im Tennenbacher Güterbuch hingegen fehlt er.¹⁰ Aber wie dem auch sei, einen solchen Rechtssatz hatte Jakob Grimm vor Augen als er im Jahr 1848 formulierte, deutscher Boden mache „[f]remde Unfreie, die auf ihm verweilen, [...] frei“.

Auch auf andere berühmte Quellen des deutschen Mittelalters hätte Jakob Grimm sich für seine Freiheitsidee stützen können.¹¹ Hier komme ich, wie zu Anfang angekündigt, ein zweites Mal auf rechtshistorische Bemerkungen Goethes zu sprechen. Damit meine ich nicht die Schülerszene aus dem *Faust*, in der Mephistopheles sich abfällig über die Jurisprudenz und vor allem althergebrachte Rechtssätze äußert: „Es erben sich Gesetz' und Rechte/ Wie eine ew'ge Krankheit fort;/ Sie schleppen von Geschlecht sich zum Geschlechte./ Und rücken sacht von Ort zu Ort./ Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage;/ Weh dir, daß du ein Enkel bist!/ Vom Rechte, das mit uns geboren ist./ Von dem ist, leider! nie die Frage.“¹² Diese Worte legt Goethe dem Teufel

⁶ JACOB GRIMM / LUDWIG DENECKE, *Antrag zur Beratung über die Grundrechte des deutschen Volkes in der Nationalversammlung zu Frankfurt am Main 1848*, Nachdruck mit Anmerkungen Deneckes des Gebrüder-Grimm-Museums, Kassel 1964.

⁷ GERHARD DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt*, in: Karl Siegfried Bader / Gerhard Dilcher, *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Berlin u. a. 1999, 353f.

⁸ BERNHARD DIESTELKAMP, *Gibt es eine Freiburger Gründungsurkunde aus dem Jahre 1120?* Ein Beitrag zur vergleichenden Städtegeschichte des Mittelalters sowie zur Diplomatik hochmittelalterlicher Städteprivilegien, Berlin 1973.

⁹ HEINRICH MITTEIS, *Über den Rechtsgrund des Satzes „Stadtluft macht frei“*, in: Erika Kunz (Hg.): *Festschrift für Edmund Ernst Stengel zum 70. Geburtstag*, Münster 1952, 342–358, hier 342 f.

¹⁰ Freiburger Stadtrodel Art. 52, BERNHARD DIESTELKAMP (Hg.), *Elenchus fontium historiae urbanae I*, Leiden u. a. 1967, 89. Dazu JAN ZIEKOW, *Über Freizügigkeit und Aufenthalt. Paradigmatische Überlegungen zum grundrechtlichen Freiheitsschutz in historischer und verfassungsrechtlicher Perspektive*, Tübingen 1997, 46 Anm. 187 u. 188.

¹¹ Nachweise bei: DILCHER, *Rechtsgeschichte der Stadt* (wie Anm. 7), 353ff.; DIETER WERKMÜLLER, *Art. Luft macht eigen-Luft macht frei*, in: Adalbert Erler u. a. (Hg.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (HRG) III*, Berlin 1984, Sp. 92–98.

¹² GOETHE, *WERKE* (wie Anm. 1) 7/1, 85, V. 1972–1979.

bei der Verführung eines verwirrten Studienanfängers in den Mund. Auch wenn Goethe sich wie gesagt wohl nicht sonderlich für Jurisprudenz interessierte, stand er diesem Fach, das er selbst studiert hatte, jedenfalls nicht mit Abscheu gegenüber.¹³

Ich will also eine andere Stelle aus Goethes Werk aufgreifen. Sie stammt aus seinen schon in vorgerückten Jahren verfassten Erinnerungen über seine Kindheit und Jugend mit dem Titel „Dichtung und Wahrheit“. Darin spricht er auch über seine Zeit als Praktikant am Reichskammergericht in Wetzlar von Ende Mai¹⁴ bis September 1772. Hier lernte er bekanntlich Charlotte Buff kennen, die „Lotte“ seines zwei Jahre später erschienenen berühmten Werkes „Die Leiden des jungen Werther“. Von so etwas Berühmten aber will ich hier gar nicht reden. Mir geht es vielmehr um eine von Goethe ganz en passant formulierte Charakterisierung der gesamten mittelalterlichen Rechtsordnung. Vor den Reichsreformen durch Kaiser Maximilian von 1495, die ja auch das Reichskammergericht ins Leben riefen, hätten in Deutschland zwei Rechte gegolten. Im gesamten Norden sei der Sachsenspiegel in Kraft gewesen, im Süden hingegen der Schwabenspiegel.¹⁵ Was haben diese beiden Werke mit dem Auftauchen der Ente und der Freiheit zu tun?

Beginnen wir mit dem Sachsenspiegel.¹⁶ Dieses um 1225 in der Nähe von Magdeburg entstandene Rechtsbuch ist nicht in irgendwie nennenswerter Weise vom römischen Recht beeinflusst.¹⁷ Die vielleicht bekannteste Passage aus seinem Landrecht ist die so genannte Freiheitsstelle.¹⁸ Dabei handelt es sich um eine in dem ganzen weit über 200 Artikel umfassenden Werk einzigartige Stelle.¹⁹ Nur hier stellt der Autor Eike von Repgow sich ganz bewusst und offen gegen die mittelalterliche Realität,²⁰ entgegen der sonstigen Zielrichtung seines Werkes. Im Allgemeinen geht es ihm um nichts anderes als darum, das von den Vorfahren überlieferte Recht festzuhalten, zu spiegeln, so wie es galt.²¹ Aber wenn es um die Freiheit geht, macht Eike eine Ausnahme.

Auch wenn Leibeigenschaft der tatsächlichen Übung entsprechen möge, entspreche sie doch nicht der Wahrheit. Das ist das einzige Mal, dass Eike in einem Artikel mit der

¹³ BELOW, *Goethe in seinem Verhältnis zum römischen Recht*, in: L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker II, Mailand 1954, 229 ff.

¹⁴ Bundesarchiv, Abteilung Deutsches Reich, Bestand AR 1 U, Nr. 33, 3. Zeile von unten: „Johann Wolf[gang] Goethe von Fr[ank]furt am Mayn d[en] 23. May 1772“ (Matrikeleintrag Johann Wolfgang von Goethes als Praktikant am Reichskammergericht).

¹⁵ Dichtung und Wahrheit, 3. Teil, 12. Buch (in der Ausgabe Frankfurt am Main 1975 S. 583).

¹⁶ Die Literatur ist nicht zu überblicken. Eine schöne Einführung gibt HEINER LÜCK, Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches, Dössel 2005. Hier verwendete Ausgabe: C[arl] G[ustav] Homeyer (Hg.), Des Sachsenspiegels erster Theil oder das Sächsische Landrecht, Nach einer Berliner Handschrift v. J. 1369, Berlin 3 1861.

¹⁷ BERND KANNOWSKI, Wie viel gelehrtes Recht steckt im Sachsenspiegel und war Eike von Repgow ein Kanonist?, ZRG KA 99 (2013), 382–397; ERICH MOLITOR, Der Gedankengang des Sachsenspiegels. Beiträge zu seiner Entstehung, ZRG GA 65 (1947), 15–69 (19). Anderer Ansicht PETER LANDAU, Der Entstehungsort des Sachsenspiegels. Eike von Repgow, Altzelle und die anglonormannische Kanonistik, DA 61 (2005), 73–101 (97 u.ö.).

¹⁸ Ssp. Ldr. III 42.

¹⁹ BERND KANNOWSKI, *Die Umgestaltung des Sachsenspiegelrechts durch die Buch'sche Glosse* (MGH Schriften 56), Hannover 2007, 288.

²⁰ Dazu ADALBERT ERLER, *Ältere Ansätze zur Überwindung der Sklaverei*, Wiesbaden 1978.

²¹ So jedenfalls nach Eikes berühmten Worten (Ssp. Reimvorrede v. 151–153): *Diz recht ne han ich selve nicht underdacht / iz haben von aldere an unsich gebracht / Unse gute vore varen.*

Wahrheit argumentiert: Nach seinem Verstand könne er es nicht für Wahrheit halten, dass jemand des anderen Eigentum sei.²² Diese Auffassung belegt er durch eine breit angelegte theologische Argumentation im Stil seiner Zeit, was er wiederum an keiner anderen Stelle seines Werkes tut.²³ Für die Legitimität von Leibeigenschaft gäbe es aus der Bibel keinerlei Beweise. Sie habe ihren Ursprung weder bei Kain und Abel noch bei den Söhnen Noahs oder Ismael. Im Gegenteil: Leibeigenschaft verstoße gegen Gottes Gebot.²⁴ Der Mensch sei nach seinem Abbild geschaffen und gehöre damit Gott allein.²⁵ Jeder, der einen Menschen einem anderen zuspreche, handle folglich gegen Gottes Gebot.

Aus der Position des im Mittelalter rezipierten römischen Rechts heraus war das ein Unding.²⁶ Jedenfalls steht in der Buch'schen Glosse – einer von dem gelehrten Juristen Johann von Buch²⁷ um 1325 verfassten Kommentierung²⁸ zum Sachsenspiegel²⁹ – das hier sei nichts als gelehrte Spiegelfechterei. Nur vor Adams Fall seien alle Menschen frei gewesen, mit dem Beginn der Erbsünde aber habe sich das geändert. Auch stimme nicht, dass alle Menschen gleichermaßen Abbilder Gottes seien. So sei der Weise das mehr als der Tor, also der eine weniger, der andere mehr. Außerdem sei zwischen Körper und Seele zu trennen. Die Seelen der Menschen, nicht aber ihre Körper, habe Jesus Christus erlöst. Gerechtigkeit gäbe es nur im ewigen Leben. Auf dieser Welt aber erweise Gott, wie nicht zu übersehen sei, seine Gunst zuweilen unverdient. Er erhöhe seinen Feind, seinen Freund erniedrige er durch Leibeigenschaft.³⁰ Der Kommentar argumentiert hier genau wie der Sachsenspiegel in erster Linie auf Grundlage von Theologie, zieht allerdings daraus völlig andere Schlüsse.³¹ Es lässt sich jedenfalls hier feststellen: Wenn die Ente des römischen Rechts auftaucht, taucht die Freiheit ab.

²² Ssp. Ldr. III 42 § 3: *An minen sinnen ne kan ik is nicht upgenomen na der warheit, dat ieman des anderen sole sin.*

²³ Dazu HERBERT KOLB, *Über den Ursprung der Unfreiheit – Eine Quaestio im Sachsenspiegel*, ZfdA 103 (1974), 289–311.

²⁴ Ssp. Ldr. III 42 § 6: *Na rechter warheit so hevet égenscap begin von gedvange unde von vengnisse unde von unrechter walt, die man von aldere in unrechte wonheit getogen hevet, unde nu vore recht hebbben wel.*

²⁵ Ssp. Ldr. III 42 § 1: *Got hevet den man na ime selven gebeldet, unde hevet ine mit siner martere gelededet, den enen also den anderen, ime is die arme also besvas als die rike.*

²⁶ ALEXANDER MARIA IGNOR, *Über das allgemeine Rechtsdenken Eikes von Repgow* (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge 42), Paderborn 1984, 227ff.

²⁷ Zur Person KANNOWSKI, *Buch'sche Glosse* (wie Anm. 19), 73ff.; HEINER LÜCK, Johann von Buch (ca. 1290–ca. 1356) – Stationen einer juristisch-politischen Karriere, ZRG Germ. 124 (2007), 120–143.

²⁸ Zu der Frage, ob treffender von einer „Glosse“ oder einem „Kommentar“ zu sprechen sei jetzt MAIKE HUNEKE, *Iurisprudencia romano-germanica. Die Glosse zum Sachsenspiegel-Lehnrecht und die Anfänge gelehrter Wissenschaft vom deutschen Recht* (Diss. jur. Bayreuth 2013), C.II.2 („Glosse oder Kommentar“), Manuskriptseiten 232ff.

²⁹ Dazu umfassend KANNOWSKI, *Buch'sche Glosse* (wie Anm. 19).

³⁰ FRANK-MICHAEL KAUFMANN (Hg.), *Glossen zum Sachsenspiegel – Landrecht. I. Buch'sche Glosse*. Teil 1 (MGH Fontes Iuris Germanici Antiqui. Nova Series 7), 3 Bände, Hannover 2002, 1187. Neuhochdeutsche Übersetzung bei KANNOWSKI, *Buch'sche Glosse* (wie Anm. 19), 294.

³¹ KANNOWSKI, *Buch'sche Glosse* (wie Anm. 19), 331 u.ö.

Wie verhält es sich mit dem zweiten von Goethe genannten Werk, dem Schwabenspiegel?³² Goethe sagt, in ganz Süddeutschland sei es das im Mittelalter bestimmende Recht gewesen. Ich kann hier nicht weiter verfolgen, inwiefern diese Aussage richtig ist. Wichtig ist für mich momentan nur, dass Goethe und wohl auch die große Mehrheit seiner Zeitgenossen das glaubten. Der Schwabenspiegel entstand ungefähr ein halbes Jahrhundert nach dem Sachsenspiegel, nämlich um 1275 wohl in Augsburg.³³ Hier zeigen sich bereits unverkennbare Spuren römischen Rechts.³⁴ Auch hat der Schwabenspiegel den römischrechtlichen Gedanken, dass der Kaiser Ursprung allen Rechts sei, deutlich adaptiert. Der Sachsenspiegel gesteht jedem Untertanen, dem der König Unrecht tut, ein Widerstandsrecht zu.³⁵ Der Schwabenspiegel tut das nicht. Was er aber dennoch tut ist sich der freiheitsliebenden Position des Sachsenspiegels vorbehaltlos anzuschließen. Der Schwabenspiegel hat die Freiheitsstelle des Sachsenspiegels mehr oder weniger wörtlich übernommen.³⁶ Das Auftauchen des römischen Rechts ist also – so lässt sich hier feststellen – nicht notwendig mit einem Minus an Freiheit verbunden.

Das würde auch nicht zu dem passen, was wir vorhin von der Freiburger Gründungsurkunde von 1120 gehört haben. Danach macht – falls die ältere Überlieferung richtig ist – die Freiburger Stadtluft ja frei. Und jedenfalls für Freiburg könnte stimmen, was Goethe über Süddeutschland im Mittelalter gesagt hat: Hier kannte man offenbar den Schwabenspiegel. Es ist keine Prachthandschrift, die das Freiburger Stadtarchiv bis heute besitzt.³⁷ Es ist eine Gebrauchshandschrift ohne viel Zierrat, die in der Handschriftenforschung wegen ihres hohen Alters viel Beachtung gefunden hat.³⁸ Ein Freiburger Stadtarchivar des 19. Jahrhunderts jedenfalls war von der großen Bedeutung des Schwabenspiegels für die Stadtgeschichte überzeugt. So tat er etwas, das heute wohl kein Archivar mehr tun würde. Mit Tinte schrieb er auf den mittelalterlichen Ledereinband der Handschrift: „Wahrscheinlich als älteres Stadtrecht vor dem von

³² Hier verwendete Ausgabe: Friedrich Leonhard Anton von Laßberg (Hg.), *Der Schwabenspiegel oder schwäbisches Land- und Lehen-Rechtbuch*. Nach einer Handschrift vom Jahr 1287, Tübingen 1840 (ND Aalen 1961). Übersetzung: HARALD RAINER DERSCHKA, *Der Schwabenspiegel* (übertragen in heutiges Deutsch), München 2002.

³³ WINFRIED TRUSEN, *Art. Schwabenspiegel*, Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte (HRG) IV, Berlin 1990, Sp. 1547–1551; KARIN NEHLSSEN-VON STRYK, *Art. Schwabenspiegel*, Lexikon des Mittelalters VII, Sp. 1603–1605; PETER JOHANEK, *Art. Schwabenspiegel*, Verfasserlexikon VIII, Sp. 896–907; KARL AUGUST ECKHARDT, *Heimat und Alter des Deutschenspiegels*, ZRG GA 45 (1925), 13–49; ders., *Der Deutschenspiegel. Seine Entstehungsgeschichte und sein Verhältnis zum Schwabenspiegel*, Weimar 1924; ULRICH-DIETER OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*, Band I Beschreibung der Rechtsbücher, Köln 1990, 35.

³⁴ HERMANN ULRICH KANTOROWICZ, *Zu den Quellen des Schwabenspiegels*, in: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 38 (1913) 688–700 (688); ERNST KLEBEL, *Zu den Quellen des Schwabenspiegels*, in: Wilhelm Wegener (Hg.), *Festschrift für Karl Gottfried Hugelmann zum 80. Geburtstag*, Aalen 1959, 273–293; OTTO FRANKLIN, *Beiträge zur Geschichte der Reception des römischen Rechts in Deutschland*, Hannover 1863, 57–60.

³⁵ Ssp. Ldr. III 78 § 1.

³⁶ Schwsp. Ldr. 308; KARL AUGUST ECKHARDT (Hg.), *Urschwabenspiegel* (Bibliotheca rerum historicarum. Studia 4. Studia iuris Suevici 1), Aalen 1975, 523ff.; PETER BLICKLE, *Von der Leibeigenschaft zu den Menschenrechten. Eine Geschichte der Freiheit in Deutschland*, München 2006, 261.

³⁷ Stadtarchiv Freiburg B 199.

³⁸ PAUL LABAND, *Die Freiburger Schwabenspiegelhandschrift*, ZRG 3 (1864), 125.

Zasius anno 1520 gebrauchtes". Mit dem großen Humanisten Ulrich Zasius³⁹ war die Ente des römischen Rechts nun endgültig aufgetaucht, und das blieb sie, bis am 1. Januar 1810 eine eigenständige deutsche Fassung des Code civil⁴⁰ das Freiburger Stadtrecht ersetzte. Auch der Code civil aber ist – wenn er auch die Verwirklichung revolutionärer Ideen zum Ziel hat⁴¹ – in entscheidenden Punkten vom römischen Recht geprägt.⁴² Und damit sind wir zeitlich fast schon wieder bei Goethes Entengleichnis von 1829 angelangt.

Die Antwort auf eine zu Anfang aufgeworfene interessante Frage bin ich bis hierher schuldig geblieben. Gab es, als Goethe 1829 seine Entenparabel formulierte, bereits Gummienten? Klar ist, dass in den Vereinigten Staaten von Amerika im Oktober 1886 das erste Patent auf eine Gummiente erteilt wurde.⁴³ Die Produktion von Gummi erlebte damals einen Aufschwung,⁴⁴ doch gab es dieses Material auch schon vorher.⁴⁵ So wird Johann Wolfgang von Goethe vermutlich bereits ein Radiergummi gekannt haben.⁴⁶ Das Vergnügen, mit einer gelben Gummiente die Wanne zu teilen, hatte er vor seinem Tod im Jahr 1832 aber wohl nicht. Sein Gleichnis bezieht sich dann ja auch auf eine richtige lebende Ente.

Die Gummiente hat aber einen anderen rezenteren Literaten zu einer seiner bekanntesten Szenen inspiriert. Und aus einem Diktum eines der beiden Herren im Bad⁴⁷ ist ein geflügeltes Wort erwachsen. Auch wenn ich von Hause aus die Germanen vertrete:⁴⁸ Vor der Realität verschließe ich genau so wenig die Augen wie Goethe. Wahrscheinlich schätze ich die Wirkungsmacht des römischen Rechts im Verlauf der Geschichte instinktiv sogar als noch höher ein als er. Was nämlich unterscheidet eine

³⁹ Zu Zasius ROWAN STEVEN, *Ulrich Zasius. A Jurist in the German Renaissance 1461–1513* (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 31), Frankfurt am Main 1987. Aus der älteren Literatur: JOHANN AUGUST RODERICH VON STINTZING, *Ulrich Zasius. Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtswissenschaft im Zeitalter der Reformation*, Basel 1857 (ND Darmstadt 1961); HANSJÜRGEN KNOCH, *Ulrich Zasius und das Freiburger Stadtrecht von 1520* (Freiburger rechts- und staatswissenschaftliche Abhandlungen 10), Karlsruhe 1957; HANS WINTERBERG, *Die Schüler von Ulrich Zasius* (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg 18), Stuttgart 1961.

⁴⁰ Aktuelle Beiträge dazu in Christian Hattenhauer / Klaus-Peter Schroeder (Hg.), 200 Jahre Badisches Landrecht von 1809/1810. Jubiläumssymposium des Instituts für geschichtliche Rechtswissenschaft der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg und der Heidelberger Rechtshistorischen Gesellschaft vom 23. bis 26. September 2009, Frankfurt am Main 2011.

⁴¹ JEAN-LOUIS HALPERIN, *Art. Code civil*, HRG² 1 (2008), Sp. 861–866.

⁴² CLAUDE THOMASSET, *La fenetre: du droit romain au code civil en passant par le Moyen Âge*, in: Chantal Connochie-Bourgne (Hg.), *Par la fenetre. Études de littérature et de civilisation médiévales. Actes du 27e colloque du CUER MA 21-22-23 février 2002 (Sénéfiance/49)*, Aix-en-Provence 2003, 443ff.; BARBARA DÖLEMEYER u.a. (Hg.): *Richterliche Anwendung des Code civil in seinen europäischen Geltungsbereichen außerhalb Frankreichs*, Frankfurt am Main 2006, 211; KARL SALOMO ZACHARIÄ, *Handbuch des Französischen Civilrechts I*, Heidelberg 1837, 31.

⁴³ NYE, GEORGE H. (1886): *U.S. Patent 351*, 709: Rubber Decoy-Duck. 26.10.1886.

⁴⁴ FRITZ RÖTHEMEYER/FRANZ SOMMER, *Kautschuktechnologie. Werkstoffe-Verarbeitung-Produkte*, München–Wien 2006, 41.

⁴⁵ HANS BEYER/WOLFGANG WALTER: *Lehrbuch der organischen Chemie*, Leipzig 23 1998, 733.

⁴⁶ CAMILLO SITTE/ROBERT STALLA, *Schriften zu Kunsttheorie und Kunstgeschichte*, Wien – Köln – Weimar 2010, 568; ED SOBEY, *A Field Guide to Office Technology*, Chicago 2007, 75; ULRICH GIERSCH/ULRICH KUBISCH, *Gummi: die elastische Faszination*, Ratingen 2001, 26 u. 359.

⁴⁷ LORIOT, *Loriots dramatische Werke*, Zürich 1983, Herren im Bad, 26–34 (32).

⁴⁸ Dazu BERND KANOWSKI, *Germanisches Recht heute*, JZ 2012, 321–327.

Gummiente von einer richtigen? Zu Anfang klang es bereits an: In der Natur einer lebenden Ente liegt es, hin und wieder von alleine abzutauchen. Eine Gummiente aber tut das nicht. Sie schwimmt, wird sie nicht heruntergedrückt, stets von allein an der Oberfläche. Das römische Recht ist – das sehe ich anders als Germanisten früherer Generationen – wenig bedrohlich. Es ist aber erstens irgendwie immer da und zweitens auch nicht zu übersehen.

In diesem Sinne kann ich mich also an das von Loriots Figur Herr Müller-Lüdenscheid in der Badewanne geprägte geflügelte Wort nur anlehnen. Ich sage: „Die Ente bleibt drinnen!“⁴⁹

⁴⁹ LORIOT (wie Anm. 47).

FRANK-MICHAEL KAUFMANN

Merksätze, Rechtsregeln, Definitionen und (Volks-)Etymologien in der Buch'schen Glosse zum Sachsenspiegel-Landrecht

Dem verehrten Jubilar ist der zwischen 1220 und 1235 aufgeschriebene Sachsenspiegel aus eigener Forschung bestens bekannt. Ihm ist schließlich eine ungarische Übersetzung des in mittelniederdeutscher Sprache verfaßten Rechtsbuches zu verdanken. So hat er für eine Weiterverbreitung dieses faszinierenden mittelalterlichen Rechtsdenkmals über die deutsche Sprachgrenze hinaus mitgesorgt, wofür ihm nicht genug gedankt werden kann.

Anders als die Forschungen zum Sachsenspiegel stehen diejenigen zu seinen Glossen erst ganz am Anfang. Bekanntermaßen entstand etwa 100 Jahre nach der Niederschrift des Sachsenspiegels, also um 1325, eine Glosse. Das durch die Vielfalt seiner Bedeutungen schillernde Wort Glosse entspringt dem Griechischen. Um 1325 wurde es in der Bedeutung 'Erklärung' verwandt. Es war der märkische Hofrichter Johann von Buch, der zu jener Zeit zum Landrechtsteil des Sachsenspiegels eine berühmt gewordene Glosse verfaßte, die den schwierigen Inhalt des Sachsenspiegel-Landrechts erklären sollte und mit den beiden Universalrechten des Mittelalters, dem Römischen und dem Kanonischen Recht, in Übereinstimmung zu bringen trachtete, um dem Sachsenspiegelrecht vor Gericht Geltung zu verschaffen. Damit leistete Johann von Buch den entscheidenden Beitrag für die Rezeption der Gelehrten Rechte im deutschen Sprachraum.

Die Buch'sche Glosse wurde im weiteren Verlaufe des 14. Jahrhunderts und im 15. Jahrhundert zum Vorbild und zur Schablone weiterer Glossierungen, sowohl jüngerer Glossen zum Sachsenspiegel-Landrecht als auch der Glossierungen des Sachsenspiegel-Lehnrechts, welche in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts einsetzen.

Jahrhundertlang war jeder, der die Buch'sche Glosse benutzen wollte, auf die spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Drucke angewiesen, deren erster im Jahre 1474 zu Basel veranstaltet wurde. Erst seit einem Jahrzehnt, nach vielen vergeblichen Bemühungen und tragischen Schicksalen vergangener Gelehrten generationen, liegt die Buch'sche Glosse in einer handhabbaren historisch-kritischen Ausgabe vor. Erarbeitet wurde diese Ausgabe seit 1994 an der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig.

Nun gab es zwar eine Textausgabe in mittelniederdeutscher Sprache, an eine Er-

schließung des oftmals komplizierten Inhalts der Glosse, etwa durch ein kontextbezogenes Glossar, in dem idealerweise neuhochdeutsche Übersetzungshilfen den Zugang zu erleichtern helfen könnten, war zunächst nicht zu denken. Eine solche Arbeit hätte die Kräfte eines Einzelnen über das erträgliche Maß hinaus strapaziert und wohl eher an den steinwälzenden Sisyphos und sein vergebliches Mühen erinnert.

Im Jahre 2005 wurde der Leipziger Arbeitsstelle überraschend die Einrichtung einer zweiten Wissenschaftlerstelle bewilligt, die zum 1. November mit Peter Neumeister besetzt werden konnte. Jetzt wurde es möglich, das Desiderat „Glossar zur Buch'schen Glosse“ in Angriff zu nehmen. Nach nunmehr fast 8jähriger Bearbeitungszeit ist das von Peter Neumeister und dem Vf. gemeinsam erarbeitete Glossar beinahe fertig. Es vereint etwa 8.500 Stichwörter, wovon aber etliche nur auf ein anderes Lemma verweisen. 2014 soll das Glossar im Rahmen der Monumenta Germaniae Historica in der Reihe „*Fontes iuris Germanici antiqui. Nova series*“ als Band 10 erscheinen.

Die Buch'sche Glosse enthält eine ganze Reihe von Merksätzen, Rechtsregeln, Definitionen und (Volks-)Etymologien, die in unserem Glossar unter unterschiedlichen Lemmata verstreut vorkommen, am Ende des Glossars jedoch in komprimierter Form als Anhang geboten werden sollen.

Im Folgenden möchte ich den Deckel dieser Schatzkiste für das geneigte Publikum ein klein wenig lüften und anhand ausgewählter Stichwörter Einblicke sowohl in Johann von Buchs Rechtsdenken als auch in unsere Glossar-Werkstatt gestatten. Ausgewählt wurden die Substantive *ammecht*, *bewising(h)e*, *bosheit*, *def(f)*, *echt(e)*, *Elff*, *ere*, *erue*, *g(h)ogreue*, *got*, *hertoch*, *keyser*, *clag(h)e*, *cleg(h)er(e)*, *koning(h)*, *kristendom*, *natur(e)*, *nut(h)*, *pin(e)*, *recht*, *richter* und *ridder* (zum Teil mit graphischen Varianten). Die unter diesen Lemmata angeführten Beispiele für Merksätze, Rechtsregeln, Definitionen und (Volks-)Etymologien, welche größtenteils der Buch'schen Glosse, zu einem geringen Teil dem Sachsenspiegel-Text Eike von Repgows entstammen, dürften für die Herausbildung einer deutschen Rechtssprache nicht unwichtig gewesen sein. Der an der berühmten Bologneser Universität ausgebildete Glossator Johann von Buch orientiert sich diesbezüglich häufig an den Gelehrten Rechten, indem er wortwörtlich oder sinngemäß aus dem Lateinischen übersetzt. In diesem Zusammenhang spiegeln sich auch persönliche Erfahrungen aus seiner richterlichen Amtstätigkeit wider. Darüber hinaus gewährt er Einblicke in die Denkweise der mittelalterlichen Gesellschaft in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts.

Aus dem Wortartikel: '*ammecht (ambacht, ambecht, amecht)*', das Amt', seien folgende Beispiele herausgegriffen¹:

En en mach nicht hebben twyer a. Einer darf nicht zwei verschiedene Ämter gleichzeitig haben. 1338, 1².

¹ In den Beispielen zu jedem Wortartikel wird das betreffende Lemma abgekürzt, inklusive seiner möglichen graphischen Varianten.

² Die Ziffern bedeuten die Seiten (in Versalien) und Zeilen (im Petritdruck) in der Edition Glossen zum Sachsenspiegel-Landrecht: Buch'sche Glosse, hg. von Frank-Michael Kaufmann (Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris Germanici antiqui, Nova series 7), Hannover 2002.

Me mach itlik dingh van a.e don, des me anderes nicht don mochte. Man darf manche Dinge von Amts wegen tun, die man sonst nicht tun dürfte³. 1075, 14 f.

We nicht en deit na sinem a.e, de en hefft nicht billiken den namen des a.es. Wer nicht seinem Amte gemäß handelt, der verdient billigerweise den Namen des Amtes nicht⁴. 813, 2 f.

Ex: **'bewising(h)e (bewysing(h)e)**, der Beweis':

De klaghen wel, de schal b. hebben. Wer anklagen wil, muß Beweise haben⁵. 1052, 9. (ähnlich: 1053, 4.).

Deme klegghere hord de b. Dem Kläger gehört der Beweis⁶. 933, 8 f.

En lang wonheid is nen snode b., yodoch is ze so vele nicht, dat ze moghe vordrucken en recht. Eine langwährende Gewohnheit ist von nicht geringer Beweiskraft, jedoch ist ihre Wirkung nicht so weit auszudehnen, daß sie eine gesetzliche Vorschrift verdrängen könne⁷. 878, 5-7.

Vorgheues vrochte sy, dat me van deme, denne me mit krighe roret, b. werde. Unnütz sei die Furcht, daß man von demjenigen, den man mit einem Rechtsstreit überzieht, den Beweis fordere⁸. 933, 10 f.

Wille ane dad, dest dar nen b. des willen en sy, so en pyniget me des nicht. Der Wille allein, ohne die Tat, wird nicht bestraft⁹. 930, 4 f.

Ex: **'bosheit (bossheyd, bossheit, boszheit)**, die Bösartigkeit, die Bosheit, die Freveltat, das Laster':

Drunkenheid maket dicke b. Trunkenheit bewirkt häufig Bösartigkeit. 1388, 10.

(De) giricheit der haue ys en moder aller b. Die Habgier ist die Mutter aller Bosheit¹⁰. 1463, 16 f. (ähnlich: 1361, 6. 1507, 6 f.).

We enes b. deyt, van deme vormodet me des vort an. Wer einmal Böses tut, von dem vermutet man das auch in Zukunft. 1025, 4.

Welk b. de alder menest is, de schal men aller zerest sturen. Welche Freveltat die verbrecherischste ist, die soll man am allermeisten bestrafen. 604, 5 f.

Ex: **'def(f)**, der Dieb':

En d.f is, de sik vnderwint vromedes dinges dor siner nut willen, ane des willen des id is. Ein Dieb ist, wer sich zu seinem Vorteil einer fremden Sache bemächtigt, ohne

³ Vgl. C. 23 q. 5 c. 8.

⁴ Vgl. Nov. 82 pr.

⁵ Vgl. Cod. 2, 1, 4: Qui accusare volunt, probationes habere debent ...

⁶ Vgl. Cod. 2, 1, 4.

⁷ Vgl. Cod. 8, 52, 2: Consuetudinis usque longaeui non vilis auctoritas est, verum non usque adeo sui valitura momento, ut aut rationem vincat aut legem.

⁸ Vgl. Cod. 4, 19, 8: Frustra veremini, ne ab eo qui lite pulsatur probatio exigatur.

⁹ Vgl. Dig. 48, 19, 18: Cogitationis poenam nemo patitur.

¹⁰ Vgl. Nov. 8 pr. 1 gegen Ende: ... avaritia omnium sit mater malorum ...

Zustimmung dessen, dem sie gehört¹¹. 405, 11 f.

He vorordelet vnbilliken enen d.f, de zuluen en d.f is. Derjenige verurteilt unbilligerweise einen Dieb, der selbst ein Dieb ist. 1386, 7 f.

We duue hemeliken hilpt halden, de is en d.f. Wer Diebesgut heimlich zu besitzen hilft, der ist ein Dieb. 945, 2 f.

Ex: '*echt(e)*', die Ehe':

Dat e. maket mynschenkunne warende. Die Ehe macht das Menschengeschlecht dauerhaft. 248, 2 f.

De hee vnd zee to hope uoginge, dat we heten en e. Die „Er und Sie“-Zusammenfügung, was wir eine Ehe nennen. 111, 6 f.

E. is nicht en vorlesinge des maghedommes, mer en vorbindinge des willen. Die Ehe ist nicht ein Verlust der Jungfräulichkeit, sondern eine Verbindung des Willens¹². 668, 1 f.

E. schal ane allen dwangh syn. Eine Ehe soll ohne jeden Zwang geschlossen werden. 985, 12.

Ex: '*Elff*', der Fluß Elbe':

Segge, me mote vnderwilen wat dorlikes zetten, vppe dat dat wislike dar na deste annamer sy, alse de vnderwilen Odersche lucht roken, den dede de E. lucht deste bad dar na. Sage, man müsse bisweilen etwas Törichtes äußern, damit das Kluge danach um so angenehmer sei, wie denen, die bisweilen den Odergestank röchen, die Elbluft danach um so besser täte. 765, 10-12.

Ex: '*ere (eere)*', das Ansehen, die Ehre, die Würde':

Der elderen e. en netet men nicht vorder vnde erer schande entgelt men nicht vorder wen in dat drudde kny. Die Ehre der Eltern genießt man nicht länger und ihre Schande verbüßt man nicht länger als bis in das dritte Glied des Mannesstammes. 370, 5 f.

Gud ane e. is nen gud, liff ane e. heft men vor dot. Gut ohne Ehre ist kein Gut, Leben ohne Ehre hält man für tot. 1447, 4 f.

Welk man vor sines heren hus thut, de vorlust syn len vnde sine e. Welcher Lehnsmann vor seines Lehnsherrn Haus zieht (das heißt, seines Lehnsherrn Burg berennt), der verliert sein Lehn und seine Ehre¹³. 1383, 9 f.

Ex: '*erue*', das Erbe':

De sibbe lend an deme zeueden lede e. to nemende. Die Verwandtschaft, die Erbe nehmen kann, endet im siebten Gliede. 145, 12 f.

E. hetet also uele alze 'ere we', wente den elderen wert eyn we van der wedage des

¹¹ Vgl. Dig. 47, 2, 1, 3.

¹² Vgl. C. 27 q. 2 c. 9; Dig. 50, 17, 30.

¹³ Vgl. Lib. feud. 1, 5, 2.

dodes, ere ze den kinderen dat laten. Erbe heißt so viel wie 'ihr Weh', denn den Eltern wird ein Weh zuteil durch die Schmerzentage des Todes, bevor sie den Kindern das hinterlassen. 174, 14 – 175, 2.

Id is naturliker, dat e. nedderwert gan wen vpwert. Daß Erbschaften niederwärts gehen, ist der Natur angemessener, als aufwärts. 224, 1 f.

We in der zibbe neger ys, de is deme e. neger. Wer im Verwandtschaftsgrad näher ist, der ist dem Erbe näher. 647, 18 f.

Ex: '**g(h)ogreue**, der Gaugraf, der Vorsitzende des Gaugerichts; auch der Schnellrichter für unvernachtete handhafte Tat':

En g. hetet en gagreue, dor dat he gand richten mach, edder dor dat he gelike, dat is snelliken, richten mod. Ein Gaugraf heißt ein 'Schnellrichter', weil er 'gehend' richten kann, oder weil er gleich, das heißt ohne Verzug, richten muß. 402, 9-11.

Ex: '**got (ghod, ghot, god)**, der (Herr-)Gott':

Dat is nemendes gud, dat g.es is. Es ist niemandes Gut, was Gott gehört. 941, 3.

De keyser en heft dat keyserryke van nemende wen van g.e. Der Kaiser hat das Kaiserreich von niemandem, außer von Gott. 1293, 4 f.

(G.) is de rechticheit zuluen. Gott ist die Gerechtigkeit selbst. 449, 4.

Ex: '**hertoch**, der Herzog':

En hertoghe hetet en, na deme en heere thut. Ein 'Herzog' heißt jemand, welchem ein Heer nachzieht¹⁴. 1260, 2 f.

Ex: '**keyser (keiser)**, der Kaiser':

De k. huldiget deme pauze. Der Kaiser leistet dem Papst den Treueid¹⁵. 1294, 4.

De paues entsat den k. Der Papst setzt den Kaiser ab¹⁶. 135, 7 f.

De paues irtullet in den saken des rykes stad, wen dat ryke nenen k. en hefft. Der Papst füllt in den Rechtssachen des Kaisers Platz aus, wenn das Reich keinen Kaiser hat. 1295, 6-8.

Den k. maket dat her. Den Kaiser macht das Heer¹⁷. 1293, 7. 1301, 9.

In des k.es herte sint alle rechte besloten. In des Kaisers Herzen sind alle Rechte eingeschlossen. 1278, 12 f.

Latet deme k.e sines ghebeldes weldich, vnde godes belde gheuet gode. So gebt dem Kaiser, was des Kaisers ist, und Gott, was Gottes ist¹⁸. 1182, 22 f.

¹⁴ 'Herzog' = jemand, hinter dem ein 'Heer zog'.

¹⁵ Vgl. D. 63 c. 33.

¹⁶ Vgl. C. 15 q. 6 c. 3.

¹⁷ Vgl. D. 93 c. 24, 1: exercitus facit imperatorem.

¹⁸ Vgl. Matth. 22, 21.

Wat de k. wel, dat is en lex. Was der Kaiser will, das ist Gesetz¹⁹. 1336, 6.

Ex: '*clag(h)e (klag(h)e)*, die gerichtliche Klage':

Accio civilis, dat hetet en borgelik k., alze vmme schult vnde schaden. Accio civilis, das heißt eine bürgerliche Klage, wie zum Beispiel wegen Schuld und Schaden. 475, 13 f.

Alle k. steruen, alse de, vppe den me klaget, sterfft. Jede Klage erlischt, wenn der Beklagte stirbt²⁰. 994, 14.

(Ene) k., de gemisschet zy, dat is zo, dat se nicht al borchlik en zy vnde nicht al pynlik. Eine Klage, die gemischt sei, ist so beschaffen, daß sie nicht gänzlich bürgerlich und nicht gänzlich peinlich sei. 480, 5-7.

Vppe en dingh is de k. wisser wen se vppe enen personen sy. Die Klage gegen eine Sache ist zuverlässiger, als die gegen eine Person. Es liegt mehr Sicherheit in einer Sache, als in einer Person²¹. 958, 8 f.

Vorgenglike k. sin, de mit deme manne vorgan, vppe den me klaget; de ewigen sind, de me vord vppe de eruen vorderen mach. Vergängliche Klagen sind diejenigen, die mit dem Manne vergehen, gegen den man klagt; die ewigen sind diejenigen, die man weiterhin gegen die Erben anstrengen kann. 632, 19 - 633, 1.

Wes de schade is, deme borete de k. Wessen der Schaden ist, dem gebührt die Klage. Dem Geschädigten gebührt die Klage. 850, 10 f.

Ex: '*cleg(h)er(e) (klag(h)er, clagher, kleger(e), klegher)*, der Kläger vor Gericht':

De antwerder schal orleff hebben to donde, des de k. orleff hefft. Der Beklagte soll tun dürfen, was der Kläger tun darf²². 210, 8 f.

De k. mod don, dat de antworder don mod. Es darf dem Kläger nicht freistehen, was dem Beklagten nicht erlaubt ist²³. 64, 8 f. 1403, 2 f.

De c.e ne schal to hant nicht mit enem sakke komen, allene si me id eme to hant schuldech. Der Kläger soll nicht sofort mit einem Sacke kommen, auch wenn man ihm das sofort schuldig ist²⁴. 539, 13 f.

Des k.s vnde des antworndes recht schal ghelijc sin. Des Klägers und des Beklagten Recht soll gleich sein²⁵. 568, 3 f.

Leges ghunnet bat deme antwerder wen deme k.e. Das Kaiserrecht ist dem Beklagten gewogener als dem Kläger²⁶. 230, 2 f. (ähnlich: 458, 2 f.).

Wat me deme k.e vorsecht, dat schal me deme antwerder vorzeggen. Was man dem Kläger verweigert, das soll man dem Beklagten verweigern²⁷. 1105, 16 f.

¹⁹ Vgl. Dig. 1, 4, 1: Quod principi placuit, legis habet vigorem ...

²⁰ Vgl. Dig. 49, 13, 1 pr. letzter Satz Mitte: ... morte rei crimen extinctum sit ...

²¹ Vgl. Dig. 50, 17, 25: Plus cautionis in re est quam in persona.

²² Vgl. Dig. 50, 17, 41 pr.

²³ Vgl. Dig. 50, 17, 41 pr.: Non debet actori licere, quod reo non permittitur.

²⁴ Vgl. Dig. 46, 3, 105.

²⁵ Vgl. Dig. 50, 17, 41 pr.

²⁶ Vgl. Dig. 50, 17, 125: Favorabiliores rei potius quam actores habentur.

²⁷ Vgl. Dig. 50, 17, 41 pr.

Ex: **'koning(h) (konyng, koning, konnyngh)**, der König':

De k. en wel mit nichte anderes, wenne alse dat recht wel. Der König will keinesfalls etwas anderes, als das Recht will. 1141, 8 f.

De k. is ghemene richter ouer al. Der König ist allgemeiner Richter überall. 51, 9. (ähnlich: 18, 11. 412, 4 f. 1136, 10 f. 1277, 1 f.).

Des k.es malder, dat sint twe vnde drittich zleghe mit ener gronen ekenen gerden, de twyer dumelen lang sy. Des Königs Malter, das sind 32 Schläge mit einer grünen Eichengerte, die zwei Daumenellen lang sei. 624, 13-15.

In ener graueschop dinget men by k.es banne. In einer Grafschaft hält man Gericht unter Königsbann. 411, 3 f.

Me antwerdet vor deme k.e nicht vmme geistlike sake, also dot me vor deme pauese vmme werlike. Man verantwortet sich vor dem König nicht wegen einer geistlichen Angelegenheit, genauso verfährt man vor dem Papst wegen einer weltlichen. 1138, 1-3.

Men mach sik van deme k.e nicht beropen an den paues. Man darf nicht beim Papst gegen ein Urteil des Königs Berufung einlegen²⁸. 1085, 5 f.

Na rechteme rechte en ys nemand richter wen de k. Nach richtigem Rechtsverständnis ist niemand Richter, außer der König. 1365, 7 f.

Nemend mod sik bouen des k.es ordel beropen. Niemand darf gegen das Urteil des Königs Berufung einlegen. 1085, 1 f.

We des k.es ban brickt, de en weddet nicht wen sestich schillinge, dat hetet des k.es ban. Wer unter Königsbann einen Rechtsbruch begeht, der zahlt ein Strafgeld von 60 Schillingen, welches 'Königsbann' heißt. 871, 6 f.

Wor de k. is, dar en is nen richter enbouen wen he. Wo der König ist, da ist kein Richter höher als er. 1365, 8 f.

Ex: **'kristendom (cristendom)**, das Christentum, die gesamte Christenheit':

De vorsten geistlik vnde werlik sin des k.es houetlude vnde meistere. Die geistlichen und weltlichen Fürsten sind des Christentums Hauptleute und Meister. 61, 11 f.

We in der menheit nicht en ys des hillighen c.es, deme ys vorsloten alle cristlik werdicheit. Wer sich nicht in der Gemeinschaft der Heiligen Christenheit befindet, dem ist jede christliche Würde (das heißt, jedes Amt) verschlossen. 1277, 7-9.

Ex: **'natur(e)**, die Art, die angeborene Beschaffenheit, die Natur (oft im Sinne von Naturrecht)':

Enes rechtes zettinge mach vorwandelen enes mannes recht, jd vorwandelet auer nemende sine n.e, dat is sine ghebord. Eine Rechtssatzung vermag eines Mannes Recht zu verändern, sie verändert aber niemandes Natur, das heißt, seine Geburt. 1102, 5-7.

Van n.en sind alle lude vrigh. Nach Naturrecht sind alle Menschen frei geboren²⁹. 372, 7.

²⁸ Vgl. X 2, 28 c. 7, 1.

²⁹ Vgl. Inst. 1, 2, 2 vorletzter Satz.

Van n.en sint alle lude echt. Nach Naturrecht sind alle Menschen rechtsfähig³⁰. 373, 8.
Werlik adel is van n.en. Wahrer Adel kommt von Natur. 1102, 5.

Ex: '*nut(h)* (*nût*, *nutte*), der Nutzen, der Vorteil':

Dat hort to der ghemenen n., dat men de bozen drade enwech do. Es liegt im öffentlichen Interesse, daß man die Übeltäter schnell entferne. 1329, 7 f.

Dy scal den n. hebben, dy den arbeit deit. Derjenige soll den Nutzen haben, der die Arbeit verrichtet. 1486, 13.

Ghemeyne n. is beter wen sûnderlike. Gemeinnutz ist besser als Eigennutz. 838, 24 f.

Ghemene n. geit vor sûnderlike n. Gemeinnutz geht vor Eigennutz. 840, 16 f.

Swe mer arbeydes hebben schal, de mot wol mer n. hebben. Wer mehr Mühe hat, der soll auch mehr Nutzen haben. 1021, 8 f.

Wel he hebben de n., ... he schal ok dat euenture dragen. Will jemand den Nutzen haben, ... so soll er auch das Risiko tragen³¹. 701, 1 f.

Ex: '*pin(e)* (*pyne*), die Leibesstrafe, die Pein, die Strafe':

De bote scholle syn vnde de p.e, na deme dat de broke sy. Die Buße und die Strafe sollen dem Delikt entsprechen. 1243, 8 f. (ähnlich: 1501, 7.).

De broke kriget de myn p.e ok nicht, off de broke in eme voralderet. Ein Gesetzesbruch bekommt die geringere Strafe auch dann nicht, wenn er älter wird. Wegen des Alters eines Verbrechens wird keine Straflosigkeit erteilt³². 1352, 2 f.

Merke, dat groter p.e des nachtes ouer duue geit wen des dages. Merke, daß Nachtdiebstahl härter bestraft wird als Tagdiebstahl. 709, 13. (ähnlich: 32, 1.).

Wat an liff edder an lede geyd, dat hetet p.e; wad an penninge gheit, dat hetet buthe eder wedde. Was an Leben oder an Glied geht, das heißt Strafe; was auf Geld geht, das heißt Buße oder Gewette. 931, 1-3.

Wor groter broke is, ... dar schal grotter p.e syn. Wo das Verbrechen größer ist, ... da soll auch die Strafe größer sein. 618, 2 f. (ähnlich: 690, 4 f.).

Ex: '*recht*, das Recht':

Alle bescheden dingh breken in deme r.en ghemene dinghe. Das Besondere bricht im Recht das Allgemeine³³. 730, 11 f.

Alle nuth des r.es en were nicht, en were nen richter, de dat r. beschermede vnde entrichtede. Aller Nutzen des Rechts wäre nichtig, gäbe es keinen Richter, der das Recht beschirmt und vollzöge³⁴. 1449, 8-10.

Allene dat dat r. gelijk zy, doch geit gestrenger richte ouer enen snoden wen ouer enen

³⁰ Vgl. Nov. 89, 1 pr. 5. Satz.

³¹ Vgl. Dig. 50, 17, 10.

³² Vgl. Cod. 9, 47, 7: Impunitas delictis propter aetatem non datur ...

³³ Vgl. Dig. 50, 17, 80: In toto iure generi per speciem derogatur.

³⁴ Vgl. VI 1, 6 c. 3, 3 am Anfang.

acbaren in likeme broke. Obgleich das Recht für jedermann gleich ist, geht doch bei gleichem Vergehen strengeres Gericht über einen Standesniedrigeren als über einen Standeshöheren. 538, 13 f.

Alze nen zuke en ys, dar en hore en bote tho, alzo en ys nen list, dar en hore en r. to. Wie es keine Krankheit gibt, wozu nicht ein Medikament gehöre, so gibt es kein Vergehen, wozu nicht ein Recht gehöre³⁵. 525, 4-6.

Dar ghelike sake sin, dar schal ok gelike r. syn. Wo derselbe Sinn, da ist auch dasselbe Recht³⁶. 592, 12 f. (ähnlich: 164, 4 f. 182, 1 f. 623, 1 f. 651, 11 f. 1358, 9 f. 1508, 13 f.).

Dat en ys nicht nutteres to betrachtende wen de alderhilligesten r.e, de godlike vnde mynschlike dingh wol vntrichten vnde vordriuen alle vnrecht. Es gibt nichts Nützlicheres zu betrachten, als die allerheiligsten Rechte, welche die göttlichen und menschlichen Angelegenheiten wohl ordnen und jedes Unrecht vertreiben³⁷. 1449, 2-5.

Dat r. en vromet nemende ane sinen dangk. Niemandem wird wider seinen Willen eine Rechtswohlthat erteilt³⁸. 1106, 4 f.

Dat r. gan bet dem antwonder wen deme klegere. Das Recht ist dem Beklagten gewogener als dem Kläger³⁹. 458, 2 f. (ähnlich: 230, 2 f.).

Dat r. is vele bereder to losende wen to vordomende. Das Recht ist geneigter, zu lösen, als zu verdammen. 186, 15 f. (ähnlich: 1027, 4 f. 1083, 10 f.).

Dat r. schal by nod en islik weten. Das Recht soll notwendigerweise ein jeder kennen. 1065, 13 f. (ähnlich: 288, 13 f. 974, 7 f.).

Dat r. schal deme armen syn alse deme riken. Das Recht soll für die Armen wie für die Reichen gelten. 525, 10 f. (ähnlich: 537, 4.).

De (koningh) is bouen alle r., wente he is suluen dat leuendige r. Der König steht über allem Recht, denn er selbst ist das lebendige Recht. 1459, 13 f.

De keyser wel, alze dat r. wel. Der Kaiser will, wie das Recht will. 719, 5.

De koninge hebben ghegheuen en ghemene r. alle der werlde, dat hetet keyserrecht. Die Könige haben der ganzen Welt ein gemeines Recht gegeben, das heißt Kaiserrecht. 1136, 2-4.

Des en wel dat r. nicht, dat sik en betere mit enes anderen schaden. Das Recht will nicht, daß einer aus dem Schaden eines anderen Nutzen ziehe⁴⁰. 1372, 10 f.

Des paueses vnde des keyseres redelike wille maket en r. Des Papstes und des Kaisers redlicher Wille schafft ein Recht⁴¹. 399, 6 f.

Des r.es leringe gheit vor alle lere. Die Rechtswissenschaft steht über allen anderen Wissenschaften. 1018, 6.

Des r.es wise schal yo den middelsten wech in krighen kysen vnde den gemeinsten. Der Rechtsgelehrte soll ja in Rechtsstreitigkeiten den Mittelweg und den Kompromiß

³⁵ Vgl. Nov. 111 pr.: Quod medicamenta morbis, hoc exhibent iura negotiis.

³⁶ Vgl. Accursius, Glosse zu Inst. 1, 6, 7 ad v. pervenire; Glosse zu Inst. 1, 12, 1 ad v. pari; Glosse zu Dig. 9, 2, 32 pr. ad v. existimari.

³⁷ Vgl. Cod. 1, 17, 1, 1: ... nihil tam studiosum in omnibus rebus invenitur quam legum auctoritas, quae et divinas et humanas res bene disponit et omnem iniquitatem expellit ...

³⁸ Vgl. Dig. 50, 17, 69: Invito beneficium non datur.

³⁹ Vgl. Dig. 50, 17, 125: Favorabiliores rei potius quam actores habentur.

⁴⁰ Vgl. Dig. 50, 17, 206.

⁴¹ Vgl. Inst. 1, 2, 6.

suchen. 1504, 24 f.

Des zuluen r.es vnde gewalt sy de erue, des de dode was. Der Erbe habe dasselbe Recht und dieselbe Gewalt, die der Verstorbene gehabt hat⁴². 633, 5.

En erue en is nicht mer wenne en volge in alle dat r., dat de dode hadde. Eine Erbschaft ist nichts anderes als eine Nachfolge in das gesamte Recht, das der Verstorbene gehabt hatte⁴³. 171, 11-13. (ähnlich: 633, 6 f. 1114, 9 f.).

En ghesettet rede mach vordryngen en ghesattet r., men ze en mach nicht vordrucken en naturlik r. Ein geschriebenes Recht kann ein geschriebenes Recht verdrängen, aber kein natürliches Recht. 1448, 11-13. (ähnlich: 149, 4. 367, 13.).

En kint vnde den knecht enes mannes holt dat r. vor en. Ein Hauskind und den Knecht eines Mannes hält das Recht für ein und dasselbe. 954, 7 f.

En nye r. lecht en elder aff. Ein neues Recht hebt ein älteres auf. 1461, 9.

En r. vorwandelet sik, wan sik en sake vorwandelet, dar dat r. vmme gesat is. Ein Recht verändert sich, wenn sich eine Sache verändert, weswegen das Recht gegeben worden ist. 160, 6 f. (ähnlich: 127, 1-3.).

Envaldicheit is vrund des r.es. Die Einfachheit ist die Freundin des Rechts⁴⁴. 231, 6 f.

Id en mach nemend deme anderen to vromen beter r. eruuen, wen he suluen hadde. Es darf niemand einem anderen zum Nutzen ein besseres Recht vererben, als er selbst hatte⁴⁵. 266, 14-16. (ähnlich: 942, 2 f. 1323, 14-16. 1409, 15 f. 1494, 11 f.).

In naturlikeme r.e en ys nen vndersched twisschen eghenen vnde vryen. Im Naturrecht gibt es keinen Unterschied zwischen Leibeigenen und Freien⁴⁶. 1171, 14 f.

Kamp hefft beghin van Romeschen r.e. Der gerichtliche Zweikampf hat seinen Ursprung im Römischen Recht. 453, 19 f.

Me schal nen ordel vynden na zeggeworden, mer na r.e. Man soll kein Urteil nach Hörensagen finden, sondern nach Recht⁴⁷. 590, 15 f.

Vnrecht is alle (dat), dat nicht en schut mit r.e. Unrecht ist alles das, was nicht dem Rechte gemäß geschieht⁴⁸. 480, 11 f.

Wad wedder r. schud, dat is vngheschen. Was wider das Recht geschieht, das ist ungeschehen⁴⁹. 403, 2.

Wat yt r. nicht vorbidet, dat irlouetet. Was das Recht nicht verbietet, das erlaubt es. 1507, 26 f.

Wat vngelik dicker schud, dar settet men dicker dat r. van. Das Recht handelt häufiger von der Missetat, welche öfter vorkommt⁵⁰. 753, 4 f.

We scollen de aflegginge des r.en in der glosen myden. Wir sollen die Veränderung des Rechts in den Glossen meiden. 62, 16 f. (ähnlich: 457, 14 f. 1368, 1 f. 1461, 15 f.).

We vorsmad dat r., de mach des r.es nicht to helpe hebben. Wer das Recht verschmäht,

⁴² Vgl. Dig. 50, 17, 59: Heredem eiusdem potestatis iurisque esse, cuius fuit defunctus, constat.

⁴³ Vgl. Dig. 50, 17, 62: Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum ius quod defunctus habuerit.

⁴⁴ Vgl. Inst. 2, 23, 7; Inst. 3, 2, 3a: simplicitas legibus amica.

⁴⁵ Vgl. Dig. 50, 17, 54: Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet.

⁴⁶ Vgl. Inst. 1, 5 pr.

⁴⁷ Vgl. Cod. 7, 45, 13: ... non exemplis, sed legibus iudicandum est ...

⁴⁸ Vgl. Inst. 4, 4 pr.: Generaliter iniuria dicitur omne quod non iure fit ...

⁴⁹ Vgl. Dig. 50, 17, 141 pr.

⁵⁰ Vgl. Dig. 1, 3, 5.

der kann das Recht nicht zum Helfer haben. 776, 13 f.

Wo recht dat r. sy, wert dat nicht geweret, so wert dat vordrucket. Wie gerecht das Recht auch sei, wird es nicht verteidigt, so wird es unterdrückt⁵¹. 740, 6 f.

Wor dat r. vnde dat ghelik entwey dragen, dat en borete nemende to vorlikende wen deme ryke. Wo Recht und Gerechtigkeit im Gegensatz stehen, gebührt es allein der Obrigkeit, sie auszusöhnen⁵². 780, 12 - 781, 1.

Ex: '**richter**, der Richter':

Alle de bode, de van r.en vt ghan, de sint nicht wen dryerleye. Alle die Ge- bzw. Verbote, die von Richtern ausgehen, sind nicht mehr als drei⁵³. 828, 9 f.

Dar nen klegheer is, dar is nen r. Wo kein Kläger, da kein Richter. 970, 14 f. (ähnlich: 439, 8 f.).

Dat en mach nemend in synes zulues zake r. syn. Es darf niemand in seiner eigenen Angelegenheit Richter sein⁵⁴. 1284, 16.

De klagheer schole volghen deme antwoorde vor sinen r. Der Kläger solle dem Gericht des Beklagten folgen⁵⁵. 1076, 5 f. (ähnlich: 205, 8 f. 1086, 11. 1087, 1 f. 1510, 16 f.).

De r. en mach na siner witschop nicht richten, mer he schal richten na der bewisinge. Der Richter darf nicht nach Hörensagen richten, sondern er soll nach der Beweislage richten. 518, 15 f.

De r. mach nicht cleger vnd r. sin. Der Richter darf nicht Kläger und Richter sein. 58, 19 f. (ähnlich: 1258, 12 f.).

De r. schal by siner zele des ramen, dat na deme broke de pine sy. Der Richter soll bei seinem Seelenheil darauf achten, daß die Strafzumessung sich nach der Schwere des Vergehens richtet⁵⁶. 873, 17 f.

De r. schal like willich sin deme klegere vnd dem antwoorde. Der Richter soll dem Kläger und dem Beklagten gleichermaßen gewogen sein. 20, 9 f. (ähnlich: 449, 1 f.).

De r. zijd in godes stede. Der Richter sitzt an Gottes Stelle. 379, 12.

De r.e en schal nicht mynneren des rechtes gnade. Der Richter soll die Gnade des Rechts nicht mindern. 522, 12.

De r.e schullen de lude dwingen to rechte, alze de vedere ere kindere. Die Richter sollen die Leute zur Einhaltung des Rechts zwingen, wie die Väter ihre Kinder. 1360, 14 f.

Ein greue bedüdet sick ein r. na oldem Sesschen rechte. Nach altem Sachsenrechte bedeutet ein 'Graf' einen 'Richter'. 1260, 7 f.

En ban ys enes ghestliken r.es ordell, dat he giff vmme bewisede sunde ouer ene zele. Ein Bann ist eines geistlichen Richters Urteil, das er wegen einer bewiesenen Sünde über eine Seele fällt. 1339, 11 f.

⁵¹ Vgl. D. 83 c. 3.

⁵² Vgl. Cod. 1, 14, 1.

⁵³ Das heißt, es gibt drei Arten von Interdikten: verbietende (interdicta prohibitoria), wiederherstellende (interdicta restitutoria), vorweisende (interdicta exhibitoria); vgl. Inst. 4, 15, 1.

⁵⁴ Vgl. Cod. 3, 5, 1 l. un.

⁵⁵ Vgl. Cod. 3, 13, 2; Cod. 3, 19, 3: Actor rei forum ... sequitur.

⁵⁶ Vgl. Dig. 48, 19, 11 pr.

En islik r. schal bewaren, dat des rykes vndersaten nicht en armen, men dat se yo ryken. Ein jeder Richter soll dafür Sorge tragen, daß des Reiches Untertanen nicht verarmen, sondern daß sie ja wohlhabender werden. 1328, 7 f.

Id en mach neen klage syn, dar nen r. en ys. Es darf keine Klage sein, wo kein Richter ist. 520, 7 f.

Mit deme wedde beteret me gode vnde deme r.e in godes stede. Mit dem Gewette leistet man gegenüber Gott und dem Richter an Gottes Stelle Buße. 380, 12 f.

O du richter, wes gherecht vnde denke an dat gherichte godes. Wente god to der zuluen tid vnde to der suluen stunde vnde in der zuluen stede richtet ouer dy, wan du richtest ouer enen anderen. O du Richter, sei gerecht und denke an das Gericht Gottes. Denn zu derselben Zeit und zu derselben Stunde und an derselben Stätte richtet Gott über dich, wenn du über einen anderen Menschen richtest. 1111, 1-4.

We en r. sin schal, de mot en ledemate sin der hilligen kerken. Wer ein Richter sein soll, der muß ein Glied der Heiligen Kirche sein. 1277, 2 f.

Welk bedderue man en hedde nicht truweliken leff enen redeliken r.? Welcher unbescholtene Mann hätte einen redlichen Richter nicht treulich lieb? 1449, 6 f.

Ex: '*ridder (rydder, ritter)*', der Ritter':

Alze sik en r. weret in deme stride mit syneme zwerde, alzo weret sik en beklaget man vor gerichte mit siner wedderrede. Wie sich ein Ritter im Kampfe mit seinem Schwerte verteidigt, so verteidigt sich ein Beklagter vor Gericht mit seiner Widerrede. 744, 10-12.

Len is der r.e tzolt. Lehn ist der Ritter Sold. 854, 14. (ähnlich: 279, 13. 846, 10.).

Genug der Kostproben. Klappen wir den Deckel unserer Schatzkiste wieder zu. „Ad multos annos!“ möchte man dem verehrten Jubilar zurufen, ihm viel Gesundheit und Schaffenskraft wünschen und mit der so gar nicht dezenten Bemerkung schließen, daß die großartige Glosse des Johann von Buch zum Landrecht des Sachsenspiegels, die dessen Überleben auf Jahrhunderte sicherte, in ungarischer Übersetzung bislang noch nicht vorliegt.

KENYERES ISTVÁN

A főváros középkori levéltárainak sorsa

Tanulmányunkat azzal a sommás megállapítással kell kezdenünk, hogy a Budapestet alkotó három elődváros, Buda, Pest és Óbuda középkori levéltárai elpusztultak. A Budapest Főváros Levéltárban jelenleg található csekély mennyiségű középkori levéltári anyag nem a városi levéltárak részeként őrződött meg. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy összefoglaljuk az elődvárosok, főként Buda középkori városi levéltáráról rendelkezésre álló információkat, majd pedig azokról a levéltár-rekonstrukciós munkálatokról ejtünk szót, amelyek kisebb-nagyobb megszakításokkal a 19. század vége óta folynak.

Buda középkori levéltára

Ma már evidencia a várostörténet-írásban, hogy a középkori városoknak adott privilégiumokat nem a fejlődés kezdetének tekintik, hanem csak egy állomásának. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mivel a városi levéltárak kezdetei visszanyúlnak az első privilégiumok által biztosított önrendelkezési, városigazgatási kiváltságokhoz, illetve ahhoz a tényhez, hogy a városoknak elemi érdekük fűződött jogbiztosító irataiknak, privilégiumaiknak a korszak körülményeihez mértén szakszerű tárolásához, azaz levéltár (archivum civitatis) létrehozásához, fenntartásához, működtetéséhez.¹ Buda esetében még az is árnyalja a helyzetet, hogy egy másik város, a Duna-bal parti Pest 13. század közepén történő áttelepítésével jött létre. A pestiek Buda hivatalos latin elnevezésében hozták magukkal korábbi városuk nevét (*castrum novi montis Pestiensis*), valószínűleg

¹ PÁLFFY ILONA: *A városi levéltárak kezdetei*. Levéltári Közlemények 18–19 (1940–1941), 351–379. itt: 352–358. pp. MAJOROSSY JUDIT – SZENDE KATALIN: *Libri civitatum. Városkönyvek a középkori Magyar Királyság közigazgatásában*. In Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára, Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest, 2012. 319–330. pp. itt 320–322. pp. KATALIN SZENDE: *The Uses of Archives in Medieval Hungary*. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ed. Anna Adamska and Marco Mostert. Brepols, 2004. 107–142. pp. itt: 118–120. pp. KÁROLY GODA – JUDIT MAJOROSSY: *Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Ein Quellenkunde für Ödenburg und Pressburg. Pro Civitate Austriae. Information zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* [NF] 13 (2008) 62–100. pp.; HÁZI JENŐ: *A városi kancellária kialakulása Sopronban*. Soproni Szemle 10 (1956) 202–215. pp.

levéltárát, illetve azt, ami az 1241/42. évi mongol invázió után keletkezett.² A 13. század végére, a 14. század elejére egyértelműen az ország fővárosának tekintett Buda egyúttal mintaadó volt a többi szabad királyi város számára, mind jogi, mind városigazgatási szempontból is, ami magába foglalta a városi kancellária szervezetének és az ahhoz szorosan kötődő levéltár mintájának átvételét.³ Tehát nem lehetünk nagyon messze a valóságtól, amennyiben azt feltételezzük, hogy a késő-középkori Buda levéltára igen csak hasonlíthatott a ma fennmaradt Pozsony, Sopron, Kassa vagy Bártfa középkori levéltáraihoz, annyi különbséggel, hogy Buda város írásbelisége a város szerepe, gazdasági jelentősége, lakossága nagysága folytán feltehetőleg nagyobb mennyiségű iratanyagot produkálhatott az előbb felsorolt városokhoz képest. Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy a magyarországi közhitelességi intézményrendszert, a nyugat-európaival szemben nem a közjegyzők, hanem az egyházi hiteleshelyek, illetve azok mintájára a kiváltságolt városok látták el. A privilégizált városok tanácsai előtt ugyanúgy lehetett hivatalos okiratokat készíttetni jogi tényekről (adás-vételről, megegyezésekről, szerződésekről, végrendeletek letételéről), mint a szerzetesrendek, egyházi testületek, konventek, káptalanok által fenntartott hiteleshelyek előtt.⁴ Buda esetében érdemes megemlíteni, hogy a városban működött az ország legjelentősebb hiteleshelye, a budai káptalan, amelynek oklevéladási és levéltározási gyakorlata nagy mértékben hathatott a városi kancelláriára és levéltárra.⁵ Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy Buda német ajkú gazdag kereskedő polgársága családi és üzleti összeköttetései révén jelentős német-római birodalmi kapcsolatszerrel rendelkezett⁶, amely kapcsolatok kihatottak a város igazgatási rendszerére, oklevéladási gyakorlatára is.

A középkori városi levéltárak legmeghatározóbb iratfajtái a következők voltak: 1) városi privilégiumlevelek és ahhoz kapcsolódó iratok, 2) a városnak címzett levelek 3) városi hivatali könyvek.

Buda esetében az 1) pont alatti iratokról csak közvetett információink, adataink vannak. Nem tudjuk pontosan, hogy Buda mennyi privilégiumlevéllel rendelkezett. Egy részük, köztük a kiemelten fontos 1244. évi Aranybulla szövege több átiratban is fennma-

² KUBINYI ANDRÁS: *Buda kezdetei*. In: Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I. köt. Budapest, 2009. (Budapest Főváros Levéltára Várostörténeti Tanulmányok) 43–99. pp. itt: 55–58. pp., 79–80. pp.; GYÖRGY GYÖRFFY: *Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárosá alakulásáig*. Budapest, 1997. 135–140. pp.

³ MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 319–320. pp.

⁴ FERENC ECKHART: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichischer Geschichtsforschung Ergbd. 9 (1914) 395–558. itt: 429–430. pp. Magyar fordítását ld.: Uő: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter Bp. 2012. (Studia Notarialia Hungarica Tom. XI.) 45–46. pp. MARTYN C. RADY, *Medieval Buda: A Study in Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, Boulder, 1985 (East European Monographs 182.) 54–68. pp. SZENDE: *The Uses of Archives* i. m. 118. p. 59 KUBINYI ANDRÁS: *Buda város pecséthasználatának kialakulása*. In: Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéről i. m. 271–298. pp., itt 281–290. pp.

⁵ A budai káptalanra ld. KUBINYI ANDRÁS: *A budai káptalan késő középkori jegyzőkönyve*. In: Kubinyi, Tanulmányok i. m. 671–693. pp.

⁶ KUBINYI ANDRÁS: *A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig*. In: Kubinyi, Tanulmányok i. m. 457–511. pp.; KUBINYI ANDRÁS: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*. In: Kubinyi, Tanulmányok 513–570. pp.

radt.⁷ Tudjuk, hogy az alább még tárgyalandó budai jogkönyv eredeti példányába minden bizonnyal bemásolták a legfontosabb privilégiumlevelek szövegét.⁸ Szintén a jogkönyvből tudható, hogy a 15. század elején keletkezett jogszabálygyűjtemény 1421. évi bővítésekor felhasználták a város birtokában lévő privilégiumleveleket, valamint azt, hogy az 1502/1503. évi, Pesttel szemben folytatott vásárlerakat-perben a budaiak először 18 privilégiumot mutattak be, majd még egyet, tehát összesen 19 db-ot.⁹

Eredeti példányban mindössze két középkori budai privilégium maradt fenn. Az első, amely túlélte a középkori levéltár pusztulását Szapolyai (I.) János (1526–1540) 1538. március 27-én kelt kiváltságlevele, ami 1919-ben, a Habsburg Monarchia összeomlása, a magyar Tanácsköztársaság létrejötte, majd bukása és Budapest román megszállása időszakában eltűnt a levéltárból.¹⁰ Tartalma és részben kiállítási formája ugyanakkor ismert a kutatás számára.¹¹ A Buda késő középkori története szempontjából nagy fontosságú privilégium összesen tizenegy korábbi kiváltságlevél tartalmi és teljes átirását és megerősítést foglalta magában. A János-diploma három korábbi magyar király által adott fontos kiváltságok megerősítésével kezdődik: IV. Béla (1235–1270) által kibocsátott, Buda legrégebbi kiváltságlevelként ismert, de tulajdonképpen Pestnek szóló 1244. évi aranybullájának¹², illetve IV. (Kun) László (1272–1290) 1276. évi oklevelének¹³ tartalmi átirásával és megerősítésével, továbbá Zsigmond király (1387–1437) 1437. évi, Budának vámmmentességet biztosító oklevelének teljes átirásával.¹⁴ A privilégium ezt követően a János által Budának 1530-tól kezdve kiadott oklevelek teljes átirását és megerősítést tartalmazza.¹⁵

⁷ GÁRDONYI ALBERT: *Buda legrégebbi kiváltságlevele*. Turul (1910) 75–84. pp., 117–127. pp. Tartalmi ismertetése a korábbi szakirodalommal: GYÖRFFY, *Pest–Buda* i. m. 136–138. pp. Modern kiadásai: *Budapest történetének okleveles emlékei*, I. (1148–1301). Szerk.: Gárdonyi Albert. Budapest, 1936. (= BTOE I.) 41–43. pp., legújabb kiadása: *Elenchus fontium historiae urbanae*, ed. ANDRÁS KUBINYI (*Elenchus fontium historiae urbanae*) III. 2. (Budapest, 1997) no. 34.p., 39–41. pp.

⁸ BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Bevezetés*. In: Buda város jogkönyve. Szerk.: Blazovich László – Schmidt József I–II. Szeged, 2001. ((Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 17.) 24. p.

⁹ KÁROLY MOLLAY: *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung aus den XV. Jahrhundert* Budapest – Weimar, 1959. 444. fej. 203–204. pp.; ld. még SZENDE: *The Uses of Archives* i. m. 107–108. pp.

¹⁰ A privilégium-levelet minden bizonnyal a Tanácsköztársaság idején tulajdonították el Budapest Főváros Levéltárából, feltehetőleg 1919 júliusában. KENYERES ISTVÁN: *Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelig*. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I (2006) 159–201. pp., itt: 168. p. (40. jegyz.)

¹¹ Kiadása: *Cuspinianus János Beszéde, Budának 's véle Magyar országnak ezer öt száz negyven egyedik esztendőben lett romlása emlékezetére, és harmad századára*. Kiad.: Podhradczky József. Buda, 1841. 57–90. pp. Kézírtas másolati példányaira ld. KENYERES: *Buda és Pest* i. m. 168. p. (41. jegyz.)

¹² Ld. 7. jegyz.

¹³ A Szapolyai I. János által kiadott diplomában csak rövid utalás szerepel, miszerint IV. László is megerősítette az 1244. évi privilégiumot és bővítette azt. Vö.: GÁRDONYI: *Buda legrégebbi kiváltságlevele* i. m. 75. p.; Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Vol. II. 2–3. füzet. 1272–1290. Szerk.: Borsa Iván. Budapest, 1961. No. 2706. (161).

¹⁴ Kiadása: *Budapest történetének okleveles emlékei*. Vol. 3. Szerk.: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987. (= BTOE 3.) No. 1173.

¹⁵ Az oklevelek tartalmi ismertetését ld. KUBINYI ANDRÁS: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest, 1975. (Budapest története 2.) 7–240. pp., itt: 210–212. pp.; KENYERES: *Buda és Pest* i. m. 168–170. pp.

A másik, eredeti formájában fennmaradt és jelenleg Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött privilégium Habsburg I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) 1540. november 11-én kelt oklevele, amelyben megerősítette János király valamennyi, Buda városának szóló privilégiumát.¹⁶ A privilégiális formában kiállított oklevél azonban sem kiállítása évében, sem pedig Buda 1541. augusztus 29-én történt oszmán elfoglalásáig valószínűleg nem került a város levéltárába, azt ekkor feltehetőleg nem adták át Buda városának. A Fővárosi Levéltárban található 18. századi *Elenchus* szerint ugyanis az oklevél a Révay-családtól került Buda város őrizetébe a 18. század végén. A privilégiumot minden bizonnyal Révay Ferenc királyi személynök (1527–1542), majd nádori ítélmester (1542–1553) vihette magával I. Ferdinánd követeként Budára 1540/41 telén vagy az 1541. évi Roggendorf-féle ostrom alkalmával. Mivel azonban tárgyalásai az 1540-ben elhunyt Szapolyai János özvegyével, Izabella királynéval Buda átadásáról kudarcba fulladtak, az oklevél átadására már nem kerülhetett sor, így kerülhetett az a Révay-család levéltárába. Buda városa az 1790. évi országgyűlés alkalmából kapta meg Révay János szepesi püspök (1788–1806) révén.¹⁷

A 2) pont alatt említett, Buda városának címzett oklevelek esetében csak a levéltár-rekonstrukciós kutatásokra alapozhatunk. A Budának címzett uralkodói, bírósági parancslevelek sok esetben későbbi átírt oklevelekben maradtak fenn, avagy más városok által Budának címzett oklevelek a küldő város városi könyveibe kerültek bejegyzésre.¹⁸

A 3) pont alatt tárgyalt városi könyvekről már több ismerettel rendelkezünk. A városkönyvek használata minden bizonnyal a német-római birodalom városainak mintájára terjedt el a német ajkú polgárság által lakott magyarországi városokban. A hazai kutatás ugyanakkor felveti, hogy a hiteleshelyi gyakorlat is hatással lehetett a városi könyvek vezetésére.¹⁹ Első fennmaradt városkönyvek a 14. század végétől ismertek, főként az ország északi, felvidéki részein.²⁰ A városkönyveket a korábbi – elsősorban németor-

¹⁶ Eredeti példánya: Budapest Főváros Levéltára IV. 1018. Buda Város Titkos Levéltára No. 3. Kiadva: PODHRADCZKY: *Cuspinianus* i. m. 91–93. pp.

¹⁷ KENYERES: *Buda és Pest* i. m. 171. p. (55. jegyz.)

¹⁸ Budának címzett parancslevél átírására pl.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (=DL) 25034. A városi könyvekben fellelhető, Buda részére írt levelekre például szolgáhatnak a Nürnbergi Állami Levéltárban (Staatsarchiv Nürnberg) őrzött, Nürnberg város tanácsának leveleskönyvei (Reichsstadt Nürnberg Rep. 61.a Briefbücher des Inneren Rats). Vö.: SZABÓ ANDRÁS PÉTER: *Budapest középkori történetének nürnbergi forrásairól. Rövid kutatási beszámoló*. Urbis. Magyar Várostörténeti Évkönyv 2 (2007) 409–414. pp., itt: 411. A Briefbücher kötet sorozatban a legkorábbi, Buda városának címzett levél 1410.11.19-én kelt (Briefbücher des Inneren Rats 3. köt. fol. 91rv.), míg a legutolsó 1536.07.11-i (uo. 113. köt. fol. 12v-13v.), összesen 18 ilyen levélről van jelenleg tudomásunk. (Budapest Főváros Levéltára, Szabó András Péter nürnbergi gyűjtése). Kivételesen előfordulnak eredeti formában fennmaradt, Budának címzett levelek. Ld. pl. Wiener Stadt und Landesarchiv Hauptarchivs Urkunden No. 2715. (Erzsébet magyar királyné levele Buda város tanácsának 1440.01.17.) (Interneten: monasterium.net: <http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-WStLA/HAUrk/2715/charter>.)

¹⁹ MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 321–322. pp.

²⁰ Részletesen ld. MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 322. 15. j. BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A városkönyvek és a soproni Gerichtsbuch*. In: *Gerichtsbuch / Bírósági könyv 1423–1531.* Szerk.: Házi Jenő –Németh János. (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg / Sopron város történeti forrásai Reihe / Sorozat A) 2 (Sopron, 2005) 33–46. pp., itt: 34–37. pp. Hogy főként a mai Szlovákia területén fekvő szabad királyi és más privilégizált városokból maradtak fenn az első városi könyvek, részben azzal is magyarázható, hogy a török hódítás nem érintette ezeket a városokat, így levéltáraik is nagyobb eséllyel maradtak fenn.

szági – szakirodalom öt nagyobb kategóriába sorolta: 1) azon könyvek, amelyek a város által elnyert jogokat, a városi tisztségekre és a város közösségére vonatkozó iratok másolatait tartalmazzák, ide sorolandók a jogkönyvek is, 2) a város igazgatási, hivatali könyvei (pl. tanácsülési jegyzőkönyvek) 3) jogszolgáltatási, bírósági jegyzőkönyvek, 4) a városi lakosság magánjogügyleit tartalmazó könyvek (pl. telekkönyvek, zálog-, tiltás stb. könyvek), 5) a városgazdálkodásra vonatkozó számadáskönyvek. Az újabb szakirodalom már csak három kategóriát használ: 1) a városi tanács könyvei (tanácsülési jegyzőkönyvek, zálog-, telek- és végrendeleti stb. könyvek 2) a városi bírósági könyvek 3) a városgazdálkodási könyvek.²¹

Buda esetében a mindkét felosztás szerint az első kategóriába sorolandó kötetek közül fennmaradt a nevezetes jogkönyv, amelynek eredeti példányával természetesen nem rendelkezünk, azonban ismertek pozsonyi, kassai és feltehetőleg Kolozsvár számára készült másolati példányai.²² A budai jogkönyv számos, a városi könyvek vezetését érintő információt is megőrzött. A jogkönyvben már fennálló gyakorlatot kodifikáltak a városkönyv (Stadtbuch, Stadtgrundbuch) vezetése kapcsán.²³ A jogkönyv előírta, hogy a városnak „egy különösen fontos” könyvvel („ein pesunderr meriglich puech”), más néven telekkönyvvel („statgrundpuech”) kell rendelkeznie, amit minden évben a bíró és a tanácsosok neve feltüntetésével újra meg kellett nyitni. Ebbe a könyvbe kellett bevezetni valamennyi, a város pecsétje alatt kiállított örökösödési, ingatlan vagy más ügyeket. A bejegyzést gondosan kellett beírni, a felek nevével és a kiadott oklevél pontos dátumával, annak érdekében, hogy amennyiben valakinek a város által kiadott oklevele elveszne, elégne, vagy zsidók által elidegenítésre kerülne, akkor ez alapján új oklevelet lehessen kiállítani.²⁴ A városkönyvet a jegyző őrizte, azonban abba csak a bíró tudtával, a bíró által a tanácsosok közül kijelölt két-három esküdt jelenlétében jegyezhetett be bármit. Mivel a városkönyvbe való beírás így elég körülményes volt, ezért előírták, hogy a bírósági ügyekre a jegyző vezessen egy külön jegyzőkönyvet (*register*), amelybe fel kellett jegyeznie a per lefolyását, a hozott ítéleteket, majd ez alapján kellett az ügyet a városkönyvbe bevezetnie.²⁵ A városkönyvbe kizárólag az erre a feladatra felelős jegyző írhatott bele hivatali ideje alatt. Amennyiben még hivatali idejében elhalálozott, akkor a városkönyvbe még be nem vezetett ügyeket a jegyző feljegyzései, jegyzőkönyvei és fü-

²¹ Az ötös felosztásra ld. KONRAD BAYERLE: *Die deutschen Stadtbücher*. Deutsche Geschichtsblätter 11 (1910) 145–200. pp., itt: 192–200. pp. A hármas osztályozásra: DIETER GEUENICH: *Was sind eigentlich „Stadtbücher? Versuch einer Definition*. In: Stadtbücher als namenkundliche Quellen. Stuttgart, 2000. Hrsg.: Friedhelm Debus. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse / Akademie der Wissenschaften und der Literatur 7.) 17–29. pp., itt: 26. p.; BLAZOVICH: *Városkönyvek* i. m. 33–34. pp., JÖRG OBERSTE – JENS KLINGER: *Stadtbücher im Kontext – Stadtbuchforschung in Deutschland*. In: Die drei ältesten Stadtbücher Dresdens (1404–1476). Hrsg.: Thomas Kübler – Jörg Oberste. Leipzig, 2007. 20–28. pp., itt: 20–21. pp.

²² KATALIN GÖNCZI: *Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen*, Frankfurt am Main, 1997. 82–83. pp. MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 320. p. BLAZOVICH: *Bevezetés* i. m. I kötet. 17–18. pp.

²³ MOLLAY: *Das Ofner Stadtrecht* i. m. 52–55. sz. fej. 80–82. pp. MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 319. p.

²⁴ MOLLAY: *Das Ofner Stadtrecht* i. m. 52. fej. (80.)

²⁵ Uo. 54. fej. (81.)

zetei („aus seinen zedeln, registeren vnd quateren”) alapján két kirendelt tanácsos jelenlétében egy erre a feladatra felkért jegyző jegyezhetette be. Minderre azért is szükség volt, hogy mint a jogkönyv írja, a bejegyzés elmaradása miatt senkit kár ne érjen, mivel a városkönyvnek ugyanolyan hitele van, mint a város pecsétje alatt kiadott oklevélnek: „dem stat puech zu glauben ist als den statpriefen versigilt mit dem stat sigl”.²⁶ A jogkönyv még néhány helyen utal a városkönyv vezetésére: így pl. ha valakit a városi börtönbe vetettek és elítéltek, akkor azt be kellett vezetni a városkönyvbe, szintén előírták, hogy amennyiben valaki írásos végakarat nélkül halt meg, akkor a végrendeleti tanúk és végrehajtóknak meg kellett jelenniük a tanács előtt és a végakaratot a városkönyvbe be kellett vezetetniük. Más helyen pedig arra történik utalás, hogy a bűnbánó boszorkányok és varázslónők esküit is be kellett vezetni a városkönyvbe.²⁷ A jogkönyv rendelkezései alapján megállapíthatjuk, hogy Budán a magdeburgi és lübecki jog alá tartozó birodalmi városokban vezetett *Stadtbuch* (*Ratsbuch*) típusával találkozunk. Ez a kötet-típus minden bizonnyal létezhetett már a jogkönyv írásba foglalását megelőző időszakban is, tehát a 14. század második felében. A városkönyv elsősorban a város által a különböző jogügyletekben kiadott oklevelek szövegeit, a polgárok tanács előtt tett felváltásait, ügyleteit (ingatlan, zálog stb.), végrendeleteket és hagyatéki ügyeket, valamint a bírósági ügyeket (per leírása, ítélet) tartalmazta. Ilyen általános témájú, tehát igazgatási, magánügyleti és bírósági ügyeket egyaránt tartalmazó városkönyvekre akad példa a Német-római Birodalom területén, így pl. utalhatunk a lipcei tanácskönyvekre (*Ratsbuch*) vagy a drezdai városkönyvekre (*Stadtbuch*)²⁸, de mindez további példákkal is alátámasztható a nagy számban publikált német városkönyvek alapján.

A jogkönyv adatai alapján a városi kancellária, illetve a jegyző a városkönyvön kívül más könyveket, jegyzőkönyvet (*Register*) is vezetett. Mint utaltunk rá, a bírósági ügyek lejegyzésére a jogkönyv szerint külön jegyzőkönyvet kellett vezetnie, aminek tartalmát utána be kellett vezetnie a városkönyvbe. Arra is történik utalás, hogy a jegyző egyéb jegyzőkönyveket és füzeteket is használt. Feltehető, hogy így a már a jogkönyvben is szereplő bírósági jegyzőkönyv mellett külön telekkönyv, zálogkönyv is felállításra került²⁹, valamint a városi számadáskönyvek vezetését is okkal feltételezhetjük. A jogkönyv egy helyen utal *Ächtbuch* (*echt puch*), azaz büntetések könyvének vezetésére is.³⁰ Más magyarországi városok, így különösen Pozsony, Sopron és Kassa levéltáraiban ma is meglévő középkori városi könyvek is elkülönültek a fenti funkciók szerint a 14. század végétől, de főként a 15. század második felében.³¹ Mivel a fenti városoknak Bu-

²⁶ Uo. 55. fej. (82.)

²⁷ Uo. 56. fej. (82). 309. fej. (161–162.) 331. fej. (169.)

²⁸ KÜBLER – OBERSTE: *Die drei ältesten Stadtbücher Dresdens; Die Leipziger Ratsbücher 1466–1500: Forschung und Edition*. Halbbd. 1–2. Hrg.: Henning Steinführer. Leipzig, 2003.

²⁹ Ld. pl. VÉGH ANDRÁS: *Buda város középkori helyrajza*. 1–2. köt. Budapest, 2006–2008. ((Monumenta Historica Budapestiensia 15.) 1. köt. 310. p.

³⁰ MOLLAY: *Das Ofner Stadtrech* i. m. 274. fej. (151.) M. C. Rady: *Medieval Buda* i. m. 56. p.

³¹ Pozsonyra ld. MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 325–330. pp. Kassára ld. ONDREJ R. HALAGA: *Košické mestské knihy, 1394–1737*. Košic, 1956. (Práce Archívu mesta Košic 3). Uő: A kassai városi könyvek (1394–1737). *Levéltári Híradó* 7 (1957) 518–549. pp. Ld. még az egyes városi könyvek kiadásait: *Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529. Teil 1: 1410–1487*. Hrg.: JUDIT MAJOROSSY – KATALIN SZENDE. Wien – Köln – Weimar, 2010. (Fontes rerum Austriacarum. Dritte Abteilung. Fontes

da sok tekintetben mintául szolgált, feltehetjük, hogy a főváros gyakorlatát vették át specializált városkönyvek felállításával. Ugyanakkor német-római birodalmi mintára továbbra is jogilag egy városkönyv (*statdbuch, liber civitatis*) létezett Budán, ez volt az a városkönyv, amely hitelesnek volt tekinthető, ami alapján a városi kancellária hiteles másolatokat állíthatott ki, és amelynek bejegyzéseit még a hét kiváltságolt szabad királyi város (Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Eperjes és Bártfa) fellebbviteli fórumán, a tárnoki széken is elfogadtak.³² A magdeburgi és lübecki városjog alá tartozó városokban a *Statdbuch*-ok közhitelűek voltak, a birodalom nyugati és déli részén azonban csak segédkönyvekként tekintettek rájuk³³, ez is arra mutat, hogy a budai jogkönyv városkönyvre vonatkozó részei a magdeburgi jogon alapultak.

A budai városkönyv vezetésére, használatára néhány konkrét adatunk is van, ezek mindegyike ingatlanüggyhez kapcsolódik. Először 1423-ban említik, hogy az ingatlan-felvallási ügyeket a városkönyvbe vezetik be: „*quam fassionem ad tabulam seu librum civitatis conscribere fecisset ... quam fassionem ... in libro civitatis conscripta existat*”.³⁴ 1459-ben I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) király arra utasította a budai tanácsot, hogy egy ingatlan-átruházási ügyről, amelyről a város előtt felvallást (*fassio*-t) tettek a felek és azt a városkönyvbe (*registrum*) bevezették, adjanak ki a bejegyzés alapján oklevelet (*litterae fassionales*-t), ami szintén azt bizonyítja, hogy a városkönyvi bejegyzés önmagában közhitelűnek számított.³⁵ 1523-ból arra van adatunk, hogy elveszett oklevél okán a városkönyvből készítenek egyszerű másolatot egy korábbi ingatlanügyről, ekkor az irat verzójára rávezették: „*Extractus libri civitatis anni 1523*”.³⁶ 1524-ben Jagello II. Lajos (1516–1526) király adott parancsot a városnak, hogy az esztergomi Szt. István káptalan részére keressék meg a városházán felejtett okleveleiket, vagy a városkönyv alapján („...*extunc prothocolon sive librum civitatis vestre*...”) adjanak azokról hiteles, a város pecsétje alatt kiállított másolatot a város könyvéből.³⁷ A budai városkönyvbe azonban nem kizárólag ingatlanügyeket vezettek be, erre is vannak közvetett adataink, ugyanis részben rekonstruálható, hogy mely oklevelek szövegét vezették be a városkönyvbe. Az 1460-as évektől ugyanis a városi kancellária által kiadott egyes, főként ingatlan- de más, fontosabb ügyekben kiadott oklevelek verzóin is, azok alján közepén, egyes korszakokban ugyanazon kezek által rávezetve (általában dativusban álló),

iusis 21/1); *Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava / Preßburg aus den Jahren 1402–1506*. Hrsg.: Arne Ziegler. Bratislava, 1999. *Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393–1405. Das älteste Kaschauer Stadtbuch*. Hrsg.: Ondrej R. Halaga. München, 1994. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 34.) *Das älteste Stadtbuch der Königlich Freien Bergstadt Göllnitz/Gelnica in der Unterzips und seine Sprache*. Hrsg.: Helmut Protze. Frankfurt am Main, 2002.

³² M. C. RADY: *Medieval Buda* i. m. 57. p. A soproni városkönyvi bejegyzéseket is közhitelűnek fogadták el: HÁZI: A városi kancellária i. m. 221. p.

³³ STEINFÜHRER: *Die Leipziger Ratsbücher* i. m. XXXV.

³⁴ MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 238091, BTOE 3. 821. sz. (73. p.) Említi: VÉGH: *Buda* i. m. I. köt. 310. p. (972. jegyz.).

³⁵ MNL OL DL 38821. Említi M. C. RADY: *Medieval Buda* 57. p.

³⁶ MNL OL DL 48993 Említi: VÉGH: *Buda* i. m. I. köt. 310. p. (972. jegyz.).

³⁷ MOL DF 238121 Említi: VÉGH: *Buda* i. m. I. köt. 310. p. (972. jegyz.).

az oklevelekben érintett, vagy neki szóló személyek neve(i) szerepelnek.³⁸ Ezeket a név-bejegyzéseket a legkülönbözőbb személyeknek, intézményeknek kiadott okleveleken is felleljük, tehát nem az oklevelet kapó fél vagy annak hivatalnok, levéltárosa jegyezte fel, hanem a városi kancellária alkalmazottja, mégpedig feltehetően azzal a szándékkal, hogy a városhelybe bejegyzett ügylethez szolgáljon mutatóul. Feltevésünket alátámasztja az, hogy pl. a lipcei *Ratsbuch*-ban is a bejegyzések margójára kimutatózták a bejegyzésben szereplő fél, felek nevét.³⁹ Ugyanez történhetett Budán is. Amennyiben feltevésünk helytálló, akkor az eredeti formában fennmaradt oklevelek vizsgálata alapján, még ha igencsak töredékesen is, de rekonstruálható a budai városhely bejegyzéseinek egy része.

Pest és Óbuda levéltárai

Pest és Óbuda levéltáiról, iratairól jóval kevesebb ismerettel rendelkezünk. Pest esetében fontos hangsúlyoznunk, hogy a város 15. század elejéig-közepéig jogilag Buda alá tartozott, így városi kancellária is csak később erősödött meg, jóllehet már 1326-tól van adat pesti jegyző alkalmazására.⁴⁰ Az önállósuló Pest ugyanakkor gyorsan átvette a főváros kancelláriai gyakorlatát. Tudomásunk van Pesten is a városhely vezetéséről⁴¹: egy 1499. évi, Pest város által egy ingatlanperben kiadott oklevélben említik a város 1453. évi kiadványát, amelyet „*ex libris civitatis Pestiensis*” kerestek elő.⁴² A pesti kiadványok verzőján a budai oklevelekhez hasonló, a városhely mutatózása során tett névmutató bejegyzéseket találunk.⁴³ A pesti városhely szintén közhiteles volt, a tárnoki széken szintén elfogadták a városhely alapján kiállított kiadványokat.⁴⁴

Óbuda felett három földesúr gyakorolt joghatóságot: a királyné, az óbudai apácák és a budai káptalan. Óbudai esküdteteket 1349-ben említenek először, óbudai bíró és esküdtetek által kiadott városi kiadványt 1361-ből. Maga a városi tanács és annak oklevélkiadási tevékenysége, pecséthasználata feltehetőleg 1343-tól, a város királynéi földesuraságától datálható.⁴⁵ Ekkortól Óbuda királynéi városhelyként (*civitas reginalis*) szerepel, ami megnevezése (*civitas*) ellenére a magyar jogrendben a mezővárosok

³⁸ Néhány példa: MNL OL DL 93303 (1460.08.10); BFL XV. 5. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye No. 2. (1465.10.04) MNL OL DL 18570 (1481.11.19.); DL 93548 (1482.02.09.); DL 19491 (1489.02.21.); DF 208575 (1490.03.17); DL 39212 (1494.10.04); DF 274182 (1494.12.08); DF 236393 (1498.09.29); DL 46582 (1502.03.22); DF 238108 (1502.04.06); DL 46663 (1504.03.17); DF 238112 (1507.09.28); DF 275871 (1517.11.20.); DL 50566 (1524.04.21). Az oklevelek tartalmát tekintve főként ingatlanügyek de megtalálható köztük pl. kegyes adomány is (DL 46582).

³⁹ A jelenségre a kötet közzé adója is felhívta a figyelmet: STEINFÜHRER: *Die Leipziger Ratsbücher* i. m. Halbbd. 1. XLII–XLIII. Ilyen bejegyzések főként a 2. kötetben közölt 1489–1500 közötti Ratbuch-ban fordulnak elő tömegesen. Uo. Halbd. 2.

⁴⁰ KUBINYI: *Budapest története* i. m. 84. p.

⁴¹ Uo.

⁴² MNL OL DL 61919.

⁴³ Pl. MNL OL DL 18799 (1483.04.21); DL 61905 (1497-04-19); DF 281266 (1510.04.03).

⁴⁴ M. C. RADY: *Medieval Buda* i. m. 57. p.

⁴⁵ KUBINYI: *Budapest története* i. m. 84–85. pp.

(*oppidum*) szintjét jelentette. Ezeknek a településeknek a tanácsa is látott el közhitelű funkciókat.⁴⁶ Az óbudai városi tanács által kiadott, a város pecsétjével ellátott oklevelek között is találunk ingatlanügyeket, adás-vételi szerződéseket, birtokba iktatásokat.⁴⁷ A főváros közelsége is hathatott a városi kancelláriára, bár annak szervezetéről nem maradt fenn információ, viszont a fennmaradt eredeti oklevelek kiadmányozási módja fejlett városi íráskultúrát sejtet.

Egyéb fővárosi intézmények, testületek középkori levéltárai

Ugyan nem a városi levéltár részét alkották, mégis, Budapest középkori történelmében játszott szerepük kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Buda területén voltak más, jelentős levéltárakat keletkeztető intézmények, testületek is. Az előbbiekre a budai káptalan, az óbudai, margitszigeti apácák, a felhévízi konvent levéltárait érdemes felhozni, amelynek egy töredéke, például a budai káptalan levéltári anyagának egy kis része megmenekült a pusztulás elől.⁴⁸ A testületek kapcsán első helyen a céheket érdemes említenünk. Budapest Főváros Levéltárában őrzött csekély számú középkori iratanyag döntő része egyetlen testülethez, a budai német mészáros céhhez kötődik. A gyűjtemény tartalmazza – egy kivétellel – a magyar főváros gazdasági életében meghatározó szerepet játszó céh privilégiumait (szám szerint 8 db-ot), illetve a középkori Buda történetének egyik felbecsülhetetlen értékű forrását, a céh főként számadásokat tartalmazó céhkönyvét. Az iratok arról tanúskodnak, hogy a céh egyrészt feltűnő gondossággal óvta privilégiumait, hiszen azokat a budai németek 1529. évi kitelepítésekkor magukkal vitték és másfél évszázadon keresztül gondosan, csaknem hiánytalanul megőrizték. Az utolsó vezetett céhkönyv pedig, amelyet szintén elmenekítették a privilégiumlevelekkel

⁴⁶ Werbőczy István Tripartituma szerint az uralkodók és fejedelmek által a mezővárosoknak adott pecsétek is közhitelűek, amelyekkel tehát közhitelű okleveleket állíthattak ki saját ügyeikben: „Habent praeterea civitates et oppida sigilla authentica, per reges et principes ipsis concessa, quae in factis et rebus coram eis et in medio eorum vertentibus ac emergendis, robur sortiuntur firmitatis.” WERBŐCZY ISTVÁN: *Tripartitum*. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1990. II. rész 13. cím 3.§. (304.) A mezővárosok jogi helyzetére általában: BÁCSKAI VERA: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.) 102. p. Uő: *A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején*. In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2007. ((Várostörténeti tanulmányok) 137–158. pp., itt: 138–140. pp. A mezővárosok oklevéladására és pecséthasználatára ld. LADÁNYI ERZSÉBET: *Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon: az oppidumok jogélete*. Levéltári Szemle, 42. (1992) 3–12. pp.

⁴⁷ Ld. pl. az alábbi, eredeti formában fennmaradt óbudai városi kiadványokat: MNL OL DL 42363 (1378.04.07); DL 42363 (1387.04.29); DL 10124 (1413.10.04); DL 10325 (1415.03.10); DL 11890 (1427.01.06); DL 12626 (1434.09.24); DL 14583 (1452.10.21.) DL 14641 (1453.02.15.); DL 17822 (1476.07.06.); DL 19620 (1490.01.15.); DL 21466 (1505.08.21.); DL 21546 (1506.04.01.); DL 21549 (1506.04.03); DL 21584 (1506.07.10.) DF 241117 (1513.12.04.)

⁴⁸ A budai káptalan anyagának egy töredékét a pozsonyi káptalanba menekítették. GÁRDONYI ALBERT: *Az óbudai káptalan magánlevéltára*. Levéltári Közlemények 20–23 (1942–1945) 130–140. pp. Mintegy 110 db 1526 előtti oklevelet és az 1510 és 1522 között vezetett káptalani protocollum-ot iratscere keretében 1968-ban kapta meg a Magyar Országos Levéltár (ma: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára). BAKÁCS ISTVÁN: *Az Országos Levéltár III. osztályának 1969. évi gyarapodásáról*. Levéltári Szemle, 20 (1970) 2. 440–442. pp.

együtt, egy magas szintű adminisztrációra utal, hiszen csak ez a kötet három másik céhkönyvre is utalást tesz.⁴⁹

A középkori fővárosi levéltárak pusztulása

A történeti köztudat Buda (és Pest) középkori levéltárainak pusztulását az 1541-el kezdődő oszmán hódításnak tulajdonítja. A hódítók 1541-ben harc nélkül, csellel foglalták el Budát, de utalnunk kell arra, hogy a fővárost 1526-ban és 1529-ben is ideiglenesen elfoglalták a török hadak, mindkétszer jelentős pusztítást hagyva maguk után. Az 1244. évi, IV. Béla által kiadott aranybulla minden bizonnyal az 1526. évi török megszállásakor, a város felégetése során pusztulhatott el. Tudjuk, hogy Szapolyai I. János még 1526-ban vagy 1527 elején ezért volt kénytelen újra kiadni az oklevelet.⁵⁰ Az 1527-ben Habsburg I. Ferdinánd király kezére került Buda vezetői új urukkal is újfent megerősítették az elpusztult aranybullát 1528 elején.⁵¹ Szapolyai János 1538. évi privilégiumában átirít, általa kiadott 1531. évi oklevele említi, hogy az 1244. évi aranybulla Szapolyai által kiadott megerősítése az 1529. évi török ostrom során szintén elpusztult, ezért volt kénytelen János király 1531-ben újra kiadni.⁵² Az adatok tehát arra mutatnak, hogy Buda város levéltárát 1541 előtt már két jelentős pusztítás is érthette (1526, 1529). A pusztulás mértékéről nincsenek információink, annyi bizonyos, hogy az 1541-ben másfél évszázadra oszmán kézre került főváros korábbi városigazgatása megszűnt, a keresztény lakosság létszáma minimálisra csökkent, a városigazgatás működéséről a 16. század második felében nincsenek adataink.⁵³ A levéltár tehát már a város török kézre kerülése előtt jelentős károkat szenvedett, a keresztény városigazgatás megszűnésével a maradék levéltár is elenyészett.

A budai levéltár esetlegesen fennmaradt iratai kapcsán érdemes megemlíteni egy, a város 1541. évi előbb Habsburg ostromával, majd török megszállásával kapcsolatos adatot. Az 1530-as években Buda történetében meghatározó szerepet játszó, Szapolyai-

⁴⁹ MAJOROSSY – SZENDE: *Libri civitatum* i. m. 325. p. A mészáros céh levéltárának modern kiadását ld. *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Offen aus dem Mittelalter*, Szerk.: KENYERES ISTVÁN. Budapest, 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez / Quellen zur Budapester Geschichte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit 1).

⁵⁰ PODHRADSKY: *Cuspinianus* i. m. 15. p., 58. p., 72–73. pp.

⁵¹ I. Ferdinánd 1528. január 1-jén Buda város részére kiadott oklevelében átirta az 1244. évi aranybullát. Másolata fennmaradt a Királyi Könyvekben: MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii 1. köt. 97–100. pp.

⁵² Ld. az 1538. évi Szapolyai-diploma szövegét: PODHRADSKY: *Cuspinianus* i. m. 72–73. pp.

⁵³ Pálczán Péter volt budai bíró egy 1553. évi, a Magyar Kamarához benyújtott kérvényében említi, hogy benyújtott a kamarához egy „sub sigillo civitatis Budensis” kiadott biztonságlevéllel, melyben hat budai polgár „fassi fiat unanimiter”. MNL OL E 15 1553. fol. 251. Tehát ekkor a budai tanács még működött és városi pecsét alatt adott ki okleveleket. A 16. század közepétől fennmaradt néhány adat arra mutat, hogy a török uralom alatti budai bírák csak a magyar lakosság ügyében voltak illetékesek és adhattak ki okleveleket – egyre kisebb számban. A budai magyar bírók működésére 1685-ig akad adat. GÁRDONYI ALBERT: *Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt*. Tanulmányok Budapest Múltjából 5 (1936) 13–33. pp. LAJOS FEKETE – LAJOS NAGY: *Budapest története a török korban*. In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején i. m. 398–399. pp.

párti Pálczán Péter bíró⁵⁴ az 1541. évi Roggendorf-féle ostrom során át akarta adni a várost a Habsburgoknak. Az akció azonban balul sikerült⁵⁵, Pálczánnak családját hátrahagyva menekülnie kellett, de azt is tudjuk, hogy egy-két fontos holmiját magával tudta vinni. Később Pozsonyban telepedett le, ott is halálozott el 1558-ban. Mivel nem volt örököse, a Magyar Kamara hivatalnokai leltározták fel a hagyatékát. A hagyatéki leltárban szerepel egy olyan tétel, miszerint a volt budai bíró saját iratain kívül megőrzött Budára, illetve Pestre vonatkozó privilégiumleveleket, valamint nála volt a város rézből készült pecsétnyomója. Nem állhatunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy a fentebb már említett 1538. évi Szapolyai I. János király féle aranybulla is ezek között az oklevelek között lehetett és ez alapján nem kizárt, hogy esetleg máshol is lappanghatnak a budai levéltárba tartozó iratok, oklevelek.⁵⁶

Levéltár-rekonstrukciós munkálatok a főváros középkori levéltári anyagának feltárására

A főváros levéltárai a Mohács utáni időszakban tehát megsemmisültek, így nincs más mód a hiány pótlására, mint a más levéltárakban megőrződött, fővárosi vonatkozású oklevelek szisztematikus összegyűjtése. Ezt a munkát először Podhradczy József (1795–1870) kezdte meg a 19. század első felében. Podhradczy a Magyar Kamara városi osztályán dolgozott, ahol alkalma volt az akkor még nehezen hozzáférhető kamarai levéltár anyagát tanulmányozni. Munkája során jelentős mennyiségű, a középkor Buda és Pest történetére vonatkozó okleveles anyagot tárt fel, amely egy részét publikációkban is hasznosította.⁵⁷ Ezt követően 1870-ben Pest város bízta meg Salamon Ferencet (1825–1892), a neves történészt a város történetének megírásával, majd a megbízást az 1873-ban egyesített főváros Budára és Óbudára is kiterjesztette. Műve 1878 és 1885 között jelent meg és abban a főváros történetét 1490-ig tárgyalta, azonban az okmánytári rész nem készült el, csak egy ún. kútfőbírálati, azaz forráskritikai függelék.⁵⁸ 1911-ben

⁵⁴ Pálczán Péter Dél-Magyarországról, Valkó megyéből származott, ifjú korától Budán élt, feltehetőleg szabó volt és az egyik leggazdagabb budai kereskedővé vált, aki főként mahakereskedelemmel foglalkozott. 1527-ben budai esküdtként (juratus) szerepel. M. C. RADY: *Medieval*. Buda, 176. p. Budai bíró 1530/31-ben, 1532/33-ban és 1537/38-ban. GÁRDONYI ALBERT: *Buda középkori levéltáráról*. Levéltári Közlemények 12. (1934) 159–167. pp, itt: 159–160. pp. KUBINYI: *A budai német patriciátus* i. m. 506. (386. jegyz.) KUBINYI ANDRÁS: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján*. In: KUBINYI: *Tanulmányok* i.m. 361–405. pp., itt: 403. p. KUBINYI: *Budapest története* i. m. 210. p., 218. p., 220. p.

⁵⁵ GÁRDONYI ALBERT: *A budai városi tanács árulása 1541-ben*. Tanulmányok Budapest Múltjából 7 (1939) 1–10. pp.; KUBINYI: *Budapest története* i. m. 228–229. pp.

⁵⁶ GÁRDONYI ALBERT: *Buda középkori levéltáráról* i. m. 164–165. pp. Gárdonyi az 1540. évi, I. Ferdinánd által Budának kiadott, fentebb említett privilégium-levele kapcsán is felvetette annak lehetőségét, hogy az a Pálczán-hagyatékból kerülhetett elő. Uo. 165. Magam részéről vitatom ezt a felvetést. Ld. fentebb 17. jegyz.

⁵⁷ Publikációi közül ld. például: PODHRADCZY JÓZSEF: *Buda és Pest szabad kir. városoknak volt régi állapotokról*. Pest, 1833. Értékes kéziratos gyűjtése ma az Országos Széchényi Könyvtárban (OSzK) található meg: „*Historia diplomatica urbis Budensis et Pesthiensis, a primordiis usque ad annum 1831. conscripta per Josephum Podhradczy*.” OSzK Kézirattár Fol. Lat. 1205.

⁵⁸ SALAMON FERENC: *Budapest története*. 1–3. köt. Budapest, 1878–1885.

Csánki Dezső (1857–1933), a Magyar Országos Levéltár későbbi főigazgatója (1912–1932) kezdeményezte a főváros középkori történetére vonatkozó források szisztematikus összegyűjtését. Az elképzelés szerint az ország és a magyar történelem szempontjából fontos külföldi levéltárakból szisztematikusan kívánták összegyűjteni a fővárosra vonatkozó forrásokat, amelyek alapján okmánytárat tettek volna közzé, a gyűjtés anyagát pedig a fővárosi levéltárban kívánták elhelyezni. A tervet a főváros 1912-ben fogadta el és a munkához nagy intenzitással kezdtek hozzá, azonban az I. világháború végén a projekt anyagi okokból félbeszakadt. 1926-ban indult újra a gyűjtőmunka, továbbra is Csánki Dezső irányításával, majd halála után Gárdonyi Albertet (1874–1946), Budapest Székesfőváros Levéltárának vezetőjét (1914–1935) bízták meg a munka folytatásával.⁵⁹ 1936-ban meg is jelent az első okmánytár Gárdonyi szerkesztésében, amely az Árpád-kor végéig (1301) közölte a főváros területére vonatkozó levéltári forrásokat.⁶⁰ A 2. világháború idején – immár az 1936-ban nyugdíjba vonult Gárdonyi helyére lépő Budó Jusztin (1884–1943) fővárosi levéltári igazgató irányításával – folyamatban volt a 14. század első felére vonatkozó forráskiadás előkészítése is. A kutatás során az 1930-as évek elejéig 97 levéltár anyagából 3800 oklevelet másoltak le, az 1940-es évek elejére még további, több mint 500 oklevél-másolat került a gyűjteménybe, úgyhogy ekkor még 85 levéltárban folytak feltárások. Az 1944/45 fordulóján bekövetkezett ostrom következtében a levéltár azon helyiségei, ahol a gyűjtést őrizték, súlyos károsodásokat szenvedtek, aminek következtében három évtized gyűjtőmunkájának jelentős része, az oklevélmásolatok 80%-a megsemmisült.⁶¹

A II. világháború után a főváros középkori történetére vonatkozó kutatások, a forrásfeltárás és kiadás ügye a Fővárosi Levéltártól a Budapesti Történeti Múzeumba (BTM) került át.⁶² A főváros vezetése 1953-ban döntött egy új, Budapest történetét összefoglaló kötet sorozat megjelentetéséről. A feladattal megbízott szerkesztőbizottság főtítkára, a munka tényleges szakmai irányítója, a BTM főigazgatója, Gerevich László (1911–1997) lett. A szerkesztőbizottság legelőször is arról döntött, hogy az új várostörténeti monográfia megírásához szükséges forrásokat kell feltárni és közzétenni. A döntés nyomán újra napirendre került a középkori források összegyűjtésének programja. Az elismert középkor-kutató, Mályusz Elemér (1898–1989) javaslatára, tekintettel a korábbi gyűjtés jelentős részének megsemmisülése, illetve a Mályusz által feltárt koncepcionális problémákra a gyűjtés teljesen új alapokon való újrakezdése mellett döntöttek. A kutatást kiterjesztették az 1950-ben létrejött Nagybudapest területére, ill. a feltárás kapcsán az oklevelek budapesti vonatkozását a legtágabb értelemben értelmezték. Első fázisban az oklevelek feltárására szorítkoztak, tehát azt kívánták összegyűjteni, mely oklevelekben szerepel budapesti vonatkozású adat. A kutatásban igen elismert középkor-kutatók vettek részt (Komjáthy Miklós, Bakács István, a fiatal Kubinyi András), és olyan kiemel-

⁵⁹ KIS PÉTER – PETRIK IVÁN: *Budapest középkori történetére vonatkozó források összegyűjtésének évszázados múltja*. Tanulmányok Budapest Múltjából 32. (2005) 235–259. pp. itt: 235–238. pp.

⁶⁰ BTOE I.

⁶¹ KIS – PETRIK: *Budapest középkori történetére* i. m. 238–244. pp.

⁶² A gyűjtés 2. világháború utáni történetének összefoglalására ld. KIS – PETRIK: *Budapest középkori történetére* i. m. 248–253. pp.

kedő tudósok is dolgoztak a projektben, mint Kumorovitz Lajos Bernát (1900–1992), Oszvald Arisztid (1890–1973), Jánosy Dénes (1891–1966), Fekete Nagy Antal (1900–1969), akik kifejezetten politikai okokból szorultak ki az akadémiai és egyetemi életből, így számukra ez a munka kínálkozott egyedül a tudományos életben. A munka intenzitását jellemzi, hogy 1955 végéig átnézték a Magyar Országos Levéltár mintegy 100.000 db-ból álló Diplomatikai Levéltárát, amely kutatás alapján közel 12 ezer (!) kutatócédulát készítettek a budapesti vonatkozású oklevelekről. A feltáró munka első fázisa 1959-ben zárult le. Annak ellenére, hogy a gyűjtést lezártak tekintették és megindult az oklevelek átírása, lemásolása, valamint meghatározták a Budapest középkori okleveleit publikáló sorozat kötet szerkezetét, a szerzők között kiosztották a feladatokat és a korszakokat, a forráskiadás ekkor mégsem valósult meg. A gyűjtés lezárultával ugyanis a Budapest története kötetének megírására helyeződött a hangsúly, ennek a munkának a keretében jelent meg Györffy Györgynek az Árpád-kori, míg Kubinyi Andrásnak az 1301–1541 közötti időszakot tárgyaló, máig alapmunkának tekintendő munkái, amelyek – különösen Kubinyi kötete – nagymértékben támaszkodtak az 1950-es években elvégzett oklevélgyűjtési munkálatokra.⁶³ Az oklevél-kiadási munkálatok az 1970-es években tehát teljesen leálltak és csak 1987-ben, Székely György (1924–), BTM főigazgató kezdeményezésére került felelevenítésre a projekt. Ekkor jelenhetett meg ugyanis a kézirattal egyedül elkészülő, a Zsigmond-kor (1387–1437) latin nyelvű forrásait közlévév Kumorovitz L. Bernát oklevélkiadása.⁶⁴

Az első két nekirugaszkodás után a 2000-es évek elején kezdődött újra a feltáró munka. 2000-ben jött létre a BFL keretein belül a középkori munkacsoport, amelyhez 2001-ben a BTM is csatlakozott.⁶⁵ Az újraindított projekt elsősorban a fővárosi vonatkozású oklevelek számítógépes adatbázisának elkészítésére irányult, de felmerült az okmánytár-sorozat folytatása is.⁶⁶ A feldolgozó-munka támaszkodott a korábbi gyűjtések, publikációk eredményire, különösen a BFL-ben meglévő 2. világháború előtti gyűjtés maradványaira, a BTM-ben őrzött gyűjtésre, *Budapest történetének okleveles emlékei* (BTOE) publikált oklevéltáira, Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi munkájának Budapest területét tárgyaló, 1998-ban megjelent monográfiájára⁶⁷, az Anjou-kori oklevéltár kötetére⁶⁸, valamint a projekttel párhuzamosan, a Magyar Országos Levéltárban készült, a Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak (DL-DF) adatbázis-

⁶³ GYÖRGY GYÖRFFY: *Budapest története az Árpád-korban*. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1975. (Budapest története 1) 217–349. pp. KUBINYI: *Budapest története*.

⁶⁴ BTOE III.

⁶⁵ A munkacsoport tagjai Kis Péter, Petrik Iván, Jancsó Éva, Kenyeres István (mind BFL) és Spekner Enikő (BTM) voltak.

⁶⁶ KIS PÉTER – PETRIK IVÁN: *Budapest középkori történetére vonatkozó levéltári források adatbázisa*. Levéltári Szemle, 54 (2004) 14–25. pp.

⁶⁷ A Pest megye területét, valamint Budát, Pestet és Óbudát tárgyaló kötet: György Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 4. köt. Budapest, 1998.

⁶⁸ *Anjou-kori oklevéltár, Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia 1301–1387*, Szerk.: Kristó Gyula, Blazovich László et alii vol. 1–28. pp. Budapest, 1990–2010. A kiadványsorozat kisebb megszakításokkal jelenleg 1344-ig jutott el.

zisára,⁶⁹ illetve felvetődtek további külföldi forrásfeltárási projektek is.⁷⁰ A Budapest középkori levéltári forrásait feldolgozó adatbázis az oklevelek részletes feltárására, leírására irányult, a hangsúlyt azok budapesti vonatkozására helyezték. A projekt az Árpád-kor újrafeldolgozása tekintetében lezárult és az Anjou- és Zsigmond-kor forrásainak feltárása is megkezdődött, a teljes korú feldolgozás azonban még a jövő kérdése, csakúgy, mint a tervek szerint az 1560–70-es évekig történő adatfeltárás folytatása. Az elkészült adatbázis a BFL honlapján érhető el, jelenleg 4113 oklevél adatait tartalmazza.⁷¹

Az adatbázis-építéssel párhuzamosan a BFL elindította a *Források Budapest középkor és kora újkori történetéhez* című sorozatát, amelynek első kötete – a Főváros középkori forrásait közlő oklevéltár egyfajta folytatásaként – a már említett, budai mészáros céh céhkönyvét és privilégiumait tette közzé.⁷² A második kötet a török uralom alatt lévő Budán működő egyik raguzai kereskedőtársaság tevékenységét mutatja be dubrovniki levéltári források alapján⁷³, jelezve, hogy a főváros 1686 előtti történetének hiányzó városi forrásait nem csupán a középkor időszakából, hanem a kora újkor tekintetében is érdemes és szükséges feltárni.

⁶⁹ A projekt ismertetése: GYÖRGY RÁCZ: *Collectio Diplomatica Hungarica*. Medieval Hungary online. Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde, 56 (2010) 423–444. pp. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa elérhető: <http://mol.arcanum.hu/dldf>

⁷⁰ KENYERES ISTVÁN – KIS PÉTER: *Budapest középkori történetének bécsi levéltári forrásai. Kutatási beszámoló és terv a munka folytatására*. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1 (2006) 299–329. pp. SZABÓ: *Budapest középkori történetének nürnbergi forrásairól* i. m.

⁷¹ Az adatbázis építése 2010-ben, reméljük egyelőre időszakosan, de leállt. Az adatbázis elérhető Budapest Főváros Levéltára honlapján: <http://lear3.bparchiv.hu/kozponti/advancedsearch.html>. (Letöltés ideje: 2013.05.01.) [A BFL adatbázisainak újraszervezése folyamatban van! Az adatbázisokról ld. www.bfl.archivportal.hu]

⁷² KENYERES: *A budai mészárosok* i. m.

⁷³ MOLNÁR ANTAL: *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen*, Budapest, 2009. (Források Budapest középkor és kora újkor történetéhez / Quellen zur Budapester Geschichte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit 2.)

KISS BARNABÁS

Az államkapcsolatok kérdése a kiegyezés korának közjogi irodalmában

Bevezetés

Az alkotmányjogi és a nemzetközi jogi tankönyvek ma is különböző címszó alatt – jellemzően az *államszerkezet* vagy *államkapcsolatok* elnevezésű fejezetben – foglalkoznak az *államszövetség* (konföderáció) és a *szövetségi állam* (föderáció) elhatárolásának kérdésével, illetve az államkapcsolatok egyéb formáival, vagyis a *perszonálunió* és a *reálunió* jellemzőinek meghatározásával. Mielőtt a címben jelzett korszak irodalmának a bemutatására térnénk át, célszerűnek látszik a fogalmi zavar elkerülése érdekében, hogy az általunk helyesnek tartott definíciókat vázoljuk röviden.

Az *államszerkezet* kifejezés az *államhatalomnak*, az *államszervezetnek* egy *adott államban* a *belső jog* által meghatározott *vertikális tagozódására* utal, amely az állam mérete, történelmi hagyományai, lakosságának összetétele stb. alapján eltérően alakul. Ennek alapján megkülönböztetünk *unitárius* (egységes) államot, *regionális* berendezkedésű, illetve *föderatív* (szövetséges) állami szerkezetet.¹ Ez utóbbit számos forrás, ún. *összesített államnak* is nevezi.

Az *államkapcsolatok* kategóriája ezzel szemben eredetileg *önálló államok* valamilyen szintű összekapcsolódását tükrözi. A *perszonálunió* és a *reálunió* ma már történeti kategóriának tekinthető, de a *nemzetközi szerződés* által létrejövő *államszövetség* (konföderáció) ma is relevánsnak bizonyul.

Az *államkapcsolatok* jogi – politikai mikéntjének megítélésével kapcsolatos viták lényegében *végig kísérték a magyar közjog egész történetét*. A Habsburg királyok alatt évszázadokon át a magyar közjog volt a magyar államiság egyik *legfontosabb biztosítója*. A *kiegyezés utáni hazai jogi – politikai gondolkodásra* is jellemző, hogy sokan az *ősi közjogi intézményekben* látták az *önállóság valamilyen szintjének*, illetve a *magyar államiság megmaradásának* legerősebb támaszát.² 1848–49 közjogtudományát és a *kiegyezés előkészítésének időszakát* is természetesen végig foglalkoztatta, hogy a *Prag-*

¹ Lásd erről többek között: *Bevezetés az alkotmányjogba*. Szerk.: TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ – SCHANDA BALÁZS, HVG-ORAC, Budapest, 2012. 84. p.

² KOVÁCS ISTVÁN: *Magyar államjog II.*, JATE Kiadó, Szeged, 1989. 122. p.

*matica Sancti*ó**ból** következően miként határozható meg az *osztrák – magyar viszony* „*statusjogi*” jellege, a közös ügyek, közös védelmi kötelezettség kérdése.³

Az imént vázolt történelmi okoknál fogva tehát a *kiegyezés korában* igencsak aktuálisnak bizonyult az „*államkapcsolatok*”, „*államösszetelek*” kérdése, benne különös hangsúllyal pedig az *Osztrák – Magyar Monarchia jogi státusa*.

Kiemelést igényel, hogy az „*államkapcsolatok nemeinek*” meghatározása nagy *változatosságot* mutat a XIX. század vége és a XX. század elejének magyar és nemzetközi irodalmában. A különböző jogrendszerek és szerzők sokszor *eltérően értékelnek* egyes *történelem során kialakult formációkat*. Ezek elemzésénél hasznos lehet figyelembe venni Somló Bódog idevágó gondolatát. „A *közjog tudományának* nem az a *feladata*, hogy előre megállapított kategóriák Prokusztesz-ágyába szorítsa a valóságos viszonyok e tarka változatosságát, hanem csupán az, hogy a *valóságban kialakult formákra* mindig tekintettel lévő *osztályozásokkal előmozdítsa azok megértését*.”⁴

A jelen tanulmány pusztán arra vállalkozik, hogy a *kiegyezés korának* irodalmából – a megjelenés időrendjét követve – röviden bemutassa a témában legismertebbnek tekinthető szerzők munkásságát.⁵

* * *

Kuncz Ignác pozsonyi jogtanár 1888-ban megjelent „A nemzetállam” című tankönyve „*Confoederatio*” című fejezetében a *konföderáció filozófiai lényegéből* kívánta „logikailag deducálni” a különböző államkapcsolati kategóriákat.⁶

A *konföderáció* Kuncznál lényegében az *államkapcsolat*, a *szövetség* szinonimája, amelynek két fő típusát határolja el egymástól, a *szövetséges államot* és az *államok szövetségét*. Az *államok szövetsége* lényegileg *nemzetközi viszony*, amelyben *két vagy több állam szerződésileg* biztosítja a csatlakozó államok között a háború teljes kizárását és a kölcsönös védelmet, vagyis az ún. *békeközösséget*. A *szövetséges állam* nála *egyszerű állam*, egy politikai rendszer, ahol az „*egységes állameszme* a *részeknek* nagyfokú és életerős *önállóságával* találkozik.”

Kuncz Ignác a *szövetséges államot egy nemzetnek*, az *államok szövetségét több nemzetnek* tekinti. Az előzőnek van *nemzetképviselőletet megtestesítő parlamentje*, ezzel szemben az *államok szövetségének* vagy csak az egyes nemzetek követeiből álló *kongresszusa* van, vagy pedig *küldöttségek* intézik a közös ügyeket. Amit a *szövetséges állam* határoz, az *törvény*, *egy akarat*, amit az *államok szövetsége* határoz végső alapját nézve *egybehangzó akarat*, több állami személyiség *szerződése*.

Kuncz szerint ha a *konföderált államoknak azonos fejedelme* van *unióról* beszélhetünk, vagyis az *államfő* (monarcha) közös személye által jön létre az *unió két típusa*; a „*réál unió*” és a „*personal unió*”. A *réálunió* nála mint a *szövetséges államok*, a *perszonálunió* viszont mint az *államok szövetsége* formájaként jelenik meg. Az ún. *teljes unió*

³ Lásd erről részletesebben: KOVÁCS ISTVÁN: i.m. 136–191. pp.

⁴ SOMLÓ BÓDOG: *Jogbölcselet*. Bfőr Kiadó, Miskolc, 1995. 82. p.

⁵ Lásd még a témát illetően; FEKETE BALÁZS: *Adalékok az államkapcsolatok elméleti kérdéseihöz*. Valóság, 2004. 1. sz. 15–28. pp.

⁶ KUNCZ IGNÁCZ: *A nemzetállam*. Pozsony, 1888. 134–138. p.

nem ismeri el konföderációként, amely lényegét illetően már *egységes és egyszerű állam*. Mivel – mint láttuk – Kuncz Ignác a reáluniót a szövetséges államokhoz sorolja, így nem tekinthető véletlennek az, hogy *Magyarország és Ausztria* viszonyát a kiegyezést követően is pusztán *perszonálunió*nak minősítette.

1890-ben jelent meg a Budapesti Szemlében *Jeszenszky Béla* „*állam-összetételekről*” írt tanulmánya.⁷ A kérdés kutatását azzal indokolta, hogy korábban „a nemzeteknek nagyobb, tágabb körű egységekbe *társulása*” volt napirenden. Magyarország közjogi helyzete kapcsán pedig a *magyar – osztrák* és a *magyar – horvát* viszony természetének a meghatározása várt kidolgozásra, mert mint írta „államjogi irodalmunk, mint általában úgy e téren is hézagossá és kifejejtelen.”

Jeszenszky az állam-összetételek tanát a *német államjogászok* munkássága alapján elemezte, amelyet szerinte bátran a *szövetséges állam (Bundesstaat)* teóriájának lehet nevezni. A szerző a német tudósok megállapításait a *szuverenitás fogalmából* kiindulva vette górcső alá, és arra az álláspontra jutott, hogy a *szövetséges államnak*, „mint államok fölött létező államnak” a fogalma logikailag és jogilag azzal *nem egyeztethető össze*. Ha a *szuverenitást* minden más hatalomtól való *függetlenségként* definiáljuk, annak szokásos fogalmában benne foglaltatik az *oszthatatlanság és a kizárólagosság*, ezért terjedelemben való megosztása elképzelhetetlen. *Jeszenszky* tanulmányában bemutatta azokat a nagy tekintélyű tudósokat (pl. *Hänel, Laband, Jellinek*), akik a *szuverenitásnak az állam fogalmából való kizárásával* (vagy legalábbis a „klasszikus” fogalmi elemek némi *átértelmezésével*) akarták „a szövetséges államban a tagok és az összesség külön-külön önálló államiságát kimagyarázni.”

Jeszenszky Béla a *szuverenitás fogalmát* tehát végső soron „teljesen és okvetlenül *mellőzendőnek*” vélte. „Mi a fogalmat azon okból tartjuk elvetendőnek, mert *fölösleges és zavarokra ad okot*, magát a szót pedig vissza óhajtjuk adni a francia nyelvnek, a honnan vették, s a hol eredetileg nem jelent egyebet, mint bármely téren a legmagasabbat, a legtöbbet.”⁸

Jeszenszky a *szuverenitásra* tekintet nélkül, tisztán az *állam fogalmából* következtetve azt tartotta, hogy az *államok társulása* csupán *kétféle alakban* képzelhető el. Az egyik, amikor a részek összeforrnak *egyetlen állammá*, a másik pedig az, amikor az *egyes államok* államiságuk minden csorbitása nélkül *szövetségre* lépnek. Véleménye szerint az ún. *szövetséges államok* (Svájc, USA, Német Birodalom) nem államokból összetett államok, hanem pusztán *egy államot* képeznek. „A szövetséges államot bármely egységes államtól fogalmilag tisztán megkülönböztetni nem lehet. Az *állam lényege* mindenkor *azonos*, bár *alkotmánya* egyedileg *más és más*.”⁹ Az „*államon alúl*” *Jeszenszky*nél csak *tágabb értelemben vett „önkormányzati testületek*” (tagállam, község, megye, tartomány stb.), vagyis a történelem során kialakult változatos jogi alakzatok létezhetnek.

Jeszenszky Béla államösszetételekről vallott nézetei megjelentek a *magyar állami kapcsolatok különböző területein* is. Arra az álláspontra jutott, hogy *Magyarország helyzete* „*Szent-István birodalmában*” a „*szent korona országai*” között lényeges voná-

⁷ JESZENSZKY BÉLA: Az állam-összetételekről. Budapesti Szemle LXIII. kötet. 1890. 384–401. p.

⁸ JESZENSZKY BÉLA: i.m. 392. p.

⁹ JESZENSZKY BÉLA: i.m. 394. p.

sokban megegyezik azzal az állapottal amilyen *Poroszország jogállása a német birodalomban*.

A társországok helyzete, a magyar – horvát viszony megítélése szerint nem különbözik fogalmilag a svájci kantonok, vagy az amerikai államok helyzetétől, hiszen ezek a országok éppúgy „*nélkülözik az állami jelleget, mint a szövetséges államok részei*.” Társországainknak *önrendelkezési joguk nincsen*.

Ettől eltérően ítélte meg, és csupán államszövetségnek tekintette az osztrák – magyar viszonyt. Az államok önállóságának ezen a fokon azonban nyilván külön magyarázatra szorult részéről a közös ügyek és a közös intézmények meglétének kérdése. „Oly szövetségről van ott szó, mely a két állam életébe közös intézményeik kiváló fontosságánál fogva mélyen belenyúlik, sőt fölületes vizsgálat után talán még szorosabbnak tetszik, mint például a német birodalmat összetartó kötelék. Hiszen az osztrák – magyar szövetség épen azon ügyekben szerepel közösen, melyekben az individualitás legszembetűnőbb, tudniillik a nemzetközi képviseltetés s a fegyveres hatalom ügyeiben, míg Bajorországnak vagy Württembergnek külön hadserege s diplomatiája van. Azonban ez a szoros kötelék nem organikus összetartozásnak, hanem két, folytonosan megegyező önálló állami akaratnak kifolyása. Nincs jogszabály, mely akár az osztrák, akár a magyar állam önrendelkezését megkötné. A szövetség két külön, bár összehangzó törvényen nyugszik, s mindkét félnek hatalmában áll a maga törvényét bármikor változtatni s ezzel a köteleket tágítani vagy fölbontani. Igaz, hogy az 1867-diki kiegészítés a *pragmatica sanctiora*, mind alapra, mint kötelező, *quasi közös alaptörvényre* hivatkozik. Ámde a *pragmatica sanctio* más nálunk s más a Lajtán túl, s ebből folyólag a benne megállapított kapocs, az uralkodó közössége nem örökös és okvetetlen, hanem csak az esetek bizonyos sorára szóló. Magyarországon a magyar *pragmatica sancio* alapján helyre állhat a szabad királyválasztás joga oly időben, mikor Ausztriának még saját *pragmatica sanctio*jából kifolyólag örökös fejedelmei vannak. De még hogy ha a két *pragmatica sanctio* tökéletesen egybehangzanék is, mi akadályozhatná akár az osztrák, akár a magyar államot, hogy e törvényt, mely reá nézve csupán mint saját törvénye kötelező, önállóan változtassa s az által esetleg a másik féltől teljesen elszakadjon? Igaz hogy egy ilyen törvényhozási tényhez a közös uralkodó részvétele szükséges. De ha e részvétel ugyanazon physikai személyt illeti is mindkét államban, jogilag az teljesen külön és önállóan történik, még a miniszteri alkotmányos ellenjegyzést sem végezné valamelyik közös miniszter, hanem az illető állam minisztere. Ilyen, a szövetség szétbontását magában foglaló törvényeknek hozatala az uralkodó személyének közössége folytán politikailag talán alig, de jogilag minden bizonynyal képzelhető. Ausztria is, Magyarország is bírják tehát az önrendelkezés jogát s ezzel az államiséget.”¹⁰

Jeszenszky tanulmánya végezetül kitér az uniók kérdésére is. Megítélése szerint a perszonál- és reálunió az „államszövetségek alkategóriáját nem képezhetik.” Álláspontját azzal támasztja alá és egyben azzal összegzi az eddigiekben vázolt nézetét, hogy az „államjogi alakulásokat”, lényegük, tehát „jogi különböztetések” alapján kell osztályozni. Az egyetlen általános határvonal az államiség. Ha az egyesülésnél az államiség veszendőbe megy államokról, államösszetételekről szó sem lehet. Az „államösszetételek-

¹⁰ JESZENSZKY BÉLA: i.m. 398–399. p.

nek, mint jogi jelenségeknek *csupán egy alakja van, a tagok államiságát csorbíthatlanul meghagyó államszövetség.*"¹¹

Az államkapcsolatok kérdésével Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának alakulásával részletesen foglalkozik a közjogi dogmatizmus nagy alakjának, Polner Ödönnek 1891-ben megjelent első jelentős tudományos munkája.¹² Művének I. része III. fejezetében tért rá az *állami összeköttetések jogi természetének* fejtegetésére.¹³ Mivel az *önállóságot és függetlenséget az állam elválaszthatatlan tulajdonságának tekintette, az államkapcsolatok osztályozásánál* abból indult ki, hogy *meddig áll fenn önálló államhatalom, és mikor szűnik az meg, vagyis a kapcsolatba kerülő államok mikor olvadnak egy állammá.* „Annak, hogy valamely társadalmi alakulat *külön állam-e vagy sem, azon alapfeltételét állítottuk, hogy egy külön érdekkörrel bíró elhatárolt társadalom legyen, a mely érdekének kielégítése végett állami szervezetet tart fenn s e célból államhatalmat gyakorol.*"¹⁴ Többször hangsúlyozta, hogy *egységes állam csak ott van, ahol egységes állampolgárság, alattvalói viszony van.*

Polner a külföldi példák elemzése alapján az államkapcsolatok *hármias felosztását* alkalmazta. Az első az *összetett (szövetséges) állam*, ami nála egy államhatalmat jelent, azonban úgy, hogy azt *egyes részeiben más szervezeti keretek között* gyakorolja. Ezek közé sorolta a *szoros értelemben vett szövetséges államok* (Svájc, Egyesült Államok) mellett azt a viszonyt is, amely akkor *Oroszország és Finnország között állt fenn.* Itt az uralkodó – mint a közös államhatalom birtokosa –, hatalmát eltérő szabályok szerint gyakorolta az egyik mint a másik országban.

Államszövetségről (konföderáció) beszélhetünk Polner szerint másodsorban abban az esetben, ha *két vagy több állam bizonyos cél érdekében* szövetkezik egymással úgy, hogy mindegyik *megőrzi szuverén államiságát.* A konföderációban az érdekelt államok *nemzetközi jogi kötelezettséget vállalnak államhatalmuknak a közössé tett cél érdekében* való mikénti gyakorlására. Ez elképzelhető esetleg közös szervezetek útján is, úgy hogy ez a korlátozás mindegyik állam saját alkotmányának is része.

A harmadik formáció Polnernél az ún. *frigy, vagy alliance.* Itt olyan pusztán *nemzetközi jogviszonyról* van szó, amely a államok önállóságára és *belső szervezetére jogilag befolyással nincs.*

Az *uniók* kérdése Polner szerint *nem illeszthető be* az államkapcsolatok felosztásába, hanem azt *keresztezi.* Az unióról akkor beszélhetünk, amikor *több államnak közös uralkodója van.* Az uralkodó közössége azonban a *legkülönbözőbb viszonyban lévő országok között* lehetséges. Fennállhat *szuverén államok között, létrejöhet továbbá olyan államok között is, amelyek államszövetséget alkotnak, sőt egy államot, ún. összetett államot.* Az *unió két fajtáját* azon az alapon különbözteti meg, hogy megmarad-e az egyes

¹¹ JESZENSZKY BÉLA: i.m. 401. p.

¹² Dr. POLNER ÖDÖN budapesti törvényszéki joggyakomok: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában.* Bp. Singer és Wolfner Könyvkereskedése 1891. XII. 219. lap

¹³ Polner művének e részéről lásd még: BÚZA LÁSZLÓ: *Polner Ödön, a tudós.* Polner Ödön Emlékkönyv I. kötet. Szeged, 1935. 8–9. p. és KISS BARNABÁS: *Polner Ödön a közjogi dogmatika kiválósága in.* Tudományos előadói Polner Ödön egyetemi tanárrá történt kinevezésének 85. évfordulóján. Szerk. Kiss Barnabás Szeged, 2008. 12. p.

¹⁴ POLNER ÖDÖN: i.m. 39. p.

államok külön, *önálló, független államhatalma*; vagy egy *közös államhatalommá* egyesül. Az előbbi a *perszonálúnió*, az utóbbi a *reálúnió* esete.

Ami Magyarország és Ausztria viszonyának történetét illeti megállapította, hogy az az unió, amely 1526-ban létrejött, a *Pragmatica Sanctió*ig nem volt államszövetség, csak *nemzetközi frigy*. Ez sem volt állandóvá téve, csak minduntalan *esetileg megújult*, mikor az adómegajánlás kapcsán az uralkodó vállalta a védelmi kötelezettséget.

A *Pragmatica Sanctió* 1723-ban *állandósította a perszonálúniót*. A *közös és kölcsönös védelem kötelezettsége* az államfői hatalom közös birtoklásából Polner szerint *jogilag nem következik*, abból csak az a *jogi kötelezettség* ered, hogy a két állam a *trónörökösödést egyformán szabályozza*.

Polner világosan levezette, hogy az 1867-es kiegyezésig Magyarország és Ausztria viszonya lényegében *perszonálúnió* volt, vagyis megmaradt a két állam önállósága. A két ország viszonya *nemzetközi jogviszony* volt, a kapcsolat nemzetközi szerződésen és nem *belső államszerződésen* alapult, amely a nemzet és az uralkodó között kötöttik.

A kiegyezést követően az Osztrák-Magyar Monarchia Polner értelmezésében *államszövetség*, *perszonálúnió* maradt, miután mind a *Pragmatica Sanctió*, mind pedig az 1867: XII. tc. kifelé *nemzetközi szerződésnek*, befelé pedig *közönséges törvénynek* minősültek.

Balogh Arthur kolozsvári egyetemi tanár 1910-ben megjelent „Politika” című munkájában elemezte átfogóan az államok kapcsolatait.¹⁵ Álláspontja szerint az államok között csak akkor jön létre *szorosabb értelemben vett államkapcsolat*, ha a köztük lévő viszony az „*állam alkotmányában jogilag elismertté válik*”. Az államkapcsolat definíciója értelmében „*oly állandó viszony két vagy több állam közt, mely az államélet egészét közelebből érinti, melynek az államok hatalmára, működésére vagy szervezetére állandó jogi hatása van. Nem hoznak létre ehhez képest államkapcsolatot két vagy több állam közt mindazok a nemzetközi megállapodások, melyeknek az államok szervezete és hatalmuk funkcionális módjára nincs befolyása.*”¹⁶

Balogh az *államkapcsolatok három lehetséges változatát* különítette el egymástól.

a.) *Egyoldalú függőségi, alárendeltségi viszony*. Ez akkor állhat elő, ha az egyik állam (főállam) a másik államot (alállam) olyképp veti fensősége, szuverenitása alá, hogy az *alárendelt állam* „*az államhatalom bizonyos tárgyaira, nevezetesen a külügyekre nézve egyáltalán nem rendelkezhet*”, és a „főállam” az alárendelt állam *belügyeibe* is különböző mértékben beleszólhat.

b.) *Mellérendeltségi viszony (államok szövetsége)*, esetén az azt alkotó államok *egyező akarata* érvényesül.

c.) *Szövetséges állam* jön létre abban az esetben, amelyben a résztvevők szintén a *mellérendeltség* viszonyát mutatják, de úgy, hogy felettük „*egy fensőbb akarat uralkodik, melynek képzésébe azonban valamennyien belefolyanak.*”

Balogh Arthur könyve vonatkozó fejezetének további részében külön részletesebben is foglalkozik az *államszövetség* és a *szövetségi államok* meghatározó jellemzőivel.

Az *államszövetség* által a szövetség tagjai felett álló állam *nem jön létre*. Az államok között *nemzetközi szerződési* viszony alakul ki. A konföderáció révén az *államok*

¹⁵ Dr. BALOGH ARTHUR: *Politika*. Budapest, 1910. Grill Károly Könyvkiadóvállalata

¹⁶ Dr. BALOGH ARTHUR: i.m. 276. p.

hatalmának korlátozása következik be, de ez a korlátozás *valamennyiükre* fennáll. Az államszövetségnek klasszikus értelemben vett *törvényhozó szerve nem lehet*, mert ez már az érdekelt államok törvényhozó hatalmának a „közös ügyekre egygyéválását jelentené”. A szövetség tagjait megilleti a *szabad kilépés* lehetősége is.

A szövetséges államban az *állami hatáskörök megoszlanak* az *összállam* (a szövetség) és az azt alkotó tagállamok között. A szövetséges állam az *államiság minden kritériumával* rendelkezik, és e szövetségnek a *polgárok közvetlenül alá vannak vetve*. A szövetséges államban a *szövetségnek följénye van* a tagállamokkal szemben, *alkotmánya és törvényei nagyobb erejűek* a „részek” jogi aktusainál. A szövetséges állam *alapja* belső államjogi viszony, a *szövetségi alkotmány*. Minden szövetségi alkotmány *alapelve*, hogy a szövetség csak a szövetségi alkotmány által kijelölt hatáskörében működhet.

Balogh Arthur a továbbiakban szintén külön elemzi az ún. *fejedelmi úniók* kérdését, vagyis azt a helyzetet, amikor két monarchikus államban a *fejedelmi funkciók szerve ugyanaz a természetes személy*. A *perszonálúnió*nak jogi hatása az államok életére nincsen, ennél fogva szerinte szoros értelemben véve az *nem is államkapcsolat*.

A *reálúnió* már az *uralkodó (fejedelem)* fizikai személyének két állam *szerződészerű megegyezésén* alapuló közössége, ami mellett a két államnak egyéb közös ügyei és közös szervei lehetnek. Magyarország és Ausztria viszonyát 1723-tól kezdődően ilyen *reálúnió*nak nevezte azzal, hogy az ezekből folyó kölcsönös kötelezettségek két állam akaratából, *szándékoltan* jöttek létre. A reálúnió Balognál jogi jellegét tekintve tehát *államszövetség*, annak egy „különös alakja”. Az államszövetségi jelleget támasztja alá nála az is, hogy véleménye szerint a reálúnió két állam *egybehangzó akaratából meg is szűnhet*.

Végezetül az államkapcsolatokat illetően Somló Bódog munkáját emeljük ki, ami 1920-ban jelent meg „Jogi alaptan” címmel.¹⁷ Kiinduló pontja az, hogy a *szuverenitás* az a *jogalkotó hatalom sajátossága, korlátozhatatlansága*, s mint ilyen az az *állam fogalmának is nélkülözhetetlen eleme*. A *szuverenitás két oldala* nem választható el egymástól, *nincs külön „külső” és „belső szuverenitás”,* vagyis a *szuverenitás nem osztható*.

Államkapcsolatnak Somló Bódog azt nevezi, amikor egy vagy több *jogalkotó hatalom* (átvitt értelemben: állam) szabályainak egy vagy több más jogalkotó hatalom részéről való követéséből az adott társadalmak fölött *új társadalom* jön létre. Ilyen alapállásból tehát minden államkapcsolat létrejöttével *új hatalom* keletkezik. Somló államkapcsolaton kizárólag a *konföderációt*, mint *nemzetközi jogi természetű kapcsolatot* érti.

Ma is helyesnek minősülő tartalommal határozza meg a *szövetséges állam*, vagyis az „*összetett állam*” fogalmát. „Az olyan államot, amely egykor önálló államok egyesüléséből születet, ha ezek a *részek széleskörű autonómiával* rendelkeznek, *összetett államnak* szoktuk nevezni. E kifejezés tehát csupán az *állami tagozódás egy sajátos fajtáját* jelenti”.¹⁸

Megállapítható, hogy a Somló által használt fogalmi hármas – *egyszerű állam, államkapcsolat, összetett állam* – ma is jól alkalmazható az államok rendszerezésére.

¹⁷ SOMLÓ BÓDOG: *Jogbölcselet*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995.

¹⁸ SOMLÓ BÓDOG: i. m. 83. p.

KORDÉ ZOLTÁN

Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig

1458. január 23-án a Budán tanácskozó főpapok és bárók Szilágyi Mihály nyomásának engedve elfogadták uralkodójuknak Hunyadi Mátyást, akit a következő napon a közne-messég a befagyott Duna jegén királlyá kiáltott ki. Mátyás Podjebrád György cseh kormányzó fogságából szabadulva február 14-én vonult be Budára, ahol még aznap trónra ültették. Az alig tizenöt éves uralkodónak súlyos gondokkal kellett szembenéznie. Ahhoz, hogy hatalmát megszilárdítsa, ki kellett védenie a bárók egy részének – köztük hatalomra éhes nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak – a szervezkedését, de legalább ilyen fontos volt az ország helyzetének a konszolidálása, vagyis a belső béke és a központi ha-talom tekintélyének a helyreállítása.¹ E konszolidációs folyamat szempontjából különös jelentősége volt Erdélynek, nemcsak azért, mert a királyság egyik legfontosabb tar-tománya volt, hanem azért is, mert itt feküdtek a Hunyadiak törzsbirtokai és sokáig ez a terület számított legfőbb hatalmi bázisuknak. Az ifjú uralkodó számára tehát létfon-tosságú volt, hogy mennyi idő alatt és milyen módon tudja a tartomány ügyeit rendezni. E buktatókkal teli, hosszú kísérletnek most az első szakaszát szeretnénk bemutatni, va-gyis a trónra lépéstől az 1467-es felkelésig tartó időszakot.² Témánkat első sorban a tar-tomány élén álló vajdák és székely ispánok személyén és hivatalviselésén keresztül közelítjük meg, mivel általuk kellett érvényesülnie a királyi akaratnak. Kiválasztásuk-nak, a feladathoz való hozzáállásuknak meghatározó szerepe volt a konszolidáció si-kerében vagy bukásában.

Erdély problémái természetesen nem Mátyás trónra lépésével kezdődtek, hanem korábbra nyúltak vissza. 1441. február elején I. Ulászló király vajdává, egyben székely ispánná nevezte ki Hunyadi Jánost és Újlaki Miklóst, akik hathatós segítséget nyújtottak neki Erzsébettel, Habsburg Albert özvegyével folytatott küzdelmében. Az aktus következtében megtörtént az, ami pár éve még elképzelhetetlen lett volna: első ízben egyesült egy kézben az erdöntúli tartomány két legfontosabb hivatala, a vajdaság és a

¹ Az eseményekre nézve ld. KUBINYI ANDRÁS: *Mátyás király*. Budapest, 2001. [a továbbiakban: Kubinyi: *Mátyás király*] 26. skk.

² Erre vonatkozóan: KORDÉ ZOLTÁN: *The Voivodate of Transylvania from Matthias' Enthronement to the Rebellion of 1467*. In: *Mélanges d'Histoire Générale. Nouvelle Série I. Section I. Between Worlds I*. 2006. *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time*. Edited by LÁSZLÓ KOSZTA, Ovidiu Muresan, Alexandru Simon. Cluj-Napoca 2007. 179–188. pp.

székely ispánság. Ráadásul a két főúr a kezén levő hatalmas territórium birtokában gyakorlatilag felosztotta egymás között az országot: Újlaki a Tiszától nyugatra fekvő részeket, míg Hunyadi a keleti területeket kormányozta. Mindez a Zsigmond király által kiépített – és évtizedeken keresztül eredményesen működő – hatalmi struktúra összeomlását jelentette látványosan bizonyítva egyúttal a központi hatalom meggyengülését is.³

Erdélyben, miként az ország más területein is, a helyzetet kihasználva a tisztségviselő bárók elhanyagolták tényleges feladataik ellátását, figyelmüket karrierjük egyengetésére, illetve az általuk viselt méltósággal járó jövedelmek minél teljesebb kiaknázására fordították. Hunyadi néhány év múlva ugyan leadta mind a vajdai, mind pedig a székely ispáni méltóságot, Újlaki azonban hosszú időn keresztül viselte erdélyi vajdai címét anélkül, hogy a teendők ellátásába érdemben beleavatkozott volna. Gyakran előfordult, hogy a kinevezett vajdák vagy székely ispánok sokáig be sem tették a lábukat a tartományba, feladataik ellátását helyetteseikre bízták. Nem meglepő, ha ilyen körülmények között 1444-től kezdődően új tisztségviselők jelennek meg Erdély élén. Feladatuk az volt, hogy a továbbra is funkcióban levő vajdák, illetve ispánok tevékenységét ellássák – úgy tűnik, elsősorban igazságszolgáltatói, nem pedig katonai téren. Joghatóságuk kiterjedt a nemesekre, a szászokra és a székelyekre, mint kitűnik ez egy 1445. március 16-i oklevélből is: "*Nos Lorandus Lepes de Waraskezy ac Iohannes Geréb de Vingarth...in medio nobilium ac sicularum et saxonum gubernatores constituti*".⁴ A gubernátorokat ebben az esetben Hunyadi János erdélyi vajda nevezte ki, máskor a királytól kapták megbízatásukat, de arra is van példa, hogy a kormányzói feladatkört ellátó Szilágyi Mihály a fentebb említett Vingárti Geréb Jánost alkormányzóként állította Erdély élére. Bár a funkció ideiglenes voltát a terminológia is igazolja (a kormányzó és alkormányzó megnevezés mellett találkozunk a *supremus Capitaneus, comes Sicularum ac generalis capitaneus Parcium Transsylvanarum, Sicularum supremus capitaneus* kitételekkel is) a tisztségviselők megjelenése csak tovább bonyolította az amúgy is nehezen átlátható erdélyi hatalmi viszonyokat.⁵

A trónját elfoglaló Mátyásnak tehát nem volt könnyű dolga, amikor az erdöntúli helyzetet a saját és a királyság érdekeinek megfelelően kívánta rendezni. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az a tény, hogy a királyválasztást követően jó félévig ugyanazok a személyek töltötték be a legfontosabb erdélyi tisztségeket mint korábban. Az egyik vajda Újlaki Miklós, Hunyadi János egykori szövetségese volt, aki azonban sok fejtörést okozott a királynak. A hatalmas főúr leváltására ekkor még gondolni sem lehetett, annak ellenére sem, hogy közel húsz éves tisztségviselése alatt édeskeveset törődött a tartomány ügyeivel. A másik vajda az a Rozgonyi János volt, akinek testvére, a székely

³ KORDÉ ZOLTÁN: *Vajda és ispán (A székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években)*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. CXVI. Szeged 2002. 49–58. pp.

⁴ BARABÁS SAMU: *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I–II*. Budapest, 1895. (továbbiakban: BARABÁS: *Teleki oklevéltár*) 18. p.

⁵ Az erdélyi gubernátorok, főkapitányok ténykedéséről még nem született monografikus jellegű feldolgozás. A szakirodalom többnyire röviden érinti e kérdést, így pl.: JANITS IVÁN: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. H. é. n. [Budapest, 1940.] (továbbiakban: JANITS: *Erdélyi vajdák*) 15–16. pp.; KUBINYI: *Mátyás király* 47. p.

ispáni posztot betöltő Osvald 1457 végén Brassóba szorulva a végsőig folytatta az ellenállást Szilágyi Mihállyal szemben.⁶ Ráadásul a Rozgonyi fivérek (a harmadik testvér Rajnáld volt) valószínűleg szerepet játszottak Hunyadi László kivégeztetésében is. Ennek ellenére megőrizték pozícióikat; 1458. március 12-én Rozgonyi Osvald már Budáról, az udvar tartózkodási helyéről küldi levelét a brassóiaknak, amelyben az ország egyik legfontosabb emberének mondja magát (*scitis tamen ut nos fuerimus unus principalior de regno*), másrészt tagja volt annak a főúri küldöttségnek is, amelyik 1458. május 7-én Podjebrád György cseh királlyá koronázásán a magyar uralkodót képviselte.⁷ A Rozgonyiak tehát kiegyeztek Mátyással, s a továbbiakban hűek maradtak a Hunyadi fiúhoz. E képet még tovább árnyalja, hogy Szilágyi Mihály, aki kormányzóként egyre inkább szembe került unokaöccsével, még korábban sógorát, Vingárti Geréb Jánost nevezte ki erdélyi alkormányzóvá. Az események 1458 nyarán vettek olyan fordulatot, ami befolyással volt az erdélyi tisztségekre is. Július 26-án Szilágyi szövetséget kötött a király ellenében Garai László nádorral és Újlaki Miklóssal, minek következtében Mátyás letartóztatta és börtönbe vetette nagybátyját.⁸ Bár Újlakit még ekkor sem lehetett elmozdítani, a többi tisztségviselő esetében elérkezettnek látta az időt a változtatásokra az uralkodó. Rozgonyi János helyébe a család másik ágába tartozó Sebestyént nevezte ki vajdává, aki Mátyás rokonának, Dengelegi Borbálának volt a férje.⁹ A székely ispáni méltóságban is változások következtek be: a Rozgonyi fivérek itt két új ember, Lábatlani János és Paksi László követte. A személycserékből világos, hogy a király szándéka az volt, hogy olyan tisztségviselőket állítson az Erdőntúli tartomány élére, akik feltétlenül hűek hozzá: vagy a rokon kapcsolat miatt vagy azért, mert neki köszönhetik felemelkedésüket.¹⁰

A változtatások azonban csak részben váltották be a király reményeit. A méltóságviselők hűségével – Újlakit leszámítva – nem volt különösebb probléma, amit az is bizonyít, hogy a Frigyes-párti lázadás idején, 1459. február 10-én Rozgonyi János és Rajnáld volt vajda, illetve székely ispán közösen nyilvánították ki Mátyás iránti töretlen

⁶ Rozgonyi Osvald 1457. december 9-én – nem tudva a király haláláról – a következőket írta V. Lászlónak: *“hec ciuitas Brassouia Vestre Serenitatis semper penes mandatum Vestre Serenitatis mihi prona affuit contra inimicos Serenitatis Vestre”* (Székely Oklevéltár [továbbiakban: SzO.] I. Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár–Budapest, 1872. 175–176. pp.).

⁷ 1458. III. 12.: DF. 246 470; 1458. V.: SzO. I. 176. A Rozgonyiak erdélyi tisztségviselőkként való működésére és ekkori politikai szereplésére: KORDÉ ZOLTÁN: *A Rozgonyiak és Erdély*. In: Bölcsész-műhely 2009. Szerk.: Vajda Zoltán. Szeged, 2010. 65–79. pp. [továbbiakban: Kordé: *Rozgonyiak*]

⁸ KUBINYI: *Mátyás király* 47–48. pp.

⁹ E. KOVÁCS PÉTER: *A Hunyadi-család*. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990. (továbbiakban: E. KOVÁCS: *A Hunyadi család*) 40. p., 45. p.

¹⁰ A korszak erdélyi vajdáinak hivatali ideje: FÜGEDI ERIK: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1970. (továbbiakban: FÜGEDI: *Mobilitás*). 109. Adatai azonban több helyütt is pontosításra szorulnak, így hézagpótlónak mondható W. Kovács András újabban megjelent munkája, amely az erdélyi vajdák (és alvajdák) archontológiáját tartalmazza 1458–1526 között, címében is kinyilvánítva, hogy az eddigi adatok pontosítására és kiegészítésére törekszik: W. KOVÁCS, ANDRÁS: *Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458–1526). Completări și precizări*. In: Studii și Materiale de Istorie Medie 30 (2012) 223–256. pp. [továbbiakban: W. KOVÁCS: *Arhondologia voievozilor*]. A székely ispánok ekkori hivatalviselésére és archontológiájára: KORDÉ ZOLTÁN: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD-értekezés (kézirat). Debrecen 2003. 107–165. pp.

hűségüket az aktuális tisztségviselőkkel.¹¹ A problémát az okozta, hogy a vajdák és az ispánok egyéb elfoglaltságaik miatt nem sokat tettek az erdélyi konszolidáció előremozdítása érdekében. A helyzetet jól jellemzi, hogy 1459–1460 folyamán a felvidéki harcokban elfoglalt Rozgonyi Sebestyén mellett két új vajda is megjelenik a forrásokban, a tisztségbe visszatérő Rozgonyi János, illetve az itt újoncnak számító Kanizsai László.¹² Bár a két székely ispán továbbra is betöltötte tisztségét, nincs nyoma annak, hogy Erdély területére léptek volna. Megjelent viszont ott szeptemberben királyi felhatalmazással egy harmadik ember, Lábatlani János testvére, László, aki a *“comes Siculorum ac generalis capitaneus Parcium Transsylvanarum”* címet viselve székely vonatkozású ügyekben intézkedett, majd pedig október-november folyamán Tordán ítélőszéket tartott, de furcsamód nem a vajdák vagy alvajdák társaságában, hanem a beszercei ispánokkal közösen.¹³

Az eseményt követően nem sokkal végre Lábatlani János is eljutott Erdélybe, ahol a király parancsára (*ex speciali commissione Serenissimi principis et domini Matthie*) Medgyesen tartománygyűlést tartott a három rendi nemzet, a nemesek, székelyek és szászok részére.¹⁴ Itt nagy jelentőségű eseményre került sor: a nemesek, a székelyek és a szászok közössége megújította, sőt több szempontból ki is bővítette az 1437. évi kápolnai uniót. Az egyezséget az erdélyi káptalannal erősítették meg és foglaltatták írásba. A bevezetés részletesebben előadja azt, amire Lábatlani János oklevele csak szűkszavúan utalt: a székely ispán a király követeként számos és különböző nagy fontosságú kérdés megtárgyalására érkezett Erdélybe (*nuntio magnifico regiae maiestatis Johanne de Labathlan Thwmesiensi et Siculorum comite in de et super variis pluribusque et magnae importantiae rebus et negotiis paulo ante supervenientibus*). A hét pontba szedett határozatokból azonban kiderül, hogy a tárgyalások irányvonalát nem ő, hanem a tartománygyűlés résztvevői szabták meg. Az egyezség cikkelyei a kápolnai unióhoz képest szűkszavúan tesznek csak említést a Szentkorona iránti hűségről, részletesen szólnak viszont a három fél közötti szövetségről, az elődök által megszerzett szabadságjogok védelméről, illetve az egyezség ellen vétőnek a büntetéséről (1-4., 7. cikkely). Külön pontban foglalkoztak a belső és külső veszélyekkel szembeni védekezéssel és a katonai összefogással (6. cikkely), de szerepel itt egy teljességgel aktuálisnak tekinthető határozat is, amelynek előképét természetesen hiába keresnénk a huszonkét évvel korábbi első unióban: ha a király bárói vagy mágnsai közül követeket küldene Erdélybe (*regalis excelentissima serenitas nuntios seu legatos suos...ex suis baronibus sive magnatibus partes ad istas seu regnum hoc Transsylvanense transmitteret et extiterit transmissuros*), a nemesek, a székelyek és a szászok közül senki sem csatlakozhat a küldöthöz és nem tanácsolhatja új és szokatlan descensus, élelem- vagy rendkívüli adó kivetését (*ad descensus inconsumtos sive victualia inusitata neve alias inusitatas quas-cumque inconsumtas exactiones novitate quavis inducta faciendum* – 5. cikkely) és in-

¹¹ DL. 39 297 (SzO. I. 176.).

¹² W. KOVÁCS: *Arhondologia voievozilor* 231–232. pp., 234. p.

¹³ Tevékenységére vonatkozó iratok: 1459. IX. 18.: SzO. III. 72; 1459. X. 29.: GÜNDISCH, GUSTAV: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (továbbiakban: US.) VI. Bukarest 1981. 63. p.; 1459. XI. 6.: DL. 74 148. stb.

¹⁴ 1459. XI. 26.: DF. 257 738 (SzO. I. 181–82.).

formációval sem szolgálhat ebben a vonatkozásban. Bizonyára igaza van Mályusz Elemérnek abban, hogy az itt megfogalmazott tiltások Lábatlani János küldetésének eredeti céljára utalhatnak, egyben a rendi önállóság megnyilvánulásai is.¹⁵ Alig több mint húsz esztendő telt el a kápolnai unió óta, a politikai szemlélet azonban mintha évszázadnyit változott volna ezalatt. Megmutatkozik az összetartás iránti igény és az erős testületi jelleg a negyedik cikkelyben is, amelyik kimondja, hogy ha bármilyen támadás vagy jogtalanság (*quasvis impetitiones, inuiurias, adersiones*) érné valamelyik felet, akkor értesíteni kell a többieket és a vajdát, a székely ispánokat, illetve helyetteseiket, valamint az egyes közösségek élére állított kapitányokat (*partes ipsae in alterutrum puta nobiles Siculis et Siculi Saxonibus necnon wayvodis ipsorum ac comitibus Siculorum et eorum vices gerentibus item capitaneis per universitates praefatas ad hoc constitutis et deputatis*), akik kötelesek a nyolcadik napon az elnyomott fél részére segítséget nyújtani. Bár rövid utalás szerint ez a segítség összhangban van a király igényeivel, a megfogalmazás világossá teszi, hogy a cikkelyben a rendek saját akaratú védelmi szövetkezéséről van szó.¹⁶ A Gyűlésen jelen volt Łabiszyni Máté erdélyi püspök, hiányoztak azonban onnan a vajdák és helyetteseik. Annál inkább meglepő ez, mert Újlakival együtt négyen viselték ekkor a vajdai címet, egyikőjüknek sem jutott azonban ideje arra, hogy akárcsak helyetteseivel is képviseltesse magát a tartománygyűlésen (vagy korábban a tordai ítélőszéken), amelyek összehívása és levezetése e tisztséghez szorosan kapcsolódó feladatkör lett volna. Mindez a méltóságviselők érdektelenségének konstatálásán túl más tanulsággal is szolgál. Bár a Lábatlani testvérek a király megbízásából látták el feladatukat, az uralkodói szándék mellett megnyilvánul az erdélyiek igénye is viszonyaik rendezésére. Különösképpen igaz ez a medgyesi tartománygyűlésre, amelynek a végzései túlmennek a király eredeti szándékán, s a rendi kezdeményezés félreérthetetlen jeleit mutatják. Ez pedig arra utal, hogy a kápolnai unió óta eltelt két évtized alatt – a központi hatalom meggyengülésének is köszönhetően – sokat fejlődött a rendi öntudat, amely (igaz, egyelőre csak óvatosan) az uralkodóval szemben is megnyilvánult.¹⁷

Mátyás kezdeti kísérlete az erdélyi konszolidáció megeremtésére felemás eredménnyel járt. Pozícióit ugyan megerősítette a tartományban, azonban sem ellenlábasát, Újlakit nem sikerült leváltania, sem pedig az erdőntúli viszonyokat nem tudta megfelelő módon rendezni. A változás első jelei a Rozgonyiak tisztségviseléséhez kapcsolódnak. Sebestyén 1458 óta viselte a vajdai méltóságot, Jánost 1460. június 3-tól újból ebben a szerepkörben említik, testvére, Oswald pedig Lábatlani Jánost és Paksi Lászlót váltotta a székely ispáni hivatalban 1459/1460 fordulója körül Losonci Dezsőfi László társaságában.¹⁸ A Rozgonyi testvérek tehát mintegy másfél évnyi szünet után visszatértek a székely ispáni és az erdélyi vajdai tisztségek birtokába. Valószínű, hogy

¹⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. Budapest, 1988. (továbbiakban: MÁLYUSZ: *Az erdélyi magyar társadalom*) 42. p.

¹⁶ Df. 244 848 (SzO. V. 11–7; US. VI. 65–69.)

¹⁷ A medgyesi tartománygyűlésre: Rugonfalvi Kiss István (szerk): *A nemes székely nemzet képe*. I. Debrecen 1939. 196.; MÁLYUSZ: *Az erdélyi magyar társadalom* 41–43. pp.

¹⁸ 1460. VI. 3.: DI. 15 452. Rozgonyi Oswald székely ispánságára vonatkozó első olevélek: 1460. I. 20.: DI. 15 429.; 1460. II. 19.: DI. 69 479. Losonci Dezsőfi Lászlóra: 1460. VII. 13.: *“Ladislaus maior filius Desew de Losoncz comes Siculorum”* (Df. 246 473, US. VI. 83.).

az uralkodó jutalmazni kívánta megbízható híveit, de kinevezésükben szerepet játszhatott az a remény is, hogy segítségükkel stabilizálni lehet az erdöntúli tartomány még mindig zilált helyzetét. A Rozgonyiak azonban nem nagyon siettek hivatali tevékenységük színterére. Sebestyén a felvidéki huszita-ellenes harcokkal volt elfoglalva és annak sincs nyoma, hogy János betette volna lábát a tartományba. Rozgonyi Osváld ugyan egy 1460. október 14-i, Losonci Lászlóval közösen kiadott, Százkézden keltezett diplomából sejtethetően részt vett az Udvarhely-és Marosszék számára tartott gyűlésen, más iratokból azonban kiderül, hogy ez nem így volt. Mátyás 1460. augusztus 2-i, Diósgyőrött keltezett oklevelében elhalasztja Ónodi Cudar Simon és Jakab Rozgonyi Osvát és testvérei elleni, a királyi személyes jelenlét elé utalt perét; szeptember 21-én a Serke vára alatti haditáborban kibocsátott diplomában a király Osvátot és testvéreit megteszi a tatái Szent Péter apátság kegyuraivá; az oklevél külön érdekessége, hogy hosszabb idő elteltével ismét székely ispánnak címzi Rozgonyi Rajnáldot is (*Rainoldus de eadem Rozgon et Osvaldus similiter de eadem Rozgon comites Siculorum nostrorum*). Október 16-án, két nappal a szászkézdi gyűlést követően, ahol állítólag Rozgonyi Osvát is részt vett, a király újabb okiratot bocsátott ki – ezúttal Kassán – amelyben igazolja, hogy Ónodi Cudar Simon és Rozgonyi Osvát személyesen megjelenve előtte egyezsége léptek a köztük felmerült vitás kérdéseket illetően. Október 20-án maga a székely ispán bocsátott ki oklevelet – szintén Kassán – egy Abaúj megyei vonatkozású ügyben; egy hónap múlva, november 20-án ugyanitt keltezett királyi irat előterjesztőjeként fordul elő a neve.¹⁹ Világos mindebből, hogy Rozgonyi Osvát bár viselte a székely ispáni címet, de ténylegesen nem vett részt a méltósággal kapcsolatos ügyek intézésében. Kinevezése után nem ment Erdélybe, hogy a helyszínen végezze el a feladatokat; nyilván nem vett részt személyesen a szászkézdi gyűlésen sem, hiszen akkor nem jelenhetett volna meg két nappal később a Kassán tartózkodó király előtt, s nem bocsáthatott volna ki ugyaninnen oklevelet hat nap elteltével, október 20-án. A helyszíni feladatok ellátását átengedte társának, Losonci Dezsőfi Lászlónak. Ennek részben az lehet az oka, hogy a Losonciak birtokai főleg Erdélyben feküdtek, míg a Rozgonyiaké a Felvidékre koncentráálódtak, így érdeklődésük is e terület felé irányult elsősorban. Ők az erdélyi tisztségekben presztízsnövelő eszközt és jövedelemforrást láttak elsősorban, a méltóságokkal együttjáró feladatokkal személyesen nem igen foglalkoztak. A Rozgonyiak idejük nagy részét az uralkodó környezetében töltötték, így elkísérték őt a Felvidékre, s derekasan kivették a részüket az ott folyó huszita-ellenes harcokból. Rozgonyi Osvát hamarosan – valószínűleg 1461 elején vagy tavaszán – meghalt.²⁰

¹⁹ 1460. VIII. 2.: DI. 15 485.; 1460. IX. 21.: DI. 15 506. (TELEKI JÓZSEF gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon. I–VII/1., X–XII*. Pest 1852–1863. /továbbiakban: Teleki: *Hunyadiak kora* X. 638–39.); 1460. X. 16.: DI. 15 510.; 1460. X. 20.: DI. 60 795.; 1460. XI. 20.: DI. 70 908.

²⁰ A Rozgonyiak birtokaira ld. például a már idézett, 1460. IX. 21-i oklevelet: DI. 15 506. (Teleki: *Hunyadiak kora* X. 638–39.). Rozgonyi Osvát 1454-ben, Rozgonyi Sebestyén pedig 1455-ben, majd pedig 1458-ban a Felső Részek kapitányaként szerepel a forrásokban (HORVÁTH RICHÁRD: *A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban*. Századok 137. /2003/ 952–953. pp.). Rozgonyi Osvát érdemeire ld. Mátyás 1461. V. 9-i oklevelét: DI. 15 583. Ugyanez az oklevél már elhunytként említi őt. Halálának időpontjára vö. ENGEL PÁL: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest, 2001. (továbbiakban: ENGEL: *Genealógia*) Básztyán nem 4. tábla: Rozgonyi (Lőrinc ága), amely szerint 1460. IX. 21-i irat említi utoljára életben levőként, amint azonban már láttuk, még két hónappal később, 1460. XI. 20-án is oklevelet bocsátott ki

Ezzel függhet össze, hogy Rozgonyi Sebestyén 1461 tavaszától a vajdai mellett véslni kezdte a székely ispáni címet is; Osvát halála után a tisztség mintegy "átszállt" a rokonra.²¹ Ennél jelentősebb fejlemény volt azonban az, hogy a vajda-ispán az év nagy részét az oklevelek egyértelmű tanúsága szerint Erdélyben töltötte: április 24-én Gyulafehérvárott, május 4-én Tordán, június 23-án Tövisen adott ki oklevelet, július 20-án pedig Mátyás felszólítja a szebeni pénzverő kamara ispánjait, hogy a szolgálatában ott tartózkodó Sebestyén költségeinek a fedezésére száz aranyforintot utaljanak ki. Augusztus 3-án Kolozsvárott kiadott oklevelében Łabiszyni Máté erdélyi püspök bizonyítja, hogy félretéve az ellentéteket, kiegyezett a vajdával; november 6-án pedig arról értesülünk az uralkodó diplomájából, hogy Rozgonyi Sebestyénnek adományozta egy Moldvába menekült szebeni lakos javait.²² A vajda-ispán erdélyi tevékenysége bizonyos mértékű fordulatot jelez a tartomány konszolidálására irányuló törekvésekben. Az iratokból kiderül, hogy Rozgonyi Sebestyén nem saját elhatározásából, hanem kifejezetten a király parancsára érkezett ide a tisztséggel kapcsolatos teendők ellátására. Mátyás tehát – talán a felvidéki harcok csendesedése miatt – elérkezettnek látta az időt, hogy felgyorsítsa a tartomány ügyeinek a rendbetételét. A másik székely ispán, Losonci Dezsőfi László erdélyi birtokos család tagjaként hivatali ideje kezdetétől a tartományban tartózkodott, így hosszú idő óta először fordult elő, hogy Erdély két legfontosabb tisztségének, a vajdai és az ispáni méltóságnak a birtokosai huzamosan egyszerre tevékenykedjenek szolgálati helyükön. A döntő fordulatra azonban csak Rozgonyi Sebestyén 1461 végén vagy 1462 elején bekövetkezett halála után került sor. A király ekkor unokatestvérét és megbízható hívét, Dengelegi Pongrác Jánost nevezte ki erdélyi vajdának és székely ispánnak.²³ A jelek szerint Mátyás elszánta magát az erdöntúli terület hatalmi viszonyainak a végleges rendezésére. Ennek érdekében arra törekedett, hogy a hatalmi szálak Pongrác János kezében fussanak össze. Bár Újlaki leváltására még ekkor sem került sor, a hajdan nagyhatalmú főúr azonban évek óta nem vett részt az

Kassán. Halálának időpontját némileg pontosítja Mátyás 1461. IV. 28. -i (DL. 15 572) oklevele, melyben a Sáros megyei Szeben eladományozásának (amiről az V. 9-i diploma is intézkedik) kérelmezőiként már csak János és Rajnárd szerepelnek, Oswald nem, ami annak a jele, hogy ekkor már nem volt életben. Halálának idejét így 1461 első negyedére tehetjük. Egyértelműen téves Mátyás 1461. XII. 4-én kiadott perhelasztó levele (DL. 15 656; RADVÁNSZKY BÉLA – ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Héderváry-család oklevéltára* I. Budapest, 1909. 298. p.), amely úgy említi Rozgonyi Oswaldot mintha életben levő, aktív székely ispán lenne: egyrészt az irat tele van áthúzásokkal, javításokkal, másrészt az uralkodó pár nappal korábban, 1461. XI. 30-án kibocsátott oklevele (DL. 14 625) elhunyként tesz több alkalommal is említést Oswaldról. KORDÉ: *Rozgonyiak* 75–76. pp.

²¹ Elsőként Mátyás 1461. III. 23-án kelt oklevelében szerepel e titullussal: az erdélyi nemesekhez és birtokosokhoz címzett levélből kiderül, hogy az uralkodó érdemei elismerésképpen neki adományozta az ötvened néven fizetendő adó felét: DL. 15 555.

²² 1461. IV. 24.: Df. 277 545 (JAKÓ ZSIGMOND: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I. Budapest, 1990. 1541. sz.); 1461. V. 4.: Df. 275 442 (SzO. I. 187.); 1461. VI. 23.: Df. 275 445; 1461. VII. 20.: DL. 15 618, DL. 37 220; 1461. VIII. 3.: DL. 15 626; 1461. XI. 6.: DL. 15 650.

²³ Rozgonyi Sebestyén utolsó fennmaradt oklevele 1461. XI. 22-én, Kolozsvárott kelt (DL. 62 877), ugyanez év decemberében említik utoljára (W. Kovács: *Arhondologia voievozilor* 239.) Dengelegi Pongrác János 1462. II. 9-i diplomában szerepel először erdélyi vajdaként és székely ispánként: DL. 45 000 (W. KOVÁCS: *Arhondologia voievozilor* 240. p.) Pongrác János rokonsági kapcsolataira: E. KOVÁCS: *A Hunyadi család* 41. p., 45. p.; ENGEL: *Genealógia*. Káta nem 5. tábla; Dengelegi (Pongrác).

ügyek intézésében, így kettejük között nem létezett tényleges munka- vagy hatalommegosztás. Ami a székely ispáni méltóságot illeti, Losonci László 1461 nyara után már nem szerepel e címen a forrásokban, leváltására minden valószínűség szerint még az ősz folyamán sor került. Számos oklevél bizonyítja viszont, hogy Rozgonyi Rajnárd még ekkor is viselte a tisztséget, igaz, ő sem tartózkodott Erdélyben, hanem emberei révén igazgatta az ispáni honor egy részét.²⁴ Ennek az állapotnak Mátyás 1463 májusában vetett véget. Dengelegi Pongrác János 1463. május 26-i levelében felszólította Bárczai András görgényi várnagyot, hogy a félvárnagyságot adja át alvajdájának, Somkerek-i Istvánnak, mivel a király a székely ispánság mindkét részét neki adta (*rex...comitatum Siculorum quo ad ambas partes nobis graciose contulit*). Bárczai Rozgonyi Rajnárd alispánja volt,²⁵ vagyis 1463 májusában ő tartotta kézben a székely ispáni honor (és a görgényi várnagyság) felét. Mátyás tehát megszüntette a székely ispáni méltóság megosztottságát (elvéve Rozgonyi Rajnádtól a teljes egészében Pongrác János kezébe adván azt), valamint az önállóságát, miután egyesítette a vajdai hatalommal.²⁶ Mivel Újlaki Miklós szerepe formálisnak tekinthető, így lényegében egyetlen, az uralkodó számára megbízható méltóságviselő kezébe került az erdöntúli vidék feletti hatalom, ami a központi kormányzás megerősödését jelentette.²⁷ Dengelegi Pongrác János az iratok tanúsága szerint idejének nagyobb részét Erdélyben, illetve a harcmezőn töltötte, s az egyesített méltóságok birtokosaként derekasán kivette részét a hivatali ügyek intézéséből.²⁸ Az erdélyi politikai-hatalmi viszonyok rendezése sokat haladt előre; a

²⁴ Rozgonyi Rajnárd hivatalviselésével kapcsolatos oklevelek: 1462. I. 3.: DI. 15 687; 1462. IX. 13.: DI. 15 767; 1462. XII. 1.: DI. 214 140; 1463. II. 6.: DI. 214 155; 1463. III. 4.: DI. 214 156 stb.

²⁵ KUBINYI ANDRÁS: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10.* Szerk.: Rácz István. Debrecen 1988. (továbbiakban: Kubinyi: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*) 72. p. Dengelegi Pongrác János oklevele: DI. 83 758. Somkerek-i Erdélyi István 1465. IV. 18-i oklevélben görgényi várnagyként szerepel (*Stephano Erdeli de Sumkerek viceuayvode Transsilvanensi ac castri Gergen castellano*), ami arra utal, hogy ő töltötte be a székely alispáni szerepkört (DI. 74 167, BARABÁS: *Teleki oklevéltár* II. 87. p.)

²⁶ Bár Balázs leleszi prépost oklevele (DI. 15 890) még 1463. XI. 3-án is székely ispánként említi Rozgonyi Rajnádot (*magnifico Rynoldo de Rozgon comitte Siculorum*), ez azonban csak elírás, mivel ugyancsak Balázs prépost 1463. XII. 31-én már volt ispánnak (*magnifici Rynoldi de Rozgon alias comitis Siculorum*) nevezi oklevelében (DI. 15 901), maga az érintett pedig 1464. II. 25-i, Bártfa számára írott levelét egyszerűen csak *Rynaldus de Rozgon*ként írta alá (Df. 214 220). Evvel az aktuussal véget ért a Rozgonyiak erdélyi szereplése, amely tizenöt évig tartott (KORDÉ: *Rozgonyiak* 77–78. pp.)

²⁷ A szakirodalomban – Janits Iván nyomán – elterjedt az a nézet, hogy 1461-ben, Rozgonyi Sebestyén tisztségviselése alatt került sor a vajdai és a székely ispáni tisztség egyesítésére (Janits: *Erdélyi vajdák* 85., Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Makkai László-Mócsy András. Budapest, 1986. 363. p., MÁLYUSZ: *Az erdélyi magyar társadalom* 9.). Ez természetesen a föntiek értelmében nem állja meg a helyét. Ld. még: KUBINYI: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* 72. p.

²⁸ Bár Dengelegi Pongrác János 1462 februárjában még az udvarban tűnik fel mint tanúságtévő báró, illetve relátor (a már idézett II. 9-I oklevél mellett még ld.: II. 10.: DI. 15 698, DI. 15 699; II. 14.: DI. 90 039), úgy tűnik, hogy az év nyarát és őszét, valamint az év végét – legalábbis részben – már Erdélyben töltötte (az erre utaló iratok közül ld. például: VI. 11.: Df. 277 550, SzO. I. 191–2; VIII. 12.: DI. 15 762, US. VI. 121; 1463. I. 10.: Df. 246 989, US. VI. 142.). 1463. III. 4-én Kolozsvárott (US. VI. 144.), V. 25–26-án Marosvásárhelyt (DI. 74 286; DI. 83 758), VII. 3-án Szentlászlón (DI. 74 162), XII. 17-én Kiskapuson, XII. 24-én ismét Kolozsvárott adott ki oklevelet. Több oklevél is bizonyítja Pongrác János katonai tevékenységét; ezek közül Mátyás 1464. V. 23-án kelt adománylevele részletesen beszámol a vajda-ispánnak a törökellenes harcok során az erdélyi hadak élén tanúsított vitézségéről (DI. 15 988). 1465 tavaszát bizo-

legfőbb megoldatlan feladat már csak Újlaki Miklós eltávolítása volt a vajdai székből. Újlaki – mint említettük – az erdélyi ügyekbe ugyan közvetlenül nem avatkozott bele, a királlyal való ambivalens viszonya azonban mindenképpen szükségessé tette ezt a lépést.

A kényes műveletre 1465 szeptemberében került sor: az Újlakitól való megszabadulás érdekében Mátyás jobbnak látta, ha – legalábbis ideiglenesen – feláldozza hívét, Dengelegi Pongrác Jánost is és egyszerre váltja le mindkét vajdát így könnyítve meg a még mindig nagyhatalmú főúr számára a keserű pohár kiürítését. Pongrác János természetesen nem vált kegyvesztetté, hamarosan szörényi bán lett, a későbbiekben pedig még kétszer is visszatért a vajdai posztra. A kényelmetlen nagyúr, Újlaki Miklós eltávolításával megnyílt az út a konszolidáció teljessé tétele előtt. E lehetőség tükrében meglepőnek tűnhet az uralkodó választása: három nyugat-magyarországi nagybirtokost nevezett ki vajdának és székely ispánnak. Egy testvérpárt, Szentgyörgyi Jánost és Zsigmondot, valamint unokatestvérüket, Monyorókeréki Ellerbach Bertoldot. Az új vajdák 1459-ben részt vettek a Frigyes-párti lázadásban, s csak 1462 elején tértek meg Mátyás hűségére, tisztséget pedig idáig nem kaptak. A király döntése valószínűleg abból a megfontolásból eredt, hogy a jövedelmező méltósággal végleg biztosítsa a három főúr támogatását, akik nyugat-magyarországi birtokosokként számottevő erdélyi kapcsolattal nem rendelkeztek, így nem okozhattak kellemetlen meglepetést.²⁹ Kezdetben úgy tűnt, hogy az uralkodó számítása minden téren bevált. A fiatal, ambíciózus és tehetséges Szentgyörgyi János hamarosan Erdélybe utazott és hozzálátott teendői elvégzéséhez.³⁰ Társai nem követték őt, csak névleg viselték a hivatalt, s nem ártották bele magukat a méltóságviseléssel járó feladatokba. Erre nem is volt szükség, mert Szentgyörgyi János teljes erővel dolgozott a tartomány ügyeinek a rendbetételén. Okleveleinek tanúsága szerint – amelyek szinte havi rendszerességgel maradtak fenn – két éves hivatali idejét végig Erdélyben töltötte bejárva az egész területet. A szakirodalomban elterjedt felfogással szemben – miszerint ekkoriban az alvajdák tartották az oktavális törvényszéket, illetve, hogy a klasszikus, királyi parancsra összehívott *generalis congregatio* ekkoriban már elsovadt³¹ – adatok vannak arra, hogy több alkalommal maga a vajda tartotta Tordán a nyolcados törvényszéket, s tudomásunk van arról is, hogy királyi parancsra összehívott, klasszikus *generalis congregatiót* vezetett. Sor került rendi jellegű tartománygyűlés megtartására is, 1466 januárjában pedig a zabolai gyűlésre, ahol a vajda-ispán vezetésével rendszerezték és írásba foglalták a székely szabadságjogokat.³² Gözerővel folyt a felgyülemlett ügyek intézése, úgy tűnt, hogy a fiatal báró beváltotta a hozzá fűzött reményeket; hamar ledolgozta az erdélyi gyökértelenségből fakadó

nyíthatóan ismét Erdélyben töltötte Pongrác János: 1465. III. 18-án Szászsebesen (Df. 244 880, US. VI. 210.), IV. 15-én Görgényben (Df. 257 721, IV. 18-án Szentlászlón bocsátott ki oklevelet (Dl. 74 167, BARABÁS: *Teleki oklevéltár* II. 86–87. pp.).

²⁹ KUBINYI: *Mátyás király* 63. p.

³⁰ Szentgyörgyi János vajdai működésének részletes bemutatása: KORDÉ ZOLTÁN: *Szentgyörgyi János erdélyi tevékenysége 1465–1467-ben*. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Budapest, 2005. 145–153. pp. (továbbiakban: KORDÉ: *Szentgyörgyi János*).

³¹ JANITS: *Erdélyi vajdák* 33. p., 49. p.; Mályusz: *Az erdélyi magyar társadalom* 37. p.

³² A fentiek részletes kifejtésére és adatolására ld.: KORDÉ: *Szentgyörgyi János*.

hátrányokat, gyorsan kiépítette saját hivatali apparátusát, s két év alatt nagyobb munkát végzett mint elődei közül bárki. Látszatra siker koronozta Mátyásnak az erdélyi tartomány konszolidációjára irányuló törekvéseit.

Ilyen előzmények után váratlanul hatott az 1467. évi erdélyi felkelés kitörése és Szentgyörgyi János abban játszott szerepe.³³ Szempontunkból nem is a vajda tetteinek az értékelése a legfontosabb,³⁴ sokkal inkább annak vizsgálata, hogy a felkelés és annak leverése hogyan illeszkedik bele az erdélyi konszolidációs folyamatba. Hogy maga Mátyás milyen következtetéseket vont le az eseményekből, arra vonatkozóan intézkedései szolgálnak némi útmutatóval. Közismert, hogy a lázadást vezető bárók nem kaptak komoly büntetést (így Szentgyörgyi János megtarthatta birtokait, igaz tisztségeket már nem viselt a továbbiakban), evvel szemben a felkelés bázisául szolgáló széke-lyeket, szászokat és köznemeseket aránytalanul kemény megtorlás sújtotta.³⁵ Ennek elsősorban nem az volt az oka, hogy a nagyhatalmú bárókkal csínján kellett bánni, míg a szerényebb társadalmi állással rendelkezőkön példát lehetett statuálni, hanem az a felismerés, hogy a felkelés igazi oka nem a bárókban, nem is az adóreformban, hanem az erdélyi rendiségben keresendő, amely a központi hatalom tartós gyengélkedésének időszakában a királyi, vajdai hatalom ellenőrzése nélkül fejlődhetett, s öntudatában rendkívül megerősödött. A konszolidáció legfőbb akadályát immár nem a feladataikkal nem törődő, renitens tisztségviselők jelentették, hanem maguk a rendek. Ez a felismerés tükröződhet abban a döntésben is, amelyet a király némi ingadozás után hozott: rövid szünetet követően visszatért ahhoz a gyakorlathoz, hogy a mindenkorai vajdák egyúttal székelly ispánok is legyenek. Evvel véglegessé vált a két méltóság összekapcsolása. Az uralkodó a fő veszélyt nyilván nem a hatalmukban megerősödött méltóságviselőkben látta, sőt úgy gondolhatta, hogy az erős vajda-ispánok képesek lesznek útját állni a rendiség kedvezőtlen irányba való fejlődésének. Elgondolása helyesnek bizonyult, hiszen a mozgalom bukását követő intézkedésekkel fejeződött be az erdélyi politikai hatalmi-viszonyok rendezése; inentől kezdve lehet azt mondani, hogy a királyi hatalom szemszögéből sikerrel zárult a konszolidációs folyamat. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy míg az 1458-1467 közötti időszakban tucatnyinál is többen viselték (sokan csak névleg) a vajdai vagy a székelly ispáni méltóságot, addig 1468-tól

³³ A kutatás egy vonulata még a közelmúltban is azt hangsúlyozta, hogy a felkelés vezére Farnasi Veres Benedek volt: *Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS. Budapest, 1986. 359; KÖPECZI BÉLA (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. 201. p. stb. Ez az álláspont alapvetően a királyi propagandát visszhangzó elbeszélő forrásokra, Thuróczyra, Ransanusra és Bonfinire támaszkodik. A valóságghú kép kialakításához azonban elengedhetetlenül szükséges az okleveles anyag – így a felkelés vezetői által kiállított szövegségével – vizsgálata. Ennek alapján viszont egyértelmű, hogy a mozgalom igazi vezetői Szentgyörgyi János, valamint bárótársai (mint például Szapolyai Imre és István) voltak: KUBINYI: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* 65. skk; KUBINYI: *Mátyás király* 64–65. pp.

³⁴ Erre vonatkozóan ld.: KORDÉ: *Szentgyörgyi János*.

³⁵ A felkelést követő megtorlásról újabban: NÓGRÁDY ÁRPÁD: *A lázadás ára*. Erdélyi Múzeum 67 (2005) 3–4. 131–137. pp.; uő.: *Mennyit ér a kegyelemlevél?* In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál Tiszteletére. Szerk.: Neumann Tibor – Rácz György. Budapest,–Piliscsaba, 2009. 235–249. pp.

kezdődően Mátyás haláláig összesen hat báró töltötte be az immár összevont hivatalt.³⁶ Mátyás erőfeszítéseit tehát 1467 után érték be igazán: a Magyar Királyság egyik legfontosabb tartományában a kiegyensúlyozott, nyugodt belpolitikai viszonyok időszakát sikerült megteremteni. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy mindezt a korábbi évek kitartó munkája alapozta meg.

³⁶ FÜGEDI: *Mobilitás* 133. p.; W. KOVÁCS: *Arhondologia voievozilor*.

KOSZTA LÁSZLÓ

A hradištei bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai

A cseh és a magyar egyház története a 11. században sok szálon érintkezett. Az egyházi kapcsolatok a magyar kereszténység 10. század végi gyökereitől kimutathatók. A prágai püspökség létrehozásának körülményei bizonyosan Géza magyar fejedelem udvarában is ismertek voltak. Szent Adalbert prágai püspök is megfordult az Árpádok udvarában és hatással volt az utóbb királlyá koronázott Istvánra. Későbbi hagyomány szerint Adalbert vállalt közvetítő szerepet abban, hogy István Gizellát, a bajor herceg leányát kapta feleségül. Adalbert mártírhalála után pedig a püspök tanítványainak egy része Magyarországra kerülve és meghatározó szerepet játszottak a magyar egyházszervezet alapjainak lerakásában. Az első magyar bencés monostor, a pannonhalmi apátság első szerzetesei, vagy azok egy része Prágából a břevnovi apátságból érkezhettek. Pannonhalmra első apátja, Anasztáz korábban Břevnov élén állt. Az 1001-ben létrejött esztergomi érsekség védőszentje is Adalbert lett, sőt az érsekség élére is valamikor 1002/1003 táján Adalbert tanítványa, Radla–Sebestyén került.¹

A kapcsolatok a 11. század harmadik évtizede után némileg ritkábbá váltak, de a század közepén néhány évig Magyarországon találtak menedéket a Csehországból elűdözött sászavai szerzetesek. A század végén pedig mintha újból felerősödtek volna a cseh–magyar egyházi kapcsolatok. Bizonyosan hatott Szt. Vencel és Ludmilla csehországi kultusza arra, hogy az Árpádok is saját szentek tiszteletének kialakítására törekedtek és 1083-ban meg is történtek a szenttéavatások. Szt. László király udvarába járt és Esztergomban hunyt el a század végén Jaromir–Gebhard prágai püspök.² A 11–12. század fordulóján keletkezett Szt. István–legendákban a magyar kereszténység alapjainál, a korai német hatás elhalványítása érdekében, Adalbertet állították előtérbe és tették meg István megkeresztelőjének.³ A 11. század végén alapított zágrábi püspökség élére, tekintettel az egyházmegye döntően szláv lakosságára, egy Duh nevű cseh papot állított Szt. László király.⁴ 1099-ben Břetislav cseh herceg kérésére Hermann nevű káplánját, akit prágai püspökké választottak, Szerafin esztergomi érsek szentelte pappá Eszter-

¹ BOGYAY 1994, 193–205. pp.; VESZPRÉMY 1998, 321–337. pp.

² MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 146. p. (II/41.); GOMBOS I. 804. p.

³ SRH. II. 380–381. pp.

⁴ MES. I. 85. p.

gomban. A cseh hercegi káplán kíséretében lévő Kozma krónikás, prágai kanonok is a magyar érsektől kérte ugyanekkor a pappá szentelését.⁵

A cseh–magyar egyházi kapcsolatok egyik további fejezete az Olomouc melletti hradištei bencés monostor alapítása. Cseh és a magyar kutatás egyaránt elismerte, hogy a monostornak vannak magyar vonatkozásai. A magyar szakirodalomban kezdetben azt hangoztatták, hogy az alapításban Ottó herceg mellett részt vett magyar felesége, I. Béla király leánya, Euphémia.⁶ Utóbb felfigyeltek arra is, hogy a monostor felszentelése kapcsán Ottó herceg 1078. február 2-án kiadott oklevelének formulás részei szinte szó szerint megegyeznek a Magyarországon 1067 körül alapított százdi bencés monostor alapítólevelével. Elsősorban tehát a geneológiai és a diplomatikai kutatás tett említést a két monostor alapítása közötti kapcsolatokra. Kumorovitz L. Bernát a két oklevél egyezéseiben közös előképet keresett.⁷ Györffy György pedig a szoros cseh–magyar kulturális kapcsolatokban látta a két oklevél hasonlóságát.⁸ Az egyháztörténeti munkák nem fordítottak figyelmet Hradište magyar vonatkozásaira. Nem próbáltak meg I. (Szép) Ottó olomouci herceg magyar kapcsolatait az Árpád-házból származású feleségén kívül alaposabban feltérképezni.

A monostoralapítás előzményeinek és indítékainak konkrét vizsgálata előtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a 11. század második harmadában egymással hosszan határosan két hercegség alakult ki. A 10. században Morvaország még egyfajta ütközőzóna szerepet játszott Csehország, az Ostmark, Lengyelország és Magyarország között, bár, különösen az északi vidéken, egyértelmű volt a Přemyslek befolyása.⁹ A 11. század harmincas éveire a Přemyslek elfoglalták Morvaország teljes területét és különálló hercegségek kialakításával Brno és Olomouc központokkal integrálták.¹⁰ Ezzel szinte egyidőben, 1048-ban a határ magyar oldalán is hercegség (dukátus) szerveződött meg.¹¹ A hercegségek létrejöttének célja a határvédelem mellett a központoktól távoli területek integrációjának előmozdítása, a Přemyslek, illetve az Árpádok hatalmának biztosítása, államszervezetének kiépítése. Mindkét hercegség élén a dinasztia tagjai álltak és több központjuk alakult ki. Morvaországban Brno és Olomouc, sőt rövid ideig Znojmo is egy részhercegség székhelyeként funkcionált. Magyarországon a 11. század közepén létrejött hercegség területét nehéz pontosan meghatározni. Annyi bizonyos, hogy az ország északi és keleti területeit fedte le. A lakott országterület egy harmada tartozott a herceg(ek) irányítása alá.¹² A hercegségnek két központja alakult így ki. Az egyik északnyugaton Nyitra volt, míg a keleti területeken székhelye a bihari földvár lett. A két központ közül az 1060-as években már bizonyosan a nyitrai a fontosabb.¹³ A magyarországi dukátus 1048 táján jött létre és első vezetője, I. András király Lengyelországból visszahívott öccse, Béla herceg lett, aki 1060-ban erőszakkal megszerezte a ki-

⁵ MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 169. p. (III/9.). GOMBOS I, 805. p.; KOSZTA 2003, 33. p.

⁶ WERTNER 1892, 167–169. pp.

⁷ KUMOROVITZ 1963, 4–5. pp.; KUMOROVITZ 1960, 258–260. pp.

⁸ GYÖRFFY 1984, 876. p.

⁹ TRĚŠTÍK 2000, 2. p.

¹⁰ KRZEMIENSKA 1980, 195–227. pp.; KRZEMIENSKA 1987, 18–21. pp.

¹¹ KRISTÓ 1974, 40–59. pp.

¹² GYÖRFFY 1959, 40. p. KRISTÓ 1974, 65–79. pp.

¹³ KOSZTA 2008, 281–282. pp.

rályi hatalmat. I. Béla királyként 1060–1063 között megszüntette a hercegséget, majd miután német segítséggel I. András fia, Salamon trónra került, kényszerből 1064-ben vissza kellett állítania a dukátust. Az új királynak az elhunyt I. Béla lengyel támogatást élvező fiaival osztoznia kellett a kormányzáson. A hercegi méltóságot az idősebb fiú, Géza kapta meg, aki azonban a dukátus keleti részének irányítását középső testvérére, Lászlóra bízta.¹⁴ Az 1060-as évek második felében a király és a hercegek eredményesen működtek közre az ország védelme érdekében. A sikeres együttműködést az 1070-es évek elején rivalizálás váltotta fel, majd 1073/74 fordulóján fegyveres konfliktus alakult ki, amely 1074 márciusában a mogyoródi csatában a hercegek győzelmével zárult. Salamon király kiszorult a hatalomból, úgy tűnik csupán egy – két nyugati vármegyét tudott megtartani és Pozsonyban alakította ki központját. 1074 tavaszán Géza herceget királlyá koronázták.¹⁵ Géza király, úgy tűnik, megszüntette a hercegséget. Az 1077-ben trónra került és korábban szintén herceggként működő Szt. László király talán megosztotta a hatalmon öccsével, Lampert herceggel, de a dukátus működéséről nincs információnk. Úgy tűnik, elveszítette politikai jelentőségét. A 11–12. század fordulóján Kálmán király és öccse, Álmos herceg hatalmi versengése miatt újra előtérbe kerül a hercegség. Kálmánnak politikai kényszerből szintén osztozni kellett a hatalmon és el kellett ismerie testvére hercegi hatalmát. A hercegségre támaszkodó Álmos azonban nem elégedett másodrangú szerepével és a királyi hatalmat kívánta megszerezni. Kálmán ezért 1107 körül megfosztotta Álmost hercegségétől és felszámolta a dukátust.¹⁶

A közel hat évtizedig fennálló hercegség számára nagyon fontos volt a lengyel támogatás. 1048-ban Béla herceg másfél évtizedes lengyel száműzetésből tért haza. A herceg Lengyelországban nagy tekintélyre tett szert. Kiváló katonai hírében állva részt vett a pomeránok legyőzésében és vitézségének elismeréseként összeházasodhatott II. Mieszkó Richeza nevű leányával. Van olyan elképzelés, hogy Béla egy ideig régensként kormányozta Lengyelországot. Bélának lengyel feleségétől két fia, Géza és László született Lengyelországban, akik gyermekkorukat is ott töltötték és természetesen megtanultak édesanyjuktól lengyelül. Béla herceg családja így érzelmileg is kötődött Lengyelországhoz.¹⁷

Béla családja, különösen fiai számára Magyarországra költözésük után is fontos maradt lengyel kapcsolat. A Piast dinasztia politikai és katonai támaszt jelentett számukra. Az 1050-es évek végén, amikor Béla összetűzésbe került I. András királlyal trónöröklésből való kizárása és a németekkel való szövetség kialakítása miatt, a herceg családjával együtt Lengyelországba menekült. 1060-ban jelentős lengyel sereggel tértek vissza és győzték le András királyt. A lengyel katonai támogatás tette lehetővé tehát, hogy Béla 1060 decemberében királlyá koronáztassa magát. Három évvel később András király fia, Salamon német segítséggel visszaszerezte a trónt. Béla a harcokban meghalt és 1063 őszén családjának újból Lengyelországba kellett menekülni. Géza és László hercegek azonnal katonákat kaptak Krakóból és 1063 végén visszatértek Magyarországra.

¹⁴ A korabeli uralkodók (I. András, I. Béla, Salamon, I. Géza és Szt. László) életrajzára lásd. KRISTÓ – MAKK 1996, 69–124. pp.

¹⁵ KRISTÓ 1993, 96.

¹⁶ A magyarországi hercegség történetére lásd KRISTÓ 1974, 40–124. pp.; KOSZTA 2008, 280–293. pp.

¹⁷ KRISTÓ – MAKK 1996, 78–79. pp.

A lengyel katonai segítség jelentőségét mutatja, hogy hatalmi patthelyzet alakult ki. A német támogatást élvező Salamon király kénytelen volt kompromisszumot kötni a hercegekkel, bevonni őket a kormányzásba, amely hercegség újbóli felállítását jelentette.¹⁸

Magyarországról Lengyelországba a 11. században, sőt úgy tűnik még a 12. század végéig sem lehetett közvetlenül eljutni. A 13. század elejétől a Szepesség, majd utóbb Sáros betelepülésének eredményeként nyíltak meg a közvetlen közlekedési útvonalak.¹⁹ A 11. században ezért két úton, kerülővel lehetett Magyarországból Krakkóba jutni. Az egyik Nyitra érintésével Morvaországon keresztül haladt. A másik a Vereckei-hágón lépett ki a Kárpát-medencéből és Halicson keresztül tartott Krakkóba. A két útvonal közül a morvaországi volt a rövidebb és gyakrabban használt. A morva út politikai fontosságát az is kiemelte, hogy az ország nyugati részét kötötte össze Lengyelországgal. A Magyar Királyság hatalmi központjai az ország nyugati, dunántúli részein voltak. Így Esztergom, királyi székhely és egyben a magyar egyház központja, továbbá Székesfehérvár, ahol a koronázó templom volt, valamint Óbuda, amely közelébe az ország keleti része irányába haladó utak fontos dunai átkelői voltak.

A morva útnak gazdasági jelentősége is nagyobb volt. Rajta keresztül gyorsabban lehetett csatlakozni a Regensburg – Prága – Olomouc – Krakkó – Přemysl – Kijeven keresztül haladó transzkontinentális útvonalhoz és elérni a térség gazdasági élete központjának számító prágai vásárt.²⁰ Éppen ez volt az az ok, amely miatt a 955-ös augsburgi vereség után is megmaradt az út jelentősége a magyarok számára. A 10. század első felében a kalandozó hadjáratok idején Morvaország jelentőségét az adta, hogy a magyarok rajta keresztül tudtak Szászország ellen hadjáratot vezetni. A kalandozó hadjáratok lezárulta után az Árpádok a zsákmány elmaradása miatti bevétel kiesését úgy pótolták, hogy igyekeztek a távolsági kereskedelmet ellenőrzésük alá venni, jövedelmeiből részesedni. A 10. század második felében a Přemyslekhez és a Piastokhoz hasonlóan az Árpádok számára is fontossá vált az útvonal. A 960-as években Ibrahim ibn Jakub már említ a prágai vásáron magyaroktól érkező kereskedőket.²¹ A régészeti leletek is igazolják ezeket a kapcsolatokat, illetve a morvaországi magyar jelenlétet. Morvaországban szép számmal kerültek elő olyan régészeti leletek, amelyek a magyar kapcsolatok bizonyítékként szolgálnak. Ezek a leletek a hadi/kereskedelmi utak mentén sűrűsödnek. A Magyarországról Brnón át Prágába tartó „via regni Bohemiae”, valamint az olomouci út magyar kapcsolatai világosak.²² A 10. századi morvaországi magyar vonatkozású régészeti leleteket korábban leginkább a 10. század közepe előtti kalandozó hadjáratokhoz, a

¹⁸ A 11. század közepi magyar trónharcokra lásd KRISTÓ 1993, 87–99. pp.

¹⁹ A 12. század elején a Lengyelországból visszatérő Álmos herceg Abaújváron tartózkodott. Ez azt jelenti, hogy a Vereckei-hágón keresztül utazott, mivel az 1047-ben Kijevből hazatérő I. András is ezt a települést érintette. SRH.I. 426–427. pp. (147. fej.) A szepességi út használatának egyik első bizonyítéka, hogy 1214 őszén II. András király a Szepességben találkozott Leszek krakkói herceggel. ZSOLDOS 2001, 27. p. A szepességi útvonalra lásd még FEKETE NAGY 1934, 137. p. A 14–15. században használt utak leírása: GÁRDONYI 1908, 194–205. pp.

²⁰ A transzkontinentális kereskedelmi út és a prágai vásár jelentőségére lásd például MESTERHÁZY 1993, 452–453. pp.; TREŠTIK 2000, 49–70. pp.; TREŠTIK 2001, 136. p.; SZÉKELY 2001, 108. p.; KOSZTA 2008, 271–276. pp.

²¹ MMFM. III. 414.; PÜSPÖKI 1989, 175–176. pp.

²² Bosl 1967. 237. p.

magyarok átvonulásához kötötték.²³ Az újabban előkerülő tárgyak viszont bizonyítják, hogy a kalandozások lezárását követően is megmaradt a terület kapcsolata a magyarokkal. Az utóbbi időben inkább a kereskedelmi út forgalmához köthető leletek szaporodnak.²⁴ Különösen Olomouc környékén több lelőhelyen kerültek elő a Kárpát-medence irányába mutató régészeti emlékek, amelyeket a kerámiák mellett egy magyar jellegű szablya és egy lovassír bizonyít. Olyan népség élhetett itt, amely bizonyosan kapcsolatot tartott a magyarokkal.²⁵ Az összeköttetések kereskedelmi jellegét a pénzleletek megerősítik.²⁶ A kereskedelmi kapcsolatok természetesen a határ magyar oldalán is igazolhatók régészeti leletekkel. A morva és lengyel áruk a Nyitra, Vág és Garam-folyók völgyében és a Dunakanyarban sűrűsödnek.²⁷

A lengyel támogatást maga mögött tudó Béla herceg, majd fia, Géza herceggént tehát nem véletlenül a dukátus két központja közül Nyitrát részesítette előnybe. A nyugati határ védelmének fontossága mellett a Morvaországon át vezető út gazdasági és katonai jelentősége is Nyitra mellett szólt. Innen lehetett a Prágából vagy a nemzetközi kereskedelmi útról érkező kereskedelmet ellenőrizni, az ebből származó bevételeket a hercegség anyagi megerősítésére fordítani, valamint, ha a szükség úgy hozta, gyorsan Krakkóból katonai segítséget kérni.²⁸ Mindezt természetesen akkor lehetett maradéktalanul kihasználni, ha a köztes morva területekkel nem ellenséges a viszonyuk.

A 10. század végi, illetve 11. század eleji cseh–magyar egyházi kapcsolatok Adalbert püspökhöz és tanítványaihoz kötődtek, aki nyilvánvalóan a mesterük, tisztelt példaképük családját, a Savnikokat kiírtó Přemyslekkal való opozíciót jelentettek meg Esztergomban. A Přemyslek a 11. század második harmadában a német csapatok szövetségeseiként vettek részt a magyarok elleni támadásokban. 1030-ban I. Brétisláv II. Konrád császár hadjáratához kapcsolódva Morvaország felől talán egészen Esztergom magasságáig hatolt be az országba.²⁹ 1044-ben a csehek segítséget adtak III. Henriknek Aba Sámuel magyar uralkodó ellen az elűzött Péter király trónra való visszahelyezésében. 1051 szeptemberében III. Henrik császár csapataival újra Magyarországon harcolt

²³ Magyar nyelven Nevizánsky Gábor ismertette ezeket a leleteket. NEVIZÁNSKY 1996, 125–139. pp. Profantová szerint ezek a leletek egy része a lechfeldi csatában I. Ottó német uralkodó mellett harcoló a cseh csapatok által szervezett zsákmány lehet. PROFANTOVÁ 1992, 15–16. pp.

²⁴ Különösen gyakran kerültek elő ilyen leletek a Trstenic-i területen, amely Morvaország és Csehország között fekszik és a 10. században a nemzetközi kereskedelmi út részét képezte. KOŠNAR 2006, 43. p. A 10. századi cseh és magyar elit békés kapcsolatát említi TRŠTIK 2001, 138–139. pp.

²⁵ A szablya az Olomouc-Nemilany lelőhelyen került elő. Erre és további Olomouc környéki leletekre lásd KOURIL 2003, 128–136. pp. A leletekre és a rájuk vonatkozó szakirodalomra Jiří Macháček brnói régész-kolléga hívta fel a figyelmem.

²⁶ A 2000-es évig Morvaországban 96 olyan 950 és 1200 közé datálható sírt találtak, amelyben a halottat érmével temették el. A megtalált érmék 36 %-a a magyar király által vert pénz, és ezek nagy részét 1035–1085 között készítették. A pénzek kereskedelmi forgalom révén kerülhettek ki. SZÉKELY 2001, 109. p.

²⁷ MESTERHÁZY 1993, 456. p. és 466. p.; KRISTÓ 2001, 3. p.; KRISTÓ 2000, 92. p.

²⁸ KOSZTA 2008, 281–282. pp.

²⁹ Kozma krónikájából tudjuk „1030. Hoc anno dux Bracislaus magna caede prostravit Ungaros ad terram eorum usque ad urbem Strigoniam devastavit...” MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 76. (I/41.); KOVÁCS 1952, 28–29. pp.; MAKK 1996, 63. p. Ma a cseh kutatók ezt a támadást inkább 1031-re teszik, és úgy gondolják, hogy miután 1031 tavaszán II. Konrád és fia, III. Henrik kiegyezett István királlyal, a cseh fejedelem megkárosítva érezte magát és ezért indított támadást Magyarországra ellen. Pl. KRZEMIENSKA 1987, 18–21. pp.; PRAZAK 2006, 292. p.

I. Břetisláv.³⁰ A cseh fejedelem 1055-ben közvetlenül halála előtt egy Magyarország elleni háborúra készült.³¹

I. András király 1056 táján békeajánlatot tett III. Henrik császárnak, aki elfogadta ezt, sőt hozzájárult ahhoz, hogy leányát eljegyezzék a magyar uralkodó fiával, Salamonnal. A német-magyar közeledés a cseh-magyar viszony javulásához is hozzájárult, amelyet bizonyít, hogy 1056-ban Vratisla volomuci morva herceg Magyarországra menekült, sőt a kapcsolatok átalakulásának jeleként, feleségül vette András király leányát, Adelhaidot.³² Ugyanekkor kaptak menedéket Magyarországon a szláv liturgiájuk miatt elüldözött százai bencések is, akiket valószínűleg az I. András király alapította Kijevből érkező visegrádi görög rítusúkolostorba vagy a visegrádi szerzetesekhez tartozó zebegényi barlangmonostorba fogadtak be.³³

András király cseh támogatását jelzi, hogy 1060 őszén, amikor háborús konfliktus alakult ki az uralkodó és Béla herceg között, a német csapatokkal szövetségben Vratislav morva herceg, András király veje is Magyarországra vonult katonáival. A csehek azonban késve érkeztek, így a döntő Tiszán túli ütközetben nem vettek részt.³⁴ Béla herceg a lengyel segédcsapatokkal a nyugati országhatárig üzte I. András csapatait és külföldi szövetségeseit. A német–cseh sereg vezéreinek egy része is fogságba került. A csehek egyik vezetőjét Béla herceg tudta nélkül megvakították.³⁵

A cseh támogatás nem csupán cseh katonai segítséget jelentett, hanem azt is, hogy a Krakkóba menekült és onnan három lengyel csapattal visszatérő Béla herceg sem használhatta a Morvaországot érintő utat. A herceg ezért csak Halicson keresztül, a Vereckei-hágón át érkezhett az országba. A herceg és lengyel segédcsapatai előtt ezzel lezárták a rövidebb morva utat. Ezt bizonyítja, hogy 1060 őszén az első, és döntőnek

³⁰ MAKK 1996, 88. p.

³¹ I. Břetisláv 1055 januárjában halt meg Chrudim várában, amikor a Magyarország elleni hadjáratra készült. A hadjárat háttere ismeretlen. MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 101. (II/13.) KRZEMIEŃSKA 1987, 18–21. pp. I. Břetisláv magyarországi hadjárataira lásd. LYSÝ 2004, 451–468. pp.

³² Kosza említi, hogy testvére, II. Sptyhněv cseh fejedelem elől Vratislav Magyarországra menekült. „...audiens frater eius Wratizlaus valde eum timuit et secessit in partes Pannoniae, relicta coniugie Olomucin urbe. Quem rex Andreas grante suscepit et, quamdiu secum fuit, honorifice eum habuit.” MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 106. (II/15.). A cseh–magyar közeledésre lásd KOVÁCS 1952, 29–30. pp.; MAKK 1996, 88. p. és 93. p.; KRZEMIEŃSKA 1987, 33. p. A Vratislav házasságával egyidőben még egy szálon kapcsolódtak ebben az időben az Árpádok és a Přemyslek. A letett és megvakított Péter király felesége lett I. Břetisláv özvegye, Judit. MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 108. (II/17.); GOMBOS I. 803. p.

³³ H. TÓTH 1993, 8–10. pp.

³⁴ Hersfeldi Lambert is beszámol a cseh részvételről: „Rex / IV. Henrik / Willihelm um marchionem Thuringorum et Epponem Citicensem episcopum cum duce Boemorum et exercitu Baioarico illuc misit. Sed marchio et episcopus priores Ungariam ingressi, non expectato duce Boemorum, cum Bele signa contulerunt, atque infinitam multitudinem Ungariorum peremerunt.” Lamperti monachi Hersfeldensis opera 78–79.; Gombos II. 1390.

³⁵ „Rex autem Andreas... ab imperatore Teutonicorum duos duces, videlicet Vilelmum et Poth in auxilium suum fecit adduci. Ducem quoque Bohemorum, qui consanguineitate eidem attinebat, mercede conduxit et confidebat in multitudine conductorum. Hungaros autem non multos habebat.” „...dux Bela victoriam obtinuit, fere omnibus Teutonicis ibidem interfectis et dūcibus eorū comprehensiss... et dux Bohemorum captus est et sine scitu ducis Bele exoculatus.” SRH. I. 356–357. Pauler Gyula a krónikában említett cseh herceget II. Sptyhněvnek gondolja. PAULER I. 107–109. pp. Valójában itt talán I. András vejére, Vratislav olomouci morva hercegre kell gondolnunk. MÁLYUSZ–KRISTÓ II/1. 337–338. pp. Az elfogott és megvakított dux a csehek egyik katonai vezetője lehetett.

számító összecsapás nem Nyitra mellett, hanem a hercegség kelet-magyarországi központja, a bihari földvár környékén történt.³⁶ Béla herceg és fiai, Géza és László előtt nyilvánvaló volt, hogy a morva herceg szövetsége nem csupán katonai támogatást jelentett I. Andrásnak, hanem ezen keresztül a lengyel csapatok felvonulását is meg lehetett akadályozni, illetve megnehezíteni, vagy késleltetni. A Vereckei-hágón át érkező lengyel katonai támogatás, így először a keleti országrészben volt jelen és nem a hatalomgyakorlás szempontjából fontosabb Nyugat-Magyarországon.

Az 1060-as évek elején változás figyelhető meg a cseh–magyar kapcsolatokban. 1062-ben elhunyt Adelhaid, az időközben cseh fejedelemmé lett Vratisláv felesége, amely a kapcsolatok lazulásához vezetett. 1063 szeptemberében, amikor András király fia, az elhunyt Adelhaid öccse, Salamon német katonai segítséggel visszaszerezte a trónt, nem tudunk arról, hogy cseh csapatok részt vettek volna németek mellett a magyarországi hadjáratban. A trónjától megfosztott és a német hadjárat alatt, 1063 szeptemberében elhunyt Béla király fiai Lengyelországba menekültek és még az ősszel lengyel csapatokkal tértek vissza Magyarországra. A megváltozott helyzetet bizonyítja, hogy Géza és László hercegek a lengyel csapatokkal gyorsan visszatértek az országba és még ősszel felvették a harcot a Salamont támogató németekkel. 1063 őszén a harci események a nyugati országrészben zajlottak és a felek 1064. január 20-án Győrben kötöttek békét. Az események gyorsasága³⁷ és színhelyei azt igazolják, hogy a hercegek és a velük érkező lengyel csapatok a rövidebb, Morvaországon át vezető utat használták. 1063 őszén a csehek nem, hogy katonai segítséget nem adtak a német támogatást élvező Salamonnak, hanem átengedték a Magyarországra tartó lengyel csapatokat. Mindezzel hozzájárultak ahhoz, hogy az 1063 szeptemberében még menekülni kényszerülő hercegek 1064 elejére ki tudták kényszeríteni Salamon királytól, és környezetétől a hatalom megosztását jelentő hercegség visszaállítását.³⁸ 1064 elején tehát nyilvánvalóvá vált Morvaország fontossága a Nyitrán magának székhelyet kialakító Géza herceg számára.

Az 1064 és az 1071 közötti időszak Magyarországon Salamon király és a hercegek közötti eredményes együttműködés jegyében telt el. Közös vezettek hadat az országba betörő ellenség ellen, így a keleti országrészre támadó nomádok ellen, vagy szintén közösen nyújtottak segítséget rokonuknak Horvátországban. A közös fellépések egyike az 1067 körül Trencsén vidékére betörő és komoly zsákmánnyal visszatérő csehek megbüntetése.³⁹

³⁶ Az első, és döntő összecsapás a Tiszántúlon volt. SRH. I. 356–357. pp. KRISTÓ 1986, 62. p.; KRISTÓ 1993, 91–92. pp.

³⁷ 1063. szeptember 11-én halt meg I. Béla király, miközben a német csapatok ellen vonult. Szeptember 27-én hagyják el Salamont trónra segítő német csapatok az országot. Így Béla király fiai, Géza, László és Lambert hercegek szeptember második felében menekültek Krakkóba. A lengyel csapatoknak két hónapon belül Magyarországra kellett érni, hogy 1064 elejére kikényszerítsék a békekötést. Moson – Vereckei-hágó – Halics – Krakkó – Halics – Vereckei-hágó és Moson útvonalat ilyen gyorsan nem lehet teljesíteni, különösen úgy nem, hogy közben felkészülnek egy késő őszi hadjáratra. Mindebből bizonyos, hogy 1063 őszén oda-vissza a morvaországi utat vették igénybe a menekülő és katonákkal visszatérő hercegek.

³⁸ SRH. I. 361–362. pp.; KRISTÓ 1993, 94. p.

³⁹ A cseh betörést a magyar krónikakompozíció 101. fejezete (SRH. I. 365.) említi, de pontos idejét nem adja meg. Pauler Gyula szerint Kozma krónikája 1063 és 1067 decembere között nem említi eseményeket, így a cseh betörést erre az időszakra lehet helyezni. A magyar bosszúhadjáratról szóló rész úgy beszél Salamon királyról, mint aki személyesen részt vett a katonai akcióban. Salamon 1067 körül töltötte be a 14. életévét

A csehek Trencsén környékét pusztították el,⁴⁰ így a Vlára hágón (Vlársky průsmyk) törhettek csak be az országba. A hágó az Olomoucból vezető úton volt. Ez pedig azt jelenti, hogy az 1067-es cseh betörés mögött I. Ottó olomouci herceg akcióját kell látnunk.⁴¹

Ottó herceg I. Břetisláv cseh herceg utolsóként született, ötödik gyermeke.⁴² 1054-ben apja felosztva fiai között Morvaországot, Ottót brnói hercegnek tette meg. Apja halála után idősebb testvére, II. Spytihněv lett a cseh herceg, aki megszüntette a részfejedelemségeket. 1061-ben fiatalabbik bátyja, II. Vratisláv került hatalomra, aki viszont visszaállította a morva részfejedelemségeket. Konrád nevű testvérének adta a nyugati részt Brno központtal. A keletit pedig Olomouc székhellyel Ottó kapta meg. Prágai Kozma szerint a brnói rész volt a termékenyebb, a keleti viszont alkalmasabb volt a vadászatra és halban is gazdagabb volt.⁴³ A morva hercegség keleti fele volt tehát a kevésbé betelepült. Területre viszont az olomouci volt a nagyobb, valamint stratégiai jelentősége is fontosabb volt, mert Lengyelország és Magyarország felől védte a cseh területeket.⁴⁴

A Salamon király és a Géza herceg vezetett akció így Ottó herceg ellen irányult és a magyar krónika szerint komoly pusztítást végeztek és nagy zsákmánnyal tértek haza.⁴⁵

A határmenti összecsapások után a határok kölcsönös biztonsága miatt mindkét fél számára fontos volt a háborúskodás lezárása. Így Salamon és Géza herceg békét kötött Ottó olomouci herceggel, amelyet dinasztikus házassággal is megerősítettek. Ottó herceg feleségül vette Géza Eufémia nevű húgát.⁴⁶ A házasság pontos idejét nem ismerjük, de rövidebb az 1067-es fegyveres konfliktus után történhetett. A Salamon és Géza herceg eredményes együttműködésben kormányozta ebben az időben az országot, így bizonyos, hogy Géza herceg leánytestvére Salamon, illetve a király környezetének jóváhagyásával kötött házasságot Ottóval. A dinasztikus házasság kezdeményezését azonban nem a király környezetében kell keresnünk. Géza nyitrai hercegségével volt határos az olomouci hercegség. Az ő hatalmi területének biztonságát garantálta a dinasztikus házasság, és egyben szélesítette külföldi kapcsolatait.

Az 1050-es évek közepe óta aktívan politizáló Géza herceg az 1060-as évek végére komoly kormányzati tapasztalattal rendelkezett, így felismerte azt, hogy milyen fontossággal bír családja, hercegsége számára a cseh–morva kapcsolatok rendezése. 1063 őszének harci eseményei felértékeltek az 1061-ben újraszerveződő olomouci morva részfejedelemséget az 1064-ben négy esztendő után hasonlóan újjáéledő magyarországi dukátus számára. A kiegyezés az olomouci hercegséggel nem csupán biztonságot adott és szövetséget jelentett, hanem – úgy tűnt – a stratégiaiilag fontos lengyel utat is biztosí-

így feltételezhető, hogy ebben az esztendőben történt a cseh betörés és a magyar ellenakció. PAULER I. 432. p. (232. jegyz.)

⁴⁰ SRH. I. 365. p.

⁴¹ GYÖRFFY 1984. 875. p.

⁴² MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 82. (II/1.); WERTNER 1892. 168–169. pp.

⁴³ MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum 110. (II/18.) Kozma a megosztás okaként azt tartja, hogy Konrád tudott németül és a brnói részen német telepesek éltek, illetve határos volt a birodalommal.

⁴⁴ BLÁHA 2001a. 329–330. pp.

⁴⁵ SRH. I. 365. p.; KRISTÓ 1986. 62–63. pp.; MAKK 1996. 99. p.

⁴⁶ Béla herceg, majd király és Piast Richeza leányai közül harmadikként született Eufémia az 1050-es évek közepén. WERTNER 1892. 167–168. pp.

totta, de gazdasági, kereskedelmi szempontból is előnyös volt. A két határos hercegség az 1067-es konfliktust követően tehát gyorsan egymásra talált.

A politikai érdekek mellett Géza herceg egy sajátos személyiség jegyét is meg kell említeni, amely hozzájárulhatott az Ottó és Eufémia közötti házasság létrejöttéhez. A magyar krónika kiemeli, hogy a betörő magyar csapatok nagy győzelmet arattak Morvaországban és sok hadifogollyal tértek vissza. Gézáról több egymástól független korabeli híradás is megjegyzi, hogy kegyesen viseltetett a legyőzöttekkel, sőt igyekezett békés kapcsolatokat kialakítani velük. 1060 őszén például Géza elismerve a fogságba esett ellenséges német csapatok egyik vezérének, Weimari Vilmosnak vitézségét, arra kérte apját, Bélát, hogy engedje a német örgróftot szabadon. Sőt kezdeményezte, hogy rokonságot is alakítsanak ki és eljegyezték vele Géza Zsófia nevű húgát. Géza jelleméről a magyarokkal ellenséges német krónikák is elismerően szólt.⁴⁷ 1071-ben Nándorfehérvár ostrománál is Salamon király helyett a várat feladó görögök egy Mária ikont maguk előtt hordozva Géza herceg oltalmát keresték, tudva a hercegről, hogy könyörületességgel fogadja a foglyokat.⁴⁸ Géza utóbb a görög császár kérésére hadifoglyokat is váltságdíj nélkül elengedte.⁴⁹ A herceg ezen tetteiben a jámbor könyörületesség és a bölcs politikai megfontolás összekapcsolódott. A mosoni és a nándorfehérvári eseményekhez hasonlóan 1067 után a kifosztott hercegség vezetőjével, Ottóval is kiegyezett tehát Géza, és valószínűleg kölcsönösen elengedték a foglyul ejtetteket.

Géza családja és Ottó morva herceg között kommunikációs problémák sem voltak. Géza Lengyelországban született, és később is több alkalommal járt Krakkóban, tehát jól tudott lengyelül. Piast édesanyjának, Richezának köszönhetően, Eufémiának sem jelentett gondot megérteni magát az olomouci hercegi udvarban. Géza herceg 1064-től a királyhoz hasonló udvartartást alakított ki Nyitrán, amelyet mutat, hogy pénzt veretett. A magyarországi dukátus kezdeteinél a herceg méltóságjelvénye a kard volt. Géza apja, Béla herceggel ellentétben már koronát használt méltóságjelvényként, amellyel kifejezte, hogy hatalma a királyéhoz hasonló.⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy húga kiházásításában is megjeleníthette ez. Udvarhölgyekkel és Géza nyitrai udvartartásából származó klerikusok kísértében költözött Eufémia az olomouci hercegi udvarba.

Salamon király és a hercegek, Géza és László közötti együttműködés az 1070-es évek elején megbomlott. Sőt 1073 őszén már nyílt katonai összecsapás veszélye fenyegetett. A dinasztian belüli konfliktusban a püspökök vállaltak közvetítő szerepet, és ennek eredményeként 1073. november 11-től, Szt. Márton napjától 1074. április 24-ig, Szt. György-napig fegyverszünetet kötött Salamon király és a hercegek. A fegyverszünet két határnapja az Árpádok 11. század elejétől tisztelt dinasztikus védőszentjeinek, Magyarország patrónusainak ünnepei voltak. Mindkét szent magyarországi kultuszában erőteljesen kidomborodott csatasegítő szerepük. 997-ben Szt. István a hatalma ellen lá-

⁴⁷ Lambertus Hersfeldensis „marchio fame magis quam ferro expugnatus, se dedit; cuius virtus tantae admirationi apud barbaros fuit, ut Ioas (Géza), filius Belis, pro illius tum gentis moribus haut desperantae indolis adolescens, ultro patrem exoraret, non modo ut eum iure belli intactum sineret, sed etiam ut affinitate sibi iugeret, desponsatam ei filia sua, sorore Ioiade (Géza).” GOMBOS II. 1390–1391. pp.; Lamperti monachi Hersfeldensis opera 78. p.

⁴⁸ SRH. I. 374. (109. fej.)

⁴⁹ SRH. I. 365. (110. fej.)

⁵⁰ KOSZTA 2008, 283. p.

zadó és a pogányságra támaszkodó Koppány ellen Szt. Márton segítségét kérte és fogadalmat tett a szentnek.⁵¹ Úgy tűnik, hogy Szt. György támogatását is kérte István.⁵² 1028 táján Szt. István csapatai az utolsó ellenálló vezér, Ajtony elleni döntő ütközet előtt Szt. György segítségét kérték.⁵³ Mindkét szentnek így kiemelkedő tisztelete volt a dinasztiaán belül. Nem véletlenül, hogy az Árpádok és Magyarország védőszentjeinek ünnepét választották tehát a dinasztiaán belüli konfliktus időlegesen lezáró fegyverszünet határnapjainak. A középkori ember felfogása szerint egy szent napon kötött egyezség az adott naphoz tartozó szent védelme alatt áll. Az aki az egyezményt megszegi, az magát a megegyezést védelmező szentet sérti meg és számíthat a szent haragjára.⁵⁴ A Salamon és a két herceg, Géza és László között kötött fegyverszünet Szt. Márton és Szt. György védelme alatt állt, és aki ezt nem veszi figyelembe, az az Árpádok hagyományait veszi semmibe, védőszentjeit sérti meg.

1073/4 telén az ország nyugati részén tartózkodó Salamon királyt a környezetében tartózkodó német lovagok rávették, hogy a fegyverszünet ellenére meglepetésszerűen támadjanak rá a felkészületlen Géza hercegre. Géza a hercegség kelet-magyarországi részén, Biharban tartózkodott.⁵⁵ A fegyverszünet megszegését vélhetőleg azért is vállalták Salamon királyék, mert a Tisza széles mocsaras árterén az év nagy részében csak néhány, jól őrzött réven lehet átjutni. A télen viszont a megfagyott mocsáron több helyen is könnyedén átkelhettek a király csapatai és növelték a támadás meglepetés jellegét.

A hercegek is a fegyverszünet ellenére készültek a harc folytatására és 1073–1074 fordulóján Géza öccsét, László herceget Csehországba küldte, hogy szorult helyzetükben kérje Ottó morva herceg segítségét.⁵⁶

A 14. században keletkezett krónikakompozíció 12. század elején, Kálmán király uralkodásának elején írt részei részletesen beszámolnak az eseményekről.⁵⁷ Géza herceg tudomást szerzett Salamon várható támadásáról és mozgósította seregét. Azt tervezte, hogy Csehországba megy, de a király csapatai a tiszai átkelés előtt elébe vágtak és a kemeji ütközetben legyőzték Géza herceg seregét.⁵⁸ A herceg a vesztes csata után egyik

⁵¹ Krónika utalása SRH. I. 313. p.; nagyobbik István-legenda SRH. II. 381. p.; pannonthalmi adománylevél DHA. I. 39. p.

⁵² A nagyobbik István-legenda utal erre. SRH. II. 381. p.

⁵³ A nagyobbik Gellért-legenda utal erre SRH. II. 491. p.

⁵⁴ SCHALLER 1974, 1–24. pp.

⁵⁵ SRH. I. 381.

⁵⁶ SRH. I. 381–382. pp. (115. fej.) Az 1060-as és az 1063-as évekkel ellentétben 1074-ben nem hallunk Géza és László mellett harcoló lengyel katonákról, úgy tűnik, tehát nem kaptak segítséget Krakkóból. Ennek az lehetett az oka, hogy 1073 körül lengyel-cseh háború zajlott, amelyre Anonymus Gallus is utal. MGH. *Chronicae Polonorum* 439. p. A II. Vratisláv lengyelek ellen vezetett hadjáratának pontos időpontja ismeretlen. Anonymus Gallus I/24. BAGI D. jegyzete 139–140. pp.; BOSL 1967, 228. p. A cseh–lengyel háborús konfliktus pedig természetesen kizárta, hogy Morvaországon át lengyel segítséget hívjának. Fontos szempont volt továbbá, hogy a kisebb távolság miatt az olomouci herceg gyorsabban volt mozgósítható a szorult helyzetben. A csata előzményeinek leírásánál a krónikás szerint a hadjáratot tervező Salamon király úgy tudta, hogy a hercegek legfiatalabb öccse, Lampert Lengyelországba utazott segítségért. SRH. I. 380. p.

⁵⁷ SRH. I. 378–393. pp. (113–122. fej.). A krónikarész összeállító klerikus élményszerűen számol be az eseményekről, mint, aki személyesen jelen volt a történéseknél. Az élményszerűség bizonyosan növeli a krónikafejezetek hitelét.

⁵⁸ SRH. I. 382. p. (116. fej.)

káplánját László herceghez küldte, azzal a kéréssel, hogy testvére a lehető leggyorsabban siessen hozzá. Géza valószínűleg Nyitra, illetve Csehország felé menekülve Vácnál találkozott Lászlóval és az Ottó morva herceg vezette csapatokkal. A 12. század elején író krónikás kiemelte, hogy Ottó erős csapatokkal érkezett. A herceget üldöző Salamon király értesült arról, hogy Géza találkozott László és Ottó hercegekkel. A hercegek csapatai Vác püspöki székhely közelében várakoztak. A csata előtt a krónikás leírása szerint László hercegnek látomása volt. Ezt elmondta testvérének, Gézának, aki a látomás helyén fogadalmat tett Szűz Máriának és ígéretet tett arra, hogy felépíti a Szűz Mária tiszteletére szentelt váci székesegyházat. László is fogadalmat tett, de a mogyoródi csatátéren, közvetlenül az ütközet előtt Szt. Márton segítségét kérte és az ütközet helyén egy bencés monostor felépítését ígerte meg. A később felépült monostor védőszentje a 14. századi adatok alapján Szt. György volt, így joggal feltételezhetjük, hogy László herceg közvetlenül az ütközet előtt Márton mellett György segítségét is kérte.⁵⁹

A három segítségül hívott szent kiválasztása nem véletlenül történt. Szt. Márton és Szt. György mellett Szűz Mária is az Árpádok és Magyarország védőszentje volt Szt. István uralkodásától kezdve. 1030-ban II. Konrád császár támadása előtt István király az országát Szűz Mária oltalmába ajánlotta. A középkori ütközetek előtt gyakran kérték a harcoló felek a szentek segítségét. Az ütközetekhez időnként liturgikus szertartások kapcsolódtak. A csata előtti böjtölés, gyónás vagy a csata után hálaadó szertartás még a helyszínen, vagy utóbb egy templomban. Ezekről a szertartásokról azonban ritkán számolnak be a források. Az 1074-es ütközet leírása kapcsán azonban hangsúlyozottan szerepelnek ezek a motívumok és részletesen beszámol róluk három évtizeddel később az eseményeket megörökítő krónikás. Ennek több oka volt. Az egyik az, hogy az 1074 februárjában történő katonai összecsapások megsértették a püspökök közvetítésével Szt. Márton és Szt. György oltalmát élvező fegyverszünetet. A krónika *treuga* kifejezést használja a fegyverszünetre,⁶⁰ amely szó jelentésében benne érthető az égi hatalom által szavatolt fegyvernugvás, tehát a krónikás többnek állítja be ezt a fegyverszünetet egy szokásos középkori, a téli időben gyakori harcmentes időszaknál. A megállapodást felrúgó, az Árpádok és a királyság védőszentjeit megsértő uralkodónak tüntették fel Salamont.

Géza életéről szóló forrásokból ellenben kitűnik, hogy a herceg a korszakban az uralkodókra általánosan jellemző mély vallásossághoz képest is a vallásos előírások és normák betartását szigorúan vevő személyiség volt. Tisztában volt tehát azzal, hogy mit jelent a dinasztia védőszentjeinek megsértése. Az egész keresztény világban a húsvét előtti negyven napos böjti időszak, a quadragesima, a nagyböjt mindenki számára előírja a fegyvernugvást, a vérontás tilalmát. A keresztényeknek önmegtartóztató életet kell élniük. Az uralkodók általában egy templom mellett töltötték el ezt az időszakot. A Salamon és a hercegek közötti fegyveres konfliktus viszont beleesett ebbe a szigorúan szabályok meghatározta, tiltásokkal teli időszakba. Az 1074 kora tavaszán lezajlott dinasztiai belüli fegyveres konfliktus kétszeresen sértett vallási előírásokat. Az első, a kemeji ütközet február 26-án, szerdán volt. Egy héttel a nagyböjt kezdete, hamvazószerda (március 5.) előtt. A középkor korai szakaszában azonban nem egy területen,

⁵⁹ SRH. I. 388–389. pp. A mogyoródi monostor történetére: Hervay 2001. 502–503. pp.

⁶⁰ SRH. I. 379. p.

vagy egy-egy egyházi közösség, különösen a szerzetesek, de példájukat gyakran laikusok is követve, a húsvét előtti böjti időszakot korábban kezdték, a húsvét előtti kilencedik vasárnaptól (septuagesima). Ez pedig 1074-ben február 16-án volt. A magyarországi böjti időszak első ismert rendezése a 11. század végéről maradt ránk. Szt. László király 1092-ben a szabolcsi zsinaton szabályozta a nagyböjt kezdetét és előírása szerint húsvét előtt a hamvazószerdát megelőző hétfőn kellett Magyarországon elkezdeni a böjtöt.⁶¹ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az első ütközet csupán a fegyverszünetet sértette meg. A második, a döntő mogyoródi csata viszont március 14-én, pénteken hajnalban kezdődött,⁶² és így megsértette a nagyböjti előírásokat.⁶³ A krónikás ábrázolása szerint hercegek a keresztény szabályok ellen kényszerből vétele, Salamon királytól kényszerítve fogtak fegyvert. Egy legitim módon megkoronázott, krizmával felkent és így Szent Lélek megerősítését élvező uralkodóval kerültek konfliktusba. A több okból is tehát súlyos lelki nehézséget jelentett a hercegeknek a fegyveres ütközet felvállalása. A politikai következmények mellett komoly lelki terhet magában hordozó helyzet megoldását jelentette mind Gézánál, mind Lászlónál a fogadalomtétel, majd utóbb az abban foglaltak teljesítése. Géza fogadalmát teljesítve röviddel a csata után befejezte a váci püspökség székesegyházának hosszan húzódó felépítését.⁶⁴ László pedig a csatában szerzett zsákmányból a mogyoródi bencés apátságot alapította meg.

A 12. század elején dolgozó magyar krónikás a mogyoródi csata részletes leírásánál pontosan ismerteti Ottó morva herceg szerepét. Megemlíti, hogy a vezetése alatt álló cseh katonákat a jobbszárnyra állították és Ottó herceg életét tette kockára Géza és László érdekében, tehát komoly szerepe volt az ütközetben. Ezért bőséges jutalomba részesülve térhetett haza.⁶⁵ Nem tesz azonban említést a krónikafejezet szerzője a magyar

⁶¹ Szabolcsi zsinat XXXI. Závodszy1904. 163. p.

⁶² SRH. I. 388. p. A krónika 121. fejezete adja meg a csata pontos időpontját.

⁶³ A nagyböjtben való harc tilalmát, a mogyoródi ütközetre utalva, a krónika egy későbbi fejezete is említi. SRH. I. 396. p.

⁶⁴ SRH. I. 394–395. pp.

⁶⁵ A mogyoródi csata leírásánál a krónika Salamon király oldalán harcoló német csapatok mellett említi Szvatopluk cseh herceget és katonáit, akik az ütközetben a magyar hercegek fogságába estek. „Marchart vero dux Teutonicorum et Sentepolug dux Bohemorum capti sunt, militibus suis interfectis et ipsis graviter vulneratis.” SRH. I. 391. p. (122. fej.) A krónika kritikai kiadását jegyzetekkel ellátó Domanovszky Sándor szerint az említett Szvatopluk cseh herceg I. Ottó morva herceg fia volt, aki 1109-ben halt meg. SRH. I. 391. p. (7. jegyz.) Szvatopluk azonosítását azonban többen kétségbe vonták, mivel nehezen hihető, hogy Mogyoródnál a királyt a csehek, a hercegeket pedig a morvák támogatták volna, így egymás ellen is harcoltak volna a cseh katonák, ráadásul Ottó morva herceg saját fiával állt volna szemben. Szvatopluk azonosítása I. Ottó és Eufémia házasságából született fiúval azért sem lehetséges, mert ő még nagyon kis gyermek volt 1074-ben. Hóman Bálint szerint a dux Bohemorum helyett a 14. századi krónikakompozíció ezen részének eredeti, 12. század elején keletkezett szövegében „dux Russicorum” szerepelt, így az említett Szvatopluk Salamon orosz testőrségének vezetője volt. HÓMAN 273. p. Az azonosítást elfogadja KRISTÓ-MÁLYUSZ II/1. 381–382. pp. A Szvatopluk név nagyon elterjedt keresztnév volt a 10–11. században a szláv népeknél, tehát nem kell feltétlenül cseh előkelőt látnunk a név viselőjében. MELICH 1922. 110–114. pp. A szöveg javítását az is megengedi, hogy a „dux Russicorum” az 1031. esztendőben Imre herceg méltóságaként „dux Ruizorum” alakban a Hildesheimi Évkönyvben már felbukkant. A titulus értelmezése vitatott. Egyes kutatók szerint Szt. István király testőrsége oroszokból állt és a cím az ő vezetőjükre utal. Kristó Gyula szerint az orosz név csak a késő középkorban használatos Magyarországon testőr jelentésben. Így álláspontja szerint ez a méltóság a kora Árpád-korban a nyugati határvidékre egy tömbben letelepített határvédő oroszok vezetőjére vonatkozik. Az oroszok központja Oroszvár (ma Rusovce) volt, akik az országra a Duna mentén Németországból beérkező utat ellenőrizték. Az oroszok jelenlétére utal a 12. századi marchia

hercegekhez hasonló fogadalomtételről. A két magyar herceggel szorosan együttműködő Ottó morva fejedelem is megsértette a nagybőjti előírások, így bizonyosan hasonló tartalmú fogadalmat tett. Egy szent segítségét kérte és egy templom alapítására tehetett ígéretet, amelyre a csata zsákmányát, a krónikás említette gazdag jutalmat felhasználhatta.⁶⁶ Az 1074 nagybőjtjében lezajlott mogyoródi csata után történt Ottó herceg legjelentősebb egyházi alapítása, 1077/1078-ban a hradištei bencés monostor létrehozása. Így véleményem szerint az Olomouc melletti monostor létrehozása bizonyosan összefüggésbe hozható Ottó herceg sógorai megsegítése érdekében vezetett magyarországi hadjáratával. Géza a csata után Szűz Mária, László pedig Szt. Márton és Szt. György tiszteletére épített templomot, akkor a hradištei bencés monostor Szt. István protomártír patrocíniuma annak a szentnek az emlékéét őrizte meg, akinek közbenjárását kérte Ottó a mogyoródi csata előtt.

A hradištei monostor alapításában a mogyoródi csatatéren tett fogadalmon túl további magyar vonatkozásai, illetve korabeli magyar kolostoralapításokkal kimutatható párhuzamai voltak. A monostor kezdeteit bemutató évkönyv⁶⁷ társalapítóként említik Ottó herceg magyar származású feleségét, Eufémiát.⁶⁸ A monostor szerzeteseinek magyar érdeklődését az évkönyv további bejegyzései bizonyítják. Nem csak a két alapító, Ottó⁶⁹ és Eufémia halálának⁷⁰ idejét jegyezték fel, hanem Szt. László elhunytát⁷¹ is. A morva monostor alapításában részt vevőknek a Prágában összeállított Necrologium

Ruthenorum elnevezés. KRISTÓ 1983, 192–207. Az 1070-es években bizonyosan élt még az orosz határőrök különállása. Salamon számára alapvetően fontos volt a német támogatást lehetővé tevő út. A király még 1074 után hatalmától gyakorlatilag megfosztva is megtartotta Moson és Pozsony környékét. A vidéken élő orosz határőrök tehát bizonyosan Salamont támogatták. Ezt azzal is alá lehet támasztani, hogy Salamon anyja, Anasztázia, Bölc Jaroslav kijevi fejedelem lánya volt. Az említett Szvatopluk így nyugodtan lehet Anasztáziával Kijevből Magyarországra érkezett előkelő, akit a nyugati határszélen élő oroszok élére állítottak. A kormányzásban sokáig nagy befolyással bíró anyakirályné, tehát hű emberét állította a német támogatás felvonulását jelentő út biztosítására. A krónikafejezetben a dux Bohemorum javítása dux Russicorumra tehát 11. századi adatokkal alátámasztható és ezzel a fejezet tartalmával kapcsolatos kétségek (pl. cseh harcolnak egymás ellen) eltűnnek, az elbeszélés megbízhatósága erősödik.

A mai magyar középkorkutatásban egyedül Makk Ferenc nem fogadja el a javítást, és szerinte Salamon király katonai segítséget kapott II. Vratisláv cseh fejedelemtől, aki talán egy katonai kontingenst küldött Magyarországra. MAKK 1996, 85. p.

⁶⁶ A morva herceg szerepének bemutatásánál a magyar krónikás csak a vitézségének hangoztatására törekedett. Ezzel szemben a legitim királyt, Salamont legyőző Géza és László hercegek esetében, mivel utóbb mindketten éppen Salamon ellenében lettek királyok, szükségesnek érezte a dinasztia védőszentjeinek támogatását hangoztatni. Azt tehát, hogy Szűz Mária, Szt. Márton és Szt. György támogatásával győztek és lett előbb Géza, majd annak halála után László az ország uralkodója.

⁶⁷ *Annales Gradicensis et Opatovicenses*-t egy ismeretlen helyi, hradištei szerzetes kezdte írni, megörökítve saját kolostora történetét. Az évkönyvet – miután a bencéseket elűzték a hradištei egyházból – az opatowitzi monostorban a 12. század közepén átdolgozták és kibővítették. BLÁHOVÁ 1992, 833. p.

⁶⁸ „Anno 1077 Pater patrie, Otto dux Moravie cum coniuge grata, nomine Eufemia, hoc in tempore construxit monasterium prope urbem Olomuc, sancti Stephani in honore pro eterne retributionis munere contemptoribus mundi, Deo ad serviendum, auro et argento et omnibus ornamentis bene ditatum.” *An. Gradicensis* 648. p.

⁶⁹ „Anno 1086 Obiit Otto dux Moravie” *An. Gradicensis* 648. p.

⁷⁰ „Anno 1111 ... Eufemia ductrix obiit.” *An. Gradicensis* 649. p.

⁷¹ „Anno 1095 ... obiit Wladizlaus rex Ungarorum” *An. Gradicensis* 648. p. Az évkönyvben még egy további magyar vonatkozású halálesetet örökített meg. 1058 évnél feljegyezték I. Brétisláv özvegyének, Péter magyar királlyal újból megházasodott Juditnak az elhunytát és holtestének Prágában való eltemetését. *An. Gradicensis* 647. Judit az alapító Ottó herceg édesanyja volt.

Bohemicumban is emléket állítottak, és így a 12. század közepén is megemlékeztek haláluk évfordulójáról.⁷²

Az alapítók és közvetlen rokonaik halálának feljegyzése a monostor alapításának indítékait is megvilágítja. Az Annales Gradicensis és az 1078-ban kiadott alapítólevél szerint is az alapítás célja a lélekváltság volt.⁷³ A pro remedio animae gondolat sűrűn visszatérő indoka a monostoralapításoknak a középkorban és a haláluk utáni üdvözülést akarják megváltani ezzel a donátorok, így a lélekváltság gyakran összekapcsolódik a temetkezés, az örök nyughely kiválasztásával, tehát a temetkező egyház kialakításával. A Necrologium Bohemicum, az Annales Gradicensis bejegyzései az alapítók haláláról valamint a lélekváltságra utalás Hradište létrehozásánál azt sejteti: a monostor létrehozásának legfőbb célja az, hogy a hercegi család számára méltó sírhelyet alakítsanak ki.⁷⁴

Az új monostor közvetlenül az olomouci hercegi központ közelében épült fel. Korábban, 17. századi történetírókra hivatkozva úgy tartották, hogy a kolostor egy vár helyén jött létre, amelyet I. Břetisláv alapított és ezt adta volna Ottó herceg a bencéseknek. Úgy gondolták, hogy erre utalhat az 1151-ben először felbukkanó Hradište (kis vár) elnevezés. A korai vár megléte azonban nem igazolható.⁷⁵ Az 1990-es évek közepén a mai kolostorudvar egészére kiterjedő régészeti feltárás szintén cáfolta a korai vár létét. A kolostor területén a 11. század első felében kisebb település létezett, amelyre az ott talált veremházak utalnak. Az első monostor a mai kolostorterület északnyugati részére helyezhető. A Morava folyó bal partján egy nem túl magas emelkedőn, a felszínt elplanirozva és részben kavicsos réteget ráhordva alakították ki a bencés monostor területét. A monostort jelentős méretű paliszád fallal vették körbe, amelynek alapjai két helyen is megfigyelhetők voltak.⁷⁶ Az 1077/1078-ban alapított bencés monostorral tehát nem az olomouci részfejedelemség korábbi központját alakították át, hanem a meglévő hercegi központot bővítették egy monostorral. Az 1061-ben újjászervezett hercegség rangjához méltó központjának kialakítási folyamatába illeszkedett a bencés monostor létrehozása.

⁷² Április 2. „Obiit Eufemia ductrix”; április 25. „Obiit Deuca rex Ungarorum”; június 9. „Obiit Otto dux; Mor/aviensis”; július 29. „Obiit Vladislaus rex Ungarorum”. Eufémia, Géza és Szt. László királyok mellett I. András leánya, Adelheid, II. Vratisláv felesége szerepel még magyarként a necrologiumban. GRAUS 1967, 804–806. pp. A forrást újból kiadó és keletkezését vizsgáló F. Graus szerint a necrologium ma ismert kéziratát 1151 és 1157 között írhatták Prágában. Keletkezési helyeként ugyan a prágai székeskáptalan és a vysehradi társaskáptalan is számba vehető, de legnagyobb a valószínűsége, hogy a břevnovi apátságban állították össze. Ezt a monostorban eltemetett Günter remete említése mellett éppen a Břevnovval szoros kapcsolatot mutató hradištei monostor alapítóiról való megemlékezés támasztja alá. GRAUS 1967, 810. p.

⁷³ „pro eterne retributionis munere” An. Gradicensis 648. „ego pro eterne retributionis munere cum mea mihi grata coniuge, Eufemia nomine, monasterium domino cooperante construxi...” CD. Bohemiae I. 83.; HEIN 1930, 200–201. pp.; MURARIK 1937, 161–163. pp.

⁷⁴ A temetkező egyház funkciójára lásd például BLÁHA 2001, 331. p. Hradište alapítása előtt a közvetlen rokonokat tekintve Ottó apját, I. Břetislávot és testvéreit, II. Spytihnevet a prágai székesegyházban temették el. Az Árpádoknál viszont a 11. század közepén a saját alapítású bencés monostorok szolgáltak temetkező egyházzal. I. András királyt 1060-ban a maga alapította tihanyi monostorba, Eufémia apját, I. Béla királyt pedig az általa alapított szekszárdi bencés monostorban temették el.

⁷⁵ HEIN 1930, 198–199. pp. Ez a magyarázat azonban még ma is felbukkan a szakirodalomban és az ismeretterjesztő munkákban. Lásd pl. KOHOUTEK 2002, 217. p. A korai hercegi központ Olomoucban valószínűleg a Szt. Péter-templom mellett jött létre. A püspökség visszaállítása után Ottó herceg székhelyét áttette a Vencel-dombra. Mindkét magaslat egy várhoz tartozott, de ennek falai és kiterjedése nem ismertek pontosan. MICHNA-POJSL 1988, 264–265. pp.

⁷⁶ ČIŽMÁŘ – KOHOUTEK 1998, 350–351. pp.

Az Olomouccal szomszédos nyitrai hercegi központ mellett is működött egy bencés monostor, a zobori apátság, amelynek kezdetei a magyarországi hercegség megszervezése előtti időre megy vissza, még Szt. István király alapította. Nyitrán a hercegsége ideje alatt, valószínűleg az 1060-es évek közepén, Géza herceg egy rezidenciális társaskáptalant is létrehozott a Szt. Emmerám-templom mellett. Így a királyi kápolnához hasonlóan Géza is megszervezte a hercegi kápolnát. Nyitrához, mint hatalmi központhoz hozzátartozott a herceg kormányzati tevékenységét segítő, káplánjait összefogó társaskáptalan és közelében egy bencés monostor.⁷⁷ Olomoucban is hasonló fejlődés figyelhető meg az 1060/1070-es években. 1063-ban a településen püspökséget hoztak létre, bár ennek kezdeményezője, úgy tűnik, nem Ottó olomouci herceg volt, hanem II. Vratisláv cseh herceg és saját uralmának morvaországi bázisaként kívánta létrehozni.⁷⁸ A morva hercegek így 1068-ban Jaromir-Gebhard prágai püspököt támogatták, aki megkívánta szüntetni a morva egyházmegyét.⁷⁹ A püspökség az 1070-es években már bizonyosan együttműködött Ottó herceggel, amelyet mutat, hogy a hradištei monostor templomának felszentelését István olomouci püspök végezte.⁸⁰ Az 1070-es évek végére így Nyitrán és Olomoucban hasonlóan egy-egy káptalan és közelében egy-egy bencés monostor létezett. Mindkét hercegi központ egyházi téren is intézményesült és centrális funkciókat kapott. Hradište temetkezőegyházként és a hercegi család emlékezetének (memoria) ápolására jött létre, funkcionálisan illeszkedve a kialakuló világi uralmi székhelyhez.

Hradište elhelyezkedésénél fogva is párhuzamba állítható a 11. század második felében Eufémia magyar rokonsága által alapított bencés monostorokkal. A 11. század elején az Árpádok létrehozta monostorok fekvésüket tekintve inkább a forgalmas utaktól félre eső helyeken jöttek létre, kötődve ezzel a monasztikus szerzetesség világtól való elvonulást előtérbe állító hagyományához. Eufémia apja, I. Béla király alapította szekszárdi bencés monostor viszont a régi Duna menti római limesút nyomvonalán haladó hadi út mellé épült. Ez az út kötötte össze szárazföldön Nyugat-Európát Bizánccal és a Szentfölddel. Egyaránt volt hadiút, zarándokút és természetesen fontos kereskedelmi út is. Eufémia testvére, Géza még herceggént kezdte meg, majd ténylegesen már királyként 1075-ben alapította a garamszentbenedeki apátságot. A monostor a hercegség két központját, Nyitrát és Biharvárat összekötő út mellett jött létre. Ugyanezen út mellett, a mogyoródi csatatéren alapította meg Szt. László király a mogyoródi bencés kolostort. László király további fontos bencés alapításai kapcsolódnak forgalmas utakhoz. Így Szekszárdtól délre a Duna menti hadiútra épült a bátai monostor. Az Erdélyt az ország központi részeivel összekötő útvonal kiinduló pontján hozta létre a kolozsmonostori apátságot. A király legfontosabb bencés alapítása a somogyvári (1091) is egy fontos, Horvátország és Itália felé haladó úthoz kapcsolódva jött létre.⁸¹

Hradište-t sem egy félreeső helyen hozták létre. Közvetlenül Olomouc mellett („prope urbem Olomuc” és „in suburbio Olomucensis civitatis”) állt és itt is megfigyel-

⁷⁷ KOSZTA 2008, 280–293. pp.

⁷⁸ Wihoda 390. p.

⁷⁹ BLÁHÁ 2001, 331. p.

⁸⁰ Természetesen, mint területileg illetékes püspök, őt joga volt a templomszentelés.

⁸¹ KOSZTA 2012, 274. p.

hető a monostor és a fontos útvonal kapcsolata, mivel a Morva folyó gázlója és a Lengyelország felé haladó kereskedelmi út mellé építették.⁸² A monostor és a kereskedelmi út kapcsolatát erősíti, hogy az apátságnak átadott jövedelmek között is felbukkannak az útvonal vámjából származó denárok.⁸³ Mindez azt is jelenti, hogy a hradištei monostor lehetséges magyar kapcsolatait még egy további elemmel egészíthetjük ki. Nevezetesen az Árpádok, különösen I. Béla király fiai, Géza és László számára politikai, katonai, gazdasági, és lengyel rokonságuk okán, személyes vonatkozásai miatt is kiemelkedően fontos út mellett épült és így segítette az útvonal kihasználását.⁸⁴

Hradište magyar vonatkozásai közül régóta hangoztatják, hogy Ottó herceg 1078. február 3-án kiadott alapítólevelének⁸⁵ formulás részei gyakorlatilag szó szerinti egyezést mutatnak a százdi monostor 1067 táján kiadott oklevelével.⁸⁶ A két oklevél tartalmi hasonlóságát több módon próbálták magyarázni. Kumorovitz L. Bernát szerint a két monostor alapítólevele egy máig ismeretlen közös mintára megy vissza és mindkettő egy cseh vagy más nyugati apátság oklevele alapján íródhatott.⁸⁷ Martin Wihoda pedig nem tartja kizárhatónak, hogy a hradištei monostor első szerzetesei Százdról érkeztek⁸⁸ és ők lehettek az oklevél közvetítői. A közös mintával kapcsolatban kételyt ébreszt, hogy a Százd magánalapítású monostor volt, alapítója Aba nembeli Péter comes volt, tehát egy magyar származású előkelő család tagja. Magyarországon ilyen háttérrel történő monostoralapításoknak nincsenek külföldi összefüggései. A királyi alapítású korai monostorok létrejötte esetében vagy idegen származású előkelő család kezdeményezte alapításnál kereshetünk inkább külföldi kapcsolatokat, amelyekre több esetben a Magyarországon szokatlan patrocínium is utalhat.⁸⁹ Százd esetében az alapító személye, a fennmaradt alapítólevél szövege, és a hasonló társadalmi közegben létrejött monostorok példája is kizárja, hogy itt bármifajta közvetlen külföldi hatással számolhassunk. A Százd első szerzetesi közössége valamelyik korai, minden bizonnyal az Árpádok fennhatósága alatt álló nagyobb magyar bencés monostorból került ki.

Kételkednünk kell abban is, hogy Százd esetleg szerzeteseket adott volna a morva monostor számára és a Százdról Olomouchba költöző szerzetesek vitték volna magukkal az alapítólevelüket. Százd, mint a többi magánalapítású, a magyar szakirodalomban „nemzeti monostor”-ként említett apátságok szerzetesi közösségei igen kevés tagból

⁸² ČIŽMĚŘ – KOHOUTEK 1998, 350–351. pp.

⁸³ „Datus est etiam de Olsava sextus denarius et de ponte Bratislaue civitatis sextus denarius, de via vero, que ducit ad Poloniam iuxta civitatem Gradecz, sextus denarius et de moneta decimus denarius.” CD. Bohemiae I. 84. HEIN 1930, 213. p.

⁸⁴ A bencés regula előírja, hogy a szerzeteseknek a monostorba bebocsátást kérőt úgy kell fogadniuk, mintha maga Krisztus kopogtatna a kapun. A kereskedelmi szálláshelyek elterjedése előtt az utazás hiányzó infrastruktúráját az egyházak, illetve az általuk működtetett ispótályok biztosították. Így a bencés monostorok fontos szerepet kaptak az utazók támogatásában. PEYER 1983, 1–24. pp.; SCHULER 1983, 21–36. pp.

⁸⁵ CD. BOHEMIAE I. 82–85. pp.

⁸⁶ DHA. I. 183–185. pp.

⁸⁷ KUMOROVITZ 1963. 4–5. pp.; KUMOROVITZ 1960. 258–260. pp.

⁸⁸ WIHODA 2002, 38. p.

⁸⁹ Pl. Bakonybél esetében Szt. Móríc patrocínium utal a Niederaltaich-val való kapcsolatokra, 1055-ben a tihanyi bencés monostornál Szt. Anianus bizonyítja a francia összeköttetéseket. A külföldről betelepült családok külföldi kapcsolataira épülő kolostoralapításaira utal a francia eredetű Kőkényes-Rénold nemzetség premontrei kolostor alapítása Szt. Hubertus tiszteletére. OSVALD 1957, 242. p.; ROMHÁNYI 2000, 26. p.

álltak.⁹⁰ Nem számolhatunk azzal esetükben, hogy külföldre, új monostorok létrehozására szerzeteseket tudjanak kiküldeni. Elsősorban, és gyakran kizárólag, az alapító és később a kegyuraságot gyakorló családdal tartottak kapcsolatot. Így véleményem szerint valahol máshol kell keresni a két alapítólevél kapcsolatának gyökereit.

Úgy gondolom, hogy a két hercegség kapcsolatrendszere rejtheti talán ennek a problémának a magyarázatát. Százd alapításánál jelen volt Salamon király, Géza és László hercegek. A monostor és az alapításkor kapott birtokok egy része is a hercegség területén feküdt. Százd és alapítója tehát kapcsolatban állt a hercegekkel. A korai magyar okleveleket gyakran a megadományozott egyházi intézmény írta le és lettek a király neve alatt kiadva. Százd, mint éppen alakuló, magán kolostor esetében azonban inkább a templomalapításon részt vevő uralkodó vagy a hercegek környezetéhez tartozó klerikus közreműködésére kell gondolnunk. Az uralkodó vagy a hercegek egyik káplánja lehetett az, aki az új apátság oklevelét összeállította. A monostor alapításával szinte egyidőben történt Eufémia és Ottó herceg házasságkötése. Eufémia kíséretében Olomoucba került klerikusok között lehetett esetleg olyan személy is, aki röviddel korábban a hercegek környezetében részt vett a százdi alapításon és szerepet kapott annak írásba foglalásában. A magyar klerikus Eufémia kíséretéhez tartozva 1078-ban jelen volt és bekapcsolódott a hradištei monostor létrehozásába. Ottó alapítólevele és két napra rá Vratisláv hercegnek az alapítást jóváhagyó oklevele egyaránt említi a tanúk között káplánokat.⁹¹

A hradištei monostor létrehozásának lehetséges magyar vonatkozásainak számba vételénél természetesen azt is fel kell vetni, hogy a monostor első szerzetesei esetleg érkezhettek-e Magyarországról. A 11. században a magyar monasztikus egyházszervezet nagyon erős volt. Az Árpád-korban, tehát a 13. század végéig közel 180 bencés monostort hoztak létre Magyarországon,⁹² amelyek közül legalább 27-et a 11. században alapítottak.⁹³ Csehországban a 11. század végéig 7 monostort hoztak létre.⁹⁴ Ez a szám 1140-ig 13-ra emelkedett.⁹⁵ Morva területen a monasztikus egyház kialakítása gyakorlatilag Hradište alapításával kezdődött meg. Egy 13. században hamisított oklevélben megőrződő hagyomány szerint ugyan I. Břetisláv 1045-ben Raygrad (Rijhrad, Rajhrad) nevű elhagyott földvárban, Břevnovból szerzeteseket hozva, Szt. Péter és Pál apostolok tiszteletére bencés monostort alapított.⁹⁶ Így ez lehetne az első morva szerzetesi közösség.⁹⁷ A monostor tényleges léte csak a 13. századtól bizonyítható, az 1990-es években végzett régészeti ásatások is csak erre az időre datálható leleteket hoztak felszínre.⁹⁸ Megfogalmazódott az is, hogy Rajhrad eredendően nem monostorként jött létre, hanem mint társaskáptalan működött kezdetben, de kanonokokat valamikor még a 11. században

⁹⁰ FÜGEDI 1991, 57–58. pp.

⁹¹ Mindkét oklevél ugyanazt a négy káplánt – Zwatobor, Benedictus, Petrus, Benedictus – említi a tanúk között. CD. BOHEMIAE I. 85. p. és 87. p. A négy személy közül Zwatobor nyilvánvalóan cseh volt, a másik három névnek nincsenek etnikai vonatkozásai, mivel általánosan elterjedt keresztény nevek.

⁹² HERVAY 2001.

⁹³ KRISTÓ 2004, 404–405. pp.

⁹⁴ NOVY 1974, 50. p.; ZESCHICK 1982, 40–42. pp.; Font 2008, 120. p.

⁹⁵ BOHÁČ 1995, 148. p.

⁹⁶ CD. BOHEMIAE I. 354. p. A kolostort első alkalommal hiteles oklevélben Přemysl morva őrgóf 1234. november 2-án kiadott oklevele említi. CD. Moraviae II. 277–279. pp.

⁹⁷ SOMMER 2005, 169. p. A monostor kb. 10 km-re Brnótól délre helyezkedett el.

⁹⁸ STAŇA 1997, 597–609. pp.

Břevnovból érkező szerzetesek váltották fel.⁹⁹ Ténylegesen tehát az Olomouc melletti monostor a legkorábbi hiteles forrással igazolható szerzetesi közösség Morvaországban. A 11. században és utána is a magyar monasztikus egyház, a közösségek számát tekintve, jóval erősebbnek tűnik a csehnél, amely megengedhetné azt a feltételezést, hogy magyar bencés szerzetesekkel népesítették be a magyar származású alapítóval, Eufémia hercegnével létrejött Olomouc melletti monostort.

Nincs tudomásunk azonban arról, hogy a magyar bencés apátságok az Árpád-korban részt vettek volna a határokon kívül monostoralapításban. A 11. század elején nyilvánvalóan külső támogatással jöttek létre Magyarországon is a bencés monostorok. A 11. század végén, a már megerősödő magyar monasztikus egyházszervezet biztosította jobbra az új magyar kolostorok számára a szerzeteseket. Ennek ellenére még ekkor is volt külföldről benépesített (pl. Somogyvár 1091-ben Saint Gilles dél Franciaország) monostor. A 11. század utolsó harmadában nagyon sok bencés monostor jött létre Magyarországon, és ebből következően nehezen hihető el, hogy lehetősége lett volna a magyar bencéseknek külföldre is szerzeteseket küldeni. Az újonnan alapított bencés rendházak benépesítése bizonyosan nem engedte meg a határokon túli komolyabb szerepvállalást.¹⁰⁰ A 11. században a magyar monostorokban élő szerzetesek számát sajnos nem ismerjük. Az ország legjelentősebb rendházában, a pannonthalmi apátságban azonban pontosan tudjuk, hogy 12 szerzetes tartozott a konventhez.¹⁰¹ Egy magánalapítású bencés monostorban, amelyek közé a százdi is tartozott, bizonyosan még ennél is kevesebb szerzetes élt.

Korabeli forrás nem említi azt, hogy az alapítók honnan hoztak szerzeteseket a hradištei monostorba. Jóval később, 17. századi kolostori feljegyzések állítják azt, hogy az első szerzetesek Břevnovból érkeztek.¹⁰² A monostortemplom felszentelése kapcsán kiadott két oklevél a szertartáson jelenlévők és az oklevelek kiállításánál tanúskodók között két apátot említ, Meginhard břevnovi apátot és Vitus apátot,¹⁰³ aki a százvai monostor vezetőjével azonosítható. Nyilvánvaló, ha valamely magyar apátság szerzetesek kiküldésével közreműködött volna az új morva monostor benépesítésében, akkor vezetője részt vett volna az alapítás és a templomszentelés ünnepélyes szertartásán.¹⁰⁴ Hradište benépesítésében így a prágai vár közelében álló břevnovi apátságnak szerepe feltételezhető.¹⁰⁵

A hradištei monostor alapítása még egy ponton párhuzamba állítható a korabeli magyar bencés monostoralapításokkal. A 11. századi szakralizált hatalomfelfogásból következett, hogy az uralkodóknak rendszeresen megkellett jeleníteni hatalmuk egyházi

⁹⁹ JAN 2002, 19–18. pp. és 27. p.

¹⁰⁰ KOSZTA 2012, 270–281. pp.

¹⁰¹ A monostor egy 11. század végén keletkezett és eredetiben fennmaradt összeírása (DHA. I. 299–301.) felsorolja a szerzetesek könyveit is és 12 olyan munkát említ, amely az egyéni olvasást szolgálta. A szerzeteseknek az előírások alapján évente egy könyvet kellett elolvasni, így az ilyen célt szolgáló könyvek száma alapján a konvent nagyságát tudjuk meghatározni. Csapodi 1957. 21.

¹⁰² HEIN 1930, 204–205. pp. nyomán

¹⁰³ 1077. február 3. „abbatibus: Meginhardo, Vito” CD. Bohemiae I. 85.; 1077. február 5. „Breunouensis abbas Meynardus et Vitus abbas” CD. Bohemiae I, 87. p.

¹⁰⁴ 1091-ben a somogyvári bencés apátság alapításánál a helyszínen jelen volt a távoli francia Saint Gilles-i apátság vezetője, Odilo. DHA. I. 267–268. pp.

¹⁰⁵ HEIN 1930, 204–205. pp.; SOMMER 2005, 169. p.

alátámasztottságát, részt kellett venni ezért különböző egyházi szertartásokon, közöttük például templomszenteléseken. Nyilvánvalóan ez sokszor megtörtént, a gregoriánus reformok előtt középkori hatalomgyakorlás és uralkodói reprezentáció mintegy rutinjához tartozott. Részben ennek is köszönhető, hogy mint szokásos rítus, ritkán került feljegyzésre, kapott helyet a történeti emlékezetben. Feltűnő módon azonban Magyarországon több ilyen, a hatalom megjelenítését célzó liturgikus esemény megőrződött a 11. század második feléből a hercegség történetéhez kapcsolódva.

Az 1060-as években két jelentős magánalapítású bencés monostor jött létre Magyarországon. 1061-ben a Dunántúlon egy Ottó nevű, német származású előkelő hozott létre bencés monostort Zselicszentjakabon.¹⁰⁶ A templom felszentelésére 1066-ban került sor. Rá egy esztendőre 1067-ben az ország északkeleti részén, a Tisza folyóhoz közel, Százdón alapítottak egy másik bencés monostort. Feltűnő módon a zselicszentjakabi templomszentelésen ott volt Salamon király és Géza herceg, a százdi alapításánál a király és Géza herceg mellett jelen volt még László herceg is. Korábban úgy gondolták, hogy a két monostor az egyik legelső magánalapítású bencés apátságok lehettek, és mint rendkívüli eseményként jelen volt a király és a herceg.¹⁰⁷

Kétségtelen, hogy a 11. század közepéig szinte kivétel nélkül az uralkodók hoztak létre monostort Magyarországon, de mégis csak feltűnő, hogy egymás után rövid időn belül két ilyen liturgikus eseményen is részt vetett az uralkodó a hercegekkel, sőt a történeti hagyományban is fennmaradt ezeknek az emlékezete.

A zselicszentjakabi templomszentelésről a krónikakompozíció tesz említést Salamon király és a hercegek történetét tárgyaló fejezetek között.¹⁰⁸ Mindez árulkodó, hogy itt ezt nem csupán a magánalapítású monostoralapítások különlegességével lehet indokolni. A krónikarészlet még egy, a hatalomgyakorlással összefüggő egyházi szertartást emelt ki ebből a korból. 1064 húsvétján a pécsi székesegyházban tartott ünnepi koronázást, ahol Salamon király koronázását, a szokástól eltérően, nem a helyi püspök végezte, hanem maga Géza herceg tette az uralkodó fejére a koronát.¹⁰⁹

Az ünnepi koronázások gyakorlata bizonyosan a német uralkodók hatalmi reprezentációjából került át Magyarországra. A szertartás német területen volt kidolgozva és kapott szerepet az uralkodó hatalmának rendszeres megerősítésében és egyben legitimálásában. Sok említése is maradt fenn ennek.¹¹⁰ Ezzel szemben Magyarországon alig maradt róla információ,¹¹¹ mindez mutatja, hogy szokványos, karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor ismétlődő szertartásként tekintettek rá és túl nagy jelentősége általában nem volt. Salamon király kormányzata alatt viszont előtérbe került. Bizonyosan ebben szerepe volt az uralkodó német feleségének és környezetében lévő német tanácsosoknak. Judit királyné német kíséretének gazdaságpolitikában, pénzügyi életben játszott szerepét régóta hangoztatja a magyar kutatás.¹¹² Valószínűleg a hatalmi reprezentációban is

¹⁰⁶ DHA. I. 171–174. pp.; KUMOROVITZ 1964, 43–83. pp.

¹⁰⁷ MÁLYUSZ 2007, 23–24. pp.

¹⁰⁸ SRH. I. 364. p.

¹⁰⁹ SRH. I. 362. p.

¹¹⁰ KLEWITZ 1939, 48–97. pp.; BRÜHL 1982.

¹¹¹ KUMOROVITZ 1971, 12–17. pp.

¹¹² MAKK 1996, 82. p.

igyekeztek a német minták előtérbe állításával Salamon uralmát elismertetni, illetve megjeleníteni.

Hasonló a helyzet az uralkodó templomszentelésén való részvételével, amelynek a 11. századi Németországban komoly, gyakran alkalmazott politikai szerepe volt. Bizonyos, hogy a regnum és a ducatus viszonyának megjelenítése érdekében került előtérbe az 1060-as években az uralkodó templomszentelésén való részvétele és tudatos megörökítése. A templomszentelés szertartásán a király nem csupán a hatalma isteni alátámasztottságát tudta demonstrálni, hanem a kíséretében jelenlévőkkel a hatalmi hierarchia megjelenítésére is jó alkalmat kínáltak az ilyen szertartások.¹¹³ 1066-ban Zselicszentjakabon a közvetlenül a király fennhatósága alatt álló területen, a király főembere, nádora alapította monostor felszentelésén jeleníthették meg a rex és a dux hatalmi viszonyát.¹¹⁴ Rá egy évvel az ország keleti részén, a hercegség területén, valószínűleg a herceg egyik főembere, Aba nembeli Péter által létrehozott százdi monostorban ismételték meg mindezt.¹¹⁵

Százdi alapítása mindennek fényében nem csupán az alapítólevelek révén mutat összefüggést Hradište létrejöttével. Az Olomouc melletti monostor felszentelési szertartásán is ott volt a főhatalmat gyakorló II. Vratisláv és a morva részfejedelemséget vezető Ottó herceg.¹¹⁶ A hercegség központja mellett, a hercegi hatalom reprezentációjában bizonyosan szerepet kapó új monostor felszentelése lehetőséget adott a cseh főhatalom és a periférián kialakuló részfejedelemség viszonyának megjelenítésére. Természetesen nem valószínű, hogy a zselicszentjakabi és a százdi példák inspirálták volna az 1078-as morva templomszentelés szertartásának lebonyolítását, bár Eufrozina szerepe az alapításban és az alapítólevél hasonlósága a Magyarország felől jövő ösztönzések feltételezését megengedi. Felhívja viszont a figyelmet arra, hogy a cseh és magyar központi kormányzat valamint a részfejedelmi/hercegi hatalom kapcsolataiban sok párhuzamosság figyelhető meg. A kölcsönös egymásra hatás a határ két oldalán közel egyidőben létrejött hercegségek között érdemessé teszi, hogy a kutatók kitekintsenek a korabeli országhatárokon túl. A morva és a magyar hercegségek történetét csak úgy lehet teljességében feltárni, ha a határ másik oldalán létrejött uralmi egységekre is figyelemmel vagyunk. A hradištei monostor létrejötte így nem csupán a cseh-magyar egyházi és művelődési kapcsolatok szempontjából fontos, hanem a 11. századi dinasztikus hatalommegosztás történetére és a részfejedelemségek kialakulására is információkkal szolgál.

¹¹³ BENZ 1975.

¹¹⁴ SRH. I. 364. p.

¹¹⁵ DHA. I. 183–185. pp.; MAKK 2012, 169–170. pp.

¹¹⁶ CD. Bohemiae I. 82–87. pp.

Rövidítés jegyzék

- Anonymus Gallus = Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Bagi Dániel. Budapest, 2007.
- Benz 1975. = Benz, Karl: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter. Kallmünz, 1975.
- Bláha 2001. = Bláha, Josef: Olomoucím 10.–11. Jahrhundert. Topographie und die Frage der Kontinuität eines frühmittelalterlichen Zentrums. In: Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Colloquia mediaevalia Pragensia II. Hg. Sommer, Petr. Praha, 2001. 325–362.
- Bláhová 1992. = Bláhová, Marie: Natur und Naturerscheinungen Ihre Zusammenhänge in der böhmischen Geschichtsschreibung der Přemyslidenzeit. In: Mensch und Natur im Mittelalter. Miscellanea Mediaevalia 21/2. Hg. Zimmermann, Albert – Speer, Andreas. Berlin, 1992. 831–850.
- Bogyay 1994. = Bogyay Tamás: Brevnov és a magyar misszió. In: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla). Szerk. Somorjai Ádám. Budapest, 1994. 193–205.
- Boháč 1995. = Boháč, Zdeněk: Středověké kláštery v Čechách a na Moravě v době předhusitské. Historická Geografie 28 (1995) 137–153.
- Bosl 1967. = Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder I. Hg. Bosl, Karl. Stuttgart, 1967.
- Brühl 1982. = Brühl, Carl-Richard: Kronen- und Krönungsbrauch im frühen und hohen Mittelalter. In: Historische Zeitschrift 234 (1982) 1–31.
- CD. Bohemiae I. = Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. Ed. Friedrich, Gustav. Pragae. 1904 -- 1907.
- CD. Moraviae II. = Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae II. Ed. Boczek, Antonin. Olomucii, 1839.
- Čižmář – Kohoutek 1998. = Čižmář, Zdeněk – Kohoutek, Jiří: Předběžná zpráva o výkumu kláštera Hradisko v Olomouci v roce 1996. In: Archaeologia Historica 23 (1998) 335 – 352.
- Csapodi 1957. = Csapodi Csaba: A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. In: Magyar Könyvszemle 73 (1957) 14 – 24.
- Fekete Nagy 1934. = Fekete Nagy Antal: A Szepesség területe és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.
- Font 2008. = Font, Márta: Im Spannungsfeld der christlichen Großmächte. Mittel- und Osteuropam 10. – 12. Jahrhundert. Herne, 2008.
- Fügedi 1991. = Fügedi Erik: Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. In: Századok 125 (1991) 35 – 67.
- Gárdonyi 1908. = Gárdonyi A.: Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban II. In: Közgazdasági Szemle 32 (1908) 192 – 205.
- Gombos I – IV. = Catalogus fontium historiae Hungariae I – IV. Ed. Gombos, Albinus. Budapestini, 1937 – 1938.
- Graus 1967. = Graus, František: Necrologium Bohemicum – Martyrologium Pragense. In: Československý časopis historický 15 (1967) 789 – 810.
- Györffy 1959. = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
- Györffy 1984. = Györffy György: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984. 835 – 887.
- H. Tóth 1993. = H. Tóth Imre: Sázava – Visegrád – Kijev. In: Magyarok és szlávok. Szerk. Fejér Ádám és H. Tóth Imre. Szeged, 1993. 1 – 16.
- Hein 1930. = Hein, Max: Die Gründung von Kloster Hradisch bei Olmütz. In: Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 32 (1930) 198 – 213.
- Hervay 2001. = Hervay F. Levente: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 461 – 547.
- Hóman = Hóman Bálint: Magyar történet I. Budapest, 1941.⁷

- Klewitz 1939. = Klewitz, Hans-Walter: Die Festkrönungen der deutschen Könige. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 28 (1939) 48 – 97.
- Kohoutek 2002. = Kohoutek, Jiří: Výzkum benediktýnského kláštera Hradisko u Olomouce. In: Ve stopách sv. Benedikta. Disputationes Moravicae 3. Ed. Jan, Libor, Brno, 2002. 211 – 217.
- Košnar 2006. = Košnar, Ludomír: Třímen staromaderského rázu z Kolína. In: Studia Mediaevalia Pragensia 7 (2006) 39 – 43.
- Kosztá 2003. = Koszta László: Szerafin. In: Esztergomi érsekek. Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003. 31 – 36.
- Kosztá 2008. = Koszta László: A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9 – 13. században. In: Századok 143 (2009) 259 – 318.
- Kosztá 2012. = Koszta László: Bencés szeretetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11 – 12. század fordulóján. In: Századok 146 (2012) 269 – 317.
- Kouril 2003. = Kouřil, Pavel: Staří Mad'arí a Morava z pohledu archeologie. In: Dějiny ve věku nejístot. Praha, 2003. 110 – 146.
- Kovács 1952. = Kovács Endre: Magyar-cseh történelmi kapcsolatok. Budapest, 1952.
- Kristó – Makk 1996. = Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest, 1996.
- Kristó – Mályusz II/1. = Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii. 1. Ab iniciis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz, Julio Kristó. Budapest, 1988.
- Kristó 1974. = Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974.
- Kristó 1983. = Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 191 – 207.
- Kristó 1993. = Kristó, Gyula: Die Arpaden-dynastie. Budapest, 1993.
- Kristó 2000. = Kristó Gyula: A Kárpát-medencén átvezető nemzetközi utak. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. Wiecek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 92 – 93.
- Kristó 2001. = Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10 – 12. században a források tükrében. In: Történelmi Szemle 42 (2001) 1 – 18.
- Kristó 2004. = Kristó Gyula: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. Századok 138 (2004) 403 – 411.
- Krzemieńska 1980. = Krzemieńska, Barbara: Wenn erfolgte der Anschluß Mährens an den böhmischen Staat? In: Historica 19 (1980) 195 – 243.
- Krzemieńska 1987. = Krzemieńska, Barbara: Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens in böhmischen Přemyslidenstaat. In: Historica 27 (1987) 5 – 59.
- Kumorovitz 1960. = Kumorovitz L. Bernát: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. In: Etudes Historiques I. Budapest, 1960. 253 – 290.
- Kumorovitz 1963. = Kumorovitz L. Bernát: A középkori „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI – XII. század). In: Századok 1963.
- Kumorovitz 1964. = Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964) 43 – 83.
- Kumorovitz 1971. = Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18 (1971) 7 – 53.
- Lamperti monachi Hersfeldensis opera = Lamperti monachi Hersfeldensis opera. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Rec. Oswald Holder-Egger. Hannover, 1894.
- Makk 1996. = Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896 – 1196. Szeged, 1996.²
- Makk 2012. = Makk, Ferenc: Der Streit zwischen Salamon und Géza. In: Makk, Ferenc: Von mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Herne, 2012. 167 – 195.
- Mályusz 2007. = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 2007.²
- Melich 1922. = Melich János: Szvatopluk. In: Magyar Nyelv 18 (1922) 110 – 114.
- MES. I. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii 1874.
- Mesterházy 1993. = Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10 – 11. századi kereskedelméhez. In: Századok 127 (1993) 450 – 468.
- MGH. Chronicae Polonorum = Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum IX. Ed. Pertz, Georgius Henricus. Hannover, 1851. 418 – 478.

- MGH. Cosmae Pragensis chronica Boemorum = Cosmae Pragensis chronica Boemorum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum nova series II. Ed. Bretholz, Bertold. Berlin, 1923.
- MGH. Die Chronik der Böhmen = Cosmae Pragensis chronica Boemorum. MGH. Scriptores rerum Germanicarum nova series II. Ed. Bretholz, Bertold. Berlin, 1923.
- Michna – Pojsl 1988. = Michna, Pavel – Pojsl, Miloslav: Románský palác na olomouckém hradě. Brno, 1988.
- MMFH. III. = Magnae Moraviae fontes historici III. Ed. Bartoňkova, Dagmar – Večerka, Radoslav. Brno, 1969.
- Murarik 1937. = Murarik Antal: A lélekváltság (Donum pro salute animae). In: Regnum 1937. 155 – 167.
- Nevizánsky 1996. = Nevizánsky Gábor: Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya – Esztergom 1996. május 28 – 31. Szerk. Fülöp Éva Márta. Tata, 1999. 125 – 139.
- Novy 1974. = Novy, Rostislav: Der Kirchenbesitz und seine Verwaltung. In: Bohemia Sacra. Das Christentum in Böhmen 973 – 1973. Hg. Seibt, Ferdinand. Düsseldorf, 1974. 48 – 60.
- Osvald 1957. = Osvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. In: Művészettörténeti Értesítő 6 (1957) 231 – 254.
- Peyer 1983. = Peyer, Hans Conrad: Gastfreundschaft und kommerzielle Gastlichkeit im Mittelalter. München, 1983.
- Přazak 2006. = Přazak, Richárd: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. In: „Hol vagy István király”. In: A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2006. 292 – 298.
- Profantová 1992. = Profanova, Nada – Lutovský, Michal: Staromadžarske nálezy z Čech. In: Sborník společnosti přátel starožitnosti 3 (1992) 3 – 16.
- Püspöki 1989. = Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000 – 1301. Bratislava, 1989.
- Romhányi 2000. = F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- Schaller 1974. = Schaller, Hans Martin: Der heilige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte. In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 30 (1974) 1 – 24.
- Schuler 1983. = Schuler, Thomas: Gastlichkeit im karolingischen Benediktinerklöster. Anspruch und Wirklichkeit. In: Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter. Hg. Peyer, Hans Conrad. München, 1983. 21 – 36.
- SRH. I – II. = Scriptores rerum Hungaricarum I – II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1937 – 1938.
- Třeštik 2000. = Třeštik, Dušan: „Ein große Stadt der Slawen Namens Prag”. In: www.sendme.cz/trestik/einegrosse.htm cseh verzió „Veliké město Slovanu jménem Praha” In: Přemyslovsky stát kolem roku 1000. Ed. Polansky, L.; Sláma, J.; Třeštik, Dušan, Praha, 2000. 49 – 70.
- Třeštik 2001. = Třeštik, Dušan: A csehek és a magyarok a 10. században. In: Történelmi Szemle 2001. 133 – 142.
- Veszprémy 1998. = Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. In: Ars Historica 1998. 321 – 337.
- Wertner 1892. = Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892.
- Wihoda = Wihoda, Martin: Die Herrscherslegitimation im böhmischen Fürstentum des 11. Jahrhunderts. In: Das Charisma. Funktionen und symbolische Repräsentationen. Hg. Rychterová, Pavlína – Seit, Stefan – Veit, Raphaela. Berlin, 2007. 385 – 404.
- Závodszy 1904. = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.
- Zeschick 1982. = Zeschick, Johannes: Die Benediktinerin Böhmen und Mähren. In: Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 6 (1982) 38 – 102.
- Zsoldos 2001. = Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása. In: Történelmi Szemle 43 (2001) 19 – 31.

KOVACSICSNÉ NAGY KATALIN

A magyar városok története a kiegyezéstől napjainkig, avagy falupusztítás várossá nyilvánítással

A tanulmány témaválasztása és módszere

Kivételes megtiszteltetés számomra, hogy Blazovich László professzor 70. születésnapjára megjelenő ünnepi kötetben tanulmányommal kifejezhetem tiszteletemet és jókívánságaimat. Az ünnepi kötet szerkesztői azt javasolták, hogy a készülő tanulmányok kapcsolódjanak az Ünnepelt kutatási témáihoz. Minthogy az Ünnepelt történész, levéltáros sokat foglalkozott a középkori városok történetével, statisztikusként a magyar városok modern történetének vázlatos képét szeretném bemutatni. Tiszteletemet és nagyrabecsülésemet szeretném kifejezni azért az áldozatos munkáért, amit az Ünnepelt az Elpusztult és Pusztuló Magyar Falvak Egyesületének elnökeként kifejt, ezért tanulmányomban rámutatnék arra, hogy a városfejlesztés pozitív jelensége együtt jár a falvak pusztulásának negatív hatásával is.

A tanulmány adatforrását zömmel a magyar népszámlálások alkotják, a XIX. századi adatokat a korabeli statisztikus szerzők munkáiból merítettem. A tanulmányozott közel másfél évszázadot öt korszakra bontottam, amelyek ugyan nem egyenlő hosszúságúak, de valami közös sajátossággal rendelkeznek, ahogy az alcímekből ez kiderül. A városok korszakok szerinti besorolása a várossá nyilvánítás éve szerint történt. Minden városonál vizsgáltam a népességszámot a várossá nyilvánítás előtt és a mai (2012) népességszámot, majd e két érték hányadosát, a népességfejlődés mértékét a várossá nyilvánítás óta. Végül feltüntettem egy a városiasság fokát mérő komplex mutatószámot, melyvel több korábbi tanulmányomban mértem a városok fejlettségét, városi szolgáltatásokkal való ellátottságát. Nem kívánom részletesen ismertetni e mutatószám konstruálásának részleteit, de megemlíteném, hogy egy-egy városra 65 paraméterből indultam ki, amelyek között szerepeltek a szolgáltatások egészségügy, oktatás, közlekedés, lakás és kommunális ellátottság mutatói. Ezek alapján definiáltam egy átlag várost, és ennek a

százalékában fejeztem ki az összes város urbanizációs fokát.^{1,2} A 2008. évi adatok alapján végzett kutatás eredményeit használtam fel a táblázataimban.

A XIX. század magyar városai

Nehéz feladatra vállalkozik, aki a XIX század magyar városairól szeretne statisztikát készíteni. Tisztázatlan a város fogalma, a jogszabályok hol bővítik, hol szűkítik a fogalmát, a statisztikai tanulmányok szerzői inkább a városiasságot vizsgálnák és nem a jogi fogalmakat. Ezért nem is kíséreltem meg táblázatba foglalni a különböző forrásokból származó adatokat, inkább idézve a vonatkozó forrásokat, bemutatnám, hogy milyen színes kép, vagy zűrzavar mutatkozik a rendelkezésre álló adatokban, legalább is addig, amíg a kiegyezéskor megalakult Királyi Statisztikai Hivatal végre nem hajtja az első magyar népszámlálást. A Hivatal első igazgatója, Keleti Károly felismerve, hogy milyen problémákat rejt a város fogalmának tisztázatlansága, kísérletet tesz a városiasság mérésére, annak reményében, hogy a várossá nyilvánítás során figyelembe veszik az adott község városias jellegét.

Hunfalvi János Fényes Elekre hivatkozva írja, hogy „1846-ban Magyar-, Horvát-Szlavon ország s a katonai Végvidék népessége 53 szabad királyi, 12 katonai, 8 püspöki, 16 szepesi, 37 nagyobb kiváltságos helyeken, azaz összesen 126 városban és 792 mezővárosban lakott”

Később az 1850-51-es népszámlálásra hivatkozva, azt írja, a magyar korona egész területén 149 város és 781 mezőváros volt. A városok számára vonatkozó gondolatort azzal zárja, hogy” Egyik vagy másik számlálás mindenestre hibás. „Ebben biztos, hogy igaza volt Hunfalvinak, lehet hogy mindkét számlálás hibás.”³

Konek Sándor 1870-es adatok alapján a Magyarországon Fiumével együtt 170 városról és 719 mezővárosról ír, Horvát-Szlavóniában pedig 21 városról és 59 mezővárosról, összesen 85 városról tesz említést.⁴

Felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző népszámlálásoknál más és más a városok száma, példaként említi, hogy „az 1850-51-es népösszeírásnál 149, ellenben 1857-ben csak 127 község vétetett fel a városok sorába.” Több törvénycíkket is felemlít, amelynek következtében változott, nőtt, vagy csökkent a városok száma.

Alapvető problémának látja, hogy nincs a város fogalmának egyértelmű definíciója. „De ha egyrészt igaz is, hogy sem a törvényhozás sem a kormány nem képes a városi jelleget valamely községre reá octroyálni, ha az a fennforgó viszonyoknál fogva voltaképpen hiányzik: áll, másrészt az is, hogy sem a népszám sem az iparosság vagy a műveltségi fok, sem a cselédszám vagy a lakviszonyok nem szolgáltathatnak, sem egyen-

¹ *Városaink fejlettségi rangsora*, in: Tanulmányok Berényi Sándor tiszteletére, (Szerk.: Fazekas M., Nagy M.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010. 221-235. pp.

² A városfejlődés statisztikája, a városok városiasságának mérése, in: 150 éve alakult az MTA Statisztikai Bizottsága, (szerk.: Nemes Erzsébet), KSH, Budapest, 2010. 42-52 pp.

³ HUNFALVI JÁNOS: *Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata*, in: Statisztikai Közlemények, IV. kötet, Kiadja a MTA Statisztikai Bizottsága, Pesten, 1862. 169-170. pp.

⁴ KONEK SÁNDOR: *Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve*, Franklin Kiadó, Budapest, 1878. 159-161. pp.

ként tekintve, sem együttvéve elég biztos kalauzt” Ez utóbbi félmondatával Keleti „városi hányadosát” kívánja bírálni.

Pisztóry Mór is a város definíciójában látja az összehasonlíthatóság problémáit. Minthogy az 1876. évi 20. tc. a szk. városok számát 71-ről 25-re csökkentette. Mint írja: „Azon hármasság különbséget tehát, mely közigazgatási szempontból törvényhatósági joggal fölruházott város, mezőváros és község között létezik, a városi jelleg meghatározásánál kiinduló pontul venni nem lehet.”⁵ Példaként említi a 32 ezer lakosú Békéscsaba községet, és a 10 ezer lakosú tj város Szatmár-Németit. Adatai szerint 1880-ban Magyarországon 25 szk. város és 118 mezőváros volt. Ugyanakkor Fiumében 1, Horvát-Szlavonországban 19 szk. város volt.

Ballagi Károly és Királyi Pál a Magyar Birodalom 65 megyéjéről és 32 városáról ír, ebben nincs benne „Fiume, Horvát-Tórország és a Határörvidék” 20 városa.⁶ Mint írja, Magyarország területe ma általában és kivétel nélkül megyékre van osztva, melyeknek összes száma 65. A terület ilyen rendezése még sokkal újabb, hogys az új állapotokra vonatkozólag kétségtelen és kifogástalan adatokkal rendelkezhetnénk; mindazonáltal, a mennyire a szentesített törvény és a kormányhoz eddig beérkezett jelentések lehetővé teszik, minden erőnkkel megfeszítjük, hogy a tényleges viszonyoknak a valóhoz legközelebb álló képét tárassuk az olvasó elé.”

Keleti Károly felismeri, hogy a népesség statisztikai vizsgálatoknak súlyos hiányossága, hogy a város fogalmának nincs egységes definíciója: „a város fogalmának megállapítása pedig örökké nehézségeket okozott, melyek maiglan sincsenek végleg eloszlaltva.” Nem tartja kielégítőnek a népességszám alapján történő kategorizálást. Szükségesnek tartja, hogy mint Európa más államaiban, Magyarországon is törvény határozza meg, mely település minősüljön városnak. Ehhez pedig szükségesnek tartja, a várossá válás kritériumainak tudományos megalapozását. „jó lesz eleve is tisztába jönni azon viszonyokra és körülményekre nézve, melyek a város fogalmát megállapítják, s azon elemekre nézve, melyekből a népességnek állani kell, hogy az általa lakott helység városnak nevezetethessék.”

Ehhez az igényhez kidolgozott egy általa „városi hányadosnak” nevezett mutatószámot.⁷ Keleti városi hányadosa hét paraméterre épül:

1. a népszám
2. a lakosság foglalkozása
3. műveltségi foka
4. az értelmiségi kereset
5. a cselédszám
6. a lakviszonyok, ami további két paraméterre bomlik:
 - emeletes házak aránya
 - egy szobára jutó lakosok száma.

⁵ PISZTÓRY MÓR: *Az Osztrák - Magyar Monarchia Statisztikája*, Stampfel Károly kiadása, Pozsony, Budapest, 1884. 337. pp.

⁶ BALLAGI KÁROLY – KIRÁLYI PÁL: *A Magyar Birodalom leírása, különös tekintettel az 1876.XXXIII. Törv. Cikkre*, Athenaeum, Budapest, 1877.

⁷ KELETI KÁROLY: *Hazánk és Népe*, Athenaeum, Pest, 1871.

A hét paraméter alapján sorrendbe rendezi a városokat, és az egyes városok hét sor-számát összegezi. Az összeget nevezi városi hányadosnak. Minél kisebb ez az összeg, annál előbb áll a város a sorrendben, tehát annál városiasabb.

Keletinél tehát tisztul a kép, megjelenik a város és a városiaság fogalma, koncepciója szerint a törvénynek ezt a két fogalmat kell egyesíteni, vagyis a városias községeket kell várossá nyilvánítani. Ez az álom 150 év alatt ritkán valósult meg!

A városi hányados számítását az 1869-es népszámlálás adatai alapján 131 városra vonatkozóan végzi el, ezek jelentős része az elszakított területek városa.

Az alábbi táblában a jelenlegi területen fekvő, már 1900 előtt városnak minősített városok 1890 évi⁸ és 2012 évi népességszámát, a változás mértékét, az 1869 évi Keleti féle városi hányadost és a 2008-as évi komplex mutatót tüntettem fel. Nem szerepel a táblákban Budapest főváros, egyrészt azért mert nagyságrendben eltér a többi várostól, másrészt azért, mert az 1869 évi városi hányadost még külön számítja Keleti Pest, Buda és Ó-Buda városokra, de a három város egyesítése után a tábla többi oszlopaiban már együtt szerepelnének.

1. sz. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 1900 előtt

Város neve	Népesség-száma 1890-ben	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke %	Keleti-féle városi hányados	Komplex- mutatója 2008-ban	Megyei jogú város
Baja	19485	37330	191,6	398	88,4	
Cegléd	27549	37778	137,1	499	83,8	
Debrecen	56940	207594	364,6	268	126,5	X
Eger	22427	56166	250,4	370	140,7	X
Esztergom	9349	30434	325,5	367	112,7	
Gyöngyös	16124	32385	200,8	427	95,1	
Győr	22795	131564	577,2	144	121,7	X
Gyula	19991	31679	158,5	603	124,6	
Hajdúböszörmény	21238	31306	147,4	628	67,4	
Hajdúnánás	14457	16975	117,4	514	65,0	
Hajdúszoboszló	14728	23309	158,3	590	77,9	
Hódmezővásárhely	55475	46522	83,9	509	87,5	X
Jászberény	24331	26924	110,7	558	89,2	
Kaposvár	12544	67686	539,6		122,7	X
Karcag	18197	19980	109,8	592	73,8	
Kecskemét	48493	114226	235,6	463	115,9	X
Kiskunfélegyháza	30326	29972	98,8	682	73,5	
Kiskunhalas	17138	28427	165,9	565	94,5	
Kisújszállás	12527	11367	90,7	645	58,7	
Komárom	13076	19729	150,9	457	93,4	
Kőszeg	7076	12055	170,4	242	77,4	
Makó	32663	23573	72,2	464	79,1	
Mezőtúr	23757	17337	73,0	655	71,7	

⁸ A magyar korona országainak Helységnevtára, 1895., szerk.:Jekelfalussy József, Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1895.

Város neve	Népesség- száma 1890-ben	Népesség- száma 2012-ben	A változás mértéke %	Keleti-féle városi hányados	Komplex- mutatója 2008-ban	Megyei jogú város
Miskolc	30408	166823	548,6	245	125,5	X
Nagykanizsa	20619	49302	239,1	250	93,9	X
Nagykőrös	24584	24433	99,4	488	69,7	
Nyíregyháza	27014	117658	435,5	610	129,2	X
Pápa	14261	32052	224,8	265	107,4	
Pécs	34067	156801	460,3	286	122,5	X
Sátorajáújhely	13017	15355	118,0		83,3	
Sopron	27213	61390	225,6	180	128,1	X
Szeged	85569	170052	198,7	531	125,2	X
Székesfehérvár	27548	101722	369,3	172	134,7	X
Szentendre	4260	26250	616,2		90,3	
Szentes	30791	28476	92,5	576	82,4	
Szolnok	20748	74341	358,3	573	121,7	X
Szombathely	16133	79348	491,8		113,6	X
Túrkeve	13092	8741	66,8		71,7	
Vác	14450	34810	240,9	365	90,9	
Veszprém	12655	64024	505,9	212	134,5	X
Zalaegerszeg	7811	61849	791,8		128,4	X

X-szel jelölve a megyei jogú városokat 2012-ben

A megfigyelt időszakban a városok döntő többségének népességszáma növekedett mindössze 8 városé csökkent, éspedig Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Kisújszállás, Makó, Mezőtúr, Nagykőrös, Szentes és Túrkeve népessége fogyott. Különösen nagy mértékben, több mint négyszeresére növekedett Győr, Kaposvár, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szentendre, Veszprém és Zalaegerszeg, ez utóbbi közel nyolcszorosára növekedett.

A Keleti-féle városi hányados alapján a legvárosiasabb városok: Győr, Kőszeg, Miskolc, Nagykanizsa, Pápa, Pécs, Sopron, Székesfehérvár és Veszprém.

A 2008. évi komplex mutató alapján 18 város mutatója nagyobb 100,0-nál, az átlagvárosnál, és 11 városé kisebb 80,0-nál. Megállapítható, hogy az 1900 előtt városi rangot kapott városok a legvárosiasabb magyar városok közé tartoznak.

A Jekelfalussy József által szerkesztett, Az Ezredéves Magyar Állam és Népe c. kötetben az ország közigazgatásáról írott fejezetben írja Dárday Sándor, hogy „városok, amelyek rendezett tanáccsal bírnak, de a vármegye hatósága alatt állanak: ezeknek száma 107 és megkülönböztetendők a vármegye hatósága alatt nem álló vagyis azon önálló törvényhatósági joggal felruházott városoktól, melyeknek száma Budapest székesfőváros és Fiume beszámításával összesen 26.”⁹

Illyefalvi Vitéz Géza a város fogalmáról gondolkodik mondván: „Statisztikai szempontból való meghatározásuk éppen ezért nagyon nehéz, minthogy a pusztas lélekszám, mely gyakran, így nálunk is történeti okok eredménye, magában még nem bizonyíték a városi jelleg mellett, más alapon való kiválasztásuk pedig szinte lehetetlen.” Azt írja,

⁹ DÁRDAY SÁNDOR: *Közigazgatás*, in: Az Ezredéves Magyar Állam és Népe, szerk. Jekelfalussy József, Kosmos Kiadó, Budapest, 1896. 236 pp.

hogya ha csak a 10000 lakos feletti településeket tekintenénk városnak, akkor a jogilag városok közül 53 város (rtv) kimaradna a sorból, viszont „többen, (K.K.Félegyháza, Halas, Mezőtúr stb) csak cum grano salis s nagy jóakarattal sorozhatók az igazi városok közé.”¹⁰

Mindezek figyelembevételével 27 th. városról és 14 húszezer lakoson felüli ill. 58 tízezer lakoson felüli városról ír. Feltételezem, hogy adatai az 1910-es népszámláláson alapulnak.

Az ezredfordulótól az első világháború végéig, 1901–1944

Az ezredforduló és az első világháború vége közötti időszakban mindössze három új várossá nyilvánítás történt, Szekszárd, Békéscsaba és Újpest. Közülük ma már csak Szekszárd és Békéscsaba önálló város.

Az első világháború befejezése és Trianon mind a megyerendszerben, mind a városhálózatban változásokat tett szükségessé. Felismerve, hogy a megcsonkított megyék önállóan már nem életképesek és működtetésük nem gazdaságos, a határmenti töredékmezők ideiglenes összevonására került sor, így jöttek létre:

- Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Győr, Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
- Szatmár Ugocsa és Bereg közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék

Így lett a 63 vármegyénből 25 vármegye.

A két világháború között tizenegy község várossá nyilvánítására került sor, és pedig Balassagyarmat, Csongrád, Kalocsa, Mohács, Mosonmagyaróvár és Salgótarján kaptak városi rangot, Fentieken kívül Budafok (1926), Kispest (1922), Pestszenterzsébet (1923), Pestszentlőrinc (1936) és Rákospalota (1923) kapott városi rangot, de ez utóbbiakat az 1950-es Nagy –Budapest létrehozásával beolvastották a Fővárosba, így további sorsuk vizsgálata nem tartozik e tanulmány kereteibe. Békéscsabát 1990-ben, Szekszárdot és Salgótarját 1994-ben megyei jogú várossá nyilvánították. A XX. század első felében létesített nyolc új város fejlődését mutatja az alábbi tábla.

¹⁰ ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *Magyarország statisztikája*, Budapest, Grill Kiadó, 1913. 80-81. pp.

2. sz. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 1901-1944

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség-száma 1920-ban	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke %	Komplex-mutatója 2008-ban
Szekszárd	1905	13895	33311	239,7	125,0
Békéscsaba	1918	34243	63752	186,2	97,7
Kalocsa	1921	12332	16959	137,5	90,2
Mosonmagyaróvár	1921	7100	32720	460,8	105,3
Csongrád	1922	25888	16876	65,1	73,6
Salgótarján	1922	15213	36467	239,7	100,9
Balassagyarmat	1923	11367	16133	141,9	93,8
Mohács	1924	15864	18604	117,3	82,6

Az elmúlt közel száz év alatt Csongrád kivételével valamennyi város népességszáma növekedett, Csongrád népesség száma jelentősen, két-harmadára csökkent. A legjelentősebb, 460,8%-os növekedés Mosonmagyaróvárnál figyelhető meg, amit a határ közelsége, különösen az osztrák határ közelsége magyaráz meg.

A komplexmutató alapján Szekszárd, Mosonmagyaróvár és Salgótarján emelkedik az átlag fölé. A leggyengébb Csongrád és Mohács mutatószáma, Békéscsaba, Kalocsa és Balassagyarmat nem sokkal az átlag alatt helyezkedik el.

A második világháborút követő 25 év, 1945-1970

A második világháborút követő 25 évben nagyarányú városfejlesztés történt. 22 település kapott városi rangot. Többségüknek az ipartelepítés következtében növekedett ugrásszerűen a népességszáma. Ebben az időszakban lett hazánk a vas (zoltán) és acél (györgy) országa, létrejöttek az ún szocialista városok.

3. sz. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 1945-1970

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség-száma 1949-ben	Népesség száma 1960-ban	A változás mértéke 1949-1960-ig %	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke 1960-2012-ig %	Komplex-mutatója 2008-ban
Hatvan	1945	16458	19873	120,7	20259	101,9	76,8
Orosháza	1946	31337	32033	102,2	28910	90,3	87,8
Ózd	1949	24794	34137	137,7	33750	98,9	83,7
Dunaújváros	1951	3949	30978	784,5	48010	155,0	108,9
Komló	1951	4605	24733	537,1	25020	101,2	81,7
Várpalota	1951	11065	21194	191,5	20305	95,8	85,0
Törökszentmiklós	1952	22387	23625	105,5	21043	89,1	59,9
Kazincbarcika	1954	3821	15217	398,2	28664	188,4	86,8
Keszthely	1954	11965	14745	123,2	20895	141,7	109,2
Oroszlány	1954	3740	13082	349,8	18627	142,4	86,9

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népességszáma 1949-ben	Népesség száma 1960-ban	A változás mértéke 1949-1960-ig %	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke 1960-2012-ig %	Komplex-mutatója 2008-ban
Tata	1954	13199	17508	132,6	24906	142,3	91,6
Ajka	1959	6110	15657	256,3	29058	185,6	106,5
Gödöllő	1966	17693	21418	121,1	34172	159,5	102,3
Szarvas	1966	18940	19521	103,1	17007	87,1	90,2
Szigetvár	1966	9239	10412	112,7	10772	103,5	111,3
Tapolca	1966	8579	11223	130,8	15596	139,0	77,9
Tiszaújváros	1966	3074	9865	320,9	16557	167,8	93,8
Sárospatak	1968	14083	14061	99,8	12590	89,5	96,2
Sárvár	1968	11011	12754	115,8	14764	115,8	88,7
Siófok	1968	9793	17315	176,8	24375	140,8	120,8
Kapuvár	1969	10918	10570	96,8	10353	97,9	81,3
Mátészalka	1969	11226	12413	110,6	16957	136,6	90,3

Erre az időszakra három-három népességi adatot vizsgáltam, a városi status elnyerése előtti, 1949-es ill. 1960-as és a közvetlen utána következő népszámlálás, 1960-as ill. 1970-es és a 2012. évi népességszámot. Az 1949-es és az 1960-as, ill. az 1960-as és 1970-es népszámlálási népességi adatok összehasonlításával a 22 város három csoportba sorolható: ahol a változás mértéke

- 150% vagy annál nagyobb, azok az un. szocialista városok, amelyek a nagyarányú ipartelepítés vagy a bányászat fejlesztésével jelentős népességi növekedést értek el
- 150%-nál kisebb, de 100%-nál nagyobb változás esetén kevés iparfejlesztéssel, inkább kulturális fejlesztéssel vagy az idegenforgalom vonzásával értek el népesség növekedést
- 100% alatti érték, tehát népesség csökkenés az új városok közül csak Sárospatakon és Kapuváron volt megfigyelhető, de ez a népesség fogyás jelentéktelen mértékű volt.

A következő öt évtizedben az iparvárosok népessége tovább növekedett, de nem olyan mértékben mint a várossá nyilvánítás évtizedében. Közülük legnagyobb mértékben Kazincbarcika, Ajka és Tiszaújváros növekedett, ez utóbbiban a vegyipar fejlesztése vonzotta a népességet. Néhány város a turizmus terjedésének köszönheti népességnövekedését, így pl. Keszthely, Tata, Gödöllő, Tapolca, Sárvár és Siófok. Hét városnak csökkent a népességszáma, részben mezőgazdasági jellegű városok, részben az ötvenes években hirtelenül felfejelesztett iparral rendelkezők, melyeknek az iparát a rendszerváltozás során leépítették, Orosháza, Ózd, Várpalota Törökszentmiklós, Szarvas, Sárospatak és Kapuvár népessége csökkent. A népességszámcsökkenés mértéke csak Szarvason haladta meg a 12%-t, a legtöbb városban még a 10%-ot sem érte el, ami megfelel az országos átlagnak.

A komplex mutató Dunaújváros, Keszthely, Ajka, Gödöllő, Szigetvár és Siófok esetén haladja meg az országos átlagot, köztük két egyetemi város és valamennyi a turiz-

mus miatt fejlett vendéglátó szolgáltatásokkal rendelkezik. A legalacsonyabb komplex-mutatója Törökszentmiklósnak van, 59,9 értékkel, a többi városé 75 és 100 közé esik.

A hirtelenül felduzzasztott városok munkalehetőséget, és a kornak megfelelő korszerű lakást kínáltak az odaözönlő falusi fiataloknak, de kezdetben az infrastruktúra hiányos volt, nem volt iskola, egészségügyi ellátás, üzlethálózat. Ez azonban csak rövid ideig tartott, néhány év alatt kiépült a munkahely és lakás mellé mindazon szolgáltatás, ami egy modern városban szükséges lehet. A komplex mutató tanúsága szerint a kor-szak városai városiasnak bizonyultak.

A járások megszűnésétől a rendszerváltásig, 1970-1989

1970 után megélénkült a várossá nyilvánítás folyamata, míg a XX. század első hét évtizedében 29 község kapott városi rangot, a következő két évtizedben 91 új város jött létre. A városi cím adományozása összefügg a járások megszüntetésével, ugyanis a járásszékhelyek elvesztették korábbi funkciójukat, és ezért egy új szerepkört kaptak, városkörnyéki községek központjaként ill. a kistérségek székhelyeként. Tekintettel az új városok nagy számára (és a terjedelem korlátaira) táblázatban csak néhány város adatait mutatom be

4. sz. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 1970-1989

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség-száma 1970-ben	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke %	Komplex-mutatója 2008-ban	Járási székhely volt
Dombóvár	1970	16670	11996	111,5	93,0	x
Kisvárd	1970	13725	16473	120,0	96,6	x
Százhalombatta	1970	7864	18896	240,3	104,5	
Balatonfüred	1971	9736	13532	139,0	119,6	
Paks	1978	12385	19510	157,5	83,7	x
Vásárosnamény	1978	8056	8670	107,6	68,3	x
Szentgotthárd	1983	5837	8839	151,4	111,9	
Dorog	1984	10754	11996	111,5	73,3	x
Sarkad	1989	11937	10011	83,9	62,2	
Szikszo	1989	6419	5348	83,3	80,6	
Tab	1989	3922	4242	108,2	73,8	
Tolna	1989	8997	11367	126,3	56,9	
Záhony	1989	3049	3978	130,5	81,8	

Az új városok népességszáma a várossá nyilvánítás idején zömmel 10 és 20 ezer közötti, de szép számmal vannak 10 ezer alatti népességszámmal rendelkezők is. Mindössze Békésnek és Érdeknek a népességszáma haladta meg a 20 ezret, Békés 21 ezer, Érd 31 ezer lakosú volt a várossá nyilvánítást megelőző népszámlálás idején, 1970-ben.

A 91 városból 56-nál (61,5%) a várossá nyilvánítást követően jelentős volt a népességszám növekedése, 15-nél (16,4%) csökkenés volt, de a csökkenés nem haladta meg a 10%-ot, vagyis az országos népességszám csökkenésének arányát. 20 városnál (22,1%) jelentős, 10%-nál nagyobb volt a népesség fogyás, Battonyán és Mezőhegyesen a 40%-ot is meghaladta a népesség fogyása.

A komplexmutató öt városban haladta meg az országos átlagot:

Balatonfüred	119,6
Budaörs	109,9
Fehérgyarmat	111,0
Százhalombatta	104,5
Szentgotthárd	111,9

22 városnál 80 és 100 között van a komplexmutató, 52 városnál 60 és 80 között, 11 városnál 60-nál is kevesebb, a legkisebb fejlettségi mutató közülük Jánoshalmán figyelhető meg: 51,0 értékkel. Minthogy a korábbi járásszékhelyeken kiépültek azok a szolgáltatások, amelyekkel a járásba tartozó községekre vonzást gyakorolhattak, középiskola, rendelőintézet, esetleg kórház, járási hivatal, stb. így ezen új városok jelentős része is megfelelt a városi követelmény rendszernek.

A rendszerváltástól napjainkig, 1990-2012

A rendszerváltás után tovább gyorsult a várossá nyilvánítás folyamata. 1990 és 1999 között 59 várossá nyilvánítás történt. 2000 és 2009 között 104.

A kilencvenes évek elején a Belügyminisztérium kidolgozott egy pontrendszert a várossá nyilvánítási pályázatok elbírálására, a következő szempontok alapján:¹¹

- A település múltja, népmozgalom, képzettség (max. 120 pont)
- Foglalkoztatottság, gazdaság (max. 250 pont)
- Intézményrendszer (max. 700 pont)
- Üdülés, idegenforgalom (max. 200 pont)
- Közműhálózat (max. 200 pont)
- A nagyközség városi megjelenése (max. 200 pont)
- Önkormányzati gazdálkodás (max. 200 pont)
- Kulturális, szellemi, sport vonzás (max. 200 pont)
- Térségi szerep (max 150 pont)

¹¹ KARA PÁL: *A városokról*, in :Magyarország városai I. kötet. ÉGISZ Kiadó, Budapest, 1996. 9. p.

A két évtized adataiból külön-külön táblarészeket közlök, a városok teljes sorának közlésére nincs lehetőség.

5. sz. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 1990-1999

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség-száma 1990-ben	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke 1990-2012-ig %	Komplex-mutatója 2008-ban
Aszód	1991	5833	6414	110,0	81,7
Balatonboglár	1991	6189	5932	95,8	75,8
Balatonlelle	1991	4845	4735	97,7	95,0
Hévíz	1992	4262	4375	102,7	158,3
Csepreg	1995	3935	3384	86,0	64,1
Fertőd	1995	2688	3461	128,8	63,4
Sásd	1995	3736	3282	87,8	68,4
Simontornya	1995	4525	4028	89,0	63,3
Zalakaros	1997	1041	1846	177,3	134,8
Göd	1999	12754	18565	145,6	66,5
Harkány	1999	3349	4065	121,4	90,7
Herend	1999	3176	3339	105,1	79,9
Veresegyház	1999	6373	16892	265,1	71,0

Az egyes korszakok vizsgálatánál megfigyelhető, hogy egyre kisebb népességszámú településekből áll a választék. Az 59 nagyközség közül mindössze kilenc volt 10 ezer lakos feletti, közülük a legnagyobb Gyál, alig több, mint 17 ezer lakossal. A nagyobbak között van Abony, és Hajdúhadház. A legkisebbek Máriapócs, Balatonföldvár, és Zalakaros 1041 lakosával.

Bár a népességszámot ma már nem tekintjük a városiasság kizárólagos fokmérőjének, a népességszám változása mégis mutat valamit. A népességszám növekedése arra utal, hogy a városnak van népességi vonzása, infrastruktúrája, kulturális élete, egészségügyi ellátottsága, szolgáltatásainak színvonala vonzó lehet, míg a népességszám jelentős csökkenése azt mutatja, hogy a várossá nyilvánítás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1990 és 1999 között várossá nyilvánított 59 település közül 22-nek növekedett a népességszáma, közülük legnagyobb mértékben Veresegyház, Szigethalom, Zalakaros, Göd és Pécel népesség száma nőtt. 24 város népességszáma a várossá nyilvánítást követően 10%-nál kisebb mértékben csökkent, ami még magyarázható az országos népességszám csökkenéssel. 13 város 10%-nál is többet veszített népességéből, közülük Tótkomlós, Nagyecsed, és Devecser veszített népességéből.

A két fürdővárosnak, Hévíznek és Zalakarosnak a komplexmutatója haladja meg jelentősen az átlagvárosét, 158,3, ill. 134,8 értékkel, és ugyancsak két fürdőváros, Balatonlelle (95,0) és Harkány (90,7) közelíti meg az átlagváros komplex mutatóját. 13 városnak a komplex mutatója esik 70 és 90 közé, és 42 városé még 70-nél is kevesebb, közülük Létavértes és Jászfényszaru még az 50-et sem éri el.

A következő évtizedben, 2000 és 2009 között 104 község kapott városi rangot, 2000-ben 14, 2001-ben 15, 2003-ban 4, 2004-ben 18, 2005-ben 15, 2007 és 2008-ban 9-9 és 2009-ben 20. Tíz év alatt majdnem ugyanannyi település kapott városi rangot, mint 1900 és 1989 között 90 év alatt!

A 104 város közül 11-nek volt 10 ezernél több lakosa, Vecsés, Dunaharaszti és Fót a legnépesebbek. 23 városnak a lakossága 6 és 10 ezer közötti, 34 városnak 4 és 6 ezer közötti és 32 városnak 2 és 4000 közötti. Négy város népessége még a 2000 főt sem érte el a várossá nyilvánítás időpontjában, ezek: Visegrád, Igal, Őriszentpéter és Pálháza. Visegrád kivételével a másik háromnak a népessége azóta is csökkent.

6. táblázat

A népesség száma, változása és komplex mutatója 2000-2012

Város neve	Várossá nyilvánítás éve	Népesség-száma 2001-ben	Népesség-száma 2012-ben	A változás mértéke 2001-2012-ig %	Komplex-mutatója 2008-ban
Dunaharaszti	2000	16352	20260	123,9	65,0
Pomáz	2000	14030	17101	121,9	73,3
Budakeszi	2000	12632	14507	114,8	95,1
Dévaványa	2000	8983	7622	84,8	57,6
Velence	2004	4800	5359	111,6	81,5
Dunavecse	2004	4232	3937	93,0	60,0
Adony	2004	3796	3912	103,1	54,9
Bélapátfalva	2004	3515	2996	85,2	59,9
Abaújszántó	2004	3433	3088	90,0	67,3
Őriszentpéter	2005	1310	1167	89,1	90,5
Pálháza	2005	1137	1000	88,0	74,9
Törökbálint	2007	10974	13587	123,8	79,9
Maglód	2007	9626	11989	124,5	53,0
Biatorbágy	2007	8112	12805	157,9	60,8
Balatonkenese	2009	3386	3195	94,4	
Sajóbábony	2009	3174	2782	87,6	
Beled	2009	2958	2553	86,3	
Mágocs	2009	2725	2388	87,6	
Nagymányok	2009	2518	2273	90,3	
Gyönk	2009	2178	2066	94,9	
Igal	2009	1351	1308	96,8	

A 104 város közül 38-nak 12 év alatt nőtt a népességszáma, legnagyobb mértékben Biatorbágnak, közel 60 %-kal, Kozármisleny-nek közel 50 %-kal. 35 városnak a népessége 10 %-nál kevesebbel csökkent, és 31 városnak 10-20 %-kal fogyott a népessége.

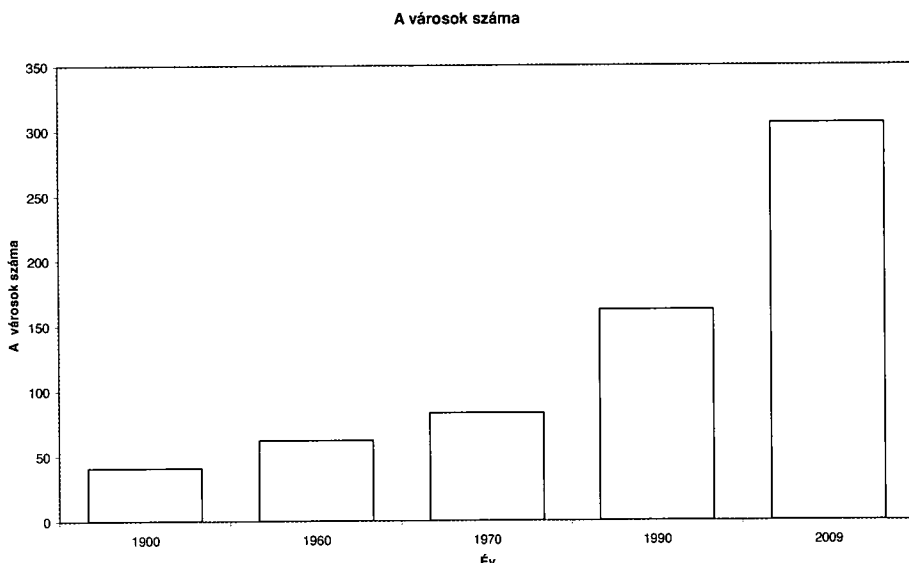
Három városnak, Pannonhalmának, Visegrádnak és Kistarcsának a komplex mutatója haladja meg az átlagvárosét, Pannonhalmának és Visegrádnak a kulturális, muzeális fejlettsége emeli a mutató értékét, Kistarcsának az egészségügyi ellátottsága. Mindössze 5 városnak 80 és 100 közötti, 28-nak 60 és 80 közötti 31-nek 50 és 60 közötti és 9-nek

50 alatti a komplex mutatója. Nem volt lehetőségem 29, 2008 ill. 2009-ben várossá nyilvánított település komplex mutatóját kiszámítani, mivel csak 2008-as városi adatok álltak rendelkezésemre.

Következtetések

A mai Magyarország területén a városok száma másfél évszázad alatt több mint hatszorosára növekedett. (1. ábra)

1. ábra

Vajon városiasak-e ezek a városok? Nézetem szerint a városias fejlettséget meghatározza a településnek a tájban játszott szerepe, azok a funkciói amelyeket teljesít, a népesség nagyobb száma, a magas belterületi népsűrűség, a városias jellegű foglalkozások (ipar, kereskedelem közlekedés, szolgáltatás) magas aránya, az emeletes lakóházak nagy száma, a helyi közlekedés, a művi környezet, a kommunális ellátottság fejlett volta, a szociális és kulturális intézmények száma és a lakosság ellátottsági foka.

De vajon városnak nevezhető az a város, ahol nincs vasútállomás, nincs középiskola, nincs múzeum, nincs könyvtár, nincs orvosi és gyógyszerészeti ügyelet, nincs mentőállomás, nincs filmszínház, nincs bölcsőde, és sorolhatnám még, mi minden nincs egyes új városokban.

Pozitív hatást jelent általában, ha egy községet várossá nyilvánítanak. De ha a város-sá nyilvánítás nem csak a névadó községet érinti, hanem a város két, három vagy még több község egyesítésével jön létre, az a csatolt községek pusztulását jelenti, márpedig nem csak az új városok létrejötténél, hanem a régi városok fejlesztésénél is tapasztalha-

tó, hogy a szomszédos községek eltűnnek a térképről. Csak kiragadott példaként említem, hogy Encs várossá nyilvánításával Abaújdevecser, Fügöd és Gibárt olvadt be Encsbe, Lentibe Bárszentmihályfa, Lentikápolna, Máhomfa, Marcaliba Bize, Boronka és Horvátkút. Szentgotthárd lenyelte Rábakethely, Zsida, Farkasfa, Jakabháza, Máriaujfalu, Rábatüzes és Rábatótfalu községeket. A régi nagyvárosok jelentős népességi növekedésében is szerepet játszott a szomszédos községek beolvasztása, így Szombathely Olad, Gyöngyöshermán, Herény, Kámon, Perint, Szentkirály és Zárkaháza egyesítésével növelte népességszámát, Miskolcra Diósgyőr, Hejőcsaba, Görömböly, Hámor és Szirma olvadt be, Szegedbe Kiskunorozsma, Algyő, Gyálarét, Szőreg és Táppé, Zalaegerszeg, Csácsbozsok, Pózva, Andrásbuda, Bazita, Ebergény, Ságod és Szenterszéthegy beolvasztásával növelte népességszámát.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy miközben a városok száma növekszik, a községek száma és városok és községek számának összege csökken, és pedig nem annyival, amennyivel a városok száma növekszik. Így vezet a város fejlesztés a községek pusztulásához.

Bibliográfia

Ballagi Károly—Királyi Pál: A Magyar Birodalom leírása, különös tekintettel az 1876.XXXIII. Törv. Cikkre, Athenaeum, Budapest, 1877.

Dárday Sándor: Közigazgatás, in: Az Ezredéves Magyar Állam és Népe, szerk. Jekelfalussy József, Kosmos Kiadó, Budapest, 1896.236 old.

Dövényi Zoltán: "Város az, ami magát annak nevezi" Tűnődések Tóth József tanulmánya kapcsán, Területi statisztika, 12.(49) évf.1.sz. 2009

Hunfalvi János: Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata, in: Statisztikai Közlemények, IV. kötet, Kiadja a MTA Statisztikai Bizottsága, Pesten, 1862.169-170 old.

Illyefalvi Vitéz Géza: Magyarország statisztikája, Budapest, Grill Kiadó, 1913. 80-81-old.

Keleti Károly: Hazánk és Népe, Athenaeum, Pest, 1871

Kovacsicsné Nagy Katalin: Városaink fejlettségi rangsora, in: Tanulmányok Berényi Sándor tiszteletére, (Szerk.: Fazekas M., Nagy M.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010. 221-235 old

Kovacsicsné Nagy Katalin: A városfejlődés statisztikája, a városok városiasságának mérése, in: 150 éve alakult az MTA Statisztikai Bizottsága, (szerk.: Nemes Erzsébet), KSH, Budapest, 2010., 42-52 old.

Könek Sándor: Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve, Franklin Kiadó, Budapest, 1878.159-161 old.

Pisztóry Mór: Az Osztrák - Magyar Monarchia Statisztikája, Stampfel Károly kiadása, Pozsony, Budapest, 1884. 337 old.

Rihmer (Granasztói) Pál: Városok a múltban és a jövőben, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942..

Tóth József: Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról, Területi statisztika, 11.(48) évf.3.sz. 2008.

A magyar korona országainak Helységnévtára, 1895., szerk.: Jekelfalussy József, Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1895.

Magyarország városai I-II. kötet, szerk. Karvalics László, . ÉGISZ Kiadó, Budapest, 1996.

Vidéki városaink, szerk.: Borsos József, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961.

Magyar városok, szerk.: Dallos-Szabadi, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966..

MARJANUCZ LÁSZLÓ

A járás a magyar történelemben

Egy állam fölépítésében a terület szerinti tagolás alapvető jelentőségű., mert az állam létevel szükségszerűen együtt jár. Az állam először másoktól határolta el magát, tehát kijelölte külső határait. Utána a nemzetségre, családi kapcsolatokra épülő belső felosztást végezte el (pl. honfoglalás), amit István alatt a lakhelyszerinti fölosztás váltott föl. Az államot elsősorban az állampolgárok terület szerinti beosztása jellemzi. Az állampolgárok lakóhely szerinti szervezése, közös tulajdonsága minden államnak. A területi beosztás túlnő az államigazgatási szervezeten, mert ez az állami működés egészének (teljességének), tehát az államhatalmi, bírói, ügyészi, szervezet tagolásának alapja is. De később a társadalmi, politikai szervek, termelési vállalatok stb. területi elhelyezésének a területi elv lesz az alapja. Az emberek ugyanis lakóhelyeiken élnek, itt végzik az élet fönntartásához szükséges sokirányú, termelő, családi nevelő, stb.) alap tevékenységüket, az állam ezért az embereket elsősorban településükön tudja egyesíteni.¹

A frankok példájára kezdték elődeink is magukat területileg alakítani, s az ekkor „bizonyos fészekre (honra) vergődötteknek szükségessé vált az ellenséggel szemben itt-hon bizonyos helyre bevaró lakok, vagyis várak építése. Ezek megannyi állandó hatalomfészkek lévén, népekkel kellett megrakni, s védelmezni kellett azokat. A hozzájuk tartozó birtokrészek, megyékkel lettek egymástól elkülönítve. A megyék mutatták, hogy mindegyik várhoz tartozó föld meddig megy. Ezek a megy-jegyek metszették el egyik birtokrészt is a másiktól, amiért is megyéknek is mondták őket. Ezek először a királyi birtokok várai körül szerveződtek meg, innen nevük: királyi vármegyék.”²

De az uralkodóknak voltak központi szerveik is: királyi tanács, udvarbíráskodás.

Míg a központi szervek az uralkodó tanácsadói voltak, s az irányítást, felügyeletet látták el, a feudális adminisztráció alapvető szervezeti egységei Magyarországon a helyi szervek elsősorban a vármegyék, s bennük a járások voltak. A járások kialakulása a feudális hatalom területi szétaprózottságából következett, formálói pedig a király központtól távol szolgáló katonái közül kerültek ki.

Őket servienseknek (szolgáknak) hívták, akiknek bírái voltak a szolgabírák. A szolgabíró hivatal akkor jött gyakorlatba, mikor már a királyi megyék kialakultak, s a királyi udvarban tartózkodó főispán helyettesei, az alispánok a helyi (megyei) bíráskodásra

¹ GYÖRFFY GYÖRGY: *Államszervezés*. In: Magyarország története. Előzmények és Magyar Történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 785. p.

² BOTKA TIVADAR: *A vármegyék első alakulásáról és ősi szervezetéről*. In: Századok, 1870. 516. p.

nézve, az alispánok, a serviensekre, mint már nemesekre ítélő hatóságot nyertek. Ez az ítélő hatalom aztán a közülük (ti. a szolgák közül) választott szolgabírókra átszállott.³

A Judex nobiliumnak nevezett szolgabíró lett a megyén belül kiszolgáltatandó igazság kimondója, ha a földesúr a helységbeliek ellen tett panaszokat nem orvosolná. Így indult el a járás kialakulása, szoros összefüggésben a királyi vármegye átalakulásával.

A XIII. század első felétől, a királyi birtokok nagymérvű eladományozása után vették át a vármegyében élő, nemességet szerző katonáskodó szabadok, a királyi szolgái, a magánföldesúri szolgálatot elkerülő várjobbágyok a helyi bíraskodás és közigazgatás ügyeinek intézését.

A nemesi vármegye létrejöttét a királyi szerviensek (kisbirtokos vitézek) szervezkedése indította meg, célja elsősorban éppen a fogyatékos jogszolgáltatás hiányainak pótlása volt. E szervezkedés közismert dokumentuma a zalai szerviensek 1232-i oklevele, amelynek értelmében ezek a katonák a hatalmasok elnyomása (szlavón bán) és a bírák távolléte miatt engedélyt kaptak a „királytól, hogy igazságot szolgáltatassanak az elnyomottaknak (a szervienseknek), és a végtelen sérelmeket szenvedőknek, mindazok ellen, akiknek részéről méltánytalanságot szenvednek.” Ez azt jelentette, hogy a zala megyei szerviensek (nemesek) közülük 4 szolgabírót választhattak, ők lettek a szolgák bírái (szolgabírók).⁴

Később a nemesi vármegyék választott (autonóm) tisztviselői lettek. 1290-ben a törvények már mint elismert intézményt említik a királyi vármegye ispánja (később főispán) és a négy megyei szolgabíró testületét.

A szolgabírók a szolgabírói járáshoz kötöttek elsősorban az adókivetés és beszedés megvalósításában vettek részt.

A vármegyei önkormányzat tehát az igazságszolgáltatásból fejlődött ki, és 1526-ig e funkciója maradt a nemesi megye legfontosabb teendője. A jogszolgáltatásról nevezték el a vármegyét törvényhatóságnak (iurisdictio), azaz törvénykezési hatóságot gyakorló szervnek. II. Endre által adott bíraskodási szabadság a hatalmasok elleni védelemből, gyakran a feudális függésben élők fékentartására irányult. Ám a köztudattal ellentétben ennek fő eszköze a feudalizmusban nem a szolgabírói tisztség a (járás vezetése) volt, hanem a fölesúri befolyás alatt álló úriszék (a községi jogszolgáltatás). A vármegye a nemesi birtokosok igazgatását első fokon a szolgabíró által intézte, a jobbágyok igazgatása a földesúr befolyása alatt álló községi elöljáróság (bíró, jegyző) révén történt, amelyre a vármegye csak felügyelt kihelyezett tisztviselője, a szolgabíró útján. Ő a legtöbb ügyben az I. fokú közigazgatási hatóság is. A jobbágyok pereiben a földesúr bírósága, az úriszék ítélkezett. Erre a fórumra vármegye is elküldte a szolgabíró vagy esküdtje személyében a maga hites tanúbizonyságát (testimonium legale).⁵

Az országot a főnemesség (barones) és főpapság (prelati) vezették, a megyében a birókos nemesség volt az úr. Ők adták a megyei tisztviselőket (vicecomes = testületi szervekben és a sedrián elnökkölt, az adminisztráció főnöke, másodalispán (substitutus vicecomes), tiszti ügyész (fiscalis), adószedő (perceptor), jegyző (notarius). Újabbak : a

³ *Magyar Alkotmánytörténet* – Szerk.: Mezey Barna, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 150. p.

⁴ KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Osiris-Budapest, 1998. 212. p.

⁵ *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Írták: BÓNIS GYÖRGY – DEGRÉ ALAJOS – VARGA ENDRE. Jegyzet, 1957. 9. p.

levéltárnok, aljegyzők, megyei főorvos (phisicus), sebész (chirurgus), és a bába (obsterix) szintén a megyei adminisztráció tagjai lettek. A megyei adminisztráció tisztviselőjének számított a megyén belül több, 10-20, kivételesen akár 40-70 falut összefogó közigazgatási egység, a járás élén álló szolgabíró személye is. A *judex nobilium* tisztsége a járásban lakó és egy-egy falut birtokló, vagy néhány faluban részbirtokos középnemes családokat illette meg, míg a szolgabíró elmaradhatatlan kísérelője, a járási esküdt (assessor) személyét gyakran a kisebb, néhány jobbágytelekkel rendelkező családok tagjaiból választották.⁶

A csak címerrel, legfeljebb 1-1 jobbágytelekkel rendelkező bocskoros nemesek (armalista) csupán a választók szerepét töltötték be, azokon a megyegyűléseken, ahol a tisztségviselőket, így a járásiakat is, kellett megválasztani. E tisztségekbe azonban, különösen az 1819. évi kancellária rendelettől (a fejenkénti szavazás elrendelésétől), szegénynemesek akkor jutottak, ha előnyösebb házasság, vagy rokoni kapcsolatok folytán az egyházi, jogi vagy katonai pályán a lábukat megvethették. Ezek voltak a járás kialakulásának közigazgatási-hatalmi okai.

De a járási beosztást a területi viszonyok is sürgették.

Nagyobb vármegyékben, mint pl. Zala, Sopron a nemesi közösség összegyűjtésének nehézségei miatt, már korán több, 2-4 *sedria* alakult ki, melyeknek illetékességét elhatárolták egymástól. Ez a jogszolgáltatási elkülönítés volt a járások (*districtus*, *processus*) keletkezésének alapja. A XV. században már a szolgabírákat is beosztották az egyes járások *sedriái*hoz, s a megye nemessége is ezek szerint csoportosult. A következő században a járásbeosztás megszilárdult, s a járási *sedriák* helyett kialakult a szolgabírói ítélszék. Az 1495: XXIV. törvénycikk elrendelte, hogy a szolgabírák mellé válasszanak esküdteteket, akik együttesen ítélik meg mindazokban az ügyekben, melyeket más megyékben az alispán vezetett teljes önkormányzati testület szokott elbírálni. A vármegye területét a XV. századtól kezdődően tartósan járásokra osztották.⁷

A megye lakosságának zömét kitevő jobbágyok, a földesúri szolgálatra fogott szolgák és a királyi várnépek utódaiból lettek. Lakóhelyeik a földesúri birtokon keletkezett falvakban voltak. Ezeket fogta át a középkor végén megszilárdult járás, s a kezdeti járási *sedriák* (almegyei) helyett kialakult a szolgabírói ítélszék. Az ügyintéztést és a bíráskodást helyi szinten is az előljáróság végezte. A falvak mindennapos, ügyes-bajos dolgainak, perlekedéseinek hatósági eldöntésében a járás bíró és közigazgató volt egy személyben. Állandó székhelye nem volt, általában azt a helyet tekintették annak, ahol a szolgabíró lakott.⁸

A kisebb területre kiterjedő jogszolgáltatás jelezte, hogy megszűnt a korábbi század-, illetve tized-kerületi felosztás, s ehelyett megjelent a járás, mint a megyén belüli területi egység. Nem kizárt, hogy a területi beosztás járási modellje a vármegyék katonai felosztásával is összefügg. A XIII-XV. században katonailag a vármegyék század és tized kerületekre osztódtak, élükön a századossal és tizedessel, akiknek főnökük – az alispán

⁶ DOMINKOVITS PÉTER – HORVÁTH GÁBOR: *A szolgabíráktól a járási hivatalokig a járások története Magyarországon a 13. századtól 1983-ig*. Budapest, Hétfa Elemző Központ, Kézirat, 16–36. p. 2011. (www.hetfa.hu)

⁷ HOLUB JÓZSEF: *Zala megye története a középkorban I.* Pécs, 1929. 98–100. p.

⁸ HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest, 1899. 49. p.

megbízásából – a hadnagy lehetett a források szerint. Ez a beosztás korábbi viszonyokat tükrözött, amennyiben eredetileg vármegyénként négy századkerületet alakítottak. Ugyanis a magyar hadrend hagyományosan négyes beosztású volt. Lényeges volt ebből a szempontból, hogy a vármegye területén élő valamennyi nép, legyen az egyházi vagy nemzeti birtokon tartózkodó, be kellett, hogy tagolódjon a katonai kerületekbe. Így válhatott szervezeti előképpé a vármegyei katonai igazgatás a járásnak, mert a megye egész hadra fogható népét csak kisebb területi egységek kialakításával tudták hatékonyan mozgósítani.⁹

A járások létrejöttének elengedhetetlen feltétele volt, hogy a megyei törvényszékből kiváltak az alsóbb fokú megyei bíróságok. Végso soron az így kialakult szolgabírói ítélőszékeket tekinthetjük a járás első történeti alakjának Magyarországon. E fórumok bíráskodtak a megyei nemesség, s az úriszéktartó nagybirtok hatalma alatt nem álló jobbágyok mindenféle peres ügyeiben. A szolgabírói ítélőszék a legalsóbb fokú megyei bíróság. Itt a szolgabíró (judlium) a mellérendelt esküdttel ítélezett rendészeti, kihágási, kisebb perértékű polgári perekben. A területi jelleg a kezdetektől lényegi vonása a járási rendszernek. 1232-től fokozatos fejlődéssel jöttek létre a járások a megyék 4-4 egységre fölosztásával. Neve is utal rá a cél az volt, hogy alközpont (a járás) ne legyen távolabb egy napi járóföldnél senki számára. III. András 1290-ben törvényt hozott, hogy megyénként 4 szolgabíróat kell választani, akik a járásban látták el az irányítást. Hatáskörükbe tartozott: a határjárás, adóösszeírás, adóbeszedés igazságszolgáltatás.¹⁰

A szolgabírák megjelenésével a megyei tisztviselők két fajtája alakult ki: a király által kinevezett, illetve a megye közössége által választott tisztviselő, mely utóbbi a megyei autonómia irányába való elmozdulás határozott jeleként értékelhető.

Történetileg nézve a király által a vármegyének adott bíráskodási fölhatalmazás szubszidiárus jelleget kölcsönzött a területi szintnek, vagyis ha nem tartottak volna nádori ítélőszéket, a vármegye nemesek ügyében is ítélezhetett volna.

A középkor végére szilárdult meg a szolgabírói státus. A törvények a jó módú, rátermett, tehetősebb egyéneket tartották megválasztandónak, akik egyben megyebeliek. A megválasztást kötelező volt elfogadni. Hatásköre hármassal: bírói, katonai és gazdasági. Bíróként ítéleztek a vármegye törvényszékén, katonai feladatok ellátójaként a meghatározott számú jobbágyporta után rendelt katonaállításért (telekkatonaság) tartoztak felelősséggel. Ezt és az adóbehajtást főként járási szinten gyakorolták.¹¹

E hatásköröket gyakorolhatták megyei szinten, de alárendelt igazgatási kerületükben is: a járásokban. Ezeket a járásokat eredetileg az ott működő szolgabírákról nevezték el (pl. Tar János járása), melyeket csak később váltja föl a járási székhely utáni elnevezés.

A török hódoltság nem sokat változtatott a Magyar Királyság járási szervezetén, annál inkább az igazgatás belső tartalmán. A 16-17. században a szolgabírók járásban végzett közigazgatási szerepe jelentősen megnőtt. Az adott járáshoz kötve olyan köz-

⁹ NAGY ENDRE – RÁCZ LAJOS: *A magyar alkotmány és közigazgatástörténet*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2007. 136. p.

¹⁰ SZAMEL KATALIN: *A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon*. Kézirat. Budapest, 1981. 13–15. pp.

¹¹ NAGY ENDRE – RÁCZ LAJOS, 2007. 169. p.

igazgatási feladatok jelentkeztek, mint a közutakra, vízi utakra, malmokra történő fölvi-gyázás.

A hadi és pénzügyek területén is nőtt a szerepük, mert a megyék e kérdésekben az állami végrehajtás önálló tényezőivé lettek. Továbbra is a vármegye választotta a járásokat irányító szolgabírókat (ordinarius iudicum), és helyetteseiket, a kerületi alszolgabírókat (viceiudicum), az esküdteket (jurati assessores), és a jegyzőt (notarius). Utóbbi a vármegyei hivatali írásbeliség vezetője volt.¹²

A banderális hadszervezet törvényesítésével a szolgabírák és a melléjük rendelt esküdtek feladata lett a jobbágyok számának összeírása. Ehhez képest állapították meg, hogy az egyes nemeseknek hány katonát kell kiállítaniuk.

A hadi adó fizetésével függött össze a megyék pénzügyi szerepének növekedése. Az adókat a XVI. századig a király által kirendelt adószedők hajtották be. Ebben segédkeztek neki a szolgabírók. Később a megyei közgyűlés fölhatalmazása alapján lehetett az adó beszedését megkezdeni a szolgabírók közreműködése mellett.¹³

Látható, hogy a szolgabírák a közigazgatás feladatainak bonyolultabbá válásával a járásokat is összetettebb hatáskörrel irányították.

Ez évszázadokon át önálló, saját joggal és kötelezettséggel járó közigazgatási szint volt.

A XVIII. századra a járási szervezet is tovább fejlődött. A járásokat ugyanis – a könnyebb igazgatás kedvért – kerületekre (szakaszokra) osztották, minden járáson belül 2-3 kerület volt. A járások élén a főszolgabíró, a kerületek élén az alszolgabíró állt. A főszolgabíró felügyelt az egész járásra, s a vármegyétől a hivatalos irományok, melyek az egész járást illették, hozzá kerültek. A főszolgabíró hatáskörébe tartozott: a katonák kiállítása, a lakosság összeírása, a helységek kötelezettségének (pl. előfogat-állításnak, portio-kiszolgáltatás, közmunkában való részvétel) ellenőrzése, a nemesség összeírása a katonai felkelés céljából. A processuss alszolgabírói intézték a járási adminisztráció egyéb feladatait: popularis és dicalis conscriptio, forspont kiállítás, insurrectio, szervezése, utak karbantartása közmunka révén.) A szolgabíró és esküdtje alkotta a hiteles tanúbizonyságot.

A fönti igazgatási rend lényegében változatlanul állt fenn 1848-ig. A járási tisztviselők a vármegyék kihelyezett tagjai voltak. Elsőfokú hatóságként működtek a körzetük falvai számára, de a községektől (úriszékektől) fellebbvitt ügyekben nem a járás, hanem a megye járt el. A törvénykezés területén még nem alakult ki az ügymenet fokozatossága. Csak 1836-ban (X. tc.) írta elő a törvény, hogy az úriszéktől föllebbezett ügyekben a szolgabírót is meg kell hívni küldöttjével együtt a községi tárgyalásra.

1848-ig aztán kialakult az a rend, hogy a föllebbezéseket a szolgabíró továbbította a megyéhez.

Mindezzel együtt levonhatjuk a tanulságot, hogy a járás a magyarországi közigazgatásnak egész a feudális kor végéig csak a megyei törvényhatóság expositúrája volt.

¹² BORSODI CSABA: *A Magyar Királyság kormányzata, hivatalszervezete 1526–1848*. In: Levéltári Kéziratok. Szerk.: Körmendy Lajos. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 107. p.

¹³ KOLOZSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I-IV*. Budapest, 1885–1902.

A márciusi törvények csak szándékot tükröztek. Az 1848:XVI. tc. megrendíti régi municípiumok hatalmát, a megyei képviseleteknek népképviseletté alakítását elvben elfogadta, de gyakorlati kivitelezését a következő országgyűlés elé utalta. Addig a közgyűlések mellett működő állandó bizottmányban biztosították a népképviseletet a parasztság szerény reprezentációjával.

Neoabszolutizmus

A birodalmi alkotmány kimondta a közigazgatás és jogszolgáltatás különválasztását, a községek és tartományok autonómiáját. Ekkor vezették be az egyszemélyi felelősség elvét, megszüntetve az addigi kollegiális kormányzati rendszert. A megye területén a kormánybiztost illette a politikai hatalom gyakorlása, minden közigazgatási ügyben, s ezekért ő viselte a felelősséget. A városban a polgármester. Ezeknek az elveknek a gyakorlati megvalósítását kellett szabályozni. Meg kellett szüntetni azt a rendszert, amelyben az alsó bíróságoknak bizonyos politikai és kamarai igazgatási ügyeket is el kellett intézniük, a politikai hatóságok pedig igazgatási funkciójuk mellett, bíróiakat is elláttak. Bach elvei: a bíráskodást a közigazgatástól elválasztani, s minden végrehajtó szerv mellett legyen törvényhozó testület. Minden olyan ügyben, melyben panasznak helye lehet, vagy felsőbb döntésre van szükség, három hatósági (intézkedő) fokozatot létesít: a birodalmi szinten, és a koronaországokban, minden helyközségnél magasabb közösséget képviselő testület mellett felállít egy végrehajtó közeget, tehát a testülethez rendeli a végrehajtást és nem fordítva. A különböző szinteken az alábbi módon nézett ki:

törvényhozó birodalmi gyűlés	–	minisztertanács
országgyűlés	–	helytartó (koronaországokban)
megyei képviselet	–	megyei főnök. ¹⁴

Így csökkent a politikai hatóságok száma Magyarországon az 1848 előtti helyzethez képest, amikor az alsófokú politikai igazgatást nagyrészt a városi tanácsok, és a földesurak látták el. Bach reformjának lényeges újítása: az alsó fokú állami politikai igazgatás megteremtése, a földesúri hatóságok pótlására szolgáló járási hivatalok (Bezirkshauptmannschaft) megalakítása. A járás lett a legkisebb politikai igazgatási egység, élén a járási kapitány áll. Az ő végzéseire ellen a megyefőnökhöz lehetett föllebbezni. Ez azonban csak terv maradt, a járást másképp valósították meg.

A definitívum megyék területét politikai igazgatási járásokra osztotta, tekintetbe véve a lakosság szükségleteit és közszolgálati igényeit. Ezek élén a járásbeli biztos állt, aki a közigazgatási teendőket legalsó fokon látta el, a megyei kormánybiztosnak alárendelve. A járásbeli biztos „az igazgató szolgabíró” címet viselte. Geringer 1849. nov. 13-ki utasítása a járások szervezéséről kimondta: figyelembe kell venni, hogy idővel megszűnik a közigazgatási bíráskodási és adóhivatali teendők járási hivatalnokok kezébe való összpontosítása. Külön törvényszékeket és adóhivatalokat állítanak fel járási

¹⁴ CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 91. p.

szinten is, ami a járási szintű államigazgatás szélesítését jelentette, ami korábban nem volt.¹⁵

A járások székhelyét a neoabszolutizmus idején állandósították, mert a székhelyeken szervezték meg a járásbíróságokat, az adóhivatalokat, és a fegyveres testületeket. A székhelyeket úgy kellett megválasztani, hogy onnan a legtávolabbi lakott hely is egy nap alatt oda-vissza utazást számítva, meglátogatható legyen, s a helységek többsége ne essen távolabb 3 német mérföldnél. Javasolták továbbá, hogy lehetőleg kereskedelmi, ipari gócpontot válasszanak székhelyül. A korábbi enklávákra és kiváltságos területekre nem lehetett tekintettel lenni. Az utasítás úgy vélte, hogy az egyenjogúság következtében a lakosok számára amúgy is közömbössé vált, melyik járáshoz tartoznak. Hogy a nemzetiségek egyenjogúságát megvalósíthassák, néprajzi – statisztikai föltárást végeztek. Az újonnan kinevezett járási tisztviselőknek járásuk székhelyén kellett lakniuk.

Ez a rendszer az önkormányzati jogok megszüntetésén alapult, s tisztán bürokratikus úton kormányoztak. 1851-ben 45 megyét szerveztek 265 járással, megyénként tehát 5,8 járással. Fölállítottak ugyanennyi járási hivatalt, amelyek átlagosan (tehát járásonként) 30 000 főnyi lakosságot igazgattak.¹⁶

Azokban az ügyekben, amelyekben formális hatósági végzést kellett hozni, a szolgabíró volt az első fokú hatóság, s onnan lehetett föllebezni a megyefőnökhöz. Geringer kifejezetten kérte a hatósági fokok világos megkülönböztetését, vagyis a szolgabírói hatósági végzéssel szemben a megyefőnök legyen a másodfokú, s kerületi főispán a harmadfokú hatóság. Úgy vélte, a magyarországi lakosság zöme nem tudja megkülönböztetni a szolgabíró formális hatósági döntését másfajta végzéseitől, s ahhoz fordul, aki tudomása szerint a szolgabíró fölöttes hatósága, a megyei főnökhöz. A nép szereti panaszát előszörban előadni, s a megyei főnök rendszertint közelebb van hozzá, mint a kerületi főispán, akihez nehezebben talál el, a föllebezéshez megadott 14 napos határidőn belül. A nép azt sem szereti, ha panaszát ugyanott adja be, ahol rá nézve a kedvezőtlen döntés született. Így a megyefőnök – a tekintélymegőrzés végett is – az marad, ami évszázadokon át volt: másodfokú hatóság. Fontosnak tartotta, hogy a korábbi, feudális magyar szolgabírókat, mivel nem szoktak hozzá a szabályszerű ügyintézéshez, megbízható megyefőnökök alá helyezték, s azt remélte, így az alsó fokú hatóságok korábbi önkényeskedéseinek gátat lehet vetni.¹⁷

Ez valósult meg. Bach alkotásának maradandó vonása, a hatósági (intézkedő) fokozatok megszabása, a hatáskörök éles elhatárolása. Ezzel jogszerűvé tette a közigazgatás működését, intézményes közigazgatási jogvédelem híján is bizonyos jogbiztonságot nyújtott. E haladó vonása ellenére az új bürokratikus állam kiépítését a lakosság széles rétegei ellenszenvvel fogadták, mert az állam még inkább külső, idegen hatalomként állt szemben a néppel, s ez az állam a magyar történeti hagyományok teljes megtagadásával jött létre. Bach próbálta enyhíteni rendszerét: 1854-től a járási hivatalok helyébe újra a szolgabírói (Stuhlgericht) hivatalok léptek (244), s a szolgabírók többsége régi nemesi családokból került ki. Ugyanakkor minden megyében meghagytak egy tisztán „politikai

¹⁵ SASHEGYI OSZKÁR: Az abszolutizmuskori levéltár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 35. p.

¹⁶ SASHEGYI 1965, 43. p.

¹⁷ SASHEGYI 1965, 44.p.

járási hivatalt” (Bezirkshauptmannschaft), amely a megye székhelyen működött, ahol a megyei törvényszék is volt.

A 244 járás legtöbb helyen megfelelt a feudális beosztásnak. A császári - királyi szolgabírák mellett kellő számú közigazgatási személyzet működött. Mivel alsó fokon a bíraskodást nem választották el a közigazgatástól, a szolgabírónak volt bírói funkciója is – mint a feudalizmusban –, ha volt bírói képesítése (ez viszont nem volt a feudalizmusban). A bíraskodáson kívül a szolgabíró hatáskörébe tartozott a járás területén a belügyi és az igazságügyi igazgatás teendőinek ellátása, illetve a községi közigazgatás irányítása, végül a császári-királyi adóhivatalok működésének ellenőrzése. Nagyobb községekben vagy a szolgabírótól független külön tisztviselőt vagy a község egyik külön szervét ruházták föl a bírói hatáskörrel. Ilyen községekben a szolgabírói hivatal felügyeletébe csupán a politikai, az igazságszolgáltatási és az adóügyi közigazgatás tartozott.¹⁸

Polgári kor

A helyi közigazgatás szervezete tükrözi legjobban minden ország történeti fejlődését. Ebből kiindulva az alapokon a polgári kor Magyarországa sem kívánt változtatni. Jóllehet a helyi hatóságok életében is a közigazgatási tevékenység mellett megnőtt a gazdasági is.

A közigazgatás csak a polgári államban vált el élesebben az állami tevékenység és szervek egyéb fajtáitól, a törvényhozástól, és a bíraskodástól. A feudális állam már kialakította a belügyi, honvédelmi, külügyi és ezek finanszírozására a pénzügyi igazgatást, illetve azok szerveit. A belügyi igazgatásban, a kapitalista korban, a rendfenntartáshoz (rendőri tevékenységhez) számos egyéb szakfeladat csatlakozott. Ahogyan az egyes, korábban magán (földesúri) feladatok közfeladattá, államivá váltak, ellátásukra jórészt a már meglevő „általános”, vagyis belügyi igazgatási szerveket és a nekik alárendelt általános helyi közigazgatási szerveket (pl. járásokat) használtak föl. Ez a folyamat fölgyorsult a dualizmus alatt, amikor a liberális polgári állam a közigazgatás tisztán negatív (rendfenntartó) feladata mellett pozitív, vagyis „gondozó” feladatokat is ellátott, pl. oktatást, egészségügyet. Magyarországon a legfontosabb területi szervek, a törvényhatóságok 1869-ig bíraskodtak is, és ellátták a közigazgatást is.¹⁹

A XIX. századig Európában főleg területi alapon szerveződött a közigazgatás. A közigazgatási szervek munkamegosztásának elsődleges alapja, a területi rendszer volt.. Ezt territoriális rendszernek nevezték, mert a feladatokat, ügyeket, nem minőségük, hanem a földrajzi terület szerint fogta egybe. A központi szervek területi részlegekre oszlottak. Ezek a provinciális részlegek a terület valamennyi ügyével foglalkoztak. A feladatok, ügyek szerinti munkamegosztást reálrendszernek nevezték. Alapja a feladatok különleműsége. Napóleon közigazgatási rendszerében épült ki először ez a reálszisztéma, terméke az öt ún. klasszikus minisztérium: belügy, pénzügy, igazságügy, külügy és hadügy.²⁰

¹⁸ SASHEGYI 1965, 63. p.

¹⁹ CSIZMADIA 1976, 105. p.

²⁰ TISZA KÁLMÁN: *Parlamentí felelős kormány és megyei rendszer*. Pest, 1865. 34. p.

A magyar polgári közigazgatás koncepciója abból indult ki 1867-ben, hogy meg kell különböztetni a helyi önkormányzati közigazgatást az állami közigazgatás közvetítésétől. Ez helytelen, osztrák közigazgatási jogi nézet, ui. a közigazgatás, akár központi, akár helyi szervek látják el, az mindig állami jellegű. Magyarországon azonban kísértett a múlt: a 400 éves Habsburg-uralom fő jellemzője: a központ és az önkormányzatok elmentése. Ezért került be a megkülönböztetés a törvénybe. Örök vita a centralizmus és municipalizmus kérdése. Ezt 1867 után bonyolította a nemzetiségi kérdés. Tanulságos ebből a szempontból a szászok magatartása a szász autonómia és kormány közötti viszony kérdésében. A vita tudományos eldöntését a müncheni egyetem jogi karára bízták 1876-ban. A Kar általában a szászok autonómiáját védte, de egyik professzor (Kis Mór) a Kar téves ítéletével szemben a helyes elvet állította vissza. Ahol az önkormányzati test hatásköre valamely közfunkció köteleességszerű teljesítésére vonatkozik, ott az országos kormány az önkormányzati test vonakodása, kötelesség teljesítésének egyenes megtagadása esetén a funkciót helyette elvégezheti. De ez csak kinevezéses rendszerben oldható meg. Concha Győző (1869) szerint a kinevezés vagy választás nem azt a kérdést dönti el, hogy a közigazgatás állami vagy önkormányzati, hanem a központi kinevezéssel a közigazgatás magasabb kvalifikációja, jobb munkája, a helyi klikkek kezéből való kivétele lesz biztosítható.²¹

Mocsáry Lajos a kétféle rendszer sajátos ötvözetét tartotta eredményre vezetőnek. Fejlett államban az állami végrehajtás nem lehet teljesen önkormányzati, kell a kinevezés (ui. nem lehet pl. a pénzügyigazgatás *nobile officium*, ugyanakkor javult a bíraskodás mióta kinevezett hivatalnokokra bízták), de az önkormányzati elemek közreműködése nélküli közigazgatás a szabadság és az adminisztratív siker szempontjából fogyatékos – vélte a dualizmus korának kiemelkedő politikusa.²²

Az 1870:42.tc. a törvényhatóságokról a szolgabírák feladatait az alábbiakban határozta meg. Első és legfontosabb feladata a szolgabírónak a járásban lévő községek hatósági felügyelete, egyéb jogait és kötelességeit az egyes törvények és a törvényhatóság szabályrendelete határozták meg. A szolgabíró közvetlen felettes hatósága az alispán, tőle kapta a szolgabíró az utasításokat, s vele közvetlenül érintkezett. A törvénynek ez a rendelkezése azt is jelentette, hogy a szolgabíró az alispán utasításai szerint köteles a községek fölötti felügyeletet ellátni. A megyei közgyűlésnek a szolgabíró határozatai fölött nem volt másodfokú hatásköre, mert azokat az alispánhoz vagy a belügyminiszterhez lehetett föllebbezni. A járási és kerületi orvosokat és állatorvosokat a főispán nevezte ki.²³

Az 1871:18. tc. alkotta meg a közigazgatás és a területi önkormányzatok legkisebb egységeit a községeket. A kisközség lakosainak csekély száma miatt, vagy kevés gazdasági ereje következtében a községekre ruházott tennivalót (pl. községi szerezet fenntartása) nem tudta önerejéből teljesíteni, ezért több kisközség együtt teljesítette e feladatokat. Önálló képviselőtestületük volt, de a jegyzőjük már közös. A nagyközség egymaga is képes volt a községekre rótt szervezeti és egyéb feladatukat ellátni. A kis és nagy-

²¹ CSIZMADIA 1976, 114. p.

²² CONCHA GYŐZŐ: *Hatvan év tudományos mozgalmai*. Budapest, 1928. 110. p.

²³ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 91. p.

községek egyaránt valamely járási igazgatás keretébe tartoztak. Felügyelet hatóságuk a főszolgabíró volt. A vármegyével is a főszolgabíró útján érintkeztek, s a főszolgabíró volt az elsőfokú közigazgatási hatóság és a kihágási bíró. A községek közvetlen és elsőfokú végrehajtó szervei voltak, mind az önkormányzati jellegű, mind a központi állami közigazgatásnak. Közvetlen kapcsolat a községek és a kormány között nem volt, azonban a megye ún. „kültisztviselői” (szolgabírák, járási orvos, járási mérnök, számvevő, közgyám) gondoskodtak a közigazgatási feladatok helyi végrehajtásáról.²⁴

A járások helyzete szempontjából is fontos lépés volt a Közigazgatási Bíróság megalakítása (1896: 26. tc.).

A közigazgatási bíróság a jogvédelem polgári eszköze a közigazgatási hatóságok sérelmes tényei ellen. Jelentősége abban volt, hogy a közigazgatás államosítása igényelte jogvédelem emelését is lentől fölfelé (hisz a helyi döntéshozatal szűkült).²⁵

Javított a helyzeten a törvénynek az a passzusa, a mely lehetővé tette a községeknek a közigazgatási hatóságok (így a szolgabíró) döntése elleni eljárás megindítását, ha a községnek a törvény szerint járó bizonylat kiállítását megtagadnák. Föllebbezést nyújthattak be a közigazgatási bizottság azon határozatai ellen is, amelyek a szolgabírói járások kis- és nagyközségei közötti igazgatási vitákban születtek, illetve a községek és rendezet tanácsú városok közötti vitatott illetőségi ügyeket zártak le.

Ebben az összefüggésben kapott értelmet a virilizmus. Sokan úgy gondolták, hogy a virilizmus a józan szabadság legtermészetesebb képviselőit (értelmiség) hozza be a bizottságba, illetve a tehetősök tiszteletbeli megbízatásának terheit társadalmasítja.

Közigazgatási fejlődésünk kulcsa, hogy a történelmileg kialakult, s funkcionálisan megtartandónak ítélt megyei intézmény területi viszonyait korszerűsítik-e? S ez érintette a járási beosztást is.²⁶

A vármegyei szervezet területi korszerűsítése, a helyes területi beosztásra törekvés, a dualizmus korának jellemző közigazgatási irányzata, s ez hatással volt a járási körzetek kialakítására is.

A magyarországi vármegyék területe a királyi várbirtokoknak és a honfoglaló törzsek szállásföldjeinek és a gyepüknek egybeolvadása évszázadok során alakult ki. Ebben a folyamatban aligha jelentkezhettek racionális vagy tervszerű elgondolások. Pl. katonai közigazgatás teljesen csak 1881-ben szűnt meg. A megyei beosztások középkori maradványai azonban már a XVIII. század végén akadályozták a közigazgatás jobb szervezését. Az egyes megyék területeinek óriási különbsége, a kis megyék fönntartásának mind aránytalanabb adminisztrációs terhei, a székhelyeknek nem központi fekvése, más törvényhatóságoknak a megyék testébe ékelt területei (enklávék), s a megye egyes részeitől a nehéz megközelítés, akadályozták a helyes közigazgatás megszervezését. A megyék területrendezése a dualizmus fő közigazgatási problémája lett.²⁷

Ez leginkább az adózásnál jelentkezett, mivel az egyes törvényhatóságok területében, lakosságában, adóalapjuk nagyságában olyan különbségek voltak, hogy pl. a

²⁴ SÁRLÓS 1976, 87. p.

²⁵ Magyar Törvénytár 1896. évi törvénycikkek. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 79. p.

²⁶ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 104. p.

²⁷ EREKY ISTVÁN: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. Budapest, 1908. 77. p.

domestica visszaállítása esetén egyeseknek ez plusz terhet, másoknak alig valamit jelentett volna. Szapáry Gyula gróf 1873-i tervezete az egyetlen racionális elgondolás a területrendezésre. Járási szempontból gondot fordított, a koordinációra, vagyis arra az igényre, hogy a törvénykezési, pénzügyi és katonai területi egységek és székhelyeik a megyei és járási székhelyekkel essenek egybe. A hatásköri megosztás mindenestre az maradt, hogy a vármegye és a törvényhatósági jogú város középfokon, a község pedig (hatósági jogkörben a járás) alsó fokon továbbra is megmaradt általános hatáskörű közigazgatási szervnek.²⁸

Ez azt jelentette, hogy mindazon ügyeket, amelyek nem tartoztak kifejezetten valamely más szerv hatáskörébe, a vármegye, vagy a járás intézte. A második községi törvény szabályozta a szakigazgatási szervek hatáskörét. A belügyi közigazgatás – a karhatalmon kívül – kiterjedt más szakigazgatási ágakra is, illetve övé volt az általános igazgatás felügyelete: minden ügy amely jogszabályt igényelt, de szakigazgatási szervekhez nem utaltak. I. fokú hatósági jogkört e területen a községekre nézve a főszolgabíró, illetve a rendezett tanácsú városokban a polgármester gyakorolta. Működésük felügyeletét a belügyminiszter látta el. Szakigazgatási ág lett viszont az egészségügy és a gyámügy (vagyonos árva – szegény árva, kellett az állami szabályozás!). Az első fokú közegezésügyi hatósági teendőket a szolgabíró látta el, szakközege a járási orvos, kinek a véleményét előzetesen meg kellett hallgatni. II. fokú közigazgatási hatóság a törvényhatóság alispánja, szakközege a megyei tisztiorvos. Gyámügyben első fokú hatóság a községi gyám volt. A községi ipartestületek fölött a közvetlen felügyeletet a szolgabíró gyakorolta, mert az ipartestületek hatósági jogkörét (képesítés) ellenőrizni kellett. Ennél több feladata az ipar igazgatása terén nem volt.²⁹

A vármegyén belül még a feudális korból itt maradt, bár több változaton ment át a több (sokszor 30-40) falut magában foglaló közigazgatási egység, a járás. Csak igazgatási terület volt, külön képvisellete nincs. A járásnak az önkormányzati korban nem volt saját testületi szerve: a járás népe még korlátozott lehetősége mellett sem választhatta meg saját tisztviselőit. Azokat a megye közgyűlése választotta, és a főispán osztotta be a járásokba. A járás vezető tisztviselője a főszolgabíró volt, akinek tennivalóiban a szolgabírák segédkeztek. A főszolgabíró volt a községek felügyelő és irányító hatósága. Ő gyakorolta az elsőfokú rendőrhatalóságot a nagy és kisközségekben. Tulajdonképp a nagy- és kisközségeknek az a csoportja, amelyre a főszolgabíró hatásköre kiterjedt, képezte a járást. A legtöbb közigazgatási ügyet nem a községekben dönthettek el, hanem a főszolgabíró hatáskörébe tartozott. A főszolgabíró elnökkölt a községek tisztújító székein is, és a községi állások betöltésére kijelölési joga volt. A főszolgabíró rendelkezett a járás területén a karhatalommal, kihágási ügyekben ítélezett, s bírói feladatokat látott el a gazda és a cseléd között fölmerülő munkajogi vitákban. A főszolgabíró volt a járásokban a főispán politikai megbízottja. Ő gondoskodott, hogy választások alkalmával a kormánynak megfelelő képviselőjelöltek kerüljenek be nyílt választási rendszer mellett.³⁰

²⁸ EREKY 1908, 99. p.

²⁹ Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvéncikkek. Budapest, Franklin-Társulat, 1887. 423. p.

³⁰ Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvéncikkek. 1897. 409–413. pp.

A közigazgatási hatáskörök megvonása mellett fontos ügy volt a törvényhatóságok albeosztásainak (járási terület) kérdése. Az egyes járások között óriási eltérések voltak a számuk, területük és népességük szempontjából 1867–1873 között. Eredetileg minden vármegye négy járásra oszlott. Később a törvényhatóságokra ment át a jog, hogy járásaik számát és területét meghatározzák. Mivel alapul a helyi viszonyokat és érdekeket vették, Csongrád megyének 2, Torontálnak 19 járasa alakult ki. Hontban és Naszód vidékén átlagosan 8000 fő lakott egy-egy járásban, addig Tolnában 44 000 lakosra esett egy-egy közigazgatási járás. A járásokat a terület és népesség közötti eltérések hovatovább alkalmatlanná tették a modern közigazgatás céljaira. Ehhez még az is hozzájárult, hogy az állam területének egyéb beosztásaival sem álltak összhangban. 1867–1873 között 509 közigazgatási járásra 375 járásbíróság és 288 adóhivatal esett, egymás területét keresztlül-kasul szelve. Több száz olyan község volt emiatt, amelynek lakói két vagy három, egymástól messze fekvő községekbe jártak ügyeket intézni, egy helyett. Az 1883-i adójogszabály megfelelő előírásokat tartalmazott a különböző hatóságok eljárásáról a közadók kezeléséről, behajtásáról stb. Ezzel szemben sem a nemzetiségi törvény, sem a cselédtörvény semmiféle közelebbi rendelkezést nem írt elő a törvényhatósági közegek eljárásának módjáról. Így nem is lehetett ellenőrizni, hogy törvényesek – e ezek az eljárások. A szolgabírák úgy vezethették a cselédügyi panaszokról szóló jegyzőkönyveket, ahogy nekik tetszett. Éppen ez volt a politikai indoka, hogy 1876-ban a cselédügyek tárgyalását elvonták a járásbíróságok hatásköréből.

Fogyatkozásnak tekinthetjük, hogy a járásoknak nem voltak állandó székhelyeik, így tisztviselőikkel szemben a székhelyen lakás kötelezettsége sem állt fön. Még 1886-ban sem rendezte a törvény a járási székhelyek kérdését. 1848-ig mindig az a falu volt székhely, amelyben a szolgabíróvá megválasztott földesúr élt. Természetes volt ezért, hogy a járások székhelye minden egyes tisztújítás után változott. Az 1870: 42. tc. ugyan ki mondta, hogy a megye kültisztviselői a járásban kötelesek lakni, de állandó központjáról nem intézkedett.

Szapáry 1873-i javaslata a járások számát 509-ről 370-re kívánta csökkenteni, de nem fogadták el. Úgy az 1883:15. tc. a megyék háztartásáról, mint az 1886: 21. tc. a megyén belüli „szakaszok” korábbi fogyatkozásait csökkenti. Összhangba hozta az igazságszolgáltatás és a közigazgatás területi egységeit, illetve előírta a járási székhely kijelölését. A székhelyeket azonban még mindig nem a törvényhozó állapítja meg, hanem a törvényhatóság. Ennek oka, hogy még mindig voltak járások, amelyek székhelyei nem a járás, hanem azon kívül – általában rendezett tanácsú városban – helyezkedtek el.³¹

Elrendelte ugyan, a kültisztviselők járási székhelyen lakását, de hogy az fix jelleggel hol működött, továbbra is nyitott kérdés maradt. Így a megyék közötti nagy különbségek továbbra is fennmaradtak, a statisztikai régiókon belüli járások számának különbségeivel együtt.

Trianont követően a járások száma 155-re csökkent. Az új határok mentén kettészakadt 27 vármegye és 60 járás. Utóbbiak helyzetére nagy hatással volt az 1929. évi 35.tc., amely rögzítette a megyei közigazgatás új területi rendjét. Ennek egyik lényeges tényezője, hogy csak az új államhatár által kettévágott csonka megyéket egyesítették.

³¹ EREKY 1908, 98–111. p.

Ekkor vezették be a megyei jogú város fogalmát az alábbi definícióval: „A megyei város tehát egyetlen községből álló járás, amely közvetlenül a vármegyének van alárendelve és nem tartozik járási kötelékbe”.³²

A járásoknak főntebb vázolt szervezete és hatásköre fönmaradt a polgári kor végéig. Formálisan egész 1950-ig, jóllehet 1945 után az ugyanazon nevű kategóriába (főispán, törvényhatóság, szolgabíró stb.) már egy egészen más szellemű irányító hatalom költözött be.

1944-1948 között több közigazgatási reformkoncepció jelent meg, de ezek inkább pártokhoz köthető politikai törekvéseket tartalmaztak. A kisgazdák pl. a járás és megye megtartását hangsúlyozták önkormányzati (közrendészeti, közegészségügyi, anyakönyvi, vallás, és közoktatásügyi) jogokkal ruházva fel a járást, míg a parasztpártiak a vármegyei szervezet teljes fölszámolása mellett érveltek előtérbe helyezve az új struktúrát meghatározó, a funkcionalitást és vonzáskörzeti ellátást megvalósító városmegyét.³³

A politikai hatalom megszerzése után új közigazgatási rendszert vezettek be: a tanácsrendszert. Ezzel kezdetét vette a szocialista magyar államigazgatás. 25 megye helyett 19 jött létre. A megyék összevonása után minden megyeszékhely városi jogállású település lett. A 19 megyében 140 járás maradt. A járáshatárok kialakításakor és a járási székhelyek kijelölésekor a KSH által végzett centrum-vonzáskörzet kutatások eredményeire építettek. A járási szint szerepe megnőtt, s beépült a tanácsi hierarchiába, és fontos szerepet kapott a falusi térségek folyamatainak irányításában, ellenőrzésében.³⁴

Ezzel deklarátíven elismerték: nem létezett különbség helyi és országos érdek között, az egyes közigazgatási szintek (megyék, járások, városok, községek) fejlődése egyaránt országos érdek, és ezek feladata sem lehetett más, mint az ötéves népgazdasági terv előmozdítása.

A közigazgatási területrendezésből kiemelendő a városok jogállásának jelentős megváltoztatása, azaz a járásokkal egy igazgatási szintre, néhol a járások alá rendelése. Megszüntették a törvényhatósági rendszerben érvényesülő kiemelt státusokat: még egy Szeged méretű városnak is be kellett tagozódnia a megyei települési hálózatba. Ennek elméleti alapját az a megfontolás képezte, hogy a városok a környező területekkel elválaszthatatlan egységet alkotnak, s meg kell szüntetni a városok és falvak szembenállását. Megjelent az egy község egy tanács elv, kivéve az 500 fő alatti helyeket. Az államhatalmi szervezetet a törvény az államigazgatási (tanácsok) szervek fölé helyezte – elvben. Ehhez képest a tanácsok működésükben nem az országgyűlésnek, hanem az államigazgatási szerveknek (minisztériumok) végső fokon a Minisztertanácsnak voltak alárendelve. Így a tanácsok államhatalmi tevékenységi köre meg lett szorítva, a tanácsok államhatalmi tevékenységét a minisztériumok államigazgatási beavatkozásai sértették, zavarták. Tehát az államigazgatási szervek választott hatalmi szerveknek adtak utasításokat.

³² MAGYARY ZOLTÁN: *Magyar közigazgatás*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.

³³ FARKAS G.: *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

³⁴ HAJDÚ ZOLTÁN: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 2001. 1945 utáni térképek. 166–168. pp.

Az 1954.évi X. tv. (a második tanács törvény) ezt kijavította. Egyértelművé tette a tanácsnak, mint testületnek az elsőbbségét a VB-vel szemben. A VB már nem helyettesíthette a tanácsot két ülés közben, ez is a vb és a tanácsok jogkörének különbözőségé hangsúlyozta.

A városok tanácsainak helyzetét stabilizálandó, azok a járási tanácsokkal kerültek egy szintre, azonban gazdasági és urbanizációs szempontokat figyelembe véve egyes városokat megyei jogú várossá nyilvánították és közvetlenül az Elnöki Tanácsnak rendelték alá. Szegedet is.³⁵

A járás a szocializmusban a községi jogállású településeket átfogó igazgatási egység. Tartalma átalakult. Korábban hatósági (jórészt személyi igazgatási) tevékenység jellemezte, emellett most kialakult gazdasági irányító tevékenysége. Fő funkciója: a mezőgazdasági szakigazgatási feladatok ellátását, a TSZ-k közvetlen irányítását a járás végezte. A járás igazgatásilag is beleilleszkedett a szocialista államhatalmi és államigazgatási rendszerébe. Vagyis megszűnt kizárólag igazgatási egység lenni, mint a régi vármegye kihelyezett szerve. Minden járás képviseleti szervvel (tanáccsal), s neki alárendelt államigazgatási szervekkel rendelkezik. A járás nemcsak községi szervek irányítását végző szervezet, hanem közvetlenül elsőfokú hatósággként gondoskodott a községben fölmerült államigazgatási feladat megoldásáról.

³⁵ ANTAL TAMÁS: *A tanácsrendszer és jogintézményei Szegeden*. Szeged, 2009. 68. p.

MARÓTH MIKLÓS

Alfarabi Topicája

Alfarabi *Topica* című műve¹ Aristotelés hasonló című logikai munkájához készült kommentár. Ez a kommentár adottnak vesz számos ismeretet, mivel az újplatonikus iskola hagyományait követve a *Topicát* – az eredeti aristotelési értelmezéstől eltérően – nem a dialektika kézikönyveként, hanem egy szillogisztikus tudományként értelmezte. Azaz a kommentár nem foglalkozik a szillogizmussal, a bizonyítással, és számos más, korábban elmagyarázott logikai fogalommal, hanem csakis az úgynevezett dialektikus szillogizmusok sajátosságait vizsgálja.

A 'topica' szót az arab kommentárok ugyanis kétféleképp fordították arabra. Vagy a görög szó fordításának megfelelő „*mawāḍiʿ*” szóval utaltak erre a könyvre, vagy a tartalomra vonatkozó „*ḡadal*” szóval. Az újplatonikus hagyományban ugyanis részben átértelmezték az aristotelési *Organon* egyes könyveinek jelentését. Aristotelés szándékainak megfelelően az *Analytica priora* és az *Analytica posteriora* továbbra is a szillogizmus, illetve a minden időben és minden esetben igaz tudományos szillogizmusnak az elméletét tárgyalta, de a *Topica* már ezzel szemben az esetek többségében igaz szillogizmusok kézikönyve lett a későbbi hagyományban. A *Sophistici Elenchi* megint csak az eredeti szándéknak megfelelően a sohasem igaz, azaz a megtévesztő, hamis szillogizmusokat ismertette, de az *Organon* végéhez illesztett, eredetileg nem oda tartozó *Ars rhetorica* az esetek felében, a *Poietica* pedig az esetek kisebb részében igaz szillogizmusok tankönyve lett az iskolai hagyomány szerint. Így sikerült ezekből az aristotelési könyvekből megalkotni a szillogizmusok különböző fajtáinak egy olyan teljes rendszerét, amelyre Aristotelés maga nem is gondolt.

Természetesen ez a kettősség a címben azért maradhatott fenn, mert mindkét szó jól megmutatta a munka lényegét. A „*mawāḍiʿ*” cím az eredeti szándékot tükrözte, azaz a bizonyítások Aristotelés könyvében tárgyalt helyeinek, forrásainak a tárgyalása éppúgy megtalálható ebben a kommentárban, mint ahogyan az úgynevezett dialektikus szillogizmusoknak (Aristotelés művében) ki nem fejtett elmélete is.

E rövid bevezető után lássuk magát a művet.

Alfarabi szerint ennek a szillogisztikus tudománynak elsőrendű célja a vitapartner meggyőzése, mégpedig a vitapartner tételének cáfolata segítségével. Ennek a tudo-

¹ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ḡadal*, in: *al-Manṭiqijjāt 'inda 'l- Fārābī*, III, vol., ed. Rafīq al-'Aḡam, Beirut (Dār al-Mašreq), 1986, pp. 13–107.

mánynak csak másodrendű célja bizonyítani valamit, általában inkább egy ellentét-pár egyik tagjára vonatkozóan, ami viszont szükségszerűen egyenlő az ellentétpár másik tagjának közvetett cáfolatával.²

A dialektika tehát a vitatkozás tudománya. A vitatkozást és a dialektikus szillogizmusokat a tudományosoktól a következő kritériumok alapján választhatjuk el:

1) A tudományos szillogizmus önmagában véve bizonyít valamit, tudományos bizonyítások esetében nincs szükség vitapartnerre. A dialektikában ezzel szemben két vitapartner érvel egymás ellenében.

2) A tudományos szillogizmus premisszáit mindenkinek a véleményére való tekintet nélkül az evidens és szükségszerű igazságok közül választjuk, a dialektikus szillogizmus premisszáját kérdésünkre adott válaszként a vitapartneredtől kapjuk, mivel éppen az ő nézeteit akarjuk cáfolni.³ Alfarabi szövegéből láthatóan két egymásnak ellentmondó kijelentést tárunk vitapartnerünk elé, aki azok közül a számára igaznak látszót választja. A továbbiakban ez a kijelentés szolgálhat a vitatkozó felek számára premisszául.

3) A premisszák a tudományos szillogizmusokban mindig esszenciális kapcsolatokon alapulnak, éppen ezért minden időben és mindenegyes esetben igazak; röviden: szükségszerű igazságok. Másként úgy is mondhatjuk, hogy evidens igazságokat tartalmaznak.⁴ Mindezekben az esetekben nincs szükségünk arra, hogy mások elfogadják vagy helyeseljék bizonyításaink premisszáját. Mások véleménye a premisszák megítélésében nem játszik szerepet.

Ezzel szemben a dialektikus szillogizmusok premisszái nem szükségszerűen igazak, hanem csak általánosan elfogadott, széles körben elismert nézeteket tartalmaznak. Mindegyikünk elsősorban azért tartja ezeket a kijelentéseket igaznak, mert mindenki más is, vagy legalábbis az emberek döntő többsége igaznak tartja őket.⁵

4) A tudományos szillogizmusokkal mindenki számára inkább valamit bizonyítani akarunk, esetleg (a második figura segítségével) egy másik nézetet cáfolni. A dialektikus szillogizmusokkal ezzel szemben alapjában véve vitapartnerünk valamelyik tételét akarjuk cáfolni. A tudományos bizonyításokkal az igazságot akarjuk megtalálni és elfogadtatni, a dialektikus szillogizmussal pedig csak vitapartnerünkre akarjuk tévedését rábizonyítani. A dialektika célja tehát nem a tudományos ismeretek gyarapítása, hanem inkább a tudományok megtisztítása a tévedésektől.

Egy megcáfolt helytelen nézet segítheti a tudomány fejlődését, és éppen ezért hasznos lehet mind a kérdező, mind a felelő számára.

E módszerbeli különbségek számbavétele után fölmerülhet azonban a kérdés, adott esetben mi a haszna a dialektikának, mikor folyamodunk dialektikus bizonyításokhoz. Alfarabi erre az utóbbi kérdésre két választ ad:

A) Először akkor alkalmazunk dialektikus bizonyításokat, ha tudományos kérdéseket akarunk megvitatni tudományban járatlan emberekkel, aki nem lennének képesek a szaktudományos érvelést követni és felfogni.

² 14. lap.

³ 13. lap/3–4. sorok

⁴ 18. lap/8. sor; 19. lap/3–6 sorok..

⁵ 18. lap/14 skk. sorok..

B) Másodszor akkor adjuk elő érveinket dialektikus módszerekkel, ha egy másik tudományból veszünk át eredményeket, és a mi tudományunkban az emberek nem lennének képesek megérteni a másik tudomány érvelését.

Ha megnézzük ezt a követelményt, akkor azonnal az ókori retorika egyik jól körülhatárolt feladata jut az eszünkbe. Az ókori retorika célja volt meggyőzően beszélni bármilyen tárgyról. Tulajdonképpen az Ókorban a műveltségnek két egymással vetélkedő rendszere volt ismert: a retorika és a filozófia. Márpedig az Alfarabi logikájának rendszerében úgy látszik, hogy a dialektikának az ókori retorika egyik szerepét föltétlenül be kellett töltenie. Erre utal az a tény is, hogy két egymással vitatkozó személy párbeszédében támaszkodtak a dialektikára, azaz alapvető célja csakis a vitapartner meggyőzése lehetett olyan módszerekkel, amelyek ugyan szillogizmusokra épülnek, de a dialektikus szillogizmusok természetéből fakadóan mégsem a tudományos, azaz szükségszerű, minden időben és minden esetben igaz ismeretekre akartak jutni.

Ezek után joggal merül föl a kérdés, hogy akkor Alfarabi milyen szerepet szánt a retorikának. Erre igen könnyű megadni a választ: Alfarabi szerint is a retorika célja a meggyőzés volt.⁶

Ha viszont a kérdés így áll, akkor meg kell vizsgálnunk, miben különbözik Alfarabi szerint a retorika és a dialektika. Alfarabi dialektikáról szóló művéből a különbségek következő listáját állíthatjuk össze:

1) A dialektikában két vitatkozó félre van szükség, senki másra. A retorikában a beszélőn kívül szükség van egy bíróra, aki meg tudja ítélni, mennyire volt meggyőző a beszéd.⁷

2) A dialektikus és a retorikus szillogizmusok premisszái abban különböznek, hogy a dialektikus szillogizmusok premisszái univerzálisak, a retorikusoké pedig individuálisak.⁸

3) A retorikában is használnak általánosan elfogadott igazságokat premisszaként, de ezek valójában nem általánosan elfogadott igazságok (ahogyan ezt Alfarabi a Topikában definiálja), hanem csak annak látszanak, de valójában nem azok.⁹

Alfarabi művét olvasva azt látjuk, hogy egy-egy munka megírása során nincs éles határ a tudományos, dialektikus és retorikus tárgyalási mód között, és egyazon munka megírása során néha célszerű a tárgyalás módját változtatni, de sok esetben maga a szerző sincs tisztában azzal, hogy a tárgyalás módszerét megváltoztatta.

Ennek az állításának bizonyításaként hivatkozik a példára. Ha egy dolognak kijár egy határozomány (vagy „ítélet” az arab szöveg szerint), de erről nincs biztos tudásunk, és ezért meg akarjuk vizsgálni a kérdést, és az eredményt egyszersmind bizonyítani is akarjuk, akkor mindenekelőtt tanácsos megvizsgálnunk egy hozzá hasonló dolgot, amelyben közismert módon megvan ugyanaz a határozomány. A kettő megvizsgálása, az

⁶ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al- khitāba*, in: al-Mantiqijjāt li-'l-Fārābī, ed. Moḥammad Taqī Dānešpežūh, Qom, 1408 h.q. (=1988), vol. I., p. 456.

⁷ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al-ğadal*, p. 14/11–12.

⁸ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al-ğadal*, p. 88/8 skk., 95/13–14.

⁹ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al- khitāba*, p. 485.

egyik határozmányának (arabul: *ḥukm*) átvitele a másikra, jól ismert retorikai eljárás. Aristotelés is, Alfarabi is a retorikai bizonyítások közé sorolja ezt a *paradeigma* néven ismert jelenséget.

Tulajdonképpen a muzulmán vallástudományok legfőbb módszere, az *istidlāl min al-šāhid ilā 'l-ġā'ib* ugyanezt az eljárást jelenti, igaz, a hasonlóság fogalmát és az „ítélet” átvitelének feltételeit elméletileg alaposan körülhatárolva. Aristotelés nyomán Alfarabi a hasonlatot, a példát a következő szavakkal írja le:

A hasonlat azt igyekszik igazolni, hogy egy dolog megvan valamiben, mert megvan valami másban is, ami erre hasonlít. A hasonlatot a tömeg analógiának nevezi.¹⁰

Továbbá:

A példa az ember meggyőzése arról, hogy valami egy dologban létezik, mivel ez a valami egy másik, hasonló dologban is létezik. Ez akkor fordul elő, ha ennek a valaminek a léte a hasonló dologban ismertebb, mint ebben a dologban. Az első premisszát illetően világos az a föltétel, hogy a hasonlóknak az általánosan elterjedt, mindenki számára elfogadott nézet szerint kell hasonlóknak lenniük. A hasonlóról meg kell említeni, hogy létezik, de a hasonlóság mibenlétét el kell hallgatni és nem kell megemlíteni, csak szükség esetén. Például akkor, ha a hasonlóság nagyon rejtett, vagy ha az ellenfél erre ösztönöz azáltal, hogy tagadja a hasonlóságot a két dolog között.¹¹

Elolvasva ezt a szöveget azonnal láthatjuk, hogy itt egyedi dolgokat hasonlítunk össze egyedi dolgokkal. Ez pontosan megfelel annak a kritériumnak, amelyet az imént idéztünk Alfarabi művéből, azaz a kiinduló tételek, a premisszák egyediek. Egyszermind megjegyezhetjük azt is, hogy két dolog ily módon történő összehasonlítása „hasonlat” néven adott esetben nemcsak bizonyítás, hanem stilisztikai eszköz is lehet. Tulajdonképpen ugyanaz az eljárás egyszerre két funkciót tölthet be: bizonyíthatja állításunkat és díszítheti szövegünket.

Ha azonban, mint Alfarabi írja, több hasonló dolgot sorolunk fel, és mindegyikben ugyanazt a határozmányt találjuk meg, akkor az eljárásunk eredményeként egy általános érvényű premisszát kaphatunk eredményül. Ezt az eljárást nevezi Aristotelés retorikai indukciónak.¹² Alfarabi a retorikájában megismétli ezt az aristotelési véleményt.¹³ Alfarabi a Topikában az indukcióról nem mond semmit, viszont azt állítja, hogy ha több hasonló dolog összehasonlításából általános érvényű kijelentésre jutunk, akkor eljárásunk már nem tekinthető a retorika, hanem csakis a dialektika részének.¹⁴ A hasonló példák felsorolásából általános véleményt megfogalmazni tehát dialektikus eljárás. Ezért is mondja azt, hogy egyrészt a retorika és a poétika, másrészt a dialektika közt az a különbség, hogy az előző kettőben egyedi, az utóbbiban általános érvényű premisszákat használunk.

Általános érvényű, nem föltétlenül igaz premisszákhöz azonban más úton is el lehet jutni. Ezt az utat Aristotelés a Retorika című könyvében írja le, ahol a közhelyeket is-

¹⁰ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 448.

¹¹ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 490.

¹² ARISTOTELES: *Ars rhetorica*, 1393 a 25–30.

¹³ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 470.

¹⁴ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ġadal*, p. 19; és i. m. p. 97, skk.

merteti. A közhelyek olyan üres általános formulák, amelyekbe konkrét fogalmakat behelyettesítve általános igazságot kapunk. Erre is találunk példát Alfarabi Topikájában. A példa így hangzik: „Az ellentétek egy megítélés alá esnek. Ha az ellentétpár egyik tagjának van egy határozménye, akkor az ellentétének a határozménye ennek az ellentéte lesz.”¹⁵ Ugyanezt a közhelyet Aristotelés az első helyen ismerteti Retorikája megfelelő fejezetében.

A közhelyekből tehát általánosan elfogadott, meggyőző premisszákat nyerhetünk.

Az általánosan elfogadott igazságoknak nem a közhelyek a kizárólagos forrásai, azokat máshonnan is vehetünk. Így például általánosan elfogadott igazságok közé számítanak a közvélekedést tükröző premisszák (*mašhūr*) is. Ezek a premisszák meghatározásuk szerint a „mindenki számára közös nézeteket” tartalmazzák.¹⁶ A mindenki számára ismert és elfogadott nézetek, amint számos példából tudható, egyáltalán nem szükségszerűen igazak, hiszen korról korra, esetleg egy adott korban országról országra változók. Mindannyian függenek az adott nép vagy kor kultúrájától és neveltetésétől. Viszont az is tény, hogy az ilyen nézeteket mindenki igaznak tartja, bizonyítani nem szükséges őket.

Alfarabi szerint ugyanis az emberek véleményét hallva hajlandók vagyunk azt igaznak elfogadni, és minél többitől halljuk, annál inkább egyetértünk vele lélekben. Alfarabi ebben az összefüggésben a *sukūn anfusinā ilaihā wa taṣdīqunā lahā* kifejezést használja, amely föltehetőleg ugyanazt akarja kifejezni, mint a *synkatathesis* a görögben. Szerinte egy ilyen premissza akkor a legelfogadottabb, ha minden ember véleményével egybeesik. A legerősebbek ezek közül minden nép soraiban elterjedt nézetek, bármilyen távol is lakjanak azok a népek egymástól. Ezek az általánosan elfogadott nézetek eredményezik különböző népeknél a hasonló cselekedeteket, és ezek miatt tudnak a népek egymással több kérdésben is megegyezni. Megegyezhetnek a nézetek bizonyos dolgok elfogadásában illetve elvetésében. Az elfogadandó és elvetendő dolgok e kijelentések alapján úgy állnak egymással szemben, mint az igaz és a hamis a theoretikus tudományokban.

Ebből a szembeállítás tükröző megjegyzésből azonban arra kell következtetnünk, hogy Alfarabi ebben az esetben inkább csak a praktikus filozófiáról beszél, és nem mindenféle tudományról, amikor a dialektika helyzetét vizsgálja. Utóbb azonban hozzáfűzi, hogy vannak a theoretikus tudományokban is általánosan elfogadott nézetek, ezek nem függenek az emberi akarattól. Ezzel szemben a praktikus tudományok általánosan elfogadott igazságai viszont függenek attól. Azaz a praktikus tudományokban az alapvető cél elsősorban az emberek nézeteinek, majd ennek következtében a cselekedeteinek a befolyásolása.

Ha tehát meggondoljuk, összességében mit is mond Alfarabi, akkor azt kell látnunk, hogy Aristotelés Topikája az ő logikai rendszerében lényegében teljesen átalakult, bár színre sok mindent megőrzött eredeti funkciójából. Aristotelés Topikáját az iskolai hagyomány a dialektika kézikönyvének tekintette, és ezen Alfarabi sem változtatott. A dialektika azonban Aristotelés esetében egy logika születése előtti kutatási módszer volt, ezzel szemben Alfarabi esetében a vitatkozás tudományának a kézikönyve lett belőle.

¹⁵ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ğadal*, p. 67.

¹⁶ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ğadal*, p. 51: āra' muštaraka li-'l-ğamī'.

Ez a logikai diszciplína a későbbiekben a *munāzara* tudományává transzformálódott az iszlám hagyományában.

Másrészről azt kell látnunk, hogy a Topika rendkívül hasznos volt a teoretikus tudományokban a korábban elfogadott, ámde utóbb tévesnek bizonyuló tételek cáfolatában. A Topikának ezzel alapvető szerep jutott a tudományok fejlődésének elősegítésében.

Ugyanakkor a Topika célja az emberek meggyőzése, ezáltal cselekedeteik befolyásolása volt. Ezzel azonban a Topika, legalábbis részben, lefedte azt a területet, amelyet a klasszikus ókorban a retorika fedett le. Márpedig a görögöknél filozófia és retorika alternatív tudományok voltak. A szakemberek, a tudományokban járatos szerzők a logikának a segítségével bizonyították mondanivalójukat, a nem szakemberek azonban csak a retorikai bizonyításokat értették. Alfarabinál ez a két, az Ókorban egymást kizáró módszer egyesült egy tudományon, a dialektikán belül.

Alfarabi Topikájának kapcsolatát a dialektikus és a retorikus jellegét további két körülmény is igazolja.

Az egyik a mű utolsó fejezete, amelyben Alfarabi azt vizsgálja meg, hogy Aristotelés univerzális fogalmai, a definíció, a járulék, a sajátosság, a genus és a species hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz úgy, hogy helyes kijelentéseket eredményezzenek. Aristotelés majdnem ugyanezt vizsgálta a saját Topikájában több könyvön keresztül. Ő azt vizsgálta, hogy milyen körülmények között helyes a kapcsolat e fogalmak között, de célja nem annyira volt helyes kijelentések megformálása, mint Alfarabinak. Alfarabi ezt az eredetileg aristotelési tanítást az ókori rétoroktól vette át. Ők voltak azok, aki Aristotelésnek a Topikájában található öt fogalom kapcsolatait, valamint a Retorikájának a közhelyekről szóló fejezeteit összekapcsolták, és abból egy egységes rendszert hoztak létre, amelynek célja helyes kijelentések megfogalmazása volt.¹⁷ Ők osztották föl a közhelyeket három csoportra, amelyek megnevezése az egyes szerzőknél változó, de a három csoport mindenkinél lényegében véve ugyanaz. Az első csoportba tartoznak a lényegi kapcsolatok: a definíció, a species, a genus, a rész, az egész, az anyag, a forma, és így tovább. Ezeket a helyeket fölhasználva tudományos szillogizmusok premisszáinak alkalmas kijelentéseket fogalmazhatunk meg. A *loci medii* és az *extrinsecus* csoport ezzel szemben csak meggyőző, avagy másképp mondva általánosan elfogadott kijelentések megfogalmazását segíti elő. Ilyen például az előbb az ellentétes dolgokról idézett közhely.

Azaz Alfarabi Topikájának alakulásában, és abban, hogy a Topikája a vitatkozás tudományának kézikönyve lehetett, nagy szerepe volt a késő ókori retorikának. Nem csoda tehát, hogy részben meg is örökölte a retorika témáit (az emberi cselekedetek és meggyőződések alakítása), és részben megörökölte annak módszereit (retorikai indukció).

Így lett tehát Alfarabi Topikája, követve az Ókor végére kialakult viszonyokat, olyan diszciplína, amely összekötötte az eredetileg összeköthetlent, retorikát és filozófiát.

¹⁷ M. MARÓTH: *Ibn Sīnā und die peripatetische „Aussagenlogik“*, Leiden (Brill), 1989. 88–99. pp.; M. MARÓTH: *Die Araber und die antike Wissenschaftstheorie*, Leiden (Brill), 1994. 172–195. pp.

MEZEY BARNA

A középkori városi büntetőjog néhány vonása

A magyar városiasodás megkésett fejlődésében fontos szempontként értelmezhető a civitas fogalmának megszilárdulása, hiszen ez a fordulópontra a szabad királyi városok és az oppidumok elhatárolásának történetében.¹ A városok országos hálózatának kialakulása, a szabad királyi városok státuszának egységesítése, a királyi várospolitikát következtessége fűződik ehhez a folyamathoz. Ahogyan Bácskai Vera Werbőczire hivatkozva megjegyzi: azok legfontosabb jellemzője a privilegizáltság mellett az erődítmények rendszerének kialakulása, a „fallal övezettség” ismérvének 1405-ben elrendelt² teljesítése. Miként Werbőczy meghatározta: „a város házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és bástyákkal körülvett sokasága, amely a jó és tisztességes megélésre kiváltságolva van”.³ Ez az egyben szimbolikus jelentőségű fal, mely a várost a feudális-rendi vidéktől elválasztotta nem csak védelmet nyújtott, hanem deklarálta a szabadságok érvényesülését s azt a másságot, mely a tornyok szegélyezte erődítmények mögött létezett.

A város és társadalma a középkor földbirtokrendszerében egyfajta idegen valóságot jelentett. A földtulajdonlásra nyugvó gazdaság, a jobbágyrendszer, a rendi hatalmi struktúrák körülölelték, időnként fojtogatták, máskor gazdasági erejükre számítva kooperatív módon kezelték a városi közösségeket. A városon kívüli világra jellemző feudális-rendi alapokon szervezett alávetettség, az autokratikus berendezkedés, a földesúri, hűbéri függésre, rendi kötöttségekre épülő társadalomszervezést képviselő privilegizált földesurak értetlenül álltak szemben a kézművesek és kereskedők által demokratikusan szervezett vagy annak tűnő közösségek szolidáris partnerkapcsolataival, az egymásra utaltságban élő városi polgári társadalom sajátos szabályozottságával.

Persze a város nem tehetette meg, hogy kizárja magából a külvilágot, minthogy gazdasági szükségletei a vidékre utalták. Nyersanyagért, élelmiszerért iparcikkeket, szolgáltatásokat kínált a falu népének, luxuscikkcszámba menő árukészletet a módos rétegeknek. A hűbéri - rendi társadalomban a város politikailag sem lehetett független. Évszázadokig a tartományurak, seniorok, nagyföldbirtokosok, az uralkodók és az egyház belátásától és akaratától függött önállósága. A városok ezért arra kényszerültek, hogy ott legyenek a rendi gyűléseken, a parlamentekben, vezetőik a királyi és fejedelmi udvarban keressék a kegyet, adakozzanak és szolgáljanak az egyháznak. Akceptálva a rendi szerkezet más szereplőinek elvárásait, maguk is részévé lettek a rendi küzdelmeknek, a rendi politikai struktúráknak. De ebben a „megalkuvásban” hatalmas erő formálódott. A városok egyre szélesebb vonzáskörzeteikben erősödő gazdasági és kulturális befolyást

¹ BÁCSKAI VERA: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 29. p.

² 1405. évi törvénycikk, előbeszéd.

³ Hármaskönyv. 3.Rész 8. Cím 1.§.

gyakoroltak, tőlünk nyugatabbra, politikai dominanciára is szert tettek.⁴ Kelet-Közép-Európában ez a befolyás nem hogy gyakorlattá, de még csak szándékká sem érlelődött. Ehelyütt a nemesség rendkívüli nyomása alatt próbálta a város autonómiáját megvédelmezni.

Ebben az egyenlőtlen küzdelemben a hátszínigot a városi társadalom, a polgári identitás biztosította. Az a zárt világ, melyet falak és erődítmények, tornyok és bástyák, sáncok és árkok, erős kapuk védelmeztek a hűbéri és a rendi társadalom támadásaival szemben. Ezek a városfalak egy valódi autonómiát szimbolizáltak: az iparos-kereskedő tevékenységre épülő gazdaságot, a közösséget alkotó polgárokat, a privilégiumon alapuló, veritékkel és vérrel megszolgált saját jogot és a szabadságlevél keretei között üzött önálló politikát. Leonardo Benevolo az ókori városok nyitottságával szemben a feudális várost „zárt város”-nak nevezte, melynek „nyitottsága jórészt kimerül az élelmezési feltételek biztosításában, a nyersanyagvásárlásokban és ellentételezésben”.⁵ „Ezekben a városokban kézművesek és kereskedők – mint később mondták: polgárság – képezték a lakosság többségét, melynek birtokában nem voltak hajlandók alávetni magukat a feudális megoldásnak. Gazdasági aktivitásuk politikai feltétele volt a személyes szabadság, a független bírászkodás, a saját kormányzat és adórendszer.”⁶ Ezek az intézmények hátrították el a feudális tradíciók, jog, szokások, kultúra agresszív támadásait, nemkülönben a városi szabadságok elleni akciók erőszakosságát is.

Az ellenállás akkor lehetett sikeres, ha a városban rend volt, ha a kis területre összesűfolt és mindegyre gyarapodó nagyszámú lakosság rendezett viszonyok között élt, ha a hatóságok a „város békéjét” fenntartották. Miközben a városba áramlás természetes folyamatnak tűnt, a város területi terjeszkedése meglehetősen problematikus volt. A szabadságolás jogi keretei és az építészeti korlátok évszázadonként egyszer, ha megengedték a jelentősebb bővítést.⁷

Aligha vitatható, hogy a sűrű, folyamatosan áramló népesség jelentősen nehezítette a rend fenntartását, erősítette a bűnözés esélyeit. A harcot felvenni a rend és a biztonság érdekében csak úgy lehetett, ha a város közösségként viselkedett. „A város definitíve csakúgy, mint történeti értelemben elsősorban közösség... minden más tulajdonságát, előjogait a bírászkodásban, a hadügyek terén, a pénzügyekkel kapcsolatban és így tovább, a város, mint közösség szerezte meg.”⁸ A jogalkotás és a joggyakorlás alapvető szempontja is a közösségi szemléletmód lett, mely magába foglalta úgy a közös fellépést a bűnelkövetőkkel szemben, mint a szolidaritást a saját közösségtársakkal kapcsolatban.

Ez a helyzet számos jellegzetes vonást kölcsönzött a városi büntető törvénykezésnek, melyek a városi jog alapvető oszlopait képezték. Vagy talán még többet: magát a városi rendet megszabó jogszabályi keretrendszert. Király János szerint „a fenyítő eljá-

⁴ VERHULST, A.: *Városok és kereskedelem 400–1500*. In: BUTLIN, R.A. – DODGSHON, R.A. (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Akadémiai kiadó, Budapest, 2006. 162. p.

⁵ BENEVOLO, LEONARDO: *Die Geschichte der Stadt* (Storia della città). Campus Verlag, Hamburg–Frankfurt–New York, 1990. 338. p.

⁶ BENEVOLO 1990, 337. p.

⁷ BOOCKMANN, HARTMUT: *Die Stadt in späten Mittelalter*. Beck., München, 1986. 34. p.

⁸ BELOW, GEORG VON: *Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde*. Düsseldorf, 1889. L. Boß & Eie, Kgl. Hofbuchdrucken. 1889, 3. p.

rás a középkorban a polgáritól nincs még teljesen elválva, amennyiben úgy az egyik, mint a másik eljárás keretén belül a másakra utaló szabályok foglaltatnak benn. Ennek oka abban keresendő, hogy a tárgyalat korban a közjogi és a magánjogi fogalmak nem voltak még kellőképpen tisztázva és így nem különböztették meg szigorúan azt sem, hogy vajon melyik cselekmény sérti a köz- és melyik a magánjogi érdekeket?⁹ A jogágazatosodás nem következett még be, nem vált el közigazgatás (rendészet) és büntetőjog, a jogot a törvénykezés uralta, nem határolódott el perbeli bírság és büntetés. A büntetőjog sem vált még ki a jogok szimbiotikus rendszeréből, ennél fogva a korabeli bűncselekmény és a büntetés sem definiálható egyértelműen. (Ezt megerősítette Kállay István is, még a 17-19. századra vonatkozóan is.¹⁰) A sértés alapján, a sértett fél, ha úgy gondolta, eljárást kért, s ezzel lett törvénykezési ügyé a dolog. Ugyanakkor ez a gyakorlat lehetővé tette a felek akármikori kiegyezését. Meglehetősen csekélyszámú a hivatalból történő eljárás, amikor is a bíró minden körülmények között eljárt.

A Blazovich László által korszerű fordításban nemrégiben közzétett budai jogkönyv is meggyőző bizonyíték a jog egységességére. A joganyag tagolását Siebenlinder János, a legnagyobb, összefüggő egység szerzője¹¹ szervezeti és eljárási rend szerint hajtotta végre. Vagyis a fejezetjegyzék tanúsága szerint a jogi szabályozás jelentős része a jogvitákra esik, amelyet bírósági napok – bíróság – idézési jogok – vádemelési jogok felosztásban csoportosít.¹² Ennyiben nincsen igaza Timon Ákosnak, aki a rendszeres koncepciót hiányolta a jogkönyv büntető rendelkezéseinek köréből. Az azonban aligha vitatható, hogy a büntető anyagi jog szisztematikus tagolására és feldolgozására még várni kellett.¹³ A büntető anyagi jogszabályok még annyiban sincsenek elkülönítve, hogy a vádemelési jogok alá sorolta volna azokat a jogkönyv szerzője, hiszen elszórta felbukkannak a közszerkezeti részben, a kereskedők és kézművesek jogai között, illetve az eljárásjogi részben egyaránt. A deviáns magatartásért járó büntetés természetessége áthatotta a városi jog egészét, szötte át a mindennapi élet előírásait. Ez újra és újra áttöri a szöveg szövétét, mely, mint Blazovich László meggyőzően összegezte, több szerző műve.¹⁴

A Budai Jogkönyv prológusa sokat elárul arról a jogfelfogásról, mely a várost irányító és szabályozó magisztrátust és a tisztségviselőket vezényelte. Fölvezetésképpen a jogkönyv egybeállítója tagolta a városi társadalmat. Eszerint a város lakossága négy kategóriára bontható: a közjogi előmozdítóira, a bűnösökre, a megbüntetettekre és az elítéltekre.¹⁵ Blazovich értelmezve a tagolást, a második csoportot tekinti főkategóriának, vagyis a földi halandókat sorolja ide, melyből szerinte a szerző kiemelte a közösség életét szervezőket, a köz irányítóit, külön kezelte az Isten által megbüntetetteket és a világi

⁹ KIRÁLY JÁNOS: *Pozsony város joga a középkorban*. A Magyar Tudomány Akadémia kiadása, Budapest 1894. 356. p.

¹⁰ KÁLLAY ISTVÁN: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 115. p.

¹¹ *Buda város jogkönyve* I–II. Szerkesztette, a bevezetőt és a forrásokhoz a jegyzeteket írta BLAZOVICH LÁSZLÓ, fordította: SCHMIDT JÓZSEF. Szeged, 2001., Kiadja a Szegedi Középkorász Műhely. (Szegedi középkortörténeti könyvtár). 27. p. (A forrás idézésénél alkalmazott rövidítés: *Budai jogkv.*)

¹² *Budai jogkv.* II. Regiszter E–H.

¹³ TIMON ÁKOS: *A XV. századi tárnoki jog. Tanulmány a hazai jogtörténet köréből*. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala. Budapest 1878. 32. p.

¹⁴ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001, 22–26. pp.

¹⁵ *Budai jogkv.* Prológus I.

ítélet alá esetteket.¹⁶ Akárhogyan tekintjük is a szöveget, az mindenképpen aláhúzandó, hogy a jogkönyv a középkori világszemlélet jegyében a városi jog felépítését, tagolását, lényegét egyfajta bűnös közegben értelmezi, céljának a bűn kiiktatását és a büntetéssel helyes életre igazítást látja.

Hasonlatos a bíró szerepének felfogása. A jogkönyv a tisztségviselőket és magisztratuális testületeket számba véve „a bíró és előljáró”¹⁷ elősorolásakor, de a bíró vezette tanács feladatainak rögzítésekor is döntően törvénykezésről beszél. Amikor a bíró legfőbb tulajdonságáról, az igazságosságról ejt szót, nyomban a perekre tereli a szót,¹⁸ a könyörületességet is az igazságosztás mérlegével hozza összefüggésbe.¹⁹ A bíró munkáját tizenkét választott tanácsúr támogatta (tíz német, két magyar), akiknek feladata a jogkönyv szerint, hogy „segítsenek a bírónak törvényt ülni és ítéletet hozni”.²⁰ Ez a grémium volt a „felső bíróság”, mely kiegészült egy, a városbíró által a tanácsosok vagy esküdt polgárok közül kiválasztott és állított pénzbíróval, aki a negyven vörös forintnál kisebb ügyekben járhatott el, így a bagatell viták nem terhelték a tanácsot.²¹

Ebbe a keretbe igazodtak a városi büntetőjog szabályai (már amennyiben mai értelmezéssel leválasztjuk azokat a szabályozás egészéről). A Budai jogkönyv szerzőjének elméleti megalapozása a büntető igazságszolgáltatás vonatkozásában a középkor jellegzetes tétele. „*Ha az emberek nyíltan keresztényekhez méltatlanul élnek, olyan gonosz és hamis cselekedetekkel, amelyekkel Istent és kiválasztott anyját és mindenki mást kigúnyolnak és megtagadnak. Bármennyire keresztényi tiszteletet ígérnek neki a keresztények szájukkal, ha úgy élnek, mint mondtam, akkor az emberek istent a közösség ellen haragítják...A gonosz szokásokkal az ember istent becsmérel, és megsérti a testvéri szeretetet és hűséget keresztény embertársaival szemben.*”²² Vagyis a bűnözés elleni harc legfőbb indoka az isteni jogrend megsértésének feloldása, az istenfélő és Istennek tetsző életre készítés. A bűncselekmény, a bűn nem egyéb, mint Isten becsmérése, megtagadása. Ezt a meglehetősen közismert középkori tételt egészíti ki a jogkönyv egy újabb prioritása, mely a bíró felelősségéhez kapcsolja az isteni jogrend fenntartásának kötelezettségét. Mint írja, Isten haragjának kiváltása „*akkor is bekövetkezik, ha a bíró és a magisztrátus nem bünteti meg a varázslókat, a hamisan esküdőket, a szentségtörőket, a szerencsejátékosokat, a házasságtörőket és minden más nyilvános gonosztevőket.*”²³ A büntető igazságszolgáltatás ily módon Isten jóindulatának megtartására irányuló természetes tevékenység, mely a közjót szervező magisztrátus, köztük is elsősorban a bíró feladata. Ami ezen túlmenően kiemelendő az idézetben: a bíró által üldözendő cselekmények köre. Nyilvánvaló, hogy az itt felsorolt cselekedetek erősen összefüggnek az egyház ideológiai törekvéseivel, s elvileg többségében nem magánvádformájában realizálódnak. Igaz, ezt a a közbűncselekmények meghatározására irányuló kísérletet gyengíti az utolsó fordulat, mely utal a „*más nyilvánvaló gonosztevő*”-re is. Ez megnyitja az

¹⁶ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001, 266. p.

¹⁷ Budai jogkv. Prológus IV.

¹⁸ Budai jogkv. Prológus II.

¹⁹ Budai jogkv. Prológus III.

²⁰ Budai jogkv 27.

²¹ Budai jogkv 294.

²² Budai jogkv. 2.

²³ Budai jogkv. 2.

értelmezést általában a „véres” cselekmények magánváddal kezdeményezett büntetőjogi kategóriája felé is.

Magukat a jogvitákat a budai jogkönyv tisztességes és tisztességtelen ügyekre osztja. (A római jogi recepciót idéző későbbi jogtudomány közbüncselekmény – magándeiktum tagolásának még nyoma sincsen.) Magyarázként a tisztességeshez sorolja az örökség, a tulajdon és a nagyobb penzádósság eseteit. (Ebben az esetben elismeri a fellebbezési jogot a tárnokmesterhez.) A nem tisztességes ügyekben vagyis „*olyanokban amelyekhez vér is tapad*”, a végső ítéletet a város hozza, abban jogorvoslattal fordulni a tárnokmesterhez nem lehet.²⁴ Ennek alapján vélhetné az olvasó, hogy a szerző a tisztességes ügyeken a magánjogi, tisztességtelen ügyeken pedig a büntető ügyeket érti.²⁵ Ezt cáfolni látszik azonban 237. szakasz rendelkezése, mely a letartóztatás kapcsán értelmezni próbálja a tisztességes ügy fogalmát. Eszerint ilyennek tartja azt a ügyet, melyben véletlenül vagy hirtelen felindulásból („*de nem régi ellenségeskedésből és lesből*”) úgy megüt valakit, hogy annak szájára tett tollpehellyel kelljen életfunkcióit ellenőrizni. A jog szerint addig nem tartóztatható le az elkövető, ameddig a tollpihe megmozdul. Ez a fejtegetés a tisztességes és tisztességtelen ügy között valóban a „vért”, pontosabban a halál esetét tekinti választóvonalnak. (További kritérium lenne még, hogy az illető polgárjoggal és ingatlannal rendelkezze, vagy legalább kezeseket tudjon állítani. Ez a tisztességes ügyek körét leszűkíti a városi polgárok által tanúsítható magatartásokra.)

A büntetőjog és magánjog elhatárolatlanságának bizonyítékát nyújtja a jogkönyv e szakaszban is, hiszen a fentebb taglalt tényállással egy sorban szól az ingatlanvagyonát meghaladó adóssággal bíró polgár letartóztatásáról, melyet kezesek állításával ugyancsak megakadályozhat. Mai szemmel a két ügyet, vagyis a hirtelen felindulásból elkövetett emberölést és az adósságot nem büncselekmény mivolta, hanem a letartóztatás intézménye köti egybe. Úgy tűnik tehát, hogy a tisztességes és a tisztességtelen ügy közötti határvonal megvonása nem annyira a mai értelemben vett büncselekményi jelleg, hanem a halál bekövetkeztén, nyugszik. A jog a halál tényének regisztrálása után a tisztas (ingatlannal rendelkező) polgárt sem védi tovább: „*nem segít a tettesen sem az ingatlana, sem az összes vagyona, bármennyi legyen is az, neki tettéért meg kell halnia a jog szerint.*”

Később is szól a jogkönyv „véres” ügyekről, a melyekhez szükségesnek ítéli a tanács többségének jelenlétét. Ez is arra utal, hogy „véres ügyek” alatt az ölést, mint leg súlyosabb cselekményt értik.²⁶ Hasonlóképpen megerősíti a véres ügy tartalmát az a határozat, mely arról szól, milyen ügyekben lehet a királyhoz (illetve képeben a tárnokmesterhez) fordulni. Eszerint minden tisztességes ügyben megengedett a fellebbezés vagyis „*amelyeknek tehát nincs köze a vérhez, élethez vagy halálhoz.*” Más szégyenletes ügyekben azonban nem. A véres ügy alatt tehát azokat az eseteket érti, melyeknek köze van élethez vagy halálhoz, egyszóval a gyilkossági ügyekről szól.²⁷ (Ha nem lenne a nem szándékos emberöléssel kapcsolatos, fentebb részletezett, cizellált definíció, elvileg beleferne a tágabb megfogalmazásba a feudális rendi jog „véresítés” büntetése is.²⁸) Tud-

²⁴ Budai jogkv. 16.

²⁵ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001, 311. p.

²⁶ Budai jogkv. 356

²⁷ Budai jogkv. 310

²⁸ VARGA ENDRE: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1958.

juk, a büntető ügyek nem általában voltak elzárva a felsőbb folyamodás, a tárnoki szék eljárása elől,²⁹ a vérhatalom joga azonban a halálos ítéletek törvénykezési fokát, mint végső fokot rögzítette. Ez azonban korszakunkban még korántsem egyértelműen rögzített jog.³⁰

Az éves vásárnapok illetve egyházi ünnepek alatt szabadon bocsátott foglyokról szóló rendelkezés is értelmezi a tisztességtelen ügyet. Eszerint az olyan megsebesítés, megbénítás vagy agyonverés, amelyet nem előzött meg sem régi ellenségeskedés, sem hosszú szándékos megfontolás és lesben állás, nem tartozik a tisztességtelen ügyek közé.³¹ Ez a megfogalmazás összhangban áll azzal a középkori elgondolással, mely a büntetőjogi felelősséget a szándékhoz kapcsolja, s ennek alapján az előre megfontolt ölést halállal, az előzetes szándékot nélkülözőt egyhébb büntetéssel szankcionálja.³² A menedékről rendelkező határozat is ezt a felfogást valószínűsíti, amikor is elfogadja, hogy „minden templom és istenháza rendelkezik azzal az előjoggal, hogy legyen biztonságban a büntetéstől és a bosszútól az, aki tisztességtelen ügyben ide menekül”.³³ Ugyanakkor ahol a jogkönyv a fogság kategóriáiról szól, a tisztességtelen ügyben ült a „bűdös tolvajokkal” veti össze, s határolja el egymástól a két elkövetői kategóriát. Ez mintha a tolvajoknak a „tisztességtelen” ügyekhez sorolását valószínűsítene, akik esetében pedig véres ügyről nem szólhatunk. Feltehetően itt a szerző a tömlöc és árestum megkülönböztetésére helyezte a hangsúlyt, mert a tisztességtelen fogoly tisztességtelen őrzéséről szól, szemben a bűdös helyiségekkel, ahol a tolvajokhoz hasonló gonosztevőket tartják rabságban.³⁴

Miután a fentebbiekben láttuk, hogy a nyilvános gonosztevőket, (köztük a házasságtörőket, a varázslókat, a hamisan esküdőket, a szentségtörőket, a szerencsejátékosokat kemény büntetésekkel fenyegeti a jogkönyv, kézenfekvő következtetésnek tűnik, hogy ezek a cselekmények, mint büntetendő tettek nem lettek betagolva a fentebbi tisztességes – tisztességtelen kategóriákba. A tisztességes ügy vizsgálata ennek megfelelően a polgárok számára fenntartott lehetőségnek látszik, míg a többi esetben a „gonosztevőség” meghatározása részben a jogkönyv szabályozása, részben a bíróság jogosítottságába esett.

Világosan érzékelhető az a nehézség, mely egy viszonylag „demokratikus” közösség feudális-rendi körülmények között formulázott (büntető)jogának szerkesztésénél a 15. században fölvetődött. Egyfelől, mert lényegében és jellegében különbözött a középkor városfalakon túli világától, másfelől pedig mert a büntetőjogi elmélet kiforratlansága³⁵ ellehetetlenítette az elvonatkoztatást, a világos fogalomalkotást, a tényállásszerűség ismerveinek, jogellenességek, bűnösségek kérdéseinek tisztázását. Tekintsük akár a bűncselekmények definiálását, akár a büntetőjog alapelveinek rögzítését, akár az elkövetők közötti rendi különbségtétel rendszerbe illesztett próbálkozásait.

²⁹ TIMON 1878, 31.

³⁰ BÓNIS GYÖRGY: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1962. 29. p.

³¹ *Budai jogkv.* 306

³² BÓNIS 1962, 174–175. p.

³³ *Budai jogkv.* 253.

³⁴ *Budai jogkv.* 235.

³⁵ BÓNIS 1962, 131., 174. p.

A középkori város szervező elve az önkéntes társulás, a szerződéses viszony³⁶, az erre épülő szolidaritás. Ez a büntető gyakorlatban is szükségképpen megjelenő vonás sajátos büntető felfogást értelt meg a városi közösségekben. A zárt társadalom, az egymásra táltás, a viszonylag kisebb közösség kapcsolatrendszere gátat vetett a véres és brutális büntető praxisnak, különösen a város polgárjoggal rendelkezők szociális zónájában. A városi tanács a városi polgárok és a lakosok elsőfokú, közvetlenül illetékes bíróságaként működött, ami jogkör azonban jelentős korlátozást szenvedett (mert kivételt képezett az egyháziak, a nemesek, a katonák, olykor az idegenek, a királyi adminisztráció feletti bíraskodás). A célcsoport tehát elsősorban a városi polgárjoggal rendelkező és azzal nem bíró, de városban lakó közrendű lakosok köre. A városnak nem lehetett és nem volt érdeke a halálos és testcsontkító-megnyomorító büntetések sűrű alkalmazása, önmaga sorainak ritkítása. Érdeke volt viszont a rend fenntartása, a súlyos bűncselekmények megtorlása, s a határozott fellépés a városi társadalom alsóbb rétegeivel, leginkább a nem városi deviáns elemekkel szemben. Ez a kettős megfontolás racionalizálta a törvénykezési praxist és ésszerűsítette a büntetés-végrehajtási gyakorlatot is. Ha kellett, a városok magisztrátusa alkalmazta a legkeményebb büntetési nemeket is, de kezdettől érvényesült a becstelenséget hordozó formák alkalmazásának mérlegelése a polgárokkal szemben. Mindezek a szempontok az európai mércével mérve csekély létszámú kelet-közép európai városokban még dominálóbbr módon jelentkeztek.

A jogkönyv jellegzetessége még a perdöntő eskük jelentős szerepe, a bűnösség megállapításának alapeszközeként. A súlyosabb cselekmények legtöbbjénél, legyen az nagy értékre elkövetett lopás vagy erőszak, megfelelő eskűszám birtokában az elkövető menekülhetett a felelősségre vonástól. Ez, a jogkönyvben visszatükröződő gyakorlat még a 18. században is jellemzője volt a városi büntető praxisnak.³⁷

A büntetéseket, melyek az érett középkor legkézenfekvőbb bűncselekménycsoportosítási kategóriáit nyújtották, a budai jogkönyvben meglehetősen bizonytalansággal kezelik a szöveg szerzői. Ami a külvilágban egyértelmű iránymutatásnak tűnt, a városi társadalomban alig kezelhető szempont, bár kétségtelenül irányadó néhány ügy tipikus differenciálásánál. Mint közismert, a feudális-rendi jog legsúlyosabbnak ítélt cselekményeket a fő- és jószágvesztés a büntetése fogta csokorba, melyeket sommásan hűtlenség bűnének neveztek. A további csoportok lettek a főbenjáró ítélettel fenyegetett, a fejeváltságot érő, az „egyszerű ítéleteket” vagy kisebb szentenciákat érdemlő és a becstelenség büntetését maga után vonó bűncselekmények. A városi jogban ezt a fajta szisztémát nem látjuk. Jellemzőbb, hogy bizonyos cselekményeket következetesen (például azonos típusú halálbüntetéssel) büntettek, de rendszert aligha találunk. Ha összevetjük például a rendelkezést, miszerint a fővesztés megváltásaként 32 márkán szabadult az elítélt, a bírósági ítélet nélkül maga foglaló esetével (mert „*ezzel magára merészeli venni a bírói hivatal*”) aki ugyancsak 32 márkát tartozik fizetni, még elfogadható talán a súlyozás, de a keresztlőhöz a keresztszülőkön kívül mást is meghívó, ezért 50 márkán bűnhődő büntetése már kevés rendszerszerűségre mutat.³⁸

³⁶ KATUS LÁSZLÓ: *A középkor története*. Panonica-Rubicon, Budapest, 2000. 246. p.

³⁷ BÓNIS 1962, 107. p.

³⁸ *Budai jogkv.* 281. 333, 334.

A jogkönyv büntetései nyilvánvalóan nem tükrözik vissza a kor büntetési tablóját. Az általánosan szokásban volt pellengér például feltűnően ritkán bukkan fel, hasonlóan a testi büntetésekhez. Annál gyakrabban szerepel büntetésként a pénz, negyed márkától 50 márkáig, anélkül, hogy a szankcionált cselekmények között különösebben differenciálna a jogkönyv. A leggyakoribb a negyed-, a fél- és az egy márkás büntetések, melyek a bíróság megsértésén, a tettegességen, az ejtett seb és véraláfutás előidézésén, tiltott kockajáték üzésén túl többnyire a termelés, a kereskedés rendjét megsértők szankciója volt. Feltűnő a pénzbüntetés (s gyakran a vagyronvesztés) túlnyomó szerepe a jogkövetkezmények között), nem ritkán egyéb büntetés megváltásaként vagy alternatív szankciónaként. A vásár békéjének megszegése kézlevágással vagy 10 márká büntetéssel járt³⁹. A temetőgyalázó a jogkönyv előírása szerint a vagyonából szenteltesse fel újra a temetőt és fizessen tíz márká büntetést. Amennyiben nem terjedt ennyire a vagyona, leütötték kezét a káposztáspiacon. A bénaságot okozó tetteges bántalmazás büntetése tíz márká az ellenfelének, tíz márká a bírónak. Ha megfizetésére nem volt elegendő a vagyona, kezét veszítette.⁴⁰

A hagyományosan emlegetett véres középkori halálbüntetések felbukkannak ugyan a jogkönyv lapjain (izzó fogókkal halálra tépdésés⁴¹, keréketörés⁴²), de a jelenlegi kutatások nem igazolják vissza tényleges alkalmazásukat. A 17. századi dokumentáció pedig arról tanúskodik, hogy gyakorlatilag csak a jogkönyvben is leggyakrabban előforduló kötél és pallos által foganatosított egzekúcióra került sor.⁴³ Ezzel szemben a jogkönyv szerzői számos helyen hivatkoznak a tömlőcre és az áristomra, mint gyakorlatban lévő intézményre, részben eljárási részben büntetésvégrehajtási intézményként.⁴⁴ Igazolva ezzel a szabadságvesztés-büntetés határozott tartamú kiszabásának és végrehajtásának gyakorlatát is, már a 14-15. században.

A Budai jogkönyv különlegességét egyébként önállósága adja. Ahogyan azt Blazovich László kimutatta: „*Buda város jogkönyve önálló alkotás. Az összeállításának korában használt élő budai jogot fektették le benne...*”⁴⁵ Amit tehát a jogkönyv fejezetében olvasunk, nem elméleti munka, hanem a város esküdtjei, jegyzői által papírra vetett gyakorlati jog „*az összes kimondott ítélet, a jó és dicséretes szokások*” legfőképpen pedig a városnak szabadságot biztosító „*oklevelek kijelentéseinek*” összefoglalása.⁴⁶ Amit benne olvashatunk, az élő, valóságos jog. A magyar középkor joghistóriájának alapvető dokumentuma s nem kevésbé a magyar középkori büntetőjogi intézmények állapotának tükröi. S mindent összevetve, nem a brutális középkor véres büntető gyakorlata bontakozik ki az olvasók előtt. Megerősíteni látszik ez a városi bíraskodásról készült elemzéseket, Bónis György és Kállay István megállapításait, melyek a városi büntető törvénykezési gyakorlat nyelheségéről szólnak.⁴⁷

³⁹ Budai jogkv. 228.

⁴⁰ Budai jogkv. 252, 256.

⁴¹ Budai jogkv. 219,

⁴² Budai jogkv. 229,

⁴³ BÓNIS 1962, 178. p.

⁴⁴ Budai jogkv. 56., 160., 181., 235, 237,

⁴⁵ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001, 55. p.

⁴⁶ Budai jogkv. 1.

⁴⁷ KÁLLAY 1996, 289. p.

ULRIKE MÜBIG

Legitimität und Verfassung

I. Einleitung

Herrschaft als die von der Verfassung konstituierte Staatsgewalt ist abhängig von Denkweisen und Anschauungen im Burkhardschen Sinn: Herrschaft funktioniert nur bei Zustimmung der Beherrschten. Schon der von Polybios vorgedachte Verfassungskreislauf geht davon aus, dass die „Verfaßtheiten“ (*politeiai*) der Monarchie, Aristokratie und Demokratie entarten, wo die Akzeptanz von Herrschaft fehlt oder verspielt wird.¹ Humes Variationen der Idee eines Machtgleichgewichts in den *Essays and Treatises on Several Subjects* (1758) sehen die Staatsgewalt in Abhängigkeit vom Glauben der Untertanen und der politischen Eliten an ihre Nützlichkeit und Legitimität.² Normativität, Verfassungsvorrang und Souveränität sind die Begriffe, mit denen die Sprache des modernen Verfassungstyps seit den Revolutionen des 18. Jahrhunderts die Legitimität von Herrschaft übersetzt.

1. Normativität

Die Normativität der amerikanischen Bundesverfassung 1787 mit der schon bei Ratifizierung geforderten Bill of Rights 1791 und der französischen Revolutionsverfassung 1791 mit der inkorporierten Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte 1789³ beruht auf der Positivität des Verfassungsgesetzes: Verfassung ist jetzt ein Rechtstext, der die politische Ordnung als Rechtsordnung fixiert. Der revolutionäre Bruch mit den überkommenen Herrschaftsstrukturen des englischen Mutterlandes oder des *Ancien Régime* erfordert eine neue rechtliche Fixierung der politischen Ordnung. Dadurch werden der politische und der juristische Argumentationsstrang der alten Verfassungssemantik ver-

¹ Zit. nach KURT VON FRITZ, *The Theory of Mixed Constitution in Antiquity: a Critical Analysis of Polybios' Political Ideas*, New York 1954, S. 10 f.

² In Luhmanns Systemtheorie ist Staatsgewalt ein „symbolisch generalisiertes Kommunikationsmedium“. (NIKLAS LUHMANN, *Macht*, 3. Aufl., Stuttgart 2003, S. 4 ff.).

³ Texte bei DIETMAR WILLOWEIT/ULRIKE SEIF, *Europäische Verfassungsgeschichte*, München 2003, S. 250 ff., 255 ff., 292 ff.

bunden, die mit „Verfassung“ und „Konstitution“ den politischen Zustand eines Staates bezeichnet hat, ursprünglich in der Prägung durch geschichtliche Entwicklung und natürliche Gegebenheiten, später in der Ausgestaltung durch Grundgesetze und Herrschaftsverträge⁴ oder nach den Kommentierungen des isidorischen „*Lex est constitutio scripta*“⁵ das positive Gesetz.

2. Verfassungsvorrang

Aus der Positivierung in einem einheitlichen Verfassungstext folgt der Verfassungsvorrang. Der Verfassungsvorrang unterscheidet das moderne Verfassungsgesetz von dem vorrevolutionären statischen Verständnis der Verfassung als rechtlich geprägter Zustand.⁶ Weder Legitimation noch rechtliche Bindung der Herrschaftsgewalt waren Verfassungsinhalte, die erst die Revolutionen am Ausgang des 18. Jahrhunderts hervorgebracht haben.⁷ Bereits seit der Diskreditierung religiöser Legitimationsmuster im 16. Jahrhundert wird die Legitimation von Herrschaft mit der Lehre des älteren Naturrechts vom Staatsvertrag begründet. Daneben bleibt mit der Bindung der Herrschaftsgewalt an ständische Regierungsformen⁸, an Herrschaftsverträge und Staatsgrundgesetze⁹ die im 17. Jahrhundert einsetzende Konzentration der Territorialgewalt in der Tradition der Identifikation von *lex* und *imperium*. Die auf die Gesetzgebungsmacht konzentrierte

⁴ ERNST-WOLFGANG BÖCKENFÖRDE, *Geschichtliche Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung*, in: Arno Buschmann/Franz-Ludwig Knemeyer/Gerhard Otte/Werner Schubert, Bielefeld 1983, S. 7; HANS BOLDT, *Einführung in die Verfassungsgeschichte*, Düsseldorf 1984, S. 119 ff.; DIETER GRIMM, *Verfassung II*, in: Art. „Gewaltenteilung“, in: Otto Brunner/Werner Conze/Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe, Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. VI, Stuttgart 1990, unveränderter Nachdruck 1997; CHARLES HOWARD MCILWAIN, *Some illustrations of the influence of unchanged names for changing institutions*, in: Paul Sayre (Hrsg.), *Interpretations of Modern Legal Philosophies, Essays in Honor of Roscoe Pound*, 1947.

⁵ Dist. I, cap. 3 (Quid sit lex), *Decretum Gratiani nach Isidor, Etymologiae*, lib. V, cap. 3.

⁶ DIETER GRIMM, *Entstehungs- und Wirkungsbedingungen des modernen Konstitutionalismus*, Akten des 26. Deutschen Rechtshistorikertages, Frankfurt a.M. 1987, S. 49.

⁷ Vgl. HASSO HOFMANN, *Zur Idee des Staatsgrundgesetzes*, in: ders., *Recht – Politik – Verfassung. Studien zur Geschichte der politischen Philosophie*, Frankfurt a.M. 1986, S. 261; ferner WERNER NÄF, *Der Durchbruch des Verfassungsgedankens im 18. Jahrhundert*, Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 11 (1953), 108; ULRIKE SEIF, *Einleitung*, in: Willoweit/Seif, *ibid.* (Fn. 3), S. XII ff.

⁸ Vgl. dazu GERHARD OESTREICH, *Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die „Regierungsformen“ des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente*, in: Rudolf Vierhaus (Hrsg.), *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*, Göttingen 1977, S. 45.

⁹ Vgl. JOHN WIEDHOFFT GOUGH, *Fundamental Law in English Constitutional History*, Oxford 1955; FRITZ HARTUNG, *Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien*, in: ders., *Staatsbildende Kräfte der Neuzeit (Gesammelte Aufsätze)*, Berlin 1961, S. 62; HOFMANN, *ibid.* (Fn. 7); ANDRÉ LEMAIRE, *Les lois fondamentales de la monarchie française: D'après les théoriciens de l'ancien régime*, Paris 1907, ND Genève 1975; CHRISTOPH LINK, *Herrschaftsordnung und bürgerliche Freiheit*, Wien/Köln/Graz 1979, S. 178 ff.; HEINZ MOHNHAUPT, *Die Lehre von der „Lex fundamentalis“ und die Hausgesetzgebung europäischer Dynastien*, in: Johannes Kunisch (Hrsg.), *Der dynastische Fürstenstaat*, Berlin 1982, S. 3; DERS., *Verfassung I*, in: Otto Brunner/Werner Conze/Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. VI, Stuttgart 1990, unveränderter Nachdruck 1997; NÄF, *ibid.* (Fn. 7), S. 26; VIERHAUS, *ibid.* (Fn. 8).

Souveränitätslehre Jean Bodins¹⁰ legitimierte zwar die nach dem Zusammenbruch der mittelalterlichen Ordnung unvermeidliche Verfügungsbefugnis des Herrschers über die Sozialordnung. Die oberste Gewalt definiert Bodin aber gerade dadurch, dass sie nur göttlichem Gesetz und Naturgesetz untersteht.¹¹ Die Souveränität ist an die Staatsgrundgesetze (*lois fondamentales*) gebunden,¹² ohne dass Bodin selbst darin einen Widerspruch erkennt.¹³ Denn die Verpflichtung des Souveräns auf die systemkonstituierenden Grundgesetze (*lois fondamentales*) leitet Bodin nicht nur vom Naturrecht ab, sondern auch aus ihrer vertraglichen Bindungswirkung (*conuentions iustes & raisonnables*) im Unterschied zur einseitigen Befehlsmacht der sonstigen Gesetze (*loix de ses predecesseurs*).¹⁴

Die Ableitung des Verfassungsvorranges aus der Positivierung¹⁵ in einem einheitlichen Verfassungstext entwickelt sich in der amerikanischen Revolution: Um die politi-

¹⁰ Les Six livres, 1576, Paris 1583 (ND 1977), X, S. 221: „Et par ainsi nous concludrons, que la première marque du Prince souverain, c'est la puissance de donner loy à tous en general & à chacun en particulier.”

¹¹ „Ceste puissance est absoluë, & souveraine: car elle n'a autre condition que la loy de Dieu & de nature ne commande.” (BODIN, *Les six Livres de la République avec l'Apologie de R. Herpin*, Faksimiledruck der Ausgabe Paris 1583, Nachdruck Scientia Aalen 1961, liv. I, chap. VIII, S. 129). Den Gesetzen Gottes und der Natur dagegen sind alle Fürsten der Erde unterworfen, und es steht nicht in ihrer Macht, sich über sie hinwegzusetzen: „Mais quant aux loix diuines & naturelles, tous les Princes de la terre y sont subiects ... la puissance absoluë des Princes & seigneuries souveraines, ne s'estend aucunement aux loix de Dieu & de nature.” (Bodin, *République*, liv. I, chap. VIII, S. 133). Souveränität bedeutet für Bodin keine willkürliche, sondern nur eine von allen menschlichen Instanzen unabhängige Machtausübung.

¹² „Quant aux loix qui concernent l'estat du Royaume, & de l'establissemēt d'icelui, d'autāt qu'elles sont annexes & unies avec la couronne, le Prince n'y peut déroger, comme est la loy Salique.” (BODIN, *République*, liv. I, chap. VIII, S. 137). Vgl. ANDRÉ LEMAIRE, *Les lois fondamentales de la monarchie française: D'après les théoriciens de l'ancien régime*, Paris 1907, ND Genève 1975, S. 10 f.

¹³ „Et par ainsi nostre maxime demeure, que le Prince n'est point subiect à ses loix, ny aux loix de ses predecesseurs, mais bien à ses conuentions iustes & raisonnables, & en l'observation desquelles les subiects en general ou en particulier ont interest.” (BODIN, *République*, liv. I, chap. VIII, S. 133). Die *leges fundamentales* stellen in der Regel eine zwischen Ständen und Herrscher vertraglich begründete Rechte- und Pflichtengarantie dar. Die Bindungswirkung der Verträge im Gegensatz zu den Gesetzen bei BODIN, *République*, liv. I, chap. VIII, S. 135: „car la loy depend de celuy qui a la souveraineté, qui peut obliger tous ses subiects, & ne s'y peut obliger soy mesme: & la conuention est mutuelle entre le Prince & les subiects, qui oblige les deux parties reciproquement: & ne peut l'une des parties y contreuenir au preiudice, & sans le consentement de l'autre, & le Prince en ce cas n'a rien par dessus les subiects.” Bodin sieht das Wesen der souveränen Macht darin, den Untertanen in ihrer Gesamtheit ohne ihre Zustimmung das Gesetz vorzuschreiben: „Par ainsi on void que le noinct principal de la maiesté souveraine, & puissance absolue, gist principalement à donner loy aux suiets en general sans leur consentement.” Insoweit liegt in Bodins Annahme der *leges imperii* kein Widerspruch zur Absolutheit (*legibus absolutus*) der Souveränität. Gegen einen Widerspruch auch: JAMES HENDERSON BURNS, *Sovereignty and constitutional law in Bodin*, in: *Political Studies* VII, Oxford 1959, S. 174 ff. A.A. WILLIAM ARCHIBALD DUNNING, *A history of political theories from Luther to Montesquieu*, New York 1905, S. 101: „In short, law ... is nothing else than a command of the sovereign. After this, the conception of *leges imperii*, above the sovereign will, seems very much out of place in Bodin's system.” GEORGE HOLLAND SABINE, *A History of Political Theory*, 3. Auflage, London 1963, S. 409: „The confusion here is manifest; the sovereign is at once the source of law and the subject of certain constitutional laws which he has not made and cannot change.”

¹⁴ Diese Konzeption der staatstragenden Grundgesetze ist mit der zeitlichen Unbegrenztheit der Souveränität vereinbar, deren Träger nicht an einseitige (Gesetzes-)Entscheidungen seiner Vorgänger gebunden ist.

¹⁵ GRIMM, *Konstitutionalismus* (Fn. 6), S. 46 ff.; DERS., *Verfassung*, in: *Staatslexikon*, hrsg. von der Görres-Gesellschaft, 7. Auflage, Freiburg 1989, Bd. V, S. 634 ff.; NIKLAS LUHMANN, *Verfassung als evolutionäre*

sche Revolution als rechtmäßigen Rechtsbruch zu begründen¹⁶ entwickeln die amerikanischen Revolutionäre entgegen dem englischen Sprachgebrauch die begriffliche Unterscheidung von Verfassung und sonstigem Recht.¹⁷ Die alte Verfassungssemantik kannte zwar besonders wichtige, fundamentale Gesetze¹⁸, nicht aber die Vorstellung von einem einheitlichen Gesetz, das der Maßstab für die Rechtmäßigkeit aller anderen Gesetze ist: „...in a Republic where the Law is superior to any or all the Individuals, and the Constitution superior even to the Legislature, and of which the Judges are the guardians and protectors.“, formuliert James Iredell in seinen „Instructions to Chowan County Representatives“ (1783)¹⁹. Bereits vor der Leitentscheidung zum Verfassungsvorrang in *Marbury v. Madison* (1803)²⁰ gibt es vereinzelt Richtersprüche mit dem Inhalt, dass ein verfassungswidriges Gesetz nicht angewendet werden darf.²¹ Mit der neuen Begrifflichkeit ist es möglich, bestimmte Akte als „*unconstitutional*“ zu bezeichnen: „*Therefore the terms constitutional and unconstitutional mean legal and illegal.*“²² Die Breitenwirkung des Adjektivs „*unconstitutional*“ beruhte auf dem Bemühen der Amerikaner, – verfassungstreuer als die Engländer selbst – ihren Widerstand gerade unter Berufung auf die britische Verfassung zu begründen und die Revolution als rechtmäßigen Rechtsbruch zu legitimieren.²³

Beispielhaft für diese amerikanische Argumentation, im Widerstand gegen die britische Krone verfassungstreuer als die Engländer zu sein, ist die Programmschrift für die Unabhängigkeitserklärung, *Common Sense* 1776²⁴ von Thomas Paine (1737–1809).

Errungenschaft, Rechtshistorisches Journal 9 (1990), 186 f.; DERS., *Positivität als Selbstbestimmtheit des Rechts*, Rechtstheorie 19 (1988), S. 11 ff. Für Luhmann ist die Positivität des Rechts nichts anderes als die operative Selbstbestimmtheit des Rechts. Mit der Verfassung reagiert das Rechtssystem auf die eigenen Autonomie.

¹⁶ In Amerika wird die Revolution rechtlich begründet mit der noch mittelalterlichen Idee, dass ein Souverän – das Londoner Parlament – sich keiner Rechtsbrüche schuldig machen dürfe, ansonsten sei das Widerstandsrecht des Volkes begründet. Dieses Widerstandsrecht des Volkes gegen das Parlament galt es dann in eine Rechtsordnung zu transformieren, die genau dies für künftige Fälle ausschließt.

¹⁷ GORDON S. WOOD, *The Creation of the American Republic 1776–1787*, Chapel Hill N.C. 1969, S. 260. Frankreich übernimmt 1789 den englischen Begriff der „constitution“ mit allen seinen Unschärfen und diskutiert dann nur noch das Ausmaß der notwendig gewordenen Gewaltenverteilung.

¹⁸ Zur ihrem Vorrang durch „Rat und Zustimmung der Großen“ ausführlich SEIF, *Einleitung*, in: Willoweit/Seif, *ibid.* (Fn. 3), S. XII ff.

¹⁹ Zit. nach Don Higginbotham (Hrsg.), *The Papers of James Iredell*, Raleigh 1976, Bd. II, S. 449.

²⁰ 1 Cranch (1803), 137 ff. Vgl. dazu W. LEVY, *Judgements: Essay on American Constitutional History*, Chicago 1972, S. 24 ff.; SEIF, *Einleitung*, in: Willoweit/Seif, *ibid.* (Fn. 3), S. XXI.

²¹ Hinweise bei GERALD STROUZH, *Wege zur Grundrechtsdemokratie: Studien zur Begriffs- und Institutionengeschichte des liberalen Verfassungsstaates*, Wien 1989, S. 53 f. (insbesondere in Ausübung des Widerstandsrechts des Volkes gegenüber dem Stamp Act). Vgl. *Cases of the Judges of the Court of Appeals*, 8 Virginia (4 Call) 1788, S. 135 ff.: „*that the constitution and the act in opposition cannot exist together; and that the former must control the opposition of the latter.*“

²² WILLIAM PALEY, *The Principles of Moral and Political Philosophy* (1785), zit. nach William Paley, *The works*, London/Edinburgh 1897, S. 114.

²³ GERALD STROUZH, *Constitution: Changing Meanings of the Term from the Early Seventeenth to the Late Eighteenth Century*, in: T. Ball/J.G.A. Pocock (Hrsg.), *Conceptual Change and the Constitution*, Lawrence, Kansas, 1988, S. 35, 45 f.; GORDON S. WOOD, *The Creation of the American Republic 1776–1787*, Chapel Hill N.C. 1969, S. 10 ff.

²⁴ Vgl. THOMAS PAINE, *Common Sense*, in: *Complete Works*, Bd. 1, hrsg. v. Philip S. Foner, New York 1945. Thomas Paine entstammte dem intellektuellen und politischen Milieu der englischen Dissenters. Ab 1774

George III wird als *royal brute of Britain* der Tyrannei beschuldigt.²⁵ Der Herrschaft über ein freies Volk ist ein solcher Tyrann unwürdig. Wie schon ein Jahrhundert früher die common law-Juristen gegen Jakob II., leitet Paine daraus die Fiktion ab, dass der König seinen amerikanischen Untertanen gegenüber abgedankt hätte. Das englische Verfassungssystem sieht er als Konsequenz feudaler normannischer Eroberung und damit als Folge einer Rechtsusurpation. Weder die starke exekutive Rolle des Monarchen noch die Privilegien der Aristokratie im englischen Verfassungskompromiss zwischen König, Oberhaus und Unterhaus sind mit seiner Adaption der Vertragstheorie vereinbar. Der Gesellschaftsvertrag ist für Paine nicht nur rationale Begründung der Herrschaftslegitimation, sondern historisch verankerter Gründungsakt. So leiten sich die Rechte des Menschen (*Rights of Man*) seiner gleichnamigen Schrift (1791) im historischen Sinn aus den natürlichen Rechten ab, den ursprünglichen Rechten des vorstaatlichen Naturzustandes. Im vollen Titel gibt diese politiktheoretisch bedeutsame Abhandlung „Eine Antwort auf Herrn Burkes Angriffe auf die Französische Revolution“²⁶. Gegen Burke argumentiert Paine, dass Legitimität nicht durch Traditionen und etablierte Institutionen vermittelt wird, sondern einzig durch den Konsens und durch die Zustimmung der Bürger. Während er den aus der Französischen Revolution hervorgegangenen Institutionen Legitimität zuspricht, streitet Paine diese dem englischen Konventionsparlament mangels Zustimmung des Volkes ab.²⁷ Damit fehlt aus seiner Sicht dem Verfassungssystem der *Bill of Rights* jede Legitimation,²⁸ und Großbritannien damit eine Verfassung.²⁹

lebte er in den nordamerikanischen Kolonien, wo er mit *Common Sense* (Philadelphia 1776) einen Abriss seiner radikaldemokratischen und antifeudalistischen Anschauungen und gleichzeitig die Programmschrift der amerikanischen Unabhängigkeitsbewegung vorlegte. Vgl. auch ROBERT ZIMMER, *Art. Paine*, in: *Hauptwerke der Politischen Theorie*, 2. Aufl. Stuttgart 2007; R. R. FENNESSEY, *Burke, Paine and the Rights of Man*, Den Haag 1963; Marilyn Butler (Hrsg.), *Burke, Paine, Godwin, and the Revolution Controversy*, Cambridge 1984; Gregory Claeys, *Thomas Paine*, New York 1989; BERNARD VINCENT, *The Transatlantic Republican*, Amsterdam u. a. 2005.

²⁵ THOMAS PAINE, *Common Sense*, Penguin Classics, S. 98 = THOMAS PAINE, *Rights of Man, Common Sense and other political writings*, Oxford University Press, 1998, S. 34.

²⁶ *Die Rechte des Menschen*, die ihrem Autor zunächst strafrechtliche Verfolgung und persönliche Diffamierung einbrachten, gehören zu den erfolgreichsten politischen Pamphleten in der europäischen Verfassungsdiskussion des 18. Jahrhunderts.

²⁷ „As to what is called the convention parliament, it was a thing that made itself, and then made the authority by which it acted. A few persons got together, and called themselves by that name. Several of them had never been elected, and none of them for the purpose.“ (THOMAS PAINE, *Common Sense*, Penguin Classics, S. 193 = THOMAS PAINE, *Rights of Man, Common Sense and other political writings*, Oxford University Press, 1998, S. 246).

²⁸ THOMAS PAINE, *Common Sense*, Penguin Classics, S. 79 = THOMAS PAINE, *Rights of Man, Common Sense and other political writings*, Oxford University Press, 1998, S. 17: „As to usurpation, no man will be so hardy as to defend it; and that William the Conqueror was an usurper is a fact not to be contradicted.“

²⁹ THOMAS PAINE, *Rights of Man*, Penguin Classics, New York 1984, S. 185 = THOMAS PAINE, *Rights of Man, Common Sense and other political writings*, Oxford University Press, 1998, S. 238: „A constitution is not the act of a government, but of a people constituting a government; and government without a constitution, is power without a right.“

3. Souveränität

Die Positivität des Verfassungsgesetzes löst das Paradox der Souveränität als ungebundene Selbstbindungsmacht³⁰ mit Hilfe des Rechts. Noch im 17. Jahrhundert hat man die Selbstbindung des Souveräns abgelehnt: „*Hisce directe non obligari summum imperium patet. Summum enim est: ergo a superiore homine obligatio ipsi non potest accedere. Seipsum autem per modum legis, id est, per modum superioris obligare nemo potest*“, vernehmen wir Samuel Pufendorf.³¹ Bindende Verpflichtung wurde nur in Bezug auf bereits bestehendes Recht gedacht.³² Dies stand hinter den Staatsvertragskonstruktionen des 17. Jahrhunderts: Der monarchische Gesetzgeber konnte sich durch Gesetze nicht selbst binden. Nur jene Normen, die durch die vertragliche Vereinbarung nicht durch ihn allein gesetzt worden sind, unterlagen nicht seiner Disposition.³³ Erst mit der Differenzierung zwischen unantastbarem Recht und dispositivem Recht gelingt dem normativen Verfassungsbegriff des 18. Jahrhunderts die Begründung der Selbstverpflichtung politischer Macht ohne Staatsvertragskonzeption.³⁴

II. Verfassungsvorrang und Souveränität in den Verfassungstexten von 1787 und 1791

1. Die Amerikanische Verfassung 1787

Die 1787 verabschiedete Verfassung der Vereinigten Staaten von Amerika konzipierte einen Bundesstaat mit starker Zentralgewalt. Bereits bei der Vorbildfunktion der Blackstoneschen *commentaries* für die amerikanischen Verfassungsväter war vom Präsidenten als Ersatzmonarchen die Rede: Die Exekutive ist beim Präsidenten konzentriert

³⁰ STEPHEN HOLMES, *Jean Bodin: The Paradox of Sovereignty and the Privatization of Religion*, in: James Roland Pennock/John W. Chapman (Hrsg.), *Religion, Morality and the Law*, New York 1988, S. 5 ff.

³¹ *De iure naturae et gentium*, lib. VII, cap. VI, § III (Frankfurt/Leipzig 1744), Bd. II, S. 213 f. Vgl. auch HOLMES, *ibid.* (Fn. 26), S. 17 f. (für vergleichbare Aussagen von THOMAS JEFFERSON).

³² Vgl. auch STEPHEN HOLMES, *Jean Bodin: The Paradox of Sovereignty and the Privatization of Religion*, in: James Roland Pennock/John W. Chapman (Hrsg.), *Religion, Morality and the Law*, New York 1988, S. 17 f.

³³ JUST HENNING BOEHMER, *Introductio in Ius publicum universale* (1710), Ed. 2 Halae Magdeb. 1726, P. spec. lib. 1 cap. 5 § 17 mit Anm. s (p. 285 s.), § 31 (p. 300); JOH. NICOLAUS HERT, *Elementa prudentia civilis*, 3. Aufl., Frankfurt a. M. 1712, P. 1 sect. 6 § 19 (p. 151), sect. 7 § 10 (p. 165); JOHANN CHRISTIAN MAJER, *Teutsches weltliches Staatsrecht, abgetheilt in Reichs- und Landrecht*, Bd. III, Leipzig 1776, S. 7, 9; VEIT LUDWIG V. SECKENDORFF, *Teutscher Fürsten-Staat*, hrsg. v. A.S. v. Biechling, Jena 1754 (ND Aachen 1972), Th. 2 cap. 4 § 5 (S. 61), cap. 7 § 12 Anm. (S. 127); Etwas anders ALTHUSIUS: Für ihn beruhen die *leges fundamentales* zwar auch auf Verträgen, aber auf solchen zwischen den „*civitates et provinciae*“ des Staates, die der gewählte Herrscher dann als „*ius administrandi regnum accipit*“ (JOHANNES ALTHUSIUS, *Politica methodice digesta* (1603), Ed. 3 Herborn 1614 (ND Aalen 1961), cap. 19 Nr. 49 s. – p. 349 s.), wenn auch per „*stipulatio*“ (aaO. Nr. 31 – p. 341); Christian Wolff hebt die *leges fundamentales* von den *pacta* ausdrücklich ab (*Institutiones Juris Naturae et Gentium*, (1750), Venetiis 1768, § 1107 (p. 457)). Vgl. dazu ausführlich CHRISTOPH LINK, *Herrschaftsordnung und bürgerliche Freiheit*, Wien/Köln/Graz 1979, S. 181 f. Vgl. auch die obigen Ausführungen hier zu Bodin bei Fn. 13.

³⁴ Vgl. FRANZ WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. Auflage, Göttingen 1967, S. 267.

(Art. 2, Abschn. 1). Der Präsident wird durch Wahlmänner direkt vom Volk gewählt. Trotz Rechenschaftspflicht gegenüber dem Kongress (Art. 2, Abschn. 3) ist der Präsident nicht vom Parlament abhängig, kann seinerseits auch nicht das Abgeordnetenhaus auflösen. Die Mitarbeiter des Präsidenten sind seine persönlichen Berater und nicht parlamentarisch verantwortlich. Aus dem Recht, dem Kongress „Maßnahmen zur Beratung zu empfehlen, die er für notwendig und nützlich erachtet“ (Art. 2, Abschn. 3), entwickelt sich die bedeutende Rolle des Präsidenten im Gesetzgebungsverfahren, wenngleich ihm kein formales Recht zur Gesetzesinitiative zusteht. Zudem hat er ein suspensives Veto (Art. 1, Abschn.7).

Gesetzgebung (Art. 1, Abschn. 1, 8) und Budgethoheit (Art. 1, Abschn. 7) obliegen den beiden Kammern des Kongresses, dem Abgeordnetenhaus aus gewählten Volksvertretern (Art. 1, Abschn. 2) und dem Senat aus Vertretern der Einzelstaaten (Art. 1, Abschn. 3). Das Zweikammersystem wurde zum Interessenausgleich zwischen großen und kleinen Staaten geschaffen. Im Repräsentantenhaus soll jeder Staat nach seiner Größe mit Abgeordneten vertreten sein (Art. 1, Abschn. 2), im Senat ist nach dem Prinzip der Gleichheit der Staaten jeder Staat mit zwei Senatoren vertreten (Art. 1, Abschn. 3).

Die Kompetenzabgrenzung zwischen Bund und Einzelstaaten (Art. 1 Abschn. 8, 9, 10) ist neben der Gewaltentrennung (Art. I, Abschn.1 und Art. II Abschn. 1 der Amerikanischen Verfassung 1787) das staatsorganisatorische Hauptthema der in den Verfassungstext eingegangenen Verfassungsdiskussion, die sich in den *Federalist papers* (Alexander Hamilton (1755–1804), John Jay (1745–1829) und James Madison (1751–1836)) widerspiegelt. Ursprünglich als Aufsatzsammlung über den Verfassungsentwurf des Bundeskonvents von Philadelphia konzipiert, um die Bürger New Yorks zur Annahme der amerikanischen Verfassung zu bewegen, kommt den *Federalist Papers* in der heutigen Verfassungspraxis, maßgeblich in den Entscheidungen des Amerikanischen Obersten Gerichtshofes, der Rang eines authentischen Verfassungskommentars zu. Ihre Einzelanalyse der drei Gewalten (Legislative: Art. 52–6; Exekutive: 67–77; Judikative 78–83) entwirft das Bild einer Mischverfassung, in der – angelehnt an Montesquieus Diktion³⁵ – jeder Gewalt eine ihrer Funktion gemäße Tugend zukommt: der Legislative Besonnenheit als Folge der Pluralität in der Beratung; der Exekutive Tatkraft als Folge der Konzentration der Entscheidung in einer Person und der Judikative Gerechtigkeit als Folge ihrer durch Unabsetzbarkeit der Richter geförderten Unparteilichkeit. Den Minderheitenschutz finden die *Federalists* jedoch in der pluralistischen Verfasstheit der Gesellschaft selbst, die das Gemeinwohl gefährdende Mehrheitsbildungen organisatorisch massiv behindert.

Auch der Vorrang der Verfassung ist für den Verfassungskommentar selbstverständlich: Letzter Maßstab für das Handeln aller politischen Kräfte ist nach den *Federalists*

³⁵ Machtkonzentration gefährdet die Freiheit, deshalb müssen Gewalten geteilt werden. Kontrolle und Kooperation erfordern aber dennoch eine partielle Verschränkung von Legislative, Exekutive und Judikative. Um aus der Verschränkung keine Verschmelzung werden zu lassen, ist ein innerer Kontrollmechanismus zu etablieren, das Prinzip der „republikanischen Rivalität“: „Man muß dafür sorgen, daß Ehrgeiz dem Ehrgeiz entgegenwirkt.“ Eigennutz und Amtsinteresse müssen zusammentreffen. (ALEXANDER HAMILTON/JAMES MADISON/JOHN JAY, *The Federalist Papers*, Buccaneer Books, Cutchogue N.Y. 1992, S. 266 ff., S. 340 ff., S. 392 ff.)

die Verfassung. In ihr manifestiert sich nicht nur eine politische Ordnung, die Freiheit und Eigentum zu sichern vermag, sondern das einzige System, das die Existenz der Nation gewährleisten kann (Art. 85).

Der Vorrang der Verfassung ist im Verfassungstext von 1787 nicht geregelt.³⁶ Dies scheint der seit den 1760er Jahren geführten Diskussion geschuldet, die eine Verfassungsgerichtsbarkeit (*judicial review*) im Widerspruch zur Volkssouveränität sieht, welche laut Präambel der Verfassung von 1787³⁷ die Verfassungsgebung legitimiert. Dies läßt sich nur mit den Verbindungen zum englischen *common law* erklären. In der in den amerikanischen Kolonien bekannten Leitentscheidung *Bonham's Case*³⁸ formuliert Coke den Vorrang des *common law* auch gegenüber den Gesetzen des Parlaments.³⁹ Die Gegenposition findet sich in Blackstones *commentaries*: „Where the common law and a statute differ, the common law gives place to the statute.“⁴⁰ Die Souveränität des Parlaments⁴¹ begründet den Vorrang der Legislative vor der Judikative. Noch bevor Blackstones Definition der Parlamentsouveränität in den Kolonien Fuß fassen kann, überwiegt in der amerikanischen Diskussion die Position, dass es für Westminster Grenzen geben müsse. Damit sind wir wieder bei der Begründung der amerikanischen Revolution als Widerstand gegen verfassungswidriges Handeln des englischen Parlaments. Zwar bekennen sich die gewählten kolonialen Repräsentativkörperschaften im Protest gegen das Mutterland nicht ausdrücklich zur Nichtigkeit missliebiger Parlamentsgesetze,⁴² aber mit der Volkssouveränität war die Parlamentsouveränität vom Tisch. Erstmals 1772 wird vom *Committee of Correspondance* der Stadt Boston der Gedanke der Volks-

³⁶ Seit der Entscheidung in *Marbury v. Madison* [5 U.S. (1 Cranch) 137 (1803)] ist die Prüfungskompetenz des Obersten Bundesgerichts für die Verfassungsmäßigkeit der Gesetze des Kongresses anerkannt.

³⁷ „We the people of the United States... do ordain and establish this Constitution for the United States of America.“ (zit. WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* Fn. 3, S. 255).

³⁸ „And it appears in our books that in many cases the common law will control acts of parliament and sometimes adjudge them to be utterly void: for when an act of parliament is against common right or reason, or repugnant or impossible to be performed, the common law will control it and adjudge such act to be void.“ (THEODORE F. T. PLUCKNETT, *Bonham's Case and Judicial Review*, in: *Harvard Law Review* 40 (1926/27), S. 34).

³⁹ Die Frage der Souveränität läßt Coke bezeichnenderweise offen (Vgl. auch GEORGE L. MOSSE, *The Struggle for Sovereignty in England. From the Reign of Queen Elizabeth to the Petition of Right*, East Lansing, Mich. 1950, S. 160–161).

⁴⁰ BLACKSTONE, *Commentaries I*, o. Fn. 80, Introduction sect. 3 (Of the laws of England), S. 89. Dazu auch JOHN V. JEZERSKI, *Parliament and People: James Wilson and Blackstone on the Nature and Location of Sovereignty*, *Journal of the History of Ideas* 32 (1971), 95–106.

⁴¹ Zum Souveränitätsanspruch des Parlaments als oberstes *common law*-Gericht in den englischen Verfassungskämpfen des 17. Jahrhunderts vgl. URIKE MÜBIG, *Die englischen Verfassungskämpfe des 17. Jahrhunderts*, in: dies. (Hrsg.), *Konstitutionalismus und Verfassungskonflikt*, Tübingen 2006, S. 48 ff.

⁴² House of Burgesses von Virginia 1764: „And if it were proper for the Parliament to impose Taxes on the Colonies at all, which the Remonstrants take Leave to think would be inconsistent with the fundamental Principles of the Constitution, the Exercise of that Power at this Time would be ruinous to Virginia.“ (Edmund S. Morgan (Hrsg.), *Prologue to Revolution. Sources and Documents on the Stamp Act Crisis, 1764–1766*, Chapel Hill 1959, S. 17); Entschließung von Maryland 1765: „Unconstitutional and a Direct Violation of the Rights of the Freeman of this Province“ (Entschließung von Maryland, 28. Sept. 1765, *ebd.*, S. 53.); Entschließung von Massachusetts 1765: „That all Acts made, by any Power whatever, other than the General Assembly of this Province, imposing Taxes on the Inhabitants are Infringements of our *inherent* and *unalienable* Rights, as *Men* and *British Subjects*: and render void the most valuable Declarations of our *Charter*“ (*Ebd.*, S. 57).

souveränität formuliert, der dann in den anderen Kolonien rasch Verbreitung gefunden hat.⁴³ Mit der Virginia Bill of Rights von 1776 war dann der Damm gebrochen.⁴⁴ In der Verfassung von 1787 fällt die Umsetzung der Volkssouveränität entgegen der feierlichen Rhetorik der Präambel sehr verhalten aus. Zu groß waren die konservativen Vorbehalte gegen das Volk als Souverän. Noch im Verfassungskonvent von Philadelphia herrschte die Überzeugung vor, dass die unbeschränkte Volkssouveränität die Verfassung gefährdet.⁴⁵ Auch der Ausschluss der direkten Volksbeteiligung an Verfassungsänderungen und die Einführung des Zweikammersystems zeigten in die gleiche Richtung.⁴⁶ Auch wenn die Lösung in der Beschränkung der Souveränität durch die Verfassung liegt, fand eine Normenkontrollklage trotzdem keinen Eingang in den Verfassungstext von 1787, da sich für eine derart starke Verfassungsgerichtsbarkeit im Konvent keine Mehrheit fand.⁴⁷

Ebensowenig enthielt die Fassung von 1787 eine Menschenrechtserklärung. Erst 1791 wurden die sog. Bill of Rights aufgrund der Auflagen aus den Ratifizierungsdebatten in den Einzelstaaten als Zusätze (*amendments*) Teil der Verfassung. Sie stellen einen Katalog von Individualrechten auf, – der Religions-, Meinungs- und Versammlungsfreiheit sowie Unverletzlichkeit der Person und des Eigentums umfasst. In Amerika, der Neuen Welt, waren Ständeunterschiede nur Erinnerungen an den alten Kontinent. Daher wird der Gleichheitsgedanke nicht so betont wie in der französischen Menschen- und

⁴³ „All Men have a Right to remain in a State of Nature as long as they please: And in case of intollerable Oppression, Civil or Religious, to leave the Society they belong to, and enter into another. – When Men enter into Society, it is by voluntary consent; and they have a right to demand and insist upon the performance of such conditions, And previous limitations as form an equitable *original compact*. – Every natural Right not expressly given up or from the nature of a Social Compact necessarily ceded remains. – All positive and civil laws, should conform as far as possible, to the Law of natural reason and equity.” (Harry Alonzo Cushing (Hrsg.), *The Writings of Samuel Adams*, vol. II, New York ND New York 1904–1908, S. 351–352 (Hervorhebung im Original). Über die revolutionstheoretische Bedeutung des Gedankens der Volkssouveränität in der amerikanischen Revolution vgl. u. a. ELISABETH CHARLOTTE ENGEL, *Über das Wesen der amerikanischen Revolution*, in: von Karl Erich Born (Hrsg.) *Historische Forschungen und Probleme*. Festschrift Peter Rassow, Wiesbaden 1961, S. 211; HANNAH ARENDT, *On Revolution*, New York 1963, S. 152; GORDON S. WOOD, *The Creation of the American Republic 1776–1787*, New York 1972, S. 353–354; WILLI PAUL ADAMS, *Republikanische Verfassung und bürgerliche Freiheit. Die Verfassungen und politischen Ideen der amerikanischen Revolution*, Darmstadt/Neuwied 1973, S. 138–140.

⁴⁴ „That all power is vested in, and consequently derived from, the people; that magistrates are their trustees and servants, and at all times amenable to them [...] That government is, or ought to be, instituted for the common benefit [...]; and that, when any government shall be found inadequate or contrary to these purposes, a majority of the community hath an indubitable, inalienable, and indefeasible right to reform, alter, or abolish it, in such manner as shall be judged most conducive to the public weal.” (William F. Swindler (Hrsg.), *Sources and Documents of United States Constitutions*, 10 Bde., Dobbs Ferry, N.Y. 1972–79, X, S. 49). Vgl. dazu auch GERALD STOURZH, *Die Konstituierung der Individualrechte. Zum 200. Jahrestag der »Declaration of Rights« von Virginia vom 12. Juni 1776*, JZ 31 (1976), S. 397–402).

⁴⁵ „The real source of danger to the American Constitutions” (James Madison in der Sitzung vom 21. Juli 1787, zit. in: Max Farrand (Hrsg.), *The Records of the Federal Convention of 1787*, 3 Bde, New Haven 1911, Bd. II, S. 74.

⁴⁶ Verfassungsänderungen bedürfen einer Zweidrittelmehrheit beider Häuser des Kongresses und müssen zusätzlich in drei Vierteln der Einzelstaaten von den gesetzgebenden Körperschaften oder Verfassungskonventen ratifiziert werden (Art. V).

⁴⁷ Dazu ausführlich HORST DIPPEL, *Die Sicherung der Freiheit. Limited government versus Volkssouveränität in den frühen USA*, in: Günter Birtsch (Hrsg.), *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*, Göttingen 1987, 135–157, S. 150.

Bürgerrechtserklärung, während die amerikanischen Garantien der Versammlungsfreiheit oder des Petitionsrechts (Artikel 1 der Amendments) bei den Franzosen fehlen.

2. Die Menschen- und Bürgerrechtserklärung 1789 und die französische Septemберverfassung 1791

Die französische Revolution hat mit der sozialen und politischen Befreiung des Individuums die feudalstaatlichen intermediären Instanzen (Stände, Korporationen) zwischen dem Staat und dem einzelnen abgeschafft. Diese neue Unmittelbarkeit zwischen Volk und Staat will geregelt sein. Die französische Menschen- und Bürgerrechtserklärung von 1789 erklärt die egalitäre Staatsbürgergesellschaft (Art. 3, 6, 13) zum Ziel jeder politischen Institution (*„le but de toute institution politique“*) und proklamiert ein Recht neuer Qualität. Es handelt sich weder um eine Petition noch um ein Parlamentsgesetz. Vielmehr möchte die Nationalversammlung in einer feierlichen Erklärung die *„natürlichen, unveräußerlichen und geheiligten Menschenrechte“* (Prooemium) catechetisch als Grundsätze *„aller politischen Gesellschaften“* (Art. 2, auch Art. 16: *„jede Gesellschaft“*) darlegen (*exposer*). Ganz im Sinn des rationalen Naturrechts unterscheidet die Erklärung der Nationalversammlung zwischen Rechten des Menschen und des Bürgers. Allerdings war das rationale Naturrecht der französischen Aufklärung keine juristische, sondern eine philosophische Disziplin, deren Sätze als Regeln der Vernunft, aber nicht als Rechtsnormen Geltung beanspruchten. Deshalb blieb die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte trotz ihrer wörtlichen Wiederholung in der Verfassung von 1791 nur eine Art Präambel. Einzelne Rechte mußten 1791 noch einmal als Rechtssätze wiederholt werden (Tit. I, Tit. III Art. 1 französische Verfassung 1791).

Während Freiheit durch Teilnahme an der Gesetzgebung (Art. 6) eine zentrale Botschaft der Menschen- und Bürgerrechtserklärung ist, kann die doktrinaire Betonung des Gewaltenteilungsgrundsatzes in Art. 16 nicht darüber hinwegtäuschen, dass das Prinzip der Gewaltenteilung 1789 inhaltlich nicht präzisiert wird.⁴⁸ In der National Souveränität ist das Verhältnis zwischen den beiden Souveränen Monarch und Volk offen. Genau diese Vagheit schlägt sich in der Verfassung von 1791 nieder: Souverän war die Nation (Tit. III, Art. 1)⁴⁹, von der alle Staatsgewalt ausging (Tit. III, Art. 2)⁵⁰, repräsentiert durch die Zweiheit von Volksvertretung und Monarch. Das monarchische Prinzip war damit vereinbar (Tit. III, Kap. II, Abschn. I, Art. 2)⁵¹.

⁴⁸ Ausführlich dazu ULRIKE SEIF, *Recht und Gerechtigkeit: Die Garantie des gesetzlichen Richters und die Gewaltenteilungskonzeptionen des 17.–19. Jahrhunderts*, *Der Staat*, 42 (2003), 110–140 (117 f.).

⁴⁹ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 299. Nach der Radikalisierung im Krieg, dem Sturz der Monarchie 1793 und dem Terror des Wohlfahrtausschusses 1793/94 beschwor die Direktorialverfassung 1795 die Souveränität in Art. 17 noch intensiver: *„La souveraineté réside essentiellement dans l'universalité des citoyens.“* (Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 353.) Die Konsultatsverfassung 1799 verbrämte die napoleonische Militärdiktatur und vermied eine Aussage.

⁵⁰ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 299.

⁵¹ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 310.

Die exekutive Gewalt lag beim König und seinen Ministern (Tit. III, Art. 4).⁵² Die gesetzgebende Gewalt lag bei der Nationalversammlung als Einkammerlegislative, welche die Einheit der Nation betonte und ein konservatives Oberhaus vermied (Tit. III, Art. 3; Tit. III, Kap. I).⁵³ Das Gesetzesinitiativrecht stand allein der Einkammerlegislative zu (Tit. III, Kap. III, Abschn. 1, Art. 1, Nr. 1).⁵⁴ Der Zusammentritt der Gesetzgebungskörperschaft war in der Verfassung geregelt (Tit. III, Abschn. V, Art. 1, 5)⁵⁵ und nicht von einer Einberufung durch den König abhängig. Der Monarch konnte die Nationalversammlung nicht auflösen (Tit. III, Kap. I, Art. 5)⁵⁶. Die Minister wurden vom Monarchen ernannt und entlassen (Tit. III, Abschn. IV, Art. 1)⁵⁷ und übernahmen durch Kontrasignatur (Tit. III, Abschn. IV, Art. 4)⁵⁸ die juristische Verantwortung für die Rechtmäßigkeit der Regierungsakte des Monarchen (Tit. III, Abschn. IV, Art. 5)⁵⁹. Nur in zwei Einzelheiten war die strikte Trennung zwischen der Exekutive des Königs und seiner Minister von der Einkammerlegislative der Nationalversammlung modifiziert: Der König hatte ein aufschiebendes Veto bei der Gesetzgebung (Tit. III, Kap. III, Abschn. 3, Art. 1, 2)⁶⁰ und die Legislative ein Mitspracherecht in der Außenpolitik (Tit. III, Kap. III, Abschn. 1, Art. 2)⁶¹. Unabhängig von Exekutive und Legislative war die vereinheitlichte und um Geschworenengerichte ergänzte Justiz (Tit. III, Art. 5).⁶²

Die Nationalssouveränität integriert nicht nur zwei Souveräne, sondern verbindet auch den Verfassungsgedanken mit nationaler Integration. Im Zeichen des revolutionären Gleichheitspathos hatte sich die Vorstellung einer französischen Nation von wenigen Privilegierten auf die Staatsbürger mit einem entsprechenden Zensus ausgeweitet. So schuf die französische Verfassung von 1791 ein Staatsbürgerrecht (Tit. II, Art. 2–6)⁶³ und verkündete die staatsbürgerliche Gleichheit (Tit. I)⁶⁴, – wenn auch drei Siebtel der Franzosen wegen Armut und die Französinen ohnehin vom aktiven (Tit. III, Kap. I, Abschn. II, Art. 2)⁶⁵ und vom passiven Wahlrecht (Tit. III, Kap. I, Abschn. III, Art. 3)⁶⁶ ausgeschlossen waren.⁶⁷

⁵² Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 300.

⁵³ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 299 f.

⁵⁴ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 321.

⁵⁵ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 308.

⁵⁶ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 300.

⁵⁷ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 319.

⁵⁸ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 319.

⁵⁹ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 320.

⁶⁰ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 326.

⁶¹ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 322 f.

⁶² Auch für die vier Monate ältere polnische Verfassung von 1791 ist die Souveränität der Nation Ursprung aller Staatsgewalt (Art. 5). Der monarchischen Exekutive (Art. 7) stand eine ständige Zweikammerlegislative aus Landboten- und Senatorenstube gegenüber (Art. 6). Die richterliche Gewalt war von der Exekutive und der Legislative getrennt (Art. 8). Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 284, 286 f., 289 f.

⁶³ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 297 f.

⁶⁴ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 294 ff.

⁶⁵ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 302.

⁶⁶ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 305.

⁶⁷ Die Direktorialverfassung 1795 regelte in Tit. II das Staatsbürgerrecht und ein zensusgebundenes Wahlrecht. Regelungen des Staatsbürgerrechts enthielt auch die Konsulatsverfassung 1799 in Tit. I.

Der Verfassungsvorrang war nicht explizit geregelt. In der französischen Verfassung 1791 oblag die Verfassungsrevision der Volksvertretung im Gesetzgebungsverfahren ohne Vetomöglichkeit des Monarchen (Tit. VII, Art. 4), nachdem drei aufeinanderfolgende Revisionsversammlungen einstimmig die Änderung eines bestimmten Verfassungsartikels beantragt haben (Tit. VII, Art. 2). Auch in der Konsultatsverfassung 1795 war die Verfassungsrevision durch eine Revisionsversammlung (Tit. VIII, Art. 339–342) erst möglich, nachdem der Änderungsvorschlag des Ältestenrates (Tit. VIII, Art. 336) in einem Zeitraum von neun Jahren vom Rat der Fünfhundert dreimal genehmigt worden ist.

3. Die polnische Maiverfassung 1791

Diese für Kontinuitäten mit dem vorrevolutionären Ständestaat offene Interpretation der französischen Septemberverfassung wird auch durch einen Blick auf die polnische Maiverfassung bestätigt, die vier Monate früher unter den Einflüssen der französischen Aufklärung auf den polnischen Adel als Verfassungsvertrag zwischen der Ständeversammlung und „*Stanislaus Augustus von Gottes Gnaden und durch den Willen der Nation König von Polen*“ (Einleitung) vereinbart wird. Nach ihrer Einleitung war die Verfassung „*heilig und unverletzbar, bis die Nation in der gesetzlich vorgeschriebenen Weise, durch ihre ausdrückliche Willenserklärung die Abänderung dieses oder jenes Artikels für nothwendig erachten wird.*“ Eine Verfassungsrevision war für alle 25 Jahre vorgesehen, durch einen außerordentlichen Konstitutionsreichstag (Art. 6 a.E.). Auch wenn hier der mit dem modernen Verfassungsbegriff verbundene Vorrang der Verfassung erstmals ausdrücklich artikuliert wird, indem „*dieser Constitution ... auch alle fernere Beschlüsse des jetzigen Reichstages in jeder Rücksicht angemessen seyn*“ sollen (Einleitung a.E.), sind die Kontinuitäten mit ständestaatlichen Verfassungselementen besonders deutlich. Die Souveränität der Nation ist Ursprung aller Staatsgewalt (Art. 5), auch wenn seit der zweiten und dritten Teilung Polens die Nation im Sinne des politisch mobilisierten Volkes fehlte.⁶⁸ Der monarchischen Exekutive (Art. 7) stand eine ständige Zweikammerlegislative aus Landboten- und Senatorenstube gegenüber (Art. 6). Die richterliche Gewalt war von der Exekutive und der Legislative getrennt (Art. 8). Eine Rechteerklärung fehlte, nur die Religions- und Kultusfreiheit war im Rahmen der Verankerung des römischen Katholizismus als Staatsreligion in Art. 1 angesprochen.

Während der Inhalt des Verfassungsvorranges durch die Positivität des modernen Verfassungsgesetzes klar festgelegt ist, sind für die Souveränität mehrere Träger denkbar: der Monarch und das Volk. Die bisherigen Beobachtungen zur Nationalsouveränität in der französischen Septemberverfassung machen deutlich, dass die Entscheidung zwischen monarchischer Souveränität und Volkssouveränität im europäischen Frühkonstitutionalismus noch nicht gefallen ist.

⁶⁸ Nur der polnische Adel war Träger der liberalen Reformideen. Dementsprechend regelte die polnische Verfassung 1791 kein polnisches Staatsbürgerrecht.

III. Monarchische Souveränität versus Volkssouveränität im europäischen Frühkonstitutionalismus bis 1814

1. Monarchiekonzentration der Verfassungsentwicklung nach 1800 unter dem Eindruck der napoleonischen Expansion

Die deutschen Rheinbundverfassungen sind beispielhaft für das „Verfassungsfieber“⁶⁹ vieler Länder Europas unter dem Eindruck der nachrevolutionären Dynamik in Frankreich sowie der militärischen Expansion unter Napoleon. Zugleich stehen sie für eine monarchisch dominierte Verfassungsordnung, die Freiheitsrechten und Volksrepräsentationen als Katalysatoren revolutionärer Umtriebe misstraut.⁷⁰ Eine Vorliebe für die staatstragende Monarchie im Frühkonstitutionalismus nach 1800 manifestiert sich – mit Ausnahme der Schweiz – sogar in einer Monarchisierung der Republiken. Vorbild ist das 1804 in ein französisches Kaiserreich umgewandeltes Lebenszeitkonsulat: „Die Regierung über die Republik wird einem Kaiser anvertraut, der den Titel „Kaiser der Franzosen“ annimmt.“⁷¹ Neben Polen 1807 sind derartige Entwicklungen in Norditalien 1802–1805 und in den Niederlanden 1806 zu verzeichnen. Diese frühkonstitutionelle „Renaissance“ der Monarchie korrespondiert mit einem gewandelten Republikverständnis: Unter dem Eindruck der jakobinischen Tugend- und Terrorherrschaft und des Abwehrkampfes der verbündeten Monarchien gegen die Revolutionsheere der *Republique Française* gerät die Republik in einen Gegensatz zur Monarchie. Sie ist nicht mehr der aristotelische Oberbegriff über Aristokratie, Monarchie und Demokratie. Dieser Antonymie Republik – Monarchie fällt der republikanische Begriffsinhalt eines auf Gewaltenteilung beruhenden Repräsentativsystems zum Opfer, den Kant mit seinem *Republikanism* formuliert hat.⁷² Dadurch gerät die im Parlament verkörperte Denktradition der Vertretung des Volkes in der europäischen Verfassungsbewegung unter Napoleon ins Hintertreffen. *En vogue* erscheint die hegelianische Gleichsetzung von Monarch und Nation.

⁶⁹ »la fièvre des constitutions travaille la France depuis 1789, et elle paraît être, en ce moment, en quelque sorte épidémique dans l'Europe« Ch.-P. Ducanel zit. in: WOLFGANG SCHMALE, *Constitution, Constitutionnel*, in: Rolf Reichardt/Hans-Jürgen Lüsebrink (Hrsg.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820* 12. (Ancien régime, Aufklärung und Revolution 10, München 1992, S. 62. Vgl. auch Peter Brandt/Martin Kirsch/Arthur Schlegelmilch/Werner Daum (Hrsg.), *Handbuch der europäischen Verfassungsgeschichte im 19. Jahrhundert. Institutionen und Rechtspraxis im gesellschaftlichen Wandel*, Bd. 1: Um 1800, Bonn 2006, S. 39.

⁷⁰ Dazu auch DIETMAR WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte, Vom Frankenreich bis zur Wiedereinigung Deutschlands*, 5. Aufl., München 2005, § 29 I, S. 277.

⁷¹ (Art. 1) *Sénatus-consulte organique* du 28 floréal an XII, zit. in: Léon Duguit/Henry Monnier (Hrsg.), *Les Constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789, collationnées sur les Textes Officiels, précédées de Notices historiques et suivies d'une Table Analytique détaillée*, 4. Aufl., Paris 1925, S. 144 f.

⁷² Vgl. JAN C. SCHUHR, *Kants Metaphysik der Sitten im Kontext der Naturrechtslehre des 18. Jahrhunderts*, JZ 2008, S. 186 f.

a) Vorliebe für die staatstragende Monarchie in den Rheinbundverfassungen

Die Vorliebe für die Monarchie in der von Napoleon beeinflussten europäischen Verfassungsbewegung wurde in den Rheinbundstaaten noch durch Fehlen eines einheitlichen Bürgertums als Träger der Verfassungsbewegung verstärkt. Nach der Gründung des Rheinbundes am 12.7.1806 und der förmlichen Lossagung der Rheinbundstaaten am 1.7.1806 vom Reich führte die Unterzeichnung der Rheinbundakte vom 12.7.1806⁷³ zur Niederlegung der Kaiserkrone durch Kaiser Franz II. am 6.8.1806. Diese grundlegende Erschütterung konnte die überkommene ständische Staats- und Gesellschaftsordnung in den deutschen Territorien jedoch nicht mit einem Federstrich beseitigen, so wie die Revolution 1789 in Frankreich die bürgerliche Emanzipation erzwungen hatte. Denn im zersplitterten Reichsverband waren die Bürger stärker in die traditionelle Ständeordnung der einzelnen Territorien eingebunden als im französischen Zentralstaat. Zudem war das deutsche Bürgertum landsmannschaftlich zersplittert. Ein tiefes Misstrauen zwischen Süddeutschen und Norddeutschen, zwischen Katholiken und Protestanten schien einem einheitlichen Auftreten des deutschen Bürgertums im Weg zu stehen.

Daher bieten die Rheinbundverfassungen ebenso wie die einzelnen im Gefolge der Revolutionskriege entstandenen Verfassungsentwürfe (1797)⁷⁴ nur Ansätze zur Ablösung der ständischen Ordnung durch eine bürgerliche Staats- und Gesellschaftsordnung. Überwiegend dienen die Verfassungsambitionen in den Rheinbundstaaten der hoheitlichen Umgestaltung der alten Gesellschaftsordnung und zugleich der Reorganisation des monarchischen Verwaltungsapparates.

Das im Tilsiter Frieden vom 7./9.7.1807 gebildete und vom jüngsten Bruder Napoleons Jérôme regierte Königreich Westphalen erhielt am 15.11.1807 die erste von Napoleon oktroyierte Rheinbundverfassung.⁷⁵ Die Constitution für das Königreich Westphalen schaffte alle Standesunterschiede und Privilegien ab und stellte die allgemeine Rechtsgleichheit her: „*Das Königreich Westphalen soll durch Constitutionen regiert werden, welche die Gleichheit aller Unterthanen vor dem Gesetze, ... festsetzen*“, lautet Art. 10 des IV. Titels dieser ersten Rheinbundverfassung.⁷⁶

⁷³ Zit. in: KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ, *Die Constitutionen der europäischen Staaten seit den letzten 25 Jahren*, Zweiter Theil, Leipzig/Altenburg (Brockhaus) 1817, S. 78 ff.; Günter Dürig/Walter Rudolf (Hrsg.), *Texte zur deutschen Verfassungsgeschichte vornehmlich für den Studiengebrauch*, hrsg. von Günter Dürig/Walter Rudolf, 3. erweiterte Aufl., München 1996, Nr. 1, S. 1 ff.

⁷⁴ Art. 95 Konstitution für die Stadt Köln. Den stadtkölnischen Bürgern zur Prüfung vorgelegt vom 24. Oktober 1797, entworfen von Christian Sommer: „*Kein Richteramt ist befugt, einen Bürger seiner kompetenten Gerichtsstelle zu entziehen, um ihn der seinigen zu unterwerfen.*“ (zit. in: Horst Dippel (Hrsg.), *Die Anfänge des Konstitutionalismus in Deutschland. Texte deutscher Verfassungsentwürfe am Ende des 18. Jahrhunderts*, hrsg. und mit einer Einleitung von Horst Dippel, Frankfurt a.M. 1991, S. 89). § 11 Deutschlands neue Konstitution. Ein Bruchstück, Entworfen von einem teutschen Staatsbürger, hrsg. von Erdmann Weber, Frankfurt-Leipzig 1797: „*Die Richterliche Gewalt ist zwischen ihm und den Ständen des Reichs, getheilt. Das Eine Reichstribunal wird von ihm allein, das andere, das Reichskammergericht, von den Ständen allein bestellt. Aber die Richterliche Gewalt wird allein unter seinem Namen ausgeübt ...*“ (zit. in: Dippel (Hrsg.), ebd., S. 152).

⁷⁵ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, *ibid.* (Fn. 73), S. 117 ff.

⁷⁶ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, *ibid.* (Fn. 73), S. 120.

Diese Westphälische Musterverfassung wurde von den anderen Rheinbundverfassungen nachgeahmt. Das Königreich Bayern beabsichtigte als größter Rheinbundstaat mit der Constitution für das Königreich Bayern vom 1.5.1808⁷⁷ die Stabilisierung seines durch Gebietserwerb erweiterten Territoriums als Rechts- und Wirtschaftseinheit. Diese Intention wird deutlich in der Einleitung des Organischen Edicts vom 24.7.1808, die Gerichtsverfassung betreffend: *um in unserem Königreiche eine gleichförmige, den Verhältnissen und der Gesetzgebung entsprechende Gerichts-verfassung zu bilden.*⁷⁸ Neben Justiz- und Militärreformen sowie den neuen Verwal-tungsorganisationsformen nach Verstaatlichung der Gemeinden regeln die Verfassungstitel die Erbfolge im königlichen Haus, einzelne staatsbürgerliche Rechte⁷⁹ und die Einrichtung einer „National-Repräsentation“ als Gesamtvertretung des ganzen Staates, allerdings beschränkt auf die höchstbesteuerten Grundbesitzer.

Die Constitution der vereinigten Landschaft der herzoglich Weimar- und Eisenachischen Lande, mit Einschluss der Jenaischen Landesportion, jedoch mit Ausschluss des Amtes Ilmenau vom 20.9.1809⁸⁰, erlangt wie die bayerische nur eingeschränkte Bedeutung, da in beiden Ländern die Volksvertretung nicht einberufen worden ist.

Die Constitution des Großherzogthums Frankfurt vom 16.8.1810⁸¹ orientiert sich am Vorbild der westphälischen Verfassung. Dies demonstriert ihr § 11 (*„Das Großherzogthum wird durch eine Constitution regiert, welche die Gleichheit aller Unterthanen vor dem Gesetze ... festsetzt“*)⁸², der der Diktion des Art. 10 im IV. Titel der Constitution für das Königreich Westphalen vom 15.11.1807 entspricht. Die Constitution des Herzogthums Anhalt-Köthen vom 28.12.1810⁸³ ist die Rheinbundverfassung mit der weitestgehenden Nachahmung der westphälischen Verfassung. In Art. 8 schließt sie sich deren Wortlaut in Art. 10 des IV. Titels an: *„Alle Unsre Unterthanen sind vor dem Gesetze gleich.“*⁸⁴

Überwiegend stehen die genannten Verfassungen noch ganz in der Tradition der aufgeklärt absolutistischen Selbstbindung an einen vernunftbestimmten Normzweck.⁸⁵ Ihre Geltungsdauer war durch den Zusammenbruch der napoleonischen Herrschaft begrenzt. Die Constitution für das Königreich Westphalen und die Constitution des Großherzogthums Frankfurt gingen mit den von Napoleon geschaffenen Staatsgebilden in den Befreiungskriegen unter. Die Constitution des Herzogthums Anhalt-Köthen wurde

⁷⁷ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 132 ff.

⁷⁸ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 146 f. Das organische Edict vom 8.9.1808, die Patrimonialgerichtsbarkeit betreffend, revidiert die gutsherrliche Gerichtsbarkeit (Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 183 f.)

⁷⁹ Ein Beispiel ist die Garantie des gesetzlichen Richters im V. Titel § 4: *„Der König kann in Criminalsachen Gnade ertheilen, die Straf erlassen oder mildern, aber in keinem Falle irgend eine anhängige Streitsache oder angefangene Untersuchung hemmen, vielweniger eine Partei ihrem gesetzlichen Richter entziehen.“* (Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), 140 f.)

⁸⁰ Zit. in: PÖLITZ, KARL HEINRICH LUDWIG, *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit, Mit geschichtlichen Erläuterungen und Einleitungen*, Erster Band/2. Abtheil., zweite, neu-geordnete, berichtigte und ergänzte Auflage, Leipzig (Brockhaus) 1832, S. 732 ff.

⁸¹ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 235 ff.

⁸² Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 238.

⁸³ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 260 ff.

⁸⁴ Zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, ibid. (Fn. 73), S. 261.

⁸⁵ SEIF, ibid. (Fn. 7), S. 250 ff.

1812 aufgehoben. Und die Verfassungen von Bayern und Sachsen-Weimar hatten ohne die Einberufung der vorgesehenen Volksvertretungen nie volle Bedeutung erlangt.

b) Monarchiekonzentration des Wiener Kongresses

Noch auf dem Wiener Kongress wirkt die Monarchiekonzentration der europäischen Verfassungsbewegung unter Napoleon nach. So konzipiert das *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* vom 24.8.1815 für das auf dem Wiener Kongress aus der Verbindung von Belgien und Holland gebildete Königreich der Vereinigten Niederlande eine starke monarchische Gewalt. Auch Kongresspolen ist wie die Vereinigten Niederlande eine Neuschöpfung des Wiener Kongresses, dem der russische Zar und König von Polen am 27.11.1815 eine *Constitution* erlässt. Beide Verfassungstexte zur Schaffung staatlicher Einheit in neu geschaffenen Staatsgebilden nehmen keine Rücksicht auf ein nationales Zusammengehörigkeitsgefühl in der Bevölkerung.⁸⁶

2. Gegenbeispiele zum napoleonischen Staatsautoritarismus

a) Rezeption der französischen Septemберverfassung

Vertrauen in eine starke Volksvertretung, wie sie noch die französische Verfassung von 1791 atmet, findet sich in der europäischen Verfassungswelt um 1800 daher kaum. Abgesehen von der norwegischen Eidsvollverfassung⁸⁷ finden sich Anklänge an die

⁸⁶ Von Metternich misstrauisch beäugt, lässt das *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* vom 24.8.1815 nicht erkennen, ob es paktiert oder oktroyiert ist. Erst das Ausführungsgesetz vom gleichen Tag gibt Auskunft (Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden over de jaren 1813–1840 met algemeen register, Nr. 45, S. 103 ff.).

⁸⁷ Vom 31. Mai 1814. Zit. in: KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ, *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit, Mit geschichtlichen Erläuterungen und Einleitungen*, Dritter Band, zweite, neugeordnete, berichtigte und ergänzte Auflage, Leipzig (Brockhaus) 1833, S. 92 ff. *Pouvoir constituant* im norwegischen Eidsvoll bei Oslo ist die Notablenversammlung. Der Einfluss des Monarchen auf die Verfassungsberatungen ist gering, da die Frage des Königshauses – dänisches, schwedisches oder norwegisches – noch in der Schwebe war und es auch nach der Union mit Schweden nicht zu einer grundlegenden Verfassungsrevision zugunsten des schwedischen Königs kam. HANS-DIETRICH LOOCK, *Norwegen*, in: *Parlamentarismus und Demokratie im Europa des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. Hans-Dietrich Loock/Hagen Schulze, München 1982, S. 71 f.; MICHAEL ERBE, *Belgien und die Niederlande*, in: Hans-Dietrich Loock/Hagen Schulze (Hrsg.), *Parlamentarismus und Demokratie im Europa des 19. Jahrhunderts*. München 1982, S. 57 ff.; KLAUS VON BEYME, *Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa*. München 1973 S. 50 ff.; zu Württemberg s.u. S. 310 f. Der norwegische Fall von 1814 lag insofern etwas anders, da der schwedische König das Nachbarland nicht direkt regierte, sondern einen Statthalter einsetzte, der die Gesamtinteressen Schwedens in Norwegen wahrnahm. Zudem handelte es sich in der Anfangszeit nach 1814, in der sich die Verfassungsregeln einspielen mussten, bei dem schwedischen Herrscher um den ehemaligen napoleonischen General und französischen Revolutionär Bernadotte (faktischer Machthaber seit 1810, ab 1818 als König Karl XIV. Johann), der zwar in Schweden recht autoritär regierte, dessen Selbstverständnis sich aber deutlich von demjenigen eines „gebürtigen“ absolutistischen Königs unterschied. Vielleicht lag es gerade an dieser Konstellation, dass Norwegen damit zu dem einzigen Land Europas wurde, in welchem über lange Zeit eine stark vom französischen Vorbild von 1791 geprägte konstitutionelle Monarchie mit suspensivem Veto des Königs und fehlendem monarchischem Recht zur Kammerrücklösung

französische Septemберverfassung nur in der kurzlebigen Verfassung von Cádiz.⁸⁸ In Spanien ist die Verfassungsgebung mit dem antinapoleonischen Widerstand verbunden.⁸⁹ Die allgemeine und ausserordentliche Versammlung von Cádiz (*Cortes generales y extraordinarias*) hat die verfassungsgebende Gewalt (*el poder constituyente*), der Monarch wird zur verfassten Gewalt (*el poder constitucionalizado*): „Ferdinand VII., von Gottes Gnaden und kraft der Constitution der spanischen Monarchie König von Spanien“, lautet die Präambel der Cádiz-Verfassung vom 19. März 1812.⁹⁰ Die Berufung auf die Souveränität der Nation in Titel I Art. 2⁹¹ ist keine Absage an die Monarchie, sondern richtet sich nur gegen die Usurpationsansprüche der französischen Kaiserfamilie Bonaparte.⁹² So folgte schon einen Tag auf ihre feierliche Eröffnung vom 24.9.1810⁹³ die Anweisung der Cortes, dass Karl IV. und Ferdinand VII. der Titel Ma-

funktionierte. Der König hat sein Veto bis zur Trennung Schwedens und Norwegens im Jahre 1905 immer wieder für einfache Gesetze ausgeübt.

⁸⁸ Nach der durch den Putsch liberaler Offiziere erzwungenen Annahme der Verfassung 1820 intervenierte die Heilige Allianz. 1823 rückte ein französisches Heer in Spanien ein und restituierte die absolute Monarchie. 1820/21 scheitert die Übernahme der Cortes-Verfassung im Königreich Sizilien: JUAN FERRANDO BADIA, *Die spanische Verfassung von 1812 und Europa*, in: *Der Staat* 2. 1963 S. 154 f., 165 ff., 176 ff.; zu Ferdinand VII.: ANGEL MARTINEZ DE VALASCO, *Ferdinand VII. (1808, 1814–1833)*, in: *Die spanischen Könige. 18 historische Porträts vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hrsg. Walther L. Berner/Carlos Collado Seidel/Paul Hoser, München 1997, S. 215 ff. Im Königreich Sizilien verkündete auf Druck der Revolutionäre Ferdinand I. die spanische Verfassung von Cádiz von 1812 als neue Konstitution für sein Königreich; vgl. dazu: WERNER DAUM, *Historische Reflexion und europäische Bezüge. Die Verfassungsdiskussion in Neapel-Sizilien 1820/21*, in: Martin Kirsch/Pierangelo Schiera. (Hrsg.) *Denken und Umsetzung des Konstitutionalismus in Deutschland und anderen europäischen Ländern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Berlin vorauss. 1999 S. 253–288. Es lag sicherlich nicht nur am Widerwillen des spanischen und neapolitanischen Königs, sondern maßgeblich an denen von ihnen zu Hilfe gerufenen europäischen Großmächten, dass diese liberalen Verfassungen aufgrund militärischer Intervention wieder abgeschafft wurden. Zur Rolle der Großmächte und insbesondere Großbritanniens für die Zerschlagung der Revolution in Neapel: GÜNTHER HEYDEMANN, *Konstitution gegen Revolution. Die britische Deutschland- und Italienpolitik 1815–1848* (Veröffentl. d. DHI London 36), Göttingen usw. 1995, S. 67–111. Heydemann verweist unter anderem auf den Umstand, dass die spanische Cortesverfassung nicht nur in den Augen der konservativen Mächte Europas, sondern selbst nach Ansicht der britischen Diplomaten als fortschrittlich galt (vgl. S. 86).

⁸⁹ Ausführlich dazu ANDREAS TIMMERMANN, *Die „gemäßigte Monarchie“ in der Verfassung von Cadiz und das frühe liberale Verfassungsdenken in Spanien*, Münster 2007, S. 25 ff.

⁹⁰ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 429.

⁹¹ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 430.

⁹² Die Franzosen machten geltend, dass die höchste Staatsgewalt bei der spanischen Krone gelegen habe und mit der Abdankung durch Karl IV. und seinen Ferdinand VII. in Bayonne 1808 auf sie übergegangen sei. Vgl. auch AGUSTÍN DE ARGÜELLES, *Discurso preliminar a la Constitución de 1812 (1811)*, 1. Teil, Madrid 1989, S. 78; dazu auch: L. SÁNCHEZ AGESTA, *Introducción*, in: A. de Argüelles, *Discurso preliminar*, S. 44; J. FERRANDO BADIA, *Vicisitudes e influencias de la Constitución de 1812*, in: *Revista de Estudios Políticos* 126 (1962), S. 187; DERS., *Die spanische Verfassung von 1812 und Europa*, in: *Der Staat* 2 (1963), S. 153; i.d.S. auch HANS GMELIN, *Studien zur spanischen Verfassungsgeschichte*, Berlin 1905, S. 20.

⁹³ Cortes generales y extraordinarias (Hrsg.), *Colección de los Decretos y Órdenes que han expedido las Cortes generales y extraordinarias desde su instalacion en 24 de setiembre de 1810 hasta igual fecha de 1811*, Bd. 1, Madrid 1813, S. 1 f.; J. GALLARDO Y DE FONT, *Apertura de las Cortes de Cádiz en 24 de Septiembre de 1810*, Bd. 1, Segovia 1910, S. 30 f.: „(...) y declaran nula, de ningún valor ni efecto la cesión de la corona que se dice hecha en favor de Napoleón, no sólo por la violencia que intervino en aquellos actos, injustos ilegales, sino principalmente por faltarle el consentimiento de la Nación“, fast wortgleich bekräftigt im Dekret vom 1.1.1811: „Decláranse nulos todos los actos y convenios del Rey durante su opresión fuera ó dentro de España“, in: Cortes generales y extraordinarias, *ebd.*, S. 41.

jestät gebühre.⁹⁴ Dank ihrer Souveränität kann die Nation die in Bayonne zugunsten Napoleon abgegebenen Thronverzichtserklärungen annullieren und „die Gesetze und Bedingungen [festlegen], unter denen ihre Könige den Thron besteigen.“⁹⁵ Allein die Ableitung der monarchischen Gewalt aus der von den Cortes repräsentierten Souveränität der Nation wird von den Zeitgenossen als revolutionär empfunden.⁹⁶ Volkssouveränität im Sinne der Rousseauschen *volonté générale* und der im französischen Nationalkonvent 1792–95 verkörperten schrankenlosen Souveränität des Volkes hatten die Cortes dagegen nicht im Sinn: Sie agierten nicht als Bevollmächtigte ihrer Wähler, sondern als souveräne Repräsentanten der Nation.⁹⁷ Die legislative Gewalt der Cortes ist das Herzstück der Cádizverfassung⁹⁸, wie der Umfang des III. Verfassungstitels mit 140 Artikeln zeigt. Dementsprechend ist das Kräfteverhältnis noch weit über die konstitutionellen Mitwirkungsrechte des französischen Vorbildes von 1791 zugunsten der Cortes⁹⁹ verschoben, und zwar nicht nur aus Bewunderung der Konstituanten für die Souveränität des englischen Parlaments¹⁰⁰, sondern vor allem aufgrund der situationsbedingten Schwäche der Übergangsregierung (*regencia*) während des Unabhängigkeitskrieges.¹⁰¹ Der Vorrang des Parlaments hat in der Cádiz-Verfassung verschiedene Ausprägungen. Die Legislative steht den Cortes zusammen mit dem König zu (Art. 15, 142). Das Initiativrecht hat jeder Abgeordnete sowie jedes Regierungsmitglied.¹⁰² Der Monarch hat nur

⁹⁴ Dekret vom 25.9.1810: „Tratamiento que deben tener los tres poderes“, in: Cortes generales y extraordinarias, Colección de los Decretos y Órdenes, que han expedido las Cortes generales y extraordinarias desde su instalacion en 24 de setiembre de 1810 hasta igual fecha de 1811, Bd. 1, Madrid 1813, S. 1 f.; J. Gallardo y de Font, Apertura de las Cortes de Cádiz en 24 de Septiembre de 1810, Bd. 1, Segovia 1910, S. 3 f.

⁹⁵ A. DE ARGÜELLES, *Sesión de la Cartes 29.12.1810, Diario de las Cortes*, ibid. (92), Bd. 2, S. 155; ferner A. FLOREZ ESTRADA, *Representación hecha a S.M.C. el señor Don Fernando VII (1820)*, Madrid 1996, S. 15, 17 ff.

⁹⁶ Statt vieler: FERNANDO SOLDEVILLA, *Las Cortes de Cádiz. Orígenes de la Revolución española*, Madrid 1910; ENRIQUE DEL VALLE IBERLUCEA, *Las Cortes de Cádiz. La Revolución de España y la Democracia de América*, Buenos Aires 1912; A. GIL NOVALES, *La revolución burguesa en España*, Madrid 1985, speziell ders., *Las contradicciones de la revolución burguesa española*, ebda., Madrid 1985, S. 50 ff.; M. ARTOLA GALLEGÓ, *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Barcelona 1991, u.a. S. 161, 163; M. MORÁN ORTÍ, *Revolución y reforma religiosa en las Cortes de Cádiz*, Madrid 1994; J. M. PORTILLO VALDÉS, *Revolución de nación. Orígenes de la cultura constitucional en España, 1780–1812*, Madrid 2000.

⁹⁷ TIMMERMANN, ibid. (Fn. 89), S. 39; und KARL LÖWENSTEIN, *Volk und Parlament nach der Staatstheorie der französischen Nationalversammlung von 1789, Studien zur Dogmengeschichte der unmittelbaren Volksgesetzgebung*, München 1992, S. 18, 20. Vgl. dazu auch die durch die Zentraljunta erlassene Wahlanweisung vom 1.1.1810 (Instrucción que deberá observarse para la elección de Diputados de Cortes vom 1.1.1810; die Anweisung war in vier Wahlauftrufe (convocatorias) an unterschiedliche Adressaten (u.a. die regionalen Ausschüsse und die Städte mit Stimmrecht in den Cortes) unterteilt und darf als das erste eigentliche Wahlgesetz Spaniens gelten, so E. ULL PONT, *Derecho electoral de las Cortes de Cádiz*, Madrid 1972, S. 11; M. ESTRADA SÁNCHEZ, *El enfrentamiento entre doceañistas y moderados*, in: *Revista de Estudios Políticos* 100 (1998), S. 244 f.). Vgl. auch Art. 27, Art. 99, Art. 100 Abs. 2 der Cádiz-Verfassung.

⁹⁸ A. DE ARGÜELLES, ibid. (Fn. 92), I. Teil, S. 77. entsprechend ist der dritte Titel („De las Cortes“) mit allein 140 Artikeln auch der umfangreichste des ganzen Textes. Er enthält u.a. ein vollständiges Wahlgesetz.

⁹⁹ Cortes, spanisch: Abgeordnetenhaus, Ständeparlament.

¹⁰⁰ Der umfangreiche Briefwechsel der Cortes generales y extraordinarias mit London lagert in spanischen Archiven und derzeit per Fernleihe noch nicht verfügbar.

¹⁰¹ L. SÁNCHEZ AGESTA, *Introducción*, in: A. de Argüelles, ibid. (Fn. 92), I. Teil, S. 55.

¹⁰² Die Gesetzesinitiative seitens des Monarchen blieb in der Praxis die Ausnahme. So ging während des sog. Trienio Liberal (1820–1823) bei 92 % der verabschiedeten Entwürfe die Initiative von den Cortes aus, J. I.

ein auf zwei Jahre beschränktes suspensives Vetorecht (Art. 147). Verweigert er einem Gesetz seine Zustimmung, kann der Entwurf in der darauffolgenden Sitzungsperiode erneut vorgelegt werden (Art. 147). Eine wiederholte Ablehnung hat Suspensiveffekt, bis die Cortes sich im dritten Jahr mit einer Zwei-Drittel-Mehrheit über das monarchische Veto hinwegsetzen können (Art. 148, 149).¹⁰³ Auch der Ausschluss der Exekutive von der Teilnahme an den Parlamentssitzungen stärkt die Übermacht der Cortes. Obwohl die Sitzungen öffentlich waren, durften weder der König noch seine Minister den Entscheidungen der Cortes beiwohnen (Art. 124 ff.).¹⁰⁴ Zudem normiert Art. 131 N° 26 eine Zuständigkeitsvermutung zugunsten der Cortes in Verfassungsfragen.¹⁰⁵

Auch im Verhältnis zur Exekutive zeigt sich der Vorrang der Cortes. Die exekutive Gewalt übt der Monarch aus (Art. 16, 170). Doch seine Befugnisse sind in Art. 171 enumerativ geregelt und an detaillierte Mitwirkungsbefugnisse der Cortes gebunden (Art. 172). So enthält der Katalog des Art. 172 das Verbot, die Cortes zu suspendieren. Der Monarch ernennt die Staatsminister (Art. 171 N° 16). Diese waren den Cortes parlamentarisch verantwortlich (Art. 226). Die Anerkennungsbefugnis der Cortes über den Prinzen von Astrurien als Thronfolger (Art. 210), ihr Vorschlagsrecht für die Ernennungen der Mitglieder des Staatsrates (Consejo de Estado) (Art. 235)¹⁰⁶ und der Krönungseid vor dem Plenum (Art. 173) dokumentieren die abgeleitete monarchische Gewalt.¹⁰⁷

b) Ständeparlamentarische Verfassungsstrukturen

Gegenmodelle zum napoleonischen Staatsautoritarismus bieten auch ständeparlamentarische Strukturen in Schweden und im Mittelmeerraum, wobei sich die traditionsstiftenden Vorbilder unterscheiden. In Schweden setzten die Stände im Rückgriff auf die sog. Freiheitszeit von 1720–1772/1789 in der Verfassung von 1809 eine starke Beschränkung der Monarchie durch ständische Elemente durch.¹⁰⁸ Durch die Beibehaltung des Vierkuriensystems wurden die ständischen Vorrechte auch normativ in der Grundstruktur der Konstitution festgeschrieben.

Im Mittelmeerraum kommt es unter dem Einfluss des britischen Beauftragten Lord Bentinck bei der Verfassungsbewegung auf Sizilien 1812 und auf den ionischen Inseln 1816 zu einer Orientierung an der englischen Verfassungspraxis.¹⁰⁹

Marcuello Benedicto, División de poderes y proceso legislativo en el sistema constitucional de 1812, in: Revista de Estudios Políticos 93 (1996), S. 225 f.

¹⁰³ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3) S. 451.

¹⁰⁴ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3) S. 445 f.

¹⁰⁵ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3) S. 448.

¹⁰⁶ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3) S. 463.

¹⁰⁷ WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3) S. 461.

¹⁰⁸ Vom 7. Juni 1809. Zit. in: PÖLITZ, Dritter Band, *ibid.* (Fn. 87), S. 72 ff.

¹⁰⁹ Dazu explizit KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ, *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit, Mit geschichtlichen Erläuterungen und Einleitungen*, Zweiter Band, zweite, neugeordnete, berichtigte und ergänzte Auflage, Leipzig (Brockhaus) 1833, S. 443 ff.

3. Europäischer Frühkonstitutionalismus nach den Befreiungskriegen

a) Modellcharakter der charte constitutionnelle

Prägendes Vorbild des europäischen Frühkonstitutionalismus nach den Befreiungskriegen ist die *Charte Constitutionnelle* vom 4.6.1814, die nach der Rückkehr der Bourbonen die Monarchie mit dem Konstitutionalismus zu verbinden sucht. Der Anspruch eines rechtlich nie untergegangenen Königtums steht hinter der Zählung Ludwigs als der XVIII. Diese Reihung setzt voraus, dass auf Ludwig XVI. 1792 sein noch unmündiger Sohn unter dem Namen Ludwig XVII. als legitimer Prätendent gefolgt ist. Gleiches gilt für die Zählung der Regierungsjahre Ludwigs XVIII. ab 1795, dem Todesjahr des Sohnes Ludwigs XVI., und der daraus folgenden Bezeichnung des Jahres 1814 als sein 19. Regierungsjahr.¹¹⁰

Der Monarch von Gottes Gnaden¹¹¹ Louis XVIII.¹¹² tritt als verfassungsgebender Souverän¹¹³ auf. Die *Charte Constitutionnelle* wurde einseitig vom König oktroyiert, und ihre Bezeichnung als Urkunde (*charte*) versuchte den Eindruck eines königlichen Privilegs zu erwecken. Den Begriff der Souveränität vermeidet die Charte, die Berufung auf die Autorität (*l'autorité tout entière*)¹¹⁴ in der Präambel lässt die Subsumtion vorrevolutionärer Machtpositionen des Gottesgnadentums zu.¹¹⁵ Aufgrund seiner Machtvollkommenheit¹¹⁶ ist der Monarch Alleininhaber der vollziehenden Gewalt (Art. 13 *Charte Constitutionnelle*)¹¹⁷, des alleinigen Gesetzesinitiativrechts (Art. 45, 46 *Charte Constitutionnelle*)¹¹⁸ und der Gerichtshoheit (Art. 57.). Dennoch konnte die Restauration der

¹¹⁰ HANS GANGL, *Die Verfassungsentwicklung in Frankreich 1814–1830*, HZ 202 (1966), S. 271 ff.

¹¹¹ Eingangsworte der Präambel der *Charte Constitutionnelle*: „*Louis, par la grâce de Dieu, roi de France et de Navarre, à tous ceux qui ces présentes verront, salut.*“ (zit. in: Faustin-Adolphe Hélie, *Les Constitutions de la France, ouvrage contenant outre les constitutions, les principales lois relatives au culte, à la magistrature, aux élections, à la liberté de la presse, de réunion et d'association, à l'organisation des départements et des communes, avec un commentaire*, 3. fascicule: *Le premiere empire et la restauration*, Paris 1878, S. 885).

¹¹² Regiert 1814–1824.

¹¹³ Präambel der *Charte Constitutionnelle*: „*En même temps que nous reconnaissons qu'une constitution libre et monarchique devait remplir l'attente de l'Europe éclairée, nous avons dû nous souvenir aussi que notre premier devoir envers nos peuples était de conserver, pour leur propre intérêt, les droits et les prérogatives de notre couronne ... qu'ainsi, lorsque la sagesse des rois s'accorde librement avec le vœu des peuples, une charte constitutionnelle peut être de longue durée.*“ (zit. in: HÉLIE, 3. fasc., ibid. Fn. 111, S. 885).

¹¹⁴ Präambel: „*Nous avons considéré que, bien que l'autorité tout entière résidât en France dans la personne du Roi, nos prédécesseurs n'avaient point hésité à en modifier l'exercice, suivant la différence des temps.*“ (zit. nach *Constitutions qui ont régi la France depuis 1789 jusqu'à l'élection de M. Grévy comme Président de la République, conférées entre elles et annotées par Louis Tripier, deuxième édition augmentée d'un supplément*, Paris 1879, S. 232).

¹¹⁵ Vgl. dazu ausführlich SEIF, *Einleitung*, in: Willoweit/Seif, ibid. (Fn. 3), S. 15 f.

¹¹⁶ Präambel der *Charte Constitutionnelle*: „*Nous avons considéré que, bien que l'autorité tout entière résidât en France dans la personne du Roi, ...*“ (zit. in: HÉLIE, 3. fasc., ibid. Fn. 111, S. 885).

¹¹⁷ *La personne du roi est inviolable et sacrée. Ses ministres sont responsables. Au roi seul appartient la puissance exécutive.* (zit. in HÉLIE, 3. fasc., ibid. Fn. 111, S. 887).

¹¹⁸ Art. 45: „*La Chambre se partage en bureaux pour discuter les projets qui lui ont été présentés de la part du Roi.*“ Art. 46: „*Aucun amendement ne peut être fait à une loi, s'il n'a été proposé ou consenti par le Roi, et s'il n'a été renvoyé et discuté dans les bureaux.*“ (zit. in HÉLIE, 3. fasc., ibid. Fn. 111, S. 888).

französischen Monarchie 1814, trotz der Programmatik der Charte „die Rechte und Vorzüge Unserer Krone in ihrer ganzen Reinheit aufrecht zu erhalten“, ¹¹⁹ die Ergebnisse der Revolution nicht wegwischen. Vor allem hielt die erneuerte Monarchie am napoleonischen Verwaltungssystem mit Ernennung aller Amtsträger durch die Zentrale fest. Zudem sucht die Charte die Unterstützung der bisherigen politischen Eliten. Dem neuen (napoleonischen) Adel wird der Verzicht auf den Verkauf der Nationalgüter, die Garantie der Staatsschuld und die Beibehaltung seiner Titel zugesagt (Art. 9, 70, 71). Gesetzgebung und Budgethoheit lagen bei einer Zweikammerlegislative englischen Vorbilds aus Pairskammer und Deputiertenkammer. Damit ist das in sich widersprüchliche Grundmuster des Festhaltens an der monarchischen Machtvollkommenheit einerseits und der Mitwirkung der Untertanen am Gesetzgebungsverfahren und an der Etatgestaltung andererseits grundgelegt, das dem Konstitutionalismus des 19. Jahrhunderts immanent ist. ¹²⁰ Ein Teil der Grundrechte der Verfassungen von 1791, 1795, 1799 wurde garantiert. Als „Staatsrechte der Franzosen“ erscheinen sie jedoch nicht als Ausdruck einer vorstaatlichen vom Staat anzuerkennenden natürlichen Freiheit, wie sie die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte 1789 verkündet hat, sondern als Rechte, die der Monarch seinen Untertanen gewährt.

Paradigmatisch für den Vorbildcharakter ¹²¹ der *Charte Constitutionnelle* sind die gem. Art. 13 Deutsche Bundesakte vom 8.6.1815 ¹²² ergangenen landständischen Verfassungen, zumal die inhaltliche Unbestimmtheit der bundesrechtlichen Vorgabe die

¹¹⁹ Zit. nach WILLOWEIT/SEIF, *ibid.* (Fn. 3), S. 483.

¹²⁰ Müßig (Hrsg.), *ibid.* (Fn. 41).

¹²¹ Vgl. CHARLES ANTOINE SCHEFFER, *Darstellung des politischen Zustandes von Deutschland*, Paris (Plancher) 1816, deutsch, Leipzig (Gräffsche Buchhandlung) 1817, S. 79: „Es ist daher die größte Ideengleichheit zwischen der deutschen und französischen Nation darüber, daß beide eine constitutionelle Regierung wünschen und beide in Unabhängigkeit leben wollen. Aus dieser Ideengleichheit entsteht nothwendig Gleichheit des Interesses.“

¹²² „In allen Bundesstaaten wird eine landesständische Verfassung Statt finden.“ (zit. in: Corpus Iuris Confoederationis Germanicae oder Staatsacten für Geschichte und öffentliches Recht des Deutschen Bundes, hrsg. von Philipp Anton Guido von Meyer, ergänzt und bis zur Auflösung des Deutschen Bundes fortgeführt von Heinrich Zöpfl, Bd. 2: Vollständige Sammlung der Grundgesetze des Deutschen Bundes und der normativen Beschlüsse der hohen deutschen Bundesversammlung von der Stiftung des Deutschen Bundes bis zum 9. September 1858, Nachdruck der 3. Aufl. Frankfurt a. M. 1859–1861, Aalen 1978, Nr. I, S. 1, 5; DÜRIG/RUDOLF, *ibid.* (Fn. 73), Nr. 2, S. 16; PÖLITZ, *Zweiter Theil*, *ibid.* (Fn. 73), S. 100). Die am 8.6.1815 auf dem Wiener Kongress unter der Leitung des österreichischen Kanzlers Clemens Lothar Fürst von Metternich von den 39 deutschen Staaten angenommene deutsche Bundesakte konstituierte den staatenbündischen Zusammenschluss des Deutschen Bundes (1815–1866) aus 41 Staaten. Als Bestandteil der Wiener Kongressakte vom 9.6.1815 unterstand die Bundesakte der völkerrechtlichen Garantie der Signatarmächte der Kongressakte und erhielt ihre endgültige Fassung mit der Annahme der Wiener Schlussakte vom 15.5.1820 durch die Bundesversammlung am 8.6.1820. Die Wiener Schlussakte vom 15.5.1820 (Schlußacte der über Ausbildung und Befestigung des deutschen Bundes zu Wien gehaltenen Ministerialkonferenzen) schrieb in Art. 57 das monarchische Prinzip fest: „Da der deutsche Bund mit Ausnahme der freien Städte, aus souverainen Fürsten besteht: so muß, dem hierdurch gegebenen Grundbegriffe zufolge, die gesammte Staatsgewalt in dem Oberhaupte des Staats vereinigt bleiben und der Souverain kann durch eine landständische Verfassung nur in der Ausübung bestimmter Rechte an die Mitwirkung der Stände gebunden werden.“ (zit. in: KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ, *Die Constitutionen der europäischen Staaten seit den letzten 25 Jahren*, *Vierter Theil*, Leipzig/Altenburg (Brockhaus) 1825, S. 31; RUDOLF DÜRIG, Nr. 4, 75; Corpus Iuris Confoederationis Germanicae Nr. XXXV, S. 109). Die Zusage landständischer Verfassungen in Art. 13 Deutsche Bundesakte blieb sowohl in Österreich als auch in Preußen ein unerfülltes Versprechen.

Einbeziehung vorrevolutionärer Machtpositionen wie bei der französischen Vorlage ermöglicht.¹²³ So steht auch die Frage der Kontinuität oder Diskontinuität zwischen den Volksvertretungen des Frühkonstitutionalismus und den ständischen Vertretungen des 18. Jahrhunderts im Vordergrund.¹²⁴

IV. Schluss: Rezeption der europäischen Verfassungsdiskussion im europäischen Liberalismus

Die Offenheit des Verhältnisses von Monarch und Parlament in den frühkonstitutionellen Verfassungstexten bestätigt das Rahmenmotiv dieses Beitrages, Legitimität und Verfassung. Nicht der Verfassungstext entscheidet über die Herrschaft der verfassten Gewalten, sondern die Mentalität der politischen Entscheidungsträger im Kräftespiel der Verfassungspraxis.

¹²³ Frühkonstitutionelle Garantien des gesetzlichen Richters fehlten in der Verordnung für die neue Organisation der ständischen Verfassung für Schwarzburg-Rudolfstadt vom 8.1.1816 (zit. in: PÖLITZ, Zweiter Theil, *ibid.* (Fn. 73), S. 364 ff.), in der landständischen Verfassung der Grafschaft Schaumburg-Lippe vom 15.1.1816 (zit. in: KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ, *Die Constitutionen der europäischen Staaten seit den letzten 25 Jahren*, Dritter Theil, Leipzig/Altzenburg 1820, S. 410 ff.), im Grundgesetz über die landständische Verfassung des Herzogtums Sachsen-Hildburghausen vom 19.3.1818 (zit. in: PÖLITZ, Dritter Theil, S. 388 ff.), in der landständischen Verfassung des Fürstentums Lippe-Detmold vom 8.6.1819 (zit. in: PÖLITZ, Dritter Theil, S. 416 ff.), in der Verfassung des Fürstentums Liechtenstein vom 9.11.1819 (zit. in: PÖLITZ, Dritter Theil, S. 433 ff.) und in der Verordnung des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel, die erneuerte Landschaftsordnung betreffend, vom 25.4.1820 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 117 ff.). Ebenso wenig formulierten einschlägige frühkonstitutionelle Garantien die im Königreich Preußen per königlichem Dekret angeordneten Gesetze: Allgemeines Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände vom 5.6.1823 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 297 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände für die Mark Brandenburg und das Markgrathum Niederlausitz vom 1.7.1823 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 299 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände für das Königreich Preußen vom 1.7.1823 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 299 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände im Herzogthume Pommern und Fürstenthum Rügen vom 1.7.1823 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 320 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände für die Rheinprovinzen vom 27.3.1824 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 330 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände für die Provinz Westphalen vom 27.3.1824 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 340 ff.), Gesetz wegen Anordnung der Provinzialstände für das Großherzogthum Posen vom 27.3.1824 (zit. in: PÖLITZ, Vierter Theil, *ibid.* (Fn. 122), S. 350 ff.).

¹²⁴ WALTER DEMEL, *Vom aufgeklärten Reformstaat zum bürokratischen Staatsabsolutismus* (Enzyklopädie deutscher Geschichte 23), München 1993, S. 57 ff. Demel schlägt als Epochenende die Bezeichnung 1814/21 vor. ELISABETH FEHRENBACH, *Verfassungsstaat und Nationsbildung 1815–1871* (Enzyklopädie deutscher Geschichte 22), München 1992, S. 76 f. mwN; PAUL NOLTE, *Staatsbildung als Gesellschaftsreform. Politische Reformen in Preußen und den süddeutschen Staaten 1800–1820*, Frankfurt usw. 1990, S. 175 ff.; VOLKER PRESS, *Landstände des 18. und Parlamente des 19. Jahrhunderts*, in: Helmut Berding/Hans-Peter Ullmann (Hrsg.), *Deutschland zwischen Revolution und Restauration*, Königsstein, u.a. 1981, S. 133 ff., 151 ff.; EBERHARD WEIS, *Kontinuität und Diskontinuität zwischen den Ständen des 18. Jahrhunderts und den frühkonstitutionellen Parlamenten von 1818/19 in Bayern und Württemberg*, in: *Deutschland und Frankreich um 1800. Aufklärung – Revolution – Reform*, Hrsg. Walter Demel/Bernd Roeck, München 1990, S. 231, 234 f.

Entscheidend ist dabei, dass das Austarieren der Verfassungsstrukturen zwischen Monarch und Volksvertretung letztlich nur im Konsens geschieht.¹²⁵ Der Konsens zwischen Monarch und Volksvertretung anstatt des alten Dualismus von Fürst und Ständeversammlung erscheint als das im Frühkonstitutionalismus vorherrschende Verfassungsziel. Der Konstitutionalismus funktioniert nur bei einer Machtaufteilung zwischen den Verfassungsgrößen, die die jeweiligen Rechte des anderen anerkennt. Fehlte es an einem solchen Konsens zwischen Monarch und Parlament wie 1792 in Frankreich, zerbrach das Verfassungssystem am Dauerkonflikt der beiden Kontrahenten. Der Konsens zwischen Monarch und Parlament steht auch hinter der Kompromissformel der „Souveränität der Nation“, die sich in der französischen Septemberverfassung 1791 (Tit. III, Art. 1), in der polnischen Maiverfassung (Art. 5), in der Cadix-Verfassung 1812 (Titel I Art. 2) und in der belgischen Verfassung 1831 (Art. 25) findet.

Konkretisiert wurde dieses Konsensprinzip durch die notwendige Zustimmung des Monarchen zu den von der Volksvertretung beschlossenen Gesetzen oder durch ein Vetorecht des Monarchen zu diesen Gesetzesbeschlüssen, sei es endgültig oder nur aufschiebend. Daraus konnte sich in der Verfassungspraxis ein Handeln des Monarchen im Einvernehmen mit der Mehrheit in der Volksvertretung ergeben, zumal schon wegen des Budgetrechts der Volksvertretung die Herstellung einer Vertrauensbeziehung politisch klug war. Der Übergang vom konstitutionellen zum parlamentarischen System war daher bei gleichbleibendem Normenbestand fließend möglich. Dieser historische Wandel konnte beschleunigt, gebremst oder gestoppt werden. So kam es in Frankreich, Belgien und England 1830 zu einem erheblichen Parlamentarisierungsschub, während in Deutschland der Monarch nicht verantwortlicher Träger der einheitlichen Regierungsgewalt blieb, – dies aber endgültig erst seit dem preußischen Verfassungskonflikt.

¹²⁵ „Das Gegenüberstehen des Landtags in Ansehung der Regierung ist jedoch mitnichten ein feindliches, sondern vielmehr ein nach freundlicher Vereinigung sich sehnendes“, formuliert Karl von Rotteck stellvertretend für die badischen Liberalen. (Über Landstände und Volksvertretungen, in: Rainer Schöttle (Hrsg.), Texte zur Verfassungsdiskussion im Vormärz, Rainer Schöttle, Freiburg/Berlin 1997, S. 110).

NAGY FERENC

Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztésről

A szabadságvesztés, ezen belül az életfogytig tartó szabadságvesztés témakörével összefüggésben különbséget kell tenni a szabadságvesztéssel, és az életfogytig tartó szabadságvesztéssel történő

- törvényi fenyegetés tartama,
- a bírósági büntetéskiszabás gyakorlata,
- és annak tényleges végrehajtása között.¹

Ez alkalommal az életfogytig tartó szabadságvesztésre vonatkozó európai törvényi szabályozások rövid vázlatos áttekintését kívánom bemutatni.

Életfogytig tartó szabadságvesztés európai kitekintés alapján

Az életfogytig tartó szabadságvesztéssel kapcsolatban az egyes európai államok büntetőjoga a törvényi szabályozás, a kiszabás és a büntetés tartama alapján alapvetően *két nagy csoportba* sorolható.

I. Az első csoportba tartozó európai államok büntetőjoga – életfogytig tartó szabadságvesztés nélkül – *csak határozott tartamban* kiszabható büntetést ismer és alkalmaz, így Portugália, Spanyolország, Norvégia, Szerbia, Horvátország büntetőjoga.

I/1. *Portugáliában* már 1867-ben eltörölték a halálbüntetést.² Igen figyelemre méltó, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztést is már 1884-ben megszüntették, mint a liberális és a humánus büntetőjogi orientációval nem összeegyeztethető jogintézményt.³ Tehát Portugália példája jól mutatja, hogy a jogrendet halálbüntetés és életfogytiglani büntetés nélkül is lehet megfelelően fenntartani. Az 1976. évi portugál alkotmány az emberi

¹ NAGY, F.: *Hosszú tartam*. Börtönügyi Szemle 2005/2. 7–18. pp.

² FANTOLY, Zs.: *A halálbüntetés eltörlése Portugáliában*. Jogtudományi Közlöny 1999/8. 345–350. pp.

³ JESCHECK, H.-H.: *Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate in rechtsvergleichender Darstellung*. In: JESCHECK, H.-H. (Hrsg.): *Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate im deutschen und ausländischen Recht*. Band 3. Baden-Baden 1984. 2013. p.; WEBER, H.-M.: *Die Abschaffung der lebenslangen Freiheitsstrafe*. Baden-Baden, 1999. 209. p.

életet érinthetetlennek nyilvánítja, és kifejezi, hogy halálbüntetést semmilyen esetben sem lehet kiszabni. A határozatlan és a korlátok nélküli büntetések tilalma is alkotmányi rangot kapott a 30. cikk (1) bekezdésében.⁴ A portugál Btk. 41. cikke szerint a szabadságvesztés tartamának alsó határa egy hónap, felső határa 20 év, kivételesen, a legsúlyosabb néhány büntett esetében – mint például népirtás, minősített gyilkosság, polgárok elleni háborús büntettek eseteiben – a kiszabható szabadságvesztés maximuma 25 év.⁵

I/2. A *spanyol* büntetőjogban a büntetések között nem található meg a halálbüntetés, mert azt az 1978. december 29-i spanyol alkotmány 15. cikke eltörölte. A spanyol büntetőjog az 1928. évi büntető kódex óta megszüntette az életfogytig tartó szabadságvesztést és a Franco-diktatúra bukása után sem vezették be a hatályos Btk.-ba, így a szabadságvesztés felső határa 30 év lett.⁶ Az 1995. évi büntetőjogi reform a szabadságvesztés felső határát 20 évre korlátozta, és kivételesen 25, illetve 30 évig terjedt a maximum meghatározott súlyos büntettekénél.⁷

Lényeges változást hozott a 2003. június 30-i 7. számú törvény, amely a terrorizmus és a szervezett bűnözés elleni küzdelem jegyében a szabadságvesztés tartamának kiterjesztéséről rendelkezett. A 30 évi szabadságvesztés felső határa 40 évre emelkedett egyrészről azokban az esetekben, amikor a tettet két vagy több bűncselekményért ítélték el és e deliktumok közül legalább kettőre több mint 20 évi szabadságvesztést írt elő a törvény. Másrészről pedig ha a tettet két terrorista büntett miatt ítélték el, amelyek közül az egyik több mint 20 évi szabadságvesztéssel büntetendő (spanyol Btk. 36. és 76. cikk).⁸

I/3. *Norvégiában* az általános büntetőjog területén a halálbüntetést 1902-ben szüntették meg.⁹ A második világháború után azonban 38 kollaboránst kivégeztek (köztük Vidkun Quislinget is), mégpedig a katonai büntetőjog alapján. 1979 májusa óta a halálbüntetést háborús időszakra vonatkozóan is eltörölték. A halálbüntetés kiiktatása után a legsúlyosabb büntetés az életfogytig tartó szabadságvesztés lett. Egy esetben abszolút büntetesként írta elő a norvég Btk. az életfogytig tartó szabadságvesztést: a királygyilkosság esetére. Minden más esetben fakultatíve került szabályozásra a határozott tartamú szabadságvesztés mellett. Az 1980-as évek kezdetéig az életfogytig tartó szabadságvesztés a büntetőjogi gyakorlatban csupán nagyon csekély szerepet játszott, és végülis a megszüntetése mellett foglaltak állást. Az 1981. június 12-i törvény ugyanis az életfogytig tartó szabadságvesztést, mint a humánus kriminálpolitika elveivel nem összeegyez-

⁴ WEBER, H.-M. 1999, i.m. 209. p. (l.j. 3.); NAGY, F.: *Az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésről*. In: NAGY, F.: Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához. Budapest, 2005. 193–194. pp.; LÉVAY, M.: *A büntető hatalom és lehetséges korlátai egy alkotmányban, különös tekintettel a bűncselekményre nyilvánításra és a büntetésekre*. Budapest. Pázmány Law Working Papers 2011/24. 8. p.

⁵ The Portuguese Penal Code. Chapter II. Section I. Article 41. Duration of imprisonment penalty. <http://verbojuridico.com/download/portuguesepenalcode.pdf>

⁶ JESCHECK, H.-H. 1984, i.m. 2013–2014 p. (l.j. 3.)

⁷ WEBER, H.-M. 1999, i.m. 209. p. (l.j. 3.); NAGY, F. 2005, i.m. 194–195. pp. (l.j. 4.)

⁸ Ley Orgánica 10/1995 de 23 de noviembre, del Código Penal. Artículo 35–36., 76.; MIR PUIG, S. – ALCÁCER, G. R.: *Richtungswechsel in der spanischen Kriminalpolitik: Die letzten Reformen des Strafrechts*. Goldammer's Archiv für Strafrecht. (GA) 2005/4. 245. p.

⁹ JESCHECK, H.-H. 1984, i.m. 2014. p. (l.j. 3.)

tethető jogintézményt megszüntette és a határozott tartamú szabadságvesztéssel helyettesítette, amelynek maximuma 21 év lett.¹⁰

A norvég Btk. 15. szakasza sorolja fel a kiszabható büntetéseket, köztük a szabadságvesztést. A 17. szakasz a) pontja pedig rögzíti, hogy a szabadságvesztés 14 naptól 15 évig terjed.¹¹ Ez a 15 év "főszabálynak" tekinthető csupán, mivel a törvényben meghatározott esetekben (pl. bünszervezet, visszaesés, bűnhalmazat) a felső határ 20 évig terjedhet. Sőt speciális rendelkezés is érvényesül, amely 21 évet ír elő.¹²

I/4. A szerb Btk.¹³ alapján a 45. § (1) bek. szerint a szabadságvesztés nem lehet rövidebb 30 napnál, illetve nem lehet hosszabb 20 évnél. A 45. § (2) bek. szerint a büntést években és hónapokban szabják ki, a hat hónapnál rövidebb időtartamúnál napokban is. A (3) bekezdés alapján a legsúlyosabb bűncselekmény elkövetése esetén kivételesen 30-tól 40 évig terjedő börtönbüntetés szabható ki, amely csak években határozható meg. További szabály, hogy nem szabható ki olyan személy ellen, aki az elkövetés idején nem töltötte be a 21. életévét (4. bek.). Halmazati büntetés esetében az egységes szankció maximum 40 évig terjedhet (60. §).

A Btk. 46. § (1) bek. szerint a feltételes szabadságra bocsátás a büntetés kétharmadának letöltése után lehetséges. Nem bocsátható feltételes szabadságra, aki megkísérelte a szökést vagy megszökött a börtönből. A 47. § szerint megszűnik a feltételes szabadság, ha a feltételes szabadság alatt hat hónapnál hosszabb ideig terjedő börtönbüntetésre ítélik a bűnelkövetőt, de a visszavonás legfeljebb a feltételes szabadságra helyezés utáni két évben mondható ki (6 bek.).

I/5. A 2012. évben még hatályos horvát Btk.¹⁴ alapján az 53. § (1) bekezdés szerint a szabadságvesztés nem lehet rövidebb 30 napnál, illetve nem lehet hosszabb 15 évnél. Az 53. § (2) bekezdése szerint halmazati büntetés esetén – a 60. §-al összhangban (minden bűncselekményért külön büntetést szabnak ki, majd egységes büntetést állapítanak meg, maximum 40 évig) – a börtönbüntetések időtartama 20 évig terjed. A (3) bekezdés alapján a legsúlyosabb bűncselekmények esetében kivételesen 20-tól 40 évig terjedő (a törvény szövegével élve „hosszú időtartamú”) szabadságvesztés-büntetés szabható ki.

Az egykori Jugoszláviában is 40 év volt a maximum, ezért például a Hágai Büntető Törvényszék (ICTY) is csak annyit szabhat ki a háborús bűnökért, egy boszniai szerb esetében népiirtásért is. Amennyiben azonban az elkövető a bűncselekmény elkövetése pillanatában nem volt 18 éves, akkor nem szabható ki 40 év sem.

¹⁰ A norvég tömeggyilkos, Anders Behring Breivik 2011. július 22-i 77 emberéletet követelő borzalmas tettet követő 2012. évi elítélése után talán fokozottabb lehet az érdeklődés a norvég büntetőjogi szabályozás iránt. Vö. NAGY, F. 2005. i.m. 195. p. (l.j. 4.)

¹¹ Víg szerint – tévesen – a norvég büntetőjogban nincs ehelyütt generális minimum. Csak ez a 15 év szerepel maximumként Vignél és másutt is. Vö. VÍG, D.: *Izoláció a társadalomvédelem büvöletében: határozatlan ideig tartó szabadságmegvonás Európában*. In: Kriminológiai tanulmányok 46. OKRI, Budapest 2009. 46., 52. p.

¹² Ez a szabály lépett a korábbi életfogytiglani helyébe és a norvég tömeggyilkost is 21 évre ítélték. <http://legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

¹³ Krivični zakonik Sl. glasnik br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 és 111/2009; <http://paragraf.rs/propisi/krioicni-zakonik.html>

¹⁴ Kazneni zakon pročišćeni tekst zakona NN 110/97, 27/98, 50/00, 129/00, 51/01, 111/03, 190/03, 105/04, 84/05, 71/06, 110/07, 152/08, 57/11; <http://www.zakon.hr/z/98/kazneni-zakon>

A horvát Btk. 55. § (1) bek. szerint a feltételes szabadságra bocsátás lehetséges a büntetés felének letöltése után. Kivételesen a börtönbüntetés végrehajtásáról szóló törvény¹⁵ rendelkezései alapján a büntetés egyharmadának kitöltését követően. A Btk. 55. § (2) bekezdés szerint a hosszú időtartamú szabadságvesztés-büntetés esetében a letöltött kétharmad büntetés után bocsátható feltételes szabadságra, illetve kivételesen a börtönbüntetés végrehajtásáról szóló törvényben leírt feltételek alapján a büntetése felének letöltése után. Ha az elkövetőt hat hónapig terjedő szabadságvesztés-büntetésre ítélik a feltételes szabadság alatt, akkor megszűnik a feltételes szabadság.

A 2013. január 1-től hatályba lépő új horvát Btk.¹⁶ 44. § (1) bekezdése értelmében a szabadságvesztés-büntetés nem lehet rövidebb három hónapnál és hosszabb húsz évnél. A (4) bekezdés szerint az egy évig terjedő szabadságvesztés-büntetés speciális intézetben/otthonban tölthető le a külön törvény előírásainak megfelelően. A 46. § (1) bekezdés szerint a hosszú időtartamú szabadságvesztés-büntetés 21 évtől 40 évig terjedhet. A (2) bekezdés kivételesen a halmazati bűncselekményeknél (ezt az új horvát Btk. 51. § szabályozza) egységes büntetésként lehetővé teszi az 50 évig terjedő szabadságvesztés-büntetés kiszabását. A feltételes szabadságra bocsátás (59. §) lehetséges a büntetés felének – de három hónapnál nem kevesebb – letöltése után. Ezt a kérdést külön törvény fogja szabályozni.

Rövid összegzésként leszögezhető, hogy az életfogytig tartó szabadságelvonást megelőző és csak határozott tartamú szabadságvesztésről rendelkező öt vizsgált európai ország büntetőjogi törvényi szabályozása a szabadságvesztés felső határát illetően gyakorlatilag az életfogytiglani büntetéssel egyenértékű. Sőt a 40, de akár a horvátoknál a kirívó, extrém magas 50 éves tartammaximum lehetővé tétele szinte a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztéssel ér fel. A feltételes szabadságra bocsáthatóság lehetősége ugyanakkor valamelyest enyhítheti ezt a krudélis szigort.

II. A második csoportba az európai országok nagy többsége tartozik, amely országok büntetőjoga a határozott tartamú szabadságvesztésen kívül az életfogytig tartó szabadságvesztésről is rendelkezik és életfogytig tartó szabadságelvonást tesz lehetővé. Ez tipikusan büntetésként, de intézkedés formájában is előfordulhat.

II/1. Az *intézkedési* formára példaként lehet említeni – többek között – a német biztonsági őrizetet és a svájci őrizetet, továbbá az új magyar Btk. kényszergyógykezelését.

II/1.1. A *német* büntetőjogban a biztonsági őrizet (Sicherungsverwahrung) mint intézkedés a társadalom védelmét szolgálja a nagy veszélyességű, visszaesésre hajlamos, megrogzott bűnözőkkel szemben. Az intézkedésnek többféle variánsa került bevezetésre, a klasszikus esetkörökön kívül 2002-ben a fenntartásos biztonsági őrizet elrendelése vált lehetővé. 2004-ben vezette be a német törvényhozó az utólagos biztonsági őrizetet a szabadságvesztés végrehajtásának vége előtt.

¹⁵ Zakon o izvršavanju kazne zatvora pročišćeni tekst zakona NN 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11

¹⁶ Kazneni zakon Narodne novine 125/11 (A szerb és a horvát Btk. idézett szövegének magyarra fordításáért köszönettel tartozom Juhász Zsuzsanna és Heka László szegedi docens kollegáknak.)

A biztonsági őrizeti elhelyezés *tartamáról* rendelkező német Btk. 67d § (3) bek. értelmében a 10 évi elhelyezés végrehajtásakor a bíróság az intézkedés megszüntetését csak akkor mondhatja ki, ha nem áll fenn az a veszély, hogy az elhelyezett hajlama/megrögzöttsége következtében jelentős súlyú bűncselekményeket követne el, amelynek révén az áldozat lelkileg vagy testileg súlyosan sérül.¹⁷ A német büntetőjogban a biztonsági őrizet tartamára vonatkozó említett szabályozás révén ez az intézkedés gyakorlatilag és eredményében lehet(ett) akár életfogytig tartó is, vagyis a veszély megletére hivatkozással a tartam korlátlanul meghosszabbítható (volt).

Az Európai Emberjogi Bíróság 2009 végi határozata¹⁸ nyomán az utólagos biztonsági őrizet intézménye jelentősen beszűkült. A német büntetőjog a biztonsági őrizetet visszamenőleges hatállyal vezette be, azaz a már kiszabott büntetésekhez utólag fűzte hozzá. Ehhez a pszichikailag zavart erőszakos tettesek gyógyításáról (terápiájáról) és elhelyezéséről szóló törvény¹⁹ is kapcsolódott, amely 2011. január 1-én lépett hatályba. E szerint a büntetéseket azért nem lehet hosszabb ideig biztonsági őrizetben elhelyezni, mert a visszaható szigorítás tilalmát a biztonsági őrizet jogában is figyelembe kell venni (ThUG 1 § I.). Az elmúlt év elején a strassbourgi bíróság általában véve is egyezmény-sértőnek minősítette a német (bajor) megoldást, mert a biztonsági őrizet utólag meghosszabbítható volt, illetve nem állt fenn kielégítő kauzális összefüggés a konkrét esetben a nemi erőszak miatti elítélés és a későbbi prevenció célú elhelyezés között. Így a fogvatartási (Egyezmény 5. cikk) és a büntetési elvek (Egyezmény 7. cikk) is sérültek.²⁰

A német szövetségi Alkotmánybíróság 2. szenátusa időközben meghozta 2011. május 4-i ítéletét²¹, amely a biztonsági őrizet egész rendszerét alkotmányellenesnek, a német alaptörvénnyel nem összeegyeztethetőnek (unvereinbar) találta és a törvényhozót arra utasította, hogy legkésőbb 2013. május 31-ig e joganyag átfogó újraszabályozását végezze el.²²

II/1.2. A svájci jogban az életfogytig tartó őrizetre (Verwahrung) vonatkozóan található szabályozás az alkotmányban és a Btk.-ban is. A svájci alkotmány 123a cikke szokatlan normatív részletességgel rendelkezik erről a kérdéskörrel.²³ A svájci idézett al-

¹⁷ STREE, W. – KINZIG, J.: *Freiheitsstrafe § 38 Dauer der Freiheitsstrafe*. In: Schönte, A. – Schröder, H.: *Strafgesetzbuch Kommentar*. 28. Aufl. München 2010, 1026. p.; NAGY, F.: *Gondolatok a veszélyes visszaesők biztonsági őrizetéről*. In: NAGY, F.: *Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához*. Budapest 2005, 288–292. pp. A biztonsági őrizetre ítélések száma a németeknél 1965-ben 213 főt és a végrehajtásban elhelyezettek száma 1430-at tett ki. Ugyanezen adatok 1995-ben 45 és 183; 2005-ben 75 és 350; 2010-ben pedig 101 és 536 volt. Vö. SCHÖCH, H.: *Sicherungsverwahrung im Übergang*. Neue Kriminalpolitik (NK) 2012/2. 48. p.

¹⁸ Cace of M. V. Germany, Judgment of 17 December 2009, no. 19359/04

¹⁹ Gesetz zur Therapie und Unterbringung psychisch gestörter Gewalttäter (ThUG) Therapieunterbringungsgesetz) vom 22.12.2010

²⁰ SCHÖCH, H. 2012. 49. p. (l. 17.); Vö. JAKAB, A.: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, 2011. 206. p.

²¹ Urteil des Bundesverfassungsgerichts vom 4.5.2011. Vö. SCHÖCH, H. 2012, 50–52. pp. (l. 17.)

²² STEINHILBER, B.: *Mord un Lebenslang*. Baden-Baden 2012, 255. p.

²³ 123a cikk (1) Ha egy szexuális vagy erőszakos bűntettet a bírósági ítélet meghozatalához szükséges szakvéleményekben különlegesen („extrém”) veszélyesnek és olyannak minősítenek, akinek az állapota nem kezelhető, akkor az élete végéig őrizetre kell ítélni az ismételt és nagy bűnelkövetési veszély miatt. Az idő előtti szabadon bocsátás vagy átmeneti szabadon bocsátás nem engedhető meg. (2) Csak ha új tudományos eredmények igazolják, hogy a bűnelkövető gyógyítható és ezért már nem jelent veszélyt a társadalomra,

kormányi rendelkezésre figyelemmel a svájci büntetőjogban a Btk. új Általános Részében intézkedésként szabályozott őrizet helyettesít két korábbi jogban hatályos őrizeti formát, a szokásszerű büntettek őrizetét (rég. 42. cikk) és a szellemileg abnormálisok őrizetét [rég. 43. cikk 1. pont (2) bek.]. Az őrizet új intézkedéssel átfogott célcsoportja részleteiben jelentősen különbözik a korábbi őrizeti formák által átfogott célcsoporttól. Ugyanakkor a korábbi joghoz hasonlóan az új intézkedés, az őrizet elrendelése azon büntettekre korlátozódik, akikben nagy kockázat rejlik további súlyos büntettek elkövetésére. Az őrizet fókuszában továbbra is a „minden valószínűséggel az élet számára elveszett emberek” állnak, miként egy 1918-ból származó hivatalos indoklás megfogalmazásában szerepel.²⁴

A jelenleg hatályos svájci Btk. 64. (1 bis) cikke értelmében a bíróság életfogytig tartó őrizetet rendel el, ha a büntetett az ehelyütt felsorolt súlyos (pl. gyilkosság, szándékos emberölés, súlyos testi sértés, rablás, szexuális erőszak, ...) bünteteket követte el és ha a következő előfeltételek teljesülnek:

- a) A büntetett a büntetett más személy fizikai, pszichikai vagy szexuális integritását különösen súlyosan csorbította vagy csorbítani akarta.
- b) A büntetettél fennáll annak a nagy valószínűsége, hogy a felsorolt bűncselekmények egyikét újból elköveti.
- c) A büntetett tartósan nem gyógyíthatóként sorolják be, mivel a kezelés hosszú időn át nem ígér eredményt.

Az életfogytig tartó őrizet elrendelése tehát több kumulatív feltételhez kötött. Az egyik az elrendelést megalapozó bűncselekmény súlyára vonatkozik. A másik a súlyos bűncselekmény elkövetése esetén a következő három előfeltétel együttes meglétét követeli meg. Az a) pont alatti előfeltétel a bűncselekménnyel más személy integritásának különösen súlyos sértése, illetve erre irányuló szándéka. A b) alatti előfeltétel a büntetett legális prognózisát érinti: nagy a valószínűsége, hogy újból olyan bünteteket követ el, mint az elrendelést megalapozó bűncselekmény(ek). A c) alatti előfeltétel a büntetett esetében az eredményt nem ígérő, tartósan nem gyógyítható állapota.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása megelőzi az intézkedési őrizetet. A szabadságvesztésből történő feltételes szabadon bocsátás rendelkezései nem alkalmazhatók az őrizetre.²⁵

A svájci Btk. új általános részének 64c) cikke szabályozza az életfogytig tartó őrizetből való elbocsátás vizsgálatát és a feltételes elbocsátás kérdéseit.²⁶

akkor készíthetők róla új szakvélemények. Ha a bűnelkövető őrizetét ezeknek az új szakvéleményeknek az alapján megszüntetik, a hatóság felelősséggel tartozik az ismételt bűnelkövetés esetén. (3) Minden, szexuális vagy erőszakos büntetésre vonatkozó szakvéleményt legalább két egymástól független tapasztalt szakember készíti, akik az értékelés során minden, a megítéléshez szükséges alapvető figyelembe vesznek. Vö. JAKAB, A. 2011, i.m. 206. p. (lj. 20.); LÉVAY, M. 2011/24, i.m. 9. p.; SZOMORA, Zs.: *Büntetőjogi garanciák az Alkotmányban*. Pázmány Law Working Papers 2011/29. 7. p.

²⁴ Vö. BAECHELTOLD, A.: *Strafvollzug*. 2. Aufl. Bern 2009. 290–291. pp.; NAGY, F. 2005, i.m. 292–295. pp. (lj. 4.)

²⁵ NIGGLI, M. A. (Hrsg.): *StGB StPO Schweizerisches Strafgesetzbuch Strafprozessordnung und Nebenerlasse*. Basel, 2011. 34–36. pp.

²⁶ Vö. NIGGLI 2011, i.m. 36–37. pp. (lj. 25.)

II/1.3. A német és a svájci intézkedési szabályozás mellett meg kell említeni a magyar új büntető kódex szerinti kényszergyógykezelés intézményét, amely szerint 2013. július 1-től ismét határozatlan tartamúvá válik. Ennek megfelelően a kényszergyógykezelést akkor kell megszüntetni, ha „szükségessége már nem áll fenn” [új Btk. 78. § (2) bekezdés], vagyis akár a kényszergyógykezelt élete végéig is szükséges lehet ezen intézkedés fogantatása. Ezáltal az új szabályozás emberi jogi szempontból és törvényességi megfontolásból is joggal kifogásolható.

II/2. Az *életfogytig tartó szabadságvesztés* meghatározó szankcióformája a *büntetéskénti* szabályozás. Ezzel kapcsolatban két előzetes, elvi jelentőségűnek is tekinthető megjegyzést szabadon tenni. Az egyik: a korábbi magyar Btk. miniszteri indokolása az életfogytig tartó szabadságvesztést határozatlan tartamúnak nevezi. Ez a büntetési forma tartalmaz ugyan határozatlansági mozzanatot, mégsem minősíthető valódi értelemben vett határozatlan tartamú szabadságvesztésnek, és a szankciórendszerünkben sem ezt a funkciót tölti be. A határozatlan szabadságvesztés esetében ugyanis döntően a végrehajtási szervektől/hatóságoktól függ a szabadlábra helyezés.²⁷

A másik megjegyzés az *életfogytig tartó szabadságvesztés értelmezésével* függ össze. Hosszú időn át az az értelmezés vált széles körben elfogadottá, amely szerint a szó szerinti elnevezéstől eltérően ez a büntetési forma „főszabályként” nem jelent az elítélt élete végéig tartó fogvatartást, hanem a törvényben meghatározott büntetési időtartam letöltését követően lehetőség adódhat az elítélt feltételes szabadon bocsátására. Az utóbbi időszakban azonban változóban van az előbbi interpretáció: az életfogytig tartó szabadságvesztés – ezen újabb értelmezés szerint – az elítélt élete végéig tart(hat), és ennek megfelelően kizárható az elítélt korábbi szabadulásának a lehetősége. Ez persze összefügg azzal, hogy válságos, létbizonytalansággal járó időszakban lecsökken az emberi jogok tisztelete. Ez tükröződik a strasbourgi bíróság újabb ítélezési gyakorlatában is. E szerint az életfogytig tartó szabadságvesztés, akár a tényleges életfogytiglani büntetés – önmagában – nem sérti az Európai Emberjogi Egyezmény 3. cikkét, vagy bármely idevonható egyezményi rendelkezést. Mindazonáltal az olyan életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabása, amely nem enyhíthető, így megfosztja az elítéltet a szabadlábra helyezés bármely lehetőségétől, felvetheti az Egyezmény 3. cikkének (kínzás, embertelen, megalázó büntetés tilalma) megsértését. Vagyis „de jure” és „de facto” egyaránt kell, hogy létezzen az életfogytig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadulásnak tényleges lehetősége és gyakorlata is.²⁸ A Vinter és társai v. Egyesült Királyság ügy alapján az alábbi következtetéseket vonta le Lévay Miklós: (I) Önmagában sem a kötelező, sem a bíró mérlegelésén alapuló tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés nem veti fel az Egyezmény 3. cikk sérelmét. (II) Külön és eltérő mérce alapján

²⁷ Vö. FÖLDVÁRI, J.: *Magyar büntetőjog általános rész*. 6. átdolgozott kiadás. Budapest, 2002. 256. p.; NAGY, F. 2005, i.m. 177. p. (lj. 4.); NAGY, F.: *A magyar büntetőjog általános része*. 2 kiadás. Budapest 2010, 277. p.

²⁸ Vö. TÓTH, M.: *Az életfogytig tartó szabadságvesztés és a remény joga újabb emberi jogi döntésekben*. Jogtudományi Közlöny 2012/6. 268–272. pp. Hazánkban Törkölly Tibor életfogytig tartó szabadságvesztésre és ennek keretében 40 évi büntetésre elítélt fordult a strasbourgi bírósághoz az Egyezmény 3. cikkének megsértése miatt, azonban a bíróság határozatában nem ítélte egyezményesértőnek a magyarországi ítéletet. Vö. Tibor Torkoly v. Hungary – 4413/06 [2011] ECHR 702 (5 April 2011).

kell megítélni, hogy egy szabadságvesztés-büntetés már a kiszabáskor vagy a fenntartása során sérti-e a 3. cikkben szereplő tilalmat. (III) A büntetés kiszabásakor durván aránytalan büntetés jelenthet embertelen, megalázó büntetést és ezáltal sértheti a 3. cikket. (IV) A büntetés kiszabáskor nem durván aránytalannak tekinthető tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés esetén is felmerülhet a 3. cikk sérelme, amennyiben: a panaszos fenntartott szabadságvesztésének már nincs legitim büntetéstan alapja, illetve a büntetés nem mérsékelhető sem de jure, sem de facto.²⁹

A legtöbb európai ország büntetőjoga az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetést szabályozza, vagy a halálbüntetés eltörlését követően bevezette. Ez utóbbi a jellemző számos volt szocialista országra, mint például Bulgária, Lengyelország, Csehország büntetőjogára. Szlovénia 2008-ban vezette be az életfogytig tartó szabadságvesztést.³⁰ Magyarországon ennek a büntetési formának hagyománya volt és van, rendelkezett róla az 1843-ik évi büntető javaslat után az 1878-ik évi Csemegi kódex. Hasonlóképp fenntartotta a Bt. is a halálbüntetés mellett. Az 1961. évi Btk. eredetileg mellőzte, de az 1971. évi 28. sz. tvr. újból bevezette ezt a büntetési változatot, amelyet az 1978-ik évi – korábbi – Btk.³¹, de a 2012. évi új Btk. is átvett.

Az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés a továbbiakban több (al)szempont/ismérv alapján csoportosítható. Ezen ismérvek köréből a leginkább meghatározó az előírt büntetéstartam letöltése utáni feltételes szabadságra bocsátás lehetősége, vagy kizártsága, azaz a tényleges életfogytiglani büntetés.

II/2.1. Az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésről rendelkező európai országok többségének büntetőjoga *lehetőséget* biztosít meghatározott tartamú büntetés-végrehajtás utáni *feltételes szabadulásra* vagy legalábbis *felülvizgálatra*. Az előírt letöltendő minimumtartam eléggé vegyes képet, nagy ingadozást mutat. Az átlagosnál alacsonyabbnak minősíthető a belga büntetőjogban a 10 évi (visszaesőknél 14 évi), a dánoknál és a finnknél a 12 évi előírás. Átlagosnak általában a 15, 20, 25 év tekinthető: 15 év előírása szerepel az osztrák, a német, a svájci büntetőjogban. A 20 évi meghatározás található a görög, a román, a cseh büntetőjogban. 25 év a lengyel, az orosz, a szlovén büntetőjogban fordul elő. Az olaszoknál speciális szabály érvényesül a 26 év megjelölésével. Felbukkan a 30 évi szabály is az észteknél, az angoloknál, a franciáknál.³² Ismeretesen a korábbi magyar Btk.-ban, amennyiben a bíróság az ítéletben rögzíti a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját, akkor az elévülő bűncselekmény(ek) esetében „legalább húsz évben”, az el nem évülő bűncselekményi körnél pedig „legalább harminc évben” határozza azt meg (Btk. 47/A §). A 2012. évi új magyar Btk.-ban „legalább huszonöt, legfeljebb negyven év” szerepel (új Btk. 43. §).

²⁹ LÉVAY, M.: Az Emberi Jogok Európai Bírósága a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésről. Jogesetek Magyarázata (JeMa) 2012/3. 76. p.

³⁰ Vö. VÍG, D. 2009, i.m. 42–43. pp. (lj. 11.); DÜNKEL, F.: *Freiheitsstrafe § 38 Dauer der Freiheitsstrafe*. In: KINDHÄUSER, U. (et al.) (Hrsg.): *Strafgesetzbuch. Nomos Kommentar. Band 1. 3. Aufl.* Baden-Baden 2010. 1589. p.

³¹ Vö. NAGY, F. 2005, i.m. 175–176. pp. (lj. 4.)

³² DÜNKEL, F. 2010. i.m. 1583–1588. pp. (lj. 30.)

II/2.2. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés (vagyis a szabadulás reményének kizárása) ismert például az angol és walesi³³, az olasz,³⁴ a francia³⁵ büntetőjogban, továbbá a magyar hatályos és az új Btk.-ban egyaránt.³⁶

Néhány európai ország büntetőjoga az életfogytig tartó szabadságvesztésből csak a kivételes, a kegyelem útján történő szabadlábra helyezést, illetve annak kizárását ismeri. Ebbe a kivételes esetkörbe tartozik Litvánia,³⁷ továbbá Ciprus, Hollandia és Svédország.

A vizsgált három ország közül Cipruson 1992-ig az életfogytig tartó szabadságvesztések – a börtönszabályzataik alapján – legfeljebb 20 éves tényleges elzárást jelentettek és ezután a jó magaviseletű elítélteket szabadították. 1992-ben azonban a ciprusi Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek minősítette az említett börtönszabályzatokat, rámutatva, hogy az „életfogytig tartó szabadságvesztés helyes értelmezés szerint az elítélt élete végéig tart”, s az új 1996-ban elfogadott végrehajtási rendelkezések ennek megfelelően ki is zárták az elítéltek jó magaviselet miatti korábbi szabadulásának lehetőségét. 1996-tól kezdve tehát az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték csak – a legfőbb ügyésszel egyetértésben gyakorolt – a köztársasági elnöki kegyelem esetén szabadulhatlak/szabadulhatnak.³⁸

A hollandoknál a korábbi jogi helyzet szerint az életfogytiglani büntetés kegyelem útján maximum 30 évi szabadságvesztésre volt átváltoztatható, amelyből a 2/3 rész le-

³³ Vö. VAN ZYL SMIT, D.: *Taking Life Imprisonment Seriously*. The Hague (et al) 2002. 131–134. pp.; NAGY, F. 2005, i.m. 186–187. pp. (l.j. 4.); VÍG, D. 2009, i.m. 40–42. pp. (l.j. 11.); LÉVAY, M. 2012, i.m. 74–75. pp. (l.j. 29.)

³⁴ Az olasz Btk. 176. cikke általános szabályként lehetővé teszi az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés esetén a 26 év utáni feltételes szabadlábra bocsátást. Azonban speciális szabály vonatkozik a szervezett bűnözés/maffia tevékenységgel összefüggésben, illetve terrorizmus miatt szabadságvesztésre ítéltre, amennyiben nem együttműködöek a hatóságokkal. Az ilyen elítéltek feltételes szabadságra nem helyezhetők, így életük hátra lévő részét börtönben fogják letölteni. Vö. *Italianisches Strafgesetzbuch. Codice penale italiano*. Bozen 1995. 38–40. p.; JAKAB, A. 2011, i.m. 207. p. (l.j. 20.)

³⁵ A francia *Code pénal* külön rendelkezik a büntetésekre kiszabható büntetésekről. A büntettek esetén a szabadságvesztés-büntetés minimuma 10 év, de a Btk. 131-1. cikke szabályozza a 15, a 20, a 30 évig terjedő, illetve az életfogytig tartó szabadságvesztést. A francia Btk. 131-36-1 cikke értelmében, ha valakivel szemben életfogytig tartó szabadságvesztést szabnak ki, az esküdtszék dönthet úgy, hogy a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját nem határozza meg, azaz időbeli korlát, behatárolás nélkül hagyja. De ilyen esetben is fenntartják a jogot, hogy a büntetés-végrehajtási bíróság) 30 év elteltét követően felülvizsgálja ezt a döntést. A francia Btk. 221-3. cikke szerint a biztonsági periódus (la période de sûreté) a hosszú időtartamú szabadságvesztés első időszaka, amely alatt az elítélt nem részesülhet kedvezményekben. Ezeknek a kedvezményeknek a köre a Btk. 132-23. cikkben található. Ha az áldozat/sértett 15 év alatti és a cselekmény előtt vagy azzal egyidejűleg a sérelmére nemi erőszakot, kínzást, kegyetlenséget követ el a büntetett vagy hivatalos személyként követi mindezt el, az esküdtszéknek lehetősége van arra, hogy speciális határozatot hozzon. Ez a határozat kétféle lehet. Egyrészt azt, hogy a biztonsági periódust maximum 30 évben állapítja meg. Másrészt, mivel életfogytiglani büntetés kiszabásáról van szó, arról dönt az esküdtszék, hogy a 132-23 cikkben biztosított intézkedések bármelyikét kizárhatja. Abban az esetben, ha a büntetés meg-/átváltoztatására kerül sor, feltéve, hogy a kegyelmi rendelkezés másként nem határoz, akkor a biztonsági periódus tartama megegyezik azzal a büntetéssel, amely a kegyelmi intézkedésből hátravan. Vö. *Das französische Strafgesetzbuch. Code pénal*. Freiburg im Br. 1999. 27., 44. p.; Le Service Public de la Diffusion du Droit <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070719&dateTexte=20121206> (letöltési ideje: 2012. október 25.) (A francia Btk. idézett szövegének magyar nyelvre fordításáért köszönettel tartozom Gácsi Anett szegedi tanársegéd kolléganőnek.)

³⁶ Hatályos magyar Btk. 47/A § (1) és (3) bekezdés, illetve új Btk. 42. §

³⁷ Vö. DÜNKEL, F. 2010., i.m. 1585 p. (l.j. 30.)

³⁸ TÓTH, M. 2012/6, i.m. 268. p. (l.j. 28.)

töltése után vált lehetővé a szabadulás.³⁹ A holland kegyelmi törvény alapján az uralkodó két okból adhat kegyelmet. Az első olyan körülményre vonatkozik, amelyet a bírósági döntésnél nem, vagy nem megfelelően vettek figyelembe, és amelynek következtében ezen körülmény ismerete más büntetés kiszabását tette volna lehetővé, vagy a büntetést egyáltalán nem szabták volna ki. A másik ok szerint, ha hitelt érdemlően bizonyítják, hogy a bíró(ság)i határozat végrehajtása vagy annak folytatása a büntetőjoggal elérni kívánt célok egyikét sem szolgálja. Az életfogytig tartó börtönbüntetésre ítéltre vonatkozóan azonban a holland igazságügyminiszter 2004-ben kinyilvánította, hogy a kegyelem intézménye rájuk nem vonatkozik, esetükben nem létezik, és hogy az életfogytiglani büntetés egyszerűen az élet hátralévő részét jelenti. Ezt követően ez a nézet a holland kormány által is támogatottá vált, amit az a tény is alátámaszt, hogy az a három büntetett, akiket az 1980-as években ítélték életfogytiglanra, még nem szabadultak. A holland bírúk is az életfogytiglani börtönbüntetést végleges/állandó elzárásnak tekintik, és ezáltal kizárják ebben a körben a kegyelem intézményének a létezését. A holland legfelsőbb bírói fórum szintén ezt az álláspontot képviseli: egy 2006. márciusi esetben úgy tekintette, hogy a bíró(ság) az életfogytig tartó börtönbüntetés kiszabásával az elítélt társadalomba való visszatérését kívánja megakadályozni.⁴⁰ A jelenlegi holland „megoldás” – megítélésem szerint – jogállaminak nem nevezhető, pontosabban a jogállamiság eszméjével össze nem egyeztethető sajátossága, hogy a kegyelem lehetősége kizárásának valójában nincs törvényi alapja. Így egy életfogytig elítélt csak a kriminálpolitika jövőbeni lényeges változásában bízhat, vajmi csekély reménnyel.

A svédeknel a szabadságvesztés-büntetés tartama a Btk. 26. fejezetének 1. §-a szerint 14 naptól – „általános” szabályként – 10 évig terjed. Halmazati büntetésként a szabadságvesztés-büntetés maximuma 14 évre, visszaesés esetében 18 évre emelkedik. A svéd Btk. ugyancsak ismeri az életfogytig tartó szabadságvesztést. Ezzel összefüggésben a minimálisan letöltendő időtartamról azonban nincs törvényi szabályozás, így az határozatlannak tekinthető. Lehetőség van azonban arra, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztést az Örebro Kerületi (District) Bíróság az elítélt kérelmére határozott tartamú szabadságvesztés-büntetésre változtassa át. Az így átváltoztatott büntetés a határozott tartamú szabadságvesztés-büntetés maximumáig terjedhet.⁴¹

II/2.3. Az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásával kapcsolatban *további különbség* tehető a szerint, hogy az adott ország büntetőjogi szabályozása alapján *kötelező* vagy *mérlegelésen alapuló* ennek a büntetésnek az *elrendelése*. Példaként a *magyar* büntető törvényi rendelkezések nevezhetők meg a jelenleg hatályos kódexben és az új érvényes Btk.-ban, amelyek egyaránt tartalmazzák mind a két megoldást.⁴²

³⁹ DÜNKEL, F. 2010, i.m. 1585 p. (l.j. 30.)

⁴⁰ NOORDUYN, C.: *Life is life in the Netherlands*. IBA Legal Practice Division – Criminal Law Committee Newsletter. September 2008. 12–15. pp.; Vö. JAKAB, A. 2011, i.m. 207. p. (l.j. 20.)

⁴¹ Vö. CORNILS, K. – JAREBORG, N.: *Einführung in das schwedische Kriminalgesetzbuch*. Max-Planck Institut háziadványa Freiburg im Br. (é.n.) 24–25. pp.; DÜNKEL, F. 2010, i.m. 1585–1586. p. (l.j. 30.); <http://www.kriminalvarden.se/en/Other-languages/Sanctions/>

⁴² A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés magyarországi alkotmányosságával kapcsolatban terjedőben van az a nézet, hogy az Alaptörvény a IV. cikkének (2) bekezdésében deklarálja ennek a büntetésnek az alkotmányosságát, így alkotmánybírósági vizsgálat tárgya nem lehet. Ez a nézet – megítélésem szerint – ebben a formában nem állja meg a helyét. Egyrészt az Alaptörvény III. cikke tiltja a kínzást, az embertelen, megalázó bánásmódot vagy büntetést. Az Alaptörvény II. cikke pedig rögzíti az emberi méltóság sérthet-

Kötelező az életfogytiglani szabadságvesztés elrendelése a legszigorúbb halmazati szabályokra,⁴³ illetve a legszigorúbb bűnismétlési rendelkezésekre figyelemmel.⁴⁴ Számos bűncselekmény büntetési tétele vagylagosan rendeli büntetni az életfogytiglani 10 évtől 20 évig tartó szabadságvesztés mellett, mint például a szándékos emberölés minősített eseteinél.⁴⁵

Az előbbi esetektől megkülönböztetendő az a Btk.-beli rendelkezés, amely szerint az ismételt életfogytiglani büntetésre ítélet esetén az elítélt nem bocsátható feltételes szabadságra.⁴⁶

Záró gondolati eszmefuttatás

Az elmúlt időszakban és jelenleg is válság, létbizonytalanság jellemzi az élet különböző területeit, így nem csupán a gazdasági, pénzügyi életet, hanem érzékelhetően értékváltság, erkölcsi válság is van, de a kriminálpolitika is válságban van. Ezzel is összefüggésben emelkedik a bűnelkövetések száma. Az összes regisztrált bűncselekmény száma Magyarországon 2009-ben megközelítette a 400 ezret (pontosan 394 034 volt). Ez az adat 2011-ben már 451 371.⁴⁷ Ezt a bűnözési helyzetképet a média jelentősen felnagyítja és torzítja. Így például egyes kereskedelmi tévécsatornák híradói nem a hagyományos értelemben vett különböző jellegű hírszolgáltatást végeznek, hanem baleseti, botrány és bűnügyi krónikát. E jelenségnek alapvetően két irányban van hatása a lakosságra. Egyrészt megnő a bűnözéstől való félelem, másrészt szintén megnő a biztonság (közbiztonság, rend) iránti igény, akár a szabadság/emberi jogai korlátozásával is. Ezt a helyzetet és állapotot használja ki a politika és ígéri, hirdeti a közbiztonságot, a rendet a szigorítások alkalmazásával a büntetőjogban is, diszfunkcionális hatással.

lenségét és minden ember emberi méltóságához való jogát. Vagyis felmerülhet az Alaptörvény említett rendelkezései közötti ellentmondás. Másrészt kollízió keletkezhet a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés hazai szabályozása és gyakorlata, valamint az Emberi Jogok Európai Egyezménye és bírósági gyakorlata között (is). A strasbourgi bíróság idevonatkozó értelmezéséből ugyanis az vezethető le, hogy a tényleges életfogytiglani esetén is léteznie kell felülvizsgálatnak, a szabadulás lehetőségét vizsgáló mechanizmusnak de jure és de facto egyaránt. Amennyiben ennek hiánya folytán a magyar szabályozás és gyakorlat egyezményértőnek bizonyul(na), úgy egyúttal alkotmányellenesnek is tekintendő és biztosítani kell a nemzetközi jog és a magyar jog összhangját. Vö. LÉVAY, M. 2012, i.m. 77–78. pp. (l. 29.); vö. Alaptörvény Q cikk (2) bekezdés: „Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségeinek teljesítése érdekében biztosítja a nemzetközi jog és a magyar jog összhangját.”

⁴³ Korábbi magyar Btk. 85. § (4) bekezdés, illetve új Btk. 81. § (4) bekezdés.

⁴⁴ Korábbi magyar Btk. 97/A § (1) bekezdés, illetve új Btk. 90. § (2) bekezdés.

⁴⁵ Korábbi magyar Btk. 166. § (2) bekezdés, illetve új Btk. 160. § (2) bekezdés; az életfogytig tartó szabadságvesztés végrehajtásának hazai helyzetéről lásd KISZELY, P. – NAGY, I.: *Az idő rabságában*. A hosszú időre ítélt büntetés-végrehajtásának helyzete a Szegedi Fegyház és Börtönben. Börtönügyi Szemle 2012/3. 1–16. pp.

⁴⁶ Korábbi magyar Btk. 47/C § (2) bekezdés, illetve új Btk. 45. § (8) bekezdés.

⁴⁷ Legfőbb Ügyészség: Bűnözés és Igazságszolgáltatás 2003–2011. Budapest 2012.; lásd továbbá VAVRÓ, I.: A vagyon elleni bűnözés néhány kérdése. Belügyi Szemle 2012/11, 22–34. pp.

NAGY JANKA TEODÓRA

A népi jogéletkutatás történeti, jogtörténeti forrásai a Dél-Alföldön

A jogi népeletkutatás legszélesebb értelmezése a szűkebb és hagyományosan elsősorban a néprajz területéhez kötődő kutatásokon túl e körbe tartozónak tekinti a történeti szemléletű, írott forrásokon alapuló kutatásokat, forrásfeldolgozásokat is. E szempontból a döntő nem a kutatás módszere, forrása, hanem tárgya: egy adott organikus vagy organizált közösség integritásából következő önálló jogi jelenségek komplex vizsgálata a tudományterület diszciplináris szabályai szerint. A jogi népeletkutatás kitüntetett forrásainak tekinthetők tehát a Blazovich László kutatásaihoz kötődően mind szélesebb körben megismerhetővé váló városi jogkönyvek.¹

A hazai történet- és társadalomkutatás – és ezen belül a jogtörténeti, történeti, néprajzi kutatásokat – kutatástörténeti áttekintése során szembe tűnő, hogy az első időszakban még nem volt jellemző az a felparcellázottságot, szétagoltságot is jelentő éles és mély differenciálódás, amely ma a diszciplinaritás és fókuszálás előnyei mellett számos nehézséget tartogat a kutatók számára.

A magyar jogi néprajzi kutatás első rövid szakaszában még fontos tájékozási pontot jelentett *Henry Sumner Maine*, az angol történeti iskola képviselőjének a jogtörténeti kutatásokban megjelenő szélesebb, jelenkutatási szemléletet, módszert is megfogalmazó felfogása, annak pragmatikus alkalmazása. Tagányi Károly Maine és tanítványai elsősorban az orosz birodalomban végzett gyűjtéseinek eredményeit is hasznosítja a magyar jogi népeletkutatás első, tudományos igényű kutatási programjának megfogalmazása során.² A gyarmatbirodalom biztosította szélesebb horizont és a pragmatikus igények az angol kutatásokat mindinkább az antropológiai megközelítés irányába vitték, a hazai kutatásban pedig dominánssá, később szinte kizárólagossá vált a német orientáció: a Savigny-féle német történeti jogi iskola eredményeinek beépítése a magyar kutatásba, amely saját történeti, gazdasági, társadalmi kontextusaiban: részlegesen, töredékesen, sajátos formában valósította meg. (A jogi néprajzi kutatások például Németországban –

¹ *Buda város jogkönyve I–II.* (Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ – SCHMIDT JÓZSEF) Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001, Összefoglaló áttekintése a magyarországi városi jogkönyveknek – BLAZOVICH LÁSZLÓ: *A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek.* In: URBS. Magyar várostörténeti évkönyv. (Főszerk.: Varga László) Budapest, 2006. 73–83. pp.

² TAGÁNYI KÁROLY: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.* Budapest, 1919. 43. p.

szintén a gyakorlat igényeihez igazodva – a gyarmatbirodalom kiépülésével párhuzamosan válnak különösen intenzívekké és teljesebbnek ki.³⁾

Szembetűnő a kutatási terület eltérő dinamikája. A német jogfejlődés során jóval erőteljesebb volt a szokásjog szerepe. Az íratlan, partikuláris szokásjog legitimációja nagyobb volt, tagolt rendszere alakult ki: a területiális elv alapján megkülönböztették a *tartományi szokásjogot* (*Landrecht*), a *városi szokásjogot* (*Stadtrecht*) és a *falusi szokásjogot* (*Dorfrecht*),⁴ a társadalmi tagozódás alapján a *hűbéri jogot* (*Lehnrecht*), a *szolgálati jogot* (*Dienstrecht*) és az *uradalmi jogot* (*Hofrecht*). A 12. század végétől kezdődött meg a helyi szokásjogok írásba foglalása a német területeken is. A tartományi szokásjogot foglalta össze a *Szásztükör* (*Sachsenspiegel*) (Eike von Repkow, 1221–23/1224–26), a *Némettükör* (*Deutschespiegel*) (1274–75), a *Svábtükör* (*Schwabenspiegel*) (1275 k.)⁵ és a *Franktükör* (*Frankenspiegel*) (1328–38). A városi szokásjognak is számos forrása ismert. A német városi jog önálló fejlődésének alapja az adott város kiváltságlevele, a kiharcolt városi önkormányzat dokumentált forrása és a helyi szokásjog volt. A 14. századtól a városi szokásjogok összegyűjtésére német városi jogkönyvek készültek (pl. „*Magdeburgi jog virága*” (Blume von Magdeburg), amelyeket más városok is átvettek a jogot adó „*anyavárostól*”. (pl. Magdeburg, Lübeck)⁶ Csak évszázadokkal később következett be a „*Weistum*”, azaz a falusi szokásjog írásba foglalása, amely évente kiadott, kiegészítésekkel megtoldott, aprólékos leírását jelentette a paraszti jogi kötelezettségeinek.⁷ A germán népjogi összefoglalások a középkorban a falu jobbágyszösségei és a földesúr egymás közötti viszonyát rendezték. Különösen a szántóföld és a közföldek használatával képezte a szabályozás tárgyát, ám családjogi, öröklésjogi, visszaháramlási, valamint szolgálati jogi elemeik, sőt büntető jellegű normáik is voltak. Mindezek bőséges alapot jelentettek a jogtörténet számára magától érteendő forrásnak tekintett jogi népszokás kutatáshoz, és elméleti szempontból is magától

³ Albert Hermann Post és Félix Meyer 1893-ban a jogi népszokások gyűjtésére a hivatalos szervek segítségével küldte szét kérdőívét a gyarmatokra. Ekkor készítette el Joseph Kohler is kérdőívét az összehasonlító joganyag gyűjtéséhez, amelyet a német gyarmati adminisztráció segítségével juttatott el és kérdezett le (Fragebogen zur Erforschung der Rechtsverhältnisse der sog. Naturvölker, namentlich in den deutschen Kolonialländer).

⁴ KROESCHELL, KARL: *Dorf*. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. (Herausgegeben-Hrsg: Adalbert Ekler-Ekkehard Kaufmann. Mitbegründet von Wolfgang Stammer) Erich Schmidt Verlag, Berlin, I. Band (HRG I) 1971. 764–774. pp.

⁵ REPGOW, EIKE VON: A *Szász tüköre*. (Közreadja Blazovich László-Schmidt József) A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005. 13. p., A *Sváb tüköre*. (Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ – SCHMIDT JÓZSEF) A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 35. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011. 10. p., Blazovich László 2006.

⁶ KAJTÁR ISTVÁN: *Egyetemes állam- és jogtörténet I-II*. Institutiones Juris. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2005.

⁷ Grimm, Jakob a *Rechtsaltertümer* függelékében elkezdte a Weistümer-kiadást, majd folyamatosan megjeleníti 4 kötetben (*Weistümer*, 1840–1863); még 2 kötet jelenik meg halála után (1867–1870), a mutató pedig 1878-ban. Grimm, Jacob 1840–1878/1957: (Hrsg.): *Weistümer*. 6 Bde. Registerband von Richard Schröder. Göttingen (1840–1878), Darmstadt (1957, Repr.). WERKMÜLLER, DIETER: *Weistümer*. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. (Hrsg. Adalbert Ekler-Ekkehard Kaufmann-Dieter Werkmüller. Mitbegründet von Wolfgang Stammer). Erich Schmidt Verlag, Berlin, V. Band (HRG V) 1998. 1239–1252., KRAMER, KARL-SIGISMUND: *Brauchtum und Recht*. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. (Hrsg: Adalbert Ekler-Ekkehard Kaufmann. Mitbegründet von Wolfgang Stammer) Erich Schmidt Verlag, Berlin, I. Band (HRG I) 1971. 504–511. pp.

értetődőnek tartották – különösen a Savigny-féle „népszellem” fogalmának tükrében – a jog és a néprajz kapcsolatát.⁸

Magyarországon – bár a feudális társadalom időszakában szintén az íratlan jogforrások, így a szokásjog szerepe volt a meghatározó – a 16. századig a bíróságok ítéletei, az oklevelek nem a törvényekre, hanem „az ország régi szokására” (*antiqua regni consuetudo*) hivatkoztak. Még az 1791:10. tc. is úgy rendelkezett, hogy Magyarországot „törvényei és szokásai szerint” kell kormányozni. A 20. század elején megerősödő kutatások azonban már kevésbé látták és láttatták ennek kapcsolódási pontjait a jogi néprajzban. A jogtörténet fontos figyelmet fordított arra, hogy *Werbőczy István* jeles szokásjoggyűjteményében (*Tripartitum 1514*) megkülönböztette a *törvénymagyarázó*, *törvénytörő* és *törvényrontó* erővel rendelkező szokásjogot. Felhívta a figyelmet arra, hogy az *országos hatályú szokásjog* (pl. a *Tripartitum* jobbágyi jogot tartalmazó rendelkezései közül a szabad költözési jog elvonása) és a *helyi szokásjog* (pl. az öröklés tekintetében: az egyenlő öröklésre, a fiági öröklésre vagy a törzsöröklésre hivatkozás) közül a jobbágyság életében az utóbbinak volt nagyobb jelentősége, hiszen ez határozta meg döntő módon életviszonyait. Szólt arról is, hogy a helyi szokásjog szabályai jelentették a későbbiekben a statútum formájában megjelenő írott jogforrások (pl. „*falutörvények*”) alapjait. Nyomon követte azt, hogy a polgári időszakban a szokásjog mind jobban háttérbe szorult, de felhívta a figyelmet arra, hogy a magánjogi szabályok jelentős része továbbra is szokásjogi alapokon élt tovább (pl. szomszédjogok, szavatosság).

A jogtörténet és a történettudomány külön is kiemelte a törvény és a szokásjog hézagait kitöltő írott jogforrást, a *statútumot*, az önkormányzattal rendelkező területek (pl. a Jász-Nagykun Kerület újrafogalmazott statútuma – 1799) és testületek (pl. vármegye, város, község) helyi jellegű, az adott életviszonyok széles körét szabályozó tételes jogát. Az önkormányzatok (vármegye, város, céh) kialakulásával és megerősödésével párhuzamosan mind jelentősebbé váló, elsősorban partikuláris állami szervek által elismert írott jogforrás nem mondhatott ellent a törvénynek vagy az országos szokásjognak, és nem sérthetett privilegiális jogokat sem. A statútumok között különösen fontos szerepük volt a 13. századból már ismert magyar városi jogkönyveknek (a későbbi évszázadokban a mezővárosok és a községek is alkottak ilyen jogforrást), valamint a falutörvényeknek és a céhek statútumainak. A polgári korban a 19. század derekától mind szélesebb körben került sor a helyi önkormányzatok (törvényhatóságok, községek) részéről – ahogyan ezen időszakban nevezték – „*szabályrendeletek*” alkotására.

A statútumok közül a jogi néprajz oldaláról kitüntetett figyelmet kapott a falutörvény, amely nem más, mint a jogszokás és a szokásjog hagyományokon alapuló, a paraszti önrendelkezés (helyi autonómia) biztosítékaként írásba foglalt, gyűjteményes forrása. Legnagyobb számban az erdélyi székely falvakból ismertek, de az erdélyi szászok körében, a magyarországi hajdú településeken, jobbágyfalvakban és kismemesi falvakban is születtek falutörvények. E jogforrások sajátos jellemzője volt 1. a helyi életviszonyok viszonylagos teljességére törekvő, 2. a faluközösség egészére kiterjedő, 3. a kö-

⁸ BÜCHLER, THEODOR: *Brauchtum und Recht*. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. (Hrsg. Recht Cordes-Heiner Lück-Werkmüller-Schmidt-Ruth Wiegand. Redaktion: Falk Hess und Andreas Karg) Erich Schmidt Verlag (2. Auflage) Berlin, I. Band (HRG I) 2008. 665-671. pp.

zösség arra felhatalmazott szerve által megalkotott szabályozás. Ez különböztette meg a „*falutörvényt*” más helyi szabályoktól (pl. a csupán a község gazdasági szervezetére, mondjuk a hegyközségre vonatkozó szabályzatoktól, a „*faluszekén*” hozott eseti döntésektől vagy az úrbéri szerződésektől).

A „*falutörvényekben*” a szabályozás leggyakrabban az igazgatásra, a határhasználatra, a közterületekre (utak, vizek, stb.), a birtokviszonyokra, a gazdálkodási közösségek szervezetére, jogaira és kötelességeire, a haszonvételek megosztására (legelő, erdő, kaszáló, stb.) vonatkozott. A székely „*falutörvények*” a 16–19. század közötti időszakból ismertek (Gyergyóújfalu 1581, Léczfalva 1807), és amint azt *Imreh István* kiemelte, olyan bírói jogmeghatározásokat tartalmaztak, amelyeket ún. „*fogott közbírák*” állítottak össze. A jogszokásokat a mindinkább rendi társadalommá alakuló székely falvakban ugyanis a személyi és vagyoni helyzet rögzítésére törekedve a falubeliek tanúként történő meghallgatását követően jegyezte le 3–5 kívülálló írástudó. A népi jogalkotás máig fontos emlékének tekinthető szabályozást a falubeliek „*kezüik beadásával*” ismerték el kötelezőnek a maguk részéről.

A polgári korszakban amellet, hogy az állami élet legfontosabb kérdéseit törvényhozás útján szabályozták, megnőtt a kodifikáció, az egy jogágra vagy fontosabb jogintézményre vonatkozó összes szabályok egységes törvénybe foglalása iránti igény (pl. a büntetőtörvénykönyvről szóló 1878:V.tc. vagy a polgári peres eljárásról szóló 1911:I.tc. esetében). A jogi néprajz ekkor került a pragmatikus, kormányzati érdeklődés fókuszába: a kodifikációs folyamatban az előzmények megismerése, feltárása, a rendelkezésre álló történeti, jogtörténeti források kiegészítése, árnyaltabbá tétele, valamint a hatékonyabb jogérvényesülés érdekében.⁹ Ennek hátterében annak felismerése, majd megfogalmazása állt, hogy a kodifikáció és a központi irányítás erősítése újraszabályozza a „*fent*” – a nép körében a jogforrás jellegétől függetlenül minden felülről érkezett jogi akaratot „*törvénynek*” nevezett – jogszabályok igazgatta világát, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy „*lent*” a kisközségek viszonylagos autonómiájukra alapozva továbbra is a szokásjog, a jogszokások, a jogi népszokások tömege révén szervezik mindennapjaikat.¹⁰

E kisközségek tagjainak tudomásul kellett venniük ugyan a „*törvények*” létezését, alkalmazását, de egy „*praktikus szelektálással*”, a központi jogszabályok megfelelő helyi alkalmazásával igyekeztek élehetővé tenni a mindennapokat a maguk számára is (erre szolgáltatott példát a halászati törvény, az 1888:19.tc. és annak végrehajtási kudarca az egyes községekben). A „*fent*” és „*lent*” duális szabályozási rendjét *Tönnies* alapján akár az organizált és organikus közösségek közötti eltérés sajátos megnyilvánulási formájának is tekinthetjük.¹¹ A „*lent*” világát meghatározó „*helyi jog*”, a „*helyi jogélet*” jellemzőinek és sajátosságainak bemutatására kínál lehetőséget egy dél-alföldi mezőváros, Makó sajátos jogtörténeti, történeti forrásanyagának vizsgálata.

⁹ TAGÁNYI KÁROLY 1919, 43–44. pp.

¹⁰ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

¹¹ TÖNNIES, FERDINAND: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983. SZABÓ LÁSZLÓ: *Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben generációs ellentét?* In: *Generációk a történelemben*. (Szerk.: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna) A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 2008. 250–262. pp. (http://hajnalkor.uw.hu/konyv/RTPT_21_generaciok_E.p df)

Blazovich László hívja fel a figyelmet arra, hogy a Dél-Alföld városfejlődése¹² a nyugat-magyarországi részekkel összehasonlítva bizonyos megkésettiséget és specifikus vonásokat mutat. A kedvező természetföldrajzi adottságok, történeti előzmények, a fejlődést elősegítő gazdasági tényezők (pl. nemesfém bányászat, bortermelés, vásárvonal) hiányában a 14. század magyar városfejlődéséhez képest ezen a területen csekély mértékű volt az urbanizáció. Csak a következő évszázad hozott jelentősebb változást – bár a Dél-Alföld déli részein épphogy megerősödő mezővárosok a kiépülő úthálózat, a kereskedelmi fellendülés eredményeit csak rövid ideig élvezhették az állandósuló török veszély miatt. A 16. század második felében a török hódoltság, a század végén pedig a 15 éves háború pusztításai kettős hatást gyakoroltak a dél-alföldi városiasodásra: egyrészt gátat szabtak további fejlődésüknek, másrészt pedig hozzájárultak egy sajátos, erősítés nélküli, nagy kiterjedésű határral rendelkező, agrárjellegű alföldi, dél-alföldi mezővárosi modell kialakulásához.¹³

A dél-alföldi városok 14–16. századi elemzése során Blazovich László a történeti értelmezés alapján Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Csongrád, Gyula, valamint Arad, Szabadka, Békés mellett Pataj, Kalocsa, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös és Simánd városfejlődési, elsősorban településszerkezeti sajátosságait is vizsgálta.¹⁴ E széles fókusznál a továbbiakban mi szűkebben határoztuk meg a mezővárosok jogtörténeti, jogi népelet kutatásának dél-alföldi forrásvizsgálati körét.

Az alföldi mezővárosok a török hódoltság idején a tényleges földesúri hatalomgyakorlás hiányában nagyrészt önállóan szervezték mindennapjaikat, a török kiűzését követően pedig e kedvezőbb jogállás, illetve a megerősödött önkormányzatiság megőrzésére törekedtek. Makó például, amikor 1712-ben a kamara helyett a püspökség fennhatósága alá került, nyolc évtizedes úrbéri pert indított (1778–1859) korábbi kiváltságai visszaszerzésére.¹⁵ Hódmezővásárhely is hosszú küzdelmet folytatott földesuraival a jobbágyi szolgáltatások pénzén történő megváltásáért, az önálló gazdálkodásért, belső autonómiájuk megőrzéséért, Szentes város polgárai előtt sem volt ismeretlen érdekeik erőteljes képviselése.¹⁶

¹² BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Dél-alföldi városok a 14–16. században*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. (Szerk.: Kollár Tibor) Dél-alföldi évszázadok 13. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

A Dél-Alföld fogalmát eltérő tartalommal használja a földrajzi, a történeti, illetve a közigazgatási szakirodalom. Történeti szempontból például gyökeresen különbözik a ma legszélesebb körben leggyakrabban használatos Dél-Alföld regionális fogalmától (amely Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megyéket foglalja magában). De eltér a történeti körülhatárolástól is, amely értelmében a Dél-Alföld nyugati határa a Duna, déli irányban szintén egészen a Dunáig, kelet felé pedig a hegyekig terjed. (Azaz a mai politikai hovatartozás szempontjából Kristó Gyula értelmezése szerint Délkelet-Magyarország, a szerbiai Vajdaság nagy része, valamint Délnyugat-Románia is ide tartozik.) KRISTÓ GYULA: *A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon*. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. (Szerk.: Kollár Tibor) Dél-alföldi évszázadok 13. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2000.

¹³ U.o.

¹⁴ BLAZOVICH LÁSZLÓ 2000.

¹⁵ TÓTH FERENC: *Politikai küzdelmek: úrbéri per*. In: Makó története a kezdetektől 1849-ig. (Szerk.: Blazovich László) Makó monográfiája 4. Makó Város Önkormányzata, Makó, 1993. 333–361. pp.

¹⁶ KRUSZLICZ ISTVÁN: *A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után (1693–1753)*. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig. (Szerk.: Szigeti János-Nagy István) Hódmezővásárhely, 1984, RÁKOS ISTVÁN: *A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848)*. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig. (Szerk.: Szigeti János-Nagy István) Hódmezővásárhely Me-

Az eredményességhez az is hozzájárult, hogy a mezővárosok jogállása az említett időszakban nem volt egységes. A szabad királyi várostól a különböző, a partikularitásból eredően eltérő tartalmú, egyedi kiváltságokat is magukénak mondható településekig igen változatos volt a kép: szabad királyi város (pl. területünkön Szeged, Temesvár, Szabadka, Zombor), kollektív nemesi jogokkal rendelkező (pl. a Jászkun és Hajdúkerület városai), illetve egyéb kiváltságos település (pl. a déli határőrvidék katonai városai) egyaránt akadt az alföldi mezővárosok között.¹⁷ Ezen sokszínűség közepette is jól elkülönülő csoportot alkottak azonban az egyébként privilegiumaik mértéke alapján számos egyedi sajátossággal bíró dél-alföldi mezővárosok, így különösképp a forrásvizsgálati szempontból kiemelendő Hódmezővásárhely, Szentés, Makó és Csongrád.¹⁸

A történeti előzmények, a területet jellemző demográfiai, gazdasági és társadalmi változások hatására a 18. század végére kialakult a dél-alföldi mezővárosok sajátos jellemzőkkel rendelkező csoportja. Ezt a hasonlóságot/elkülönülést még karakterisztikusabbá tette a – sajátos módon éppen a felvilágosult abszolutizmus központosító, modernizációs törekvései hatására felerősödő(!) – polgárosodás lokális folyamata. A közösségi integritás megszületését követően pedig egy sajátos polgári közgondolkodás, norma- és értékrend, gazdag városi jogélet, gyakran a központi jogfejlődés „műhelyének” is tekinthető helyi joggyakorlat alakult ki a dél-alföldi mezővárosokban a 18. század végére.¹⁹

A dél-alföldi mezővárosok jogéletének megismerésére rendelkezésre álló források elsősorban a jogtörténet és a történettudomány vizsgálódási körében jelentek meg. Kálly István hívta fel a figyelmet a protocollum giudiciale, illetve az ilyen funkcióban is használt tanácsülési jegyzőkönyvek fontosságára, amelyek jelentősége, hogy az oklevelekkel egyenrangú bizonyítéknak tekintődtek a joggyakorlat során. A dél-alföldi mezővárosok e forráscsoportja²⁰ mind a történettudomány képviselői, mind a jogtörténet jeles művelői figyelmére számíthatott.

Míg Csongrád város esetében inkább csak a 1849–1869 közötti rövid időszak tanácsülési jegyzőkönyvei szolgálhattak adatokkal,²¹ Hódmezővásárhely 18. századi tör-

gyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 1984, SIMA LÁSZLÓ: *Szentés város története* 1. (Kezdetektől 1836-ig). Szentés, 1914, Labádi Lajos: Szentés. Szeged, 2004.

¹⁷ KRUSZLICH ISTVÁN 1984.

¹⁸ A szűkítés, a kiemelés szempontja egyrészt a jogállás és a jogéleti adottságok tekintetében megfigyelhető hasonlóság, másrészt a forráscsoport szempontjából történő megközelítés volt. Így például nem térünk ki a terület meghatározó településére, a szabad királyi város státuszú Szeged gazdag forráanyagára (pl. BRATINKA JÓZSEF-SZIGETI FERENC: *Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve, 1717–1723*. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből 18. (szerk.: Blazovich László) Csongrád Megyei levéltár, Szeged, 1991. 95–193. p. Arad és Szabadka szintén szabad királyi város jogállásuk okán esik vizsgálati körünkön kívül, Kalocsa pedig sajátos státusza miatt (egyházi mezőváros) erőteljesen különbözik a jogélet keretei tekintetében a dél-alföldi mezővárosoktól. Gyula ismét más szempontból (etnikai összetétel, várral rendelkezés, stb.) nem illeszthető a vizsgált dél-alföldi mezővárosok közé.

¹⁹ Homoki-Nagy Mária különösképpen a kötelmi jog körében tartja jelentősnek a 18–19. században a városokban kialakuló, majd a későbbiekben a központi magánjogi fejlődés számára is megtermékenyítő szokásjogot. Ennek konkrét esetekben való érvényesülését vizsgálja több tanulmányában is Szentés mezőváros joggyakorlata alapján, miközben felhívja a figyelmet a mezővárosok „*egyvezések könyvei*” forráscsoport fontosságára. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A 18. századi Szentés mindennapjai* (1–12). Szentési Élet (33) 2002. 29–41. sz.

²⁰ BARTA LÁSZLÓ – LABÁDI LAJOS – TAKÁCS EDIT: *Csongrád megye levéltára 1723–1950*. A Csongrád Megyei Levéltár Kiadványai. Segédletek II., Szentés, 1986.

²¹ CsmL. Csf. V. B. 42.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1849–1869.

ténetének vizsgálata során Kruzslíc István és Rákos István is többször hivatkozott az 1724–1849 között vezetett tanácsülési jegyzőkönyvekre és „a Hódmezővásárhelyi T. Város Törvényszékének iratai között őrzött *Protocollum Judiciale*” anyagára.²² Szentí Tibor ez utóbbi alapján nevesítette a mindennapokat évszázadokon át szabályozó normák megszegőit.²³ A szentesi mezővárosi joggyakorlat egy-egy kérdését szintén a város tanácsának iratai között fennmaradt, 1740–1849 között keletkezett tanácsülési jegyzőkönyvek adatait is használva dolgozta fel Homoki-Nagy Mária – kutatási eredményeit a korszak magánjog történeti szintézisébe integrálva.²⁴

Makó város tanácsának iratai között a 18. század második felétől olvasható tanácsülési jegyzőkönyvek mellett egy sajátos forráscsoport is az utókorra maradt.²⁵ Az 1805-ben elkezdett 23 kötetes, „*Naponként elő forduló bajoknak el igazítása-i Protocolluma*”, amely 1850-től 1882-ig „*Mindennapi jegyzőkönyvek*” néven folytatódik, nemcsak a makói népi jogélet kutatás meghatározó dokumentuma, kiemelkedő jelentőségű forrása, nemcsak híradás a dél-alföldi mezővárosi jogi népeletről, hanem – éppen a dél-alföldi történeti, jogtörténeti forrásokra tekintettel – egy izgalmas összehasonlító vizsgálat lehetőségét is magában rejt.

A makói mellett a szentesi, a hódmezővásárhelyi források alapján is látható, hogy a dél-alföldi mezővárosok a 18. századra megszerezték azt a kiváltságot, hogy a kisebb büntetőügyeken túl a jobbágy-paraszság körében jelentkező magánjogi viták egy részében is eljárhassanak. Az a dél-alföldi mezővárosokban kialakult gyakorlat pedig, hogy polgáraiknak egymás közötti jogügyleteit feljegyezték, lehetőséget teremtett a magyar magánjog fejlődése szempontjából döntő jelentőségű, a városi bíráskodás során kialakult és érvényesülő szabályok, a helyi joggyakorlat megismerésére.

²² CsmL. Hf. IV. A. 1006. Hódmezővásárhelyi T. Város Törvényszékének iratai. *Protocollum Judiciale*. CsmL. Hf. IV. 1001.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek (1724–1849). Kruzslíc István 1984, Rákos István 1984.

²³ SZENTI TIBOR: *Paráznák*. Dél-alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból (1723–1843). (Válogatás) (Szerk.: Katona Imre) Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely. (Teljes kiadás: 2009 - <http://mek.oszk.hu/08400/08461/08461.pdf>)

²⁴ Például: HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Női különjogok érvényesülése a szentesi úriszék joggyakorlatában 1836–1846*. Acta Jur. et Pol. Tom. XXXVII. Fasc. 8. Szeged, 1987. 87–95. pp., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Egyes szerződési típusok a dél-alföldi mezővárosok joggyakorlatában*. Acta Jur. et Pol. Tom. LXIII. Fasc. 8. Szeged, 2003. 1–66. pp., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Tulajdon- és birtokviszonyok a dél-alföldi mezővárosokban a 18. században*. In: Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére (Szerk. Mezey Barna, Révész T. Mihály). Libri Amicorum 25. Budapest, 2006. 174–192. pp., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *A rendi Magyarország magánjoga*. In: Magyar jogtörténet (Szerk. Mezey Barna). Osiris, Budapest, 2007. 86–141. pp., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Adás-vétel a 18–19. századi vásárokon*. In: Vásárok világa (Szerk. Nagy Janka Teodóra-Szabó Géza). Honismereti Egyesületi Kiskönyvtár 4. Babits Mihály Művelődési Központ, Szekszárd, 2008. 73–96. pp., HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Az okozott kárért való helytállás a jobbágy-paraszság mindennapijainak joggyakorlatában*. In: Jogi néprajz-jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből (Szerk. Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2009. 383–405. pp.

²⁵ ML Makó V.A.101. Makó Város Tanácsának iratai. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek és iratok (1753)1784–1848(1849) b. Mindennapi jegyzőkönyvek 1805–1848 (1850). NAGY JANKA TEODÓRA: *Jogélet a két vész között (1781–1821)*. In: Makó néprajza. Makói monográfia 3. (Szerk.: Tóth Ferenc) Bába Kiadó, Makó, 2008. 816–886. pp., NAGY JANKA TEODÓRA: *Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821)*. PTE IGYK, Szekszárd, 2012.

NIKOLICZA ERIKA

A városi közösség formálódása a középkori Magdeburgban

A középkori Európa, különösen a középkori Közép- és Kelet-Európa legjelentősebb városainak egyike volt Magdeburg. E központi szerepét nemcsak földrajzi adottságainak, egyházi jelentőségének és egyre növekvő népességszámának köszönhetné, hanem annak a ténynek is, hogy az Elbától keletre eső területek városfejlődésében meghatározó tényezővé vált. Magdeburg esetében a lakosságszám gyors növekedését idővel nem egyszerűen az okozta, hogy a középkori társadalomban a felsőbbség által kirótt terhek egy része alól a városlakók mentességet¹ vívtak ki maguknak, hanem más városokkal ellentétben növelték a város vonzerejét az Európa keleti része felé kínálkozó gazdasági lehetőségek is.² „A 15. században Németországban mintegy 3000 városi település létezett. Ebből azonban csak 12–15 volt 10 000 lakos feletti ’nagyváros’, mint Köln, ahol a 15. század első felében közel 40 000, vagy Lübeck, ahol pedig 25 000 ember élt. [...] 1400 táján Németország népességének 8–10 %-a élt a városokban.”³ A XV. századi Magdeburg több mint 20 ezer főt számlált. Ezzel német területen Köln (a XV. században 40 ezer fő)⁴ után Lübeckkel együtt a második legnépesebb város volt, maga mögé utasítva Ulmot és Nürnberget.⁵

Magdeburg városának a középkorban betöltött meghatározó szerepe okozta, hogy eredetire vonatkozóan számos (a klasszikus mitológiához⁶ és a germán mondavilághoz köthető) magyarázat áll rendelkezésre. A középkori krónikákban és oklevelekben a vá-

¹ „Dazu gehört vor allem freies Erbrecht, Unterstellung unter eine einheitliche städtische Gerichtsbarkeit und ständische Gleichstellung im Erbrecht.” EBEL FRIEDRICH – THIELMANN GEORG: *Rechtsgeschichte. Von der Römischen Antike bis zur Neuzeit*. Heidelberg, 2003. 167. 137. p.

² E kapcsolat jogtörténeti következményei ma egy nemzetek felett átívelő munka („Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas”) eredményeként válnak majd hozzáférhetővé, melynek vezetője és szervezője Professor Dr. Heiner Lück a lipcsei székhelyű Szász Tudományos Akadémián. E projekt magyarországi vonatkozásai Professor Dr. Blazovich László kutatásaihoz fűződnek.

³ PÓSÁN LÁSZLÓ: *Németország a középkorban*. Debrecen, 2003. 330. p.

⁴ SENN, MARCEL: *Rechtsgeschichte – ein kulturhistorischer Grundriss*. Zürich, Basel, Genf, 2003. 124. p.

⁵ ASMUS, HELMUT: *1200 Jahre Magdeburg. Von der Kaiserpfalz zur Landeshauptstadt. Eine Stadtgeschichte in drei Bänden*. Band I. Die Jahre 805 bis 1631. Magdeburg, 2005. 209. p.

⁶ „[...] die Stadt Magdeburg [...] von Julius Ca’sar 47 vor Christi Geburt erbaut und zur Elbe seiner Geliebten, Parthena, Parthenopolis genannt sen. Andere haben gemeynt, daß Drusus diesen Ort sieben oder acht Jahren nach Christi Geburt gegru’ndet habe;” In Diez, Heinrich Friedrich: *Archiv Magdeburgscher Recht*. Erster Band. Magdeburg, 1781. 3. p.

ros mitológiai eredetű görög és latin nyelvű (Parthenopolis, Parthenopyrgum, civitas virginum, castrum puellarum)⁷ névváltoztatásai mellett jelen voltak a germán mondavilághoz köthető elnevezések is (Magedoburg, Magadaburg, Magathaburg, Maegetheburg, Magdeburg, Meideborch, Meidburg).⁸ E látszólagos sokféleség azonban azonos töről ered. Valamennyi elnevezés ugyanis fiatal lányokra utal. Ez a gondolat jelenik meg Magdeburg városának (két torony között kitárt karokkal álló hajadont ábrázoló) címerében és nagypecsétjén⁹ is.

Heinrich von Lamspringe¹⁰ (1325–1386) a „*Magdeburger Schöppenchronik*”¹¹ című munka iniciátora Magdeburg elnevezését egészen a Római Birodalom koráig, Julius Caesarig¹² vezette vissza. A középkori város történetének e jeles időszakra történő visszavezetésével minden bizonnyal a város politikai súlyának további növelése lehetett a cél. „Auf jeden Fall war Caesar im Bewusstsein der Geschichtskundigen des Mittelalters eine hoch bedeutsame Persönlichkeit, auf die man sich in Gründungssagen und ähnlichen Erzählungen gern berief. Bei Heinrich von Lamspringe erschien er geradezu als der Schöpfer Magdeburgs: Caesar habe dort, wo heute Magdeburg steht, eine Burg und einen Tempel erbaut, den er der Göttin Diana geweiht habe. Diese Göttin hätte in seiner Sprache Parthenia geheißten. Folglich habe Caesar der neuen Stadt den Namen Parthenopolis gegeben. Auch habe er dem Tempel viele Dienstmägde zugewiesen. So sei der Name »Megedeborch« zustande gekommen, der dasselbe wie Parthenopolis bedeutete.”¹³ E történet szerint Diana római istennő görög megfelelője Artemis, azaz Parthenia, ami görögül ’érinthetlent/szüziest’ jelent. Parthenopolis pedig azonos Magdeburggal, amely így az ’érinthetlenség/szüzek’ városa. Ebből következően Magdeburg nevének a korszakban elfogadott jelentése a lányok (Stadt der Mädchen) és nem pedig a szolgáltató városa (die Mägde) volt.¹⁴ A történelmi tények ezt az eredetet azonban nem tudják alátámasztani, mivel Julius Caesar a Római Birodalom északi határait a Rajna folyóig ter-

⁷ HOFFMANN, FRIEDRICH WILHELM: *Die Geschichte der Stadt Magdeburg. Erster Band. Erster Theil.* Magdeburg, 1845. 6. p.

⁸ HOFFMANN 1845, 6. p.

⁹ Magdeburg városának nagypecsétje kör alakú, szélén a feliratban SIGILLUM · BVRGENSIVM · IN MAGDHEBVRCH +. A felirat által határolt területen a kapuval ellátott városfal két tornya között egy hajadon áll kitárt karokkal. A pecsétet a XIII. század közepétől használták. *Urkundenbuch der Stadt Magdeburg.* Gearbeitet von GUSTAV HERTEL. Band I bis 1403. Halle, 1892.; Neudruck: Aalen, 1975.

¹⁰ „Magdeburg erklärt sich aus der Tatsache, dass ihr erster Verfasser, Heinrich von Lamspringe, Schreiber des Magdeburger Schöffentuhles war und diese Chronik auf Veranlassung der Schöffen um das Jahr 1360 zu schreiben begann. Ihm folgten weitere Verfasser bis in das 16. Jahrhundert. Das Original der Chronik existiert nicht mehr, wohl aber Abschriften des 15. und 16. Jahrhunderts, [...]” PUHLE, MATTHIAS: *Erzbischof Wichmann (1152–1192) und Magdeburg im hohen Mittelalter.* Magdeburg, 1992. 172. p.

¹¹ *Magdeburger Schöppenchronik.* In *Chroniken der niedersächsischen Städte.* Magdeburg. Erster Band. Hrsg. von Karl Janicke. Leipzig, 1869.

¹² „Do Julius [...], ein borch und einen tempel in de ere siner godinne Dianen, de heit he na siner tungen Parthenya. dar af gaf he dusser stab den namen Partenopolis. he gaf in den tempel der godinne vele megede to denste, dar af wart sedder de name Megedeborch. dat sulve dudet ok Partenopolis.” *Magdeburger Schöppenchronik.* 1869. 7. p.

¹³ SPRINGER, MATTHIAS: *Magdeburg, das Heilige Römische Reich und die Kaiser im Mittelalter.* In *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806.* Von Otto dem Grossen bis zum Ausgang des Mittelalters. Essays. Herausgegeben von Matthias Puhle und Claus-Peter Hasse. Dresden, 2006. 125–134. pp. 129. p.

¹⁴ SPRINGER 2006, 125–134. pp.

jesztette ki, az Elbát azonban már nem érte el. Ennek az elméletnek a megalkotója feltételezhetően nem is Lamspringe. Jóval valószínűbb, hogy ez a történet a XII. századi latin nyelvű *Annales Magdeburgenses* című műből származik.¹⁵

A germán mondavilág alapján a Magdeburg névben található magath¹⁶ kifejezés arra utal, hogy ezt a területet ekmagadi (Baumelfen)¹⁷ kultusza uralta. E tündérszerű lények tiszteletének minden bizonnyal Nagy Károly vetett véget, amikor hosszú küzdelmek után 772 és 804 között meghódította a Rajnától keletre lévő területeken utolsóként ellenálló szászokat és hatalmát egészen az Elbáig kiterjesztette. Az itt lakók földből épült facölöpökkel körülvett erősítésére várat (Burg)¹⁸ építtetett, hogy megvédje birodalmát a szlávoktól. Így lett a település egyike az Elba mellett fekvő határmenti erősítéseknek, és kiindulópontja a szláv népcsoportokkal folytatott kereskedelemnek.

A mitológiai és a germán mondavilág bizonytalanságával szemben tényszerűen megállapítható, hogy az Elba nyugati partján fekvő Magadoburg halászfaluról először Nagy Károly császár 805 decemberében Diedenhofenben kiadott oklevelében¹⁹ tesznek említést. A szakirodalomban ennek az írásos említésnek²⁰ tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, jóllehet más korai említések is előfordulnak. „805 wird der Ort gleich zweimal erwähnt: im so genannten Kapitular von Diedenhofen und in der »Chronik von Moissac«. In diesem Geschichtswerk ist von Magdeburg nochmals zum Jahre 806 die Rede.“²¹ A városnak ez utóbbi megemlézése azonban kisebb jelentőséggel bír, kevésbé gyakran tárgyalt része a várostörténetnek.²²

A természeti adottságok minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak Magdeburg fejlődésében. Mivel az Elba ezen a vidéken hajózható volt, lefelé haladva a Saale-n keresztül elérhető volt Thüringia, felfelé hajózva pedig a Havel folyón át a brandenburgi terület. A folyón való átkelés lehetősége²³ pedig megteremtette az összeköttetést a keleti területekkel és biztosította az eljutást egészen Sziléziáig. Magdeburg tehát már a VIII. és a IX. század fordulóján a szárazföldi és a vízi kereskedelmi útvonalak csomópontja volt.

¹⁵ SPRINGER 2006, 129. p.

¹⁶ ASMUS 2005, 11. p.

¹⁷ ASMUS 2005, 11. p.

¹⁸ „Grundlage der Stadtentwicklung an dieser außerordentlich günstigen Stelle war eine wahrscheinlich bereits in vorkarolingische Zeit zurückreichende Burg, deren halbkreisförmig verlaufende doppelte Spitzgräben aus der Zeit Karls des Großen durch die Ausgrabungen auf dem Domplatz [...] aufgedeckt werden konnten.“ SCHWINEKÖPER, BERENT: *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreits. Die Politik der Ottonen und Salier gegenüber den werdenden Städten im östlichen Sachsen und in Nordthüringen*. SIGMARINGEN, 1977. 58. p.

¹⁹ „De negotiatoribus, qui partibus Sclavorum et Avarorum pergunt, quousque procedere cum suis negotiis debeant: id est partibus Saxoniae usque ad Bardaenowic, ubi praevideat Hredi; et ad Schezla, ubi Madalgaudus praevideat; et ad Magadoburg praevideat Aito. – Et ut arma et brunias non ducant ad veniendum. Quod si inventi fuerint portantes, ut omnis substantia eorum auferatur ab eis, dimidia quidem pars partibus palatii, alia vero medietas inter iamdictos missos et inventorem dividatur.“ UBM 1892/1975. 1. 1. p.

²⁰ DIEZ 1781, 3. p.; SCHWINEKÖPER, BERENT: *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreits. Die Politik der Ottonen und Salier gegenüber den werdenden Städten im östlichen Sachsen und in Nordthüringen*. Sigmaringen, 1977. 58. p.; KÖBLER, GERHARD: *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, 1992. 363. p.; ASMUS 2005, 11. p.

²¹ SPRINGER 2006, 130. p.

²² SPRINGER 2006, 130. p.

²³ Az első adatok a folyón létesített hídról 1260-ból állnak rendelkezésre. In Köbler, Gerhard 1992, 363. p.

A kedvező környezeti adottságok természetesen hadászati jelentőséggel is bírtak. A frankok innen könnyebben elérhették a szorbok területét. A rajnai kereskedők számkaravánokkal érkeztek a településre, ahol a szláv kereskedőkkel prémárukért, bőrkért, mézért és viaszért sőt, fűszert, ezüstöt, ötvöstárgyakat és kelméket cseréltek. A szlávok különösen nagy érdeklődést mutattak a fegyverek iránt. A fegyverekkel való kereskedést Nagy Károly azonban a fenti oklevélben olvasottak szerint kifejezetten tiltotta attól tartva, hogy a fegyvereket a szlávok esetleg a frankok ellen használnák fel. Igen nagy nyereséggel kecsegtethetett azonban a fegyverek eladása, mert nem kis kockázatot vállalva csempészésükkel számosan a tiltás ellenére is foglalkoztak.

Mivel a birodalom e távoli pontján is gondoskodni kellett a rendfenntartásról, és az itteni kereskedők érdekeit és jogait is szem előtt kellett tartani, Nagy Károly helyőrséget hozott itt létre. Ennek élére császári küldöttet állított, aki adófizetés fejében garantálta a biztonságot. Ugyanakkor a császári helyőrség ellátása újabb bevételi forrást jelentett a kereskedők számára. A település lélekszáma tovább növekedett és az eredeti központtól, a mai dóm melletti tértől délre terjeszkedni kezdett. Nagy Károly halála után a város megmaradt kereskedelmi központnak, ám jelentősége egy ideig nem nőtt tovább.

Magdeburg fejlődése a X. században az Ottók idején újabb lendületet vett, amelyben I. Nagy Ottónak (936–973) kimagasló szerepe volt. Ottó 929-ben házasságkötése alkalmából ajándékba kapta Magdeburgot, amit egy évvel később jegyajándékként feleségének, az angolszász hercegnőnek, Editha-nak adományozott. A magdeburgi dómban ma is áll az a szobor-együttes, amely valószínűleg a fiatal párt ábrázolja. Egymás mellett ülnek, Ottó kezében egy különös kör alakú 19 golyót tartalmazó tárggyal, melynek jelentése máig vitatott.²⁴

A trónörökös pár erősen kötődött Magdeburghoz. Hét évet töltöttek itt és gyermekeik (Liudolf 930, Liutgard 931) is itt születtek. Miután apja halála után 936-ban Aachenben királlyá koronázták, Ottó a királyi tanács (Hofrat) első ülését 937-ben Magdeburgba hívta össze. Ennek egyik legmaradandóbb emléke a mai dóm elődjének számító Szent Móricról elnevezett bencés kolostor alapítása. 946-ban fiatalon meghalt Editha, akit a kolostor templomában temettek el. Ottó később is tartott itt gyűléseket és számos oklevelének keltezése is őrzi Magdeburg nevét. Ez az időszak nagy lendületet adott Magdeburg fejlődésének, mivel a városnak rendszeresen előkelő, magas rangú embereket kellett elszállásolnia és ellátnia nagy létszámú kísérekkel együtt. Az eredetileg a környékeliek számára menedékhelyként szolgáló kis település fallal körülvett uralkodói székhellyé vált, ahol a birodalom és az egyház legrangosabb képviselői is megfordultak.

955-ben a magyarok felett Lech mezején aratott győzelem után Ottó hozzájárított a Szent Móric kolostor templomának székesegyházzá való kiépítéséhez. Miután 962-ben Rómában császárrá koronázták, 965-ben²⁵ fontos jogok, pénzverési (Münzrecht) és vásártartási (Marktrecht) jog birtokába juttatta a császári székhelyt, az itt lakó távolsági kereskedőknek pedig a birodalom területére vámmentességet adományozott. Nem egyes kereskedők kapták meg tehát az uralkodótól a kereskedelmi szabadságot (Handels-

²⁴ A szám utalhat a boldogságban együtt eltöltött évekre. Jelentheti az Editha által szász területen eltöltött évek számát is. Jelképezheti azt a 19 ökrös szekérnyi aranyat is, amellyel állítólag Ottó a dómot megalapította. ASMUS 2005. 31. p.

²⁵ 965. július 9-én kelt oklevél. UBM 1892/1975. 11. 6. p.

freiheit), a szabad költözködési jogot (Freizügigkeit) vagy a fegyverviselési jogot (Waffenfähigkeit), hanem a magdeburgi távolsági kereskedők közössége (Gemeinde). Mindez természetesen azt is jelenti, hogy a császári és egyházi központ körül jelentős kereskedelmi tevékenységet folytató telepnek is lennie kellett. A birodalom nyugati részéről származó számos távolsági kereskedő hozott létre itt lerakatot vagy helyezte át ide székhelyét. Maga a település is két részre, az uralkodói-egyházi központra (Domburg), valamint a tőle délre fekvő gazdasági tevékenységet ellátó részre oszlott. Ez utóbbi volt a kereskedők, kézművesek tevékenységének a helyszíne. Idővel azonban az uralkodói és egyházi résztől északra is kialakult egy szintén kereskedelmi tevékenységet végző településrész, János-hegy (Johannisberg) néven. A X. és XI. században a világi és egyházi központ körül mintegy félkör alakban további telepek jöttek létre. Az itt élők elsősorban azzal foglalkoztak, hogy a központot ellássák különböző szolgáltatásokkal és szükségleteiknek megfelelő termékekkel. Eközben természetesen kialakult saját életük, melyhez megteremtették a feltételeket, piacokat tartottak és templomokat építettek.

I. Ottó közben folytatta tervének megvalósítását, mely szerint Magdeburgot birodalmi székhellyé teszi. Mindennek részeként 968-ban Köln, Mainz és Trier mellé, azaz a birodalom legjelentősebb érsekségei közé emelte Magdeburgot, első érsekévé pedig Adalbertet tette. 973-ban meghalt I. Ottó és akarata szerint első felesége, Editha mellé temették a magdeburgi dómбан.

A város alapítása és elnevezése körül kialakult legendák mindegyike jelentős történelmi személyiséghez kötődik. „In der »Geschichte der Magdeburger Erzbischöfe« (den »Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium«) steht ausdrücklich, die Stadt Magdeburg sei »von Caesar gegründet, von Karl dem Großen zum Glauben bekehrt und von Otto dem Großen mit dem Sitz eines Erzbischofs ausgestattet worden.«”²⁶ A történelmi legendák és a valóság keverékében Julius Caesar és Nagy Károly személyével ellentétben I. Nagy Ottónak vitathatatlan szerepe volt Magdeburg történetében. Egyes elképzelések²⁷ szerint az ő személyéhez kapcsolható az a Régi piactéren (Alter Marktplatz) álló, 1240 körül készült Magdeburgi lovas (Magdeburger Reiter) című szobor is, amely az európai virágzó középkor egyetlen lovas szobra.²⁸

I. Ottó életében tehát igazi császári és jelentős érseki központ lett a település.²⁹ Fia, II. Ottó ugyan nem kötődött apjához hasonló erős szálakkal Magdeburghoz, az általa

²⁶ SPRINGER 2006, 130. p.

²⁷ Ennek az elméletnek a virágkora a XIX–XX. századra tehető. SPRINGER 2006, 132. p.; Biztosan azonban még ma sem tudható, hogy valójában kit ábrázol a szobor. „Tatsächlich kann man bis heute nicht mit letzter Sicherheit sagen, ob ein bestimmter deutscher König oder Kaiser, [...] dargestellt ist. Vorgeschlagen wurden [...] die Kaiser Konstantin, Karl der Große, Otto der Große, sein Sohn Otto II. und Friedrich II. sowie König Philip von Schwaben. Auch ist durchaus nicht ganz sicher, aus welchem Anlaß, wann und für welchen Standort das Monument geschaffen wurde.” SCHUBERT, ERNST: *Der Magdeburger Reiter*. Magdeburg, 1994. 15. p.

²⁸ A piactéren ma egy másolat áll, az eredeti szobor a magdeburgi Művelődéstörténeti Múzeumban (Kulturhistorisches Museum) található.

²⁹ „[...] als Magdeburg unter den Ottonen, besonders unter Otto I., [...] im Grenzhandel mit den Slawen zur bevorzugten königlichen Pfalz und zu einem politisch wichtigen Kirchenzentrum aufgestiegen wurde.” LIEBERWIRTH, ROLF: *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht*. Berlin, 1990. 7. p.

adományozott kiváltságokat³⁰ azonban elismerte. I. Ottó halála után a város veszített politikai jelentőségéből, de egyházi súlyát továbbra is megőrizte.

Magdeburgnak a birodalomban betöltött korábbi jelentősége csökkent ugyan, ám az ebből fakadó gazdasági hátrányt kompenzálta az a tény, hogy a környezetében folyó háborús cselekményeknek is vége szakadt. A tartósodó békés és nyugodt körülmények kedveztek a kereskedelemnek. A település biztosította helyzetét a lengyel területekkel folyó árucserében, fontos le- és átrakodó helyvé válva. II. Konrád 1035. szeptember 15-én kiadott oklevelében³¹ a magdeburgi távolsági kereskedőket korábbi kiváltságaik elismerése mellett uralkodói védelem alá is helyezte. A XI. és a XII. század fordulójára kialakult az éves vásár tartalma is. E szerint az áruforgalomban az olyan luxuscikkek, mint a kelme, a szörme, a szőnyegek, a fűszerek, a tömjén, a bor, az ékszerek és a fegyverek mellett a tömegcikkek körébe tartozó posztó, méz, viasz és különféle fémáruk is megjelentek. Így már nemcsak az érseki központ előkelő és egyszerű embereinek igényeit tudták kielégíteni, hanem a helyben működő kézművesek nyersanyag-szükségeit is. A növekvő lakosságszám pedig a birodalom belső területei mellett már helyben is biztosítani tudta a felvevő piacot a kereskedelem számára.

A távolsági kereskedelem megszilárdulása, valamint az éves vásár rögzülése után a helyi kereskedelem és a heti vásár is kialakult a környékbeli mezőgazdasági termények és háziipari termékek cseréjének helyszínéként. Az élelmiszerek mellett az olyan további feldolgozási igénylő termékek, mint a bőrök, a csontok és a gyapjú iránti igény is megjelent. A XI. században ez adott lendületet a helybeli kereskedők tevékenységének és ez teremtette meg a környékbeli kézművesek számára a Magdeburgba való beköltözés célszerűségét, jelentősen megnövelve ezzel a lakosság számát. Ez a folyamat természetesen hatással volt a piacokra is, hiszen az egyre nagyobb létszámú lakosság szükségletei nem mindenben egyeztek az érseki, egyházi igényekkel, így a vásárokon kínált portékákon belül eltolódott a hangsúly az alapanyagok (agyag, csont, szarv, kő, fa és fém) és a belőlük készült kézműves termékek (edények, szövetek, faragványok) irányába.

A település lakossága a XI. és a XII. században nagyon összetett képet mutatott. Éltek itt világi és egyházi méltóságok szolganépeikkel együtt, távolsági kereskedők, az érseki fennhatóság alá kerülő környékről beköltöző kereskedők és kézművesek, de egyszerű földművesek is. A település ura az érsek, aki valamennyi fontos jog – pénzverési (Münzrecht), vásártartási (Marktrecht), bíraskodási (Gerichtsherr) – birtokában volt, fennhatóságot gyakorolva ezáltal az itt élők felett. Mivel mindebből komoly bevétele is származott, a település lakóinak önállósulási törekvései és az önálló várossá fejlődés érdekei ellen voltak.

A XII. század második felétől azonban a körülmények (egyre növekvő lakosság-szám, jövedelmező kereskedelem és bővülő kézművestevékenység) tovább erősítették a

³⁰ 975. június 26-án kelt oklevelében II. Ottó elismerte a magdeburgi kereskedők Mainz, Köln, Tiel és Bardowick kivételével az egész birodalom területére érvényes vámmentességét, valamint megtiltotta zaklatásukat és kereskedelmi tevékenységük akadályozását. UBM 1892/1975. 14. 8. p.

³¹ 1035. szeptember 15-én kelt oklevelében II. Konrád biztosította a kíséretet valamennyi, a magdeburgi éves vásárt felkereső távolsági kereskedő számára. Ha azonban visszaélésre került sor, akkor az a fejedelem, akinek a területén az eset történt, az uralkodó által ráruházott joghatóságánál fogva eljárhatott és ítélezhetett az ügyben. UBM 1892/1975. 19. 12. p.

település lakóit és egyre inkább érelték annak az igényét, hogy életüket saját akaratok alapján formálják. A kialakuló városi közösség önállóságra való törekvése az érseki érdekek ellen fordult. E küzdelemben egy katasztrófának is jelentős szerep jutott. Az 1188. év pünkösd előtti szombatján csaknem az egész város leégett. Templomok, a folyóparton álló malmok, lakóépületek, műhelyek és lerakatok váltak a lángok martalékává. A közvetlen veszteségeken túl súlyos károk következtek a városra és az érsekségre nézve is. Nemcsak az adók kivethető nagysága csökkent, hanem jelentősen apadtak a vámból és a vásártartásból származó bevételek is. Wichmann érsek felismerte a helyzet súlyosságát, és hogy a várost ért nagy csapás hatásain enyhítsen 1188-ban kiadta Magdeburg számára meghatározóvá vált oklevélét.

Az oklevél középpontjában a magdeburgi bíróság néhány eljárásjogi szabálya áll. Elsőként a 'vare',³² megemlítésére került sor, amely a per elvesztésének a veszélyét jelentette. Megvolt ugyanis a lehetősége annak, hogy valaki pusztán formai hibából, amely adódhatott a helyi bírósági szokások ismeretének hiányából, alulmaradhatott a perben, vagy legalábbis büntetés kiszabására számíthatott. A 'vare' intézményének eltörlése tehát mind a helyi polgárok, mind pedig az idegenek érdekében állt. Vagyon és élet elleni bűncselekmény esetén nem lehetett elévülésről beszélni, persze csak abban az esetben, ha a sértett vagy hozzátartozója idejében élt a panasszal. Az érsek elrendelte az oklevélben azt is, hogy a polgárok és az idegenek közötti pert haladék nélkül, még aznap tárgyalni kell, hogy sem az idegen, sem pedig a hazai kereskedőnek a késedelem miatt kára ne keletkezzen.

Valamennyi pont az eljárások egyszerűbbé válását, megkönnyítését és lerövidülését célozta. Az oklevél szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy nem ezzel a városi kiváltsággal (Stadtrechtsprivileg) történt meg a Magdeburgi Jog alapjainak lerakása, itt már csak annak bővítéséről van szó,³³ tehát Magdeburg Wichmann érsek idején jogi értelemben már város volt. Ezt megelőző időszakból azonban erre vonatkozó írásos emlékek (jelenlegi ismeretek alapján) nem maradtak fenn. Az oklevél szövegében első alkalommal előforduló „*in conventu civium*”, azaz a polgárok gyűlésén kifejezés is azt mutatja, hogy már létezett az a fórum, ahol a polgárok maguk hozhattak döntéseket. A katasztrófa bekövetkeztekor a Magdeburgi Jog feltételezhetően már igen széles körben ismert volt. Igaz ugyan, hogy írásos formában nem állt rendelkezésre, melynek legfőbb oka, hogy a kor jellemző vonása a szóbeliség volt.³⁴

A kereskedők egyesületéből kinövő kereskedelmi jog és a kialakulófélben lévő vásártartási jog összeolvadva és kibővülve, a település városfalon belül élő szinte valamennyi lakójára egyformán vonatkozott. Számos város vette át ezt a jogot, létrehozva a magdeburgi városi jogcsaládot (Magdeburger Stadtrechtsfamilie), melynek következtében Magdeburg feljebbviteli bírósági fórummá is vált.

³² A vaza (vare jelentése: Gefahr) a perbeli formaságok legszigorúbb megtartását követelte meg; a legkisebb formahiba pervesztés „veszélyével” járt. SCHRÖDER, RICHARD: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Leipzig, 1907. 85. p.

³³ „Es handelt sich [...] keineswegs um die erste schriftliche Fixierung des Magdeburger Rechts in seiner Gesamtheit, [...], sondern einfach um eine notwendig gewordene Korrektur, um eine Milderung einzelner Bestimmungen seines damaligen Beweisverfahrens.” LIEBERWIRTH, ROLF: *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht*. Berlin, 1990. 3. p.

³⁴ LIEBERWIRTH 1990, 3. p.

OLAJOS TERÉZIA

A Kárpát-medencei onogurok történetéhez

1. A magyarság (H)ung(a)ri(i) s ezzel rokon elnevezéseinek (Hungarians, Hongrois, Ungarn, Ungheresi, венгры, stb.) az eredetéről a hazai tudományban a ma legelterjedtebb feltevés röviden a következőképpen foglalható össze. Az *on* 'tíz' és az *ok* 'nyíl', átvitt értelemben 'nép, törzs' szavak s az *-r* képző azok a török nyelvi elemek, amelyekből az *onogur*¹ 'tíz törzs' népnév származott. A szó még a török nyelvben szabályosan **ongur* alakot öltetett. A magyarok finnugor nyelvcsaládhoz tartozó elődei egy ideig szoros kapcsolatba kerülhettek az onogurokkal, akik más rokon népekkel (saragurokkal, ogurokka) együtt 463 táján az eurázsiai steppei útvonalon, a Kaszpi-tenger északi partja mentén, a Volgán átkelve Európába vándoroltak.² E miatt a szimbiózis miatt a szomszédos szlávok később a magyarság jelölésére az **og(ъ)r-* népnevet használták, s ez az ősi elnevezés nemcsak az egyes szláv nyelvekben öröklődött tovább azok hangtörvényeinek megfelelő formában (ungri, ugrí, vengri, stb.) hanem átkerült a görög nyelvbe is *Ούγγροι* formában, s a többi európai nép nyelvébe, így a németországi latinságban *Ung(a)ri(i)*, a franciaországiban *(H)ung(a)r(i)* alakban.³

Természetesen, ha a fenti eredeztetés a legelterjedtebb is, távolról sem mondható, hogy annak minden pontja tényszerűen igazolt lenne, vagy akárcsak általánosan elfogadott volna. Így mindjárt azt a tételt, hogy az *ogur* népnév valamiképpen a török *ok* szó származéka, számos kutató utasította el.⁴ Az *onogurok* nevének a magyarokra való átvitelét is magyarázzák a fentitől eltérően, például azzal, hogy a magyarság az onogurok egykori földjén, az utánuk is nevüket viselő területen élt, amikor a szláv **og(ъ)r-* elne-

¹ Ld. elsősorban MORAVCSIK Gy.: *Az onogurok történetéhez*: Magyar Nyelv 26 (1930) 4–18 pp., 89–109. pp.; S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Onoguroi*: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Supplementband XII. Stuttgart 1970, col. 905. p.

² A steppén lezajlott, keletről nyugatra irányuló népmozgásról Priskos Rhétor művének egyik töredéke tájékoztat röviden: a szorongatott avarok elűzték a sabirokat, azok az ogur népeket, akik viszont, már Európában, valahol a Volga-vidéken a korábban Attila hun birodalmába tartozott akatzirokat támadták (fr. 40, 41 ed. R. C. BLOCLEY: *The Fragmentary classicising Historians of the Later Roman Empire*. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. vol. II. Liverpool 1983, p. 344).

³ Ld. elsősorban GYÓNI M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei* (= Magyar-Görög Tanulmányok t. 24.) Bp. 1943, p. 99–101. pp.; Gy. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica* Bd. II. Berlin 1958, 226–227. pp.; Gy. DÉCSY: *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesbaden 1965, 239–240. pp. további szakirodalommal.

⁴ Ld. pl. P. PELLIOU: *A propos des Comans*: *Journal Asiatique* 1 (1920) 139. p.; IDEM: *Sur la légende d'Uğuz-khan en écriture ouigour*: *T'oung Pao* 27 (1930) 257. p.; G. DÖRFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. II. Wiesbaden 1965, 134. p., 152. p.

vezést kapta.⁵ Kérdéses az időpont, amikor a népnév a szlávban meghonosodott (az 5–9. századok valamelyike lehet).⁶ A görög *Ούγγροι* népvetet közvetlenül, nem szláv közvetítéssel is szokták az *on(o)gur* elnevezésre visszavezetni.⁷ Hogy a francia nyelvterületen jelentkező *H-* inkább a hunok nevének a hatásával avagy inkább a neolatinban közkeletű anorganikus szókezdő *H* példajaként magyarázandó-e, szintén kérdéses.⁸ S folytatnánk a vitatható és vitatott pontok felsorolását.⁹

A magyarság idegen nyelvi megnevezésének sok ponton bizonytalan kérdéséhez és a késő avar kori etnikum történetéhez¹⁰ szolgál adalékkal az a 9. századi oklevél,¹¹ amelyre egy korábban közzétett cikkemben¹² sikerült felhívnom a magyar kutatók (első-

⁵ Vö. J. MELICH: *Über den Ursprung des Namens Ungar*: Archiv für slavische Philologie 38 (1923) 248–150. pp.

⁶ Pl. MELICH J. (op. cit.) az 5. századra datálja, MOÓR E. (Ural-Altäische Jahrbücher 31 [1959] 215. p.) a 7. századra vagy az utánra gondol, míg KISS L. (Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski. Warszawa 1963, 306. p.) a 9. század elejére teszi.

⁷ Ld. pl. HÓMAN B.: *A magyar nép neve a középkori latinságban*: Történeti Szemle 6 (1917) 136–138. pp. és 152. p.

⁸ Vö. M. VASMER: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. III. Heidelberg 1958, 172. p.; HÓMAN B., id. mű, 144–145. pp.

⁹ Olyan nézet is megfogalmazódott, miszerint nem az *onogur*, hanem az avar népnévvel volna a magyarság szláv elnevezése kapcsolatba hozható (*awar – ober – oger – woger – wonger*), miután a szlávok a honfoglaló magyarokban avarokat látott. Vö. C. PLANCK: *Siedlungs- und Besitzgeschichte der Grafschaft Pitten I*. Teil. Wien 1946, 35. p. ss.

¹⁰ Ld. pl. LÁSZLÓ Gy.: A „kettős honfoglalásról”: Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 187. p.; IDEM: A honfoglalókról. Bp. 1973, 29. p., 66. p.; IDEM: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978, 35. p.; S. SZÁDECZKY-KARDOSS: *Onoguroi*: Paulys Realencyclopädie col. 905; E. TÓTH: *Zu den historischen Problemen der Stadt Savaria und ihrer Umgebung zwischen dem 4. – 9. Jahrhundert*: Folia Archaeologica 27 (1976) 108. p.; KIRÁLY P.: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában: Magyar Nyelv 72 (1976) 265. p.; A. KISS: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Bp. 1977, 154. p., 162. p.; I. BÓNA: *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*. in: Gy. Káldi-Nagy (ed.), *Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations*. Studia Turco-Hungarica Vol. V. Bp. 1981, 110. p.; VÉKONY G.: *Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében*. A Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve. Szolnok 1981, 73. p., 79. p.; IDEM: *Das Nordwestliche Transdanubien und die 'Uangariorum marcha': Savaria 15* (1981) 215. p., 225. p.; ERDÉLYI I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Bp. 1982, passim; RÓNA-TAS A.: *A szarvasi túrtartó felirata*. Nyelvtudományi Közlemények 87 (1985) 225–248. pp.; Gy. GYÖRFFY: *Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 (1985) 232. p.; LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp. 1986, 347–353. pp.; A. RÓNA-TAS: *Problems of the East European Scripts with special regard to the newly found Inscription of Szarvas*. in: Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo XXXV. Spoleto 1988, 503. p., 505. p.; Cs. BÁLINT: *Die Archäologie der Steppe*. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien – Köln 1989, 159–167. pp., 233–235. pp.; S. SZÁDECZKY-KARDOSS: *The Avars*, in: D. Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge 1990, 215–216. pp.; ENGEL P.: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. Bp. 1990, 105–106. pp.; MAKAY J.: *A magyarság keletkezése*. Szolnok 1994, 23. p., 114. p.; A. RÓNA-TAS: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. An Introduction to Early Hungarian History. Bp. 1999, 284–285. pp., vö. 123–126. pp., 215–220. pp., 326. p.; MAKAY J.: *Magyarok – Avarok- Szlávok az ADAM alapján*. Tractata minora 31. Bp. 2003, 91–106. pp.; BÁLINT Cs.: *A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása*. Archaeologiai Értesítő 129 (2004) 35–65. pp.; MADARAS L.: *Avarkor-e az avarkor*. in: Dobrovits M. (szerk), *A becsvágy igézetében*. Az V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Dunaszerdahely 2008, 175–193. pp.

¹¹ Ld. lejjebb 25. lj.

¹² OLAJOS T.: *Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez*. Antik Tanulmányok 16 (1969) 87–90. pp. Ld. még EADEM K.: *voprosu ob istorii onogurov, migrirovavših na zapad: Vtori*

sorban történészek és régészek) figyelmét. E cikk tanulságait és az azóta felmerült újabb érveket és szempontokat kívánom összefoglalva bemutatni.

2. Az avar leletanyag vizsgálata alapján számos régész (például László Gyula¹³, Bóna István¹⁴, Kovrig Ilona¹⁵, Erdélyi István¹⁶) arra a következtetésre jutott, hogy a korai avar préselt lemezes (arany, ezüst, bronz) övdíszeknek az eltűnése és a késői avar korra jellemző griffes és indás díszítésű öntött bronz övveretek megjelenése a sírokban – egyéb változások mellett – 670–680 táján (esetleg valamivel később) egy keletről újonnan bevándorolt néphullámhoz köthető. Utóbb arra is fény derült, hogy ennek a bevándorlásnak a nyoma a közel egykorú forrásokban is felfedezhető.¹⁷ Hitvalló Theophanes és Niképhoros Patriarcha egybehangzó híradása¹⁸ alapján ugyanis kibontakozik a kép, miszerint 670–680 táján a Don – Maiótis – Dnyeper vidéki Nagy Bulgáriából,¹⁹ amelynek vezető népe az *onogur* (*onogundur*) volt,²⁰ Kuvrat (Kobratos) fejedelem²¹ negyedik fia vezetésével jelentős néptömeg érkezett az avar kaganátus földjére, „Pannoniába”. Kuvrat fejedelem halála után ugyanis Nagy Bulgáriát végzetes támadás érte a Nyugati Türk Birodalom népeiből szerveződött Kazár Kaganátus részéről. Ennek következmé-

Meždunaroden Kongres po Bálgaristika (Sofija 23 maja –3 ijunja 1986 g.). Dokladi 6. Bálgarskite zemi v Drevnostta. Bálgarija prez srednevekovieto. Sofija 1987, 240–252. pp.; EADEM: *Contributions à l'histoire des Onogours, installés dans le Bassin des Carpathes*: Chronica 1 (2001) 4–18. pp.

¹³ LÁSZLÓ Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars* (=Archaeologia Hungarica. Series nova XXXIV.) Bp. 1955, passim, különösen 178–181. pp., 269–293. pp.; IDEM: *Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avar finissante*: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1965) 73–75. pp.; IDEM: *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Bp. é. n. passim.

¹⁴ BÓNA I.: *Avar lovassír Iváncsáról*. Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 243–263. pp. IDEM: *A népvándorlás kora Fejér megyében*, in: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár 1971; IDEM: *A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon*, in: Székely Gy. (szerk.), Magyarország története. I. Bp. 1984, 325–333. pp.; IDEM: *Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen*, in: Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari Spoleto 1988, 440–442. pp., 457–458. pp.

¹⁵ I. KOVRIG: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Bp. 1963, 123–148. pp., 224–230. pp.

¹⁶ ERDÉLYI I.: *Avar művészet*. Bp. 1966, passim.

¹⁷ S. SZÁDECZKY-KARDOSS: *Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara*. Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy (Cambridge 1967). Oxford 1971, 473–477. pp.; IDEM: *Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti anyag*. Antik Tanulmányok 15 (1968) 84–87. pp.; IDEM: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* (=Magyar őstörténeti Könyvtár 12.). Budapest 1998, 209. p., 218–220. pp. Vö. lejjebb 23. és 66. lj.

¹⁸ Theophanis Chronographia a. m. 6171 p. 356–357 ed. C. DE BOOR, Lipsiae 1883; Nicephorus Patriarcha, Breviarium 35, 86–88 pp. ed. Cyr. MANGO (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XIII. Dumbarton Oaks 1990).

¹⁹ Nicephorus Patriarcha, op. cit. 35, 86. p. Nagy Bulgáriáról legutóbb RÓNA-TAS A.: *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* in: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás (=Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Bp. 2001, 67–87. pp.

²⁰ Nicephorus Patriarcha, op. cit. 22. 70. p. (vö. 35, 86–88. p. és Theophanes, op. cit. a. m. 6171 356–357. pp.). Agathón, Epilogus: Concilium universale Constantinopolitanum tertium. Concilii actiones XII–XVIII. Epistulae. Indices. Ed. R. RIEDINGER, Berolini 1992, 898–901. pp.

²¹ Ld. pl. Gy. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica*. Berlin 1958/1983. Bd. II. 161–162. pp.; I. S. ČIČUROV: *Vizantijskije istoričeskie sočinjenja*. Moskva 1980, 112–114. pp., 174–176. pp.; J. WERNER: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat Kagan der Bulgaren*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl. Abhandlungen Neue Folge, Heft 91. München 1984; RÓNA-TAS A.: *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* 67–87. pp.

nyeként Nagy Bulgária részekre hullott. A bolgárok egy része helyben maradt, ill. észak-kelet felé húzódtott Kuvrat első és második fiának vezetésével s kazár uralom alá került. A harmadik fiú, Asparuch néprészével együtt nyugatra vándorolt, és 679–681 táján megalapította a Dunai Bulgáriát, míg a negyedik fiú onogur-bolgárok további csoportjával (és esetleg hozzájuk csatlakozó más népekkel, törzsekkel) a Kárpát-medencébe költözött. Az ötödik fiú még nyugatabbra, az észak-itáliai Ravenna környékén telepedett le.²² Kuvrat negyedik fia valószínűleg azonos volt a „Miracula Sancti Demetrii”-ben említett Kuber bolgár vezérrel.²³ Ám „az új hódítók felvették az avar nevet” s ezért a későbbi és távoli bizánci valamint nyugati krónikások a bevándorlással járó etnikum-változásról nem tudhattak, állapítja meg a témakör jeles kutatója, Bóna István.²⁴ A régészet következtetése és az írott források vallomása így összhangba került.

Ennek tudatában joggal következtethetünk arra, hogy az újonnan betelepülőket a szomszédos szlávok olykor „onoguroknak” nevezték, és később a frank birodalmi adminisztráció írnokai szintén ezt a népet használták a steppei eredetű lakosság egy részének vagy – pars pro toto – az egész népnek a megnevezésére.

3. 860. május 8-án Regensburgban kelt oklevelével Német Lajos keleti frank uralkodó Erchanfried regensburgi püspök kérésére húsz telket adományozott Mattsee kolostorának.²⁵ Az oklevél eredeti példányát napjainkban is Mattseeben őrzi a kolostor archívuma. A szöveg néhány helyen olvashatatlan ugyan, de a 18. században még lényegesen épebb lehetett, mert az akkor készült másolatok (őrzési helyük Mattsee, illetve Bécs) a romlott részek textusát is adják. A mattsee-i irattár „Calendarium I.” és „Liber traditionum” című kötetekben egy-egy 14. század elejéről való másolat olvasható a diplomáról, az utóbbi fóliánsban ezenkívül egy tartalmi kivonat is.²⁶

Az ajándékozott birtok földrajzi meghatározásának több adata meglehetősen pontosan azonosítható; így két patak, a Zöbernbach (Savaria) és a Spratzbach (Spraza),²⁷ amelyek közt a birtok egy része feküdt, és egy hegy (az oklevélben Uuitinesberc, a burgenlandi magyar népnyelvben Vütöm), amely nem más, mint a mai Günser Gebirge egy

²² Nicephorus Patriarcha, op. cit. 35–86–88. pp.; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*. 218–219. pp.

²³ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Kuvrat fiának, Kubernek a története*. 85–87. pp.; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*. 219–220. pp.

²⁴ In: Nagy Gy. (szerk.), *Orosháza története*. Orosháza 1965, 123. p.

²⁵ J. BÖHMER – E. MÜHLBACHER – J. LECHNER (ed.): *Regesta imperii I*. Innsbruck 1908, 611. p. (no. 1443); Th. SICKEL: *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der Wien*. 39, Wien 1862, 158–159. pp.; W. ERBEN (ed.): *Fontes rerum Austriacarum XLIX*. Wien 1896, 64–65. pp., 99–100. pp.; W. HAUTHALER – F. MARTIN: *Salzburger Urkundenbuch II*. Salzburg 1916, 37–38. pp. (cf. I., Salzburg 1910, 871–872. pp.); P. KEHR (ed.): *Ludovici Germanici diplomata*, no. 104 (=Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum Vol. I. Berolini 1934, 145–146. pp.); J. LUDVIKOVSKÝ in: D. Bartonkova – L. Havlik – I. Hrbek et alii (ed.): *Magnae Moraviae Fontes Historici*. vol. III. Brno 1969, 55–57. pp.

²⁶ A „Liber traditionum” másolatának a „Calendarium I.”-ben olvasható kópia volt az előképe; a tartalmi kivonat is a másolat, s nem közvetlenül az eredeti alapján készült. A 12. századi passauai kópiagyűjtő kötetben (őrzési helye München, Hauptstaatsarchiv) a diploma második fele a bennünket érdeklő passzussal elveszett.

²⁷ H. PIRCHEGGER: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 33 (1912) 292. p.; O. KAEMMEL: *Die Anfänge deutschen Lebens in Österreich*. Leipzig 1879, 272. p. („zwischen Zöbern und Spreitzbach [Spraza]”); M. VANCSA: *Geschichte Nieder- und Oberösterreichs I*. Gotha 1905, 143. p.

része.²⁸ Ehhez a topográfiához kitűnően illeszkedik a határkijelölés következő pontja, a „*Uangariorum marcha*” azaz a „Wangarok határa” elnevezésű hegy. E hegy nevét (*usque ad summitatem illius montis qui dicitur Uungariorum marcha*) a kutatók különbözőképpen próbálták magyarázni.²⁹ Egyesek feltételezték,³⁰ hogy a hegy annak az egykori avar vazallus államnak a határáról (*marcha*) kapta a nevét, amelyet 805-ben hívtott életre Nagy Károly „*inter Sabariam et Carnuntum*”, amikor a frank seregektől legyőzött avar állam uralkodó népessége korábbi szláv alattvalóitól szorongatva legyőzőjéhez fordult párfogásért („*Capcanus ... imperatorem adiit ... quia propter infestationem Sclavinorum in pristinis sedibus esse non poterat*”).³¹ Ami itt különös súllyal esik latba, a „*Uungariorum marcha*” hegynék az avar kliensállammal való kapcsolatát hangsúlyozza Arnulf Kollautz is, aki cikkében a szóban forgó terület egész írásos és régészeti forrásanyaga alapján foglalt állást az avarság településeinek lokalizálása kérdésében („*Die 'Marcha Wangariorum' ist ... eine Awarengrenze, nämlich die zwischen Karantanien und dem awarischen Klientstaat*”).³² A „*Uungarius*” népnév tehát minden valószínűség szerint az avar etnikai csoport elnevezéséről szolgált.

4. Ennek a történeti földrajzi szempontból meggyőző magyarázatnak a sebezhető pontja az az etimológia, amely az „*awar – ober – oger – woger – wonger*” hangváltozás („*Entwicklungsreihe*”) feltevéséből kiindulva a *Wangar(ius)* és az eredetileg analóg nyelvi alaknak tekintett (*H*)ung(a)r(us) alakokat végső soron az „avar” népnévből származónak tekinti.³³ Ám a szigorúan tudományos nyelvészeti bizonyítási eljárással csak

²⁸ H. PRICKLER: *Burgenländische Heimatblätter* 28 (1966) 85–86. p.; G. PFERSCHY: *Blätter für Heimatkunde* 37 (Graz 1963) 102–103. pp.

²⁹ J. LAMPEL: *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich* 22 (1888) 156. p.; K. SCHÜNEMANN: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. Berlin 1923, 13. p.; K. KLEBEL: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* N. F. 21 (1928) 3–4. Heft, 370. p.

³⁰ A. KOLLAUTZ: *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission*. Carinthia I. 156 (1966) 263–264. pp.; H. WAGNER: *Urkundenbuch des Burgenlandes I*. Graz–Köln 1965, 6. p., 456 (No. 9); C. PLANK, op. cit. 36. p. (ahol a földrajzi lokalizáció elfogadható, az etimológia elhibázott, vö. 9. l.).

³¹ *Annales Mettenses ad an. 805: Annales Mettenses priores. Accedunt additamenta Annalium Mettensium posteriorum*. Ed. B. de SIMSON. (= *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Vol. 10.) Hannoverae et Lipsiae 1905, 93. p. – Sok más évkönyv is szól erről az eseményről, így pl. *Annales Iuvavenses maiores*, *Annales Sancti Emmerami maiores*, *Annales Einhardi*, *Annales Fuldenses*, *Annales Tiliani* és Regino krónikája, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (in folio), vol. I. Ed. G. H. PERTZ, Hannoverae 1826, 87. p., 93. p., 192. p., 223. p., 353. p., 563. p.; *Reginonis abbas Prumiensis Chronicon*. Rec. F. KURZE: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recus.* Hannoverae 1890, 65. p.). Az *Annales Mettenses* és a híradások többsége az *Annales regni Francorum* (*Annales Laurissenses maiores*) információjára megy vissza: *Annales regni Francorum*. Ed. Fr. KURZE. Hannoverae 1895, 119–120. pp. cf. p. VI–VII praef. Vö. lejjebb 64. l.).

³² A. KOLLAUTZ: *Awaren, Franken und Slawen*. 263–264. pp. Cf. A. KOLLAUTZ, ABARIA: *Reallexikon der Byzantinistik*. Hrsg. P. Wirth. Bd. I. Heft 2. Amsterdam 1969, col. 9–16. col.

³³ C. PLANCK: *Siedlungs- und Besitzgeschichte ... Pitten* 35–36. pp. Cf. TOMASCHEK: *Avares/ Aŭapoti*: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Hrsg. G. Wissowa. Vol. II. Stuttgart 1896, col. 2264–2265.

az „onogur” népnévből vezethetők le a *Hungarus* és annak szláv, görög, neolatin és germán variánsai.³⁴

A szókezdő *o-* előtt, úgy látszik, az összlávban egy gyenge *u-* protezis léphetett fel, amely aztán a lengyel, a felső-szorb, polab, fehérorosz, ukrán, bulgár és szlovén nyelvben *v* mássalhangzóvá fejlődött.³⁵ Ennek a hangtörvénynek az érvényesüléseként áll *v* hang az *on(o)gur* népnév lengyel, bolgár és szlovén származékában.³⁶ A *Uuangarii* elnevezés ilyenformán minden valószínűség szerint az *og(ь)r-* népnév *v*-protezesis szláv alakjának latinos átírása. Karintia térségében, ahol a *Uuangariorum marcha* hegy feküdt, szlovén jellegű névadás minden további nélkül feltételezhető. Ugyanígy az is, hogy a keleti frank kancelláriai írnokok ajkán és tollán az ófelnémet nyelv hangtörvényei szerint egy *a* kötőhangzó lépett a *g* és *r* mássalhangzók közé (mint ahogyan röviddel később a *v*-protezis nélküli *Ungri* ból is *Ungari* lett Németországban).³⁷ A szó végén az *-ius* (plur. *-ii*) latinosítás s ez szintén korán jelentkezik a *v*-protezis nélküli népnévben is (pl. „*Ungarios*”).³⁸

Ha a fenti következtetések helytállóak s így egy korai szlovén *v**o-* szótag *wan-* latin átírása a 9. században könnyen érthető,³⁹ akkor az *on(o)gur* népnév szláv továbbélésének egy új tanúságát látjuk Német Lajos keleti frank uralkodó 860-as mattsee-i oklevelében. A *v*-protezesis névformára eddig a lengyel, bolgár és szlovén írásbeliség megindulása utáni időből voltak csak viszonylag késői tényszerű adatok a kezünkben.⁴⁰ Most e népnév-változatnak 9. századi emlékére hivatkozhatunk.

³⁴ Az *onogur* > *ung(a)r* etimológiához ld. pl. NÉMETH Gy.: *On ogur, hét magyar, Dentümogyer*: Körösi-Csoma Archivum. 1921–1923, 149. p.; IDEM, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp. 1930, 176–178. pp., 181. p.; Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi: BERTA Á. Bp. 1991, 146–149. pp.; MUNKÁCSI B.: *Az 'ugor' népnevezet eredete*. Ethnographia 6 (1895) 351–352. pp.; HÓMAN B.: *A magyar nép neve ...* p. 134–137. pp.; J. MELICH: *Über den Ursprung des Namens Ungar*: Archiv für slawische Philologie 38 (1923) 247–249. pp.; S. SZÁDECZKY-KARDOSS: *Über einige Probleme der griechischen und lateinischen Quellen der ungarischen Geschichte*. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9–15 Septembris 1975. Redigit Gy. Ortutay. Pars V. Budapest 1983, 95–98. pp.; KIRÁLY P.: *A magyarok említése ...* 257–266. pp. cf. 408–416 további szakirodalommal.

³⁵ Ld. pl. H. BRÄUER: *Slavische Sprachwissenschaft*. I. Berlin 1961, 101. p.; A. VAILLANT: *Grammaire comparée des langues slaves*. Vol. I. Lyon 1950, 185. p.

³⁶ A. G. PREOBRAZENSKU: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva 1958, 71. p.; M. VASMER: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Vol. 3, 172. p.; L. KISS, in: *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski*, 306–307. pp.; DÉCSY Gy.: *A magyarok nevei a bolgár nyelvben*. Nyelvtudományi Közlemények 57 (1956) 282–283. pp.; Fr. MIKLOSCHICH: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886, 223. p.; A. BRÜCKNER: *Slovník etymologický jazyka polského*. Warszawa 1957, 609. p.

³⁷ HÓMAN B.: loc. cit. 138–139. p.; DARKÓ J.: *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál*. Bp. 1910, 10–12. pp.

³⁸ Widukind, *Res gestae Saxonicae* I. 17 Ed. G. H. PERTZ: *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptores (in folio) vol. III. Hannoverae 1839 (Repr. 1987), 425–426. pp.; Vö. HÓMAN B.: loc. cit. 140. p.

³⁹ Fr. Mikloschich (*Etymologisches Wörterbuch* p. 223) kifejezetten (*v*)*angr-* tövet tételez fel az ószlovénban.

⁴⁰ A legrégebbi ilyen bulgár szöveg a 14. századból való; ld. DÉCSY Gy.: *A magyarok nevei a bolgár nyelvben*. Nyelvtudományi Közlemények 57 (1956) 283–286. pp.

5. Az oklevél 14. századi másolója „*Ungariorum marcha*”-t írt a „*Uuangeriorum marcha*” helyett.⁴¹ Ezt J. Lampel⁴² azzal magyarázta, hogy ebben a késői időszakban a 9. századi viszonyokról semmi fogalma nem volt már az írnoknak, viszont a Mattsee-i kolostor birtokai a 11. században részben még meglehettek ezen a vidéken s akkor Magyarország szomszédos területet képeztek. W. Erben⁴³ elutasítja ezt a magyarázatot, szerinte a 14. századi másoló teljesen önkényesen alakította át a nevet, az egykori birtok földrajzi helyzetéről konkrét tudomással nem rendelkeztek már az 1300-as években Mattsee-ben. Azt utóbbi megállapítás aligha vonható kétségbe.⁴⁴ Ám a teljesen önkényes, ötletszerű névváltozás feltételezésénél talán valószínűbb, hogy a szlovén hívekkel is rendelkező salzburgi érsekség szívében tudtak valamit ezen a szláv nyelven, és a *Wangar* népnév olvasásakor a magyarság *v* kezdetű szlovén elnevezése⁴⁵ jutott a másoló eszébe s ezért írta a magyarok szokásos latin nevét (*Ungarii*) az oklevélmásolatba.

6. A *Wangar(ius)* népnévnek az *onogur* elnevezésből való származtatását magyar nyelvű cikkem⁴⁶ olvasóinak többsége elfogadta.⁴⁷ Nem utasította el azt a tekintélyes magyar szlavista, Király Péter sem, de két nyelvészeti részkérdés megvizsgálását szükségesnek tartotta.⁴⁸ Először: „járult-e már az orrhangú *o* (*on*) idején prothetikus *v* a szókezdő *o*-hoz?”⁴⁹ Bár a szláv történeti fonetika kiterjedt irodalmában nincs a prothetikus *v* megjelenésére vonatkozóan általánosan elfogadott datálás, mégis a legtekintélyesebb szakemberek egész sorának az eljárása alapján – a tudományos módszeresség ellen nem vétve – számolhatunk a lehetőséggel, miszerint a *v*-protezis megjelent a nazális *o* (óbolgár szövegek átírásában *a*) előtt.⁵⁰ Bräuer,⁵¹ Leskien,⁵² Vasmer⁵³ után idézhetem magát Király Pétert is, aki a bennünket érdeklő népnévről írja: „Az óbolgár nyelvm emlékekben

⁴¹ W. HAUTHALER: *Salzburger Urkundenbuch I.* Salzburg 1910. 873. p.; W. HAUTHALER – F. MARTIN: *Salzburger Urkundenbuch II.* Salzburg 1916, 37. p.; P. KEHR: op. cit. 146. p.; W. ERBEN: op. cit. 64. p.

⁴² Loc. cit. 157. p.

⁴³ *Fontes rerum Austriacarum* vol. XLIX. Wien 1896, 100. p.

⁴⁴ A mattsee-i „*Liber traditionum*” összeállítója (p. 6 codicis) maga vallja az oklevél kivonata (notitia) szavaihoz kapcsolódva, hogy a húsz telekről mit sem tud („non repperi hos mansos”, W. HAUTHALER: *Salzb. Urkundenbuch I.* Salzburg 1910, 873. p.), azok régesrég elvesztek a kolostor számára s kikoptak az emlékezetből.

⁴⁵ Vö. feljebb 36. és 39. l.j.

⁴⁶ OLAJOS T.: *Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késő avarkori etnikum történetéhez.* 87–90. pp.

⁴⁷ Még „A Magyarország történeti kronológiája” I. kötetében (Főszerk.: BENDA K. Bp. 1981, 50. p.) is szerepel Német Lajos 860-as oklevele a „*Wangariorum marcha*” említésével.

⁴⁸ KIRÁLY P.: *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában.* 265. p.; Király Péter kérdését megismételte GYÖRFFY György (*Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn*: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 [1985] 232. p.) és VÉKONY GÁBOR (*Onogurok és onogundurok* 73. p. 79) is.

⁴⁹ KIRÁLY P.: *A magyarok említése.* 265. p.

⁵⁰ A szláv nyelvtörténeti érvelést részletesen ld. T. OLAJOS, *K voprosu ob istorii onogurov* 241–243. pp.; EADEM: *Contributions à l'histoire des Onogours.* 11–13. pp.

⁵¹ H. BRÄUER: *Slavische Sprachwissenschaft.* 101. p.; Az *ü-előtag* latin átírásban aligha lehet más, mint *u(u)*. Sőt joggal tételezhető fel, hogy a Savaria környékén élő szlovénoknál ez a fonéma közelebb lehetett a *v* mássalhangzéhoz, mint az *ü* magánhangzéhoz.

⁵² A. LESKIEN: *Grammatik des altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache.* Heidelberg 1919 (Reprint Sofia 1981), 66. p.

⁵³ M. VASMER: *Die Slawen in Griechenland.* Berlin 1941 (Repr. Leipzig 1970), 24. p., 203. p., 273. p., 275. p.

az Őgre névnek öt változata ismeretes: Őgre/Ėgre, Vőgre/Vęgre, Vęgre, Vugre, Ugre.”

⁵⁴ Azaz már a nazális *o* létezése idején kapcsolódhatott a prothetikus *v* a szókezdő *o*-hoz.

A másik részkérdés, amelyet Király Péter tisztázandónak tartott: „miért lett az *o* (*on*)-ból *an*”? A latinul író, ám minden valószínűség szerint német anyanyelvű férfi, aki diktálta, illetve pergamenre írta a Német Lajos által kiadott birtokadományozó oklevelét, benne a „*Uungariorum marcha*” hegy nevét, nyilvánvalóan a szláv *o* (*on*) kiejtéséhez legközelebb álló latin *-an* írott formát választotta. A szláv nyelvtörténet kutatói egyetértének abban, hogy az ószláv kor utolsó századaiban (és a történeti kor kezdetén) alapvető tendencia az *o* egyre zártabb ejtése s ezzel együtt az *o* (*on*) kiejtésének a megváltozása. Mégis, távolról sem valamennyi tudós tételezi fel, hogy már a 9. század közepén a szláv nyelvterület minden pontján kizártnak kell tekintenünk egy olyan kiejtést, amely latin átírásban *-an* formát eredményezett. Kiragadott példaként utalhatok olyan tekintélyes szakemberekre, mint M. Vasmer, aki a szláv eredetű görögországi földrajzi nevekben található és bennünket érdeklő nazális *-an* átírást nem a legkorábbi (6-8. századi), hanem későbbi nevekkel kapcsolta össze, feltételezve, hogy létezett még akkor olyan szláv dialektus, amelyben ezt a magánhangzót nyíltabban ejtették.⁵⁵

Megkísértem tehát válaszolni a Király Péter által feltett kérdésekre, hogy az *onogur* > *wangar* etimológia szláv nyelvészeti oldalról is meggyőző és elfogadható legyen.⁵⁶ Egyébként időközben, 1986-ban megtartott előadásában, majd 1987-ben megjelent cikkével⁵⁷ maga Király Péter nemcsak elfogadta az általam javasolt etimológiát, hanem arra építve továbbfejlesztette az érvelést. A középkori német nyelvterületen készült latin nyelvű krónikák és okmányok átvizsgálása után Király Péter tekintélyes mennyiségű személynév-anyagot mutatott be, amelyekről feltételezi, hogy végső soron az *onogur* népnév derivátumai.

7. A „*wangar*” népnévről kifejtett nézetemet a történeti források oldaláról alátámasztotta a kiváló régész, Bóna István megjegyzése is.⁵⁸ Az Alemann Évkönyvek murbachi folytatásában, amely 9. századi és későbbi kódexekben két változatban maradt fenn, az avarok – Nagy Károly ellenfelei a 790-es években – több ízben vandálok („*Wandali*”) elnevezéssel szerepelnek.⁵⁹ Korábban a kutatók nem tudtak kielégítő ma-

⁵⁴ KIRÁLY P.: *A magyarok említése*. 146. p.

⁵⁵ M. VASMER: *Die Slaven in Griechenland* 274. p.

⁵⁶ Vö. 51. l.j.

⁵⁷ KIRÁLY P.: *A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek*. Magyar Nyelv 83 (1987) 162–180. pp., 314–331. pp.; IDEM: *Die Personennamen Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger im 8–9. Jh.*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 36 (1990) 321–325. pp.

⁵⁸ I. BÓNA: *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*. in: Káldy-Nagy (ed.), Turcic – Bulgarian – Hungarian Relations. Studia Turco-Hungarica Vol. V. Budapest 1981, 109–110. pp.; IDEM: *A népvándorlások és a korai középkor története Magyarországon*. in: Magyarország története. Vol. I. Bp. 1984, 342. p.

⁵⁹ Ad an. 790. p., 795. p., 796. p., 797. p., 798: *Annalium Alamannicorum continuatio Murbacensis*. Ed. G. H. PERTZ: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in folio) vol. I. Hannoverae 1826 (Repr. 1976), p. 47–48. Cf. Annales Altahenses maiores an. 796. Ed. G. H. PERTZ: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in folio) vol. XX. Hannoverae 1868 (Repr. 1989), 783. p.*

gyarázatot adni erre a különös névhasználatra, amely megtalálható a wessobrunni glosz-szák (*Glossae Wessofontanae*)⁶⁰ szövegében is. Bóna István rámutatott arra, hogy a *Wangar(ius)* ~ *Wandal(us)* nevek hangzásának a hasonlósága kész megoldást ad: a középkori évkönyvíró a jól ismert „*Wandali*” népnévvel cserélte fel a számára ismeretlen és furcsa „*Wangari*” elnevezést.⁶¹ Egyébként a tudomány régi megfigyelése, hogy a középkori írástudók Európában az újonnan megjelenő vagy kevésbé ismert népneveket előszeretettel helyettesítették a régóta ismertekkel vagy a megszokott és hasonló hangzásúakkal. Így például a gótokat gyakran getáknak nevezték, Georgios Pachymerés a cataloniai almugavar zsoldosokat az avarok utódainak tekintette, avagy, ha a régen Afrikában megsemmisült vandálok nevének anakronisztikus használatáról szólnunk, akkor emlitenünk érdemes, hogy a 9. század végétől olykor „*Wandalus*”-t írtak az alpesi szlávok, a vendek „*Winidus*” neve helyett.⁶²

8. Cikkem olvasóinak többsége elfogadta a feltevést arra vonatkozóan, hogy a Kuvrat halála után Magna Bulgariából Pannoniába vándorolt nép az *onogurok* ~ *onogundurok* vezetése alatt állt, s ebből következően az avar kaganátus steppei eredetű lakosságának az elnevezése – részben vagy egészben a *pars pro toto* alapján – az *onogur* népnév, illetve ennek változata lett. Elfogadták másrészt azt, hogy Német Lajos 860-ban kelt oklevelében a „*Uuangariorum marcha*” földrajzi névben szereplő *wangar* az *onogur* népnév változata⁶³ s arról vall, hogyan hívták a szlávok a késői avarokat vagy legalább azoknak azt a csoportját, amely a 805 táján a *Carnuntum* (ma Deutschaltenburg közelében) és *Sabaria* (Savaria) között létre hozott frank vazallus államban élt.⁶⁴ Így a szóban forgó oklevél tanúsítja, hogy az onogur népnév szláv származéka jelöl késő avar etnikumot. A két információ egyezése aligha a véletlen játéka: egyik híradás a másiknak a vallomását erősíti.

Magától értetődik ugyanakkor, hogy más írott források és főleg az utóbbi évtizedekben hihetetlen mértékben gyarapodott régészeti leletek értékelése alapján számos kérdés és probléma merült fel, majd nyert véglegesnek tűnő megoldást, és árnyalódott az *onogur* ~ *wangar* populációnak a Kárpát-medencében játszott szerepe is. Mivel 670–680 táján a korai avar hatalom megszűnésére vagy a népesség pusztulására nem utalnak sem az írott, sem a régészeti források, a korábbi időszak tárgyai nem tűntek el az emlék-

⁶⁰ A szöveg új kiadását adja: E. HERRMANN: *Slawisch-germanische Beziehungen in südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm*. München 1965, 117. p.

⁶¹ Ezzel szemben W. POHL (*Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988, 284. p., 446. p.) elveti Bóna érvelését.

⁶² Közismert, Jordanes az általa getáknak nevezett gótok történetét „*Getica*” címmel írta meg (Jordanis Romana et Getica. Edidit Th. MOMMSEN: *MGH Auctores Antiquissimi*. V.I. Hannoverae 1882). – L. STEINBERGER: *Wandalen = Wenden*. Archiv für slavische Philologie 37 (1920) 116–122. pp.

⁶³ Ld. pl. A. RÓNA-TAS: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. 123–126. pp., 219. p., 282–285. pp., 325–326. pp., 330–331. pp. Vö. még a 10. lj.-ben idézett munkákat.

⁶⁴ Annales Mettenses an. 805; cf. 31. lj. Vö. J. DEÉR: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*. in: Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. Hrsg. von W. Braunsfels. vol. I. Düsseldorf 1966, 725. p.; I. BÓNA: *Cunpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdete a Dunántúlon*. Soproni Szemle 18 (1964) 319–328. pp., 19 (1965) 32–41. pp.; IDEM: *Cunpald fecit. Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 18 (1966) 279–325. pp. (főleg 307–324. pp.); IDEM: *Die Verwaltung*. 149–160. pp.; VÁCZY P.: *Karoling művészet Pannoniában: a Cunpald kehely*. Soproni Szemle 24 (1970) 210–213. pp.

anyagból, de ugyanakkor kimutathatók a 700/720 táján megjelenő un. „griffes és indás” késői avar anyag előzményei is, a magyarországi régészeti kutatás jelenleg 670–700/720 között egy átmeneti, un. „közép-avar” és 700/720-tól a birodalom bukásáig „késő avar” korral számol.⁶⁵

Az avar uralkodó Kubert saját népétől elválasztotta és a kaganátus déli területén, Sirmium közelében letelepített nem-avar néptörzsek, elsősorban egykor bizánci hadifoglyok és utódaik élére állította helytartóként. Azonban még a 680-as években az egykori provinciális lakosság, amely már több mint 60 éve elkerült a Bizánci Birodalomból, haza kívánt térni. Kuber pedig szembe szegülve a kagánnal, alattvalóival együtt elhagyta Avarországot és Thessaloniké vidékén telepedett le.⁶⁶ Persze felmerülhet a kérdés, Kuber bolgár vezér valóban azonos volt-e az ongur-bolgárok urának, Kuvratnak a negyedik fiával,⁶⁷ és ha igen, akkor mennyi ongur távozott vele a Bizánci Birodalomba, és mennyien maradtak a Kárpát-medencében?⁶⁸ A régészek egy része úgy véli, hogy a Magna Bulgariából Kuberral Pannoniába érkezett ongur-bolgárok (és esetleg a kazárok elől velük együtt menekülő más népek-néprészek) valószínűleg jelentős létszámmal képviseltek, többségük minden bizonnyal a Kárpát-medencében maradt s fontos szerepet játszott az új, késő avar kori társadalom életében és anyagi kultúrájának kialakításában.⁶⁹ Ezzel szemben vannak, akik a bevándorlók létszámát jelentéktelennek gondol-

⁶⁵ A rendkívül gazdag régészeti szakirodalomból ld. pl. BÓNA I.: *Avar lovassír Iváncsáról: Archaeologiai Értesítő* 97(1970) 243–263. pp.; IDEM: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Székesfehérvár 1971; IDEM: *A népvándorlaskor és a korai középkor*, in: Magyarország története I. 325–346. pp.; GARAM É.: *Adatok a közép avar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseiről*. Folia Archaeologica XXVII. (1976) 129–147. pp.; EADEM: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. Bp. 1979; EADEM: *A dunapentelei avar kori sírok katalógusa*. Archaeologiai Értesítő 121–122. (1994–1995) 131–154. pp.; Cs. BÁLINT: *Die Archäologie der Steppe*. 159–167. pp.; MAKKAY J.: *Magyarok – Avarok – Szlávok az ADAM alapján*. Tractata minora 31. Bp. 2003; MADARAS L.: *Avarkor-e az avarkor?* 175–193. pp.

⁶⁶ *Miracula Sancti Demetrii II* (5) 284–288 (Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Tome I. Le texte par P. LEMERLE: Paris. 1979, 227–229. pp. cf. Tome II. Commentaire. Paris, 1981, 138–162. pp.). Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*. 219–220. pp.

⁶⁷ Cf. feljebb 23. l. – A kérdésre igenlő választ adott pl. V. BEŠEVLEV (Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963, 97. p., 108–109. pp.), P. LEMERLE (Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. II. Commentaire. Paris 1981, 145. p.), SZÁDECZKY-KARDOSS S. (Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara 473–477. pp.; *Kuvrat fiának, Kubernek a története* 85–87. pp.; *Az avar történelem forrásai* 218–220. pp.), BÓNA I. (Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken 108. p.; *A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon*, in: Magyarország története I. 325–326. pp.). – HARMATTA János szkeptikus álláspontot foglalt el (Az avarok nyelvének kérdéséhez: Antik Tanulmányok 30 (1983) 80–81. pp.).

⁶⁸ J. DEKAN (Herkunft und ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts: Slovenská Archeológia 20 /1972. 439. p.) feltételezi, hogy az onogurok jelentős része távozott Kuberral az avar államból. Ezzel szemben SZÁDECZKY-KARDOSS Samu úgy vélte, hogy az onogurok többsége a Kárpát-medencében maradt (in: Szeged története. Vol. 1. Szerk. Kristó Gy. Szeged 1983, 169. p.).

⁶⁹ Vö. Pl. BÓNA I.: *Avar lovassír Iváncsáról*. Archaeologiai Értesítő 97(1970) 243–263. p.; IDEM: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Székesfehérvár 1971; IDEM: *A népvándorlaskor és a korai középkor*, in: Magyarország története I. 325–346. pp.; GARAM É.: *Adatok a közép avar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseiről*. Folia Archaeologica XXVII. (1976) 129–147. pp.; EADEM: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. Bp. 1979; EADEM: *A dunapentelei avar kori sírok katalógusa*. Archaeologiai Értesítő 121–122. pp. (1994–1995) 131–154. pp.; MAKKAY J.: *Magyarok – Avarok – Szlávok az ADAM alapján*. Tractata minora 31. Bp. 2003, 91–106. pp.; MADARAS L.: *Avarkor-e az avarkor?* 175–193. pp.

ják,⁷⁰ illetve különböző típusú érvek és megfontolások alapján úgy vélik, hogy Kubernek és onogur népének a bevándorlása nem kapcsolható össze ok-okozati összefüggésben a középvár kor kezdetével.⁷¹ Felmerült az a kérdés is, játszott-e valamilyen szerepet Avarországban Kuvrat ötödik fia abban az időben, amikor népével a kelet-európai steppéről az itáliai Pentapolisba vándorolt?⁷² S megfogalmazódott természetesen a kérdés is, megérték-e az onogurok ~ wangarok Árpád népének érkezését, bolgár-török szavakat adva így tovább a honfoglaló magyaroknak?⁷³

9. Egykori cikkem végén feltettem a kérdést: nem hozott-e magával az onogurok 670–680 körüli betelepődése a Kárpát medencébe egyes csoportokat a finnugor nyelvű magyarok elődei közül, akiket a 9. századtól szintén az „onogur” népnév derivátumával neveznek Európa szerte?⁷⁴ László Gyula⁷⁵ és az ő nézeteit osztó szakemberek⁷⁶ igenlően válaszoltak erre a kérdésre. Mások – ők voltak többen – tagadták ennek lehetőségét.⁷⁷ Megint mások azon a véleményen voltak, hogy ha feltételezhető is onogur~magyar cso-

⁷⁰ PI. FODOR I.: *Kazárok, bolgárok, magyarok*. Széljegyzetek P. B. Golden könyvéhez: *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 103. p.

⁷¹ BÁLINT Cs.: *A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása*. 35–65. pp.

⁷² HARMATTA J.: *Az avarok nyelvének kérdéséhez*. 80. p.

⁷³ Ld. pl. B. TOMKA: *Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise*: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1971) 233–234. pp., 250–252. pp.; IDEM: *Hová tűntek az avarok?* *História* 1981/3 3–5. pp.; cf. KRISTÓ Gy.: *Az augsburgi csata*. Bp. 1985, 56. p., 117. p.; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Még egyszer Regino és a korabeli magyarság*, in: Lőrinczy G. (szerk.), *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993, 227–236. pp.; LŐRINCZY G.: *Avarok*, in: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy. Budapest 1994, p. 71; OLAJOS T.: *A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források*, in: Lovács L. – Veszprémi L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai* (=A honfoglalásról sok szemmel). II. Bp. 1996, 100–103. pp.; EADEM: *A magyar 'kettős honfoglalás' teóriájáról*, in: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Egy tudományos tanácskozás anyaga. Novi Sad 1997, 65–74. pp.; EADEM: *A IX. századi avar történelem, görög nyelvű forrásai* (=Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.). Szeged 2001; P. ENGEL: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. London – New York 2001, 5–7. pp.

⁷⁴ OLAJOS T.: *Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avarok etnikum történetéhez*. 90. p.

⁷⁵ Ld. pl. Gy. LÁSZLÓ: *Les Onogours en Europe Centrale*. *Balcanoslavica* 1 (1972) 113–119. pp.; IDEM: *A honfoglalókról*. Bp. 1973; IDEM: „*Inter Sabariam et Carnuntum*”. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975) 139–157. pp.; IDEM: *A „kettős honfoglalás*. 175. p.; IDEM: *Őseinkről*. Tanulmányok. Bp. 1990, 181–189. pp.

⁷⁶ Ld. pl. MAKAY J.: *A magyarság keletkezése*, passim; IDEM: *Dating Hungarian*, in: Magyar K. (szerk.), *Az őshazától Árpád honalapításáig*. Kaposvár 1996, 271–292. pp.; Engel Pál szerint László Gyula elmélete nem zárható ki (Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. =Magyarok Európában I. Bp. 1990, 105–106. pp.; *The Realm of St Stephen* 6–7. pp.).

⁷⁷ Ld. pl. J. DEKAN, op. cit. 439–441. pp.; W. POHL: *Die Awaren*. 282–287. pp., 444–447. pp.; KRISTÓ Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980, 46–49. pp., 169. p., 500–501. pp., 519. p.; IDEM: *Nyelv és etnikum*. A „kettős honfoglalás” elmélete: Szegedi Bölcsészmuhely '82. Szeged 1983, 177–190. pp.; IDEM: *Az augsburgi csata* p. 55–57, 117; IDEM, *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged 1996, p., 61–62. pp.; KRISTÓ Gy. – MAKAY F.: *A klendek és tizedik század története* (=Magyar Századok I. Bp. 2001, 68–69. pp.; RÓNA-TAS A.: *Problems of the East European Scripts*, in: *Popoli delle steppe...* *Settimane di Studio...* Spoleto 1988, 499–504. pp.; IDEM: *Hungarians and Europe in the Middle Ages*. 123–126. pp., 219. p., 282–285. pp., 325–326. pp., 330–331. pp.

portok jelenléte a késői avarság etnikai összetételében, azok nem tekinthetők kizárólagosnak vagy meghatározónak a lakosság egészében.⁷⁸

Az avar kori rovásírás megfejtése döntő szerepet játszhat ennek a kérdésnek az eldöntésében. Az utóbbi évtizedekben, főleg a késői avar kori temetőkből számos, használati tárgyra rótt rövid rovásírást szöveg vált ismertté. A jelenleg ismert leghosszabb nyelvemlék, a szarvasi csont tűtartó oldalaira rótt, több mint 60 írásjelet tartalmazó textus, amely a 8. század végére datált szarvasi köznépi temetőben, egy női sírban eltemetett tárgyon maradt fenn.⁷⁹ A feliratok rövidsége miatt azonban egyelőre nem sikerült mindem kétséget kizáróan megfejteni az avar kori rovásírást. Míg Róna-Tas András⁸⁰ a török (onogur-bolgár), Vékony Gábor⁸¹ a magyar nyelv alapul vételével fejtette meg, Harmatta János⁸² pedig kétnyelvűnek (töröknek és magyarnak) tekintette a szarvasi tűtartó szövegét.

Függetlenül attól, hogy a fenti nézetek közül melyik bizonyul majd elfogadhatónak, egy dolog kétségtelen: a 860. évi oklevélben szereplő „*Uuangariorum marcha*” („Wangarok határa”) földrajzi név arról tanúskodik, hogy az onogur nevet viselő késő avar etnikum, illetve népcsoport a 9. század első felében jelen volt a Kárpát-medencében.⁸³

⁷⁸ Pl. pl. BÓNA I.: *A népvándorlaskor és a korai középkor története*. Magyarország története I. 327. p.; cf. GYÖRFFY Gy.: *István király és műve*. Bp. 1977, 27. p.

⁷⁹ I. JUHÁSZ: *Ein Awarenzeitliche Nabelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 35 (1983) 373–377. pp.; EADEM: *Újabb rovásírási emlék Szarvasról*. in: Sándor K., *Rovásírás a Kárpát-medencében*. (=Magyar Östörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1992, 15–19. pp.

⁸⁰ A. RÓNA-TAS: *A szarvasi tűtartó felirata*. Nyelvtudományi Közlemények 87 (1985) 225–248. pp.; Problems of the East European Scripts ... 499–504. pp.

⁸¹ VÉKONY G.: *Késő népvándorlaskori rovásfeliratok*. Életünk 23 (1985) 153–166. pp.; *Késő népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely 1987, 56–73. pp.; *Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbschriften im Karpatenbecken*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39 (1987) 211–256. pp.

⁸² HARMATTA J.: *A magyarok őstörténete*. Magyar Tudomány 35 (1990) 256–258. pp.

⁸³ Az avar állam összeomlása után az avarság továbbéléséről ld. OLAJOS T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai* (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001.

ŐZE SÁNDOR

Dániel próféta birodalmai

Egy államelméleti vita a 16. századi Európában és Magyarországon

Egy oszlop nagy ember előtted áll vala,
Látád, hogy az ember hatalmas nagy vala,
Az ő állapotja igen magas vala,
És nagy rettenetes tekinteti vala.

Az embernek feje tiszta arany vala,
Az melle, a karja, mind ezüsből vala,
A hasa, az czombja merő rézből vala,
És az ő két szára kémén vasból vala.

Az két lábfeje egyelített vala,
Félig sárból vala, félig vasból vala,
Látád, hogy az ember addig épen vala,
Még egy hegyből egy kő kéz nélkül felállá.

Ez nagy kő az hegyből kéz nélkül felkele,
Az embernek lábát oly erőssen üté,
Sárból, vasból csinált lába öszveromla,
Teteitől fogva ottan lerohana.

Az sár, a vas, a réz, ottan mind porrá lön,
Az ezüst, az arany az is mind porrá lön,
A szél mind elfúvá és csak semmié lön,
De az rontó nagy kő egy igen nagy hegy lön.

Az kő nevedeké oly igen nagy hegygyé,
Hogy ez széles földet éppen mind betölté,
Azért ez az álom kit isten jelente,
Ingyen majd meghallod mű légyen értelme?

Az első magyarországi protestánsból származó adat, ahol a szerző egyértelmű apokaliptikus keretet használ Batizi András¹ (1510–?) verse. Dániel próféta látomását adja elő és

¹ Abaújszántón Gálszécsi tanítványa, akinek hatására feltehetőleg 1528–30 között tér át még a ferences időben. Majd Sátoraljaújhelyen és Szikszón él. 1542-ben Wittenbergbe megy. 1544-ben Tokajban, majd Szatmár vidékén működik. ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor, Református Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1977; ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1922. (Reprint: Budapest, 1986.); SÓLYOM JENŐ: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Bp. 1996. Magyar Luther Könyvek 4. Szerk. Ifj. Fabinyi Tibor az 1933-as kiadás reprintje; HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében*. Bp. 195. p.; SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555/1613*, Halle (Saale) 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2). ÁGNES RITOÓK–SZALAY: *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn = Melanchthon und Europa*, herausgegeben von Günter FRANK und Martin TREU, Band 6/1, Stuttgart, Jan Thorbecke Verlag, 2001 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten), 273–284. pp.; SZABÓ ANDRÁS: *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, Budapest–Szeged 1993, II. kötet, 626–638. pp.; Heinz SCHEIBLE, *Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und*

alkalmazza saját korára². „Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história” címmel 1544-ben, tehát Buda és a Buda környéki várak eleste után az egységes török hódoltság kialakításával szembesül a Wittenbergből frissen hazatért hegyaljai prédikátor. A húsz éve, 1526 óta megmerevedett, a Szerémségnél (Péterváradnál) megállt frontvonal egyik pillanatról a másikra, mintegy 400 km-el északabbra tolódott. Pécs, Valpó, Simontornya, Döbrököz, Székesfehérvár, Visegrád Esztergom, Hatvan, Kalocsa, Szeged és természetesen Buda elfoglalása, valamint az ország közepén lévő várak megszállása a török végleges berendezkedését és az első vilájet, a budai kialakítását eredményezte.

Batizi verse előtt is találunk apokaliptikus magyarázatot igénybe vevő műveket, mint például a zsidó és magyar nép történetét párhuzamba állító Farkas András-féle éneket vagy Ozorai Imre Antikrisztusról íródott munkája, de ezek nem szerepelnek kifejezett katolikusellenesé kidolgozott beállításban. Batizi verse a melanchthoni kettős Antikrisztus tana alapján van felépítve, és Dániel próféta könyvére alapozza mondanivalóját. Kellékei között mindazon eszközök szerepelnek már, melyek a wittenbergi polémia fegyvertárához tartoznak a pápasággal szemben és hosszú viták után jutottak el a saját német helyzetismeretük meghatározására, amely különösen a Német-római Császársággal való viszony értékelésén múltott.

A 16–17. században nagyban folyt egy vita, mely a már több mint ezer éve nem létező Római Birodalom hatalmának és területének a legitimációját akarta elérni. Dániel próféciái mind saját korában, mind a későbbi korokban nagy hatásúak voltak,³ megfelelő alapot adva a végidők menetének leírására vállalkozó teológiai értelmezések és spekulációk számára. A 19. századig a nyugati világ legfőbb államelméleti gondolkodásának alapja volt. Természetesen hatott és meghatározó volt politikai filozófiában a zsidó, a bizánci és az iszlám teológiában is.⁴ Ezek az eszmék és gondolatok a legtöbb európai

akademischer Unterricht, in *Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien*, herausgegeben von WALTER BERSCHIN, Mattes Verlag, Heidelberg, 1993,

² RMKTII. 95 valamint Szilády Áron jegyzete u.o. 232. p.

³ Az Újszövetség több mint 100 helyen idézi vagy említi.

⁴ OEGEMA, GERBEN S.: *Die Danielrezeption in der alten Kirche*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 84–105. pp.; Bizánci példákat is lehet találni az 1000 körüli világvége-várásra. Ugyanekkor a zsidókban is élt a hit, hogy a Templom rómaiak általi lerombolása (valójában Kr. u. 70.) után 1000 évvel, 1068-ban jön majd el a világ vége, s ezt megerősíteni látszott az 1067-es súlyos jeruzsálemi földrengés, melyben mintegy 25000 ember vesztette életét. Lásd még erre: TAMCKE, MARTIN: *Die byzantinisch-russische Reichseschatologie vor den Herausforderungen der Geschichte. Mosaiksteine zur Rezeption der 4(3)-monarchien-Theorie in Russland und ihrer byzantinischen Vorgeschichte*. Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 197–225. pp.; STEMBERGER, GÜNTER: *Die jüdische Danielrezeption seit der Zerstörung des zweiten Tempels am Beispiel der endzeitberechnung*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 139–197. pp.; DOBROVITS MIHÁLY-ÖZE SÁNDOR: *A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában*. Egyháztörténeti Szemle 10,

ország társadalmában hatottak és tudat alatt léteztek és léteznek ma is. A tanulmány következő részében Dániel könyvének csak a második látomásával, azok birodalomértelmező szerepével fogok foglalkozni, ugyanis ezt a látomást értelmezték a 16. század államelmélettel foglalkozó humanistái és teológusai.

A szobor a hatalom jelképe. Mi jellemzi a birodalmakat? Kronologikusan egymást követik, ahogy időben a pusztulás felé haladnak. Maguk a fémek is ezt jelölik, amelyek értékcsökkenést hordoznak. A szobor arany fejétől (a jelentől) a talpa felé haladva: arany, ezüst, bronz, vas. A negyedik birodalom megosztott. A gyenge agyag, amiből éppen a szobrot tartó láb készült és a kemény vas az, melyet kevertek, a legkegyetlenebb birodalom az, mely a leggyengébb lábakon áll. További nagy kérdés marad: Mi jön a negyedik birodalom után? (A szobrot összetörő kő teremti meg az új, a végleges elpusztíthatatlan birodalmat. Tehát Isten teremti meg saját országát.) Dániel könyve az egyetemes történelem teológiai értelmezése Isten terve alapján, amely az emberiség sorsát eleve meghatározza és eleve elrendelt cél felé irányítja. A történelmet mint Istennek és a gonoszság erőinek küzdelmét mutatja be és pesszimizmussal szemléli azt. Az egymást követő birodalmak túlszárnyalják gonoszságban az előzőeket. A történelem a végső ítélet felé halad. Az egész könyv az apokaliptikához tartozik: a látomások tanúsítják, hogy Isten a gonoszság látszólagos hatalma ellenére rövidesen megvalósítja uralmát. A könyvnek nem célja a végidő kiszámítása, hanem a jelenben szorongatott hívek vigasztalása, reményt és bizalmat akar önteni a hívőkbe, hogy Isten a jövőt is szilárdan a kezében tartja.⁵

A negyedik birodalmat, melyről Dániel beszél, többször azonosították egészen egyszerűen a Római Birodalommal. Ezt a jelenséget már Orosius tanulmányozta, a különböző császárkrónikákkal pedig a középkorban is népszerűsítették, és a jövődölések egymással vetekedtek. A skolasztika megjelenésével és az arisztotelészi gondolatok átvételével, miszerint a világ határtalan ideig tart, elfordultak a különböző történelmi találgatásoktól. Aquinói Szent Tamás határozottan elutasította a bibliai alapú történelem-szemléletet. Erasmus nyomán a humanisták ismét elővették azt, miszerint a világ egyszer véget ér, de azt a távoli jövőbe helyezték.⁶ A lutheránusok Luthertől és Melanchthontól hagyományozták szerintük a birodalmak hanyatlása után.⁷

2009/2 . 19–34. pp. MÖHRING, HANNES: *Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung*. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000, 17–19. pp.

⁵ KEEL, OTHMAR: *Die Tiere und der Mensch in Daniel 7*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 37–66. pp.; RÓZSA HUBA: *Őszösvetségi bevezető*. Budapest, 1991. 223–228. pp.; KÖSZEGHY MIKLÓS: *A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében* (Dán2). In: Aelius Aristeidés: *Róma magasztalása*. Fordítás és kísérő tanulmányok. KRE BTK, 2002. (Ókortörténeti Tanszék kiadványai, II.) 147–152. pp. k.

⁶ A középkor második felére vonatkozóan lásd: REEVES, MARJORIE: *Prophetic Rome in the high Renaissance period*. Oxford, 1992. 293–392. pp., illetve: ÖZE SÁNDOR: *Az apokaliptikus gondolkodás az újkori Magyarországon*. Унгарското кралство и идеологията на кръстоносните походи от началото на османската угроза до изграждането на хабсбургската отбранителна линия (1395–1556) In: От Никопол до Виена 1396–1683. Никополтől Bécsig 1396–1683. Szerk. Arató György. Szófia, 2008. Bulgaro-Hungarica 39–69. pp., 234–260. pp.

⁷ BARNES, ROBIN B.: *Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600*. In: *Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg.

„Az ég Istene egy más birodalmat támaszt, amely soha meg nem szűnik”⁸

Tehát a jóslat szerint az Úr eljövetele a birodalom széthullása után lesz. Luther 1529-ben először írt Dániel könyvéhez, pedig Jeremiás könyve következett volna kronológiailag. A felcserélést egy Johann Friedrich von Sachsenhez írt levélben indokolta meg.⁹

„Die welt leufft und eilet so trefflich seer zu yhem ende, das mir offft starcke gedanken einfallen, als solte der Jungste tag, eher daher brechen, denn wir die heiligen schrifft gar aus verdeutschen kundten. [...] Solche vnd der gleichen gedanken haben vns verursacht, diesen Propheten Daniel auszulassen [=veröffentlichen]”.¹⁰

Vagyis a végidő oly közel van már, hogy talán nem is sikerül az egész Szentírást lefordítani, így Luther úgy vélte, a hívek vigasztalására először Dániel könyvét ülteti át német nyelvre. Úgy vélte, az egész Dán 7 a törökökről szól, akik még sokáig, pontosabban az idők végezetéig fogják szorongatni a keresztény világot. Luthert azonban nem a Dániel 2-ben megjelenő szobor látomása izgatta, mint kora államelméleteivel foglalkozó jogászokat és teológusokat, ő a Dániel 7 tengerből kikelő vadállatai figyelmeztették a könyv fontosságára. „Figyeltem a szarvakat, és íme, még egy kis szarv támadt köztük; az előbbi szarvak közül hármat kitéptek miatta; és íme ezen a szarvon az ember szeméhez hasonló szemek voltak, és egy száz, amely nagy dolgokat beszélt.” (Dán 7,8)

A kis szarvat 1521-ben még a pápával azonosította, ekkorra már a törököket látta benne. Érvélese szerint a Római Birodalmat nem pusztíthatta el a kis szarv, és a török nem alapíthatott volna egy új birodalmat, ha nem ez lenne a kis szarv jelentése, mert akkor Dániel próféciáját hazugnak kellene tartani – ez pedig el nem gondolható.¹¹ A reformáció felelevenítette Mohamed középkori apokaliptikus szerepét.¹² A Dán 7,3 alapján állította, hogy a török több egy egyszerű ellenségnél, s megírta *Heerpredigt wider den Türken* című művét. Ebből idézünk:

„Biztos lehetsz abban, hogy a török az utolsó kártya az ördög kezében a kereszténység ellen, és egyben Isten legnagyobb büntetése a hálátlan és istentelen Jézus-követőkre.

Jakubowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut,–Schilling, Johannes–Staats, Reinhart. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 129–146. pp. BARNES: *Prophecy and Gnosis*. i. m.; ELIADE, MIRCEA: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. i. m. 461–466. pp. KOCH, KLAUS: *Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit – Das Geschichtsverständnis des Danielbuches*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37. pp.

⁸ „zum Trost für diese letzte Zeit” Dán 2, 44. p.

⁹ LUTHER. In: Hofmann, Hans-Ulrich: Luther und die Johannes-Apokalypse. Mohr, Tübingen, 1992. 397; RICHARDSEN-FRIEDRICH, INGILD: *Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Argumentation, Form und Funktion. Frankfurt am Main, 2003.: i. m. 130–134. pp.

¹⁰ LUTHER. In: Hofmann: i. m. 385. p.

¹¹ LUTHER, M.: *Heerpredigt wider den Türken*. WA, 30 2 s 166 l. idézi . Segesváry Viktor. Az iszlám és a reformáció. Bp., 2005.

¹² BLÖCHLE, HERBERT: *Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–NewYork–Paris–Wien, 1995. (Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53.) 151–192. pp.; HAGEMANN, LUDWIG: *Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen*. Darmstadt 1999. 68–80. pp.; BUCHANAN, HARVEY: *Luther and the Turks 1519–1529*. In: Archiv für Reformationsgeschichte 47. p., 1956, 145. p.

Hisz Dániel azt mondja, hogy a török után következik az ítélet és a kárhozat, ezt láthatjuk azon, ahogy a törökök ártatlan nőket, gyerekeket, időseket, fiatalokat válogatás nélkül a halálba taszítanak, úgy cselekszik, mintha maga lenne a sátán. Még soha királyság nem őrjöngött ennyire.”¹³

Mindez bizonyítéka annak, hogy az utolsó ítélet napja a küszöbön van. ¹⁴Luther számára a harc kimenetele nem volt kérdéses. ¹⁵ Krisztus győzedelmeskedik a törökök felett, s számon fogja kérni őket, miért kínozták, üldözték ártatlan szentjeit, akik nem bántották őket. Utolsó éveiben már úgy vélte, pontosan meg tudja állapítani az eszkaton kezdetét: 1600-ban a török el fogja pusztítani a Német Birodalmat. Luther állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vonta a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását a protestáns történelemszemléletben. Ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése, majd annak leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az Antikrisztus Krisztus második eljöveteleig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szempontból a protestánsok egy későbbi korszakban látták magukat, mint a katolikusok. A próféciák legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják a dolgokat, hanem, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben.

Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövetelet Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni. Már korábban úgy gondolták, hogy ez a birodalom a Római Birodalom. Andreas Osiander tette az első próbálkozást az új Antikrisztus-tan bibliai helyekkel való igazolására). Felveti a problémát, hogy Dániel szerint a negyedik vadállatot (birodalmat) csak a visszatérő Krisztus veti majd tűzbe. Így azonban a Római Birodalomnak fenn kell állnia a végső időkig, viszont ez biztosan nem a pápával fog megtörténni, így ez esetben csak a Török Birodalom lehet. 1526 óta egyre jobban tartottak a törököktől Wittenbergben is, de csak 1529-ben, Bécs elfoglalásakor vonatkoztatták támadását a végítéletre. Melanchthon, Lutherral egyetértésben az augustinusi történeti világkép időszemléletéhez nyúlt vissza, mint a középkori alkotók, Orosiusnak a dánieli négy birodalom-elméletét alkalmazva és Beda kronológiai kiindulópontját véve alapul. Mindehhez a középkori világkrónikák egységet mutató szerkesztési modelljét alkalmazta az antikvitásban használt módszerek és a ciklikus időszemlélet Herakleitosz óta kialakult gyakorlata helyett. Melanchthon, aki mindig erősen érdeklődött a történelem iránt, 1532-ben kiadja Johannes Carion világtörténetét. Carion és Melanchthon is szerette a csillagászatot. Miután Cárion időről időre elküldte Melanchthon horoszkópját, 1531-ben egy világtörténet vázlatát is eljuttatta hozzá. Az 1532-es világtörténet német nyelvű kiadása után 1558/1560-ban megjelent az első teljes latin nyelvű fordítása, amelyet még Melanchthon kezdett el. Ezek telve voltak

¹³ Luther. In: Luther: Heerpredigt... i.m.182. p.

¹⁴ „Denn die zwey Reiche des Bapsts und Tuercken sind die tetzten zwen greuel und 'Gottes zorn', wei sie Apocalip. nennet, den 'falschen Propheten' und 'das Thier' und müssen miteinander ergreifen und 'in den feurigen pfuhl geworffen werden'." Luther. In: Luther: Heerpredigt... i.m. 182. p.

¹⁵ „Da wird Christus mit schwefel und feur uber yhn komen und fragen, warumb er seine heiligen, die yhm kein leid gethan, on alle ursache so greulich verfoget und geplagt habe." LUTHER: Heerpredigt... i.m. 182. p.

teológiai magyarázatokkal.¹⁶ Melanchthon halála után a wittenbergi egyetemen őt követő Caspar Peucer folytatta ezt a művét.¹⁷

A könyv harmadik kötetének egy fejezetében arról ír, hogy a negyedik birodalom a Római Birodalom volt. A negyedik kötetben a történelmi „Németország” születését írja le, és Nagy Károlytól számítja a német történelmet. A kötet előszavában már nem az új császárt, Ferdinándot szólítja meg Melanchthon, hanem a fejedelmeket. A cél pedig már nem csak a birodalom, hanem egész Európa megvédése a töröktől. Ugyanebben a kötetben a *Von der Turcken Ankunfft* című fejezetben Melanchthon a Kaukázussal azonosítja a törökök származási helyét. Azt írja róluk, hogy akkor tűnnek fel, amikor egy békeszerződést kötöttek a szaracénokkal, akik röviddel azelőtt hódították meg Perzsiát. A törökök ekkor tértek át az iszlámra. Amikor a Szaracén Birodalom belülről meggyengült, az oszmánok új birodalmat alapítottak 1051-ben. Az ezt követő ötödik kötetben Melanchthon közbeiktat egy újabb törökökkel foglalkozó fejezetet. Az „ottománok” gyors felemelkedését követően Melanchthon Góg és Magóggal állítja a törököket párhuzamba. Melanchthon nem egy Istentől eredő rendet lát bennük, nem egy „birodalmat”, hanem egy Isten által a végső időkben jóváhagyott hatalmi jelenséget. Ezt követően még mindig a korai oszmán történelemről szól, amelyben megemlíti a várnai csatát. Ezt ismét egy saját „török fejezet” következik, amelyben Bajezid szultánról, és Timur Lénkről ír. Az oszmánok felemelkedését Melanchthon végül egy irtalmas isteni tettként értelmezi, amelynek az igaz hitre kell térítenie az embereket.

Melanchthon a *Chronicon*ban azon munkálkodik, hogy megvizsgálja az Ábrahám szövetsége és Krisztus születése közötti időszakot. Arra a következtetésre jut, hogy a negyedik monarchia korszaka a Messiás megjelenésének bejelentésekor lehetett, és mivel szerinte a végidő mindkét birodalma, a pápai állam és az iszlámhívő Török Birodalom megtagadta a méltóságot, és a Római Birodalom után a németek kapták a feladatot ezek legyőzésére. Itt aztán azt írja, hogy a negyedik monarchia kezdete Julis Caesar vagy Augustus idejére tehető. A harmadik könyv tárgyalja Nagy Károly korát és beszél arról, hogy Isten keleten meghagyta még egy darabig Róma egy csonkját, a Bizánci Birodalmat.¹⁸ Vitás kérdés a 16. században a pápaság és a császárság kapcsolatáról, hogy milyen viszonylatban van lehetőségük a németeknek a Római Birodalom örököseinek nevezni magukat, illetve, hogy a franciák élhetnek-e, bármely követeléssel a császári trónt illetően, vagy annak irányában.

¹⁶ Heinz Scheible szerint ebben az esetben egy teljesen új könyvről van szó. A könyv, mely a keresztény hagyomány magyarázatára íródott, harcra szállt a katolikus egyházzal ennek értékelésében és hovatartozásáért. Ilyen módon tehát egy hagyományos konzervatív keresztény alapra építhette fel a humanista metodikával és forráskritikával dolgozó művét, melybe az Eusebius óta művelt keresztény egyháztörténetírás, az egyházatyák és a szent hagyomány tudós doktorainak a teológiai diszciplínákon mozgó írásai is helyet kaptak. LEPPIN, VOLKER: *Antichrist und Jüngster Tag das Profil apokalyptischer Flugshriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*. Heidelberg, 1999. (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 69.). 132–136. pp.

¹⁷ *Chronicon Carionis Expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, In descriptionibus regnorum et gentium antiquarum, & narrationibus rerum Ecclesiasticarum, & Politicarum, Graecarum, Romanorum, Germanicarum & aliarum, ab exordio Mundusque ad Carolium Quintum Imperatorem. A Philippo Melanthe et Casparo Peucero. Witebergae Excudebat Iohannes Crato, anno M.D.L.X.X.I.I.*

¹⁸ SEIFERT, ARNO: *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte. Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln, Wien, 1990. 23. p.

Melanchthon az úgynevezett Illés-jóslatot a *Vaticinum Eliae*t ajánlotta a világtörténeti kronológia alapjául, amely a Talmudra épült. Ez nem volt véletlen, ugyanis Cárion számításai és az illési jóslat relatíve megegyeztek. Cárion a világ teremtése utáni 3963. évre tette Krisztus születését, míg az említett dokumentumban ez az időpont 4000. A jóslatot állítólag Illés próféta házában találták, mely szerint a világ 6000 évig áll fenn. A keresztények ezt a két isteni szövetségekötéssel, Mózes kőtábláival és Jézus Krisztus áldozatával tagolták három kétezer éves periódusra. A jóslat az alexandriai Philónon keresztül az alexandriai ókeresztény egyházatyákra is hatott: Melanchthon nagybátyjának, a hebraista Reuchlinnak munkássága után vált a wittenbergiek előtt ismertté.¹⁹

Szorosan kapcsolódott a birodalomelmélet az Antikrisztus-tanhoz a kívülről támadó Antikrisztus-tézis azonban nem volt újdonság. Már a 12. században felmerült a Jelenések könyvének magyarázatában, és a keresztes háborúk óta úgy gondolták, hogy ez csakis az iszlám Kelet lehet: a szaracénok, majd a törökök. Láttuk, hogy Luther bizonyos volt abban, hogy a Dániel által említett kis szarv a török, de abban azért nem biztos, hogy ő az Antikrisztus is. Ha ez így van, akkor a negyedik birodalom még létezik, és pozitív funkciója van a pápával szemben. A 16. században több híres katolikus író is vallotta, hogy Mohamed az Antikrisztus. A kettős Antikrisztus elképzelése azonban nem Luthertől származik, hanem Melanchthontól. Viszont Luther egyszerre vallotta azt, hogy a régi Római Birodalom már nincs meg és azt, hogy a Római Birodalom az utolsó, és Krisztus eljöveteleig fennáll. Ő ebben nem látott ellentmondást, így később két ellentétes nézet is rá hivatkozott. Az egyik, a fennálló birodalom a negyedik világbirodalom, ennél fogva messze a többi birodalom felett áll. A másik, a negyedik birodalom a régi Rómával elbukott, és így lett szerintük most már két Antikrisztus is. Melanchthon Dániel-kommentárjaiban fenntartotta, hogy a kis szarv csak a törököt jelenti (a kommentár a schmalkaldeni háború előtt kevéssel jelent meg), és abból, hogy Dániel szerint nem jön ötödik birodalom, arra következtet, hogy a törökök nem lehetnek olyan erősek, mint a rómaiak voltak. Az 1558-as Carion-krónika újabb átdolgozása szerint Az utolsó idők két „császársága” pedig minden bizonnyal a mohamedán és a pápai. Bár ennek látszólag ellentmond az, hogy a negyedik birodalom szerint a világ végéig létezik, és a németek szerint arra hivatottak, hogy megőrizték a „reliquiae Romanae monarchiae”-t. Melanchthon csak Nagy Károlyig jutott el a harmadik könyvben, a művet Caspar Peucer fejezte be. Ő *imperium Occidentis*nek nevezi a birodalmat, amelyről ír. Ez a birodalom Nagy Károly alatt újraéledt, és a franciák, illetve a németek birtokolják, és megmarad a világ végéig.

A késő középkorban már szinte az összes 800-ban történt birodalmi áthagyományozódás interpretációs lehetőségeit, variációit végigzongorázták. A 16. század végének vitái e köré a kérdés köré csoportosultak. A reformáció előtti „imperializmusnak” viszont addig nem volt ellenvetése a pápa szerepének fontossága ellen, amíg a birodalom át-

¹⁹ Geschichte des Christentums. 3. Hochmittelalter und Reformation – Konfessionalisierung. Hg. Raitt, Jill in Verbindung mit McGinn, Bernard und Meyendorff, John. Würzburg, 1995. FUCHS, THOMAS: *Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung. Städtechroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500–1800*. Hessisches Landesamt für Geschichtliche Landeskunde, Marburg. 2006. VII, 215 S. (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landgeschichte, 21) WALLMANN, JOHANNES: *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen, 2006, 6. p., durchges. Aufl.

öröklését elismerték véglegesnek és megváltoztathatatlanak. Luther 1520-ban: A német nemzet keresztény nemességéhez címzett írásában a 800-as transzlációt illegálisnak mondta, amiért az utódokat nem tartja felelősnek. A probléma az volt ugyanis, hogy a Dániel által említett negyedik birodalmat nem alapíthatta az Antikrisztus. Ezért be kellett bizonyítani, hogy a pápa nem is volt olyan fontos szereplő. A *Chronicon Carionis* 1562-es, peuceri változata úgy próbálja ezt kiküszöbölni, hogy azt állítja: Nagy Károly jogos háborúban szerezte meg a területet, mielőtt a római nemesség, majd a kelet-római császár elismerte legitim uralkodónak. A pápa a koronázás során csak a „publica testificatiót”-t végezte el.

A szerint az egészet a pápa eszelte ki, a frankoknak adta a címet, de biztosította saját hatalmát a birodalom felett. Ez a felfogás Matthias Flacius Illyricus²⁰ (1564) megy vissza, de ő már 1566-ra megváltoztatta az álláspontját. Ekkor azt akarta bizonyítani, hogy a pápa szerepe elenyésző volt, mert nem is volt rá szükség. Flacius azt bizonygatta, hogy 800-ban a pápának nem volt sok beleszólása a birodalom átadásába. Nagyon meg akarták okolni, hogy mégis miért a németeké a birodalom. Isten a „ius gladii aut belli”-n keresztül adja a hatalmat, és Károlynak emellett több jogcíme is volt az uralkodásra: a „római nép” konszenzusos beleegyezése, illetve a kelet-római császáré, továbbá egy kvázi germán öröklési jogcím, amelyet Flacius Klodvigon és Teoderichen át Odoakerig vezet vissza.²¹ Neki a bizonygatások során a germán kontinuitás volt a fontos, nem a római. Ez a germán kontinuitás tendenciává alakult, de ugyanúgy pápaellenes következtetésekre jutott, mint ahogy a „rómaimonarchia-tan.” Azt állította, hogy Isten döntése volt az, hogy a németeké legyen a birodalom. A német lutheránusok és a római katolikusok versenyeztek a Német-római Birodalom iránti lojalításban. Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy ez a négy világbirodalom egyike.

Bellarmin *Controversiae* (1589) című művében azonban szembe szállt Flaciusszal. Ő úgy vélekedett, hogy egy birodalom megszerzésére hat különböző lehetőség van. Az első a háborús jog, a második az örökösödési jog, a harmadik az adományozás, a negyedik a választási jog, az ötödik az Isten általi megbízás, ami a legjobb az összes közül, hiszen nem kell megmagyarázni, illetve a hatodik, amikor a pápa adományoz, mert Krisztustól eredetheztető, rendkívüli joga van. Ő ezt nemcsak elméleti szinten fogalmazta meg, hanem ki is jelentette, hogy így van, és ezt mindenkinek kötelessége elfogadni. Ez természetesen nagy protestáns visszhangot váltott ki. A transzláció hat formája közül öt nem alkalmazható szerinte a 800-as eseményekre (háborús jog, öröklés, ajándék, választás és közvetlen isteni felhatalmazás – *beneficium divinum*), ezért csak a hatodik jöhet szóba, a pápa adományozása. A pápa tehát a transzláció egyetlen előidézője.

Matthäus Dresser vitába szállt Bellarminnal. A 800-as transzlációt a három ismert címmel illette: *ferrum*, *electio*, *transactio*. A pápa pedig szerinte nem játszott jelentős szerepet, hiszen csak a teljesen normális proklamációs rítust, a császárrá koronázást végezte, és csak kimondta, ami már megtörtént.²² Bellarminnal Franciscus Junius, a Lei-

²⁰ SEIFERT: i. m. 38–41. pp.; OLSON, OLIVER K: *Matthias Flacius and the survival of Luther's reform*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.

²¹ SEIFERT: i. m. 39. p.

²² Uo. 43. p.

denben tanító hugenotta tudós is vitába elegyedett. Ő azt próbálta bizonyítani, hogy a negyedik dánieli birodalom nem lehet sem a mai római, sem a régi. A birodalom „áthagyományozása” „secundum Deum” jogos, „de secundum hominem” nem, és a pápa az utóbbi szempontból jogtalanul járt el 800-ban, míg az előbbi szempontból jogosan, mert még az Antikrisztus is Isten eszköze. Nagy Károly tehát legitim uralkodó. A 17. században a régebbi német-protestáns transzlációtannak az lett a feladata, hogy a franciákkal szemben megvédje a transzláció legitimitását. Ezért Nagy Károlyt is németnek deklarálták. Ugyanekkor a pápa szerepével is kezdeni kellett valamit: vagy minimalizálni kellett, de ez ellentmondott a forrásoknak, vagy III. Leóban az egyházi állam legitim uralkodóját kellett látni, a római városi nép reprezentánsát, és így nincs gond a szerepével. Hugo Grotius 1623-ban „primus cives”-nek titulálta a pápát, ezzel a pápa tevékenysége a római nép választási tevékenységének része lett. A Német-római Birodalom így német is lett, de ettől még tökéletesen továbbvitte a Római Birodalmat, vagyis nem történt identitásváltozás.²³ A korai lutheránusok ingadoztak, hogy a dánieli vagy az apokaliptikus minta szerint tekintsenek-e a birodalomra, aszerint, hogy épp milyen volt a viszonyuk vele. Összprotestáns volt az a felfogás, hogy a régi Római Birodalom bukása után két egyházellenes rezsim jött létre, a pápai és a mohamedán. Luther követői mindkettőben az Antikrisztust látták, a helvétek csak a pápában, és az egész iszlám fenyegetést nem vették olyan komolyan.

A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja alapján²⁴ Zwingli nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek. A bibliamagyarázat (exegézis) terén a török kérdés számára legjobb esetben is csak kiindulási pont volt, ellenben Lutherrel és Melanchthonnal. Ez nyilvánul meg a száz reformátorok szempontjából oly fontos két bibliai könyvről, Dániel és Ezekiel könyvéről készült kommentárjában. Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-római Birodalmak az utódok, hanem a Német-római és az Oszmán Birodalmak. Világossá válik nála egy meglepő megállapítás: itt a Török Birodalom pozitívabb értékelést kap, mint a Német-római Birodalom. Elutasítja a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemébirodalomnak” nevezi. A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítél. Említi a tö-

²³ A „Római Birodalom”-tradíció felbomlása Hermann Conring 1643 politológus-jogtörténész elméletében következik be végleg. Radikálisan tagadta a Római és a Német Birodalom közti alkotmányjogi folytonosságot. De nem a birodalom státusa érdekelte, hanem annak világbirodalmi igénye és a rangja. SEIFERT: i. m. 101–115. pp.

²⁴ SEGESVÁRY: i. m.; Zwingli und Europa. Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. Hg. v. Blickle, Peter–Lindt, Andreas–Schindler, Alfred. Red. Schmidt, Heinrich R.. Vandenhoeck und Ruprecht, Zürich, 1985. Schmidt, Anton-Heinz: Luther und Zwingli. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, c 2005; SCHMIDT, ANTON-HEINZ: *Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation*. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, 2005. Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe. Hrsg. Campi, Emidio. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2004. Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung. Hrsg. Opitz, Peter. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2003; SCHORN-SCHÜTTE, LUISE: *Die Reformation*. Beck, München, 2003; MEYER, WALTER E.: *Huldrych Zwinglis Eschatologie*. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes. Zürich, 1987.

rököket, mint az Egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztusnak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.²⁵

Kálvin szerint (1561) a kis szarv nem jelenti sem a pápát, sem a törököt. A Dániel-víziók ugyanis már beteljesültek Krisztus első eljövételével és az evangélium hirdetésével. Kálvin a szöveget Krisztus-próféciaaként akarta értelmezni, Melanchthon és Bullinger pedig elsősorban Antikrisztus-jövendölést látott benne.²⁶ Ezt csak úgy tudta elérni, hogy a monarchia szóból teljesen mellőzte az államjogi konnotációkat. Kálvin véleménye az, hogy az ezek a próféciaák nem nyúlnak túl Jézus idején, és úgy gondolja, hogy tévedés az Atiochus szó antikrisztusi értelmezése. Kálvin szerint Róma már köztársaságkorában birodalom volt, és a császárokkal csak romlott a helyzete. A negyedik birodalom tehát már az első században megszűnt. Felekezeti szempontból Kálvin Dániel-magyarázata semleges volt, és mindkét (protestáns és katolikus) Antikrisztus-tan számára lehetetlenné tette a Dánielre való hivatkozást.²⁷ A Jelenések könyvét viszont nem kommentálta, mert túl homályosnak tartotta. Kálvin Dániel-kommentárjai semlegesek voltak. A birodalomról alkotott kommentárjai pedig talán a legkevésbé voltak birodalomellenesek. A magyarázatai még a kálvinisták körében sem arattak nagy sikert.

A nem német protestánsok a Német Birodalmat nem ismerték el negyedik világbirodalomként, és a pápa alá tartozónak tekintették. A „4. monarchia = Németország.” tant azonban nem Luther hozta létre, ennek középkori hagyománya volt és a 16. század végétől megerősítették a jezsuita kommentátorok (Joseph Acosta, Bellarmin, Blasius Viegas) is. A Római Birodalmat a pápa a frankoknak, aztán a németeknek adta, ezt hangosították a jogi források is. A jezsuiták és a kálvinisták egyetértettek abban, hogy az Antikrisztus megjelenésével a birodalom tíz darabra fog esni, a jezsuiták és a lutheránusok pedig abban, hogy a birodalom még létezik. A lutheránusoknak volt a legnehezebb, mert azt kellett képviselniük, hogy az Antikrisztus már itt van, de a birodalom még egészben maradt.²⁸

A francia Jean Bodin (1530–1596) indított legerőteljesebb offenzívát a lutheri monarchiatan ellen. 1566-ban megfogalmazott feltevése az volt, hogy a négy birodalom Nagy Sándor birodalmának közvetlen utódállamit jelentheti. Melanchthontól átvette a *Vatitcinium Eliaet*, viszont a monarchiatant tévedésnek találta, nem csupán a németekre vonatkoztatva. Indoklása szerint sok nagy birodalom volt és van, tehát ha egyáltalán világos a dánieli jövendölés, akkor csakis a Babiloni Birodalomra és közvetlen utódjaira,

²⁵ EMIDIO CAMPI: *Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239. pp. SEIFERT: i. m. 21–28. pp.; OPITZ, PETER: *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu „Dekaden“*. Zürich, 2004. Vö. SEGESVÁRY: i. m., Heinrich Bullinger und seine Zeit. i. m.

²⁶ Bullinger szerint lehet a gonosz király alakját az Antikrisztusra vonatkoztatni, de csak Antiokhoszon keresztül, átvittven. Melanchthonnál ez az alak egyértelműen az Antikrisztus, és semmi köze Antiokhoszhoz. SEIFERT: i. m. 53–55. pp.; BÜSSER, FRITZ: *H. Bullingers 100 Predigten über die Apokalypse*. In: Zwingliana 26, 2000. 117–131. pp. STAEDTKE, JOACHIM: *Heinrich Bullinger Bibliographie*. I. Zürich, 1972; Wendel, Francois Calvin. Ursprung und Entwicklung seiner Theologie. Neukirchen-Vluyn 1968.

²⁷ 1610-ben IV. Henriknek ajánlva adta ki a párizsi jezsuita Juan Maldonado Dániel-kommentárját. Maldonadot a 17. században a protestánsok is komolyan vették, és sokat idézték SEIFERT: i. m. 59–64. pp.

²⁸ SEIFERT: i. m. 11–21. pp.

a médre, a perzsára és a görögre vonatkozhat. A római szerint nem lehet a Dániel által megjósolt negyedik, mert a rómaiak soha nem uralták Babilont. Bodin a történelmi igazság fogalmát Francois Baudoin (1520–1573) francia jogtudóstól vette át. Eszerint az isteni gondviselés nemcsak a természetben, hanem a történelemben is jelen van. Bodin a *similitudo temporum* polübioszi eszméjét, vagyis a történelmi korszakok közötti egyezéseket alkalmazta. A pun háborúkat a görög történetírói hagyomány által leíró, a két kultúrát összeilleszteni vágyó tiszte fogságban élő rodoszi kora sztoikus filozófiai rendszerére alapozott. Baudoin az isteni valóságot analóg történelmi események halmazából próbálta feltárni. „A gondviselésre való hivatkozás által tehát vallásos legitimációt nyertek azok a történelmi ismeretekre alapozva tett politikai javaslatok, amelyekkel igazolták, vagy elutasították az uralkodó Istentől kapott hatalmát. Ezáltal a kora újkori politikai gondolkodás is új vallásos értelmet nyert.”²⁹ A fennálló politikai viszonyok megváltoztak, ugyanis a rendek politikai befolyása megnőtt, és teret veszített a hagyományosan Istentől levezetett uralkodói hatalma a rendek alkotmányos követeléseivel szemben. A szuverén nemzetállamok kormányzati rendszerét osztotta fel despotikus és legitim részekre. Ezzel új értékrendet is adott Európa alkotmányos rendszerének. Az uralkodó és a hatalom feladata a rendek érdekei szabadságának védelme lett. „Az alkotmány tehát a kormányzati rendszerek igazságos voltát meghatározó normává vált.”³⁰

Andreas Frackenberger wittenbergi történelemprofesszor Bodin téziseit hadüzenetnek tekintette, sőt úgy gondolta, hogy Bodin ezzel a bibliai jövődölések hitelét kérdőjelezi meg. Arra hivatkozott, hogy a Német Birodalom érdemeit megmutatja állami intézményeinek minősége, egyetemeinek virágzása és az evangélium megújítása. Matthäus Dresser 1581-ben Bodin nézeteit zsidó tévelygésnek titulálta. Egy régi vád szerint ugyanis a zsidók azért nem akarták elismerni a Római Birodalmat a negyediknek, mert azzal elfogadták volna, hogy a Messiás már eljött. 1587-ben jóval erősebben támad: szerint ha elfogadjuk a régi keresztény Dániel-értelmezést, akkor az Egyházat és az államot „szörnyű konfúciónak” tesszük ki. Az Egyházat azért, mert akkor implicit módon Krisztus megtestesülését is tagadjuk, az államot azért, mert akkor a császár és a fejedelmek is elveszítenék a méltóságukat, és csak egy „maszkbirodalom” maradna.³¹ A 17. században azután már apályra következik ennek az államelméleti magyarázatnak.

A *Chronicon Carionis* az evangélikus egyetemeken képzett új protestáns értelmiség történelemtankönyvévé vált, így a magyarországi tanulók is ezt a történeti képet terjesztették és népszerűsítették hazájukba visszatérve.³² Batizi András elfogadta Melanchthon álláspontját, számára azonban nem a Német-római császárság szerepe volt a lényeges. Buda eleste után csak ettől az államalakulattól várhatott segítséget, ahogy 1542-ben

²⁹ TESZELSZKY, KEES: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma, 2000. 218. p.

³⁰ TESZELSZKY: i. m. 220. p.

³¹ SEIFERT: i. m. 65–68. pp.

³² Ilyen például: a fent idézett Batizi versen kívül; Heltai Gáspár *A magyarok krónikája* című műve Söckel Lénárd latin nyelvű prédikációiban a dánieli jóslat értékelése; Bencédi Székely István *Krónika ez világ jeles dolgairól* című világkrónikája, de az 1560-as évek svájci egyházszemléletétől befolyásolt Szegedi Kis István munkáiban és Melius Juhász Péter Szent János jelenéseit magyarázó prédikációkban és Károli Gáspár műveiben is kimutathatóak.) legújabban: IMRE MIHÁLY: *Melanchthon peonjai és magyarjai – adlékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához*. In: *Az isteni és emberi szó párbeszéde*. 119–173. pp.

meg is jelentek a falai alatt Brandenburgi Joachim csapatai, ez okból is fogadta el Melanchthon magyarázatait. Nem is gondolhatta, hogy az ostromra ismét csak két generáció múlva fog sor kerülni, de akkor sem lesz sikeres. A 16. század 60-as éveitől a zürichi helvéteket követő magyar protestantizmus már nem bízik a birodalomban. Helyette egyre inkább a végítélet eljöttét jelentő radikális apokaliptikus szemlélet válik a remény forrásává, mellyel Batizi verse is zárul:

De mihelt az pogán hogy meg verettetik,
Az istennek fia azután nem késik,
Világ végeztetik és megítíltetik,
Az keresztyén egyház megszabadíttatik.

Mert szent Dánielnél ez is írván vagyon,
Hogy istent az szaru mindaddig káromlja'
És az szentek ellen addig hadakozik,
Míg nem ítéltre az széket leteszik.

PETROVICS ISTVÁN

Elöljárók, oklevéladás és városigazgatás a középkori Pécsen

A magyarországi királyi szabad városok élén a késő középkorban általában a bíró (*iudex, Richter*) és a 12 esküdt polgár (*iurati cives, Geschworenen Bürger/ Ratsherren*) alkotta, a polgárság egésze, vagy egy meghatározott része által választott városi magisztrátus állt. A szóban forgó hatóság által kiadott latin nyelvű oklevelek *intitulacio*-jában azonban egyáltalán nem, vagy csak kivételes esetben, fordul elő direkt módon a 'városi tanács' (*consilium civitatis*) kifejezés, tudniillik helyette a „bíró és az esküdt polgárok” (*iudex et iurati cives*) kitétel olvasható. Ezen a ponton érdemes utalni arra, hogy bár néhány nyugat-magyarországi, illetve erdélyi szász város élén polgármestert (*magister civium, Bürgermeister*) is említenek a források, a legtöbb helyen a város feje a választott bíró volt, aki – egyéb feladatai mellett – minden, a város polgárai körében kezeltetett pert eldönthetett.¹

Polgármesterekkel a Mohács előtti időszakban kizárólag a németek által lakott magyarországi városokban találkozunk, közülük is elsősorban azokban, amelyek a nyugati határszélen feküdtek (pl. Pozsony, Sopron). Itt ugyanis akadálytalanul érvényesült az osztrák hatás. Ez a jelenség ebben a régióban azonban nemcsak a nagyobb városokban, hanem a körülöttük elhelyezkedő mezővárosokban is megfigyelhető, sőt még Csepregen is kimutatható. Kubinyi András hívta fel a figyelmet arra, hogy bár az egyik városban a polgármester, a másikban pedig a bíró volt a város tényleges feje, Magyarországon mind a polgármestert, mind pedig a bírót választották. Következésképpen ezek a tiszt-

¹ KUBINYI 1993. 16-17. Az erdélyi – részben vagy egészben – szászok által lakott városok okleveles forrásaiban a *iurati cives* kifejezés mellett időnként felbukkan a *iurati consules* megjelölés is. Ld. pl. Kolozsvár I. 183., 291. Tény továbbá, hogy a városi tanács megjelölésére a hazai német nyelvű városi oklevelek a latin nyelvű diplomák *iudex et iurati cives* kitételétől eltérően, az esetek zömében, a tanács (Rat) kifejezést használták. Pl. „Der richter, der ganz ratt zu Gvunss”, „Richter vnd der rat der stat ze Prespurk”, „Wir der burgermeister, richter, rate vnd die ganz gemain der stat zu Ödenburg”. In: Sopron I/2. 173., 207., 218., 309., 312. „Richter vnd Rate der Stat Ofen” = WStLaA 2674. sz. oklevél (QGSW II/2. 2674. sz. regesztá), „Richter vnd der Rat der Stat zu Funffkirchen” = WStLaA 3050., 3089., 3109. sz. oklevelek (QGSW II/2. 3050., 3089., 3109. sz. regeszták). Elvértve előfordult a tanácsnok (Ratsherr) kifejezés is. Pl. „Wir Sigmünd Braün Richter, und alle geschworen Ratherrn der Stad Clauszenbürg”. In: Kolozsvár I. 313. A fenti, a település bírójára, polgármesterére, illetve tanácsára (esküdt polgárait/tanácsnokaira) vonatkozó kifejezések részben a városi oklevelek *intitulacio*-jában, részben pedig a szóban forgó diplomák *eschatocollum*-ában találhatók. A magyarországi német nyelvű városi oklevéladásra ld. SOLYMOSI 2011. 486-490.

ségviselők nem tekinthetők teljesen azonosnak a nyugat-európai vagy német polgármesterekkel.²

Az erdélyi szászok városaiban, miként fentebb már említettük, a középkor során szintén felbukkant a polgármesteri tisztség. Ennek egyértelműen az adja a magyarázatát, hogy az itteni szászok körében hosszú ideig megmaradt a királybírói intézmény (*iudex regius/regalis*, *Königsrichter*), és a királybírók csak a középkor végére váltak választott tisztségviselőkké. A fentiek ismeretében, példának okáért, a Nagyszeben (Hermannstadt) városának életét irányító magisztrátus a késő középkorban egy meglehetősen nagy létszámú testületnek tekinthető. Tagjai között találjuk a polgármestert (*Bürgermeister*), a királybíró (Königsrichter), a szebeni szék bíróját (*Stuhlrichter*), továbbá a gazdasági ügyek intézőjét (*Stadthann*), akik a tizenkét főből álló kisebb tanács-csal együtt igazgatták a várost.³

A középkori Magyarországon a bírót és az esküdteket minden évben Szent György napján (április 24.) választották.⁴ Azokban a városokban, ahol németek és magyarok alkották a lakosságot, a 15. század során gyakoriak voltak a két etnikum közti ellentétek. Ezek a konfliktusok azonban végső soron nem nemzetiségi, hanem társadalmi problémákból fakadtak, és kimenetelük, magától értetődően, befolyásolta a városi magisztrátus összetételét is.

Budán az 1439. évi felkelést követően megreformálták a város vezetését. Albert király közbelépésére új tanácsválasztási rendszer született. Ez a „német” és a megerősödött „magyar” vezetőréteg kompromisszumán alapult. Ennek megfelelően a 12 főt számláló tanácsot ezentúl nem a népgyűlésnek, hanem a lelépő tanács által kijelölt száztagú testületnek (*Hundertmannschaft*, *centum viri*, *százférfiak*) kellett választania. Ez az új testület, amelyben helyet kaptak a céhek és a kézművesek is, egyenlő arányban németekből és magyarokból állt. Kikötötték továbbá azt is, hogy a tanácstagok fele mindig magyar legyen, a bíró pedig évente váltakozva német, illetve magyar. A fenti megegyezés modellértékűnek bizonyult: Hunyadi Mátyás, a Szilágyi Mihály kormányzó által 1458-ban jóváhagyott, uniónak nevezett kölcsönös megegyezés után, 1486. május 17-én arra szólította fel Kolozsvár városát, hogy a tisztségviselők megválasztásánál a Budán kialakult szokást és eljárást kövesse. Röviddel ez után, 1488. május 5-én kelt oklevelében, Mátyás megparancsolta Buda bírójának és tanácsának, hogy hiteles másolatban közöljék a kolozsváriakkal a bíró, a tanács és a százférfiak választásával kapcsolatos szabadságaikat és szokásaikat. A budaiak, eleget téve a király felszólításának, 1488 júniusában, hét cikkelybe foglalva, megküldték ezeket a szabadságokat a kolozsvári városvezetésnek.⁵

² KUBINYI 1993. 16. A középkori pozsonyi bírók, polgármesterek és esküdtek (városi tanácsosok) listáját ld. ORTVAY 1894. 351-386.; 387-400.; 401-432. A késő középkori és kora újkori (15-16. századi) soproni városbírák és polgármesterek összetett és komparatív társadalomtörténeti vizsgálatára több munkájában Goda Károly tett kísérletet. Ld. GODA 2004.; GODA 2007.; GODA 2008.; GODA 2011.

³ KUBINYI 1993. 16-17.; DRASKÓCZY 1993. 19.; ECKHARDT 2000. 123-124.; PAKUCS-WILLCOCKS 2011. 52

⁴ HAJNIK 1899. 85-86.

⁵ Budapest 2000. 40.; Kolozsvár I. 192-193., 275., 280-285.; JAKAB 1870. 467-473.; KISS 1997. 293.

Az autonómiát megtestesítő városi magisztrátus gazdasági, közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat látott el, és saját pecséttel megerősített közhitelű okleveleket bocsátott ki. Az egyházi és világi földesúri városok, illetve a mezővárosok (*oppidumok*) korlátozott autonómiával rendelkeztek, bírójuk választásába a földesúr beleszólhatott, akár ki is jelölhette magát az előljárót, esküdteik száma pedig gyakran 12-nél kevesebb volt.⁶

A pécsi polgárok, akik között magyarokat, németeket, újlatin nyelvet beszélőket, azaz „olaszokat”, valamint horvátokat egyaránt találunk, dacára annak, hogy jogilag az itteni püspök és káptalan jobbágysai voltak, autonómiával rendelkeztek.⁷ Bár kiváltságaiuk teljes körét nem ismerjük, az azonban kétségtelen, hogy maguk választották a városi magisztrátust. Leszámítva a 12. században felbukkanó előljárókat (*prepositus, maior hospitum, villicus*), tizenegy magyar és német bírót, illetve három esküdtet ismerünk név szerint a Mohács előtti időszakból, polgármesterről (*magister civium, Bürgermeister*) viszont nincs tudomásunk.⁸ A bírók közül ketten (Sáfár Mihály, illetve Székely Pál) legalább két alkalommal álltak Pécs élén, és az sem zárható ki, hogy esetleg megszakítás nélkül több évig irányították a város életét. Székely Pálról ugyan még azt is tudjuk, hogy nemes volt, ám a többi bíró minden bizonnyal kereskedő vagy kézműves lehetett. Érdemes megemlíteni továbbá: roppant valószínű, hogy a város bírái között nem volt „olasz” származású, pedig a 14–15. században, sőt még később is, szép számmal éltek gazdag vallon, illetve olasz polgárok Pécsen.⁹

ELÖLJÁRÓK/BÍRÓK ÉS ESKÜDT POLGÁROK EMLÍTÉSE

ELÖLJÁRÓK/BÍRÓK

1181 előtt	Marcel prépost (<i>Marcellus prepositus</i>)
1181	Herman a telepések előljárója (<i>Hermann maior hospitum</i>)
1290	Ponch villicus
1352. 01. 11.	Schreiber mester (<i>magister Schreiberius iudex</i>)
1371. 12. 09.	néhai Jakab (<i>condam Jacobus iudex</i>)
1375. 08. 23.	néhai Domokos (<i>condam Dominicus olim iudex</i>)
1375. 08. 23.	János fia Jakab (<i>Jacobus filius Johannis iudex</i>)
1379. 03. 22.	Mayos fia János (<i>Johannes filius Moyus(?) iudex</i>)
1409. 11. 05.	N. néhai bíró (<i>N. quondam iudex</i>)
1424. 04. 19.	Mátyás fia Sáfár György (<i>Georgius Saphar filius Mathie</i>)

⁶ BÁCSKAI 1971. Ld. még PETROVICS 2009c.

⁷ A középkori Pécs városának polgáira ld. PETROVICS 2001.; Uő 2005; Uő 2008. 44–46., 56–58., 62–63.; Uő 2009a; Uő 2009b 73–74., 82–83.; Uő 2011.; Uő 2012a; Uő 2012b.

⁸ Az 1526 és 1543, vagyis a város török kézre kerülése közötti időszakból mindössze egy bírónak a nevét ismerjük. Őt Schreiber Farkasnak hívták, és az említett periódusban három alkalommal is (1528, 1536, 1542) a város élén találjuk. Nem kizárt, hogy Schreiber Farkas már 1526 előtt is bíróként tevékenykedett Pécsen, bár erre vonatkozó biztos hitellő forrás nem maradt fenn. Vö. PETROVICS 2008. 56–57., 62.

⁹ PETROVICS 2012a.

1437. 06. 24. Árpády György (*Georgius Arpady iudex*)
 1443. 12. 04. Veres Balázs (*Blasius Veres iudex*)
 1460. 04. 02. Sáfár Mihály (*Michael Safar iudex*)
 1464. 06. 21. Alszezi Balázs néhai bíró (*Blasius Alzezi olim iudex*)
 1464. 06. 21. Sáfár Mihály (*Michael Safar iudex*)
 1465. 03. 08. Sáfár Mihály (*Michael Safar iudex*)
 1500. 06. 05. nemes Székely Pál (*Paulus nobilis Zekel iudex*)
 1507. 06. 02. Székely Pál (*Paulus Zekel iudex*)
 1528. 02. 06. Schreiber más néven Kochaim Farkas (*Wolfgangus Schreiber alias Kochom iudex, circumspectus*)
 1536. 00. 00. Schreiber Farkas (*Wolfgangus Schreiber civis et iudex civitatis Quinqueecclesiense* (Sic!))
 1542. 07. 01. Schreiber Farkas (*Wolfgangus Schrayber alias iudex, nobilis*)¹⁰

ESKÜDT POLGÁROK

1464. 06. 21.: Alszezi Balázs (*Blasius Alzezi iuratus civis olim iudex*)
 Mihály szabó (*Michael sartor*)
 Fábián szabó (*Fabianus sartor*)¹¹

A PÉCS VÁROSA ÁLTAL KIADOTT OKLEVELEK

A pécsi városi tanácsnak tíz, a keltezés alapján egyértelműen azonosítható oklevele maradt fenn. A szóban forgó dokumentumok közül hét latin, három pedig német nyelven íródott. Az említett oklevelek közül négyet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, ötöt a Bécsi Városi Levéltárban, egyet pedig Firenzében a Medici-levéltárban őriznek.¹²

¹⁰ PETROVICS 2001.; Uő 2008. 44-46., 56-58., 62-63.; Uő 2009A; Uő 2009b 73-74., 82-83.; Uő 2011. 79-80. Uő 2012a; Uő. 2012B.; REGÉNYI 2001. 106. Vö. FEDELES 2011. 143.

¹¹ PETROVICS 2011. 79. Itt jegyezzük meg, hogy Pécs középkori történetéből ismerünk olyan oklevelet is, amely említést tesz a város bírójáról, esküdt és más polgáiról, de a diploma nem adja meg a város elöljáróinak és esküdtjeinek nevét. A szóban forgó, 1427-ben kelt kútfő szerint a Mecsek-alji város bírója, esküdt és más polgárai Henrik pécsi püspök Márton nevű várnagyával együtt elfogták és a püspök börtönébe zárták Kisasszonyfalvi Pál fia: István fia: Lászlót. Vö. PETROVICS 2001. 174.

¹² 1375. 08. 23. = DI. 6294.; 1379. 03. 22. = DI. 6599.; 1424. 04. 19. = DI. 11500.; 1443. 12. 04. = DI. 92958. A Bécsi Városi Levéltárban található oklevelek kiállításának időpontja: 1437. 06. 24., 1445. 01. 29., 06. 12., 07. 31., 1507. 06. 02. Regesztáik: QGSW Abt. II. Bd. II. 2605., 3050., 3089., 3109., Bd. IV/1. 5849. 1465. 03. 08. = ASF MAP F139 Doc. 215. (Szövege kiadva: PETROVICS 2011. 80.)

Dátum	Jelzet/Lelőhely	Fennmaradási forma	Nyelv	Pecset
1375. 08. 23.	DL. 6294	Eredeti	Latin	-
1379. 03. 22.	DL. 6599	Eredeti	Latin	-
1424. 04. 19.	DL. 11500	Eredeti	Latin	Függő
1437. 06. 24.	WStLaA 2605	Eredeti	Latin	Rányomott
1443. 12. 04.	DL. 92958	Eredeti	Latin	Rányomott
1445. 01. 29.	WStLaA 3050	Eredeti	Német	Rányomott
1445. 06. 12.	WstLaA 3089	Eredeti	Német	Rányomott
1445. 07. 31.	WStLaA 3109	Eredeti	Német	Rányomott
1465. 03. 08.	ASF MAP F139 Doc. 215.	Eredeti	Latin	Rányomott
1507. 06. 02.	WStLaA 5849	Eredeti	Latin	Rányomott

Miként azt a fenti táblázat mutatja, a pécsi városi kiadványok között csupán egyetlen privilegiális formában készült, függőpecséttel megerősített oklevelet fedezhetünk fel. A többi rányomott pecséttel ellátott nyílt- (ún. pátens), illetve zárt oklevél volt. A vizsgált pécsi dokumentumok alapvetően magánügyleteket foglaltak írásba, és más magyarországi városokhoz hasonlóan, a 14. század utolsó harmadától mutathatók ki. Az önálló, a városi magisztrátus által kibocsátott oklevelek a főfoglalkozású jegyző által vezetett városi kancellárián készültek. Így lehetett ez Pécs esetében is. A Mecsek-alji várossal kapcsolatosan jegyző (*notarius*, *schreiber*) működését bizonyító okmánnyal 1445-ben találkozzunk legkorábban. Magyarországon a jegyzők kinevezésével felálló városi kancelláriák átvették számos olyan ügy intézését (végrendeletek, adásvételi szerződések írásba foglalása, örökségi ügyek intézése), amelyek korábban a hiteleshelyek hatáskörébe tartoztak. Roppant valószínű, hogy az önálló városi kiadványok megjelenését Pécsen is megelőzte egy átmeneti időszak, amelynek során a város vezetője (*villicus*, *iudex*) az itteni székeskáptalannal közösen állított ki hiteles oklevelet.¹³

A *sigillum* 1424. évi felbukkanása arra utal, hogy Pécs Zsigmond uralkodása alatt juthatott pecséthasználati joghoz. A *sigillum* használatának engedélyezését a város püspök-földesura (Alsáni Bálint, esetleg az Albeni-testvérek egyike) járhatta ki Zsigmondnál. Sajnos, a pecséthasználatot engedélyező királyi kiváltságlevél nem maradt fenn. Roppant sajnálatos továbbá, hogy az 1424. évi oklevélen a természetes színű viaszpecsétnek a zöld-lila sodraton csak egy pici töredéke maradt meg, amiből sem a pecsét nagyságára, sem annak ábrájára nem lehet következtetni.¹⁴

¹³ Általános jelenségnek számít, hogy a magyarországi városi kiadványok formuláikban a hiteleshelyek okleveleit követték. Sopron és Pozsony esetében megfigyelhető, hogy az első városi kiadványok elkészítésében a johannitáknak, illetve a Szent Szalvátor-társaskáptalannak jelentős szerep jutott. Vö. MAJOROSSY-SZENDE 2012. 321-322.

¹⁴ HOLUB 1958. 137-138.; PETROVICS 2008. 53. Weböczy István „Hármaskönyve” megörökítette annak emlékét, hogy pecséthasználati joggal nemcsak a királyi szabad városok, hanem a mezővárosok is rendelkezhetek. Vö. Tripartitum II. R. 13c. 3. §. (247. old.)

Pécs esetében a városi hatóság 1445. június 12-én kibocsátott oklevelén találunk „értékelhető” *sigillum*-ot. A zöld viaszpecsét átmérője 35 mm, köriratában pedig a következő szöveg szerepel: *Sigillum Civitatis Quinqueecclesiensis*. A *sigillum* ormos kaputornyot ábrázol, amely fölött rácsozat, valamint a toronytól jobbra és balra ormos várfalrészlet látható, s az egész felett két keresztbetett kulcs lebeg. Ez utóbbi nyilvánvalóan Szent Péterre utal, aki a székesegyház patrónusa volt. Ezt a pecsétet a 16. század elején egy olyan *sigillum* váltotta fel, amely az öt kápolnájú bazilikát ábrázolta.¹⁵

Pécsnek, más magyarországi városokhoz hasonlóan, volt egy kisebb pecsétje (*sigillum minus*) is. Ezt az 1465. március 8-án kelt városi kiadvány bizonyítja. Sajnos, a Firenzei Állami Levéltárban található oklevélen csak a *sigillum minus* nyoma látszik, ebből fakadóan maga a pecsétkép és a körirat rekonstruálhatatlan.¹⁶

Egyértelmű bizonyítékok tanúsítják, hogy a városi magisztrátus mellett az egyes polgárok is adtak ki oklevelet: 1414-ben Gerhard Jung, 1439-ben Haman Antal (Anton Haman), 1470-ben pedig Spaynar/Spanac. Közülük viszont egyedül csak a Spaynar/Spanac nevű polgárnak volt (gyűrűs)pecsétje. Saját pecsét hiányában Gerhard Jung, illetve Haman Antal két-két köztisztviselőben álló bécsi polgárt kért meg arra, hogy pecsétjükkel hitelessítsék az általuk kiadott oklevelet.¹⁷

Irodalomjegyzék

Archivio di Stato di Firenze. Mediceo avanti il Principato.

BÁCSKAI VERA: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. In: Bónis György–

Degré Alajos: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 9–34.

BÁCSKAI VERA-GYÁNI GÁBOR-KUBINYI ANDRÁS: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Bp. 2000.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Mohács előtti gyűjtemény.

DRASKÓCZY ISTVÁN: Az erdélyi százsz városok. In: Rubicon 4 (1993) 8–9. szám. 19.

ECKHART FERENC: Magyar alkotmány és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2000.

FEDELES TAMÁS: „Éztán Pécs tűnik szemünkbe” A város középkori története 1009–1526. Pécs, 2011.

GODA KÁROLY: A város élén. Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján. In: Soproni Szemle 58 (2004) 4. szám 308–328.

GODA KÁROLY: A város igazgatási szerkezete Sopronban a középkor végén. In: Soproni Szemle: 61 (2007) 255–272.

GODA KÁROLY: A hatalom szociológiája: közéleti városvezető csoportok a 15–16. századi Sopronban. In: Urbs: magyar várostörténeti évkönyv III. 2008. 111–131.

GODA KÁROLY: A soproni városvezető réteg a 15–16. században. A polgármesteri és városbírói tisztség összehasonlító igazgatási- és társadalomtörténete. Kézirat PhD értekezés. ELTE, 2011.

HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.

HOLUB JÓZSEF: Pécs város pecsétjei. In: JPMÉ 3 (1958) 136–146.

JAKAB ELEK: Kolozsvár története I. Buda, 1870.

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.

KISS ANDRÁS: Kolozsvár város önkormányzati fejlődés az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: Erdélyi Múzeum 59 (1997) 3–4. füzet. 289–297.

¹⁵ HOLUB 1958. 137–144.

¹⁶ PETROVICS 2011. 78., 80.

¹⁷ PETROVICS 2001. 172–173.; PETROVICS 2005. 278–279.; PETROVICS 2012b 404.

- JAKAB ELEK: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda, 1870.
- KUBINYI ANDRÁS: Városi szervezetek a középkori Magyarországon. *Honismeret* 21 (1993) 6. szám 15–19.
- MAJOROSSY JUDIT-SZENDE KATALIN: Libri civitatum. Városkönyvek a középkori Magyar Királyság közigazgatásában. In: *Tiszteletkőr*, 319–330.
- ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsony, 1894.
- MÁRIA PAKUCS-WILLCOCKS: "Alle die so jnn kreiß der Mauren wonen werden hermannstaedter genannt": Neighbours and Neighbourhoods in Sixteenth-Century Sibiu. In: *Colloquia. Journal for Central European History*. (Universitatea Babeş-Bolyai. Cluj-Napoca, Romania) Vol. XVIII, 2011. 52.
- PETROVICS ISTVÁN: A középkori Pécs polgárai. In: Font Márta (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből 9. Pécs. 163–196.
- PETROVICS ISTVÁN: Újabb adatok a középkori Pécs polgárságának történetéhez. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Magyar Országos Levéltár. Bp. 2005. 275–279.
- PETROVICS ISTVÁN: Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár esete. In: *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv*. III. Bp. 2008. 41–69.
- PETROVICS ISTVÁN: Bastogne-i Henrik pécsi polgár és végrendelete. In: *Pécsi Szemle* 12 (2009) 4. szám 2–9.
- PETROVICS ISTVÁN: Foreign Ethnic Groups In The Towns of Southern Hungary. In: Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende. Eds. *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Historical Urban Studies Series*. Ashgate, 2009. 67–88.
- PETROVICS ISTVÁN: Lippa város igazgatásának és kézműiparának néhány kérdése a késő középkorban. In: Bessenyei József-Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Bp. – Miskolc, 2009. 292–299.
- PETROVICS ISTVÁN: Közjegyzők a középkori Pécsen: Pozsegavári Márton fia: Balázs. In: *Aetas* 26 (2011) 3. szám. 68–80.
- PETROVICS ISTVÁN: A középkori Pécs idegen származású polgárai. In: *Tiszteletkőr*, 283–292.
- PETROVICS ISTVÁN: Gurman Kristóf hagyatékának ügye. In: Bagi Dániel-Fedeles Tamás-Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 399–407.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abteilung. Regesten aus dem Archive der Stadt Wien. Bearbeitet von KARL UHLIRZ. Band 1–3, Wien, 1898–1904.
- REGÉNYI, KUND MIKLÓS: Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter. Budapest–Heidelberg. 2001.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* 53 (2011) 4. szám 479–501.
- HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. 1. rész – 2. kötet. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Sopron, 1923.
- MIKÓ GÁBOR-PÉTERFI BENCE-VADAS ANDRÁS (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Bp. 2012.
- Werböczy István Hármaskönyve*. Fordította. Dr. Kolosvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső. Bp. 1897.
- Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien, Österreich.

PITI FERENC

Opuliai László nádor proskribáló oklevele (1370)*

A középkori Magyarország nádori közgyűléseire oly jellemző proskribálás vagy levelesítés (*proscriptio*) jogi szerepével, lefolyásával, gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban a közelmúltban Tringli István és Solymosi László írt (terjedelmes forrásközléssel gazdagított) tanulmányt.¹ Jelen dolgozat is szeretne hozzájárulni a proskribáló oklevelek publikálásához, egyrészt, mivel ezen források, jog- és társadalomtörténeti jelentőségükön túl, sajnálatosan ritka fennmaradottságuk miatt is megérdemlik a figyelmet,² másrészt így jelen forrás (aminek éves keltezése hiányzik, de igen valószínű datálása más adatok alapján kikövetkeztethető) is bekerülhet majdan az Anjou-kori Oklevéltár-sorozat megfelelő kötetébe, mely sorozat szerkesztőbizottságának az Ünnepektől kezdve fogva tagja és több kötetének szerzője.³

A címben jelzett oklevél⁴ Opuliai László nádor (1367–1372)⁵ Gömör megyére vonatkozó közgyűlésének állít emléket. Mivel ekkortájt bizonyos megyék esetén a nádori közgyűléseket már megszokott párokban tartották,⁶ biztonsággal állítható, hogy a gömöri közgyűlés együtt volt Torna megyéével. A levelesítő okiratokat azonban ilyen

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00429/10/2) támogatásával készült, alapjául a 2011. decemberi Szegedi Bolyai Ösztöndíjasok Konferenciáján tartott előadásunk szolgált.

¹ TRINGLI ISTVÁN: *Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából*. Levéltári Közlemények 69 (1998) (a továbbiakban: TRINGLI 1998.) 3–31. pp.; SOLYMOSSI LÁSZLÓ: *Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből*. Jóna András Múzeum Évkönyve 42 (2000) 139–147. pp. (A levelesítéssel kapcsolatos általános megállapításokra és a korábbi szakmunkákra lásd ezen két tanulmányt.)

² 34 tételből álló listájuk: TRINGLI 1998, 31. p. Ez alapján közölt nemrég két proskribáló oklevelet PITI FERENC: *Kont Miklós nádor levelesítő okiratai 1366-ból*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. CXXXII. Szerk. Blazovich László – Piti Ferenc. Szeged, 2011. (a továbbiakban: Piti 2011.) 51–57. pp.

³ *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Fundavit Julius Kristó. Praeside Tiburtio Almási, adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk, Francisco Piti. Szerk. Almási Tibor (XI–XIV.), Blazovich László (VII–VIII., X., XXI.), Gécz Lajos (VII., IX–X., XXI.), Köfalvi Tamás (XIV.), Kristó Gyula (I.–VI., XVII., XIX.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXII–XXIV., XXVI–XXIX.), Sebők Ferenc (XXV., XXXI.), Tóth Ildikó (XV.). Budapest–Szeged, 1990–.

⁴ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 263393.

⁵ ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. (a továbbiakban: ENGEL 1996.) I. 3. p. Életpályájára lásd CSUKOVITS ENIKŐ: László 5. [Opuliai László] In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994. 396–397. pp.

⁶ KRISTÓ GYULA: *Társzervezés és térszemlélet a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, 2003. 179. p.

esetekben nem együtt a két megyének, hanem megyénként bocsátották ki, így alább „csak” a gömöri vonatkozások olvashatóak.

Az oklevél sajnos csonkán maradt fenn, kb. a fele hiányzik, emiatt számos, benne szerepelt proskribált neve és bűne is elenyészett. Ráadásul a forrás dátuma sem maradt meg, de mivel az oklevél szövege szerint a közgyűlés a Mihály arkangyal ünnepe (szept. 29.) utáni szerdán volt (pontosabban: kezdődött), egyéb adatokból⁷ pedig tudjuk, hogy Opuliai László a nádorsága alatt őszi idő során csak 1370-ben tartott közgyűlést Gömör és Torna megyéknek, a forrás nagy biztonsággal 1370-ben, mégpedig a közgyűlés kezdete (okt. 2.) után néhány nappal kelt, a nádornak a közgyűlésről fennmaradt egyéb oklevelei⁸ alapján vélhetően okt. 7–10. között.⁹

Az oklevél tartalmát röviden így summázhatjuk: a nádor a király hatásköréből és saját hivatalából Gömör megye nemeseinek és más jogállású embereinek közgyűlést tartott Tornalja¹⁰ falu mellett okt. 2-án a tolvajok s rablók lecsendesítésére és a gonosztevők kiirtására, ahol 12 esküdt ülnököt választottak a jelenlevő nemések közül, akik a megye alispánjával és szolgabíróival¹¹ (vagyis a nádor bírótársaival) együtt hitűkre, a király és Szent Koronája iránti hűségükre esküt tettek a kereszt fáját megérintve, hogy az igazságot megőrzik, a hamisságot nem hagyják jóvá és a gonosztevőket név szerint megnevezik.

Ezután következik a proskribált személyek listája, ami azonban az oklevél csonkultsága miatt nem teljes. A forrás további, hiányzó része azonban rekonstruálható, mégpedig épp Opuliai László két, 1370. évi, a tartalmi jegyeken túl azonos struktúrájú és (majdnem azonos) formulás részekkel ellátott oklevele alapján. Ezekben a bűnlista után az olvasható, hogy a proskribált személyek nem jelentek meg a közgyűlésen, ezzel mintegy elismerve bűnösségüket, ezért a nádor mondott bírótársaival őket fő- és vagyronvesztésre ítélte, azaz őket bárki, bárhol büntetlenül elfoghatta, megölhette, javaikat elvehette, a levelesítettek rokonai pedig mindez ellen nem kezdhettek peres eljárást. Ezután következett a nádor bírótársainak egyetértő nyilatkozata, majd az oklevél megerősítő és keltező formulája.¹² Hiányos oklevelünk elveszett részében is ezen tartalmi elemeket kell feltételezzük.

⁷ PI. GÁBOR GYULA: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908. (a továbbiakban: GÁBOR 1908.) 135–137. pp.; ILA BÁLINT-BORSA IVÁN: *Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525*. Budapest, 1993. 111–112. pp.

⁸ Okt. 7.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár. (a továbbiakban: DL) 7180. és 56891.; okt. 9.: DL 56892. és 71776.; okt. 10.: DL 56893.

⁹ Ezen forrást nem említi GÁBOR 1908, 135. p. és HAVASSY PÉTER: *Gömör és Torna vármegyék nádori közgyűlései a 14–15. században*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39 (2000) 146. p. sem.

¹⁰ A forrásban szereplő Gömör megyei településekre I. GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. (a továbbiakban: ÁMTF) II. Budapest, 1987. 457–559. pp.; ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Budapest, 2001. CD-ROM. (a továbbiakban: ENGEL, Térkép.)

¹¹ ENGEL 1996, I. 130. p. említi az oklevélben olvasható alispánt (Kovácsi János). A szolgabírók neveit (Kini-zi Benedek, Mellétei Beke, Kishanvai Lénárt, Váli János) azonban WERTNER MÓR adatgyűjtésének vonatkozó oldala (*Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához*. Történelmi Tár. 1907. 9. p.) nem tartalmazza.

¹² DL 85388. NAGY GYULA: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I. Budapest, 1887. 366–368. pp. (1370. aug. 11.); DL 91759. PESTHY FRIGYES: *Krassó megye története*. III. Budapest, 1882. 96–99. pp. (1370. máj. 12.) – Tekintve, hogy Pesthy szövegkiadása úgy általában, de főleg épp a proskri-

Az oklevél fennmaradt formájában 16 férfi neve és bűne olvasható: az elkövetők közül 5 tekinthető nemesnek, míg 11 jobbágnak, tehát az érintettek közel háromnegyedének. A bűnösnek nyilvánítottak közül a tolvaj (*fur*) minősítés száma egyértelműen domináns (15), egy ember pedig tolvajok rejtegetőjeként (*hospes*) is szerepel (akikre ugyanazon büntetés vonatkozhatott, mint magukra a tolvajokra). Heten kóborlók, vagyis szökevények voltak, mindannyian jobbágyok.

Ha a tendenciák tekintetében összevetjük ezen adatokat egy kortárs és azonos területre vonatkozó forrással, jelesen Kont Miklós 1366. évi, hasonlóan gömöri proskribálásról szóló oklevelével,¹³ megállapíthatjuk, hogy a levelesítettek döntő része mindkét forrásban jobbágy volt, a bűncselekmények zöme tolvajlás vagy rablás, a kóborló (*latitans*, *divagans*) személyek száma pedig magas.

Nos Ladislaus dux Opulye regni Hungarie palatinus et iudex Comanorum memorie commendamus, quod cum nos regia celsitudo multiplicatis malefactoribus et regni sui depredatoribus ad quoslibet comitatus regni ad congregationes generales celebrandas sua regia auctoritate nostrique palatinatus officii debito requirente destinasset, nosque inter ceteros Hungarie regni comitatus universitati nobilium et aliorum cuiusvis status et conditionis hominum comitatus Gumuriensis pro compesscendis furibus et latronibus ac quibuslibet malefactoribus exstirpandis inpendenda iusticia congruenti feria quarta proxima post festum beati Mychaelis archangeli prope villam Tornalya congregationem celebrassemus generalem, in ipsaque congregatione nostra per universitatem nobilium dicti comitatus Gumuriensis magistrum Ladislaum de Chythnuk, Dominicum filium Dominici, Mychaelem de Puthnuk, Emericum Parvum, Bartholomeum filium Deseu de Beye, Ladislaum filium Nicolai de Zabar, Mychaelem dictum Zekul, Stephanum filium Beke de Janusy, Andream filium Alexandri de Hannua, Benkus de Tornalya predicta, Egidium filium Ethyreh de Kecheu et magistrum Nicolaum filium Peteu de Derechen pro iuratis assessoribus nobis petivissemus assignari. Tandem iidem iurati assessores unacum Johanne filio Andree de Koachy vicecomite, Benedicto de Cheniz, Beke de Mellete, Leonardo de Kyshannua et Johanne filio de Val iudicibus nobilium eiusdem comitatus ad fidem eorum deo debitam fidelitatemque domino nostro regi sueque Sacre Corone regie pro dicenda veritate et iusticia observanda in eo ut cunctis iusticiam observarent, veritatem non opprimerent falsitatemque non rectificarent et quoslibet malefactores nobis nominatim enarrarent tacto dominice crucis ligno nobis prestitam, habito inter se deliberativo tractatu Anthonium filium Cosme de Zuha in quartali residentem furem, Nicolaum filium Petri Chunka dictum furem latitantem, Dousa triticultorem condam in Hannua commorantem nunc divagantem furem, Lucasium dictum Eboltou condam in Hannua portione Farkasii residentem furem divagantem, Johannem dictum Zeel in Zuha possessione Jacobi filii Lathrand residentem furem, Nicolaum dictum Zele in Olmag portione filiorum Mychaelis de Ryma residentem furem, Petrum dictum Wezele condam in Tornalia residentem furem

báltak listájánál számos hiányosságot és pontatlan olvasatot tartalmaz, ezért a tanulmány függelékében a bűnlajstrom-részt újraközöljük. Pesthy egyebekben a közgyűlés esküdt ülnökei közül is háromnak rosszul közli a nevét. Ezek helyesen: Balug (dictus) János, Dyakolch-i Tamás, Lapusnuk-i Miklós.

¹³ PRTI 2009. 52–54. pp.

latitantem, Cosmam condam in possessione Lapsa residentem furem latitantem, Nicolaum filium Petri Rufi in villa Zenthpetur domini [reg]is residentem furem, Damianum nobilem in possessione Baasth in quartali commorantem, Georgium filium Johannis dicti Dranyas furem latitantem, Thomam nobilem de Kuthus furem et hospitem furum, Barnabam in Almagh possessione dicti Zelus commorantem furem, Andream filium Johannis Magni furem [lat]itantem, Stephanum dictum Fodor filium Nicolai similiter Fodor dicti nobilem [com]itatus Gumuriensis antedicti residentem furem, Petrum filium nobilem de Orl similiter in metis dicti comitatus reside[n]tem nomine Cozmafiayanus qui relictam Cosme uxorem in Nempti possessione Sankfolua residentem nunc valentem

Függelék

Opuliai László nádor 1370. máj. 12-i, Krassó megyei proskribáló oklevelének bűnlajstroma¹⁴

...Prosa iobagionem magistri Ladislai filii Galli de Vmur in possessione eiusdem Kundench commorantem, Dominicum dictum Cantacur iobagionem eiusdem magistri Ladislai in possessione sua Denth residentem, Benedictum dictum Orrus iobagionem ipsius magistri Ladislai in dicta villa Denth commorantem, Thomam Rufum in civitate Mezeusomplyo residentem iobagionem domini regis, Johannem filium Abrahe in dicta civitate commorantem, Hranoya kenezium iobagionem regalem in villa Zuhor commorantem hospitem furum, Ladislaum filium Bratanch kenezium iobagionem regalem in villa Zeepteleky residentem similiter hospitem furum, Bratk similiter iobagio[nem] regalem in villa Sama in pertinentiis Erdsomplyo commorantem, Valentinum filium Nicolai kenezium iobagionem regalem in villa Petri filii Walk in pertinentiis B[orzwafeu] commorantem, Bratyzlou [et] Bucha iobagiones magistrorum Benedicti et Petri filiorum Pauli filii Heem in villa Radymlya residentes, Vanchuk in quarta filiali in possessione Doman commoran[tem], Drugan iobagionem regalem in villa Baasa ad castrum Erdsomplyo pertinenti commorantem, Ladislaum Fabrum iobagionem regalem in Moyond residentem, Andream filium Thome dicti Kutus [diva]gantem, Jacobum filium Kopaz latitantem, Choga et Petrum filium Thodor in villa Hom commorantes iobagiones Francissci filii magistri Konya condam bani, Ztoyk et Woych filium eiusdem iobagiones dicti Francissci in villa Ters commorantes hospites furum, Bakaan latitantem, Buguzlou divagantem, Raduuch in villa Bozyas iobagionem Nicolai filii Nicolai de Jank residentem, Rada filium Myrus in villa Hom commorantem iobagionem predicti Francissci filii magistri Konya, et Wolya filium Ztyrew iobagionem domini regis in villa Nouak commorantem, Mychaelem fratrem predicti Bucha iobagionem regalem in villa Kwzeg residentem ad castrum Galambuch pertinentem, Kychyn filium Nogyhna divagantem, Radus filium Tysen iobagionem regalem in villa

¹⁴ A Krassó megyei településekre lásd ÁMTF III. Budapest, 1987. 477–498.; ENGEL, Térkép.

Terenyen residentem, Farkas alio nomine Faryan, Veytyh, Benche, Buhan et Lukasium divagantes, Ztoyan filium Bratyzlou in villa Karalus in pertinentiis civitatis Somplyo residentem, Demetrium dictum Bychench et Drusoya iobagiones Thome in villa sua Matyaz vocata residentes, Mykola in villa Kygyos residentem cusorem falsorum denariorum, Ladislaum fratrem predicti Mykola circa magistrum Kerepch commorantem falsorum denariorum cusorem, Ladislaum filium Kragny iobagionem regalem in villa Kragunfalua residentem in pertinentiis ad Ilyed hospitem furum, Ratk iobagionem magistri Petri filii Heem in villa Egurzeg residentem, Goztyn divagantem, Dubruy iobagionem Georgii filii Emerici condam wayuode in villa Teyed commorantem, Zioha divagantem, Bolda et Hoal iobagiones regales in villa Almas residentes, Sysa vagabundum, Dobruy et Prodan filios Walkonya ac Pryan iobagiones regales in villa Herczek commorantes, Blasium dictum Rendes divagantem, Wolha iobagionem Zemere in villa Tolyanfalwa residentem, Syuka filium Ztanyzlou latitantem, Thomam dictum Loaz iobagionem regalem in villa Waya commorantem, Horgach iobagionem filiorum Nicolai de Jank in Chazarteteu commorantem, Basylo et Lukasium filium Maladyn divagantes, Veze vagabundum, Radyn filium Donk iobagionem Andree dicti Ordas in villa Vodad commorantem, Mark dictum Drnya et Rada fratrem eiusdem divagantes, Valentinum filium Lukachii latitantem, Dragoya alio nomine Thefoya divagantem, Andream filium Johannis latitantem, Zlaua divagantem, Blasium iobagionem magistri Petri filii Heem in Egurzegh commorantem, Raduan filium Raduzlou divagantem, Radyka latitantem, Krayzlou iobagionem regalem in villa Tyuko commorantem, Obrad filium Dragoya latitantem, Kya filium Druguzlou in villa Leurynchfalua commorantem iobagionem Francisci filii magistri Konya, Ztayk iobagionem regalem in villa [F]oktalan in pertinentiis ad Kwesd residentem, Kukul iobagionem regalem in villa Merthyn [in pertin]entiis Jabulnuk residentem, Rahyn iobagionem Michaelis dicti Bubal in villa Gyuluez residentem et Mekenye filium Kumbogdan in Mezeusomplyo commorantem pro publicis furibus et latronibus ac malefactoribus notoriis nominantes ad debitam vindictam proscriptorum s[up]portandam nobis in eorum registro assignarunt.

RÉVÉSZ ÉVA

Delján Péter a Bolgár Apokrif Krónikában *

A történészek számára minden apró adat nagy jelentőséggel bír, mellyel további információkhoz juthatnak, de a magyar történet korai időszakának kutatása szempontjából ez hatványozottan érvényes, hiszen egy forrásszegény időszakkal állunk szemben, ahol egy-egy újabb forrásadat egyre részletgazdagabbá, pontosabbá teheti az általunk eddig ismert képet.¹

Delján Péter életének és a hozzá kapcsolódó bolgár-magyar kapcsolattörténetnek a kutatása során irányult a figyelmem a Bolgár Apokrif Krónikára, melyről azt írták, hogy Péter élete végéről tartalmaz adatot. A forrás erre nézve ugyan nem szolgáltat információval, ellenben egy-két apró mozaikot hozzatott az életrajz nagy összképéhez.

A ma ismert bolgár apokrif művek többsége görögből átvett fordítás, az ún. *Bolgár Apokrif Krónika* [Български апокрифен летопис] egyike azon kevés forrásoknak, mely belső keletkezési bolgár apokrif írás. Ezen kívül még ilyen, szintén ismeretlen szerzőjű mű a *Szaloniki Legenda* [Солунска легенда] és *Rilai Szent Iván népi legendája* [Народното житие на Иван Рилски].²

A krónikának egyetlen másolata ismert, mely a moszkvai óhitűek Preobraženskij-monostora [Преображенския старообрядчески манастир] Hilferding-gyűjteményének [Гилфердинговата сбирка] 123. számú kézírata. Elsőként *Stojanovič* adta közre a Spomenik-ben 1890-ben.³ A közreadás után 'Izaiás próféta látomása' [Видение на пророк Исай] címmel került be előbb a köztudatba, majd utóbb kapta a Bolgár Apokrif Krónika nevet.⁴

A krónika ószláv szövegkiadását és -magyarozatát *Jordan Ivanov* Богомилски книги и легенди című munkájában,⁵ mai bolgár fordítását pedig *Ivan Dujčev* Из

* Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért H. Tóth Imrének, Makk Ferencnek, Ferincz Istvánnak, Balázs L. Gábornak, Szabados Györgynek, Farkas Baráthi Mónikának. Jelen tanulmány a K81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében és a MÖB (Collegium Hungaricum) kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Lásd e korszak forrásadottságairól: BORSA 1974, 103. p.; МАКК 1998, 95. p.; МАКК 2012, 51. p.

² Apokrif és bogumil irodalom: FARKAS BARÁTHI [é.n.]; PETKANOV 2003, 84–85. pp., 320–321. pp., 478–479. pp.

³ СТОЈАНОВИЧ, Любомир. Споменик III. (1890) 160–193. pp.

⁴ Talán ez a névváltozás lehet az oka, hogy Tsevelin Stepanov azt írta egyik munkájában, a Krónika része az 'Izaiás próféta látomása' címet viselő műnek (TSEVELIN 2008, 365. p.), holott az az eredeti elnevezése. PETKANOV 2003, 84. p.

⁵ IVANOV 1925, 273–287. pp.

старата българска книжина munkájának I. kötetében,⁶ Donka Petkanova a Стара българска литература. Апокрифи с. kötetben⁷ és Ivan Božilov Стара българска литература 3. kötetében⁸ is közzétette.

A Krónikának nagy irodalma van, a bolgár történet- és irodalomtudomány számos neves kutatója foglalkozott elemzésével, így például – a teljesség igénye nélkül – Konstantin Jireček,⁹ Stojan Argirov,¹⁰ Ivan Dujčev,¹¹ Donka Petkanova,¹² Miliana Kaimakamova,¹³ S. Ivanov¹⁴ is foglalkozott a Krónikával.

A Krónika vélelmezhetően egy bogumil nézeteket valló szerzetes munkája. A mű több legendás és valós történelmi személyt is felvonultat, keletkezése dátumának meghatározásában az utolsó caputok segítettek. A XVII. caputban szereplő Delján Péter, aki az 1040–1041. évi bolgár felkelést vezette és a XIX. zárócaput végén leírt besenyő támadás, mely 1048–1049 telén zajlott le, segítették keletkezésének meghatározását. Ezek alapján a XI. század második felére datálta Jireček a keletkezését.¹⁵

A forrás a IX–XI. századra vonatkozó eseményekről, elsősorban (bolgár) uralkodókról ír, azonban jelen tanulmányban a XVII. caputjával foglalkozom.

**XVII. — И потомъ изыде ннѣ царь, именемъ Гаганъ, а по-
рикло му Оделѣнъ,³⁾ красъ вѣло. И тѣмъ прѣима царство бъл-
гарское и грѣцкое. И погоченъ въ Кумидѣ два гра⁴⁾, ожѣ вѣху⁵⁾
въ оѣ онѣ полѣ морѣ. И създа .г. градоу въ земанъ болгарсконъ:
.а. Чръвнѣ, .в. Нѣсѣръ,⁶⁾ .г. Штѣпнѣ. И тоу царствоуа лѣтъ .кн.
и оуцѣкноуинѣ въ⁷⁾ отъ инопламѣника на Оуцѣ полѣ.**

*A Bolgár Apokrif Krónika XVII. caputja*¹⁶

A XVII. caput szövege magyarul így hangzik: „*És azután egy másik cár következett, a nagyon daliás Gagan, akinek ragadványneve Odelján volt. És ő elfogadta a bolgárok és görögök cárságát és elpusztított Kumidában két tengeren túl lévő várost. És bolgár*

⁶ DUJČEV 1943, 154. p.; valamint további munkáiban újabb kiadást látott a Krónika: DUJČEV 1961.; DUJČEV 1965.

⁷ PETKANOVA 1982, 43. p.

⁸ BOŽILOV 1983, 60–65. pp.

⁹ JIREČEK 1897, 86–93. pp.

¹⁰ ARGIROV 1898, 261–267. pp.

¹¹ DUJČEV 1972.

¹² PETKANOVA 1992.

¹³ KAIMAKAMOVA 1990.; e tanulmányában a Krónika historiográfiai értékelését végzi el: KAIMAKAMOVA 2004, 417–441. pp.

¹⁴ IVANOV 1989, 70–76. pp.; IVANOV 1991, 131–136. pp.

¹⁵ JIREČEK 1897, 86–93. pp.; JIREČEK 1898.

¹⁶ IVANOV 1925, 287. p.

földön három várost alapított: 1. Červent, 2. Nesebart, 3. Štipet. És ott 28 évig uralkodott, és megsebesítettet a másodunokatestvére által az Ovče-mezőn.”¹⁷

A tizennégy kötetes *Bulgária történetének* Delján Péterre vonatkozó részében úgy értékeli a két szerző, Genoveva Cankova-Petkova és Dimităr Angelov, hogy „az emberek emlékezetében sokáig fennmaradt [Delján Péter]”, de a krónikában „legendás alak”, és a Krónika a „bolgár nép szabadságmozgalma dicső vezérének vitathatatlan népszerűségét bizonyítja”.¹⁸

A caputban említett Odelján (Оделѣнъ) ragadványnév alapján már Ivanov Delján Péterrel azonosította. Božilov megállapítja, hogy ez a bizánci források által említett „ὁ Δελεάνοϋ”, illetve „Ὁδελεάνοϋ” alakokkal azonos.¹⁹ Ezt a összekapcsolást kétségtelenné teszi, hogy a bolgár történelemben nem ismert más, aki ezt a melléknevet viselte volna, kizárólag Delján Péter, ahogy ez a bizánci forrásokban fennmaradt.²⁰

A forrás „Gagan”-nak (Γαγανῆ) nevezi, ami a titulusból képzett név lehet, a „χαγανῆ (χαγάνος)”-ra vezethető vissza.²¹ Хаганъ a mai bolgárban хаган alakban található meg, jelentése *kagán, kán*.

A kagán cím a népvándorlás korában a török (türk, kazár, avar) népek fejedelmének a címe volt.²² A mohamedán és iráni forrásokban *hāqān* alakban szerepel. A szuverén nomád fejedelem címe volt, amelyet a türkök terjesztettek el. Etimológiáját összekapcsolják a *qan*nal, s valószínű, hogy kezdetben egymás szinonimái voltak, utóbb azonban a *qan* már csak alávett uralkodót jelentett, míg a *kagán* a türk kaganátus legfőbb urának a méltóságneve volt. Szent István egyik ellenfele, Keán is a kagán méltóságnéből származó nevet viselte.²³

Egy Keán Anonymusnál is szerepel *Keanus magnus* néven, aki a gestaíró szerint Salán vezér öse, Bulgária fejedelme volt, továbbá szerepel egy Keán a 14. századi krónikakompozíció 30. és 66. fejezetében, aki egynézet szerint bulgáriai fejedelem, más nézet szerint a dél-erdélyi bolgár-szláv államalakulat elmagyarosodott vezére volt.²⁴ Származását tekintve Keán bolgár volt, így vélelmezhető, hogy a Krónikában szereplő kagán cím erre utal: *bolgár uralkodó* voltára.

Egy bolgár nézet szerint az újabb *cárt* mint a prebolgár időszak fogalmi rendszeréből származó *kagán* titulust használja Delján Péterrel kapcsolatban, ez a felkelés zava-

¹⁷ BOŽILOV 1983, 64. kiadása alapján fordította Majoros Henrietta.

¹⁸ LIŠEV – GJUZELEV – TIVČEV – CANKOVA-PETKOVA 1982, 34. p.

¹⁹ BOŽILOV 1983, 362. p. 12. lj.

²⁰ Ióánnész Skylitzész Synopsis históron: „Egy bizonyos bolgár, Petros, akinek mellékneve Deleanos...” MORAVCSIK 1984, 92. p.; CFHB V. 409⁸⁷⁻⁸⁹; CSHB 9. 527⁵⁻⁶; ГИБИ VI. 302. p. V.ö. Ióánnész Zonaras Epitomé históron: ГИБИ VII. 192. p.; CSHB 49. 598–599. pp. XVIII. 17³⁻⁴

²¹ „Гаганъ подѣша за владѣтския титуль — хаганъ (χαγάνος) IVANOV 1925, 287. p. 2. lj.

²² „kagán” szócikk. In: TÓTFALUSI 2009.

²³ Márton Alfréd: kagán. In: KMTL 312. p.

²⁴ Kordé Zoltán: Keán. In: KMTL 338. p. Szakirodalmat lásd az első nézethez: Váczy Péter (VÁCZY 1938, 503–506. pp.), Györffy György (GYÖRFFY 1993, 211–212. pp., 228–230. pp.); a második nézethez: Kristó Gyula (KRISTÓ 2000, 63–77. pp.). A Váczy-féle állásponthoz közelít legújabbban: SZABADOS 2011, 302–306. pp.

ros elvi háttérét is mutatja.²⁵ Más nézet szerint pedig a cár szinonimájaként használja az anonim szerző a kagánt.²⁶

Vélelmезhetően a 'kagán cár' kettős titulussal *bolgár uralkodó* voltát akarta erősen hangsúlyozni. Nem zárható ki, hogy egyben a felkelés zavaros ideológiai háttere is leképeződött ebben a címhasználatban, bár inkább vélelmезhető háttérében a régi és új együttesével az erős kötődés jelzésének szándéka.

Itt ki kell térjek a pliszikai felirat datálására is, mely Škorpiľ feltárásán került elő, majd publikálta 1905-ben, mely Delján Pétert *bánnak* címezi.²⁷ Az ásató és publikáló régész nem datálta, ellenben Fehér Géza a XI. század közepére tette,²⁸ míg Dimitrov a XI. századnál nem későbbinek határozta meg.²⁹ Velük ellentétben én úgy vélem, hogy a felirat nem keletkezhett a felkelés kitörését követően, hiszen a felirat nem uralkodói titulust használ vele kapcsolatban, holott a felkelés kitörésekor őt cárrá kiáltották ki, majd meg is koronázták. A XI. század második felében keletkezett Krónika is mutatja, hogy a felkelés után már az uralkodói címet használták Delján Péternek, ami ugyancsak véleményemet támasztja alá a felirat 1040 előtti keltezésére vonatkozóan.

A Péterrel kapcsolatban tett „*nagyon daliás*” jelzővel kapcsolatban figyelmet kell fordítani a Kalojan cárral való párhuzamra, aki a bolgár népmondákban „*nagy és jámbor Kalojan*”-ként szerepel, miközben a bizánci források kegyetlenségei miatt „Σκυλοϊωάννης-nek [= kutya János] nevezik.”³⁰

„*És ő elfogadta a bolgárok és görögök cárságát*”³¹ kijelentése rendkívül érdekes. Egyik lehetséges magyarázata történelmi alapú: egyrészt az adószedők túlkapásai miatt a görögök is felkeltek és csatlakoztak Delján Péterhez, másrészt pedig az 1040–1041. évi felkelés kiterjedt a görög területekre is.³² Más nézet szerint pedig, mivel már Péter cárral kapcsolatban is azt írta a Krónika szerzője, hogy a bolgárok és görögök cánya volt, hogy a bizánci és bolgár szövetséggel két egyenrangú, egy keleti (bizánci) és egy nyugati (bolgár), egymással békében élő császár birodalma az egy nagy keresztény birodalom. Ezzel hangsúlyozza a szerző a kapcsolatot Isten választott népe (bolgárok és görögök) és azok császárai között is.³³

²⁵ PAVLOV 1999, 36. p.

²⁶ A Krónikán kívül még az 'Izaiás prófáta (hős)mondája'-ban (Сказание на пророк Исаи) Borisz-Mihályt nevezi a szerző kagánnak, pontosabban a feltehetően az 1270-es években szerb írástudó által lejegyzett műben már *knyaz* (herceg) titulust szerepel, ami a szerb fordító aktualizálása a korabeli szerb uralkodók címéhez. TSEVELIN 2008, 364–365. pp.

²⁷ ŠKORPIĽ 1905, 238. p., 285. p.; ŠKORPIĽ 1905a. Taf. XLIX. 77., Taf. XCVII. 1.

²⁸ FEHÉR 1927–1928, 16. p.

²⁹ DIMITROV 1998, 94. p.

³⁰ „Kalojan” szócikk. In: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/054/pc005471.html#6> PALLAS; PAVLOV 1999, 36. p.; Georgios Akropolitis: ГИБИ VIII. 156. p.; AKROPOLITÉS 140. p. §13.

³¹ A cím visszavezethető Nagy Simeonig (893–927), aki a „minden bolgárok és görögök cánya” címet vette fel, ezzel juttatva kifejezésre, hogy egyenrangú a basileusszal. Ez a címe először a 918. évi preszlávi zsinaton fordul elő. Lásd ehhez BAKALOV 1985, 114. p.

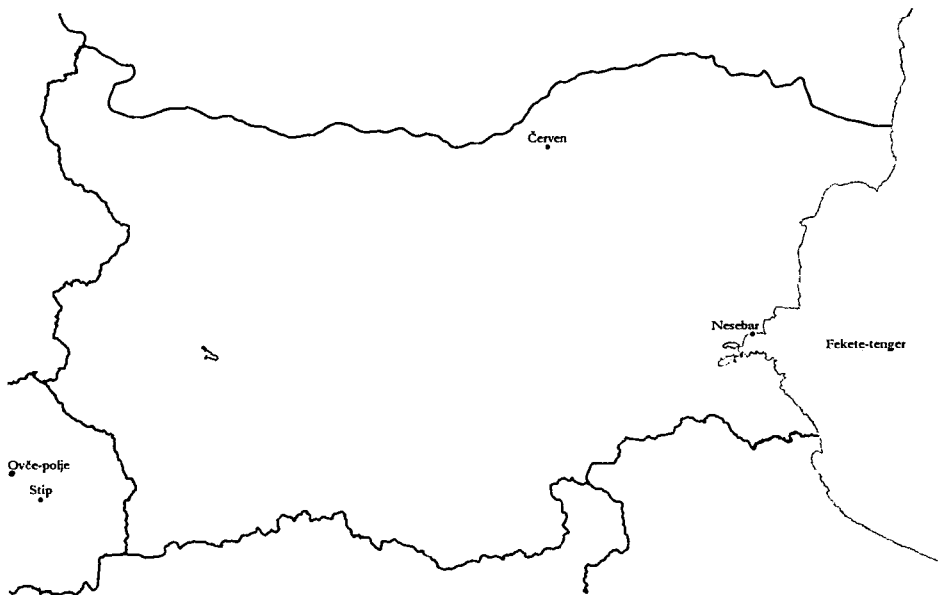
³² JIREČEK 1889, 192–193. pp.; ROTH 1907, 46–47. pp.; ZLATARSKI 1934, 48–88. pp.; JIREČEK 1952, 133–134. pp.; BOLENSKY 1971, 212. p.; ANGELOV-HRISTOV-KOSEV 1971, 34–35. pp.; LANG 1976, 72–73. pp.; MUTAFCSIEV 1986, 243–247. pp.; ANGELOV-ČOLPANOV 1989, 54–58. pp.; FINE 1991, 204–206. pp.; STEPHENSON 2000, 130–135. pp.; DIMITROV 2001, 78–80. pp.

³³ TSEVELIN 2008, 365–366. pp.

Véleményem szerint az első lehetőség a valószínűbb, hiszen a felkelés éppen a basileiosi hódítással létrejövő egységet bontotta meg, nem békés keresztény birodalom volt Delján Péter időszaka.³⁴

„És bolgár földön három várost alapított: 1. Červent, 2. Nesebart, 3. Štipet.” A Krónikában Delján Péter e városok alapításával való összekötése paristrioni sikereinek tükröződése.³⁵ A paristrioni sikerek alatt nem a felkelés sikereire kell gondolni, hiszen harcok Thessaloniké és Szerdika vonalától keletre nem zajlottak, azaz a felkelés Bulgaria–Thessaloniké–Hellas themák határáig terjedt ki, hanem Delján Péter személyes sikereire utal, amiről a pliszikai felirat is tanúskodik.

A három város közül egyedül Červen³⁶ volt Paristrion themában található, Nesebar (Mesembria)³⁷ és Štip³⁸ nem. Ez is inkább abba az irányba mutat, hogy e városok alapításának hozzá kötése inkább népszerűségét és széleskörű támogatottságát jelzi.

³⁴ Nem bizonyítható, hogy a keresztény eszkatológikus nézetek érvényesek voltak a bogumilokra is.

³⁵ „Отражението на Деляновите успехи в Паристрион (Подунавие между Стара планина и Дунава) остава неясно, макар отделни извори да свързват 'Оделян' с градове като Червен и Несебър ('Българският апокрифен летопис' от първата половина на XII в.), дори със старата столица Плиска (един изгубен днес надпис върху камък).” PAVLOV 1999, 32. p.

³⁶ A mai Rusztól 35 km-re délre lévő középkori város és vár volt. A második Bolgár Cárság idején a jelentősebb katonai-adminisztratív, gazdasági és egyházi-kulturális központok egyike volt. Elsőként 1910–1911-ben Vasil Zlatarski végzett feltárást, majd rendszeres feltárása 1961-től folyt.

³⁷ Már a Kr. e. VI. századtól kolonizálták a görögök (dórok) a területet és az V. századra vezethetők vissza a település kezdetei. Először Krum kán idején (812) került bolgár fennhatóság alá, majd Simeon cár uralkodása idején volt bolgár uralom alatt. Ókori elnevezése a Mesembria, a Nesebar pedig a szláv elnevezése a városnak. NESEBAR

³⁸ A város Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található. Bővebben róla: MIKULČIK 1996, 344–356. pp.

A XVII. caput helynevei

„és megsebesítettett a másodunokatestvére által az Ovče-mezőn.” kijelentéssel zárul a XVII. caput.³⁹ Alusian, Áron fia 1040 szeptemberében csatlakozott a felkeléshez, Delján Péterhez. Ő Alusiannak sereget adott, akinek salonikinál elszenvedett veresége miatt viszonyuk megromlott, így Alusian meghívta Pétert magához vendégségbe, a lakomán leitatta és megvakította egy cinkosa segítségével, majd visszatért Konstantinápolyba, ahol a császár előkelő címmel és ranggal jutalmazta meg.⁴⁰

A forrás adata így a többi forrással összhangban áll, ami többletet jelent, az a lakoma helyének meghatározása: *Ovče-polje*, azaz Bírka-mező.⁴¹ Ez esemény után következett az osztrovói csata, ahol a vak Delján Péter bizánci fogságba került, így a lakoma helye Osztrovo közelében keresendő.

Az *Ovče-polje* helynév előkerül Georgios Akropolitész munkájában, a császár által 1246-ban elfoglalt területek között antik nevén, Neustapolisként,⁴² valamint Ephraim Chronographiájában fordul elő mind Eutzapolis, mind Neustapolis néven.⁴³ *Ovče-polje* Észak-Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található, az Alsó-Bregalnica és Pšinja közötti síkság Štiptől északra.⁴⁴

A felkelés eseményeivel összevetve megállapítható, hogy *Ovče-polje* földrajzilag beleilleszkedik annak eseménysorába,⁴⁵ így vélelmezhető, hogy a Krónika itt egy hiteles adatot őrzött meg, mely Péter életrajzának e pontját pontosította számunkra.

A Bolgár Apokrif Krónika vizsgálta XVII. caputja több apró részletet is segített megvilágítani, így egy-két információval többlet tudunk Delján Péter életéről. Természetesen még további lehetőségeket is kínál, ami egyben kötelez is a további vizsgálódásra.

³⁹ Jireček ezt a részt az alábbi módon fordította: „wurde nach 28 jähriger Regierung auf dem Ovče Polje von einem Fremdling getödtet.” JIREČEK 1897, 91. p.

⁴⁰ A Delján Péter vezette első bolgár felkelés leírása az alábbi bizánci művekben lett megörökítve: Vita Lazari (ГИБИ VI. 90–91. pp.); Michael Psellus (ГИБИ VI. 94–99. pp.); Ióannész Skylitzész Synopsis historión / Georgios Kedrénos Epitomé historión (CFHB V. 409₈₇–415₉₆; CSHB 9. 527₅–530₁₈, 531₈–534₄; ГИБИ VI. 302–306. pp.); Kekaumen Stratégikon (ГИБИ VII. 16–17. pp.); Ióannész Zonaras Epitomé historión (CSHB 49. 598–603. pp.; ГИБИ VII. 192–194. pp.)

⁴¹ Ovče Polje neve ezen a helyen kívül még Borisz cárral kapcsolatban kerül említésre, miszerint ő itt alapított Fehér egyházakat: Bolgár Apokrif Krónika, V. caput: BOŽILOV 1983, 61. p.

⁴² AKROPOLITÉS 232. p. §44., 235. p. §44. 21., 291. p. §59., 294. p. §59. 6., 328. p. §70., 329. p. §70. 2. Neustapolis (Ovče Polje) észak Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található. A helynév máshol Eutzapolisként jelenik meg, ami az 'ovče polje' azaz, 'birkamező' görög átírása. AKROPOLITÉS 294. §59. 6. Akropolitész munkája alapján megemlíti munkájában Dölger is: „1246 ősze: Békeszerződés a Bolgár Birodalommal: a császár megelégszik az elfoglalt területekkel: Prileptől (Prilap) és Bitolitól (Pelagonia), Ovče-poljétől (Neustapolis) és Prosektől (Prosak) a Maricáig.” KAISERURKUNDEN 1787. regesta

⁴³ EPHRAIM: *Akropolitész* 294. p. §59. 6. alapján

⁴⁴ JIREČEK 1897, 88. p.

⁴⁵ Lásd például ANGELOV–ČOLPANOV 1989, 55. p.

Felhasznált irodalom

- AKROPOLITÉS = George Akropolites: The History. Introduction, translation and commentary Ruth Macrides. Oxford Studies in Byzantium. Oxford University Press: Oxford – New York 2007.
- ANGELOV–ČOLPANOV 1989 = АНГЕЛОВ, Димитър – ЧОЛПАНОВ, Борис: Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в. София 1989.
- ANGELOV–HRISTOV–KOSSEV 1971 = ANGELOV, Dimităr – HRISTOV, Hristo – KOSSEV, Dimităr: Bulgária története. Budapest 1971.
- ARGIROV 1898 = АРГИРОВ, Стоян: Географически имена на българското видение на пророк Исая. Периодическо списание на Българското книжовно дружество LV–LVI. (1898) 261–267.
- BAKALOV 1985 = Бакалов, Георги: Средновековният български владетел (титлатура и инсингии). София 1985.
- BORSA 1974 = BORSA István: A magyar medieviztika forráskérdései: medieviztika és a levéltári anyag. *Levéltári Közlemények* 44–45. (1974) 103–121.
- BOŽILOV 1983 = БОЖИЛОВ, Иван: Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинение. Български писател. София 1983.
- CSHB 9. = Georgius Cedrenus. Tomus Alter. Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 09. Bonnae 1839.
- CSHB 49. = Ioannēs Zonaras. Tomus III. Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Libri XIII–XVIII. Editio Theodorus Büttner-Wobst. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 49. Bonn 1897.
- CFHB V. = Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Recensuit Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volume V. Series Berolinensis. Walter de Gruyter et socios: Berolini et Novi Eboraci MCMLXXXIII.
- DIMITROV 1998 = ДИМИТРОВ, Христо: Българо-унгарски отношения през средновековието. София 1998.
- DIMITROV 2001 = ДИМИТРОВ, Христо: История на Македония през средновековието. София 2001.
- DULČEV 1943 = Дуйчев, Иван: Из старата българска книжнина. I. София 1943.
- DULČEV 1961 = Дуйчев, Иван: Христоматия по старобългарска литература. София 1961.
- DULČEV 1965 = Дуйчев, Иван: Христоматия по история на България. София 1965.
- DULČEV 1972 = Дуйчев, Иван: Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. София 1972.
- ΕΡΗΡΑΙΜ = Lampsides, O. (Ed.): Ἐφραῖμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία. Vol. 1–2. Athen 1984–1985.
- FARKAS BARÁTHI [é.n.] = FARKAS BARÁTHI Mónika: A bolgár irodalom története. In: http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/bolgar-irodalom.htm#h6 (2012. 11. 10. 14:21)
- FENÉR 1927–1928 = FENÉR Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* LXI–LXII. (1927–28) 1–20.
- FINE 1991 = FINE, John V. A.: The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor, University of Michigan Press 1991.
- ГИБИ VI. = Извори за Българската История XI. Гръцки Извори за Българската История VI. Ред. Дуйчев, Иван–Тъпкова-Заимова, Василка–Войнов, Михаил. София 1965.
- ГИБИ VII. = Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII. Ред. Цанкова-Петкова, Генова-Лишев, Страшимир–Тивчев, Петър. София 1968.
- ГИБИ VIII. = Извори за Българската История XVII. Гръцки Извори за Българската История VIII. Ред. Йончев, Любомир–Тъпкова-Заимова, Василка–Войнов, Михаил. София 1972.

- GYÖRFFY 1993 = GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest 1993.
- IVANOV 1925 = ИВАНОВ, Йордан: Богомилски книги и легенди. София 1925.
- IVANOV 1989 = ИВАНОВ, С. А.: „Болгарская апокрифическая летопись” как памятник этнического самосознания болгар. In: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва 1989. 70–76.
- IVANOV 1991 = ИВАНОВ, С. А.: К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи”. *Studia Balcanica* 20. Раннефеодальные славянские государства и народности (проблемы идеологии и культуры). София 1991. 131–136.
- JIREČEK 1889 = JIRE [BLG2]ČEK, Konstantin József: A bolgárok története. Nagy-Becskerek 1889.
- JIREČEK 1897 = JIRE [BLG2]ČEK, Konstantin: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. CXXXVI. (1897) 1–98.
- JIREČEK 1898 = Иречек, Константин: Географическите имена в българското Видение на пророк Исая. Периодическо списание на Българското книжовно дружество LV–LVI. (1898)
- JIREČEK 1952 = ИРЕЧЕК, Константин: Историја Срба прва књига до 1537 године (полиоличка историја). Београд 1952.
- КАИМАКАМОВА 1990 = КАИМАКАМОВА, Милияна Василева: Българска средновековна историопис. София 1990.
- КАИМАКАМОВА 2004 = КАИМАКАМОВА, Милияна Василева: Историографската стойност на „Български апокрифен летопис”. In: *Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov*. Ed. Stepanov, Tsevelin – Vachkova, Veselina. Sofia 2004. 417–441.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KRISTÓ 2000 = KRISTÓ Gyula: Keán, Szent István ellenfele. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 63–77.
- LANG 1976 = LANG, David Marshall: The Bulgarians from Pagan Times to the Ottoman Conquest. Thames and Hudson 1976.
- LIŠEV – GJUZELEV – TIVČEV – SANKOVA-РЕТКОВА 1982 = ЛИШЕВ, Страшимир – ГЖУЗЕЛЕВ, Васил – ТИВЧЕВ, ПЕТЪР – ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Геновева (Ред.): История на България. Том III. Втора българска държава. София 1982.
- МАКК 1998 = МАКК Ferenc: Külföldi források és a korai magyar történelem. (X–XII. század). In: Makk Ferenc: A tanulmányok a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 95–115.
- МАКК 2012 = МАКК, Ferenc: Ausländische Quellen und die frühe ungarische Geschichte. (10.–12. Jahrhundert). In: Makk, Ferenc: Vom mytischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Gabriele Schäfer Verlag: Herne 2012. 51–81.
- MIKULČIK 1996 = МИКУЛЧИК, Иван: Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје 1996.
- MORAVCSIK 1984 = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Ford.: MORAVCSIK Gyula. Budapest 1984.
- MUTAFCIEV 1986 = МУТАФЧИЕВ, Петър: История на българския народ 681–1323. София 1986.
- NESEBAR = Museum Ancient Nesebar. http://www.ancient-nessebar.com/html/main_en.php?menu=his
- OBOLENSKY 1971 = OBOLENSKY, Dimitri: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. New York–Washington 1971.
- PALLAS = A Pallas Nagy Lexikona. In: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/> (2012.11.18. 18:50)

- PAVLOV 1999 = ПАВЛОВ, Пламен: Бунтари и авантюристи в средновековна България. София 1999.
- PETKANOVA 1982 = ПЕТКАНОВА, Донка: Стара Българска Литература. Апокрифи. София 1982.
- PETKANOVA 1992 = ПЕТКАНОВА, Донка: Старобългарска литература (IX–XVIII в.). София 1992.²
- PETKANOVA 2003 = ПЕТКАНОВА, Донка: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново 2003.
- ROTH 1907 = ROTH, Karl: Geschichte der christlichen Balkanstaaten. (Bulgarien, Serbien, Rumänien, Montenegro, Griechenland). Leipzig 1907.
- ŠKORPIĽ 1905 = ШКОРПИЛ, Карел: Абоба-Плиска. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе* 10. (1905)
- ŠKORPIĽ 1905a = ШКОРПИЛ, Карел: Абоба-Плиска. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе* 10. (1905) Альбом
- STEPHENSON 2000 = STEPHENSON, Paul: Byzantium's Balkan frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge University Press 2000.
- SZABADOS 2011 = SZABADOS György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.
- TÓTFALUSI 2009 = TÓTFALUSI István: Magyar Etimológiai Szótár. In: SZÓTÁR CD. [A magyar nyelv értelmező szótára. A magyar nyelv szótára. A latin nyelv szótára. Magyarország geográfiai szótára. Magyarország leírása. Magyar etimológiai szótár. Idegen idézetek szótára. Idegen nevek és szavak kiejtési szótára. Színes szinonimatár. Gondolattár.] Arcanum 2009.
- TSEVELIN 2008 = TSEVELIN, Stepanov: From 'Steppe' to Christian Empire, and Back: Bulgaria between 800 and 1100. In: Curta, Florin (Ed.): The Other Europe in the Middle Age. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Volume 2. Brill: Boston–Leiden 2008. 363–377.
- VÁCZY 1938 = VÁCZY Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Szerk.: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. Budapest 1938. 475–506.
- ZLATARSKI 1934 = ЗЛАТАРСКИ, Васил Н.: История на българската държава през сръдните въкове. Томъ. II. България под византийско владичество (1018–1187). София 1934.

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

Örökösödési tendenciák a kora újkori Gyulafehérváron

Gyulafehérvár fejedelemség kori története nagyon izgalmas fejezete az erdélyi kora újkori várostörténetnek. Gyulafehérvár mezőváros örökösödési szokásaira a város sajátos jogállása nyomta rá bélyegét. Általánosságba véve ugyan az országos szabályok érvényesültek, de az ország fővárosává, fejedelmi székhellyé vált város polgárai mégis nehezen találták meg saját útjukat. Gyulafehérvár sem a középkorban, sem a kora újkorban nem gazdasági életéről volt híres, hanem előbb püspöki városként, majd fejedelmi székhelyként lelte meg helyét Erdély történetében. Az erdélyi püspök székhelyeként egyházi igazgatás alatt volt, s ez a státus, ha Nagyvárad példájára gondolunk, nagy lehetőségeket hordozott magával. Gyulafehérvár esetében a városi élet mégis nehezen talált magára. Fejedelmi székvárossá válása valamelyes fellendülést hozott, a városi közösség körülményeiben azonban csak igen kis mértékű változást hozott. Ebben az időszakban a város politikai-közigazgatási státusza erősödött meg. Nagy döntések, számos országgyűlés színhelye volt.¹

Bizonyára ennek a komplex helyzetnek megfelelően alakultak az örökléssel kapcsolatos szokások is, hiszen a város lakosságának összetétele rendkívül változatos képet mutatott,² ennek következtében az egy és ugyanazon város lakói alkotta autonóm közösségek feltételezhetően más és más szabályok szerint örökíthették vagyonukat.

Sajnos, a város életét szabályozó statútumok³ nem maradtak fenn, így az öröklés menetére vonatkozóan sem rendelkezünk információkkal. A szakirodalom közvetett adatai arra engednek következtetni, hogy volt ilyen, de sajnos arról, hogy mit is tartalmazott, semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk. Csupán a Gyulafehérvár város töredékesen fennmaradt és Kovács András által közzétett jegyzőkönyvei,⁴ nyújtanak némi támpontot a város életében felmerült öröklési problémákkal kapcsolatosan, belőlük derül ki, hogy milyen ügyek kerültek a városi hatóság elé, s az, hogy miképpen döntött ezekben a bíró és a tanács. Jelenlegi tanulmányomban egymás mellé szeretném állítani azokat az eseteket, amelyek a gyulafehérvári lakosok örökösödési ügyeiről szólnak

¹ VEKOV KÁROLY: *Gyulafehérvár központi szerepköre a középkorban és kora újkorban*, In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok, Fleisz János és Pál Judit (szerk.), Proprint, Csíkszereda, 2001., 85–97. pp.

² KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei*, Kolozsvár, 1998, 370. pp.

³ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 7. p., 250. p.

⁴ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 370. p.

és végül ezek alapján összegezném, mindazt amit lehet tudni és amit nem lehet megtudni az itt használatos örökösödési eljárásokról.

A leggyakrabban előforduló örökléssel kapcsolatos ügyek, az árvák jogainak az érvényesítésére vonatkoznak. Ebben a témakörben egy több éven át húzódó eset körvonalazódott a 16. század utolsó évtizedeiben. Az ügyre Solyomkői Péternek, a fejedelem gyaloghadnagyának a Városkönyvbe bevezetett tiltakozásaiból következtethetünk. Valamikor a 1580-as évek végén meghalt Pontyos Ferenc, akinek özvegye, négy gyereke, köztük egy nagyobb, férjezett leánya (mivel más néven említik következetesen) maradt. A három kisebb gyereket saját nevére vette Solyomkői Péter. Pontyos Ferenc után maradt egy ház, ezt a házat Pontyos Mihály (bizonyára oldalági rokona) eladta. Kezdetben, 1589-ben és 1590-ben Solyomkői Péter az árvákat illető ház árát követelte a város előtt, 1591-től már a házat magát, kijelentvén, hogy „a Ház a szülőatyjuktól maradt, nem akarják, hogy idegenek bírják.”⁵ Az 1593-ban ismételten kinyilvánított tiltakozásban azt is hangsúlyozzák, hogy atyai örökség volt hozzá téve, hogy „vér szerint ők férnek hozzája minden idegenek ellen az házhoz.”⁶ Pontyos Ferenc árváinak a kérdése ekkor sem oldódik meg, mert 1594. július 14-én ismételten felvetik, Gyulafehérvár összegyűlt tanácsa elé terjesztik, és azt kérik, hogy a ház a gyermekeké maradjon.⁷ A házban ekkor már nem az lakik, aki Pontyos Mihálytól megvásárolta. Azt nem tudni, hogy a problémás ingatlant tovább adta-e a vevő vagy csupán időlegesen lakik más személy a Pontyos-házban. Az ügy megoldására sajnos nincsenek adataink, ez azonban az utolsó alkalom, amikor a töredékes városkönyv bejegyzéseiben felmerült, s csupánabból következtetünk arra, hogy az ügy lezárult.

Szintén az árvák jogainak érvényesítése a célja egy 1604-ben lejegyzett ügynek. Ekkor Kovács Péter árvái keresik a törvény előtt jogaikat és törvényesen nekik járó javait. Valószínűleg ekkor még kiskorúak lehettek, legalább a Fehérváron élő Elke nevű lány, hiszen több gyámot neveznek meg, akik a gyerekek érdekeit képviseljék, és javaik felett gondoskodjanak.⁸ Az elhunyt után maradt bizonytalan pénzügyi helyzetet próbálják tisztázni, amikor az árvák képeben törvény elé idézték Pándi Nagy Máthénét egy bizonytalan, kétséges gabonaügylet körülményei fölött dönt a szék. A városi bíróság úgy dönt, amennyiben Nagy Máthéné megesküszik, hogy a kérdéses pénzt fel nem vette sem ő sem férje a perló felek tartóznak 558 forint értékű búzát vagy annak egyenértékét készpénzben kifizetni.

1607-ben egy nagyanya keresi unokája jogos örökségét. Kádár Orbánné Szakmári Orsolyának édes leánya, Erzsébet Nagyenyeden lakott Eötvös János feleségeként.⁹ A leánya meghalt és az utána maradt ingó-bingó javakat, mivel a nagymama nem volt ott, elvették. A lányának az ingóságok mellett maradt egy Annók nevű lánya, akit a nagymama akar felnevelni a saját vagyonából, de kéri az árvákat illető javakat Ötvös Mihálytól, Ötvös András legényétől.

⁵ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 19–20. pp.

⁶ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 23. p.

⁷ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. „Hogy jüvendőben ezt az megnevezett házath nem akarja idegennek bírnia, hanem az árváknak törvén szöréntmeghadatnikivánnya ez okon, mert szüleattyuktól maradt és vérek hozzája.” 24. p.

⁸ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 96. p.

⁹ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 214. p.

Az árvák és különösképpen velük maradt javak gondviselése körüli ügy körvonala-zódik 1612-ben. Szalai Mátyás deák árváival ingó és ingatlan javak maradtak, ezek fö-lötti harc Nagy Márton felesége Török Kata és Fazakas István között bontakozik ki.¹⁰ Az árvák gondviselését Túri János és felesége Török Katára bízta,¹¹ azonban amikor Fazakas István kérdőre vonta a történekről, kiderült, hogy a vallomások ellentmondá-sosak már senki sem tudta megmondani kinek a megbízásából gondoskodott az árvákról Török Kata, és elillant. A város törvényszéke pedig úgy dönt, mivel maga Túri Jánosné már a múlt évben Mátyás deák házát, szőlőjét, szántóföldjét és szénarétjét Fazakas Ist-ván gondjaira bízta ezért a törvény is megerősíti ezt a határozatot. A per alatt kiderült, hogy a felek inkább a hátramaradt javakra mintsem a gyerekek érdekeire koncentráltak.

1603 februárjában Szabó Andrásné Kata asszony azért protestál a város hatósága előtt, mert rokona, Farkas János felesége részét fiának, Mészáros Mátyásnak adta ki, aki azonban attól az örökségtől idegen. Annak ellenére, hogy maga a protestáló vér szerinti atyafia a kedvezményezettnek, azzal indokolja tiltakozását, hogy amíg van vér szerinti maradék, addig ne adják idegennek az örökséget.¹²

Kovács Lőrincz hagyatéka is tiltakozás tárgya lett. Lakatos Dániel oldalági rokon-ként Kovács Lőrincz házára és szőlő örökségére tart igényt, erről szóló követelését 1589-ben jelenti be és megerősíti 1590-ben és 1592-ben, azzal az indoklással, hogy az elhunyt „az ő édesanyja révén vére”, és nem akarja, hogy idegenek bírják ezt az öröksé-get.¹³ Ezekben a protestációkban egy szó sem esik arról, hogy Kovács Lőrincznek esetleg gyereke is maradt volna. Lőrincz özvegyét 1592 karácsonya előtt már Kovács Péter fe-lelőségként említik, Lakatos Dániel megismétli követelését vele szemben. Első két alka-lommal a szőlőre vonatkozó igényét rögzítik, az 1592-es kérdésben már a házat is köve-teli, annak ellenére, hogy szó esik arról, hogy a hagyatékból különböző úton-módon ke-rültek hozzá javak, de ő nem elégszik meg ezekkel, hanem mindarra igényt tart, ami a meghalt atyafiáé volt, hogy ne kerüljenek idegen kézbe. Sajnos ebben az esetben sem ismerjük az ügy kimenetelét.¹⁴

Valamikor 1604 júliusa előtt hunyt el Csabai Mátyás deák, akinek a hagyatékát a fe-hérvári bíró, a nótárius és egy másik polgár az örökösök között négy részre osztotta.¹⁵ De az ügy nem fejeződött itt be, mivel az egyik fiú nem volt jelen az osztozáson, és a javakból egy elzálogosított ezüst poharat kapott. Ezt a poharat egy gyulafehérvári pol-gár kiváltotta és megtartotta. Tíz évvel az eset után az örökös igényt tartott a reá eső örökségre. Ebben az esetben kompromisszumos megoldás született, a poharat kiváltó polgár ugyanis megtarthatta az őt érdeklő értéktárgyat, és pénzzel elégítette ki a jogos örököst.¹⁶

A századforduló viszontagságai közepette elveszett örökségét kéri számon 1607. március 13-án Borzási Szabó István, aki az atyjától maradt részét követeli Borbély Mi-

¹⁰ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 259. p.

¹¹ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 263–264. pp.

¹² KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 31. p.

¹³ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 18. p., 19. p.

¹⁴ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 21–22. pp.

¹⁵ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 32. p.

¹⁶ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 36. p.

hálytól. Ez az örökség azonban Tótfaludon és Nagyenyeden mind elveszett.¹⁷ Borbély Mihály anyja Czimbalmos Pálné Szabó Mártonné is beavatkozott a perbe, mivel úgy érte, hogy tőle kéri Borzási Szabó István az atyai javakat. Érdekesen, számomra meglepően, alakul a szék határozata, mivel úgy döntenek, hogy az asszony magára vonta a „sententiát”, mivel idő előtt beleártotta magát az ügybe és ezért Borzási Szabó István, ha talál, elégtételt vehet Szabó Mártonné javaiból. Ha nem talál, akkor megengedik, hogy ott keressen, ahol talál.¹⁸

A komplex hagyatéki rendszert az is bonyolította, ha valaki időközben nemességet szerzett. Egy ilyen eset tárul szemünk elé 1607-ben.¹⁹ Borbély János fehérvári városbelinek a háza miatt indítottak pert az atyafiai, nem maradtak ugyanis egyenes ági „paraszt” örökösök. Borbély János Ilona nevű lánya Borbély Péter felesége lett, szült neki három gyermeket, de mind elhaltak. Ilona és gyerekei halála után a férj magának tartotta a házat. Az oldalági örökösök, Tamás Kovácsné és Oroszlán Borbély Márton maguknak kérték és tilalom alá helyezték Borbély János házát, azzal az indoklással, hogy ők vérszerinti atyafiai voltak a ház eredeti tulajdonosának. Ezen kívül, mivel eredetileg Borbély János vérszerinti rokonai nem kértek részt, csak tilalom alá helyezték a házat, a szék méltatlan kereset miatt 12 forint 50 dénárban állapít meg büntetést.²⁰ Az ügy nem ér itt véget a fellebbezések eredményeképpen 1607. október 25-én a törvényszék úgy dönt, mivel Borbély Péter „nem tuggyaóltalmazni magát az házban” ezzel szemben Tamás Kovácsné „világosan megdoceálta vérségét”, a házból a peres egyharmad részt, a rokon pedig kétharmad részt kapott, úgy hogy az özvegyen maradt férj részét fizessék ki, vagyis a vérszerinti atyafi maradjon a házban.²¹ A per folyamán érdekes adalékokat találunk a különböző jogrendű emberek közötti kapcsolatokra nézve. Minthogy Borbély Péter felesége halála után megnevesíttette magát, a felesége rokonai kétségbe vonták a jogosultságát, azzal az indokkal, hogy a Dekrétumban írott törvény van arról, hogy a paraszt örökség, akármilyen néven neveztessek is, nem illeti a nemes atyafiat.

1610–1613 között nehezen értelmezhető ügy került az ítélőszék elé. Szabó Gergely, aki 1610-ben érkezett haza Gyulafehérvárra örökségét Varga Illyéstől,²² a szomszédjától kérte számon, aki közben foglalt adott a kívánt házhelyért valamely városi polgárnak. A városi szék 1610. október 25-én úgy döntött, hogy Szabó Gergely a jogos örökös, és Varga Illyés szabadítsa fel a kért házhelyet, a pénzét pedig keresse máshol.²³ Ennek a határozatnak következtében 1612. december 10-én Varga Illyés Sánta András ellen indított pert.²⁴ Innen kezdve már nem öröklésről szól az ügy és csak a későbbiekben csupán 1613. márciusában zárult le. Ez az eset arra világít rá, hogy ha egy ingó vagyonnak él valahol egy jogos örököse, aki visszatér a városba és igényt tart rá bármi történt is köz-

¹⁷ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 206–207. pp.

¹⁸ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 207. p.

¹⁹ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 220–222. pp.

²⁰ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 222. p.

²¹ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 226. p.

²² KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 36. p. Varga a későbbiekben a városi negyvenek tanácsának tagja, de lehet, hogy már ekkor is az volt, csak nincsenek róla feljegyzések, ugyanis csupán az 1613-as jegyzék maradt ránk

²³ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 257. p.

²⁴ KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár*. 267. p.

ben igényelheti és meg is kaphatja azt, az aki addig használta bármilyen minőségben, átkell adja a jogosultnak.

A felvázolt esetek sajnos csak elenyésző töredékét képezik a mindennapi Gyulafehérvár örökösödési ügyeinek, nyilvánvaló, hogy a kivételes, bonyolult esetek kerültek törvény elé. A rendelkezésünkre álló adatok sajnos nem jogosítanak fel arra, hogy ezek alapján meg lehessen állapítani, hogy miben különbözött Gyulafehérvár örökösödési rendje az általánosan bevettől. A vagyon elosztásának a mechanizmusáról is csupán nagyon szétszórt és töredékes adatok maradtak ránk. Ezeket az adatokat némileg gazdagítják a végrendeletekbe foglalt esetek.

A vagyon örökítésénél Gyulafehérvár lakosai is éltek a végrendekezés jogával. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei, az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei számos végrendelet átíratot és kivonatot tartalmaznak, de nem csupán ennyi végrendelet született, hiszen a város jegyzőkönyveiben is többször hivatkoznak az elődök által készített végakaratra.

Olcsárdi István gyulafehérvári udvarbíró Margai Menyhárt görgényi vár várnagy, Orbai László királyi étekfogó, Vajda István gyulafehérvári várnagy, valamint Bálint deák számvevő jelenlétében elhaló hangon, félig süketen nyilvánította ki végakarátát 1563. február 22-én.²⁵ A halálán lévő udvarbíró az örököseit és gyámokat nevezte meg. A vagyon elosztására nem került sor, csupán elrendelte, hogy a javait feleségére és gyermekeire hagyja, és arra kérte a királyt, hogy erősítse meg a végakarátát.

Németi néhai Nemes András leánya Krisztina, Miske György özvegye, a későbbiekben Laskay János gyulafehérvári requisitor felesége 1587. április 7-én végrendekezett a Szász utcában a requisitorok, Zalay András prédikátor, Eötvös Mátyás és Borbély András előtt.²⁶ Laskay János Krisztina feleségével kötött házassága gyerekáldás nélkül maradt, az asszony pedig súlyosan megbetegedett és jónak látta javairól rendelkezni. Végrendeletében urának, Laskay Jánosnak hagyta, apjától és előző férjétől maradt javait. Krisztina asszony arra kérte saját rokonait és férjét, hogy ne háborgassák egymást birtokaikban. A javaiból két fiútestvérére és azok családjára is hagyott, ezen kívül két néneje is kapott bizonyos, értékesebb darabokat. A szolgálókról is gondoskodik meghagyásában. A zálogba tett portékáiról úgy rendelkezik, hogy azokat a férje és atyafiai váltsák ki, de amennyiben csak a férj járul hozzá, akkor azok is a férjéé legyenek. A nagyenyedi kalmárnénál lévő javaival kapcsolatban a férjét kérte, hogy azokról gondoskodjon.

Ugyanabban az évben 1587. december 24-én, karácsony szombatján keltezték a betegágyba került Oláh Bertalan végrendeletét. A testamentum Nehéz András, Páter István, Székely Ferenc, Oroszlán István deák, valamint Dégi Bertalan előtt készült.²⁷ Javaiból már korábban az egyháznak hagyott ezt-azt, az adományt fenntartja, de nem nevezi meg konkrétan miről van szó. A szőlőit közcélokra és magán személyek között osztotta szét. Egyik szőlőjét a jezsuitákra hagyta, egy másikat Nehéz Andrásra azzal a feltétellel, hogy jövedelméből adjon 4 forint István deáknak, a többit pedig fordítsa a szegények ellátására. A szegényekre hagyja két hordó borának az árát is. Harmadik szőlőjét két személy, Sárádi János és Fejérvári Lukács között osztotta meg. A végrendelező úgy fo-

²⁵ ErdKáp, EME, Kolozsvár, 2006, nr. 199, 83. p.

²⁶ ErdKáp, nr. 489, 184. p.

²⁷ ErdFejKirk, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 731, 216. p.

galmaz, hogy fele szőlőt Fejérvári Lukácsnak hagyja „ha jónéven veszi”. Egy gyümölcsösén Nehéz András és a jezsuiták osztottak. Rétjeit Vlad Mihályra testálja. Az ingóságait azokra hagyja, akikre a szőlőket és szénakeretet hagyta. Lakatos Istvánnál Krisztina asszonynak 20 forintja, egy pár gyűrűje, még 16 forintja és a cseresznye ára maradt, ezeket Nehéz Andrásnak, Péter Istvánnak és István deáknak rendeli. Fontosnak tartja, a végrendelező megemlíteni, hogy azért hagy ezekből a javakból István deáknak, mert az korábban a „feőreődeőben” megmentette őt a haláltól. Testamentumának végrehajtójává Nehéz Andrást teszi meg. Ezt a végrendeletet 1588. január 25-én a jezsuiták kérésére megerősítve átírják.²⁸

Néhai Ilosvai Benedek mester, gyulafehérvári plébános leánya Varanay Kata Ádamosy Demeter, Sámbockréti Mihály „kancellárián lakó deákok”, Szabó István esküdt polgár és Vas Jánosné Budai Zsófia előtt 1588. június 28-én ismerteti végakarátát.²⁹ A végrendelet elkészítését az asszony betegsége váltotta ki. Hangsúlyozza, hogy a falakon kívül a Boldogasszony utcában lévő nemesi udvarházát, a Temető utcában lévő nemesi házat és hozzátartozó allódiumát, a szőlőit abból a pénzből vásárolta 200 forintért, amit édesanyja Magyarországról hozott. Ezen felül azt is leszögezi, hogy az apjának semmi köze ezekhez a javakhoz, mert nem túl hízélgősen megjegyzi „mert atyám nemhogy hozott volna ide és keresett volna valamit, de az ami volt el is költötte.” Mindezeket a javakat férjének Gyarmati János deáknak hagyta, aki betegségében gondoskodott róla. Az a kívánsága, hogy ezeket a javakat a rokonai vagy mások csak 200 forint kifizetése után követelhessék. Nénjét férje gondviselésére bízza. Nénje leányára két fejőstehenet hagy, egy árva leánynak is némi javakat rendelt. A végrendeletben azzal a kéréssel fordult férjéhez, hogy atyja 6 forintos tartozását, valamint a saját 75 forintos tartozását fizesse ki az örökségből. Adja vissza Szöllősi Bálint nála hagyott zálogos tárgyait. A férjére bízta, hogy ha az akarja, akkor váltsa ki az asszony által zálogba hagyott tárgyakat. Az asszony az apja által számára megnevezett gyámokat, Kendi Sándort és Kovachoczy Farkast arra kéri, hogy segítsék férjét a rendelkezések végrehajtásában és megerősítésében.

Anna, három házasságot átélte asszony végrendeletét fogalmazták meg 1589. január 7-én.³⁰ Anna előbb Lippay Borbély Benő Boldizsár, utána Békésy János végül a város egykori lelkésze Laskai (Lascovius) Péter özvegye volt. A Gyulafehérvár külvárosában lévő kőházát a hozzátartozó kúriával, Harchias Békésy Jánossal való házassága idején vásárolták Szabó Lászlótól, ezt a volt férje végrendeletében neki hagyta. Ebben a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyvébe és az erdélyi király könyvekbe bejegyzett meghagyásban Anna asszony ezen kőházat egyetlen gyermekére, első házasságából született fiára, Benő Mihályra a nagyobb kancellária íródeákjára, utódaira és örököseire hagyta örökjogon haszonvételeivel és tartozékaival együtt.

Az örökösödési mechanizmusok egyik formája a javak feletti házastársi szerződés. Egy ilyen megegyezés jött létre házastársi szeretetből, 1590. november 3-án Gyulafehérvári Szabó István és felesége Pécsi Anna között. Szabó István a gyulafehérvári külvárosban, a Nyíró utcában lévő udvarházát, hozzátartozó kertjét, három darab szőlőjét haszonvételeivel, tartozékaival valamint összes ingóságaival együtt feleségének és örö-

²⁸ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 733, 217. p.

²⁹ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 771, 227–228. p.

³⁰ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 887, 251–252. pp.; ErdKáp, nr. 594, 226. p.

köseinek adományozza.³¹ Viszonzásként Pécsi Anna az apai és anyai jószágokból őt öröklés jogán illető javait lett légyenek bárhol, főként Kolozsváron lévő ingó és ingatlan javait örökjogon, férjének utódainak és örököseinek engedte át.

Néhai Vas Jánosné, Zsófia asszony Besenyei István, Nyíró István, Nyíró Jakab, Mézsáros Gergely és Gombkötő Ferenc fehérvári lakosok előtt fogalmazza meg végakaratát. Az 1589. augusztus 10-én lejegyzett testamentum végrehajtói Besenyei István, és Nyíró Jakab.³² Zsófia asszony a végrehajtóknak is rendel javaiból egy-egy értékes darabot. Fehérvári házáat kisebbik húga, Borbándi György felesége, Tüssi Katus és utódai, halála és magva szakadása esetén másik húga, Colosvári Szép Bálint felesége, Colosvári Szép Anna örökölje, a házat adja el, árának felét a Katus árváinak adja, a többi pedig tartsa meg. Szerzett javait, pénzét, értékeit mind hűgaira és azok örököseire hagyja. A végrendelező nagyon jól ismeri családját, Borbándi György sógorát tékozlónak tartja, ezért különös gondoskodással ügyel a Katának hagyott javakra. Elrendeli, hogy a Tüssi Katusra örököül hagyott ingóságokat a testamentumosok egy ládában tartsák Nyíró István házánál, és ne engedjék, hogy azokat a férje kezelje, hanem abból ruházzák a hűgát. Amennyiben Katus férje meghalna, és ő újra férjhez menne, s második férje nem bizonyulna tékozlónak, a Katus részét adják ki neki.

A gyulafehérvári ispotály mestere, Horvát András is végrendelezett. Végakaratát 1590. november 16-án Csizmadia Jakab, Baraniczy Horvát György nemesek előtt tette.³³ Házának, idei borának felét, nagyobbik szőlőjét, lábas marháit és házi eszközeit, zálogos ingóságait kiváltásuk után feleségének, Margitnak hagyja, a ház felét, idei borának másik felét Mikola Péter feleségére és gyermekére, kisebbik szőlőjét Simándi Szócs Lukácsra hagyja. Ugyancsak a végrendeletben megjegyzi az ispotálymester, hogy a hivatalában saját pénzből 112 forintot költött, és munkájáért nem kért fizetséget. A végrendelet kivonatában nem találunk utalást arra, hogy miért is került Mikola Péter felesége és Simándi Szócs Lukács a kedvezményezettek között. 1590. december 8-án a fejedelem jóváhagyólag átírta a férj által hagyott végrendeletet.³⁴ Ebből az átíratból kiderült, hogy pápens alakú testamentumot magyar nyelven papírra írták, és hitelességét három pecsét és Hieronimus Asprimo, Csizmadia Jakab és Baranith György aláírása erősítette meg.³⁵

Gyulafehérvári egyház papjának, Szigeti Borbély Mártonnak végrendeletét Jó János, Balásfi János requisitorok és Hipolitus Ambrus vajdai patikus érvényesnek ismerte el. 1591. május 23-án keltezett végakaratában Gyulafehérvár falain belül lévő házáat, az Ökrös hegyen lévő szőlőjét, a külvárosban lévő kertjét tartozékaival együtt feleségének, Torday Borbálának rendelte.³⁶ A végrendelet tartalmi átíratban maradt ránk Báthory Zsigmond 1591. május 24-én kelt megerősítő oklevelében,³⁷ mely szerint papírra írt pápens alakú eredetijét a végrendelet tanúi hitelesítették pecsétjükkel és aláírásukkal.³⁸

³¹ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1290, 351–352. pp.; ErdKáp, nr. 787, 288. p.

³² ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1170, 317. p.

³³ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1301, 354. p.

³⁴ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1335, 362. p.

³⁵ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1301, 354. p.

³⁶ ErdKáp, nr. 837, 309–310. pp.

³⁷ ErdKáp, nr. 838, 310. p.

³⁸ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1567, 418. p.

Szigeti Borbély Márton által megfogalmazott írat rendezni óhajtotta az öröklést családjában meghatározva az atyafiság helyét ebben. A királyi könyvekben olvasható tartalmi átirat sokkal több adatot foglal magába. Ebből kiderül, hogy ránk maradt magyar testamentumot 1591. január 1-én keltezték és Jó János, Balásfi János és Hipolitus Ambrus érvényesítették.³⁹ Szigeti Borbély Márton kijelentette ebben, hogy minekutána nem örökölt semmit, ezért a falakon belül fekvő házát, az Ökrös hegyen lévő szőlőjét haszonvételeivel, tartozékaival együtt Barbarának és maradékinak hagyja. Ezekkel a javakkal felesége szabadon rendelkezhet. Amennyiben Barbara is magtalanul halna meg, akkor az ő és felesége atyafiaira szálljon az örökség. Viszonzásként Barbara kijelenti, hogy Gálffy Jánossal való házasságából származó és reámaradt javai magtalan halála esetén férjére és maradékaira szálljanak, a férje utódok nélküli halála esetén ezeknek a fele az ő, másik fele pedig a férje atyafiaira szálljon. Meghagyja ezen felül, hogy atyafiai ne osztozzanak Borbély Mártonnal a reá hagyott javakon, mivel atyjáról reá szállott részét is férjére hagyja. 1591. május 24-én, amikor Tordai Borbála átiratja férje végrendeletét, házastársát már néhaiként említik.⁴⁰ Ugyanaznap kelteztek egy mandátumot is, amelyben a vajda megparancsolja a gyulafehérvári levélkeresőknek, hogy Tordai Borbálát iktassák be a férjétől örökölt gyulafehérvári ingatlanba.⁴¹

Borbély Gáspár fehérvári nemes végrendeletét 1601. március elsején fogalmazta meg vitélző Szilágyi Márton, Deák Nyíró István és Kosa Borbély György fehérvári lakosok előtt.⁴² A betegségbe esett Borbély Gáspár végrendelezése pillanatában jelentős készpénzvagyonnal rendelkezett igaz ugyan, hogy ennek egy részét 550 forintot, letétben tartotta Borbély Pálnál. A legfontosabb kedvezményezettje ennek a vagyonnak a végrendelet szövegében "gazdámasszony"-nak nevezett felesége, Csiki Anna volt. Ráhagyta a házat ahol lakik, azzal, hogy ha akarja, megtarthatja, ha nem, akkor vegye fel annak árát; ha az özvegye meghalna, akkor Borbély Demeternére, Zsófiára és annak gyerekeire testálja. Abban az esetben, ha gyereke születne, akkor a ház szálljon reá. A gazdasszonyra 200 forint készpénz, számos értékes arany és ezüst tárgy és két hordó bor jutott. A már említett Borbély Zsófiára, a végrendelező lányára és gyerekeire a másik, várkapun kívüli házát, szőlőt, 300 forint készpénzt, értékes, arany, ezüst tárgyakat és 2 hordó bort rendelt Gáspár uram. Szívén viselte Tölcséres Gáborné két árvájának, Zsuzsának és Gyurkónak sorsát, valamint Török János árvájának sorsát, az első nevelésére 50 forintot, az utóbbira 25 forintot rendelt, de a letétben lévő pénzből még kiegészítette ezeket az összegeket, úgyhogy Borbély Pál és Szabó András öccse kezébe hagyott még ugyanazzal a céllal 250 forintot. A temetéséről is gondoskodott. Erre a célra 88 forintot szánt, hogy ebből adjanak a mesternek 5 forintot, a káplánnak egyet-egyet, a deákoknak 5 forintot, a plébánosnak a prédikációért 2 aranyat, a maradékot pedig osszák szét a szegényeknek. Keresztfiának, Ötvös Mátyás fiának, Gyurkónak két arany forintot hagyott, a tanúk is két-két forintot kaptak.

³⁹ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1356, p. 368-369; ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1567, 418. p.

⁴⁰ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1569, 419. p.

⁴¹ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 1569, 419. p.

⁴² ErdKáp, nr. 1672, 446. p. DVD

A gyulafehérváriak hagyatékairól szóló forrásainkban, nemesek, értelmiségiek, aszszonyok gyakran fordulnak elő, ritka esetnek számít azonban, amikor kézműves mester hagyatékáról esik szó. Éppen ezért nagyon értékes adatokkal szolgál Fejérvári Lakatos István bevallása, melyben a vagyonáról is hagyatkozik. Ez az 1631. október 18-án keltezett bejegyzése királyi könyvekben olvasható.⁴³ Ebből kiderült, hogy műhelyének csak használója, valójában Lakatos Gergely Istók nevű árvájáé, aki elbujdosott, és akinek hollétéről nincs tudomása. Erre a műhelyre és az elbujdosott árva javaira István uram, az elhunyt Bethlen Gábor fejedelemtől donációt kért, azzal a feltétellel, hogy ha az árva megjön, akkor kielégíti őt. Ezt az Istók feletti tutorságát a város más lakói kétségbe vonták. Ezért részletesen leírja a műhelyek és a gyermek javainak állását. Azt a házat, amelyben lakott Lakatos István a feleségének hagyja, mivel, annak ellenére, hogy apjától maradt, 50 forintot fizetett érte. Szükségesnek tartja kiemelni, hogy a vagyonának egyik része sem örökölt, hanem mindez saját keresménye. A Gyulafehérváron birtokolt szőlőt felesége Nagyenyeden birtokolt szőlőjének árából vette. Gyermkeivel ebben a végrendelező meghagyásban nem foglalkozik, csupán annyit jegyez meg, hogy ne háborgassák feleségét a javak használatába, leányának pedig egy sárga paplant rendelt.

Gyulafehérváron többnyire az általános örökösödési szabály és mechanizmus érvényességét észlelhetjük. Az általunk felhozott példák annyiban különlegesek, hogy végig az elemzett időszakban itt nagyon széleskörű társadalmi kategóriákból kerültek ki a vagyon örökítői. Gyakoriak voltak a városlakói között azok a személyek, akik valamilyen indoklással megneemesítésüket kérték a fejedelemtől, azt meg is kapták, és ezzel az örökösödési ügyeikben is más szabályok érvényesültek.

A város lakói gyakran végrendeleztek akaratauk érvényesítése valamint vagyonuk elosztása érdekében. Különösképpen olyan esetben, amikor előreláthatóak problémák adódhattak, a vagyon örökítésében végrendeleti meghagyáshoz folyamodtak. Ezekben fontos helyet fogalt el azon személyeknek a megnevezése, akiktől a későbbiekben a végakarat végrehajtását várták. A végrendelet nem minden esetben jelentette a vagyonelosztáskor felmerülő problémák megoldását. Előfordult, hogy maga a végrendelet okozott olyan bonyodalmakat, amelyeket csak törvényszéken lehetett megoldani. A végrendelettevés tanúi között asszonyt is találunk Vas Jánosné Budai Zsófia személyében 1588. június 28-án.⁴⁴ Az örökítési folyamatban fontos helyet foglaltak a gyámok, akik esetenként a gyermekek és vagyonuk fölött örködtek. A végakaratok szövegeiben sok esetben, a tanúknak, a gyámoknak (tutoroknak), nagyon ritkán, igényesebben testamentumosoknak is nevezik őket. Amennyiben egy írat keletkezésének több tanúja is van nem mindenik jelenlevő személyt bízzák meg a végrehajtással, hanem általában maga a végrendelező jelöli meg azokat, akiket felruház a testamentumban foglaltak életbeléptetésével.

A megfogalmazott végakaratok későbbi sorsáról keveset tudunk, de találkozunk olyan esettel, amikor az elkészült végrendeletet a testamentumosok ládájában őrizték.⁴⁵

A rendelkezésünkre álló adatok csupán töredékét képezik a lezajlott örökösödési ügyeknek mégis, amit ki lehet olvasni ezekből, hogy nagyon erős hatása volt az ősi,

⁴³ Erdélyi Királyi könyvek, DVD.

⁴⁴ ErdFejKirK, EME, Kolozsvár, 2005, nr. 771, 227–228. pp.

⁴⁵ Mol F15 KmKOL, Portocola, libriiregii et styliionaria, l. k., 309-309b.

öröklött vagyon családon belül való maradására való törekvésnek. Számos esetnek ez a vérszerinti öröklésre való jog vagy annak érvényesítésére való törekvés a mozgatója. Ezek az esetek a törvény elé hozott ügyekben köszönnek vissza. A végrendeletekben a hangsúly általában a szerzett vagyon örökítésére és annak saját szerzemény voltának a bizonyítására esik.

Gyulafehérváron is a városlakók után maradt örökséget egy több személyből álló bizottság osztotta szét a jogosultak között. 1604-ban egy ilyen bizottságban Csabai Mátyás deák a fehérvári bíró, nótárius és egy másik városlakó járt el. Az nem igazán tudjuk, milyen alapon kik nevezték meg a bizottság tagjait. A hagyatéki problémák megoldását a gyulafehérvári emberek a bíró székétől várták. Amikor itt nem oldódott meg a probléma, akkor a szenátus elé is vihették és vitték az ügyet. Azonban azt is látnunk kell, hogy a Városházákba nem minden esetet vezettek be azért, hogy egy ügy megmaradjon az emlékezet számára az érdekelt anyagi áldozatát követelte. A törvénykezési Jegyzőkönyvekbe csak a törvénykezés során elhangzottak bővebb vagyszükszavú kivonatai kerültek. Ezért ha a kérdés mindenki melegezésére rendezték nem feltétlenül tartották fontosnak, hogy arra költsenek, hogy a megoldást feljegyeztessék.

Nyilvánvalóan ahhoz, hogy a gyulafehérvári örökösödési eljárást teljességében megismerjük, tisztázni kellene a kedvezményezettek körét, rokonsági fokukat, a fiúk és a lányok részét, az öröklött (családi, apai ágon, leányágon öröklött) és a szerzett vagyon öröklése közötti kétségtelen különbségeket – tehát az öröklés jogi szabályait. Azonban a várostörténetének fejedelemség kori forrásadottság nem teszi ezt lehetővé. Így csupán a városban használatos örökösödési tendenciákat tudjuk megrajzolni.

SRĐAN ŠARKIĆ

The Legal Status of Villagers in Mediaeval Serbia

1. Introduction – In Serbian fourteenth century sources, *sebar* (commoner) was the general word for anyone not of noble or gentle birth. The expression was mentioned for the first time in the Serbian translation of Matheas Blastares' *Syntagma*. Accepting the main distinction in the law of persons according to Roman jurist Gaius, that all men are either free or slaves (*Inst. I, 9: Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi aut servi sunt*), the Serbian translator says that among those who are free there exist *počteni* (noble, gentle, honest, in Greek text *έντιμοι*, and *sebri*, denoting common, vulgar, low, base (*έντελεις* in the Greek original)).¹ In several articles (53, 55, 85, 94 and 106) of Dušan's Law Code, a commoner (*sebar*) is opposed to a nobleman (*vlastelin*),² providing different penalties for the same trespasses. Among other things, it is stated in article 85 of the Prizren transcript that: *...if he be noble let him pay one hundred perpers: and if he be not noble, let him pay twelve perpers and be flogged with sticks (...ako bude vlastelin, da plati sto perper; ako li ne bude vlastelin, da plati dvanaest perper i da se bije stapi)*.³ However, all other manuscripts of Dušan's Code replace the words „if he be not noble” with the terms „if he be commoner(*sebar*)”. One may conclude that the expression *sebri* (commoners) was the general name for all dependent (mostly village) inhabitants of mediaeval Serbia. According to the opinion of Taranovski, the word *sebar* replaced the old Serbian name for peasant – *сръбль*

¹ Greek text edited by G. A. RALLES – M. POTLES, Μαθαίου του Βλασπάρως Σύνταγμα κατὰ Στοιχείων, Athenai 1859, p. 481. Serbian text edited by S. NOVAKOVIĆ, *Matije Vlastara Sintagma*, Beograd 1907, pp. 509–510. Cf. and pp. 506 and 523. On the meaning of the word *sebar* see S. Novaković, *Die Ausdrücke себрь, поч'мень und мьрон'шина in der altserbischen Übersetzung des Syntagma von M. Blastares*, *Archiv für slavische Philologie*, IX (1886), pp. 521–523; Cf. S. ŠARKIĆ, *Divisione Gaiana delle persone in diritto medievale serbo*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 43 – broj 3–4/2006 (83), pp. 355–360. V. MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno povjestni rječnik*, Zagreb 1908–1922 (reprint 1975), pp. 1295–1296; P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1973, vol. III, p. 210.

² On legal position of noblemen see S. ŠARKIĆ, *Legal Position of Noblemen in Serbian Mediaeval Law*, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica, tomus XXIII/II*, Miskolc University Press 2005, pp. 111–124.

³ S. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd 1898 (reprint 2004), pp. 67 and 197; English translation of the Code by M. BURR, *The Code of Stephan Dušan, Tsar and Autocrat of The Serbs and Greeks*, *The Slavonic (and East European) Review*, Volume Twenty-Eight, London 1949–50, p. 214.

(Serb). This can clearly be seen from article 98 of Dušan's Code, referring to a commoner's plucking (*mehoskubina*), which was adopted from the chapter of the Gračanica Charter titled *The Old Law for Serbs (Zakon stari Srbijem)*.⁴

Although they were all dependent inhabitants, not all the commoners (*sebri*) shared the identical social status. The sources allow us to differentiate several categories of commoners: 1) Villagers (*meropsi*); 2) Vlachs (dependent shepherds); 3) *Otroci* (some kind of slaves); 4) Dependent craftsmen and so-called *sokalnici*, and 5) Parish priests. In this paper we will examine the legal position of the most numerous class of commoners – villagers.

2. *Name and Social Status.* – Dependent villagers in mediaeval Serbia were usually called *meropsi* (singular = *meropah*). The meaning of the word *meropah* cannot be precisely defined, but it probably comes from the name of Thracian tribe *Meropes (Μέροπες)*, who lived in Rodope mountains (today in Greece).⁵ The term *meropsi* became common in the fourteenth century sources, but different names are used in the texts from the twelfth and thirteenth century for the villagers such as: *parici* (from the Greek *παρικοί* = colonists, settlers, lit. „one who lives nearby”, the general name for the dependent peasants in Byzantium from the tenth century through the end of the Empire, analogous, but not identical, to the serfs of mediaeval Western Europe), *zemljani ljudi*, *zemaljski ljudi*, *zemljani* (literally „men of the land”, really the agricultural labourers), *Srbliji* (Serbs), or simply *ljudi* (people, singular = *čovjek* or *človek*, meaning *man*).⁶ The legal sources starting from the Nemanja's Charter, presented to the Hilandar monastery (1198), tell us that villagers (*meropsi*, *ljudi*) could belong either to the sovereign, to the Church, or to the noblemen. This tripartite division was finally confirmed by article 112 of Dušan's Code which states: *If any man escape from prison... be he the Tsar's man, or of the Church, or of a lord... (Koji človek uteče iz tamnice... ili jest človek carstva mi, ili crkovni, ili vlastelski)*.⁷

A *meropah* (villager) could dispose with his land, but his property right was, as S. Novaković suggests, dependent on a hereditary estate burden with certain feudal duties.⁸ Villagers (*meropah*) could even sell or alienate in any other way his land, provided that the supply of labour was maintained. This could clearly be seen from article 174 of the Code: *Workers on the land (ljudije zemljane) who have their own inherited property, land, vineyards or purchased estate (kupljenice), are free to dispose*

⁴ T. TARANOVSKI, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, Beograd 1931, vol. I, p. 43 = *Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 12*, Beograd 1996, p. 80.

⁵ Skok, *Etimologijski rječnik II*, p. 409. Cf. N. RADOJČIĆ, *Iz istorije proučavanja porekla naziva meropah*, *Južnoslovenski filolog*, XVIII, 1949–50, pp. 157–171.

⁶ See S. ŠARKIĆ, *Nation et humanité dans le droit médiéval serbe, Da Roma alla terza Roma*, Roma 1992, pp. 63–71. Some legal documents, written either in Greek or in Serbian, use the Greek word *χώρα* = land, district, in the meaning of the assembly of all villagers. See A. SOLOVJEV – V. MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara (Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae)*, Beograd 1936, p. 24; A. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd 1926, pp. 130 and 170.

⁷ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 86 and 213; BURR, p. 518. „The word translated *prison* is *tamnica*, literally, a dark place.”

⁸ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, p. 173.

of their own lands and vineyards, to give them as dowries, to give them to the Church, or to sell them, but there must always be a labourer on that place for him who is lord of that village. If there be no labourer in that place for him who is lord of the village, the same lord is free to take the vineyards and the fields.⁹ Article 67 adds: ...such payment men make and work that they do, so much land let them have (...kako platu plaćaju i rabotu rabotaju, tako-zi i zemlju da drže).¹⁰

Villagers were not allowed to leave their lands and this rule was already contained in Nemanja's Charter to Hilandar. Article 201 of Dušan's Code provides: *If a serf flee anywhere from his lord to another land, or to the Tsar's, where his master find him, let him brand him and slit his nose assure that he is again his, but let him take naught from him (Meropah ako pobegne kuda ot svojego gospodara u inu zemlju ili u carevu, gde ga obrete gospodar njegov, da ga osmudi i nos mu raspори i ujemči da je opet jegov, a ništo da mu ne uzme).*¹¹ The social status of villagers did not change even in the fifteenth century. In the Charter issued in 1407 to the monastery of Hilandar despot Stefan Lazarević forbids the villagers (meropsi) from leaving their manors.¹² But, as the St George monastery Charter states, the lord loses the right to claim his deserted villager if the villager spends three years „without a master”; on the other hand, the right of the Church to claim its deserted man is without limitation.¹³

In spite of the very strict suppressions villagers (meropsi) ran away from the lands in great numbers, either abroad, or to other manors. Concerning escaping abroad, the maritime cities (Kotor, Budva, Bar, Ulcinj) and especially Dubrovnik were very attractive for villagers, as they could find there a relative exemption from feudal duties. In order to stop that practice King Dušan gave the Cape of Ston (Stonski Rt) and peninsula Prevlaka (today both in Croatia) to the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in 1334, demanding from the Ragusan authorities *not to receive any man from my royal land, except those from my royal men, who already lived in Ston and Rt (...da ne preimu nijednoga človeka od zemle kraljevstva mi liho onehzi ljudi kraljevstva mi, koih zastaše u Stonu i u Rtu).*¹⁴ However, escaping from one manor to another was much more common. The villagers were looking for the manors where their social and economic position could be improved. It seems that villagers ran away from the manors that belonged to the worldly lords to monastery manors, because the Church lands were not required to provide soldiers to fight (art. 26). On the other hand, a permanent shortage of labour existed in mediaeval Serbia, leading lords to tempt peasants to join their manors. It seems as well, that since the services (rabote)¹⁵ on the huge manors were lesser, the villagers from lesser lords manors would desert them in favour of greater lords' lands. The ecclesiastical and worldly lords often quarrelled over deserted men,

⁹ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 136 and 250; BURR, p. 533.

¹⁰ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 55 and 187; BURR, p. 211.

¹¹ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 146 and 267; BURR, p. 539. We must note that the article 201 remained only in the manuscript of Rakovac from the year 1700.

¹² S. NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912, p. 498.

¹³ Ibid. pp. 617–619.

¹⁴ Ibid. p. 298.

¹⁵ *Rabota* (service) is the general Slavonic word for customary labour service, corresponding to the Greek word ἄγροεργία.

causing the state power had to interfere on several occasions. King Stefan Dečanski, for example, in his Chrysobull issued in 1326 to the Episcopacy of Prizren, states the following: *And for the men who gave my royal majesty [to the Church] or my royal elder, and who ran away, let them get back, everyone on his place, and let no one support them, neither a lord, nor another church, not even me, the King (I što je pridalo kraljevstvo mi, ili roditel kraljevstva mi ljudije koi se su pređe razišli, da se povraćaju svaki na svoje mesto, a nikto da ih ne podržit, ni vlastelin, ni ina crkv, ni samo kraljevstvo mi).*¹⁶ Dušan's Law Code treats the problem of deserted villagers in several articles. First of all, article 22 protects the lord's serfs; it provided that the serfs (villagers, meropsi) deserting the lord's manor for the church land had to be sent back. The Code does not speak of the opposite case, probably because serfs who escaped the church land for a worldly lord's manor were very rare: *Any serf¹⁷ who live in the villages and hamlets¹⁸ of the Church, let them each go to his own lord.*¹⁹ In article 115 we can read: *If any man receive another from another estate who shall have fled from his own lord or court, if he produce the Tsar's letter of pardon, it shall not be contradicted. But if he show no pardon, let him be sent back (I kto jest čijega človeka prijel iz tužde zemlje, a on je pobegal ot svojega gospodara ot suda, ako da knjigu milosnu carevu, da se ne potvori; ako li ne dast milosti, da mu se vrati).*²⁰ But, in the second part of his Code (1354) Emperor Dušan solves this problem much more conclusively. With a solemn and resolute tone article 140 orders: *My Majesty commands: No man may receive any man, neither I the Tsar, nor the Lady Tsaritsa, nor the Church, nor a lord, nor any other man whosoever may receive any man without my Imperial writ. And if he receive him, let him be punished as a traitor (Poveleva carstvo mi. Nikto ničijega človeka da ne prima; ni carstvo mi, ni gospožda carica, ni crkva, ni vlastelin, ni proči ljubo kto človek da ne primi ničijega človeka bez knjige carstva mi. Ako li ga kto primi, tako-zi da se kaže kto ljubo kako i nevernik).*²¹ It was obvious that the previous prohibitions did not stop the escapes of villagers. Therefore the Tsar had to strictly forbid his subjects to receive the deserted men and, for the first time, to provide the following penalty: those who receive any man will be punished as a traitor (nevernik), and have their entire property confiscated. *And also in the market towns, county prefectures, and in the cities, if anyone receive any man, in the same way shall he be punished and given up (Takožde i trgove i knezove i po gradoveh čijega človeka primu, takožde obrazom da se kažu i odadu).*²² It was written that, those lords who harboured a foreign serf before the Council of 1354 (when the supplementary Code was

¹⁶ *Zakonski spomenici*, p. 641.

¹⁷ *Ljudije vlastelci*, literally „lord's people”.

¹⁸ The words translated „villages and hamlets” are *selo* and *katun*. The former was the smaller administrative unit within the *župa* or district. The *katuns* were the summer huts of the Vlach and Albanian shepherds in the mountains. Burr, p. 202.

¹⁹ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 24 and 160; Burr, p. 202.

²⁰ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 88 and 215; Burr, p. 519.

²¹ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 108 and 230; Burr, p. 525.

²² Article 141, edition NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 109 and 230; BURR, p. 525.

promulgated) shall be tried by the first court, as is written in the first Code (... *da se ište prvim sudom, kako pišu u prvim zakoniku*).²³

3. *Feudal Duties* – Although we can surmise that the monarch and nobles generally exacted more service from villagers than the Church and consequently that there was a general desire to migrate to ecclesiastical estates, we can not prove that fact precisely. The remaining legal sources speak only of monastery serfs' duties, which were not equal on every manor.²⁴ As an illustration consider the obligations of devoting a portion of time and labour by villagers on three different monastery's manors:

a) According to the Charter issued by King Vladislav (about 1234) to the Church of Holy Virgin on river Bistrica, the monastery serfs had the following duties:

1) to plow 7,5 mats (1 mat = 939,18 square meter),²⁵ equal to one day's work; 2) to mow the hay till the work be ended; 3) to reap six days using the monastery's food; 4) to do all other jobs, ordered by the monastery prior; 5) to bring as much malt for the beer as the monastery's community needs; 6) to give on every Christmas *one uborak*²⁷ of hops; 7) to bring a burden of light-giving pinewood splinters (breme luča); 8) to give six quern stones (žr'di); 9) to give the bread, made of one *kabao* of corn (1 *kabao* = about 16 kg); 10) to give a lamb fur and one cord every year on Our Lady's Day fair; 11) to fish on holidays for the King and Archbishop as much as be ordered; 12) to give every tenth beehive.²⁸

b) According to the Charter issued by King Milutin (about 1316) to St Stephen monastery in Banjska the villagers had to perform the following services:

1) to plow 8 mats; 2) to dig the vineyard untill the Eastern; 3) to mow the hay for three days; 4) to plow one more *mat* in autumn using the monastery's food and to carry everything that plowed; 5) to reap for three days; 6) to participate in construction of a town; 7) to weed out the corn; 8) to do different jobs in the bakery; 9) to give every year

²³ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 130 and 245; BURR, p. 532. The words *as is written in the first Code* concerns article 115.

²⁴ The most important works on villagers' feudal duties are: S. NOVAKOVIĆ, *Selo, Glas SANU*, XXIV, 1891, second edition with the supplements by S. ČIRKOVIĆ, Beograd 1965; M. WLAINATZ, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903; R. GRUJIĆ, *Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1932; I. BOŽIĆ, *Dohodak carski*, Beograd 1956 (Summary in French); M. BLAGOJEVIĆ, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji* (Summary in English), Beograd 1973; L. MARGETIĆ, *Bilješke o meropsima, sokalnicima i otrocima*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XXV, 1–3 (1991), pp. 91–115 (Summary in English and French). Cf. Taranovski, *Istorija I*, pp. 51–71 and D. JANKOVIĆ, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, Beograd 1957, pp. 26–33.

²⁵ S. Čirković, *Mere u srednjovekovnoj srpskoj državi, Mere na tlu Srbije kroz vekove* Beograd 1974, p. 62 = *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Beograd 1997, p. 159.

²⁶ According to the research of M. Blagojević, op. cit. pp. 337–402 and pp. 428–429.

²⁷ *Uborak* is a kind of measure for cereals, 22,94 litre, according to the research of S. Čirković (*Rabotnici, vojnici, duhovnici*, pp. 151–152, and note 69). The word probably comes from Greek–Latin *amphora*. See SKOK, *Etimologijski rječnik III*, p. 534 and MAŽURANIĆ, *Prinosi*, p. 1483.

²⁸ *Zakonski spomenici*, p. 590–591.

malt and hop; 10) to give *oglav*;²⁹ 11) to give every fifth beehive; 12) to give to the Church lamb leather every year.³⁰

c) The Chrysobull of Emperor Dušan to the monastery of St Archangels Michael and Gabriel (1348) contains the Chapter *The Law for Serbs*. It shows that the villagers (Serbs) on this manor had the following duties: 1) to provide two days of work per week from every house, as well as whatever the prior of the monastery (iguman) commands; 2) to plow and carry all the corn, using the monastery food; 3) to mow the hay, as needed; 4) to work in vineyard according to „the law in Studenica“;³¹ 5) to give lamb leather, fur and 30 bundles of flax; 6) to give a tithe of corn or two dinars; 7) to carry the wood on holidays; 8) to give the light-giving pinewood splinter.³²

Differences in customary labour services (*rabote*) existed most probably on manors belonging to worldly lords, as well. The indication for such conclusions can be found in article 68 of Dušan's Code, which begins with words: *The law for the villager on all land (Merophom zakon po vsoi zemlji)*. This important clause represents the Emperor's desire to equalise the amount of compulsory labour required of a villager (*meropah*) within the territory of the State. Admittedly, the text also speaks of obligations to the fief-holder (*pronijar*), but the term *pronijar* replaced the common term of feudal lord in the fourteenth century. After publishing the first half of the Code (including article 68) the same duties were demanded from the monastery's serfs, which can be clearly seen from Emperor's Dušan Charter to the monastery of Hilandar, issued on May 2, 1355.³³

As article 68 standardises the obligations of all villagers we shall quote it in its entirety: *The law for the villager on all land. He shall work for two days in the week for the fief-holder and let him pay him one imperial perper in the year and let him cut his [lord's] hay with all his household one day and his vineyard one day; and if there be no vineyard, let him do other work for one day. And what a villager do, let him store it all and according to the law nothing else shall be taken from him.*³⁴ This suggests that a villager (*meropah*) had to work 106 days in the year for his feudal lord and to pay one *perper* to the imperial treasury. From the final sentence we can see the Tsar's intention to stop the abuses and to arrange all duties according to the law; surplus of products villager (*meropah*) will take for himself (*i što urabota meropah, to-zi vse da steži*) and

²⁹ The meaning of the word is not clear. F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-latinum*, Wien 1862–1865, suggests that it could be Latin *capistrum* (halter).

³⁰ *Zakonski spomenici*, pp. 625–629.

³¹ „The law in Studenica“ here refers to the particular legal rules which regulated the position of dependent inhabitants of monastery Studenica manor, established by foundation Charter issued by Nemanja. The text did not remain but it was reconstructed by S. ČIRKOVIĆ, *Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo*, *Zbornik Filozofskog fakulteta* XII-1, Beograd 1976, pp. 311–314. See also, M. BLAGOJEVIĆ, „*Zakon Svetoga Simeona i Svetoga Save*“ in *Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i predanje*, Beograd 1979, pp. 129–166 (summary in French).

³² *Zakonski spomenici*, pp. 696. Cf. R. GRUJIĆ, *Ekonomsko-pravni odnosi sela i seljaka zadužbine cara Dušana*, sv. *Arhandela kod Prizrena u 14. veku*, *Naše selo*, edited by M. STOJADINOVIĆ, Beograd 1929, pp. 35–38.

³³ *Zakonski spomenici*, p. 431.

³⁴ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 55 and 187; BURR, p. 211.

nothing else, by law, shall be taken from him (*a ino, prez zakon, ništo da mu se ne uzme*).

Besides the above mentioned services, owed to their feudal lords, villagers also owed numerous obligations to the monarch (State power). The most important ones are as follows:

1) To pay the Tsar's revenue, called *soće* (articles 68 and 198). The meaning of this word remains unclear, although several hypotheses have been presented.³⁵ The tax could be paid in money (one perper) or by one *kabao* (16 kg) of corn. The date of delivery for wheat was St Demetrios' Day (Δημήτριος, in Serbian *Mitrov dan*, October 26) and the second date was at Christmas (art. 198).³⁶ *Soće* was collected from every home, be it a lord's or a commoner's. Villagers paid *soće* to their feudal lord and he subsequently remitted it to the Tsar.

2) *Obrok* (literally *meal*) or maybe *priselica* was the obligation to lodge and give food to the monarch, his family, high court dignitaries and foreign ambassadors when they travelled through the country.³⁷ This obligation was mentioned for the first time in the Charter presented by King Vladislav (1234-43) to the monastery of the Holy Virgin Bistrička.³⁸ As *obrok* was a very onerous duty for villagers, Dušan's Code attempted to

³⁵ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, p. 173. The Serbian word *soće* comes from the Latin *soca*, *soccus* = plough. So, *soće* could be a land tax, given to the monarch, as a sign of recognition that the land is his property. Č. MIJATOVIĆ, *Finansije srpskog kraljevstva, II. Izvori za finansijski dohodak u XIII i XIV veku*, *Glasnik SUD* XXVI, Beograd 1869, p. 214 found the similarity between *soće* and the Latin word *saccus* = purse, which was also a King's tax in some Occidental mediaeval States. Probably under his influence Novaković later on changed his mind („*Soće*” i”*sokalnik*” u srednjovekovnoj Srbiji, *Godišnjiva N. Čupića*, XXVI, Beograd 1907, pp. 124–125) and wrote that *soće* comes from a Byzantine tax called της σακέλλης. But, as I. BOŽIĆ, *Dohodak carski*, Beograd 1956, pp. 34–35, pointed out *σακέλη* was not a tax at all, rather it was the compartment of the imperial treasury (σέκρετον της σακέλλης, *σακέλλιον*). Even the name *σακέλλη* the sources mention for the last time in 1145 (See F. DÖLGER, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, *Byzantinisches Archiv* IX, Berlin 1927, p. 24) and it is hard to believe that the term, which disappeared in Byzantium in twelfth century could be accepted in Serbia in the fourteenth century. Besides that, Byzantine sources translate *soće* as σιτοδοσία. See SOLOVJEV-MOŠIN, *Diplomata graeca*, p. 304. Cf. and S. ĆIRKOVIĆ, *Jedan pomen soća na Peloponezu*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 7 (1961), pp. 147–151 (Summary in German) and M. BARTUSIS, *State Demands for the Billeting of Soldiers in Late Byzantium*, in the same journal 26 (1987), pp. 116–117. BURR, p. 206 says this of *soće*: „The word is the same as the Russian *socha*, which means both a two-shared plough and a plough-land. Cf. the *caruca* and the carucate of Domesday Book.” See also the latest work on *soće* by M. BLAGOJEVIĆ, *Soće – osnovni porez srednjovekovne Srbije*, *Glas Srpske Akademije Nauka i Umjetnosti, odeljenje istorijskih nauka, knjiga 11*, CCCXC (2001), pp. 1–44 (Summary in English), who suggests that 1 Serbian *kabao* (tub) had the weight in wheat being between 61,5 and 62 kilos.

³⁶ NOVAKOVIĆ, *Zakonik* pp. 146 and 265; BURR, p. 538. According to the Julian (Orthodox) Calendar St Demetrios' Day is on November 8, and Christmas on January 7. Article 198 mentions among taxes *harač*, a Turkish poll-tax. It is clear that this is the work of a later copyist (from 1700) and that the word could not occur in the pre-Turkish days.

³⁷ Many Serbian scholars have called this obligation *priselica*, mentioned by articles 57, 125, 155 and 156 of Dušan's Code. However, M. BLAGOJEVIĆ, *Obrok i priselica*, *Istorijski časopis* XVIII (1971), pp. 165–188 (Summary in French) suggests that *priselica* was the common indemnity due to the merchants and travellers, attacked by brigands and thieves.

³⁸ *Zakonski spomenici*, p. 590.

limit it. Article 133 says: *An ambassador³⁹ proceeding from a foreign country to the Tsar, or from the Lord Tsar to his own lord, when he come to any village, let honour be done him, that he have enough; but he must only stay for dinner or for supper and go his way to another village.* Article 189 in the Rakovac Manuscript orders: *and the kennel-men, falconers and swineherds, wherever they go, nothing shall be given them.* But, the same article in the Bistrica text contradicts this: *Wheresoever the horses and dogs and sheep of the Tsar go, whatsoever is written in the Tsar's books shall be given them and nought else.* It seems that the kennel-men, falconers and swineherds could only enjoy the *obrok* if they had the permission of the Tsar himself. Finally, article 110 says that *judges who travel about my dominions and in their own province may not take their maintenance by force (da nest voljan uzeti obroka po sile)...*⁴⁰

3) *Pozob* (from *zob* = oat) was the obligation of giving oats and hay to the King's or Tsar's horses, that were ridden by the monarch's suite. Dušan's Law Code does not speak of this duty, but according to the information given by some contemporary charters we can conclude that the Tsar wanted to limit the obligation of *pozob*. Tsar Dušan's Chrysobull to the monastery of St. Archangels Michael and Gabriel (1348) says that the village had to give one *krinu prevodnu* which was equivalent to 24 Emperor's *kabao* (*da daje selo krinu prevodnu jednu, a u krine 24 kbli carevi...*).⁴¹

4) *Gradozidanije* (from *grad* = town and *zidati* = to build) was the obligation to reconstruct towns and fortresses, as regulated by article 127 of the Code: *For building towns. Where a town or castle is overthrown, let the townsmen of that town rebuild it and the district in which the town is situated (Za grada zidanije. Gde se grad obori ili kula, da ga naprave graždane toga-zi grada i župa što jest predel toga grada).*⁴² The burden of reconstruction was a heavy drain on the resources of the townsmen, especially in sparsely populated districts, and therefore was shared by the surrounding district

³⁹ The word translated „ambassador” is *poklisar* from the Greek ἀποκρισιάρχιος BURR, p. 523.

⁴⁰ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 101 and 226; 144 and 260–261; 84 and 196; BURR, pp. 523, 537, 518. Byzantine writer Theodore Metochites (Θεόδωρος Μετοχίτης), who travelled to Serbia several times in 1299, negotiating the marriage between Emperor Andronicos' II daughter Simonis (Σιμωνίς, in Serbian Simonida) and Serbian King Milutin, gave in his *Ambassador's report* (Πρεσβευτικός) a very precious information on *obrok*. He said that within the delegation that started from Constantinople there was one Serb, who was wondering himself where he would find the food during the journey. Certainly, from the local population, said the Serb, because in his country they had to give the food to the ambassadors who travel through Serbia. But, Metochites told to his Serbian travelling companion that such kind of custom did not exist in Byzantium. Edited by K. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, I, Venezia 1872, p. 156, and L. MAVROMATIS, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, p. 91. See also the Serbian translation with the comment by I. Đurić in *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (*Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae spectantes*), vol. VI, Belgrade 1986, pp. 84–85 and notes 12 and 13.

⁴¹ *Zakonski spomenici*, p. 698. As the further text of the Charter said the villagers, besides the oat, had to give some quantity of salt and the several halters. All of these duties together were considered as the *pozob*.

⁴² NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 97 and 223; BURR, p. 522. According to the story of Byzantine writer John Kantakouzenos, the Emperor Dušan brought ten thousand workers from his State in 1350 (ἀχθοφορούντων) in order to reconstruct the fortress of Berroia (Βέρροια). See *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae spectantes*, vol. VI, Belgrade 1986, pp. 503, 506 and n. 454.

(župa), which also enjoyed the protection of the city. The monastery manor's serfs were exempt from this obligation, as some charters testify.

5) *Gradobljudenije* was the service of providing guards in towns and on roads in order to protect merchants and travellers from brigands and thieves. The person responsible for the administration of the guards was the *kefalija* (prefect), who was appointed by the Tsar as his representative over the towns (art. 157). It is mentioned in Tsar Dušan's Charter to the monastery of Hilandar from June 8, 1355: *my imperial guards (bci carstva mi)*.⁴³ A. Solovjev suggests that these *bci* were identical to the Byzantine *tzakons*, or regular city guards who reported directly to the *kefalija* (prefect) and who usually were mercenaries or hereditary soldiers.⁴⁴ If we accept the hypothesis of A. Solovjev, this would mean that in mediaeval Serbia, besides the serfs whose duty was to protect the towns and roads, existed professional guards as well. In the Charter of the nun Eugenia (Princess Milica, the widow of Prince Lazar) presented to the Lavra (Λαύρα, a type of monastery) of St. Athanasios on the Holy Mountain from 1394-95, the obligation of providing the guards was called *biglja*.⁴⁵

6) Military service (*vojevanje*) was the duty of noblemen (art. 42), but they had to gather a regiment of armed villagers or other commoners (the number was dependent on their relative might) and to put them at the disposal of the Tsar (King). Churches and monasteries were exempt from military service, so their serfs did not have to execute that duty, but they probably protected the monasteries as armed guards. Despot Stefan Lazarević in the Charter given to the Lavra of St. Athanasios on the Holy Mountain on January 20, 1427 states: *...and if My Lordship should go to the war, let them [monastery's serfs] go with My Lordship... (ako se bi slučajilo gospodstvu mi samomu glavom poki na voisku, i oni da pođu za gospodstvom mi...)*.⁴⁶ This indicates that in the fifteenth century, with the increasing Turkish danger, the monastery's villagers had to perform military service, as well.

Although Dušan's Code intended to equalise the amount of compulsory labours required of the villagers on the whole territory of the State, the Charters issued after the proclamation of the Code spoke of other services, not mentioned in the Code. For example, in two Charters presented by despot Stefan Lazarević to the monastery of Hilandar (June 8, 1411) and despot Đurađ Branković to the monastery of St. Panteleimon, a Rus' establishment on Mount Athos (1428), we find *voinica*, *voištatik* and *unča* referring to the taxes provided for the maintenance of a mercenary's army.⁴⁷

In the districts conquered by Byzantium we find a very complicated fiscal system. The Greek Charters of Serbian rulers speak of different kinds of duties: some of them

⁴³ *Zakonski spomenici*, p. 428.

⁴⁴ A. SOLOVJEV, *Бычу у Душановој повелји г. 1355, Прилози за књижевност, језик и филологију*, VI, Belgrade 1926, pp. 187-188.

⁴⁵ *Zakonski spomenici*, p. 496.

⁴⁶ *Zakonski spomenici*, p. 500.

⁴⁷ *Zakonski spomenici*, pp. 466, VIII; 528, II.

are of Serbian origin, some are unknown to the Byzantine sources, whilst most of them are taken, with some changes, from Byzantine legal documents.⁴⁸

Duties of Serbian origin could be found in the Chrysobull of Tsar Dušan to the monastery of the Holy Virgin in Lykousada (in Thessaly) from November 1348: the Emperor absolves the monastery of all charges and taxes (not specifying them at all) *and from pozob and so-called priselica* (καὶ τῆς ποζοβίτζης καὶ τῆς λεγομένης πρεσέλιτζας).⁴⁹

On ex-Byzantine territory, now under Serbian rule, we find some natural obligations, unknown to the Byzantine fiscal system, where all rates were collected in hard currency. This is the reason why those natural charges are only mentioned twice in the Charters of Serbian monarchs: 1) In the King Dušan's general Chrysobull in favour of all the monasteries on the Holy Mountain from November 1345, the monasteries are exempted (among other) from the *demand of grain and cattle* (ἀπαίτησιν τοῦ σίτου καὶ τῶν ζώων)⁵⁰ 2) Tsar Dušan's Chrysobull to the monastery Esphigmenou on Holy Mountain from December 1347 mentions the exemption of *corn income* (συνδοσίαις γεννημάτων).⁵¹ However, in the Greek Charters of Serbian rulers, made upon the Byzantine model to designate the taxes coming from grain income, the same technical terms as in the Byzantine Charters – *ζεωγαπατίκιον, σιταρκία*⁵² are used. It is obvious that in the districts conquered from Byzantium, in addition to „grain taxes” (taxes coming from grain income), collected in money, there sometimes existed natural demands in grain as well.⁵³

Some of the demands that appear in the Greek Charters of Serbian monarchs are well known through the Byzantine Charters, but with same differences in terms used for their designation and in their contents as well. But, the similarity is evident. *Βελανίδιον* (fee paid to be allowed to feed hogs with acorns in the forest), for example, mentioned in the Chrysobull of Tsar Simeon (Siniša) to the Epirot nobleman John Tzaphas (January 1361), is *βαλάνιστρον* in the Byzantine Charters.⁵⁴ *Εξέτασις τοῦ ἀλλοτρίου ἀλατος* („Control over somebody else's salt”, probably the tax on salt, imported in a monastery's manor), mentioned in Tsar Dušan's Chrysobull to the monastery of

⁴⁸ On the fiscal system in the Greek districts of Serbian Empire see the brilliant study of Lj. MAKSIMOVIĆ, *Poreski sistem u grčkim oblastima Srpskog Carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta* 17 (1976), pp. 101–125 (Summary in French).

⁴⁹ *Diplomata graeca*, p. 158. *Pozob* and *priselica* are two feudal duties very well known from Serbian legal sources. The meaning of *priselica* in the text of the Charter (board and lodging for soldiers) is in accordance with the previous interpretations of that duty, contested by M. Blagojević, who found that *priselica* was the common indemnity owed to the merchants and travellers, attacked by brigands and thieves (see note 114). But, Blagojević did not consider Lykousada Charter and it is really very difficult to put in accordance his arguments with the above mentioned datum. Cf. B. FERJANČIĆ, *Tesalijska u XIII i XIV veku*, Beograd 1974, p. 233, and Lj. MAKSIMOVIĆ, op. cit. 114–115, and note 55.

⁵⁰ *Diplomata graeca*, p. 32.

⁵¹ Ibid. p. 114. The expression ἀπαίτησις was used in Byzantium to designate every demand in the most generalsense. *Συνδοσία* meant the special obligation of fiscal character. See MAKSIMOVIĆ, op. cit. p. 113 and note 48.

⁵² *Diplomata graeca*, p. 442 and 491.

⁵³ MAKSIMOVIĆ, op. cit. p. 114. The author suggests that these kinds of demands could have the character of requisitioning for the army needs (note 52).

⁵⁴ *Diplomata graeca*, p. 236. On the different contents of this demand in Byzantium and Serbia see p. 408.

Zographou on Holy Mountain (April 1346), could be connected with *συστολή του αλλοτρίου άλατος* of the Byzantine Charters.⁵⁵ *Εξέλασις ανθρώπων* (preparing of men for military service), from the Tsar Dušan's Chrysobull to the monastery of Xenophontos on the Holy Mountain (June 1352), represents a more common way of exact services of Byzantine Charters: *ἐξέλασις πεζῶν* (preparing of infantry), *ἐξέλασις κονταράτων* (preparing of spearmen) and *ἐξέλασις πλωίμων* (preparing of ships).⁵⁶ Finally, we find the demands, unseen until today, of a local character, called *γουβελιατικόν* or corrupted *κουβαλιατάκια*, mentioned twice in the Greek Charters of Serbian rulers, and once in the Byzantine Charters.⁵⁷

This was not the extent of the labours and services required from the villagers, either in the Serbian part of the Empire or in the districts conquered by Byzantium. The list of demands of local character is very long and it is impossible to quote them all.⁵⁸ In addition to this, the possibility of introducing new demands always existed. This is clearly stated in King Dušan's general Chrysobull in favour of all Holy Mountain monasteries: *...no tribute will be ever demanded from the estates of honourable monastery's communities on the Holy Mountain Athos, neither from those which were asked and collected before, nor from existing ones, nor even from those which will be in future invented and collected...* (οὐδε άπαιτειν ποτε άπό τῶν τοιούτων κτημάτων τῶν κατα το άγιον και σεβάσμιον ορος τον „Αθω σεβασμίων μονων κεφάλαιόν τι και άπαιτήσιν ουτε άπο τῶν πρότερον ένεργουμένων και άπαιτουμένων, οὔτε άπο τῶν νυν, οὔτε άπο τῶν έσύστερον έπινοηθησομένων και ένεργηθησομένων...)⁵⁹

4. *Right to Be Protected* – Article 139 of Dušan's Code is of extraordinary importance to the understanding of which social rights were enjoyed by villagers (*meropsi*). Therefore we shall quote it in its entirety: *No master may do to a serf within the territories of my Empire aught that is contrary to the law, save only what I have written in the Code. That shall they do and give. And if he do aught to him against the law I enact, every serf is free to lay plaint against his master, be it I the Tsar, or the Lady Tsaritsa, or the Church, or my lords or any man. No man is free to withhold a serf from my Imperial Court, only the judges shall judge him according to right. And if the serf win against his master, let my judge give warranty that this master pay all to the villein at the appointed time, and that his master do no evil to the villein after the sentence (Merophom va temlji carstva mi da nest voljan gospodar učiniti prez zakon ništa, razve što jest carstvo mi zapisalo u Zakonice, to-zi da mu rabota i dava. Ako li mu učini što*

⁵⁵ Ibid. p. 68. Cf. and pp. 388–389.

⁵⁶ Ibid. p. 188. Cf. and p. 433. See also MAKSIMOVIĆ, op. cit. p. 115 and note 58.

⁵⁷ Serbian Charters: 1) Tsar Dušan's Chrysobull to the monastery of Vatopediou on Holy Mountain from May 1346, *Diplomata graeca*, p. 80; 2) Tsar Dušan's Charter to the monastery Xenophontos on Holy Mountain from June 1352, *Diplomata graeca*, p. 188. The only Byzantine document is the Charter of Emperor John V to the monastery of Hilandar from 1351, *Actes de Chilandar*, ed. L. ΡΕΤΙΤ, *Византийский временник* 17 (1911), Nr 138, p. 59. On different interpretation of the meaning of *γουβελιατικός* see *Diplomata graeca*, pp. 415–416. Cf. and MAKSIMOVIĆ, op. cit. pp. 116–117.

⁵⁸ On other demands of local character see MAKSIMOVIĆ, op. cit., pp. 113–123.

⁵⁹ *Diplomata graeca*, p. 34.

*bez zakona, poveleva carstvo mi, vsaki meropah da jest voljan preti se svojim gospodarem: ili sa carstvom mi, ili sa gospoždom caricom ili sa crkvom, ili sa vlasteli carstva mi, i s kim ljubo. Da ga nest voljan nikto držati od suda carstva mi, razve da mu sudije sude po pravde. I ako upri meropah gospodara, da ujemči sudija carstva mi kako da plati gospodar merophu vse na rok, i po tom da nest voljan on-zi gospodar učiniti zlo merophu).*⁶⁰ This demonstrates that feudal masters could only demand what the Tsar had written in the code from their serfs. Accordingly, a villager could sue his lord, be it a nobleman, the Church, the Lady Tsaritsa, or the Tsar himself. If the villager won against his master, the Imperial judge was required to guarantee that the lord would pay all damages at the appointed time and that he would not avenge himself against the villein.

It seems that Tsar Dušan, by introducing article 139 in his Code, wanted to protect the villagers from the abuses of the Church and noblemen. The main reason was probably the already mentioned deficit of manpower, prevalent in mediaeval Serbia. Besides this, article 139 shows the basic goal of the Code, and that to which most of its articles were devoted, which was to regulate social relations by law. It remains only a question of whether, and to what extent, this provision was actually applied, that is to say, to whether the proclaimed principle of lawfulness was really respected. In the absence of any surviving legal decisions, the only material that could reliably satisfy these inquiries, we cannot provide the exact answer to this question.

⁶⁰ NOVAKOVIĆ, *Zakonik*, pp. 106 and 228–229; BURR, p. 524. Here again is the evidence that this part of the Code is a supplement to the original, in the reference to the earlier part that is to article 68.

SEBŐK FERENC

Okleveles adatok az 1349. évi országbíróváltás történetéhez

Az Anjou-kori oklevéltár¹ 1348. évi kötetével kapcsolatos kutatás során szembesültem az alábbi problémával. Az említett év november 25-én kelt oklevelében² Pál, a jászói Keresztelő Szt. János-monostor konventjének prépostja értesítette I. Lajos királyt, hogy Tamás országbírónak az oklevélben átírt nov. 18-i oklevele értelmében lánci Leukus királyi ember társaságában kiküldte tanúságtételre Márton testvért. A nevezettek visszatérve egybehangzóan előadták, hogy ugyanezen a napon kiszálltak Cseb birtokra, ahol a szomszédokat – kiváltképpen Cordus-nak mondott Miklós fiait: Istvánt és Miklóst – összehívva jelenlétükben a királyi ember az említett birtok keleti részét összes haszonvételeivel és tartozékaival együtt Lőrinc deáknak iktatta örök birtoklásra, ellentmondó nem volt. Az oklevél tartalma és szövegezése teljesen szokványosnak tekinthető, ami figyelemre méltó benne, az az átírt parancslevél kiadója, ugyanis Szécsényi Tamást adja meg országbíróként, aki az átírt oklevél tanúsága szerint 1348. november 18-án nemcsak ezt a méltóságot töltötte be, de egyúttal Turóc megye honorbirtokosa is volt. Az oklevél szerint az országbíró felkérte a jászói konventet, hogy lánci Leukus királyi ember társaságában küldje ki tanúságttevőjét Cseb birtokra, akinek jelenlétében a királyi ember határjárást és határ-elkülönítést végez, majd a bozítai Cordus-nak mondott Miklós fiait: István és Miklós, valamint az említett István fiait: István és Miklós által Máté fia Lőrinc deáknak adományozott birtokrészt az utóbbinak iktatja örök birtoklásra. Az oklevél kiadásának idejében azonban még Nagymartoni Pál töltötte be az országbírói méltóságot egészen 1349. június 18-ig, ekkor adott ki ugyanis utoljára oklevelet országbíróként.³ Ebből adódóan az országbírói oklevelet első megközelítésben téves keltezésűnek minősítettem. Feltételezésem szerint az oklevél írásba foglalója 1349. helyett véletlenül 1348-at írt az oklevél keltezésébe, az átíró oklevél pedig ezt a hibát mechanikusan megismételte, ugyanis az eredetiben a parancslevél dátuma 1348. november 18. (in octavis festi Beati Martini confessoris, anno domini MCCCXL octavo), az átíró oklevél

¹ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Fundavit Julius Kristó. Praeside Tiburtio Almási. Adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk, Francisco Piti. Szerk.: Kristó Gy., Blazovich L., Géczi L., Almási T., Köfalvi T., Tóth Ildikó., Makk F., Piti F., Sebők F. Bp.–Szeged. 1990–.

² Dl. 84 786.

³ ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Budapest, 1996. I. 7. p. (A továbbiakban: ENGEL P.: i. m.).

pedig november 25-én (*feria tertia proxima ante festum Beati Andree apostolis, anno domini supradicto*) kelt. Alaposabban megvizsgálva azonban az oklevelet, úgy tűnt, hogy nem kelhetett 1349-ben, mert a parancslevél ebben az esetben ugyan szintén november 18-ai lenne, de a konvent jelentése már a datálás módjából adódóan november 24-i lenne, ez viszont lehetetlen, mert a királyi ember és a konvent tanúságtevőjének beszámolója szerint november 25-én (*tertio die festi Clementis pape*) szálltak ki a parancslevélben foglaltak végrehajtására. Ez pedig látszólag kizárja az 1349-es oklevél tévedésből 1348-ra való keltezését, mert a jelentés kelte nem előzheti meg az iktatás végrehajtását. E miatt az oklevél nem keletkezhetett 1350-ben sem, mert akkor jelentés kelte november 23-a, az iktatásé november 25-e lenne, tehát kizárható.

Mindezeket figyelembe véve a tévesen keltezett országbírói parancslevél keletkezhetett 1351-ben (ez esetben az időpontok a következők: parancslevél kelte november 18., iktatás időpontja november 25., jelentés kelte november 29.), 1352-ben (november 18., november 25. és november 27.), vagy 1353-ban (november 18., november 25. és november 26.), bár ezekben az esetekben feltűnő, hogy az iktatás és az arról szóló jelentés kelte között mindössze néhány nap telt volna el, ami eléggé valószínűtlen. 1354. már nem jöhet szóba, mert ebben az évben november 18-án már Druget Miklós töltötte be az országbírói méltóságot.⁴ További figyelemre méltó körülmény, hogy az országbírói parancslevélben Szécsényi Tamás magát Lajos király országbírója, és Turóc megye honorbirtokosaként nevezi meg, holott országbírósága kezdetén magát csak királyi országbírónak és kevei ispánnak minősítette.⁵ A Pál országbíró idején szokványos megnevezés mintájára a „Tamás comes, I. Lajos király országbírója” változat első ízben két, az 1349-es év november⁶ hónapjában kelt oklevélben jelenik meg, és később ez rögzül. Turóc megye ispánja 1348-ban még Gilét fia János mester, Gilét fia Miklós nádor testvére volt, aki ezt a tisztséget utoljára egy 1349. július 16-i oklevél szerint viselte.⁷

Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a kérdéses országbírói parancslevél vagy téves keltezésű, vagy hamis. A téves keltezés azonban kevésbé valószínű. Az még elképzelhető, hogy egy 1349-ben keletkezett oklevelet tévedésből 1348-ra datálnak, de megítélésem szerint az már teljességgel elképzelhetetlen, hogy egy 1351-ben, 1352-ben vagy 1353-ban kiadott oklevelet véletlenül 1348-ra datáljanak, már pedig a fenti okfejtés értelmében más lehetőség nem adódik. Logikailag csak arra következtethetünk, hogy az oklevél vagy hamis (ennek ellene szól, hogy 1354-ben a jászói konvent tartalmilag átírta, és hitelesnek fogadta el, 1358-ban azonban maga Szécsi Miklós országbíró is tartalmilag átírja és hitelesnek fogadja el a jászói konvent 1348. november 25-inek mondott – Tamás volt országbíró parancsára hivatkozó – oklevelét), vagy pedig az oklevél mégiscsak hiteles. Ezt azonban az a körülmény látszik cáfolni, hogy ebben az esetben az országnak egyszerre két országbírója lenne, ami tekintettel arra, hogy ekkor – szemben a 13–14. század fordulója körüli állapotokkal – teljesen konszolidált, békés, stabil kormányzati viszonyok uralkodtak.

⁴ Uo.

⁵ Erre l. az alábbi idézendő okleveleken kívül, a teljesség igénye nélkül Dl. 4068. (aug. 10.), Dl. 4073. (aug. 29.), Dl. 4077. (szept. 22.), Dl. 60 257. (szept. 26.), Dl. 4083. (okt. 13.), Dl. 51 546. (nov. 29.).

⁶ Dl. 3964. és Dl. 76 952.

⁷ Dl. 4059. Idézi ENGEL P.: i. m. 215. p.

A probléma további vizsgálata azonban felvetett még egy lehetséges megoldást.⁸ Amennyiben az átíró oklevél dátumában szereplő „feria tertia proxima ante festum Beati Andree apostolis” kifejezést „feria tertia proxima post festum Beati Andree apostolis”-ra, azaz dec. 1-jére javítjuk, akkor a talány megoldódik. Ez esetben ugyanis az események időrendje úgy alakul, hogy Tamás országbíró parancslevele nov. 18-án kelt, az iktatásra nov. 25-én került sor, az erről szóló jelentést pedig dec. 1-jén foglalták írásba. Ez teljességgel elképzelhető, ugyanis az oklevelek datálásakor időnként előfordul, hogy a dátumban szereplő *post* szó helyett tévedésből az *ante* kerül be. Ebben az esetben tehát a zavart az okozta, hogy az oklevélben két tévesztés is megtalálható: az átírt oklevél dátumában az évet – az eredetiben feltehetőleg helyesen szereplő – 1349-ről az átíró oklevél írásba foglalója 1348-ra változtatta, majd a jelentés dátumában pedig a *post* kifejezést felcserélte az *ante*-val. Így tehát mind a parancslevél, mind pedig a jelentés 1349. évi keletkezésű.

Az oklevéltár 1348. évi kötetének elkészítése mellett folytattam az 1349. év okleveleinek regesztázását is, és újabb, az előzőkben kifejtett problémával összefüggő, további megfontolást igénylő jelenséggel találtam szemben magam. Egy Garai Miklós nádor 1382. augusztus 16-i oklevelében átírt 1349. március 18-i, Budán kiadott oklevél (15. die octavarum predictarum, anno domini MCCCXL nono, a határnap: márc. 4., ad presentes octavas diei Cinerum) szerint annak kiadója Tamás, Lajos király országbírója, turóci ispán, ráadásul hivatkozik saját korábbi oklevelére, amellyel az ügyet az említett márc. 4-re halasztotta.⁹ Az oklevél tartalma a jelenleg vizsgált kérdés eldöntése szempontjából érdektelen (anya és leánya közötti birtokfelosztásról és az értékkülönbség kiegyenlítéséről szól), a datálással kapcsolatosan kétség nem merülhet fel, az átíró oklevélben mind a határnap megadása, mind az évszám világosan olvasható, félreértés, téves olvasat kizárható. Evvel az ügygel kapcsolatosan azonban nagyobb valószínűséggel hozható fel a téves dátummal történt átírás gyanúja. Fennmaradt ugyanis egy Tamás országbíró által 1350. márc. 3-án Budán (Bude, 15. die octavarum diei Cynerum predictarum, anno domini MCCC quinquagesimo) kiadott eredeti oklevél,¹⁰ amely éppen a fent említett megállapodással kapcsolatos tiltakozásról szól, és az oklevélben említett körülmények, pl. a procurator-ok nevének azonossága alapján egyértelműen a fenti ügygel hozható összefüggésbe. Ebben az esetben tehát a tévedést az oklevelet 1382-ben átíró személy követhette el, amikor az abban szereplő – feltehetőleg 1350-es – évszámot tévesen 1349-ként írta át.

Az 1349. évi oklevelek regesztázását folytatva egy november 4-én kiadott oklevél¹¹ adott okot további fejtérésre. Garai Miklós nádor 1383. június 8-i oklevele tartalmi átiratban közli Pál országbíró 1349. november 4-i oklevelét, ami szerint az országbíró színe előtt hosszabb ideje per folyt egyik részről a veszprémi egyház káptalanja, másik részről a veszprémvölgyi apácák Boldogságos Szűz-kolostora, harmadik részről Myske fia Pál között Sárberén birtok ügyében. Az országbíró a birtokot az oklevélben részlete-

⁸ Erre a körülményre Piti Ferenc kollégám és barátom hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.

⁹ Dl. 3059.

¹⁰ Df. 265 326. (Ennek 18. századi másolata Dl. 25 777.)

¹¹ Df. 201 042.

zett okok miatt a veszprémvölgyi apácának ítélte örök birtoklásra. Az oklevél Pál országbíró által történt kiadása nem képzelhető el, mivel ő 1349. június 18-án töltötte be utoljára dokumentálhatóan az országbírói méltóságot.¹² A probléma szerencsére hamar megoldásra talált. Az ugyanezen a napon keletkezett oklevelek regesztázása során kezembe került a kérdéses oklevél eredetije.¹³ Ebből egyértelműen kiderül, hogy az említett ügyben Tamás országbíró hozta meg az említett döntést. Mindössze arról van szó, hogy az ügy tárgyalása Pál néhai országbíró színe előtt kezdődött el. A felek az ő oklevele értelmében jelentek meg újra az országbíró – immáron Tamás – előtt, az oklevél 1383. évi tartalmi átírása során az oklevél fogalmazója figyelmetlenül járt el, és nem vette észre, hogy az eredetileg Pál országbíró előtt kezdeményezett perben az ítéletet már Tamás hozta meg, így a tartalmi átíratban még a korábbi országbíró neve szerepel.

Mindezek után lássuk, hogyan és mikor zajlott le az 1349. évi országbíróváltás az okleveles források tanúsága szerint. Arra már a korábbi szakirodalom¹⁴ rámutatott, hogy Nagymartoni Pál leváltására 1349. közepén került sor. Bertényi Iván idézett művében az eseményt június 18. és augusztus 8. közé helyezi hivatkozva arra a tényre, hogy Pál országbíró utolsó ismert oklevele az előbb említett napon kelt.¹⁵ Bertényi az augusztus 8-ai időpontot, amikor Tamás már minden kétséget kizáróan országbíró, egy ezen a napon kiadott oklevéllel¹⁶ igazolja. A június 18. és augusztus 8. közötti időtartam azonban tovább szűkíthető, amint azt Engel Pál említett műve¹⁷ meg is tette: Tamás országbíró már július 8-án oklevelet ad ki,¹⁸ tehát a leváltásnak e két időpont között kellett bekövetkeznie. Ehhez hozzátehetjük, hogy Tamás országbíró ugyanezen a napon még egy másik oklevelet is kiadott¹⁹, ami bizonyossá teszi, hogy ezen a napon már ő töltötte be az országbírói méltóságot. Az okot illetően elfogadhatjuk a Bertényi Iván által adott magyarázatot, miszerint „Pál mértéktelen és eszközökben nem túl válogatós birtokszerzései valóban közrejátszottak leváltásában”, illetve „az sem kizárt, hogy előrehaladott kora, esetleges súlyos betegsége alkalmatlanná tette fontos funkciója betöltésére s ezért vált szükségessé félreállítása”.²⁰ A király egyik oklevele hivatkozik – sajnos eléggé homályosan – arra is, hogy Pál leváltására bizonyos panaszok (quibuslibet querulantibus) miatt került sor²¹, bár ebben élemedett kora, talán betegsége is közrejátszhatott. Pál további sorsával kapcsolatosan egy újonnan előkerült oklevél²² alapján annyi vehető bizonyossá, hogy leváltására nem időközben bekövetkezett halála miatt került sor, ugyanis

¹² L. az alább hivatkozandó okleveleket.

¹³ DI. 3964.

¹⁴ BERTÉNYI I.: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Bp. 1976. 104–105. pp. (a továbbiakban: BERTÉNYI I.: i. m.); ENGEL P.: i. m. 7. p.

¹⁵ DI. 4033.

¹⁶ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III. Collegit et edidit L. Crescens Dedek. Strigonii. 1924. 691. p. (927. szám). Df. 208 545.*

¹⁷ ENGEL P.: i. m. 7. p.

¹⁸ DI. 31 264. Kiadása: Anjoukori Okmánytár V. Szerk.: Nagy I. Bp. 1887. 298–299. (164. szám); regesztája: Kármay Ö.: *Történelmi Tár* 1900. 404. p.

¹⁹ DI. 31 263. p. Kiadása: Anjoukori Okmánytár V. 299–300. (165. szám); regesztája: Kármay Ö.: *Történelmi Tár* 1900. 404–405. pp.

²⁰ BERTÉNYI I.: i. m. 104–105. pp.

²¹ DI. 100 079.

²² DI. 3964.

Tamás országbíró 1349. nov. 4-én kiadott oklevelében Nagymartoni Pál volt országbíró bírótársként szerepel, tehát ekkor még bizonyosan életben volt, később azonban teljességgel eltűnik a forrásokból, feltehetőleg nem sokkal ezután elhalálozhatott.

Függelék

A közleményben tárgyalt oklevelek regesztái:²³

1. 1348. [helyesen: 1349.] nov. 18. Buda

Tamás c., [I.] Lajos király (H) országbírója, Turch m. honor birtokosa (tenens) értesíti a Jazow-i konv.-et: Máté fia Lőrinc deák (litteratus) elmondása szerint Cheb birtokbeli részének, melyet Bozitha-i Cordus (dict.) Miklós fiai: István és Miklós, valamint az említett István fiai: Miklós és István adományoztak neki érdemes szolgálataiért, hj.-ra és határ-elkülönítésre van szüksége. Az országbíró megparancsolja, hogy a konv. Lanch-i Leukus királyi ember társaságában küldje ki hites emberét Cheb birtokra, akinek jelenlétében a királyi ember a szomszédokat összehívva hj.-t és határ-elkülönítést végez, majd a birtokot Lőrinc deáknak iktatja örök birtoklásra, az esetleges ellentmondókat pedig a király jelenléte elé idézi, aki minderről írásos jelentést kér. D. Bude, in oct. fe. B. Martini conf., a. d. 1348. [helyesen: 1349.]

Á.: Jászói konv. 1349. dec. 3.

K.: –

2. 1348. nov. 25. [helyesen: 1349. dec. 3.]

Pál prépost és a Jazow-i Keresztelő Szt. János-monostor konv.-je jelenti [I.] Lajos királynak (H): Tamás c. országbíró itt átiált 1348. nov. 18-i oklevele (l. függelék 1. szám) értelmében a konv. Lanch-i Leukus királyi ember társaságában Márton testvért küldte ki tanúságtételre a fentiek végrehajtásához, akik visszatérve egybehangzóan előadták, hogy nov. 25-én (3. die fe. Clementis pape) kiszálltak Cheb birtokra, a szomszédokat – kiváltképpen Cordus (dict.) Miklós fiai: István és Miklóst – összehívva jelenlétükben az említett részt Ke felől összes haszonvételeivel és tartozékaival Lőrinc deáknak (litteratus) iktatták örök birtoklásra, ellentmondó nem volt. Határok: Lanch birtok, völgy, patak, út, tulghfa fák, Bozytha birtok, Raduan birtok. D. f. III. prox. an. fe. B. Andree ap., a. supradicto. [1348.] [helyesen: 1349. dec. 3.]

E.: Dl. 84 786. (Semsey cs. lt. 1. 21.) Vízfoltos. Hátoldalán 18. sz.-i kéz írásával tárgymegjelölés, kerek zárópecsét töredékei.

²³ A függelékben szereplő rövidítések feloldására l. az Anjou-kori oklevéltár köteteiben szereplő rövidítésgjegyzéket.

Tá.: Jászói konv., 1354. okt. 6. > Szécsi Miklós országbíró, 1358. aug. 12. Dl. 84 789. (Semsey cs. lt. 1. 23.) (az oklevelet 1348. nov. 25-i nyílt oklevélnek mondva).

K.: --

3. 1349. márc. 18.

A várad-előhegyi Szt. István első vértanú-konv. márc. 18-i (IV. f. diei medii Quadr. in presenti a.) nyílt oklevele szerint színe e. megjelenve egyik részről Demeter váradi püspök, másik részről Budim fia Miklós fia János Kulche fia Pál mr. nevében előbbi elmondta, hogy noha ő Zerepmunustura birtok ügyében Miklós fia Jánossal, András fiaival: Zouard-dal és Benedekkel, valamint Kulche fia Pál mr.-rel hosszú ideje perben áll, mivel azonban Zouard-dal, Benedekkel és Jánossal megegyezésre jutott, Pál mr.-rel szembeni követelésétől is eláll, amennyiben az előbbiekkal való megállapodása szilárdnak bizonyul.

Tá.: Pál c. országbíró jún. 18-i oklevelében.

K.: AO. V. 288—289. (155. szám) (kihagyásokkal).

4. 1349. márc. 18. [helyesen: 1350. márc. 3.] Buda

Tamás, [I.] Lajos király (H) országbírója, Turuch-i c. színe e. egyik részről Nadasd-i Domokos özvegye, most Breznyeche-i János fia Mihály mr. felesége, Klára nemes aszszony, másik részről Lachk fia említett Domokos leánya, Somus-i János fia Péter mr. felesége, Klára között per keletkezett Ilswa és Chauay birtokok ügyében, amelyet az országbíró korábbi oklevele értelmében márc. 4-re [helyesen: febr. 17-re] (ad presentes oct. diei Cinerum) halasztottak. A határnapon az országbíró színe e. megjelenve egyik részről Domokos özvegye, Klára nevében a Scepus-i Szt. Márton-egyház kápt.-jának megbízólevelével Mathyasfalua-i Miklós fia József, másik részről e Domokos leánya, Klára nevében Polky-i János fia Péter a Jazow-i Keresztelő Szt. János-konv. megbízólevelével, előbbi bemutatta [I.] Károly király (H) oklevelét. Ezt követően a procurator-ok a bemutatott oklevél és az üggyel kapcsolatos más oklevelek alapján ítéletet kértek az országbírótól, aki az ügyet a vele együtt üléselő bárók és nemesek tanácsára másnapra halasztotta, hogy a felek közben megegyezhessenek. Másnap a procurator-ok az országbíró elé járulva előadták, hogy az Abawyuar m.-i Ilswa és Chauay birtokok ügyében nemes fogott bírák közreműködésével megegyezésre jutottak. E szerint Ilswa birtokot Somus-i János fia Péter mr. felesége, Klára kapja meg összes haszonvételeivel és tartozékaival együtt örök birtoklásra. Alsou Chauay birtokot hasonlóképpen összes haszonvételeivel és tartozékaival együtt Breznyeche-i János fia Mihály mr. felesége, Klára kapja örök birtoklásra. Mivel Ilswa birtok nagyobb és értékesebb, ezért Somus-i János fia Péter mr. felesége még 28 M. kassai dénár készpénzt fizet anyjának. Ha Somus-i János fia Péter mr. felesége, v. utódai a jövőben [I.] Károly király említett oklevelét fel kell, hogy mutassák, akkor azt János fia Mihály mr. felesége, v. utódai tartoznak neki átadni. Mindezeket a felek önként vállalták. Ennek az örök emlékezetben való megszilárdítása érdekében az országbíró autentikus függőpecsétjével ellátott privilegiális oklevelet ad ki. D. Bude, 15. die oct. predictarum, a. d. 1349. [helyesen: 1350. márc. 3.]

Á.: Garai Miklós nádor, 1382. aug. 16. Dl. 3059. (NRA. 1542. 67.)

K.: AO. V. 268—270. (139. szám) (kihagyásokkal). (I. Károly király átírt oklevelét l. Anjou-oklt. XXI. 215. szám.)

5. 1349. jún. 18. Buda

Pál c., [I.] Lajos király (H) országbírója hírül adja: midőn jún. 7-én (in oct. fe. Penth.) ítélőszéket tartott, Jakab fia Lukács ura, Scepus-i Kulche fia Pál mr. nevében az esztergomi egyház kápt.-jának megbízólevelével megjelenve bemutatta a várad-előhegyi Szt. István első vértanú-konv. tartalmilag itt átírt márc. 18-i oklevelét (l. függelék 3. szám). Az országbíró az oklevélben foglaltak tanúságtételül a jelen nyílt oklevelet adja ki. D. Bude, 12. die termini supradicti, a. d. 1[3]49.

E.: Dl. 4033. (NRA. 856. 1.) Erősen vízfoltos. Hátoldalán 18. sz.-i kéz írásával tárgymegjelölés, pajzs alakú pecsét nyoma, hártyszalagja.

K.: AO. V. 288—289. (155.) (kihagyásokkal).

6. 1349. júl. 8. Buda

Tamás c., a király országbírója közli, hogy azokat a bírságokat, amelyekben Checer-i Job fia Domokos fiai: János, István, Miklós és András bizonyos emberek ellenében általa és Pál c. országbíró által elmarasztaltattak ugyanő korábbi oklevele szerint, és júl. 1-jén (in oct. fe. B. Johannis Bapt.) az országbírónak meg kellett volna fizetniük, Panky-i Máté és Batur (dict.) János kérésére elengedi. Nevezetteket a jelen oklevéllel felmenti kötelezettségük alól. D. Bude, 8. die termini prenotati, a. d. 1349.

E.: Dl. 31 264. (Csicsery cs. lt. 877.) Kissé vízfoltos. Hátoldalán azonos kéz írásával tárgymegjelölés.

K.: AO. V. 298—299. (164. szám).

R.: Kárffy Ö., TT. 1900. 404.

7. 1349. júl. 8. Buda

Tamás c., a király országbírója hírül adja: Pál c. volt országbíró korábbi bírói oklevele értelmében Checer-i Job fia Domokos fiai: János, István, Miklós és András – akik nevében István jelent meg a Lelez-i konv. megbízólevelével – júl. 1-jén (in oct. fe. Nat. B. Johannis Bapt.) 18 budai M.-t tartoztak fizetni Loránd fia Tamás fiainak: Jánosnak és Jakabnak. A határnapon Tamás fia János a maga és testvére, Jakab nevében a Lelez-i konv. megbízólevelével megjelent, István pedig a fenti összeget az országbíró színe e. hiánytalanul megfizette, ezért János felmenti őket kötelezettségük alól. János azt is vállalta, hogy a fenti összeggel kapcsolatos összes okleveleiket hatálytalanítja. Ha az ügyben idővel újabb pert indítanak, párbajban vesztésként marasztaltassanak el. D. Bude, 8. die termini solutionis prenotate, a. d. 1349.

E.: Dl. 31 263. (Csicsery cs. lt. 873.) Hátoldalán kerek, rányomott pecsét lenyomata.
 Á.: Erdélyi kápt., 1786. júl. 3. Ugyanezen jelzet alatt.
 K.: AO. V. 299—300. (165. szám) (kihagyásokkal).
 R.: Kárfy Ö., TT. 1900. 404—405.

8. 1349. aug. 8. Buda

Tamás c., királyi országbíró azt a pert, amelyet Pál c. volt országbíró oklevele értelmében Salamon fia Gergely fia Miklós, valamint e Salamon fia János fiai: Péter és László indítottak a [székes-]fehérvári egyház kápt.-ja ellen aug. 1-jén (in oct. fe. B. Jacobi ap.) a Kurmesd birtok jövedelmeinek elvétele miatti tiltás ügyében, a király írásos parancsára dec. 7-re (ad oct. B. Andree ap. nunc prox. venturas) halasztja a korábbi állapot fenntartása mellett. D. Bude, 8. die termini prenotati, a. d. 1349.

E.: KML. Esztergomi székesfőkápt. hh. lt. 5. 6. 1. (Df. 208 545.) Kissé vízfoltos. Hátoldalán azonos kéz írásával tárgymegjelölés, kerek zárópecsét.
 K.: Str. III. 691. (927. szám).

9. 1349. nov. 4. Buda

Tamás, [I.] Lajos király (H) országbírója, Keue-i c. hírül adja: a [székes-]fehérvári egyház kápt.-ja, valamint Pál c. volt országbíró oklevele értelmében egyik részről a veszprémi egyház kápt.-ja, másik részről a veszprémvölgyi Boldogságos Szűz-kolostor apácái, harmad részről Myske fia Pál között hosszú ideje per folyt a Veszprém m.-i Zarberen birtok részeinek felosztása ügyében az említett Pál c. színe e., aki az anyakirályné parancsára az ügyben közvetíteni kívánt a felek között. Pál c. levélben (scribens) felszólította a [székes-]fehérvári kápt.-t, hogy Gergely mr. Waska-i főesp., az anyakirályné káplánja és speciális megbízottja a kápt. tanúságtevője és más fogott bírák jelenlétében jún. 16-án és az azt követő napokon (3. die quind. fe. Penth. nunc preteriti et aliis diebus sequentibus) Zarberen birtokot a felek és a szomszédok jelenlétében, az oklevelek – kiváltképpen Pál c. és a [székes-]fehérvári kápt. korábbi felosztást tartalmazó okleveleinek – bemutatása után osszák fel, és az anyakirálynéi ember iktassa azokat a feleknek, majd pedig aug. 8-ra (ad quind. B. Jacobi ap. nunc preteritas) minderről a [székes-]fehérvári kápt. oklevelében tegyen írásos jelentést. Az országbírói tisztséget időközben a királyi kegy jóvoltából Tamás c. kapta meg, aki az ügy tárgyalását a felek akaratából oklevél révén okt. 6-ra (ad oct. fe. Mychaelis arch.) halasztotta. A határnapon a veszprémi kápt. nevében és megbízólevelével János mr. veszprémi kanonok, Myske fia Pál személyesen, valamint a veszprémvölgyi egyház apátnője és egy nővér a maguk és konv.-jük nevében szintén személyesen megjelentek az országbíró színe e., és bemutatták Kálmán király (H) 1109. évi privilégiumát, amely megerősítette Szt. István király (H) oklevelét, valamint a [székes-]fehérvári kápt. jelentését. Az utóbbi szerint az említett jún. 16-án és az azt követő 3 napon (per alios tres dies subsequentes) Gergely mr. anyakirálynéi ember, János mr. kanonok és Balázs presbiter, a [székes-]fehérvári kápt. tanúságtevője más, a felek által odavezetett fogott bírák társaságában az említett ügyben

eljártak. A kápt. birtokrészei Szt. László király privilégiuma szerint 3 ekealj földet, 2 szőlőt, jó erdőt, Balatun-i halfogóhelyet és számos conditionarius-t és szolgálónót foglaltak magukba. [II.] András király oklevele szerint 2 mansio szőlőkkel, kaszálókkel, erdőkkel és más haszonvételekkel, valamint [V.] István király privilégiuma értelmében az örökös nélkül elhunyt Salamon Zarberen-i nemes Máté királyi aranyművesnek adományozott részéből 60 hold föld szőlőkkel és sessio helyekkel és más haszonvételekkel a kápt.-t illette a bemutatott oklevelek alapján. Az említett Myske fia Pál szintén [II.] András király privilégiumának felmutatásával Zarberen birtokból magának 6 ekealjnyi földet, erdőket, szőlőket és más haszonvételeket magáénak mondott. Mindezeket – kivéve Máté aranyműves részét – a [székes-] fehérvári kápt. oklevele szerint Antal, Hay Szt. Lőrinc-i prépost és Peren-i Miklós c. [I.] Károly király (H) idejében – a király és az anyakirályné által megbízva – felosztották és határjelekkel elkülönítették a Kálmán király privilégiumában az apácának adományozott részek – ti. 54 mansio, ugyanennyi szőlő és más haszonvételek – fejében. Mivel a fentiekben nem tudtak megegyezésre jutni, a veszprémi kápt. és Myske fia Pál sem a korábbi felosztást, sem pedig a királyi mérték szerinti újbóli felosztást nem fogadták el, és az anyakirálynéi és kápt. ember az eredeti felosztás visszavonását nem tartotta helyénvalónak, ezért azt a király és a bárók döntésére bízták. Az említett privilégium és a [székes-]fehérvári kápt. oklevelének elolvasása után a veszprémi kápt. procurator-a azt állította, hogy Szt. László király privilegiális oklevelében nem Zarberen, hanem Beren birtokot adományozta a veszprémi egyháznak, a Myske fia Pál által bemutatott, [II.] András király által kiadott oklevél szintén csak Beren, és nem Zarberen birtokbeli részről szól. Mivel Kálmán király privilégiuma korábbi, és Szt. István király oklevelét erősíti meg, és bennük Zarberen birtokról van szó, az ott lévő 54 mansio-t és más conditionarius-okat teljességgel a Boldogságos Szűz-monostornak adományozta, a vesprémi kápt. és Myske fia Pál által bemutatott privilégiumok viszont későbbiek, és bennük nem Zarberen, csak Beren birtok neve szerepel, továbbá ezeket a birtokrészeket ők később akarták birtokba venni, a nekik járó birtokrészeket azonban Zarberen birtokból követelték, holott privilégiumaikban csak Beren szerepelt. Mivel Veszprém m.-ben több Beren nevű birtok is van, amelyekben a veszprémi kápt. állítólag birtokkal rendelkezik, ezért az országbíró a vele együtt együtt ülő Csanád esztergomi érsek, örökös esztergomi c., Miklós nádor, a kunok bírása, Domokos Machow-i bán, János Turuch-i és Tamás Lyptow-i c.-ek, Pál c. volt országbíró, Vgal-i Pál, Korogh-i Nagy (Magnus) Fülöp és más nemesek társaságában úgy döntött, hogy Zarberen birtokon az országbíró másik, hj.-t tartalmazó oklevelében megadott királyi ember és a [székes-]fehérvári kápt. tanúságtevője a szintén az említett oklevélben megadott napon Kálmán király privilégiumának – amelyet az apácák tartoznak az említett birtokon bemutatni – megfelelően végezzenek hj.-t és határ-elkülönítést úgy, hogy ha az apácák határjelei valahol nem lelehetők fel, akkor a művelt és műveletlen szántóföldekből, szőlőkből, erdőkből, rétekből és más haszonvételekből – amelyek az említett Zarberen birtok, továbbá szőlei és más hasznai valós határain belül fekszenek – lelkiismeretük szerinti nagyságú részt csatoljanak az apácák birtokrészéhez örök birtoklásra. A veszprémi kápt., Myske fia Pál és mások ellentmondását – mivel mások a hosszú ideje folyó ügyben korábban nem jelentettek be tiltakozást – nem kell figyelembe venni. Ezt követően az említett részeket a királyi ember iktassa az apácának, mások jogának sérelme nélkül. Mivel a veszprémi kápt. és Myske fia Pál az ügyben olyan okleveleket

mutattak be, amelyekben Beren, és nem Zarberen birtokokról volt szó, ezért rájuk az országbíró Zarberen birtokkal kapcsolatosan örök hallgatást parancsol. Ennek az örök emlékezetben való megszilárdítására az említett apácák részére a jelen, függőpecsétjével ellátott oklevelet adja ki. D. Bude, 30. die oct. fe. B. Mychaelis arch. predictarum, a. d. 1349.

E.: Dl. 3964. (MKA. Acta Jesuitica. Jaurin. 4. 19.) Hátoldalán más középkori és 18. sz.-i kéz írásával tárgymegjelölés, lila-sárga-zöld sodraton kissé sérült, nagyméretű kerek függőpecsét.

Tá.: 1. Garai Miklós nádor, 1383. jún. 8. Veszprémi érseki és főkápt.-i lt. Veszprémi kápt. m. lt. Oklevelek. Sárberén 13. (Df. 201 042.) (Az oklevél kiadójának Pál c.-t nevezi meg.)

2. Lackfi István nádor, 1389. jún. 1. Dl. 7460. (MKA. Acta Jesuitica. Jaurin. 3. 17.)

3. Lackfi István nádor, 1389. nov. 7. Veszprémi székesfőkápt. m. lt. Oklevelek. Sárberén 16. (Df. 201 079.)

K.: –

STIPTA ISTVÁN

Az egyenes adók és illetékek kezelésére vonatkozó hatáskörök 1875 és 1883 között

Az 1883-ban megalakult pénzügyi közigazgatási bíróság az egyenes adók és illetékek ügyében hozott közigazgatási határozatok felülvizsgálatát látta el. A tanulmányban áttekintjük, hogy a pénzügyi közigazgatási bíróság hatáskörébe utalt egyenes adókat a jogvédelmi testület létesítéséig milyen szervek állapították meg és szedték be. A munka az adóhatóságok hatáskörére és gyakorlati működésük hatékonyságára koncentrál, hiszen a hatóság-ügyfél viszony és a közigazgatási jogvédelem szempontjából e tényezőknek volt meghatározó jelentőségük. Adókezelés alatt a dualizmus-kori szakírók az adók kivetésére, biztosítására, befizetésére és behajtására irányuló pénzügyigazgatási tevékenységet értették. A fogalmat a tanulmány is ebben az értelemben használja.¹

I. Az adókezelési törvények 1868, 1876

1. 1868. évi XXI. tc.

A kiegyezés előtt az adókezelést kizárólag állami szervek látták el. A magyar kormány és törvényhozás – felismerve az adózók közreműködésének szükségességét az adóigazgatás terén – az 1868-i adótörvényekkel a házadó elleni jogorvoslatok elbírálására, a jövedelemadó kivetésére, és az ellene emelt kifogások feletti határozathozatalra társadalmasított testületeket állított fel.²

A közadók kezelésének részletes szabályozásáról az 1868. évi XXI. tc. rendelkezett. Minthogy azonban a törvény által létrehozott adóigazgatási szervezet bonyolultsága, az adókezelés szakmai hiányosságai, továbbá az állami pénzügyi közegeknek az önigazgatási rendszertől való elszigeteltsége miatt az adóhátralékok folyton szaporodtak, a közadók kezelésének újabb, gyökeres átalakítására volt szükség. Ezt az igényt jelenítette

¹ ESZLÁRY KÁROLY: *Az egyenesadók*. Budapest, 1938. (a továbbiakban: ESZLÁRY 1938.) 66. p.; Uő: *Kísérlet az adókezelés racionalizálására* (Pénzügyi jogi tanulmány). Kispest, 1939. (a továbbiakban: ESZLÁRY 1939.) 3. p.

² MARISKA VILMOS: *A magyar pénzügyi törvényisme kézikönyve*. Harmadik, teljesen átdolgozott kiadás. Franklin Társulat. Budapest, 1882. (MARISKA 1882.) 297. p.

meg az 1876. évi XV. tc., amely a közadók kezelésére, az állami bevételek biztosítására és az adózók kötelezettségeire az előző normáknál szigorúbb rendelkezéseket tartalmazott.

2. Az 1876. évi XV. tc.

A törvény az egyenes adók – korábban a pénzügyigazgatóságoknál összpontosított – igazgatását a törvényhatóságok területére decentralizálta, és az újonnan életbe léptetett adófelügyelői hatóságra ruházta. Legfontosabb célja, hogy az állami pénzügyi igazgatást a törvényhatóságok önigazgatásával és a községi szervekkel szorosabb kapcsolatba hozza. Ennek érdekében kiterjesztette a községi közegek adóügyi hatáskörét, egyidejűleg részletesen szabályozta a törvényhatósági tisztviselők adóhatósági mozgásterét. Azon adónemek esetén, melyeknél az adófizetők érdeke nem igényelte a bizottsági tárgyalást, a törvény az érdemi döntést – a királyi adófelügyelők ellenőrzése mellett – a községekre ruházta.

A törvény a községi közegek adókivetéseivel szemben a törvényhatósági közigazgatási bizottságokat fellebbezési joggal ruházta fel. A kivető bizottságok által megállapított adók esetében az újonnan szervezett, minden királyi adófelügyelői székhelyre telepített felszólamlási bizottságok kaptak fellebbezési jogot.³ Az ügymenet gyorsítása és a pénzügyminisztérium teendőinek csökkentése érdekében a többszörös felfolyamodás lehetséges eseteit radikálisan korlátozták. Az adók behajtását a korábbi költséges, és sok visszaélésre okot szolgáltató adóvégrehajtói intézmény mellőzésével, felelősség és ellenőrzés mellett, a községi és megyei tisztviselőkre bízta.

A Tisza Kálmán javaslata nyomán született törvény bevezette a királyi adófelügyelői rendszert, és az adóügyi koordinációt a közigazgatási bizottságokra bízta. A municipiumokat megtartani törekvő szemlélet nyomán az adók nyilvántartását és kezelését a községi és részben a törvényhatósági közegek kezébe adta. A törvény által életre hívott adófelügyelői intézmény nem oldhatta fel az öröklött kaotikus rendszer ellentmondásait. E szerv határozatait a közigazgatási bizottságokhoz lehetett fellebbezni. A bizottság előadója viszont éppen az adófelügyelő volt, akinek intézkedését a polgárok sérelmezték. Az ügydöntő testület fele a kormány által kinevezett tisztviselőkből állt, többségét adóügyben járatlan tagok képezték. A bizottságtól fellebbezett ügyekben végső fórumként a pénzügyminiszter döntött, „akinek suprema lex volt azon háztartás egyensúlya, mely eladósodva újabb és újabb deficitteel küzdött”⁴

Az adóügyi reformról Tóth Dezső a Jogtudományi Közlönyben a következőket írta: „Az 1876. évi XV. tc. az adókivetések elleni felszólalások egy részét, az adók és illetékek behajtása körül felmerülő panaszok elintézését továbbá – korlátozott mértékben – az adóleírást, és fizetési haladékok engedélyezését, s az adófelügyelőségek határozatait elleni felfolyamodások bírálatát a törvényhatósági bizottságokhoz utalta.” Ez a megold-

³ MARISKA 1882. 297. p.

⁴ Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. Napló (a továbbiakban: KN 1883) XII. köt. 326. p. Lints Gyula felszólalása; MODER TIBOR: *Az 1883:XLIII. tc. a pénzügyi közigazgatási bíróságról*. Budapest, 1883. 3. p.

dás szerinte sok javulást hozott, „az előbb naponként tapasztalt méltatlan zaklatásokat” nagy részben megszüntette. Ez annak ellenére igaz, hogy a testület összetétele nem alkalmas a feladat ellátására. A hivatali tagok „más szakmában működnek, a választott tagok nem ismerik a szabályokat.”⁵

Az adók kivetése ellen, az adók és illetékek behajtása körüli sérelmek esetében, az adóleírás és fizetési haladék elutasítása esetén a közigazgatási bizottsághoz, egyes adónemek (keresetadó, bányaadó) esetében pedig az ekkor megalakított „felszólamlási bizottságokhoz” lehetett fellebbezni. Ezen utóbbi, területi szintű testület „állami” jellegű volt, hiszen elnökét és két tagját a pénzügyminiszter nevezte ki, csupán két tagját delegálták az érintett törvényhatóságok. Az említett fórumoktól harmadfokon szintén a pénzügyminiszterhez lehetett fordulni. A szabályozás előremutató volt abban a tekintetben, hogy számba vette az adóügy kezelése terén felmerülő konfliktusokat, azonban nem teremtett hatékony jogvédelmet, kizárta az anyagi érdekeikben sértett polgárok független bírósághoz fordulásának lehetőségét.

Tisza Kálmán első fontos pénzügyi tárgyú törvénye tehát nem gondoskodott az adózók érdekeinek hatékony közjogi védelméről. Rövid idő múlva nyilvánvaló lett, hogy az 1876. évi XV. tc. szabályozta adó-végrehajtási rendet is meg kell változtatni, igazságszababbá és hatékonyabbá kell tenni. A végrehajtó hatalom erősítésének szándéka azonban rendkívüli ellenállást váltott ki a közvéleményben és a tudományos életben egyaránt. Változtatásra pedig szükség volt, hiszen az adózók továbbra is ki voltak szolgáltatva a községi közegeknek, az adófelügyelőknek és a közigazgatási bizottságoknak.

II. Az egyenes adók kezelésének rendje 1882-ben

Az egyenes adók képezték a korabeli állami bevételünk harmadát, ez az arány a legmagasabb volt a korabeli Európában.⁶ Ezért a kivetés, a kezelés módja ebben a körben különösen érzékeny kérdés volt. A korabeli egyenes adók igazgatásában változatlanul a királyi adófelügyelőknek és a törvényhatósági közigazgatási bizottságoknak volt meghatározó szerepük.

A királyi adófelügyelő, ill. helyettese a törvényhatósági közigazgatási bizottság tagja, és egyben adóügyi előadója volt. Egyik legfontosabb feladata az egyenes adók kivetésére vonatkozó évenkénti előmunkálatok (az adókötelesek, az adótárgyak összeírása, a kirováshoz szükséges bevételek, egyéb kivetési adatok gyűjtése) teljesítése volt. Ezt követően készítette el az adókiszámítási javaslatokat a kereseti adó III. és IV. osztályára, a bányaadó, a tőkekamat és járadékadóra, valamint a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójára. A földadóval kapcsolatos évenként visszatérő feladata a kötelezettség sommás és adóközségenként megállapítása volt. Ő vetette ki a hadmentességi díjakat is.

Az adózók kérelmére első fokon fizetési halasztásokat engedélyezett a folyó adóra és illetékre, továbbá megállapította a ház-föld, a löfegyver és az I. osztályú keresetadó

⁵ TÓTH DEZSŐ: *A pénzügyi közigazgatási bíróság*. Jogtudományi Közlöny XVII. évf. 11. sz. 1882. március 17.

⁶ LUKÁCS 1876. 223. p.; MARISKA 1882. 298. p.

alóli mentességeket. Az új adóigazgatási szervezet vezetőjeként ellenőrizte, hogy a községi szervek az egyes adónemek kivetése, a kivetési adatok gyűjtése, az egyenes adók könyvelése, nyilvántartása és beszedése, továbbá az egyenes adók és ezek módjára beszedendő kincstári tartozások behatása terén megfelelően látják-e el feladataikat. Ezen túl ellenőrizte a szolgabírák adóügyi és adóbehajtó tevékenységét.⁷

A királyi adófelügyelő törvényi kötelessége volt az állami bevételek növelése. Tevékenységéről a pénzügyminiszternek számolt be, továbbá havonta jelentést tett a közigazgatási bizottságnak az általa képviselt igazgatási ág állapotáról. Ehhez a jelentéshez köteles volt az általa engedélyezett adófizetési halasztások és megállapított adómentességek jegyzékét mellékelni. A királyi adófelügyelő képviselte a kincstárt adóügyekben. Végzései elleni fellebbezésekről a pénzügyminiszter döntött.⁸ A hatásköréhez tartozó adóügyekben közvetlenül rendeleteket (mai kifejezéssel: utasításokat) intézhetett a járási szolgabírákhoz, a törvényhatósági joggal felruházott városok tanácsaihoz és adóhivatalaihoz, a rendezett tanácsú városok polgármestereihez, és adóhivatalaihoz, a nagy és kisközségek előljáróihoz, és jegyzőihöz, valamint a királyi adóhivatalokhoz.

Az 1876. évi VI. tc. alapján megalakult törvényhatósági közigazgatási bizottságok szintén fontos adóügyi teendőket láttak el. E tárgyú hatáskörükben gondoskodniuk kellett arról, hogy az adófelügyelő a községi közegek és járási szolgabírák adóügyi működését ellenőrizze. Jogorvoslati jellegű hatáskörében az adófelügyelő javaslatára megállapította a saját jogköréhez tartozó adóelengedéseket és törléseket. Az állami bevételek biztosítása érdekében bírságot szabott ki azokkal a hatósági személyekkel szemben, akik az illetékköteles ügyleteket nem jelentették be.⁹

A közigazgatási bíraskodás szempontjából külön figyelmet érdemel a közigazgatási bizottság fellebbviteli hatósági joga. Tisza Kálmán gyakran hivatkozott arra, hogy a közigazgatási jogvédelmet a végrehajtó apparátuson belül, többek között a közigazgatási bizottság révén célszerű kiépíteni, hiszen az állami érdeket Magyarországon egyedül így lehet biztosítani. A közigazgatási bizottság felülvizsgálati jogköre tárgyi értelemben széles volt. E testületnél lehetett jogorvoslatot kérni a községi közegek által összeállított, és az adófelügyelő által felülvizsgált adókivetések, továbbá a földadó, valamint a hadmentességi díj kivetése ellen. Ide lehetett benyújtani az adófelügyelő adó- és illetékfizetési halasztásokra és adómentességekre vonatkozó végzései elleni panaszokat. Ez a testület mentesíthette az adófelügyelő által kiszabott bírság alól a hadmentességi díjról szóló törvény megszegőit. A községi közegekre az adókönyvelés, a nyilvántartás, a beszedés, a beszállítás vagy adóbehajtás körüli hanyagság miatti, továbbá a szolgabíró (polgármester) vagy az adófelügyelő által kiszabott pénzbírságok elleni panaszokról is ez a fórum döntött.

Ha a közigazgatási bizottság az első fokon hozott határozatot jóváhagyta, az adózónak nem volt további jogorvoslati lehetősége. Ha viszont az adófelügyelő úgy vélte, hogy a közigazgatási bizottság határozata a fennálló törvényekbe vagy szabályokba ütközik, vagy az államkincstár érdekeit sérti, továbbá, ha a határozat az adókivetési tör-

⁷ MARISKA 1882. 37. p.; CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 200. p.

⁸ MARISKA 1882. 38. p.

⁹ MARISKA 1882. 44. p.

vény szerint hivatalból fellebbezendő, a kérdéses ügyet „végeldöntés végett” még abban az esetben is a pénzügyminiszterhez kellett felterjeszteni, ha a közigazgatási bizottság határozata az elsőfokú végzéssel megegyezett. Az adófelügyelő köteles volt fellebbezési szándékát még az ülés alatt bejelenteni. A bizottsági határozat ellen részletesen indokolt írásbeli felterjesztést kellett készítenie, és azt az ügyre vonatkozó iratokkal együtt a közigazgatási bizottság elnökének át kellett adnia. A kérelmet a főispán terjesztette fel a minisztériumba.¹⁰

A fellebbezéshez mellékelni kellett a közigazgatási bizottság indokolt határozatát. Az ilyen fellebbezést 24 óra alatt kellett a pénzügyminiszterhez megküldeni (1876. évi VI. tc. 22. §). A szabályos kérelemmel megtámadott határozatot csak akkor lehetett végrehajtani, ha a pénzügyminiszter két hét alatt nem nyilatkozott, vagy a döntést helyben hagyta (1876. évi XV. tc. 7. §). A pénzügyminiszteri határozatokat közvetlenül a közigazgatási bizottsághoz intézték, melynek elnöke köteles volt azokat az adófelügyelőnek kiadni.

Az adófelügyelő a közigazgatási bizottság ülésein szavazati joggal rendelkezett. Akadályoztatása esetén, adóügyekben e hatáskör helyettesét illette. Nem gyakorolhatta jogát akkor, ha a testület az adófelügyelő végzéseit, vagy az ő elnöklete alatt eljáró fegyelmi bizottság ítéletei ellen benyújtott fellebbezéseket tárgyalta. A közigazgatási bizottság hatáskörébe tartozó olyan adóügyekben, melyekben a bizottság rendes ülésének kivárása a „kincstár nagy hátrányával” járt volna, az adófelügyelő a főispánt (fővárosban a főpolgármestert) rendkívüli ülés összehívására kérhette. Joga volt azt is indítványozni, hogy a főispán a bizottsági ülésen kívül saját hatáskörében intézkedjék (1876. évi VI. tc. 17-19. §§).

A közigazgatási bizottság hatáskörébe utalt, de tárgyalást nem igénylő felsőbb rendeletek és a bizottsági határozatok végrehajtása céljából szükséges részletes, vagy egyes esetekre vonatkozó adóügyi rendeleteket az adófelügyelő közvetlenül és saját aláírásával adta ki (1876. évi VI. tc. 23. §) Horvát-Szlavóniában, ahol nem alakultak közigazgatási bizottságok, a magyar testületek hatásköréhez tartozó adóügyeket részint az adófelügyelők, részint az országos pénzügyigazgatóságok látták el. A háziadó kivetése elleni panaszokat a társországokban 1883-ig sajátos, az 1868. évi XXII., és az 1870. évi LI. tc.-ben rögzített felszólamlási eljárás keretében bírálták el.¹¹

III. Az adókezelés és a jogvédelmi igény

Lukács Béla a képviselőház 1879. március 5-i ülésén éles hangon szólt a pénzügyi igazgatás zavarairól. A hazai pénzügyeink egyik legjobb ismerője¹² szerint „még súlyosabbá teszi a fennálló bajokat [...] hogy az adófizetőnek a pénzügyi közegek egyoldalú, a legtöbb esetben tisztán fiscalis eljárásával szemben, hogy úgy mondjam, önkényével, zsarolásaival szemben nincs semmi orvoslata. Tudjuk ugyanis, hogy adókezelési rendsze-

¹⁰ 1877. április 3-i, 5201. számú pénzügyminiszteri körrendelet.

¹¹ MARISKA 1882. 45. p.

¹² Vonatkozó művei: *Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere*. Budapest, 1876.; *A magyar pénzügyi igazgatás története*. Pesti Napló 24. évf. 93. sz. 1873. április 23.

rünk szerint adóügyekben a kivetés és végrehajtás körül felmerült panaszok, sérelmek és fellebbezések a pénzügyi közegek, utolsó sorban a pénzügyminisztérium által intézettek el.” A pénzügyminiszter másképpen ítélte meg a helyzetet: Hoffman Pál „adóügyi miseriákra” utaló interpellációjára azt válaszolta, hogy nincs különösebb baj, hiszen ha az illető adófizetők sértve érzik magukat az adókivetés, illetőleg az adófelügyelő eljárása által, ott vannak a törvény által meghatározott rendes fellebbezési fórumok.¹³

A földadót, a kereseti adó első és második osztályát, a házosztály-és házbéradót, az általános jövedelmi pótagadót, a luxusadókat és a fegyveradót a községi alkalmazottak vették ki. A kivetéshez azonban szükség volt az adófelügyelőségek, tehát a kincstári szervek jóváhagyására. Az adófelügyelőségek a konkrét esetekben állást foglaltak, és utasításokat adtak ki az adókivetés módjára. Tehát már kivetésnél döntően a kincstári érdek, a kincstár képviselte dominált. A sérelmezett döntéssel szemben a megyei közigazgatási bizottsághoz lehetett fellebbezni, amelynek határozata ellen az adófelügyelőnek joga volt harmadik fórumhoz, a pénzügyminisztériumhoz fordulni, amely azután végérvényesen döntött. Hogy az adófelügyelőnek e tekintetben milyen tág jogköre volt, kitűnik abból, hogy a második fórum, a közigazgatási bizottság határozata ellen az adófizetőnek további fellebbezési jogot nem adtak, hanem köteles volt megnyugodni a közigazgatási bizottság határozatában. Az adófelügyelő azonban a közigazgatási bizottság határozatát megfellebbezhette a pénzügyminisztériumhoz, ha „a kincstár érdekeit sértve látja.”

„A pénzügyminisztérium a legtöbb esetben halomra dönti úgy az első, mint a második fórum határozatait; határoz egészen mást, -és a pénzügyminisztériumnak ezen dictuma ellenében az adófizető félnek semminemű jogi orvoslata többé.”¹⁴ A kereseti adó 3-ik és 4-ik osztályánál, a bányaadónál, a részvénytársulatok adójánál, a tőke és kamat adójánál az adó kivetésére vonatkozó javaslatot a kincstári tisztviselő, az adófelügyelő készítette el. Az első ügydöntő fórum az adókivető bizottság volt, amelynek elnökét és két tagját az adófelügyelő ajánlatára a pénzügyminiszter nevezte ki, további két tagját az alispán, illetőleg a polgármester delegálta. Már ezen első fórumnál a kincstár döntő szerepet kapott, hiszen a többség az ő kezében volt. Az adófelügyelő által tett adókivetési javaslatról tulajdonképpen azon három hivatalnok döntött, akik az adófelügyelő javaslatára lettek a bizottság tagjai.

Az adókivető bizottság határozata mindkét fél által fellebbezhető volt a felszólamlási bizottságokhoz, amelyek a második szintű fórumot képezték, s amelyeknek elnökeit a belügyminiszter nevezte ki, két tagját a pénzügyminiszter delegálta. A másik két tagot az illető törvényhatóságok választották. A kormányhatalom befolyása tehát itt is meghatározó volt.

Az adófizető a felszólamlási bizottság határozata ellen a pénzügyminisztériumhoz csak akkor fellebbezhetett, ha adóját a bizottság felemelte. Ilyen megkötés az adófelügyelő esetében nem volt: fellebbezhetett minden olyan esetben, amelyben például azt kellett eldönteni, hogy valamely jövedelem, vagy kereset képezheti-e a jövedelmi adó tárgyát, vagy hogy valamely részvénytársulatnál valamelyik bevétel a tiszta jövedelem-

¹³ KN-1878. III. köt. 1879. február 8-1879. március 5. 1878-78 (1878-III-384. p.).

¹⁴ LUKÁCS BÉLA KN-1878. III. köt. 1879. február 8-1879. március 5. 1878-78 (1878-III-383-384. p.).

ből levonandó-e vagy nem? Ezek mind olyan kérdések, amelyek arra ösztönöztek, hogy az adófelügyelő minél gyakrabban forduljon a felszólamlási bizottság határozata ellen a pénzügyminisztériumhoz.

A kincstár érdeke az adókivetés és behajtási eljárás egészében garantált, és túlbiztosított volt. Ez volt a helyzet a fizetési halasztásoknál is, ahol két határozat ellenében az adófizető félnek további fellebbezési lehetősége nem volt, azonban az állam képviselője mindig fellebbezhetett, a törvény szavai szerint: „valahányszor a kincstár érdekeit a hozott határozat által sértve látja.” Ez volt a helyzet az adóelengedéseknél is.

A közvetett adó-és illetékügyeket elsősorban az illeték-kiszabási hivatal intézte, második fórumként a pénzügyi igazgatóság, harmadik szinten a pénzügyminisztérium járt el. A többi közvetett adóknál szintén mindig a pénzügyi közegek képezték az ügyszint fórumokat; úgy, hogy a közvetett adóknál a polgároknak, az adófizetőknek még annyi befolyás sem volt megengedve, mint amennyi az egyenes adónemeknél biztosítva volt.¹⁵

A korabeli állami adóigazgatási szervezetünkben az állami és önkormányzati szervek rendszertelenül megállapított és összefonódó hatáskörrel rendelkeztek, ráadásul az egyes szervek különféle adónemekkel összefüggő hatásköre is minden összhang nélkül, különbözően alakult. Adóigazgatásunk és főleg adókezelésünk túlságosan decentralizált volt, a tényleges adókezelés a szakmailag kevésbé képzett önkormányzati szervek hatáskörébe tartozott. Adóigazgatás és az adókezelés technikailag is körülményes volt, a rendszer hatékonyságát tovább rontotta a jogi normák rendkívüli mennyisége, esetlegessége és hiányos publikáltsága. Kevés olyan szakember volt, aki az adókezelés egészét át tudta tekinteni.

Az adókezelés könyvelési rendje sem volt egyöntetű. A különféle adók kivetése különböző adóügyi orgánusok útján történt és e szervek működésében gyakran hiányzott az összhang. Az egyenes adók kivetésére vonatkozó rendelkezések adónemenként lényegesen eltértek egymástól. A közkötelezettségek elleni jogorvoslatokat különböző hatóságok bírálták el, amelyek működése szintén gyakran nélkülözte a kívánatos összhangot. Végül az adókezelés korabeli rendszere – különösen a községek szintjén – lehetővé tette, hogy a befolyó állami adójövedelmeket a rendeltetésüktől eltérő célokra használják.

*

Szapáry Gyula pénzügyminiszter a legfontosabb kormányzati teendőjének mégsem az egyenes adók körüli anomáliák megszüntetését, hanem az illeték-kiszabásnál, és az illeték körüli eljárásoknál tapasztalható visszaélések felszámolását tartotta. Úgy vélte, hogy az adókezelés ügyében nincs szükség átfogó törvényhozási intézkedésekre. Szerinte csupán az „egyes bajok, egyes hiányok” orvoslásáról kell gondoskodni, hiszen a törvényhatóságok, a községek előljárói és maguk a községek is „teljesítik azon kötelezettségeiket, a melyeket az 1875-iki törvények rájuk rónak.”

Az országos pénzügyek irányítója sokkal fontosabbnak tartotta viszont a közigazgatási bíráskodás ügyét. Erre szerinte is nagy súlyt kell fektetni, de figyelemmel kell lenni arra, hogy az adózók érdekének védelme mellett az államkincstár szempontjai is érvé-

¹⁵ LUKÁCS BÉLA KN-1878. III. köt. 1879. február 8-1879. március 5. 1878-78 (1878-III-387-384. p.).

nyesüljenek. A kormány azonban nem rögtönözhet, hiszen a közigazgatási bíróságot összhangba kell hozni egész közigazgatási szervezettel és pénzügyi jogi rendünkkel. A kormány eddigi óvatos politikáját azzal magyarázta, hogy a testület „komolyan véve a dolgot, alapos tanulmányozáshoz fogott, hogy a kellő előterjesztéseket megtehesse.”¹⁶ Nem is tehetett mást, hiszen a kormánypárti többség határozatban szólította fel miniszterelnökét a közigazgatási bíróság mielőbbi létrehozatalára.

¹⁶ SZAPÁRY GYULA felszólalása. KN-1878. III. köt. (1879. február 8-1879. márczius 5). 78. országos ülés márczius 5. 1879. 389. p.

SZABADOS GYÖRGY

Szent István király ellenfeleiről*

Sokan és sokféleképpen fogtak hozzá historiográfiánkban ahhoz, hogy a keresztény Magyar Királyságot létrehozó Szent István (997–1038) harcairól, s azokon keresztül ellenfelei személyiségéről, történelmi szerepéről foglaljanak állást. A rendelkezésünkre álló írott kútfők köre azonban csak szűkre szabott mozgásteret engedélyez az elemzések számára. Jelen írás sem kíván mértéken és lehetőséghatáron túlra terjeszkedni: célja csupán annyi, hogy István nagyfejedelem/király ellenfeleinek politikai besorolását végezze el, azok lehetséges jogállását állapítsa meg, s ezen keresztül államtörténeti következtetéseket vonjon le.

Vajk-István az alábbi személyek ellen viselt háborút: egyfelől Koppány, Gyula, Keán, Ajtony, másfelől Sámuel bolgár cár (997–1014), I. (Vitéz) Boleszláv lengyel fejedelem, majd király (992–1025), valamint II. Konrád német-római király, majd császár (1024–1039) ellen. Közülük Boleszláv és Konrád kiléte és hatalmi helyzete olyannyira egyértelmű, lévén István külországi ellenfelei, hogy nem szükséges e helyt róluk szólni. A vitatott személyek közé Koppány, Gyula, Keán és Ajtony sorolandó, illetve Keán kapcsán nem mellőzhető Sámuel cár említése, „beazonosítása”.

A forrásínségből adódó bizonytalanságot az is tetézi, hogy az egyes szereplők több szempont szerint csoportosíthatóak, ráadásul az ellenük viselt háborúk időrendje jórészt inkább történelmi rekonstrukciókon, semmint egyértelmű forrásadatokon alapszik. Koppány például kronológiailag és „tematikailag” azért különül el, mert ő még bizonyosan 1000 előtt, vagyis István nagyfejedelemsége idején lépett fel, míg a többi említett személlyel Istvánnak már királyként kellett megküzdenie; mindemellett Koppány és István fiági rokonsága, ha nem is adatolt tény, de tényértékű következtetés, továbbá az sem kétséges, hogy Gyula, Keán és Ajtony közül egyik sem volt Árpád-házi. Elkülönül Koppány még földrajzilag is, amennyiben ő a Dunántúlon birtokolt szállást és harcolt Istvánnal, míg az utóbbiak elleni hadviselés rendre a Kárpát-medence keleti térségébe (sőt azon túl is) vezetett. Ám ez az elhatárolhatóság nem tükröződik a régi (XI–XIII. századi) gestákat is megőrző *XIV. századi krónikaszerkesztmény* lapjain: ott ugyanis csak Koppány, Gyula és Keán említetik, míg Ajtony emlékeztétét más hazai források tartották fenn. (A rend kedvéért megemlítendő, hogy Koppány, Gyula és Keán egy korábbi szerkesztésben, Kézai Simon 1285 előtt írt *Gesta Hungarorum*ában is szerepel,

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

ám mivel ez az írásmű csupán kivonatos változatában maradt fenn,¹ ezért szükséges a régi hazai hagyomány bővebb, Anjou-korból ismert változatához fordulnunk.)

Koppányról az alábbi lehet olvasni a krónikában: „*Tar Szerind fia volt, aki már Szent István király atyja, Géza fejedelem életében vezérséget birtokolt. Géza fejedelem halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző házassággal kívánta magához kötni, Szent Istvánt meg akarta ölni, fejedelemségét pedig a saját hatalma alá hajtani. Ő somogyi vezér (dux) volt.*” Koppányt az ifjú István német hadvezére, Vecelin ölte meg harcban, ezután István elrendelte a halott felnégyelését, és a csonkokat Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe és Erdélybe küldte.² A döntő összecsapás helyszíne a krónika szerint Somogy volt,³ a Könyves Kálmán idején (1095–1116) írott kisebbik Szent István-legenda ugyanakkor Veszprémet jelöli meg.⁴ Ezek a legfontosabb adatok, amelyek mindjárt alapvető kérdéseket hoznak felszínre. Koppány „dux” mivolta milyen méltósággként értelmezendő? Mennyire jogosította fel arra, hogy megküzdjön a főhatalomért? Miért akarta Saroltot nőül venni és mikor?

Kevés a bizonyosan adható felelet; magam egy részletes tanulmányomban az alábbi válaszokat fogalmaztam meg. Bizonyosnak látszik, hogy Koppány Álmos nagyfejedelelem leszármazottja, egy 1779-től elterjedt szakkifejezéssel élve Árpád-házi volt,⁵ más-ként nem formálhatott volna igényt a főhatalomra. Történettudományunk 1778, Katona István felvetése óta számol azzal, hogy Koppányt fiágon kell a nagyfejedelmi dinasztiához kapcsolni, még ha ennek megnyugtató pontosítása nem lehetséges.⁶ Ezt a rokonsági viszonyt mutatja az is, hogy István anyját kívánta feleségnek, mivel régi steppei szokás volt az özvegy nemzetségen belüli nőül vétele,⁷ amit nem feltétlenül tápláltak személyes

¹ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. p. 172. V.ö. DOMANOVSKY 1906, 8–18. pp.; HÓMAN 1925. Melléklet.

² SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 312–314. pp.

³ Uo. 296–297. pp.

⁴ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* II. 395. p. V.ö. Hartvik-legenda. Uo. 408–409. pp. Arra, hogy a közkeletű legenda-lokalizációval szemben érdemesebb a krónikás helymegjelölésnek igazat adni, lásd SZABADOS 2009. 44–48. pp.

⁵ KATONA 1779, I. p. Részletesebb kifejtését lásd SZABADOS 2006, 215–218. pp.

⁶ „*Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.* (Bár a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk, de az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető, hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaiktól származnak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.)” KATONA 1778, 710–711. pp. Nagy Géza ugyan nem Árpád, hanem a karcha-nemzetség ivadékaának tartja Koppányt, ezért fellépését úgy magyarázza, hogy Koppány a három fejedelmi méltóság egy személyre történő átháramlását akarta meggátolni. NAGY 1914, 25. p. Okfejtése azonban nem meggyőző, buktatói a következők: 1. Bulcsú után nincs hír a karchákról, 2. Koppány szállása másutt volt, mind Bulcsúé. 3. Nem számol a Katona István által felvetett lehetőségekkel.

⁷ Sima Qian, a Kr. e. II–I. század fordulóján élt kínai történetíró feljegyezte a hiung-nukról: „*Szokás szerint az apa halála után a fiú veszi feleségül a mostohaanyját. Ha egy fivér elhal, fiverei feleségül veszik az özvegy sógornőket.*” Ők „*csak azért veszik feleségül mostohaanyjukat és özvegy sógornőjüket, mert nem akarják, hogy a had kihaljjon.*” SIMA QIAN 19., 61. p. (Du Yaxiong és Horváth Izabella fordítása.) A levírátus ősi szokásáról lásd HÓMAN 1935, 177. p.; VAJAY 1967, 76. p.; GYÖRFFY 1977, 110–111. pp.; BAKAY 1978, 46. p.; KRISTÓ 2001, 44. p.

érzelmeik.⁸ Koppány fellépését egy nyugat-európai levélváltás valószínű magyar vonatkozása 997-re datálja.⁹ A somogyi nagyúr, akinek *dux* címe inkább a 'vezér', mint az anakronisztikus 'herceg' értelemben magyarítható, rögtön Géza halála után indult harcba a trónért az ősi – a dinasztia ágain körbejáró – öröklési rend értelmében. A 997-es évszámot István és Gizella 995-re keltezett házassága erősíti,¹⁰ hiszen a még Géza életében létrejött nászból nem volt nehéz arra következtetni, hogy a német dinasztikus szövetség a legifjabb Árpád-ág hatalom-kisajátítását, így Koppány kisemmizését célozza. Mindebből viszont az következik, hogy Koppány és István háborúja a nagyfejedelmi főhatalomért folytatott, uralkodó nemzetségen belüli leszámolás volt.

A magyar krónikás hagyomány Szent Istvánnak két uralkodóházon kívüli ellenfeléről tud: egyik tulajdon anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula, aki az idő tájt Erdélyt kormányozta (*totius Ultra Siluam regni gubernacula possidebat*), a másik Keán, a „bolgár- és szlávok fejedelme”; mindegyiküket hadjáratban győzte le királysága elején.¹¹

A Gyula elleni háborúról a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* mellett két korábbi német kútfő, a *Hildesheimi* és *Altaichi Évkönyvek* bejegyzése is megemlékezik, előbbiben 1002, utóbbiakban 1003 tűnik fel az esemény dátumaként. A középkorkutatás a réggebbi lejegyzésű német adatokat fogadja el,¹² de még az 1003. esztendő is nagyon közel esik István királlyá koronázásához. A támadás okai között a hazai krónika abban jelöli meg, hogy Gyula nem volt hajlandó keresztény hitre térni, és ártalmára volt a magyaroknak; emellett azért kitér Erdély kedvező természeti adottságaira, amelyek a háború végeztével Istvánt gazdagították.¹³ Gyula neve a Magyar Nagyfejedelemség rangban második főméltóságának gyula címéből állt elő. Amiként az uralkodó, valamint a hierarchia harmadik helyét elfoglaló karcha, úgy a gyula is dinasztikusan örökölte hatalmát: erről a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette államkormányzati kézikönyv, a *De Administrando Imperio* számol be.¹⁴ Az ország második emberét adó család feje már megkeresztelkedett Konstantinápolyban: Ioannes Skylitzes „Gyula arkhón” (*Γυλας αρχων*) látogatásáról tudósít Bíborbanszületett Konstantin császár udvarában.¹⁵ Ilyenformán a két nemzedékkel később élt Gyula pogánysága a magyar krónika nehezen védhető állítása. Annál hihetőbb egy újabb keletű elmélet Gyula és az uralkodóház közötti hasonlóság okairól.

Vajay Szabolcs úgy találta, Sarolt szívesen belement volna az új Árpád-házi kéréssel, Koppánnyal kötendő házasságba. Ezt azzal magyarázta, hogy Géza eltaszította első nejét Adelhaid kedvéért. Eltaszítása után Sarolt Erdélybe vonulhatott vissza, de 997-ben úgy látta, hogy eljött az ő ideje, és az ősi hagyomány alapján nászra léphet Koppánnyal. István mind atyai mind anyai vérei ellenszegülését megtorolta, jóllehet a Gyulákkal kí-

⁸ Újabbban Zsoldos Attila joggal fogalmazta meg, hogy Koppány aligha táplált gyengéd vonzalmakat az erőteljes egyéniségű özvegyasszony iránt. ZSOLDOS 2003, 24. p. Sarolta harcias természetéről lásd THIETMAR 496. p.

⁹ UHLIRZ 1951, 411. p.

¹⁰ PERTZ, MGH. SS. V. 117. p.

¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172. p., 314–316. pp.

¹² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 314. p.; ANNALES HILDESHEIMENSES 29. p.; ANNALES ALTAHENSES 16. p. V. ö. VÁCZY 1938, 476–479. pp.

¹³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172., 314–315. pp.

¹⁴ DAI 178–179. pp.

¹⁵ MORAVCSIK, AMTBF. 85. p.

méletesebb volt, hiszen őt és családját csak fogságra vetette.¹⁶ Saroltról a Koppány-féle házassági terv után semmi hír. Kérdés: István könyörületesebben bánt-e anyjával, mint családja többi tagjával? Mindenesetre Sarolt további sorsa ugyanúgy feszélyezhette a keresztény krónikásokat, mint Géza véreskező belpolitikája.¹⁷ Még akkor is, ha a Géza ingtag forrásalapra épült második, Adelhaiddal kötött házasságától eltekintünk, Vajay elmélete életszerű válaszhoz vezet: Sarolt szívesen mehetett volna nőül Koppányhoz, akár vonzalomból, akár számításból. Miért kellene fivéréről azt feltételeznünk, hogy a Zolta-ág mellett kötelezte el magát? Nem az állt inkább Gyula érdekében, ha az új házassággal járó ágváltás megtartja Saroltot Magyarország első asszonyának a majdani Koppány nagyfejedelem oldalán? Ha az erdélyi Gyula és a somogyi Koppány között egy ilyesfajta érdekezozonosság beigazolódna, máris jobban értenénk István kemény ítéletét Koppány holtteste felett, valamint Gyula megtámadását! Meg kell azonban vallani, hogy a Koppány (997) és a Gyula (1002/3) ellen vezetett hadjáratok több esztendei időtávolságára még így sem születik minden kétséget eloszlató magyarázat, ám a keresztény állam megalapításának korát kutatva sajnos ehhez hozzá kellett szoknunk.

A Keán elleni hadjáratról csak annyit olvashatunk, hogy az Gyula legyőzése után következett. Nem tudni, mikor, s nem tudni, hol. Mert bár a magyar krónika bizonyos „erdélyi részeket” (*partes Transiluanas*) említ, de ekkorra, mármint a XIV. századra a szöveg teljesen valószerűtlenné vált: szerinte István saját ősapját (*proavum suum*), Zoltánt állította e részek igazgatására, aki ekkor már nagyon öreg (*antiquissimus*) volt.¹⁸ Rejtély, ki volt „Erdőelvi Zoltán”, de az bizonyosan nem István dédapja, aki Falicsi, Taksony és Géza uralkodása alatt láthatatlanul létezve mintegy 100 évesen térjen vissza a krónika lapjaira. Talán egy másik Árpád-házi Zoltán?¹⁹ Az adatok hiánya tág teret enged a találgatásnak, de ettől még nem jutunk közelebb a megoldáshoz. Kiváltképp úgy, hogy csak Anjou-kori megszövegezésben olvashatjuk azt a keveset, ami ránk maradt: a 66. krónikafejezet jelenlegi változata nyilván nem írói, hanem átírói, szerkesztői tévedések miatt vált zavarossá.²⁰

A bizonytalanságot újabb tényező fokozza, ugyanis Szent István harmadik, dinasztian kívüli ellenfeléről hallgat minden krónika. Ajtony csak Anonymus gestájában és Szent Gellért püspök nagyobbik életrajzában fordul elő. A legenda szerint Ajtony oly hatalmas fejedelem (*princeps*) volt az Alföld délkeleti részén, annyi ember és jószág fölött rendelkezett, hogy még magát István királyt sem tisztelte: a Maroson leúsztatott sóját megvámolta, s bizánci felhatalmazással kolostort emelt Marosvárotnál, ahová görög szerzeteseket telepített.²¹ Mivel ez a forrás legkorábban a XIV. század végén nyerte el mai megszövegezését, ezért nem tanácsos a „princeps” méltóságából messzemenő következtetést levonni. A mondanivaló lényegéből azonban vitathatatlanul az államszerű működés jegyei tűnnek elő: önálló monostoralapítás; ennek külpolitikai fedezete némiképp eltér a hivatalos irányvonaltól; gazdaságpolitika. Ezt erősíti meg Anonymus azon állítása, amely szerint Ajtony mindenben szembeszegült (*rebellis fuit in omnibus*) a ki-

¹⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172., 314–315. pp.

¹⁷ VAJAY 1967, 75–77. pp.

¹⁸ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 315–316. pp.

¹⁹ VAJAY 1967, 76. p.

²⁰ KRISTÓ 2002, 93–94. pp.

²¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 489–490. pp.

rállyal.²² Végül a Maros vidéki nagyurat is legyőzte István, bár nem személyesen, hanem Csanád nevű hadvezére által; nem tudni, pontosan mikor.²³

Gyula, Keán és Ajtony. Nincs olyan forrás, amelyik együtt említené mindhármut; ráadásul Gyula személyneve a gyula, Keán a kagán méltóságból ered.²⁴ Nem meglepő, hogy a harci cselekmények időmeghatározása mellett az is kérdésessé vált, hogy hány személyt takar ez a három név. Felmerült Ajtony és Keán,²⁵ Gyula és Keán,²⁶ no meg természetesen Gyula és Ajtony azonossága; e nézet óvatosabb megfogalmazása Ajtony-nal mint a gyula-ház utolsó tagjával számol.²⁷ A matematikailag adott lehetőségeken túl a történeti kombinációk még változatosabb képet festenek: Ajtonyból mozgalmas utóélete során például törzsfő,²⁸ pogány hajlamú királyi ispán,²⁹ sőt a „kavar törzsek” utolsó kagánja, „Keánja” lett;³⁰ míg Keánt az Erdélyben meghúzódó maradék Avar Kaganátus (!) uraként is láttatja egy elmélet.³¹ Mivel az imént hivatkozott munkák zöme a kutatástörténetről is tájékoztat, ennek taglalása helyett csak a két markáns vélemény-csoportot idézem fel. Váczy Péter szerint István hamar leszámolt minden ellenfelével: Gyula és Ajtony azonosságát forráskritikailag kizárva úgy vélte, hogy Ajtony „a gyula-méltóságot viselő fejedelmi háznak volt a tagja.” A „gyula-törzs” a kirajzás következtében két részre szakadt: egyik régi szállásán maradt, ennek Ajtony lett a fejedelme, a másik húzódott Erdélybe, és alapított önálló „országot”. Ajtonnyal 1003-ban számolhatott le István.³² Ajtony és Keán azonosságát szintén kizárja, majd Hóman Bálintot követi abban, hogy mivel Keán a „bolgárok és szlávok fejedelme” cím idegen uralkodóra vall, továbbá a törökös ’kagán ~ kán’ köznévvvel azonos, Keánban Sámuel bolgár cárt kell látnunk, aki ellen István király bizánci szövetségben vezetett hadat. E háború közvetlenül kapcsolódik Gyula és Ajtony legyőzéséhez, így 1004-re tehető.³³ Kristó Gyula mind Keán, mind Ajtony sorsáról eltérő eredményre jutott. Ugyan elfogadja a „Keán” név kagánból való származtatását, Sámuellel való azonosságát azért nem ítéli meggyőzőnek, mert akkor Sámuel már nem kagán (kán), hanem császár (cár) volt címzése szerint. Keánt ezért Dél-Erdély bolgár uraként látja, aki „Bulgáriától elszakadva egyre inkább Kárpát-medencei törzsfőként kezdett viselkedni.”³⁴ Ajtony bukását későbbre teszi. Figyelt arra, hogy a *Pozsonyi Évkönyvek* bejegyzése 1030-ra keltezi Gellért püspökké szentelését,³⁵ s miután Ajtony uralmi körzete és a későbbi csanádi püspökség területe

²² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. p.

²³ Az 1003–1030 közötti évek jöttek számításba. KRISTÓ 2000. 91. p.

²⁴ VÁCZY 1938, 505. p.; KRISTÓ 2002, 98. p.

²⁵ PAULER 1899, 398–399. pp.

²⁶ ACSÁDY 1903, 77. p.

²⁷ HÓMAN 1935, 178–179. pp.

²⁸ KRISTÓ 1988, 459. p.; THOROCZKAY 2009a. 364. p.

²⁹ ENGEL 2001, 39–40. pp.

³⁰ TÓTH 2010, 256. p.

³¹ SZEGFÜ 2008, 131. p., 143. p.

³² VÁCZY 1938, 477–482. pp., 495–502. pp.

³³ VÁCZY 1938, 503–506. p.; HÓMAN 1935, 178–179. pp. V. ö. GYÖRFFY 1977, 288–289. pp.

³⁴ KRISTÓ GYULA: *Keán, Szent István ellenfele*. KRISTÓ 2000, 67. p.; KRISTÓ 2002, 98. p.

³⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 125. p.

egybeesett, Kristó ezért a „törzsfő” leverését nem sokkal Gellért főpapi hivatalba lépése előtt, 1028 körül állapítja meg.³⁶

Bizonyossággal csak egyvalamit lehet kijelenteni: akárhány történeti rekonstrukció született és születik, egyik sem tud minden kérdőjelet felkiáltójellé egyenesíteni. Ennek szem előtt tartásával a magam „így lehetett” véleménye Váczy Péteréhez áll legközelebb. Gyulát, Keánt és Ajtonyt három különböző személyként érdemes számításba venni, és Koppányt ide számítva Szent István négy ellenfelét tudjuk a hazai hagyományból nevesíteni. A krónika István három háborúját jegyzi fel sorrendben, Koppány, Gyula és Keán ellen, míg Ajtonyról, mint az tudvalevő, nem szól. A krónikaszerkesztmény belső logikája szerint talán azért, mert Ajtony ellen nem személyesen vezetett hadat. Más szempontok alapján másféle csoportosítást tartok fontosabbnak: Koppány személyét kell elkülöníteni Gyulától, Keántól és Ajtonytól. Láttuk: Istvánnal folytatott harca dinasztikus kereteken belül maradt, ráadásul még a Magyar Nagyfejedelemség idejére esett. Fontos mozzanat, hogy István minden harci készülődése dacára Koppány lépett fel kezdeményező félként: célja a fejedelmi hatalom és az özvegy Sarolt kezének elnyerése volt. Gyula, Keán és Ajtony sorsát viszont az köti össze, hogy a már királlyá lett István tanúsított támadó szándékot velük szemben. Gyuláról fenntartom azt, hogy az ő érdekében is állhatott Sarolt új házassága, s a fejedelmi ágváltás révén a rokoni befolyás megőrzése; mindezt István értelemszerűen rossz néven vehette. A dél-erdélyi bolgár uralom nem tűnik életképes lehetőségnek a XI. század elején: ez már a IX. század végére nézvést is vitatható, és a X. század folyamán erős államként fennállt Magyar Nagyfejedelemségről végképp nem tehető fel, hogy egy bolgár politikai zárványt megtűrt volna saját földjén. Keánt ekképp Hóman Bálint és Váczy Péter nyomán Sámuel bolgár cárral tartom azonosnak.³⁷ Velem egy időben Thoroczkay Gábor is tárgyalta a Keán-kérdést, és egymástól függetlenül gyakorlatilag ugyanarra az eredményre jutottunk: véleménye szerint Keánt Sámuel cárral vagy utódai egyikével azonosítható; többek között azt hangsúlyozva, hogy a *keán* a bolgár állam vezetőjét jelenthette a régi magyar nyelvben.³⁸ Jóllehet Keán *káni* megjelenítése kissé anakronisztikusnak tűnhet *cári* mivoltához képest, ám a XIII. és XIV. századi krónikáktól túlzás terminológiai finomságot elvárni. Főleg úgy, hogy – amint arra legújabban Révész Éva rámutatott – a XI. századi *Bolgár Apokrif Krónika* Delján Pétert (Szent István leányági bolgár unokatestvérét) „Gagan” cárként említi!³⁹ Ajtony Maros-vidéki „birodalmát” és annak néhány „államszerű” megnyilvánulását az erdélyi Gyulák közelségéhez hozzászámítva nem tudom másként látni, mint úgy, hogy Ajtony a Gyula-dinasztia egyik ágához tartozhatott.

A személyek lehetőség szerinti különválasztása után jogállásukat, méltóságviselésüket szükséges államtörténeti szempontból mérlegelni. Ugyanis nemzedékek óta avatott kutatók vallják azt a nézetet, hogy a X. századi magyar államszerkezetet nem szilárd monarchikus berendezkedés, hanem partikuláris politikai tényezők túlereje, egyes megfogalmazások szerint „törzsi államok” rendszere jellemezte. Ebből következően István

³⁶ KRISTÓ 1988, 459. p.; KRISTÓ GYULA: Ajtony és Vidin. KRISTÓ 2000, 92–96. pp.

³⁷ SZALONTAI 2001; KATONA-KISS 2010; SZABADOS 2011, 301–304. pp.

³⁸ THOROCZKAY 2012, 481. p.

³⁹ Erről részletesen I. RÉVÉSZ 2013.

„államszervező” küzdelmeit a „törzsi” széttagolódás felszámolására, országegyesítésre irányuló tevékenységként értékelik e vélemény képviselői.⁴⁰

Mindenekelőtt azt érdemes újragondolni, hogy általában érvényesülhettek-e „törzsi” politikai tényezők a Magyar Nagyfejedelemség fennállásakor, ugyanis ennek megválaszolása közelebb vezet Koppány, Gyula és Ajtony jogállásának *egyedi* minősítéséhez („Keán törzsfő” személyétől illetve egy dél-erdélyi bolgár hatalmi góctól a fentiek értelmében eleve el kell tekintenem). A „törzs” fogalmán Hóman nyomán mesterséges katonai-politikai képződményt értek, szemben a „nemzetség” természetes, vérségi alapú szerveződésével.⁴¹

A X. századi magyar „törzs” és „nemzetség” fogalmát jelölő szavak bizánci és hazai forrásokban, görögül és latinul tűnnek elénk. Bizánci szerzők közül egyedül Bíborbanszületett Konstantin apja, VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) említ magyar „törzseket”. *Taktika* címet viselő műve két ízben utal a magyarok belső tagozódására. „A türkök törzsei (Τούρκων φύλα) *fürkészők és szándékaikat rejtegetők...*” Alább településük rendjéről írja: „*Nem körülárlkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek (γένη καὶ φυλάς) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron.*”⁴² Közismert, hogy VI. Leó munkájának legfontosabb előképe a Maurikios császár (582–602) személyéhez kötött *Strategikon*. Összevetve e kettőt, felemás eredmény áll elő: a „türkök törzsei” ugyan Bölc Leó betoldása, ám a „nemzetségek és törzsek szerint” való tagozódás a *Strategikon*ból vett kitétel, toposzgyanús forma.⁴³ Messzemenő következtetést azért sem célszerű levonni belőle, mert Leó császár éppen a megelőző mondattal hangsúlyozza, hogy a magyarok „egy főnek az uralma alatt állnak.”

A X. századi magyar államszerkezet legfontosabb leírását szintén a *De Administrando Imperio* adja. Az ellenőrizhetőség kedvéért Moravcsik Gyula fordításába beékeltem az eredeti görög méltóság- és csoportjelölő kifejezéseket, és ugyanezen okból szükséges hosszabban idézni. „*Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből (Χαζάρων γενεας) valók... Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében (γενεαις), aki máig is megvan. Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (γενεά), második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtüggyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi... A türköknek ez a nyolc törzse (γενεαι) nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei (αρχοντας) előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből (γενεας) sorban következő fejedelem (αρχοντα), és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek (γενεα αρχοντα) is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme (μέγας Τουρχίας αρχων) négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt... Tudni való, hogy Te-*

⁴⁰ SZABÓ 1860, 73–74. pp., 141. p.; HÓMAN 1935, 121–175. pp.; KRISTÓ 1995, 229–369. pp.; THOROCZKAY 2009b, 33. p.; ZSOLDOS 2010, 299–302. pp.; MAKK 2011, 138–139. pp.

⁴¹ HÓMAN 1923, 15–17. pp.

⁴² MORAVCSIK, ÁMTBF. 18–19. pp. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁴³ MORAVCSIK 1951, 340–341. pp.

veli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával (τρίτου αρχοντος και καρχα Τουρχίας)... Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.”⁴⁴

Szembeszökő, hogy csak e rövid részletből a méltóság- és csoportjelölő görög szavak mennyire különböző jelentésmezőket fednek le: *genea* jelöli Árpád leszármazottainak körét, de *genea* a kazárok népe is; az *arkhón* pedig megjelenik mind az egyeduralkodó, mind a gyula és a karcha szintjén, valamint a nyolc „türk” alegység élén. Tény, hogy a hazai középlatinság szóhasználata sem kevésbé problémás: ezt Koppány és Keán *dux*, Ajtony *princeps* titulusa mellett a csoportjelölő kifejezések is bizonyítják. Bár az elsődlegesen ’törzs’ jelentésű *tribus* kifejezés Kézai Simonnál többször előtűnik, de a szövegkörnyezetből adódóan a ’nemzettség’ szinonimájaként. „Mármost ezen kapitányok közül a Turul nembeli (de genere Turul) Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Úgyek dédunokája a többieknel gazdagabb volt, és hada is erősebb. Így hát hadával együtt ez az Árpád hatolt át legelőször a rutén havasokon, és elsőként vert tábort az Ung folyó mellett, mivel az ő nemzetsege Szkítia többi törzse (eius prosapia prae ceteris Scitiae tribubus) viszonylatában azt az előjogot élvezte, hogy előrenyomulás közben a sereg élén halad, visszavonuláskor pedig a legutolsó.”⁴⁵ Kézai második példája, ha lehet, ennél is szemléletesebb. „Lél volt a hatodik sereg vezére... Tőle származott a Zovárd törzs és nemzetiség (tribus et cognatio).”⁴⁶ Nem véletlen, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztmény ezeket a kifejezéseket lecserélve így ír nála ötödikként álló Lél kapitányról: „tőle származik Zuard nemzetiség, avagy család és törzsök (generatio, sive prosapia et origo).”⁴⁷ Mindezek láttán a *De Administrando Imperio* – bizonyítottan többszerzős!⁴⁸ – szövegétől sem méltányos modern terminológiai vaskövetkezetességet számon kérni; ugyanakkor éppen a forrás aktuális szóhasználatának többféle értelmezhetősége miatt eleve nem biztos, hogy a nyolc alegység törzs volt: egyfelől a ’törzs’ jelentésű *phyla* kitételt a *De Administrando Imperio* egyszer sem alkalmazza magyarokra, másfelől a *genea* elsődlegesen mégiscsak ’nemzettség’.⁴⁹ Érdemes lenne ezért óvatosabban a „vezérnemzettség” kifejezést bevezetni.

Ám akármit értett a *genea* fogalmán Bíborbanszületett Konstantin (vagy inkább a mű megírásában résztvevő egyik munkatársa), a szöveg logikája egyenesen a partikuláris keretek politikai ereje ellen szól. Ugyanis a nyolc *genea* a saját *arkhón*jainak nem engedelmeskedik,⁵⁰ vagyis éppen hogy a magyarságon belüli alegységek élén állnak gyengült tekintélyű vezetők! Ilyenformán azokkal értek egyet, akik nem számolnak tör-

⁴⁴ DAI 174–179. pp. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁴⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–166. pp.; AKS. 103–104. (Bollók János fordítása.)

⁴⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166–167. pp.; AKS. 104. (Bollók János fordítása.)

⁴⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292. p.

⁴⁸ Lásd pl. MARCZALI 1900., 97–98. pp.; MORAVCSIK 1950, 7. p.; KAPITÁNYFFY 1997.

⁴⁹ Szabó Károly is ekként fordította: „a turkok ezen nyolcz nemzetsege nem alattvalói saját fejedelmeinek...” SZABÓ 1860, 141. p.

⁵⁰ Ez derül ki Moravcsik Gyula fordításából, de vele megegyező szellemben ültette át angolra ezt a szövegrészt Romilly James Heald Jenkins: „These eight clans of the Turks do not obey their own particular [kiemelés tőlem – Sz. Gy.] princes, but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out.” DAI² 179. p.

zsekkel politikaformáló tényezőként a 900-as évek magyar történelmében.⁵¹ Ennek egyenes folyománya, hogy a három legfelső méltóság egyike sem építhette befolyását „törzsi” alapra. Nemcsak logikailag lehetetlen, hogy aki „törzsfőnek” gyenge, az nagyfejedelemmek, gyulának és karchának erős, hanem a jól ismert mondat – „*Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.*” – egyértelműen választja külön a nyolc *genea arkhónját* az előzőek bármelyikétől. Tehát nem azt mondja, hogy akár az uralkodó, akár a gyula vagy a karcha egyúttal a Nyék, a Jenő, vagy akármely másik „törzs” vezetője!

Mindezekon túlmenően más szempontok (a nagyfejedelemség hadjáratainak térbeli megoszlása, a szövetségi rendszerek jelenségei, a helynevekre írott történelem buktatói) latba vetésével is vizsgáltam a X. századi magyar állam működését, s ezek alapján szintén arra jutottam, hogy nem partikuláris érdekek szövvénye, hanem egységes, monarchikus akarat alakította a Kárpát-medencei magyar „steppe-birodalom” életét.⁵² Mivel a törzsi széttagolódás egyetlen jelét sem láttam a X. századi Magyarország működésében, ezért a Szent István-i „államszervező” harcokat is mással kell indokolnom. Ehhez szükséges az államformaváltás-kori kárvallottak személyéhez visszakanyarodni.

Koppány még a „törzsi államok” elmélete alapján sem lehetett külön „törzsfő”, hiszen a dinasztia belüli személyként lépett fel a főhatalomért. Gyula a hét honfoglaló kapitány közül a harmadik (*tertius capitaneus*) Kézainál és az Anjou-kori szerkesztésben. A „harmadik kapitány” Kézai előadásában: „*jöllehet a többiekkel együtt bement Pannóniába, végül mégis Erdély részein lakott.*” XIV. századi krónikáink csak erdélyi illetőségét rögzítik. Utóbbiaknál némileg zavaró, hogy Sarolt apja Gyula, e „*nagy és hatalmas vezér (dux magnus et potens)*” alakját egybemossák honfoglalás-kori kapitány-ösével,⁵³ de ebben a tévesztésben is akad némi törvényszerűség: a hazai íráshagyomány – helyénvalóan – egy magas rangú dinasztiaát lát, ami egybevág a külhoni kútfőkből megismerhető kormányzati szerepével. Gyula (és valószínűleg Ajtony) politikai ereje kizárásos alapon az egykorvolt második állami főméltóság, a gyula hatalmában gyökeresztett. Tudvalevő, hogy a harmadik rang, a karcha tisztség betöltőjéről Bulcsú kivégzése (955)⁵⁴ óta nincs tudomásunk, a gyulák örökösei viszont az uralkodóházzal kötött családi kapcsolat (Géza és Sarolt) jóvoltából komoly tényezőként, Gyula-házként érték meg az ezredfordulót. István király azzal, hogy anyai nagybátyját – feleségével és két fiával együtt – fogságba vetette, s Erdélyt a *királyságba* integrálta, egyértelművé tette: a *gyulák* méltóságának nincs helye az új állami intézményrendszerben, de a *Gyulák* családjának igen. Az erdélyi rokonok iránti kímélet nem jutott Ajtony osztályrészéül, hiszen őt „*Csanád serege a csatatéren megölte.*”⁵⁵ Erről a Csanádról, Doboka fiáról állítja Anonymus, hogy a király unokatestvére volt.⁵⁶ Ha fiági unokatestvéről lenne szó,

⁵¹ Erre mutató vélekedéseket lásd GYÖRFFY 1959, 8–9. pp.; BAKAY 1978, 24. p.; MESTERHÁZY 1980, 61. p.

⁵² Részletes kifejtését lásd SZABADOS 2011, 190–239. pp. V. ö. a korábbi irodalomból VAJAY 1968; BÁLINT 1983; RÉVÉSZ 1999. Közép-Európa nem római típusú kora-középkori hun, avar és magyar államiségára találó kifejezés Walter Pohlól a „steppe-birodalom” minősítés. POHL 2003, 572–573. pp.

⁵³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166. p., 290–291. pp.

⁵⁴ Erre lásd pl. MORAVCSIK, ÁMTBF. 85–86. pp.; SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 109. p., 169. p., 308. p.

⁵⁵ ÁKÍF 415. p. (Álmási Tibor fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 491. p.

⁵⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. p.

akkor Géza nagyfejedelem Doboka nevű öccsét kellene kimutatnunk; de valószínűbb az, hogy Doboka sógora volt Gézának, s így Csanád anyai unokatestvére lehetett Istvánnak, mert a Zolta-ág leszármazásrendjére a hazai íráshagyomány odafigyelt, márpedig „Árpád-házi” Dobokának nincs nyoma. A leányágon fennálló vérségi kapcsolatra is elmondható: noha a király Ajtony ellen nem személyesen vezetett hadat, de annak irányítását nem engedte rokonsági körén kívülre kerülni. S meglehet, hogy míg Csanád Ajtonnyal számolt le, addig István maga indult anyai nagybátyja foglyul ejtésére. Amúgy a Gellért-legenda Gyula és Ajtony között ellenséges viszonyt sejtet, egyúttal elárulja, hogy Ajtony azért sem azonos Gyulával, mivel Ajtony levágott fejét Gyula mutatta fel a királynak.⁵⁷ Ez persze egy újabb forrásproblémát vet fel: e Gyula azonos az István által megtámadott, a krónikáinkban szereplő nagybáty-Gyulával? Aligha. Ha nem azonos, akkor ki lehet? Ha mégis azonos lenne, akkor az Ajtonnyal való leszámolást a Gyula elleni háború elé kellene kelteznünk. A dinasztikus eredetű régi, valamint a korona adta új legitimitással felvértezett Istvánról nem hihető, hogy 1028-ig várt volna az országán belüli utolsó hatalmi góc felszámolásával. Ráadásul úgy, hogy ez a hatalmi góc mutatta leginkább az állami – nem „törzsi” állami, hanem talán oldalági „gyula-állami” – önállósulás felé törekvést. Ajtony kései bukása mellett igazából a *Pozsonyi Évkönyvek* adata szólhat Gellért püspökké szenteléséről, ám a bejegyzés Gellért főpapi hivatalának még a helyét sem nevezi meg, nemhogy a marosi nagyúr leverésével fennálló ok-okozati kapcsolatot: valójában nem tudjuk, mennyi idő telt el Csanád győzelmétől a Gellért vezetésére bízott egyházmegye működésének kezdetéig. Mindezek értelmében úgy vélem, hogy Gyula és Ajtony legyőzése egyaránt 1003-ban (vagy 1002-ben), a „Keán” (Sámuel cár) elleni hadjárat pedig 1004 körül következhetett be; utóbbi a bizánci császárral fennálló szövetség jegyében.⁵⁸

Összegezve az előadottakat világosan látszik, hogy nem volt István királynak olyan ellenfele, akit „törzsfő” minősítéssel lehetne elhelyezni az első ezredforduló magyar politikai életében. Koppány dinasztián belüli, Gyula és Ajtony dinasztián kívüli (bár előbbi a királlyal anyai ágon vérokon) személynek tartandó, Keán pedig a bolgár uralkodóval azonosítható. István harcai pedig nem az országegység helyreállítását célozták, hiszen az eleve adott volt, hanem a Zolta-ág (vagyis Árpád legfiatalabb fiától eredt ágának) hatalom-kisajátítását, végső soron a keresztény, „római-típusú” államformaváltást, s a vele járó új berendezkedést akarták elismertetni a dinasztián belül és kívül.

⁵⁷ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* II. 492. p.

⁵⁸ II. Basileios bizánci császár (976–1025) a kleidioni győzelmét (1014) megelőző évtizedben több hadjáratot vezetett Sámuel cár ellen. STEPHENSON 2004. 66. p. Makk Ferenc Ohrid ostromához köti István szerepvállalását, és így 1015-re datálja a hadjáratot. MAKK 1998, 124–125. pp. Ajtonyról összefoglalóan újabban I. RÉVÉSZ 2012.

Rövidítések, irodalomjegyzék

Források

- AKS. = *Anonymus: A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.²
- ANNALES ALTAHENSES = *Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de GIESEBRECHT et Edmundi L. B. ab OEFELE. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi* IV.) Hannoverae, 1891.
- ANNALES HILDESHEIMENSES = *Annales Hildesheimenses*. Contulit cum codice Parisiensi Georgius WAITZ. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi* VIII.) Hannoverae, 1878.
- ÁKÍF. = KRISTÓ Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999.
- DAI. = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint)
- DAI². = Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS. Budapest, 1949.
- MORAVCSIK, ÁMTBF. = MORAVCSIK Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.²
- PERTZ, MGH. SS. V. = PERTZ, Georgius Heinricus ed.: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus V. Hannoverae, 1848.
- SIMA QIAN = SIMA QIAN: *A hunok legkorábbi története*. Fordította DU Yaxiong és HORVÁTH Izabella. Budapest, 2002.
- SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. = SZENTPÉTERY, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I–II. Budapestini, 1937–1938.
- THIETMAR = HOLTZMANN, Robert (Hrsg.): *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum*. Nova Series 9.) Berolini 1935.

Szakirodalom

- ACSÁDY 1903. = ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története* I. Budapest, 1903.
- BAKAY 1978. = BAKAY Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978.
- BÁLINT 1983. = BÁLINT Csanád: *A kalandozások néhány kérdése*. TÖKEI Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 1983. 349–364.
- DOMANOVSKY 1906. = DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906.
- ENGEL 2001. = ENGEL Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001.
- GYÖRFFY 1959. = GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959.
- GYÖRFFY 1977. = GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
- HÓMAN 1923. = HÓMAN Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. *A magyar nyelv- és irodalomtudomány kézikönyve* I. 7. Budapest, 1923.
- HÓMAN 1925. = HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármazói*. Budapest, 1925.
- HÓMAN 1935. = HÓMAN Bálint: *Magyar történet* I. Budapest, 1935.
- KAPITÁNYF 1997. = KAPITÁNYF István: *Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról*. BORDÁS Győző szerk.: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Újvidék, 1997. 38–43.

- KATONA 1778. = KATONA, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- KATONA 1779. = KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae. Stirpis Arpadianae. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata... Tomulus I. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae*. Pestini, 1779.
- KATONA-KISS 2010. = KATONA-KISS Atilla: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 168–214.
- KRISTÓ 1988. = KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 1995. = KRISTÓ Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.
- KRISTÓ 2000. = KRISTÓ Gyula: Ajtony és Vidin. Uő: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 89–96.
- KRISTÓ 2001. = KRISTÓ Gyula: *Szent István király*. Budapest, 2001.
- KRISTÓ 2002. = KRISTÓ Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged, 2002.
- MAKK 1998. = MAKK Ferenc: Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedeleme és Szent István király korában. Uő: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. 117–125.
- MAKK 2011. = MAKK Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. (2011)/1. 104–142.
- MARCSALI 1900. = MARCSALI Henrik: Byzanci Történetírók. A) Bevezetés. PAULER Gyula – SZILÁGYI Sándor szerk.: *A magyar honfoglalás kútjai*. Budapest, 1900. 90–99.
- MORAVCSIK 1950. = MORAVCSIK Gyula: Előszó. *DAI*. 3–14.
- MORAVCSIK 1951. = MORAVCSIK Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85. (1951) 334–353.
- NAGY 1914. = NAGY Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. *Turul* 32. (1914) 19–25.
- PAULER 1899. = PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I*. Budapest, 1899.²
- POHL 2003. = POHL, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter eds.: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston, 2003. 571–595.
- RÉVÉSZ 1999. = RÉVÉSZ László: *Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2012. = RÉVÉSZ Éva: János, „qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua”. *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. KOCSIS Mihály – MAJOROS Henrietta. Szeged, 2012. 295–305.
- RÉVÉSZ 2013. = RÉVÉSZ Éva: Delján Péter a Bolgár Apokrif Krónikában. BALOGH Elemér – HOMOKI-NAGY Mária szerk.: *Tanulmányok Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 2013. [megjelenés alatt]
- STEPHENSON 2004. = STEPHENSON, Paul: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2004.
- SZABADOS 2006. = SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest 2006.
- SZABADOS 2009. = SZABADOS György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság* 52. (2009)/5. 30–59.
- SZABADOS 2011. = SZABADOS György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged 2011.
- SZABÓ 1860. = SZABÓ Károly: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1. (1860) 61–167.
- SZALONTAI 2001. = SZALONTAI Csaba: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? FELFÖLDI Szabolcs – SINKOVICS Balázs szerk.: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001. 106–129.

- SZEGFÜ 2008. = SZEGFÜ László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. MAROSVÁRI Attila szerk.: *Kiszombor története I.* Kiszombor, 2008. 107–162.
- THOROCZKAY 2009a. = THOROCZKAY Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. KÖRMENDI Tamás – THOROCZKAY Gábor szerk.: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére.* Budapest, 2009. 351–364.
- THOROCZKAY 2009b. = THOROCZKAY Gábor: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. Uő: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* Budapest, 2009.
- THOROCZKAY 2012. = THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyes kapcsolódó kérdések. BAGI Dániel – FEDELES Tamás – KISS Gergely szerk.: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 463–481.
- TÓTH 2010. = TÓTH Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Szeged, 2010.
- UHLIRZ 1951. = UHLIRZ, Mathilde: Die „Scythae” in den Briefen Gerberts von Aurillac. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 59. (1951) 411–415.
- VAJAY 1967. = VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. KRALOVÁNSZKY Alán szerk.: *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora.* Székesfehérvár, 1967. 63–100.
- VAJAY 1968. = VAJAY, Szabolcs von: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963).* Mainz 1968.
- VÁCZY 1938. = VÁCZY Péter: Gyula és Ajtony. KUMOROVITZ, Lajos Bernát. – SZILÁGYI Loránd szerk.: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Pécs, 1938. 475–506.
- ZSOLDOS 2003. = LENKEY Zoltán [ZSOLDOS Attila] – ZSOLDOS Attila: *Szent István és III. András.* Budapest, 2003.
- ZSOLDOS 2010. = ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). HERMANN István – KARLINSZKY Balázs szerk.: *Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, 2010. 299–302.

SZABÓ ISTVÁN

A Felsőház hatásköre

1. Bevezetés

Az 1920 elején összeülő Nemzetgyűlés legfontosabb feladata a szétzilált alkotmányos viszonyok rendezése volt. Köztudott, hogy ebben a fő irányvonalat az 1918 előtti viszonyok helyreállítása jelentette. Az 1920. évi I. törvénycikk a kormányzói tiszt felállításával, ha ideiglenesnek szánt módon is, de rendezte a végrehajtó hatalom kérdését. A bírói hatalom kapcsán az 1918 előtti állapotok viszonylag könnyen helyreállíthatóak voltak.

A törvényhozó hatalommal azonban már nem volt ilyen egyszerű a helyzet, a két legnagyobb hézag feloldása (a választójog törvényi szabályozása és a második kamara újjászervezése) évekig húzódó problémává vált. Ezek közül jelen tanulmányban a második kamara újjászervezését tekintjük át, de a terjedelmi korlátok miatt ennek is csak egy elemét, a Felsőház hatáskörét. Ez a probléma ugyanis *kezdetben elég jelentéktelennek mutatkozott, később azonban a Felsőházzal kapcsolatos viták központi elemévé vált.*

Kezdetben úgy tűnt, hogy az 1918 előtti Főrendiházzal szemben a fő ellenérzést annak összetétele adta. Így kézenfekvőnek mutatkozott a megoldás: *a régi Főrendiház hatáskörével egy új összetételű második kamarát kell felállítani.* Ezen elvet követve a kormány már 1921 nyarán beterjesztett egy törvényjavaslatot,¹ amely – „Felsőház” elnevezéssel – a régi Főrendiháztól eltérő összetétellel, de azzal azonos hatáskörrel,² az Országgyűlés második kamarájának újjászervezésére tett kísérletet. A politikai konfliktusok, különösen a választójog körül folyó viták azonban a felsőházi javaslat elfogadását is blokkolták,³ s a kormány újabb törvényjavaslatot csak 1925-ben terjesztett a Nemzetgyűlés elé. A központi kérdés még ekkor is az összetétel volt, a hatáskör tekintetében változatlanul a Főrendiházból indultak ki, sőt egy kicsit bővíteni is akartak an-

* A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) támogatásával készült.

¹ Az országgyűlés felsőházáról 1921. július 20-án benyújtott törvényjavaslat [KI-1920. XI. 227.]

² „A felsőház jogköre ugyanaz, mint a főrendiházé volt. A kezdeményezés tekintetében is az eddigi gyakorlat marad irányadó...” Az országgyűlés felsőházáról 1921. július 20-án benyújtott törvényjavaslat 25.§-a [KI-1920 XI. 236.]

³ RUSZOLY JÓZSEF: *Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején.* In: Alkotmánytörténeti tanulmányok 1. Szeged, JATE Kiadó 1991. 275.; PÜSKI LEVENTE: *A magyar felsőház története.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 15. p.

nak jogkörén, mert a törvénykezdeményezési jogot is megadták volna a Felsőháznak.⁴ A törvényjavaslat azonban parlamenti tárgyalása során jelentős változásokon ment keresztül, s az 1926-ban kihirdetett új felsőházi törvényben a második kamara lényegesen szűkebb hatáskört kapott, mint amivel az 1918 előtti Főrendiház rendelkezett.

Az államhatalmi szervek pontos hatáskörének megállapításában mindig erős szerepet kapnak a politikai szempontok, ami a második kamara tekintetében különösen igaz. A törvényhozó hatalom gyakorlásában a népképviselőt érvényesítése mellőzhetetlen, ennek hiánya alkotmányos alapelvet sért. A második kamaránál azonban már maga a létezés is politikai döntés kérdése, hiszen a csak népképviselőti kamarával működő törvényhozás is teljes egészében megfelel az alkotmányos elvárásoknak. Ha tehát a második kamarának a léte is politikai kérdés, még inkább az a hatásköre. Nem nőhet a népképviselőti kamara felé, de hogy azzal egyenrangú, vagy annál gyengébb hatáskörrel rendelkezik, nem alkotmányjogi probléma. Látni fogjuk, hogy a *Felsőház hatáskörének 1926-os „felpuhítása”, majd 1937-es megerősítése is politikai motivációk eredménye volt.*

A hatáskör kapcsán kialakult vitáknak nem voltak történelmi gyökerei, hiszen az 1918 előtti Főrendiház évszázadokon keresztül azonos hatáskörrel működött. Az ötleteket és a mintákat külföldi modellek adták. Ezért a probléma érthetőbb felvázolásához előzetesen érdemes áttekinteni, hogy a második kamarák hatáskörének egyáltalán milyen főbb elemei lehetnek. Ebből tudjuk levezetni, hogy az elvileg szóba jöhető hatáskörökből mi az a mi megtalálható és mi az, ami nem a magyar modellben. Hogy ezen utóbbinak vizsgálatakor az egyes hatásköri elemeket pontosan vissza tudjuk hivatkozni, az általános tárgyalásnál mindegyik elemet külön pontba sorolom, s mellé nemzetközi példákat is kapcsolok. A rövid nemzetközi áttekintés abban is segítséget nyújt, hogy a magyar Felsőház hatáskörének formálódásában az egyes javaslatok milyen forrásokban gyökereztek.

Mivel a kiindulópont az 1918 előtti Főrendiház volt, röviden ennek hatáskörét is át kell tekintenünk. A Főrendiház és a nemzetközi példáknak párhuzamba állításával tudjuk a magyar Felsőházat egy érthető és átlátható rendszerben elhelyezni.

A terminológiai problémák kapcsán még megjegyezném, hogy a felsőház kifejezést a második kamara szinonim fogalmaként is használni fogom, ekkor azonban mindig kisbetűvel írom. Így tehát a Felsőház kifejezés nagybetűvel az 1926-ban felállított magyar parlamenti kamarát jelöli, a kisbetűvel írt felsőház pedig általában egyes államok második kamarájára utal. Hasonló módon kell eljárunk a képviselőház megnevezéssel is, ha a magyar Országgyűlés alsóházáról van szó, akkor nagybetű (Képviselőház), ha általában az alsóházról, akkor kisbetű (képviseelőház).

2. *A második kamara hatáskörének főbb elemei I.: A végrehajtó hatalom ellenőrzésében való részvétel.* A parlamentek két fő hatásköre a törvényhozó hatalom gyakorlása és a végrehajtó hatalom ellenőrzése. Az első feladatkör a polgári átalakulást megelőző rendi gyűléseknél is megtalálható volt. A végrehajtó hatalom ellenőrzése viszont tipikusan a polgári átalakulás szülötte. Ezen az átalakulásnak pedig a törvényhozó

⁴ Az országgyűlés felsőházáról 1925. március 6-án benyújtott törvényjavaslat 31.§-a [KI-1922. XIII. 401.]

szerv összetételét érintő leglényegibb eleme az alsóházat (alsótáblát) érintette, ahol a rendi képviselet helyére népképviselet lépett. Az újonnan keletkezett hatáskör pedig alapvetően ennek a kamarának az irányába mozdult el, a miniszteri felelősség, s ezen belül különösen a politikai felelősség érvényesítése, az alkotmányok nagy többségében a képviselőház hatáskörébe került.

Ennek oka egyébként többértű. A polgári átalakulás, amire az 1848-as magyar példa is felhozható, nem mindenhol vonta maga után a második kamara összetételének megváltoztatását. Az alsóház népképviseleti lett, a második kamara azonban főrendi jellegű maradt. Persze, ha ez lett volna a fő indok, akkor a második kamarák összetételének átalakítása után mindenhol be kellett volna vonni őket a végrehajtó hatalom ellenőrzésébe is. A történelmi példák azonban nem ezt az utat mutatják. A második kamara a legtöbb esetben még akkor sem kapott a végrehajtó hatalom ellenőrzésére lehetőséget, amikor közvetlen népképviseleti elv alapján jött létre.⁵ Ennek oka pedig az, hogy túl instabillá válhat a kormány helyzete, ami az államügyek vitelének normális menetét is gyakran elakasztja.

Ha csak távolabbi kapcsolódással is, de a végrehajtó hatalom ellenőrzésével hozható összefüggésbe a közjogi bíraskodási funkció is. Szinte minden polgári típusú alkotmányában a törvénysértést elkövető minisztereket (köztársaságokban az államfőt is), a képviselőház emiatt vád alá helyezheti. Az ítélező fórum egy külön közjogi bíróság lesz, amely viszont elég sok állam alkotmánya szerint a felsőház kebelében alakul meg. Magyarország kapcsán ezt azért kell megemlíteni, mert az 1848. évi III. törvény-cikk szerint az Alsótábla által vád alá helyezett miniszterek felett a Felsőtáblán alakult bíróság ítélezett. Mivel ez is a Felsőház egy hatásköre lesz, külön pontban is megtárgyaljuk [lásd 15. pont].

3. A második kamara hatáskörének főbb elemei II.: A törvényjavaslatok előterjesztésének helye és a második kamara törvénykezdeményezési joga. A második kamarák hatásköre tehát alapvetően a törvényhozási eljárásban vizsgálendő. Első kérdés, hogy törvényjavaslatok hol terjeszthetők elő? Ebből a szempontból a különböző államok alkotmányait három csoportra tudjuk osztani: a) bármilyen tartalmú törvény mindkét kamarában előterjeszthető; b) mindkét kamarában terjeszthetők elő törvényjavaslatok, de költségvetési (esetleg hadügyi) tárgyú javaslatok csak a képviselőházban; c) törvényjavaslatok csak a képviselőházban terjeszthetők elő.⁶

Példákat keresve Svájcban és Svédországban tartalmukra való tekintet nélkül mindkét kamarában előterjeszthetők voltak törvényjavaslatok,⁷ vagyis az „a)” pontban említett csoportba tartoztak. A második csoportból tudjuk említeni Belgiumot,⁸ Romániát,⁹ vagy Csehszlovákiát,¹⁰ ahol mindkét kamarában előterjeszthető volt tör-

⁵ A két világháború közötti időszakban ilyen volt a lengyel, vagy a csehszlovák szenátus, amelyet a lakosság közvetlenül választott.

⁶ TOMCSÁNYI MÓRIC: *Magyarország közjoga*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1943. 360–361.

⁷ TOMCSÁNYI (1943) 360. p.

⁸ Belgium 1831. 27. cikkely (1) bekezdés

⁹ Románia 1923. 35. cikkely (1) bekezdés

vényjavaslat, de a költségvetési és hadügyi tárgyúak csak az alsóházban. Németországban,¹¹ Lengyelországban,¹² vagy Ausztriában¹³ pedig csak az alsóházban kezdődhetett a törvényjavaslatok vitája. Tehát itt a szórás nagy, mindkét megoldásra találunk bőven példát.

Külön kérdés viszont, hogy a felsőház ön maga is rendelkezik-e törvénykezdeményezési joggal? Ha az előbb említett csehszlovák, román, vagy belga rendelkezéseket megnézzük, ott a felsőháztól magától is származhatott törvényjavaslat, s így értelem-szerűen a kormány is, a költségvetési és hadügyi javaslatok kivételével, szabad belátása szerint döntötte el, hogy mely kamarában terjeszt elő egy törvényjavaslatot.¹⁴ Ezt azért kell megemlítenünk, mert olyan konstrukció sem elképzelhetetlen, hogy a felsőháznak nincs kezdeményezési joga, a kormány viszont mindkét kamarában terjeszthet elő törvényjavaslatot. Vagyis a felsőházban kezdődhet úgy is törvényjavaslat vitája, hogy magának az érintett kamarának nincs törvénykezdeményezési joga. Mindezt azért kell megemlítenünk, mert a Főrendiház hatáskörénél ezzel a meglehetősen egyedi konstrukcióval fogunk találkozni [lásd 6. pont].

Így tehát a törvényjavaslatok előterjesztésének lehetséges helyét, illetőleg a második kamara törvénykezdeményezési jogát külön bontva kell vizsgálnunk. A második kamara törvénykezdeményezési jogának súlyát egyébként igen eltérően értékelték. Mint korábban már említettem, ez a magyar Felsőház felállításánál is kérdéssé vált [lásd 1. pont]. A Főrendiház nem bírt törvénykezdeményezési joggal, a Felsőháznak meg akarták azt adni. Ezt egyesek jelentéktelen kérdésnek tartották, mások viszont óriási jogkiterjesztésnek.¹⁵

Ha a második kamara is jogot kap törvényjavaslatok előterjesztésére, akkor megtörik az a rendszer, hogy a minden törvényjavaslat vitája a képviselőházban kezdődik. Ekkor a törvényhozási eljárás is bonyolultabbá válik, hiszen nem csak azt kell vizsgálnunk, hogy milyen vétót emelhet a második kamara a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatokkal szemben, hanem a fordított irányt is figyelniünk kell: vajon mit tehet a képviselőház a második kamarában már elfogadott törvényjavaslatokkal.

Részletesebb vizsgálat alá [lásd 4. pont] azonban csak a képviselőház által elfogadott javaslatokkal szembeni felsőházi jogokat fogjuk venni. Ennek oka, hogy a vizsgált

¹⁰ Csehszlovákia 1921 43.§ (1) bekezdés; FRANZ ADLER: *Grundriss des tschechoslowakischen Verfassungsrechtes*. Reichenberg, Verlag von Gebrüder Stiepel, 1930. 55. p.; ADAMOVICH (1929) 196. p.

¹¹ Németországban még annyi érdekesség volt, hogy a Birodalmi Kormány által benyújtott törvényjavaslatokhoz ki kellett kérni a második kamara (a Birodalmi Tanács) véleményét. Ha az nem támogatta, akkor is be lehetett nyújtani a Birodalmi Gyűléshez, csak az eltérő véleményt is csatolni kellett hozzá. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy törvényjavaslat csak a Birodalmi Gyűlésben volt benyújtható. [Németország 1919. 68–69. cikkely; GERHARD ANSCHÜTZ: *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919* (Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis; 14. Auflage) Berlin 1933. (Neudruck der 14. Auflage Berlin 1933; Aalen, Scientia Verlag 1987) 360–366. pp.]

¹² Lengyelország 1921 35.§

¹³ Ausztria 1920. 41. cikkely; Ludwig ADAMOVICH: *Österreichisches Verfassungsrecht*. Hölder-Pichler-Tempsky AG. Wien–Leipzig 1923. 128. p.

¹⁴ Az 1921-es csehszlovák alkotmány még azt sem zárta ki, hogy a kormány egyszerre mindkét kamarában előterjesszen egy törvényjavaslatot. [ADAMOVICH (1929) 196. p.]

¹⁵ KÉRÉSZY ZOLTÁN – EGYED ISTVÁN: *A felsőház jogkörének megállapítása*. [Dr. Kérészy Zoltán, Dr. Egyed István előadásai, Dr. Tomcsányi Móric, Dr. Egyri Aurél és Dr. Tihanyi Lajos hozzászólásai. Különnyomat a „Magyar Jogászegyleti Értekezések” 1936. évi júliusi (3.) számából.] 25. p.

időszak alkotmányaiban a két kamara vagy egyenrangú volt, vagy a képviselőház bírt előjogokkal. Ha tehát a felsőháznak volt is törvénykezdeményezési joga, a képviselőháznak azzal szemben mindig abszolút vétőjoga volt, akarata ellenére tehát a felsőházi javaslatok egy országban sem válhattak törvénné. Ha a felsőház egyenrangú volt a képviselőházzal, akkor fordított irányban, vagyis a képviselőházból induló javaslatoknál is hasonló volt a helyzet. Ahol viszont az alkotmány a képviselőháznak túlsúlyt biztosított, ott a felsőházi kontroll tompult. Mivel tehát a képviselőház mindig abszolút vétőjoggal bírt, a felsőházi vétónak viszont a különböző alkotmányokban különböző fokozatai voltak, ezért kell az utóbbi esetkört részletesebben vizsgálat alá vonnunk.

4. *A második kamara hatáskörének főbb elemei III.: A képviselőházban elfogadott törvényjavaslatokkal szembeni felsőházi vétó „súlya” (az egyetértési jog, a tárgyalás időhatárának kitolása, a kvalifikált többséggel való korlátozás).* A hatáskörök vizsgálatának következő eleme a vétőjog, vagyis a második kamara az alsóház által elfogadott törvényjavaslatokkal szemben milyen erejű ellenvetést tehet. Mint az előző pontban már érintettük, ennek legerősebb formája az abszolút vétőjog, amikor *egyetértése nélkül egy törvényjavaslat sem kerülhet az államfő elé kihirdetés végett*. Az első világháború előtt született alkotmányokra ez a megoldás volt jellemző, s amelyek a két világháború között is hatályban maradtak, ott ez a konstrukció továbbra is fenn állt. Példaként felhozható az alkotmányos monarchiák mintájául szolgáló 1831-es belga,¹⁶ vagy a republikánus mintát jelentő 1875-ös francia alkotmány (III. Köztársaság).¹⁷ A környező államok közül megemlíthető Románia, ahol az 1923-as átfogó alkotmányrevízió után is megmaradt a két kamara egyenrangúsága.¹⁸

Tompítja a második kamara befolyását, amikor *vétőjogát a képviselőház korlátozhatja*. Az első kérdés az, hogy a vétó korlátozásához elegendő-e ugyanazon szavazati többség, mint amilyen a törvényjavaslat előszöri elfogadáshoz kellett, vagy az alkotmány a felsőházi vétó korlátozásához egy kvalifikált szavazati többséget kíván meg. Ha ugyanazon többséggel korlátozható a vétó, akkor az időhatár jelentősége nő meg. Vajon a második kamarának milyen időhatáron belül kell megtárgyalnia a képviselőházi javaslatokat? Ha hosszabb ideig kitolhatja egy törvényjavaslat elfogadását, s a képviselőháznak sürgős az elfogadás, el tud érné benne változtatásokat. Ha viszont a képviselőház kívárja ezt az időhatárt, akkor a saját álláspontját tudja törvényerőre emelni, vagyis a felsőházi vétót korlátozni tudja. Itt jelentősége van annak is, hogy a második kamara hány alkalommal emelhet vétót. A többszöri vétó lehetősége ugyanis hosszabbítja az „obstruálás” lehetőségét, így a képviselőházi álláspont némileg könnyebben „hajlékonyabb” tehető.

Erre példa – a ma is eléggé közismert – 1911-es angol parlamenti reform, amely a Lordok Házának addigi abszolút vétőjogát kétszeri felfüggesztő vétőjogra változtatta.

¹⁶ Belgium 1831. 26. cikkely. A kamarák egyenlősége érvényesült, a képviselőház előjoga csupán annyi volt, hogy a költségvetési törvényeket ott kellett először előterjeszteni. [PAUL ERRERA: *Das Staatsrecht des Königreichs Belgien*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1909. 79. p.]

¹⁷ A francia államhatalomról szóló 1875. évi február 25-i alkotmánytörvény 1. illetve 3. cikkelye.

¹⁸ Románia 1923. 34. § (5) bekezdés

Vagyis ha a Községek Háza harmadszor is megszavazott egy törvényjavaslatot, azt a második kamara már hiába utasította el, kihirdetés végett a király elé került.¹⁹ A javaslat újratárgyalásra csak a következő ülősszakban kerülhetett sor. Mivel évente egy ülősszak volt, a második újratárgyalásig egy, a harmadikig két év telt el, vagyis Angliában a halasztás leghosszabb ideje két év lehetett. Ezt azonban egy esetleges új választási ciklus sem szakította meg, vagyis, ha a három ülősszak között parlamenti választásokat tartottak, akkor sem kellett újra kezdeni az eljárást.²⁰ Amit a későbbiek kapcsán újra ki kell emelni, hogy az alsóházban mindhárom alkalommal az első szavazáshoz meghatározott abszolút többséggel kellett a törvényjavaslatot elfogadni.

A korlátozható felsőházi vétó másik modellje, amikor annak visszautasításához a képviselőházban kvalifikált többség szükséges. Ebben az esetben az időtényező (az elfogadás elnyújtásának lehetősége) háttérbe szorul, s ismételt vétóra sincs lehetőség. Az abszolút többség elérése egy törvényjavaslat elfogadásának alapfeltétele, de ebben az esetben nem mindegy, hogy az 50%-ot milyen mértékben haladja meg a szavazati arány. Ha a képviselőházban az abszolút többséget csak szűken kapja meg egy javaslat, a második kamara meg tudja akadályozni az elfogadását, ha erős támogatottsággal bír, akkor nem. Hogy ez a megemelt szavazati arány („erős támogatás”) számszakilag éppen mekkora, az alkotmányozó politikai döntésén múlik. Minél közelebb van az abszolút többséghez, annál jobban tompítja, minél távolabb helyezkedik el tőle, annál inkább erősíti a második kamara vétójogát. Hogy ez nem alkotmányjogi, hanem politikai kérdés, jól mutatja, hogy a különböző alkotmányokban a matematikai arányok széles skálájával találkozunk. Az 1921-es lengyel alkotmányban a Szejm a Szenátus vétóját 11/20-os (55%-os) többséggel utasíthatta vissza.²¹ Az 1919-es német alkotmányban a Birodalmi Tanács által emelt óvást a képviselőház szerepét betöltő Birodalmi Gyűlés kétharmados (66,7%-os) többséggel korlátozhatta.²² Csehszlovákiában érdekes szabály volt, hogy a szenátusi vétót a képviselőház összes tagjának többségével korlátozhatta, vagyis főszabályként nem volt kvalifikált többség, ha azonban a vétó a Szenátusban háromnegyedes többséget kapott, akkor a korlátozáshoz a képviselőházban már háromötödös (60%-os), vagyis kvalifikált többség kellett.²³

5. A második kamara hatáskörének főbb elemei IV.: A költségvetési jog. Szintén köztudomásúnak mondható, hogy az 1911-es angol parlamenti reform a költségvetési jog tekintetében nem csak korlátozta, hanem *szinte teljesen kiiktatta a Lordok Háza közreműködését*. Ugyan a pénzügyi tárgyú törvényeket is meg kellett küldeni a második

¹⁹ 1911-es angol parlamenti törvény 2. pont (1) bekezdés; JULIUS HATSCHKE: *Das Staatsrecht des vereinigten Königreichs Grossbritannien-Irland*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1914. 70. p.

²⁰ HATSCHKE i. m. 70.; EREKY ISTVÁN: *A magyar felsőház*. Budapest, Grill-féle könyvkereskedés, 1925. 32. p.

²¹ Lengyelország 1921. 35. cikkely (5) bekezdés. WALTER SCHÄTZEL: *Entstehung und Verfassung der polonischen Republik. Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart (Band XII.) 1923/24*. 295. p.

²² Németország 1919. 74. cikkely (3) bekezdés; ANSCHÜTZ i. m. 396.; SZABÓ ISTVÁN: *Német alkotmányfejlődés 1806–1945*. Budapest, Szent István Társulat 2002. 231. p.

²³ Csehszlovákia 1920. 44.§ (1) bekezdés; ADAMOVICH (1929) i. m. 199. p.

kamarának, de az átküldéstől számított egy hónap elteltével a javaslat akkor is átkerült a királyhoz kihirdetés véget, ha a Lordok Háza nem foglalkozott vele, vagy elutasította azt.²⁴

Azonnal meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a szabály nem volt elterjedt a kontinensen. Mint már érintettük [lásd 3. pont] Belgiumban,²⁵ Romániában²⁶ vagy Csehszlovákiában²⁷ annyi megkötést találhatunk, hogy bár törvényjavaslat mindkét kamarában előterjeszthető, a pénzügyi, illetőleg a véderőt érintő javaslatokat viszont először a képviselőházban kellett benyújtani. Ez azonban nem zárja ki a második kamara vétójogát, csupán az előterjesztésre tesz megkötést [lásd 3. pont]. Dániában²⁸ vagy Norvégiában²⁹ is rendes törvényekkel fogadták el a költségvetést, s az 1919-es német, az 1920-as osztrák, vagy az 1921-es lengyel alkotmányban sem találunk a költségvetési jogra vonatkozó megszorításokat. Bár az utóbbi három esetben a felsőháznak a törvényhozási eljárásban abszolút vétójoga sem volt [lásd 4. pont], így a kérdés nem volt annyira jelentős, mint a többi esetben.

Tehát a költségvetési jog Angliában megtörtént specializálása a két világháború között nem mondható általánosan elterjedtnek. Azért kell azonban mégis foglalkoznunk vele, mert a magyar felsőházi törvénybe találunk erre utaló speciális rendelkezéseket.

6. A Főrendiház 1918 előtti hatásköre. Korábban érintettük, hogy a Felsőház hatáskörének megállapításánál a kiindulópontot az 1918 előtti szabályok jelentették. Így az elméleti és a nemzetközi áttekintés után nem mellőzhető a magyar második kamara (Főrendiház) 1918 hatáskörének rövid elemzése sem. A kérdés azonban nem olyan egyszerű, hiszen a Főrendiház hatáskörét írott törvény tételesen nem állapította meg. Az áprilisi törvényeknek az Országgyűlésről szóló cikkelyében (1848. évi IV. törvény-cikk) erre vonatkozó rendelkezést nem találunk, s a Főrendiház reformjáról 1885-ben elfogadott törvény is csak annyit mondott: „A főrendiház jogköre az, a mi volt, a kezdeményezésre is marad az eddigi gyakorlat...”³⁰ A törvény ezzel megerősítette a szokásjog útján kialakult rendet, amely a második kamarának egyetértési jogot adott a törvényhozásban.³¹

²⁴ 1911-es angol parlamenti törvény 1. pont (1) bekezdés

²⁵ Belgium 1831 27. cikkely (2) bekezdés; ERRERA i. m. 79. p.

²⁶ Románia 1923. 35. § (2) bekezdés

²⁷ Csehszlovákia 1920. 41. § (3) bekezdés; ADAMOVICH (1929) 196–197. pp.

²⁸ Dr. C. GOOS – HENRIK HANSEN: *Das Staatsrecht des Königreichs Dänemark*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1913. 87. P., 137. P. [Az idézett forrás 1913-as kiadású, amely még az 1849-es alkotmány alapján készült. 1915-ben új alkotmányt bocsátottak ki, tehát az általunk tárgyalt korszakkal ez a párhuzamos jogforrás, a törvényhozási eljárásban azonban az új alkotmány csak annyi változást hoz, hogy a pénzügyi javaslatokat először az alsóházban kell megtárgyalni (Dánia 1915. 47. §)]

²⁹ Norvégiában az alkotmány arra sem írt elő tételes kötelezettséget, hogy a költségvetési kérdéseket törvényben kell rendezni. A kialakult szokás szerint azonban ez mégis kötelező volt, de speciális törvényhozási utat így nyilvánvalóan nem állapítottak meg rá. [BREDØ MORGENSTIERNE: *Das Staatsrecht des Königreichs Norwegen*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1911. 127–129. pp.]

³⁰ 1885. évi VII. törvénycikk 13. §.

³¹ TOMCSÁNYI MÓRIC: *Magyarország közigazgatása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1932. 436. p.

Az 1885-ös törvényből idézett szöveg második fele, miszerint „*a kezdeményezésre is marad az eddigi gyakorlat...*” lényegében a törvénykezdeményezés tilalmát jelentette. A Főrendiháznak ugyanis korábban ilyen joga nem volt, a törvény pedig ezt a gyakorlatot tartotta fenn. Azonban felvetődik a kérdés, hogy a kormány jogosult-e a Főrendiházban törvényjavaslatot előterjeszteni? Az általános áttekintésnél [lásd 3. pont] érintettük azt a problémát, hogy ha minkét kamarában lehet törvényjavaslatot előterjeszteni, akkor a második kamara általában maga is jogosult kezdeményezésre. Logikailag azonban nem tudtuk kizárni azt a verziót sem, hogy a második kamarának nincs törvénykezdeményezési joga, ugyanakkor a kormány szabad belátása szerint dönti el, hogy saját javaslatait mely kamarában terjeszti elő. A felelős minisztériumról szóló törvénycikkelyben az alábbi rendelkezést találjuk: „*A ministerium az ország jólétének és szükségeinek kimutatását [...] évenként az alsó táblánál bemutatni köteles*”.³² Ez azonban csak annyit jelentett, hogy a képviselőházban kellett először beterjeszteni, de ezután azt a Főrendiház is megtárgyalta. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy az alsóházban való kötelező előterjesztés csak a költségvetésre vonatkozott, más tárgyú törvényjavaslatokat a kormány a Főrendiházban is előterjeszthetett. Vagyis a Főrendiháznak nem volt törvénykezdeményezési joga, ez azonban nem zárta ki, hogy törvényjavaslatok ott kerüljenek előterjesztésre [lásd 3. pont].

A törvénykezdeményezési jog elemzése után egy kicsit még vissza kell térnünk a törvények elfogadásánál fennálló jogokra, ezen belül is a költségvetési jogra. Megállapítottuk, hogy a Főrendiháznak a törvények elfogadásánál egyetértési joga volt. A felelős minisztériumról szóló törvényből vett idézet azonban a költségvetési kérdésekben bizonyos privilégiumot ad az Alsótáblának (Képviselőháznak). Ez a rendelkezés azonban csak annyi korlátozást jelent, hogy a költségvetési vitát a Képviselőházban kell megkezdeni, itt a kormánynak nincs választási joga, hogy mely kamarában terjeszti azt elő. Ezt követően azonban át kellett küldeni a Főrendiházba, s az ugyanúgy, mint bármely más törvényt, el is utasíthatta a költségvetést. Például az 1890-es kormányválság idején a Főrendiházban is élesebben vetődött fel a költségvetési kérdés. Azt tapasztalhatjuk, hogy a napirendről való levétel, illetőleg az elutasítás is szóba került,³³ vagyis a Főrendiház, ha akart, érdemben bele tudott szólni a költségvetés elfogadásába.

Az 1911-es angol parlamenti reform egyik lényeges eleme az volt, hogy költségvetési kérdéseket leválasztották a rendes törvényhozási útról, s abban a második kamara minden jogosítványát elvesztette. Az 1918 előtti magyar szabályozás szerint azonban a költségvetést is a rendes törvényhozási úton kellett elfogadni. Ennek a problémának az összehasonlító áttekintését adtuk az 5. pontban.

7. Egy korai kísérlet a Felsőház helyreállítására (1921). A bevezetőben említettem [lásd 1. pont], hogy a kormány már 1921 nyarán előterjesztett egy a Felsőházzal szembeni törvényjavaslatot.³⁴ Arról is szó volt, hogy ebben a Felsőház hatáskörére vonatkozóan

³² Az 1848. évi III. törvénycikk 37.§

³³ FN-1887. III. 49 és köv.

³⁴ Az országgyűlés felsőházáról 1921. július 20-án benyújtott törvényjavaslat [KI-1920. XI. 227.]

semmilyen újdonságot nem találhatunk: „A felsőház jogköre ugyanaz, mint a főrendiházé volt. A kezdeményezés tekintetében is az eddigi gyakorlat marad irányadó...”³⁵

Mivel a törvényjavaslat tárgyalása a Nemzetgyűlésben elakadt [lásd 1. pont], a Felsőház hatásköréről sem tudunk érdemben többet mondani. Az előterjesztésben a Főrendiházról [lásd 6. pont] nem volt eltérés, parlamenti módosító indítványok pedig nem érkeztek hozzá.

8. Az 1925-ös törvényjavaslat. A bevezetőben már az 1925-ös tervezetről is tettem említést [lásd 1. pont]. Ez sem volt egyszerű eset, a kormány által márciusban benyújtott törvényjavaslatból több mint másfél éves vajúdás után, 1926 végére született meg a felsőházi törvény (1926. évi XXII. törvénycikk). De végül is lett törvény, s a második kamara újra megkezdte működését.

Arról is volt már szó [lásd 1. pont], hogy a javaslat tervbe vette a második kamara hatáskörének a régi Főrendiházhoz viszonyított bővítését is, hiszen a törvénykezdeményezési jogot is biztosítani kívánta a Felsőháznak. A törvények elfogadásánál pedig megmaradt volna az abszolút vétőjog, vagyis hogy a második kamara egyetértése nélkül nem lehetett azokat kihirdetni. Az illetékes szakszervezetek (az igazságügyi, illetőleg a közjogi bizottság) a javaslat megtárgyalása után, 1925 áprilisának végén, egységes jelentést fogadtak el.³⁶ Ebben – a költségvetési joggal összefüggésben – feltűnik a Felsőház hatásköri korlátozásának első eleme, miszerint: „...Az állami költségvetést az országgyűlés másik háza állapítja meg; a felsőház azon nem módosíthat.”³⁷

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez még nem túl erős korlátozás, hiszen a Felsőház abszolút vétőjogát a bizottsági szövegváltozat sem szüntette meg. Vagyis a második kamara a költségvetést módosítani ugyan nem tudta, de annak elfogadását meg tudta akadályozni. Láthattuk, hogy sok ország alkotmánya nem kezeli speciális elemként a költségvetés elfogadását, az erről szóló törvényjavaslatnak is végig kell mennie a rendes törvényhozási úton, vagyis a második kamarán is. [lásd 5. pont] Az angol modell teszi azt speciális törvénnyé, amelynek elfogadásból a második kamara szinte teljesen ki van zárva. A felsőházi törvényben a költségvetés kiemelése ennek hatását mutathatja, de láthatjuk, hogy messze nincs olyan erősen korlátozva a második kamara hatásköre. Ez még lényegesen erősebb vétőjog, mint amit az 1911-es angol reformnál láthattunk. [lásd 5. pont].

Hamarosan azonban nemcsak a költségvetéssel kapcsolatos jogok, hanem a Felsőháznak minden más törvényjavaslattal kapcsolatos vétőjoga is napirendre került.

9. Vita a vétőjog „erejéről”. A Nemzetgyűlésben magának a Felsőháznak a visszaállítását sem fogadta osztatlan támogatás. Az 1921-es javaslat [lásd 7. pont] előterjesztésekor még hangos, nem tetszést kifejező bekiabálások is elhangzottak az ülésterem-

³⁵ Az országgyűlés felsőházáról 1921. július 20-án benyújtott törvényjavaslat 25.§-a [KI-1920 XI. 236.]

³⁶ KI-1922. XIV. 327

³⁷ Az igazságügyi és a közjogi bizottság együttes jelentésében megállapított új egysége szöveg 29.§ (2) bekezdése. [KI-1922. XIV. 344.]

ben³⁸ Bár 1925-ben a törvényjavaslat előterjesztéséről szóló miniszterelnöki bejelentést nem követték ilyen megjegyzések,³⁹ de a Nemzetgyűlésben erős kezdeményezések indultak el a hatásköri korlátozás érdekében.⁴⁰

Az eredeti kormányjavaslat még egyértelműen az egyenrangúság oldalán állt, hivatkozva egyrészt arra, hogy más államokat figyelembe véve ez a jellemzőbb.⁴¹ Persze ezzel kapcsolatban már megbeszéltük, hogy az 1918 előtt és után keletkezett alkotmányok markánsan elválnak egymástól [lásd 4. pont]. Az is igaz viszont, hogy a magyar alkotmányos berendezkedésnek fontos eleme volt a kontinuitás. Ezen szempontból pedig hazánkban a két kamara viszonyát mindig is az egyenrangúság jellemezte.⁴² A nagy nyomás miatt azonban a kormány kénytelen volt feladni az egyenrangúság elvét, és az 1911-es angol modell irányába elmozdulva beleegyezett a Felsőház befolyásolásának mérséklésébe.

Az új elképzelések már kétszeri felfüggesztő vétőjoggal számoltak, azonban a költségvetési kérdéseket még nem választották el a rendes törvényjavaslatoktól.⁴³ Ennek viszont az lett volna a következménye, hogy költségvetési kérdésekben a Felsőház valószínűsége súlyosabb, mint a többi törvényjavaslatnál. Hiszen a költségvetés elfogadásának hosszabb halasztása érdemben egyenlő az elutasításával. Ez minden évben elfogadandó törvény, ha egy évvel el lehet csúsztatni az elfogadását, akkor már okaforogottá válik. A javaslat végleges szövegében azonban itt is elmozdulás történt, s a költségvetési kérdéseket kiemelték a törvényhozási eljárás általános rendjéből.

10. A Felsőház 1926-ban megállapított tényleges hatásköre. A Felsőház hatáskörének a törvény végleges szövegébe beiktatott szabályozása finoman fogalmazva is zavarosra sikerült. Ez arra utal, hogy a szöveg jelentősebb politikai „harcok” után, hirtelen és „ad hoc” jellegű módosításokkal alakult ki. Mint már többször szó volt róla, a törvényjavaslat eredeti szövege a Felsőház hatáskörére vonatkozóan csupán annyit tartalmazott, hogy az a Főrendiházzal megegyezik,⁴⁴ ami például a törvényhozásban egyetértési jogot jelentett. A törvény végleges szövegében – szerkezetileg 31.§ (4) és (5) bekezdéseként beiktatva – felpuhították a második kamara 1918 előtti hatásköreit, de úgy, hogy a Főrendiházzal azonos hatáskört megállapító szövegrészt változatlanul hagyták.⁴⁵ Ez így nyilvánvaló önellentmondást jelentett. Az azonos hatáskört megállapító szövegrészt ki kellett volna egészíteni: az „amennyiben jelen törvény eltérően nem rendelkezik” szövegrésszel. Az azonos hatáskört kimondó passzus törlése sem lett volna célszerű, hiszen a Főrendiház hatáskörének voltak szokásjogi elemei [lásd 6.

³⁸ KN-1920. XII. 83.

³⁹ KN-1922. XXX. 421.

⁴⁰ EREKY i. m. 31.

⁴¹ KI-1922. XIII. 428.

⁴² KI-1922. XIII. 428.

⁴³ EREKY i. m. 34–35.

⁴⁴ Az országgyűlés felsőházáról 1925. március 6-án benyújtott törvényjavaslat 31.§ (1) bekezdése [KI-1922. XIII. 401.]

⁴⁵ A törvényben a „A felsőház jogköre ugyanaz, mint a főrendiházé volt” szövegrész benne maradt. [1926. évi XXII. törvénycikk 30.§ (2) bekezdés első mondat.]

pont], így utalni kellett, hogy ezek a Felsőházra is vonatkoznak. Az ellentmondást végül az 1937-es felsőházi reform oldotta fel⁴⁶ [lásd 13. pont].

Visszatérve az 1926-os szabályozásra, a 31.§-hoz beiktatott (4) bekezdés az általános törvényhozási eljárásra vonatkozó szabályokat állapította meg, az (5) bekezdés pedig a költségvetési kérdések ettől eltérő, speciális szabályait tartalmazta.

A törvényjavaslatok elfogadásánál az általános szabály az angolhoz hasonló kétszeri felfüggesztő vétő lett, azonban a szigetországban megállapítottnál szűkebb határidőkkel. Míg Angliában az alsóház csak a következő ülésszakon vehette újabb tárgyalás alá a Lordok Háza által elutasított törvényjavaslatot⁴⁷ [lásd 4. pont], addig a magyar szabályozás ilyen korlátozást nem tartalmazott. A Felsőháznak a Képviselőházban elfogadott törvényjavaslatról hat hónapon belül kellett állást foglalnia. Azonban nálunk is éves ülésszakok voltak, így a hat hónapos határidő nem zárta ki, hogy a Képviselőház – az illetékes bizottságok egyeztetése után – még ugyanazon ülésszakon újratárgyalja a Felsőház által megvétőzött törvényjavaslatot. S a felsőházi törvény világosan kimondta azt is, hogy a Képviselőház már a következő ülésszakban az államfő elé terjeszthette a saját változatát,⁴⁸ vagyis a következő ülésszakban már a harmadszori elfogadás is megtörténhetett. Így tehát míg Angliában a kétszeri vétőjog két éves halasztási lehetőséget jelentett, Magyarországon csak egy éveset.

Költségvetési kérdésekben⁴⁹ a Felsőház „reagálására” nyitva álló határidőt hat hónapról egy hónapra szűkítették. Ugyanakkor a kétszeri vétőjogot itt is meghagyták, ami így az angol modellel összehasonlítva ellentétes elmozdulást jelentett. Míg a rendes törvényjavaslatoknál a Felsőház hatáskörét szűkebbre szabták, mint a Lordok Házáét, addig a költségvetési javaslatoknál a magyar második kamara bírt némileg erősebb jogokkal. Láthattuk, hogy Angliában a költségvetéssel összefüggő törvényeket egy hónap elteltével – kihirdetés végett – mindenképpen továbbküldték a királyhoz. [lásd 5. pont] Magyarországon a kétszeri vétőjog a költségvetésnél is megmaradt.

A költségvetési kérdéseknél egy kis hézagot is hagytak, a törvény ugyanis nem szabályozta, vajon ki dönti el mi minősül ilyen tartalmú törvénynek? A „saláta” törvények korlátozására sincs szabály: vajon mi van akkor, ha egy törvény részben költségvetési tartalmú, részben viszont nem.

A lehetséges felsőházi hatáskörök 2-5. pontban megadott áttekintéséből még nem érintettük a végrehajtó hatalom ellenőrzésére és a törvényjavaslatok előterjesztésére vonatkozó jogot. Az első elemre vonatkozóan meg kell állapítani, hogy az 1848. évi III. törvénycikk a kormány politikai felelősségét még nem mondta ki, így nyilvánvalóan azt sem rendezte, hogy ez mindkét kamara, vagy csak a Képviselőház irányában áll

⁴⁶ Az 1937. évi XXVII. törvénycikk 1.§ (1) bekezdése az alábbi rendelkezést tartalmazta: „A felsőház jogköre, hacsak törvény eltérést nem állapít meg, ugyanaz, mint ami a főrendiházé volt”

⁴⁷ 1911-es angol parlamenti törvény 2. pont (1) bekezdés; HATSCHKE i. m. 70. p.

⁴⁸ „... a képviselőház a törvényjavaslatot az első elfogadását követő ülésszakban az általa megállapított szövegben a felsőház hozzájárulása nélkül az államfő elé terjeszti.” 1926:XXII. törvénycikk (4) bekezdés utolsó mondatrésze.

⁴⁹ 1926:XXII. törvénycikk 31.§ (5) bekezdés

fenn. A kiegyezés utáni időszakban kialakult szokásjog szerint volt politikai felelősség, mégpedig kizárólag a Képviselőház irányába.⁵⁰

A törvénykezdeményezési jog kapcsán a kormány előterjesztése változatlan formában átment a Nemzetgyűlésen, így itt változás állt elő. Szakítva az 1918 előtti gyakorlattal [lásd 6. pont], 1926 után törvényjavaslatokat a Felsőház is kezdeményezhetett. Lényeges azonban, hogy a Felsőháztól a Képviselőháznak megküldött törvényjavaslatoknál nem volt záros határidőn belüli tárgyalási kötelezettség. Ha a Képviselőház nem foglalkozott vele, az a javaslat elvetésével volt egyenértékű. A Felsőház ugyanis nem volt jogosult a Képviselőház megkerülésével az államfő elé terjeszteni javaslatait.

Végezetül ki kell térnünk arra is, hogy a felsőházi vétó – a Képviselőház államfői feloszlátása által – még kaphatott egy enyhe „megerősítését”. A Képviselőház túlsúlyának némi korlátozását szolgálta ugyanis az a rendelkezés, hogy a Felsőház ellenére a kormányzó elé terjesztett törvényjavaslatoknál az államfő mérlegelhetett: kihirdeti azt, vagy feloszlattja a Képviselőházat. A Képviselőházat persze nem csak ekkor oszlatta fel, hiszen a régi királyi feloszlatási jogot már 1920 nyarán megkapta.⁵¹ De ebben az esetben a Képviselőház feloszlátásával a törvény kihirdetési kötelezettsége elenyészett.⁵² Ha a Felsőház egyetértésével terjesztettek elé egy törvényjavaslatot, akkor hiába oszlatta fel a Képviselőházat, annak ellenére a törvényt ki kellett hirdetni. Hozzá kell azonban tenni, hogy a Felsőház és a kormányzó együttesen sem bírt abszolút vétójoggal, mert ha az újjáválasztott Képviselőház ismételen elfogadta a vitatott törvényjavaslatot, akkor már újabb felsőházi tárgyalás sem volt. A Képviselőház átküldte az államfőnek, aki azt mindenféle mérlegelés nélkül köteles volt kihirdetni.⁵³ Ezt a rendelkezést azért neveztem csupán a vétójog „enyhe” megerősítésének, mert nem jelentett valamiféle kiemelkedő plusz jogosítványt. Ha a kormányzó egy törvényjavaslat miatt konfliktusba került a Képviselőházzal, a feloszlátásra azt megelőzően is sor kerülhetett, mielőtt a végszavazás megtörtént volna. Így nem is keletkezett hozzá megküldött törvényjavaslat, amit ki kellett volna hirdetni.

11. A „védett” (egyetértéshez kötött) területek hiánya. Az 1911-es angol reform egy konkrét esetben (az alsóház megbízási idejére vonatkozóan) fenntartotta a Lordok Háza abszolút vétójogát. Ennek okán hazánkban is felvetődött, hogy ha elmozdulunk a felfüggesztő vétójog irányába, nem kellene-e néhány lényeges alkotmányos kérdésben az abszolút vétójogot fenntartani?⁵⁴ Az angol törvényhozókat azon elhatározás vezette, hogy az alsóház megbízási idejének módosításával egy-egy aktuális kormányzat vissza tud élni, ezért hagyták meg az abszolút vétójogot. A konkrét ügyek kiválasztá-

⁵⁰ NAGY ERNŐ: *Magyarország közjoga (Államjog)* Atheneum irodalmi és nyomdai Rt, Budapest 1901. 321. p.; FERDINANDY GEJZA: *A magyar alkotmányjog tankönyve*. Franklin Társulat, Budapest 1911. 391–392. pp. TOMCSÁNYI (1932) i. m. 477–478. pp.; BÖLÖNY József: *Magyar közjog*. II. kötet. Budapest, 1943. 181–182. pp., BÖLÖNY: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 47. p.

⁵¹ 1920:XXVII. törvénycikk 1. §

⁵² 1926:XXII. törvénycikk 47. § (2) bekezdés

⁵³ 1926:XXII. törvénycikk 47. § (2) bekezdés

⁵⁴ EREKY i. m. 35. p.

sában nyilvánvalóan az adott állam, adott történelmi időszakának hatásai is befolyással vannak. Bár a felsőházi törvény nem állapított meg ilyen ügyköröket, de lehet, hogy ezt hiányosságként róhatjuk fel.

Az egész kérdéskör akkor válik érdekessé, ha a felsőház nem bír általában abszolút vétőjoggal. A kamarák törvényhozásbeli jogainak áttekintésekor [lásd 4. pont] említettünk államokat, ahol a képviselőház korlátozhatta a felsőház vétőjét. Vajon itt volt-e néhány olyan speciális terület, ahol a felsőház abszolút vétőjogát meghagyták?

Angliának történeti alkotmánya volt, így itt csak konkrét törvényhozási tárgyakat lehetett megjelölni. Kartális alkotmányoknál kézenfekvő, hogy az alkotmány, vagy azon belül néhány kijelölt passzus módosításánál tartsák meg a második kamra abszolút vétőjogát. Az egyes példákat figyelve, az 1919-es német alkotmány nem tett különbséget aközött, hogy a második kamara (Birodalmi Tanács) rendes törvénnyel, vagy alkotmánymódossal szemben emelt óvást. A képviselőház (Birodalmi Gyűlés) mindkét esetben kétharmados többséggel korlátozhatta a vétőt.⁵⁵ Mivel alkotmánymódosításánál ez a többség már az alapszavazáskor kellett, így az óvásnak különösebb jelentősége nem volt, vagyis a felsőház egyetértéséhez kötött törvényhozási tárgy nem volt. Csehszlovákiában⁵⁶ és Lengyelországban⁵⁷ az alkotmánymódosításokat a szenátusnak is el kellett fogadnia, a képviselőház számára semmilyen eljárás nem volt, amivel a második kamarát megkerülhette volna. Vagyis eme két államban az egyszerű törvények esetében korlátozható volt a szenátusi vétő [lásd 4. pont], az alkotmány módosításánál azonban a második kamarának egyetértési joga volt. Mindezek mellett érdekes az 1920-as osztrák alkotmányban rögzített szabály. Az alkotmány a második kamara (Szövetségi Tanács) egyetértése nélkül is módosítható volt, egy pont, a saját jogállását érintő alkotmányi rész kivételével. Amennyiben a Szövetségi Tanács összetételét, hatáskörét akarták megváltoztatni, ugyan egy elég jelentős szavazati többséggel, de a második kamara blokkolhatta az alkotmánymódosítást.⁵⁸ Vagyis itt az abszolút vétőjog az alkotmány egy meghatározott passzusára vonatkozott.

Mivel Magyarországnak történeti alkotmánya volt, az alkotmánymódosításnál biztosított esetleges hatáskörök nehezen értelmezhetőek. Bár a kormányra ruházott kivételes hatalom korlátainak megállapításakor egész szépen körbeírták, hogy mit tartozik az alkotmányos berendezkedés körébe,⁵⁹ mégis – Angliához hasonlóan – jobb konkrét törvényhozási tárgyakban gondolkozni. Az osztrák minta alapján a Felsőház összetételére és hatáskörére vonatkozó rendelkezéseket mindenképpen ebbe körbe lehetett vol-

⁵⁵ A második kamara (Birodalmi Tanács) által a rendes törvényekkel és az alkotmánymódosításokkal szemben emelt ellenvetések (óvások) alsóházi (birodalmi gyűlési) korlátozásánál csupán annyi különbség volt, hogy az alkotmánymódosításoknál a Birodalmi Tanács kívánságára azt népszavazásra kellett bocsátani. De maga a Birodalmi Tanács nem tudta megakadályozni az alkotmánymódosítást, mert az általa emelt ellenvetést a kétharmados többséggel meghozott birodalmi gyűlési határozat korlátozta. [Németország 1919. 74. cikkely; 76. cikkely (2) bekezdés]

⁵⁶ Csehszlovákia 1920. 33. §

⁵⁷ Lengyelország 1921. 235. § (4) bekezdés

⁵⁸ Ausztria 1920. 35. cikkely (4) bekezdés; Ludwig ADAMOVICH: *Grundriss des österreichischen Staatsrechts (Verfassungs- und Verwaltungsrechtes) Österr. Staatsdruckerei, Wien 1927.* 265. p.

⁵⁹ „A (2) bekezdésben foglalt felhatalmazás alapján az állami főhatalom szervezetét és működését érintő, a törvényhatósági és községi önkormányzat rendszerét módosító vagy megszüntető rendelkezéseket kibocsátani [...] nem lehet.” [1939:II. törvénycikk 141.§ (3) bekezdés]

na sorolni. Vagyis konkrétan a Felsőházról szóló törvény csak a Felsőház egyetértésével módosítható. Magyarországon központi kérdést jelentett az államforma is. Az alkotmányosság helyreállításáról szóló törvény az államforma megállapításáról szóló döntésénél a kormányzó vétójogát kizárta.⁶⁰ Ez érthető, hiszen ez a kormányzó megbízatását is érinthette. A Felsőház azonban kaphatott volna egy szélesebb hatáskört, hogy egy ilyen horderejű kérdésben ne a Képviselőház döntsön önállóan.⁶¹ De mint korábban már említettem, a felsőházi törvénybe ilyen rendelkezések nem kerültek.

12. Az 1937-es felsőházi reform előzményei. A Felsőház hatáskörének 1926-os korlátozását nem fogadták egyöntetű helyesléssel. Láthattuk, hogy a kormány az eredeti főrendiházi hatáskör rögzítésével nyújtotta be a törvényjavaslatot, amelyet képviselői „háttértámadások” kezdtek puhítani.⁶² Egyáltalán a Felsőház helyzetét is ellentétesen ítélték meg. Egyes álláspontok szerint a törvényjavaslatok elfogadásának halasztása komoly jogosítványt jelentett, mások szerint a Főrendiház korábbi jogainak korlátozása teljesen súlytalanná tette a Felsőházat.⁶³ A Nemzetgyűlésben az 1925-ben benyújtott törvényjavaslat bizottsági előadója, a korszak elismert jogtörténésze, Illés József volt. Expozéjában hosszasan taglalta a történelmi kontinuitás jelentőségét, azonban beszédének végén, mindössze néhány mondattal indokolva, mégis a Felsőház hatáskörének – angol minta szerinti – szűkítését támogatta.⁶⁴

Érezhető a probléma lényege: a Felsőház hatásköre a törvényhozó hatalmat az adott pillanatban teljes egészében birtokló Nemzetgyűlés későbbi helyzetét is érinti. Bár az Országgyűlés felállításakor új választásokat tartottak, tehát nem közvetlenül a felsőházi törvényt elfogadó Nemzetgyűlés vált az új Országgyűlés Képviselőházává, de mégis csak az addigi Nemzetgyűlés kompetenciáinak csökkentésével jár. Az ebből eredő ellenállás – politikai oldalról – érthető.

Ugyanakkor a második kamara hatáskörénél a kontinuitáshoz való kapcsolódás egyértelműen az 1918 előtti viszonyok helyreállítását indokolta volna. 1926-ban az angol modellt követték, ugyanakkor volt egy lényegi eltérés. A Lordok Háza megőrizte főrendi jellegét, s hatáskörének korlátozására elsősorban emiatt került sor. *A Felsőház összetételét azonban lényegesen átalakították az 1918 előtti Főrendiházhoz képest*, emiatt sokak szerint hatáskörének korlátozása már nem volt indokolt.⁶⁵ Ezzel az állásponttal pedig egyetérthetünk. A főrendi jellegű második kamara a polgári átalakulás után már anakronisztikus, a képviselőházzal egyenrangú felsőház azonban nem volt idegen a korabeli alkotmányoktól. [lásd 4. pont] *Az összetétel átalakítása szükségszerű volt, a hatásköré viszont nem.*

A sok elképzelés közül érdemes megemlíteni, hogy a halasztó helyett a kvalifikált többséggel korlátozható vétó bevezetésének ötlete is megjelent. A környező országokban erre több példa is volt. [lásd 4. pont] Eszerint a felsőházi vétót a Képviselőház

⁶⁰ 1920:I. törvénycikk 13.§ (2) bekezdés

⁶¹ EREKY i. m. 35–36. pp.

⁶² EREKY i. m. 31–32. pp.

⁶³ KÉRÉSZY – EGYED i. m. 32. p.

⁶⁴ KI-1922. XLV. 306. p.

⁶⁵ Lásd Tomcsányi Móric álláspontját [KÉRÉSZY – EGYED i. m. 46. p.]

kétharmados többséggel utasíthatta volna vissza.⁶⁶ Ha ez nincs meg, akkor a képviselőházi javaslat elenyészlik.

Azonban a jogi vitákat is sokszor az érzelmek szőtték át, amelyre legjobb példa talán a már korábban is említett törvénykezdeményezési jog [lásd 3. pont]. A Felsőház újonnan kapott törvénykezdeményezési jogában egyesek semmi különösebb súlyt nem láttak, mások viszont egy óriási jogkiterjesztésként értékelték.⁶⁷

13. A Felsőház hatáskörének 1937-es újraszabályozása. Szintén köztudott, hogy a Felsőház hatáskörének újraszabályozását a választójogi reform hozta felszínre. Láthattuk, hogy 1921/22-ben, illetőleg 1925/26-ban is ezzel kötődött össze, s az 1937-es felsőházi reformot következően is új választójogi törvényt fogadott el az Országgyűlés (1938. évi XIX. törvénycikk). Persze a történeti alkotmány hagyományai is ezt indokolták, a kormány elsősorban erre az érve támaszkodott, s hangsúlyozta azt is, hogy más államok alkotmányaiban inkább a második kamara egyenrangúsága a jellemző.⁶⁸ [lásd 4. pont]

A kormány által beterjesztett törvényjavaslat lényegében az 1926. évi XXII. törvénycikk 31.§ (4) bekezdésének törlésével óhajtotta az egyenjogúsítást megvalósítani. Korábban érintettük, hogy a Főrendiházzal azonos jogkört kimondó, vagyis abszolút vétőjogot jelentő paragrafus után, a (4) bekezdés felvételével puhították a Felsőház jogkörét kétszeri felfüggesztő vétőjogra. Ez a kormány által benyújtott törvényjavaslatban még nem szerepelt, a képviselőházi vita során iktatták a törvény szövegébe. [lásd 9-10. pont] A 31.§ (4) bekezdés egyszerű törlése visszaállította volna az 1918 előtti szabályokat, vagyis a kéz Ház mindaddig folytatja az üzenetváltásokat, amíg konszenzus nem jön létre. Ha pedig nem alakul ki konszenzus, akkor a javaslatból nem lesz törvény.

Az 1918 előtti tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy ez az eljárási rend sok esetben hosszadalmas. Ennek kiküszöbölése végett a Képviselőház igazságügyi és közjogi bizottsága együttes jelentésében egy új paragrafus felvételét javasolta. Ez visszaemelte a két üzenetváltást kimondó 31.§ (4) bekezdést azzal a módosítással, hogy ennek eredménytelensége esetén a Képviselőház már nem küldheti a saját javaslatát az államfő elé, hanem a két ház együttes ülését lehet kezdeményezni. Itt pedig vita nélkül, titkos szavazással döntenek arról, hogy a Képviselőház, vagy a Felsőház által javasolt szövegváltozatot fogadják-e el.⁶⁹ Ez a két ház egyenjogúságát nem sérti, ugyanakkor elejét veszi a törvényjavaslatok elfogadásának túlságos elhúzódását. A javaslat bele is került az elfogadott törvénybe.⁷⁰

⁶⁶ KÉRÉSZY – EGYED i. m. 31. p.

⁶⁷ KÉRÉSZY – EGYED i. m. 25. p.

⁶⁸ KI-1935. VIII. 32-34. pp.

⁶⁹ KI-1935. VIII. 115-116. pp.

⁷⁰ 1937:XXVII. törvénycikk 2.§

Az együttes ülés szempontjából még lényeges, hogy a két Ház létszáma nagyjából azonos volt (Képviselőház 245, Felsőház 235-240 tag⁷¹), vagyis a közös szavazásnál ez sem biztosított valamelyik kamarának túlsúlyt.

A felsőház hatáskörének 1926-os megállapításánál láthattuk azonban, hogy a hatáskör felpuhítása két vonalon haladt [lásd 10. pont]. Az 1937-es reform kapcsán eddig tárgyalt 31.§ (4) bekezdés a törvényhozás általános szabályaira vonatkozott, az (5) bekezdés pedig a költségvetési jogra. Az (5) bekezdést azonban az 1937-es reform nem érintette, vagyis a költségvetés elfogadására vonatkozó szabályok változatlanok maradtak. Vagyis a Felsőház továbbra is, egyhónapos határidővel, kétszeri felfüggesztő vétőjoggal bírt [lásd 10. pont].

1937 után a hatáskör megállapításának általános szabályát is korrigálták, miszerint: „A felsőház jogköre, hacsak törvény eltérést nem állapít meg, ugyanaz, mint ami a főrendiházé volt”⁷² A Felsőház és a Főrendiház hatásköre ugyanis sem 1926, sem 1937 után nem egyezett meg teljesen. Az új szöveg azonban utalt arra, hogy a törvényben megállapított eltérések kivételével áll fenn a hatásköri egyezőség. Mint a hatáskör 1926-os megállapításánál már szó volt róla [lásd 10. pont], a hatásköri egyezőségről szóló passzust törölni nem lehetett, hiszen a Főrendiháznál voltak szokásjogi elemek is. Arra utalni kellett, hogy ez a Felsőházra is vonatkozik, természetesen azon eltérésekkel, amelyeket később törvény másként szabályoz.

14. Az 1937-es reform értékelése. A két Ház közötti vita elintézésének az 1937-ben bevezetett módozata a magyar Országgyűlés korábbi működésében nem volt ismert.⁷³ Mint láttuk: a kormány javaslata lényegében az 1918 előtti rendszert vezette volna be, s ehhez jött a Képviselőházban egy bizottsági módosító indítvány. Önmagában az együttes ülés nem volt ismeretlen, hiszen az Országgyűlés által választott közjogi méltóságokról (pl. koronaőrök) a két Ház már korábban is együttes ülésen döntött.⁷⁴ Kétségtelen viszont az is, hogy az ilyen személyek választását sok alkotmány bízta a kamarák együttes ülésére,⁷⁵ a kamarák közötti törvényhozásbeli véleménykülönbség feloldására azonban ezek sem alkalmazták a módszert. Tehát azt kell mondanunk, hogy a történelmi gyökerek mellett a külföldi példák is hiányoznak.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy az együttes ülésen hozott döntés tovább erősítette-e a Felsőház jogállást, ahhoz képest, mintha az 1918 előtti, sokszori üzenetváltás rendjét állítják helyre, nem tudunk sem határozott igennel, sem határozott nemmel válaszolni. Különösen azért nem, mert a két Ház létszáma nagyjából azonos volt. A probléma feszegetése azért is tűnik feleslegesnek, mert a parlamenti naplók tanúsága szerint az 1939-ben összehívott Országgyűlés, az 1944-es nyilas hatalomátvételig ösz-

⁷¹ A Felsőháznak a törvény szerint elérhető maximum létszáma 249 fő volt. Valójában azonban nem volt minden hely betöltve, így a tényleges létszáma 235–240 fő között ingadozott. [PÜSKI i. m. 20. p.]

⁷² 1937:XXVII. törvénycikk 1.§ (1) bekezdés

⁷³ RUSZOLY József: *A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban*. In: Alkotmánytörténeti tanulmányok I. Szeged, JATE Kiadó 1991. 334–335. pp.

⁷⁴ Lásd például az 1900. december 4-i koronaőr választást. [KN-1896. XXXI. 204. p.]

⁷⁵ Jellemzően a köztársasági elnök választása volt ilyen például az 1875-ös francia, az 1920-as osztrák, illetőleg csehszlovák, vagy az 1921-es lengyel alkotmány szerint.

szesen két együttes ülést tartott, de mindkettőt személyi kérdésben.⁷⁶ Vagyis a két Ház közötti törvényhozási konfliktus feloldása végett nem kellett igénybe venni az együttes ülés intézményét. A törvényhozás pedig, ha kissé csökkentett intenzitással is, de a háború alatt is működött, az említett periódusban az Országgyűlés még száznál több törvényt fogadott el. A lényegi elem, hogy a két kamara nagyrészt (a költségvetési kérdések kivételével) egyenrangúvá vált, s annak nincs különösebb jelentősége, hogy a nézeteltéréseket az 1918 előtti üzenetváltások rendszerével, vagy a két kamara együttes ülésével oldják meg.

15. A vád alá helyezett miniszterek feletti ítélezés (a közjogi bíraskodás). Végezetül egy olyan hatáskörré kell kitérnünk, amely a magyar második kamara 1848-tól mindenféle módosítás nélkül a két világháború között is birtokolt. Ezért is hagytam a végére, mert nem kell különböző változásokról beszámolni, s ezért az 1918 előtti Főrendiház hatáskörének tárgyalásánál is kihagytam. Ott alapvetően azon jogköröket érintetem, amelyek a Felsőház felállításakor viták tárgyává váltak.

A végrehajtó hatalom ellenőrzése kapcsán érintettük, hogy a miniszteri felelősség érvényesítésénél, a törvénysértés miatt vád alá helyezett miniszterek felett ítélező bíróság sok ország alkotmánya szerint a második kamara kebelén belül alakult meg [lásd 2. pont]. A felelős minisztériumról szóló törvény Magyarországon is ezt a konstrukciót választotta. Az Alsótábla által vád alá helyezett miniszterek felett egy, az esküdtszéki szabályok szerint a Felsőtábla tagjai közül megalakított bíróság ítélezett.⁷⁷ Ezt a hatáskört a Felsőház is megkapta.⁷⁸ Sőt az 1920-ban megállapított szabályok szerint az alkotmány, vagy a törvények megsértése miatt a kormányzó is vád alá helyezhető volt.⁷⁹ Ebben az esetben bíraskodási feladat, a miniszterekre vonatkozó szabályokkal megegyezően, ugyanúgy a Felsőház hatáskörébe tartozott.⁸⁰

16. Epilógus

Magyarországon a kétkamarás parlamenti modell több évszázados hagyományra tekintett vissza, s a két világháború közötti Európa államaiban is szinte általánosnak volt mondható. Így nem véletlen, hogy helyreállításának igénye az első világháború utáni Magyarországon is megjelent. Persze nem mindegy, hogy milyen összetétellel, illetőleg milyen hatáskörrel állítják azt helyre.

Igyekeztem azonban hangsúlyozni, hogy a második kamara léte alapvetően politikai és nem alkotmányjogi kérdés [lásd 1. pont]. Így azt a problémakört, hogy szükséges volt-e Magyarországon a második kamara újjászervezése, nem érintettem. Ha a léte politikai kérdés, akkor hatásköre még inkább az. Emiatt annak értékelését is mellőz-

⁷⁶ 1942. február 19-én a kormányzó-helyettes megválasztása, 1942. december 18-án pedig az egyik koronaör megválasztása céljából.

⁷⁷ 1848. évi III. törvénycikk 34.§

⁷⁸ 1926. évi XXII. törvénycikk 49.§ (2) bekezdés.

⁷⁹ 1920. évi I. törvénycikk 14.§

⁸⁰ 1926. évi XXII. törvénycikk 48.§ (2) bekezdés.

tem, vajon a hatásköri korlátozás, vagy éppen a hatáskör kiterjesztése vajon pozitív, vagy negatív módon értékelendő.

A magyar Felsőház hatáskörének megállapítása azonban az évtizedek folyamán igen sok fordulatot rejtett magában, ezek áttekintése, történeti és nemzetközi összehasonlítása úgy gondolom nem volt felesleges.

Rövidítések jegyzéke

Ausztria 1920 = Ausztria 1920. évi Alkotmánya

Belgium 1831 = Belgium 1831. évi Alkotmánya

Csehszlovákia 1920 = A Csehszlovák Köztársaság 1920. évi Alkotmánya.

Dánia 1913 = A Dán Birodalom 1915. évi Alaptörvénye

FN = 1918-ig Főrendiházi napló, 1926-tól Felsőházi napló

KI = Képviselőházi irományok (1920 és 1926 között Nemzetgyűlési irományok)

KN = Képviselőházi napló (1920 és 1926 között Nemzetgyűlési napló)

Lengyelország 1921 = A Lengyel Köztársaság 1921. évi Alkotmánya

Németország 1919 = A Német Birodalom 1919. augusztus 11-i Alkotmánya (a Weimari Alkotmány)

Románia 1923 = Románia 1923. évi Alkotmánya

SZABÓ KORNÉL – HERCZEG JÁNOS

Demográfiai globális kihívások: 2013

Az emberi szaporodás problémái

Thomas R. Malthus, (1766–1834), könyvében: „*Trial on the Principle of the Populations*”, kifejtette elméletét a népességnövekedésről, miszerint a népesség mértani, a természeti erőforrások csak számtani haladvány szerint növekednek¹. Három önszabályozó mechanizmust írt le, éhínség, :háború, járványok, amelyek akadályozzák a túlszaporodást. Malthus a világ összeomlását jósolta, ha az emberiség nem kezdi meg a születések számának korlátozását.

Malthus a „negatív fékek”, a késői házasodás és a „házasságon belüli önmegtartóztatás” szükségességét jelölte meg. Malthus szerint az alsó osztályok termékenysége a fő probléma, őket szerette volna a negatív fékek használatára rávenni (civilizálni). A negatív fékek (az önkorlátozás) révén szerintem elkerülhető, hogy a pozitív fékek (a szegénység, a járványok és éhínség) induljanak be.

Napjainkban az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint a világon naponta 100 millió szexuális aktus 910.000 fogamzást eredményez, ezzel sajnos együttjár 356.000 szexuális uton átvitt bakteriális és vírusfertőzés is. A fogamzások 50%-a nem tervezett, 25%-a biztosan nem kívánt.

Naponta 150.000 nemkívánt terhesség megszakítására kerül sor, ezek egyharmadát veszélyes módszerekkel és nem biztonságos feltételek mellett végzik, emiatt naponta 500 nő veszti életét. További 1370 nő azért hal meg naponta, mert terhes, vagy éppen szült. Számosan éppen csak megússzák ezt a halált, így nem kerülnek-e szomorú statisztikába. Mindezek felül naponként 25.000 csecsemő és 14.000, 1–4 éves korú kisgyermek halálát is számontartják a világstatisztikák. Napjainkban a Földgolyó lakói számolhatnak azzal, hogy minden 12 újszülött közül egy nem éri meg első születésnapját, és minden 8 közül egy nem fogja megérni az 5. születésnapját.

Ha az anya gyermekének születése után rövidesen meghal, akkor csecsemőjének mindössze 5%-nyi esélye marad a túlélésre. Minden évben ezrével halnak meg gyermekek szerte a világon, a hiányos, kezdetleges családtervezési gyakorlat miatt, mert a szülések túl gyorsan, láncszerűen követik egymást, vagy túl sok gyermeke születik egy házaspárnak, esetleg az anya túl fiatal, vagy túl idős ahhoz, hogy gyermeke életben maradjon.

¹ MALTHUS, THOMAS: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. In Semlyén István (szerk.): *A népességtudomány és az egyke*. Kriterion, Bukarest, 1982.

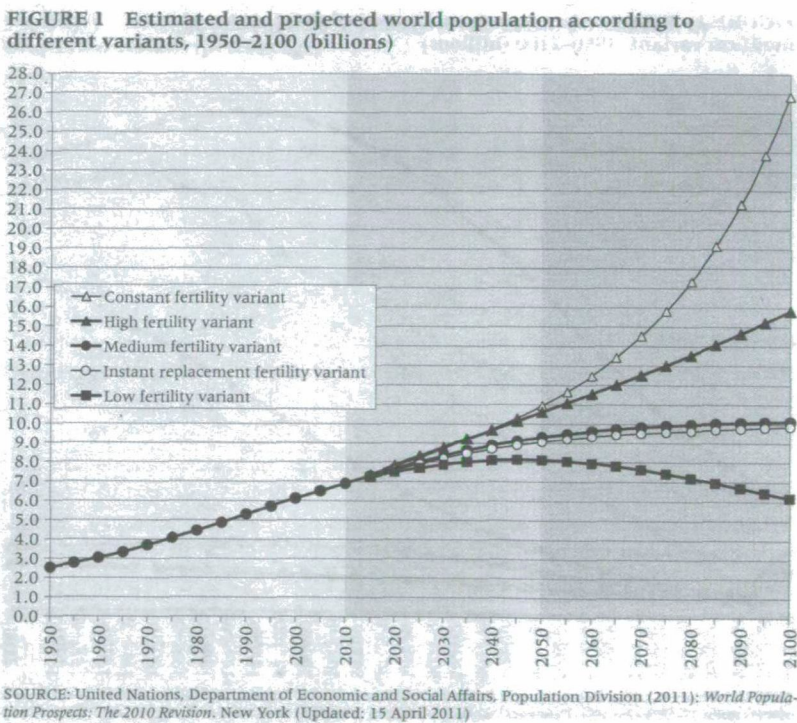
Szaporodási ütem

A világ népessége napjainkban 7.037 milliárd (US Census Bureau, 2012.03.12), 1959-ben hárommilliárd ember élt a Földön, 1999-re ez duplájára nőtt.

„A Föld túlnépesedési problémája azért áll fent, mert annak ellenére, hogy a halálozási és születési ráták az egész világon csökkennek és a családok átlagos mérete egyre kisebb, az első népességrobbanás gyorsabban megy végbe, mintsem hogy egyszerűen meg lehetne állítani. Az emberi népesség 1800 körül elérte az 1 milliárd főt. A második világháború után 1945 körül a népesség elérte a 2 milliárdot. Jelenleg 7 milliárd ember él a világon. A Föld népessége 2040-re meg fogja haladni a 9 milliárdot. Tízezer nemzedék kellett ahhoz, hogy az emberi népesség elérje a 2 milliárd főt. Azután egyetlen nemzedék élete során 2 milliárról 9 milliárdra nő a népesség.”²

Demográfiai perspektíva a XXI. évszázadban

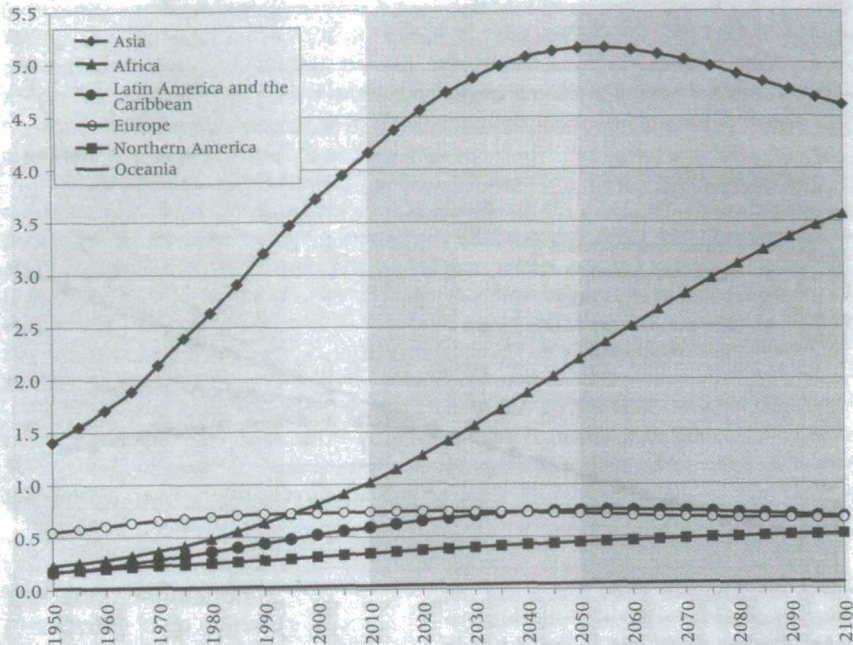
1. ábra

Forrás: Population and Development Review 37(2) 407–411, June 2011

² Túlnépesedés. <http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BAln%C3%A9pesed%C3%A9s>

2. ábra

FIGURE 2 Estimated and projected population by major area, medium variant, 1950–2100 (billions)

SOURCE: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011): *World Population Prospects: The 2010 Revision*. New York (Updated: 15 April 2011)

Forrás: Population and Development Review 37(2) 407-411, June 2011

A világ népessége évente Mexico méretű ország lélekszámával (89 millió) gyarapodik. Ez kimeríti a természeti erőforrásokat (élelmiszerek, víz, tüzfifa, olaj, tiszta levegő). Ezen a bolygón másodpercenként három gyermek születik, ugyanakkor Afrikában egyes felmérések alapján naponta 20.000 kisgyermek hal meg betegségek, vagy éppen az élelem hiánya miatt.

Az emberi szaporodás a fejlődő világban fékezhetetlenné vált, ráadásul ezt a folyamatot számos további probléma is kíséri. Így a XXI. században a demográfiai perspektívák fontosabb jelentőséggel bírnak, mint valaha. Ezekre az összefüggésekre, problémákra fel kell hívni a jövő generációjának a figyelmét, hiszen leginkább őket fogja érinteni ez a fenyegető helyzet.

Jelen korunkban évenként az évszámnak megfelelő milliónyi emberrel gyarapodunk, így 1989-ben 89 millió, 90-ben 90 millióval lettünk többen a Földgolyón. Ez kimeríti a természeti erőforrásokat (élelmiszerek, víz, tüzifa, olaj, tiszta levegő).

A szaporodási ütemből levonható az a következtetés, hogy 1980-ban a Föld lakóinak 26%-a fejlett, ipari országokban élt, 2000-re ez a szám 21%-ra csökken (World Bank) és a következő évszázad végére 13%-ra zsugorodik. A népesség szaporodási üteme a fejlődő országokban azt eredményezi majd 2025-re, hogy a jelenlegi 873 millió szaporodóképes életkorú nők száma megkétszereződik.

Egyes országokban a növekedés évi 4%, Etiópia népessége jelenleg 60 millió, ez 170 millióra nőhet 2050-re. India megelőzi majd Kinát, 550 millióval nőhet a jelenleg 1 milliárdnyi lakossága. Pakisztán megháromszorozhatja lélekszámát 142-ről 350 millióra.

Ha nem javul a születésszabályozás, akkor a Föld lakossága 10.5 milliárd lesz 2050-ben, és ebből 7.7 milliárd ember irtóztos szegénységben, nyomorúságban fog élni, friss ivóvíz nélkül, éhínséggel és betegségekkel sújtva.³

Az emberi szaporodással kapcsolatosan számolnunk kell még súlyos egészségkárosodásokkal, sőt az élet esetleges elvesztésével is.

Azt mondhatjuk, hogy a terhesség olyan sajátos biológiai jelenség, amely magában hordozza súlyos szövődmények, esetenként a halál lehetőségét is.

Az emberi szaporodás fő terheit a két nemet illetően egyenlőtlenül főként a nők viselik, és az anyák erőfeszítésétől függ újszülöttjeik, gyermekeik életbenmaradása. A legtöbb, szexuális úton terjedő betegség következményei súlyosabbak a nők számára, mint a férfiak szempontjából, ugyanakkor a nők fogamzásgátlási erőfeszítése háromszorosát teszi ki a férfiakénak, és viselniük kell az egyes módszerek potenciális veszélyeit is. Az esetleges meddőség szociális és lelki következményei is inkább sújtják a nőket, a kezelés veszélyei is rájuk hárulnak.

Napjainkban hazánkban is széleskörű gazdasági változások zajlanak, a reprodukciós életkorban levő nőket és családjukat a jövedelmi-árviszonyokban viharos sebességgel zajló átrendeződés kedvezőtlenül érintheti, ha nem kapnak nagyobb szerepet az őket közvetlenül érintő politikai döntések formálásában.

A nők a világ legtöbb pontján az emberi jogok tekintetében, szociális és gazdasági helyzetükben is hátrányban vannak, társadalomban elfoglalt helyük szoros összefüggésben van *reprodukciós egészségükkel*. A *tudatos családtervezés* biztosíthatja számukra az önrendelkezés szabadságát, a tragédiáktól mentes életvezetést, társadalmi helyzetük javítását.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) szerint az egészség a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapota, nem csupán a betegség hiánya. Ehhez hasonlóan a *reprodukciós egészség* lehetővé teszi a tudatos emberi szaporodást, úgy, hogy az a nők és magzataik számára biztonságosan zajlik, csecsemőik életbenmaradnak, és egészségesen felnőnek.

³ World Population Prospects – Population Division, Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, The 2000 Revision; KAISER FERENC: *A túlnépesedés és globális biztonsági kihívásai*. Nemzet és biztonság : biztonságpolitikai szemle, 2011. (4. évf.) 8. sz. 27–36. pp.; KAISER FERENC: *A túlnépesedés és globális biztonsági kihívásai II.*, Nemzet és biztonság: biztonságpolitikai szemle, 2011. (4. évf.) 9. sz. 15–27. pp. http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/kaiser_ferenc-_tulnepesedes_es_globalis_biztonsagi_kihivasai.pdf

A párok szabályozni képesek szaporodási terveiket, anélkül, hogy saját egészségüket kockára tennék, és megszabadulnak a szexuális uton terjedő betegségektől is. A családtervezés a nagyon fiatal, vagy időskorúak terhességeinek csökkentésével, a terhességek közötti szünetek növelésével hozzájárul a gyermekek egészségügyi, fejlődési esélyeinek javításához. A *tudatos családtervezés* tehát nem a születések számának korlátozását, hanem a párok reprodukciós célkitűzéseit segít megvalósítani, így a család egészségét is szolgálja.

A *család* hagyományosan „shock-absorber”-ként, lengéscsillapítóként működik, a gazdasági élet „kilengéseit” felfogja, csillapítja, és így stabilizálja a társadalmi, gazdasági folyamatokat. Éppen ezért, a nők jogainak biztosítása, a család egységének, társadalmi helyzetének, szerepének támogatása, *új gazdasági erőforrásként szerepelhet*.

A nők sok tekintetben még ma is hátrányos helyzetben vannak még az iparilag fejlett országokban is, neveltetésüket, továbbtanulásuk lehetőségeit, jövedelmi viszonyaikat illetően. A nők fentiekkel kapcsolatos jogainak biztosítása, magasabb szintre emelése alapvető jelentőségű a társadalmi stabilitás biztosítása szempontjából is.

Európában napjainkban „demográfiai tél” van, mi várható világméretekben 2030-ig ?

Bár az orvostudomány megoldotta a fogamzásgátlás, születésszabályozás egyes kérdéseit, mégis előrelépés a fenyegető „túlszaporodást” illetően. Óriási a tudományos előrehaladás az emberi szaporodás területén az alább részletezettek szerint, mégsem következett be a kívánt kedvező változás a fejlődő világban:

- Ötven éve lehet és van szex reprodukció nélkül (fogamzásgátló tabletta felfedezése), de nincs áttörés világméretekben a korszerű családtervezés területén.
- Két évtizede van reprodukció szex nélkül (Asszisztált Reprodukció, „lombikbibi”).
- Most már lehetséges reprodukció az emberi szaporodási életszakasz extrém végpontján túl is. (60 év felettiek terhessége és szülése).
- A világon 137 millió pár nem használ fogamzásgátló szert, eszközt pedig szeretné időzíteni gyermekei születését.
- Sok pár szeretne gyermeket, de ez szerteágazó okok miatt nem ez sikerül (WHO, 2009).

Európában napjainkban „demográfiai tél” van, egy nő/1.4 gyermek. Ezt azért is nehéz megérteni, mert még jómódú családokban is hasonlóan kevés gyermek születik.

Krisztus előtt több mint egy évszázaddal a görög történész Polybius keserűen írt a görög születések számának csökkenéséről, a megoldást az erkölcsi váltásban látta „a gyógyír saját magunkban van” A demográfiai „lejtő” ökonómiai stagnáláshoz és végül Róma győzelméhez vezetett a görög városállamokban Krisztus előtt 146-ban.⁴

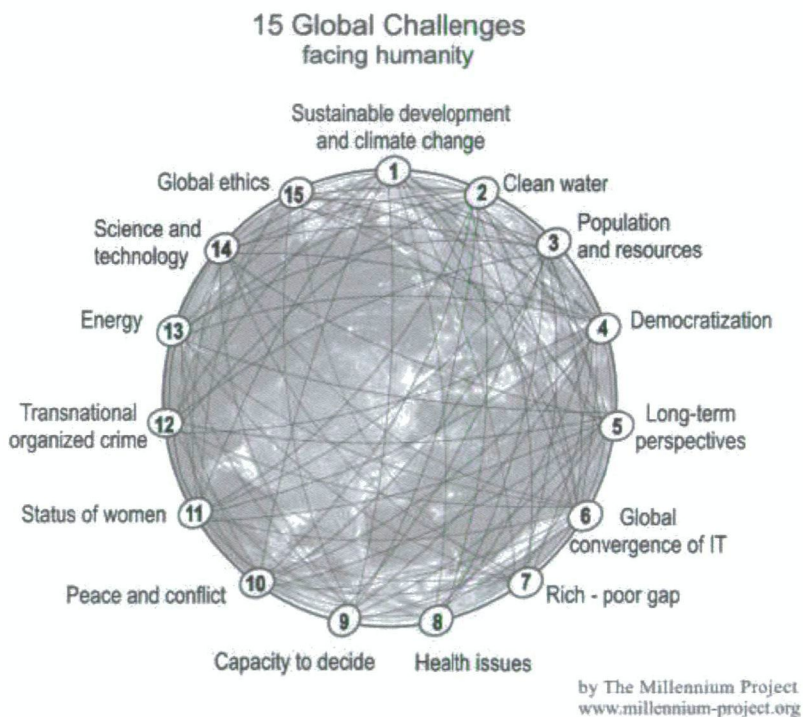
⁴ STEVEN W. MOSHER: *Europe as We Know It is Dying What Will Follow the Winter of Western Civilization?* Weekly Briefing: 2013 (v15) <http://www.pop.org/content/europe-we-know-it-dying>

A 2030-ig készített globális előrejelzés szerint a fő hajtóerők, a szegénység csökkentése, a globális közép-osztály megerősödése, az oktatás és az egészségügy javítása, a BRIC (Brazil, Russia, India, China) erősödése együtt a MINT-el (Mexico, Indonesia, Nigeria, Turkey), a demográfiai változások („szürkülő társadalmak, élelmiszerhiány, ivóvízhiány, energia-hiány). Ökonómiai, politikai és a technológiai fejlődés alakítja majd az előbbi tendenciákra adott globális válaszlépéseket. Több lehetséges „forgatókönyvet” mutatnak be, amelyek között sajnos „meglepetések” is találhatóak, ha globális járványok ütnek ki, ha hirtelen klímaváltozások lépnek fel, vagy ha Kínában visszahúzó politikai változások indulnak be.

A bemutatott „alternatív világok 2030-ban” között van nagyon borulató előrejelzés, van egy optimista scenario, és két „közepes világgép”⁵.

3. ábra

A világméretű kihívások, amelyekkel szembe kell néznünk:

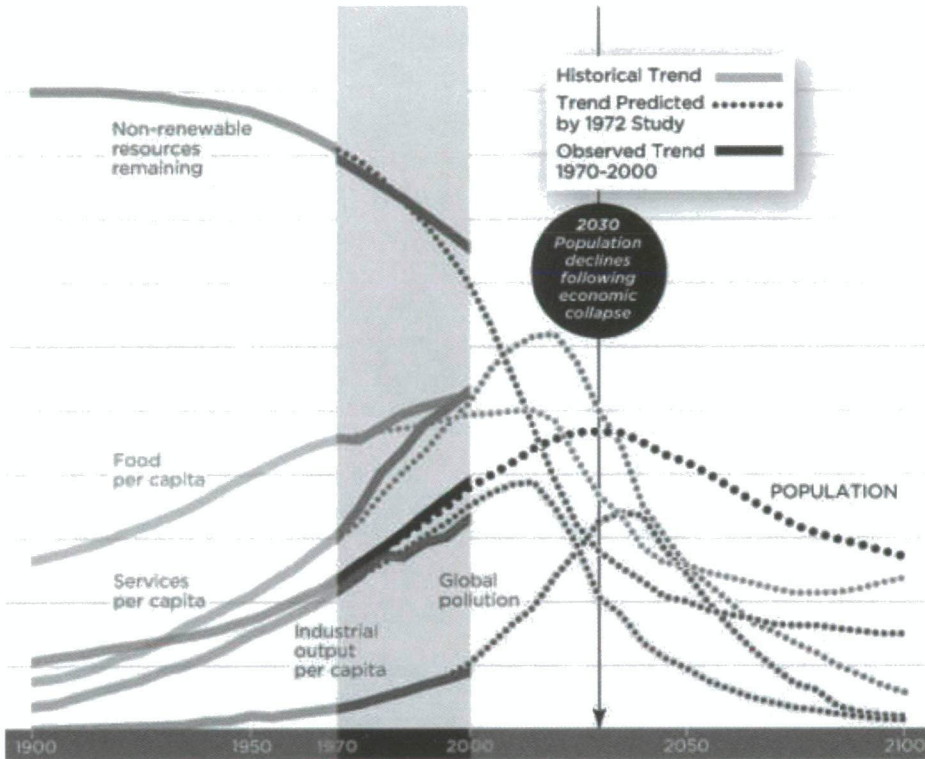

Forrás: The Millenium Project. www.millennium-project.org, <http://www.millennium-project.org/millennium/2011SOF.html>

⁵ Global Trends 2030: Alternative Worlds a publication of the National Intelligence Council, december 2012, NIC 2012-001, ISBN 978-1-929667-21-5. <http://www.dni.gov/index.php/about/organization/national-intelligence-council-global-trends>; [http://www.popcouncil.org/publications/pdr.asp#/latest_39,no.1\(Mar13\):175-179.pp.](http://www.popcouncil.org/publications/pdr.asp#/latest_39,no.1(Mar13):175-179.pp.)

4. ábra

A fordulópont 2030 lehet:

Forrás: <http://dingo.care2.com/pictures/causes/uploads/2012/04/limits-to-growth-graph-e1333902023878.jpg>

Mit lehet tenni a kilátások javítása érdekében?

Tovább kell vizsgálni a folyamatosan nyugtalanító kérdést, hogy a tudományos erőfeszítések ellenére (WHO, ENSZ, Világbank és más szervezetek), miért nem sikerül átütő eredményt elérni a szaporodási ütem csökkentésére a fejlődő világban. Lehetséges, hogy „adminisztratív szabályozott reprodukció” lenne a megoldás, mint Kínában?

A fejlett világban, Európában csökkent a fertilitás, ugyanakkor a társadalmak „szürkülnek” az idősek növekvő aránya miatt, ez az irány is fenntarthatatlan.

Gyér népesség ellenére is lehetett sikereket elérni, példa erre számos kis ország például Hollandia, de különösen Anglia geopolitikai története, a kis szigetország, nem túl sűrű lakosságával, akkora birodalmat tudott kiépíteni, ahol „soha nem ment le a nap”. Manapság már ilyen sikert nem lehetne elérni, más folyamatok zajlanak, gyorsan

szaporodó népességek folyamatos immigrációja révén 2100-ban Európa történelme fordulóponthoz érkezhet.⁶

Nemzeti szinten jobban érvényre kell juttatni a családtervezési programokat, a családok erősítését, mindezeket segíteni, támogatni kell kormány szinten is. Nemzetközi porondon harcolni kell az integrált szexuális-reproduktív-egészség programok érvényre juttatásáért, segíteni kell a fejlődő világ országainak felzárkózását ezen a területen.⁷

⁶ JOSEPH A. D'AGOSTINO: *Interviews with Vatican Leaders: Suicide of the West?* PRI Review: 2006 (v16, n5) September/October. <http://www.pop.org/content/interviews-with-vatican-leaders-suicide-1357>

⁷ *Climate change and family planning: least-developed countries define the agenda* Leo Bryant^a, Louise Carver^b, Colin D Butler^c & Ababu Anage^d: a) Marie Stopes International, 1 Conway Street, London, W1T GLP, England; b) Population Sustainability Network, London, England; c) Australian National University, Canberra, ACT, Australia; d) Population, Health and Environment Network, Addis Ababa, Ethiopia. *Bulletin of the World Health Organization* 2009;87:852-857. doi: 10.2471/BLT.08.062562; <http://www.who.int/bulletin/volumes/87/11/08-062562/en>; Global Challenges for Humanity; <http://www.millennium-project.org/millennium/SOF2011-English.pdf>; <http://www.millennium-project.org/millennium/challenges.html>; <http://www.millennium-project.org/millennium/2011SOF.html>

Délvidék

A XIX. század végén honosodott meg Magyarországon a Délvidék szó használata, amely alatt Bácska, Bánát, Szerémség, Drávaszög, Muraköz, Katonai határörvidék, Délőrség területek voltak értendők. A földrajzi határok pontos meghatározására csak Trianon után került sor. Ezt követően a Délvidék alatt azt a részt jelöljük meg, amelyet Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) kivételével a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatoltak.

Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint a Magyarország délnyugati részén, a hajdani Vas és Zala vármegye területén fekvő, a ma Szlovéniához tartozó Muravidéknek (Prekomurje) nevezett területén (940 km²) a 91.436 lakos 22,3%-a (20.346 fő) volt magyar, 73,1%-a pedig (66.790 fő) vend (szlovén), a ma Horvátországhoz tartozó Muraköz (Međimurje, 795 km²) 93.837 fős lakosságának 91,1%-a volt horvát.

A ma Horvátországhoz tartozó Drávaszög a Baranya vármegye délkeleti részét képezte. E terület lakosságának (50.797 fő) 19,6%-a (20.134 fő) magyar volt.

Az 1849–1860 között fennálló szerb Vajdaság felújításaként létrejött Vajdaság magában foglalta még Bácskát és Bánátot. Bácskában (8.669 km²) volt a magyarok aránya a legmagasabb, a 697.101 fős lakosság 41,8%-a magyar volt (291.433 fő); a délszlávok 27,5%-ot, a németek 23,2%-ot alkottak. Bánátban (9.344 km²) a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került területen 572.771 lakos élt. Ebből a délszlávok 43,9%-ot tettek ki. A magyarok száma 1910-ben 109.343 fő volt (19%).¹

Fontos megemlíteni, hogy Trianon után a Drávaszög Vajdaság részeként került a délszláv államhoz, és csak „Tito Jugoszláviájának” belső határai meghúzása idején (1945-ben) került Horvátországhoz, tehát addig a Duna–Dráva közötti térség is a Délvidék fogalma alá esik.

A Vajdaság, vagyis a szűkebb értelemben vett Délvidék alatt értjük Bácskát (a történelmi Bács-Bodrog és Csongrád vármegyék Jugoszláviához csatolt részei), Bánátot (a történelmi Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyék Jugoszláviához csatolt részei)², és az egykori Szerém vármegye nagyobb részét. Meg kell azonban említeni, hogy a délszláv irodalom számára ez a fogalom ismeretlen, nincs is elfogadott horvát illetve

¹ A. SAJTI ENIKÓ: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 140. p.

² SZONDI ILDIKÓ-GYÉMÁNT RICHÁRD: *Bevezetés a demográfiába*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2004. 168. p.

szerb fordítása. Jugoszláviában a magyarokat általában együtt szokták bemutatni, a Vajdaság számított a magyar kisebbség „védett” területének, és „második hazájának.”

A Délvidék vallási struktúráját illetően tapasztalható, hogy 1880 és 1931 között a katolikusok mindig többségben voltak, arányuk népszámlálásonként 54–57 % között hullámzott. A megszámlált lakosság egyharmada (30–33 %) pravoszláv volt, a protestánsok hányada pedig 11–12 % körül ingadozott, amíg az izraeliták 1–2 % -ot értek el.

A katolikusok aránya 1880 és 1921 között kis mértékben növekedett, 1921 és 1931 között azonban csökkent. Ezzel ellentétben a pravoszlávok és a protestánsok hányada 1880 és 1921 között általában csökkent, majd 1921 és 1931 között növekedett. Az is kiemelhető, hogy az 1880 és 1910 közötti növekedési arányok a feltételezhető természetes szaporodásnál nagyobbak. Az 1921 és 1931 közötti periódusban a pravoszláv és a protestáns vallású népesség vándorolt be a Délvidékre, a kiköltözött (részben elvándorolt), vagy az óceánon túli országokba kivándorolt lakosság között pedig a katolikusok voltak nagyobb számban.

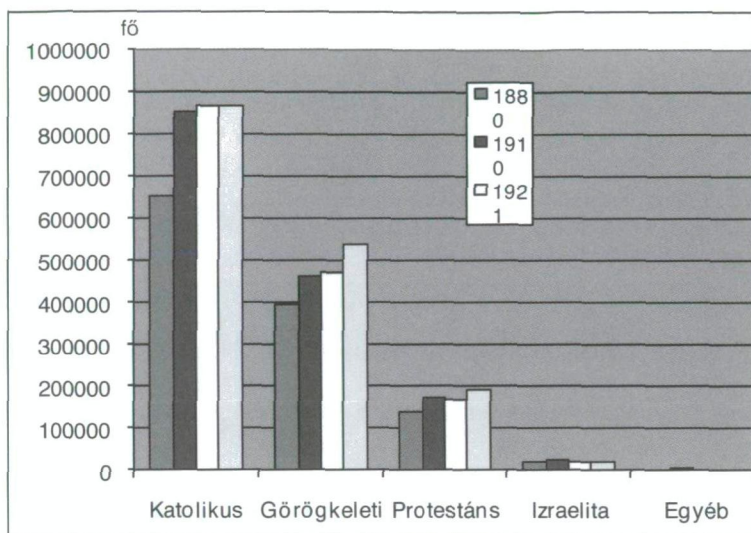
1. sz. táblázat

A Délvidék népességének vallási megoszlása, 1880–1931

Év	Katolikus	Görögkeleti	Protestáns	Izraelita	Egyéb	Összesen
Fő						
1880	651	394 310	140	22	2 229	1 210
	165		636	075		415
1910	853	461 965	172	23	4 495	1 515
	138		488	564		649
1921	868	474 534	169	19	1 580	1 535
	553		574	741		990
1931	866	540 503	190	19	1 522	1 618
	897		180	351		453
Megoszlás						
1880	53,80	32,58	11,62	1,82	0,18	100,0
1910	56,29	30,48	11,38	1,55	0,30	100,0
1921	56,55	30,89	11,04	1,29	0,10	100,0
1931	53,56	33,40	11,75	1,20	0,09	100,0

1. sz. ábra

A Délvidék népességének vallási megoszlása, 1880–1931

Egy korábbi népszámlálás százalékában

1910 (1880=100,00)	125,22	131,02	117,16	122,65	106,75	201,66
1921 (1910=100,00)	101,34	101,81	102,72	98,31	83,78	35,15
1931 (1921=100,00)	105,37	99,81	113,90	112,15	98,02	96,33

Az 1880. évi népszámlálás százalékában

1910	125,22	131,02	117,16	122,65	106,75	201,66
1921	126,90	133,38	120,35	120,58	89,43	70,88
1931	133,71	133,13	137,08	135,23	87,66	68,28

Forrás: KSH, A Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

Ha összehasonlítjuk a megyéket, akkor tapasztalhatjuk, hogy 1880-1910 között Baranyából többnyire a protestánsok vándoroltak el, és az első világháború évtizedében (1910–1921) is minden megyében csökkent a protestánsok létszáma. A pravoszlávok száma – Temes és Torontál megyét kivéve – a többi megyében egy évtized alatt fele akkora ütemben növekedett, mint a megelőző három évtizedben. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság első évtizedében (1921–1931) a pravoszlávok száma gyarapodott a legnagyobb ütemben, Baranya, Zala, Temes és Torontál megyékben pedig csökkent a katolikusok száma. A protestánsok Baranya és Vas megyében megfogyatkoztak, de a többi megyében mintegy tizedével (Temes megye kivételével, ahol 64,7 %) növekedett a számuk. Az izraelita hitűek száma 1880–1910 között még kis mértékben növekedett, ezt követően viszont minden évtizedben csökkent.

Nézzük meg külön a megyék, a járások és a városok vallási megoszlását a tárgyalt időszakban.

A) A megyék tekintetében a következő kép alakul:

Katolikus és protestáns többségű megyék a következők voltak:

Zala: katolikus (97–98%) – protestáns (0,8–1,1%)

Vas: katolikus (52–59) – protestáns (41–47)

Katolikus és görögkeleti többségű megyék:

Bács–Bodrog: katolikus (58–65%) – görögkeleti (20–25%)

Pravoszláv és katolikus többségű megyék:

Krassó–Sz.: görögkeleti (51–60%) – katolikus (38–47%)

Temes: görögkeleti (63–66%) – katolikus (31–33%)

Torontál: görögkeleti (51–55%) – katolikus (36–39%)

Katolikus és görögkeleti, illetve protestáns többségű megyék

Baranya: katolikus (65–72%) – görögkeleti (12–21%), illetve protestáns (12–16%)

Csongrád: katolikus (85–88%) – görögkeleti (0,1–14%), illetve protestáns (0,1–1,5%)

Forrás: KSH, A Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

2. sz. táblázat

Az egyes felekezetekhez tartozók számának változása megyénként, százalékban
(1880 = 100,0)

Megye	Katolikusok	Görögkeletiek	Protestánsok	Izraeliták
1931				
Krassó-Szörény	76,5	101,2	–	–
Temes	126,6	119,6	253,7	62,7
Torontál	119,9	126,1	152,4	69,4
1941*				
Baranya	123,5	160,3	62,3	71,2
Vas	116,3	–	90,6	36,7
Zala	144,8	213,3	133,2	43,4
Bács	154,5	128,6	127,9	97,7
Csongrád	1104,0	71,4	52,5	102,4

* Megjegyzés: A különbözőség a területváltozások következménye.

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

A Délvidék alatt értendő terület 1931-ben és 1941-ben nem volt azonos, hiszen mint megjegyeztük, 1941-ben a Tisza–Maros szöge nem tartozott Magyar-országához. Ezért az alábbiakban külön részletezzük a Duna jobb partjának és a Duna–Tisza közének 1880–1931. és 1880–1941. évi vallásonkénti növekedési/ csökkenési adatait, valamint a Tisza–Maros szögének 1880–1931. évi hasonló arány számait, végül pedig a Délvidék azonos vallású népességének növekedési/ csökkenési számait az 1931., illetve az 1941. évi területre vonatkozóan.

3. sz. táblázat

*Az azonos vallású népesség számának változása régióként százalékban
(1880=100,0)*

Régió	Katolikusok	Görögkeletiek	Protestánsok	Izraeliták
<i>1931</i>				
Duna jobb partja és Duna–Tisza köze	137,5	163,8	110,1	95,0
<i>1941</i>				
Duna jobb partja és Duna–Tisza köze	149,2	130,8	115,1	89,1
<i>1931</i>				
Tisza–Maros szöge	121,0	124,4	161,7	68,3
<i>1931</i>				
Délvidék	133,2	137,1	135,2	74,1
<i>1941</i>				
Délvidék	110,6	42,1	91,7	64,5

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

A pravoszláv (görögkeleti) vallásúak száma a Duna jobb partján és a Duna–Tisza között 1880 és 1931 között növekedett a legerőteljesebb mértékben (64 %), s ezzel meghaladta a katolikusok (38 %) és a protestánsok gyarapodásának (10 %) mértékét. Viszont a Tisza–Maros szögében a protestánsok száma nőtt 62 %-kal, megelőzve a görögkeleti (24) és a katolikus (21) vallásúak növekedési mutatóit.

A Duna jobb partján és a Duna–Tisza között 1880 és 1941 között a háborús eseményeknek és az elvándorlásnak tulajdoníthatóan a katolikus vallású népesség mintegy felével (49,2 %), a pravoszláv populáció alig egyharmadával (30,8 %), a protestánsok pedig csak 15 %-kal gyarapodtak, az izraeliták létszáma pedig 10 %-kal csökkent.

B) A Délvidék járásainak vallási struktúrája

A vándorlás, a telepítés olykor jelentős arányeltolódásokat idézett elő a járásokban, még azokban is, amelyekben az elemzett időszakban mindig ugyanaz a felekezet foglalta el az első és a második pozíciót.

4. sz. táblázat

A járások felekezetek szerint

A két legnagyobb felekezet 1880 és 1941 között mindig azonos

	<i>Katolikus, protestáns</i>	<i>Katolikus görögkeleti</i>	<i>Görögkeleti, katolikus</i>	<i>Görögkeleti, protestáns</i>
Baranya vármegye		Mohácsi járás		
Vas vármegye	Muraszombati járás Szentgothárdi járás			
Zala vármegye	Alsólendvai járás Nagykanizsai járás			
Bács-Bodrog vármegye	Topolyai járás	Kulai járás Bajai járás Óbecsei járás Palánkai járás Zentai járás Zombori járás	Apatini járás Zsablyai járás	Titeli járás
Krassó-Szörény vármegye				Jámi járás
Temes vármegye				Fehértemplomi j. Kevevári járás Verseci járás
Torontál vármegye		Bánlaki járás	Alibunári járás	Antalfalvai járás
	Módosai járás Törökkanizsai járás Zsombolyai járás	Nagykikindai járás Pancsovai járás Párdányi járás Törökbecsei járás		

A két legnagyobb felekezet 1880 és 1941 között felcserélődött, változott

	<i>Katolikus, protestáns görögkeleti</i>	<i>Katolikus, görögkeleti</i>
Baranya vármegye	Baranyavári járás Siklósi járás	
Zala vármegye	Csáktornyai járás Letenyei járás Perlaki járás	
Bács-Bodrog vármegye	Bácsalmási járás	Hódsági járás Újvidéki járás
Torontál vármegye		Csenei járás Nagybecskereki já- rás

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

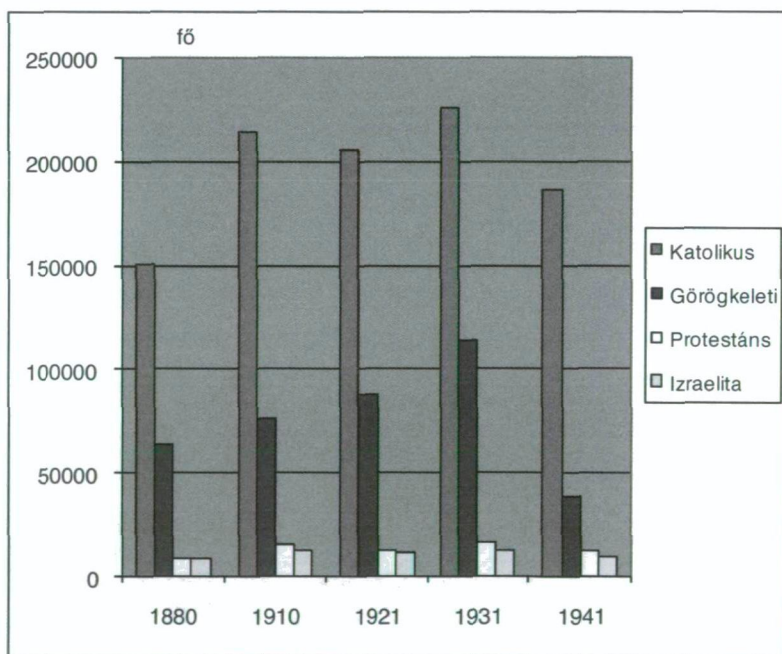
C) A Délvidék városainak vallási struktúrája

A térség városainak népessége a lakosság 20-25%-át tette ki, s a városi népesség száma 1880–1930 között közel 60%-kal növekedett. A délvidéki városokban a viszonylag kis létszámú protestánsok száma gyarapodott a legnagyobb mértékben, közel kétszeresére nőtt. A pravoszlávok (ortodox) száma 79 %-kal nőtt, izraelita hitűek is gyarapodtak (52%), végül a katolikusok 50%-kal.

1880 és 1941 között is a protestánsok száma nőtt a legjobban (44,9 százalékkal), de a Tisza–Maros szögének vissza nem csatolása csökkentette a görögkeleti vallású népesség nagyságát (mintegy 40 százalékkal), ugyanakkor mintegy ötödével nőtt (23,7 százalékkal) a katolikus és izraelita hitű városi populáció.

2. sz. ábra

A Délvidék városi népessége vallás szerint, 1880–1941

5. sz. táblázat

A Délvidék városi népessége vallás szerint, 1880–1941

Év	Összesen	Ebből			
		katolikus	görögkeleti	protestáns	izraelita
1880	231 518	150 942	63 599	8 383	8 257
1910	317 980	214 355	76 187	15 016	12 189
1921	319 557	205 460	87 815	12 167	11 810
1931	369 842	225 608	113 771	16 647	12 563
1941	248 061	186 717	39 035	12 143	9 835

Egy korábbi népszámlálás százalékában

1910 (1880=100,0)	137,4	142,0	119,8	179,1	147,6
1921 (1910=100,0)	100,5	95,9	115,3	81,0	96,9
1931 (1921=100,0)	115,7	109,8	129,6	136,0	106,4
1941 (1931=100,0)	67,1	82,8	34,3	72,9	78,3

Az 1880. évi népszámlálás százalékában

1910	137,4	142,0	119,8	179,1	147,6
1921	138,0	136,1	138,1	145,1	143,0
1931	159,7	149,5	178,9	198,6	152,1
1941	107,1	123,7	61,4	144,6	119,1

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

Az előző táblázat nem azonos terület vallás, felekezet szerinti városi népességszámának adatait foglalja össze. Az alábbiakban ezért külön részletezzük a Délvidék Duna jobb partja és Duna–Tisza köze régiójának együttes vallási adatait, valamint a Tisza–Maros szőge ugyanilyen tartalmú idősorát.

*A Délvidék városi népessége vallás szerint, régióként
(1880–1941)*

Év	A népesség	Ebből				
		katolikus	görögkeleti	protestáns	izraelita	egyéb
Duna-Tisza köze régió						
1880	142 843	108 977	24 277	4 534	4 848	–
1910	205 477	158 657	29 373	8 860	8 476	111
1921	210 193	154 047	38 211	7 664	8 623	–
1931	247 454	170 829	55 291	10 697	9 780	857
1941	248 061	186 717	39 035	12 143	9 835	177

Egy korábbi népszámlálás százalékában

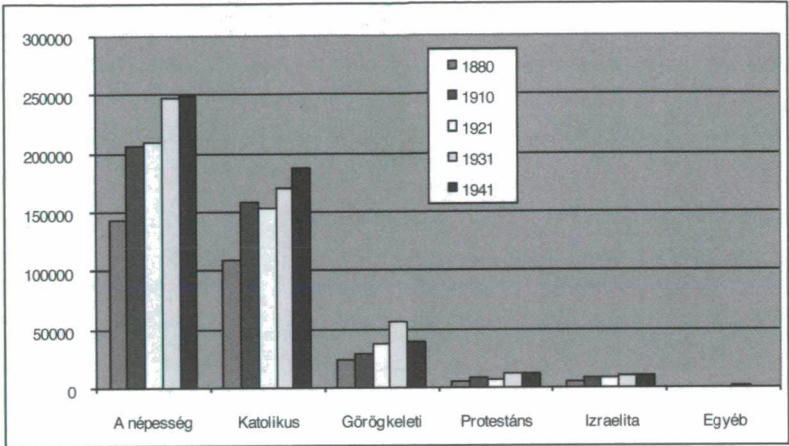
1910 (1880=100,0)	143,8	145,6	121,0	195,4	174,8	..
1921 (1910=100,0)	102,3	97,1	130,1	86,5	101,7	–
1931 (1921=100,0)	117,7	110,9	144,7	139,6	113,4	..
1941 (1931=100,0)	100,2	109,3	70,6	113,5	100,6	20,7

Az 1880. évi népszámlálás százalékában

1910	143,8	145,6	121,0	195,4	174,8	..
1921	147,2	141,4	157,4	169,0	177,9	–
1931	173,2	156,8	227,8	235,9	201,7	..
1941	173,7	171,3	160,3	267,8	202,9	..

3. sz. ábra

A Délvidék városi népessége, Duna–Tisza köze régió
(1880–1941)

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

7. sz. táblázat

Év	A népes- ség	Ebből				
		katolikus	görögkeleti	protestáns	izraelita	egyéb
Duna-Maros szöge régió						
1880	88 675	41 965	39 322	3 849	3 379	69
1910	112 503	55 698	46 814	6 156	3 713	122
1921	109 364	51 413	49 604	4 503	3 187	654
1931	122 388	54 779	58 480	5 950	2 783	396

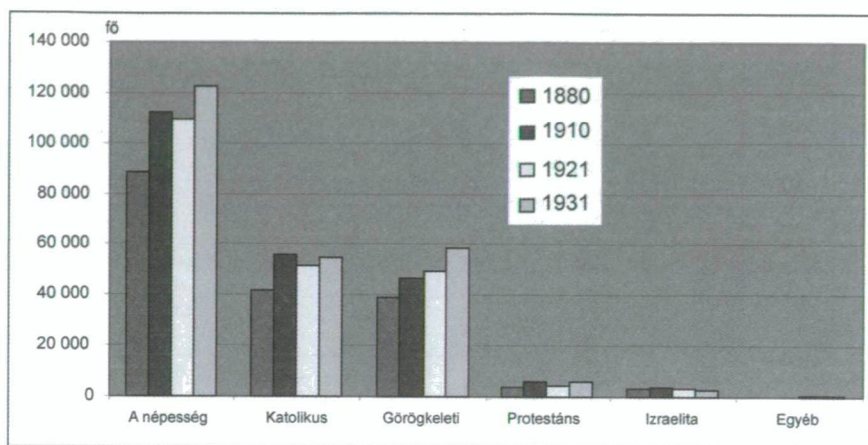
Egy korábbi népszámlálás százalékában

1910 (1880=100,0)	126,9	132,7	119,1	159,9	109,9	176,8
1921 (1910=100,0)	97,2	92,3	106,0	73,1	85,8	536,1
1931 (1921=100,0)	111,9	106,5	117,9	132,1	87,3	60,6

Az 1880. évi népszámlálás százalékában

1910	126,9	132,7	119,1	159,9	109,9	176,8
1921	123,3	123,3	126,1	117,0	94,3	947,8
1931	138,0	130,5	148,7	154,6	82,4	573,9

4. sz. ábra

A Délvidék városi népessége, Tisza–Maros szöge régió (1880–1941)

Forrás: KSH, *a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941)*, Budapest, 1999

A Duna–Tisza köze régióban a városi népesség közel háromnegyedével, a Tisza–Maros szögi tájon azonban csak 38 %-kal növekedett fél évszázad alatt (1880 és 1931 között). Mind a két régióban a viszonylag kis létszámú protestáns népesség száma gyarapodott a legerőteljesebben. A Duna jobb partján számuk több mint kétszeresére nőtt, míg a Tisza–Maros szögében – feltehetően az első világháborút követő elvándorlás eredményeként – csak mintegy harminc százalékkal. 1931-ben mind a két tájon a görögkeleti vallásúak száma gyarapodott igen erőteljesen: a Duna jobb partján több mint kétszeresére, a Tisza–Maros szögében folyamatosan, de fél évszázad alatt csak mintegy felével. Ha a kis létszámú izraelita vallású városi népesség számának változását taglaljuk, akkor jellemző, hogy a Duna jobb partjának fejlettebb gazdasági-társadalmi viszonyai között fél évszázad alatt létszámuk kétszeresére növekedett, míg a Tisza–Maros szögében folyamatosan csökkent a számuk.

Az iparosok körében a zsidók magasabb arányszámát igazolják az 1939. IV. tc. alapján (A zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény) végrehajtásának levéltári forrásai.³ A Csongrád Megyei Levéltár adatai szerint Szabadkán (1944. június 6-i jelentés) 2283 nem zsidónak minősülő iparúzó mellett 365 fő (15,5%) zsidó (míg a lakosságban jóval kisebb arányszámot képviselnek), Zomborban 1535 iparúzó 6,71%-a zsidó (1943. július 31-i jelentés), ez az adat 1939-ben még 27,27% volt, Magyarkanizsa 613 iparúzójének 40%-a (!) zsidó iparúzó volt (1942. május 9-i jelentés), Zentán pedig 1127 iparúzó 13,13%-a zsidó, Horgos község 248 iparúzóje közül

³ A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyvei 1939, 1940, 1941, 1942, 1943. évekről. Csongrád Megyei Levéltár Iratai 2352.; Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara iratai. Egyes községek iparosai az 1939 (IV. tc.) zsidótörvény alapján. Csongrád Megyei Levéltár Iratai.; Szabadka, Zombor, Zenta város iparúzóinak a zsidótörvény (1939. IV. tc.) alapján készült névjegyzéke. Csongrád Megyei Levéltár Iratai. IX. 201. 30–34. pp.

9,67% zsidó (1942 júliusi jelentés). Az iparúzők listáját tanulmányozva pedig megállapíthatjuk, hogy köztük leginkább magyar nevekkel találkozunk.

A Délvidék tíz rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városát csoportosítva tapasztalhatjuk, hogy Magyarakanizsán, Zentán és Szabadkán a népszámlálások időpontjában mindig a katolikus hitűek voltak döntő többségben (több mint 80–90 %), Zomborban, Fehértemplomban és Versecben is a népesség nagyobbik hányada volt katolikus, arányuk azonban már csak 50–70% között hullámzott és a pravoszláv (ortodox) vallású népesség aránya 23–46 %-ot tett ki, amíg Nagybecskereken, Nagyikindán és Pancsován a katolikus többséget a görögkeletiek többsége követte és megfordítva. Az 1910. évi (utolsó Monarchia-beli) népszámlálás a pravoszlávok járásonkénti megoszlását a következőképpen mutatta ki:

8. sz. táblázat

A szerb, a román és a rutén anyanyelvű népesség és a pravoszláv vallásúak aránya járásonként a Délvidéken, 1910

Vármegye	Járás	Szerb	Román	Rutén	Szerb, román, rutén együtt	Görögkeleti vallásúak
		anyanyelvűek				
		a népesség százalékában				
Baranya	Baranyavári Mohácsi Siklósi	13,61	0,01	0,00	13,62	14,50
		8,02	0,00	0,00	8,02	7,96
		0,89	0,00	0,00	0,89	0,97
Vas	Muraszombati	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	Szentgotthárdi	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Zala	Alsólendvai	0,00	0,01	0,00	0,01	0,01
	Csáktornyai	0,08	0,01	0,00	0,09	0,08
	Letenyei	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	Nagykanizsai	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	Perlakii	0,00	0,02	0,00	0,02	0,00
Bács-Bodrog	Apatini	11,76	0,01	0,00	11,77	11,84
	Bácsalmási	0,21	0,01	0,00	0,22	0,31
	Bajai	5,40	0,00	0,00	5,40	5,27
	Hódsági	12,49	0,00	0,34	12,83	13,18
	Kulai	9,59	0,23	17,56	27,38	9,49
	Óbecsei	42,05	0,02	0,4	42,11	42,12
	Palánkai	27,43	0,02	0,00	27,45	28,45
	Titeli	65,34	0,02	0,18	65,54	64,53
	Topolyai	3,79	0,00	0,10	3,89	3,65
	Újvidéki	21,12	0,03	0,09	21,24	21,28
	Zentai	23,52	0,03	0,00	23,55	23,63
	Zombori	9,55	0,00	0,00	9,55	9,58
	Zablyai	70,61	0,00	0,43	76,4	70,53

Csongrád	Tiszáninneni	0,01	0,04	0,00	0,05	0,19
Krassó-Szörény	Jámi	50,98	8,85	0,00	59,83	59,93
Temes	Fehértemplomi	56,98	22,36	0,00	79,37	81,59
	Kevevári	44,33	16,08	0,01	63,42	64,58
	Verseci	24,97	52,72	0,00	77,69	77,40
Toronál	Alibunári	40,26	51,15	0,00	91,41	91,30
	Antalfalvai	52,14	11,57	0,00	63,71	62,99
	Bánlaki	17,47	14,61	0,00	32,08	32,99
	Csenei	50,56	0,81	0,00	51,37	53,72
	Módosi	25,89	7,80	0,02	33,71	34,66
	Nagybecskereki	26,40	19,34	0,00	45,74	45,64
	Nagykikindai	52,91	0,61	0,00	53,52	54,10
	Pancsovai	31,18	22,72	0,00	52,60	54,21
	Párdányi	46,93	1,26	0,00	48,19	49,39
	Törökbecsei	67,96	0,23	0,00	68,19	68,48
	Törökkanizsai	41,15	0,51	0,00	41,66	42,12
	Zsombolyai	13,33	2,92	0,00	16,25	16,10

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

A pravoszláv lakosság megoszlása a délvidéki városokban 1910-ben a következő képet adja:

9. sz. táblázat

A szerb, a román és a rutén anyanyelvű népesség és a görögkeleti vallásúak aránya városonként, 1910

Város	Szerb	Román	Rutén	Szerb, román rutén együtt	Görögkeleti vallásúak
	anyanyelvűek				
	a népesség százalékában				
Magyarok	1,93	0,00	0,00	1,93	2,22
Zenta	6,81	0,03	0,01	6,85	7,00
Szabadka	3,71	0,00	0,01	3,78	3,68
Újvidék	34,52	0,25	0,99	35,76	34,39
Zombor	38,84	0,09	0,05	38,98	38,83
Fehértemplom	17,30	15,67	0,03	33,00	33,38
Versec	31,43	3,21	0,03	34,67	34,87
Nagybecskerek	34,35	1,30	0,00	35,63	35,92
Nagykikinda	52,80	1,60	0,00	54,40	54,94
Pancsova	31,43	3,21	0,03	34,67	34,87

Forrás: KSH, a Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

Kiemelendő, hogy Szabadka, Újvidék és Zombor kivételével minden városban nagyobb volt a görögkeleti hitűek száma, mint a szerb, román és rutén anyanyelvű népesség.

A Délvidék 1941. évi területén a felekezetek arányai megváltoztak, hiszen a Tisza-Maros szögének vissza nem csatolása majdnem felére csökkentette az 1931. évi görögkeleti vallású népesség arányszámát (33,40-ről 16,14 százalékra) és megnövelte a katolikus népesség hányadát (9,9 százalék). A protestáns és az izraelita vallású népesség hányada alig változott.

A Délvidéken 1880 és 1941 között a katolikus (54–70%) és a görögkeleti (16–33%) vallású népesség alkotta a két legnagyobb hitfelekezetet.

8. sz. táblázat

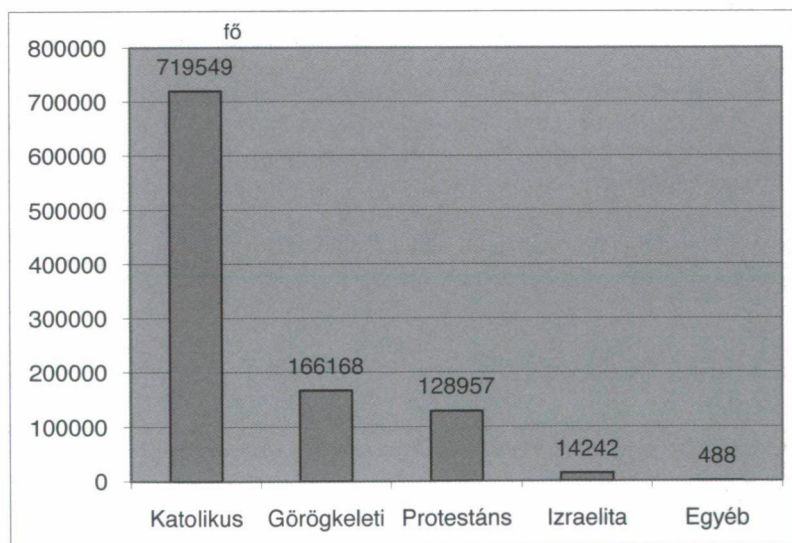
A Délvidék népességének vallási megoszlása, 1941

A népesség összesen	Ebből				
	katolikus	görögkeleti (Pravoszláv)	protestáns	izraelita	egyéb
1 029 405	719 549	166 168	128 957	14 242	488
Megoszlás, %					
100,00	69,90	16,14	12,53	1,38	0,05

Forrás: KSH

5. sz. ábra

A Délvidék népességének vallási megoszlása, 1941

Forrás: KSH, A Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941), Budapest, 1999.

A disszertációm mellékletében közlöm a Délvidék anyanyelvi megoszlását a tárgyalt korszakban járasonként bontva. Az anyag bősége és egybetartozása miatt célszerűbbnek találtam, hogy az egész anyagot közöljem, minthogy abból egyes településeket, járásokat emeljek ki csupán.

Délvidékre 1941-ben betelepítették a bukovinai székelyeket. Azonban ez a beköltöztetett népcsoport már 1944-ben menekülésre kényszerült.

A bukovinai székelyek története 1764. január 7-én kezdődik, amikor báró Siskovics altábornagy parancsára Carato alezredes a Mádéfalván éjszakázó csíki és háromszéki székelyekre támadt és lemészárolta az ott tartózkodók nagy részét. A források szerint 200 és 4004 fő halálos áldozatot említenek a mádéfalvi veszedelemnek is nevezett esemény következményeként. A történet háttérében Mária Terézia új határvédelmi rendszerre állt, amelyet nem sikerült megszervezni, mert a székelyek nem voltak hajlandók lemondani a kiváltságaikról.⁵ A mádéfalvi veszedelem tehát a székelység vezetőit, legfontosabb rétegét tizedelte meg, egyrészt a mészárlásnak, másrészt az azt követő menekülésnek köszönhetően. A számuk pontosan nem mutatható ki, de valószínűleg ezer fölé tehető. (Felmerül azonban a kérdés, hogy a Bukovinában megtelepedett közösség valóban megegyezik-e a Mádéfalváról elmenekült székelyekkel vagy esetleg más csoportok is csatlakoztak hozzájuk.)

A menekülés iránya a Kárpátok nyugati oldala, Moldva volt, ahová más településről is bevándoroltak a magyarok. A Moldvában való tartózkodás ideiglenésnek bizonyult, ugyanis a Török Birodalom által 1774-ben Ausztriának átengedett Bukovina újabb költöztésre készítette a székelyeket. A Habsburg udvar elismerte, hogy helytelenül járt el a székelyekkel szemben, és a gyéren lakott Bukovinába telepítette a korábban Moldvába menekült magyarokat. Előbb Istensegítset és Fogadjistent hozták létre, majd Hadikfalva, Andrásfalva, Laudonfalva és Józseffalva településeket. 1786-ig összesen 2687-en jöttek át Moldvából Bukovinába, amely szám sokkal nagyobb az ezer főnél, ahányan menekültek el Mádéfalváról. Így feltételezhetjük, hogy az Erdélyt már korábban elhagyó székelyek is csatlakoztak a bukovinai telepésekhez, kihasználva a kedvező telepítési feltételeket. Azt sem lehet kizárni, hogy a moldvai csángók közül is csatlakoztak az áttelepülőkhöz. Bíró Mózes andrásfalvi református pap egy 1842-ben kelt levelében⁶ beszámolt a bukovinai magyar falvak létszámáról. E szerint 5276 lélek élt e falvakban még hozzá Hadikfalvában 1879 fő, Istensegítsben 1580, Andrásfalvában 1334, Józseffalvában 300 és Fogadj-Istenben 183 lélek.⁷ Statisztikai források beszámolnak hét bukovinai településről és 8000 ott élő magyarról, „kik szinte katolikusok, de

⁴ FÖLDI ISTVÁN: *Mádéfalvától a Dunántúlig*. Szekszárd, 1987. 30. p. Földi István szerint a 200 lemészárolt székely mellett újabb 200 veszítette életét az Olt jege alatt, amikor azon keresztül akartak a közeli erdőbe menekülni.

⁵ 1711-ig katonai szolgálatainak fejében, többek között saját tisztjeik alatt szolgálhattak és Erdély határain túl nem voltak kötelesek hadba szállni.

⁶ BÍRÓ MÓZES: *A' Bukovinai magyar reformáta Eklézsia*. Erdélyi Prédikátori Tár. Szerk. Salamon József. VI. füzet, 1836. pp. 159–162. pp.

⁷ FOKI-SOLYMÁR-SZÓTS: *A bukovinai székelyekről. Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits Kiadó. Szekszárd, 30. p.

Andrásfalván a reformátusoknak is van egy anyaekklésia-juk”.⁸ 1880-ban 9887-en, 1910-ben 11.860-an és 1920-ban 16.000 magyar lakott Bukovinában.

A bukovinai székelyek és a csángók nem ugyanazt a népcsoportot alkotják. A bukovinaiakat székelyeket az 1880-as évek elején kezdték nevezni csángóknak, főként a budapesti sajtóban. Ekkor először merült fel hazatelepítésük terve. A későbbiekben a csángó elnevezés egyértelművé vált a telepessel. A kivándorlás már a XIX. század végén kezdődött, miután az 1880-as években a magyarországi Szent László Társulatnak köszönhetően hirtelen a figyelem középpontjába kerültek, s megindult a hazatelepítésük.⁹ Az első telepítésre 1883-ban került sor, amikor Tisza Kálmán kormánya közel 4000 székelyt telepített le az Al-Duna szabályozásából nyert földekre, Pancsova vidékén: Hertelendifalván, Sándoregyházán és Nagygyörgyfalván, de ez sikertelennek bizonyul, így 1888-ban a telepesek nagy része visszament Bukovinába. Akik maradtak, azok a bácskai sváb és horvát falvakban szóródtak szét, közülük legtöbben Székelykevére kerültek.¹⁰ Ezt követően 1910-ig kisebb megszakításokkal mintegy 5500 bukovinai székelyt telepítettek Erdélybe, és amíg az al-dunai telepesekkel szinte teljesen megszakadt a bukovinaiak kapcsolata, addig az erdélyiekkel megmaradt a kapcsolattartás.

1939-ben a Bukovinában élő magyarok ismét az anyaország érdeklődésének középpontjába kerültek. 1940 tavaszán a szovjet csapatok benyomultak Bukovina északi részébe, augusztus végén pedig az Erdély egyik részét visszacsatolták Magyarországhoz. A magyar minisztertanács 1940. november 15-ei ülésén a hazatelepítés mellett döntött, de arra csak 1941 áprilisában – Jugoszlávia lerohanásával – került sor. A székelyeket Bácskában telepítették, holott azok azt kérték, hogy olyan területen leljenek otthonra, amely Magyarország területét képezi. Mint később kiderült a céljuk nem valósult meg. 1941. május 11-én Magyarország és Románia aláírta a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást. A megegyezés szerint a székelyeknek le kellett mondaniuk állampolgárságukról, nem hozhattak magukkal 2000 lejnél nagyobb összeget, mindössze háztartási felszereléseiket, és személyes tárgyakat hozhatták el otthonaikból. A telepítést június 21-ig tartott, s szinte mindenki eljött Bukovinából. Az ottani öt faluból itt 28 kisebb-nagyobb település jött létre: 2828 család 13.500 lélekkel érkezett az I. világháborús szerb önkéntesek (dobrovoljac) házaiba. Ezek a szerb önkéntesek 1918-ban érkeztek délvidékre, és a betelepítésük az etnikai összetétel megváltoztatását szolgálta, éppúgy, mint a bukovinaiak betelepítése is. Az öt bukovinai székely község lakóit 14 községben, illetve ún. szálláson (tanya) helyezték el. A hadikfalviak Stepanicevóra (211 család, 768 fő), Tankosicevóra (40 család, 166 fő), Veternikre (40 család, 232 fő), Vojvoda-Mišićre (11 család, 42 fő), Staro Đurdevóra (148 család, 590 fő) és Sirigre (114 család, 493 fő) kerültek.¹¹; a józseffalviak és a fogadjistenbeliek Tomicevóra (66 család, 290 fő) és Vajskára (46 család, 204 fő). Az Andrásfalva lakosai az új falvak elnevezéseiben rendszerint megtartották a bukovinai anyaközség nevének első részét. Az andrásfalvaiak

⁸ FÉNYES ELEK: *Magyarország statisztikája*. I. kötet. Trattner-Károlyi, Pest, 1842. pp. 66–67. pp.

⁹ CSUPOR TIBOR: *Bukovinaiak*. Valóság 1979. 5. sz. 59. p.

¹⁰ Csopor Tibor: *Mikor Csíkból elindultam*. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. pp. 359-374.

¹¹ A Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. A szerző a települések szerb neveit közli. <http://mek.oszk.hu/01200/01275/01275.htm>.

Szabadka, Topolya és Bácskakossuthfalva környékén telepedtek le és hét bácskai települést hoztak létre, méghozzá: Andrásfalva (Karadordevo) (174 család, 808 fő), Andrásföldje (Mali Beograd) (60 család, 290 fő), Andrásnépe (Kočićevo) (25 család, 143 fő), és Bácsandrasháza (Bácsfeketehegy Feketić) (35 család, 153 fő), valamint Andrásmező (Sztaniszló), Andrásfelke (Angyalbandi), és Bácsandrasszállás (Cserepes). Az istensegitsbeliek két dobrovoljac telepen, Sokolacon (26 család, 1156 fő) és Novo Crvenkán (92 család, 445 fő) rendezkedtek be.¹²

A felsorolt falvak közül a reformátusok Andrásfelken és Bácsandrasházán telepedtek le.¹³ A székelyek megkapták a nekik járó földterületet (családonként 7 hold és minden gyermek után még egy-egy hold). 1942-ben minden család megkapta a honosítási okiratot, magyar állampolgárrá lett. Három évvel a betelepítésük után földönfutóvá váltak. A németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, ami nyugtalanságot okozott az új telepes székelyek sorában is. Szeptemberben már a jugoszláv partizánok uralták a térséget, októberében pedig váratlanul megérkezett a kiűritési parancs. Azonnali menekülésre hívták fel a székelyeket, akik magukkal csak annyit vittek, amennyit gyorsan fel tudtak pakolni a szekerekre. Kisebb csoportokra szakadva észak felé indultak. A Dunán Bajánál és Dunaföldvárnál keltek át, majd szétszóródtak a Dunántúlon. Egy nagyobb csoportjuk Ercsi és Lovasberény környékén telepedt meg, a többiek Zala és Vas megyébe, Győr környékére, valamint Fehér megyébe kerültek, de voltak, akik már akkor a Dél-Dunántúlon találtak ideiglenes szállást. Egy ötszáz családból álló csoport nem tudott átkelni a Dunán, mert későn értesült a kitelepítésről. 1945. februárjában engedték át a határon, és őket később Bács-Bodrog vármegyébe telepítették. A bukovinai származású férfiak egy részét a jugoszláv partizánok rövid időre kényszermunkára fogták, majd később elengedték őket. Közülük több ember sorsa ismeretlen maradt, valószínűleg megölték őket.

A Magyarországra érkezett menekültek letelepítése szorosan kötődik a magyarországi németek kitelepítéséhez. A székelyeknek juttatott dunántúli földek és házak addig a kitelepített németek tulajdonát képezték. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 18-án megjelent 600/1945. M.E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról 4. paragrafusában kimondta, hogy „Teljes egészében és a nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait.”

Április 17-én az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) is megkereste a Megyei Földbirtokrendező Tanácsot (MT) a bukovinaiak letelepítésével kapcsolatban: 3800 családot, 14.000 lélekkel kellene letelepíteni a „tolnavármegyei völgyeségi járásnak sváblakta községeibe, valamint az ezzel esetleg szomszédos területeken lévő sváb nemzetiségű községekbe.”

¹² A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. <http://mek.oszk.hu/01200/01275/01275.htm>.

¹³ Sebestyén Ádám: *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Mádéfalvától napjainkig*. Kiadja a Tolna Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya. Szekszárd, 1972. 66. p.

1945 végén az egykori bukovinai székelyek túlnyomó része (2131 család) a Völgy-ségben, Bonyhád és környékén 32 kisebb-nagyobb faluban, telepedtek le.¹⁴ Mellettük 716 család (mintegy 3000 fő) Baranyába¹⁵, 500 család Bács-Kiskun megyébe, 329 család a Tolnai-Hegyhátra, végül 145 család Báticaszékre. Tolna megyében összesen 3821 fő telepedett le.¹⁶ A földosztás során a Magyarország különböző részeire letelepített 3821 székely család 33 085 kat. hold földet kapott, vagyis átlagosan 8,6 kat. holdat.¹⁷

A bukovinai székelyeknek ezúttal is meg kellett küzdenie a helyi lakosság előítéletével és ellenszenvével. Ezt elsősorban a telepítés módja váltotta ki, de jelentősen hozzájárult az is, hogy a jó módú környezetben a székely fogalma még hosszú ideig a szegénységet jelentette. A 20. század végén eredeti, letelepüléskori elhelyezésük sokat módosult. A többség Délkelet-Dunántúlon él, de pár ezren ma is Érden élnek és megöröklítik a bukovinai székely néphagyományt.

¹⁴ U. o. 72. p.

¹⁵ A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. <http://mek.oszk.hu/01200/01275/01275.htm>.

¹⁶ ŐSY-ÖBERDING JÓZSEF : *A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon*. Agrártörténeti Szemle. 1967. 1-2. sz. pp. 183-194. 188. Tolnába és Baranyába a bukovinaiakon kívül 702 erdélyi székely és 141 moldvai csángó családot telepítettek.

¹⁷ U. o. 190-191. p.

GERHARD THÜR

Észrevételek a Gortyni Törvényhez

A Jubiláns, Blazovich László tiszteletre méltó életművet alkotott a Szász Tükör és a Sváb Tükör magyar nyelvű, kommentált kiadásának publikálásával és e fontos német jogkönyvek kihatásának vizsgálatával a magyar városi jogokra (az úgynevezett „legal transfer”).¹ Régóta tartó szakmai barátság és kölcsönös tisztelet köt össze bennünket, bár az én szakterületem nem a középkori vagy az újkori jogtörténet, hanem az ókori görög jog. A Jubiláns kutatásaira reflektálva, egy archaikus görög joggyűjtemény, a Gortyni Törvény szövegéből választottam témát az előtte tisztelgő tanulmányhoz.

I.

Az ókorból három nagy törvényhozási mű maradt fenn: a régi Izrael deuteronomikus törvénye, a régi római XII Táblás Törvény és a krétai Gortyn Nagy Törvényfelirata. Mindhárom jelentős törvénytípus számos szöveg- és értelmezési problémát okozott az adott szakterület szűkebb szakmájában. A jogtörténetileg igen értékes törvénytípusok magyarázatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni az igen különböző kulturális, társadalmi és jogi környezetet, amelyben e három ránk maradt (vagy legalábbis részleteiben rekonstruálható) jogi *corpus* megszületett. A modern jogi terminológiában speciális jelentéssel bíró „kodifikáció” szót tudatosan kerülöm e jogforrások ábrázolásánál.

A jubiláns tiszteletére szeretnék két némileg önkényesen kiragadott témakört elemezni, amelyek a Gortyni Törvény jogi hátteréhez kapcsolódva a jogi normák írásba foglalásának általánosabb témáját is érintik.²

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az ókorban írásba foglalt jogi normákat sohasem szabad a modern törvénykönyvek szellemében olvasni és értelmezni. Még a modern törvénykönyvek nemzetközi összehasonlítása során is sokszor félreértésekhez vezet az, hogy a jogász (akarva vagy akaratlanul) általában az általa tanult, saját, hazai

¹ EIKE VON REPGOW: *A Szász Tükör*. ed. Blazovich L.–Schmidt József, Szeged, 2005.; BLAZOVICH L.: *A Sváb Tükör*. Szeged, 2011.

² Az itt következő gondolatok részletesebb kifejtése megtalálható az alábbi publikációkban: G. THÜR: *Sachverfolgung und Diebstahl in den griechischen Poleis*. in: Symposion 1999, ed. G. Thür – F.J. Fernández Nieto, Köln u.a. 2003. 57–96. pp.; G. THÜR: *Gab es 'Rechtscorpora' im archaischen Griechenland?* in: *Kodifizierung und Legitimierung des Rechts in der Antike und im Alten Orient*, ed. M. Witte – M. Th. Fögen, Wiesbaden, 2005. 9–27. pp.

jogfelfogásából indul ki. Ez azért problémás, mert egyetlen törvényhozó sem képes saját jogi kultúrájának minden apró, magától értetődő jelenségét is szavakba önteni – és nincs is erre lehetősége. A hatályos európai jogrendszerek megértéséhez általában hídként szolgál a klasszikus és posztklasszikus római jogtudomány dogmatikája. Ez a híd azonban nem vezet vissza az archaikus római jogba, még kevésbé az ókori görög jogba vagy a keleti jogrendszerekbe.

Hans Julius Wolff tudományos eredményeire építve évek óta próbálom a görögök sajátos jogi gondolkodásmódját precízebben ábrázolni. Két példán keresztül szeretném megmutatni, hogy egy görög jogi feliratot nem lehet poliszanak komplex összefüggérendszer nélkül értelmezni. Az első téma azt kívánja érzékeltetni, hogy a Gortyni Törvényfeliratnak már az első oszlopa milyen interpretációs nehézségeket indikál. A régi görög jog tulajdoni jogvitájáról van szó. Érdekes lehet ez a rész az archaikus Róma XII Táblás Törvényével való komplex, a jogi környezet hasonlóságait és eltéréseit figyelembe vevő összehasonlítás szempontjából is. A második témakör a gortyni jogrendszer egyik központi kérdését érinti: Ki lehetett valójában a feliratban tucatszor is emlegetett *dikasztasz* (bíró)? Erre nézve más megoldást szeretnék ajánlani, mint amit a *communis opinio* már régóta töretlenül képvisel. Az alábbiakban javasolt új értelmezésből következtetések vonhatók le a krétai törvénykönyv általános jellegére is, és ez igen fontos kritérium, amely az összehasonlítás alapjául is szolgálhat.

Mielőtt részletekbe menően foglalkoznánk a témával, érdemes idézni a Gortyni Törvény elemzésre kerülő passzusait:

„Istenek! Aki szabad embert (*eleuthérosz*) vagy rabszolgát (*dólosz*) akar perbe fogni, az ítélethozatal előtt ne vigye el. Ha azonban elviszi, a bíró ítélje szabad ember miatt tíz statérra, rabszolga miatt ötre, mert elvitte, és ítélje, hogy engedje szabadon három napon belül. Ha azonban nem engedi szabadon, szabad ember miatt egy statérra, rabszolga miatt egy drachmára ítélje naponként, míg szabadon nem engedi. Az időről pedig a bíró eskü alatt döntsön. Ha azonban tagadja, hogy elvitte, a bíró eskü alatt döntsön, ha tanú nem tanúskodik. Ha az egyik fél azt állítja, hogy az szabad ember, a másik pedig, hogy rabszolga, azok tanúsága legyen döntő, akik azt állítják, hogy szabad ember. Ha rabszolga miatt pert indítanak azt állítva mindkét fél, hogy az övé, ha tanú tanúskodik, a tanú szerint ítéljen, ha mindkettőnek vagy egyiknek sem tanúskodnak, a bíró eskü alatt döntsön. Ha a tulajdonos elveszti a pert, a szabad embert öt napon belül engedje szabadon, a rabszolgát pedig (a jogos tulajdonos) kezeibe adja vissza. Ha azonban nem engedi szabadon, vagy nem adja vissza, szabad ember miatt ítélje ötven statérra és naponként egy statérra, míg nem engedi szabadon, rabszolga miatt tíz statérra és naponként egy drachmára, míg (a jogos tulajdonos) kezeibe vissza nem adja. Ha ítéletet hoz a bíró, egy éven belül a háromszorosa legyen behajtva vagy kevesebb, de több ne, az időre vonatkozólag a bíró eskü alatt döntsön. Ha a rabszolga pervesztéskor templomba menekül, hívja (a vesztes fél) két nagykorú (*droméosz*) szabad tanú előtt (a per nyertesét), hogy megmutassa a templomban, ahová menekült, vagy ő maga vagy más fizesse helyette. Ha azonban nem hívja és nem mutatja meg, fizesse az előírt büntetést. Ha nem adja vissza egy éven belül, az egyszeri értéket fizesse rá. Ha (a rabszolga) a per alatt meghal, az egyszeri értéket fizesse. Ha valaki, amíg *kozmosz*, visz el, vagy más a *kozmoszét*, ha véget ér hivatala kell megindítani a pert, és ha elveszti a pert, attól a naptól fizesse az

előírt büntetést, amikor elvitte. Aki azonban pervesztést visz el vagy magát a zálogba adót, büntetlen legyen.”³

II. Észrevételek a tulajdoni vitához

Senki sem vitatja, hogy az ókori görög jogi kultúra nem ismert olyan keresetet, amellyel a tulajdonos a dolgát bárkitől visszakövetelhetné volna, aki azt jogtalanul magánál tartja.

Csak a rómaiak találták fel a „dologi jogi igényt”, a *rei vindicatio* formájában. A reális létező problémára választ keresve már a 19. században arra a megoldásra jutottak a kutatók, hogy a görögöknél is léteznie kellett egy úgynevezett „tulajdoni *diadikasziának*”. Szerintük az archaikus római joghoz hasonlóan a bíróság nem az abszolút értelemben vett dologi jogról, a tulajdonról döntött, hanem csak arról, hogy melyik peres félnek van relatíve jobb, erősebb pozíciója.⁴ Szerintem azonban ez az elmélet nem felel meg a forrásokból kiszűrhető tényeknek, ezért nem is kívánok itt ezzel részletesebben foglalkozni.

Nézetem szerint a görög jogterületen a tulajdonról inkább deliktuális per formájában folyt a jogvita. Aki más dolgát elveszi, az magánjogi delictumot követ el és ezért a tulajdonos számára pénzbírságot köteles fizetni. A perben erről a pénzbírságról hoznak ítéletet – amely ugyanakkor, közvetve, a tulajdon kérdését is eldönti. Ugyanis csak az érdemli meg a jogrend által biztosított védelmet, aki a dolgon tulajdonnal vagy hasonlóan erős jogosultsággal bír.

Ez az igen egyszerű, minden laikus számára is könnyen megérthető elv igen differenciált formákban jelent meg a görög poliszokban. Athénban először egy *dike biaion* nevű kereset védett minden birtokost dolgának erőszakos elvétele ellen;⁵ a *dike klopesz* nevű kereset pedig a titokban, alattomban való dologelvonás ellen. Ha két polgár kifejezetten jogvitát akart nyitni egy dologhoz való jogról, akkor a bírósági eljárást megelőzően formális vagy szimbolikus önhatalmat kellett gyakorolniuk, amely azután a pénzbírságról szóló keresetet és ezzel együtt közvetve a tulajdonjog megállapítását vonta maga után. Ha például egy telek volt a jogvita tárgya, akkor a tulajdonjogát állító fél (azaz a „vindekáló”) formálisan, az állítása szerint jogellenesen birtokló jelenlétében, behatolt a per alatti telekre, majd a birtokos a behatolót szintén formálisan kivezette onnan. A jogellenes „kivezetés” (elűzés, kivetés – *exellein*) a vindikálót felhatalmazta a *dike exoulesz*, a kivetési kereset megindítására.⁶ A kivető ezzel egyben azt is kockáztatta, hogy a telek értékének kétszeresére menő pénzbírságra marasztalják; sőt marasztalása után tűrnie kellett, hogy a vindikáló birtokába vegye a telket. Az ellenállás tehát komoly kockázattal járt.⁷

³ Fordítás Kapitánffy I. – Tegyei I., A Gortyni Törvények, Antik Tanulmányok 2 (1955) 302–9. A külföldi kiadványok közül még mindig R.F. WILLETS: *The Law Code of Gortyn*. Berlin, 1967 a mérvadó kiadás.

⁴ Vö. például A.R.W. HARRISON: *The Law of Athens*. 2. ed., Oxford 1968. 201. pp.; a gortyni joghoz A. Maffi, *Studi di epigrafia giuridica e greca*, Milano, 1983. 121 pp.

⁵ HARRISON 1968, 219. p.

⁶ A keresethez vö. HARRISON 1968, 214. p.

⁷ Vö. THÜR 2005, 12. p.

Athénban hasonló sémát követett a rabszolgák tulajdonjogáról folytatott jogvita is: a vindikáló a per tárgyát (a rabszolgát) formálisan kivezette az ellenfél birtokából (*agein*). Majd az ellenfél ugyanúgy formálisan elragadta azt a vindikálótól (*aphaireiszthai*) – és ezzel kitette magát annak, hogy az megindíthassa ellene a *dike aphaireseosz* nevű keresetet.

Az „elragadási keresetet” a státusz-perekben is alkalmazták. Ezeknek a pereknek annak eldöntése volt a tárgya, hogy egy személy szabad-e vagy rabszolga. A vindikáló a szabadon élő személyt formálisan elvezette, magával vezette (*agein*), állítván, hogy az az ő rabszolgája. Ezt követően egy „*assertor in libertatem*” formálisan elragadta tőle a személyt, kezeseket állított és védekezett a *dike aphaireseosz* ellen.

De hogyan oldotta meg a tulajdoni- és a státusz-perek lebonyolítását a gortyni jog? Szerintem erre az I. oszlop (a feliratban az I. col.) rövid áttekintése szolgáltathat magyarázatot.⁸ Az alábbi interpretációval azt is szeretném demonstrálni, hogy a törvény szövegét nem szabad olyan naivan és egyszerűen olvasni mint egy napilapot.

A bevezető mondatok mindenesetre nem az önhatalom általános tilalmáról szólnak, ahogyan az egy mai értelemben vett kodifikációhoz illene, hanem egy egészen speciális témáról, a tulajdoni- és státuszperekéről. A 12-14. sor ugyanis megtiltja, hogy a per tárgyát képező személyt bármilyen módon is „elvezessék” (*agen*) a perkezdés előtt. Aki a per tárgyát erőszakkal magához veszi, az pénzbírságot köteles fizetni az ellenfélnek, amelynek nagysága a jogellenes magatartást gyakorló státuszához illetve a napok számához igazodik. Funkcionálisan ez az előírás az Athénban használatos *dike biaion*hoz hasonlítható.

A státusz- és tulajdonvitára vonatkozó előírások a 15. sortól kezdődnek. Itt azonban már (az 52. és az 55. sor kivételével) nem az *agen*, az elvezetés a szabályozás tárgya. Alberto Maffi, akivel a Gortyni Törvények egyes passzusainak értelmezéséről már régóta vitában állok, ebből arra következtet, hogy Gortynban az efféle perek – a görög jogi kultúra elterjedt szabályaitól eltérően – nem deliktualis perek voltak, hanem a *diadikaszia* sémáját követték; azaz az erősebb jogról folyt a jogvita.⁹ Ezzel ellentétben a következőkben, az interpretáció több lépcsőjén keresztül, a deliktualis *agen* mellett fogok érvelni.

Kiindulópontul a 24-27. sort választom. Itt arról van szó, hogy az *ekon*, a vitás személyt birtokló fél, elveszíti a pert. Az előírás egyaránt vonatkozik a státusz- és a tulajdoni perre. A per tárgyát képező személyt öt napon belül el kell bocsátani a tényleges hatalomból, illetve ki kell adni a tulajdonosának, amire a kilátásba helyezett súlyos pénzbírságok közvetett kényszere ösztönzi a pervesztes felet. Kérdés azonban, hogy a szabad személy (a per tárgya) hogyan kerül a vindikáló birtokába, ha az elvezetése a 2/3. sor értelmében tilos? Gondolhatnánk egy *vindicatio in libertatem*, egy „szabadságper” lehetőségére... A két bekezdés párhuzamos felépítése alapján (a 2. sortól és a 15. sortól kezdődő bekezdésekről van szó) azonban valószínűbbnek látszik, hogy egy ún. „rabszolgasági keresetet” indítottak – azaz egy ténylegesen szabadként élő személyt rabszolgaként magának követelt valaki.

⁸ R. KOERNER: *Inscriptifliche Gesetze der frühen griechischen Polis*. Köln, u.a. 1993. 455 p.

⁹ A MAFFI: *Processo di status e rivendicazione in proprietà nel Codice di Gortina: „diadikaszia” o azione delittuale?* Dike 5 (2002) 111–134. pp.

Én a következő megoldást javaslom a szöveg értelmezésére. Az előző gondolat folytatásaként („a per tárgyát a per *előtt* nem szabad elvezetni”) a második bekezdés abból indul ki, hogy az *agen* csak „a per részeként, a perben”, azaz a *dikasztasz* (a bíró) előtt megengedett, sőt szükséges cselekmény a per első szakaszában. Ezzel a vindikáló átmenetileg a birtokosi pozícióba, azaz az alperes helyére kerül – aminek azonban itt nincs jelentős kihatása a per kimenetelére, hisz a bizonyítási rendszer szigorúan formális és kötött (15-24. sor).

Az általam javasolt interpretáció igazolását látom az I. col. 51-55. sorában. Itt az *agen* szó kétszer is előfordul, mégpedig a hivatalban lévő magisztrátus (*kozmosz*) által vagy az ő ellene indított peres eljárásokra vonatkozóan.

Az előírás lényege, hogy ezeket a pereket csak a hivatali év lejártá után lehet ítélettel lezárni. Kérdés azonban, hogy milyen perekről lehetett itt szó? Maffi szerint a hivatali hatalommal való visszaélés miatti perekről szól a szöveg, amint az a második és az azt követő sorokban olvashatjuk. Szerintem sokkal valószínűbb, hogy itt nem a hivatali teendőkkel kapcsolatos, hanem a reguláris magánjogi perekről van szó, mégpedig tulajdonjogi vagy státusz-perekéről. Mivel a jogellenes önhatalom miatti pénzbírság határideje nem a per eldöntésével, hanem – értelemszerűen – már a per megindításával kapcsolatos cselekménytől veszi kezdetét (ami a perben érintett *kozmosz* hivatali évére esik), ezért kivételesen megnevezi a szöveg az *agen* szakszóval jelzett formális „kivetést”, ami a perkezdés fázisához tartozik.

A státusz- és tulajdoni jogviták területére tett rövid kirándulással arra a lehetőségre szerettem volna rámutatni, hogy milyen jogi háttér-szituációk képzelhetők el ezeknél a pereknél. Szem előtt kell tartanunk, hogy a Kr.e. 5. századi Gortynban vagyunk, amely igen fejlett jogi kultúrával rendelkezett. A „magától értetődő” részletek, a perjog apró eljárási szabályai csak töredékekben jelennek meg a szövegben. Ezekből a véletlenül ránk maradt normákból nagy körültekintéssel rekonstruálhatók kontúrái. Egyébként erős kétségeim vannak arra vonatkozóan, hogy a Deuteronomium vagy a XII Táblás Törvény esetén tényleg jobban ismerjük-e a kontextust.

III. A Törvény jellegéről és a bírákról.

A második észrevételem olyan témát érint, amely az I. col.-ban többször is megnevezett *dikasztasz* (bíró) azonosítására vonatkozik.¹⁰ H.J. Wolff¹¹ szerint a gortyni bírák magánemberek voltak, a római perből ismert *iudex privatus*hoz hasonlóan. De az utóbbi években az a nézet terjedt el, hogy a *dikasztasz* a polisz (városállam) tisztségviselői közül került ki. Problematikusnak látom ebben a tézisben, hogy egyetlen más görög poliszból sem maradtak fent források egy ilyen bírói funkcióval felruházott tisztségviselőről. Éppen ellenkezőleg, a Kr.e. 5. és 4. században, az athéni demokrácia idején, a *dikasztasz*

¹⁰ A témához vö. MAFFI 1983, 79. p. és 114. p.

¹¹ H.J. WOLFF: *Der Ursprung des gerichtlichen Rechtsstreits bei den Griechen*. in: ders., Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägypten, Weimar 1961, 58. p.

kifejezéssel mindig és következetesen a nagy létszámú bírói testületek esküdtbíróját jelölték. Ezek a *dikasztai* soha nem tölthették be a perben ítéletet hozó egyesbíró szerepét. Itt is óvakodnunk kell attól, hogy egy ógörög kifejezést mai modern tartalommal ruházzuk fel.

Közismert tény, hogy a Gortyni Törvények a *dikasztasz* tevékenységét két fő területre osztja: *kata maityra dikadden* és *omnynia krinen*. A *dikasztasz* „eskü alatt” nyilvánvalóan akkor dönthetett, ha a körülményeket (mérlegelési joggal) megvizsgálta (pl. col. I, 12, 14, 24). Vitatottnak számít, hogy ezt az esküt „*promissorius*” vagy „*assertorius*” hatállyal tette-e le a *dikasztasz*. Arról van szó, hogy a bíró vagy azt ígérte meg, hogy helyesen (pártatlanul) fog dönteni, vagy pedig a már meghozott ítéletét erősítette meg eskü formájában.

A *communis opinio* fenti differenciálása szerintem nem lehet helytálló. Az eskü és a *dikasztasz* problematikáját ugyanis nem lehet megoldani a *dikazein* ige jelentésének tisztázása nélkül.

Dikazein és *dikasztasz* – ez a két szoros technikus jelentéssel bíró szó szerintem az egész felirat (a Gortyni Törvények) helyes magyarázatának a kulcsa. Korábbi publikációimban már többször párhuzamot vontam a gortyni jogrendszer és a görög perjog más, az archaikus korra visszavezethető forrásai között. Ide tartozik például Akhillész pajzsának bírósági jelenete vagy Drakón törvényei.¹² Ezekben az archaikus forrásokban a *dikazein* sohasem jelentett bírói ítélethozatalt. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a *dikazein* ígéssel jelölt tevékenység az eskü szövegének legtalálhatóbb megfogalmazását és a peres feleknek az eskü letételére való felszólítását jelentette. Az eskü letételét (szinte mindig) az alperesnek írták elő, aki ezzel „lemoshatta magáról” a felperes által előadott vádat (tisztító eskü). Az eskü perdöntő szerepe miatt központi jelentősége volt annak, hogy ki jogosult az eskü megfogalmazására. Homérosznál a *gerontész*, a homéroszi eposzban pusztán imaginárius polisz „Vénjei” bírtak ezzel a fontos joggal. Más szituációkban esetleg még a hadvezér a népgyűlés vagy a hadsereg előtt lépett fel ebben a szerepben. Drakón szerint a *baszileisz*, a polisz vezető tisztségviselői fogalmazhatják meg a tisztító esküt.

Gortynból is fennmaradt egy tisztító eskü szövege, ami szép példát szolgáltat arra, hogy a *dikasztasz* a *dikazein* keretében írták elő az esküt (Col. III, 1-9; XI, 51-56).¹³ Amint már fent is említettem, ebből a véletlenül ránk maradt perjogi részletből szeretnék a szokásos, általános normára következtetni – amit a törvényhozó nem emelt be a szövegbe, mert magától értetődőnek tekintette.

A *kata maityra dikadden* sem jelenthetett – szerintem – egy a tanúvallomások alapján formálisan, a kötött bizonyítási rendszer elvét követve hozott ítéletet. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a *dikasztasz* a felek által állított tanúk számára kigondolja és előírja a perdöntő eskü szövegét. A per csak akkor dőlt el valójában, ha a tanúk, néha azzal a peres féllel közösen, akit támogatnak, tényleg leteszik a számukra előírt esküt. A per felépítését – a fentiek értelmében – úgy rekonstruálhatjuk, hogy a *dikasztasz* előtt az úgynevezett „megelőző eljárás” zajlott (azaz a perbe bocsátkozás szakasza, amely az athéni *prodikaszi*ai megfelelője). Olyan tárgyalási szakasz, amelyben szorosabb érte-

¹² Vö. THÜR 1999, 57 p.

¹³ KOERNER 1993, 478. p.

lemben véve ítéletet hoztak, nem létezett Gortynban. A döntéshozatali folyamat ugyanis egyszerűen bírósági helyszín és szabályos tárgyalás nélkül, pusztán a *dikasztasz* jelenlétében lefolytatott eskütelíteli ceremóniából állt.

Ha a fentieket elfogadjuk, akkor már közel jutunk annak a problémának a megoldásához is, hogy ki lehetett *dikasztasz* Gortynban. Szerintem a jogszolgáltatással megbízott mindenkori tisztségviselő, azaz bármelyik *koszmosz* bírt ezzel a hatáskörrel (a *koszmoi*, a hivatalban lévő tisztségviselők létszáma Gortynból nem ismert pontosabban). A *koszmoi* hivatali épületét egyetlen egyszer nevezi a Törvény szövege a *kszenion* *koszmosz* kapcsán *dikasztérion*nak (bírósnak): Col. XI, 15/16. Más poliszokból, így például Drézsoszból maradtak fent feliratos források, amelyek kifejezetten tanúsítják, hogy a *koszmosz* ténylegesen a *dikazein* igével jelölt cselekményt végzett.¹⁴ Athénban is létezett egy (valószínűleg Szolóntól származó) törvény, amely az illetékes *arkhónt* a *dikasztasz* névvel illette.¹⁵ Miért lett volna ez másképpen szabályozva Gortynban?

Ha a Gortyni Törvény szövegét úgy értelmezzük, hogy a polisz vezető tisztségviselői, a *koszmoi*, a konkrét hatáskörben eljárva (mint jogalkalmazó) a *dikasztai* megnevezéssel szerepelnek az adott helyen és a peres feleknek illetve azok tanúinak perdöntő esküket szövegeznek, akkor a gortyni felirat harmonikusan illeszkedik a görög jogi kultúra általánosan ismert és használt archaikus perjogi struktúrájához – és nem kényszerülünk a Törvényt kivételként kezelni.

A jogviták eskü útján való eldöntésének rendszere feltételezi, hogy az irracionális eljárás társadalmilag széles rétegek által elfogadottnak számítsa, mert az emberek általában komolyan hisznek abban, hogy az istenek, az isteni hatalmak közvetlenül beavatkoznak az emberi sorsok alakulásába. A jogviták perdöntő eskü útján való eldöntése, az esküvő „önelátkozása” csak akkor töltheti be effektíven a jogalkalmazásban elvárt szerepét, ha a hamisan esküvőben tényleg megképződik az isteni büntetés lehetősége. Ha elfogadjuk a fenti tézist, akkor könnyen megmagyarázható a *dikasztasz* tevékenysége az *omnynta krinen* cselekményére vonatkozóan is. Ha a Törvény nem írt elő semmilyen esküt a peres felek vagy a tanúk részére, akkor maga a *dikasztasz* kényszerült arra, hogy saját magát, az ő személyét tegye ki az istenek haragjának, és ezzel garantálja, hogy a saját meggyőződése és gondos mérlegelése alapján meghozott ítéletet a lehető legjobb.

Ha a perjogot érintő fenti, röviden skiccelt struktúrát elfogadjuk, akkor már csak egy kis lépés hiányzik ahhoz, hogy a Gortyni Törvények valószínű célját és funkcióját is megfejtjük. A Nagy Felirat véleményem szerint pusztán a Gortyn városában mintegy hatszáz év alatt összegyűlt, egymástól független, különböző korokban, összefüggéstelenül keletkezett normák gyűjteménye, amelyeket egy adott időpontban később kőbe vésvé publikáltak. Valójában semmilyen történelmi esemény nem utal arra, hogy a Gortyni Törvények név alatt ismert normagyűjtemény valamilyen társadalmi válság által kiváltott, egyszeri törvényhozási aktus eredménye lett volna.

Talán az arisztokrata családok közti rivalizálással hozható leginkább összefüggésbe az a történelmi időpont, amikor a Nagy Felirat keletkezett. Erre utalnak a különösen

¹⁴ KOERNER 1993, 90. p.

¹⁵ Dem. 23,28: „az *arkhontesz* vigyék azon bíróság elé ..., amelyre *dikasztai* (bírói) funkcióval rendelkeznek ... Az esküdtbírótság döntson ...”

részletes előírások és korlátozások a vezető-tisztségviselők újraválasztására vonatkozóan.¹⁶ Úgy tűnik, hogy a (talán etnikailag keveredett) arisztokrácia féltékenyen őrködött, hogy egyik család se tegyen túl nagy befolyásra szert. A perjog általam képviselt struktúrája szerint a hatalommal könnyen vissza lehetett volna élni a jogalkalmazásban, ha a hivatalban lévő magisztrátus csalárdul fogalmazta volna meg az esküket. Ezáltal a bünnös könnyedén letehetné volna a „tisztító esküt” – anélkül, hogy kockáztatta volna az istenek bosszúját. Talán ez lehetett az oka annak, hogy a gyakorlatban már bevált eskük szövegét (a *dikazein*-formulákat) irányelvszerűen, a jövőbeli analóg tényállásokra gondolva, feljegyezték és végül beépítették a Nagy Feliratba. Úgy tűnik, hogy ilyen *dikazein*-formulák képezték azt a gazdag „közincset”, amely a Gortyni Törvények magját képezte. Érdemes lenne a jövőben a bizonyítási- és eskütémák részarányát összehasonlítani és összevetni a materiális jogként megszövegezett norma-mennyiséggel. Szerintem tehát a jogforrás szövege nem a nép (a törvényhozási aktusok mai címzettje) számára, hanem sokkal inkább a tisztségviselők számára került összeállításra. A Törvény talán a magisztrátusok önkényének akart véget vetni a *dikazein*-tevékenység gyakorlása, azaz az eskük megfogalmazása terén.

A fenti hipotézist valószínűségét néhány további apró megfigyelés is erősítheti. A régi, archaikus törvényszövegek (és az úgynevezett *corpora*, homogén törvényalkotások is) Gortynban többnyire valamelyik szentély, templom falán és az agorán (a politikai élet színterén) kerültek feljegyzésre. A tizenkét oszlopból (és nem tizenkét táblából) álló Nagy Felirat egy nagy kőtömbökből készült, homorú köfal belső oldalán maradt fent. Ezt a főfalat a Kr.u. 1. században lebontották és gondosan beépítették egy római Odeion falába. Az eredeti épületet, amelyből a felirat származik, még nem sikerült azonosítani illetve rekonstruálni. Valószínűleg egy monumentális kör alakú épület, talán egy *exedra* állhatott ezen a helyen. A hellenisztikus korban az ilyen típusú épületek a *bouleuterion* részét képezték és egy szabad térre nyíltak.

Leginkább a kör alakú alaprajz lehet segítségünkre az építmény eredeti funkciójának a meghatározásában. Homérosz szerint a *gerontész*, a Vének a pajzs-jelenetben egy úgynevezett „Szent körben” ülnek.¹⁷ Ez a „kör” egyik oldalán feltehetőleg nyitott volt, hogy (a jelenetben is idézett) nép részese lehessen az eseményeknek. Számomra ebből az következik, hogy a „Szent kör” legfeljebb félkör lehetett.¹⁸ Valószínűnek látszik, hogy Gortynban az *exedra* eredetileg a *koszmoz* gyülekezőhelye volt, majd pedig azt a helyet jelentette, amelyen a grémium egyes tagjai a jogalkalmazást gyakorolták. A formája és tartalma alapján is igen színvonalasan megszövegezett Felirat tehát befelé nézett, a „Szent kör” közepe felé – a jogi norma címzettjei, a tisztségviselők irányába, akik döntéseiket a Törvény szellemében és arisztokrata vetélytársaik kritikus szemei előtt hozták. Modern értelemben véve kettős felelősséget viseltek, hisz jogilag feleltek a Törvény, politikailag pedig a hatalmon velük osztozkodó, rivális családok felé.

¹⁶ KOERNER 1993, 121. p.

¹⁷ Hom. II. 18, 504: *hierō eni kyklo*.

¹⁸ Ezt a lehetőséget cáfolta Kurt Roaflaub. Szerinte a homeroszi nép- és sereggyűlés mindig teljes kört képezett, amely a hadvezér vagy a népevezér köré csoportosult. Saját tapasztalataim alapján hangsúlyozni szeretném, hogy a hadseregben a parancsnok sohasem beszél a legénységnek hátat fordítva. A „Szent kör” szerintem csak a „Vének tanácsának” ülésrendjére vonatkozik és semmiképpen sem értelmezhető úgy, hogy a népgyűlés „középen” ülnek.

Hölkeskamp kutatásaira építve, zárszóként még egyszer szeretném hangsúlyozni a Nagy Felirat szembeszökően monumentális jellegét.¹⁹ A terjedelmes és átfogó jellegű Törvény, akár tartalmától függetlenül is, látványos kifejezését jelenti annak az eszmének, hogy az egyes befolyásos családok és törzsek egyéni érdekein túl, azokon felül állva létezik egy fontosabb kategória, a közös *polis*z, az állam érdeke, amely jogpolitikailag magasabb rendű és a törvényhozás és a jogalkalmazás során mindenek feletti prioritást érdemel.

¹⁹ K.-J. HÖLKESKAMP: *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*. Stuttgart. 1999. 278. p.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből

A tanulmány azokat az adatokat elemzi, amelyeket a 9–10. századi bizánci szerzők adtak a honfoglaló magyarság politikai szervezetéről és vezetéséről. A nyugati, latin nyelvű forrásokhoz, illetve a muszlim kútfőkhöz képest a görög nyelvű források több információt szolgáltatnak a politikai szervezetről. Vizsgálom a magyarságra vonatkozó bizánci népneveket, a társadalmi/politikai egységekkel és vezetői tisztségekkel kapcsolatos bizánci terminológiát. Arra is válaszolni próbálok, hogy vajon megfelelő képet tudunk-e formálni a bizánci források segítségével a magyarság szervezetről és vezetéséről, vagy pedig egy közhelyeken alapuló képpel kell számolnunk, amelyet egy letelepült, magát rómainak nevező birodalom alkotott a nomád, szkíta népek közé sorolt népről, a magyarokról.

A középkori forrásadottságokból is következően kevés bizánci forrás áll rendelkezésünkre. Kiemelhetjük VI. (Bölcs) Leó *Taktika* című művét, György barát folytatója krónikáját, VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz *A birodalom kormányzása* (*De administrando imperio*) című művét és *A bizánci udvar szertartásai* (*De Cerimoniis aulae Byzantinae*) egy passzusát. Rajtuk kívül röviden utalok más kortárs bizánci szerzők munkáira.

Az első vizsgált mű VI. (Bölcs) Leon/Leó (886–912) bizánci császár *Taktika* című munkája, amely 904 után íródott. Ez a 20 fejezetre tagolódó munka a kor katonai ismereteit foglalta össze, tárgyalva idegen népek (turkok/türkök, frankok, longobárdok, szlávok, szaracénok/arabok) hadviselését is. Leó császár felhasználta a korábbi hadtörténeti munkákat, utalt is rájuk, kivéve fő forrását, Maurikiosz császár (582–602) 6. század végén vagy a 7. század elején írott *Stratégikon*-ját. Jóllehet tudós kompilációról van szó, mégsem tekinthetjük a hadtörténeti értekezést Maurikiosz és más szerzők pusztá kivonatolásának. Leó császár több helyen módosította forrásai szövegét, új információkat is betoldott. A XVIII. fejezetben említett turkok/türkök esetében leírásai többsége Maurikiosz munkája türkőkre és avarokra vonatkozó részein alapult, de Leó császár az információkat saját kora türkjeire vonatkoztatta, akiket a magyarokkal azonosíthatunk. Ezt bizonyítja, hogy hat passzusban is új, korabeli információkat adott a türkőkről, azaz a magyarokról.¹

¹ DOMANOVSKY SÁNDOR: *A kútfők*. In: Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerk. Csánki Dezső. Budapest, 1907. (továbbiakban: Domanovszky 1907) 12–13. pp.; MORAVCSIK GYULA: *Bölcs Leó taktikája*

Bölcs Leó következetesen turkoknak/türköknek nevezte a magyarokat, jóllehet azt is állította, hogy más népekkel együtt a szkíta népek közé tartoznak.² Nyilvánvaló, hogy a korabeli, honfoglaló magyarokról szólt, amikor a 894–896 közé tehető bizánci–bolgár háborúskodás kapcsán beszámolt arról, hogy hajóhada átszállította a szövetséges türköket [ti. magyarokat–T. S. L.] a Dunán, és „velük együtt harcolt, három csatában tönkrevérték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét, s mintegy hóhér gyanánt küldtek ellenük, nehogy a keresztény rómaiak [ti. bizánciak–T. S. L.] keresztény bolgárok vérével készakarva beszennezzék magukat.”³ A türkök politikai szervezetével kapcsolatban Leó császár az *'ethnos'*⁴ vagy *'ethnē'*⁵ fogalmakat használta, amelyekkel nemzetet vagy népet jelölhetett általános értelemben. Ami a kisebb csoportokat, politikai-szervezeti egységeket illeti, a bizánci császár két fogalommal élt, az egyik a törzs (*phülē*), a másik a nemzetség, klán (*genē*). Gyakrabban, összesen háromszor használta a nagyobb csoportot jelölő 'törzsek' (*phūla*) fogalmát a türkökkel kapcsolatban,⁶ és csak egyszer említette meg a kisebb csoportot, a nemzetségeket (*genē*).⁷ Egyetlenegyszer szerepel nála a két csoport együtt, amikor azt állította, hogy a türkök a „háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron” (*katá genē kaí phūlas*).⁸ Úgy tűnik, hogy Leó császár számára a törzs inkább jellemző szervezeti egysége volt a türköknek/magyaroknak, mint a nemzetség.⁹ Ugyanakkor nem állíthatjuk biztosan, hogy a bizánci császár különbséget tudott volna tenni a két csoport, a törzsek és a nemzetségek között. Leírásából még az sem derül ki

mint magyar történeti forrás. Századok 85 (1951) 334–353. pp.; MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica*. Bd. I–II. Leiden, 1983. I. (a továbbiakban: Moravcsik 1983) 400–409. pp.; MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 14–15. pp.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. (a továbbiakban: HKÍF) 101–102. pp.; SZABADOS GYÖRGY: *Magyar államszervezet a X. században*. In: Műhelyszemináriumi dolgozatok I. Szerk. Kovács Szilvia–Révész Éva. Szeged, 2013. (a továbbiakban: Szabados 2013) 89. p.

² LEON, Taktika, XVIII/43; vö. ÁMTBF 17. p.; erre az etnonimre vö. MORAVCSIK GYULA: *Bizánc és a magyarság*. Makk Ferenc bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (1953-as mű reprintje) 30–42. pp., 43. p.; KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. (a továbbiakban: KRISTÓ 1980) 32–33. pp.; GYULA KRISTÓ: *Hungarian History in the Ninth Century*. Translated by György Novák. Szeged, 1996. (a továbbiakban: KRISTÓ 1996) 69–70. pp.

³ LEON, Taktika, XVIII/42; vö. ÁMTBF 17. p.

⁴ LEON, Taktika, XVIII/66; vö. ÁMTBF 21. p.

⁵ LEON, Taktika, XVIII. 43; vö. ÁMTBF 17. p.

⁶ LEON, Taktika, XVIII. 47, 53, 66; vö. ÁMTBF 18. p., 19. p., 21. p.

⁷ LEON, Taktika, XVIII. 53; vö. ÁMTBF 19; I. még HÓMAN BÁLINT: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Budapest, 1923. (a továbbiakban: Hóman 1923) 15. p.; ZSOLDOS ATTILA: *Nemzetségek és honfoglalók*. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 1996. (a továbbiakban: ZSOLDOS 1996) 177. p.

⁸ LEON, Taktika, XVIII. 53; vö. ÁMTBF 19. p.; I. még MORAVCSIK 1983. I. 408. p.; KRISTÓ GYULA: *Törzsek és törzsi helynevek*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. (a továbbiakban: KRISTÓ 1977) 222. p.; ZSOLDOS 1996. 177. p.; ZICHY ISTVÁN: *Magyar őstörténet*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2009 (az 1939-es kiadás reprintje) (a továbbiakban: ZICHY 2009) 23. p.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged, 1998. 79. p.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Második, javított kiadás. Budapest, 2011. (a továbbiakban: Tóth 2011) 67. p.

⁹ KRISTÓ GYULA: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. (a továbbiakban: Kristó 1995) 239. p.; ZICHY 2009. 23. p.

egyértelműen, hogy melyiket tekintette nagyobb csoportnak. A nemzetség és a törzs inkább egyfajta átvett közhely, toposz nála, és a két csoport együttes említését tartalmazó passzus is eredetileg a 6. századi türkökre vonatkozott.¹⁰ Ami a türkök katonai vezetését illeti, Leó császár azt állítja, hogy a „szkíta népeknek tehát mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak [*poliarkha*], és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek.”¹¹ Azt is hozzáteszi, hogy ez a nép „fellebbvalóitól [*arkhóntón*] kemény és súlyos büntetéseket szenved elkövetett vétkeiért.”¹² Másrészt leszögezi, hogy a bolgárok és kívülről még a türkök népe különbözik ettől, „mert a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek [*monarkhoumena*] az uralma alatt állnak.”¹³ Leó császár kétszer is használja a türkök kapcsán a *monarchikus* (*monarkhoumenos*)¹⁴ kifejezést, amely alatt azt érti, hogy egy fejedelem, katonai vezető irányítja őket, szemben a szkíták sok vezető alatt álló hadi rendszerével. Érdemes arra is utalnom, hogy Bölcs Leó leírása ellentmondást tartalmaz, amikor ugyanabban a mondatban azt írja, hogy „ez a nép tehát, mint amely egy fő alatt áll (*monarkhoumenon*), fellebbvalóitól (*arkhóntón*) kemény és súlyos büntetéseket szenved elkövetett vétkeiért.”¹⁵ Ez a passzus egyszerre tartalmazza azt, hogy a türköknek (magyaroknak) egy fejedelmük (*arkhón*) van, ugyanakkor több fejedelemtől (*arkhóntes*) kapnak büntetést. A történeti kutatásban legújabban is felmerült az a nézet, hogy a magyaroknak monarchikus vezetésük és nomádállamuk volt a honfoglalás idején.¹⁶ Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy jóval bonyolultabb és ellentmondásosabb a Bölcs Leó császár által megrajzolt kép, amelyben keverednek a 6. századi szkítákra/türkökre és a saját korabeli türkökre/magyarokra vonatkozó értesülések. E bizánci híradás értelmében tehát a magyarság olyan szkíta, nomád nép, amely kisebb szervezeti egységekből (törzsek és/vagy nemzetségek) áll, rendelkezik monarchikus (egy *arkhón*) vezetéssel, és ugyanakkor több vezető (*arkhón*) hatalma is érvényesül.

Következő forrásunk Georgius Monachus Continuatus (György barát folytatója), aki Georgios Monachos krónikáját írta tovább a 842 és 948 közötti időszakra vonatkozóan. Ezt a művet a 960-as években írhatta Symeon magistros és logothetes (Symeon Metaphrastessel is azonosíthatjuk), illetve Leon Grammatikos vagy Theodosios Melitenos krónikáiban is megtalálható ez a folytatás.¹⁷ A bizánci krónika értékes információkat ad a magyarokról a 9. század harmincas éveiből (836–838 körül), és a magyar honfoglalás időszakára vonatkozóan (894–896 körül).¹⁸ A magyarok bulgáriai kalandozásának né-

¹⁰ ZSOLDOS 1996. 177–178. pp.; SZABADOS GYÖRGY: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged, 2011. (a továbbiakban: SZABADOS 2011) 195–196. pp.; SZABADOS 2013. 105. p.

¹¹ LEON, Taktika XVIII. 43; vö. ÁMTBF 17–18. pp.

¹² LEON, Taktika XVIII. 46; vö. ÁMTBF 18. p.

¹³ LEON, Taktika XVIII. 43; vö. ÁMTBF 18. p.

¹⁴ LEON, Taktika XVIII. 43, 46; vö. ÁMTBF 18. p.

¹⁵ LEON, Taktika XVIII. 46; vö. ÁMTBF 18. p.

¹⁶ Bölcs Leó tudósításának ilyen értelmezésére vö. SZABADOS 2011. 58. p., 176. p.; SZABADOS 2013. 90. p., 105. p.

¹⁷ Összefoglalóan DOMANOVSKY 1907. 15. p.; MORAVCSIK 1983. I. 269–273. pp.; ÁMTBF 52–53. pp.; HKÍF 141–142; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglalástól az államalapításig*. Szeged, 2010. (a továbbiakban: Tóth 2010) 13. p.

¹⁸ Georgius Monachus Continuatus bilingvis (görög/magyar) kiadása, ÁMTBF 53–61. pp.

mileg különböző leírása megtalálható Theophanes Continuatus krónikájában is.¹⁹ Georgius Monachus Continuatus elmond egy történetet bizánci, makedón hadifoglyokról, akiket Krum bolgár kán telepített le a Dunától északra 811 és 813 között. A makedón hadifoglyok fellázadtak a bolgár uralom ellen és vissza akartak költözni hazájukba. Theophilos bizánci császár (829–842) segítségét kérték, de a baszileusz az arabok elleni háborúja miatt csak szállítóhajókat tudott küldeni a Dunához. A bolgárok felbéreltek egy pogány népet a makedónok ellen, hogy megakadályozzák visszatérésüket a bizánci birodalomba. Végül a pogányokat legyőzték a makedónok több összecsapásban, és visszatértek Makedóniába a bizánci szállítóhajók segítségével. A bolgárok pogány szövetségeseit a bizánci krónikás több névvel is illette, az ungri (*Ouggroi*) a hun (*Hunnoi*) és a turk/türk (*Tourkoi*) népneveket használta velük kapcsolatban.²⁰ A bizánci krónikás láthatóan nem tudta eldönteni, hogy milyen népről van szó, és ezért használhatta felváltva ezeket a népneveket. Georgius Monachus Continuatus a makedónok ellen támadó türköket népnek (*ethnos*) titulálta.²¹ Ezt az általában 836–838-ra, azon belül 838-ra keltezhető epizódot összekapcsolhatjuk a magyarok megjelenésével Bulgária szomszédságában, illetőleg a Don folyótól nyugatra levő kelet-európai steppén.²²

Georgius Monachus Continuatus másik fontos magyar epizódja a 894–896 közötti bizánci-bolgár háborúhoz kapcsolódik. Bölcs Leó császár csapatai vereséget szenvedtek Simeon bolgár uralkodó (893–927) seregétől, és ezért a bizánci baszileusznak szövetséges után kellett néznie. Leó császár követet küldött Nikétas Skléros személyében a magyarokhoz, aki megegyeztet vezetőikkel, hogy Simeont háttá támadják. A bizánci hadjárad támogatásával a magyarok átkeltek a Dunán, legyőzték Simeont több csatában, végül azonban a bolgár uralkodó aratott győzelmet a magyarok felett.²³ Ebben az epizódban Georgius Monachus Continuatus kizárólag turkoknak/türköknek nevezte Leó császár szövetségeseit.²⁴ Megemlítette, hogy a bizánci követ a magyarok „fejeivel [*kephalais*], Árpáddal és Kusanesszal” találkozott és kötött megállapodást Bulgária megtámadására. A vezetők megjelölésére a „fej, vezető” (*kephalē*) kifejezést használta.²⁵ Ez a megjelölés katonai és politikai vezetőre utalhat. Érdemes megjegyezni, hogy amíg Bölcs Leó császár Taktika című művében kifejezetten utalt a magyarok monarchikus vezetésére, addig Georgius Monachus Continuatus két magyar vezetőt említett. Feltételezték, hogy a muszlim forrásokban szereplő fejedelmi tisztségeket, a kündü és gyula méltóságot betöltő Árpád és Kuszán (Kuszál) tárgyalta a bizánci követtel.²⁶ A

¹⁹ DOMANOVSKY 1907. 16. p.; Theophanes Continuatus szövegrészletére vö. ÁMTBF 66–68. pp.

²⁰ Georgius Monachus Continuatus szövegrészletére vö. ÁMTBF 55–57. pp.; vö. még *Moravcsik* 1983. I. 271–272. pp.; KRISTÓ 1980. 38. p.; KRISTÓ 1996. 15. p., 69–70. pp.

²¹ ÁMTBF 56. p.

²² KRISTÓ 1980. 38–39. pp.; KRISTÓ 1996. 15. p., 86. p.; SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH: *Hungarian–Bulgarian Contacts in the Ninth Century*. In: *H. Tóth, Imre* (szerk.): *Szegedi Bolgarisztika. Hungaro-Bulgarica V*. Szeged, 1994. (a továbbiakban: TÓTH 1994) 71–74. pp.; TÓTH 2011. 26–34. pp.

²³ ÁMTBF 58–61. pp.; TÓTH 1994. 74–76. pp.

²⁴ ÁMTBF 59–60. pp.

²⁵ ÁMTBF 59. p.; a *kephalē* szó jelentésére németül „der Kopf, das Haupt”, vö. Bensellers *Griechisch–Deutsches Wörterbuch*. Bearbeitet von KAEGI, ADOLF. Leipzig, 1981. (a továbbiakban: KAEGI 1981) 434. p.

²⁶ Kurszán kündüre és Árpád gyulára vö. GYÖRFFY GYÖRGY: *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal– Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. 128. p., 143. p.

'kephalé' szó Georgius Monachus Continuatus szövegében 'fej' (caput) jelentéssel bírt, és azt jelentette, hogy a „hadsereg vagy a flotta vezetője”.²⁷ Ennek megfelelően felmerült az a radikális feltevés, hogy „Árpád és Kuszán ezek szerint mindketten a magyar törzsszövetség katonai vezetői voltak, egyikük sem volt szakrális uralkodó.”²⁸

A legfontosabb bizánci forrás a Bölcs Leó császár fiához, VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz/Konstantín császárhoz (944–959) kapcsolódó, fiának, Romanosznak írott kézikönyv. A mű utólag a latin *De administrando imperio* (rövidítve: DAI), magyarul *A birodalom kormányzása* címet kapta. Ez a nagyszerű kompiláció 948 és 952 között készült, ekkor szerkesztették össze.²⁹ A DAI sok információt tartalmazott különböző népek, országok történetéről, beleértve a magyarokat is. A 38–40. fejezet kizárólag a magyarokról és a hozzájuk csatlakozott kavarokról szólt, de a magyarok más fejezetekben (összesen 15 caput) is szóba kerültek. Az információk forrásainak tekinthetjük a 948 körül Bizáncba látogató Árpád-dédunoka Termacsut, és Bulcsú karhát (karkhasz), akikre a 40. fejezet kifejezetten utalt.³⁰ Más, bizánci eredetű forrásokat is feltételezhetünk a magyar tudósítások kapcsán (Nikétás Skléros követsége, Gábrriel klerikus követsége stb.)³¹

Konsztantinosz császár a magyarokat apjához, Bölcs Leóhoz hasonlóan legtöbbször turkoknak/türköknek nevezte, korabeli hazájukat pedig Turkiának. Lényegében átvette a bizánci írók által leggyakrabban használt népvét, etnonímet a magyarokkal kapcsolatban.³² Konsztantinosz csak a 38. fejezetben tett kivételt, amikor a türk/türk népnév mellett kétszer is említette a magyarok régi neveként a 'Sabartoi asphaloi' elnevezést.³³ A magyarokra a 'nép' (*ethnos*) kifejezést használta a legtöbb esetben,³⁴ sőt keletre szakadt csoportjukat, a szavárdokat (Sabartoi asphaloi) is népként (*ethnos*)³⁵ említette, sőt a csatlakozott kazár csoportra, a magyarokkal szövetséges kabarokra (kavarok) is a nép (*ethnos*) megjelölést alkalmazta.³⁶ Egyetlenegyszer szerepel a DAI-ban egy másik fogalom a türkökre/magyarokra; a 'genos', ami 'nemzettség' jelentéssel bír.³⁷ Ami a kisebb

²⁷ Ezekre a jelentésekre vö. UNGVÁRY JENŐ: *Κεφαλή*. In: *Studia varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. 1998. (a továbbiakban: UNGVÁRY 1998) 148–149. pp.; vö. még Ungváry Jenő: Magyar őstörténet–magyar középkor. Tanulmányok. Pákozd, 2012. In: <http://mek.oszk.hu/11100/11195/11195.pdf>. [letöltve: 2012. december 20.] (a továbbiakban: UNGVÁRY 2012.) 47–48. pp.

²⁸ UNGVÁRY 1998. 149. p.; Ungváry 2012. 48. p.

²⁹ DOMANOVSKY 1907. 14–15. pp.; *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. (a továbbiakban: DAI 1950) 3–14. pp. (bevezetés); MORAVCSIK 1983. I. 361–379. pp.; ÁMTBF 31–32. pp.; *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (a továbbiakban: DAI 2003) XIII–XVI. (Bevezetés, írta Olajos Terézia)

³⁰ Erre a látogatásra DAI 2003.178–179. pp.; vö. még *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Vol. II. Commentary. Ed. R. J. H. Jenkins. London, 1962. (a továbbiakban: Commentary) 146. p.

³¹ Vö. TÓTH 2010. 8–13. pp.; TÓTH 2011. 10–11. pp.

³² KRISTÓ 1996. 69–70. pp.

³³ A Sabartoi asphaloi népnévre DAI 38/9–10, 38/28, vö. DAI 2003. 170–171. pp.; ÁMTBF 43–44. pp.; vö. még MORAVCSIK 1983. II. 261–262. pp.; KRISTÓ 1980. 44–45. pp.

³⁴ DAI 38/1, 3, - vö. DAI 2003. 170–171. pp.; ÁMTBF 42. p.

³⁵ DAI 38/62 - vö. DAI 2003. 172–173. pp.; ÁMTBF 45. p.

³⁶ DAI 39/1 - vö. DAI 2003. 174–175. pp.; ÁMTBF 46. p.

³⁷ DAI 3/2 - vö. DAI 1950. 50–51. pp.; a 'genos' szót helyesen 'nemzettség' szóval fordította Moravcsik Gyula, vö. DAI 2003. 51. p.; ÁMTBF 35. p.; törzsként ('tribe') értelmezte Jenkins, Commentary, 51. p.; vö.

magyar csoportokat illeti, Konsztantinosz császár a 'genea', tehát a 'nemzetség' fogalmát használta. Megemlítette azt, hogy a türkök/magyarok hét *geneára* tagozódnak,³⁸ feljegyezte, hogy a kabarok/kavarok három *geneával* rendelkeznek,³⁹ kétszer is megemlékezett a türkök/magyarok nyolc *geneájáról*,⁴⁰ sőt fel is sorolta a nyolc *genea* (hét türk/magyar és egy kavar) nevét is.⁴¹ Jóllehet Moravcsik Gyula magyar fordításában a *geneát* törzsnek fordította, valójában a 'nemzetség' fogalmat használta Konsztantinosz. Konsztantinosz apjával, Bölcs Leóval ellentétben nem a törzs szót részesítette előnyben, hanem a 'nemzetség' fogalmát alkalmazta.⁴² Leírásából úgy tűnik, mintha magyar és kavar nép (*ethnos*) nemzetségekből állt volna. Ugyanakkor Konsztantinosz leírta a magyarokkal ellenséges viszonyban levő besenyők népének hasonlóan nomád politikai szervezetét is, így jó analógia áll rendelkezésünkre. A besenyők népe ugyanúgy nyolc politikai egységre tagolódott, mint a magyarok. Ezeket a nagyobb egységekre Konsztantinosz a 'tartomány' vagy 'provincia' jelentésű '*théma*' fogalmat használta.⁴³ A '*théma*' vagy '*thémata*' Moravcsik Gyula megfogalmazása szerint „az a terminus, amely a bizánci birodalom egy provinciáját jelöli” és „a szó itt különböző besenyő nemzetségek területére vagy hazájára vonatkozik.”⁴⁴ Ugyanakkor Konsztantinosz császár a besenyők nyolc egységét nemcsak a '*théma*' szóval jelölte, hanem a magyaroknál szereplő '*genea*' (nemzetség) vagy '*geneai*' (nemzetségek) kifejezéssel is.⁴⁵ Ugyanennyire fontos, hogy Konsztantinosz szerint „a nyolc tartomány negyven részre (*meros*) oszlik.”⁴⁶ Míg a '*théma*' (tartomány) vagy '*genea*' (nemzetség) szóval jelölt egységeket törzseknek tekinthetjük, a '*meros*' (rész) kifejezéssel illetett besenyő egységek lehettek a nemzetségek. A besenyő analógia alapján feltételezhető, hogy a magyarok esetében a

még ZIMONYI ISTVÁN: *Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről*. In: uő.: Középkori nomádok–korai magyarok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest, 2012. 43. p.

³⁸ DAI 38/10–11 – vö. DAI 2003. 170–171. pp.; magyarra hét törzsként fordította MORAVCSIK, DAI 2003. 171. p.; ÁMTBF 43. p.

³⁹ DAI 39/13 – vö. DAI 2003. 174–175. pp.; magyarra a kabarok három törzsként fordította MORAVCSIK, DAI 2003. 175. p.; ÁMTBF 1984. 46. p.

⁴⁰ DAI 39/11 és DAI 40/44 – vö. DAI 2003. 174–175. pp., 178–179. pp.; mindkét esetben MORAVCSIK a türkök nyolc törzsként fordította, DAI 2003. 175. p., 179. p.; ÁMTBF 46. p., 48. p.

⁴¹ DAI 40/1–6. – vö. DAI 2003. 174–175. p.; törzsként fordította MORAVCSIK, ÁMTBF 174–175; DAI 2003. 175; vö. még *Kosztolnyik, Z. J.*: Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063. New York, 2002. 3. p.

⁴² HÓMAN 1923. 15. p.; MESTERHÁZY KÁROLY: *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál*. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Mesterházy 1980) 71. p.; KRISTÓ 1995. 239. p.; TÓTH 2010. 125. p., 127. p.; TÓTH 2011. 68. p., 69. p.

⁴³ DAI 37/15, 32 – vö. DAI 2003. 166–167. pp. – magyarra helyesen a 'tartomány' szóval fordította Moravcsik, DAI 2003. 167. p.; ÁMTBF 41. p.

⁴⁴ Commentary, 145. „the technical term which connotes a province of the Byzantine empire” and “the word means here the territory or homeland of the various Pecheneg clans”.

⁴⁵ DAI 37/34, 39, – vö. DAI 2003. 168–169. pp.; vö. MORAVCSIK GYULA: *Szövegkritikai megjegyzések Konsztantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez*. Nyelvtudományi Közlemények 50 (1936), 189. p.; kritikájára vö. Szabados 2011. 196–197. pp.; SZABADOS 2013. 106. p.; másképpen TÓTH 2010. 125. p.

⁴⁶ DAI 37/32–33 – vö. DAI 2003. 166–167. pp.; JENKINS fordításában a nagyobb egységekre a provincia, a kisebb egységekre a kerület szót használta, vö. CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins. Washington, 1967. (a továbbiakban: DAI 1967) 167. p. “eight provinces are divided into forty districts.”

nagyobb politikai egységeket, a törzseket jelölhette Konsztantinosz az eredetileg 'nemzetség' jelentésű 'genea' terminussal.⁴⁷

A magyarok politikai vezetéséről is részletes híradást kapunk. A bizánci császár szerint régen „sem saját, sem idegen fejedelem [*arkhón*] felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák [*Boébodoi/voévodoi tines*] voltak közöttük, akik közül az első vajda volt” Levedi (Lebedias).⁴⁸ Levedin kívül még egy vajdát említett Konsztantinosz császár, Álmost (Almutzés).⁴⁹ A vajda (*Boébodos/voévodos*) tisztség szláv eredetű szó, katonai vezetőt, vezért jelent.⁵⁰ A vajdák (*Boébodoi/voévodoi*) a hét magyar törzs (*geneai*) főnökei lehettek.⁵¹ Ugyanakkor az első vajdát (*prótos voévodos*), Levedit a történeti kutatás a magyar törzsszövetség első ismert vezetőjének, fejedelmének (kündü) is tekintette.⁵² A DAI 38. fejezete ezt alátámaszthatja. Az első Levedi-epizód szerint Kazária kagánja nemes kazár feleséget adott feleségül Levedinek, hogy dinasztiát alapítson. A második Levedi-epizódban pedig arról olvashatunk, hogy a kagán felajánlotta neki a fejedelmi méltóságot (*arkhón*).⁵³ Jóllehet Konsztantinosz a 38. fejezetben nyomatékosan hangsúlyozta kétszer is, hogy Árpád előtt nem volt fejedelmük (*arkhón*) a türköknek/magyaroknak, egyszer Levedit az 'arkhégos' címmel is illette.⁵⁴ Az 'arkhégos' cím megfelel az 'arkhón' címnek, amellyel Konsztantinosz a magyarok főfejedelmét jelölte, mivel jelentése 'fej, főnök'⁵⁵ vagy 'uralkodó, főnök'.⁵⁶ Még fontosabb az, hogy Konsztantinosz művében az arab kalifákra használta az 'arkhégos' terminust.⁵⁷ A nyilvánvaló ellentmondás ellenére Konsztantinosz császár (illetve magyar forrásai) nem tekintették sem Levedit, sem pedig Álmost magyar fejedelmeknek, hanem csak a törzsszövetség törzsfőnöki rangú vezetőinek, tükrözve ugyanakkor egy bizonyos rangsort.

⁴⁷ A törzsek jelentőségét hangsúlyozta BARTHA ANTAL: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest, 1968. 147. p.; KRISTÓ 1995. 250–251. pp.; TÓTH 2010. 125. p., 127. p.; TÓTH 2011. 68. p., 69. p.

⁴⁸ DAI 38/10–13 – vö. DAI 2003. 170–171. pp.; ÁMTBF 43. p.

⁴⁹ DAI 38/43 – vö. DAI 2003. 172–173. pp.; ÁMTBF 44. p.

⁵⁰ GYÓNI MÁTYÁS: *A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei*. Budapest, 1943. (a továbbiakban: GYÓNI 1943) 33. p.; MORAVCSIK 1983. I. 387. p.

⁵¹ TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ: *Princes and Dignitaries in the Ninth-Tenth Century Magyar Tribal Federation*. *Chronica* 3 (2003) (a továbbiakban: TÓTH 2003) 26. p.; KRISTÓ 1980. 34–35. pp.

⁵² GYÖRFFY GYÖRGY: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1959) 142. p., 159. p.; KRISTÓ 1980. 84–86. pp.; MAKK FERENC: *A Turulmadártól a kettőskeresztig*. Tanulmányok a régebbi történelemből. Szeged, 1998. 31. p., 215. p. (a továbbiakban: MAKK 1998); FERENC MAKK: *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Aus dem Ungarischen von Tibor Schäfer*. Herne, 2012. (a továbbiakban: MAKK 2012) 317. p.

⁵³ DAI 170–173. pp.; FODOR ISTVÁN: *A magyarság születése. Magyarország krónikája*. Budapest, 1992. 127. p.; TÓTH 2003. 26. p.; TÓTH 2011. 92. p.; ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005. 406. p.

⁵⁴ Az 'arkhégos' tisztségre DAI 38/30, vö. DAI 2003. 172–173. pp.; ÁMTBF 44. p.; MORAVCSIK 1983. I. 388. p.

⁵⁵ Az 'arkhégos' szó 'head, chief' jelentésére vö. *Memorial Edition of Greek Lexicon of Roman and Byzantine Periods (from 146. to A. D. 1100)*. by E. A. SOPHOCLES. New York, 1900. (a továbbiakban: Sophocles 1900) 256. p.

⁵⁶ Az 'arkhégos' 'prince, chief' jelentésére vö. LIDDEL, H. G.–SCOTT, R.: *Greek–English Lexicon*. New York, 1883. (a továbbiakban: LIDDEL–SCOTT 1883) 228. p.

⁵⁷ Mak Makk Ferenc megjegyzése Kristó Gyula előadásához, vö. KRISTÓ GYULA: *A korai magyar államról*. Budapest, 1996. 31–32. pp.; UNGVÁRY JENŐ: Πρώτος βοεβοδος. Magyar Nyelv 94 (1998) 190; UNGVÁRY 2012. 17. p.; TÓTH 2003. 26. p.; TÓTH 2010. 170–171. pp.

Vélhetően az uralkodó magyar nemzetség szájhagyományából ered az a dinasztikus történet, amely szerint a második vajda, Álmos fiát, Árpádot választották meg fejedelemmé (*arkhón*) kazár szokás szerint pajzsra emeléssel.⁵⁸ Egyértelmű, hogy Konsztantinosz (illetve magyar forrása) szerint csak egyetlen türk/magyar fejedelem volt a magyarok között Etelközből való kiűzetésük, és új hazájuk elfoglalása előtt.⁵⁹ Ebben a vonatkozásban tehát a konsztantinoszi tudósítás a honfoglalás kori türk/magyar politikai viszonyokról és vezetésről megfelelni látszik Bölcs Leó megjegyzéséről a magyarok monarchikus intézményéről. Az '*arkhón*' megjelölés jelentései 'uralkodó, parancsnok, kapitány',⁶⁰ vagy 'uralkodó, úr, fejedelem'.⁶¹ Tehát egyaránt jelentheti egy állam, nép politikai vezetőjét, fejedelmét, illetőleg katonai vezetőt, hadsereg parancsnokát. Konsztantinosz császár hangsúlyozta, hogy Árpádtól kezdve „mindmáig ennek nemzetségéből [*geneas*] lesz Turkia fejedelme.”⁶² A bizánci császár Árpádon kívül Árpád állítólagos fiát, Liuntikát nevezte még fejedelemnek (*arkhón*), illetőleg unokáját, Falicsit „mostani fejedelemnek” [*ton nüni arkhónta*].⁶³ A DAI 39. fejezete szerint a magyarokhoz csatlakozott kabarok/kavarok három nemzetsége/törzse (*genea*) felett is egy 'fejedelem' (*arkhón*) uralkodott.⁶⁴

A DAI 40. fejezetében nemcsak a törzsnévsor, hanem egy lényegében teljesnek mondható türk/magyar törzsfői/fejedelmi hierarchia szerepel, amely a 940-es évekre vonatkozik.⁶⁵ A hierarchikus lista szerint „első fejük [*kephalén prótén*] az Árpád nemzetségéből [*geneas*] sorban következő fejedelem [*arkhón*], és van két másik is, a jila [*gülas*] és a karcha [*karchas*], akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme [*arkhón*] minden törzsnak [*genea*] is.”⁶⁶ Ha összehasonlítjuk ezt a leírást a 38. fejezet idézett, honfoglalás előtti időszakra utaló tudósításával, lényeges különbségeket észlelhetünk. Először is a 40. fejezetben a nemzetségek/törzsek (*genea*) főnökeit fejedelmeknek (*arkhón*) nevezi Konsztantinosz, nem pedig vajdáknak, mint a 38. fejezetben. Másodszor, a törzsszövetség vezetője a 40. fejezetben fejedelem (*arkhón*), illetve Árpád esetében 'nagy fejedelem' (*megas arkhón*) titulussal szerepel,⁶⁷ míg a 38. fejezetben Levedi 'első vajda' (*prótos voévodos*) és '*arkhégos*' címet visel, majd pedig Árpád esetében fordul elő a 'fejedelem' (*arkhón*) titulus. A harmadik, talán leglényegesebb különbség, hogy míg a 40. fejezetben az Árpád-nemzetségbeli fejedelmen kívül két további tisztségviselő is szerepel, a bírói tisztséget viselő gyula (*gülas*) és a karha (*karkhas*),⁶⁸ addig a 38. fejezetben egyértelműen csak egy fejedelem van (Árpád). A DAI 40. fejezete alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy 950 táján nem egy, hanem három fejedelmi rangú tisztségviselő van, és a főhatalom ekkor is az Árpád-nemzetség kezében van. Megje-

⁵⁸ DAI 172–173. p.; ÁMTBF 45. p.

⁵⁹ TÓTH 2003. 26. p., 27. p.

⁶⁰ Az '*arkhón*' szó 'ruler, commander, captain' jelentéseire vö. LIDDEL–SCOTT 1883. 229. p.

⁶¹ Az '*arkhón*' szó 'ruler, lord, prince' jelentéseire *Sophocles* 1900. 259. p.

⁶² DAI 38/54–55 – vö. DAI 2003. 172–173. pp.; ÁMTBF 45. p.

⁶³ DAI 40/12–13 és 40/58 – vö. DAI 2003. 176–177. pp., 178–179. pp.; ÁMTBF 47. p., 49. p.

⁶⁴ DAI 39/12–14 – vö. DAI 2003. 174–175. pp.; ÁMTBF 46. p.

⁶⁵ TÓTH 2003. 27. p.

⁶⁶ DAI 40/47–50. – vö. DAI 2003. 178–179. pp.; ÁMTBF 49. p.

⁶⁷ TÓTH 2003. 27. p.

⁶⁸ A gyula és a karha tisztségekre vö. GYÓNI 1943. 43–45. pp., 60–61. pp.; MORAVCSIK 1983. II, 115–116. pp., 155. p.; ZICHY 2009. 23. p.

gyezhetjük, hogy a bírói tisztség „tág értelemben vett bíraskodást jelenthet, amelybe a törzsek közötti viták eldöntése is beleérthető”, és talán nemcsak a gyulára és a karhára vonatkozik, hanem mindhárom tisztségviselőre.⁶⁹ Vitatott kérdés, hogy a három fejedelmi méltóság különböző törzsekhez tartozott-e vagy sem. Az első esetben a három fejedelem (*megas arkhón, gülas, karkhas*) mellett öt további törzsfőt tételezhetünk fel, míg az utóbbi esetben a három törzsek feletti fejedelem mellett volt még nyolc törzsfő is.⁷⁰ Úgy vélem, hogy valószínűbb, hogy a magyar törzsszövetségben három, ténylegesen uralkodó fejedelmi méltóság, a fejedelem (*arkhón*) vagy nagyfejedelem (*megas arkhón*),⁷¹ továbbá a gyula (*gülas*) és a karha (*karkhas*) volt, akik különböző törzsekhez tartoztak. Rajtuk kívül voltak még más törzsfők, akiknek nem volt külön funkciójuk, csak törzseik felett volt hatalmuk. Nézetem szerint ez a passzus tükrözi egy nomád állam vagy törzsszövetség kettős szerkezetét, a vezetők egyrészt a törzsszövetséget irányították, másrészt saját törzsüket/nemzetségüket.⁷²

A magyar politikai szervezetre és vezetésre vonatkozóan van még egy fontos passzus éppen az említett hierarchikus fejedelmi lista előtt. Eszerint a „türköknek ez a nyolc törzse [*geneai*] nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei [*arkhóntas*] előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”⁷³ Két eltérő nézetre oszthatjuk a passzushoz kapcsolódó feltevéseket.⁷⁴ Az egyik hipotézis szerint a törzsek nem engedelmeskedtek saját törzsfőiknek, tehát a törzsek felbomlottak a honfoglalás időszakában, és csak a nemzetségek léteztek valóságos politikai keretként.⁷⁵ Ehhez kapcsolódó álláspont szerint a törzsek csak a korábbi, honfoglalás előtti etelközi hazában működtek, az új hazában elvesztették funkciójukat.⁷⁶ Azt is feltételezték, hogy a törzsfőnökök elvesztették hatalmukat, és a monarchikus uralom érvényesült Álmos és utódai uralkodása alatt.⁷⁷ A másik alapvető feltevés szerint a magyarok a fejedelmeknek (*megas arkhón, gyulal/gülas, karkhas*) nem engedelmeskedtek, tehát ez a passzus a törzsszövetség dezintegrációjára és a központi hatalom gyengülésére vonatkozott. Ezzel párhuzamosan a törzsek megerősödtek, és ’törzsi államok’ léptek a nomádállam helyébe.⁷⁸ Feltételezésem szerint a passzus értelme más, mint amit általában feltételeztek a történeti kutatásban. A nemzetségek/törzsek (*geneai*) engedetlensége egyaránt vonatkoztatható a fejedelmekre és a közönséges törzsfőkre, de – ahogy Konsztantinosz császár hangsúlyozta is – a legfontosabb ügyekben, azaz háborúkban a törzsek együttműködtek, együtttharcoltak. Ez a katonai együttműködés mindenekelőtt szállásaik védelmét jelentette idegen támadás

⁶⁹ E feltevésre vö. TÓTH 2010. 169. p.

⁷⁰ SZABADOS 2011. 198. p.

⁷¹ A ’*megas arkhón*’ nagyfejedelmként való értelmezésére vö. Makk 1998. 67–80.; vö. még MAKK 2012. 33–50. pp.

⁷² TÓTH 2010. 168–170. pp.; TÓTH 2011. 73. p., 81. p.

⁷³ DAI 40/44–47. – vö. DAI 2003. 178–179. pp.; ÁMTBF 48. p.

⁷⁴ Vö. TÓTH 2010. 132–133. pp.; SZABADOS 2011. 190–192. pp.

⁷⁵ GYÖRFFY 1959. 9–10. pp.; MESTERHÁZY 1980. 61. p.

⁷⁶ RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996. 297. p.; BÓNA ISTVÁN: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 16. p.

⁷⁷ SZABADOS 2011. 190–191. pp., 212. p., 230. p.

⁷⁸ KRISTÓ 1977. 223. p.; KRISTÓ 1980. 350–352. pp.; KRISTÓ 1995. 254. p.

esetén, de magába foglalhatta a külföldi hadjáratokat is.⁷⁹ Mindez számomra ezt jelenti, hogy a passzus kizárja azt, hogy törzsi vagy törzsszövetségi dezintegrációról beszéljünk, és a monarchikus hatalom vagy éppen ellenkezőleg az egyes törzsek megerősödését tételezzük fel. A passzus valódi jelentése, hogy a törzsek (*geneai*) autonóm politikai és hadi szervezetek, amelyek önállóságuk megőrzése mellett együttműködtek a legfontosabb ügyekben, a hadügyekben és a külpolitikában.⁸⁰ Ez a fajta autonómia, mondhatni 'katonai demokrácia' nehezen volt értelmezhető az erősen centralizált bizánci birodalom számára.

Még egy passzust lehet idézni a DAI-ból a törzsfők szerepe kapcsán. A 8. fejezet megemlékezik Gábrriel klerikoszról, akit elküldtek a türkökhöz (magyarokhoz), hogy felkérje őket, üzzék el a besenyőket lakóhelyükről. A bizánci ajánlatot hangosan elutasították, a „türkök összes fejei [*pantes arkhóntes*] egyhangúan felkiáltottak”, s azt mondták, hogy „mi nem kezdünk harcolni a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók.”⁸¹ A magyar vezetők öszinteségét néha megkérdőjelezte a történetírás, és a 'bizánci ajánlat' visszautasításának igazi motivációját is néha másban keresték, mint a besenyőktől való félelemben.⁸² Egy dolog azonban aligha vitatható, a magyarok 'összes fejei', a „*pantes arkhóntes*” kifejezés aligha vonatkozhatott kizárólag a nagyfejedelmre, vagy akár a három vezető méltóságra (*megas arkhón, gyula, karha*), hanem sokkal inkább a törzsfőkre, illetve a törzsfői (fejedelmi) tanácsra. Véleményem szerint a passzus világosan jelzi, hogy fontos politikai ügyekben, mint például Árpád fejedelemmé választása, vagy a szállásterület megváltoztatása, a törzsfőknek fontos szerepe volt.⁸³

Konsztantinosz császár a *De cerimoniis aulae Byzantinae* című munkájában is fontos közvetett utalást tett a magyarok politikai szervezetére, amikor az „idegenekhez intézett levelek címeinek” formulájáról szólt. Eszerint „a türkök fejedelmeihez [*arkhóntas*] két solidus értékű aranybulla” küldendő „Konstantinos és Romanos Krisztus-szerető római császárok” nevében.⁸⁴ Általában úgy értelmezték ezt, hogy Konsztantinosz a törzsfőkre utalt a 'fejedelmek' (*arkhóntas*) terminussal, nem pedig a magyarok főfejedelmére vagy három vezető méltóságára.⁸⁵ Érvként említhető e felfogás mellett, hogy a besenyők fejedelmeihez hasonlóképpen két solidus értékű aranybullát küldtek, míg a kazár kagánhoz három solidus értékű aranybullát.⁸⁶ Egy hipotézis szerint ez a passzus arra utalt, hogy az „egy fő alatt álló magyarok” ismét „a sok fő uralma alatt

⁷⁹ A passzus értelmezésére vö. SZÜCS JENŐ: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged, 1992. (a továbbiakban: SZÜCS 1992) 291. p.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői*. In: *Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László*. Budapest, 1996. (a továbbiakban: TÓTH 1996) 163. p., 165. p. TÓTH 2010. 132–133. pp.; TÓTH 2011. 72–73. pp.

⁸⁰ TÓTH 1996. 163. p., 165. p.; TÓTH 2010. 132–134. pp.

⁸¹ DAI 8/23–33. – vö. DAI 2003. 56–57. pp.; ÁMTBF 37. p.

⁸² RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc, 1996. 203. p.; RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, 1999. 154. p.

⁸³ Vö. TÓTH 2010. 159–161. pp.; TÓTH 2011. 79. p.

⁸⁴ REISKE, I. I. (rec.): *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*. I–II. Bonnae, 1829–1830. I. 691/2–4; vö. ÁMTBF 34. p.; MORAVCSIK 1983. I. 380–384. pp.

⁸⁵ KRISTÓ 1980. 350–352. pp.; MORAVCSIK, vö. ÁMTBF 1984. 34. p. 3. lábjegyzet

⁸⁶ ÁMTBF 34. p.; KRISTÓ 1980. 351–352. pp.

álló népek csoportjába kerültek át.”⁸⁷ Azt is feltételezték, hogy e passzus értelmében is „a IX. század végéhez képest dezintegrációs folyamat ment végbe a magyaroknál: a törzsszövetségi keret lazulásával a törzsi keret erősödött meg.”⁸⁸ Más felfogás szerint téves ez az értelmezés, és mivel a formulában a bizánci császárok (Konsztantinosz és Romanosz) is többes számban szerepelnek, ezért a magyar arkhónok többes számban való előfordulásának sem kell jelentőséget tulajdonítani, a magyarok egyeduralmi rendszerben éltek a 10. század közepén is.⁸⁹ Nézetem szerint utóbbi álláspont téves, a törzfőknek hasonló szerepe lehetett a magyar törzsszövetségben, mint a besenyő törzsszövetségben, és a magyar nagyfejedelemnek nem volt olyan nagy hatalma és presztízse, mint a kazár kagánnak.

Más kortárs bizánci források csak röviden foglalkoztak a magyarokkal. Arethas egy 902 körüli beszédben turk/türk néven említette őket és a 'nép' jelentésű 'laos' kifejezést használta rájuk.⁹⁰ Nicolaos Mystikos (Nicolaus Mysticus) pátriárka 924–925 körül szintén turknak/türknek nevezte őket, illetőleg a nyugati turk/türk nevet alkalmazta rájuk, és a 'nemzettség' (*genē*) terminust.⁹¹ A Lukás élete (Vita Lucae) biográfiában a magyarokat a turkok/türkök népeként (*ethnos*) említették.⁹² Egy pápáról szóló tizedik századi bizánci töredék 'Ungri' (*Ouggroi*) néven utalt a magyarokra és földjükre, mint 'Ungria'-ra (*Ouggrian*).⁹³ A Gregorios szerzetes által írt Basileios élete (Vita Basilii) című 10. századi munka 'Ugri' (*Ouggroi*) formában utal rájuk.⁹⁴ Egy 10. századi bizánci történetíró, Leon Diakonos szkítákként és hunokként írt róluk.⁹⁵

A bizánci szerzők a legtöbbször turkoknak/türköknek nevezett nomád magyarokra egy centralizált, letelepült birodalom szemszögéből tekintettek.⁹⁶ A magyarokat és a csatlakozott kabarokat/kavarokat népek (*ethnos*) minősítették. Leó császár a magyarok szervezett egységeit inkább törzseknek (*phülē*), míg fia, Konsztantinosz császár kizárólag nemzetségeknek (*genea*) nevezte. A 'genea' szó Konsztantinosznál a magyarok kapcsán éppúgy törzsekre utalhatott, mint a besenyők esetében használt 'thema' (tartomány) és 'genea' (nemzettség) fogalmak. Okkal feltételezhető, hogy a magyar törzsek is éppúgy kisebb egységekre, nemzetségekre tagolódtak, mint a besenyők. Bölcs Leó monarchikus vezetést tulajdonított a magyaroknak, bár utalt arra is, hogy több fejedelmük van. Georgius Monachus Continuatus azt állította, hogy Leó császár követe a magyarok fejeivel (*kephalais*), Árpáddal és Kuszánnal tárgyalt. Konsztantinosz császár úgy jellemezte a honfoglalás előtti állapotot, hogy a magyaroknak előbb nem voltak fejedelmeik, csak vajdáik (*voevodes*), és Levedi volt az első, míg Álmos a második vajda. A konsztantinoszi történet szerint a kazár kagán fejedelmi (*arkhón*) méltóságot kínált Levedinek, amit az elutasított, és a magyarok Álmos fia Árpádot választották meg.

⁸⁷ KRISTÓ 1980. 351. p.

⁸⁸ KRISTÓ 1980. 352. p.

⁸⁹ SZABADOS 2011. 200. p.; SZABADOS 2013. 108–109. pp.

⁹⁰ ÁMTBF 13. p.; vö. még SZÜCS 1992. 295. p.

⁹¹ ÁMTBF 25. p.; vö. még SZÜCS 1992. 296. p.

⁹² ÁMTBF 29. p.

⁹³ ÁMTBF 27. p.

⁹⁴ ÁMTBF 28–29. pp.

⁹⁵ ÁMTBF 72. p.

⁹⁶ A leggyakrabban használt turk/türk etnonímre vö. pl. NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest, 1991. 161. p.

Konsztantinosz tudósítása szerint a 10. század közepén a törzsfői hierarchia élén az Árpád nemzetségéből származó fejedelem (*arkhón*) vagy nagyfejedelem (*megas arkhón*) állt, őt követte a bírói tisztséget viselő gyula (*gülas*) és a karha (*karkhas*), és a többi törzs élén álló vezetőt is fejedelemnek nevezte (*arkhón*). Konsztantinosz szerint a törzsek/nemzetségek (*geneai*) nem engedelmeskedtek fejedelmeiknek, de háborúban együtt harcoltak. Konsztantinosz császár utalt arra, hogy a Gábiel követ nevében tett bizánci ajánlatot Etelköz visszafoglalására a törzsfőkkel azonosítható fejedelmek (*arkhóntes*) utasították vissza. A bizánci leveles formulák szerint mind a magyarok, mind a besenyők esetében a fejedelmekhez (*arkhóntes*), vélhetően a törzsfökhöz küldtek azonos értékű levelet. A bizánci tudósítások arról tanúskodnak, hogy egy letelepült birodalom nem teljesen érthette egy nomád nép, a magyarok specifikus politikai szervezetét és vezetését. A különböző nemzetségek és törzsek függetlensége érthetetlen volt a bizánci császárok és udvar számára, mivel a birodalom provinciái (*thémák*) nem élvezhettek ilyen autonómiát az erősen centralizált, despotikus birodalomban. Ugyanakkor érzékelték azt, hogy a magyar törzsszövetségben mégis létezik egyfajta hierarchia törzsszövetségi fejedelmekkel és törzsfőkkel. Ezt a sajátos, nomád politikai struktúrát Bizáncban néha monarchikusnak tekintették (Bölcs Leó, Konsztantinosz Árpád megválasztása kapcsán), néha pedig olyan szövetségi alakulatnak, ahol több fejedelem is van, és a törzsek nem engedelmeskednek nekik (Konsztantinosz Árpád megválasztása előtt, vagy a 10. század közepe táján). Ez a zavar tükröződik a magyar méltóságok görög terminusaiban (*voévodos*, *arkhégos*, *kephalé*, *arkhón*, *megas arkhón*) is, amelyek szinte ugyanazt a katonai vezetői funkciót jelölik. *Ezt a duális, és rendkívül változékony, mobil nomád politikai struktúrát (törzsszövetség – fejedelmek, törzsek – törzsfők) nem teljesen érthette egy teljesen más, letelepült és centralizált birodalom, de a bizánci szerzők próbálták lehetőségeikhez mérten hűen tükrözni a valóságot, de néha így is közhelyeket, toposzokat alkalmaztak a magyarok etnikai, politikai struktúrájának leírásakor.*

TRINGLI ISTVÁN

Segítők a későközépkori hatalmaskodásokban

A tanulmány célja, hogy három példa alapján tisztázza, hol a segítők helye a későközépkori önhatalmú jogérvényesítésben, némi magyarázatra szorul. Eddig ugyanis esettanulmányok segítségével még sem a hatalmaskodóknak, sem az állítólagos károsultaknak a konfliktusokban játszott szerepét nem írták le pontosan. Egyáltalán, a magyar történeti irodalom – néhány kivételtől eltekintve – épp csak megemlítette a hatalmaskodásokat.¹ Előbb foglalkozni a hatalmaskodás segítőivel, mint a vezetőikkel, hasonlatos ahhoz, ha valaki egy eddig le nem írt háború történetét először az egyszerű katonákon keresztül ábrázolja, és későbbre ígéri a konfliktus diplomáciai, stratégiai és taktikai feltárását. Ennek ellenére a segítők szerepének megértése megkönnyíti, hogy helyesebben lássuk az önhatalmú jogérvényesítés egyes eseteinek motivációit.

Magyarországon nincsenek – vagy alig vannak – olyan középkori szeriális források, amelyek segítségével egy-egy hatalmaskodást pontosan le lehetne írni. Az ilyen cselekményekre mégis igen nagy számban vonatkoznak iratok. Ennek az a magyarázata, hogy a fennmaradt középkori források jelentős része jogi jellegű. Hozzávetőlegesen a késő középkori oklevelek 10-30 % -a valamilyen módon kapcsolatba hozható az ilyen esetekkel.²

A következőkben elemzésre kerülő három eset, illetve esetscsoport jól reprezentálja a hatalmaskodások jelentős részét. Az első kettő bagatell ügy volt: mindkét alkalommal két szomszédos birtokos szomszédos településeinek határvillongásai vezettek hatalmas-

¹ KÖFALVI TAMÁS: *A hatalmaskodás bűne a középkorban*. Győri tanulmányok 24 (2001) 89–119. pp.; uő.: *A hatalmaskodás bűne és a nők a középkori Magyarországon*. Palimpszeszt 21 (2004); uő.: „... a rosszat rosszal tetézve”. *Hatalmaskodási esetek a középkori Dél-Dunántúlon*. Szeged, 2006; ISTVÁN TRINGLI: *Fehde und Gewalttätigkeit. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts*. in: Hg. Balogh Elemér u.a., *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union* (A Pólay Elemér alapítvány könyvtára 17.) Szeged, 2007. 281–286. pp. A régebbi irodalomból egy jogtörténeti tanulmányt és egy településtörténeti könyv részét érdemes kiemelni. DEGRÉ ALAJOS: *Kártértés Anjou-kori magánjogunkban*. In: Emlékkönyv Szentpéteri Imre születése 70. évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 116–129. pp. SZABÓ ISTVÁN: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp. 1966. 153.skk. Jellemző módon, ez utóbbiban a fejezetcím „A feudális 'magánháború'” címet viselte. Két eset ismertetése: HERMANN ZSUZSANNA: *Miképp került Divény vára a Balassák kezébe?* Levéltári Közlemények 63 (1992) 61–70. pp. és E. KOVÁCS PÉTER: „Összetörték, elrabolták.” *Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében*. Történelmi Szemle 39 (1997) 387–400. pp.

² A becslés a Zsigmond-kor békés korszakából, 1424-ből származik. A januárban kelt iratok egytizede, a júniusiaknak 30% hozható valamilyen formában kapcsolatba az önhatalmú jogérvényesítéssel. Ez a szám valószínűleg valamivel magasabb, mert a per tárgyat nem közlő halasztó levelek egy része is hatalmaskodási ügy. *Zsigmondkori oklevéltár*. XI. (1424) közléstesi: Neumann Tibor, C. Tóth Norbert Bp. 2009.

kodásokhoz, illetve hatalmaskodás-jellegű cselekményhez. Mindkét esetet a földesúri levéltárak tartották fenn, az egyiket az óbudai klarissza apáca rendháznak a török elől Pozsonyba menekített levéltára, a másikat pedig a Perényi család nyalábi ágának levéltára. Az első ügyre vonatkozó forrásokat részben, a másodikra vonatkozókat teljes egészében kiadták magyar nyelvű regesztákban.³ A klarisszák levéltárában megőrzött hatalmaskodás-sorozatról 1958-ban készült egy településtörténeti tanulmány, amely azonban nem tekintette céljának az ügyek jogi és társadalmi elemzését.⁴ A harmadik eset az előző kettőnél első pillantásra súlyosabbnak tűnik: két, perben álló, előkelő nemesi család jogvitája vezetett egy kastély ostromához. Erről az ügyről mindössze néhány oklevél – köztük a legfontosabb, a sértettek elmondásán alapuló vizsgálatra utasító levél – maradt fenn, melyet egy vagy két családi levéltár töredéke őrzött meg.⁵

A hatalmaskodás és a jogos erőszak

A hatalmaskodás jogsértés: erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel történő jogtalan akaratervényesítés.⁶ A róla szóló források túlnyomó része elfogult véleményen alapszik, leggyakrabban a sértett fél kérésére elvégzett vizsgálatokban és tiltakozásokban említik e cselekményt. Nagyon ritkán, mondhatni elvétve, találkozunk csak a végső ítéletet kimondó ítéletlevéllel. Valamivel több békelevél maradt fenn, amelyekben a vitatkozó felek egymással önként kiegyeztek vagy fogott bírói ítélettel vetettek véget a jogvitának. Ha együttesen számítjuk a kétféle ítéletlevelet, még akkor is csekély összeget kapunk. Több-kevesebb bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a hatalmaskodási panaszok talán egy-két százalékának végső kimenetelét ismerjük csupán.⁷ Elképzelhetetlen, hogy a többször kiselejtezett középkori levéltárakban mindenütt a kis bizonyító értékű panaszleveleket őrizték meg, az ítéletleveleket pedig kidobták volna. Valójában az történt, hogy a panaszosok által hatalmaskodásnak nevezett erőszakos cselekményekről kiderült, hogy azokat az elkövetők részben jogosan hajtották végre, ezért a felek ki-

³ *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Bártfai Szabó László, Bp. 1938; *A Perényi család levéltára*. 1222–1526. közléteszi: Tringli István, Budapest, 2008. Habár a Perényi okmánytár erre nem hivatkozik, a levelek némelyike megjelent teljes szövegű közlésben is: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. közli: Berzeviczy Albert, Bp. 1914.

⁴ ÉRI ISTVÁN: *Cegléd és Nyársapát határvillongásai a XVII. század végéig*. Adatok Nyársapát történetéhez. (Ceglédi füzetek 4) Cegléd, 1958.

⁵ DL 34256. és DF 279397. A vizsgálatról készült oklevél egymással teljesen megegyező példányai közül az egyik a magyar kamara levéltárába került, majd onnan a budapesti Országos Levéltárba, a másik pedig a Draskovics család levéltárába, amelyet ma Zágrábban őriznek. Látszólag mindkét oklevelet az egyik alpesi Bajnai Both András számára állították ki. A zágrábi példány a Draskovics család levéltárába valószínűleg a Bajnai Both család irataival együtt került, a kamarai levéltári azonban lehet, hogy az egykori Jaksics család levéltári anyagának része. Mivel a Draskovics levéltárban levő példány épebb, ezért a továbbiakban mindig erre hivatkozom.

⁶ TRINGLI ISTVÁN: *Hatalmaskodás*. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. IV. Bp. 2005. 49. p.

⁷ Próbaképpen átnéztem a nádori bíróság Szapolyai István nádor alatt (1492–1499) kibocsátott összes oklevélét. E bíróság előtt viszonylag kevés hatalmaskodási pert indítottak; a hatalmaskodási ügyek rendes főruma e korszakban a személyes jelenlét bírósága volt. Kb. 230 hatalmaskodással kapcsolatos oklevél maradt fenn, a bíróság elé került ügyek száma ennél jóval magasabb volt. A 230 oklevélből mindössze kettő volt végítélet, ezen kívül egy részítélet született hatalmaskodási panasz ügyében.

egyeztek, a pert pedig megszüntették. A hatalmaskodási perek túlnyomó része sem a tárgyalásig, sem az ítélethozatalig nem jutott el. A magyar levéltárak tucatjával őriznek olyan egyszerű békeleveleket, melyek csak a kölcsönös ellenségeskedés és a perek megszüntetését rögzítik, az ügyekről nem is szólnak részletesen.⁸

A magyar nyelvnek – a germán Fehdetől eltérően – csak a jogtalan erőszakra volt neve, ez volt a hatalmaskodás. A hatalmaskodási perekben a hatalmaskodással vádolt személyek rendszeresen érveltek úgy, hogy ők a cselekedetet nem hatalmasul, hanem jogosan követték el. A jogos erőszak tehát nem volt hatalmaskodás, hanem maga a jog. A hatalmaskodásokról szóló panaszlevelekben leírt cselekmények jelentős része jogos erőszakon alapult, ezt azonban a sértett felek vagy ügyvédjeik nem ismerték be, ők csak a saját, vélt jogaikat ért sérelemről számoltak be. Ez a sérelem gyakran történt erőszakkal vagy erőszakkal történő fenyegetés útján. Az önhatalmú erőszak önmagában azonban nem volt bűn. A magyar jogban létezett a jogrendszer által tolerált, saját erőszak intézménye, ezeket azonban a többségükben egyoldalú források miatt nem tudjuk elkülöníteni az igazi jogtalan cselekedettől, a hatalmaskodástól. Mivel a hatalmaskodási panaszok nagy részéről a már saját korukban sem derítették ki, hogy az ott elbeszélt tetteket jogosan vagy jogtalanul hajtották-e végre, ezért a továbbiakban a hatalmaskodás szót használok az önhatalmú erőszak jogos és jogtalan formájára egyaránt.

Helyszínek, tettesek és sértettek

Az első két hatalmaskodás, illetve hatalmaskodás-sorozat egymással határos településeken történt, és a véletlen úgy hozta, hogy ezek egyben megyék határán is feküdtek.

A Pest megyei Cegléd a 15. századtól kezdve mezővárosnak számított, amelyhez a középkor végén nagy kiterjedésű legelők és szántóföldek tartoztak. Ezeknek jelentős részén a tatárjárás előtt sok kisebb falu határa osztozott.⁹ A mongol hadjárat során e falvak elpusztultak, és nem népesedtek be újra, földjeik pedig beolvadtak a szomszédos településekbe. Az új határok a 14. században még álló templomromok mentén húzódtak. Az egykori településeket azonban saját névvel rendelkező pusztaként továbbra is számon tartották.¹⁰ A város és az egész vidék erősen mezőgazdasági jellegű volt, az állattenyésztés külterjes módszerekkel történt, de jelentős volt a gabonatermelés is. A várostól délre fekvő első falu, Nyárasapát már a szomszédos Külső-Szolnok megyéhez tartozott. A mezőváros birtokosa az óbudai Boldogasszony klarissza kolostor, Nyárasapáté pedig a Nyárasapáti család volt.¹¹ Az Alföld keleti felében, három megye, Szatmár, Szabolcs és Bereg találkozásánál, eredetileg Szatmár megyében, ugyanazon út mellett feküdt két

⁸ A Mátyás-kori ún. Magyi-féle formuláskönyv megőrzött egy egyszerű és egy részletesebb hatalmaskodási „nyugtát”, azaz békelevelet. MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Fomulae sollemnes styli*. Pest, 1799. II. 347, 348. Szerzőjére: *Bónis György: Középkori jogunk elemei*. Budapest, 1972. 153. p.

⁹ OPPEL JENŐ: *Cegléd 1730-ig*. Cegléd, 1931.

¹⁰ TRINGLI ISTVÁN: *Pest megye a késő középkorban*. In: Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig. szerk.: Torma István, Zsoldos Attila, Bp. 2011. 75–194. pp., 103. p.

¹¹ A tanulmány szövegében mindenütt azt a középkori névformát használok, amelyen a falut és a családot kivétel nélkül említették. A mai Nyárasapát falunév a szokásos nyelvi egyszerűsödéssel és népi etimológiával keletkezett.

szomszédos falu, Dobos (ma: Nagydobos) és Pályi (ma: Ópályi). Az előbbi egy bárói család, a Perényiek nyalábi ága birtokolta, az utóbbi pedig az alább ismertetendő konfliktus idején Hunyadi Mátyás felesége, Beatrix királyné kezén volt.¹² A harmadik esetben szereplő település, Árpatarló az ország déli határvidékén, a Duna és a Száva közt Szerém megyében feküdt. Történetéről keveset tudunk: a Zsigmond korban kezdődő oszmán betörések e vidéket érintették először, ez volt Magyarország legkorábban oszmán uralom alá került megyéje, amelyet a szultán a mohácsi csata után azonnal megszállt. A hódoltság alatt a középkori források túlnyomó része elpusztult, és a lakosság kicserélődött. A település neve néhány évtized alatt megváltozott, az egykori magyar név eltűnt, helyette a Ruma nevet kezdték használni, ma is e nevet viseli a szerbiai Vajdaságban fekvő település.¹³ Árpatarlót a 15. század végén már mezővárosnak (*oppidum*) tekintették, ugyanekkor építhettek birtokosaik egy kastélyt a városban, amelyet a hatalmaskodás során, 1496-ban említettek először. A kastélyépítés e tájon teljesen normális jelenségnek számított: az ország déli megyéit nem csak a határon fekvő királyi várak védték az oszmán támadásoktól, hanem a birtokosok maguk is erődítményeket emeltek. A kastély (*castellum*) nem jelentett igazi várat (*castrum*), csupán megerősített udvarházat: alapterülete nem lehetett túl nagy, védőfala nem lehetett jelentős, árka talán nem is volt.¹⁴

A klarissza kolostor az ország egyik legelőkelőbb zárdája volt, amely 1368 óta mondhatta magáénak Cegléd mezővárosát.¹⁵ A viszonylag nagy lélekszámú város hatalmas területet foglalt el, mint birtok azonban önmagban állt, és nem függött össze az apácák más birtokaival. A város és a kolostor között több mint nyolcvan kilométert kellett szekerezni, ráadásul a dunai réven is át kellett kelni. A kolostort az apátnő által kinevezett tiszttartó képviselte Cegléden, aki a konfliktus idején, 1469-ben nemesi származású volt.¹⁶ A Nyárasapáti család birtoklásának eredetét nem ismerjük. A 15. század-

¹² CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1890. I. 473. p., 482. p.; NÉMETH PÉTER: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. 63, 213. p.

¹³ CSÁNKI: *Magyarország történelmi földrajza. II.* 234. p.; ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis. CD-ROM Budapest, 2001.

¹⁴ KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai*. (Művészettörténeti Füzetek 26) Budapest, 1999; uő.: *Erődített nemesi udvarházak a késő-középkori kora-újkor Magyarországon*. In: Koppány Tibor: *A castellumtól a kastélyig*. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Szerk.: Domokos György, Budapest, 2006. 61–66. pp.; HORVÁTH RICHÁRD: *Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források*. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk.: Feld István és Somorjai Selysette Budapest, 2008. 9–20. pp.; uő.: *Mitől vár a vár? Márkusfalvi Mátyás várépítési kísérlete 1507-ben*. Várak, kastélyok, templomok 8 (2012) 8–11. pp.

¹⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp. 1922–24. II. 482–509. pp.; KUBINYI ANDRÁS: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: *Budapest története II. fészkerk.*: Gerevich László, Bp. 1973. 7–240. pp., 78. p.; BERTALAN VILMOSNÉ: *Az óbudai klarissza kolostor*. In: *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk.: Haris Andrea (Művészettörténet–Műemlékvédelem 7.) Bp. 1994. 153–169. pp. A királyi adománylevél: DL 5698., a királynéi: 5699. A királyi oklevél kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. studio et opera Georgii Fejér IX/4. 130., részlegesen: *Pest megye, Bátfai 393.sz.*

¹⁶ „Nicolaus Therek de Ders officialis religiosarum dominarum sanctimonialium in clasutro beate Marie virginis in Veteri Buda fundato degentium per ipsas in possessione earum Chegled vocata in comitatus Pesthiensti existenti constitutus” DL 16907.

ban két, egymáshoz közel eső faluban, Nyárasapátiban és a szintén Külső-Szolnok megyei Tetétlenben (ma: Köröstetétlen) voltak birtokosok, sőt valószínűleg e két falu kizárólagos urai voltak.¹⁷ A nevük előtt álló tiszteleti szó sokáig hiányzik a forrásokból, 1476-ban Nyárasapáti Györgyöt *egregiusnak*, magyarul *vitézlőnek* titulálták, ami arról árulkodik, hogy kortársai a nemesség jobb módú rétegéhez sorolták. Korábban a család valószínűleg az egyszerűbb és a jómódúnak tartott nemesek határán mozgott, presztízs-emelkedésük talán a 15. század második felében zajlott le. Két falujuk lakosságszáma biztosan nem érte el Ceglédét. A család nem véletlenül kapta Nyárasapát faluról a nevét, ott állt ugyanis a kúriájuk. A faluban élő jobbágyok fölött valószínűleg személyesen gyakorolták földesúri jogait, és vezették saját gazdaságukat. Jellemző módon, abban az oklevélben említik először a tiszttartójukat, amelyben *egregiusnak* is címezték őket.¹⁸ Korábban talán tiszttartót sem alkalmaztak.

Az egymás mellett fekvő Pályi és Szamosszeg 1470-ben, régi birtokosuk, a Cudar család kihalásakor háramlott királyi kézre, és valamikor Aragoniai Beatrix esküvője (1476) után lett királynéi birtok. Akárcsak Cegléd mezővárosa, e falvak is magányosan, a nagy királynéi birtoktömböktől távol, más birtokosok gyűrűjében álltak. A két falut a királyné kezén levő diósgyőri várhoz és uradalomhoz csatolták, az ottani várnagy parancsolt itt is.¹⁹ A falvak azonban Diósgyőrtől vagy 170 km távolságra feküdtek. A várnagy fennhatósága a mindennapi ügyekre aligha terjedhetett ki. A szomszédos Dobost a bárói rangú Perényi család a Zsigmond elleni 1403-as felkelés leverése után szerezte meg.²⁰ A Perényieknek a közelben volt ugyan még néhány kisebb birtokuk, de ez a falu – a királyné falvaihoz hasonlóan – nagy birtoktömbjeiktől elkülönülten, önmagában állt. Valószínűleg a kb. nyolcvan kilométerre fekvő nyalábi várból igazgatták.²¹ Mátyás király uralkodásának végén Perényi János a királyné ajtónállómestere lett.²² A királynéi udvarban ez volt a legmagasabb tisztség, Perényi pedig ideje nagyobb részét úrnője mellett, túlnyomórészt Bécsben töltötte. Az szinte bizonyos, hogy Beatrix királyné soha sem fordult meg itt. Pályi és Dobos lakói ezekben az esztendőekben aligha látták az udvarban élő uraikat, nemcsak tőlük, hanem még magas rangú intézőiktől is távol éltek mindennapjaikat. Nem tudjuk, hogy a királyné és Perényi kiket állított e falvak élére. Lehet, hogy még egy alacsony rangú tiszttartót sem bíztak meg helyi érdekeik képviselésével, hanem megelégedtek a falvak bíráival, akiknek a távol élő várnagyok levélben vagy küldöncök útján parancsoltak.

¹⁷ 1465: DL 16292; 1476: DL 17828.

¹⁸ 1476: „*Elias provisor curie egregii Georgii de Nyarasapath*” DL 17828. Az udvarbíró (*provisor curie*) elnevezés egy kétfalvas birtokos esetében kissé nagyképűen hangzik, e tisztség általában a tagoltabb igazgatású nagybirtokokon szokott előfordulni, ekkora birtokon beérték a tiszttartóval (*officialis*) is. A régió nemesi társadalmára: TRINGLI: *Pest megye*. 2001. 133. p.

¹⁹ Perényi 628. sz. Itt ugyan csak Pályinak Diósgyőr alá tartozásáról van szó, de semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a szomszédos Szamosszeg is oda tartozott. A diósgyőri uradalomra: WENZEL GUSZTÁV: *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 2, 7) Pest, 1872. és DRASKÓCZY ISTVÁN: *A Miskolchoz csatolt települések középkori története*. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. főszerk.: Dobrossy István, Miskolc, 1996. 131. p.

²⁰ Perényi 265.sz.

²¹ Perényi 426. sz. 1510-ban már állhatott itt a Perényieknek egy kúriája, innen idézték ugyanis meg Perényi Gábort.

²² TRINGLI ISTVÁN: *Mátyás király és a Perényiek*. Levéltári Közlemények 63, 1992, 189. p.

A Szerém megyei Árpatarló mindig egy kisebb uradalom központja volt, azaz néhány közeli települést innen igazgattak a birtokosok. 1496-ban egy falu és egy pusztát tartozott hozzá.²³ A 14. században egy itt és Pozsega megyében birtokos família volt a terület ura.²⁴ 1419-ben az Árpatarlóiak egyik ága elzálogosította az uradalom felét egy előkelő családnak, a Macedóniaknak, akik rögtön elcserélték egy másik jómódú famíliaval, a Marótiakkal.²⁵ Az Árpatarlóiakkal utoljára 1446-ban találkozunk, nem sokkal ez után a család valószínűleg kihalt.²⁶ Ekkortájt kaphatta meg egy Magyarországra költözött előkelő szerb család, a Jaksicsok nemzetsége a mezővárost tartozékaival együtt és a környékén még néhány más falut. A Jaksicsok többek közt összeházasodtak a Magyarországra menekült szerb uralkodó dinasztiával, a Brankovicsokkal, utódaikkal a despotai székben, a Beriszlókkal és Szent Száva hercegeivel, a bosnyák Vukcsicsokkal. Nagyobb birtokaik nem itt, hanem az ország belsejében feküdtek; a Csanád megyei Nagylak után kapták nemesi előnevüket is, azután Nagylaki Jaksicsoknak hívták őket. A Jaksicsok Mátyás király fontos hadvezérei voltak, diplomáciai szolgálatot is végeztek, pozícióikat a Jagelló dinasztia alatt is megőrizték.²⁷ 1496-ban két unokafivér, Márk és Dömötör voltak Árpatarló birtokosai. A kastély ugyan nem volt a család fő rezidenciája, de a családtagok többször is megfordultak itt. A hatalmaskodás idején, 1496-ban a kastélyban tartózkodott Jaksics Márk.

A cselekmények

A nyárasapátiak és az apácák városa közti konfliktussorozat négy évtizeden keresztül tartott. Először 1434-ben vádolták meg a klarisszák Nyárasapáti Sebestyént és két fiát, hogy az ő kárukra (*in preiudicium*) elfoglalták három pusztájukat.²⁸ Úgy tűnik, az ügynek nem volt folytatása, 1444 őszén azonban hirtelen kitört a konfliktus. Sebestyén fia: István a két település közti vitatott területen lefoglalta a ceglédiek marháit, majd október 21-én néhány kísérője társaságában Ceglédre lovagolt, hogy az ottani tiszttartótól favágási engedélyt kérjen. Ezt a tiszttartó megtagadta, mire ő foglyul ejtette, és magával hurcolta, a városon kívül rátalált egy ceglédi lakosra, őt is elfogta, és mint egy lovat (*ad instar equi*) megkötözte. A ceglédiek összefutottak, kiszabadították előljárójukat és pol-

²³ „castellum et oppidum Arpatharlo, necnon possessionem Lywko ac predium Ozyan” DF 279397. Oszjan pusztja szláv neve a magyar Aszuágból alakult ki, mely 1420-ban is Árpatarló tartozéka volt, csak akkor még valószínűleg lakott faluként. Ekkor egy Almás nevű birtokot is tartozékai közt említettek. Ezt vagy elidegenítették, vagy a század végére név nélkül olvadt bele Árpatarló tartozékaiba. *Zsigmondkori okmánytár* VII. 2342, VIII. 276. p.

²⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. coll. T. Smičiklas, Zagreb, 1911. IX. 116. p. (Anjou-kori oklevéltár. szerk. Blazovich László, Gécz Lajos, Bp.-Szeged, 1991. VII. 85.) 1415-ben az itt birtokos családot Árpatarlóinak nevezik. *Zsigmondkori okmánytár* V. 911. p.

²⁵ *Zsigmondkori okmánytár* VII. 521. p.

²⁶ DL 13912.

²⁷ BOROVSKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I-II. Bp. 1896–97. II. 418. p.; uő.: *A nagylaki uradalom története*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 18, 10) Bp. 1900.; ENGEL PÁL: *Magyar középkori adattár*. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. CD-Rom Budapest, 2011. Jaksics család.

²⁸ DL 12595. (*Iratok Pest megye történetéhez*. *Oklevélregeszták 1002–1437*. Bakács István, Bp. 1982. <Pest megye múltjából 8>) 1530.sz. A ceglédi tiszttartó ezúttal is nemes, bizonyos Pátyodi László volt.

gártársukat.²⁹ A tumultus során Nyárasapáti elvert egy támadót, azonban ő sem úszta meg szárazon: a ceglédiek fegyverekkel, „hatalmasul” (*potentia mediante*) támadtak rájuk, két lovuk a nyíllövésektől elpusztult, három pedig megsérült.³⁰

Ezután egy évtizedig megint nem hallunk a két település közti viszályról. 1454 nyarán aztán újra felforrósodtak az indulatok. A család feje ekkor már az egy évtizeddel korábban emlegetett István testvére, László volt, aki „fia tudtával és beleegyezésével” és egy jobbágyával „hatalmasul és fegyveresen” (*manibus armatis et potentiarius*) az egyik réten kaszálót két ceglédi polgárra tört. Elverték és megsebesítették őket, a náluk levő dolgaikat elvették, a lekaszált szénát pedig természetesen magukkal vitték.³¹ Néhány héttel később, július 25. környékén Nyárasapáti László a ceglédiek földjén nőtt szénát learattatta. Ekkortájt történhetett, hogy két kaszáláson kapott ceglédi szénáját és lovát elvették.³² A következő években hasonló panaszokkal találkozunk. Nyárasapáti László állítólag Cegléd területéről egy marhát elhajtattott, elvitette a szénát, különböző szántóföldeket és kaszálókat foglalt el, mindezt *potentia mediante*. Egyik esetben tíz jobbágy segítségével foglalta el Besenyő és Töröttgyház pusztákat.³³ A vádaskodás kölcsönös volt. 1455 decemberében három ceglédi lakos az apácák parancsára elfoglalta az egyik vitatott pusztát, az asztagokban álló kölest elvitték.³⁴ Újabb tíz éves szünet következett, amikor 1465-ben a Nyárasapáti családnak immáron a harmadik generációja, Nyárasapáti György került konfliktusba a várossal. Az akció kitervelője ezúttal egy közei, Külső-Szolnok megyei birtokos, Vezsenyi László özvegye volt. Az ő biztatására 157 emberrel, lovasokkal és gyalogosokkal vegyesen, tört rá Ceglédre, és a városlakókat elverte. A Nyárasapáti által vezetett csapatban ott volt tizenöt környékbeli nemes, valamint két kun. Velük tartottak az özvegy, Nyárasapáti és Kátai Lénárd birtokain élő parasztok is. Ekkortájt foglalta el Nyárasapáti az egyik településhatáron álló pusztát.³⁵ Négy év múlva egy ceglédi a nyárasapáti malomba vitte a gabonáját öröltetni. Hazafelé tartva állítólag már Cegléd területén járt, amikor Nyárasapáti György és felesége továbbá 20 fegyveres jobbágyuk „fegyveresen és hatalmasul” (*armatis et potentiarius manibus*) rajta ütött, elfogták, a szekerét, a szekeret húzó ökröket valamint a lisztet elvették tőle. A ceglédit és az elkobzott holmit bírói felszólításra sem adták vissza.³⁶ Ezen a nyáron az egyik vitatott kaszálót is lekaszálták „hatalmasul” (*potentia mediante*) a nyárasapátiak, majd Nyárasapáti György az egyik pusztán álló, kettős törzsű tölgyfát, melyet a ceglédiek a két település határjeleként tartottak számon, kivágatta, és abból készíttette el kúriája kapuját.³⁷ Néhány hét múlva a ceglédi tisztartó visszavágott. Őt kör-

²⁹ Az itt idézett források közül ez az egyetlen, amelyik a *hospes*, *cohospes* szavakat használta a mezőváros lakóira.

³⁰ DL 13814. (*Pest megye*, Bártfai 719.sz.)

³¹ DL 14858. (*Pest megye*, Bártfai 803.sz.)

³² DL 15003, 15004 (*Pest megye*, Bártfai 821.sz.), DL 15050, 15052, 15053.

³³ DL 15049, 15041, 15048, 15051, 15081.

³⁴ DL 15012.

³⁵ DL 16292. (*Pest megye*, Bártfai 918. sz.)

³⁶ DL 16836.

³⁷ „quandam arborem ilicis ikresthelfa vocatam, metalem inter ipsas possessionem Nyarasapath ac predium Theretheghaz, necnon oppidum Czegled pro meta consignatam” DL 16891, 16892. A valószínűleg mestersegesen sarjasztott, ikrestölgyfához hasonló két-vagy háromágú határfákra több 18. századi példát ismerünk. TAKÁCS LAJOS: *Határjelek, határjárás a feudális kor végi Magyarországon*. Bp. 1987. 42. p.

nyékbeli nemest, három saját familiárisát és 130 ceglédi férfit vezetett Nyárasapát területére, ahol egy budai polgár bérelt marhái számára legelőt a Nyárasapáti családtól. A polgár több mint kétszáz marháját és két szekerét elvitték, egy másik kaszálóról pedig az egyik nyárasapáti paraszt hat marháját hajtották el. A panaszosok – azaz a Nyárasapátiak – szerint így elfoglalták a földterületet.³⁸ A hatalmaskodás-sorozat ezzel véget ért. Néhány hónap múlva a két fél kiegyezett egymással. 1476-ban még egyszer panaszt tett az apácakolostor, mivel Nyárasapáti György és udvarbírája a két faluból való 16 paraszttal és 11 cseléddel együtt lekaszálták, és ahogy ők mondták, „hatalmasul elfoglalták”, az egyik vitatott kaszálót.³⁹ Ennek a panasznak azonban már nem volt semmilyen folytatása. További határviszálynak és a hatalmaskodásoknak évtizedekig nincs nyoma az apácák levéltárában.

Cegléd és Nyárasapát határvillongásai

sz.	dátum	elkövető(k)	cselekmény	DL jelzet
1.	1434.	Nyárasapáti Sebestyén	3 pusztá elfoglalása	12595.
2.	1444. 10. 21.	Nyárasapáti István	verekedés, két ceglédi elfogása, marha lefoglalása	13814.
3.	1454. 07. 02. k.	Nyárasapáti László	2 ceglédi megsebzése, széna lefoglalása	14858.
4.	1454.	Nyárasapáti László	széna és egy ló lefoglalása	15050, 15052, 15053.
5.	1455. 04. 24. k.	Nyárasapáti László	egy marha lefoglalása	15049.
6.	1455. 07. 25. k.	Nyárasapáti László	2 pusztá elfoglalása, széna lefoglalása	15003, 15004.
7.	1455. 09. 29. k.	Nyárasapáti László	széna lefoglalása	15049.
8.	1455. 12. 06.	3 ceglédi jobbágy	egy pusztá elfoglalása, köles lefoglalása	15012.
9.	1455. 12. 06	Nyárasapáti László	földek elfoglalása	15041, 15037.
10.	1456. 03. 12. k.	Nyárasapáti László	2 pusztá elfoglalása	15051.
11.	1456. 04. 24. k.	Nyárasapáti László	földek elfoglalása	15081.
12.	1465. 07. 25. k.	Nyárasapáti György	betörés a városba, egy pusztá elfoglalása	16292.
13.	1468.	Nyárasapáti György	határfa kivágása	16936.
14.	1469. 03. 29.	Nyárasapáti György	egy ceglédi elfogása, ökör, kocsi lefoglalása	16836.
15.	1469. 07. 24.	Nyárasapáti György	egy pusztá elfoglalása	16891, 16892, 16936.
16.	1469. 08. 10.	ceglédi tisztartó	200 marha, 2 kocsi lefoglalása, egy rét elfoglalása	16907, 16937, 16940.

A másik helyszínen csupán bő egy esztendő eseményeit ismerjük. Beatrix királynénak az említett két falu miatt minden szomszédjával, így saját ajtónállómesterével is,

³⁸ DL 16907.

³⁹ DL 17828.

határvitája volt, ami minden bizonnyal nagyon régi múltra tekintett vissza. A klarissza konvent és a Nyárasapáti család példájából láthattuk, hogy határvitákban a földesurak elkeseredetten ragaszkodtak igazukhoz. A királyné ezúttal azonban egészen másként viselkedett. Levelet írt diósgyőri várnagyának, azaz Pályi falu legfőbb intézőjének, továbbá Dorogházi László ítélőmesternek, hogy Perényi Jánosra neki az udvarban szüksége van, ha a bíróság Perényit bizonyító eskü letételére kötelezné, akkor ezért ne kelljen az udvarból elutaznia, hanem úrnője kezébe is letehesse az esküt. A várnagyot pedig arra utasította, hogy parancsolja meg a királynéi jobbágynak, hogy mondjanak le a Dobossal határos vitatott területről.⁴⁰ A falvak határait 1489 tavaszán járták meg.⁴¹ A királyné és bárójának jobbágjai nem jutottak dűlőre: különböző határokat mutattak meg a bíróságból kiküldött személyeknek. Perényinek oklevele is volt a határokról, a királynénak viszont nem, a királyné ezért parancsot adott jobbágynak, hogy engedjenek a szomszéd földesúrnak, mert ő véget kíván vetni a két falu lakói közti minden ellenségeskedésnek (*omnem controversiam*). A pályi parasztok valószínűleg tudták, hogy nincs igazuk, mert nem akartak a határookra megesküdni, egyben tiltakoztak az új és a dobosiaknak kedvező határok kijelölése miatt. A királyné hatalmában bíztak, neki akarták előadni panaszukat. Hiába. A nádori embert kiküldetése előtt már bizonyára tájékoztatták arról, hogy nem kell tartania a királyné haragjától, bátran tarthatja magát a törvényes eljáráshoz, így is tett, és a dobosiak mutogatása szerint állapította meg a határjeleket.⁴² A problémák a következő évben kezdődtek. Nem tudjuk, hogy a vitatott földeket melyik falu lakói vetették be, művelték meg, 1490-ben azonban Perényi azért panaszkodott, mert a királynéi jobbágyság folytatták korábbi jogtalanságaikat (*iniurias*): a határjeleket megsemmisítették, több jobbágyságot megverték és megsebesítettek. A királyné június 2-án parancsot adott jobbágynak, hogy a határokat azonnal állítsák helyre, a Perényi jobbágynak okozott károkat pedig térítsék meg. Meg is fenyegette őket, hogy a diósgyőri vár ispánjának parancsot adott, hogy zabolázza meg őket, Perényit pedig felhatalmazta arra, magát és jobbágyságát bármilyen módon, akár nekik bajt okozva (*omnibus viis et remediis non sine vestro incomodo*) megvédje. Nem telt el két hét, és a királyné végleg pontot tett a történet végére, és Perényi Jánosnak adományozta Pályi falut.⁴³

Árpatarlón nem határvitából kerekedett hatalmaskodás, hanem birtokjogi perből. A Jaksicsok ugyanis a mezőváros és tartozékai ügyében perben álltak a Vingárti Geréb családdal, akik Mátyás király rokonai voltak, és ennek köszönhetően emelkedtek a báróságra.⁴⁴ Az árpatarlói hatalmaskodás két értelmi szerzője Geréb Péter országbíró és fivére László erdélyi püspök voltak. Nem tudjuk, hogy a Gerébek mi jogon követelték maguknak a mezővárost és az uradalmat, nem is várták meg a királyi kúria ítéletét, felrúgva az ítélet végrehajtásának szigorúan szabott szabályait, összegyűjtötték környékbeli birtokaikon élő, nekik szolgáló nemeseket, segítséget kértek egy másik gazdag nemes-től, Bajnai Both Andrástól is, aki saját familiárisait bocsátotta a rendelkezésükre. 1496 tavaszán összesen 34 nemes indult Árpatarló felé, de gyalogosan és lóháton mások is

⁴⁰ DL 71013. (Perényi 616. sz.)

⁴¹ DL 71016. (Perényi 617. sz.)

⁴² DL 71015, 71016. (Perényi 619, 620. sz.)

⁴³ DL 71022, 71023. (Perényi 628, 629. sz.)

⁴⁴ E. KOVÁCS PÉTER: *Matthias Corvinus*. Budapest, 1990. 23. p.; ANDRÁS KUBINYI: *Matthias rex*. Budapest, 2008. 19. p.

kísérték őket. Ágyúkkal, puskákkal, más ostromfegyverekkel vonultak a kastély alá, amelyet megvítak. Jaksics Márk jobb kezén egy lándzsától megsebesült, két mellette szolgáló szerb familiárisának élete is veszélyben forgott.⁴⁵ A Jaksicsok nem hagyták magukat, és rokonaikhoz fordultak segítségért. A következő év májusában a két szerb despota fivér, György és János küldték embereiket Geréb Péter Szerém megyei birtokaira. Brankovics János (Jován) felesége Jaksics lány volt, a hatalmaskodókat pedig a despoták egyik szerb nemzetiségű várnagya, Belmosevics Damján vezette, akinek valamilyen nőrokona a Jaksics családba házasodott be.⁴⁶ Geréb Péter egyik alattvalóját kis híján megölték, majd rögvést a nyári aratás után Árpatahlóra mentek fegyveresen és hatalmasul (*armatis et potentiariis manibus*), és a földekről szekerekkel elszállították a földesúri adót.⁴⁷

A rekonstrukció határai

Az idézett forrásokból az eseményeknek csak egy töredékét ismerjük meg, ráadásul a források mind egyoldalúak. A panaszosok semmiféle engedményt nem tettek a másik félnek, csak az ellenfél jogtalanságairól számoltak be. Ha csak az apácakolostor panaszait ismernénk, azt gondolhatnánk, hogy egy erőszakos nemes zaklatta a ceglédieket. Az ügyben azonban két alkalommal is született egyezség, mindkét esetben az apácák kényszerültek engedni, egyszer még kártérítést fizetését is vállalták.⁴⁸ Nyárasapáti azzal védekezett a határfa kivágása miatt indult perben, hogy a fa nem is a határon fekszik, hanem saját birtokának határain belül, ahol azt tesz, amit akar. A kolostor officialisa is azzal érvelt, hogy nem hatalmasul foglalta el a peres földet, hanem az mindig a kolostor birtokához tartozott.⁴⁹

A kor formális bizonyítási eszközei nem segítenek a valóság feltárásában. Ha az apácák tettek panaszt, a bíróság által elrendelt vizsgálatok mindig őket igazolták, ha a Nyárasapátiak panaszolták be az apácákat, akkor pedig őket. Így volt ez az egész országban: a vizsgálat (*inquisitio*) majd minden esetben megerősítette a panaszos igazát, ezért a perekben csak nagyon gyenge bizonyítéknak számított. Az Anjou-korban egy ügyben kelt, három különböző hatóság által – többnyire egy megyei és két hiteleshelyi – vizsgáló levél ért csak fel a tanúk bizonyosságával.⁵⁰ A név szerinti tanúkihallgatás, a kiáltott közgyűlés (*proclamata congregatio generalis*) esetében is a peres felek állították elő a tanúkat. Ezek a tanúk eskü alatt nem hazudtak, de nagyon óvatosan fogalmaztak, úgy, ahogy az őket előállító peres fél kérte tőlük. A vizsgálat kérdéseit is a tanúkihallgatást javasló fél állította össze. Nagyon jellemző az 1444-es ceglédi hatalmaskodás elbeszélése: mindkét fél verzióját ismerjük, de mintha nem is ugyanarról az eseményről

⁴⁵ DF 279297.

⁴⁶ ENGEL: *Magyar középkori adattár*. Jaksics és Brankovics család

⁴⁷ DL 20598.

⁴⁸ 1466: DL 16419, 1469: DL 16946.

⁴⁹ DL 16936, 16937.

⁵⁰ HAJNIK: *A magyar bírósági szervezet* 292. p.; HOLUB JÓZSEF: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929. 245. p.

beszéltek volna. Hasonló tanúvallomásokat figyelhetünk meg más perekben is.⁵¹ Az apácák ügyvédjének elbeszélésében az időrend egyébként – bizonyára szándékosan – zavaros, nehezen lehet rekonstruálni az eseményeket.

A több ezrével ránk maradt más birtokfoglalási és hatalmaskodási ügyekben nem vagyunk annyira szerencsések, mint a Cegléd és Nyárasapát közti határvitában. Általában nem ismerjük a másik fél véleményét, csak az tűnhet fel, hogy sokszor nincs semmiféle következménye még látszólag súlyos hatalmaskodásoknak sem. Nehéz megállapítani, hogy egyáltalán hány ügyről van szó, mert egy panaszban több ügyet is felsoroltak, néha régebbi ügyekre utaltak vissza.

A lefoglalás és a hatalmaskodás

Egyik esetben sem valószínű, hogy az első ránk maradt források egyben az ügy kezdetét is jelentették. A vita és valószínűleg a kölcsönös erőszakos cselekmények is, már régóta folytak. Úgy tűnik, hogy nem csak az elbeszélés kezdődött *in medias res*, hanem maguk az események is. Mindkét résztvevő elmondhatta volna, hogy „a dolog úgy kezdődött, hogy a másik visszaütött”. A határviták időről-időre kitörő, régóta izzó konfliktushelyzeteket jelentettek.

A magyar szokásjog rendkívüli mértékben védte a nemesi birtokot: a birtokhatárok sérthetetlenek voltak, ott nem volt elévülés.⁵² Megoldást az időről-időre bírói segédlettel végrehajtott határjárások jelentettek, melyek során a határjeleket felújították, ha azonban a felek nem értettek egyet, akkor hosszadalmas pereskedés kezdődött.

Ezek az ügyek látszólag csak a földesurakra tartoztak. Az évekig elhúzódó perek alatt azonban a vitatott földterületet valamelyik fél megműveltette, ami a vitát tovább éllezte. A Cegléd és Nyárasapát határán lezajlott események többségében semmilyen erőszakos esemény nem történt. A vitatott földterület – ezeket a kora újkorban villongó vagy veszekedő földeknek nevezik majd⁵³ – hatalmas elfoglalása általában annyit jelentett, hogy nyáron a szénát lekaszáltá ott valamelyik fél. A birtok jogtalanának tartott élése önmagában véve azért volt hatalmaskodás, mert magában rejtette az erőszak lehetőségét. Aki a földet magáénak tartotta, az meg is védte, ha kellett, erőszakkal is. Erre a magyar jogrendszer ugyanúgy lehetőséget adott, mint ahogy az összes más jog.

A Cegléd és Nyárasapát közti határvitában elkövetett erőszakos cselekedetek mind lefoglalási ügyek voltak.⁵⁴ A lefoglalás (*arrestatio*) lehetséges alkalmazásait a legtokéletesebben Zsigmond király 1405-ben kiadott városi törvénye sorolta fel. E szerint akkor került rá sor, ha adósságot kellett kiegyenlíteni, ha valaki bűncselekményt hajtott

⁵¹ TRINGLI ISTVÁN: *A magyar szokásjog a maloméptésről*. In: *Analecta mediaevalia* I. szerk.: Neumann Tibor Bp.–Piliscsaba 2001. 251–268. pp., 266. p.

⁵² *Tripartitum* I. 78., 84., 85.

⁵³ Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt vm. lt., *Acta iudiciaria miscellanea* „azon villongó földön, erdőn és mezőn” 1652:4. „villogó Sárjő nevű rét” 1653: 3. „azon vilongó földről való dezimat” 1654:1. „az villongó föld csak egy kicsiny tekerület” 1654: 12. „vilongho földnek” 1657: 17. „az veszekedő földön” 1660:14.

⁵⁴ TRINGLI ISTVÁN: *Vásártér és vári jog a középkori Magyarországon*. Századok 144 (2010) 1291–1344. pp., 1325. p.

vége, vagy ha kárt okozott valakinek.⁵⁵ Ennek megfelelően az *arrestatio* elszenvedője az adós, az elkövető vagy a károkozó lehetett. A magyar okleveles gyakorlat azonban általában beérte két kategória alkalmazásával, ezt tette Zsigmond király 1435-ös úgynevezett nagy törvénykönyve is. A törvény szerint akkor végeztek lefoglalást, ha valaki nem fizette meg adósságát, illetve ha valamilyen kihágást követett el.⁵⁶ E kettős kategória úgy jött létre, hogy a korábbi három kategória utolsó két tagját összevonták.

Ilyen kihágásnak tekintették azt is, ha valakinek az állatai más földjein kárt okoztak. A magyar szokásjog szerint a más földjén járó marhát el lehetett fogni, és zálog címen le lehetett foglalni. A zálogba lefoglalt jószágot azonban három nap múlva vissza kellett bocsátani tulajdonosának.⁵⁷ A nemesi szokásjogot kodifikáló Verbőci István csak a legelő állatok által és favágással okozott károkról beszélt, de ugyanez volt érvényes akkor is, ha valakit vitatott földterületen aratás vagy kaszálás közben fogtak el. Az eljárás célja hármas volt: a károkozás azonnali megszüntetése, a kártérítés gyors kikényszerítése és olyan gyors büntetés, ami emlékeztette a károkozót tetteire. Ezért vették el a tiltott helyen fát vágóktól fejszéiket, köteleiket, a kaszálóktól kaszáikat, az aratóktól ekéiket, ezért foglalták le szekereiket, igavonó állataikat, továbbá a náluk talált fát és terményt. Hasonló megfontolás rejthető a mögött is, hogy a lefoglalás során elfogott nőket levétköztették. Szó sem volt szexuális zaklatásról, vagy megszegyenyítő büntetésről, egyszerűen az eltiltott cselekmény folytatását akarták így megakadályozni. Téli időben ugyanezért vették el a tiltott favágás közben elfogott személyek kabátját vagy kalapját.

A középkori magyar jog megengedte a személyek elfogását is, mint ahogy az a középkori adóssági ügyekben is szokásos volt. Az *arrestatio* tehát egyszerre jelentette a személy és a dolgok *arrestatio* alá vételét. Ezért foglalták le Cegléd és Nyárasapát határán a marhákat és szekereket. Valószínűleg hasonló megfontolásból történt a malomból haza tartó ceglédi elfogása is. Ebben az esetben nem személy szerint őt, hanem a ceglédieket akarták kártérítésre szorítani, itt tehát a lefoglalás egy sajátos esetével a represszáliával volt dolgunk – csak erről az apácák panaszos beadványa hallgatott.

A lefoglalás és az erőszak szinte természetese módon jártak együtt.⁵⁸ A lefoglalás elszenvedője védte magát és dolgait, a lefoglaló pedig a birtokát, így aztán a verés és megsebzés hozzá tartozott az eljáráshoz. A 18. század első felében írták meg az egyik legolvasottabb jogi kézikönyvet, ami teljes egészében a mezei lefoglalásról szólt. Ad-digra ennek az eljárásnak külön neve is lett, *abactio*, ami azt mutatta, hogy továbbra is a legelés során keletkezett károk voltak a leggyakoribbak. A könyv szerzője – aki egy nagy uradalom intézőjeként rendszeresen találkozhatott ezzel az eljárással – nemcsak megengedte, hanem kifejezetten javallotta az idegen földeken legeltető pásztorok mér-

⁵⁵ „occasione debiti, delicti, culpe aut maleficii” *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai Bp. 1976. 196. p.

⁵⁶ „de arestationibus... pro debitis et aliis excessibus” 1435: 13.tc. *Decreta 1301–1457*. 270. p.

⁵⁷ *Tripartitum* III. 33. A három napos terminus valószínűleg más lefoglalásokra is érvényes volt. 1497-ben a jászói premontrei kolostor számára szedett vám fizetését tagadta meg néhány bort szállító karthauzi barát, akiket ezért három napra árujukkal együtt lefoglaltak. DF 233071.

⁵⁸ Újkori példák bőséges felsorolása: TAKÁCS: *Határjelek*. 118. skk.

sékelt elverését (*moderatis ictibus*).⁵⁹ Ez már azonban az erőszakot korlátok közé szorító 18. század kívánalma volt. A középkorban sokkal keményebb erőszakot alkalmaztak, bár a panaszosok bizonyára gyakran túloztak a történetek elbeszélésekor. 1454-ben a nyárasapátiak két kaszálás közben elkapott ceglédi lakost félholtra vertek, 1490-ben a pályi parasztok a szomszéd falu lakosait sebesítették meg. 1497-ben a despoták emberei – feltehetőleg szintén egy represszália következtében – Geréb Péter alattvalóját meg akarták ölni. Az önhatalmú erőszakot visszaszorító 16. században alkotó Verbőci szándékosan különítette el ezt az eljárást a hatalmaskodástól. A Hármaskönyv erről szóló titulusának címe ezért szól csupán a kárt okozó, más földjén legelő barmokról.⁶⁰ Az újkori *abactio* esetében pedig már fel sem merült, hogy a hatalmaskodáshoz bármi köze lehetne, az már nem volt egyéb, mint a polgári kori mezőéri eljárás előzménye.

Az erdei, mezei lefoglalásoknak tehát látszólag semmi közük sincs a hatalmaskodásokhoz. Elsősorban megkülönböztetné őket a kárt okozó szándéka: az elsőben elbitangolt jószágáról, figyelmetlen pásztorról volt szó, a másodikban szándékos birtokfoglalókról, akik a legvégső erőszaktól sem riadtak vissza. Csakhogy a helyzet ennél jóval összetettebb. Ha a réten megjelent egy idegen gulya, a helyeik nem azt mérlegelték, hogy milyen jogon küldték oda vajon ezeket az állatokat, hanem behajtották őket. Ugyanez történt akkor is, ha valaki lekaszálta a rétet. Akár birtokvita – azaz szándékosság – rejtett a cselekedet mögött, akár csak a pásztor tartotta egyszerűbbnek, ha a dúsabb legelőre hajtja a jószágot, egyformán cselekedtek: lefoglalták az állatokat, az embert és nem maradt el az erőszak sem. Jellemző módon sem a károsult részéről tekintve, sem a kár okozó oldaláról nézve nem volt a cselekménynek neve, mai fogalmaink szerint önálló jogi fogalomról, tényállásról nem is beszélhetnénk. Hasonló volt ez ahhoz, ahogy a középkori magyar jogi terminológia nem a bűnügyeket, hanem a bűnözők fajtáit különböztette meg egymástól.⁶¹ Végül a károsult által alkalmazott eljárásról, a lefoglalás majd a behajtás fogalmával jelölték az intézményt. Az *arrestatio* szóval azonban az ilyen ügyekben egészen ritkán találkozunk, az *abactio* pedig csak a 18. században honosodott meg. Az *arrestatio* nem túl gyakori említése könnyen megmagyarázható. Egyrészt egy általános fogalomról van szó, amelynek a mezei kártételek elleni védekezés csak az egyik területe volt. Ennél sokkal fontosabb azonban a ránk maradt „hatalmaskodási” ügyek már említett forráshelyzete, mivel az ilyen ügyeket többnyire a panaszos fél előadásából ismerjük. Akinek elhajtották állatait, elvették fejszéit, és kivágott fáját, jogtalannak érezte a cselekedetet, és erről akarta a bíróságot is meggyőzni. Ha *arrestatióról* beszélt volna, saját keresetét tette volna erőtlenné, hiszen elismerte volna, hogy ő hajtotta tilosba állatait, ő küldte tilos helyre fát vágni embereit, az ellenük alkalmazott lefoglalás és erőszak pedig jogos volt.

A hatalmaskodási panaszokban szereplő mezei lefoglalási ügyekben még azt sem lehet pontosan eldönteni, hogy ki a károsult, és ki a kár okozója. Sőt, mintha a szerepek megcserélődnének: a mezei kár elszenvedője, aki lefoglalást hajtott végre, a hatalmas-

⁵⁹ PAULUS PRILESZKY: *Opusculum questionum cum subnexo circa easdem discursu de pecorum et pecudum abactionibus seu abvagationibus hasque con comitantibus considerationibus Posonii 1735*. 19. A könyvet a következő években még kétszer kiadták.

⁶⁰ A címek már a jogkönyv első kiadásában megvoltak, így azok szinte biztosan magától Verbőcitől származnak. ILLÉS JÓZSEF: *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története*. Bp. 1910. 141. p.

⁶¹ TRINGLI ISTVÁN: *Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából*. Levéltári Közlemények 69 (1998) 3–31. pp., 17. p.

kodási panaszokban a kár okozójaként jelenik meg. Nyárasapáti László, aki a tilosban kaszáló ceglédiektől elvette a szénát, az apácák panaszlevelében már hatalmaskodó, kárt okozó személyként jelenik meg. Amikor a ceglédiek a sajátjuknak tartott földről a gulyát elhajtották, a maguk szempontjából nézve nem tettek mást, mint éltek a birtokvédelem jogos eszközével, a lefoglalással, Nyárasapáti György szemében azonban tettük hatalmaskodás volt. A lefoglalás tehát sokszor nem volt egyéb, mint első lépés afelé, hogy az ügyet később hatalmaskodásnak tekintsék. Hogy annak tekintették-e, az elsősorban, mint annyi minden más a középkori Magyarországon, azon fordult meg, hogy kapcsolódott-e hozzá birtokvita.

Segítők vagy felbujtók?

A mezei lefoglalásnak és a hatalmaskodásnak másban is különbözni kellett volna egymástól. Az elsőt megtehették a parasztok is, a másodikhoz azonban birtokosnak kellett lenni. Jellemző módon a Hámaskönyvnek az állatok okozta kártételekről szóló titulusa a mű harmadik könyvében szerepel, ott ahol a szerző a falusiak jogáról értekezik. Verbőci jól adta vissza a korabeli jogfelfogást. 1492-ben egy birtokügyben két bárói család vállalta, hogy nem zaklatják egymást. Nem tekintik azonban zaklatásnak (*turbatio*) – folytatta az egyezséglevél – a jobbágyok és familiárisok ellenségeskedését (*offensione*), vagy a dolgok elvitelét, ami a szomszédok közt jelentéktelen dolgok miatt gyakran előfordul.⁶²

A valóság persze ebben az esetben is összetettebb volt. A hatalmaskodási panaszokat rögzítő, formulák közt kelt oklevelek leírása számtalan esetben nem más, mint a középkori jogi gondolkodás és a jogi nyelv igyekezete, hogy ott is a birtokosokat helyezze előtérbe, ahol esetleg a parasztok sokkal aktívabb szerepet játszottak.

A legjellemzőbb formulákkal a ceglédiek és a nyárasapátiak közti ügyekben többször is találkozunk. 1455-ben – a Nyárasapátiak szerint – néhány ceglédi a kölest az apácák parancsára és akaratából (*ex earundem commissione et voluntate*) vitte el a vitatott földről. 1469-ben állítólag Nyárasapáti György és felesége küldték volna (*missis et destinatis*) parasztjaikat a malomból hazatérő ceglédire, ugyanebben az évben a ceglédiek is az apácák különös parancsára (*ex speciali commissione et voluntate earundem dominarum sanctimonialium*) hajtották el Nyárasapát területéről a legelő marhákat. Nehezen képzelhető el, hogy a főváros mellett élő apácák személyesen adtak volna parancsot távol élő jobbágyaiknak ilyen ügyekben. Ha a parasztok egyáltalán utasítást kaptak erre valakitől, az csak az intéző lehetett, akinek a legfontosabb feladata a reá bízott birtok védelme volt. Ceglédén tehát valószínűleg az intéző parancsolta meg a parasztoknak, hogy a szomszédos pusztákat elfoglalják. A parasztok azonban ezt maguktól is megtették volna. A királyné pályi jobbágyságait nem bízta senki, hogy elfoglalják a dobosi földeket, és megverjék a dobosiakat, sőt földesuruk ezt valósággal megtiltotta nekik. Eljárásukat a maguk számára azzal igazolták, hogy ők csak a szokásjog által engedélyezett lefoglalás és a vele kéz a kézben járó erőszak szokása szerint jártak el. A ceglédi és a nyárasapáti jobbágyok hasonlóképpen gondolkodhattak: ha egyszer az ő tele-

⁶² DL 71036. (*Perényi* 642.sz.)

pülésükhöz tartoznak a puszták, akkor ők művelik meg. A ceglédi intéző pedig természetesen támogatta őket ebben.

1456-ban a Nyárasapátiak állítólag tíz embert küldtek az egyik rét elfoglalására, 1469-ben 4 familiárisukkal és 12 jobbágyukkal foglalták el az egyik pusztát. Valójában ezek a parasztok nem tettek mást, mint lekaszálták a földeket. Nem tudjuk, hogy a birtokon belül kinek a tulajdonában volt a kérdéses kaszáló és a puszta. Lehet, hogy a földesúrében, aki kiadta bérbe, vagy pénzért, esetleg robotban kaszáltatta le a földet, de az is lehet, hogy e területet a falu közös használatú réjtének tekintették.

Más, de hasonló oka lehetett annak, amikor az apácák tisztartója állítólag 130 jobbágyal hajtott el a vitatott földről kétszáz marhát. Kétszáz marha tereléséhez néhány pástor elegendő lett volna, ezért két eset lehetséges. Vagy az akció biztosításaképpen, egy esetleges ellenállást kivédendő, vitte magával a tisztartó a ceglédi férfiakat, vagy nem is vettek részt ennyien a cselekményben, és a hosszú névsor oklevélben való szerepeltetésének más oka volt. A 130 név csupa férfinév, a panaszos Nyárasapátiak valószínűleg az összes felnőtt ceglédi férfi nevét, azaz az összes családfőt felsorolták. Nem azért, mert a város összes családfője kiment volna a nyárasapáti rétre, hanem mert az egész város számára foglalták el területet, a későbbi kártérítés során pedig az itt felsorolt jobbágyok által okozott károkat kellett megtéríteni. Ebben az esetben is elképzelhető, hogy az elfoglalt terület, mint közös használatú legelő került a város birtokába, melyet a családok között felosztottak. A késő középkori hatalmaskodási panaszokban szereplő, sokszor több tucatnyi embert felsoroló jobbágynévsorok csak ritkán jelentették azt, hogy egész falvak népe vett részt egy cselekményben, csupán azt akarták velük kifejezni, hogy a falvak lakói részesei voltak a cselekménynek, és a későbbi eljárás során köztük kell keresni azokat, akiken a gyilkosságot, megsebzést, verést vagy az anyagi javakban tett károkat számon lehetett kérni. 1509-ben a Lévai Cseh és az Enyingi Török család a Bodrog megyei Vanna és Telek határain fekvő szántókon vitázott. A tavaszi szántáskor állítólag a Törökök három faluból való 120 férfi jobbágya kergetette el innen a Lévaiak hét, ottani birtokán élő jobbágyát.⁶³ 1523-ban a Szatmár megyei Meggyes a Bátoriak ecsedi és a Perényiek nyalábi ágának közös birtokában volt.⁶⁴ A Szamos menti tölgyeseken hizlalt disznók után járó tizedből a földesuraknak komoly bevételeik származtak, amelyből fele-fele arányban kellett volna részesedniük. A disznókat korabeli nyelven kosárnak nevezett sáncok közé verték össze. Ebben az évben azonban vita keletkezett a disznók megosztása körül, mivel a Bátoriak csak azok egyharmadát akarták birtokostársuknak kiadni, a Perényiek azonban a birokjog szerint nekik járó fele részt vették ki maguknak. A Bátoriak hatalmaskodással vádolták meg a Perényieket, panaszlevelükben 311 jobbágy férfi nevét, valószínűleg a megyesi uradalom Perényiek részére eső összes felnőtt férfi jobbágyát, felsorolták, mint a „hatalmaskodás” segítőit.⁶⁵ Néhány szántó ember elkergetéséhez, kilencszáz disznónak a többiek közül való kihajtásá-

⁶³ *Perényi* 736. sz. Ugyanitt további „hatalmaskodások” történtek, ennek tekintették a vitatott területen az erdei meggyet gyűjtő asszonyok elkergetését is. *Perényi* 738, 739. sz.

⁶⁴ HORVÁTH RICHÁRD: *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban*. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 61 (2006) 305–326. pp., 320. p.; Neumann Tibor: Verböci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség. uo. 290–304. pp.

⁶⁵ *Perényi* 837. sz.

hoz, aligha kellett egész uradalmak férfinépe. A valódi végrehajtók azonban közülük kerültek ki.

A mezei foglalás és a hatalmaskodás között tehát sokszor csak szűk mezsgye húzódott.⁶⁶ A jobbágyok végeztek foglalást akkor is, ha uraik vitatkoztak egy földterületen egymással, csak hogy a jog ezért nem őket tette felelőssé, hanem uraikat, és nem őket, hanem a nemeseket perelték be e miatt. Ha egy pástyor elővigyázatlanul egy másik birtokos földjére hajtotta az állatot, az egész ezt követő eljárás az egyszerű lefoglalás keretében zajlott le, ha azonban ezt ura birtokigénye miatt tette, azt máris hatalmaskodásnak tekintették. A birtok nemesi volt, tehát a belőle keletkezett vitát a nemeseknek kellett vezetniük és elsimítaniuk, a jobbágyok ebben a kontextusban csak végrehajtók lehettek, még akkor is, ha sokkal aktívabb szerepet játszottak, mint azt a szigorú formulák közt kiállított jogi iratok sugallták.

A Gerébek és Jaksicsok küzdelme Árpatarlóért

Más motívumok rejlettek az árpatarlói hatalmaskodás mögött. Ezúttal két nagyhatalmú család pereskedett a birtokért. A per egy pillanatában a Gerébeknek kedvezett az ügy, ők azonban nem várták meg a számukra kedvező ítéletet, hanem „hatalmasul” foglalták el a birtokot. A magyar jogban élt a visszaűzés (*repulsio*) intézménye, amely szerint a végrehajtást egyszer meg lehetett gátolni szimbolikus erőszakkal pl. kard kirántásával vagy más fegyver felmutatásával. A gyakorlatban sokszor nem érték be ennyivel, hanem nagyon is valós erőszakkal gátolta meg a peresztes fél, a számára kedvezőtlen ítélet végrehajtását. Ezúttal is az önhatalmú jogérvényesítés egy formájáról volt szó. A *repulsiót* a szokásjog egyre kevésbé tolerálta, a középkor végén törvénnyel próbálták visszaszorítani, az egyszeri visszaűzést azonban továbbra is megengedték.⁶⁷ A Jaksicsok valószínűleg kihasználták volna ezt a lehetőséget, a Gerébek ezért folyamodtak a várostromhoz. Ők saját, vélt jogaikra hivatkoztak, amelyet csak fegyverrel tudtak megszerezni. Jaksicsok oldaláról nézve ez az eljárás természetesen jogellenes tett volt. Az ostrom és Jaksics Márk megsebzése csupán mellékes cselekedet volt a birtok elfoglalása, egyáltalán az egész jogtalan, azaz hatalmas cselekedethez képest. Egy év múlva, amikor a despóták behajtották az árpatarlói földeken a földesúri adót, Geréb Péter tett panaszt hatalmaskodás miatt.⁶⁸ Az ő szemszögéből kétségtelen hatalmaskodás volt ez: földesúri jogait csorbították, erőszak nem történt, de a Brankovicsok nagy számban felvonult familiárisai kétséget sem hagytak a felől, hogy ha az árpatarlói jobbágyok ellent álltak volna, akkor erőszakkal vették volna el tőlük az adót. Mivel Geréb Péter a panaszban említést sem tett a Jaksicsokról, lehet, hogy a két despota valóban saját jogon szedte be az adót, azaz a saját szempontjukból nézve, ők is jogosan jártak el, és nem egyszerűen csak fegyveres segítséget nyújtottak rokonaiknak. A Gerébek ostroma után feltehetőleg a Jaksicsok a Brankovicsoknak zálogosították el jogaikat, bízván abban, hogy a hatal-

⁶⁶ A Pfändung és Fehde kapcsolatra RUSZOLY JÓZSEF is felhívta a figyelmet: *Európa jogtörténete*. Az „újabb megánjogtörténet” Közép-és Nyugat-Európában. Bp. 2002. 312. p.

⁶⁷ *Tripartitum* II. 73, 74; HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet. 428. p.

⁶⁸ A kilencedet szedték be. Júliusban természetesen csak a gabonakilencedet vitték el a földekről.

mas erővel rendelkező despoták valahogy majd visszaszerzik a jószágokat. Nem tudjuk, hogy erre hogyan és mikor került sor, de később a Jaksicsok újra Árpatarló urai lettek. 1519-ben az ő kezükön volt a mezőváros, melyet egészen az oszmán hódításig birtokoltak.⁶⁹

A hatalmaskodások motivációinál mindig érdemes megvizsgálni, hogy nincs-e politikai vetülete a cselekménynek. A középkori magyar történelem ún. zavaros időszakai általában belháborúkat jelentettek, a politika köntösébe öltöztetett hatalmaskodások sorozatát, amikor a különböző pártállású személyek az általuk képviselt politikai célokkal legitimálták hatalmaskodásaikat.⁷⁰ A két határvillongás esetében semmi ilyesmiről nem beszélhetünk. Cegléd és Nyárasapát első ismert viszálya Zsigmond király uralkodásának utolsó éveiben történt, amikor teljes béke honolt az országban. Az 1440-es és 50-es évek hatalmaskodásai ugyan az Albert király halála utáni hosszú zavaros idők alatt történtek, az ország közepén azonban ebből keveset lehetett érezni, a későbbi események pedig mind Mátyás király konszolidált uralma alatt történtek. Pályi és Dobos parasztjait természetesen semmiféle politikai megfontolás nem vezette, amikor földjeikért küzdöttek. Árpatarló ostroma is Ulászló uralkodásának békés időszakában történt. A várak és kastélyok ostroma ritka kísérője volt a hatalmaskodásoknak, de nem volt rendkívüli eset. Mátyás király uralmának nyugodt éveiben egy hatalmaskodás során üzték el a Körös megyei Bednya kastélyának lakóit.⁷¹ A Mátyás király halála utáni zavaros időkben a Miksa római király pártjára állott magyar nemesek megostromolták a Geréb fivérek délvidéki kastélyait, Ivánkaszentgyörgyöt, Szombathelyt, Atyát, és Eszéket. Ez utóbbi ostromához elküldte embereit Brankovics György despota is. A Gerébek ezt hatalmaskodásnak tekintették.⁷²

Az 1491-es pozsonyi béke után azonban az ország túlnyomó része meghódolt II. Ulászló királynak.⁷³ Az 1496-os árpatarlói ostrom résztvevői, elszenvedői, és a szerb despoták is egyaránt a király hűségesei lettek. 1495-ben ért véget Magyarország déli megyéiben a király néhány hónapos hadjárata a lázadó Újlaki Lőrinc és szövetségesei ellen. Egyaránt Ulászló oldalán harcolt Geréb Péter, Bajnai Both András és a szerb despoták. A Jaksicsok részvételéről nem tudunk, de biztosan nem támogatták Újlaki herceget. Bajnai a király nevében ekkor foglalta a herceg Szerém megyei várait, többek közt azt a Szentdemetert, melynek várnagyát egy évvel később Árpatarló ellen küldte.⁷⁴ Az árpatarló-i hatalmaskodásnak tehát semmilyen köze nem volt a herceg elleni háborúhoz, és valószínűleg más politikai vonzata sem volt. Az Árpatarlóért folytatott per, majd az ostrom és az elfoglalás legfeljebb különböző udvari klikkekbe vetette a résztvevőket.

A hatalmaskodások természetesen mind anyagi érdekből történtek, a lefoglalt állatokat, learatott terményt vagy az elfoglalt birtokot mégsem lehet zsákmánynak tekinteni. Ezek a hatalmaskodók vélt jogaihoz tartoztak, miképp az erőszak is a vélt jogok védel-

⁶⁹ DL 26680.

⁷⁰ TRINGLI ISTVÁN: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Budapest, 2003. 12. p.

⁷¹ DL 102275.

⁷² DL 20056.

⁷³ NEUMANN TIBOR: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)* I–II. Századok 144–5 (2010–11) 335–372. pp., 293–348. pp.

⁷⁴ FEDELES TAMÁS: *A király és a lázadó herceg. Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Pécs, 2011. 133. p.

mét szolgálta. Nem volt zsákmány a mezőn vagy erdőben lefoglalt idegen állat sem, azt három nap után vissza kellett adni tulajdonosának, addig azonban etetni kellett, igaz a kártérítésbe be lehetett számítani a lefoglalt állatok eltartását.

A segítők

A panaszokban nemcsak csak akkor emlegették mások akaratát, ha a felperesek a nemesek felelősségét akarták a jobbággyokkal szemben kihangsúlyozni. 1465-ban Nyárasapáti György és társai nem a saját szakállukra, hanem a szomszéd özvegyasszony tanácsára és biztatására (*ex consilio et voluntate*) támadták meg Cegléd városát. Nem tudjuk, hogy a Vezsenyi családnak milyen vitája volt a klarisszákkal. Az özvegy azonban jó érzékkel választotta ki Nyárasapáti Györgyöt, akinek már régóta viszálya volt a kolostorral. Átengedte neki jobbággyait is, hogy Ceglédre törjenek. Nyárasapáti György nem segítője volt a hatalmaskodásnak, hanem aktív résztvevője. Segítőt az a fikció tett belőle, hogy magával vitte akciójára a Vezsenyiek parasztjait is.

Hasonlóképpen fejezték ki a családtagok szerepét is. A panaszosok nem tudhattak arról, hogy egy hatalmaskodás kitervelésében mennyire vettek részt más családtagok. A fikciónak – ami, akárcsak más esetekben, ezúttal is a birtokjogon alapult – nagy szerep jutott. A közösen gazdálkodó családtagoknak felelősséget kellett viselniük a birtokhoz kötődő tettekért. Ezért írták le formulaszerűen a Nyárasapátiak több hatalmas cselekedetének elbeszélésekor, hogy fia beleegyezésével és akaratából (*ex consensu et voluntate*) vagy felesége beleegyezésével és biztatására (*ex consensu et investigatione*) követte el a család feje a hatalmaskodást.

A hatalmaskodás résztvevőit szigorúan rendi hovatarozásuk szerint különítették el és sorolták fel a panaszlevelek. A ceglédi hatalmaskodásokban a sorrend így nézett ki: nemesek, kunok, familiárisok, jobbággyok. Az Nyárasapát és Cegléd közti hatalmaskodássorozat nagy része egyszerű mezei lefoglalás volt, ezekben az esetekben nem találkozunk nemes segítőkkel. Ők csak a nagy akciókban bukkantak fel. 1465-ben a Nyárasapátiak és a Vezsenyiek által Cegléd ellen vezetett csapatban 15 nemest találunk, 1469-ben, amikor a vitatott rétről egy egész gulyát hajtott el a ceglédi tisztartó, öt nemest vitt magával. A nemesek mind környékbeli, Pest vagy Külső-Szolnok megyei kisnemesek voltak. Valószínűleg alkalmi segítőkéről volt szó, akiknek motivációját nem ismerjük. Csak előkelő nemesek, bárók vagy főpapok hatalmaskodásaiban találkozunk nemes familiárisokkal. A klarissza zárdának az önmagában álló mezőváros környékén nem érte volna meg familiárisokat fogadni, a Nyárasapátiak pedig a nemességnek ahhoz a rétegéhez tartoztak, amelyik familiárisként másokat szolgált, nekik arra nem tellett volna, hogy familiárist fogadjanak. A környéken élő kunokat a nemesek között sorolták fel, kollektív jogaik ugyanis hasonlatossá tették őket a nemesekhez.

Egy alkalommal mégis emlegették a Nyárasapátiak familiárisait. Őket azonban a jobbággyok között sorolták fel. A familiáris ugyanis lehetett nem nemes is. Ők az úr vagy az intéző személyes szolgálatában levő emberek voltak, akiknek igen vegyes lehetett a jogi állásuk: a házi cselédttől, a jobbággyi adóktól menetesített szabadosokig mindenki ebbe a kategóriába esett, akit valamilyen különleges viszony kötött az urához. A ceglédi tisztartó is magával vitte három saját familiárisát. Nem tudjuk, hogy az apácák

jobbágysai voltak-e, ám az biztos, hogy a tisztartó szolgálatában állottak. A magyar szokásjog nem tett különbséget a mezővárosi polgárok és jobbágysai között, ezért nem neveztek a peres iratokban a ceglédieket polgároknak, hanem jobbágysainak. Nem volt fontos megemlíteni a falun vagy városon belüli jogállásukat sem. A felsorolás egy-egy elejtett jelzőjéből azonban kiderül, hogy telkes jobbágysai és cselédek egyformán voltak közöttük.

Geréb Péter országbíró és püspök testvére nem személyesen ostromolták meg az árpatai kastélyt. Először is segítőt kerestek, Bajnai Both Andrást, szintén a Mátyás korban felemelkedett, később báróvá lett nemes, aki a Gerébekhez hasonlóan nem ment személyesen a kastély alá, hanem embereit küldte oda.⁷⁵ A Jaksicsok panaszlevelében név szerint felsorolt nemesek mind a Gerébek és Bajnai Both familiárisai voltak.⁷⁶ Árpatai ostromlói Geréb Péter leghűségesebb embere, Gibárti Keszérő István vezette, aki ekkor aloraszágbíróként szolgált urát. E tisztség azt jelentette, hogy a királyi kúriának abban a bíróságában, amelyet elvileg az országbíró vezetett, szakértő jogászként ő szolgáltattott igazságot.⁷⁷ Mellette lovagolt a legfontosabb magyar végvár, Belgrád udvarbírája, Mihály deák is. Belgrád királyi vár volt, amely ekkoriban Somi Józsa alsómagyarországi főkapitány parancsnoksága alatt állt, ettől függetlenül az udvarbíró még lehetett az országbíró familiárisa. Egy évvel később a Brankovicsok várnagyait küldték a Gerébek birtokai ellen, akik uraik familiárisaival és jobbágysaival együtt cselekedtek. Mindegyik várnagy az általa igazgatott várhoz tartozó falvak parasztjait vezette.⁷⁸

Az intézőknek rendkívül fontos szerepük volt a hatalmaskodásokban. A Nyárasapátiak elleni akciókat a ceglédi tisztartó vezette. A királyné várnagya köztes szerepet játszott a pályi határvitában. Beatrix nagyvonalúan kezelte az ügyet, saját jogáról is hajlandó volt lemondani a politikai haszon érdekében. A várnagynak a királyné utasítását mindenben követnie kellett volna, ő azonban nem tudta, vagy nem akarta a pályi jobbágysait visszatartani attól, hogy a szomszédos falu lakóival szembeszálljanak.

⁷⁵ PÁLOSFALVI TAMÁS: *Bajnai Both András és a szlavón bánág. Szlavónia, Európa és a törökök 1504–1513.* In: Neumann Tibor, Rácz György (Hg.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére* Budapest–Piliscsaba, 2009. (Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok, 40) 251–300. pp.; B. BENKHARD LILLA: *A Bajnai Both család késő középkori udvarháza. Régészeti kutatások a bajnai Sándor-Metternich kastélyban, 1995–2004.* In: *Kastályok évszázadai* im. 55–74. pp.

⁷⁶ SZEKFÜ GYULA: *Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány –és közigazgatástörténet köréből.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 13, 3.) Bp. 1912.; KUBINYI ANDRÁS: *A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós politikájában.* In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4* (1973) 3–44. pp.; uő.: *A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén.* In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején.* (Discussiones Neogradienses) Salgótarján, 1984. 5–24. pp., 12. p.

⁷⁷ BÓNIS: *A jogtudó értelmiség.* 356. p.

⁷⁸ „Georgius et Johannes de Kelpen despoti Rascie missis et destinatis Demetrio Pozop provosori curie eorum in eadem Kelpen constituto et Damiano Belmosowigh castellano castelli ipsorum Arky vocati unacum ceteris familiaribus et iobagionibus ipsorum ad possessionem ipsius exponenti Zylbaach appellatam in dicto comitatu Syrmienensi existenti... Wok Galachowigh castellanus castri ipsorum Iregh vocati in dicto comitatu Sirmienensi existens assumptis secum nonnullis familiaribus et iobagionibus dictorum dominorum suorum in pertinentiis dicti castri commorantis” DL 20598.

Az erőszak célja

A három vizsgált eset azt mutatja, hogy csak a nagy hatalmaskodásoknál számolhatunk előre kiszámított akcióval, más esetek a pillanatnyi problémára adott gyors válaszok sorozatai voltak, amelyek azonban előkészíthettek egy nagy akciót. A két határvitában elkövetett nagy hatalmaskodások – betörés a városba, a gulya elhajtása – fő célja az erődemonstráció és az elrettentés volt, az erő megmutatásával akarták visszatartani a másik felet a sok kis „hatalmaskodástól”, valójában a lefoglalástól, azaz vélt jogaik gyakorlásától. A hatalmaskodásra azért került sor, mert a probléma békés eszközökkel megoldhatatlan volt. A Cegléd és Nyárasapát, a Pályi és Dobos közti határokat mindkét fél vitatta, egyik sem akart lemondani a neki szükséges területekről. A föld használata, elvont formában kifejezve, a jog érvényesítése hozta magával előbb a kisebb, majd a nagyobb hatalmaskodásokat. Hasonló volt a helyzet Árpatarló ostrománál: a hatalmaskodók ott is vélt jogaikat érvényesítették, és foglalták azt a birtokot, melyet maguknak követeltek.

Az alkalmazott erőszak mindhárom vizsgált esetben bizonyos határokon belül mozgott. Verés, megsebzés, jogosnak vélt lefoglalás volt a módszer, emberölésre nem került sor. Természetesen nem zajlott le minden hatalmaskodás ilyen békésen. Megfigyelhető néhány szimbolikus vagy inkább látványos cselekedet is a Cegléd és Nyárasapát közti hatalmaskodásokban. Amikor 1444-ben Nyáraspáti István Cegléden a bíróval összeszólalkozott, a polgárok meghúzták a templom harangját, és a harangszóra összegyűlve támadtak a nemes úrra és kíséretére. Fegyver is akadt a házakban: dorongokkal, íjjakkal, nyilakkal és más eszközökkel (*cum fustibus, arcuibus et sagittis necnon ceteris armis eorum*) támadtak a nyárasapátiakra. A Nyárasapátiak és a Vezsenyiek parasztjai és nemes segítők 1465-ben felhúzott számszerűjaikkal és kirántott karddal (*erectis balistis et evaginantis gladiis*) csaptak a városra. A számszerű felhúzása és a kard kirántása nem egyszerűen a fegyver készenlétbe helyezését jelentette, hanem a harcra készség kinyilvánítását is. A leglátványosabb cselekedet azonban kétségtelenül a ceglédiek által határfának tartott tölgyfa kivágása volt. Azzal, hogy Nyárasapát György nemesi kúriája kapuját ebből a fából készítette, még tovább ment. A határfa többé nem Cegléd és Nyárasapát határait, hanem a nemesi család házát óvta.

A bírói megoldás

A három ügyben egészen különböző bírói megoldások születtek. A kolostor és a Nyárasapátiak kétszer is fogott bírói ítéletnek vetették alá magukat. 1466. október 10-én királyi kúriában, a személyes jelenléti bíróság előtt a bíróság legfőbb vezetője, a kancellár, Vitéz János esztergomi érsek közvetített a felek között. A kolostor ügyvédje és Nyárasapát György megígérte, hogy minden perüket megszüntetik, a kolostor elismeri, hogy a vitatott földek határai ott húzódnak, ahol a Nyárasapát nemesek állítják, ezenkívül 180 forintot fizetnek a Nyárasapátiaknak.⁷⁹ A békeség azonban csak három évig tartott, 1469-ben újra kezdődtek a villongások a határoknál. Ezúttal egy előzetes fogott

⁷⁹ DL 16419.

bírói ítélet vetett véget a pernek, ezúttal is a királyi bíróság alakult fogott bírósággá. A határok megállapítást a felek által választott bírákra bízta.⁸⁰

Az ítéletek mindkét esetben az ügy kiváltó okát akarták megoldani, nem hatalmaskodások során történt eseteket bírálták el, hanem a határvonalat akarták úgy meghúzni, hogy többé ne legyen ellenségeskedés. Igazi megoldást azonban nem sikerült találni. A kolostor csak azért egyezett bele 1469-ben a fogott bírói ítéletbe, mert vesztesre állt az ügye. A két fél egyezséglevele hiába helyezett kilátásba szigorú büntetést annak, aki nem tartaná be az egyezséget. A kolostor ügyvédei ügyesen kihasználták udvari befolyásukat, és elodázták a számukra kellemetlen határjárást. A végrehajtásra kiküldött ítélőmesternek hirtelen sürgős dolga lett a király mellett, ezért nem küldték ki Ceglédre, a budai káptalannak pedig a király nevében megparancsolták, hogy ne állítson ki az ügyben semmiféle oklevelet, a felek által választott, fogott bírákat is eltiltották az ítélethozataltól. A végleges egyezséget még 1472-ben is elhalasztották, semmi jele annak, hogy valaha is megkötötték volna azt.⁸¹ A határvillongást azonban félretették, 1476-ban ugyan az apácák egy újabb per indításával próbálkoztak, de annak már nem lett semmilyen folytatása.

A középkori gondolkodás a pert és a hatalmaskodást egyformán elkerülendő rossznak tartotta. Az 1469-es előzetes egyezség szerint a jogtalanságok, károkozások, hatalmaskodások és ellenségeskedésekből keletkeztek a perek, amelyeket a fogott bírák „tanácsára és reformjára” szüntettek meg. A per tehát éppolyan kárhozatos dolog volt, mint a hatalmaskodás, a kiegyezés pedig reform volt, azaz a hatalmaskodás és a perek előtti békés állapot visszaállítása.⁸²

Cegléd és Nyárasapát határvitái egészen új körülmények között kezdődtek újra. Bu-da elfoglalása után mindkét település oszmán uralom alá került és hász birtok lett.⁸³ A földesurak elmenekültek, jogigényeiket ugyan fenntartották, de ebből keveset tudtak érvényesíteni. A parasztok ott folytatták a határvillongásokat, ahol uraik közel egy évszázaddal korábban abbahagyták. A ceglédiek az oszmán hatóságok segítségével csatolták a város területéhez a régóta vitatott földeket. Nyárasapát a tizenöt éves háborúban elpusztult, és csak évtizedek múlva települt újjá.⁸⁴ Ekkor az oszmánok már kevésbé szóltak bele a városok belső ügyeibe, a magyar igazgatási rendszer kezdte befolyását visszaszerezni a területen, a vitatott határok ügyében ők jártak el.⁸⁵ Az oszmán uralom alatti a

⁸⁰ DL 16946.

⁸¹ DL 17027, 17049, 17056, 17084, 17373.

⁸² „*Licet inter ipsas partes occasione quorundam prediorum ac terrarum, pratorum et fenilium litigiosarum inter possessiones Czegled ipsarum dominarum sanctimonialium ac Nyarasapath dicti Georgii adiacentium, earundemque metarum rectificationum, necnon pretextu iniuriarum, dampnorum, actuum potentiarum et differentiarum nonnullae lites, rixe et contentiones orite in curia nostra regia ventilatae et usque ad iuramentales depositiones ac oculatas revisiones et communes inquisitiones deductae fuerint. Tamen ipsi proborum hominum ad id inducti consilio et reformatione universas et quoslibet eorum causas usque modo sub quibuscumque formis verborum in alterutrum motas et vertentes, adiudicationi, determinationi et conclusioni atque ordinationi dominorum magistrorum prothonotariorum curie nostre ac octo proborum et nobilium virorum per ipsas partes equaliter eligendorum submisissent, nostrique submiserunt in presentia eomodo.*” DL 16946.

⁸³ KÁLDY-NAGY GYULA: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. (Pest megye múltjából 3) Bp., 1977. 161. p.

⁸⁴ ÉRI: Cegléd 19. p.

⁸⁵ HEGYI KLÁRA: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. in: Pest megye I/2. 322. p.

határperek is azt bizonyítják, hogy az ilyen vitákból eredő középkori hatalmaskodások kezdeményezői éppúgy lehettek a parasztok, mint a földesurak.

A Pályi és Dobos esetében született megoldás egészen szokatlan volt. A királyné már 1489-ben engedni akart hű bárójának, a helybeliek azonban nem törődtek úrnőjük parancsával, nekik fontosabb volt vélt igazuk, és a föld, mint a királynéi utasítás. A királyné végül a lehető legegyszerűbben oldotta meg a problémát, az egész falut odaadta Perényinek. Erre csak az 1490-es rendkívüli politikai helyzetben kerülhetett sor. A királyné a királyválasztáson, majd az azt követő katonai konfliktusban pénzt és politikai támogatást kapott Perényi Jánostól. A királyné számára a politikai érdek fontosabb volt, mint egy távoli falu határviszálya. A megoldás azonban csak látszólag volt teljesen más, valójában ezúttal is a hatalmaskodás alapvető okát szüntették meg: a határviszályt. A királyné azonban nem néhány holdnyi rétet vagy szántót engedett át Perényinek, mint ahogy az apácák tették, hanem egy egész falut. Azután, hogy a Perényi család megszerezte Pályit, véget értek a határperek. Azt azonban nem tudjuk, hogy a határviták is megszűntek-e. Perényi Jánosnak most már saját jobbágysai között kellett igazságot tenni. Ha ugyanazon birtokos falvai között fordult elő határvita, folytatódtak a lefoglalások és az erőszakos cselekedetek, azt már nem tekintették sem mezei kártételnek vagy lefoglalásnak, sem pedig hatalmaskodásnak. Ezek a perek nem a megyei törvényszék és nem a királyi kúria előtt folytak, hanem az úriszék előtt.

A hatalmaskodások segítői a bírósági eljárás során teljesen különböző elbírálás alá estek. A nemesek – akár saját jogukon, akár segítőként hatalmaskodtak – és a kunok a királyi kúria valamelyik bírósága előtt feleltek tetteikért. A nem nemes familiárisokat és a jobbágysokat földesuruk úriszéke előtt lehetett beperelni. A nemesek és parasztok bíróság elé állításának még a neve is különbözött, az elsőt idézésnek (*citatio*) nevezték, a másodikat bíróság elé állításnak (*statutio*). Ez az eljárás teljesen megfelelt annak az általánosan követett elvnek, mely szerint a felperesnek az alperes bírósága előtt kell keresnie igazát.⁸⁶

1469-ben még a fogott bírói megegyezés előtt a kúriai bíróság arra utasította az óbudai kolostort, hogy ceglédi jobbágysainak vagy a ceglédi tiszttartó, vagy a ceglédi bíró tartson törvényszéket, ahol Pest megye egy szolgabírója is jelenjék meg. Ez a parancs teljesen megfelelt az országban követett szokásjognak.⁸⁷ A bírói utasítás alig tett különbséget a városi bíróság és az úriszék között. Erre nem is volt szükség, hiszen a ceglédi bíróság éppúgy az intéző felügyelete alatt működött, mint az úriszék. A hatalmaskodásban részt vevő, nem nemes familiárisok és a jobbágysok az itt kiszabott ítélet szerint térítették meg az okozott károkat, fizették meg a verésért, megsebzésért járó büntetéseket. A hatalmaskodásban részt vevő jobbágysok bíróság elé állításának elmulasztásáért egy márka, azaz négy forint bírság járt.⁸⁸ Az előállításáról szóló parancsban, melyet

⁸⁶ *Tripartitum* III. 26; WENZEL GUSZTÁV: *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagy-lucsei Dóczyakkal 1494–1548.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 6,6) Bp. 1876. 38. p.; HAJNIK: *A magyar bírósági szervezet.* 100.p.

⁸⁷ DL 16940.

⁸⁸ Az elmaradt *statutio* miatt kirótt egymárkás bírságra találunk példát a személyes jelenlét egy 1492-ben oklevelében. E szerint az ügyvéd 18 napig hiába várt a másik félre, akik nem jelentek meg a tárgyaláson, *neque tres famulos et iobagiones ipsorum eisdem statuere commissos statuerunt.* Ezért őket a meg nem jelenésért a szokásos bírságban – azaz fejenként három márkában –, *pro non statutione dictorum trium*

a kúria rendelt el, formulaszerűen szerepelt az is, hogy a földesurak a most náluk élő jobbágyokat állítsák a bíróság elé (*ex parte iobagionum eorundem predictorum nunc erga ipsos habitorem*). Azt a jobbágyot, aki időközben elköltözött földesurától, már nem állíthatta a hatalmaskodó saját úriszéke vagy városi, falusi bírósága elé, hiszen a költözéssel és a földesúr váltásával kikerült régi ura joghatósága alól.

A *statutio* adja meg a kulcsot ahhoz, hogy mi szükség volt a jobbágyok tömeges felsorolására a hatalmaskodási panaszlevelekben. Ezeket a jobbágyokat kellett a hatalmaskodó vagy legalábbis a hatalmaskodással vádolt földesúrnak a saját úriszéke elé állítania. Aki ezt elmulasztotta, tetemes bírságra számíthatott. Azért nevezték meg a panaszosok az ellenfél birtokainak általuk ismert összes felnőtt férfilakosát, mert csak így lehettek biztosak abban, hogy egy valódi elkövető sem bújik ki a kártérítési kötelezettség alól.

A segítők valódi szerepe

A segítőknek a hatalmaskodásokban játszott valódi szerepét a rendi és birtokjogi fikciók szerint készült formulák elrejtették. A látszólagos egyértelmű szerepek megfordultak, a lefoglalási ügyekből kinőtt hatalmaskodásokban valójában a nemesek és az intézők segítették a jobbágyokat, ami a konfliktus eszkalálódásához vezetett, és ekkor már valóban a felsőbbség (a földesúr, intéző) állt a hatalmas cselekedet élére. A hatalmaskodások bírói elintézésekor a rendi hovatartozás döntött: a nemesek és a jobbágyok más jog szerint és más fórumon keresték igazukat.

A késő középkorban a hatalmaskodásban való részvétel egyértelműen következménye a szociális csoporthoz való tartozásnak, nem pedig annak létrehozója. Ha az intéző kilépett ura szolgálatából, már nem folytatta a hatalmaskodást. A familiárisi kötelék úr és familiárisa között nem szólt egy életre csak egy bizonyos időre, az intézmény azonban jelentős részben azért jött létre, hogy, ha kell, fegyveres támogatást biztosítson a nemesség előkelőbb részének. A jobbágy és földesúr közti jogviszonyt sem a közös hatalmaskodási akció hozta létre, az legfeljebb annak csak egy megjelenési formája volt. A hatalmaskodás, a hatalmasnak tekintett cselekedet elsődleges funkciója a jogigény érvényesítése volt. A hatalmaskodásnál alkalmazott erőszaknak tehát nem volt csoportképző szerepe, egyszerűen a már meglevő csoportok (nemesi család, falu) érdekeit szolgálta.

iobagionum in singulis marcis commisimus fore convictos et agravatos, hacsak elfogadható módon okot ki nem tudnák menteni magukat. DL 19903.

VARGA NORBERT

A törvényhatósági bizottság alakuló ülése Debrecenben és Szegeden

Az 1867. évi kiegyezést követően folyamatosan a politikai viták előterében volt a közigazgatás polgári átalakításának kérdése. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztásával (1869:IV. tc.) teremtdött meg az a közjogi helyzet, hogy nem lehetett tovább fenntartani a korábbi közigazgatási szervezetet.¹ Az első törvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) megalkotása során nem csak a hatalmi ágak elválasztására, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia közjogi konstrukciójára is tekintettel kellett lenni.² A végrehajtó hatalom tényleges működésének érdekében a középszintű közigazgatási egységeknek nem lehetett nagyobb hatáskört biztosítani, mint a kormányzati hatalomnak. Ennek a célkitűzésnek teljesen megfelelt az 1870:XLII. tc., amikor az önkormányzatok autonómiájába tartozó jogköröket korlátozta a kormányzati politika centralizációs törekvéseivel összhangban. Az átszervezéssel járó munkálatok elkezdését követően a belügyminiszter elfogadta a városok új szervezeti szabályrendeletét, amely alapján megindulhatott a törvényhatósági bizottság megalakulása és a tisztviselő-választás.

A belügyminiszter 1870. november 7-én kelt 28,656. számú utasítása alapján a „törvényhatóság egyetemét” képviselő, és annak nevében a hatósági jogokat gyakorló törvényhatósági bizottság megalakítása és a tisztségviselő választás volt az egyik leg-

¹ MÁTHÉ GÁBOR: *A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:4. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében*. In: Mezey Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 37–70. pp., ANTAL TAMÁS: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)*. In: Blazovich László (szerk.): *Dél-alföldi évszázadok*. 23. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2006. 11–12. pp., STIPTA ISTVÁN: *A magyar bírósági rendszer története*. Multiplex Media, Debrecen, 1997. 122–123. pp., BÓNIS GYÖRGY – DEGRÉ ALAJOS – VARGA ENDRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zala Megyei Bíróság és Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg, 1996. 215–216. pp.

² STIPTA ISTVÁN: *Intézménytörténeti adalékok az 1870:XLII. tc. végrehajtásához*. In: Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica Tom. 41., Szeged, 1992. 481–493. pp. KAJTÁR ISTVÁN: *A magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest 1992., RUSZOLY JÓZSEF: *Állandóság és változás a városi szervezetben*. In: Gaál Endre (szerk.): *Szeged története 1849–1919*. 3. 2. Szeged, 1991. 667–690. pp., RUSZOLY JÓZSEF: *A szegedi népképviselői közgyűlés 1848–1871*. Szeged, 1984., RUSZOLY JÓZSEF: *A Város és polgára. Válogatott írásk Szegedről*. Szeged, 1999., RUSZOLY JÓZSEF: *Szeged szabad királyi város törvényhatósága. 1872–1944*. pp. Tanulmányok és forrásközlés. In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből XXXV*. Szeged, 2004. SARLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976.

fontosabb lépés az 1870. évi XLII. törvénycikk alapján felállítandó új törvényhatalmú jogú városok életében.³

Szegeden és Debrecenben is megalakították az igazoló és bíráló bizottságokat.⁴ Szegeden ezt a jelentőségteljes eseményt 1871. december 8-án, míg Debrecenben 1872. július 4-én tartották. E célra összehívott szegedi rendkívüli közgyűlésen Burger Zsolt mondta el a képviselőtestület nevében a búcsúbeszédet. „Használja fel mindenki alkotmányos jogát, s járuljon a szavazati urnához, de ne felejtse el senki, hogy Szeged városa beteg, annál betegebb, mert évtizedek óta nem hivatott orvosok, hanem kuruzslók gyógyították, azért adja mindenki szavazatát alkotmányos érzetű és becsületes és értelmes orvosokra, kik akarják is, tudják is a megromlott életműszereket rendbehozni.”⁵

A választásokat nagy sajtóérdeklődés övezte mindkét városban. A Debreczen című újság a következőket jegyezte meg a választással kapcsolatban. A törvényhatóság belső dolgaiba való kormányzati beavatkozás egy bizonyos mértéket nem haladhat meg. A „mindenáron való kormányzás” a hatóságok önállóságát csorbítaná, a személyek közéletben való részvételi kedvét veszi el.⁶ A belügyminiszter – a lap írója szerint – „a törvényeket tetszése szerint magyarázza, oly rendeleteket is bocsájti ki,” amelyek fölöslegessé, vagy pedig rendkívüli szigorúak, illetve a társadalmi érdeket sértik és a „tűlbuzgóság” jellegét viselik magukon.”⁷ Ezt követően Debrecenhez is megérkezett az a leirat, miszerint a képviselőválasztások előkészítése a központi választmány kötelessége.

Problémát jelentett, hogy a főispán a közgyűlésen korábban soha sem elnökölt, kivéve a szervezési munkálatok feletti tárgyalások alkalmával. A polgármester felterjesztést tett a belügyminiszterhez, hogy a városi törvényhatóságok átszervezése még nem fejeződött be. Az 1848:XXIII. tc. 29. §-a szerint a közgyűlés elnöke a polgármester, vagy annak akadályoztatása esetén a legidősebb tanácsnok, amelynek következtében a polgármester kérte a főispánnak adott utasítás visszavonását. A belügyminiszter azonban nem módosította a korábban kiküldött leiratát. A belügyminiszter felhívta a figyelmet, hogy a képviselőválasztásokat kizárólag a mezői gazdasággal foglalkozók érdekében az aratási időszak előtt kell tartani.⁸

Szegeden a választások közeledtét néhány szükségszerű értekezlet megtartása jelezte.⁹ A belvárosi választók december 7-én du. 4 órakor a sörcsarnokban gyűlést tartottak. A jelenlevők Balogh Jánost elnökké és Nagy Sándort jegyzővé választották közfelkiáltással, és hét főből álló, bizalmi bizottmányt alakítottak, melynek feladata a választási névsor összeírása mellett a belvárosi kerületre szóló névjegyzék elkészítése volt.¹⁰

³ Szegedi Híradó (továbbiakban: SzH.) 1871. december 3. 145. sz. Szeged szabad királyi város választó polgáraihoz.

⁴ SzH. 1871:145. Debreczen (továbbiakban: Db.) 1872. június 10. 114. sz. SzH. 1871. december 3. 145. sz. Szeged szabad királyi város választó polgáraihoz. Szeged történetével foglalkozó monográfiák egyik legújabb feldolgozását Blazovich László professzor írta meg. Blazovich László: Szeged rövid története. In: Uő. (szerk.): Dél-alföldi évszázadok 21. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005.

⁵ SzH. 1871. december 3. 145. sz. Szeged szabad királyi város választó polgáraihoz.

⁶ Db. 1872. április 29. 85. sz. Öröködjünk a választójog és a közszabadság felett.

⁷ Db. 1872:85.

⁸ Db. 1872. április 18. 78. sz. Debreczen sz. k. város szervezése ügyében kiadott belügyminiszteri leirat.

⁹ SzH. 1871. december 6. 146. sz.

¹⁰ SzH. 1871. december 8. 147. sz.

A debreceni bizottmányi tagok megválasztásának határideje július 4-e volt. A kijelölt választási kerületek székhelyein a kerületek szerint 14 vagy 13 egyén nevével ellátott szavazólapot, az igazolójeggyel együtt minden szavazónak személyesen kellett leadnia a választási elnöknek.

A virilisek névjegyzékét is közzé tették Debrecenben.¹¹ Rájuk szavazni lehetett ugyan, de felesleges volt.¹² A július 10-én tartott közgyűlés elrendelte a városi bizottmány azon 93 tagjának a megválasztását, akik a törvény szerint választás útján kerülnek be a törvényhatósági bizottságba. Közeledett „az idő, midőn a kormány a bölcs és szabadelvű kezdeményezése folytán létrejött törvényhatósági törvény áldásaihoz képest a vagyoni arisztokrácia képviselői a legtöbb adót fizetők nem polgártársaik bizalmából, hanem a szerencse, tehát a véletlen akaratából ülnek be a városi közönség képviselésére szolgáló közgyűlési terembe.”¹³ A szerencsés véletlen úgy hozta, hogy Debrecenben a virilisek többsége szabadelvű volt. „Vajon nem éppen ezért is kellemetlen rájuk nézve az, hogy a vagyonképviselőt osztályosaivá lettek, holott a közbizalomnál fogva éppen úgy, s talán még nagyobb erély kifejezésével ülhetnek volna a zöld asztalhoz? S bármilyen tisztos férfiak legyenek is ők vajon azok részéről akik választás útján jutnak be nem fognak e némi ellenszenvben részesülni, ha olykor a véletlen ellentétet szít? És a választott bizottmányi tagok - habár a virilisek személyére nézve méltatlanul - nem látják e bennük az 1848. évi törvényekben lefektetett népképviselési elv élő ellenzőit? Minderre a választás utáni időszak ad majd választ.”¹⁴

A törvény tisztelete az egyik legjelentősebb alkotmányos elv, amelyet be kellett tartaniuk a városi polgároknak a választásoknál, és tágabb értelemben véve a köztörvényhatóságok átszervezésénél. Ezért a város új hatóságának tekintettel kellett lenni arra, „hogy a bizottság tagjai mint jó testvérek, ne éreztessék egymással a törvény okozta kellemetlenségeket, hanem vállvetve törekedjenek, hogy a törvény szigorát elviselhetőbbé tegyék.”¹⁵ A hatóság új tagjainak tartózkodniuk kellett minden olyan lépéstől, amely a városra káros hatással lenne. „A kígyó okosságaival és a galamb szelídségével kell bírniuk.”¹⁶

A Debreczen című lap szerint bárhogy fogták is fel hivatásukat a képviselők, nem maradhattak ki azon alkotmányos küzdelemből, amely az önálló törvényhatósági élet védelme érdekében indult el a központosítási törekvésekkel szemben. A népképviselési rendszer visszaállítása számított a legfontosabbnak. Nem tanúsíthattak közönyt a törvényhatósági élet átszervezése iránt. Az önállóságot a lehető legteljesebb mértékben meg kellett őrizni. A vagyoni és a szellemi érdekek egyaránt azt követelték, hogy minél gördülékenyebben menjen végbe az átszervezés. „Csak úgy felelhet meg tehát az új törvényhatóság némileg a közérdek iránti kötelezettségének, ha tagjai közt minél több olyan elem lesz, aki nem engedi magát gép gyanánt felhasználni a kormány és közegei

¹¹ Db. 1871. július 18. 140. sz. Debrecen város legnagyobb adót fizetőinek névsora., Db. 1871. december 9. 243. sz.

¹² Db. 1872. június 25. 125. sz.

¹³ Db. 1872:125.

¹⁴ Db. 1872:125.

¹⁵ Db. 1872:125.

¹⁶ Db. 1872. június 11. 115. sz. A városi bizottmányi tagok választásának kérdéséhez.

által.”¹⁷ A bizottmányi tagok választása nagyfontosságú közigazgatási esemény volt a törvényhatóság jövőjére nézve. Az önálló, független, szabadelvű és kellő értelmiséggel bíró polgárokból kellett volna megválasztani a bizottmány választás alá eső részét.¹⁸

A 93 bizottmányi tagra nézve, akik választás alá estek, mind a hét kerületben megtörtént a szavazás. Mind a 93 megválasztott személy az ellenzékhez tartozott, legalábbis nem lehetett felfedezni olyan személyt, aki a kormánypárt elveit vallotta volna a Debreczen című lap szerint. A bizottmányban – a viriliseket is beleértve – az ellenzék került többségbe.¹⁹

Szegeden – Debrecenhez hasonlóan – a választások minden zavargás nélkül zajlottak le az egyes választókerületekben. Az eredmény a jobboldal javára kedvezett.²⁰ Az újonnan létrehozott szegedi törvényhatósági bizottságról a következőket lehet elmondani. „Mind szellemi, mind anyagi téren irányítja a várost magas nemzetgazdasági elvek érvényre juttatása mellett, zilált vagyoni viszonyok közepette. Ezen probléma megoldására reformtervet készít (tanács, kultúra, közigazgatás), s mindezek által városunkat a fölvirágzásnak azon útjára vezeti, melyet „természeti gazdag forrásai számára rég kijelöltek.”²¹ Meg kell említeni, „hogy amily nagy e földadat, ép oly nagy a felelősség is, mely e testület vállain már előre nyugszik.”²² A legtöbb adót fizető szegedi polgárok névsorát is nyilvánosságra hozták.²³

Mindkét városban a választással kapcsolatosan felmerültek törvénytelenések.²⁴ Szeged polgárságának jelentős része ellenszenvét fejezte ki a választási eljárással kapcsolatban, amiről a Szegedi Híradó is tudomást szerzett. E vádak valóságáról nem tudtak sokat „komolyan figyelmeztetjük azokat” mondta a lap tudósítója, „akik a tűzzel játszanak: ne hajtásák végletekre a dolgot, ne oda, ahol már a személyes érdek végződik s a közerkölcsiség arculcsapása kezdődik, mert ezen esetben le kell tenniük a kémletről s a nagy közönség előtt nyíltan” vállalniuk kell tettüket.²⁵ „Tehát ismételve mondjuk: türelem!”²⁶ Ezt azonban másoknak is be kellett volna tartani, mert az egyoldalú türelem csakugyan az, aminek Petőfi jellemezte: „szamarak és birkák erénye - ennek gyakorlására pedig semmi kedvünk.”²⁷

A debreceni városi bizottmányi tagok választásánál előforduló panaszok elintézésére hivatott igazoló választmány a következőket hozta nyilvánosságra.²⁸ A panaszokat csak írásban július 5. és 19. között, de. 8-12 és du. 3-6 óráig lehet beadni a jegyzői hivatalhoz. A megválasztott bizottmányi tagok névsorát a városháza kapujára kifüggesztik,

¹⁷ Db. 1872:115.

¹⁸ Db. 1872:115.

¹⁹ Db. 1872. július 6. 133. sz. A megválasztott tagok névsora: Db. 1872:133.

²⁰ A választott tagok névsora megtalálható: SzH. 1871. december 10. 148. sz.

²¹ SzH. 1871. december 13. 149. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottsága.

²² SzH. 1871:149.

²³ SzH. 1871:149.

²⁴ Szeged város törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyvei: IV. B. 1402. 1867–1944. 1–58. kötet (továbbiakban: Sz. Kjkv.) 1871:340.

²⁵ Sz. Kjkv. 1871:340.

²⁶ Sz. Kjkv. 1871:340.

²⁷ Sz. Kjkv. 1871:340.

²⁸ Egyébként Szegeden is hasonló tartalmú rendelkezéseket hoztak a választásokkal és magával az eljárással kapcsolatban.

amely egyébként a jegyzői hivatalban is megtekinthető.²⁹ Az igazolóválasztmány ülését július 20-án de. 9 órától és du. 3 órától kezdve a városháza kistanácstermében nyilvánosan tartja. A debreceni törvényhatósági bizottmány választott tagjai közül hat bizottsági tag választását semmisítették meg.

A virilis intézmény bevezetéséig különösen nagy jelentősége volt a választásoknak, hiszen a városi polgár csak így vehetett részt a helyi politika irányításában. A Szegedi Híradó szerint a virilis jog a „fiatal erőket” nem vitte be a törvényhatósági bizottságba. Szükség lett volna „az előtörekvő ifjú szellemre, mely életet önt egy testületbe.”³⁰ Nélkülözhetetlen lett volna egy munkabíró tisztviselőgárda. Többek között erről is gondoskodniuk kellett volna a választóknak. A szegedi napilap tudósításaiból az is kiderül, hogy ez a remény csekély mértékben realizálódott a választások alkalmával. A virilizmusról úgy gondolkodtak a polgárok, hogy az a műveltebb városokban fölösleges, és bíztak abban, hogy néhány év tapasztalata majd bebizonyítja a törvényhozás számára e jogintézmény hátrányát, hiszen az koránt sem „hasznos a közjóra.”³¹

„S adja isten, hogy rossz jósok legyünk, de mi azt jósoljuk, hogy ha e most nyilvánult elkülönítő, önzőirány tovább fejlesztetik a közélet küzdeleket, ez oly sebeket vághat társadalmunk testén, melyek gonoszabbak lesznek minden eddiginél, s amiket hosszú idő nem lesz képes orvosolni.”³²

A törvényhatósági bizottságok első jelentős lépése mindkét városban a képviselők megválasztását követően az alakuló közgyűlés megtartása volt. Szegeden ez az esemény 1871. december 26-án vette kezdetét. Délelőtt 10 órakor Dáni Ferenc (főispán) nyitotta meg az ülést, és előadta a jövőre vonatkozó terveit. „A közgyűlési terem e napon fogadta először kebelébe azon impozans testületet, melynek kezébe 6 évre van letéve a város sorsa!”³³ A közgyűlés nagy létszáma miatt a teremet megnagyobbították a földszinti korlátok lebontásával.³⁴ Dáni Ferenc beszédében egy részletes munkatervet ismertetett a jövőre nézve, amit hangos éljenzés követett. Debrecenben ez az esemény 1872. július 22-én történt meg, amelynek kezdetét szintén a főispán, Patay András beszéde jelentette.³⁵

Szegeden a következő felszólaló Dobó Miklós volt, aki az 1870:XLII. törvénycikkről beszélt. Két fontos probléma merült fel az ülésen: az egyik a virilizmus, a másik pedig a főispáni intézmény felállítása volt. Hivatkoztak a 48-as közjogi alapokra, és arra, hogy ezen új közigazgatási változtatások gátolják a város önkormányzatiságát. Dáni Ferenc személye ellen azonban nem emeltek kifogást. Ezt követte az igazoló bizottmány jelentése, amit Mészáros György adott elő. A kijelölő bizottság létrehozásáról is tárgyal-

²⁹ Debrecen város közgyűlésének jegyzőkönyvei: IV. B. 1108/a 3-4. kötet 1870-1872. (továbbiakban: Db. Kjkv.) 1872:1.

³⁰ SzH. 1871. december 15. 150. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottsága II.

³¹ SzH. 1871:150.

³² Uo. SzH. 1871. december 15. 150. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottsága II.

³³ SzH. 1871. december 29. 155. sz. A tisztújítás előtt I.

³⁴ SzH. 1871. december 29. 155. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottságának alakuló közgyűlése. Kecskeméti törvényhatósági bizottsági tagok megválasztásához adatok: Magyar Nemzeti Levéltár BM Előki Iratok K. 148. III. tétel, 1137. sz. ebből tudhatjuk, hogy az alakuló közgyűlés időpontja: 1872. március 26. volt. Ezt követte itt is a tisztújítás 1872. április 2-án és 3-án.

³⁵ Db. Kjkv. 1872:178.

tak a belügyminiszteri leirat alapján. Mindezek után pedig a helyi ügyek részletesebb rendezése következett.³⁶

Debrecenben az 1872. július 22-ére egybehívott első bizottsági közgyűlésen maga Patay András is megjelent, és annak előrebocsátásával kezdte meg az ülést, hogy a bizottsági tagok 3/4 részét már igazolták, így a törvényhatósági bizottságot megalakultnak nyilvánította, s „egyszersmind azt hiszi, hogy a közérzületnek ad kifejezést, midőn a volt törvényhatósági tagok és tisztikar irányában elismerést kíván jegyzőkönyvbe lefektetni.”³⁷ A közgyűlés jegyzőkönyvét ideiglenesen Pap Ferencz bizottsági tag vezette.³⁸ Ezek után az igazoló választmány 6001/1872. számú jelentését olvasták fel. A közgyűlés a 146-4752/1872. számú határozata alapján az igazoló választmányt a törvényhatósági bizottsági tagok megválasztásánál felmerülő panaszok törvényszerű elintézése végett hozták létre, mely választmány működésének ideje csakis az új törvényhatóság megalakulásáig szólt.³⁹ Elutasították a választmány azon jogát, hogy a megválasztottak névsorát hivatalból átvizsgálja. A fellebbezéseket a kézbesítéstől számított 15 napon belül lehetett benyújtani a polgármesteri hivatalhoz. A panaszokat a törvény értelmében megalakuló állandó bíráló választmánynak kellett továbbítani elbírálásra. Az 1872. július 17-én kelt 168-5620/1872. számú határozatánál fogva a közgyűlés átvette a választási jegyzőkönyveket. Ezt követően felolvasták a virilisek és a megválasztott bizottsági tagok névsorát kerületenként.⁴⁰

Az alakuló ülés mindkét városban alapvetően azonos módon zajlott le, még akkor is, ha Debrecenben pár hónapos késéssel történt meg. Ez volt a törvényhatósági bizottság első ülése, amelyet követően kezdhetette meg a tényleges munkát.

A képviselőválasztást a városokban a tisztújítás követte.⁴¹ A tisztviselők egy része választás, míg a másik része főispáni kinevezés útján nyerte el hivatalát.⁴² A választás közvetett volt, mert a hivatalnokokat a törvényhatósági bizottság hat évre választotta. Az 1870. évi XLII. törvénycikkben rögzített választhatóság általános feltételeinek jogi alapját az 1848. évi V. törvénycikk jelentette, amelyet tovább szigorított a köztörvényhatósági törvény.⁴³

³⁶ SzH. 1871:150.

³⁷ Db. Kjkv. 1872:1.

³⁸ Db. Kjkv. 1872:2.

³⁹ Db. Kjkv. 1872:2.

⁴⁰ Db. Kjkv. 1872:3.

⁴¹ A tisztviselőkről: Alföldi Hírlap (továbbiakban: AH.) 1871. szeptember 27. 114. sz. A városi előljáróság közigazgatási teendői. AH. 1871. szeptember 30. 115. sz. Városunk előljáróságának községi teendői. AH. 1871. november 8. 132. sz. Városunk Leendő előljárósága., AH. 1872. július 17. 84. sz. A tisztújítás., AH. 1872. július 20. 85. sz. A városi tisztújítás körüli eljárás részletei. A Magyar Nemzeti Levéltárban csak utalásokat lehetett találni a városi tisztújítások megtartására. Egy táblázatos kimutatást készítettek, amelybe csak azt jegyezték be, hogy „megtartott” vagy sem. Szeged, Arad és Kecskemét esetében ez a bejegyzés szerepel, de sajnos Debrecen és Nagyváradról ez nem mondható el. Magyar Nemzeti Levéltár BM Elnöki Irtak K 148 1871. III. tétel, 1083. sz.

⁴² SARLÓS B. 1976, 92. p., RUSZOLY JÓZSEF: *Az állami közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek Szegeden*. In: Gaál Endre (szerk.): *Szeged története 1849–1919*. 3. 2. Szeged, 1991. 640. p.

⁴³ SARLÓS B. 1976, 92. p., CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976. 124. p.

A tisztújításnál a főispánnak különleges jogai voltak. A választást jelölés előzte meg. A kormánynak és a főispánnak is az volt az érdeke, hogy olyan személyeket jelöljön, akik közel állnak a kormányhoz és befolyással vannak a helyi viszonyokra.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a választásoknál a családi és egyéni érdekek is szerepet játszottak, hiszen „meg van írva, hogy a világnak kettős mozgatója a család és érdek.”⁴⁴ Olyan tisztviselőket akartak megválasztani, akik hazafiak, tiszta jelleműek és szakmailag rátermettek, mert ezáltal látták biztosítottak a város felemelkedését. Arra kellett törekedni, hogy a szabad választás elve érvényesüljön, és olyan tisztikart hozzanak létre, amely az utókornak is mintául szolgálhat. Oly személyt válasszanak, „aki lángszerezmet ígér népnek és hazának.”⁴⁵

A bizottság általi közvetett választás lépett, a régi közvetlen választás helyére. Abban bíztak a polgárok, hogy ha nem lesz jobb, értelmesebb, vagy szakavatottabb a közigazgatási szakapparátus, „ha ez kezei között a közügyek szitoly rákhalóban haladnak,”⁴⁶ akkor a törvényhozás kénytelen lesz visszaállítani a közvetlen választást.

A tisztújítás időpontját az új bizottmány határozta meg. Debrecenben a tisztújítás 1872. július 31-én,⁴⁷ míg a szegedi választásokat 1872. január 4-én tartották.⁴⁸

Röviden és tárgyilagosan leírva a választás folyamata a következő volt Szegeden. A tisztújításon példás rendben zajlott, mely elejétől végéig jellemezte az eljárást.⁴⁹ A legfontosabb kérdés természetesen a polgármester megválasztása volt. Az új törvény jelentős jogokat ruházott rá, mindamellet a közösségi vagyoni kezelése is feladatkörébe tartozott. Szegeden ez a közvagyon 6-7 millió forint volt, ami a polgármestert az ország egyik legjelentősebb tisztségviselőjévé tette. A város azonban jelentős mértékű adóssággal is rendelkezett, hiszen költségvetése deficitese volt, amit az egyre növekvő adókból próbált kiegyenlíteni. A lakosság legszegényebb rétegeire sem voltak tekintettel. E körülmények lényegesen megnövelték az elsőszámú tisztviselő felelősségét, aki „ne látná, hogy itt már nem elég magában véve a legjobb akarat, a legmélyebb buzgalom, [...] Ide emelkedett szellem, teremtműre kell, meleg világosságot árásszon a ködös sötétségbe, rendet hozzon a chászba!”⁵⁰

Mindkét városra elmondható, hogy olyan polgármestert akartak megválasztani, aki megfelelő tudással, különösen közigazdasági és pénzügyi ismeretekkel rendelkezik, és „aki a közügy harcosai közül szellemileg, miként Szent László testileg, egy fejvel magasodjék ki.”⁵¹

A szegedi közgyűlést Dáni Ferenc de. 9 órakor nyitotta meg. Ezt követően Kolb Antal helyettes polgármester köszönetet mondott Szeged város közönségének a volt hatóság iránt tanúsított bizalmáért és támogatásáért, amelyben öt éven át részesítette.⁵² Ez-

⁴⁴ SzH. 1872. július 28. 90. sz. A választás után V.

⁴⁵ SzH. 1872:90.

⁴⁶ SzH. 1871:153.

⁴⁷ Db. Kjkv. 1872:4., Db. 1872. július 23. 145. sz.

⁴⁸ Sz. Kjkv. 1871:344-345.

⁴⁹ SzH. 1872. január 5. 2. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottságának tisztújító közgyűlése.

⁵⁰ SzH. 1871. december 22. 153. sz. A tisztújítás előtt I.

⁵¹ SzH. 1871. december 24. 154. sz. A tisztújítás előtt II.

⁵² SzH. 1872. január 5. 2. sz. Szeged város köztörvényhatósági bizottságának tisztújító közgyűlése. Sz. Kjkv. 1872:6.

után saját maga és tisztársai nevében leköszönvén, a város pecsétjét és a titkos levéltár kulcsát átadta a főispánnak, „s végül magát és volt tisztársait a bizottság jó emlékébe és kegyeibe” ajánlotta.⁵³ Az elnöklő főispán arra kérte fel a lemondott tisztikart, hogy az ügyek átvételéig maradjanak a hivatalukban.

A tisztújítás lefolytatására a tiszti ügyészt Babarczy Józsefet és Mészáros Györgyöt nevezték ki. „Vannak a nemzetnek ép nagy, mint városunk és egyesek életében pillanatok, melyek föladatának szerencsés megoldásától függ azok jövő boldogsága.”⁵⁴ Ilyen volt az akkori pillanatnyi helyzet is. A város érdeke és jóléte volt az irányadó. A tisztújítás két irányban indult meg. Egy 40 tagból álló küldöttség Pálffy Ferencet kérte fel a polgármesteri tisztségre. A főjegyzőségre Mészáros Györgyöt jelölték.⁵⁵ A polgármesteri állásra teljes egyetértésben, közfelkiáltással választották meg Pálffy.⁵⁶ Ezt követően három tag képviselével elindultak a lakására, hogy meghívják az ülésre. Néhány perc múlva meg is jelent és éljenzések közepette elfoglalta az elnöki széket. A főispán üdvözölte és tudatta vele, hogy egyhangúlag és közfelkiáltással választották meg. A bizottság üdvözlő beszédében kijelentette, hogy az új polgármestert munkájában támogatni fogja és kérte „a megválasztottra és munkájára isten áldását.”⁵⁷ Ezzel átadta a város pecsétjét és a levéltár kulcsát.

Debrecenben a tiszti állásokra július 29-én déli 12 óráig lehetett jelentkezni. A baloldal részéről polgármesternek Kovács Lajost, a főkapitányi székbe Simonffy Imrét, a főjegyzőségre pedig Pap Ferenczet jelölték.⁵⁸ Debrecenben is elsőként (július 31-én) a polgármestert választották meg. Ezen a közgyűlésen a bizottsági tagok lelkesedéstől fűtve teljes számban megjelentek. A főispán a gyűlést de. 9 órakor nyitotta meg és beszédével üdvözölte a bizottsági tagokat.⁵⁹ Patay András a szavazatszedő küldöttség tagjait felkérte a munka elvégzésére. Ezt követően itt is elkezdődtek a tisztújítások. Polgármesternek ismét Kovács Lajost választották meg közfelkiáltással, akit a főispán meleg szavakkal üdvözölt, és visszaadta neki a város pecsétjét. Ezután Debrecenben, csakúgy, mint Szegeden, letette az esküt az új polgármester.⁶⁰

A helyettes polgármesteri és a főjegyzői állásra Mészáros Györgyöt jelölték Szegeden. A főispán éljenzés közepette jelentette be Mészáros megválasztását, aki köszönetet mondott a választópolgároknak és biztosította őket arról, hogy tiszteletben tartja a város érdekeit,⁶¹ és „imádott hazája s szülővárosa jó létéért lehetősége szerint munkálni” fog.⁶²

⁵³ SzH. 1872:2.

⁵⁴ SzH. 1872:2.

⁵⁵ Sz. Kjkv. 1872:9.

⁵⁶ Sz. Kjkv. 1872:8.

⁵⁷ Sz. Kjkv. 1872:8

⁵⁸ Db. 1872. július 29. 148. sz.

⁵⁹ Db. Kjkv. 1872:7.

⁶⁰ Db. 1872. július 31. 151. sz. A debreczeni tisztújítás., A polgármester megválasztásánál az általános szó-többséget írta elő. A többi tisztségviselő esetén elég volt a relatív többség. Sarlós B., 1976. 93. p., Db. Kjkv. 1872:8.

⁶¹ SzH. 1872. január 3. 1. sz.

⁶² SzH. 1872:1.

Debrecen városában az árvaszéki elnökségre két személyt jelöltek, Szabó Bálintot és Hajdu Mihályt, akik közül egyhangúlag Szabó Bálintot választották meg.⁶³ Szegeden árvaszéki ülnöknek Harsány Pál és Vidray Károly ellenében Pálmay Jánost választották meg.⁶⁴ A cívisvárosban pedig ugyanezen állásra a következő személyeket jelölték: Nagy Ferenc, Laki Imre és Hajdu Mihály. Egyhangúlag Nagy Ferencet választották meg.⁶⁵ Második ülnökségre Nánássy Lászlót, Beke Mihályt és Harsányi Gábort jelölték. E személyek közül Beke Mihályt választották meg 70 szavazattal, míg Nánássy 60, Harsányi Gábor egy szavazatot kapott.⁶⁶ A főjegyzői tisztséget Pap Ferencz ellenzéki politikus nyerte el.⁶⁷ A főkapitányi tisztségre közfelkiáltással Simonffy Imrét választották meg Debrecenben.⁶⁸ Szegeden pedig Wagner Károly és Taschler József jelöltek közül a gyűlés 20 tagjának kérésére megtartott szavazás eredményeként Taschler József lett az állás betöltője, aki 128, míg ellenfele 86 szavazatot kapott.⁶⁹

Ezután következett a tanácsstagok megválasztása. Szegeden az első három helyre közfelkiáltással Wagner Károlyt, Veszelinovits Bazilt és Szluha Ágostont, a negyedik helyre Szabad Jánost és Olajos Ferencet, valamint Dobos Istvánt jelölték. Szabad 110, Olajos 58, Dobos 55 szavazatot kapott. A negyedik Szluha Ágoston lett.⁷⁰ Debrecenben az első tanácsnokságra jelöltek névsora a következő volt: Laki Lajos, Csáki Gergely, Nagy Ferencz és Beke Mihály. Szavazattöbbséggel Csákira esett a választás. Második tanácsnokságra Poroszlai Lászlót, Hajdu Mihályt, Vértessy Istvánt és Körner Adolfot jelölték. Egyhangúlag Proszlai László ellenzéki képviselőt választották meg. Harmadik tanácsnokságra Karap Mór, Fancsovics Mátyást és Varga Ferenczet javasolták, akik közül egyhangúlag az elsőként említett Karap Mór, Fancsovics Mátyást és Varga Ferenczet választották meg. A negyedik tanácsnoki állás várományosai Hanke Leo, Beér Kálmán és Szentgyörgyi Elek volt, akik közül az állást Hanke Leo szerezte meg. Az ötödik tanácsnokságra három egyént jelöltek: Bárcsai Istvánt, Keresztszegi Antalt és Márton Károlyt. Itt szintén a jobboldali politikusé, Bárcsai Istváné lett ez a hivatali pozíció. Debrecenben a tiszti ügyészre Beke Mihályt, Budai Ferenczet és Kovács Sándort jelölték, akik közül Kovács Sándor jobboldali politikust választották meg.⁷¹ A választás ezután már gyorsan haladt mindkét törvényhatósági jogú városban.

Szegeden az alügyész Müller János, az alkapitány Dobos István ügyvéd, az első aljegyző Reizner János ügyvéd, a második aljegyző Endrényi Antal ügyvéd lett. Az építésmérnök Bainville József, a főmérnök pedig Szajka Gusztáv, az első mérnök Nováky György, a második mérnök Magyar János, az erdőmester Pillich Imre, a főorvos dr. Erőskövy Antal, a kórházi főorvos dr. Singer Mátyás, az orvos dr. Gróf István, a belvárosi kerületi orvos dr. Erőskövi Ignác, a felsőváros kerületi orvosa dr. Aigner Károly, a rókusi kerületi orvos dr. Vadász József, az alsóváros kerületi orvosa dr. Endrényi Ist-

⁶³ Db. Kjkv. 1872:26., Db. 1872. július 31. 151. sz. A debreczeni tisztújítás.

⁶⁴ SzH. 1872. január 3. 1. sz., Sz. Kjkv. 1872:16.

⁶⁵ Db. Kjkv. 1872:27.

⁶⁶ Db. Kjkv. 1872:28.

⁶⁷ Db. Kjkv. 1872:10.

⁶⁸ Db. 1872. július 31. 151. sz. A debreczeni tisztújítás.

⁶⁹ SzH. 1872. január 3. 1.sz.

⁷⁰ Sz. Kjkv. 1872:11-14.

⁷¹ Db. Kjkv. 1872:12-17.

ván, a közgyám Gerle Antal, a gyámügyi ellenőr Kelemen Kálmán, az alkamarás Priváry Pál és az állatorvos Kis Lajos lett. A főispán nevezte ki a következő személyeket: Wachsmann Ferencet és Szajka Gusztávot főmérnökké, Novák Józsefet tiszteletbeli aljegyzővé és Koncz Antalt levéltárnokká. Ezután a főispán záróbeszédében áldást kért az új tisztségviselőkre, amelyet követően került sor az istentiszteletre.

A tisztújítás január 11-én folytatódott. Az alsóvárosi pusztai csendbiztos László Mihály, a felsővárosi pusztai csendbiztos Adler Lajos, a belvárosi Kemény Nándor, a felsővárosi Virágh József, az alsóvárosi Atkari István, a rókusi Bende Antal, a várnagy Gombás József, a fogalmazók Bérczy Antal, Erőskövy Lajos, Ivánkovics Ferenc, Pillich István és Főkövi Pál, az útbiztosok Gál János és Lázár János, az iktató Körösi Antal, a kiadó Balog Antal, az árvaszéki irodai vezető Pap Ferenc, a szállásbiztos Lengei Mihály, a kórházi gondnok Fölich Ferenc, a gazdasági segéd Vékes Ignác és a segédlevéltárnok Szeles Ferenc lett. A kijelölt bizottmány javaslata alapján 18 írnoki és három ideiglenes adótisztviselő állást létesítettek.⁷²

A debreceni tisztviselő-választás a következőképpen alakult. Az első aljegyzőségre Csurka Jánost, Margittai Sándort és Váradai Istvánt jelölték. Egyhangúlag Csurka Jánost választották meg. Másodikra Öri Sámuel, Farkas Ferencet, Tüdös Józsefet és Simonffy Istvánt jelölték, akik közül szótöbbséggel Farkas Ferenc baloldali képviselőt választották meg. Harmadikra Somogyi Kálmánt, Almássy Ignácot és Kálmánchey Mórt jelölték. Szavazattöbbséggel Somogyi Kálmán nyert. A házipénztárnoki állás Tóth Jánosé lett. Árvapénztárnoknak egyhangúlag Erdei Mihályt választották meg. Adópénztárnok közfelkiáltással Szabó József lett. Az alkapitányi pénztárnoknak Somogyi István mellé Bercze Lajost választották meg. A főmérnöki tisztséget közfelkiáltással Luchs Sámuel szerezte meg. Az almérnök Berényi Gábor lett, Tóth Kálmánnal szemben. Az alszámvető id. Tóth József, a második alszámvető Tüdös József, a házipénztári ellenőr Sikk Lajos, az adópénztári ellenőr Gergely Antal, a főszámvető Szatmári Sándor, a házipénztári első számtiszt Szabó József, az alapítványi ellenőr Vecsei Kornél lett. A főorvost közfelkiáltással választották meg dr. Tegze Imre személyében. Kórházi főorvos dr. Palai Miklós lett az egyhangú szavazás eredményeként. Az első orvos dr. Kömüves Antal, második orvos dr. Újházy Károly, a külső állatorvos Kató Sándor, míg a belső állatorvos Vetéssy István lett. Kiadónak Mester Károlyt választották meg. Az iktatói tisztséget Tarcsai Dániel, míg a kórházi gondnoki hivatalt Arany Sándor kapta meg. A városgazdák a következő személyek lettek: Szűcs Mihály és Csikós Ferencz. Építető biztosnak és szertárnoknak Dinnyés Károlyt választották meg. Vásárbíró Czapó Lajos lett Csonka Károllyal szemben. A kapitányhivatali fogalmazó Szabó Gábor, Nagy Károly és Végh Gyula, míg a csendbiztos Barcza Dániel lett.⁷³

A tisztviselők megválasztását követően került sor először az állandó igazoló és a bíráló választmány tagjainak megválasztására Szegeden.⁷⁴ Ezt követően az egyes bizottmányok és szakosztályok felállításáról döntöttek, amelyek a következők voltak: háztar-

⁷² Sz. Kjkv. 1872:22-34., 36., 45-59., 61-63., 65-69., SzH. 1872. január 12. 5. sz. A tisztújítás után III. A szegedi tisztviselők névsorát külön jegyzőkönyvi szám alatt felsorolták: Sz. Kjkv. 1872:70.

⁷³ Db. Kjkv. 1872:18-20., 30-31., 33-37., 39-42., 44-46., 52-68., Db. 1872. július 31. 151. sz. A debreceni tisztújítás.

⁷⁴ Sz. Kjkv. 1872:75.

tási és közigazgatási szakosztály; egészségügyi szakosztály; jogi szakosztály; fogyasztási adó- és egyéb városi javadalmakat házilag kezelő bizottság; átvizsgáló bizottság; építkezési szakosztály; pénztári és pénzügyi bizottság szakosztálya; tiszai hídvámszedési javadalom kezelésével foglalkozó bizottság; Baktó-macskási töltés kiépítésére teljhatalommal kiküldött bizottság; köznevelés és oktatásügyi szakbizottság; főreáltanoda és lacikonyhatelkén fölállítatni tervezett bérház fölépítése ügyében eljáró bizottság.⁷⁵ A tisztújítást követően Debrecenben is az állandó bizottmányokat hozták létre, amelyek a következők voltak: a rendőri katonai bizottmány; az adó-, sajtó-, közmunkaügyi bizottmány; az árva-, szegény-, egészség-, kórházügyi bizottmány; a gazdasági bizottmány; a jog- és pénzügyi bizottmány; az építészeti és szépítészeti bizottmány.⁷⁶

A tisztújítás Debrecenben augusztus 1-én de. 9 órakor folytatódott, ahol a segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzet megválasztására került sor.⁷⁷ Jelentőségénél fogva ki kell emelni, hogy a főispán közlevéltárnoknak Laki Lajost nevezte ki.⁷⁸

A választásról elmondható, hogy „Debrecen város népe a legnagyobb egyetértésben megválasztotta a város atyáit, a tisztviselőket, s nyugodtan bíz rájuk az anyagi és szellemi élet körében való szabad rendelkezést. Oly férfiak állottak a város élén, kik egyetemes akarattal választottak s kik ismerték a város viszonyait. A közbizalom dicső koszorúja övezte körül a leghatalmasabb polcon álló egyén halántékait.”⁷⁹

A városi közéletben a legnagyobb hatalmat nem a polgárok, hanem egy „idegen egyén,” a főispán gyakorolta. A város felett ezután nem a választott polgármester, hanem a kinevezett főispán parancsolt. A város honatyáinak megválasztásában jelentős szerepe volt és igen nagy befolyással rendelkezett a tisztújítások lefolytatásában. Kijelenthetjük, hogy nem a főispán személye az, ami aggodalmat szült az emberekben, hanem a főispáni hatalom, amelyet ellentétben állónak véltek a városi önkormányzatisággal és a törvényhatósági önállósággal! „Köteles tisztelettel hajlunk meg ugyan a fennálló törvények előtt, de ez nem ment fel bennünket attól, hogy a főispán a végrehajtó hatalom képviselője.”⁸⁰ Ha a főispán ténylegesen a város végrehajtó hatalma lett volna és nem a király által kinevezett méltóság, akkor érvényt kellett volna szereznie a helyi közakaratnak és a többség véleményének. A tisztikar megválasztásában a törvény jogot adott a főispánnak „egyéni”, vagy még inkább a kormány politikai céljainak, érdekeinek megvalósítására, amennyiben a jelölések felett egyedül ő dönthet. A kijelölő bizottságba a polgárok csak három tagot választhattak, hármat a főispán nevezett ki és egyenlő szavazatszám esetében maga a főispán döntött. „Látni való, hogy milyen tér van itt nyitva az önkényeskedésnek, mily széles körű hatalom van adva a főispánnak s mint elnyomatik itt a közvélemény szava. És ha ezekhez hozzágondoljuk, hogy a kijelölteken kívül mást nem lehet választani, akkor teljes meztelenségében áll előttünk a főispáni mindenhatóság.”⁸¹

⁷⁵ Sz. Kjkv. 1872:73.

⁷⁶ Db. Kjkv. 1872:97.

⁷⁷ Db. Kjkv. 1872:72-76., 80-87.

⁷⁸ Db. Kjkv. 1872:89. Lásd még a választásokhoz: Db. Kjkv. 1872:29., 47-52., 92-94.

⁷⁹ Db. 1872. augusztus 1. 152. sz. A debreczeni tisztújítás.

⁸⁰ Db. 1872:152.

⁸¹ Db. 1872:152.

Az is bírálata tárgyává tette a főispáni méltóságot, hogy a főispánnak megadták a tisztviselők felfüggesztésének kivételes jogát. Egy „kinevezett hivatalnok kezébe van letéve a választott tisztviselők sorsa. A választók nem rendelkezhetnek választottaikkal felett, hanem a főispán az úr minden tisztségben.”⁸² A városok azonban élhettek a felirati joggal, amelyen keresztül az illetékes miniszterhez fordulhattak.

Debrecen szabadelvű polgárai meggyőződésük ellenére sem nyugodtak bele a főispáni méltóság bevezetésébe. Ezért a tisztújítás megejtése után a bizottság első dolga az volt, hogy kérvényt intézzon az országgyűléshez a főispáni hatáskörrel szóló törvényi rendelkezések megváltoztatása érdekében. „És ha talán ennek nem volna is meg a kívánt eredménye, ott fog állani tiltakozásunk a történet könyvében. És utódainknak utasításul szolgál ez, hogy ne tűrjék az önkényt fejeik felett! És az idő tán megérleli eszméinket. Hiszen az igazság és jogosság szent eszméinek előbb-utóbb győzni kell! Ezek nem a mi főispánunkról, hanem a főispáni állásról mondtak el. Mert örömmel sorozzuk e mai nap történetéhez, hogy főispánunk a választásnál eszélyes s pártatlan eljárást tanúsított.”⁸³

A megfelelő előkészületek után végrehajtott tisztújítás mindkét városban az átalakulás utolsó, de az egyik legjelentősebb mozzanata volt. Ezzel fejeződött be az 1870:XLII. tc. gyakorlati megvalósítása. A kormány az önkormányzati jogok szűkítésével elindította azt a centralizációs közigazgatási reformfolyamatot, amelynek eredményeként egyre több jogkört tudott elvonni a törvényhatóságoktól. A kormány e jogköröket külön közigazgatási (1876:VI. tc. a közigazgatási bizottságról), vagy szakigazgatási dekoncentrált szervekhez (pl. Magyar Királyi Adóhivatalok) csoportosította, vagy a főispán hatáskörébe (1886:XXI. tc.) utalta a későbbi „reformintézkedések” által.

⁸² Db. 1872:152.

⁸³ Db. 1872. július 31. 151. sz. A debreczeni tisztújítás., Db. 1872. augusztus 3. 153. sz., Db. 1872. augusztus 5. 154. sz. Ez utóbbi cikk a városi tanács tagjainak megválasztásához szolgál adatokkal. A tisztújítások teljes lebonyolításáról: AH. 1872. augusztus 3. 91. sz. A tisztújítás menete és végeredménye. A városi tisztújítás 2-dik napja. AH. 1872. augusztus 5. 92. sz. Az új törvényhatóság., AH. 1872. augusztus 7. 93. sz. A tisztújítás utáni teendők.

VEKOV KÁROLY

Mecénatúra vagy elkötelezett szakmaiság?

Közismert tény a középkori oktatás egyházi indíttatása, jellege, ami rányomta a bélyegét a képzés egész folyamatára, beleértve még az egyetemi szintű oktatást is. Ám az oktatás egyházi jellegének a fokozatos háttérbe szorulását elősegítették a mindennapi élet kihívásai. A latin nyelvű artes jellegű alap- és középfokú képzés, ennek egyetemi szintű oktatása során mindinkább visszanyúlt az ókori auktorok műveihez és nem tudta kivonni magát ennek hatása alól. Ez az artes típusú képzés így mindinkább a világi (egykori „pogány”) műveltség és művelődési eszmény irányába tolódott el. Ennek a folyamatnak a hatására a közép- és felsőfokú artes képzettségűek az írás-olvasás és adott fokú világi műveltség (azaz ismeretanyag) elsajátításán túl, amely párosult az egyházi műveltség számos elemével, mind nagyobb számban képessé lettek egyes világi szakfeladatok el látására. Így születik meg egy olyan társadalmi réteg, amelyiknek tagjai már a középfokú képzésnek a birtokában is képesek akár egyházi, akár világi szakosodott feladatok el látására annak függvényében, hogy milyen elvárással találják magukat szembe.

A mind változatosabb feladatok és azok megoldása csúcs- és közép szinten mindinkább megkövetelték egy olyan alap-, illetve később néhány területen (teológia, jog, orvostudomány) olyan szakképzés megvalósítását, amelyek azok birtokosait a kor általános műveltségi igényén túl képessé, egyben alkalmassá tették sokrétű feladatok elvégzésére.

A hazai alap- és középfokúfokú oktatás taglalásakor többen is utaltak ennek a képzésnek a kettős jellegére, pontosabban arra a kettős lehetőségre, amit ez az oktatási forma biztosított, nevezetesen az elhelyezkedést akár egyházi, akár világi pályán. Ezt a kettőséget jól tükrözi a káptalani iskolák végzettjeinek megnevezése/megszólítása: clericus vagy litteratus, melyeknek megfelelője a magyar deák szó volt.¹ Míg a domidoctusok szakosodása hazai szinten a gyakorlati tevékenység során valósult meg,² akiknek erre meg volt az anyagi lehetősége, azok külföldön folytatták tanulmányaikat. Ott akár az addigi artes ismereteiket mélyítették el vagy a tényleges szakosodás útját is vállalták, mely utóbbi esetben hazatérésük után nagyobb eséllyel reménykedhettek egy jó állás megszerzésében a közigazgatási-, bírósági- vagy pénzügyigazgatás területén. A

¹ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II. Bukarest, 1978. 275–279. p.; MEZEY LÁSZLÓ: *Der Literat und seine Literatur*. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 10 (1968), 1–2. 29–46. pp.; BALÁZS JÁNOS: *Magyar deákság*. Budapest, 1980/. 7–15. pp., 284–289. pp.; BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Középeurópában*. (a továbbiakban: BÓNIS 1971). Budapest, 1971. 11–13. pp.; MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 365–377. pp.

² BÓNIS 1971, 11–15. pp., skk.; TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 123. p., 144–150. pp., 153–155. pp.

hazai forrásadottságok következtében már a Mohács előtti időszakban ez utóbbi folyamat az egyetemi tanulmányokat folytató személyek esetében eléggé jól követhető.

A középkori magyar világi értelmiség kialakulásának hosszadalmas folyamatának vonatkozásban már Jakó Zsigmond felhívta a figyelmet arra, hogy a hivatásszerű foglalkozás az, ami a legfőbb jellemzője az újkor hajnalán feltűnő értelmiségének.³ Ennek modellje valójában az egyházi feladatok hivatásszerű ellátása volt. Azonban a Jakó által szorgalmazott személyi jellegű mikromonográfiák sem voltak képesek a fejlődés egyes szakaszaiban világosabbá tenni a képet, ugyanis – akár alap-, akár a középfokú oktatás terén – mégha hosszú ideig kétségtelenül egyházas jellegű közegben és annak erős hatása alatt is folyik az oktatás, annak a továbbított ismeretanyag jellegéből következően végülis csak világi jellege van, s ez még hangsúlyosabbá lett az artes liberales felsőfokú oktatása során. Majd csak a szakosodás, illetve az ugyancsak Jakó által megfogalmazott hivatásszerű foglalatosság, s az ezzel párhuzamosan és fokozatosan kialakuló értelmiségi vagy szakmai identitástudat lesz az a vízválasztó, amelyik elválasztja a világi értelmiségit az egyházitól. Hogy a középkor végén még így sem könnyű egyes esetekben besorolni nemegy értelmiségit egyik vagy másik csoportba, bizonyítják azok példák, amikor – nem kevesek –, akik egyetemi éveik alatt nem ritkán a világi kultúra kimagasló művelői és később is akár támogatói, az idő teltével az egyházi társadalom jelentős képviselői lesznek. Az ő életüket így akár világi, illetve egyházi szakaszra is lehetne bontani, őket magukat pedig, hol a világi, hol az egyházi értelmiség képviselői közé lehetne besorolni. Az ilyen esetekben, ha az említett korban ezt a művelődés elsajátításának természetes folyamataként fogadjuk el, akkor a „korszakváltást” egy adott személy életében, egyrészt a teljesítmény foka, másrészt a Jakó Zsigmond által említett „hivatásszerű foglalkozás” ismérve jelzi. Ha azonban, mint a legtöbb esetben, az egyetemi tanulmányaikról hazatérők jeles ismeretanyaguk birtokában sem találták helyüket, kapcsolataik egykori egyetemtársaikkal megszakadtak és érdeklődésük is más irányba fordult, kényszerűen felvállalt foglalkozásuk eredményeként továbbra is olyan átmeneti állapotról beszélhetünk, amelyik még mindig tükrözi a középkori alapképzés kettős – egyházi, illetve világi – jellegét. Ilyenkor a hivatásszerű tevékenység és a hivatástudat mellett jelzés értékűnek könyvelhető el a törekvés a saját, szakmai csoport utánpótlására.

A rokoni kapcsolatok és a klán érdekek érvényesítésén túl többféle társadalmi mechanizmus is hivatott volt ennek a feladatnak a biztosítására, különösképpen a fejlett középkor folyamán, majd az újkor hajnalán. Tekintve az úgynevezett értelmiség jelentőségét szakmai-, de művelődéstörténeti szempontból is, számosan foglalkoztak mind e folyamat egyes szakaszaival, mind pedig konkrét esetek sorával, amelyek az egyes életpályák és kapcsolatrendszerek bemutatása mellett, magát az általános folyamatot is megvilágították. A forrásadottságoknak köszönhetően a világi értelmiség kialakulását a reneszánsz korban még ennél is részletesebben lehet megismerni. Ilyen vagy olyan vonatkozásban a konkrét esetek bemutatása során nemegyszer sor került a folyamat indítóállomásának, a hazai iskolázás kérdésének is a bemutatására, amelyet azután – amennyiben erre sor került – követett a külföldi egyetemi tanulmányok szakasza. Mivel szá-

³ JAKÓ ZSIGMOND: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei* = Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 10–24. pp.

mos esetben sokan, mondhatnánk a többség, be kellett érje a hazai oktatás nyújtotta körülményekkel, a kutatás már régen rávilágított a hazai oktatás kapcsán a káptalani iskolák jelentőségére az értelmiség kialakulásában.⁴

Köztudomású, hogy Bónis György volt az, aki részletesen is bemutatta a jogi értelmiség kialakulását a középkori Magyarországon szoros kapcsolatban a hazai – elsősorban a központi – intézmények rendszerével.⁵ Mind Bónis munkássága, mind pedig Mályusz Elemér könyve a középkori egyházi értelmiségről egyértelműen bizonyították a világi és az egyházi értelmiség közötti átjárhatóságot.⁶ Az általuk feltárt társadalmi mechanizmusok és értelmiségi pályák bemutatásával fény derült a középkori Magyarország egyházi és világi értelmiség között létező sajátos összefüggésre, így többek között arra, hogy királyaink fizetség gyanánt gyakran egyházi javadalmakat, egyben tisztségeket juttattak az arra érdemeseknek szolgálataik fejében, ami megmagyarázza humanista értelmiségünk úgymond „egyházi” jellegét.

Mindezekből következően fogalmazódott meg a szakirodalomban, mintegy a reneszánsz csúcsertélmiségiek, elsősorban, de nem csupán, egyháziak mecénáskodásának egyik jellemző vonásaként, fiatalok – rokonok vagy nem rokonok – tanulmányainak támogatása. A klasszikus értelemben vett – valójában és elsődlegesen a művészetek pártolását jelentő – mecénatúrának, amelynek egyik sokrétű adattára Balogh Jolán sarkalatos műve az erdélyi reneszánszról,⁷ éppen e műveltség ideál szorgalmazásaként a reneszánsz értelmiség részéről, válhatott sajátos vonásává fiatalok külföldi tanulmányainak támogatása. A humanizmus korával kezdődően a fiatalok külföldi egyetemi tanulmányainak folytatását célzó támogatást egyértelműen a humanista szolidaritás megnyilvánulásaként tarthatjuk számon.

Annélkül, hogy pillanatra is tagadnánk ennek a támogatási rendszernek a rokoni vagy klán érdeket szolgáló jellegét nem csupán a középkorban, hanem a reneszánsz terfoglalásának korában is, a továbbiakban a külföldi tanulmányok támogatásának kapcsán konkrét példákkal szeretnénk rávilágítani arra, hogy e támogatásokban néha nem csupán szűk csoportérdekek vagy úgymond egy általános tehetség-támogatás húzódott meg, hanem ugyanakkor tetten érhető a magas szintű szakmai utánpótlást biztosítását célzó törekvés is.

A magyarországi humanista műveltség, egyben -ideál megalapozójaként és támogatójaként Vitéz Jánosnak elévülhetelen érdemei vannak. Váradi püspökként székhelyét jeles humanista központtá fejlesztette, ahol megfordult számos hazi és külföldi humanista, akik feltekintettek e műveltségi irányzat kiemelkedő hazai személyiségére. Vitéz személyéhez kapcsolódik többek, így két unokaöccse, Janus Pannonius, ill. ifj. Vitéz János taníttatása is külföldi egyetemeken,

⁴ BÉKEFI REMIG: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1910.

⁵ BÓNIS 1971.

⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.

⁷ BALOGH JOLÁN: *Az erdélyi Renaissance. I. 1460–1541* (a továbbiakban: BALOGH 1943). Kolozsvár, 1943.

Vitéz, az ugyancsak János nevű unokaöccsét, a későbbi Janust már gyermekkorától a váradi káptalani iskolában taníttatta, s amikor kiderült, hogy milyen tehetséges, főleg a latin nyelv elsajátításában, 1447-ben alig tizenháromévesen Ferrarába küldte a híres humanista, Guarino Veronese iskolájába, ahol többek között tanuló társa Kosztolányi (Polycarpus) György, illetve Várdai István, Miklós tárnokmester öccse.⁸ 1455-ben a rövid időre Itáliából visszatérő Janus megkapta – nyilván Vitéz Jánosnak köszönhetően – az örkanonoki tisztséget is a váradi káptalanban, s ennek jövedelméből a tehetséges fiatal költő tovább folytathatta később Páduában, kánonjogi tanulmányait.⁹ Mátyás királlyá választása után nagybátyja sürgősen hazahívta Janust és röviddel azután nem csupán a királyi kis kancelláriában tölt be kulcsszerepet mint a diplomáciai levelezés egyik meghatározó személyisége, hanem ugyancsak ekkor Mátyás király kinevezi pécsi püspöknek. A velencei követ jelentéséből tudjuk, hogy a beteg pécsi püspök helyére Vitéz Janus Pannoniust szánta.¹⁰ Vitéz János és Janus Pannonius voltak Mátyás uralkodásának első évtizedében a fiatal király fő támaszai.¹¹ Mindketten kulcsszerepet töltöttek be az ország kül- és belpolitikájának alakulásában. Elmondható, hogy Vitéz elgondolása unokaöccse pályáját illetően mindenképpen helyes volt. Janus taníttatásával és főleg a jogi tanulmányok folytatásával Janus számára a legmagasabb tisztségek elérése biztosítva volt¹² és ugyancsak a képzettségéből következően, még akkor is, hogyha az egyházi jogi doktorátusra már nem futotta idejéből, de legalább annyira az egyházi feladatvállalásra és -ellátásra is a legmagasabb szinten.

Hasonló elképzelés vezethette Vitéz Jánost, amikor másik unokaöccsét, ifj. Vitéz Jánost támogatta,¹³ aki szintén jeles humanistaként tér vissza Itáliából. Ő Bolognában megszerezte a jogi doktorátust, Bécsben pedig kánonjogi előadásokat tartott. Hazatérése után elnyerte a szerémi püspöki címet és diplomáciai feladatokat látott el.¹⁴ Kétségtelen, azonban, hogy nem csupán rokonait támogatta, azaz ösztönözte külföldi tanulmányok

⁸ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Janus Pannonius epigrammáinak új kiadásához* = U.ő.: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. /Budapest/, 2012. 123. p.; HORVÁTH JÁNOS: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1935. 167–168. pp.

⁹ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Humanisták verses levéltársa* = U.ő. "Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyar művelődés köréből (a továbbiakban: Ritoókné Szalay Ágnes 2002). Budapest, 2002, 43. skk., 50. p.; U.ő.: Janus Pannonius és Várad (RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES 2012, 39–42. pp.). A szerző érdeme, hogy felfigyelt arra a feltehetőleg minden székeskáptalanban alkalmazott gyakorlatra, hogy a püspökök unokaöccsei vagy más támogatottjai meghatározott időnkénti személyes beszámolási kötelezettség mellett, tanulmányaik végzésére káptalani javadalmakban részesülhettek. Hogy erről végül is a püspök dönthetett az kiderül nemcsak Janus Pannonius estéből, hanem Mátyás király egyik Geréb László püspökhöz intézett leveléből. Ebben a király külön figyelmezteti az erdélyi püspököt, aki amúgy az unokaöccse volt, hogy Illyesházi Mátyás gyulafehérvári prépostnak, aki tanulmányait Itáliában folytatja, a káptalan mindenképpen szolgáltatssa ki a neki járó jövedelmeket. (VERESS 1941, 430–431. pp.).

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES 2012. 41. p.

¹¹ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES 2002. 14. p.

¹² "Vitéz az öccse pályáját határozott terv szerint irányította, Janus földadata ezért az volt, hogy legmagasabb egyházi méltóságok majdani elérését segítő kánonjogi doktorátust szerezze meg Padovában. Nincs is nyoma, hogy a döntés ellen lázadott volna. Az ekkor már Itália-szerte nevet szerzett poéta versben búcsúzott el amúzsáktól, érte a felelőtlen élettől. Ciceróval vallotta azt, hogy a számára megszerzendő tudás nem az övé, azzal a köznek tartozik." (RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Janus Pannonius és Várad, 41. p.).

¹³ FRANKÓI VILMOS: *Mátyás király magyar diplomatái*. Sz XXXII (1898), 773–774. p..

¹⁴ BÓNIS 1971, 238. p.

folytatására, hanem több más tehetséges fiataalt, így Kosztolányi (Polycarpus) Györgyöt¹⁵ és Váradi Pétert, akik szintén karriert csináltak.¹⁶

Noha az ellene szőtt összeesküvés miatt, Mátyás viszonya megromlott nemcsak Vitézzel és Janus Pannoniusszal, akik röviddel a felkelés után távoznak az élők sorából, de elvesztette bizalmát az ő köreiből tartozó magyar humanistákban is emiatt inkább a külföldi udvaronc stílusú humanistákat fogadta kegyeibe, egyáltalán nem kétséges Vitéz szándéka. A humanista értékrend és szolidaritás érvényesítése mellett, kettős szándék vezérelhette Vitézt: egyrészt biztosítani támogatottjai számára a sikeres előmenetelt és elhelyezkedést az országot igazgató intézményrendszerben, de legalább olyan mértékben, ha nem éppen elsődlegesen az egyház számára biztosítani a megfelelő utánpótlást a felelős tisztségekben. Ugyan az egyházi vagy állami ranglétrán előmenetelt biztosító mechanizmusokhoz – így pl. a váradi püspök, illetve esztergomi érsek tényleges támogatásához – kétség nem fér, Vitéz saját értékrendjének megfelelően magas humanista műveltséggel rendelkező egyházi tisztségviselőket akart a vezető egyházi tisztségekben látni. Nem véletlen a jogi, főleg egyházjogi tanulmányok szorgalmazása az említett esetekben. Ez az ismeretanyag ugyan nem volt a püspöki székhely betöltésének elengedhetetlenül szükséges feltétele, de mégis hasznos lehetett mind a királyi tanácsban, amelynek a püspökök hivatalból tagjai voltak, mind más országos jelentőségű tisztségek betöltésénél. Sokatmondó, hogy Kosztolányi kivételével, valamennyiüknek sikerült a legmagasabb egyházi tisztségeknek a megszerzése.

Miközben a XV. század második felének meghatározó jelensége, hogy a királyi kancellária személyzetének legnagyobb része külföldi egyetemeken képzett humanistákból állt,¹⁷ s amikor magas volt a felsőfokú tanulmányokkal rendelkező prelátusok aránya, az egyetemi tanulmányok mind szélesebb körű elterjedésén túl, érdemes felfigyelni a hivatástudat diktálta szakosodás jelenségére, azaz ennek tudatos érvényesítésére.

A fenti példák alapján úgy tűnhet, hogy akár Janus Pannonius, akár a többi említett személy pályájának alakulása, elsődlegesen humanista műveltségüknek lenne betudható. Ha Vitéz János támogatottjainak esetében akaratlanul is a rokon kapcsolatok elsobbságára gondolhatunk, bár választását, amint az ő teljesítményük bizonyítja, semmi sem kérdőjelezheti meg, próbáljunk meg más példák alapján rávilágítani az egyes püspöki támogatások tényleges mozgatórugójára.

*

A második gyulafehérvári humanista körnek a létrejötté az Itáliában egyetemi tanulmányokat folytatott Várdai Ferenc püspök (1514–1524) nevéhez kapcsolódik.¹⁸ Kétségtelen, azonban, hogy ez az előző korok hasonló törekvéseinek volt a folytatása. Ha Geréb László püspök (1475–1501) idejében nyerne el káptalani tisztségeket a gyulafe-

¹⁵ U.o. 223. p.

¹⁶ U. o. 229. p.

¹⁷ U.o. 219–244. pp.

¹⁸ TÓTH ISTVÁN: *Irodalmi műveltségünk főbb korszakai. Reneszánsz és manierizmus*. Gyulafehérvár, 1996. 98 skk.

hévári káptalanban a reneszánsz műveltség olyan jeles képviselői mint Megyericsi János kolozsi vagy Lászlai János telegdi főesperes,¹⁹ akikhez később – talán az ugyan-csak Ferrában tanulmányait folytató, majdan erdélyi püspök Bácskai Miklósnak²⁰ köszönhetően – csatlakozik a hosszú ideig gyulafehérvári érkanonoki tiszteet betöltő Budai Udalrik vagy Tordai Salatiel dobokai főesperes²¹ és az ózdi főesperes, a nagy humanista olvasottságú Pelei Tamás.²² Várdai Ferenc püspök hívásra, odahagyva Bakócz udvarát jön Erdélybe és nyeri el a hunyadi főesperességet és a püspöki helynöki tiszteet a bécsi egyetemen tanulmányait folytató Taurinus /Stieröchsel/ István, a Dózsa vezette parasztháborúról szóló „Stauromachia” című humanista eposz szerzője, aki előzőleg Bakócz Tamás esztergomi érsek környezetében ténykedett jogászként.²³ A fent említettek a humanista ideál, a reneszánsz műveltség jeles képviselői Erdélyben, akárcsak maga a püspök. Műveltségük, tevékenységük, érdeklődési körük és fentmaradt tárgyi emlékeik mind ezt tanúsítják.²⁴ Rajtuk kívül voltak azonban mások is, akik az említett humanisták sorát gyarapították.

Várdai Ferenc 1524. október 22-i végrendeletében ennek egyik végrehajtójaként szerepel a mindkét jog doktora cím birtokosaként Wolphard Adorján kanonok, míg a megadományozottak között, ha csak egy suba, de főleg az egyáltalán nem kevés száz forint hagyomány címzettjeként, ott található egy akkor még teljesen ismeretlen személy, Bornemisza Pál²⁵ – évtizedek múlva erdélyi püspök – neve is. Mindkettejük jelenléte a végrendeletben jelzi, hogy ilyen vagy olyan szinten bírták a püspök bizalmát, aki erről tanúbizonyságot is tett.

Ha napjainkban az irodalomtörténetírás Wolphard Adorjánt elsősorban humanista költőként és főleg Janus Pannonius műveinek egyik lekorábbi kiadójaként tartja számon, saját korában egyetemi végzettsége, a mindkét jog doktora címe biztosította számára az elismerést a gyulafehérvári káptalan, illetve püspöke részéről, előbb kanonoki, majd főesperesi tiszttel, később pedig – ha nem is a püspöki – de püspökhelyettesi tisztséggel honorálva felkészültségét.²⁶

Wolphard Adorján²⁷ életének első szakaszáról nem sokat tudunk. Enyedi neve jelzi származását és feltehetőleg már gyermekként a gyulafehérvári káptalani iskolában folytatta tanulmányait. Későbbi események ismeretében feltételeznünk kell, hogy a káptalaniak, de a püspök is felfigyeltek a tehetséges és szorgalmas ifjúra, kitűnő latin nyelvtudására és ilyen vagy olyan formában támogatták abban, hogy a bécsi egyetemen tanul-

¹⁹ BALOGH 1943, 189–191. pp., 193–194. pp.

²⁰ VERESS ENDRE: *Matricula et acta Hungrorum in universitatibus Italiae studentium*. 1221–1864 a továbbiakban VERESS 1941). Budapest, 1941. 382. p.

²¹ BALOGH 1943, 201–202. p., 202. p.; VEKOV KÁROLY, *Locul de adeverire din Alba Iulia* (secolele XIII–XVI). Cluj-Napoca, 2003. 7. melléklet, 1516.

²² KELÉNYI B. OTTÓ: *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához* = Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1939. Bp. 1940. 43–137. pp.; VEKOV i.h. 1504, 1519, 1536.

²³ Ld. 19. j.

²⁴ BALOGH JOLÁN i.m. 49–75. pp. és – nevek szerint – az Adattár (169–348. pp.).

²⁵ "Item Paulo Bornemysa florenos centum et vestem simplicem ex thabith nigro." (BUNYITAY VINCZE: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista emlékezete*. Budapest, 1893. 28. p.).

²⁶ VEKOV, i.h., 1519, 1521, 1531, 1533, 1536, 1538, 1543.

²⁷ Életére ld.: ERNUSZT JOHANNA: *Adrianus Wolphardus*. Budapest, 1939. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 1.)

jon tovább. 1512-ben Wolphard Bécsben már az *artium et philosophiae doctor* cím birtokosa.²⁸ Ottani tartózkodása idején egy 594 soros panegyrist írt Miksa császárhoz hexaméterekben²⁹ és, jelezve érdeklődését Janus Pannonius művei iránt, nevét megtaláljuk több ajánlóvers szerzőjeként egy korai Janus Pannonius verses kötetben.³⁰ 1519-ben – feltehetőleg az erdélyi püspök támogatásának köszönhetően – már gyulafehérvári kánonok.³¹

Nyilvánvaló, hogy Wolphard Adorján Várdai Ferenc püspök támogatásával folytatja Bolognában jogi tanulmányait, ahol meg is szerzi a mindkét jog doktora címet.³² Megbecsülését és eltökéltségét bizonyítandó, hogy kiadja a jeles humanista összes művét, 1522-ben megjelenteti Bolognában Janus Pannonius Marcellus-panegyrisét, a költő tizenöt elégiáját, valamint Plutarchosz és Démoszthenész műveinek latin fordítását.³³ E három kötet ajánlásaiból, ahol protonotarius apostolicusként jegyzi nevét, számos érdekes életrajzi adat derül ki.

Első bolognai Janus Pannonius kiadványát, a Marcellus-panegyris kiadását 1522 október 4-i dátummal Wolphard Adorján magának Várdai Ferenc püspöknek ajánlotta.³⁴ Az ajánlásból megtudjuk, hogy Wolphard valóban Várdai hathatós anyagi támogatásával folytathatta tanulmányait Bolognában. A humanista könyvajánlások stílusán és a mecénással szemben mondhatni kötelező módon megnyilvánuló megbecsülés kinyilvánításán túl, a szövegen érthetően átsüt Wolphard Adorján őszinte hálája mecénása iránt. A tény, hogy Wolphard a jogi karon képezze tovább magát nem kis mértékben ténylegesen a püspök döntése lehetett. Várdai Ferenc, aki amúgy soha nem tévesztette szem elől a saját és családja érdekeit, így pl. testvéreinek is káptalani tisztségeket biztosított,³⁵ kötelességének érezte, hogy gondoskodjék egyházmegyéje számára a megfelelő utánpótlásról, a fiatalon, alig 34 évesen Szebenben elhunyt Taurinus István püspöki helynök³⁶ korán bekövetkezett halála miatt (1519).³⁷

Mivel az egyházi bíráskodás feladatát a püspök távollétében a püspöki helynök volt hivatott ellátni és mivel az erdélyi egyházmegye nem maradhatott képzett jogász nélkül, nyilvánvaló, hogy a püspök távlatilag e tisztt betöltésére szemelte ki Wolphardot és e célból támogatta őt a jogi tanulmányok folytatásában. Janus Pannonius tizenöt

²⁸ "A bölcsészet mellett párhuzamosan végezte a teológiát is, sőt állítólag orvosi képzést is szerzett." (ERNUSZT, i.m. 10).

²⁹ Adriani Wolfhardi Transsylvani Panegyris Ad Invictissimum Maximilianum Semper Augustum. Viennae Pannoniae MDXII. (ld. ERNUSZT JOHANNA, i.m. 10–14. pp.).

³⁰ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Edd. Eugenius Abel, Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1903. 496–497. pp.

³¹ VEKOV, i.h. p.

³² BUNYITAY VINCE: *A gyulafehérvári székesegyház*. 32; BALOGH JOLÁN, i.m. 206. p.; VERESS, i.m. 84–85. pp.

³³ VERESS 1941. 81–83. pp.; Borsa Gedeon: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. *ItK* 87 (1983), 57. p.

³⁴ *Analecta nova* 487–488. pp.

³⁵ 1517-ben Várdai Mihály kolozsi főesperes, 1519-ben Várdai János tölti be ezt a tisztséget, 1524-ben a püspök Várdai Mihályt bízza meg az erdélyi püspökség gazdasági ügyeinek intézésével és 1526-ban Várdai Ambrus még mindig dobokai főesperes. (Vekov, i.h. 1517, 1519, 1526 és MOL DL 82641.

³⁶ Taurinus i.m. V.

³⁷ 1520-ban püspöki helynök Gyulafehérváron Damianus Sereden chalcedoni püspök, 1526-ban Végedi Imre. Az erdélyi Tartlar Ferenc, aki 1523 január 6-án Bolognában mint a kánonjog doktora szerepel, valamikor a hazatérése után lesz püspökhelyettes. (Vekov i.h. 1520, 1526; Veress 1941, 84).

elégiájánk az 1522. dec. 8-i Pelei Tamásnak szóló ajánlásából megtudjuk, hogy távolléte ideje alatt Wolphard egyházi feladatait Pelei Tamás ózdi főesperes látta el és hogy eltökélt szándéka volt kiadni a fiatalság épülésére Janus Pannonius összes művét.³⁸ A Peleihez, illetve a Plutarchos és Demosthenes fordítás Budai Udalrik gyulafehérvári orkanonokhoz intézett ajánlásából kiderül hogy Wolphard Adorján velük és főleg nekik köszönhetően ismerhette, szerethette meg a humanista költő műveit még erdélyi tartózkodása idején.³⁹

Mindezek ellenére majdnem bizonyos, hogy Várdai Ferenc elsősorban a jogi végzettség megszerzése és nem a Janus Pannonius kiadása végett támogatta külföldi egyetemi tanulmányainak folytatásában Wolphard Adorjánt. Ugyanis olaszországi tanulmányai végeztével, hazatérése után Wophard felhagyott irodalmi és könyvkiadói tevékenységével és az egyházi feladatok kötötték le energiáit. Wolphard humanista műveltségének és a reneszánsz művészet értékeinek megbecsülését bizonyítja reneszánsz stílusban épített háza Kolozsvárt, amelyet antik idézetek díszítettek.⁴⁰ Ugyan egy 1521. évi (!) adat szerint, elnyeri a kolozsi esperesi címet,⁴¹ csak egy jóvalta későbbi, 1531-i forrás szól arról, hogy a krasznai főesperesség mellett püspöki vikárius, amelynek még 1543-ban is birtokosa. Ugyancsak ebben az évben, egy évvel halála előtt mint kolozsvári plébános és kolozsi főesperes szerepel a forrásokban.⁴² Heltai Gáspár tanúsága szerint, a segesvári dispután, a mind teológiai, mind jogi tekintetben nagy elismertségnek örvendő Wolphard képes volt elismerni a protestáns Szántai prédikátor állításainak helyességét, amiért kérte is János királytól felmentését a disputa arbiteri tisztéből.⁴³

A külföldi felsőfokú tanulmányok támogatására a püspök nagybácsi, illetve unokaöccs viszonylatban egy másik erdélyi példa Statileo püspök egyházmegyei igazgatása idejéből Verancsics Antal esete, aki a püspök unokaöccseként folytathatja egyetemi tanulmányait Padovában, hogy később 1535-1545 között betölthesse az erdélyi káptalan préposti tisztét.⁴⁴ Csesztvei Barlabási János gyulafehérvári várnagy társadalmi pozíciójának köszönhetően, János nevű fiának⁴⁵ sikerült elnyernie Gyulafehérváron a székesegyház főesperesi tisztét. Ennek a birtokában, folytatja tanulmányait egy 1508. évi adat szerint Bolognában, ahol megszerzi a doktori címet is. Mohács után János király kinevezi csanádi püspöknek, s ő az 1539-től elfoglalt püspöki szék birtokosa egészen 1560-ban bekövetkezett, haláláig.⁴⁶

Más volt a helyzet a Várdai Ferenc már említett végrendeletében szereplő Bornemisza Pál esetében. A püspök valamiért felfigyelt a pécsi egyházmegyéből Erdélybe került fiatalra. Nem kizárt, hogy Bornemisza későbbi gazdasági jellegű tevékenységét bizonyító adottságai, ha nem éppen ilyen jellegű ténykedése vonta magára a püspök figyelmét. De felfigyelt rá Várdai Mihály is, akit a püspök megbízott a püspökség gazdasági ügye-

³⁸ *Analecta nova*, 489–490. pp.

³⁹ *U.o.*, 483–484. pp., 489–491. pp.

⁴⁰ BALOGH JOLÁN 1943, 260. p.

⁴¹ VEKOV, i.m. VII. melléklet, 1521.

⁴² VERESS ENDRE, i.m. 83. p. Vekov i.h. 1534, 1543.

⁴³ HELTAI GÁSPÁR: *Száz fabula, krónika és egyéb írások*. Bukarest, 1980. 180–183. pp.

⁴⁴ VEKOV i.h. 1535.

⁴⁵ TONK i.m.268/1169.

⁴⁶ VERESS ENDRE, i.m. 72. p.

inek intézésével 1524 tavaszán.⁴⁷ Kinek az elképzelése volt eredetileg, ma már nem állapítható meg, de tény, hogy Várdai Ferenc halálát követően, feltehetőleg megbízhatóságának és humanista érdeklődésének köszönhetően az akkor már borsodi főispán Várdai Mihály bizalmát bírva, jut el Bornemisza Pál 1525-ben Bolognába a püspök és Várdai Mihály legfiatalabb öccsével, Várdai Ambrussal együtt, valószínűleg annak kíséreként. Bolognában, az olasz egyetemi városban, a Várdai család régi ismerősének, egyben a város jeles oktatójának Achille Bocchi házában lakik együtt Várdai Ambrussal. 1526-ban Bornemisza egy Bolognában megjelentetett kis kiadványban megemlékezik az elhunyt erdélyi püspökről, megírva annak életrajzát.⁴⁸ Természetesen, Bornemisza Pál nem feledkezett meg arról, hogy ugyanabban a kötetben, külön is kifejezze háláját mecénásának, Várdai Mihály bodrogi főispánnak, egyetemi tanulmányainak támogatásáért. Egy második, Várdai Mihályhoz intézett írás és a Bornemisza által írt Várdai Ferenc életrajz mellett a kötetben szerepel Achille Bocchi ugyancsak Várdai Mihályhoz intézett írása, egy ugyancsak általa írt Várdai Ferenc sírvers, valamint Várdai Ambrus Bornemiszát Bocchi kegyeibe ajánló írása.⁴⁹

Visszatérése után Itáliából Bornemisza elnyeri a dobokai főesperességet,⁵⁰ ám a mohácsi események nyomán a váltakozó sorsú erdélyi egyházmegyében nem lelte helyét és mecénás híján feltehetőleg követte a Várdaiakat. Valószínű, hogy így kerülhetett Bornemisza a Habsburgok oldalára, ahol előbb királyi titkár, majd hosszú évek során folytatott szívós munkával a pénzügyigazgatás terén bizonyítja tehetségét. Majd csak a '40-es években került szóba először hűséges szolgálatai nyomán fizetségként egy püspökség elnyerésének a lehetősége. De csak miután Werner Györggyel együtt felméri az 1552-ben Erdély jövedelmeit, majd Erdély újra a Habsburgok kezébe kerül, nevezi ki Bornemiszát a király erdélyi püspöknek 1553-ban, de akkor is rövid időre, mert 1556-ban végleg el kell hagynia Erdélyt. Az erdélyi püspöki címet ugyan viseli még jó ideig, de vissza nem térhet, így később kinevezik a nyitrai püspökség adminisztrátorává. A később elnyert püspökség nyilván a megfelelő mecénás hiányával és a Fügedi Erik által jelzett polgári származással magyarázható.⁵¹ A mohácsi csatában elesett számos magyar püspök kései utódaként, Bornemisza Pál a középkori magyar püspökök hagyományainak letéteményese, aki szintén Bécsben, majd Rómában és Bolognában taníttatja unokaöccsét, majd egy másik fiát, akik azonban elvetik a püspök értékrendjét és eltávolodnak annak ideáljaitól. Bornemisza Pál ugyan már elkerült Erdélyből, de a Reformáció eseményeinek hullámszámai közepette lehetőségeihez mérten és a humanista művelt-

⁴⁷ Nem kizárt, hogy a csupán Bornemiza aláírású levél, amely a püspöki tulajdonban levő Gyaluból kelt 1524. április 5-én és amelyben a levélíró szolgálataira való tekintettel azt kéri Várdai Mihálytól, hogy ajánlja be testvéréhez, Várdai Imréhez, valójában Bornemisza Páltól származik. (MOL DI. 82643).

⁴⁸ BORSA GEDEON: *Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*. ItK 87 (1983). 48–66. pp.

⁴⁹ Valószínűleg valamilyen módon Bornemisza a későbbiek során is kapcsolatban állt Achille Bocchival, aki 1555. ot. 4-én megküldte neki legújabb művét (*Symbolicarum questionum de universo genere*), amelyet Bornemisza meg is köszönt 1556. jan. 10-i levelében. (BORSA i.m. 51. p.).

⁵⁰ VEKOV i.h. 1527.

⁵¹ FÜGEDI ERIK: *A XV. századi magyar püspökök*. = FÜGEDI ERIK: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp. /1981/. 96–97. pp.

ségének és egykori erdélyi kötődéseinek bizonyosságaként menteni próbálja az erdélyi egyházmegye néhány kegytárgyát.⁵²

A fenti példák nyomán elmondhatjuk, hogy a Mohács előtti középkori magyar püspökök előszeretettel támogatták rokonaikat, főleg unokaöccseiket,⁵³ de másokat is külföldi tanulmányaik elvégzésében, nyilvánvalóan az érdekeltek későbbi sikeres karrierjének biztosítása céljából. Ez a törekvés eredményezte a humanista képzettségűek látványos pályafutását a XV. században, majd a következő század elején. Ennek a mecénáskodásnak van azonban egy sajátos megnyilvánulási formája is, amely nem csak a családi érdekeket követi figyelemmel, hanem tekintettel volt elsősorban az illető egyház ugymond „személyzeti” igényeire is, amikor támogatta tehetséges fiatalok jogi és főleg egyházi tanulmányait. Ebben a vonatkozásban az ilyen jellegű ténykedésük az egyház érdekeit szolgálta és ekként nem annyira mecénási ténykedésnek, hanem inkább szakmai elkötelezettségről tettek tanúbizonyságot, arról a felelősségtudatról, amellyel elsősorban az általuk igazgatott egyházi intézménynek tartoztak, bár közvetve az ország érdekét is szolgálták. A püspökök ilyen jellegű tevékenysége messzemenően hozzájárult – még a reneszánsz körülmények között is – az egyházi hivatástudat megerősödéséhez, erősítve tagjainak, de főleg magas tisztségviselőinek elkötelezett identitástudatát. Ugyanakkor közvetve hozzájárult magának a korszak értelmiségének a kialakulásához, illetve megerősödéséhez.

⁵² TAKÁCS SÁNDOR: *Abstemiuss (Bornemisza) Pál püspök végrendelete*. Archaeológiai Értesítő, 1902. 202–210. pp.

⁵³ Erről a nepotizmusról kétségtelenül elmondható, hogy: „A szónak rossz hangzása van, mert az érdemtelenek és méltatlanok egyházi karrierjének sok esetben ez volt az útja. Magyarországon egészen más volt a helyzet. Itt nevelési rendszer volt, amely a verseny egészséges formáján alapult, és kövekezményeiben az elit kiválasztódását biztosította. Ezekről a külföldön tanult diákokról ma már elég sok adattal rendelkezünk. További életpályájukat ismerve nyugodtan állíthatjuk, hogy a módszer jó volt. A költségfordítás végülis megtértült a káptalannak, mert tudós tagjai a tanultakat otthon gyümölcsötették. Nem is ritkán úgy, hogy a király környezetében a káptalannak az ügyét is hathatósabban pártfogolhatták. Még inkább javára vált ez a támogatási rendszer a társadalomnak, amely spontán hozta létre ezt az intézményt.” (RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Vetési lászló vershagyatéka* = RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES 2002, 85. p.).

VÖLGYESI LEVENTE

Plébánosválasztás és más kegyúri kérdések, valamint a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülése a kora újkori magyar városok jogéletében

Az egyház teljes szabadságát, az állam és az egyház elválasztását, a világi hatalom befolyásának mentességét minden időszakban érdemes vizsgálni. Tekintettel arra, hogy az állam polgárai, valamint az egyház hívei között – még egy szekularizálódó korszakban is – átfedések vannak, hiszen az állam polgárai azok, akik vagy gyakorolják intézményes keretek között vallásukat vagy sem, az állam minden korszakban érdekelt a vallásgyakorlás szabályozásában és felügyeletében. A jelenlegi tanulmányban tárgyalt időszak a 18. század és az azt megelőző, illetve követő néhány évtized, ez az időszak még vitathatatlanul a népegyház¹ kora, így az összefonódás természetes, hiszen a vallásgyakorlás a mindennapi élet része volt.

A kegyúri jogról országos szabályozás nem született a most tárgyalandó korszakban.² A kegyúri jogot privilégiumlevelek tartalmazták, így aztán ahány város, annyfajta szabályozás volt a jellemző. Probléma főleg akkor lépett fel, amikor egyes városok felett a kegyúri jogot – tekintettel az ősi gyakorlatra – protestáns többségű városvezetés is gyakorolni akarta.

Nyugat-Európa meghatározó régióiban úgy keletkezett a kegyúri jog, hogy a város épített egy egyházi ingatlant vagy alapított egy egyházi intézményt, így annak a területnek a földesuraként ellátta az egyház feletti felügyeletet és gondoskodást (Eigenkirche, magánegyház rendszer). Ez Magyarországon jellemzően nem így történt. Szent István korában csak a főkegyúri jog volt ismeretes, bár ezt az elnevezést csak Luxemburgi Zsigmond király honosította meg a Konstanzi Zsinaton.³ Innen származtatható a kegyúri jog. Amikor egy város királyi privilégiumot nyert, ezzel egyidőben a kegyúri jogot is elnyerte. Tehát az egyházszervezői jogkör a királyi főkegyúri jogból eredeztethető. Ez-

¹ Rövid meghatározása: társadalommal szorosan összefonódott kereszténység; TOMKA FERENC: *A misszió és új evangelizáció*. In: Vigilia 2007/2. (<http://www.vigilia.hu/regihonlap/2007/2/tomka.htm> – utolsó letöltés: 2013.05.18.)

² Az első törvényi szintű szabályozás a fővárosi törvényben történt: 1930. évi 18. tc. 33. §

³ <http://lexikon.katolikus.hu/F/f%C5%91kegy%C3%BAri%20jog.html>; <http://lexikon.katolikus.hu/K/kegyuras%C3%A1g.html> (utolsó letöltés: 2013.05.18.)

zel a város nemcsak a vármegyétől vált önállóvá, hanem egyben önálló plébánia alapítására is sor került, amelynek az igazgatása feletti felügyelet a város kezébe kerül. Ez a kegyúri jog.⁴

A városok szabadsága szempontjából fontos volt az egyházi önállóság. Ez először abban állt, hogy a városi közösség a plébánosát, illetve lelkészét maga választotta meg.⁵

Tekintettel arra, hogy az 1917-es Egyházi Törvénykönyv az előző korszakok joggyakorlatát és jogszabályait kompilálta, meghatározásaiból⁶ kiindulhatunk akkor, amikor a kegyúri jogot az egyház szemszögéből kívánjuk megismerni. A kegyúri jog bizonyos terhekkel kapcsolatos kiváltságok összessége, amelyeket az egyház, templomok, kápolnák, javadalmak katolikus alapítóinak és azok jogutódainak enged.

A kegyúri jog lehet:

- a) dologi: amely bizonyos dolgokhoz, földbirtokhoz van kötve,
- b) személyi: egyenesen valamely személyt illet meg, függetlenül a dologi birtoktól.

A kegyúri jog megszerzése:

- a) eredeti szerzőmód: adomány, alapítás, templom- vagy plébániaépítés; kiváltság; emberemlékezetet meghaladó elbirtoklás,
- b) származékos szerzőmód.

A kegyúri jogot két részre oszthatjuk forrását tekintve:

- a) királyi jog: a királytól származtatják a szabad királyi városok,
- b) magán kegyuraság: dologi jogalapja van, a birtoklás pusztá ténye alapján állnak fenn a kegyúri jogok. Ilyenek a mezővárosok.

Jól reprezentálja egy város szabadságát az egyházi javadalom betöltésének elnyerése. Sokszor egy közösség erre törekszik legelőször.

A városi plébániákat kivették az esperesi ellenőrzés alól, s egyenesen a püspök alá tartoztak.⁷ Gárdonyi Albert szerint a szentszéki pereket is a püspök helyett a szabad királyi városokban a plébános látta el, de ezt más források nem támasztják alá. A Trienti Zsinat 1563. november 11-én tartott 24. ülése egyértelműen elvetette azt a káros gyakorlatot, miszerint a megyéspüspökön kívül más is gyakorolhatja elsőfokú bírósági hatáskört az egyházban.⁸

Győrben az 1743. január 30-i egyezség a káptalan és a város között úgy rendelkezett, hogy ha a város elnyeri a szabad királyi státuszt, akkor a káptalan tagjaiból válasz-

⁴ TIMON ÁKOS: *A párbér Magyarországon*. Budapest 1908. 374–375. pp.

⁵ WENCZEL GUSZTÁV: *Magyarország városai és városjogai*. Budapest 1877. 14. p.

⁶ CIC1917. 1448. kánon

⁷ GÁRDONYI ALBERT: *A városi plébániák kiváltságos jogállása a középkorban*. In: Károlyi Emlékkönyv, Budapest 1933. 163–182. pp.

⁸ DENZINGER, HEINRICH – HÜNERMANN, PETER: *Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest 2004. 1812. pont

szon plébánost, és gondoskodjon az eltartásáról.⁹ Sopron a városi plébánia mellett kegyúr volt a szomszédos falvakban is: Ágfalva, Bánfalva, Harka, Klimpa, Kópháza. Ezek viszont nem városi kegyuraságok voltak, hanem a földesúri hatalomból fakadtak. Jellemző volt, hogy a püspöki városokban nem a polgárság, hanem a püspök állította a plébánost: Vác, Nyitra, Nagyvárad, Eger, Kalocsa, Csanád, Győr (amíg nem lett szabad királyi város).

Jelentősebb városaink az alábbi időpontokban nyerték vissza – a török megszállást követően – a kegyúri jogot: Debrecen (1693. április 11.), Székesfehérvár, Pest, Buda (1703. október 23.), Szeged (1719. május 21.), Esztergom (1725. február 20.), Győr (1743. március 6.), Zombor (1749. február 17.), Temesvár (1781. december 21.). Egyedül Debrecen esetében nem szerepelt a szabad plébánosválasztás joga, mert ott nem volt ekkor katolikus plébánia.

A kegyuraság jogokkal és kötelezettségekkel egyaránt járt. A kegyúri jogok:

- a) a plébános bemutatásának joga, esetleg autonóm megválasztása,
- b) a kegyúri tisztelet megnyilvánulásai: címerét elhelyezheti a templomban, előkelő helyen ülhet a templomban.

A plébános választást egyes városokban a választó polgárság, másutt (pl. Győr) a városi belső tanács végezte. 1843-ban az országgyűlésben már úgy szerepelt a javaslat, hogy ezt a jogot ne sajátítsa ki az egyébként is elitizálódott, egy-két család kezében lévő belső tanács, hanem a szélesebb néprétegeket felölelő közgyűlés hatáskörébe kerüljön.

A kegyúri jog a katolikusok számára lett adományozva. Attól kezdve, hogy egyes városokban a protestáns felekezetekhez tartozók jelentős vezető szerephez jutottak, a kegyúri jog gyakorlása nehézségekbe ütközött. Az egyházjog szerint vagyoni juttatások esetén nem lehetett kifogást emelni, de a plébános választása az egyházi feladatkör ellátásának bizonyult, amerre csak annak volt jogképessége, aki maga is katolikus. Ebben az esetben – pl. protestáns magánföldesúrnál – annak legközelebbi katolikus rokona viselte ezt a jogot, ennek híján pedig a fiscus. Ha a földesúr áttért vagy a birtok katolikus kézbe került, a jogosítvány feléledt.

A szabad királyi városokban a kegyúri jogot a királytól származtatták. Ezt a jogot csak katolikus tanácsnok gyakorolhatta, viszont a kegyúri terhekhez is csak katolikus személynek kellett hozzájárulnia.

Zomborban a város kisebbik része katolikus, nagyobbik része ortodox keresztény volt. Az 1749. február 17-én kelt királyi privilégiumlevél előírta, hogy a városban a kegyúri jogokat és kötelezettségeket kizárólagosan a katolikus polgárok birtokolják. Viszont a kiváltságlevelét azt is megállapította, hogy az ortodox papokat az ortodox lakosság szabadon megválaszthatta. Így biztosítva volt mindkét felekezet autonómiája.

Besztercebányán nem volt világos, hogy csak katolikusok gyakorolhatták a kegyúri jogokat. Ezért ezt mondta ki a 6481/1818. május 27-én kelt és számú kancellári rendelet. Előzményként fontos tudni, hogy 1648-1776 között a jezsuiták látták el a plébániát. A rend feloszlata után üres maradt a plébánia. A 6190/1776. december 17-i helytartó-

⁹ Győri Egyházmegyei Levéltár Th. XVIII. 2806-8.; Győri Egyházmegyei Káptalani Levéltár Th. XVIII. 2814.

tanácsi rendelet a városnak adta át a kegyúri jogot. A választó polgárság katolikus tagjai meg is választották a plébánost. A szék üresedése után 1799-ben már a protestánsok is megjelentek a választáson, de nem szavaztak. Csak ezért rendelte el a protestáns városbíró a jelenlétet, hogy emeljék az ünnepélyességét a választásnak. 1816-ban megürült a plébánia, s ekkor 30 katolikus és 26 protestáns választó polgár is szavazott. Ezt a választást az egyházmegye nem hagyta jóvá.

A kegyúri kötelezettségek a jogosultságok mellett legalább olyannyira fontosak:

- a) felügyelet a javadalomra, amelynél fogva figyelmeztetniük kellett az ordináriust, amennyiben a javadalom vagyonát veszélyben látták, de a kezelésébe nem avatkozhattak bele,
- b) a kegyúri épület javítása, vagy újraképzése, ha a kegyuraság építés címén keletkezett, és nincs más, akit erre kötelezni lehetne. Ha adományozás címén keletkezett a kegyúri jog, kötelező volt a megfogyatkozott javadalmat kiegészítenie.

A városokban a kegyurak és a hívek egybeestek, hiszen a kegyúr nem egy személy volt, hanem a városi lakosok együttesen. Így a kegyúr adománya és a hívek által adott párbér egybeesett, a két plébániai teher azonos volt. A városi plébános azért is élt jobban, mint a falusi, mert a városi teljes egészében megkapta a tizedet, amíg vidéken ez a püspökhöz került. A városi törzsvagyonból kellett a kegyúri kötelezettségeket teljesíteni.¹⁰ A városi törzsvagyon állt: városi ingatlanok, királyi kisebb haszonvétek (kocsmáltatás, húsvágás, vásártartás és vámjog).

A fenti bevezető után érdemes példákat is vennünk, hogy miként alakult a kegyuraság az egyes városokban a feudális korban.

Budán és Pesten a kegyúri jog IV. Béla 1244. évi kiváltságlevelén alapult: szabadon választhattak plébánost, ha az egyházuk megüresedett, a plébános pedig nem állíthatott helyetteseket a város akarata ellenére. Az 1703. évi kiváltságlevelél mindezt megerősítette. Pesten a városi tanács gyakorolta ezt a jogot, bár a választó polgárság beleszólást szeretett volna kapni, de a tanács nem engedett: „Minthogy a lelkészek választása és kinevezése a királyi kiváltságlevelében világosan a tanácsnak tulajdonított egyházkegyúri jogon alapszik, s e szerint a tanácsot kizárólag illeti, jogairól a tanácsnak lemondani, azokat megosztani vagy átruházni, szabadságában nem áll, nyilatkozó választott polgárság kívánsága nem teljesíthető.”¹¹

A pesti egyházi személyzet 1791-ben az alábbiakból állott: templomgondviselő, belvárosi, józsefvárosi, terézvárosi plébános, német és magyar kántor, zenekari igazgató, basszista, két instrumentalista, négy zenész, két énekes fiú, egy orgonator.

A budai egyházi alkalmazottak 1848-ban: vári lelkész és két káplán, egy vízivárosi lelkész és három káplán, egy újvidéki lelkész és egy káplán, egy rácvárosi lelkész és három káplán, egy krisztinavárosi lelkész és egy káplán, egy újlaki templomgondnok, egy vári egyházi zeneigazgató és tíz zenész, két énekes, egy vízivárosi zenekarigazgató és két énekes.

¹⁰ 28.873/1799. október 8-án kelt helytartótanácsi rendelet

¹¹ Pest szabad királyi város tanácsának 18.960/1845. számú határozata

Esztergom az 1514. évi 3. tc. szerint személynöki városként lett szabad királyi város. A török uralom alóli felszabadulást követően 1708. február 18-án kapott privilégiumot, majd 1725. február 20-án ezt megerősítették. A szabad plébánosválasztás joga benne volt a privilégiumlevélben. A vízivárosi és a Szent György plébánia (alapítva: 1800) a primás kegyurasága alatt volt, a város a Péter és Pál templom felett látott el kegyúri jogokat. A város javadalmat adott a plébánosnak, a káplánoknak, a sekrestyésnek, a kántornak, másodkántornak és támogatta az énekkar működését. Tehát Esztergomban megfigyelhető a kegyúri jogosítvány megosztottsága.

1334-ben Károly Róbert privilegizálta Gyöngyös települést, de szabad királyi város soha nem lett. Kiemelte viszont a földesúri hatalom alól, bíróját maga választhatta, nagyjából a budai polgárok jogait adományozta neki. Plébánosválasztásról nem esett szó. Két plébánia volt: az egyikben a város gyakorolta a plébánosválasztást, a másikat a ferencesek tartották fenn, így ott a plébános kérdése fel sem merülhetett.

Győr a kanonokok közül választott plébánost. A városi plébánia egyben a püspöki székesegyház, ezért erről a városnak nem kellett gondoskodnia, a plébános pedig egyben kanonok is, így a kanonoki házában lakott, tehát lakhatásáról sem kellett gondoskodni. Itt is megfigyelhető, hogy a választó polgárság helyett a városi belső tanácsé a választás joga a privilégiumlevél értelmében.

Jászberény esetében a város kegyurasága az 1512. évi privilégiumlevélen nyugodott. Ezt 1545. május 6-án megerősítették.¹² Ez a kiváltság azt takarta, hogy a plébános személyével kapcsolatosan bemutatási joguk keletkezett. A megválasztottat a püspök hagyta jóvá.

Szeged kegyúri jogosítványait Mátyás király erősítette meg 1459-ben. A város az 1715. évi 107. tc-vel lett szabad királyi város, eddig is, de ettől kezdve sui generis gyakorolta a plébánosválasztás jogát. A török kiűzése után szerzetesek látták el a plébániai szolgálatot, így nem volt lehetőség a kegyúri jog gyakorlására, amelyet később a püspök sem akart figyelembe venni. De 1710-ben a város bemutatta a mátyási privilégiumlevelet, amelyet a püspök tudomásul vett, s lemondott a szegedi templomok vezetőinek kinevezéséről. 1629-ben a nagyszombati zsinat határozata értelmében a szegedi plébánia exempt plébánia lett, és az esztergomi érseknek rendelték alá. Amikor 1717-ben a csanádi püspök elmozdította a város által megválasztott plébánost, a primás visszahelelyezte. A XVIII. század első felében a város állította helyre a városi templomokat. 1789-ben a város tanács beleegyezését adta, hogy a városi plébániát három új plébániára osszák fel egyházi kezdeményezésre.¹³

Ahogy Magyarországon sohasem volt egynemzetiségű ország, ugyanúgy egyvallású sem volt soha, még a latin rítusú római kereszténység hegemoniájának idején sem. Földrajzi elhelyezkedése folytán a keleti kereszténység¹⁴ és az iszlám jelenléte könnyen magyarázható, a magyar uralkodók toleráns politikájának következtében a zsidóság megtelepedése is kezdetektől fogva megfigyelhető.

¹² Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Jászberény városi levéltár 82. szám alatt

¹³ CSIZMADIA ANDOR: *A magyar városok kegyurasága*. Győr 1937. I. p., 5. p., 7–11. pp. 13. p., 14. p., 17–20. pp., 23–26. pp., 44. p., 45. p., 57–60. pp., 72. p., 73. p., 77. p., 94. p., 107. p., 109. p.

¹⁴ SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története I.* Budapest 1987. 393. p.

A hitújítás a városokban erőteljesen érezte hatását, amíg a németajkú városokban az evangélikus, addig a magyar lakosság körében a református vallás terjedt. A városok mindig híresek voltak királyhűségükről, így a katolikusok számbeli fölénye sok város esetében természetes. Ezt a tendenciát erősítette az a tény is, hogy a törököktől visszafoglalt területek esetében a városi kiváltságlevelekben az uralkodó előírta, hogy az adott városban kizárólag német anyanyelvű katolikus vallású személyek telepedhetnek meg.

Az elkövetkezendőkben olyan városokat veszünk szemügyre, ahol vallási téren, illetve a város és a vallásfelekezetek közötti együttműködés jellemző példáival találkozhatunk.

Az első megvizsgálandó település Kassa, amely a Rákóczi-szabadságharc alatt, nagyjából külső kényszersztől mentesen, szabadon alakíthatta ki a felekezetekkel kapcsolatos szabályozását. Ezt II. Rákóczi Ferenc fejedelem személye garantálta, hiszen történeti tény, hogy a vallásháborúkkal terhelt XVII. század után a Rákóczi-szabadságharc az egyik első olyan felkelés, amely vallási színezettel nem rendelkezett, a különböző felekezetekben élő személyeket tudta zászlaja alatt egyesíteni. Megállapítható, hogy a három legnagyobb Magyarországon leginkább elterjedt keresztény felekezet terén Kassa az egyenjogúságot hirdette a városlakók számára is. 1704-ben például december 19-én az evangélikus gyülekezet maga választhatta meg főlelkészét, a *pastor primariust*, minden bemutatási vagy hatósági jóváhagyást előíró kötelezettség nélkül.¹⁵

Az 1705. évi tisztújításon – ismereteink szerint első ízben – úgy állt fel a városi tanács, hogy tizenkét tagjából négy-négy fő katolikus, evangélikus, illetve református vallású lett. Így a tanács összetételében egyenlő arányban érvényesültek a bevett vallások képviselői. A választó közösség összetételét tekintve a három vallásfelekezet hívei szintén egyenlő arányban kaptak helyet. A városbíró a katolikus hitű Györi Ferenc lett, amíg a szószóló az evangélikus Vancsay István. Az igazán nagy szenzáció 1706. január 10-én köszöntött be, amikor a nép szószólója Ónodi János református ember lett. Ezzel egyszer s mindenkorra deklarálódott a három vallás egyenjogúsága.

A vallásgyakorlás zavartalansága érdekében is történtek lépések. Az 1705. évi szécsényi rendi gyűlés értelmében november 20-án az evangélikusok megkapták az ún. windisch (szlovák) templomot, ahol az első istentiszteletet november 29-én tartották. 1706. január 9-én a reformátusok is imaházhoz jutottak, az orsolyita nővérek templomát kapták meg erre a célra. 1709-ben Rákóczi két egymás mellett álló polgári házat vásárolt a volt tulajdonosok örököseitől és azokat az orsolyita nővérek számára átadta. Ezzel végeredményben kártalanítani igyekezett az ingatlanban hiányt szenvedő rendet.¹⁶

Az 1711. esztendő követően Kassán a soproni 1681. évi 25. és 26. tc., valamint a pozsonyi országgyűlés 1687. évi 21. tc. alapján a vallásgyakorlat a három egyház számára engedélyezett maradt. Ezek a rendelkezések viszont nem biztosították a megszerzett ingatlanok zavartalan birtoklását, így azok az ingatlanok, amelyek valamikor a katolikus egyház tulajdonát képezték, visszakerültek katolikus egyházi tulajdonba és

¹⁵ Ekkor Sartorius Éliás lelkész személyében német nemzetiségű főlelkész került az evangélikus gyülekezet élére (vö. KÖPECZI BÉLA – R. VÁRKONYI ÁGNES: *Rákóczi tükrök – Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Budapest, 1973. 516. p.)

¹⁶ KÖPECZI BÉLA – R. VÁRKONYI ÁGNES: *Rákóczi tükrök – Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Budapest, 1973. 517. p., 519. p.

használatba. Kassán 1711. október 18-án Leffenholz tábornok elvette a reformátusok templomát és visszaadta az Orsolyita Rendnek. Utóbb a császári udvar leiratot intézett a főispánnak, hogy a vallási ügyeket a Rákóczi-éra előttiék szerint kell rendezni. Ekkor vették el az evangélikusoktól is a szlovák templomot és adták vissza a katolikusoknak. Ekkor az evangélikus gyülekezet igen méltatlan helyzetbe került, mivel a szabad ég alatt kellett az istentiszteleteiket tartaniuk. Ennek az volt az oka, hogy a régi imaházuk a város 1706-os ostroma alatt elpusztult.

Az 1712-es városi tisztújítás zavartalan körülmények között zajlott le, de a császári kamara utólag nem fogadta el a választás eredményét. A nem katolikus tagoknak le kellett mondaniuk és helyüket katolikus polgárokkal kellett betölteni. Ez a rendelkezés azért is igen sérelmes volt, mert a császári parancs szerint a Thököly-korszakot követő, de a Rákóczi-kort megelőző állapotot kellett visszaállítani, amikor pedig evangélikus vallású tanácsosai is voltak Kassának. Az önkény jellemzője, hogy Meixner császári megbízott - ragaszkodván a szín katolikus összetételhez – akaratát képes volt ráerőltetni a város lakosságára.

Kecskemét városa szintén egyértelműen a vallási tolerancia színhelye volt. Természetesen ezt a kijelentésünket annyiban korrigálnunk kell, hogy csupán – bár ez vizsgálendő korszakunkban jelentős vívmány – a bevett vallásokra vonatkozik. A katolikus és református vallásúak a legnagyobb egyetértésben és együttműködésben éltek, arányuk a 17. századtól kezdve fele – fele, ez a számarány a 19. századra mozdul el a katolikusok javára, akik ekkor a lakosság 65,4 %-át alkották már. Az evangélikus vallásúak számaránya elhanyagolható, ezért az ő ügyük nem került elő gyakran a városi iratok vizsgálatakor. A városi hivatalokban is kényesen ügyeltek arra, hogy a két felekezethez tartozók azonos arányban töltsék be az állásokat.¹⁷

A következő két esemény is a felekezet közötti szolidaritást jellemzi. Az 1659. évi 13. törvénycikk a törökösségre halálbüntetést rendelt. Koháry István földesúr a református felekezet vezetőit úriszéke elé idézte, mert az új templom építése tárgyában a református gyülekezet követeket küldött az akkor a területet megszállva és ellenőrzés alatt tartó török hatósághoz Isztambulba. A felekezet vezetőinek érdekében pater Kecskeméti Gellért ferences előljáró, mint a római katolikus parókia adminisztrátora, több katolikus előljáróval együtt közbenjárt a földesúrnál a vád ejtése érdekében. 1690-ben pedig Thököly kurucai hurcolták el a ferences előljárót a városból. Ekkor a protestáns lakosok eredtek az emberrablók nyomába, és kisebb ütközet után kiszabadították, majd a városba visszavitték a ferences atyát.¹⁸

A békés együttélés említésénél a mi szempontunkból fontosabb azon rendelkezések áttekintése, amelyeket a városi tanács hozott az egyházzal kapcsolatosan. A vallási egyenjogúságot példázza az az 1819. évi eset, amikor az evangélikus egyház fordult a városi előljárósághoz, hogy egyházi építkezéshez téglaegetés iránt engedélyt kérjenek. Természetesen az engedélyt megkapták, de itt inkább az engedély indokolása tartalmazza számunkra a lényegi elemet: „annak (ti. a téglának) égettetése nekik úgy, mint más

¹⁷ IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR: *Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt*. Kecskemét, 1991. 79. p.

¹⁸ HORNYIK JÁNOS: *Kecskemét város története I.*, Kecskemét 1860. 83. p.

ekklésiáknak is, megengedtetik”.¹⁹ Ez a rendelkezés is egyértelműen utal a bevett felekezetek egyenjogúságára.

Ebben az évben jelentős tűz pusztított a városban, április 2-án. A városi óraverő harang, valamint a katolikus templom haragjai egyaránt megolvadtak a tűzben. A katolikus egyház és a város egyezséget kötöttek, amelyben provizórikus jelleggel, hogy ameddig a város saját harangtornyot nem épít, addig e városi feladatot is a katolikus templom és annak új harangja látja el.²⁰ Ez a megállapodás jelzi annak a mai világban is fellelhető törekvésnek a magvát, miszerint közfeladatot egyházi szervezet is elláthasson.

A fenti példánál is lényegesebbek és gyakoribbak azok a rendelkezések, amikor valláserkölcsi kérdésekben a világi hatóság tett jelentős és normatív lépéseket. 1830. november 9-én erősítette meg a városi tanács azt a régen bevett szokást, hogy minden egyes tisztviselőnek kötelessége valamelyik templomban hivatalba lépésekor esküt tennie. Főleg a katolikus egyház kérésére szerepel nagyon gyakran a tanácsülési jegyzőkönyvekben a vásár- és ünnepnapok megszentelésének kérdése, az ünneptörök megbüntetése. Már 1738. február 24-én a városi tanács rendeletben szabályozta, hogy az egyházi ünnepeken tilos a fuvarozás, délután négy óráig nem szabad a városba kocsival behajtani. Aki a szőlőben kapál vagy a határban szánt, arat, azt meg fogják büntetni.²¹ Egy keltezetlen, de a korszakra datálható szabályrendelet pedig az ünnepek és vasárnapok megtartása érdekében a reformátusokat és az evangélikusokat utasította arra, hogy ezen a napon tartózkodjanak a mezei és a házimunkától.²² 1772-ben a tanács előírta, hogy ünnepnapokon éjféltől a következő éjfélig tilos „a gazdagság gyarapítására való munka”, valamint a szekerek csak üresen járhattak, illetve olyanok, amelyek a konyhára való eleséget szállították.²³ A munka mellett a szórakozás keretei is szabályozást nyertek. A kocsmáknak ünnepnapokon reggeltől egészen az ünnepnapot követő munkanap reggeléig sem bort, sem pálinkát nem volt szabad mémiük.²⁴ A fenti rendelkezéseket a városnak újra és újra meg kell ismételnie. 1818-ban a városi tanács – hivatkozva az úri-szék leiratára – megállapította, hogy az ünneptörök vagy 12 forintot fizetnek a város tűzikasszájába, vagy pedig 12 pálca büntetést kell, hogy elszenvedjenek bűnükért.²⁵ 1824-ben maga a plébános, Seres Pál kénytelen panaszkodni a tanácsnál. Jelen esetben egy Parrag nevű „materialista” a panaszlott, aki üzletét a katolikus ünnepeken is nyitva tartotta. Az illető macakssága egyébként igen meglepő, hiszen csak ideiglenes letelepedési engedéllyel rendelkezett. A városi tanács meg is fenyegette, hogy amennyiben bűnös szokásával nem hagy fel, a város ki fogja taszítani kebeléből, s mehet, amerre lát.

¹⁹ Bács-Kiskun Megyei Levéltár (továbbiakban: BKML) IV. 1504. h/2. 303. p.

²⁰ BKML IV. 1504. h/2. 305–306. pp.

²¹ BKML IV. 1504. b/76. 495–497. pp. Balla János másolata az 1737–1742. évi tanácsülési jegyzőkönyv 38. lapjáról. A levéltári anyagot a II. Világháború folyamán Szentlőrincre szállították, ahol minden bizonnyal az épülettel együtt elpusztult. (Iványosi-Szabó i.m. 4. oldal) Ezért az iratoknak csupán XIX. századi átiratai, kivonatai maradtak meg a levéltár birtokában. A „b” jelzet így mindig Balla János másolatait jelöli.

²² BKML IV. 1504. b/76. 495. p. Balla János másolata az 1718–1727. évi tanácsülési jegyzőkönyv 100. lapjáról.

²³ BKML IV. 1504. h/2. Az egykori jegyzőkönyvek alapján készült másolat. 22–23. pp.

²⁴ BKML IV. 1504. b/76. 497. p. Balla János kivonata az 1737–1742. évi tanácsü. jegyzőkönyv 63. lapjáról.

²⁵ BKML IV. 1504. h/2. 263. p.

Ezzel kapcsolatban a város részletes rendeletet bocsátott ki:

- 1) Aki katolikus ünnepen a boltját kinyitja, először 6, majd 12 forintra büntetik, végül harmadik alkalommal megfosztják a bolt üzemeltetési jogától. Azért kivételekkel is lehet találkozni: olyan bolt, amelynek a bejárata az udvarról nyílik, az utcára nyíló ajtaja zárva van, s olyan közszükségleti cikkeket árul, amelyeket a tanyai lakosok a nyári hónapokban csak az ünnepeken tudnak beszerezni, mert más napokon nincs módjuk a városba bejönni, engedélyezettek.
- 2) Aki megterhelt szekérrel jár az ünnep napnyugtájáig a városban, szintén szankcionálják. A szekérét behajtják a városháza udvarára, s addig nem is adják ki, ameddig annyiszor 6 forintot nem fizet, ahányadszor ezt a cselekményt elkövette. Aki ünnepnapon szárazmalomban öröltet, szintén 6 forint büntetést fizet. Menteseül, aki hosszú ünnep alkalmával kenyérhiányban szenved, de ekkor is csak az esti harangzás után szabad öröltetni.
- 3) Ünnepeken reggel a nyolc óra előtt negyed órával, dobszóra, a piacot el kell hagynia a kofáknak. Aki nyolc óra után ott marad, annak vagy az áruját kell eldobozni vagy árestomba kell vetni őt.

Ezt az iratot – az ügy megnyugtató rendezésének tanújaként – a plébános is megkapta.²⁶

1833-ban és 1839-ban a plébános – ebben az időszakban Hoffmann János – ismét panaszkodni kénytelen. 1833-ban megújítják a piaci árusítással, a fuvarozással és az örletéssel kapcsolatos rendelkezéseket, a szankciók elismétlésének mellőzésével,²⁷ majd 1839-ben ki is bővítik: differenciálják az elkövetőket és büntetésüket a tettességük, illetve részességük viszonyában. Ha egy cseléd gazdája tudta nélkül hajt be megrakott kocsiával a városba, testi büntetést kap. Ha a gazda maga hajt, illetve a cseléd valószínűleg meg a cselekményt, de a gazda tudtával, akkor a gazda tartozik 6 váltóforint büntetést fizetni, hiszen a cseléd csupán az ő utasítását követte. A többi rendelkezés az előbbi évek rendeleteinek megismétlése, ezért ismertetése jelen íráshoz új információt nem szolgálhatna.²⁸ Ebben az évben – 1839-ben – több statútumot is összefoglalt egy szabályrendelet alatt a város, itt az előző, ünnepnapokra vonatkozó rendelkezéseit, újra megismételte, ezzel is nyomatékot adva annak.²⁹ Lehetséges, hogy a városlakók egy része ennyire nem tartotta volna tiszteletben mások vallási és lelkiismereti érzéseit?

Az emberek számára igen megrázó, de nagy fontosságú eseménye a temetések. Nem csak azért, mert szakrális jelleget kölcsönöznek neki, s nem csak ezért, mert ezeken az eseményeken vehetnek búcsút elhunyt szeretteiktől, hanem azért is, mert az anyakönyvezés, amely 1895. október 1-jéig az egyház kezében volt, a nyilvántartás megbízhatósága, a közhitelességbe vetett bizalom is megkövetelte, hogy minden temetés az egyház

²⁶ BKML IV. 1504. h/2. 344–348. pp.

²⁷ BKML IV. 1504. h/2. 463–465. pp.

²⁸ BKML IV. 1504. h/2. 470–473. pp.

²⁹ BKML IV. 1504. h/2. 473–474. pp.

intézményrendszereiben folyjon, ezzel a halál ténye regisztrálható legyen, ahogyan a születés, keresztelezés, házasságkötés is.

Az egyház itt szintén a városi joghatóság segítségére támaszkodott. 1807-ben és 1826-ban a város tanács kifejezetten megtiltotta, hogy bárkik is a pusztákon földeljék el halottaikat, bejelentés és egyházi szertartás nélkül. Ez főleg a tanyai világban igen elterjedt volt, annak ellenére, hogy tilalmazott.³⁰

Az erkölcsök is sokszor igen szabadosak Kecskemét városában, amely a vallás-erkölcsi alapokon nyugvó egyházfelekezeteket, illetve a konzervatív lakosságot súlyosan megbotránkoztatták. Ezekkel kapcsolatosan is jelentős lépéseket igyekezett tenni a városi tanács. 1767. április 22-én szabályozást nyert az ünnepi mulatozás rendje, az alábbiak szerint: „Minthogy az ifjú legényeknek a felserdült lányokkal kivált ünnepnapokon üzni szokott játékaiból sok gyalázatosságok következnek, tizedesek, utcai kapitányok és polgárok utasítottak, hogy az ilyen összejövelekre szigorúan vigyázzanak, előforduló eseteket a főbírónak azonnal jelentsék be. A kapukban kártyázni, pipázni és ott hivalkodni szokott gyűlevész népet börtönbe hajtásák.”³¹ A már említett 1772-es protocollum is jelentős szabályokat tartalmaz. A lakodalmak legfeljebb egy naposak lehetnek. A muzsika az ebéd idejétől egészen este nyolc óráig szólhat. A muzsikások bére nem haladhatja meg a tisztességes napszámos bérét. „A hujálkodás, utcákon és házaknál gyakorolni szokott illetlenségek eltávoztassanak.” A mestervizsga utáni lakoma is a fenti mértékben folyhat, „a mesterlegények vendégségeiből a tánczra egybegyűleni szokott aszszonyi és leányi személyek éppen kitiltatnak.” Aki előbbieket megszegi, árestommal kell büntetni, másodszor súlyosabb, de a forrás által nem tisztázott fajtájú és mértékű büntetéssel kell sújtani.³² 1783. január 31-én a tanács ismét kénytelen foglalkozni erkölcsi ügyekkel. A város tanács jegyzőkönyvében megállapította, hogy már megint elszabadult az erkölcstelenség, főleg az éretlen ifjak kurjongatnak akkor, amikor az ágybavitel elnevezésű népszokás került sorra a lakodalom során. Az erkölcsi lazaság elkerülése érdekében a tanács azt is előírta, hogy lakodalmi ünnepséget harmadnapra átvenni nem lehetett.³³

Részletesebb szabályozás készült az 1794. évben, amely a közerkölccsel össze nem egyeztethető cselekményeket szankcionálta. Aki káromkodott, pálca vagy vasra verés büntetést szenvedte el. A szóbeli vagy írásbeli becsületsértés tizenkét pálca büntetést vont maga után, vagy hat forintot kellett fizetni. Ebben az esetben harmada a sértetté, harmada a tűzoltó, harmadik harmada pedig az árva alapba került. Az ünneptörő vagy két napi árestom, vagy hat pálca vagy egy forint megfizetésével bűnhődött. Aki házában rossz, fajtalan személyt tartott és azt be nem jelentette, vagy négy napi árestom vagy nyolc pálca vagy két forint büntetést kapott.³⁴

A XIX. században a város tovább folytatta a harcot – a vallási felekezetekkel együttműködve – az erkölcsi fertők felszámolására. 1817-ben Kecskemét város megtiltotta, hogy a kocsmák mellett bordélyházak jöjjenek létre. Ez a rendelkezés még nem

³⁰ BKML IV. 1504. h/2. 177. p., illetve az 1826. december 28-i tanácsülés jegyzőkönyve

³¹ BKML IV. 1504. b/76. 855. p. Balla János kivonata az 1761–1767. évi tanácsi jegyzőkönyv 362. lapjáról

³² BKML IV. 1504. h/2. Az egykori jegyzőkönyvek által készült másolat. 22–23. pp.

³³ BKML IV. 1504. a/2. Szilády Károly másolata az 1775–1783. évi jegyzőkönyvből. II. LXV.

³⁴ BKML IV. 1504. h/2. 145–146. pp.

tartalmazott a megszegőkre nézve jogkövetkezményeket.³⁵ Már 1818-ban a városi tanács kiegészítete rendeletét, amely a kocsmák mellett létrejött bordélyok felszámolását követelte. A felelősséget a rendelet a kocsmárosra hárította. Ha erkölcstelen személyeket eltűrt, eltilthatta a város a bor- és sörméréstől, s amellett, hogy az erkölcstelen perszónát a városból kitiltották, a kocsmáros költségére gyógyították ki az így egészségileg károsodott városlakó ügyfelet.³⁶

Újabb szabályozásra csak 1839-ben találunk példát. A tanács programjában szerepelt a közerkölcsök védelme érdekében, hogy a veszélyes elemeket fel kellett kutatni, a tanács elé kellett állítani, és el kellett ítélni őket. És kik ezek a személyek? Sokan éltek úgy a városban, hogy semmilyen foglalkozásuk sem volt, hanem nekik egyesek lakóhelyet béreltek, kocsmákban vagy magánházakban erkölcstelen életmódot folytattak.³⁷ 1844-ben a város tanácsa megújította és kibővítette a prostitúcióra vonatkozó rendeletet. Eszerint amely trágár személyek sétatérén vagy közhelyeken a közönség botrányára megjelentek, akkor őket a városházára kísérték és megbüntették.³⁸ 1846-ban a tanács kiegészítette és megújította a táncvigadalmak tartásával kapcsolatos korábbi rendeleteit: a Választott Község³⁹ jelzésére a Fürdőháznál, a Zrínyi kávéházban és a Síp vendéglőben a vasárnaponkénti erkölcs és szeméremrontó táncvigadalmakat betiltották.⁴⁰ Még ebben az évben megújították és kiegészítették a város lakosainak közerkölcsét védő rendeleteket. Ennek oka, hogy Hoffmann János plébános és Ensen Gyula több református főiskolai társával együtt a tanácshoz fordult, hogy a Zrínyi kávéház körüli személyeket, akik káromkodnak, szemérmetlenkednek, távolítsák el. A tanács válaszában ebben az esetben – talán az előterjesztők tekintélyétől is vezérelve – keményen lépett fel: akik az előbb körülírt tetteikkel nem hagytak fel, azok egy heti taligás közmunkára lettek szorítva. Akik pedig idegenek, csavargók, lézengők, tehát nem a város lakosai, kíséret mellett saját lakóhelyükre szenvedtek visszaüzetést.⁴¹

Visszatérve a szabad királyi városokhoz, Székesfehérváron habár a tanács – a kiváltságlevélre hivatkozva – minden nem katolikus felekezet betelepülését és természetesen iskoláját is tiltotta, a városban régóta lakó görögkeletiekkel ezt nem tudta megtenni. Nekik már a XVIII. században volt iskolájuk: 1770-ben romos állapotban volt, pedig három évvel korábban hozták rendbe. Az iskolában egy tanító működött, aki egyúttal kántor is volt. Az egyház jövedelméből 40 Ft fizetést kapott.⁴² A rác iskolához a Sárréten rét is tartozott, amelynek bevétele a fenntartást szolgáltatta.⁴³

³⁵ BKML IV. 1504. h/2. 252–253. pp.

³⁶ BKML IV. 1504. h/2. 253–254. pp.

³⁷ BKML IV. 1504. h/2. 470. p.

³⁸ BKML IV. 1504. h/2. 506. p.

³⁹ Az electa communitas megalakulásáról fennmaradt a jegyzőkönyv kivonata. A szerv 1795. november 15-én állt fel, a szabad királyi városoknál megszokott mintának megfelelően. A testület hatvan főből áll, több esetben ezt követően a városi tanáccsal közös ülésen hoznak határozatokat. BKML IV. 1504. b/76. 887–888. pp. Balla János kivonata az 1794–1796. évi tanácsi jegyzőkönyvek 267. lapjáról

⁴⁰ BKML IV. 1504. h/2. 515–516. pp.

⁴¹ BKML IV. 1504. h/2. 516–518. pp.

⁴² Fejér Megyei Levéltár Székesfehérvár városi levéltár (továbbiakban: FML Szfv. v.lt.) Corr. Buch 1770. nov. 21.

⁴³ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1814. aug. 1. No 1151.

1797-ben kérték a helybeli illírek az iskolai célra vett ház utáni adómentességet. Ezt a Helytartótanács is engedélyezte. 1806-tól minden illír ház után 21 dénárt szedtek az iskola céljára. A hívek azonban még ezen összegen felül is adakoztak. 1845-ben már minden görögkeleti család járatta iskolába a gyermekét.⁴⁴ A tanítókat a görögkeleti iskolai kerületi felügyelő nevezte ki, a tanács iktatta be. A személyre a parochus és az esperes tett javaslatot a kerületi felügyelőnek. 1845-től az állásra a tanács állított három jelöltet.⁴⁵

Korszakunk végén, 1842-ben hallunk a zsidó tanítóról, akit a város – hibásan – a 4 Ft-os zselléri adó alá vetett. 1847-ben a helybeli zsidók – iskola céljára – házat vettek. A város az utána járó adót nekik is elengedte.⁴⁶

Komáromban pálinkát és sört vasárnap és ünnepnap nem volt szabad főzni, egészen éjjelig. Aki ezt megszegte, azt pénzbírsággal sújtották. A bírságpénzt a Szent András Plébániatemplom szükségleteire fordították.⁴⁷ A forrás is jól példázza, hogy ezen jogsértő cselekmény által a vasárnap szakralitása sérült meg, s a büntetés is a szakralisat illette engesztelésül, amely jelen esetben a helyi templom volt.

A fenti – némileg önkényes módon kiragadott – példák világosan szemléltetik, hogy egy közösségnek kifejezett érzékenységgel szükséges kezelnie azt a területet, amelyet a későbbiekben az első generációs alapvető emberi jogok között tartanak nyilván, s amely már a törvényi, illetve kartális alkotmányos szabályozás megjelenése előtt is a szabadság és az életminőség egyik jelentős és meghatározó fokmérője volt. Szerző szándéka szerint jelen tanulmány arra világított rá, hogy a modernkori szabályozást megelőzően is érdemben foglalkoztak a kérdéskörrel, amely – bár konfliktusokkal terhelt – a legnagyobb körültekintéssel igyekezett kezelni a mindennapi életet átható vallásgyakorlás és a lelkiismereti szabadságon alapuló erkölcsi élet zavartalanságát, amely az emberi létezés és önazonosság alapvető összetevője.

⁴⁴ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1797. okt. 2. No 1184.; 1798. márc. 16. No 356.; 1806. nov. 14. No 1668.; 1813. jún. 11. No 637.; 1845. nov. 7. No 3696. Az illír kifejezés használata meglehetősen furcsa és – álláspontom szerint – pontatlan is. Megkülönböztetve a szerb (rác) lakosságtól a szintén délszláv horvátokat, ez utóbbi népcsoportot illették ezzel a kifejezéssel. Székesfehérvár esetében tehát a jegyzőkönyv szóhasználata nem kielégítő.

⁴⁵ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1806. nov. 22. No 1736.; 1811. máj. 31. No 844.; 1821. febr. 7. No 214.; 1845. jan. 13. No 141.

⁴⁶ FML Szfv. v.lt. Prot. sess. 1842. szept. 5. No 2539.; 1847. jan. 8. No 144.

⁴⁷ Corpus Statutorum Hungariae Municipium V/2. (szerk. Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen) Budapest 1904. 414. Komárom, 1718. március 11. (városi levéltár prot. 1699-1743. L.X. pag. 205.)

WEISZ BOGLÁRKA

Megszerezni és megtartani egy kiváltságot

A kassaiak vámmmentessége*

1319. április 9-én I. Károly a kassai *hospes*eket azon szolgálataikért, amelyeket neki Magyarországra jövetele óta teljesítettek, felmenti Újvár, Zemplén megyékben a Tisza és Sajó folyók — egészen Bereg megyéig — a királyi várakhoz vagy másokhoz tartozó vámok vagy más néven szedett jövedelmek alól.¹ Ezzel a kassaiak a Sajó és Tisza közötti vidékre területileg korlátozott vámmmentességhez jutottak, mely arra utal, hogy a kassaiak kereskedelme ebben az időszakban e területre korlátozódott. 1323-ban I. Károly új pecsétet kezdett használni,² és a korábbi pecsétjével — melyet középen bemetszve érvénytelenített —³ kelt okleveleket ettől az évtől kezdődően mindenki igyekezett átíratni.⁴ Így tettek a kassaiak is, amikor az 1321-ben megszerzett kamarahaszna mentességükre vonatkozó oklevelüket⁵ 1323-ban megerősítették az uralkodóval.⁶ A

* „A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program-Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.”

¹ *populos nostros in comitatibus de Wyuar et de Zemlynio usque ad fluvios Tycie et Sayo nuncupatos a solucione cuiuslibet tributi seu thelonii tam ad castra nostra, quam ad alios proventus, quocunque nomine censeatur, ac usque ad comitatum de Bereg perpetuo duximus exime ndos de gracia speciali* — Vysady miest a mestečiek na Slovensku [Privileges of the cities and markets in Slovakia] I. 1238–1350. Ed. Ľubomir Juck. Bratislava 1984. (a továbbiakban: VMMS I.) 93. p. (Anjou-kori oklevéltár I–XXXII. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2012. [a továbbiakban: Anjou-oklt.] V. 426. sz.).

² GÁRDONYI ALBERT: *I. Károly király nagypecsétjei*. Turul 25. (1907) 36. p.

³ Pl. 1323. jan. 4.: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 250 588. (Anjou-oklt. VII. 2. sz.); 1323. febr. 4.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) IX. 108–110. (Anjou-oklt. VII. 27. sz.); 1327. dec. 10.: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. Kiadják: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. I. Győr–Budapest 1865. 150–153. pp. (Anjou-oklt. XI. 576. sz.); 1328. okt. 20.: CDCr XI. 293. (Anjou-oklt. XII. 450. sz.); 1329. jan. 20.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* III. *Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek*. Strigonii 1924. 142–143. (Anjou-oklt. XIII. 38. sz.); Jóllehet ez a pecsét elveszett 1330-ban, a későbbiekben azonban az ezzel kiállított okleveleket ugyanolyan érvényűnek tekintette, mintha harmadik pecsétjével erősítették volna meg, vö. GÁRDONYI A: *I. Károly király nagypecsétjei* i.m.

⁴ *nos per medium secari dudum in antea feceramus* — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. *Studio et opera Georgii Fejér*. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VIII/4. 370. p.

⁵ VMMS I. 95–96. pp. (Anjou-oklt. VI. 142. sz.).

⁶ DF 269 411 (Anjou-oklt. VII. 336. sz.).

vámmentességre vonatkozó kiváltságlevelüket azonban nem erősítették meg az új pecséttel, pedig szükség lett volna rá, mert I. Károly a későbbiekben nem tekintette bizonyító erejűnek az 1301 és 1322 között használt első pecsétjével megerősített okleveleket.⁷ Mivel az uralkodó a kassaiak kamarahaszna mentességét megerősítette, két lehetőséggel kell számolnunk: a kassaiak vagy nem kérték vámmentességük megerősítését, mert a gyakorlatban e nélkül is érvényesíteni tudták azt, vagy kérték ugyan az uralkodótól, de ő ezt megtagadta. Ez utóbbi elgondolás állhat közelebb a valósághoz, hiszen — ahogy a későbbiekben látni fogjuk — a kassaiak e területre vonatkozó vámok alóli mentességükre a későbbiekben — egészen annak Zsigmond-kori átirásáig — sohasem hivatkoztak egy-egy vámbirtokossal kialakult vitájuk során. Az 1340-es években több oklevél is arra utal, hogy a kassaiak I. Károlytól kapott vámmentessége valóban nem volt érvényben. Elsőként egy 1343-ban kelt oklevélben hallunk arról, hogy a kassaiakat Patakra vagy üres hordóikkal Szikszóra menve Szinán vámfizetésre kényszerítik, jóllehet szabadságuk szerint ők ezt sohasem fizették. A kassaiak nem a Sajó és a Tisza közötti vámmentességükkel álltak elő, hanem azt bizonygatták, hogy amikor Patakra mennek, sohasem mentek át Szinán és ott nem kellett vámot fizetniük,⁸ azaz olyan úton közlekedtek, mely Szinát elkerülte. Feltételezhető, hogy a Kassa, Lebenye, Abaújvár közötti „nagy úton” haladtak, mely elkerülte Szinát.⁹ A szinaiak azonban azt akarták, hogy a Zsebesen, Enyickén át Szinára vezető utat használják,¹⁰ ahogy vélhetőleg Szikszóra menve is erre közlekedtek a kassaiak. Ez utóbbi esetben a kassaiak ráadásul csak az üres hordók után szedett vám miatt nehezteltek. 1345-ben is csak azért emeltek panaszt a szinaik — és a középnémeti valamint a somosi — vámmal kapcsolatban, hogy többletvámot (*superfluum tributum*) szednek tőlük, és a gyalogosokat is vámszedésre kötelezik, jóllehet ők korábban erre nem voltak kötelesek. Az uralkodó meg is tiltja, hogy többletvámot szedjenek tőlük vagy a gyalogosokat megvámolják.¹¹ Ekkor azonban egy olyan újabb vámszedő hely jelenik meg Szina mellett, mégpedig Középnémeti, mely Újvár megyében feküdt, ahol elméletileg a kassaiak 1319 óta vámmentességgel bírtak. 1351-ben pedig a kassaiak azért panaszkodtak, mert eddig Leleszen áruikkal vámfizetés nélkül mehettek át, a leleszi prépostság azonban a hetivásár napján, hétfőnként minden egyes halszállító szekér után egy halat szedett a barátok ellátására (*pro sustentationem*), és ezt a kassaiakkal szemben is érvényesítették.¹² Lelesz Zemplén megyében feküdt, így e településre is érvényesnek kellett volna lennie a vámmentességi kiváltságnak. Mindez pedig arra utal, hogy miután a kassaiak I. Károly második pecsétjével nem erősítették meg 1319-es vámmentességüket, elvesztették azt. I. Lajos sem erősítette meg az 1319-es vámmentességi oklevelüket, jóllehet első pecsétjének elvesztése után megerősítő zá-

⁷ Vö. 1339. dec. 13.: CD VIII/4. 370. (Anjou-oklt. XIII. 736. sz.).

⁸ quod universitas civium et hospitum de Cassa in civitatem Patak transferentes nullo unquam tempore per villa Zyna et tributum de eadem transitum habuisset sew fecisset — DF 269 295 (Anjou-oklt. XXVII. 636. sz.); Ezen 1345. évi oklevélre vonatkozik Scheutzlich regesztája, mely szerint 1344-ből I. Lajosnak olyan oklevele van a kassai levéltárban, mely a többletvámról szól, valamint hogy Szinán, Középnémetin és Somoson a gyalogosoktól nem szedhető vám, DF 287 451. (Anjou-oklt. XXVI. 814. sz.).

⁹ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bp. 1963. 53., Vö. térképmelléklet

¹⁰ Uo.

¹¹ VMMS I. 140. p.

¹² DF 269 298.

radékkal ellátott oklevelekben (1364–1365) fennmaradt záradék szövege erre lehetőséget biztosított volna, hiszen a megerősítendő oklevelek között felsorolta az I. Károly első pecsétjével kiállított privilégiumokat is.¹³ Ezzel a kassaiaknak is tisztában kellett lenniük, hiszen az 1347. július 28-án Szentháromság napjára kapott éves vásártartási engedélyükön ez az 1364. évi záradék is szerepel.¹⁴ Jóllehet, az is elképzelhető, hogy a kassaiak megpróbálták I. Lajossal 1319. évi vámmentességüket átíratni, erre azonban az uralkodó, ahogy korábban apja sem, nem volt hajlandó. Ezt az elgondolást erősítheti, hogy amikor a kassaiak 1347. július 28-án Buda kiváltságait kapták meg,¹⁵ mégpedig oly formában, hogy a budaiak 1244. és 1276. évi kiváltságleveleinek szövegét — kisebb stiláris eltérésekkel, illetve bizonyos pontok kihagyásával — másolták le az 1347. évi kassai városprivilegiumba,¹⁶ a kimaradt paragrafusok között találjuk az országos vámmentességre vonatkozó részt.¹⁷ Ez arra utal, hogy az uralkodó egy, ma már meghatározhatatlan oknál fogva a kassaiaknak nem szándékozott országos vámmentességet biztosítani. Ez felettébb érdekes, főként annak tudatában, hogy ugyanakkor a kereskedelem szempontjából az egyik legfontosabb jogot, a lerakat-jogot a város I. Lajostól megkapta.¹⁸ I. Lajos korában a vámszedés tekintetében csak egyéb kedvezményeket kaptak, melyek mindegyike a kassaiak külkereskedelmével volt kapcsolatban. Ezek szerint a kassaiak külkereskedelmének három iránya volt e korszakban: Orosz-, Cseh- és Lengyelország.¹⁹ Az orosz területeken a kassaiakat több vámmal sújtották, mint a lengyel kereskedőket, ezért 1344-ben az uralkodó Dethknek, a rutének kapitányának megparancsolta, hogy vámszedő-helyein országa lakosaitól, így a kassaiaktól is csak a jogos vámot követelje, majd annak kifizetését követően szabadon engedje távozni a kereskedőket.²⁰ Boroszló és a Cseh területek felé I. Lajos 1364-ben egy új utat nyitott, mely elsősorban a kassai és a szepesi kereskedőket érintette: ez Liptón, Turócon és Zsolnán keresztül vezetett, és az út során csak e három településen kellett meghatározott mértékű vámot, mégpedig egy árval megrakott mázsaszekér után 4–4 garast fizetniük ki- és befelé jövet a kereskedőknek.²¹ Lengyelországban először csak annyit sikerült elérniük a kassaiaknak, hogy Erzsébet királyné 1371-ben elrendelje, hogy a kassaiak Lengyelországban ne fizessenek annál több vámot, mint amennyit a krakkói és lengyel kereskedők fizetnek.²² 1378-ban Erzsébet királyné újabb kiváltságot biztosított a kassai, a lőcsei és más Szepességben lévő városok kereskedőinek, akik Lengyelországba, Krakkóba vagy azon túl mennek javaikkal és áruikkal, mégpedig *Alba ecclesia sive Chyhou*-ban [ma Czchów, Lengyelország] felmentette őket a fél vám fizetése alól.²³ Egy újabb külkeres-

¹³ Vö. GRÜNN ALBERT: *I. Lajos király megerősítő záradéka*. Turul 19. (1901) 29–33. pp.

¹⁴ VMMS I. 152. p.

¹⁵ VMMS I. 147–149. pp.

¹⁶ ZSOLDOS ATTILA: *Kassa útja az 1347. évi kiváltságolásig*. [Megjelenés alatt]

¹⁷ 1244: Item infra limites regni nostri ab omni tributo, salca tricesima et salvo iure ecclesie Budensis, quantum ad tributa de salibus exigenda, sunt exempti — Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. András Kubinyi, Monika Jánosi, Péter E. Kovács, József Köblös, István Tringli. Bp. 1997. 40. p.

¹⁸ Vö. WEISZ BOGLÁRKA: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Bp. 2012. 60. p.

¹⁹ Vö. TEKE ZSUZSA: *Kassa külkereskedelme 1393–1405. között*. Századok 137. (2003) 386–403. pp.

²⁰ VMMS I. 139. p. (Anjou-oklt. XXVIII. 393. sz.).

²¹ DF 269 299.

²² DF 269 300.; DF 269 301.

²³ DF 269 302.

kedelmi irány jelentkezik a vámokkal összefüggésben Zsigmond uralkodása elején, mégpedig a Bécs felé tartó,²⁴ mely minden bizonnyal már a korábbi időszakban is a kassaiak egyik célpontja lehetett. Zsigmond 1388-ban elismerte, hogy a kassaiak Ausztria vagy Bécs felé közlekedve sohasem fizettek több vámot, mint amennyit a szepesi kereskedők és polgárok fizettek, éppen ezért ezután se szedjenek tőlük többet.²⁵

Belkereskedelem tekintetében a kassai kereskedők számára Erdély volt az egyik olyan terület, melyet előszeretettel látogattak a 14. század második felében. Amikor I. Lajos 1369-ben a lengyel és német kereskedőknek, valamint a posztókereskedőknek megtiltotta, hogy a posztót Erdélyben Brassón túl vigyék, ehelyett minden árujukat Brassóba kötelesek vinni, és ott ép végekben (*cum peciis integris*) eladni, rendelkezését nem tekintette érvényesnek a hazai kereskedőkre, különösen a kassaiakra nézve.²⁶ Mindez pedig arra utal, hogy a kassaiak nem csak Erdélybe jártak kereskedni, de lehetőségük volt arra is, hogy Havasalföld felé továbbmenjenek. Hamarosan azonban I. Lajos szabályozta az erdélyi kereskedelmet, és 1378-ban a kassai és más Erdélyen kívüli városok kereskedőinek meghatározta, mely városokban folytathatnak kereskedelmet, ezek szerint Kolozsvárt, Besztercét, (Gyula)Fehérvárt, Enyedet, Tordát és Szebent kereshették fel. Ezekben a településeken a posztót csak végben (*cum peciis et non cum ulnis*) árusíthatták, és Szebenen túl sem a hét száz székbe, sem a hegyekbe nem mehettek, kivéve a sokadalmakat és a székelyek vásárait, falvait.²⁷ A király rendelkezése kettős: egyrészt a nem erdélyi kereskedők — és itt elsősorban a kassaiakra kell gondolnunk — Erdélyben csak meghatározott településeken árusíthatták a posztót, de csak nagytételben, másrészt nem mehettek Szebenen túl sem Brassóba, sem a Havasalföldre. Fügedi Erik szerint a kassaiak a későbbiekben nem is mentek Erdélybe, hanem Váradon cserélték el áruikat.²⁸ Amikor azonban 1391-ben Zsigmond oklevelet intéz a vámbirtokosokhoz, különösen a hunyadi és debreceni vámszedőkhöz, melyben felhívja figyelmüket arra, hogy a kassai és szepességi kereskedőktől, akik szekereiken egyedül, azaz árut nem szállítva utaznak, valamint azok lovai után vámot nem szedhetnek,²⁹ valójában arról tudósít bennünket, hogy ebben az időszakban a kassaiak nem csak Váradra, de Erdélybe is utaztak.³⁰

A kassaiak végül Zsigmondtól az 1319. évi területileg korlátozott vámmentességi kiváltságuk megerősítését kérték, és az uralkodó ennek eleget is tett 1392. március 10-

²⁴ Vö. TEKE ZS: *Kassa külkereskedelme* i. m. 403–404. pp.

²⁵ DF 269 303.; DF 269 304.; 1395-ben hasonló tartalommal állít ki oklevelet Stibor erdélyi vajda és pozsonyi ispán, KEMÉNY LAJOS: *Kassa város levéltárából*. Történelmi Tár, 1897. 768–769. pp.

²⁶ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. Bearb. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1894. 336. p.

²⁷ *ultimate in Cybinium nequaquam ne ulterius in septem sedibus possint accedere cum mercimoniis praelibatis nec montanas nostras in eisdem partibus existentes attemptent visitare salvo duntaxat, quod iidem mercatores de Cassa et alii ad singulas nundinas seu fora annualia libere et privilegiate sed non dedicationes ecclesiarum omnia etiam fora et villas sicularum nostrorum cum suis mercantiis procedant tute, libere et expedire* — UGDS II. 492. p.

²⁸ FÜGEDI ERIK: *Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts*. Studia Slavica II. (1956) 185–213. pp., 207. p.

²⁹ DF 269 305.

³⁰ Rendelkezését 1424-ban meg is ismétli, DF 269 332.

én,³¹ sőt ugyanezen a napon I. Lajos 1364. évi oklevelét is megerősítették, mely a cseh területek felé vezető útra vonatkozott.³² Oly hosszú idő telt azonban már el a területileg korlátozott vámmentesség megadása, illetőleg érvénytelenítése óta, hogy annak újbóli érvényre juttatása nem ment zökkenőmentesen. Már 1393-ban Mária királynő megtiltotta Perényi Miklós volt bánnak, hogy a kassaiakat vámszedőhelyeihez kényszerítse, és jogtalan vámot szedjen tőlük.³³ 1404-ben Zsigmondnak ismételt fel kellett szólítania a vámszedőket, hogy tartsák tiszteletben Kassa vámmentességét Abaúj és Zemplén megyékben Kassa városától a Sajó és a Tisza folyóig, egészen Bereg megyéig,³⁴ sőt Perényi Péter abaúji ispánt is ennek betartatására szólította fel az uralkodó.³⁵ A későbbiekben Zsigmond 1392. évi megerősítő oklevelét maga Zsigmond 1423-ban, majd 1492-ben II. Ulászló erősíti meg,³⁶ valójában azonban az összes uralkodó elismeri e mentességüket. Így 1453-ban V. László a Tisza és Sajó közötti vámszedőket figyelmezteti a kassaiak vámmentességére.³⁷ 1478-ban Mátyás szintén arról ad számot, hogy a kassaiak elődei óta élnek a Tisza és Sajó között a vámmentességgel.³⁸ Az 1450-es évektől a kassaiak vámmentességére vonatkozó megjegyzésekben változás következik be, ugyanis eltűnik Abaúj és Zemplén megyére vonatkozó hivatkozás, és „csak” a Tisza és a Sajó folyó közötti területre érvényes vámmentesség szerepel az indoklásban. Ez nem véletlen vagy egyszerűsítés eredménye, hanem tudatos döntést kell látnunk mögötte, mivel így lehetőség nyílik olyan vámhelyek elleni fellépésre, melyek nem e két megyében, de még a Sajótól keletre helyezkednek el, mint például a Gömör megyei Krasznahorka.

A vámmentesség érvényesítése azonban nem mindig sikerült, így a kassaiak lnyegében az idők folyamán az összes, e területen vámmal rendelkező birtokossal összetűzésbe keveredtek. Az ilyen tartalmú oklevelekből hol a vámszedő helyeket, hol csak a vámbirtokosok személyét ismerjük meg, néha mindkettőt. Az oklevelekben említett vámszedő helyek a következők: Somodi,³⁹ Jánok,⁴⁰ Reste (*Recsite*),⁴¹ Buzita,⁴² (Alsó)Németi,⁴³ Garadna,⁴⁴ Zsadány,⁴⁵ Nádasd,⁴⁶ Szakály,⁴⁷ Szikszó,⁴⁸ Komlós,⁴⁹ Szinye⁵⁰

³¹ DF 269 307.

³² DF 269 306.

³³ DF 269 309. (Zsigmondkori oklevéltár I–XII. Szerk.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Bp. 1951–2013. [a továbbiakban: ZsO] I. 2886. sz.).

³⁴ 1404. június 15.: in comitatibus Abawywariensis et Zempleniensis a civitate nostra Cossoviensis usque fluvios Titie et Sayo et usque comitatum de Bereg — DF 269 311 (ZsO II/1. 3258. sz.); DF 269 312; DF 269 315. p.

³⁵ 1404. szeptember 15.: DF 269 314 (ZsO II/1. 3406. sz.); 1404. november 20: DF 269 313 (ZsO II/1. 3506. sz.).

³⁶ 1423. jan. 29: DF 269 328; 1492. ápr. 6: DF 269 459.; Zsigmond 1392. évi oklevelét átíratják a jászói konventtel, 1406. jan. 30: DF 269 319.; Zsigmond 1392. évi oklevelét egy, a vámbirtokosokkal szemben lefolytatott per során átírja Ország Mihály nádor, 1482. márc. 3: Archiv mesta Košice. Archivum Secretum (a továbbiakban: AMK AS) F 95.

³⁷ DF 269 339. p.

³⁸ DF 269 371. p.

³⁹ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1439: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 80 692.

⁴⁰ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.).

⁴¹ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.).

⁴² 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1459: DL 15 412.

⁴³ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.).

⁴⁴ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.).

és Vizsoly (Abaúj megye);⁵¹ Szerencs,⁵² Vámosújfalú (*Tholwawyfalu*),⁵³ (Gál)Szécs,⁵⁴ Újhely,⁵⁵ Zemplén,⁵⁶ (Tőke)Terebes⁵⁷ és Kenézlő (Zemplén megye);⁵⁸ Krasznahorka⁵⁹ és Hárskút (Gömör megye),⁶⁰ (Felső)Zsolca⁶¹ és (Alsó)Zsolca (Borsod megye).⁶² A vámbirtokosok közül az oklevelek szerint meggyűlt a baja a kassaiaknak a Perényiekkel,⁶³ a Cudarokkal,⁶⁴ a Buzitai Kardosokkal,⁶⁵ a Losonciakkal,⁶⁶ a Pelsőciekkel,⁶⁷ Brankovics György szerb despotával,⁶⁸ az Uporiakkal, a Szécsiekkel,⁶⁹ a Baksa rokonságába tartozó Szerdahelyiekkel és Csapiakkal,⁷⁰ Bánfalvi Bárius Lászlóval,⁷¹ a Szapolyaiakkal,⁷² a Pálóciakkal,⁷³ a Rozgonyiakkal, Zbugyai Istvánnal, Kaplyon nembeli Cékei Jánossal, a Fancsal családdal, a Lónyaiakkal, Magyar Balázssal és Kelemen-nel⁷⁴ és a Homonnaiakkal.⁷⁵ Az említett családok, személyek által birtokolt vámokkal a fentebbi vámszedőhely listát a következőképpen egészíthetjük ki: Szina,⁷⁶ (Nagy)Németi,⁷⁷ Zsír,⁷⁸ Kápolna,⁷⁹ Alsóregmec,⁸⁰ Vily,⁸¹ Újhely,⁸² Telkibánya,⁸³ Kázs-

⁴⁵ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1440: DL 13524.

⁴⁶ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1440: DL 13524; 1470: DL 16 974; 1472: DF 212 586.

⁴⁷ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.).

⁴⁸ 1475: DF 269 367.

⁴⁹ 1483: DF 269 385.; Vö. 1454: DL 24 541.

⁵⁰ 1482: DF 269 383; Vö. 1454: DL 24 541.

⁵¹ 1482: DF 269 379; 1519: AMK AS F 121; Vö. 1388: ZsO I. 822. sz.; 1454: DL 24 541.

⁵² 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1388: ZsO I. 822. sz.

⁵³ 1405: DF 269 318. (ZsO II/1. 3778. sz.); Vö. 1481: DL 18 525; 1493–1499: *Neumann Tibor*: A Szapolyi család oklevéltára I. Budapest 2012. 258.

⁵⁴ 1482: DF 269 375; Vö. 1355.: A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XI. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc. Pest – Bp. 1871–1915. (a továbbiakban: ZICHY) II. 617.; 1355.: ZICHY II. 643. p.

⁵⁵ 1482: DF 269 384.; 1482: DF 269 380.

⁵⁶ 1433: DF 269 337; Vö. 1484: DL 18 934.

⁵⁷ 1433: DF 269 337; Vö. 1454: DL 24 541.

⁵⁸ 1484: AMK AS F 100.; vö. 1480: DL 24 981.

⁵⁹ 1433: DF 269 337.; 1517: AMK AS F 117.

⁶⁰ 1433: DF 269 337.

⁶¹ 1433: DF 269 337.

⁶² 1433: DF 269 337; Vö. 1396: ZsO I. 4426. sz.

⁶³ 1393: DF 269 309. (ZsO I. 2886. sz.); 1433: DF 269 337; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.; 1482: DF 269 383.; 1484: AMK AS F 99.

⁶⁴ 1405: DF 269 318.; 1406: DF 269 320.

⁶⁵ 1405: DF 269 318.; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁶⁶ 1406: DF 269 320.; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁶⁷ 1433: DF 269 337.

⁶⁸ 1439: DF 269 338.

⁶⁹ 1479: AMK AS F 95.

⁷⁰ 1481: DF 269 375.; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁷¹ 1481: DF 269 376.; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁷² 1482. márc. 3: AMK AS F 95.; 1482: DF 269 382; 1482: DF 269 381.; Vö. 1519: *Neumann T.*: Szapolyi okl. i. m. 414.

⁷³ 1482. márc. 3: AMK AS F 95.; 1482: DF 269 384; 1482: DF 269 377.

⁷⁴ 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁷⁵ 1433: DF 269 337; 1482. márc. 3: AMK AS F 95.; 1482: DF 269 378.

⁷⁶ Vö. 1392: A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Bp. 2008. (a továbbiakban: TRINGLI I.: *Perényi*) 163. sz.; 1430: DL 12 186.

⁷⁷ Vö. 1433: DF 269 337; 1454: DL 24 541.

márk⁸⁴ és Forró (Abaúj megye);⁸⁵ Tokaj (fél vám),⁸⁶ Köröm,⁸⁷ Abara,⁸⁸ Upor,⁸⁹ Újlak⁹⁰ és Bozza (Zemplén megye).⁹¹

Az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a Sajó és a Tisza között nem volt olyan vám, illetőleg vámbirtokos, akivel szemben a kassaiak ne akarták volna érvényesíteni vámmentességi jogukat. Ez azonban nem minden esetben sikerült, minden bizonnyal a vámbirtokos, illetőleg Kassa adott helyzetéből fakadt, hogy időnként a város kész volt vámot fizetni, de csak meghatározott keretek között. Így 1433-ban a kassaiak csak azért emeltek panaszt az uralkodónál, hogy a Zemplén megyei Terebesen, az Abaúj megyei Alsónémetin, Vizsolyban, valamint a Gömör megyei Zsolcán, Krasznahorkán, Hárskúton dupla vámot szednek tőlük, jöllehet ők mindig csak egy vámot fizettek. Zsigmond a későbbiekben az egy vám fizetését rendelte el.⁹² A dupla vám fizetése, legalábbis Vizsolyban már a korábbiakban is probléma volt. Zsigmond ugyanis már 1425-ben rendelkezett arról, hogy Vizsolyban ne két vámkerék legyen, azaz ne két helyen szedjenek vámot, hanem ahogy régen is, csak egy kerék legyen, azaz egy vámot szedjenek.⁹³ Mivel az uralkodó Abaúj megye hatóságához címzett oklevele a kassai levéltárban maradt fenn, bizonyosak lehetünk abban, hogy a királyi tiltás hátterében is a kassaiakat kell keresnünk.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Zsigmond 1405. április 15-én városi törvényében mind a behozott, mind a kivitt áruk után harmincad szedését rendelte el, ennek enyhítésére, hogy „az ilyen kereskedők vagy kalmárok és a többi fent említett, bármely királyi vám- vagy révhelyünkön személyükben lovaikkal, szekereikkel s mindenféle áruikkal és összes dolgaikkal és javaikkal, minden vámfizetés nélkül, szabadon és akadálytalanul mehessenek keresztül, annyiszor, amennyiszor nekik tetszeni fog. Megparancsolva mind mostani, mind jövődöbeli vámtisztjeinknek, hogy ezeket a személyeket, legsúlyosabb neheztelésünk büntetése alatt, az előbb említett szabadság ellenére semmi szín alatt se merjék akadályozni, és tőlük semmi vámot se kérjenek és ne szedjenek”.⁹⁴

⁷⁸ Vö. 1454: DL 24 541.

⁷⁹ Vö. 1454: DL 24 541.

⁸⁰ Vö. 1454: DL 24 541.

⁸¹ Vö. 1454: DL 24 541.

⁸² 1482: DF 269 384.; 1482: DF 269 380.

⁸³ Vö. 1440: DL 13524; 1470: DL 16 973.

⁸⁴ Vö. 1440: DL 13524; 1470: DL 16 973.

⁸⁵ Vö. 1440: DL 13 524; 1470: DL 16 973.

⁸⁶ Vö. 1388: ZsO I. 822. sz.

⁸⁷ Vö. 1341: AO. IV. 166. (Anjou-oklt. XXV. 774. sz.); 1409: DL 70 772 (*Tringli I.*: Perényi 311. sz.).

⁸⁸ Vö. 1481: DL 18 525.

⁸⁹ Vö. 1307: AO I. 135. (Anjou-oklt. II. 239. sz.); 1481: DL 18 525.

⁹⁰ Vö. 1406: ZsO II/1. 4699. sz.

⁹¹ Vö. 1326: Zichy I. 277. (Anjou-oklt. X. 141. sz.).

⁹² DF 269 337.

⁹³ DF 269 334 (ZsO XII. 292. sz.).

⁹⁴ et etiam recompensam sanximus et ex liberalitate regia concessimus, quod huiusmodi mercatores ac negotiatores et alii prenominati per quecunque loca tributorum seu teloniorum nostrorum regalium cum personis, equis, curribus ac quibuscunque eorum mercimoniis ac rebus et bonis universis libere et expedite, sine aliquali solutione tributaria transire valeant — Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Publicationes Archiv

A kassaiak már másnap e dekrétumra hivatkozva nyerték el országos vámmentességüket, mely kizárólag a királyi tulajdonban lévő vámokra — legyenek azok akár honorbirtokos kezén — volt érvényben.⁹⁵ Zsigmond ezen rendeletének szellemében kelt Garai Miklós nádor 1406. január 14-i oklevele, melyben a Magyar Királyság területén fekvő honorjához tartozó vámszedőkhöz (*sub iurisdictione nostri honoris ubilibet intra ambitum regni Hungarie*) intézett oklevelet, és a kassaiak vámmentességét biztosította.⁹⁶ Markáns különbség figyelhető meg a kassaiak területileg korlátozott, illetőleg az országos vámmentessége között. Míg az előbbi mind a királyi, mind a mások kezén lévő vámokra vonatkozott, országos vámmentességük csak a királyi tulajdonban lévő vámnoknál volt érvényesíthető. Nem véletlen tehát, amint fentebb láttuk, területi vámmentességük az egész középkor folyamán fontos volt a kassaiak számára. Feltűnő azonban az, hogy a középkorban egyetlen uralkodóval sem íratták át Zsigmond ezen 1405. évi oklevelét. Ha máskor nem is, de amikor 1492-ben II. Ulászlóval több — igaz, nem minden — kiváltságra vonatkozó oklevelüket megerősítették,⁹⁷ melyek között I. Károly 1319. évi, a területi vámmentességre vonatkozó oklevelét is megtaláljuk, elvárnánk az országos vámmentességre vonatkozó kiváltságlevelük megerősítését. Egyedül a leleszi konventtel íratják át ezt az oklevelet 1458-ban,⁹⁸ ez azonban nem jogbiztosító szándékkal készült. Jól jelzi azonban, hogy a kassaiak országos vámmentességi kiváltsága élő volt, és a megerősítések hiánya mögött nem a kiváltság elvesztését — mint ahogy fentebb az 1323 és 1392 közötti időszakban ez megtörtént a területi vámmentességi kiváltságukkal kapcsolatban —, hanem valamely más okot keressünk. A vámszedéssel kapcsolatban a kassaiak két érvelése bukkan fel a 14. századtól, az egyik szerint ők csak annyit kötelesek fizetni, mint a szepesi szászok,⁹⁹ a másiknál a budaiakra hivatkoznak.¹⁰⁰ A szepesi szászokra történő utalás csak a 14. század végén jelentkezik, mindkét esetben a Bécs felé közlekedésre vonatkozik a rendelkezés. A budaiak vámmentességével azonos jogot formáló első oklevél 1393. november 25-én kelt,¹⁰¹ korábban, mint ahogy 1405. évi országos vámmentességi jogát Kassa megkapta volna. A budaiak említése azonban felkelti a gyanút, hogy itt valójában országos vámmentességre utalnak a kassaiak, mellyel a budaiak is rendelkeztek. A város kihasználta, hogy 1347-ben Buda jogát kapták meg — igaz pont az országos vámmentességre vonatkozó passzus a kassaiak 1347. évi kiváltságleveléből hiányzik —, és csak azokon a vámhelyeken akartak ők is vámot fizetni, ahol ezt a budaiak is megteszik. Buda országos vámmentessége ugyanis Árpád-kori, oly korból származik tehát, amikor az uralkodótól a vámfizetés alóli mentesség egyaránt vonatkozott a királyi és a nem királyi tulajdonban lévő vámokra. A

Nationalis Hungarici II.) Bp. 1976. 206.; Magyar fordítása: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2000. 319. p.

⁹⁵ DF 269 316 (ZsO II/1. 3802. sz.).

⁹⁶ DF 269 317 (ZsO II/1. 4393. sz.).

⁹⁷ 1423. jan. 29: DF 269 328; 1492. ápr. 6: DF 269 459.; Zsigmond 1392. évi oklevelét átíratják a jászó konventtel, 1406. jan. 30: DF 269 319.; Zsigmond 1392. évi oklevelét egy, a vámbirtokosokkal szemben lefolytatott per során átírja Ország Mihály nádor, 1482. márc. 3: AMK AS F 95.

⁹⁸ 1458. szept. 20: DF 269 347=DF 269 348=DF 269 349.

⁹⁹ 1388. júl. 18: DF 269 303; 1395. dec. 8: DF 269 310.

¹⁰⁰ 1393. nov. 25: DF 269 308; 1453. máj. 30: DF 269 340; 1453. jún. 7: DF 269 134.; 1458. aug. 2: DF 269 345.

¹⁰¹ DF 269 308.

15. század végén kialakult vámperekből — zsitvatői, nagyváradai vámpér — az a felfogás rajzolódik ki, hogy a vámmmentességet csak azon települések tudták érvényesíteni, melyek mentessége korábbi volt, mint a vám birtoklása,¹⁰² vagy felteszem, a vám felállítására. A kassaiak számára tehát kedvező volt, ha a budaiakra hivatkoznak vámmmentesség tekintetében, hiszen így több vám alóli mentességet is elérhettek, mint amennyire valójában joguk lett volna, akár országos vámmmentességük megszerzése előtt, akár az után. Ezt az elgondolást erősíti, hogy a budaiakkal egyező vámfizetési kötelezettségre vonatkozó oklevelek mind a királyi, mind mások vámszedőihöz szóltak.

A 15. század közepétől ugyanakkor fennmaradtak olyan oklevelek, melyek a kassaiak régtől bírt, vagy Zsigmond óta bírt vámmmentességi kiváltságára hivatkoznak,¹⁰³ mely minden bizonnyal a kassaiak országos vámmmentességére vonatkozó megjegyzés, sőt több annál. Ugyanis nem csak a királyi, hanem a nem királyi vámok birtokosainak is tiltják a behajtást a kassaiaktól. Az oklevelekben mind királyi, mind nem királyi tulajdonban lévő vámhelyek is szerepelnek: Muhi,¹⁰⁴ Debrecen,¹⁰⁵ Böszörmény,¹⁰⁶ Nyárád,¹⁰⁷ Szihalom,¹⁰⁸ Maklár,¹⁰⁹ Szikszó,¹¹⁰ Bihar,¹¹¹ Már 1475-ben Mátyás arra utal, hogy Kassa más szabad királyi városokhoz hasonlóan vámmmentességgel rendelkezik,¹¹² II. Ulászló pedig 1500. évi törvényében ismeri el, hogy a szabad királyi városok, így Kassa is köztudomású, hogy minden vám fizetése alól mentes. Ennek szellemében adott ki Kassa számára oklevelet 1500. május 25-én,¹¹³ majd 1500. augusztus 11-én már a margitszigeti apácáknak tiltja, hogy Pesten a kassaiaktól vámot szedjenek.¹¹⁴ Az adatokból világosan kitűnik, hogy a kassaiak érvényesíteni tudták vámmmentességi kiváltságukat annak ellenére is, hogy azt megerősítették volna, sőt, mivel nem tették, az idők folyamán bővíteni tudták azt, kiterjesztve a nem királyi vámokra.

A kassaiak azonban nemcsak a kereskedelmi árukra, melyre 1405. évi országos vámmmentességük szólt, hanem egyéb dolgaikra is kaptak vámmmentességet a középkor folyamán. Zsigmond 1407 előtt olyan általános rendelkezést hozott, melynek értelmében a királyi városok polgárai a folyókon leúsztatott fák után nem tartoztak vámot fizet-

¹⁰² Vö. KUBINYI ANDRÁS: *A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén*. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I. Bp., 2009. 312–322. pp.

¹⁰³ 1458: DF 269 346.; 1470: DF 269 364.; 1474: DF 269 366.; 1481: DF 269 374.; 1482: DF 269 377.; 1483: AMK AS F 96 = F 97.; 1484: AMK AS F 98.; 1490: AMK AS F 102.; 1491: AMK AS F 101.; 1492: AMK AS F 103.; 1492: AMK AS F 105.

¹⁰⁴ 1457: DF 269 343.; 1462: DF 249 357.; 1464: DF 269 359.; 1467: DF 269 360.; 1492: AMK AS F 104.; 1492: AMK AS F 108.

¹⁰⁵ 1461: DF 249 355.; 1462: DF 249 358.; 1466: DF 269 361.; 1492: AMK AS F 107.; 1492: AMK AS F 106.; 1498: AMK AS F 113.

¹⁰⁶ 1461: DF 249 355.; 1462: DF 249 356.

¹⁰⁷ 1466 DF 269 362.

¹⁰⁸ 1466: DF 269 363.

¹⁰⁹ 1466: DF 269 363.

¹¹⁰ 1475: DF 269 367.

¹¹¹ 1475: DF 269 368.

¹¹² DF 269 367.

¹¹³ AMK AS F 115.

¹¹⁴ AMK AS F 116.

ni.¹¹⁵ Ezt azonban Pelsőci János volt lovászmester semmibe vette, és a Hernád folyón leúsztatott fa után, amit házaik javítására vittek, vámot szedett a kassaiaktól, ezért az uralkodó 1407-ben több alkalommal ennek betartására szólította fel.¹¹⁶ Pelsőci János a Hernád melletti Sáros megyei Szokolynál szedett a leúsztatott fák után vámot.¹¹⁷ A kassaiaktól azonban a későbbiekben is szedtek vámot a Hernád folyón az épületfa után, ezért Zsigmond 1425-ben átírta és megerősítette 1407. évi oklevelét.¹¹⁸

A királyi sókamarákból a kassaiak számára kiutalt só a város lakói szintén uralkodói kiváltságok segítségével vámmentesen szállíthatták a városba. Ez vonatkozott a máramarosi kamarára,¹¹⁹ a szolnoki kamarára,¹²⁰ a rónai (Máramaros) kamarára.¹²¹ A Budáról Kassára költöző barchent-szövöket is 1419-ben Zsigmond a költözködés idejére felmenti a két város között a vámok fizetése alól,¹²² mely szinte természetesnek is mondható, ha figyelembe vesszük, hogy Zsigmond nem sokkal korábban Kassát a barchentkészítés monopóliumával ruházta fel,¹²³ azaz Kassán kívül más városban erre ezt követően már nem volt lehetőség.¹²⁴

Kassa hosszú utat járt be, mire a középkor végére teljes, az egész országra szóló vámmmentességét elérte. Rögső út volt, melynek során Kassa többször kompromisszumokat volt kénytelen kötni, és több pert is le kellett folytatnia.¹²⁵ Az egyik leghosszabb ideig tartó vita a somosi vám miatt alakult ki. 1464 előtt megegyezett a város Berzevici Istvánnal és Pasek Péterrel, melynek értelmében a kassaiak nem fizettek Somoson vámot, ők pedig Licsérd és Abos erdejében a Tárca folyón lévő hídhoz kassai fát vághatnak.¹²⁶ Miután azonban a Lapospatakiak visszaszerezték az erdőket a kassaiaktól, az egyezség felborult, bár a Lapispatakiak arra ígéretet tettek, ha Somos a kezükre jut, akkor a kassaiak ottani vámmmentességét megtartják.¹²⁷ Kassa így újra egyezséget kötött Berzevici Istvánnal, és megállapodtak a vámtételekben, melyek alapján a kassaiak a későbbiekben a

¹¹⁵ unanimi decreto sanximus et statuimus ut de lignis quibus tamquam et tantumquam manerei existant ad aliquam civitatum nostrarum regalium super aquis seu fluvius adducendis et apportandi nullum tributum exigi deberet — DF 269 322.

¹¹⁶ 1407. jan. 23: DF 269 322; 1407. júl. 19: DF 269 321 (ZsO II/1. 5632. sz.).

¹¹⁷ 1423: tributo tantummodo de struibz lignorum super fluvio Harnad vocato descenditibus in villa Zakolya predicti exigi solito — ZsO XII. 1275. sz.; Szokolját Zsigmond 1387-ben adományozta Bebek Imrének és Detrének (ZsO I. 76. sz.), a későbbiekben azonban az Ákos nem másik ágánál, Pelsőci János felmenői kezében találjuk a várat és a vámot (ZsO I. 1138., 1778. sz.). 1423-ban azonban uralkodó Pálóci Máténak adományozza azt, ZsO X. 1275. sz.

¹¹⁸ DF 269 333 (ZsO XII. 583. sz.)=DF 269 336.; 1425-ben a leleszi konventtel is átíratják a kassaiak Zsigmond 1407. évi kiváltságlevelét, DF 269 335. (ZsO XII. 480. sz.).

¹¹⁹ 1419. jún. 20: DF 269 325; 1423. okt. 31: DF 269 329= DF 269 330= DF 269 331; 1460. jan. 25: DF 249 354; 1498: AMK AS F 114.; 1498: AMK AS F 111.

¹²⁰ 1457. márc. 14: DF 269 342; 1458. márc. 23: DF 269 353; 1492: AMK AS F 109.

¹²¹ 1460. nov. 27: DF 269 365.

¹²² DF 269 324.

¹²³ Vö. WENZEL GUSZTÁV: *Kassa város parketkészítése a XV. század kezdetén*. Pest 1871.

¹²⁴ Ezen túl a vászonfehérítést is csak Kassán és Bántán engedélyezte.

¹²⁵ A nagyváradi vámpertben is részt vett a város, Vö. KUBINYI A.: *A városi rend kialakulása* i.m. 312–322. pp.; 1478: DF 269 372.

¹²⁶ DL 16 052.

¹²⁷ Uo.

vámot fizetik.¹²⁸ Miután a kassaiaknak országos vámmentességüket sikerült kellőképpen megerősíteni, újra feléleződött a viszony a város és a somosi vámot birtoklók között. A pereskedés során Kassa több esetben Bártfával, Lőcsével, Eperjessel és Kisszebennel közösen lépett fel a somosi vámszedéssel szemben.¹²⁹ II. Ulászló a városoknak adott igazat, és megtiltotta, hogy Somoson tőlük vámot szedjenek,¹³⁰ a vita azonban a középkort követően is folyt.¹³¹

A kassaiak számára a vámmentesség megszerzése és érvényre juttatása különösen fontos volt, hiszen mint lerakat joggal rendelkező város,¹³² mind a kül-, mind a belkereskedelemből hasznot szeretett volna húzni. A nagyszámú vámhelyen kifizettet vám azonban megnövelte volna a város kereskedőinek költségét, és ez egy olyan szempont volt, ami miatt érdemes volt újra és újra lépéseket tenni az országos vámmentesség elérésére, illetőleg érvényre juttatására.

¹²⁸ DL 16 572.; Vö. DRASKÓCZY ISTVÁN: *A somosi vám a 13–14. században*. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Budapest 1998. 55. p.

¹²⁹ 1500: DF 216 306; 1514: DF 217 316; 1516: DF 217 552.

¹³⁰ 1505: DF 229 265.

¹³¹ H. NÉMETH ISTVÁN: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon* 2. kötet Bp. 2004. 128. p.

¹³² Vö. FARKAS RÓBERT: *Kassa árúmegállító joga. A város titkos levéltárának adatai alapján*. Kassa 1893.; WEISZ B.: *Vásárok és lerakatok* i.m. 60, 91–98. pp.

Tabula Gratulatoria

Dr. Almási Tibor
Dr. Anderle Ádám
Dr. Apró Ferenc
Dr. Barta János
Dr. Bassola Péter
Dr. Berta Tibor
Dr. Bessenyei József
Dr. Karol Biernacki
Dr. Csóka Gáspár
Dr. Csukovits Enikő
Dr. Farkas Csaba
Dr. Galántai Erzsébet
Dr. Gaskó Béla
Dr. Géczi Lajos
Dr. Gönczi Katalin
Dr. Görög Márta
Dr. Halász Péter
Dr. Hegedűs Andrea
Dr. Hegyi Klára
Dr. Herger Csabáné
Dr. Horváth Ferenc
Dr. Ilia Mihály
Dr. Imre Mihály
Dr. Iványosi-Szabó Tibor
Dr. Izsák Lajos
Dr. Józán Péter
Dr. Katona Tünde
Labádi Lajos
Dr. Heiner Lück
Dr. Makk Ferenc
Máté Zsolt

Dr. Máthé Gábor
Minamizuka Shingo
Dr. Molnár Imre
Dr. J. Nagy László
Dr. Orosz István
Dr. Pál József
Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna
Dr. Pálvölgyi Balázs
Dr. Péter László
Dr. Petrovics István
Dr. Révész T. Mihály
Dr. A. Sajti Enikő
Schmidt József
Dr. Skorka Renáta
Dr. Solymosi László
Dr. Szabó Béla
Szabó Ferenc
Dr. Szántó Richárd
Dr. Székely György
Dr. Szende Katalin
Szendiné Dr. Orvos Erzsébet
Dr. Szögi László
Takács Máté
Dr. Andreas Thier
Dr. Thoroczkay Gábor
Tóthné Dr. Fábián Eszter
Tóth Ferenc
Dr. C. Tóth Norbert
Dr. Varsányi Attila
Dr. Varsányi Péter István
Dr. Zsoldos Attila

Blazovich László válogatott publikációs jegyzéke

MONOGRÁFIÁK, KÖNYVEK

Életem és abból merített gondolatok / Garzó Imre; [az emlékirat szövegét sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta B. L. és Varsányi Péter István] – Bp.: Magvető, 1978. – 264 p.: ill.

A magyarok történetének rövid foglalatja / Petrus Ransanus; [ford., a bevezetőt és a jegyzeteket írta], közr. B. L., Sz. Galántai Erzsébet. – Bp.: Európa, 1985. – 269 p.: ill. – (Bibliotheca historica)

A Körös–Tisza–Maros-köz középkori településrendje / B. L. – Békéscsaba: Békés M. Tcs.; Szeged: Csongrád M. Tcs., 1985 [!1986]. – 207 p., [9] t.fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 1.). – Kandidátusi disszertáció

A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig / szerk. B. L.; [az egyes fejezeteket kész. B. L., Barta László, Oltvai Ferenc]. – Szeged: Csongrád megye Tanácsa VB Művelődési Osztály; Csongrád Megyei Levéltár, 1985 [!1986]. – 392 p., [5] t. fol.: ill. – (Csongrád megye évszázadai: történelmi olvasókönyv; 1.)

Szeged színháztörténetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban. [1.] 1719–1886 / [az anyagot gyűjt. és a regesztákat kész. B. L., Dunainé Bognár Júlia]. – Bp.: Magyar Színházi Intézet, 1989. – 284 p., [14] t.: ill. – (Színháztörténeti könyvtár; 18.)

Szeged színháztörténetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban. [2.] 1886–1919 / [az anyagot gyűjt. és a regesztákat kész. B. L., Dunainé Bognár Júlia]. – Bp.: Magyar Színházi Intézet, 1989. – 222 p., [14] t.: ill. – (Színháztörténeti könyvtár; 21.)

Szeged színháztörténetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban. [3.] 1920–1950 / [az anyagot gyűjt. és a regesztákat kész. B. L., Dunainé Bognár Júlia]. – Bp.: Magyar Színházi Intézet, 1990. – 405 p. – (Színháztörténeti könyvtár; 22.)

Mátyás király / B. L. – Bp.: Patria Nyomda, 1990. – 418 p., [1] t.fol. ill. – Minikönyv

Anjou-kori oklevéltár = Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia, 1301–1387. VII. 1323. / összeáll. B. L., Géczi Lajos. – Budapest; Szeged: [JATE], 1991. – 508 p.

Anjou-kori oklevéltár = Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia, 1301–1387. VIII. 1324. / összeáll. B. L. – Budapest; Szeged: [Csongrád Megyei Levéltár], 1993. – 440 p.

A csongrádi régió 1100 éve / B. L., Kristó Gyula. – Szeged: Csongrád M. Önkorm., 1993. – 104 p., [4] t., [1] t.fol.: ill.

Kortörténeti feljegyzések: Magyarország / Ludovicus Tubero; közread. B. L., Sz. Galántai Erzsébet. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994. – 403 p. – (Szegedi középkortörténeti könyvtár; 4.)

Szent Istvántól Mohácsig: források a középkori Magyarországról / összeáll. B. L., Kristó Gyula, Makk Ferenc; a bevezetőt írta és a kötetet szerk. B. L. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994. – 262 p. – (Szegedi középkortörténeti könyvtár; 6.)

Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 5.: Csongrád megye / [... szerzője B. L.]. – Budapest: [közread. az] MTA Tört. Demográfiai Albiz., KSH Lakossági Adatgyűjt. Főoszt., 1995. – 150 p.

A Telegdiak pere, 1568–1572 / [közread., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal ell.] B. L., Géczi Lajos. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1995. – 283 p., [2] t.fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 6.)

The 1100 years of the Csongrád region / B. L., Kristó Gyula. – Szeged: Csongrád County Council, 1995. – 98 p., [4] t., [1] t.fol.: ill.

Die Archive in Ungarn / veröffentlicht von L. B., Veronika Müller. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 194 p., 12 t.: ill.

A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban / összeáll. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 355 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 9.)

Magyarország levéltárai / összeáll. B. L., Müller Veronika. – Budapest; Szeged: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 1996. – 179 p., [6] t.fol.: ill.

Levéltárak – kincstárak: források Magyarország levéltáraiból, 1000–1686 / közr. B. L., Érszegi Géza, Turbuly Éva. – Budapest; Szeged: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 1998. – 664 p., [26] t., [1] t.fol.: ill.

A magyarok történetének rövid foglalata / Petrus Ransanus; [ford., az utószót és a jegyzeteket írta B. L., Sz. Galántai Erzsébet]. – 2. kiad. – Budapest: Osiris, 1999. – 213 p.: ill. – (Millenniumi magyar történelem. Források)

Anjou-kori oklevéltár = Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia, 1301–1387. X. 1326. / összeáll. B. L., Géczi Lajos. – Budapest; Szeged: [Csongrád Megyei Levéltár], 2000. – 497 p.

A magyar állam ezer éve = The Millennium of the state of Hungary = Le millénaire de l'état Hongrois = Das Millennium des Staat Ungarn / [a kiállítást Csongrád Megye Önkormányzata ... kész. a Csongrád Megyei Levéltár gondozásában; forgatókönyv B. L.]. – Szeged: Önkorm., Csongrád Megyei Levéltár, [2002]. – 58 p.: ill.

Along three rivers: millenary album of county Csongrád / [ed. by L. B. and Attila Marosvári]. – Szeged: Local Government of County Csongrád Archives of County Csongrád, 2001. – 196 p. ill.

Buda város jogkönyve 1–2. / közreadja B. L., Schmidt József. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2001. – 264. p., [2] t.fol., [4] t.; p. 265–640., [8] t.: ill. – (Szegedi középkortörténeti könyvtár; 17.)

Városok az Alföldön a 14–16. században / Blazovich László. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002. – 271 p., [1] t. fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 17.)

Válogatás 35 év írásaiból: a 60 éves Blazovich László születésnapjára / [szerk. Berta Tibor és Géczi Lajos]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2003. – 133 p.

Szeged rövid története / B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2005. – 317 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 21.)

A Szász tükör / Eike von Repgow; közreadja B. L., Schmidt József; [szerk., bev., jegyz. B. L.]; [ford., mutatók Schmidt József]. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány: Csongrád Megyei Levéltár, 2005. – 365 p., [4] t.: ill. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára; 5.)

Anjou-kori oklevéltár = Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia, 1301–1387. XXI. 1337. / összeáll. B. L., Géczi Lajos. – Budapest; Szeged: [Csongrád Megyei Levéltár], 2005. – 531 p.

Szeged rövid története / B. L. – 2. jav., bőv. kiad. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2007. – 319 p., [14] t.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 21.)

Város és uradalom: tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből / B. L., Galántai Erzsébet, Schmidt József. – Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2007. – 89 p. – (Gyulai füzetek; 16.)

A Sváb tükör / közread. B. L., Schmidt József.; [szerk., bev., jegyz. B. L.]; [ford. Schmidt József]. – Szeged: Pólay Alapítvány, 2011. – 512 p. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára; 35.)

SZERKESZTETT KÖNYVEK, KÖTETEK

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1981. – 221 p., [1] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1981. – 211 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VII.: Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei / Bodnár Béla; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1983. – 252 p.: ill.

Csanád megye levéltára, 1710–1950 / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1984. – 274 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai; 1.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VIII. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1984. – 262 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. IX. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1985. – 253 p.: ill.

Csongrád megye levéltára, 1723-1950 / Barta László, Labádi Lajos, Takács Edit; sorozatszerk. B. L. – [Szeged]: Csongrád Megyei Levéltár, 1986. – 261 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 2.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. X. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1986. – 317 p., [7] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XI.: Szeged az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején / Szántó Imre; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1987. – 194 p., [1] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XII. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1987. – 279 p., [1] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIII. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1988. – 265 p., [1] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIV. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1989. – 301 p., [2] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XV.: Szent-Györgyi Albert Szegeden és a Szent-Györgyi Gyűjtemény / Szabó Tibor, Zallár Andor; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1989. – 369 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XVI. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1990. – 357 p., [1] t.fol.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XVII.: A vásárhelyi leventék háborús kálváriája / Herczeg Mihály; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1990. – 297 p., [3] t.fol.: ill.

Szeged Város Tanácsa VB ülései jegyzőkönyveinek témakatalógusa, 1951–1970 / összeáll. Papós Mihály; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1990. – 189 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 3.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XVIII. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1991. – 297 p.

Kistelek története: a kezdetektől 1970-ig / szerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár; Kistelek: Önkormányzat, 1991 [!1992]. 781 p., 80 t., [4] t.fol.: ill.

A Békés-Bánati Református Egyházmegye története, 1836 / Kis Bálint; közreadják: Gilicze László, Kormos László; [szerk. B. L., Szabó Ferenc]. – Békéscsaba; Szeged: [Csongrád Megyei Levéltár], 1992. – 443 p., 16 t.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 5)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIX.: Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez / Habermann Gusztáv; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1992. – 318 p.

Makó története a kezdetektől 1849-ig / szerk. B. L. – Makó: Önkormányzat, 1993. – 720 p., [2] t.fol., [2] t.: ill. – (Makó monográfiája; 4.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XX.: Szeged szobrai és muráliái / Tóth Attila; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1993. – 446 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXI. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1994. – 311 p., [2] t.fol.: ill.

Hódmezővásárhely város levéltára, 1691–1950 / Kruzslicz István Gábor, Makó Imre; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1994. – 246 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 4.)

Szentes város levéltára, 1703–1950 / Barta László, Labádi Lajos; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1995. – 216 p.: ill. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 5.)

Szeged város levéltára, 1359–1950 / Berta Tibor, Géczi Lajos, G. Tóth Ilona; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1995. – 256 p.: ill. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 6.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXII.: Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918 / Labádi Lajos; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1995. – 280 p., [12] t.: ill.

Csongrád város levéltára, 1726–1950 / Barta László; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 103 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 7.)

Szeged Város Tanácsa VB ülései jegyzőkönyveinek témakatalógusa, 1971–1990 / összeáll. Papós Mihály; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 207 p. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 8.)

Az alföldi városok és a településpolitiká, 1945–1963 / Belényi Gyula; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 211 p., [1] t.fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 7.)

A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései, 1554–1579 / Engel Pál; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 187 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 8.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXIII.: A második világháború szegedi hősei és áldozatai / Dunainé Bognár Júlia, Kanyó Ferenc; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1996. – 487 p., [24] t., [1] t.fol.: ill.

Makó város levéltára, 1682–1950 / szerk. Vígh Zoltán; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1997. – 79 p.: ill. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 9.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXIV. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1997. – 309 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXV.: Petrák-krónika „mélis Szentes városának a legrégebb időktől valló történetét...foglalja magában” / közr. Takács Edit; [szerk. B. L.]. – Szentes; Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1997. – 351 p.: ill.

Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön, 1843–1844 / Dáczér Károly; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1998. – 263 p., [1] t.fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 10.)

A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése, 1716–1848 / Kovách Géza; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1998. – 369 p. – (Dél-alföldi évszázadok; 11.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVI. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1998. – 289 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVII.: Demokrácia és választások Magyarországon: Csongrád megye / [szerk. B. L.]. – Szentes; Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1997 [1998]. – 73 p.: ill.

Csongrád megye községeinek iratai / [szerk. Berta Tibor]; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1999. – 142 p.: ill. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 10.)

Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén / Kubinyi András; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – 197 p., [1] t.fol.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 14.)

A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása / Káldy-Nagy Gyula; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – 274 p. – (Dél-alföldi évszázadok; 15.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXIII/A.: Szeged és környéke második világháborús hősei és áldozatai / Kanyó Ferenc; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – 325 p.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVIII.: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc szegedi dokumentumai a Csongrád Megyei Levéltárban / G. Tóth Ilona; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – 471 p., [14] t.: ill.

Apátfalva / írta Tóth Ferenc; szerk. B. L. – [Budapest]: Száz magyar falu könyvesháza, [2000]. – 197 p.: ill. – (Száz magyar falu könyvesháza)

Magyarcsanád / írta Marjanucz László; szerk. B. L. – [Budapest]: Száz magyar falu könyvesháza, [2000]. – 217 p.: ill. – (Száz magyar falu könyvesháza)

Mártély / írta Herczeg Mihály és Kruzslicz István Gábor; szerk. B. L. – [Budapest]: Száz magyar falu könyvesháza, [2000]. – 196 p.: ill. – (Száz magyar falu könyvesháza)

Ópusztaszer / írta Vályi Katalin és Zombori István; szerk. B. L. – [Budapest]: Száz magyar falu könyvesháza, [2000]. – 190 p.: ill. – (Száz magyar falu könyvesháza)

A Csongrád Megyei Tanács VB ülési jegyzőkönyveinek témakatalógusa, 1950–1970 / összeáll. Papós Mihály; sorozatszerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – 361 p.: ill. – (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai: segédletek; 11.)

Földeák / írta Gilicze János, Schmidt József; szerk. B. L. – [Budapest]: Száz magyar falu könyvesháza, [2001]. – 207 p.: ill. – (Száz magyar falu könyvesháza)

„Egyedül Kossuth szava parancsolt...”: katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről / közread., [sajtó alá rend., a bev. tanulm. írta és jegyz. ell.] Zakar Péter; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád M. Levéltár, 2001. – 241 p. – (Dél-alföldi évszázadok; 16.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXIX.: Csillagok tornácán: táltosok, boszorkányok, hetvenkedők / Polner Zoltán; [szerk. B. L.]. – Szeged: Bába; Csongrád Megyei Levéltár, 2001. – 320 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXX.: A szegedi nyomdászat, 1801–1918 / Gaál Endre; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2001. – 350 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXI.: A szegedi községi tanyai iskolák adataira / Berta Tibor; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002. – 328 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXII.: Városok a Maros mentén: Makó története a források tükrében / Gilicze János, Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002. – 339 p., [16] t.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXIII.: Ahogy a torony alatt láttam és megéltem...: szemelvények Szeged XX. századi közigazgatás-történetéből / Szilágyi György; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár; Bába, 2003. – 299 p.: ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXIV.: Társadalmi és politikai változások Szegeden 1939–1949 között / Tamasi Mihály; [szerk. B. L.]. – Szeged: Bába, 2004. – 192 p.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXV.: Szeged szabad királyi város törvényhatósága, 1872–1944 / Ruzsoly József; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2004. – 336 p.

Törvénykezési reformok Magyarországon, 1890–1900: ítélőtáblák, bírói jogviszony, esküdtszék / Antal Tamás. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2006. – 351 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 23.)

Újszentiván története / Vecsernyés János et al.; szerk. B. L. – [Újszentiván]: Újszentiván Község Önkormányzata, [2006]. – 705 p., [42] t.; ill.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXVI.: Csongrád megye tanácsainak tisztségviselői, 1950–1990 / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2007. – 221 p.

Két és fél évszázad az Alföld történetéből: válogatott tanulmányok / Szabó Ferenc; szerk. B. L. – [Gyula]: Békés Megyei Levéltár; Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2008. – 438 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 25.)

A tanácsrendszer és jogintézményei Szegeden, 1950–1990: szervezeti és működési alapvetések / Antal Tamás; szerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2009. – 355 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok; 26.)

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXXVII.: A szegedi gazdaságpolitikus, Nagyiván János, 1893–1961 / Tamasi Mihály; [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2009. – 122 p.: ill.

Hódmezővásárhely törvényhatósága, 1919–1944: fejezetek a magyar városigazgatás történetéből /

Antal Tamás; szerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2010. – 258 p.: ill. – (Dél-alföldi évszázadok / Csongrád Megyei Levéltár; 27.)

Szeged története 5.: 1945–1990 / szerk., előszó B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2010. – 934 p., [36] t., [4] t.fol.: ill.

Acta Historica tom. CXXXII. / szerk. B. L., Piti Ferenc. – Szeged: SZTE BTK Történeti Intézet, 2011. – 91 p. – (Acta Universitatis Szegediensis)

TANULMÁNYOK, TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK, FORRÁSKÖZLÉSEK

Megjegyzések egy XVI. századi hun történethez == A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve (utóbb: BGGÉ), 1972. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1972. – p. 67–70.

A Tisza-szabályozás és Hódmezővásárhely / B. L., Lehmann István == BGGÉ, 1974. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1974. – p. 57–68. + térkép

Hódmezővásárhely története a tatárjárástól a Hunyadiakig == BGGÉ, 1975. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1975. – p. 5–21.

Ransanus és a „legrégibb István-legenda” == Irodalomtörténeti Közlemények. – 79. évf. 2. sz. (1975), p. 186–188.

Utalások Hódmezővásárhelyre és környékére Árpád-kori oklevelekben == BGGÉ, 1976. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1976. – p. 14–28.

IV. László harca a kunok ellen == Századok. – 111. évf. 5. sz. (1977), p. 941–945.

Ransanus és a hun–magyar rokonság == Irodalomtörténeti Közlemények. – 82. évf. 2. sz. (1978), p. 182–183.

Hódmezővásárhely története a tatárjárástól a Hunyadiakig I.: Hódtól – Hódvásárhelyig == BGGÉ, 1978. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1978. – p. 5–21.

Országos változások sodrában == BGGÉ, 1980. – [Hódmezővásárhely]: Bethlen Gimn., 1980. – p. 5–16.

Hódmezővásárhely és a Tisza-szabályozás == Magyar Vízgazdálkodás. – 7–8., 9. sz. (1980. július–augusztus, szeptember), p. 30–31.; 34–35.

Mátyás a politikus és reneszánsz fejedelem == Fejezetek a régebbi magyar történelemből / szerk. Makk Ferenc. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1981. – p. 167–183.

Levéltár és történelemtanítás == Csongrád Megyei Művelődési Szemle, 1981–82. – Szeged: Csongrád Megyei Tanács Pedagógiai Intézete, 1982. – p. 81–94.

Sorsfordulók Dózsa felkelése idején Békés megyében == Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. – tom. LXXV. (1983), p. 35–41.

A mezővárosi fejlődés néhány sajátossága a középkori Hódmezővásárhelyen és környékén == Századok. – 117. évf. 2. sz. (1983), p. 394–403.

A gyulai vár 1528. évi leltára / B. L., Sz. Galántai Erzsébet == Békési Élet. – 19. évf. 1. sz. (1984), p. 105–115.

Csongrád megye története == Csongrád megyei útikönyv / szerk. Sugataghy Ödönné. – [Bp.]: Panoráma, 1984. – p. 20–64.

Hódmezővásárhely a honfoglalástól a török hódoltság koráig, 895–1552 == Hódmezővásárhely története I. / főszerk. Nagy István; kötet szerk. Szigeti János. – Hódmezővásárhely: [Vár. Tcs.], 1984. – p. 277–318.

Adatok a Hunyadi-család dél-alföldi birtoklástörténetéhez == Tanulmányok Csongrád megye történetéből X. / szerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1986. – p. 5–16.

Megjegyzések a Körös-Tisza-Maros-köz középkori településtörténetéhez == Falvak, mezővárosok az Alföldön / szerk. Novák László, Selmeczi László. – Nagykovács: Arany János Múzeum, 1986 [!1987]. – p. 263–278. – (Az Arany János Múzeum közleményei; 4.)

Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból / B. L., Géczi Lajos == Levéltári Közlemények. – 58. évf. 1–2. sz. (1987), p. 27–37.

[Szövegfordítások] == Károly Róbert emlékezete / szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. – Bp.: Európa, 1988. – p. 139–141., 179–186.

Gondolatok Makó és Hódmezővásárhely középkori alaprajzáról == Emléklapok Tóth Ferencnek / [szerk. Domokos László, Fejér Gábor, Halmágyi Pál]. – Makó: József A. Múzeum, 1988. – p. 5–13. – (A makói múzeum füzetei; 60.)

A kiskunsági kunok és Szeged a XV. században és a XVI. század első felében == Jászkunság. – 35. évf. 1. sz. (1989. február), p. 85–88.

Rekviem a szegedi középosztályért / B. L., Dunainé Bognár Júlia == Délmagyarország. – 81. évf. 275. sz. (1991. november 23.), p. 4.

A honfoglalástól a telepítésig / B. L., Horváth Ferenc == Kistelek története / szerk. B. L. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár; Kistelek: Önkormányzat, 1991 [!1992]. – p. 57–74.

A tárcafői főesperesség megszervezése == Egyházak a változó világban / szerk. Bárdos István, Beke Margit. – Tatabánya: Komárom-Esztergom megye Önkormányzata; József Attila Megyei Könyvtár, 1992. – p. 167–169.

[Szövegfordítások] == Középkori históriák oklevelekben, 1002–1410 / szerk. Kristó Gyula. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely; Bp.: Gondolat, 1992. – p. 156–160., 165., 171–176. – (Szegedi középkortörténeti könyvtár; 1.)

Ludovic Crijevic Tubero képe Magyarországról és lakóiról == Emlékkönyv dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára / szerk. Tóth Károly. – Szeged: JATE, 1992. – p. 53–67.

Középkor == Makó története a kezdetektől 1849-ig / szerk. B. L. – Makó: Önkormányzat, 1993. – p. 145–198. – (Makó monográfiája; 4.)

[86 szócikk] == Korai magyar történeti lexikon: 9–14. század / szerk. Kristó Gyula. – Bp.: Akad. K., 1994. – p. 36, 75, 77–78, 89, 98, 101, 115, 126, 135, 147, 152, 173–177, 179, 212, 219, 227, 229, 233, 238, 254, 258–260, 262, 265–266, 269, 280–281, 285, 325, 332, 353, 360–361, 373–374, 380, 386–387, 391, 393–394, 399, 442, 447, 455–456, 467, 498, 506, 508, 565, 575, 590, 594, 595, 596, 601, 615–617, 631, 660, 665–669, 676–677, 706–707, 725, 740, 744, 749, 752.

[Oklevélfordítások] == Kun László emlékezete / a bev. írta, ... vál. és a jegyz. összeáll. Kristó Gyula. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994. – p. 205–206., 211–212., 212–214. – (Szegedi középkortörténeti könyvtár; 5.)

A városi bírótól a polgármesterig I.: Elsők az egyenlők között == Szeged. – [7.]. évf. [1.] sz. (1995. január), p. 13–15.

A városi bírótól a polgármesterig II.: Szilágyi László és Zákány István == Szeged. – [7.]. évf. [2.] sz. (1995. február), p. 4–5.

Megjegyzések a Magyarország történeti statisztikai helységnévtára című sorozathoz == A Magyarország történeti statisztikai helységnévtára sorozatról tartott tudományos vitautülés előadásai / szerk. Kígyósi Attila. – Budapest: MTA Tört. Demográfiai Albiz.: KSH, 1995. – p. 27–29.

Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez == Kelet és nyugat között: történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére / szerk. Koszta László. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995. – p. 77–94.

Szabadka története a tatárjárásig == Emlékkönyv Dr. Nagy Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára / szerk. Égető Emese. – Szeged: JATE, 1996. – p. 55–72. – (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Oeconomica; tom. I. fasc. 1–25.)

[Utánközlés] == Szabadka igazgatástörténetéből, 1428–1918: a polgármesterek névjegyzékével, 1796–1996: tanulmányok, dokumentumok / szerk. Magyar László, Szabó József. – Szabadka: Pannon Press, 1996. – p. 15–32. – (Bácsország könyvek; 1.)

Szabadka földesurai a középkorban == Szabadka igazgatástörténetéből, 1428–1918: a polgármesterek névjegyzékével, 1796–1996: tanulmányok, dokumentumok / szerk. Magyar László, Szabó József. – Szabadka: Pannon Press, 1996. – p. 33–44. – (Bácsország könyvek; 1.)

Szabadka mezővárosi fejlődése és jogi helyzete a középkorban == Szabadka igazgatástörténetéből, 1428–1918: a polgármesterek névjegyzékével 1796–1996: tanulmányok, dokumentumok / szerk. Magyar László, Szabó József. – Szabadka: Pannon Press, 1996. – p. 45–54. – (Bácsország könyvek; 1.)

Gyula városának és lakóinak jogi helyzete a középkorban == A Békés megyei múzeumok közleményei, 16. / Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumi Szervezet, 1996. – p. 351–365.

A honfoglalás a csongrádi régióban == Árpád előtt és után: tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről / szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. – Szeged: Somogyi-kvt., 1996. – p. 55–62. – (Szeged-könyvek; 2.)

[Utánközlés] == Szeged. – [8.] évf. [9.] sz. (1996. szeptember), p. 10–15.

Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros-közben a 15–16. században == Magyarország történeti demográfiája, 896–1995: millicentenáriumi előadások / szerk. Kovacsics József. – Bp.: Központi Statisztikai Hivatal, 1997. – p. 117–124.

Csongrád megye története == Csongrád megye kézikönyve / főszerk. Mészáros Rezső. – [Pécs]: BO & BO: Gruppo; [Hatvan]: CEBA, 1997. – p. 30–47. – (Magyarország megyei kézikönyvei; 5.)

Gondolatok az Alföld középkori településhálózatról == Emlékkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára / szerk. Tóth Károly. – Szeged: JATE Állam és Jogtudományi Kar, 1998. – p. 45–56. – (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; tom. LIII. fasc. 1–25.)

Az Alföld éghajlata, növényzete és vizei a 14–16. században == Tanulmányok: Tóth Ferenc köszöntése / szerk. Halmágyi Pál. – Makó Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998. – p. 15–20. – (A makói múzeum füzetei; 90.)

Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata == Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVI. / [szerk. B. L.]. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1998. – p. 51–61. + térkép

Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros-közben a 15–16. században: részlet a Migrációs mozgások című előadásból == Üzenet. – 26. évf. 11–12. sz. (1996. november–december), p. 826–837.

Megjegyzések három dél-alföldi város középkori alaprajzához == Studia varia: tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára / szerk. Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. – Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, 1998. – p. 17–22.

A Fekete Sas története == A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve, 1997. – Hódmezővásárhely: Önkormányzat, 1998. – p. 9–24.

A gazdaság fejlődését meghatározó történeti tényezők == Csongrád megye: helyzetkép az ezredfordulón / főszerk. Jóni Gábor, Kormos Tibor. Szeged: CSMKI, 1999. – p. 25–32.

A „kert” a rideg állattartás üzemhelye a középkorban == Alkotás a társadalomkutatás határán: emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére / szerkbiz. Horváth Imre, Kígyós Attila, Vass Lucia. – Bp.: ELTE ÁJK, 1999. – p. 99–104.

[Források] == Mesélő dokumentumok: Szeged története az írott források tükrében: olvasókönyv az általános és középfokú iskolák számára / szerk. Farkas Csaba. – Szeged: Somogyi-könyvtár, 1999. – p. 16–20., 29–34., 40–50., 62–64. – (Szeged-könyvek; 4.)

Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. században == Tanulmányok dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára / szerk. Tóth Károly. – Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1999. – p. 31–41. – (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; tom. LV. fasc. 1–34.)

[Utánközlés] == Bácsország. – 5. évf. 3–4. sz. (1999. március–április), mell. p. I–IV.

[Utánközlés] == Honismeret. – 29. évf. 6. sz. (2001. december), p. 55–63.

A forrásfeltáró és oklevél-készítő Mályusz Elemér == Levéltári Közlemények. – 70. évf. 1–2. sz. (1999), p. 197–202.

[Utánközlés] == Mályusz Elemér emlékezete, 1898–1989 / szerk. Halmágyi Pál. – Makó: Önkormányzati Képviselőtestület, 1999. – p. 39–45. – (A makói múzeum füzetei; 92.)

Az Aranybulla létrejöttének előzményei és kiadása == De Bulla Aurea Andreae II Regis Hungariae, MCCXXII / szerk. Lajos Besenyei, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero. – Verona: Valdonega, 1999 [2000]. – p. 45–51., (olaszul) 113–119., (angolul) 181–201.

A peres eljárás a 15–16. századi alföldi városokban == Tanulmányok dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára / szerk. Tóth Károly. – Szeged: SZTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, 2000. – p. 51–70. – (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; tom. LVIII. fasc. 1–41.)

A Dél-Alföld képe == Európa és Magyarország Szent István korában / szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2000. – p. 351–364. (Dél-alföldi évszázadok, 12.)

Dél-alföldi városok a 14–16. században == A középkori Dél-Alföld és Szer / szerk. Kollár Tibor. – Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. – p. 17–40. – (Dél-alföldi évszázadok, 13.)

Die Ausbildung der Archive in Ungarn == Archive im zusammenwachsenden Europa. Referate des 69. Deutschen Archivtags und seiner Begleitveranstaltungen 1998 in Münster. – Siegburg: Schmitt, 2000. – p. 325–328. – (Der Archivar, Beiband; 4.) p. 325–328.

Városi plébániák az Alföldön a XIV–XVI. században == „Magyaroknak eleinkről”: ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére / szerk. Piti Ferenc. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2000. – p. 83–98.

Corvin Jánosnak a gyulaiak számára 1496. november 24-én kiadott privilégiumlevele == Bárka. – 8. évf. 4. sz. (2000), p. 24–26.

Jogalkotás Szent István korában == Az államalapítóról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknep és Levéltári Napok makói előadásai / szerk. Halmágyi Pál. – Makó: Önkormányzat, 2001. – p. 55–59. – (A makói múzeum füzetei, 98.)

Fények a középkorban, árnyak a török időkben == Három folyó mentén: Csongrád megye millenniumi albuma /szerk. Marosvári Attila és B. L. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2001. – p. 21–43. [Utánközlés] == Szeged. – 13. évf. 12. sz. (2001. december), p. 3–4.

Az újjászületéstől a polgári forradalom és szabadságharc végéig == Három folyó mentén: Csongrád megye millenniumi albuma /szerk. Marosvári Attila és B. L. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2001. – p. 47–66.

Földművesek, polgárok és munkások a monarchia korában == Három folyó mentén: Csongrád megye millenniumi albuma /szerk. Marosvári Attila és B. L. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2001. – p. 71–99.

Gyöngélkedő gazdaság, virágzó szellemi élet == Három folyó mentén: Csongrád megye millenniumi albuma /szerk. Marosvári Attila és B. L. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2001. – p. 103–133.

Csongrád megye a „kompországban” == Három folyó mentén: Csongrád megye millenniumi albuma /szerk. Marosvári Attila és B. L. – Szeged: Csongrád Megye Önkormányzata, 2001. – p. 137–171.

A közigazgatás alsóbb szintjei a középkori alföldi városokban == Szegedi Műhely. – 40. évf. 3–4. sz. (2001), p. 125–138.

Városok városhiányos övezetben a középkorban == Tiszatáj. – 55. évf. 11. sz. (2001. november), p. 85–90.

Az Alföld története a honfoglalástól a török világ végéig == „...Szép vagy, alföld...”: képes krónika a Nagyalföldről /szerk. Rakonczai János. – [Békéscsaba]: Nagyalföld Alapítvány, 2002. – p. 60–82. + térkép

A királyi szabad városok jogi helyzete az Alföldön, különös tekintettel Szegedre == Kultúrák találkozása: ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére / szerk. Makk Ferenc, Galántai Erzsébet. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2002. – p. 21–31.

Egy baranyai főúr a 14. század első felében: Siklósi Péter élete az oklevelek tükrében == Népek együttélése Dél-Pannóniában: tanulmányok Szita László 70. születésnapjára / szerk. Lengvári István, Vonyó József. – [Budapest]: Magyar Történelmi Társulat; [Pécs]: Pro Pannonia, 2003. – p. 65–72. – (Pannónia könyvek)

A kunság útja a széki autonómia megteremtéséhez == Autonóm közösségek a magyar történelemben: a Kiskun Múzeumában rendezett konferencia előadásai: 2003. május 22–23. / szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza: Kiskun Múz. Baráti Köre, 2003. p. 61–77. – (Bibliotheca Cumanica; 4.)

Teleghi III. Tamás == Esztergomi érsekek 1001–2003 / szerk. Beke Margit. Bp.: Szt. István Társ., 2003. p. 180–185.

Az Andreanum, az erdélyi szászok kiváltságlevele == A legmakaiabb makai: tanulmányok a 75 éves dr. Tóth Ferenc tiszteletére / szerk. Marosvári Attila és Zombori István. – Szeged: Csongrád Megyei Önkormányzat; Makó: Önkormányzat, 2003. – p. 19–26.

A Szász tükör és a Zipser Willkür == Jogtörténeti Szemle. – [6.] évf. 1. sz. (2004), p. 1–4.

Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon == Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára / Jakab Éva gondozásában; [szerk. Tóth Károly]. – Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 2004. – p. 509–526. – (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; tom. LXV. fasc. 1–44.)

A Szepesség joga és a Szász tükör == Bártfától Pozsonyig: városok a 13–17. században / szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Bp.: MTA TTI, 2005. – p. 159–186. – (Társadalom- és művelődéspolitikai tanulmányok; 35.)

Az Első Litván statutum == Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára / szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp.: Magyar Országos Levéltár, 2005. – p. 59–66.

Die Stadtbücher und das Ödenburger Gerichtsbuch == Gerichtsbuch = Bírósági könyv 1423–1531 / ed. von Jenő Házi, János Németh. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2005. – p. 17–32. – (Sopron város történeti forrásai, A sor.; 2.)

A városkönyvek és a soproni Gerichtsbuch == Gerichtsbuch = Bírósági könyv 1423–1531 / ed. von Jenő Házi, János Németh. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2005. – p. 33–46. – (Sopron város történeti forrásai, A sor.; 2.)

A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek == Urbs: magyar várostörténeti évkönyv / főszerk. Á. Varga László. – Bp.: Budapest Főváros Levéltára, 2006. – p. 73–83.

Széljegyzetek a Szász tükör magyar fordításához == Századok. – 140. évf. 2. sz. (2006), p. 477–482.

Rendhagyó helytörténet == Tiszatáj. – 60. évf. 10. sz. (2006. október), p. 6–13.

A gyulai vár alkalmazottai számára 1520. május 11-én kiadott rendtartás == Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére / szerk. Mezey Barna, Révész T. Mihály. – Bp.: Gondolat, 2006. – p. 117–124. – (Bibliotheca iuridica; 25.)

Spišské právo a Saské zrkadlo == Z Bardejova do Prešporku / eds. Csukovits Enikő, Tünde Lengyelová. – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity; Bratislava: Historický ústav SAV, 2005. – p. 78–102. – (Acta facultatis philosophicae universitatis prešovensis; Historický ústav Slovenskej Akadémie Vied Bratislava)

A budai jog és Kolozsvár egy 1488-as oklevél alapján == Orașe și orașeni = Városok és városalakók / szerk. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő. – Cluj-Napoca: Argonaut, 2006. – p. 342–348. – (Documente, istorie, mărturii)

A Tripartitum és forrásai == Századok. – 141. évf. 4. sz. (2007), p. 1011–1023.

Megjegyzések a Kassai Sváb tükörhöz == Jogtörténeti Szemle. – [9.] évf. 2. sz. (2007), p. 1–4.

Anmerkungen zur ungarischen Übersetzung des Sachsenspiegels == Legal Transitions: development of law in formerly socialist states... / szerk. Balogh Elemér [et al.]; red.: Wieland Carls. – Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2007. – p. 253–258. – (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 17.)

Der Sachsenspiegel und das Recht der Zips == Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa: Sachsenspiegel und Magdeburger Recht / hrsg. von Ernst Eichler [et al.]; red.: Wieland Carls. – Berlin: de Gruyter Recht, 2008. – p. 29–36. – (IVS Saxonico-Maibevrgense in Oriente; Band 1.)

A Dél-Alföld települései a 16. században a defterek alapján == Urbs: magyar várostörténeti évkönyv. 3. / főszerk. Á. Varga László. – Bp.: Budapest Főváros Levéltára, 2008. – p. 327–345.

Die Wirkung des Schwabenspiegels in Ungarn == Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. – tom. LXXI. fasc. 1–17. (2008) – p. 531–543.

Város és falu a Sváb tükörben == Pénztörténet, gazdaságtörténet: tanulmányok Buza János 70. születésnapjára / szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. – Bp., Miskolc: Mirio Kult. BT, 2009. – p. 53–64.

A Sváb tükör keletkezése, elterjedése, szerkezete és forrásai == Reformator iuris cooperandi: tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére / szerk. Bobvos Pál. – Szeged: Pólay E. Alapítvány, 2009. – p. 535–545. – (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára; 28.)

Tulajdonjog, családi vagyoni jog és öröklési jog a Sváb tükörben == Emlékkönyv dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára / Balogh Elemér és Homoki-Nagy Mária gondozásában. – Szeged: SZTE ÁJK, 2010. – p. 191–205.

Megjegyzések a középkori Szeged, Gyula és Debrecen lakóinak magánjogi helyzetéhez == A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXXI. / szerk. Radics Kálmán. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2009. – p. 15–29.

Az eljárásjog a Sváb tükörben == „Fons, skepsis, lex”: ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére / szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. – p. 43–48.

A büntetőjog a Sváb tükörben == Aktualitások a magyar középorkutatásban / szerk: Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. – Pécs: PTE BTK Törttud. Int., 2010. – p. 55–69.

Tripartit i njegovi izvori == Zbornik radova Pravnog fakulteta. – Novi Sad: UN, 2010. vol. 44. br. 2. – p. 399–412.

A honismereti tevékenység négy évtizede és a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület 20 éve == Honismeret Csongrád megyében, 1969-2011 / szerk. Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna, Gergelyné Bodó Mária. – Szeged: Csongrád Megyei Honismereti Egyesület: Csongrád Megyei Levéltár, 2011. p. 5–33.

Die Bibel und der Schwabenspiegel == Zeitschrift der Savigny-Stiftung für rechtsgeschichte. 128. Bd. Kanonistische Abteilung 97. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2011. – p. 384–389.

Bevándorlók Debrecenbe a 16. század második felében == Debrecen város 650 éves: várostörténeti tanulmányok / szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. – Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2011. – p. 265–288 + térkép

A Szász tükör és a német jogkönyvek hatása Magyarországon == Jogtörténeti Szemle. – [13.] évf. 2. sz. (2011), p. 18–22.

A szomszédjog intézménye középkori jogkönyvekben == Tiszteletkőr: történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára / [szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András]. – Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. – 537–543.

Makó Kapisztránói János csodáinak jegyzőkönyvében == Marosvidék. – 13. évf. 2. sz. (2012. augusztus), p. 8–10.

Telepítések Arad megye Marostól északra fekvő részén a 19. században == Szövetség. – 16. évf. 4. (89.) sz. (2012. augusztus), p. 3–5.

Az európai várostörténeti historiográfia vázlata == Szövetség. – 17. évf. 1. sz. (2013. február), p. 15–17.

Az öröklési jog a középkori jogkönyvekben és a városi gyakorlatban == Századok. – 147. évf. 2. sz. (2013), p. 411–432.

A bíró jogállása a Budai jogkönyvben == Jogtörténeti Parerga: ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére / szerk. Máthé Gábor, Révész T. Mihály, Gosztonyi Gergely. – Bp.: ELTE Eötvös K., 2013. – p. 73–83.

Lezárva: 2013. június 6.

Összeállította: Nagy Katalin